ЗАХАРИ СТОЯНОВЪ

ЗАПИСКИ
ПО
БЪЛГАРСКИТѢ
ВЪЗСТАНИЯ

(РАЗКАЗИ НА ОЧЕВИДЕЦЪ)

1870 – 1876

Съ предговоръ отъ
Проф. АЛ. БАЛАБАНОВЪ

СОФИЯ
КНИГОИЗДАТЕЛСТВО НА ИВАНЪ Г. ИГНАТОВЪ & СИНОВЕ
Основ. 1890

ИГ ИЗ
НА ДА
ТО НИ
Я

Единъ класикъ на българската проза

Тукидидъ, споредъ Вундта и споредъ мнозина други, най-психологичниятъ писатель и историкъ на всички времена и народи, въ първата глава на своята история обяснява, че се заема да опише пелопонезската война, защото тя била най-важното събитие въ живота на елинитѣ до негово време. И следъ едно подробно и дълбоко изследване на изворитѣ и една остра критика на другитѣ минали събития, той почва да излага събитията като очевидецъ и като участникъ.

И въ нашия животъ, отъ падането подъ турско робство до освобождението, нѣма по-важни събития отъ възстанията. Но, както самитѣ възстания, така и възстаницитѣ, веднага следъ освобождението не се нравѣха на новитѣ господари, на бившитѣ чорбаджии, на тия, които мислѣха и имаха всичко отъ Русия или отъ Турция. Тѣ използуваха нѣкои трогателно наивни постѫпки и събития, за да омаловажатъ възстанията, като не бѣха способни, пъкъ и не имъ бѣ по смѣтка да вникнатъ по-дълбоко, да разбератъ духа на нѣщата. Тѣ обичаха да смѣтатъ бунтовницитѣ за каписъзи, за нехранимайковци, за голтаци, тѣ имъ бѣха тръни въ очитѣ, както и сега и вовѣки вѣковъ.

Единъ отъ най-даровититѣ очевидци и дейци се почувствува обиденъ отъ такова отнасяне и се разгнѣви. И написа записки по възстанията — като очевидецъ и като участникъ. Едно за да изобличи охолнитѣ хулители, друго, за да овѣковѣчи възстанията и да ги предаде живи на народа. Тоя мѫжъ бѣ **З а х а р и С т о я н о в ъ**.

Разбира се, Захари Стояновъ се шегува само, като се ужъ очудва и възмущава въ предговора си, че тъкмо тия охолни хулители и властници не искали да му помогнатъ въ начинанията, че не го подкрепяли. . .

* * *

Съпоставихъ намѣренията на Тукидида съ тенденциитѣ на Захари Стояновъ не само заради тѣхната външна прилика, а и защото наистина ние въ неговото лице имаме единъ нашъ Тукидидъ, като намалимъ и свалимъ всичко, каквото може да се намали, и като го вземемъ съвсемъ чистъ отъ Балкана. *Вѫтрешни различия*, разбира се, има много дълбоки. *Тукидидъ е страшенъ критикъ*, дълбокъ въ своята психо-

логия, сжстенъ до тъмнота, ловъкъ въ прикриването на тенденциитѣ си, преизтънченъ художникъ въ композицията си, особено въ речитѣ, които влага въ устата на своитѣ герои, които сж и първенцитѣ на нацията и на обществото. А З. Стояновъ е простъ, често крайно наивенъ, словоохотливъ, масалджия, героитѣ му сж най-беднитѣ и най-пренебрегнатитѣ хора на обществото. Освенъ това, поради времето, въ което сж излѣзли запискитѣ, има доста формални неграмотности и грубости. Но пъкъ тъкмо презъ и чрезъ тия различия ние можемъ да се гордѣемъ съ нашия писатель. И да не си позволяватъ нѣкои мждрословци да се подсмиватъ на това съпоставяне, да си правятъ евтини шеги: това казвамъ азъ, който познавамъ Тукидида и цѣлата негова работа, както и срѣдствата му, познавамъ го отлично, а тѣ само сж чували за него презъ плета.

* * *

„. . . Ако човѣкъ се завземе да пише историята на българския народъ, отъ неговото подпадане подъ турско иго до освобождението му, то кое събитие би трѣбвало да държи първо мѣсто въ нейнитѣ страници? Споредъ насъ: българскитѣ възстания, най-много Априлското (1876 г.), чрезъ които ние се опитахме да свалимъ отъ гърба си веригитѣ на робството".

По-нататъкъ въ предговора си Захари Стояновъ се опитва да установи народния характеръ на възстанията и да отблъсне клеветитѣ на нѣкои наши държавници и дипломати, които хитро се мжчели да обтегнатъ булото на мрака върху тия народни драгоценности. Защото дѣлото е било чуждо за тѣхъ и защото тѣхна милость сж били съ заслуги, но съ заслуги, само спрѣмо себе си, „били сж практични хора, знаели сж каймета на своята душа, трудили сж се денонощно да има какво да оставятъ на чеда и на унуки, били сж добри християни . . ." „Но всичко това се е въртѣло все около собственитѣ имъ черва. . . — Отъ тѣхъ сега ни единъ сжщински патриотъ не може да си отвори устата да каже своитѣ заслуги". И по-нататъкъ, пакъ съ сжщата прелестна ирония, З. Стояновъ изброява и тѣхнитѣ заслуги: „Може би и тѣ да сж заслужили нѣщо, кой съ нѣкой махзаръ, кой съ убедителното си хитро слово предъ пашата, кой съ патриотически стиховце и прочее".

* * *

Пиша и мисля за езика на Захари Стояновъ. Посочихъ горнитѣ му думи, само за да установя предмета на това, което той е описалъ съ своя езикъ. Защото, въпрѣки брѣщолевенията на нѣкои ограничени школски душици за форма и за съдържание, нито азъ, нито нѣкой другъ свободенъ умъ може да допустне да се дѣли едното отъ другото. Тамъ, дето нѣма мисъль, дето нѣма образъ, тамъ не може

никога да има изящна форма. Това го казвамъ тъй категорично, и при това въ ущърбъ на единството на работата си, защото особено напоследъкъ нѣкои глупави критици у насъ съ досаденъ ентусиазъмъ почнеха да превъзнасятъ разни бездарни и бездушни поети само заради тѣхнитѣ гладки и сладки стихове или заради тѣхнитѣ мазни фрази, макаръ и споредъ самитѣ тѣхъ, споредъ критицитѣ, прехваленитѣ господа да били бедни откъмъ страна на идеи и на образи — и на идеалъ.

Захари Стояновъ има да описва нѣщо важно, нѣщо голѣмо, нѣщо народно, нѣщо балканско, нѣщо просто и нѣщо страшно въ своята простота. И споредъ това нагласява своята лира. Иначе, както той самъ заявява, за други работи, станали по другъ начинъ, и той би могълъ да пише другояче. „Не се опитахъ ни най-малко да облагородявамъ и да претънчавамъ тия събития, защото въ такъвъ случай, ако на мѣстото на Ворча войвода и на Иванъ Арабаджията турѣхъ влюбени скелети, глупави любовници и педанти учени, които да охкатъ и да цитиратъ въ разговоритѣ си Гьоте и Хайне — то книгата ми не щѣше да има български отпечатъкъ, при всичко че е написана на нашенски езикъ. Зная срѣдствата за това облагородяване, но не искахъ да се възползувамъ".

Сжщо така З. Стояновъ не крие, той самъ заявява, че ако разгледа човѣкъ възстанията съ строго критическо око, ще ги намѣри повече театрални, непрактични и необмислени, несериозни.

Освенъ това, той ни най-малко не се стѣснява да признае, че нѣма да бжде кратъкъ, че ще се простира „по-надалече отъ фактитѣ и отъ границитѣ на събитията", защото не пишелъ рапортъ. И още по-открито признава, че нѣма да бжде и обективенъ. „Азъ съмъ очевидецъ", вика той, „защо ми е мене, когато не се подсмѣя, гдето трѣбва?. . . Когато не наругая предателя и вагабонтина? Азъ съмъ заинтересованъ, азъ съмъ страдалъ отъ патриотически тенденции, изялъ съмъ толкова тояги за своитѣ постжпки и убеждения. Отъ мене ли ще искате хладнокървие и безпристрастие! Пъкъ и кога пиша тия работи? Презъ 1881 — 1883 г. Може ли човѣкъ да не се увлича и да не се вълнува, когато единствената сестра на Караджата подава ржка за позорна проситба? Когато стариятъ баща на Ангелъ Кънчевъ умрѣ на пжтя и се погреба безъ свещеникъ? Когато се пишатъ махзари? Когато по-малката сестра на сжщия Ангелъ Кънчевъ отъ мизерия остана подъ стрѣхата на една циганка, съдържателка на публично заведение? А като заговоря за Батакъ и за Перущица, тамъ вече, моля, отъ мене не искайте никаква смѣтка, перото ми — то ще проклиня и ще псува..."

* * *

Съ благословията на тая историографска идилия можемъ сега спокойно да разглеждаме и по подробно езика на Захари Стояновъ и на неговитѣ записки. Едно само нѣма да знаемъ добре: какво да изтъкнемъ изъ това обилие на неговата хубава простота. Дали пъклената феерия, съ която той представя народното бедствие; дали комизъма въ начинанията и въ надеждитѣ на разнитѣ бунтовници, който тъй неусѣтно се разширява изъ цѣлата книга; дали тъй гениално наредения хаосъ въ главитѣ и въ работитѣ на възстанницитѣ, особено на Бенковски и на дружината му, когато тѣ навлизатъ въ лабиринтния Балканъ съ негодни пушки, съ мокъръ барутъ, за да го преминатъ и за да се съединятъ съ нѣкои „войски" отатъкъ Балкана; дали неволнитѣ му и несъзнателнитѣ му хубави и поетични описания на природата, които миришатъ на чубрица и на шипка; дали лудия драматизъмъ на сценитѣ въ горитѣ, срѣдъ народа и между бунтовницитѣ; дали оная спасителна увлѣкателность на цѣлия му разказъ, който тъй те завлича, щото забравяшъ всичкитѣ си други работи и грижи.

* * *

Въ шеста глава на втория си томъ, преди да влѣзе въ Стара Планина при горскитѣ пилета, при вкусната пъстърва, той ни м о л и да напуснемъ умирисаната отъ тѣла Тракия, защото ще ни запознава съ живота на комититѣ, съ последнитѣ минути на оногова, който искалъ да бжде царь, и когото слушали цѣли градове, съ прелеститѣ на Балкана и съ много други още работи, които ни единъ пжтешественикъ не можелъ да ни обади. И безъ да се подиграва съ насъ, тия свои хубави обещания той обгражда съ двѣ други много жестоки: едното е, че скоро ще ни върне пакъ въ Тракия при умирисанитѣ тѣла, а другото, че ще бжде кратъкъ.

* * *

Възстанишката армия навлиза презъ облачна нощь въ Балкана. Падане, ставане, препъване на конетѣ, изгубване на пушки или на друго нѣкое оржжие, охкане, псувни и пр. „Голата ужъ планина, която ние като измѣрвахме презъ деня съ очи, представлявахме си я гладка като тава, когато въ сжщность тя не бѣше никакъ гладка. Щомъ ни остави водачътъ, ние се намѣрихме въ бурно море. На лѣво долчина, на дѣсно краище, напреде ни камъци, съ една речь, положение ужасно. Вървишъ, крачишъ, а нищо не ти спори, навсѣкжде тъмнина като адътъ. Момчетата се пръскаха като яребици, шишкаха отъ най-напредъ, после свирѣха, а най-сетне, като виждаха, че нито едното, нито другото не помага, започнаха да викатъ: „На кжде сте бе, братя ?"

До тамъ се забърква въ своята наивность и самия писатель, щото и себе си вече той смѣта за нѣкакъвъ кжтъ

или предметъ отъ планината въ тая „тъмнина" като адътъ и пише веднага следъ горното: „Много долини, студени извори, високи букове, поляни здравецъ видѣхме ние по пжтя си, но азъ се съзнавамъ, че не съмъ въ състояние да предамъ всичко подробно, защото надъ тия природни красоти висѣше непроницаема тъмнина"!

И после, по-нататъкъ съ хуморъ и съ детска наивность и съ силата на писатель, вдъхновенъ отъ всичко каквото пати и вижда, Захари Стояновъ, описва възлизанието на върха Бабата. Какъ лекиятъ студенъ вѣтрецъ при появяването на зората внезапно замръзява потьта по лицата на пъплещитѣ къмъ върха възстаници; какъ тѣ съ детинско възклицание и съ засмѣни лица поздравяватъ настжпващия майски день, поздравляватъ го не защото имъ се поетизира, а просто за това, защото смѣтатъ, че ще се отърватъ отъ нощнитѣ падания и „отъ всѣкакъвъ родъ други нетърпими приключения". И по-нататъкъ — какъ се показва великото слънце измежду синитѣ върхове на Балкана и какъ предъ тѣхнитѣ очи се представятъ веднага непроходими долини гжсти гори, приоблачни върхове, голи канари, надъ тѣхъ бѣлитѣ орли. И какъ до тоя моментъ тѣ имали злочестината да си представятъ, че Стара Планина била нѣщо като Пловдивскитѣ тепета и какъ сега гледали предъ себе си океанъ.

Взиматъ телескопи, премѣтатъ карти и компаси, така колкото за адетъ и за утешение, а не защото нѣщо разбиратъ отъ тѣхъ. Отъ тоя върхъ възмутениятъ Захари Стояновъ вижда димещата се Тракия и спокойната шопска София. И го е толкова гнѣвъ, че тамъ гори, че въ София е спокойно, и че той самъ е залутанъ по тия върхове, щото иде ти и ти заедно съ него да си облекчишъ душата съ нѣкои особени думици. „Тя се мждрѣше позорно въ своето легло, нѣма димъ, нѣма пламъкъ, нѣма байракъ и нѣма бунтовникъ! Шопъ и тракиецъ или панагюрецъ? — Подиръ петстотинъ години не може да бжде сравнение".

Цѣлата тая шеста глава за Стара планина едвали е постигната отъ нѣкой нашъ писатель по живость и по простота на езика, по свежата внезапность на образитѣ, по силата на израза на цѣли страници, по иронията, по неволнишкия хуморъ и по покъртителнитѣ контрасти въ картинкитѣ и въ настроението. Не разбиратъ отъ компасъ, компасътъ при това отдавна повреденъ, но все пакъ, като нѣма какво друго да правятъ, тръгватъ по неговата стрела ужъ на северъ, поне колкото да се каже, че вървятъ къмъ нѣщо, забравили всецѣло и мисията си. Тѣзи 75 души, между които има и жени, и попове, и германци, и далматинци, начело съ фантастичния по амбициитѣ си Бенковски... „Папратъ ни хващаше до поясъ; бѣлитѣ и прави букове, да си дигнешъ главата, за да имъ измѣришъ височината съ

очи, непремѣнно трѣбваше да ти падне калпакътъ; по-нататъкъ, допотопниятъ дънеръ се прострѣлъ на земята отъ бурята. Съ паданието си той изпотрошилъ де щото му се попаднало; коренитѣ му, на дебелина колкото една желѣзна соба, се изтръгнали изъ земята и заграбили пръстьта, на голѣмина колкото едно здание, заедно съ тежки камъци и съ други по-малки дървенца, които така сжщо пострадали отъ страшниятъ гигантъ".

Който прочете еднъжъ само запискитѣ на Захари Стояновъ, никога нѣма да забрави балканската буря, гладътъ на четницитѣ, особено мжкитѣ на оная дъждовна и бурна нощь, когато тѣ съ нѣколко килограма барутъ успѣватъ да запалятъ огънь, да нахвърлятъ тесто въ огъня за хлѣбъ, да пекатъ месата на единъ конь и да не могатъ да дочакатъ, докато се опекатъ, а да заграбватъ сурови кжсове. Сжщо тъй, какъ комититѣ пасатъ киселецъ и други треви, какъ гризатъ като кози букова шума. За което башибузуцитѣ съ право разправяли, че откакто излѣзли комититѣ по Балкана, не останало шума за козитѣ имъ, че като ударили единъ комита съ куршумъ въ гърдитѣ, изъ гърба му изкочила единъ кривачъ шума, заедно съ куршума ... Захари Стояновъ не се стѣснява да посочи дори името на тоя комита — Войновски, офицерътъ, отъ четата на Ботева, ударенъ около Троянъ. Или страницитѣ, гдето се описва, какъ комититѣ съ стръвъ и съ кървави надежди гледатъ на единъ отсрещенъ баиръ, гдето подскачали „черни като дяволи ярета" ... Или сладостното звънтение на звънцитѣ отъ нѣкакви далечни стада. И това звънтение не опойва четницитѣ поради своята поетичность, а защото е знакъ, че нейде има нѣщо живо за ядене. И после, изненадата отъ това самообълщение. Това звънтение, то било единъ ужасенъ миражъ за ушитѣ, ако може да се употрѣби тъй думата, и било само една примка отъ страна на турцитѣ, опитни потераджии. Съ сжщата сила е описано и отчаянието на Бенковски, защото цѣлата работа и цѣлиятъ походъ е билъ само за единъ миражъ, появилъ се на хоризонта, нѣкжде отъ северъ, предъ страдалческитѣ очи на бунтовницитѣ. Миражътъ угасва, угасва и възторгътъ. И Захари Стояновъ заключава: „Бенковски бѣше великъ, когато бѣше велика народната воля и желание. Падна народната воля — падна и той".

Както казахъ, въ запискитѣ на З. Стояновъ има мѣста, има образи, които сливатъ читателя съ своята необикновена живость и вѣрность.

Гладъ гори четницитѣ. Никаква надежда, никакъвъ пжть, отъ всѣкжде пусии и потери, войводата отчаянъ и боленъ — но тѣ пакъ пжтуватъ, сами не знаятъ на кжде и защо. „Отведнъжъ, момчетата, които държаха дѣсното крило, втурнаха се на едно мѣсто около една дебела хралупа, дето

си натискаха главитѣ като овци на кърмило ... Ние проводихме нѣколко души да видятъ въ що се състои работата. Който пълномощникъ отидѣше да изпитва причинитѣ, и той се залепѣше около хралупата, като пчела на медена пита, безъ да донесе нуждния отговоръ. Най-после, отидохме ние двама съ нѣмеца Албрехта и съ още единъ далматинецъ да видимъ, въ що се състои работата. Съ голѣми мжки едвамъ можахме да изскубнемъ нѣколцина отъ събралитѣ се, които опжвахме изотзадъ за абитѣ. Можете ли да си представите като каква бѣше картината, когато събравшитѣ си вдигнаха главитѣ нагоре, и ние видѣхме, че на всичкитѣ лицата бѣха побѣлѣли, и устата имъ толкова много напълнена, щото не можеха и да говорятъ" !.. Въ хралупата имало брашно, оставено отъ овчари или башибозуци, за да имъ се намира, когато искатъ да си мѣсятъ хлѣбъ въ гората, понеже селото имъ било далече ...

* * *

Едно лѣто изпаднахъ въ градъ Копривщица. Всрѣдъ планинитѣ, въ бистритѣ и златни планински потоци, далече отъ грознитѣ грижи на София, отдето пристигаше едва и вестникъ, въ тоя почти запустѣлъ градъ, гдето бѣха изчезнали и споменитѣ на нѣкогашната буйна енергия, гдето бездѣлието на повечето отъ жителитѣ сякашъ бѣше премахнало и самитѣ грижи отъ живота — тамъ и азъ пролежахъ нѣколко дена. На случайна почивка, за мене може би отъ десеть години до тогава първа и единствена почивка въ тоя мой страшенъ животъ, който ми е отсждено да живѣя. И въ тая приятна нѣга, отъ време на време ме нападаха кошмаритѣ на нѣкои работи, които бѣхъ челъ въ София. Блудкави, надути, гадни, фалшиви, натруфени фрази въ списанията и въ книгитѣ на нѣкои ужъ български писатели пълзѣха по лицето ми. И все съ такива завивки, съ парфюми отъ извѣтрѣли есенции, а най-много лошо и глупаво и неразбрано преведени и откраднати откжслеци отъ чужди автори. И думитѣ избирани все такива като бомби, и мислитѣ — все такива като сапунени мѣхури. Освенъ това, или, по-право, не стига това, ами на туй отгоре още и важно лигави стихове на бездарни драскачи, които отъ страна на по-голѣми простаци отъ тѣхъ бѣха провъзгласени за поети на модерната и изящната форма. Каточели гадното и глупавото може да бжде старо или модерно, каточели безсилниятъ и бездарниятъ може да пише, да бжде поетъ само за това, защото билъ модеренъ! Когато ме налитаха тѣзи кошмари, азъ се плашехъ отъ досадата, която ме поливаше съ блудкавия сокъ. И ми миришеше, вонѣше ми нѣщо наоколо на изгнило. Едва си спомняхъ да бѣхъ прочелъ нѣщо свѣстно написано, нѣщо казано или направо, или художествено, съ поезия, или поне

съ нѣкоя освежителна мисъль. Въ такива моменти азъ се бранѣхъ като отъ мухи и не знаехъ кѫде да се дѣна. Въ добри дни се гурнувахъ въ нѣкой планински потокъ и тамъ намирахъ спасение отъ тия софийски кошмари на списанията, списвани отъ автори, които вѣрваха, че тѣ сѫ хитритѣ, а всичкитѣ имъ читатели сѫ завършени серсеми. Но за жалость, по едно време завалѣха дъждове, планината стана недостѫпна, студена. Тогава азъ често оставахъ да се разхождамъ безцелно изъ широкитѣ копривщенски одаи. Току еднъжъ въ досадата си ненадѣйно бръкнахъ въ едни нощви. Вѫтре, вмѣсто брашно или тѣсто, намѣрихъ всичкитѣ записки на Захари Стояновъ. И още тамъ, на самото мѣсто, надъ самитѣ нощви заврѣхъ и азъ глава въ запискитѣ. И вече нищо не можеше да ме отдръпне отъ тѣхъ. И ги прочетохъ цѣли. И това, което написахъ за тѣхъ тука, то е повече наизустъ, черпено въ по-главнитѣ си части отъ останалитѣ неизличими впечатления и спомени.

***

„. . . . . Азъ съмъ очевидецъ, защо ми е мене, когато не се подсмѣя, гдѣто трѣбва". И следъ това онова — прелестно, единствено по чистотата си въ българската литература самопризнание въ пристрастие!"

Тъй зеръ. „Когато единствената сестра на Караджата въ свободна България подава рѫка за позорна проситба! Когато . . . Когато . . . . Когато се пишатъ махзари . . . Какъ мога да бѫда безпристрастенъ!

Наистина, това предизвестие е по-силно отъ прочутото онова избухване на римския Ювеналъ: „Какъ може човѣкъ да се въздържа да не пише сатири" — Difficile est saturam non scribere.

Но презъ всички писания на Захари Стояновъ, въ всички негови начинания — има едно друго предизвестие, което трѣбва да се вземе много по-сериозно отъ първото. И това го прави наистина голѣмъ човѣкъ въ очитѣ на всѣки свободенъ и самостоенъ духъ. Той вижда мизерията на това, което има да представи, той вижда въстанията повече театрални, непрактични и необмислени, несериозни, той ще разправя за Ворчо Войвода и за Иванъ Арабаджията — нѣща дребни и груби. И срѣдствата да ги опише трѣбва да бѫдатъ груби, макаръ и да знае, какъ биха могли да бѫдатъ и по-изтънченитѣ.

Всичко това посочва Захари Стояновъ като човѣкъ, като личность високо надраснала по култура и по душевна сила и по индувидуалность своитѣ съвременици. Той вече не може нито да имъ се сърди, нито да се смѣсва съ тѣхъ, нито да дѣли мисли съ тѣхъ, а само да бѫде снизходителенъ, и въ най-добритѣ случаи — да ги иронизира, и то често съвсемъ

дискретно, тъй само за себе си, че тогава, когато е писалъ тия свои работи — 1881—1883 година — едвали би имало кой да схване и иронията му. Ние виждаме, че сега едва могатъ да схванатъ иронията на своитѣ скрити наблюдатели хора тъй високопоставени, де ли пъкъ тогава преди съвсемъ по-малко отъ 50 години.

Но пъкъ, отъ друга страна, Захари Стояновъ вижда около себе си и тогава, както и сега, най много издигани и издигнати тъкмо тия лица, които сж имали „заслуги само спрѣмо себе си", както казва той, а истинскитѣ герои да страдатъ и да умиратъ, — и затова той е тъй милъ и топълъ къмъ тѣхъ, иска да ги направи нѣщо велико, нѣщо, което да се помни навѣки вѣковъ. Именно тѣзи страдалци на българския народъ да представи като истинскитѣ хора на народа и на българския духъ. Съ една дума, да ги прослави така, че, ако може, да станатъ сто пжти по-голѣми и отъ себе си! Но щомъ нѣкой се самообълщава, че е наистина повече отъ това, което е билъ — говоря въ самото време, когато сж ставали описанитѣ събития, Захари Стояновъ го чука веднага. Така и затова сж неговитѣ думи за Бенковски: „Падна народната водя — падна и той" ! . . .

Дали е съвсемъ вѣрно, не зная, но то е толкова въ стила на Захари Стояновъ и на времето, въ което става действието, щото не мога да не го преразправя, макаръ и да се отнася за тогова, за когото съмъ писалъ толкова много съ възторзи, когото и като поетъ почти всѣка година сравнявамъ и поставямъ между най-голѣмитѣ лирици въ свѣта, за когото не единъ пжтъ съмъ писалъ, че, ако и за нѣкой българинъ може да се употрѣби нѣкоя часть отъ името „гений", — то е само за Ботевъ.

И — не се съмнявамъ въ това — и самиятъ Захари Стояновъ ще да е мислилъ така — и за това създаде това, което се е създало вече за неговия любимъ Христо Ботевъ, който именно не е знаелъ каймета на своята собствена душица, като чорбаджиитѣ тогава".

Затова е именно тая тъй силна, тъй богата, тъй голѣма, единствена по сила на израза си и по внушителность биографическа книга въ нашата литература. Именно неговата биография на Христо Ботевъ.

Не знамъ, и то не само у насъ, но и въ цѣлата литература на свѣта биография, която да е била съ такива голѣми, съ такива сждбоносни последици за единъ цѣлъ народъ, биографията на едно лице, на единъ почти забравенъ вече герой, на единъ, за когото дори и голѣмиятъ Иванъ Вазовъ едвали не писа презрително, като критикуваше въ своето списание „Денница" поезията на Ботевъ като „плодъ на единъ незрѣлъ младежъ", като работа на единъ надъхалъ се съ вестникарски фрази школникъ. На много мѣста, но най-вече въ критиката си за „О, мой Боже . . ." А за страшното, а за гениалното стихотворение „Обесването

на Левски“ се пишеше, че било просто, че се приказвали нелепости като тая, че и „твой единъ синъ, Българио, виси на вжжето съ страшна сила и пр. А най-много за гениалното онова „Вѣтърътъ гони търни въ полето“ — това пакъ било нищо. А въ сжщность колко е дълбоко чувствувано отъ Ботевъ всичко това!

И ето Захари Стояновъ, надминалъ и по култура и посхващания своитѣ съвременици, дори и нѣкои, и доста мнозина и следъ освобождението, решава да направи нѣщо много, много голѣмо.

Да съчини една чудно хубава биография на Ботевъ.

Захари Стояновъ отишелъ при тогавашния министъръ на просвѣтата Живковъ, единъ иначе честенъ човѣкъ, у когото следъ смъртьта му намѣрили само половинъ сребренъ левъ.

— Трѣбва да ми отпуснете срѣдства, за да издамъ написаната отъ менъ биография на Христо Ботевъ, господинъ министре на просвѣщението.

— Какво? Какво? — отговори министрътъ. Я ми повтори още веднъжъ!

— Отпуснете срѣдства да се издаде биографията на Христо Ботевъ!

— ? ? ! ! !

Министрътъ, разбира се, помнѣлъ нѣщо за Ботева, говорѣло се за нехранимайката Ботевъ, за неговитѣ авантюри и стихове и за неговитѣ хжшовски работи, но пъкъ чакъ пъкъ толкова — дори и биография да му се пише, и тая биография да се издава и подкрепя отъ самата държава — това му се видѣло доста налудничаво.

— Че кой бе Ботевъ? Има си хасъ да се издаватъ биографии и за тоя хаймана!

Виждате, само Захари Стояновъ бѣ проникналъ въ силата на Ботевъ. Въ силата и на тогавашния и на сегашния Ботевъ. И извикалъ на министра:

— Хаймана ли! Азъ ще го покажа, той ще стане идолътъ на България!

И ето ви омаята на Веслецъ, на Вола, идолътъ на най-хубавата часть на българската младежь. Ето ви богътъ на българския духъ.

* * *

Отъ нѣколко години насамъ езикътъ на българската литература забледнѣ, стана слабъ и неджгавъ, мършавъ, книженъ, досаденъ. Затова бѣха виновни нѣколцина наши несамостойни и неоригинални писатели и учени филолози, въобще школски души.

Тѣ бѣха безлични, правѣха езикъ споредъ граматиката, не пишеха граматика споредъ езика и искаха всѣки да пише както тѣ пишатъ и както предписватъ тѣхнитѣ мизерни правилца. И гледаха на всички писания като школски тетрадки.

Сами безлични, тѣ обезличиха чудната, богатата, изразителната българска речь. Тѣ се засилиха въ багатели, като мислѣха, че това е народното и хубаво и оригинално. Безъ сърдце къмъ българския езикъ, къмъ българския стилъ, тѣ почнаха да внушаватъ на своитѣ школници и адепти, че русизмитѣ трѣбва да се гонятъ — собствено това, което тѣ наричаха русизми. А иначе българскиятъ езикъ — каквото и да вземе отъ руския — пакъ не е русизъмъ, и все още ще има да взима, а не да дава... Но, както, и да е, тия мънинки умчета порадвали се еднъжъ, че и въ тѣхната глава се родила все пакъ нѣкоя мисъль, почнаха съ стръвь да пѫдятъ Русия и на нейно мѣсто да въвеждатъ Сърбия, понѣкой пѫть дори и Чехия. И да бе чуждо, остави поне онова чуждо, което е по-голѣмо и по-богато и по-близко ! ! !

И се започнаха разнитѣ рѣжения на думи и изхвърляния на живото българско слово. Подъ това влияние именно се осакатиха толкова звучни, толкова съдържателни български думи. Нищо отъ това, че стана забавлението з а б а в а, ами — дори и забавянето, закъснението на треноветѣ — все подъ това пакостно влияние и внушение почна да се пише з а б а в а. Четете по всички гари — сега.

Българската, изразителната, известната и на всѣки селенинъ дума г е р о й — стана х е р о й. Тая пъкъ глупость не почива на никаква друга глупость. Каточе ние не знаемъ, че герой е минала отъ руската въ нашата речь, — но нали е станала обща! Обогатенъ нашиятъ езикъ — сега ще го кастримъ! Една дума станала народна — отъ какъвто и да е езикъ — сега ще я приравняваме до не зная какво. Ако вървимъ по тоя пѫть, ние би трѣбвало да си изопачимъ съвсемъ езика, като диримъ началото на всѣка дума и така да я пишемъ, както напримѣръ ония, които пишатъ херой и м о н а с т и р ъ, вмѣсто българското мънастиръ, или поне манастиръ. Нѣма по-пакостно нѣщо за единъ езикъ отъ това: да осакатявашъ създаденитѣ вече народни слова, станалитѣ вече жива речь безъ спомени отъ етимологията — и да ги пишемъ по тѣхния първопроизходъ. Тогава никой езикъ не би заприличалъ на себе си: нито английскиятъ, нито френскиятъ, нито италиянскиятъ, нито нѣмскиятъ.—Вие, които пишете монастиръ и херой и прочие — вие разбирате ли, какво казвамъ азъ съ това? И все подъ това глупаво влияние още по-голѣми глупости. Най-напредъ се измисли нѣщо за члена. Че, когато било въ косвенъ падежъ, трѣбвало да се каже живота, а когато било въ именителенъ падежъ — трѣбвало да се каже животътъ!!! Така отъ нищо да се прави нѣщо! Каточе „купихъ стола“ и „купихъ столъ“ — а-то е отъ падежа, а не отъ члена, каточе има падежи въ българския езикъ! Сѫщо така се поде една безсмислена гонитба противъ предлога „на“. За срамъ на човѣка като човѣкъ, всѣки день четемъ: преминаването Дунава, падането лева, издание ми-

нистерството на просвѣщението, идването войскитѣ — такава паника настана! Ами това гадно „четецъ“ вмѣсто „читатель?“ Четецъ изразява извършването на самия процесъ четене, значи съвсемъ друго. На български четецъ значи човѣкътъ, който е натоваренъ да изчете нѣщо и другитѣ да го слушатъ, въ черквата може да е нѣкой четецъ, предъ едно събрание, въ което има да държа нѣкоя речь, аргументирана съ документи, четенето на документитѣ, ако не искамъ или не мога самъ да го извърша, ще назнача единъ да ми чете, да ги чете, той е четецъ, както е броецъ, писецъ, но не е писатель! Не единъ пжть тия автори, които пишатъ четецъ, а не читатель, азъ нарекохъ, че всичко, каквото сж прочели и научили, прочели сж го като четци, а не като читатели — и затова сж го схванали тъй механически и сж механизирали душата си.

Ето въ тая безпжтица на българската речь, която се изпълни съ тия четци, на гърба на които се счупиха толкова жегли съ тѣхнитѣ книжни негли — добре е да се четатъ и произведения като писанията на Захари Стояновъ. Тѣ ще ни дадатъ малко повече свобода и ще ни научатъ какъ въ действителность, безъ да убиваме старото, можемъ да се обогатяваме отъ новото. Но не трѣбва да ги четемъ като читатели, а като четци.

* * *

Знамъ азъ, мнозина ще сж недоволни отъ моитѣ изтъквания тука, най-много отъ това, че посочвамъ Захари Стояновъ като голѣмъ български стилистъ. Ще посочатъ грѣшки, ще ме осмиватъ дори, ще говорятъ за преувеличения и пр.

Но азъ знамъ и това: самъ Захари Стояновъ ще ми извика „браво!“

А това ми е повече отъ много.

Ал. Балабановъ

ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТѢ ВЪЗСТАНИЯ

Въ паметь на българския писатель
ЛЮБЕНЪ КАРАВЕЛОВЪ
посвещавамъ настоящата си книга.

Предисловие

Всѣки народъ има своето минало, което се изучва старателно отъ потомството. Ако човѣкъ се заеме да пише историята на българския народъ, отъ неговото падане подъ турско иго до освобождението му, кое събитие би трѣбвало да държи първо мѣсто въ нейнитѣ страници? Споредъ насъ: българскитѣ въстания, най-много Априлското (1876 г.), чрезъ които ние се опитахме да свалимъ отъ гърба си веригитѣ на робството. Какъвъ е билъ, обаче, характерътъ на тия въстания, кой ги е ржководилъ, били ли сж тѣ чисто народни движения или плодъ на вънкашни побуждения — това, доколкото ни е известно, още отъ никого не е опредѣлено съ подобаващата точность и за мнозина съставлява дълбока тайна. Споредъ едни, българскитѣ въстания били подготвени отъ агентитѣ на панславистическитѣ комитети; споредъ други, тѣ, българитѣ, като миренъ и земледѣлчески народъ, не били въ състояние да организиратъ никакво въстание и безъ причина сж били нападнати отъ башибозушкитѣ тайфи. Най-после, споредъ трети и четвърти, нѣколко несмислени младежи се събрали, безъ знанието на народа, и се опитали насилствено да го възбунтуватъ противъ волята му... Разбира се, че авторитѣ на тия лъжовни източници, повечето чужденци и заклети врагове на българския народъ, умишлено и съ злонамѣрени цели криятъ истинскитѣ причини на нашитѣ народни движения. Още по-лошо е и това, че мнозина наши държавници и дипломати, които трѣбваше да бждатъ признателни най-напредъ на българскитѣ въстания, старателно се мжчатъ да обтегнатъ булото на мрака върху тия народни драгоценности. Напротивъ, днешната наша свобода има безбройно число мжченици — херои, българи, наши братя, които сж оставили коститѣ си изъ далечнитѣ азиятски затвори, умрѣли сж отъ бой и мжки по пжтищата въ тежки синджири, предали сж душа по бесилкитѣ, изложени на поругания и осквернения, посѣгали сж сами на живота си, братъ брата е убивалъ, баща чедото си, и обратно. Ние имаме херои, наша народна гордость, като Л. Каравеловъ, Левски, Хаджи Димитъръ, Караджата, Ботйовъ, Бенковски, Воловъ, Каблешковъ и други много; но на малцина сж тѣ известни, за малко отъ тѣхъ се знае де почива свещениятъ имъ прахъ, нищо не е направено, за да се увѣковѣчи тѣхната паметь, когато отечеството имъ, за което сж станали жертва, е днесъ свободно.

За да не ме набедятъ за твърде горещъ поклонникъ на българскитѣ въстания, азъ бързамъ да си призная, че напълно съзнавамъ, заедно съ всички, слабата страна на тия наши въстания, зная, че ако ги разгледа човѣкъ съ строго критическо око, ще ги намѣри повечето театрални, непрактични и необмислени сериозно, но кой е кривъ за това? Казахъ, че

тѣ сж най-блестящата страница отъ новата ни история, не притежаваме друго по-важно обстоятелство, което не трѣбва да изпущаме, когато говоримъ за чисти народни движения, за цельта и намѣрението на отдѣлни личности. Хората обръщатъ най-голѣмо внимание не на последствията, които сж очаквали отъ това и онова предприятие, захванато отъ мнозина или отъ едного деятеля, а на светата цель и благороднитѣ побуждения, отъ които сж се ржководили деятелитѣ. За насъ това е важно. Ние можемъ да наброимъ мнозина херои, които сж посѣгали на живота си, както казахъ, които сж убивали чеда и жени, които сж жертвували мило и драго за известна цель и идея. Каква е била тая цель и идея? — Освобождението на България изподъ турското иго. Това е за насъ достатъчно. „Тѣ, бунтовницитѣ, бѣха луди и неразбрани глави, нехранимайковци" и пр., викатъ нѣкои наши благоразумни братя. Да, но тѣ бѣха честни и непорочни като ангели, идеални, каквито България едвали ще роди вече втори такива подобни на тѣхъ. Освенъ това, ние молимъ тия благоразумни поклонници на разсждъка да ни датиратъ поне едно дребнаво събитие изъ тѣхния общественъ животъ (чорбаджийски, търговски и ученъ), което да носи малко-много характеръ на пожертвуване, на героизъмъ и пр. Признаваме, че тѣхна милость сж били практични хора, знаяли сж каймета на своята душа, трудили сж се денонощно да има какво да оставятъ на чеда и унуки, били сж добри християни; но всичко това се е вървѣло все около собственитѣ черва, съ нѣкои дребни изключения. Съвсемъ си нѣма мѣстото да обвиняваме нашитѣ деятели по възстанието. Ако тѣ не можаха да извършатъ нѣщо по-сериозно, затова пакъ самиятъ български народъ е виновенъ, защото не е билъ достоенъ да се възползува отъ случая, не било дошло още онова време, за да оцени и той свободата. Мнозина ще ни възразятъ, може би, че въ такъвъ случай не е трѣбвало да се приготовлява никакво възстание; трѣбвало да се чака да блесне „просвѣщението". На тоя въпросъ ние ще отговоримъ, че не сж само нашитѣ деятели по възстанието, които сж били заблудени отъ своя безпримѣренъ патриотизъмъ, да не могатъ да видятъ по-надалечъ. Накждето и да се обърне човѣкъ, отъ миналото на другитѣ народи се вижда, че и тѣ сж имали своитѣ Левски, Бенковски и пр., които сж си въобразявали, че съ едно махване ще могатъ да съкрушатъ тиранина. Хора като Наполеона, който е тиранизиралъ цѣла Европа, който е заповѣдвалъ на нѣколко свои събратя монарси, при всичко, че не прилича на Левски и Бенковски, не влѣзе ли въ Франция да превзема царство съ 30—40 души пияни вагабонти? Тогава що остава за нашитѣ бунтовници, които не сж чели ни „Mémorial de Sainte-Hélène", нито пъкъ сж писали „Manuel d'Artillerie" и „Etudes sur le passé et l'avenir de l'artillerie"? Кромвелъ е казалъ велика истина, че въ голѣмитѣ преврати най-далечъ отивали ония, които не сж знаяли накжде ще вървятъ отъ най-напредъ. Хора, които нѣматъ опредѣленъ планъ предварително, точно и ясно, които сж живи органи, отдадени всецѣло на събитията, не зависи отъ тѣхъ самитѣ да зематъ връхъ и да преодолѣятъ препятствията.

И така, нашитѣ възстания заслужаватъ да се опишатъ и изучатъ, заедно съ всички свои по-известни херои, за която цель и се завзехъ да направя началото. Най-много се занимахъ съ Панагюрското възстание, не само затова, че за него имамъ най-точни сведения, но и по тая още причина, че въ него взе най-голѣмо участие народътъ и че неговитѣ апо-

столи-организатори: Воловъ, Бенковски, Икономовъ и Каблешковъ се самоубиха, нѣщо, което не стана ни въ единъ отъ останалитѣ окрѫзи. Онова, което говоря за Панагюрския окрѫгъ, въ приготовленията, може да се приспособи и за другитѣ окрѫзи, — разбира се, въ по-ограничени размѣри. Старахъ се да бѫда точенъ и вѣренъ въ границитѣ на действителностьта, безъ ни най-малко преувеличение на тоя или оня фактъ. Не се рѫководихъ отъ никакви авторитети и правила: светата истина ми бѣ знамето. По тая причина именно, характеристиката на мнозина мои херои и нѣкои картини, копирани отъ действителностьта, излизатъ малко груби, да не кажа и отвратителни, за което пакъ азъ не съмъ виновенъ, а българскиятъ животъ, че е създалъ подобни сцени и типове. Не се опитахъ ни най-малко да облагородявамъ и претънчавамъ тия събития, защото въ такъвъ случай, ако на мѣстото на Ворча войвода и на Иванъ Арабаджията турѣхъ влюбени скелети, глупави любовници и педанти учени, които да охкатъ, ахкатъ и цитиратъ въ разговоритѣ си Гьоте и Хайне — книгата ми не щѣше да има български отпечатъкъ, при всичко, че е написана на нашия езикъ. Зная срѣдствата за това облагородяване, но не искахъ да се възползувамъ.

Ще забележатъ читателитѣ, че между моитѣ херои не фигуриратъ твърде начесто ни учени глави, ни тежки търговци, нито пакъ влиятелни богаташи; а прости и обикновени хорица, все отъ долна рѫка. Не фигуриратъ тѣ именно затова, защото дѣлото, което описвамъ, е чуждо за тѣхъ. Наистина, че днесъ, когато нѣма вече бесилки, Диярбекиръ и башибозушки ятаганъ, относително ония, които сѫ патриоти, когато е време за хвалба, ни единъ сѫщински патриотъ не може да си отвори устата да каже своитѣ заслуги предъ днешнитѣ незвани патриоти, че тѣ направили това и онова. Не ги слушайте. Може би и тѣ да сѫ заслужили нѣщо, кой съ нѣкой махзаръ, кой съ убедителното си хитро слово предъ пашата, кой съ патриотически стиховце и пр.; но не забравяйте, че азъ пиша за такива хора, задъ гърба на които сѫ се криели първитѣ на пета и десета степень. Отъ моитѣ херои, истински патриоти, малко сѫ останали днесъ живи, за да види потомството що ще каже патриотъ. Днесъ не е епоха за патриотизъмъ, а за гечинмекъ. Както въ турско време, така и сега, азъ не мога наброи до петь души, хора отъ горна рѫка, учени и богати, които да сѫ си издигнали гласа нависоко, да сѫ повели проститѣ смъртни и да сѫ казали: „азъ съмъ такъвъ и онакъвъ, азъ мисля така“ . . . Зная нѣщо по-лошо за тоя родъ високи и учени хора, помня стотина факти за технитѣ дѣла и поведение, било при турцитѣ или сега, но ако задълбоча, ако туря тия факти на върволица, ще накарамъ мнозина съ милозливи и благородни сърдца да си прехапятъ езика.

Признавамъ, че до много събития се коснахъ твърде повърхностно, множество факти останаха непояснени и неизследвани, но всички тия погрѣшки азъ можехъ да залича само тогава, ако лично отидѣхъ на мѣстото да ги изпитамъ и провѣря. За тая цель не жалихъ ни трудъ, ни неудобства; но едно само важно обстоятелство, което не зависѣше отъ мене, ми побърка. Тукъ азъ говоря за материалнитѣ срѣдства, безъ които е невъзможно. Отнесохъ се нѣколко пѫти до Българското княжеско правителство, което ми отказа категорически безъ мотиви и обяснения. Въ сѫщото това време, когато на моето прошение се пишеше въ министерския съветъ отрицателна резолюция, господа министритѣ решаваха съ

гордость
щитѣ су
единъ нѣ
85,000 гр
Молсолов
дали се
т. е. не
рускитѣ
сеизина
камшици
който бѣ
телю, пат
владичес
любеца и
Луди гла
щастието
улицитѣ,
нуждиитѣ
камъкъ,
единъ от
отъ обща
известие,
азъ пов
тълкуват
развити,
претенци
се нарич
друго за
съветвам
събиратъ
сж най-в
сведения
покойни
койния,
лицемѣрн
пение. За
се впуща
оригинал
роднитѣ
ги преда
е малко
визи —
зъ ще
енни фа
ихъ, но
напра
дъ оч
ю е
ъстав
Мн

рамъ по-надалечъ отъ фактитѣ и границитѣ на събитията; но азъ помислихъ, че не пиша ни рапортъ, ни статистически данни. Освенъ това зная вкуса на повечето отъ нашата публика, че сухитѣ и безцвѣтни фактове, нашарени съ дати и цифри, не привличатъ твърде читатели, а само кабинетни любители, за които азъ не пиша. Защо ми е мене, когато не се подсмѣя дето трѣба, когато не удостоя поне съ единъ погледъ оригиналния субектъ, смѣлия поборникъ, предателя и пр., нѣщо, което не ще може да направи оня, който не е билъ очевидецъ? Нашитѣ малоразвити читатели не сж още въ състояние да се задоволяватъ само съ голи фактове, на които сж приучени само американцитѣ и англичанитѣ, за което свидетелствува и самата имъ журналистика — отдавна освободена отъ доктринерството и полемиката. Немислимо е да търсятъ читателитѣ отъ насъ съвременницитѣ строга обективность и хладнокръвие. Ако Кондерсе говори, че безпристрастната история на единъ народъ може да напише само незаинтересованиятъ чужденецъ, тая истина може да се приспособи най-добре къмъ нашитѣ разказвачи, които не само че сж били заинтересувани, не само че страдатъ отъ патриотически тенденции, но сж изяли още и по стотина тояги за своитѣ постжпки и убеждения. Възможно ли е отъ подобни хора да искаме хладнокръвие? Освенъ това, недейте забравя, драги читателю, времето ѝ обстоятелсвата (1881—1883 г.), въ които е писана настоящата книга. Най-много нарушихъ азъ всѣкакви благоприличия и правила, когато описвамъ дѣлата на гнусния предатель; а като дойда въ Батакъ, Перущица и пр., когато ви въведа въ окървавенитѣ храмове на тия две исторически селца, тамъ не искайте вече отъ разказвача никаква смѣтка. Думитѣ: поганецъ, варваринъ, звѣръ, кръвопиецъ и пр., които не звънтятъ твърде благоприятно и на моето ухо, неволно се изтърваха изподъ перото ми. Впрочемъ, надѣвамъ се, че ще получа прошка за тая грубость, защото множество обстоятелства има да ме извинятъ.

Влѣзте, читателю, въ положението на човѣкъ, който е ималъ съприкосновение съ борцитѣ за българската свобода, който е билъ свидетель на тѣхнитѣ мжченически страдания, и вие ще разберете, че днесъ е невъзможно да се заговори съ благороденъ езикъ, да остане човѣкъ на своята висота. Може ли съвременникътъ, билъ той кой и да е, да се не увлича и вълнува, когато единствената сестра на Ст. Караджата подава ржка за позорна проситба? Има ли милость за всѣки чувствителенъ човѣкъ, когато стариятъ баща на А. Кънчевъ умрѣ на пжть и се погреба безъ священикъ? Когато двѣтѣ му сестри киснатъ въ калното блато на вертепа, скитатъ се гладни и боси? Да кажа ли нѣщо по-чувствително? — Вѣрвамъ, че ще се наскърбите за минута поне, но не се стрѣскайте. По-малката сестра на А. Кънчева, момиче на 15—17 години, се намираше презъ 1880 година подъ стрѣхата на една циганка, съдържателка на публично заведение; а по-голѣмата и сестра си оплаква днитѣ изъ Влашко! . . . Кажете ми, може ли човѣкъ да не кълне, когато надъ гробоветѣ на Левски, на Бенковски, на Волова, на Икономова, на Коча и пр. е порасналъ дивъ буренъ (на последния — лозе), каточе народътъ, за който сж се жертвували, се е потурчилъ? Но само това ли? Накждето и да се обърнешъ, печатътъ на позора блести въ всичката своя голота. Матевски, сжщия тоя Матевски, другарьтъ на Левски, организаторътъ на „гимнастическитѣ дружества“, комуто се дължи сжществуванието на Южна-България, бѣхме свидетели, когато се погреба

Двама души, съ дискосъ въ ржцетѣ, ходѣха отъ дюгенъ на дюгенъ да събиратъ по петаче и две за неговото погребение. На тоя дискосъ спущаха своята лепта и враждебнитѣ намъ елементи, съ които покойниятъ водѣше отчаяна борба! Каква национална гордость!... По сжщото това време всички български вестници бѣха облѣчени въ черно, за смъртьта на единъ чуждестраненъ музикантинъ, който бѣ дошелъ въ страната ни само отъ любовь къмъ лиритѣ. Всички го оплакваха горчиво и изказваха мнение: да се помогне на фамилията му отъ народното съкровище!... Пакъ по това време, колонитѣ на вестницитѣ се пълнѣха съ биографията на другъ единъ облизанъ чужденецъ, по случай сребърната му сватба. А за Матевски ни дума, ни ума. По-долу въ сжщия градъ ставаха живи препирни, биеха се депутати, псуваха се за построяването на нѣкакъвси храмъ, пакъ надъ чуждитѣ гробове издигнатъ! Ехъ, народъ, народъ! Кога ще погледнешъ на своята изпокжсана черга?

Не се е минало много време отъ оная епоха, когато можеше да се познае, да се направи разлика между родолюбеца и шпионствуващата шуга, но за жалость днесъ е твърде мжчно да се произнесе човѣкъ отъ единъ пжть. Мнозина има да се лутатъ изъ мъглата и питатъ: кой е? — Който има бѣлокаменна кжща, който говори съ консулитѣ и който диша ароматичната миризма на тѣхния чай, отговарятъ мазнитѣ вестникари. Всѣки разбира, че да се разбиятъ тия фалшиви основи и понятия, трѣбва топоръ съ две острила, безъ риторика и отбрани фрази. „Два деня не можахъ да се побера въ кожата си", ни говорѣше единъ приятель, два пжти ходилъ на заточение, „когато прочетохъ въ вестницитѣ следното прение, станало въ Софийското Народно Събрание презъ 1882 година: нѣкойси славянинъ, като чулъ, че българското правителство дава душа за чуждитѣ авторитети, подалъ прошение въ поменатото Събрание, въ което говори, че понеже можалъ да прекара съ нѣмскитѣ параходи въ Русе около 75 бунтовници въ турско време, то моли да му се отпусне нѣщо отъ патриотическото Събрание. Попитали русенския депутатъ Георги Геровъ: истина ли е това? И той отговорилъ: да! — Зная, че тоя патриотъ славянинъ е спасилъ отъ вжжето много наши народни хора!?."... О, де сте, народни хора? Излѣзте отъ гробоветѣ и вижте отъ кого се защищавате днесъ! Боже мой! Какво петно надъ светитѣ прахове! Трѣбва да ви кажа и това, че Георги Геровъ е билъ кафеджия при Митхадъ-паша, и нѣщо повече... комуто носи и името (Митхадъ-пашовъ Георги). Когато българскитѣ бунтовници бѣгаха, тоя Георги, облѣченъ съ алатурка сетре и съ бръснатъ вратъ, палѣше кехлибарения чибукъ на своя страшенъ господарь. Но казахъ: днешнитѣ патриоти сж отъ рода на Георги Митхадъ-пашовъ...

Обикновено, записки и лични възспоменания се публикуватъ следъ нѣколко години, когато съвременницитѣ и лицата, които се споменаватъ въ книгата, не сж вече живи. Азъ не съмъ съгласенъ съ това правило, Богъ знае защо и за какво установено въ европейскитѣ литератури. Въ такъвъ случай, каквото и да напише единъ съвременикъ, следъ време, когато вече не живѣятъ хора, волю-неволю, ще се приеме за чиста монета, защото не ще има кой да опровергае писаното. Ето защо азъ прибързахъ съ настоящитѣ записки, за да могатъ участвуващитѣ и знаещи съвременици да опровергаятъ или потвърдятъ тѣхната правдоподобность. За сжщата тая цель, азъ не избѣгнахъ и вмѣстването на множество собствени имена, които сжщо така служатъ за контрола на изложенитѣ отъ мене събития. Ако

азъ грѣша нѣкжде, ако строгото безпристрастие е победено отъ нѣком лични съображения — нѣщо твъде възможно, то стотина и повече лица, споменати въ книгата ми, ще ме изобличатъ споредъ както ми се пада.

Лаская се да вѣрвамъ, че ще дамъ поводъ чрезъ настоящата си книга на мнозина наши дейци въ последнитѣ ни народни движения да напишатъ онова, което знаятъ, защото само по тоя начинъ ще можемъ да хвърлимъ свѣтлина върху много забравени събития. Каква драгоценность, какъвъ богатъ материалъ и за историци, и за поети, драматурзи и повествователи щѣше да се открие, ако нашитѣ стари обществени деятели: Славейковъ, Михаиловски, Кръстевичъ, Чомаковъ, дѣдо Богоровъ, Геровъ, А. Екзархъ, Дановъ и Груевъ и пр. бѣха описали просто кржга на своята деятелность, било по черковния въпросъ, било по възраждането на книжнината ни и училищното ни дѣло. Какво богатство!... Не говоря за покойнитѣ ни вече хора: Раковски, Макариополски, Княжески, Каравеловъ и пр. Заедно съ тѣхнитѣ кости е погребана историята на българския народъ за нѣколко години! „Подъ всѣки надгробенъ камъкъ лежи една часть отъ всемирната история", говори Хайне, „всѣки човѣкъ е вселена, която се ражда и умира съ него, историята на всѣко сжществувание има своя интересъ". Нѣма съмнение, че следъ нѣколко години специалисти и историци ще бждатъ платени богато, да издирятъ и опишатъ всичко, но тѣхниятъ трудъ ще да е напусто. Като каква цена би имала въ днешно време историята на кърджалиитѣ и на тѣхнитѣ главатари, ако тя се явѣше на бѣлъ свѣтъ, всѣки може да си въобрази, комуто малко-много е мило за миналото на неговото отечество. Сжщата цена — стотини пжти повече — ще иматъ за потомството и възстанията — блестяща страница, както казахъ, отъ новата ни история.

Нѣма съмнение, че както по другитѣ ни работи, така и по народнитѣ ни движения, най-напредъ ще се заинтересуватъ спекулантитѣ чужденци. Ще се явятъ тѣ въ страната ни съ консулски препоржки, и отечественото ни правителство, да не счупи хатъръ на приятелската държава, ще имъ се усмихне въ всѣко отношение. Най-напредъ ще се издаде окржжно до административнитѣ власти, че като се появи такъвъ и такъвъ ф о н ъ, професоръ или симпатична леди, да му се укажатъ всѣкакви подръжки, за постигане благородната му цель. Бѣхъ очевидецъ, когато единъ такъвъ протеже ученъ пжтуваше изъ отечеството ни съ конвой жандарми, кметове и пждари, на които той каточе заплащаше, а въ сжщото това време другъ единъ нашъ скроменъ труженикъ, който познава България заедно съ колибитѣ ѝ, рискуваше да бжде жертва на гладнитѣ вълци въ балканскитѣ клисури!... — Кой му е кривъ? Защо се е родилъ той българинъ? Чудни хора сме ние. Чужденецътъ-б ъ л г а р о ф и л ъ ще кръстоса страната ни налѣво и дѣсно (дето има само желѣзници и шосета, забележете), ще се срещне съ самохвалствуващитѣ се първенци, съ заинтересуванитѣ началници и кметове, както въ турско време съ мюдюритѣ и владицитѣ, ще поразпита надве-натри, за станалото: да живѣятъ библиотекитѣ и официалнитѣ статистики. П ж т у в а н е п о с л а в я н с к и т ѣ з е м и, Н о в а Б ъ л г а р я или Т р и м е с е ц а в ъ Б ъ л г а р и я, титулува своята книга „сжппиятъ ни гостъ", пълна съ лъжи и фабрикувани факти, написана тенденциозно за въ полза на партията и на обществото, което е изпратило пжтешественика отъ неговото отечество. А нашитѣ гарги, които мислятъ, че „тайнитѣ" на народния ни битъ не сж достжпни за насъ самитѣ, невъзможно е да се изследватъ, аконе е човѣкъ професоръ съ нѣкоя титла —

премиратъ отъ радость и гълтатъ апетитно приготвенитѣ за другъ стомахъ хапове... Който не вѣрва въ моитѣ думи, нека отвори книгитѣ на К. Роберта, на Меккензи и Ерби, на покойния Макъ-Гаханъ, на „Консулската жена и дъщеря" (псевдонимъ), на Немировичъ-Данченко и пр. и пр. Въ тия книги сж пуснати такива ерунди за българския народъ, на корицитѣ на които, ако нѣмаше написано леди и фонове, а Петко и Иванъ, отдавна биха опънали за ушитѣ този Иванъ и биха го попитали: „защо лъжешъ?" Но виновни ли сж фоноветѣ и ледитѣ? — Виновно е нашето лакейство, което се проявява предъ всички златни очила. Азъ бихъ наброилъ имената на мнозина учени иностранци, които отъ нравоописатели и историкографи достигнаха до шпионство, но хайде да не отварямъ зарастнали рани...

Въ деятелностьта на нѣкои бунтовници азъ отидохъ малко надалечъ, като се докоснахъ и до нѣкои частности въ живота имъ. Единствената моя цель съ това е била, да покажа доколко е възможно съ по-много факти и подробности като какви хора сж били нашитѣ бунтовници, презъ какви митарства сж минали тѣ, докато се откажатъ отъ сжществуващия комерческо-занаятчийски кодексъ и предпочетатъ бунтовничеството, на края на което стоеше бесилката. Това за мене е нуждно по много причини. Първо, всѣки ще се убеди въ това вѣрно обстоятелство, че не богати и учени сж доброжелатели на народитѣ, че човѣкъ може да стори добрини на своитѣ близки и безъ дипломъ и безъ славно минало. Второ, че както богатството, така и дипломътъ, които иматъ за цель охраняването на личностьта, поробватъ въ сжщото това време тая личность, която почва да се грижи само за своята черга и клони да подържа сжществуващия редъ. А краткото описание на живота на единъ бунтовникъ, билъ той който и да е, може да бжде приспособено, съ изключение на микроскопически подробности, на всѣки едного. Левски е билъ абаджия, слуга и най-после дяконъ; Бенковски така сжщо абаджия, джелепинъ, простъ работникъ; Колю Ганчевъ, Кочо Чистеменски, Христо Ивановъ, Георги Икономовъ, Никола Обретеновъ и пр. и пр. — кондураджии, абаджийски чираци, халачи и т. н. Ето защо азъ дадохъ малки картинки изъ живота на овчари и абаджии. Така сжщо и въ описанието на апостолскитѣ обиколки, въ пжтуването на четитѣ и въ бѣгството на бунтовницитѣ, азъ допуснахъ множество подробности. Тая форма азъ употрѣбихъ, като се основавахъ на следнитѣ две съображения: а) че България въ петстотинъ годишното си сжществуване, както казахъ, е имала само една бунтовническа епоха, па и занапредъ едвали е мислимо да има; б) че когато изнѣжениятъ пжтешественикъ, снабденъ съ нѣколко вараклии паспорти, съ препорж чителни писма и пр., описва страната отъ прозореца на желѣзницата, рисува съ мрачни черти какъ коньтъ на каляската му се подхлъзналъ, какъ арабаджията се напивалъ, какъ стопанинътъ на кжщата, въ която се спрѣли, не се отнесълъ учтиво и не турилъ много масло въ яйцата и пр. — то кажете, не съмъ ли въ правото си да опиша и съня дори на ония, които не сжществуватъ вече, които сж пжтували не за промѣна на въздуха, а за доброто и свободата на другитѣ, на България? Доколко правдоподобие се заключава въ тия мои понятия, разбира се, не на мене остава да опредѣля.

Въ езика вардихъ само едно правило: да ме разбиратъ и най-проститѣ що искамъ да кажа. Дали съмъ сполучилъ въ това отношение —

какъ не е моя работа да оценя. Не се церемонихъ съ фонетиката на еровете; нека тѣхъ ги намѣстятъ специалиститѣ. Азъ пиша по такъвъ предметъ, отъ който около стотина фактове и събития сж известни само менъ, следователно, ако тукъ-тамъ се срѣщатъ нѣкои дебели погрѣшки, вѣрвамъ, че читателитѣ ще погледнатъ на тѣхъ съ снизходително око. Другъ е въпросътъ ако пишехъ: граматика, българска история или читанка, предмети, които сж достжпни за стотина души.

Моля убедително, да ме простятъ всички ония наши съотечественици, на които споменавамъ имената въ книгата си и които съмъ нападналъ неправедно, по криви сведения може би. Тежка е обязаностьта на оногова, който се придържа о истината. Сърдечно благодаря на господа: П. Горановъ, Панайотовъ, Христо Ивановъ, Д. Ахмаковъ, Ив. Ворчо, Кр. Самоходовъ, Хр. Благоевъ, Никола Обретеновъ, С. Заимовъ, Кр. Стефановъ, Ф. Щърбановъ и много други, които ми дадоха много сведения.

Най-после къмъ васъ, братя, прости сиромаси, се обрѫщамъ. За васъ съмъ се трудилъ да напиша настоящата книга, за да ви покажа, че найгорещитѣ борци и защитници на нашето отечество сж били не горделиви богаташи и надути учени, а прости и неучени ваши братя, които не сж зняяли повече отъ васъ! Достатъчно ще бжде да ви напомня имената на: Левски, Бенковски, Кочо Чистеменски, Братя Жекови, бай Иванъ Арабаджията, Иванъ Ворчо и пр., всички хора еснафлии и работници. Тѣ и никой други омиха лицето на България и защитиха нашата опозорена слава: тѣ направиха да прогърми името б ъ л г а р и н ъ по четиритѣ краища на свѣта; тѣ стжпиха презрително на всичко свое частно, гордо и неустрашимо издигнаха глава противъ силния тиранинъ, за когото ученитѣ глави ни тълкуваха, че не трѣбва да го разсърдяме, съ гъделичкане само да гледаме за умилостивението на неговия погледъ. Всичко това тѣ направиха, не че бѣха ходили въ Парижъ да си изострятъ ума, а че бѣха честни, имаха воля желѣзна, характеръ несъкрушимъ, обичаха горещо своето отечество — света длъжность за всѣки едного; а тия нѣколко качества всѣки отъ васъ може да ги има, стига да пожелае. Нека тия наши народни свѣтила ви служатъ за примѣръ! Не се бойте отъ високитѣ шапки на ученитѣ и отъ разкошнитѣ кжщи на богатитѣ. Не слушайте ония пернати глави, които ви натякватъ всѣки день, че вие не разбирате отъ нищо, трѣбва да си гледате само ралото и да слушате какво ще ви кажатъ ученитѣ господинковци. Това е прахъ въ вашитѣ очи. На пръсти се броятъ ония учени, които би се решили да жертвуватъ своя гечинмекъ за вашето добро; не благоговѣйте предъ тѣхъ, когато ви говорятъ, че х о д и л и д а г н и я т ъ г ъ р д и. Гнили тѣ гърди, но не за васъ, а за своя дребнавъ гечинмекъ, който така сжщо се печели въ ущърбъ на вашата черга. Върнете се нѣколко години назадъ, когато вашиятъ вратъ стоеше на дръвника, и припомнете си имаше ли нѣкой ученъ или богатъ да се притече на помощь съ своето знание и богатство, има ли нѣкжде гробъ по окървавеното поле отъ тия ужъ ваши благодетели? Тѣ се криеха изъ миши дупки по него време; но когато огрѣ и за насъ слънце, когато настана златна епоха, когато дрънчението на ножоветѣ и касатуритѣ се замѣсти съ бѣли рубли и полове, тогава се сипѣха на твоето пепелище високитѣ капели и неизвестнитѣ до него време калпави родолюбци. „Махнете се отпреде ни; вие сте прости, отъ нищо не разбирате“, говорѣха тѣ, при всичко че, ако не бѣхте вие съ своитѣ прости глави, тѣхна милость и до днешенъ день щѣха да слу-

гуватъ по Влашко и Богданско за по 20 шиника кукурузъ въ годината... Но не е само тоя фактъ, който азъ притежавамъ. Когато се яви повторомъ борба, когато втори пжть поискаха да стжпятъ на твоя многострадаленъ вратъ, не съ турски ятаганъ въ ржката, а съ честния кръстъ напредъ, когато се изискваше въ тая борба не юнашки гърди да стоятъ срещу пищението на грозния куршумъ, а тенекиени лица, които да се червятъ и като ги плюятъ, най-после, когато не решителность трѣбваше, а подлость и мюзевирлъкъ, то кой излѣзе на мегданъ? Кой ржкоплѣска на новия тиранинъ? — ученитѣ глави и червивитѣ съ алтъни богаташи. Прочее, напредъ, братя! — Не се срамувайте отъ вашата простота... Да не кажете, че учението е лошо нѣщо. Пази Боже! Ученитѣ хора именно сж оттървали человѣчеството отъ клещитѣ на тиранина; но, за голѣма жалость, ние нѣмаме още такива учени. Занапредъ добъръ е Господь...

Пловдивъ, 22 януарий 1884 г.

Предисловие

Нѣма никакво съмнение, че отъ всички български възстания и движения за политическа свобода противъ Турция най-голѣмо и най-прочуто е Априлското презъ 1876 година, станало въ Пловдивски и Татаръ-пазарджишки окржзи. Въ настоящя томъ на нашитѣ Записки е описана една часть отъ това въстание, най-важното и най-общото — действията на главния неговъ деятель — Бенковски войвода.

Националната гордость на нашитѣ български читатели нѣма да бжде напълно удовлетворена отъ хода и края на това народно движение, което по всички линии се свърши съ пълно тържество за неприятеля, а съ окончателно поражение за насъ. Така сжщо и чуждитѣ читатели, които познаватъ възстанията на съседна Сърбия и Гърция, тѣхнитѣ многогодишни борби и истински геройства, ще си съставятъ не добри понятия и заключения за достоинствата и способноститѣ на българския народъ подъ турско.

Две думи искаме за оправдание, не като лице заинтересувано, а като изразитель на истината. Между Сърбия и Гърция отъ една страна и България отъ друга, въ началото на тоя вѣкъ и въ края, сжществува пропасть, никакво сравнение не е възможно. Първо, че първитѣ две бѣха на края на турската империя и по тая причина самото имъ географическо положение ги улесняваше въ народнитѣ имъ стремления, не подлежеха толкова на контрола и наблюденията на централнитѣ власти. Оржжия, припаси, съобщения съ цѣла Европа, отивания и дохождания на различни главатари и агитатори едвали не ставаше безъ всѣкакви препятствия. Не говоримъ за съобщенията по онова време въ турската държава, административната централизация, низамътъ, военнитѣ етапи и гарнизони, пжтищата и други изкуства, въ които Турция не бѣ направила още начало. Всичко това замѣняваха и изпълняваха бунтовницитѣ — паши, аени, спахии, бегове, еничарь-агаларж и тѣхнитѣ баснословни орди, на които днесъ виждаме опустошенията по пжтя между Цариградъ и Бѣлградъ. Всѣки почти градъ по онова време въ Турция е съставлявалъ нѣщо отдѣлно и независимо отъ централното правителство. Редовна войска е имало всичко около 10—15,000 души.

По тоя начинъ, когато се приели първитѣ известия на В. Порта за възстанията на раитѣ въ Сърбия и въ Гърция, омаломощеното повече отъ вжтрешни раздори турско правителство твърде сънливо погледнало на тия обикновени бъркотии. Въпросъ е дали по онова време въ Цариградъ е имало такава глава, която да подозира дори, че нищожнитѣ раи отъ Сава и отъ Пелопонесъ ще се въздигнатъ въ степень на независими княжества. Нѣмало е още по онова време сериозни причини да се бои горделивата Отоманска империя отъ забравенитѣ вече раи. Ако Пазвантоолу въ Видинъ; Али паша — въ Янина; въ Египетъ — Мехмедъ-Али; въ Аккия — Джезаръ паша и др. сж дигнали глава срещу империята все по това време, то какво станало, че подобни на тѣхъ двама души: Кара Георги въ Сърбия, а Калокотрони въ Мората направили сжщото? Трѣбва да забележимъ и това важно обстоятелство, че на възсталитѣ въ Сърбия и Гърция девизътъ

не е билъ до толкова ясенъ и опредѣленъ, като на българскитѣ възстаници по-после. Тѣхнитѣ първи движения сж имали чисто мѣстенъ и ограниченъ характеръ, противъ известни паши, беювци, и други золумджии, които сж били въ немилость и предъ самата Порта. Нѣмало е свобода или смърть, долу Султана и тиранското правителство, както това бѣше въ нашитѣ възтания. Кореспонденцията, размѣнена между В. Порта и Кара-Георгиевича, състояща отъ фермани и вѣрноподанически ужъ изложения, най-добре свидетелствува за това. А съ Гърция е било още по-чудно, дори и смѣшно. Янинскиятъ Али паша дълго време е помагалъ на гърцитѣ възстаници срещу войскитѣ на султана, т. е., билъ е съюзникъ на възстаналитѣ противъ османлиитѣ християни! После той се е сѣтилъ вече, когато пратеницитѣ му видѣли съ очитѣ си въ Гърция, че емблемата на борцитѣ е кръстъ, че тѣ убиватъ немилостиво всѣки османлия, който имъ попадне въ ржцетѣ.

Така ли бѣше и въ България? Де пукнала още, де не, пушкитѣ на българскитѣ възстаници, освенъ тръгването на редовнитѣ войски, изъ единъ пжть отъ нѣколко пункта, известени по телефона, а не съ татаринъ-сюреджия, както е било въ 1805—1825 г., самото турско население тичаше срещу възстаницитѣ съ кучетата си заедно. Въ разстояние на нѣколко деня само въ едното Панагюрище се събраха беювцитѣ отъ двадесеть каази, султанитѣ и агитѣ, всѣки съ отдѣленъ байракъ, всѣки съ своята тайфа. Кьоравото време е било за нашитѣ братя сърби и гърци, на които ни най-малко не завиждаме. Веднъжъ яла тѣхната попара, Турция не можеше да се церемони съ българитѣ, които бѣха сто пжти по-важни за нейното сжществуване.

Гърция имаше още оржжие, топове и флота, богати и влиятелни хора, като Каподистрия и други, които ѝ помагаха отвънъ. Въ 1805 и 1825 г., и на турцитѣ и на сърбитѣ и на гърцитѣ пушкитѣ бѣха: шишенета, филинтри, кърджелийки, геги, кавали и пр. Въ българскитѣ възстания българитѣ имаха на десеть души по една такава стара пушка, а турцитѣ белгийки, които удряха на 1000 крачки! На Гърция отвжтре ѝ помагаше още икономическото състояние на населението. Голитѣ майнати и клефтета, които се биеха най-много, нѣмаха педя земя и забитъ колъ. За тѣхъ бѣше все едно, било мирно или разбъркано, защото тѣ се скитаха по планинитѣ, за нищо не жалѣха. Може ли да бжде сравнение между тѣхъ и между нашитѣ заможни българи, господари на ниви, лозя, кжщи, покжщнина и пр.? Човѣкъ, който има, който владѣе, който не е петименъ, мжчно се решава да грабне пушката. Читателитѣ ще видятъ това обстоятелство отъ нашитѣ разкази.

Настоящата книга е написана въ най-тежкитѣ минути за България, когато нейното сжществуване и онова на всѣки българинъ се четѣше не на години, а на часове. Ние написвахме по нѣколко реда и излизахме да се услушваме, не се ли чува пѣсеньта: „Казакъ загулялся въ турецкой земли“. Прочее, читателитѣ ще ни простятъ всички неволни погрѣшки и недостатъци. Доколко ние сме били добросъвѣстни, безпристрастни и изразители на истината въ нашето изложение, оставяме да сждятъ и се произнасатъ живитѣ съвременници на събитията и другаритѣ ни, които сж нѣколко стотини. Тамъ, дето срещнатъ нѣкои събития и факти криво предадени или неспоменати, нека бждатъ увѣрени, че това е сторено неволно.

Русе, октомврий 1887.

ПЪРВИ ТОМЪ

ГЛАВА I

Нѣколко подробности

Преди да започна разказа си, съответствуващъ на заглавието на настоящата книга, азъ моля читателитѣ да иматъ минутно търпение и ми позволятъ да ги запозная съ нѣкои предварителни обстоятелства, некасаещи се до главния предметъ на книгата.

Който отъ читателитѣ не намира занимание въ описанията, изложени въ първитѣ две глави, той свободно може да ги изостави и върви напредъ. Азъ намѣрихъ за добре да помѣстя тия предварителни разкази, съ съгласието на разказвача, както той си ги бѣ изложилъ отъ по-напредъ.

По-голѣмата часть отъ жителитѣ на така нареченитѣ балкански села: Жеравна, Градецъ, Ичера, Медвенъ, включително и Котелъ, се занимаватъ съ овчарство. Но тъй като пасбищата на тия села не благоприятствуватъ за стадата, отъ една страна, а отъ друга, че ако всички скотовъдци би докарали своитѣ овце въ родното си мѣсто, не биха се побрали въ околностьта, то отъ старо време още тѣ сж си намѣрили лесницата де именно трѣбва да отвеждатъ стадата си. Тия мѣста, дето зиме и лѣте живѣятъ котленскитѣ овчари, както ги наричатъ въобще, безъ да ги раздѣлятъ на села, сж Добруджа и Карнобатското поле. Въ последната мѣстность, макаръ овцетѣ да не ставатъ дотолкова едри и максулни, както става това въ Добруджа, но тѣ все пакъ се славятъ съ своята добра вълна, наречена „Карнобатъ къвърджи", която винаги се продава единъ-два гроша по-скжпо.

Нѣма почти ни единъ отъ тия овчари, който да не е притежатель на нѣколко овце. Най-богатитѣ отъ тѣхъ, повечето котленци имать по 1000—2500 овце; други — по 500—800; трети, наречени срѣдна ржка — отъ 200—300; а най-сиромаситѣ — отъ 25—100. Изобщо, човѣкъ, който не притежава, ако не повече, то поне 10–15 овце, не се приема да бжде овчарь, съ плата, за опредѣлено време, защото „него не го болѣло на сърдцето за имането", казватъ тѣ.

Нѣкои отъ богатитѣ, освенъ овце, притежаватъ и къшли наймного въ Добруджа, Балчишко, Мангаленско, Пазарджишко и Кюстенджeнско, на които кѫшли, освенъ своитѣ овце, прибиратъ и други вънкашни овчари, тъй щото на една къшла се събиратъ отъ 10—20 души дружина съ по 5000—12000 овце. Тѣхъ ги раздѣлятъ на нѣколко сюрии: яловина, шилета (така се наричатъ агнетата, следъ като ги отбиятъ), сагмалъ (овце за доене) и празове или кочове. Тия последнитѣ отдѣлятъ отъ общитѣ сюрии само есенно време. Следъ като намѣсятъ овцетѣ, което бива

пролѣтно и есенно време, по Димитровдень и Гьоргьовдень, когато става премѣстването отъ една на друга къшла, дружината избира помежду си едного да имъ мѣси хлѣбъ и да приготовлява госба, което се върши единъ пжть въ недѣлята.

Тоя последниятъ се нарича одаджия, не ходи да пасе овце. Останалитѣ отъ овчаритѣ ходятъ съ овцетѣ, а нѣкои си отиватъ въ село при семействата, дето живѣятъ по единъ, най-много по два месеца. Това отсжтствие си има опредѣленото време презъ годината, което строго се съблюдава. То бива, обикновено, по Великдень, Гьоргьовдень, Димитровдень, Заговѣзни, Рождество, Велики Заговѣзни и понѣкога за голѣма св. Богородица. Това време се избира именно затова, защото тогава овчаритѣ сж най-свободни.

За глава на цѣлата дружина се счита стопанинътъ на кжшлата; но, безъ съгласието на дружината, той не може да си наложи волята за каквото и да било. Всички разноски и приходи, направени по овцетѣ, се разхвърлятъ на овца, тъй щото всѣки плаща и приема, съобразно съ силата си. Ако разходитѣ се падатъ по 10 гроша на глава, то оня, който има 25 овце, ще заплати 250 гроша и т. н. Сжщото става и съ приходитѣ. На стотѣ овце се отдѣлятъ още по четири процента, наречени хакъ, които се раздаватъ на всички овчари. Ония, които владѣятъ голѣмо количество овце, пада имъ се да дадатъ, а другитѣ, които притежаватъ по-малко количество, получаватъ. 5–6 глави се пада най-много на човѣкъ да получи за шесть месеца.

Освенъ тия кжшли, овчаритѣ отъ горепоменатитѣ села ходятъ още и по турскитѣ врата, дето се събиратъ въ по-малко число, отъ 2—5 души. Турчинътъ-стопанинъ на къшлата, колкото овце има, предава ги на овчаритѣ и се отдѣля настрана, безъ да се мѣси въ нѣщо. Тия последнитѣ избиратъ помежду си най-имотния за глава, когото наричатъ кехая. На турскитѣ къшли, изобщо, дето безграмотниятъ ага не се интересува отъ нищо и всичко остава на добросъвѣстностьта на своя кахая, овчаритѣ прекарватъ съ по-малко разноски, отколкото по котленскитѣ къшли, дето спекулантинътъ-хаджия дращи съ пачето перо по обвития съ кожа тефтеръ, както му скимне.

Нѣма нужда да ви разправямъ, че тия овчари киснатъ въ дебело невежество и простотия въ всѣко отношение. 15—20 души живѣятъ въ една стая, наречена колиба, безъ никакви прозорци и постилки. Когато ще лѣгатъ да спятъ, тѣ се увиватъ съ различни кожи, недавна одрани отъ гърба на умрѣлата отъ болесть овца. Още по-лоша е тѣхната храна; като се изключи времето, презъ което доятъ овцетѣ, когато сиренето е въ изобилие, единствена тѣхна госба, останалото време отъ годината тѣ нагъватъ сухия хлѣбъ.

Кисело зеле и пиперъ тѣ не употрѣбяватъ, защото съ тѣхъ се ядѣло много хлѣбъ и разноскитѣ ставали голѣми. Лукъ и празъ само купуватъ, но и той се държи подъ ключъ и се раздава съ мѣрка отъ страна на одаджията. Нѣма примѣръ почти, нѣкой отъ овчаритѣ да заколи нарочно овца или агне за ядене. Тѣ считатъ за грѣшно и неприлично, единъ малъ-сай-

бия да заколи отъ своето стадо здрава и читава овца, само за свое удоволствие. Съ месо тѣ се омърсяватъ само тогава, ако нѣкоя овца, следъ като се е влѣкла болна нѣколко деня, видятъ, че нѣма да оздравѣе и я заколватъ. Но и въ всѣки случай, тѣ не пристжпватъ отъ единъ пжть да я готвятъ, защото може би да се яви нѣкой турчинъ или татаринъ, който да купи месото.

Пролѣтно време, когато и най-последнитѣ сиромаси откжсватъ отъ залъка си да си купятъ прѣсно млѣко, котленскитѣ овчари не го кусватъ, докато не дойде Гьоргьовдень, защото не щѣло да има берекетъ презъ годината, и че, като се варѣло на огъня, щѣло да бжде суша презъ лѣтото.

Но това правило се държи собствено само за овчаритѣ. То се нарушава твърде често отъ страна на турцитѣ и заптиитѣ, които, щомъ дръпнатъ ножа, и млѣко се вари и здраво агне се коли.

На Великдень, когато цѣлиятъ християнски свѣтъ се весели, овчаритѣ говѣятъ на първия день, не за себе си, а за доброто на „имането", защото, който ядѣлъ благо тоя день, много червеи щѣло да има по овцетѣ ..

Освенъ всички пости, срѣди и петъци, които безусловно трѣбва да се говѣятъ, нѣкои отъ по-старитѣ говѣятъ още и понедѣлницитѣ. Тежко и горко, ако усѣтятъ, че нѣкой отъ младитѣ се е облажилъ въ срѣда или въ петъкъ съ сирене! Всички нещастия, които би се случили нея година, ще бждатъ приписани нему. Нѣма нужда да ви разправямъ, че всички тия суевѣрия се поддържатъ и разпространяватъ отъ хаджиитѣ-котленци, които сж всезнаещи и думитѣ на които иматъ решаващо влияние надъ останалитѣ смъртни. Забележително е и това, че най-горещитѣ защитници на тая слѣпота бѣха ония, които знаяха да четатъ. Причината на това, споредъ мене, може да бжде тая, че книгитѣ, които четѣха тия последнитѣ, написани отъ безсъвѣстни заслѣпители, намѣсто да ги просвѣтятъ въ пжтя на истината, напротивъ, затжпяваха ги още повече. Между другитѣ любими книги на овчаритѣ, първо мѣсто държаха: Митарствата на блаженна Теодора, въ която книга се разправя какъ тая развратна жена съ молитвитѣ на светаго Василия и съ покаянието си можала да влѣзе въ рая; Камъкъ падна отъ небето — малка книжка, написана отъ хитъръ калугеръ за заблуждение на християнството; Ревизията на Св. Богородица въ ада, книжка, въ която се описватъ мжкитѣ на грѣшнитѣ, които не сж станали, когато минавалъ свещеникътъ, които не давали за Богъ да прости и пр.; най-после Чудесата (99) на Пресв. Богородица, написана отъ нѣкойси Димчо Великовъ, котленецъ, въ предисловието на която книга тоя момъкъ казва, че: „Сіе книга трѣбва да я има при себе си и оня, който не знае да чете, защото тя притежава такава сила, щото може да завардн човѣка отъ болесть, отъ куршумъ, отъ лоша среща и пр."

Димчо Великовъ бѣше котленецъ, а всѣко нѣщо, което излѣзе отъ Котелъ, трѣбва да е добро; защото, споредъ мнението на котленскитѣ хаджии, тѣхниятъ градецъ е единственъ въ цѣла

България, въ него се раждатъ б о л я р и хора, умни глави, паши и владици; той е прочутъ чакъ до султана и пр. Ето защо книгата на Димча Великовъ, котленецъ, която по това време бѣше излѣзла нова (въ 1869 г.), се разпродаваше като топълъ хлѣбъ. Всѣки бързаше да се сподобие съ тази драгоценность, която увиваше въ по два-три ката вадени кожи и я изучаваше наизустъ открай докрай. По-богатитѣ хаджии купуваха по нѣколко, за да се намиратъ за синове и унуки. Много случаи се представяха, които бѣха отъ естество да отворятъ очитѣ на заблуденитѣ, че Чудесата на Пресв. Богородица не сж въ състояние да отклонятъ злото; но никой не си позволяваше да помисли дори, че подобно нѣщо е възможно.

Бѣхъ очевидецъ единъ день, когато донесоха на ржце едного клетника, горещъ почитатель на тая книга, която носѣше постоянно при себе си, дене и ноще. По всѣка вѣроятность бѣха го смазали отъ бой татаритѣ отъ ближното село; а книгата на Пресв. Богородица, която бѣ въ улията му, бѣше станала на памукъ отъ ударитѣ.

Вижда се работата, че тая прекалена набожность на котленскитѣ овчари е известна и въ нѣкои манастири на светитѣ отци, защото, щомъ се пукне пролѣтьта, тия последнитѣ съ сюрията наводняватъ равната Добруджа и обикалятъ по котленскитѣ кѫшли, съ мощитѣ на разни светци и чудотворни икони, които набожнитѣ овчари цѣлуватъ съ голѣмо благоговение, и всѣки за пая си сгъва по едно червено руно вълна, които лукавиятъ калугерски слуга не може да изпревари да тъпчи въ чувала. Следъ това калугеритѣ светятъ вода, съ която ръсятъ овцетѣ, да не ги гази сипаницата и други марази; изливатъ нѣкаквоси масло въ тамошнитѣ дълбоки кладенци, четатъ разни молитви за всѣкакви нѣща и пр. Презъ това време цѣлата дружина отъ кѫшлата върви подиръ светитѣ отци, начело съ шкембестия дѣдо хаджия, всички гологлави и съ кръстосани ржцѣ на пояса, каточе Исусъ Христосъ влиза въ Иерусалимъ.

Знамъ една година, по причина на многото дъждове, една трета отъ овцетѣ бѣха осакатѣли. Единъ калугеръ отъ Рилския манастиръ научи овчаритѣ да накладатъ огънь на кръстопжть, нощно време, презъ който да прекаратъ сакатитѣ овце, когато пѣятъ първитѣ пѣтли, отъ което действие въ разстояние на нѣколко деня щѣли да оздравѣятъ всички. Но тоя огънь трѣбвало да се произведе отъ само себе си, чрезъ триенето на две дървета. Разбира се, думитѣ на калугера трѣбваше да иматъ решително влияние въ овчарската срѣда. Помня, че цѣли два деня двама души се занимаваха съ произвеждането на огънь, чрезъ триенето на две липови суровици една о друга; а трето едно лице държеше постоянно едно парче прахань, натрито съ барутъ на мѣстото, дето ставаше триенето. Най-после сполучиха да добиятъ желаемия огънь, и въ една тъмна нощь, съ голѣми мжки и гюрултии, едвамъ сполучиха да прекаратъ невинното стадо презъ червената жарава, съ която бѣше постланъ пжтьтъ. Всѣки може да се догади, като каква е била ползата отъ това: на другия день половината отъ сакатитѣ овце не можеха да се мръднатъ отъ мѣстото си.

защото и здравитѣ имъ крака бѣха изпогорѣли въ огъня. Тая набожность, обаче, никакъ не прѣчи на котленскитѣ овчари да крадатъ, да продаватъ умрѣли овце на татаритѣ и да правятъ други разни безчиния, за които твърде добрѣ знаяха, че Изповѣдникътъ не позволява причастие отъ 10—20 години.

Вечерь, зимно време, когато се съберѣше дружината около огъня, да си сушатъ навущата, отъ дума на дума, минаваха найпосле и на други въпроси, вънъ отъ тѣхния кржгъ. Обикновено за подобни отвлѣчени нѣща първата дума вземаше нѣкой хаджия, който като всезнаещъ, пжтувалъ презъ Черното и Бѣло море, се заемаше съ разрешението на всѣкакъвъ въпросъ, колкото той и да е мжченъ. За каквото и да се говорѣше, претенциозниятъ хаджия докарваше думата да каже нѣщо и за Божия гробъ, за Яфа или Цариградъ.

Ако напримѣръ нѣкой любопитенъ овчарь запиташе кой градъ е най-голѣмъ на свѣта, хаджията отговаря: „Иерусалимъ"; ако другъ нѣкой пожелаеше да узнае отъ кои народи излизатъ най-голѣмитѣ мурафети, хаджията посочваше ингилизитѣ. — „Параходътъ, съ който отидохме до Яфа, прибавя той гордо и самоувѣрено, бѣше ингилижки отъ най-добритѣ". Следъ това той захваща вече своето, т. е. за Божи гробъ, какъ ги посрещнали калугеритѣ съ засмѣно лице, какъ падналъ светиятъ духъ на Възкресение, отъ който се запалили свѣщитѣ, и най-сетне свършваше: „всичко съ виждане бива"; „нека Господь помогне и на васъ да видите съ очитѣ си". — „Аминъ: чулъ те Господь", отговаря дружината.

Ония читатели, които не сж запознати съ Котелъ, може да имъ се види чудно и странно, какъ хаджия човѣкъ е изпадналъ да пасе овце по добружанскитѣ голи равнини, да го биятъ всѣки день татаритѣ? Тѣ не сж рѣдкость. Въ Котелъ май мжчно ще се намѣри кжща, въ която да нѣма нѣкой хаджия или хаджийка; а въ по-богатитѣ семейства всички почти сж се мили на р. Йорданъ. И дърваритѣ дори, които ходятъ заедно съ циганитѣ по Балкана, сж хаджии. Твърде често, когато пжтува човѣкъ за Котелъ откъмъ Шуменъ или Елена, и наближи котленския Балканъ, захваща да чува изъ тъмнитѣ усои гласоветѣ на дърваритѣ: „Ей, хаджи Юрдане, натовари ли магарето?" „Малко остана, хаджи Божиле, отговаря другиятъ.

Котленскитѣ овчари разискватъ най-много върху вѣритѣ, за рая и пъкъла, за таласъмитѣ, чумата, юдитѣ, вампиритѣ и пр., въ сжществуването на които сж положително увѣрени.

— Когато раятъ е затворенъ за турцитѣ, евреитѣ и другитѣ невѣрници, тѣхнитѣ души безъ съмнение може да отиватъ изключително въ джендема — пита нѣкой измежду овчаритѣ, когото навѣрно татаритѣ сж били него день.

— Нито едното, нито другото, — отговаря хаджията, каточе вчера се е завърналъ отъ оня свѣтъ. — Както раятъ, така и пъкълътъ сж направени само за християнитѣ, а невѣрницитѣ ги нѣма никакви по оня свѣтъ. Тѣ сж като кучетата и като другитѣ животни; тѣхниятъ животъ е само на тоя свѣтъ, и щомъ умратъ, душата имъ става на вѣтъръ.

— А който отъ християнитѣ се потурчи, що става съ него, дѣдо Хаджи? — пита дружината.

— Той гори постоянно, като свѣщь, отъ краката до главата, — казва хаджията — защото мирото, което той е възприелъ отъ светото кръщение и което е чистъ огънь, никога не може да угаснѣе.

— Слушалъ съмъ да казватъ, че това миро било голѣмо, колкото житено зърно въ човѣка — обади се нѣкой.

— Ако да не е дори и по-малко. Неговиятъ пазитель, на мирото, е Св. Василъ, който е на голѣма почить при небесния престолъ.

— Че душитѣ на християнитѣ живѣятъ вѣченъ животъ, а невѣрницитѣ се изгубватъ, доказва се и отъ това, че и най-грѣшниятъ християнинъ следъ смъртьта си става на вампиръ, пакъ съ човѣчески образъ, когато турцитѣ се превръщатъ на свини, най-ненавистното за тѣхъ животно — продължава многознаещиятъ хаджия.

— Това е съвършено вѣрно — поема другъ думата. — Азъ помня, когато преди години единъ отъ нашитѣ другари, който се занимаваше съ авджилъкъ, уби единъ азълъ (дива свиня — мжжка). Както му е редътъ, ние го опърлихме и очистихме, и турихме на огъня една часть да се вари. Чакахме часъ, чакахме два, чакахме цѣла нощь, месото не увира, а напротивъ става още по-яко, като восъкъ. „Тукъ има нѣщо", продума дружината и нѣколко души се завзеха да разглеждатъ лова. Какво да видимъ? Ушитѣ на мнимия азълъ бѣха пълни съ памукъ, а на предния му кракъ се намѣри сребърна халка, която по всѣка вѣроятность е била пръстенъ. Всинца се увѣрихме отпосле, че убитиятъ азълъ е турчинъ, комуто и името научихме. Той бѣше отъ близкото село, умрѣлъ неотдавна.

Разказвачътъ се кълнѣше, че е очевидецъ на това, и слушателитѣ го зѣпаха съ отворени уста; а малкитѣ момчета треперѣха отъ страхъ и се увираха около огъня. Една вечерь, следъ подобни разкази за вампири и таласъми, проводиха едно малко момче да види навънъ защо лаятъ кучетата. Две крачки не бѣше стжпило още отъ вратата това момче, когато изрева колкото му е силата и падна на земята. Следъ като се окопити, попитаха го що е видѣло, и то разказа съ ужасъ, че до малкитѣ кошари седялъ бѣлобрадъ циганинъ, съ чибукъ въ ржката, лулата на който била като пръстена паница. То извикало, защото циганинътъ му махналъ съ ржка да иде при него.

— Трѣбваше да се прекръстишъ — забеляза единъ отъ овчаритѣ, който бѣше ходилъ само до Св. Гора.

— Не трѣбва да хвърляте тукъ наблизо сапунената вода, защото на нея много се трупатъ злитѣ духове — каза втори.

— Мѣстата, дето се хвърля сапунката, воденицитѣ, юртлуцитѣ, върбалакътъ, кьоравитѣ кладенци, старитѣ гробища, мочурливитѣ мѣста сж най-любимитѣ обиталища на тия духове — потвърди трети и така нататъкъ.

Освенъ това, котленци благоговѣятъ до баснословна степень предъ своитѣ богати сънотечественици, съ които се хвалятъ де

еднатъ и де станатъ, не че тия последнитѣ сж имъ направили ѣкоя добрина, което е изключителна рѣдкость между всички боати, но просто така, защото имали много пари, ходѣли често въ Цариградъ, познавали се съ много паши, а най-главното, отъ глуость и дебело заблуждение. Ако да нѣмаше по свѣта подобни лѣпи обожатели на блѣсъка и на богатството, които сж споойни само тогава, когато имъ се завие камшика около врата и огато имъ ударятъ по петдесеть тояги по краката, не би имало хаджии, чорбаджии и различни други тунеядци, сжществуването а които е възможно само при низостьта и подлизурството.

Вечерь не се минаваше да не разискватъ моитѣ овчари ой е най-богатиятъ хаджия, кой имвлъ най-голѣма почить при паата и пр. Най-голѣмиятъ тѣхенъ Господь е хаджи П., старъ скжерникъ-чорбаджия, името на когото се произнася съ гордость и очитание отъ всѣки котленецъ. Ако нѣкой овчарь случайно се билъ срещналъ нѣйде по пжтя да пжтува съ него заедно, или ъкъ умниятъ хаджия го е билъ поканилъ да бждатъ другари, за а има едно мекере съ себе си, да му чеше коня по ханищата, брадваниятъ овчарь не забравя това важно произшествие за ълго време. Прави-струва, той ще намѣри случай да отвори дума а това, и ще захване да разказва нѣкой анекдотъ изъ неговия животъ, като не пропуща и най-малкото му движение. Не дай оже пъкъ, ако се е удостоилъ да носи на коня си или на гърба и тежката кисия на дѣда хаджия, който, като известенъ навсѣжде по богатството си, за да избѣгне всѣка опасность, често е потрѣбявалъ подобни хитрости. Въ такъвъ случай съ нашия овчарь дума не можеше да бжде вече, безъ да смѣта бедниятъ, е съ това си е намѣстилъ кокалитѣ или е убилъ слабото си сиомашко конче.

Единъ отъ тия чистосърдечни християни, който така сжщо малъ честьта да пжтува съ котленското слънце отъ Котелъ до Добруджа, не пропущаше вечерь да не разкаже за това свое пжуване. Особено впечатление му направила постжпката на богатия аджия, когато пристигнали на хаджи Гергювия ханъ въ Х. Паарджикъ. По причина на многото пжтници, вечерьта били заклани много кокошки, главитѣ на които хвърлили на ближния боклукъ, като непотрѣбни и ненуждни никому, отъ които всѣки ималъ отвращение, дори и просяцитѣ.

Него време една кокошка се продаваше по тридесеть пари. Но дѣдо хаджия погледналъ другояче на работата; онова, което не било потрѣбно и на просяцитѣ, за него имало ценность. Щомъ той зърналъ нахвърленитѣ кокоши глави на боклука, за които били давани пари, макаръ и отъ другиго, изкомандвалъ на своя подчиненъ робъ — по-послушенъ отколкото купенитѣ роби — да събере всички окаляни кокоши глави, които били очистени и нагответи отъ самия хаджия. Вечерьта, когато другитѣ гости отъ хаджи Гергювия ханъ яли сготвени кокошки, хаджи П., който притежава тринадесеть къшли въ Добруджа, който дава таинъ на половината султанова ордия, който има близо хиляда коня ергеле и пр., задоволилъ си апетита съ кокоши глави, събрани отъ нечистия боклукъ... Освенъ това, той заповѣдалъ на своя робъ —

другарь, да заплати виното отъ джеба си, за да се уравновеси смѣтката, тъй като приготвянето на ястието хаджията приписелъ на себе си. Идете следъ това и утвърждавайте, че нашитѣ богаташи знаятъ защо живѣятъ на тоя свѣтъ, че отъ тѣхъ може да се очаква нѣщо добро, че тѣ иматъ човѣческо сърдце и душа. Излишно е да доказваме това съ факти. Всички наши богати чорбаджии, които сж достигнали какво-годе богатство, това тѣ сж направили чрезъ различни чорбаджилъци, притѣснения и лъжи. Другояче е невъзможно. Разбира се, че това правило допуща нѣкои малки изключения.

Другъ единъ овчарь, който така сжщо се сподобилъ да пжтува съ дѣда хаджия П., разказваше, че когато имъ сложили да обѣдватъ въ едно село, следъ като се нахранили, останалитѣ коматчета на софрата, сиренето и нѣколко глави чесънъ били обвити въ бѣла кърпица отъ хаджията и посетили мешиненитѣ му дисаги.

Другитѣ присжтствуващи овчари слушаха съ напрегнато внимание всичко това и, намѣсто да добиятъ отвращение отъ просешкото поведение на хаджията, тѣ го възхваляваха; а обвиняваха себе си, че не могатъ да последватъ примѣра му.

Когато си дойдеше нѣкой овчарь отъ Котелъ, вечерьта се събираха и други котленци овчари, изъ околнитѣ кошли, да разпитатъ за семействата си и да видятъ нѣматъ ли писмо отъ тия последнитѣ. Но тия въпроси бѣха второстепенни. Най-напредъ тѣ разпитваха новопристигналия какво правятъ хаджиитѣ, за да покажатъ, че иматъ съ тѣхъ зимане-даване; еди-кой отъ тѣхъ въ село ли е билъ, или въ Цариградъ, помирилъ ли се е съ синоветѣ си или не; кога ще жени дъщеря си и пр. и пр., на които въпроси отъ страна на запитваното лице се отговаряше направо и положително.

При толкова изобилие на сирене, масло и госби, овчаритѣ оставатъ за себе си зимно-време само нѣколко мѣшлета бита и пребита извара, кисело-солена, суха като варь. Ако оставятъ нѣколко оки масло, то се държи за турцитѣ, които често посещаватъ котленскитѣ кошли. На нѣкои кошли, дето чорбаджията се случи отъ категорията на хаджи П., комуто дадохме по-горе портрета, хлѣба се раздѣля на всѣкиго поотдѣлно. Разказватъ, че единъ прокопсаникъ, който ламтѣлъ отъ горещо желание да стане хаджия, изяждалъ само една часть отъ хлѣба си, а останалия сушилъ на слънце и го турялъ въ торби, за да го занесе на децата си въ Котелъ. Когато честитата му стопанка развързала торбата, въ която отъ по-рано мислила, че има друго нѣщо, вмѣсто да му благодари, което той очаквалъ, казала съ презрение: „охъ, робъ съ робъ, защо ти сж били тия кори, да ги мъкнешъ отъ четиридесеть часа мѣсто."

Но това е ставало много отдавна. Ние го казахме, да послужи само за характеристика.

Облѣклото на тия овчари е обикновено овчарско. Голѣмъ калпакъ, съ два ката кожи, отвънъ и отвжтре, който не пада отъ главата имъ ни дене, ни нощe, освенъ кога се пощятъ или когато нѣкой турчинъ на шега, което имъ е много драго да правятъ, грабне калпака да опита ще ли има скоро праздникъ, т. е.

да го удари о земята. Запарената глава отъ кожитѣ въ това време изпуща пара, каточе ври на огънь. Ако нѣкой се разболѣе отъ настинка, което бива твърде начесто, защото зимно време краката имъ постоянно биватъ мокри, тѣ отдаватъ тая настинка че е произлѣзла отъ главата, и казватъ, че болниятъ може да си е свалилъ калпака, когато е спѣлъ.

Съ болнитѣ, а особено съ малкитѣ момчета, овчаритѣ се отнасятъ твърде небрежно и недовѣрчиво. Докато болниятъ не повръща и не яде хлѣбъ най-малко два деня, не му вѣрватъ, че действително е боленъ. Първото и последно лѣкарство на болния е да му купятъ отъ града пазарски хлѣбъ и маслини, които слагатъ при главата му, па нека прави щото ще. Помня, когато почина единъ, чакъ на втория день подиръ смъртьта му дойде на ума на другаритѣ му да го погледнатъ. По-напредъ тия последнитѣ се сърдѣха дори, че болниятъ се преструва, защото все спалъ, безъ да пъшка; а тоя сънь билъ отъ дългия. Малкитѣ момчета тѣ лѣкуватъ още по-лесно. Тия последнитѣ, по причина на одварата, много страдатъ отъ треска. Щомъ нѣкого втресе, когато вече се сгъва и трепери, единъ отъ овчаритѣ се приближава полекичка отзаде му и излива отгоре му котелъ студена вода или изгърмява съ пищовъ до главата му, за да се стресне, и по тоя начинъ треската го оставяла. Има и друга система за лѣчение на треска: когато жертвата захване да трепери и отмалѣе вече, единъ отъ овчаритѣ грабва дебелия дрѣновъ кривакъ и се впусне да го бие, а другитѣ викатъ отстрана: „бѣгай бре, че те уби". Това гонение продължава, докато пациентътъ отмалѣе и падне на земята. Не сж обаче само болеститѣ, които овчаритѣ лѣчатъ съ такива радикални мѣрки. Тѣ сж строги въ всѣко отношение. Помня едно лѣто, когато единъ отъ кехаитѣ презъ богородични пости си варѣше о ш а ф ъ (отъ сушени сливи, круши, дрѣнки и пр.), които му бѣха донесли бакшишъ кираджиитѣ герловци. Сварениятъ ошафъ съ котелчето той закачалъ нощно време вънъ на двора, върху единъ дирекъ, за да изстива, разбира се, безъ да го види нѣкой, защото останалитѣ овчари не се церемонятъ твърде съ чуждата собственость, особено когато е нѣщо за ядене, купено и изготвено частно. При всички тия осторожности, единъ отъ овчаритѣ, като си дошълъ по срѣднощь съ овцетѣ и потърсилъ вода, набутва котелчето, което следъ като прецежда презъ кирливитѣ си мустаки, за да не го хванатъ, налива вмѣсто киселата жидкость — студена вода. Кехаята за пръвъ пжть не можалъ да се договеди и следвалъ да си закача котелчето на сжщата клечка; но овчарьтъ отивалъ всѣка вечерь при дирека, като оса, да прецежда чуждия ошафъ.

Работата станала явна и умниятъ кехая не ѝ далъ гласность. Намѣсто ошафъ, той сварява една вечерь въ сжщото котелче тютюневи корени, но не отъ обикновения тютюнъ, а отъ оня, съ който цѣрятъ крастата на овцетѣ и който пръщи въ татарскитѣ лули, които го употрѣбяватъ, като кога хвърлишъ въ огъня морска соль. За да придаде по-добъръ вкусъ на тютюневия ошафъ, кехаята турилъ вжтре още сажди и бѣла козина, нарѣзана на дребно. Когато всичко това било вече готово, котелчето увиснало

пакъ на сжщата клечка. Овчарьтъ, който не знаялъ нищо отъ всичко това, щомъ се върналъ вечерьта, съ попукани отъ жажда устни, навѣрлъ главата си въ котелчето и опъналъ колкото има сила. Отъ бързина и отъ лакомство, той нагеглилъ до стотина драма отъ приготвената отрова, преди да се усѣти. На заранъта го намѣриха легналъ до стената съ зачервени очи и побледнѣло лице. Цѣли 24 часа повръща той, а другитѣ овчари го ругаеха и му се смѣеха: „Кучи сине! На мене добре ли бѣше, като ме остави да гриза сухия коматъ нѣколко деня", говорѣше удовлетворенъ кехаята.

Другъ единъ овчарь който бѣше задълженъ да остава заранъ рано овцетѣ на другаря си и да дохожда въ кѫшлата, за да помага при доене не сагмала, щомъ потеглялъ закъмъ кѫшлата, и заспивалъ правъ, тъй щото, вмѣсто да върви къмъ изтокъ, огрѣвало го слънцето на западъ, когато се и събуждалъ отъ спокойния си сънь. — „Какъ да го изцѣримъ?" — станало единъ пѫть дума между обществото. — „Оставете ме свободенъ една нощь" — казалъ единъ маладецъ; — азъ ще го опаря". На другата заранъ, сънливиятъ овчарь се завърна умисленъ и мокъръ по цѣлото тѣло. Пита го единъ, питатъ го двама, да разкаже що му се е случило, а той подсмърча и нищо не отговаря. А работата била така: щомъ той се отдѣлилъ отъ овцетѣ и заспалъ, както винаги, другиятъ стѫпилъ въ дирята му и почналъ да го управлява къмъ известна точка, съ единъ трънъ въ рѫката. Ако заспалиятъземалъ друго направление, майсторътъ му, който отишълъ да го цѣри, опиралъ тръна въ лицето му, и той отскачалъ настрана, безъ да се събуди, като си държалъ рѫката въ въздуха да се брани, разбира се, безсъзнателно. По тоя начинъ той билъ докаранъ надъ единъ водениченъ бентъ (това се случи въ село Девня) и като стѫпили надъ брѣга, майсторътъ стѫпилъ нѣколко крачки назадъ, и колкото му е силата ритналъ изотзадъ заспалия, който изгърмѣлъ въ водата съ главата надолу... Страшенъ ревъ излѣзълъ отъ гърдитѣ на жертвата, която малко останало да се удави. Тоя последниятъ най-напредъ казалъ, че зълъ духъ го посетилъ.

Но ние говорихме за облѣклото на овчаритѣ. Тѣ носятъ дрехи отъ дебела сива котленска аба, толкова дебела, че дрехата, изправена на земята, може да се закрепя. Тия дрехи, които състоятъ отъ потури, аба, елече и дълга ферджа, се кроятъ доколкото е възможно по-широки, неприлични и просто ушити, отъ една страна за по-дълго траене, а отъ друга да не харесватъ на турцитѣ, които твърде лесно могатъ да ги съблѣкатъ отъ гърба на беззащитната рая. Най-идеалната и гиздава носия на котленскитѣ овчари сѫ бѣлитѣ като снѣгъ навуща, които дохождатъ надъ колѣнетѣ, завити съ черни козиняви върви или повивки; пискюлията чанта или улия, отъ ярешка кожа, съ писанъ кокалъ на устата и съ разни други накити, като: орловъ нокъть, маниста (синци), рачешки очи и пр., и медниятъ кавалъ, описанъ съ калай и туренъ въ коженъ калъфъ, така сѫщо пискюлия. Улията се носи преметната презъ рамо, отъ лѣва страна, заедно съ кавала, който се окачва на нея изотзадъ; нѣкои го турятъ на си-

яхлъка си или лъкъ запасанъ, както турцитѣ запасватъ своята паласка. Но никога единъ овчарь, който си гледа редовно работата и който има намѣрение да върти кжща, нѣма да си позволи да запаше улията презъ кръста си, което е и по-хубаво и по-удобно. Това вь овчарската срѣда се счита за крайлъкъ, както казватъ тѣ, и за неблагонадежность въ бждеще. Така сжщо между тѣхъ не е обичай да си подсуче нѣкой мустацитѣ и да си криви калпака на една страна. Може би, за установяването на този обичай да сж повлияли най много турскитѣ кабàдаита, които имъ е смърть да видятъ нѣкой българинъ съ подсукани мустаци и накривенъ калпакъ. Още повече биха пламнали тѣ, ако видѣха, че нѣкой овчаръ си е запасалъ улията на кръста.

Ехъ, тия улии (т. е. вулгии), бѣли навуща и черни върви, на колко невинни сж изяли главитѣ! Турцитѣ сж си давали и душата за тѣхъ; тѣ сж ги пленили твърде много, защото пискюлията чанта, бѣлитѣ навуща и чернитѣ върви се считатъ като символъ на юначество, на бабаитлъкъ; а знайно е, че турцитѣ съ тѣхната си кьопавщина не сж били въ състояние да си ги направятъ сами. Колко повече е трѣбвало да се възмущаватъ гордитѣ османлии, като сж гледали, че онова, което обичали и не можели да си го доставятъ, имали го тѣхнитѣ покорни раи. Нѣкои отъ тѣхъ, които имали срѣдства, си купували; други заплащали съ труда си или давали нѣщо въ замѣна, а трети вземали насилствено и понѣкога убивали дори българина, само и само да му вknematъ улията и бѣлитѣ навуща, за което има много примѣри. Азъ зная, че много отъ камчийскитѣ турци сж ходили по нѣколко деня изъ балкана съ пушки, проводени отъ българитѣ да биятъ свини, нѣщо най-унизително за тѣхъ, за което имъ заплащатъ на свиня по единъ чифтъ бѣли навуща, разбира се, много прости; но турчинътъ проумява ли отъ подобно нѣщо!

Тия бѣли навуща и пискюлии чанти сж били на почить и между нашитѣ хайдути, а после и между хъшоветѣ.

Овчарскиятъ кавалъ, който наричатъ меденъ, действително заслужава това име; но твърде сж рѣдко ония овчари, които могатъ да свирятъ съ него както трѣбва. Въ по-старо време, когато не е имало Митарствата на блаженна Теодора и други заслѣпителни книжки, които сж отвличали вниманието на младитѣ къмъ рая, а още повече, че въ тия книжки се казва на едно мѣсто, че който надува кавалъ, на оня свѣтъ ще го надува дяволътъ — имало е по-добри кавалджии. Овчарското предание увѣрява, че гласътъ на кавала много пжти омайвалъ приближаващитѣ разбойници, които, вмѣсто да нападнатъ, спирали се да слушатъ неговия меденъ гласъ; не че тѣ, кавалджиитѣ, били изложени на друга опасность: тѣхъ ги бродѣли много юди и самодиви, които се влюбвали въ тѣхъ, а после имъ правили различни пакости. Доколко е това вѣрно, азъ не зная, но зная само това, че въ лѣтнитѣ нощи и когато се подаде свѣтлата месечинка, когато падне бистрата роса по добруджанскитѣ голи полета, която много пжти служи и за вода на тамошния добитъкъ, сюрията стадо се размърда и позлѣче изъ меката росна тревица, която скуби бърже-бърже, при разнообразното дрънкане на звънцитѣ.

Овчарьтъ-кавалджия, който много пѫти раздѣля скръбь и радость съ повѣреното му стадо, особено ако е безкниженъ и не знае съдържанието на Камъкъ падна отъ небето, не може да остане хладнокръвенъ при тая весела картина. Той се изстѫпва нѣколко крачки напредъ, къмъ която страна отива стадото, спира се на едно мѣсто, обикновено на нѣкоя могилка, каквито сѫ твърде начесто въ Добруджа, отдето може да гледа и приближаването на заклетия си врагъ — вълка, подпира се на дрѣновата си кривачка, единия край на която забива въ земята, а другия туря подъ мишницата си, кръстосва краката единъ възъ други, засвирва съ устата си най-напредъ, за да нагласи нѣкоя пѣсень, докато намаже кавала съ орловото перо, натопено въ дървено масло, поизкашля се и засвири съ кавала жално-жално нѣкоя стара пѣсень; а вѣтърътъ си играе съ дългия му перченъ.

Докато той се не махне отъ могилата, овцетѣ не вематъ друго направление, но се въртятъ все около свирача; ако той потегли на нѣкоя страна, и тѣ отиватъ подире му безъ да ги кара нѣкой.

Разказваха, че единъ прочутъ кавалджия билъ принуденъ да бѣга отъ едно турско село, защото турцитѣ му се заканили да го убиятъ. Причината на това била, че когато той засвирѣлъ вечерь покрай селото, бѣлоликитѣ кадъни излизали да го слушатъ.

Ако въ Добруджа, когато сѫ при овцетѣ си, котленскитѣ овчари носятъ голѣмъ калпакъ, царвули, дрѣновъ кривакъ и дълга аба, когато тѣ си отидатъ въ Котелъ, мѫчно можешъ да ги узнаешъ. По-възрастнитѣ отъ тѣхъ се обличатъ въ дълги сукнени кюркове, подплатени съ лесичи кожи, турятъ на главитѣ си фесове, обуватъ се въ чепици и носятъ броеници въ рѫцетѣ си, намѣсто дрѣнова сопа. Ергенитѣ отиватъ още по-надалечъ; тѣ ставатъ сѫщи ингилизи. Преди да си отидатъ още, тѣ пишатъ „книга" до майка си: „Много ти здраве отъ мене до тебе, м а л е, да ми изтъчешъ кроене за опнати дрехи, което да бѫде трайничко, защото ще си подойда за Коледа или Димитровдень". Младитѣ момчета, когато ги заведатъ за пръвъ пъть, докато не се изминатъ 4—5 години, не ги отпущатъ да си отидатъ.

Тѣ влизатъ въ Котелъ обикновено нощно време, за да не ги видятъ, че носятъ голѣмъ калпакъ и дълга аба. На другия день калпакътъ и дългата аба стоятъ на тавана, защото „опнатитѣ" дрехи се обличатъ вече. Може да си въобразите, като какви дрехи могатъ да бѫдатъ тѣ, когато сѫ кроени и ушити въ отсѫтствието на лицето, което ще ги носи. Като изтъкани и направени отъ точка зрение за „трайничко", тѣхната аба е по-дебела и отъ френско кюселе; панталонитѣ сѫ скроени да се събере въ едина крачулъ едно добруджанско кило ечмикъ, долу тѣсни и кѫси, за да не се триятъ отъ обущата, а нагоре постепенно широки, като духало, тъй-щото, като ги обуе човѣкъ, прилича на цедило. Палтото се прави обикновено да бѫде длъжко и охолничко, подплатено и отвѫтре съ аба и описано съ ширити; обущата сѫ отъ новата мода, съ високи токове и ковани отдолу, за „трайно", съ голѣми гвоздеи. Колкото до ризата и феса, като

второстепени нѣща, на тѣхъ не обръщатъ внимание. Броеницата, по всѣка вѣроятность, ще бжде божи-гробска.

Нѣкои отъ тѣхъ, които живѣятъ наблизо около градоветѣ: Варна, Балчикъ, Кюстенджа и Пазарджикъ, дето ходятъ често да продаватъ млѣко и сирене съ магарета, видѣли по улицитѣ, че хората ходятъ съ ржкавици, съ омбрели, съ тънки дочени дрехи и пр. За да не останатъ по-долу отъ тѣхъ, както правятъ маймунитѣ, тѣ си набавятъ поменатитѣ украшения отъ панаиритѣ, съ двойна и тройна цена, защото практичниятъ евреинъ, който ги продава, вижди съ какъвъ човѣкъ има работа. Но че и тия дрехи се носятъ само въ известно време на годината, нашиятъ овчарь малко иска да знае. Той ги навлича на гърба си, тънки дочени дрехи, въ най-голѣмия студъ, по Коледа и Ивановдень, когато се пука камъкъ и дърво отъ мразъ, съ тънки кожени ржкавици на ржцетѣ си, презъ които се познава напуканата му като цѣрова кора кожа.

Всичко това е лесно, но да видимъ сега какъ ще се излѣзе навънъ, какъ ще се събере съ хората поевропейчениятъ овчарь, който цѣли петь-шесть години робувалъ въ Добруджа, не виждалъ женско лице презъ това време, забравилъ кога се казва добъръ день, кога добъръ вечерь, който е ималъ повече земанедаване съ вълци, кучета и магарета. Най-малко три деня ще стои той до портата, отъ вжтрешна страна, да гледа презъ дупкитѣ, заедно съ нѣкого отъ домашнитѣ, да му показватъ проходящитѣ по улицата мжже и жени, а особено момитѣ, които той е успѣлъ вече да забрави. Тукъ азъ говоря повече за нежененитѣ, които си дохождатъ за пръвъ пжть, следъ заробването имъ въ Добруджа. Ако бждещиятъ кжщовникъ не се реши да пристжпи прага и следъ изтичането на тритѣ деня, то грижливата му майка е принудена да вземе и други мѣрки, по-решителни. Когато той се навежда да зѣпа по стжпкитѣ на нѣкоя жена, тя, майка му, отваря полекичка портата и го изтиква на улицата, като заключва подире му. Който е ходилъ въ Котелъ или селата, той знае съ какви високи стени сж обградени тамошнитѣ кжщи, презъ които не е твърде лесно да се премине.

Поразенъ като отъ трескавица, следъ нѣколко отчаяни погледи къмъ стената, придружени съ глухо пъшкане, нашиятъ приятель се отправя по улицата къмъ кафенето, което отъ по-напредъ е било показано отъ майка му. Върви той съ такава ревность, каточе отива на бесилката; колкото души го срещнатъ по пжтя, съ изключение на децата и момитѣ, на всички е длъженъ да цѣлуне ржка, съгласно инструкциитѣ, дадени отъ майка му; защото това било почить и „ачигьозлъкъ". Приученъ на рунтавия калпакъ, който не хвърлялъ отъ главата си въ разстояние на толкова години, той се чувствува каточе на главата му нѣма нищо, че тя е гола, че може би да е излѣзълъ отъ тѣхъ гологлавъ, безъ да си тури новия фесъ. Но не смѣе да си вдигне ржката, да се похване по главата, защото отвсѣкжде гледатъ на него, ще му се смѣятъ. Следъ нѣколко деня той вече обръгва, и свободно си подхвърля броеницата нагоре, която тича да хване съ двeтѣ си ржце.

Всичко върви наопаки у тия наши съотечественици. Тѣхнитѣ богаташи хаджии може би да сѫ главната причина, които имъ сѫ изкривили понятията и сѫ ги деморализирали въ всѣко отношение. Зимно време тѣ носятъ тънки дочени дрехи, които другитѣ хора употрѣбяватъ въ най-голѣмитѣ горещини; а лѣтно време, презъ месецъ май, изгорѣлиятъ и почернѣлъ отъ добруджанското слънце, като опърленъ кютукъ, овчарь се облича въ дългъ кюркъ, подплатенъ съ кожи, въ които се поти и пъшка, каточе се намира въ запалена пещь. Но тъй билъ сега адетътъ, тека трѣбвало, тъй ходѣлъ синътъ на еди-кой хаджия, казва майката, и злочестиятъ синъ трѣбва да се подчини на обичайното робство.

Това глупаво подражание се е отразило и въ строенето на кѫщитѣ. Въ Котелъ и околнитѣ нему села, на които той доста влияе, се правятъ кѫщи изключително на два ката, въ които само една стая се поправя, и то на долния катъ, изкопана въ земята и непостлана. Останалитѣ стаи, безъ прозорци, само четири голи стени, така си оставатъ, въ които държатъ сирене, вълна, бѣла пръсть, станове, пищѣлки и пр. Но тукъ не се гледа личната полза, а що ще кажатъ другитѣ, глупавото общо мнение, когато видятъ, че еди-кой не си направилъ кѫщата на два ката, което показва, че той е несъстоятеленъ, и хаджи Божилъ ще престане да му казва вече доброутро, ще му падне ихтибарътъ.

Още по-чудно се женятъ и годяватъ котленскитѣ овчари. Много пѫти се случва, че умнитѣ родители се мѣтатъ на стари години да играятъ хоро на годежа, когато въ това време главниятъ виновникъ на тържеството се пощи въ нѣкое добруджанско келемле, или го биятъ катъ тѫпанъ, че отървалъ овцетѣ изъ нивитѣ. Подиръ шесть месеца или години той научава това, когато приеме отъ годеницата телледисано здравче, завито на корenчето съ червена коприна.

Когато проводятъ сватята да иска нѣкое момиче, тя захваща да хвали своя довѣреникъ, че е смиренъ като овчица, деветтѣ пари въ деветь вѫзли връзва, съ никого се не скарва, никому не е кабилъ да възрази за нѣщо, има си 50—60 крака овчици и пр.

Въ заключение, азъ съмъ длъженъ да ви кажа и това, че котленскитѣ овчари и изобщо всички котленци сѫ били вѣрни поданици на турскитѣ султани, съ твърде микроскопически изключения. Наистина, Котелъ е отечество на редъ български дяятели, като Софроний, Бозвели, Мамарчевъ, П. Беронъ, Раковски (последниятъ произхожда отъ с. Раково, малко селце въ Сливенския Балканъ); но никой отъ тия последнитѣ не е можалъ да преживѣе дълго време въ своето родно мѣсто, по причина на гоненията, които търпѣли всички отъ страна на вѣрноподаннитѣ чорбаджии. Разказватъ, че бащата на Раковски, дѣдо Стойко, билъ изпратенъ отъ чорбаджиитѣ въ Цариградъ съ букаи на краката. А когато П. Беронъ напечатилъ своя „Рибний букваръ" и изпратилъ нѣколко екземпляра до общината на своето родно мѣсто, закоравѣлитѣ чорбаджии върнали обратно всички книги до тѣхния издатель, защото, споредъ тѣхъ, били нехристиянски и вреди-

телии. Разбира се, че върху котленци най-голѣмо влияние сж имали тѣхнитѣ дебели богаташи-хаджии, за които ще поговоримъ по-напространно, когато дойде редъ за Елена, така сжщо вѣрноподаннически градъ на ятаганската държава. Отъ друга страна, обаче, ние сме принудени да причислимъ Котелъ въ числото на ония градовце, дето българщината е блещукала и въ най-мрачнитѣ времена. Котелъ е единъ отъ първитѣ градовце, дето населението не допусна да влѣзатъ кърджалии и делибаши.

II

Такива бѣха горе-долу хората, съ които азъ бѣхъ длъженъ противъ волята си, да преживѣя цѣли четири години, отъ 1866 до 1870 година, въ качеството си на овчарь. Отъ само-себе си се разбира, че всичко дотукъ изказано относително живота и понятията на котленскитѣ овчари се напълно отнася и спрямо менъ. „Митарствата на блаженна Теодора", „Чудесата на прсв. Богородица" и „Вѣчниятъ календаръ" на П. Радановъ Карловеца не ми бѣха чужди. Едвали би се намѣрилъ другъ нѣкой, който да ги познава така добре, както азъ. Четъ нѣматъ молитвитѣ и поклонитѣ, които съмъ изчелъ и направилъ нощно време по добруджанскитѣ поляни, за спасение на душата си. Тоя „грѣшенъ свѣтъ" бѣше за мене вече нула: моитѣ очи бѣха отправени къмъ задгробния животъ. Заради това, бѣхъ решилъ вече въ себе си съвършено да се предамъ Богу — да стана черенъ калугеринъ.

Когато обявихъ на баща си, че ми е омръзналъ вече овчарлъкътъ и че желая да го напусна, той се разсърди срашно, а другитѣ ме провъзгласиха за нехранимайко — защото не бѣше чуто дотогава подобно възражение и непокорство отъ страна на единъ овчарски синъ.

— Не те съветвамъ азъ тебе да станешъ калугеръ, защото тия последнитѣ сж най-голѣмитѣ хайдути на свѣта — каза ми единъ день моятъ вѣренъ другарь, съ когото бѣха ни проводили, само двама, съ яловитѣ овце, въ варненския Балканъ близо до с. Девня.

Моля читателитѣ да ми позволятъ да ги запозная по-отблизо съ тоя мой другарь, който, макаръ и да бѣше овчарь, но не приличаше на котленскитѣ овчари.

Той се казваше Кондю Делидимоолу, мжжъ на 40 години вече, кжсъ-дебелъ, като румено батлаче, съ голѣма глава, лице широко като пълна месечина, очи свѣтли като разпалени вжглени и дълги червеникави мустаци съ увиснали крайща, които приличаха на буква С. Твърде рѣдко той ги подсукваше нагоре, и то само тогава, когато започваше да разказва за нѣкои бабаитлъци, като напримѣръ за Димитра Калъчлията, когото той познавалъ. Кжситѣ му дебели ржце приличаха на мечешки панчи, а двата му голѣми пръсти — като главата на костенурка. Много бѣше видѣла и патила главата на бай Кондя. За него ходѣха твърде неприятни слухове между всички, които го познаваха; но никой не

смѣеше да му каже направо, че е такъвъ или онакъвъ. Макаръ той и да бѣше задоменъ въ своето отечество, въ Котленско, но бедната му стопанка едвали го виждаше на петтѣ години веднъжъ. Той се изгубваше понѣкога за дълго време, безъ да го знае никой кѫде се е пръждосалъ, и следъ шесть месеца или година пакъ се явяваше, като новъ месецъ, одранъ и окѫсанъ, като свракитѣ, когато се връщатъ по вършитба.

Въ време на това негово изгубване едни пущаха слухъ, че миналъ въ Влашко, други че отишълъ да кара биволи въ Арабистанъ; четвърти ужъ го видѣли, че работилъ на моста, който се правѣше по онова време на Луда Камчия, облчѣенъ съ арнаутска долама и пр. А най-вѣрното бѣше това, че Кондю шеташе по пѫтищата, кога съ дружина, кога самъ, както намѣри за по-добро. Но никой не искаше да го изкаже на правителството, защото тогавашното турско правосѫдие не правѣше разлика между обвиняеми и свидетели, а на равна часть употрѣбяваше тоягата, както за еднитѣ, така и за другитѣ. Имаше мнозина, които бѣха виждали Кондя въ гората, съ тузлушко шишане на рамо, съ дълъгъ ятаганъ на кръста и съ турски тарабулосъ на глава, когато излизалъ да иска хлѣбъ, но — казахъ — всѣки си мълчеше.

Късно една вечерь, когато Кондювата стара майка се прибирала да си лѣга, на вратата почукали полекичка непознати хора, единъ отъ които се обадилъ: — „азъ съмъ — отвори". Баба Димовица познала гласа на своята рожба, която не била виждала толкова години. Тя отворила вратата, и Кондю се омъкналъ вѫтре съ други десетина души печелници, въоржжени отъ петитѣ до зѫбитѣ. Докато се опече хлѣбътъ, който билъ порѫчанъ, съ първото влизане на печетнитѣ гости, баба Димовица влѣзва въ разговоръ тъ тѣхъ.

— Синко, синко, да знаете какъвъ голѣмъ грѣхъ лежи на вашитѣ души, като сте тръгнали да вършите тоя занаятъ — казала тя съ сълзи на очи и погледнала едничката си рожба, която въ това време си кривѣла единия мустакъ въ форма на ченгелъ.

— Ние не сме душегубци, бабо — отговорилъ единъ отъ прокопсаната дружина. — Нашата работа е повече съ добитъка, който ние прибираме, тукъ-таме, да не става зянъ.

И действително, Кондювиятъ хайдутлукъ е билъ повече да краде овце, коне, а въ твърде рѣдки случаи е нападалъ на хора, и то когато има другари. По времето на Кримската война той миткалъ около Варна съ Димитра Калъчлията, съ когото, говорѣха, заклали единъ английски чиновникъ, за да му вематъ паритѣ. Това се случило близо до с. Гебедже. Повечето пѫти той е билъ хващанъ, когато извърши кражба, и колкото бой е изялъ, само той е въ състояние да разкаже. Неговиятъ овчарлъкъ е билъ само за очи, повечето зимно време, докато се развие шумата. Но сега той бѣше се ужъ покаялъ вече, за което свидетелствуваше и това, че си бѣ купилъ 20—30 овчици. Всички знаяха, че неговиятъ косъмъ не е чисть, но никой не му споменаваше за това, защото се бояха да не изгори нѣкому чергата.

Той не се съгласяваше въ нищо съ другитѣ овчари. Нито се кръстѣше, нито пъкъ се интересуваше да слуша, когато че-

тѣха за чудесата на Св. Богородица, за което имаше основание да казва: „чувалъ съмъ ги азъ тѣхъ", защото бѣше живѣлъ въ единъ грѫцки манастиръ, дето така сѫщо вършилъ пантаджилъкъ, заедно съ нѣкои калугери. Така сѫщо и набожностьта му бѣше съмнителна; мнозина бѣха го виждали да яде сирене въ петъкъ, а понѣкога и презъ пости.

Ако изъ чувалитѣ на другитѣ овчари се търкаляха: спрешъ*) сирище, синь камъкъ, тютюнъ за краста, кръклиги, шила и разни други потрѣбности, въ чувала на Кондя лежаха: картунки за барутъ, калъпъ за лѣене на куршуми, паласки, домозъ-яа (инструментъ, съ който вадятъ куршуми отъ пълна пушка), кремъци, желѣзни котви и нѣколко пищова.

Когато ни изпратиха да отидемъ двама на Балкана съ сюрията, и още единъ гръкъ сѫщо овчаръ, когото проводиха да ни наглежда, защото както на Кондя, така и на мене не вѣрваха твърде, първата дума, която ми каза тоя последниятъ, бѣше: „да се слушаме единъ други и да нѣма помежду ни мюзевирлъкъ."

Мина се недѣля, минаха се две, а азъ виждамъ, че Кондю иска да ми каже нѣщо, но не смѣе.

— Съгласие и вѣрность като има между двама души или повече другари, всичко е възможно — свършваше той.

— Това е така — отговорихъ азъ, и всѣки отиваше по работата си.

— Бактисахъ вече отъ тая сухоежбина: лукъ, лукъ, найпосле омръзва на човѣка — каза той една вечерь, когато се приближавахме вече съ овцетѣ до кошарата, която се намираше срѣдъ гората. — Азъ съмъ намислилъ да набедимъ нѣкоя пущина (т. е. да заколимъ нѣкоя овца), а че какво ще да става. Ще кажемъ, че я удавилъ вълкъ. Сега ще те позная, ако си вѣренъ другарь и юнакъ момче — прибави той, като ме тупаше по гърба.

Щомъ азъ дадохъ своето съгласие, което другояче не можеше да бѫде, защото съ Кондя шега не бива, както казахъ, той се спусна срѣдъ овцетѣ и хвана най-добрата овца, на която начаса отрѣза главата съ широкия ножъ. Следъ това ме остави да закарамъ овцетѣ, а той метна закланата овца на гърба си и отиде на кошарата да прави к а в а р м а отъ дроба й. Когато наближи до кошарата, дето бѣше другиятъ ни другарь, отъ когото трѣбваше да криемъ, Кондю започна да псува овчарлъка до девета рода, че цѣлъ денъ ужъ билъ носилъ закланата овца на гърба си, която като видѣлъ че умира, заклалъ я най-после.

Тая вечерь той бѣше веселъ. Запретнатъ до лактитѣ, съ лъжица въ рѫка, която часъ по часъ облизваше съ широкия си езикъ, той подклаждаше на огъня черното котелче, като пѣеше въ сѫщото време: „Прочулъ се е Богданъ юнакъ." Това се повтори нѣколко пѫти.

Освенъ това, Кондю бѣше още и м а л д ж и я (отъ ония, които търсятъ готово имане). Всѣка вечерь той разказваше, че при еди-кой си мостъ, изворъ, гробъ, чешма, могила или кладе-

---

*) Трева, която турятъ въ ушитѣ на карчанлиитѣ овце.

нецъ имало закопана тенджера, котелъ или казанъ съ такива такива пари; но че тѣ били заклети и докато не се принес курбанъ, не можели да се намѣрятъ. Най-главното било да с узнае като какъвъ курбанъ е обреченъ. Това можело да се позна по следния начинъ: на мѣстото, дето сж закопани парите, трѣб вало да се отсѣе пепель, обикновено срещу сжбота, и на зараньт каквато стжпка имало на тая пепель, т. е., на овца, на куче, к кошка и пр., такова животно трѣбвало да се принесе въ жертв Много пжти се намирало и човѣшка стжпка, а въ такъвъ случа и човѣкъ трѣбвало да се заколи.

Той разказваше за едно имане, което било закопано на Д миръ-капия и което ако се намѣрѣло, една царщина можало д се подържа съ него. То било дванадесеть катъра фандъклии ал тъни, хазна на единъ владика, който се връщалъ въ Цариград и когото разбойницитѣ заклали, като отнели хазната му.

— Неговата одежда, заедно съ една златна тавичка, върх която се намиратъ и два елмазени камъни, голѣми като пач яйца (тукъ Кондю си стискаше двете ржце, за да покаже по-н гледно голѣмината на елмазитѣ), сж закопани на сжщото мѣст дванадесеть крачки настрана къмъ кждето изгрѣва слънцето. Д като не се намѣрятъ тия последнитѣ, които на часа трѣбва да с изпратятъ тамъ (Кондю показва съ едната си ржка къмъ изток съ което разбираше Божи гробъ), хазната не можеше да се намѣр

Една нощь, срещу Св. 40 Мжченици, Кондю и други ощ негови приятели, съмнителни личности, ходихме да диримъ п добно имане. Предметътъ бѣше една стара чешма, която въ раз стояние на нѣколко часа стана равна съ земята. Споредъ прави лата на малджиитѣ, мѣстото се освети най-напредъ чрезъ прочи тане на нѣкои молитви и запалване на тамянъ. Додето трая к пането, всинца трѣбваше да мълчимъ, защото като се говорѣл имането потъвало по-надълбоко. Разбира се, че освенъ камъни кюнци друго нищо не се намѣри на това мѣсто.

По едно време Кондю бѣше се разгорещилъ, не зная п какви побуждения, да се учи на книга. Той бѣше безкнижен Азъ му показвахъ въ Рибния Букваръ: но Кондювата глава н бѣше за такива тънки работи. Азъ му показвамъ *а*, *б*, а той ра казва за Димитра Калъчлията, че много салтанатлия ходѣлъ и бил нишанджия. Твърде малко се грижехме ние за доброто на овцет По цѣлъ день се занимавахме да мѣримъ нишанъ съ пищовит а тѣ ходятъ на своя глава, накждето имъ скимне.

Бѣхъ успѣлъ да се поразговоря съ нѣкои по-развити хора това време, отъ които можахъ да науча, че имало нѣкакви царски училища, въ които се постжпвало безплатно. За това а мислѣхъ день и нощь. Дене се въртѣхъ съ овцетѣ около шосе и желѣзницата, които преминаватъ презъ тая мѣстность, и ра питвахъ проходящитѣ пжтници, които виждахъ облѣчени по ев пейски, не знаятъ ли въ кой градъ има царско училище, де не трѣбватъ пари, и като мене човѣкъ не може ли да си намѣ нѣкоя работа тамъ, по-лесна отъ овчарлъка? Разбира се, че к гато се искатъ съвети отъ единъ човѣкъ, който отпосле нѣма

бжде отговоренъ за нищо, винаги ще ти каже онова, което знае, че ще те зарадва.

— Какво тънко бастунче въртявашъ ти изъ ржцетѣ си, вмѣсто дрѣновия кривакъ, който си длъженъ да носишъ сега — отговаряха нѣкои отъ моитѣ съветници, а особено ако се случваше нѣкой странствуващъ полякъ да пжтува босъ и да е гладенъ, каквито твърде често прѣчеха по него време изъ благословената турска империя.

Въ такъвъ случай моята радость биваше безгранична, като че всичко се бѣше изпълнило вече. Кондю, отъ своя страна, се възхищаваше отъ моитѣ планове, но за да се приведатъ въ изпълнение, — казваше той, трѣбвало да имамъ известно количество пари.

— Ще видимъ за това по-после — свършваше той. — Азъ те обичамъ, като братъ, и ще гледамъ да ти направя едно добро, за да ме поменувашъ.

Чудѣхъ се азъ и маехъ като съ какво можеше да ми спомогне Кондю, когато съ трънъ да се завърти човѣкъ наоколо му, нѣмаше де да се закачи? Калпакътъ му, отъ много носене, бѣше охлузенъ, като черковенъ дуваръ, а дългата му овчарска ферджа, отъ кжсане изъ гората, бѣше останала здрава само до кръста му.

Но мина се вече тежката и студена зима, подаде се минзухарътъ, а следъ него и бѣлото кокиче, захванаха тукъ-тамъ изъ припецитѣ да се чува пѣенето на птицитѣ; дрѣновитѣ дървета, изобилни по тая страна, отвориха вече своитѣ тъмно-жълти цвѣтове; а другитѣ, като: чепарестия габъръ, напукания церъ, братъ му храстътъ, лъскавия гурунъ и пъстриятъ ясенъ, едва-що бѣха си издали листоветѣ, като миши уши. Всичко се въодушевяваше и се готвѣше за борба, готвѣше се и моятъ наставникъ, бай Кондю. Той стана по-веселъ и по-често захвана да пѣе и свири, при всичко, че нея зима овцетѣ измрѣха наполовина. Най-напредъ той си изтри пищовитѣ и си закърпи паласкитѣ. Твърде често захванаха да го посещаватъ непознати личности, така сжщо съдрани и охлузени като него, съ които той разговаряше настрана.

— И така, ти искашъ да вървишъ на учение — ми каза той единъ день. — То добро, но за това ще трѣбватъ пари, които ти съ овчарлъка не можешъ спечели още подиръ десеть години. Азъ зная единъ занаятъ, съ който въ твърде кжсо време можешъ да имашъ тия пари — прибави той, като се обръщаше налѣво и дѣсно, при всичко, че нашиятъ разговоръ ставаше въ гората, дето нѣмаше никой да слуша. — Но зная ли, вие сте момчета и обичате да се хвалите, и отъ друга страна, гледамъ, че книгата не пада отъ ржцетѣ ти.

— Всичко съмъ готовъ да направя — отговорихъ азъ на благодетеля си.

Въ едно кратко предисловие, съ което описа положението на овчаритѣ и другитѣ работи, като не забрави да похвали и мене, че съмъ давалъ добра недежда, защото куршумътъ ми не падалъ на сухо (т. е. знаялъ съмъ да мѣря), моятъ другарь ми предложи да се заловимъ на лесния занаятъ, да станемъ хайдути.

Начаса азъ извадихъ Изповѣдника, който носѣхъ при себе си въ чантата, и прочетохъ на Кондя онова мѣсто, въ което се казваше, че който прави хайдутлукъ, не му се дава свята комка двадесеть години.

— То е написано само да плаши проститѣ хора — отговори той иронично. — Когато азъ живѣехъ въ манастира, единъ светогорски калугеръ, който знаеше отъ тебе сто пжти повече, ми казваше, че каквото зло и да правишъ, като купишъ едно сребърно кандило на Св. Богородица или направишъ една икона, всичкитѣ ти грѣхове се прощаватъ.

И действително, Кондю не се шегувалъ. Скоро той стана невидимъ, безъ да го знае нѣкой накжде е отишълъ и безъ да чака да си приеме заплатата, която не възлизаше на повече отъ четири шилета, защото, както казахъ, нея година мрѣха овцетѣ.

Азъ не бѣхъ се напусналъ отъ намѣрението си да отида да се уча, но за това се искаха срѣдства, поне пжтни разноски и тескере, безъ което него време бѣ невъзможно да се отиде отъ тукъ до тамъ. За всичко това трѣбваше да ме улесни баща ми, но какъ да му кажа, отде да захвана най-напредъ, когато той бѣше отъ ония хора, които не обичатъ противоречие и често прибѣгватъ къмъ дървенъ господь, дето трѣбва и дето не.

Деньтъ бѣше първи май 1870 година, когато азъ се изправихъ напреде му разтреперанъ, и му обявихъ, че съмъ решилъ да ида да си търся честьта по други мѣста, за което го моля да ми даде за четиригодишно слугуване около стотина гроша, само пжтни разноски, като ми извади въ сжщото време и едно тескере.

Помня само, че баща ми изрева като закланъ: „и това ли бѣхъ живъ да чуя!", а всичко друго се състоеше отъ псувни и проклятия, които той изсипваше подире ми, като ме гонѣше презъ селото съ единъ дългъ пржтъ и удряше дето свари.

— Евахъ! тичайте на помощь, че коджа гяурътъ уби сина си — викаха кадънитѣ по улицата и се отзоваваха не твърде благоприлично за баща ми, а менъ канѣха да прибѣгна подъ тѣхна защита.

Следъ нѣколко часа сжщия тоя день, азъ влизахъ презъ една отъ варненскитѣ порти, въ града, съ жълтъ девитъ на пояса, туренъ да се вижда; намѣсто голѣмия калпакъ, съ фесъ на главата, смачканъ като книженъ фенеръ, който си бѣхъ приготвилъ отъ по-напредъ, и съ цигара въ устата, натъкната на дълго цигаре отъ тръстика, което азъ бѣхъ отсѣкълъ отъ варненския гьолъ. Съ тоя каяфетъ тръгнахъ изъ Варна, отъ дюгенъ на дюгенъ, да си търся господарь, като се отбивахъ да питамъ само въ голѣмитѣ магазини. Девита турихъ на пояса си, да ме видятъ, че зная нѣщо, а фесътъ — че не съмъ толкова прость; стариятъ калпакъ почиваше въ ржкава на абата, която носѣхъ премѣтната презъ едното рамо.

Дето попитахъ за мѣсто, навсѣкжде ми отговаряха: „нѣма", а нѣкои не ме удостояваха дори съ отговора си, като ми посочваха вратата само съ кимване на глава. Близо при скелята, единъ човѣкъ ми посочи едно голѣмо здание, чийто притежатель, сарафинъ, ималъ нужда отъ едно момче. Обрадванъ до уши, че ще

се удостоя да чета пари, съ което не малко ще очудя овчаритѣ, които навѣрно щѣха да ме научатъ, азъ се затекохъ къмъ реченната магазия.

— Наистина, ние се нуждаемъ отъ такъвъ човѣкъ, като тебе — каза стариятъ сарафинъ, като си мѣстѣше очилата, за да ме изгледа по-добре; но ти трѣбва да разбирашъ малко и отъ арабаджилъкъ, за да можешъ да поправяшъ талигата, когато се счупи. Друга никаква работа нѣма да имашъ, освенъ две-три магарета, които ще гледашъ.

Отъ трънъ та на глогъ — си помислихъ азъ и излѣзохъ изъ маазата безъ да кажа нѣщо. Бѣгамъ отъ овцетѣ и отивамъ да ставамъ търговецъ, а хората ме удостояватъ да паса магарета. На другъ единъ дюгенъ, дето бѣхъ отишълъ сѫщо да питамъ за мѣсто, шеговитъ единъ гагаузинъ ми каза, че по добре съмъ щѣлъ да направя, ако ида на Балкана и хвана една мечка, която да разигравамъ по градоветѣ. Между това вече се мръкваше, а азъ не бѣхъ турилъ нищо въ устата си, защото нѣмахъ пукната пара. Късно вечерьта подсмърчахъ въ едно кафене; но като наближи да го затварятъ, притежательтъ ме покани, не твърде учтиво разбира се, да си излѣза. Тукъ-тамъ изъ тъмнитѣ улици, а че най-после до студения дуваръ на варненското кале, подъ открито небе, намѣрихъ прибѣжище, дето и прекарахъ нощьта. Който е ималъ честьта да не яде единъ день, може да си въобрази какъ лесно се заспива. Цѣла нощь, докато се пукне зора, подплашенитѣ кучета не престанаха да ме лаятъ. Особено пъкъ имаше две, които, клекнали на заднитѣ си крака, като караулъ, следѣха всичкитѣ ми движения. Щомъ се мръднѣхъ или закашлювахъ, тѣ избучаваха и вземаха нападателно положение.

На другия день намѣрихъ случайно моя наставникъ и благодетель, Кондя Делидимоолу, който се скиташе покрай гьола, да мие черва и шкембе. Азъ можахъ да го позная само по дрехитѣ, защото лицето му бѣше завито като изгорѣло, съ червенъ шалъ, ужъ че билъ боленъ. Той одобри моята постѫпка, дето съмъ се решилъ най-после да се избавя отъ робството, и ме поведе подире си да ми търси мѣсто, съ червата въ рѫка. Най-напредъ ние минахме покрай скелята. Тамъ имаше много каици, отъ ония, които се занимаватъ съ риболовство и съ носене на дърва. Тѣхъ питаше Кондю преспокойно: „Нѣма ли нѣкой отъ васъ да отива наскоро за Ингилижко, за да заведе и тоя копиланъ?“ Разбира се, че каикчиитѣ кипваха отъ смѣхъ при тоя глупавъ въпросъ и ни изпращаха съ подсвирване и различни подигравки. Моятъ почтенъ другарь ме поведе навѫтре изъ града, и като се спрѣхме до една висока порта, дето живѣелъ нѣкойси черкезки бей, каза ми да съмъ влѣзълъ вѫтре да питамъ за мѣсто. Азъ му отговорихъ, че предпочитамъ да се върна при овцетѣ, отколкото да отида да слугувамъ при черкезинъ.

— Работата е друга — каза той на ухото ми. — Тоя черкезинъ, който е много богатъ, мислимъ да го нападнемъ, а ти ще способствувашъ за това.

Кондю се разсърди и ме остави срѣдъ улицата, безъ да ми даде нѣкоя пара за хлѣбъ, каквото може би и той да не притежаваше.

Тукъ съмъ длъженъ да ви кажа, че Кондю и въ тоя случай не се шегуваше: следъ нѣколко деня тоя черкезки домъ бѣ нападнатъ отъ 20—30 души разбойници, които следъ упорито сражение, както съ домашнитѣ на нападнатия, така и съ заптиитѣ, можали да взематъ нѣкои нѣща, отъ които и Кондю можалъ да се вреди. На другия день той бѣ хванатъ отъ правителството около с. Франка, съ единъ сандъкъ на гърба. Следъ освобождението му отъ затвора, той отишълъ въ Херцеговина и, споредъ както казватъ, загиналъ въ редоветѣ на възстаницитѣ. И така азъ се лишихъ отъ учителя си.

III

Мжчно и лошо занятие е овчарлъкътъ, но дважъ по-мжчно и по-лошо е да стоишъ гладенъ. Ако на мое мѣсто бѣше другъ нѣкой човѣкъ, който е влизалъ повече между хората, който не е слушалъ цѣли четири хаджийски лекции за Божи-гробъ и който не е училъ наизустъ Чудесата на пресв. Богородица, той навѣрно би си намѣрилъ нѣкое мѣсто въ Варна, поне за насжщния хлѣбъ. За мене това бѣ невъзможно, защото хаджийската практика дотолкова ме бѣ затжпила, че не бѣхъ въ състояние да кажа две думи свѣстни. Щомъ останахъ два деня гладенъ, решихъ наново да се върна при овцетѣ на с. Инджекьой, находяще се единъ часъ разстояние отъ Варна, покрай гьола до линията. Бѣше сутринь, още рано, и за да не видятъ всички овчари когато се завърна, които немалко щѣха да ми се смѣятъ, че два деня не съмъ можалъ да остана безъ овчарския коматъ, отбихъ се въ шумата и седнахъ да чакамъ додето падне росата, следъ което овчаритѣ заминаватъ вече на паша.

Не безъ борба преминахъ азъ тия минути. Отъ една страна стоеше гладътъ, а отъ друга: срамъ, унижение и малодушие. Преди единъ день изгоненъ отъ селото по най-безчестенъ начинъ, днесъ се връщахъ, като че нищо не бѣше ставало. Тежко и усилно ми бѣше, но нѣмаше що да се прави. Натъпкахъ девигътъ вжтре въ пояса да се не вижда, скрихъ дългото цигаре, снехъ феса отъ главата си, съ който се продавахъ изъ Варна, и посегнахъ да извадя изъ ржкава на абата стария калпакъ. Но що за чудо? Ръкавътъ бѣше празенъ, калпакътъ бѣ се изгубилъ. . . „Всичко се вече свърши" — казахъ азъ на ума си, и дълго време останахъ на мѣстото си неподвиженъ. Въпросътъ между мене и овчарлъка бѣше решенъ вече окончателно, и азъ трѣбваше оттукъ нататъкъ да вървя накждето ми видятъ очитѣ, освенъ на къшлата. Причината на всичко това бѣше — калпакътъ; защото, ако ме видѣха овчаритѣ гологлавъ, начаса щѣха да разбератъ въ що се състои работата, т. ., че съмъ си хвърлилъ вече калпака да стана търговецъ, а за два деня не съмъ можалъ да си намѣря хлѣбъ. Ако пъкъ се явѣхъ при тѣхъ съ феса, то цѣли шесть месеца

трѣбваше да ми се смѣятъ и да се подиграватъ, на което сж готѣми майстори.

Славата на Русчукъ по онова време гърмѣше; освенъ това казваха, че тамъ имало царско училище (Ислахането на Митхатъ паша), въ което много момчета имало да се учятъ. Ето защо азъ предпочитахъ тоя градъ, а не други, и сжщия още часъ се отправихъ на пжть, по линията на желѣзницата, гладенъ, безъ тескере и безъ петь пари въ джоба, като си турихъ за правило да прося кого де срещна и стигна. Докато бѣхъ гладенъ, краката ми се влачеха, каточе отивахъ на бесилката; но щомъ се нахранихъ, сила, куражъ и надежда се породиха. За нощно прибѣжище ми служеха по пжтя зеленитѣ още ниви.

Следъ четири-дневно денонощно пжтуване по линията на желѣзницата, по пжтя, а нѣйде и изъ шумата, можахъ да стигна въ Русчукъ, съ отекли крака и босъ.

Не безъ особени нещастия пропжтувахъ азъ едно разстояние отъ 30—35 часа на отоманската империя. Въ една допотопна воденичка, между Шуменъ и Шайтанджикъ, находяща се отъ лѣва страна на линията, въ каменливата долчинка, дето бѣхъ се отбилъ да пренощувамъ при бѣлобрадия старецъ-воденичарь, посрѣдъ нощь се захлопа на вратата. Старецътъ, който отъ вечерьта ми се показваше, че е преживѣлъ своя вѣкъ, начаса се намѣри въ домузлука на воденицата, а азъ се натъпкахъ въ коша. Отпосле обаче се разбра, че гоститѣ не сж опасни. Тѣ бѣха турски чапкъни, съ една развратна кадъна, която бѣха открадналй отъ селото. Когато вече разглезената кадъна се чупѣше да играе и се тръшкаше въ политѣ на пиянитѣ турчуля, втори пжть се блъсна вратата, още по-силно, и два пищова изгърмѣха отвънъ. Нападателитѣ бѣха така сжщо турски чапкъни, въ чиито ржце била по-напредъ прекрасната Айша. Викове и отчаяни псувни се почнаха и отъ двѣтѣ страни, вратата се сѣчаха съ брадви, куршумитѣ запищѣха, а гласътъ на Айшето, която викаше „вай анаджимъ", едвамъ се чуваше. Ние съ стария дѣдо изново се намѣрихме въ домузлука. Подобни сцени не сж рѣдкость между турцитѣ, при което тѣ се сѣчатъ единъ други като зелки.

На друго едно мѣсто, при единъ кладенецъ, между селата Турлакъ и Хесенча, нѣколко турчета ме сграбиха отъ пжтя и поискаха да ме спуснатъ въ кладенеца. Причината на това бѣ, че едно отъ тѣхъ бѣше си изтървало феса въ поменатия кладенецъ, въ който искаха да ме спуснатъ съ твърде слабо вжже. Нѣколко пжтници, арнаути, ме спасиха. На трето едно мѣсто нѣколко цигани биволари ми взеха абата и царвулитѣ, на четвърто — около село Писанецъ, други турчета се спуснаха да ме гонятъ, но хваща ли се босъ човѣкъ? Прахъ като вихрушка се дигна подире ми. Най после, въ русчушкитѣ лозя, единъ заптия ми взе ножчето, защото било много добро за рѣзане на дини. И така азъ се добрахъ до цивилизования Русчукъ на Митхатъ паша голъ и босъ. Ако подиръ мене бѣха минали сто души европейски пжтешественици, щѣха да обогатятъ колонитѣ на нѣкой журналъ съ живописната мѣстность на тия мѣста, а особено съ безопасностьта, която е въдворило султанското правителство. Разбира се, че отъ

повечето учени европейски пжтешественици въ България само нѣколко душни сж пжтували съ добра целъ; а останалитѣ сж се подлизвали на турското правителство за султанско рудбе и богатъ бакшишъ. Тѣхнитѣ описания сж били чисти доноси противъ угнетената рая.

Като всѣко овчарско чедо, азъ зѣпахъ по улицитѣ, дето видя нѣщо по-забележително. Въ европейската чаршия, близо до Байракли-джамия, нѣколко евреи, които седѣха предъ дюгенитѣ си, като се приближихъ, започнаха да викатъ да слѣзе на нѣкого, който ужъ се бѣ качилъ на джамията. Азъ, като не подозирахъ нищо съ своята овчарска наивность, спрѣхъ се на мѣстото си и захванахъ да гледамъ по джамията, да видя немирния човѣкъ; но изъ единъ пжть отъ ближнитѣ дюгени излѣха на врата ми едно тенеке вода, а после захванаха да викатъ и свирятъ подире ми като на куче. Това бѣше като „добре дошълъ" въ Русчукъ.

По-нататъкъ, въ сжщата улица, близо до конака, предъ едно голѣмо здание, измазано съ жълта боя, видѣхъ много момчета, облѣчени въ униформа отъ синьо сукно, съ червени гайтани и съ кжси пюскюлчета на фесоветѣ. Това голѣмо здание бѣше правителственото училище, а момчетата му — ученицитѣ, които играеха на прескочи-кобила, биеха се съ пантофитѣ си и се псуваха помежду си много по-красноречиво, отколкото моитѣ ненавистни овчари.

Бързо се отправихъ къмъ това здание, като разчитахъ въ себе си да мога да свърша работата си още до вечерьта, и да постжпя въ училището, което азъ мислѣхъ, че е котленска кълла и така лесно, както ида отъ пжтя, ще отида да се пазаря, безъ никакви по-нататъшни формалности. Жълтиятъ тенекиенъ девитъ, който до това време бѣше натъпканъ въ пояса ми, пакъ лъсна отъ дѣсна страна, като арнаутски пищовъ. Изпитахъ отъ ученицитѣ, кой е управителя или директора на училището. Тоя последниятъ гледаше преспокойно отъ прозореца на своитѣ питомци, когато тѣ играеха на прескочи-кобила, съ броеница въ ржке, съ бѣла чалма на главата, човѣкъ на около 40 годишна възрасть. Азъ поискахъ да влѣза при него, но той махна съ ржка на караула да не ме пущатъ и ме повика да съмъ му говорилъ отъ прозореца.

Изложихъ му желанието си, че съмъ дошълъ отъ далечна страна, и желая да постжпя въ училището, въ което се молѣхъ да ме приеме. Той ми отговори, че това е невъзможно, защото съмъ билъ възрастенъ, и времето ми било минало вече за учение. Безъ да помисля съ какъвъ човѣкъ говоря, спуснахъ се да си разправямъ хала на директора по овчарски. Между другото, попитахъ го дали не може да ми даде нѣкои сведения за Букурещъ, т. е. ако отида тамъ, мога ли да постжпя въ тамошното училище?

Забележете, че въ това време Букурещъ бѣше страшилище за всички турци, че две години не бѣха изминали още отъ онова време, когато Русчушкиятъ затворъ се пълнѣше съ комити, въ числото на които бѣше и Стефанъ Караджа.

Азъ забележихъ, че на агата не му стана добре, като споменахъ Букурещъ, защото ме изгледа накриво и се обърна на друга страна. Но кой да се сѣти?

— Кой знае?... Но може и да те приематъ, а после ще те направятъ комита и ще те пратятъ въ Русчукъ... — каза той и махна съ главата си да отстжпя отпреде му.

— Истина ли е това, ефендимъ, което ми говорите? — попитахъ азъ радостно. — Какъ мога да сполуча, за да достигна до Букурещъ?

— Махай се отпреде ми бе, керата! Я го вижъ я! Пъкъ седнало още да ме пита? — извика директорътъ подире ми, като стисна и двата си юмрука.

Разбира се, че ако той не отдаваше всичко това на овчарския ми серсемлъкъ, съвсемъ друго-яче щѣше да постжпи, за което имаше всевъзможна власть. Азъ отстжпихъ обезкураженъ изподъ стенитѣ на ислахането, като се мжчехъ да отгатна съ какво именно оскърбихъ толкова любезния по-напредъ ага.

Вечерьта, намѣсто да нощувамъ въ „царското училище", както си въобразявахъ глупаво по-напредъ, прибрахъ се съ багажа си заедно въ единъ празенъ каикъ край Дунава, въ който за моя честь имаше и една скжсана рогосчица. Тукъ азъ прекарахъ първата нощь въ Русчукъ. Кучета нѣмаше, както въ Варна, но тѣхното мѣсто държаха комаритѣ, които, доколко сж немилостиви, може да ги знае само оня, който е замръквалъ покрай великата славянска рѣка.

Въ нѣколко деня азъ обиколихъ и руското консулато, и българската община, и народното училище, мѣста, които ми показаха, че може да се достигне учението. Въ руското консулато мустакатиятъ гавазинъ, чийто ножъ бѣше дълъгъ колкото едно кросно, скръцна съ зжби насреща ми и не ме остави да приближа до портитѣ; въ народното училище, не зная каква дума не можахъ да произнеса правилно, което даде поводъ на ученицитѣ да прихнатъ отъ смѣхъ, и азъ станахъ невидимъ изъ вратата; а въ българската община ме нахокаха като говедо. Това се случи така: когато азъ влѣзохъ въ общинската стая, дето събравшитѣ се нѣколко души, повечето свещеници, се препираха нѣшо живо, седнахъ на единъ отъ столоветѣ, безъ да ме покани нѣкой и безъ да обърнатъ на мене какво-годе внимание, като мислѣха, може би, че съмъ нѣкой отъ обикновенитѣ просители, които въ турско време твърде често посещаваха българскитѣ общини.

Възползуванъ отъ тѣхното невнимание, азъ не останахъ миренъ върху стола си. На една маса имаше нѣколко книги, които азъ преспокойно прегледахъ една по една, безъ да искамъ за това нужното позволение. Моето любопитство бѣше безгранично. Върху друга една маса, около която седѣха общинаритѣ, имаше нѣколко тютюневи кутии, отъ които притеглихъ една полекичка и завъртѣхъ цигара, дебела колкото шията на едно стъкло шампанско, която като запалихъ и опънахъ нѣколко пжти съ голѣмъ ищахъ, по причина, че не бѣхъ виждалъ тютюнецъ нѣколко деня, стаята се изпълни съ димъ и единъ отъ присжтствуващитѣ све-

щеници, съ сухо жълтеникаво лице, започна да кашля, каточе цепѣше дъски. Това даде поводъ на присжтствуващитѣ да ме сконфузятъ. Когато азъ казахъ, че съмъ дошелъ да имъ искамъ помощьта, да ме настанятъ въ училището, тѣ ми отговориха, че съмъ билъ достоенъ повече за селски кехая, отколкото за ученикъ.

— Тукъ хората влизатъ съ голѣмо почитание, а ти си се разположилъ съ цигара въ устата и съ кривнатъ настрана фесъ, каточе се намирашъ въ кръчма — прибави едно отче, чието лице приличаше на пълна месечина.

Всѣки може да си въобрази моето положение следъ тия произшествия. Азъ бѣхъ разбитъ и отчаянъ съвършено. Познахъ себе си, че не съмъ достоенъ за нищо, освенъ да ме биятъ татаритѣ по добружанскитѣ голи поляни. Право казваха овчаритѣ, че овчарската боя не се измива, че който е пасълъ две-три години овце, отъ него не може да стане вече нищо. Нѣмаше съмнение, че азъ теглѣхъ отъ себе си, отъ собствената си простотия, а не че хората ми бѣха криви! Положението ми ставаше още по-лошо откъмъ насжщния. Благодарение обаче на щедростьта на нашия еснафъ, т. е. на овчаритѣ, не умрѣхъ гладенъ; както по пжтя, така и тукъ, излизахъ дене по полето да си прося хлѣбъ отъ тѣхъ, като лъжехъ, че наскоро сж ме пуснали отъ затвора. Цѣли десеть деня прекарахъ по тоя начинъ. Колкото за нощуване, не берѣхъ грижа; когато вечерь хората бързаха да се прибиратъ въ кжщитѣ си, азъ излизахъ по краищата на града да търся нѣкой каикъ или нѣкои запустѣли развалини, въ които преминувахъ нощьта.

Не ми оставаше друго, освенъ да се върна изново пакъ при овчаритѣ. Но, Боже мой, съ какво лице щѣхъ да се подамъ при тѣхъ, окжсанъ и одрипанъ? Имаше и това, че ако и сега се върнѣхъ, до животъ вече трѣбваше да се помиря съ дрѣновата тояга. Но кредитъ имаше още при овчаритѣ, да ми даватъ по едно коматче хлѣбъ, и азъ рещихъ, преди да се отправя обратно, да бутна още тукъ-тамъ за мѣсто, не при консули и общини, отъ които си видѣхъ вече честьта, а да бжде нѣйде слуга, само за насжщния. — Учението оставаше настрана. Моятъ пѣтелъ не пѣеше тъpде между нашитѣ българи, които сж много придирчиви, присмѣхулници и горделиви. Напримѣръ, на никое българско кафене човѣкъ като мине босъ и окжсанъ, не можеше да седне редомъ съ другитѣ посетители; а турцитѣ въ това отношение не сж така. Напротивъ, тѣ дори по-голѣмо предпочитане сж готови да укажатъ на единъ беденъ рая, отколкото на добре облѣчения, когото презиратъ, че ходи отъ тѣхъ още по-салтанатлия. Ето защо азъ ударихъ по турскитѣ кафенета да търся прехрана. На едно отъ тия кафенета единъ старъ турчинъ ме покани, ако обичамъ да ида на лозето му да копая съ другитѣ работници. Условихме се да ми плаща по три гроша на день и яденето отъ него. Докато трая пазарлъкътъ ни, азъ се запознахъ нѣколко пжти съ тютюневата му кесия, която можеше да събере до три оки жито.

Както по другитѣ мѣста, отдето ми показваха вратата, по причина на овчарскитѣ ми грубости, така тука, азъ нѣмахъ ни-

какво понятие за правилата на отнасенето, което трѣбва да сжществува между слугата и господаря, между малкия и голѣмия, между ситния и гладния. Това азъ не знаехъ по тая причина, че, както казахъ дето му бѣше мѣстото, между овчаритѣ не сжществуватъ класи, тѣ сж равни всички помежду си, живѣятъ си патриархално, съ много малки изключения.

— Варна ли е по-голѣмъ градъ, ага, или Русчукъ — питахъ азъ бждещия си господарь, каточе не се пазарѣхъ преди малко съ него да му копая лозето, а каточе ми бѣше старъ приятель, равенъ съ мене въ всичко.

— Русчукъ — отговори той съ половинъ уста, безъ да дигне главата си да ме погледне, която се губѣше въ гжстия димъ, който се влѣчеше отъ лулата му нагорѣ, като балканска мъгла.

— Ама пъкъ Русчукъ съ Букурещъ не може да се удари — продължихъ азъ, за да се покажа поне предъ неинтересуващия се турчинъ, че зная повече.

— Това е така — отговори той съ сжщото безучастие, и се обърна къмъ другитѣ турци, които седѣха съ чибуцитѣ въ ржка на сжщата пейка.

Но азъ не преставахъ да го подпитвамъ за това и онова, каквото ми дойде на ума. Колкото по-забележителни лица преминаха край кафенето, разпитвахъ подробно за всички, и добродушниятъ турчинъ отговаряше, безъ да се сѣтя, че станахъ вече нетърпимъ.

— Вашиятъ занаятъ и гечинмекътъ ви само отъ лозята ли е или имате и други доходи? — следвахъ азъ.

— Махвай се отъ тука, бе чапкънъ! Какво е това отъ тебе? Дъра-дъра. . . Азъ за копачъ ли те зехъ, или да ми правишъ истиндакъ, за това и онова? — Като искашъ да знаешъ много, защо не си отишелъ при попа? — извика турчинътъ вънъ отъ себе си и стана та се премѣсти на друга пейка.

— Както се види, вие не можахте да се съгласите съ приятеля си, хаджи ага — попитаха нѣколко турци отъ присжтствуващитѣ.

— Оставете го на дяволитѣ, холамъ, ще вкара човѣка въ беля — отговори моятъ ага.

Всички прихнаха та се засмѣха, а азъ станахъ невидимъ отъ кафенето.

IV

Два дни следъ това произшествие, азъ цѣлувахъ покорно ржка на нѣколко стари майстори, въ единъ абаджийски дюгенъ, дето единъ майсторъ абаджия ме прие да се уча на занаятъ, безплатно, само за единия хлѣбъ.

— Нѣма да сбъркашъ, ако го приемешъ — казваше другъ единъ майсторъ на бждещия ми господарь, докато тоя последниятъ не бѣше решилъ още да ме запише въ тефтера. — Кръстътъ му е яничъкъ, следователно ще може да си изкарва хлѣба. Ти имашъ доволно лозя.

Много бѣха наставленията и уроцитѣ отъ страна на майсторитѣ.

— Ти слушай, синко (чоджумъ), майстора си и старитѣ калфи, па нѣма да сбъркашъ. — Всинца сме били най напредъ като тебе. Сжбота вечерь и въ праздниченъ день, намѣсто да стоишъ въ одаята, отивай въ дома на майстора си, дето може да помогнешъ нѣщо, като да приметешъ двора, да донесешъ водица, дръвца да нацепишъ и пр. Това все е файда. Думата ни е, че ти трѣбва да гледашъ да те обикнатъ единъ пжть, па сетне е вече лесно. Ние не оставяме добрия човѣкъ да пропадне.

Следъ като ме записаха и въ еснафския тефтеръ, въведоха ме вжтре въ одаята при калфитѣ и чирацитѣ. Тия последнитѣ се спогледаха единъ други, като ме видѣха, може би, че съмъ мжжъ за женене (тогава имахъ двайсеть години), а съмъ дошълъ да чиракувамъ за единъ хлѣбъ. Тая стая, въ която бѣха калфитѣ, бѣше отъ обикновенитѣ, да живѣятъ въ нея най-много трима-четирма души, но споредъ абаджийския аршинъ около десеть души калфи и дребни сополиви чирачета се натискаха вжтре. При тия последнитѣ туриха и мене да седна, разбира се най на дъното, до стената.

И така, намѣсто дрѣновия кривакъ, изъ моитѣ ржце се търкаляше тънка игла и валчестиятъ напрѣстникъ. Твърде много си претеглихъ азъ отъ новитѣ другари, калфитѣ и чирацитѣ, които, възползувани отъ моята простотия, постжпваха съ мене както имъ скимне. Скоро се убедихъ, че тия последнитѣ, макаръ и да бѣха ужъ граждани, съ фесове на глава и нѣкои съ панталони, но не стояха по-горе отъ моитѣ овчари. Напусто азъ отваряхъ дума за „Календарътъ", „Наустницата" и „Чудесата на пр. Богородица", за да покажа своето знание, разбира се. Тѣ не се интересуваха отъ подобни нѣща, защото повечето между тѣхъ бѣха безграмотни. Вечерь, преди да легнемъ, азъ ставахъ да се прекръстя, като всѣки християнинъ, а тѣ се смѣеха и правѣха отзаде ми различни безобразия. Овчаритѣ такива и онакива, но въ всѣка колиба можеха да се намѣрятъ по десетина книги, трѣвненска икона и дървенъ кръстъ, когато въ абаджийскитѣ одаи нѣмаше нищо подобно. Та кой измежду абаджийския персоналъ би се занимавалъ съ четене! Всички киснѣха въ дебело невежество и развратъ. Единъ отъ по-младитѣ майстори, не зная по какво внушение, получаваше единъ отъ цариградскитѣ вестници. Минали нѣколко месеца, въ разстояние на което време той гълталъ прѣснитѣ новини. Единъ день, когато се отворило дума за доброто на вестницитѣ между нѣколко майстори, младиятъ майсторъ посъветвалъ другитѣ, да не си даватъ паритѣ за вестници, защото нищо не може да се разбере отъ тѣхъ. Излѣзе, че младиятъ майсторъ въ растояние на нѣколко месеца четѣлъ вестника си не по колона, а направо отъ край до край, презъ просото. — „Кой да се сѣти, че малкитѣ прлжчици сж турени за това" — говорѣше той, когато захванаха да му се смѣятъ другитѣ. Най-голѣмото занимание на калфитѣ бѣха турскитѣ маанета,* които тѣ пѣеха до пресипване, а въ праздниченъ день пиянствуваха и даваха последната си парица за мухабети. За да стане човѣкъ калфа, т. е. за да полу-

чава заплата и да се отърве отъ кобилицата, която всѣки е длъженъ да мъкне въ дома на майстора вечерь и въ празниченъ день, трѣбватъ му нѣколко години да слугува за черни очи. Следъ една и половина или две години безплатно слугуване, когато чиракътъ се научи да шие по петь-шесть ката гайтанъ отведнъжъ, опредѣлятъ му 150 гроша годишна заплата. Това се казва първи хакъ, и чиракътъ се нарича вече калфа на първи хакъ. Ако той се отличи въ работата си, идущата година ще бжде произведенъ калфа на втори хакъ, съ годишна заплата 200 гроша; но това повишение, въ всѣки случай, зависи отъ произвола на майстора. Заплатата на калфа отъ трети хакъ е 600 гроша; а башъ-калфата или оня, който е опекълъ вече занаята, както се изразяватъ абаджиитѣ, получава около 1000 гроша. Тоя последниятъ е началникъ на одаята, въ която работятъ другитѣ по-долни калфи и чираци. Той стои на първо мѣсто въ одаята до прозореца къмъ пжтя, и само нему и на други още по-първи калфи е позволено да си дигатъ главитѣ и да поглеждатъ кой минава изъ пжтя. На останалитѣ смъртни тоя плодъ е забраненъ, защото оставали отъ работата, като зѣпали надолу-нагоре. Тоя башъ-калфа има още това право, че може да удря на подчиненитѣ си отъ една до три ножици. Когато е за по-много, т. е., когато ще играе желѣзния аршинъ, остава на майстора да се разпореди.

Неограничена е властьта както на майстора, така и на калфитѣ въ абаджийския еснафъ. Тѣ разполагатъ както имъ скимне съ сждбата на беззащитнитѣ чирачета.

— Хлѣбътъ ми ядешъ, магарски сине, и душманлъка ми мислишъ — казва разяреniятъ грубиянъ майсторъ и удря колкото може съ желѣзния аршинъ.

Когато биеха нѣкой нещастникъ, обикновено единъ отъ по-силнитѣ калфи хващаше жертвата съ мусколеститѣ си ржце, туряше главата му между краката си и обтѣгаше съ ржце потуритѣ му, а майсторътъ съ прехапана устна се извиваше каточе сѣче дърва.

Въ еснафската кондика всичко е предвидено, що се отнася до работницитѣ, като напримѣръ, че тѣ трѣбва да бждатъ покорни на майсторитѣ си, никога да не имъ възразяватъ, както на тия последнитѣ, така и на майсторицата, да не излизатъ съ цигара предъ всѣки майсторъ отъ еснафа, да имъ ставатъ на крака въ празниченъ день, да ги питатъ кога ще излизатъ въ недѣля и пр. и пр. Но нийде не се споменава, колко часа трае работата, до кое време храненіятъ съ зелена чорба и тригодишенъ бобъ чиракъ ще си навежда врата надъ коравата аба. Ето защо, лѣтно време работата продължава отъ зарань до тъмни вечери, а зимно време до полунощь, непрекжснато. Дори и малкитѣ чирачета, които не вършатъ никаква работа, а избадатъ на парцалъ или на потуритѣ си, сж длъжни да подсмърчатъ около свѣщьта, защото спорѣдъ абаджийската физиология, когато въ една стая, дето работятъ, има нѣкое лице да спи, и на другитѣ се доспивало. Ако нѣкой отъ тия последнитѣ заспи, т. е., отъ чирачетата, цѣрътъ му е готовъ. Начаса нѣколко иглени бодове ще се забиятъ въ месата му, и той изревава като закланъ. Абаджийската дисцип-

лина изисква още, щото всѣки да седи по турски съ подгънати крака. Тежко и горко на оня, който се осмѣли да си простре за минута единия кракъ: ножицитѣ или аршинътъ начаса ще предрънчатъ.

Стаята, въ която живѣятъ тия нещастни калфи и чираци, се мете и чисти единъ пѫть въ недѣлята, именно въ сѫбота вечерь. Боклукътъ отъ дребни абени парцалчета и всевъзможни други нечистотии се трупа надъ вратата, съ кривакъ да го прескачашъ. Горенето на миризливитѣ лоени свѣщи, които сѫ въ общо употрѣбление между абаджиитѣ, и честото имъ сѣкнене съ ножицитѣ пълнятъ и така омирисаната одая съ отвратителна миризма. Коситѣ, които се образуватъ отъ рѣзането на абата, хвърчатъ като снѣгъ изъ стаята. Но иди се опитай да отворишъ вратата поне за една минута. Заблудениятъ калфа начаса ще ти извика: „на бащината ти кѫща нѣмаше ли врата?"

Вечерь, когато си легнатъ да спатъ и донесатъ различни парцалаци, отъ които се дига по-голѣмъ прахъ, всички захващатъ да кашлятъ наредъ, каточе коватъ дюлгери. Разбира се, че наймного и силно бухтятъ простуденитѣ малки чирачета, които калфата и бие още да престанатъ. Нѣма нужда да ви разправямъ, че „юнашкиятъ прахъ" или „сиромашката сермия", както се изразяватъ гурбетчиитѣ, е въ твърде голѣмо изобилие изъ абаджийскитѣ одаи.

Храната на тия отритнати отъ свѣта хора е отъ най-долнитѣ: бобова чорба, въ която зърната плуватъ тукъ-тамъ по повърхностьта, и едро нарѣзанъ лукъ, като трески; зелена чорба, съ кайдисанъ празъ отгоре, лукъ и пиперъ, я въ недѣленъ день шаранска риба, която се продава въ Русчукъ грошъ оката. Не ще и дума, че и хлѣбътъ съответствува на горнитѣ гозби. Майката на нашия майсторъ, старо отвратително сѫщество, когато отиваше да пазарува брашно, питаше продавачитѣ: „нѣмате ли измикярско брашно?" — „Ние не знаемъ какво бива измикярското брашно", — отговаряха последнитѣ. — „Ехъ, не знаете; такова, което да не спича и прави дебела кора", — казваше тя. Удививително е, че тая стара мешина, лицето на която бѣше чиздосано като стъргалка, за награда на безбожната си икономия, снаха й я навикваше като просекиня предъ очитѣ на достойния й синъ и много пѫти се случваше да нощува въ готварницата, свита на кълбо. Но нейнитѣ костеливи рѫце пакъ не преставаха да треперятъ, когато сипваше гозба или раздаваше хлѣбъ на чирацитѣ. А за кого тя печелѣше, когато се отнасяха съ нея като съ кучка? Дяволъ я знае: това и тя сама не можеше да обясни.

Въ абаджийския еснафъ сѫществува едно устройство и нѣкои правила, които се почитатъ и отъ турското правителство. Тѣ си иматъ своя устабашия, който се избира измежду най-старитѣ майстори, и единъ чаушинъ, като помощникъ на първия; последниятъ тича надолу-нагоре, когато стане нужда. Длъжностьта на устабашията е да надзирава за правилното изпълнение и поддържане на нѣкои стари абаджийски обичаи и предания. Ако се докаже, напримѣръ, че нѣкоя стипца-майсторъ е отворилъ дюгена си въ празниченъ день, да продаде нѣщо; ако нѣкой е извикалъ мю-

шериитѣ на съседа си, преди тѣ да сж тръгнали отъ дюгена му; ако другъ нѣкой е продалъ по ефтино, отколкото е трѣбвало, съ цель да привлече повече покупатели; ако нѣкой остъръ калфа е показалъ непокорство предъ майстора и пр. и пр. — устабашията е длъженъ да свика л о н д ж а (събрание), за да сжди виновния. Страшна е била процедурата на тия абаджийски лонджи, въ по-старитѣ времена, когато чорбаджилъкътъ е билъ въ своето цвѣтуще положение, а гласътъ на сиромаха не се е слушалъ отъ никого. Обвинениятъ е стоялъ правъ, особено ако е билъ отъ младитѣ майстори, предъ фанатицитѣ сждии съ кръстосани ржце на пояса, които сж произнасяли приговора си, безъ да му позволятъ да се обади поне съ една думица. Обикновено, наказанието се състои въ глоба отъ восъкъ между две до петь оки. Тоя восъкъ се предава въ една отъ черквитѣ, въ честь на свети Иванъ Лѣтний, който е покровитель на абаджийския еснафъ.

Тѣ, абаджиитѣ, иматъ и обща еснафска кутия, съ която събиратъ доволно пари, но намѣсто да ги употрѣбятъ за нѣкое общеполезно дѣло, пръскатъ ги по вѣтъра. На много светци на деня палятъ свѣщи отъ нѣколко оки, на дебелина като колове, или пъкъ правятъ угощения, наречени т е ф е р и ч и. Но въ последно време тѣ сж изоставили много отъ тия стари обичеи и сж се заели за по-сериозна работа.

Нашиятъ майсторъ, на когото и азъ ядѣхъ хлѣба, бѣше отъ ония чорбаджийски типове, които се намиратъ почти въ всѣки градъ изъ България. Още отъ младитѣ си години той билъ чалашкънъ човѣкъ, или а ч и г ь о з ъ, както се изразяватъ людитѣ отъ търговския лагеръ. Захваналъ своята кариера отъ голата игла, горепоменатитѣ му качества му помогнали въ кжсо време да изплува надъ водата, да стане човѣкъ, к е н д и - б а ш и я, да си има едно малко кепенче. Една прекрасна нощь, когато майсторътъ му се готвѣлъ да предаде Богу духъ, ачигьозлията дете скжсало тефтеритѣ и пренесло чуждата стока въ своята кжща. Това, обаче, не му побъркало да отиде на другия день на майсторовата си смърть, дето проливалъ сълзи заедно съ другитѣ. Ако това способно момче се е било хванало отъ правителството, когато краде, навѣрно всѣки би погледналъ на него съ отвращение; но простиятъ случай го запазилъ, и старитѣ майстори скоро захванали да му казватъ „добъръ вечеръ" и да говорятъ помежду си, че еди койси ще стане човѣкъ. Всички знаеха отпосле подробно какъ е станала работата, но никой не казваше на крадеца въ очитѣ, че той е калпазанинъ, че е извършилъ безбожно дѣло, защото било срамотно, не било прилично да се говори така, честьта се убивала на единъ търговецъ... Но още повече. Моятъ майсторъ не само че имаше добра почить между еснафа, но гласътъ му се чуваще и въ общината, готвѣше се да стане и епитропъ на една отъ българскитѣ черкви. Всѣки го имаше за примѣръ, какъ той съ чалъшмака си можалъ да стане „човѣкъ".

И най-малкиятъ случай не пропущаше той да не злоупотрѣби, да не излъже, било въ земане даване, било въ заплашването на калфитѣ. Дойдатъ на дюгена простодушни турци да си пазаруватъ дрехи. Майсторътъ се върти на пета наоколо имъ, нарича

ги а г а л а р ъ, черпи ги съ горчиво кафе, подлизва имъ се отъ всѣка страна, докато имъ изгори душата съ стоката си, за която се кълне сто пѫти, че е отъ първо качество и по-долу не му отърва да я даде. Това, впрочемъ, е обща черта между българскитѣ, така наречени търговци, съ много малки изключения. Тѣ не въртятъ честно своята работа, не спечелватъ отъ комерчески способности, а отъ различни хитрости, непростени спекули, лъжи и измами и прости сойгунджилъци. Който е способенъ най-много да лъже, той само може навреме да стане „почитанъ човѣкъ", да му се слуша гласътъ навсѣкѫде. Но че тия пари били спечелени съ кални срѣдства, за това никой не иска да знае.

— Търговецъ съмъ азъ — казва горделиво благородниятъ крадецъ; — а не като тебе, голакъ и простъ работникъ.

Ако попитате тоя търговецъ, що е той заслужилъ съ своята търговийка на другитѣ, каква полза има човѣчеството отъ неговитѣ везни и аршина му, той ще ви отговори просто и ясно, че не е петименъ за нищо, почитатъ го навсѣкѫде, плаща си редовно дълговетѣ и данъка, и си живѣе мирно, въ съгласие съ всички, кланя се до земята на по-силнитѣ отъ него, а слабитѣ презира и тъпчи. А ако вие не обичате да лъжете, не си продавате съвѣстьта на пазаръ и сте си издигнали гласа за защита на правдата, да помогнете на потъпкания, за което ви хвърлятъ въ затвора, цѣлиятъ свѣтъ е готовъ да извика: „той е вагабонтинъ", „нѣма да стане отъ него човѣкъ", „не си гледа работата" и пр. Идете после и кажете, че на тоя свѣтъ има право. Но да продължимъ да свършимъ по-скоро своя разказъ, защото на читателитѣ умрързна вече да слушатъ за овчари и абаджии.

Моятъ майсторъ бѣше набоженъ човѣкъ, както сѫ набожни всички ония калпазани, между които кражбата и лъжата минаватъ за чиста монета. Когато отваряше и затваряше дюгена си, когато излизаше зарань отъ кѫщата си, той се прекръстваше по нѣколко пѫти. Рано сутринь, въ недѣленъ день, той отиваше найнапредъ въ черква, и когато псалтоветѣ пѣеха „Господи, помилуй", той пригласяше отстрана. Като минуваше презъ улицата, съ голѣма свѣщь въ рѫката, кашляше нависоко, за да го чуе всѣки.

Моята годишна заплата — триста гроша — която ми се опредѣли следъ шестмесечно безплатно слугуване, по причина, че въ разстояние на това време можахъ да изпека занаята, прокопсаниятъ ми майсторъ прави-струва, глътна ми стотѣ гроша, за които каза, че ми ги броилъ, споредъ както гласѣше шарлатанския му тефтеръ. Месецъ юний, въ който азъ се бѣхъ пазарилъ, той преправилъ на ю л и й, като измѣни *н* на *л*, така щото и отъ тамъ можа да ме подгори.

— Имате грѣшка, майсторе — казахъ азъ единъ день.

— Какъ смѣешъ да изказвашъ недовѣрие къмъ единъ търговски тефтеръ? — извика майсторътъ ми, и работата така си остана.

Оплакахъ се на уста-башията; но той не ме остави да си свърша думата, като казваше, че не е истина, майсторътъ ми не билъ отъ тия хора, да направи подобно злоупотрѣбление.

ГЛАВА II

Българскиятъ революционенъ комитетъ

I

„Български революционенъ комитетъ"! „Панславистски комитетъ"! „Бунтовенъ комитетъ" и пр., лаеха по него време всички продадени полицейски и шпионски вестници, заедно съ нашитѣ главорѣзи чорбаджии и интриганти гърци, низки поклонници и вѣрни чада на тиранското правителство. Носоветѣ на тия вѣрни копои бѣха обърнати къмъ Букурещъ и Бѣлградъ. Тамъ, и нийде другаде, се намираше това „страшилище—комитетътъ", казваха тѣ, и турското правителство, по примѣра на другитѣ образовани господарства, устрои шпионско отдѣление, въ което се записаха различни вагабонти: поляци, гърци и нѣкои наши продадени българи, които често ходѣха да дирятъ „комитета" въ поменатитѣ два града, отдето се връщаха съ дебели лъжи, отличително свойство на шпионитѣ, че издирили всички главатари на комитета. Между другитѣ наши българи, въ Букурещъ е билъ изпратенъ отъ страна на Али-паша и нѣкойси Светославъ Сапуновъ. Ето що пише българскиятъ писатель-революционеръ, Л. Каравеловъ, въ своя в. Свобода, брой 26, 10 декемврий 1871 г., за мисията на тия личности:

„Когато Сапуновъ дойде въ Букурещъ, то ни донесе две писма, изъ които едното бѣше отъ С., а другото отъ Д., въ които ни рекомандуваха Сапунова, като патриотинъ и уменъ човѣкъ. После вече ние узнахме, че писмото отъ Д. е фалшиво. Въ това писмо Д. (а може би Арнаудовъ или самъ Сапуновъ) ни пишеха: „Поговорете съ Сапунова и гледайте да приемете неговитѣ предложения"... Сапуновъ ни предложи следующето: а) „Свобода" да престане и немѣсто нея да се издава „Революционеръ"; в) въ „Революционеръ" да се псува Сърбия и Русия; г) да се говори всичко противъ Турция, само Али-паша да се не закача; д) новиятъ вестникъ да се издава тогава, когато се споразумѣемъ съ Х. Арнаудова. За всичко това Сапуновъ ни предложи 300 турски лири"...

И така Букурещъ и Бѣлградъ дълго време сж плашили турската империя, но тоя страхъ е билъ напусто, защото въ тия два града нищо сериозно не се е извършило, нищо революционно не е сжществувало. За разпространението на тоя слухъ, както между турцитѣ, така и между българитѣ, дори и между ония, които сж били въ работата, че главата на комитета се намира въ Букурещъ, имало нѣколно причини. Първата и най-главната причина е била, да се отвлѣче вниманието на турското правителство, което, като вѣрвало, че неговитѣ душмани се намиратъ вънъ отъ държавата, тамъ ще насочи шпионитѣ си, а работницитѣ въ България да останатъ малко по-свободни. Второ, че когато единъ апостолъ каже на новопокръстения бунтовникъ, че голѣмото „доброутро" на комитета се намира не въ неговото село или градъ, а тамъ въ Бѣлградъ или Букурещъ, дето има православенъ князъ

и християнска войска, естествено е, че ще произведе по-голѣм
впечатление. Трето, че мнозина емигранти, избѣгали отъ Турци
намираха приемъ въ Ромъния и Сърбия. а най главното, че там
живѣеха много войводи, които, при все че не правѣха нищо, пл
шеха Турция. Четвърто, че много българи-градинари, които ш
таха изъ Ромъния за кора хлѣбъ, щомъ се срещнѣха съ нѣк
по-отдавнашенъ българинъ въ Ромъния, който да псува турцит
и да имъ се заканва, че напролѣть ще бждатъ изгонени, съ цел
да изкара нѣкоя пара отъ простия българинъ, тоя последният
като се завърнѣше въ отечеството си, съ поемание на дъха
разказваше, че видѣлъ еди-кой си войвода, който му казалъ,
царството на турцитѣ е свършено вече.

Зная единъ сиромахъ, доволно образованъ човѣкъ, койт
следъ като свършилъ болградската гимназия, тръгналъ си
България; но за да стресне малко своитѣ приятели въ Турск
купилъ си за двайсеть бана единъ екземпляръ отъ уставитѣ
централния революционенъ български комитетъ, съ който още в
парахода се похвалилъ на едно лице, че е членъ на тоя ком
тетъ. Това лице се случило отъ шпионската глутница и начас
предава страшния комитаджия, който полежа нѣколко месеца в
русчушкия затворъ за умъ и разумъ. На другия день полице
ската газета „Дунавъ" извести, че правителството турило рж
на единъ отъ размирницитѣ на отоманската държава, когото тъ
сѣло отдавна.

Пето, че въ Букурещъ се печатаха всички революцион
книги подъ редакцията на Любенъ Каравелова, който така сжщ
бѣше известенъ чакъ въ Баба-алието, като главенъ деятель н
комитета. Той проповѣдваше постоянно съ своя революционен
вестникъ (отъ 1870 до 1874), най-напредъ Свобода, а посл
Независимость, че никакво подобрение е невъзможно да
направи на раята, докато българинътъ не се опълчи съ оржжи
въ ржка противъ своитѣ угнетители турци и чорбаджии. Но в
наги се пазѣше да каже, че въ България се приготовлява въ
стание. Когато Узуновъ поиска да убие хаджи Ставря въ Хасков
когато се хвана Димитъръ Общиятъ и когато Ангелъ Кънчев
посегна на живота си, Л. Каравеловъ писа, че първиятъ е напр
вилъ това отъ лична ненависть; вториятъ билъ елински пропага
дистъ; а А. Кънчевъ се самоубилъ просто да не попадне въ рж
цетѣ на турското правителство, („Свобода" брой 39, 1872 г.). То
той правѣше съ единствена цель да запази народното дѣло, кое
се приготовляваше между самия народъ. Около Л. Каравелова
бѣха групирали нѣколко български патриоти, като Хр. Ботйов
Д. Ценовичъ, К. Цанковъ и пр., съучастници въ движението, кои
сж съчувствували на дѣлото, помагали въ много случаи съ п
рични срѣдства, събрани отъ разни лица; но нищо положител
не сж знаяли отъ онова, що се вършеше оттатъкъ Дунава, освен
Л. Каравеловъ и казанитѣ му другари. Но това е било много п
късно. Българщината въ Букурещъ, както и въ другитѣ ромънс
градове, е съживена най-напредъ около 1860—1862 г. отъ п
койния Раковски, който около това време съставилъ въ Бук
рещъ дружество. Въ това дружество, на което билъ изработен

и уставъ отъ самия Раковски, взели участие богатитѣ българи, като Грудовъ, Андреолу Атанасъ, Евлогиовци и пр. Когато Раковски пожелалъ да взематъ участие въ това дружество и нѣкои отъ младитѣ българи, хора сиромаси, но честни, старитѣ богаташи възнегодували, защото не имъ било приятно да иматъ съприкосновение съ подобни хора и по тоя начинъ връзкитѣ между стари и млади били прекжснати веднъжъ за всѣкога. Така е и трѣбвало да бжде. Втора причина за това раздѣляне е била, че младитѣ патриоти почнали своитѣ действия въ Сърбия. Следъ това старитѣ устроили комитетъ (Добродетелната дружина), на чело съ Христа Георгиевъ, въ който комитетъ взелъ участие и рускиятъ консулъ въ Букурещъ. Останалитѣ въ Букурещъ младежи съставили нѣщо като революционенъ комитетъ, свърталището на който било читалището „Братска любовь". Доколкото ни е известно, въ тоя комитетъ взели участие Д. Ценовичъ, докторитѣ: Грънниковъ, Планински, Поповъ, Русевичъ и пр. Следъ 1868 г. Левски станалъ душата на тоя комитетъ. Той често дохождалъ отъ България въ Букурещъ и всички членове виждали въ неговото лице истански херой.

Както е известно, младежитѣ, които отишли въ Сърбия и въ числото на които билъ и самъ Левски, съ разрешението на сръбското правителство съставили българска легия, дето се учили на военно изкуство. Но скоро нашитѣ братя захванали да постжпватъ съ българскитѣ патриоти не твърде дружелюбно и легията се развалила. Трѣбва да кажа и това, че балканскитѣ устави, прокламациитѣ и различнитѣ други правилници на покойния Раковски сж били познати само на нѣколко души непоромънчени още българи въ влашката земя. Българскиятъ народъ въ Турско нѣмалъ никакво известие. Василъ Левски е първото лице, коете започна да работи направо съ народа. Ето защо неговиятъ успѣхъ бѣ голѣмъ и по тая причина неговитѣ заслуги сж неоценими.

Комитетътъ въ Букурещъ, преди дохождането на Каравелова, Левски, Ботйова, Стамболова и пр., не е билъ таенъ революционенъ комитетъ, а нѣщо отъ рода на английскитѣ клубове. За мода или да не стоятъ празни, на нѣколко безгрижни и пустославни богаташи хрумнало на умъ да обявятъ себе си, че съставляватъ нѣкакъвъ комитетъ. Може би, тѣ да сж имали редовни събрания, съ председатели, подпредседатели, касиери и секретери, но това показва още по-добре, че въ тия формални събрания нищо положително не се е вършило. Тѣ сж служили само за забрава, за прекарване на времето за нѣколко души. Може ли да се счита за таенъ комитетъ онова общество, което подава открито мемоаръ на най-прочутия безсъвѣстенъ разбойникъ на свѣта, Наполенъ III, който искаше да учреди международно шпионство? Подобни общества, комитети, асоциации, интернационали, клубове, ужъ революционни, пълнятъ и въ последно време цѣла Европа, които само плашатъ вѣнценоснитѣ богоизбраници и ги каратъ да измислятъ всевъзможни кепазелици, а въ сжщность нищо не работятъ.

За любопитство на читателитѣ давамъ мѣсто на следния привременenъ законъ, написанъ отъ покойния Раковски, който ни-

кога не се е турялъ въ действие и никому не е билъ нуженъ, както и по-сетне. Уставътъ на революционния комитетъ, който читателитѣ ще намѣрятъ по-нататъкъ:

Привремененъ законъ за народнитѣ горски чети

Вжрховното народно Бжлгарско тайно гражданско началство, което са сжстои отъ седемь лица: отъ Предсѣдателя, подпредсѣдателя и отъ петь върховни сжвѣтника, въ сжбранието си подиръ едно дълго и зрѣло размишление рѣшава и издава слѣдниятъ законъ:

1. Народните горски чети иматъ да са предвождатъ и управляватъ всѣка една отъ едного предводителя, подъ името „войвода" и отъ едного знаменосца (байрактара), който ще бжде подъ заповѣдь на войводата.

2. Войводите ще са дѣлятъ на три стжпени; т. е. тий ще бждатъ: първостепенни, второстепенни и третостепенни; тъй сжщо ще са и знаменосците имъ.

3. Пжрвостепенните и второстепенните войводи ще са назначаватъ отъ Вжрховното Народно Началство, а третостепенните, както и знаменосците ще са назначаватъ отъ главния войвода, комуто подъ управлението ще сж подложени сичките чети, които ще са отправятъ въ Стара Планина и другадѣ, до гдѣто борави неговата власть.

4. Всѣки пжрвостепененъ и второстепененъ войвода е длъженъ да сжбере и сжстави своята дружина, като направи единъ рѣдовенъ списъкъ: Пжрво на мѣсторождението имъ, за вжзрастьта имъ, за истинното имъ име и презиме, женени ли сж или не, и за сичкитѣ тѣлесни черти отъ личностьта имъ; второ да ги прегледа и придири добрѣ: какви книжа и записки иматъ отъ горѣ си, и по колко пари; трето, да ги сжблѣче и прегледа: има ли болни въ тѣхъ отъ свѣтовни болѣсти, които тутакси ще исключава и да не би нѣкой си обрѣзанъ (сюнетлия) мохамеданецъ са вмжкналъ помежду имъ: това ще са изпжлнява отъ войводите не само тукъ, но и на всѣкждѣ, когато са сжставятъ четите.

5. Всѣки войвода е длжженъ да закжлне дружината си, като й предложи слѣдните святи обязанности:

„Който има желание да постжпи доброволно въ народните Български горски чети, трѣбва да са съ клѣтва откаже *1) отъ пиянство, 2) отъ лжжа, 3) отъ кражба между дружината, 4) отъ курварство, 5) да бжде на всичко послушливъ на войводата и на байрактара си, 6) да не причини никакво си несжгласие чрезъ раздорни клюки и клевети между дружината, 7) да не може по никакъвъ начинъ да са отдѣли отъ четата, до гдѣто не ги разпусне войводата, 8) да са задоволи на оная заплата която ще намѣри за добро да му даде войводата*".

Който приемни всичките тие условия, и са обвжрзе съ прописаната въ този законъ клѣтва, за пжлното имъ сжхранение, само той може да бжде приетъ въ народните горски чети; инакъ, никой, никакъ не ще са приема!

Забелѣжка. Ако ли же нѣкой си приеме съ клѣтва тие сички обязаности и са сжпричисли въ народните горски чети, а отъ послѣ престжпи само едната отъ тия святи обязаности, въ такъвъ случай, Войводата заедно съ знаменосеца, иматъ пжлна власть да го накажатъ тутакси съ смжрть, като го обличжтъ и докажатъ предъ сичката дружина. Ако ли той, подиръ престжплението си, успѣе да избѣгне отъ своята чета не наказанъ, тогава Войводата, чрезъ средствата съ които располага, длъженъ е да извѣсти тутакси на другите чети, които сж длжжни да употребятъ общо всичките възможни средства да го накажатъ съ смжрть. Ако ли же и отъ всичките тѣхъ отбѣгни ненаказанъ, тогава остая тая грижа на Вжрховното Народно Началство да испжлни святата длъжность, дѣто и да побѣгни той.

6. Ни единъ инородецъ и иновѣрецъ не ще се приема подъ никакъвъ начинъ въ народнитѣ горски Български чети.

7. Първостепенните войводи иматъ власть и право да съставятъ нови чети въ горитѣ и да имъ назначаватъ войводи отъ третостепененъ чинъ, като ги подложатъ подъ преписаната клетва и подъ настоящия законъ.

8. Всичките войводи сж дължни да следватъ направленията и наставленията на главния си Войвода, който е опредѣленъ отъ Върховното Народно Началство и комуто подъ управлението тие всички ще бждатъ.

9. Която друга чета Бжлгари би са появила въ Стара Планина и другаде по България, ако тая чета не покаже знакътъ и не издаде лозинката, които ще раздаде и нареди на народнитѣ горски чети Вжрховното Народно Началство и главний Войвода, ако тая друга чета не покаже тие и ако, като й се предложи на миренъ начинъ да приемни да са подложи подъ настоящия законъ, не приеме, тогава всѣка отъ народните чети е длъжна да я удари и разбие. Ако ли не сполучатъ да я разбиятъ, длъжни са да известяватъ вѣрните Български жители да я преследватъ тъй, както една ненародна разбойническа чета. А турскитѣ чети ще трѣбва да се удрятъ и разбиватъ до изтребление.

10. Войводите иматъ пълна власть да казнятъ съ смърть всѣко предателско дѣло, било сторено отъ дружината на народнитѣ горски чети, било сторено въобще отъ кого и да е други Българинъ.

11. Главния Войвода е длъженъ да държи непрекжснати преписки съ Вжрховното Народно Началство и да дава отчетъ на всичкитѣ си движения и дѣла въ похода си; както и въ време потрѣби и нужди, да изпровожда незабавно нарочно человѣци, чрезъ средствата, които той по особни наставления разполага.

12. Въ случай смъртьта (не дай Боже!), главния Войвода, второстепения, най-опитния Войвода ще постжпи на негово мѣсто и ще слѣдва сжшия ходъ на дѣлата, които е следвалъ той. На мѣсто же второстепенния Войвода, ще постжпи знаменосеца на главния Войвода; а знаменосеца на втория войвода, ще бжде знаменосецъ на новия главенъ войвода. Ако ли са прилучи смърть на второстепенния войвода, тогава главния войвода ще тури не негово мѣсто своя знаменосецъ, а знаменосеца на второстепенния

войвода ще постави себе си знаменосецъ. На негово си же мѣсто ще нареди най-достойния момъкъ изъ между дружината. Ако ли са случи смърть на третостепенния войвода, главния войвода ще са разпореди споредъ изложения начинъ и, въ такъвъ случей, прописаната клетва трѣбва да са подновява. Ако ли главния войвода са намѣри надалечъ, въ такъвъ случай, тогава дружината, чрезъ общо съгласие, т. е. чрезъ вишегласие, ще си избере временния войвода отъ помежду си, до гдето са срещнатъ съ главний войвода и го онъ одобри.

13. Ако нѣкой си отъ дружината, за каквато и да е приятна дигне ржка противъ Войводата, Знаменосеца или кого и да е отъ дружината, то всички сж длъжни съгласно да го накажатъ тутакси съ смърть.

14. Всичкитѣ войводи сж длъжни на първия призовъ на Главний Войвода да притичатъ незабавно на онова средоточие, гдето ги той призове, освенъ въ случай на невъзможность. Ако ли са докаже, че нѣкой си не послушалъ тойзи позивъ, имающи възможность, такъвъ ще се сматря за народенъ предатель и ще се казни съ смърть.

15. Никой войвода не може да са върне назадъ, догде са не срещне съ главния Войвода и догде не се споразумѣятъ съ него за обратното минуване.

16. Вжрховното Народно Началство ще вжоржжи всичкитѣ тукашни чети и ще имъ набави всичкитѣ нуждни потрѣбности за похода имъ, както и ще улесни хода и минуването за въ Бжлгария и обратно. При това ще са старае и грижи не само за тѣхното безопасно зимовище, но и за новосъставенитѣ отъ тамъ чети.

Смъртна клетва

Обряда на смъртната клетва, която ще са кжлнятъ постжпающите момци въ народнитѣ Български горски чети е следний: Ще са поставя единъ столъ или друго възвишено нѣщо, споредъ мѣстото и времето, къмъ Изтокъ Слжнца, предъ него ще стои правъ бждящий да са кжлне гледащъ къмъ Истокъ, на стола ще са полага: отъ дѣсна страна кржсть, а отъ лѣва — святаго Благовѣствование (Евангелие): отъ дѣсна же и отъ лѣва страни кжлнящаго са, ще стоятъ двама Войводи, или двама знаменосци, или двама избрани момци отъ заклетите, съ голи ножове, сключени нагъ главата му; дѣсната му ржка ще бжде положена на кръста, а лѣвата му — на святаго Благовѣствование. Едно трето лице, стояще предъ него, ще чете велегласно клѣтвата; кжлнящия ще я изговаря рѣчь по рѣчь:

„Заклѣвамъ са днесъ предъ Бога на честния кржстъ и на святое Благовѣствование, че ще уджржа и изпълня всичките святи обязанности, които ми съобщиха и четоха въ закона. Свѣтлото слжнце нека бжди свидѣтель на моята смъртна клѣтва; а храбритѣ юнаци съ остритѣ си ножове да бждатъ мои казнители въ моето престжпление".

Като са изпжлни тойзи святъ обрядъ, заклѣвший са ще са прекръсти три пжти и ще целуне честния кржстъ и святое Благовѣстование, а свидетелитѣ на клѣтвата му ще го поздравятъ братски и ще го причислятъ въ Народните Бжлгарски чети.

1876, Голѣмъ Сечку, 1-ий.

Българскиятъ Централенъ Револ. Комитетъ се е състоялъ отъ нѣколко бездейсвени личности, които сж били противъ всѣко народно движение, направено безъ помощьта на дѣдо Ивановия попъ и безъ съгласието на Наполеона III. Тоя Централенъ Комитетъ или по-добре Чорбаджийска дружина, състоящъ отъ Георгиевци, Панаретовци и други, е водѣлъ отчаяна борба съ младата революционна партия начело съ Л. Каравелова, Хр. Ботйова и др. Тѣ поддържали полицейскитѣ газети „Отечество"*), „Стара Планина" (по-късно) и пр., редактирани отъ продадени личности, П. Кесимовъ и нѣкойси С. Бѣжановъ, които кадѣли тамянъ на гнилото и отживѣлото, а хулѣли и правѣли доноси за младитѣ деятели. По тѣхна инициатива се ковѣли калпави дописки въ цариградскитѣ вестници Турция и Право, въ които се говорѣше, че Каравеловъ и неговата дружина сж подкупени отъ сърбитѣ да увлѣкатъ българския народъ въ възстание противъ отоманското правителство. Но що говоримъ ние! Възможно ли е, човѣкъ богатъ, владѣтель на нѣколко мушии, да има човѣческо сърдце, да мисли за своитѣ угнетени братя? Каса съ жълтици и патриотизъмъ сж два заклети врагове единъ срещу други.

Тия самозвани патриоти не сж приемали дори да се срещнатъ на улицата съ българскитѣ емигранти, за унижение сж считали да си подадатъ ржката нѣкому отъ тѣхъ. Българскиятъ революционеръ-поетъ, Христо Ботйовъ, който е родственикъ на Евл. Георгиевъ, предпочиталъ да яде одвара и млѣко между 20—30 души бедни емигранти, отколкото да влиза въ палатитѣ на безчувствения богаташъ. Разказватъ, че тоя последниятъ бѣгалъ като плъхъ по улицитѣ, когато срѣщалъ Ботйова, отъ огнения погледъ на когото треперѣлъ. Букурещкиятъ Централенъ Комитетъ е билъ второ издание на славянофилскитѣ комитети, които така сжщо сж плашили неприятелитѣ на българския народъ, най-много гърцитѣ и маджаритѣ, а на дѣло тия комитети сж изпращали въ България само черковни книги и попски патрахили.

За доказателство на казаното отъ насъ ние притежаваме следния документъ, прошение отъ българскитѣ въ Букурещъ емигранти, подадено до ромънския министъръ на вжтрешнитѣ дѣла, следъ минаването на Ботйовата чета. Ето това прошение, преводъ отъ ромънски:

---

*) Страшни сж гоненията, които е претърпѣла честната българска емиграция въ Ромъния отъ тоя чокойско-чорбаджийски вестникъ. Той ги е клеветилъ налѣво и надѣсно че били съ поляцитѣ и сърбитѣ, мразѣли Русия и пр. Неговитѣ патрони сж били седемтѣ букурещки нотабили, а именно: Хр. Георгиевъ, Д-ръ Протичъ, Д-ръ Атанасовъ, Колони, П. Рашеевъ, Ядженовъ и Станковичъ.

Господинъ Министре,

Долуподписанитѣ български възстанници отъ разни стра[ни] на България, бѣхме повикани отъ страна на Българския Комитет[ъ] въ Букурещъ, чрезъ Ивана Аджонова, съ обещание, че тоя ком[и]тетъ ще да ни снабди (достави) всички потрѣби и пѫтни ра[з]носки, за да отидемъ на помощь на нашитѣ братя българи отт[а]тъкъ Дунава. Става, обаче, почти 20 дни, откогато тоя Комите[тъ] ни лъже и ни държи съ думи чрезъ своитѣ слуги: Грудовъ, К[о]валджиевъ, Аджоновъ, че ужъ ще ни дадатъ тия срѣдства. [Н]днесъ, откогато премина четата на Ботйова съ Радецки, ви[ж]даме се отблъснати. Държатъ ни съ лъжа, съ други думи, ра[з]вождатъ ни ту на Гюргево, ту на Браила, ту въ столицата, ту [на] гарата Търговище и обратно. — Тоя мнимъ Български Ком[и]тетъ желае да се подиграва съ насъ, беднитѣ емигранти, кои[то] сме си оставили занятието и търговията.

Заради това, молимъ, Г. Министре, да се разпоредите, що[то] г. г. Евлогий Георгиевъ, М. Колони, Д-ръ Протичъ, Ст. Стан[ко]вичъ, Д-ъ Атанасовичъ и П. Кутевъ, като членове на комитет[а] да ни отпуснатъ отъ народнитѣ български пари нужната сума [да] си отидемъ по работата, т. е. да принесемъ помощь на нашит[ѣ] братя оттатъкъ Балкана, които, споредъ пристигналитѣ извести[я,] колятъ се отъ страна на турцитѣ. Молимъ ви още, Г. Министр[е,] да благоволите и вземете отъ рѫцетѣ на тия потурчени чорб[а]джии всички народни капитали, за да се вложатъ (depunerea) [на] хранение подъ надзора на почит. ромънско правителство, за [да] може да има полза и българския народъ, въ името на който с[а] се оставили отъ страна на много почивши наши сънародници [и] благодетели. Тия членове не сѫ друго нищо, освенъ такива, кои[то] експлоатиратъ въ името на народнитѣ интереси.

Букурещъ, 5 юний, 1876 г.

За българскитѣ емигранти

(подп.): Иванъ Стефановъ
Тома А. Кърджиевъ

Такива сѫ били букурешкитѣ богаташи, които препорѫчват[ъ] себе си за патриоти. Който е ималъ злочестината да се скита и[зъ] Ромъния, той се е увѣрилъ въ това.

По-късно, въ княжество България бѣше се устроилъ под[о]бенъ самозванъ комитетъ, подъ название „Македонска Лига", която имаше за цель освобождението на Македония. Тя се състоеш[е] само отъ две-три лица, които издаваха разни брошурки съ фигур[и,] поддържаха вестникъ, имаха си печатъ, съ топове и съ смачкан[ъ] полумесецъ отдолу, и повече нищо; а беднитѣ македонци, кои[то] нѣмаха никакво известие за тая разкошна лига, следваха да пъ[ш]катъ подъ ятагана. Вѣроятно, тѣхнитѣ притѣснения се увеличи[ха] още по-много, защото чуждитѣ сили бѣха направили дипломат[и]чески въпросъ, че македонцитѣ съставили лига, а турското пр[а]вителство търсѣше предлогъ да вземе по-енергически мѣрки [въ] Македония.

Това сжщото правѣше и Букурещкия центр. български комитетъ, съ своитѣ мемоари до Наполеона и до султана, когото наричаха милостивъ баща, съ която си постжпка още повече раздразваше турското правителство, което си вадѣше гнѣва на беззащитната рая.

Най-доброто доказателство, че така нареченията Центр. Българ. Комитетъ и неговитѣ членове, отживѣли чорбаджии, не сж вършили нищо за своя народъ, служи и тоя поразителенъ фактъ, че четата на Хаджи Димитра въ 1868, на Христа Ботйова въ 1876, планътъ на апостолитѣ въ 1875 г., извършиха своето дѣло безъ ни най-малката помощь на тоя Центр. Комитетъ. Напротивъ, тѣ се пазѣха отъ тѣхъ, както отъ самитѣ турци, защото разликата между Панарета Рашеевъ и Евлогия Георгиевъ отъ една страна, и Григора Доростоло-Червенски и Стефана Карагьозовъ отъ друга, бѣше само тая, че първитѣ живѣеха въ Ромъния, а вторитѣ въ Турция. Въ сжщность тѣ бѣха екземпляри отъ единъ катихизисъ: първитѣ наричаха младитѣ патриоти бозаджии, а вторитѣ чапкъни и нехрани-майковци. Когато четата на Хаджи Димитра премина Дунава при Свищовъ, на втория день чорбаджийската дружина се известила за дръзката постжпка на младитѣ патриоти, които при всичкитѣ подмамвания и обещавания на Панайотъ Хитова, който така сжщо билъ орждие на благоразумнитѣ и захваналъ да хитрува, единъ отъ нейнитѣ членове, именно Христо Георгиевъ, се затекълъ при руския консулъ, комуто съобщилъ неприятната новина за минаването на четата. Какво е станало следъ това, мжчно е да се узнае; само това е фактъ, че следъ нѣколко часа русчушкиятъ валия знаялъ, че една чета българи минала Дунава. Комитетътъ на старитѣ отишълъ още по-далечъ, той взелъ ролята почти на доносчикъ, защото протестиралъ отъ името на българския народъ, че четата на Х. Димитра нѣма нищо общо съ народа. Ако Григорий Доростоло-Червенски, който предаде Черноводската чета въ 1875 г., се извинява, че така билъ принуденъ да постжпи, съ какво ще се извинятъ букурещкитѣ чорбаджии, когато въ благословена Ромъния нѣмаше турски ятаганъ? Ние съжаляваме, че сме принудени да констатираме подобни факти *).

---

*) За по-добро доказателство на казаното отъ мене, азъ ще приведа тукъ думитѣ на Л. Каравелова, казани въ 52 брой на в. Независимость (1874), въ отговоръ на една статия, помѣстена въ в. „Obzor". . . „Ако писательтъ на гореказаната статия е българинъ, то той трѣбва да знае, ча четите отъ 1857 и отъ 1868 година бѣха изпроводени не отъ букурешките чорбаджии и не съ тѣхното сждействие", говори той. Четата на Ф. Тотя е била въоржжена и изпроводена отъ младитѣ емигранти, отъ които и мнозина сж приели и сами участие; а Х. Димитъръ се е въоржжилъ съ събрани между самитѣ хжшове пари и отишълъ по своя собствена воля (ние знаемъ отъ достовѣрно мѣсто, че въоржжаването на последната тая чета се дължи на две момчета, едното на име Никола Търновчето, които откраднали отъ своята господарка кокона около 1000 жълтици. Вижда се работата, че покойниятъ не е посмѣлъ да изнесе на пазаръ тоя фактъ. Разбира се, че е имало и други нѣкои помощи). Всичко това се е скривало отъ така нареченитѣ нотабили (чорбаджии). Известно е така сжщо, че когато намѣренията на Х. Д. били открити отъ нотабилитѣ, единъ отъ тѣхъ (Хр. Георгиевъ) известилъ на руския консулъ баронъ Офенберга, който е ималъ съвсемъ криви понятия за Х. Димитровата

Но това не е попрѣчило на мнозина историци, които, безъ да изследватъ по-надълго, за което, разбира се, имаше леснина, бръткатъ за нѣкаквиси централни комитети въ Букурещъ и Бѣлградъ, съ които били свързани всички градове въ България и които управлявали всичко. Дори и Иречекъ се е помамилъ да признае съществуването на тия комитети, на които такава голѣма важность отдава, щото, като говори за тракийското възстание въ 1876 г., казва, че това последното не можа да успѣе само за това, защото водителитѣ му нѣмали споразумение съ Букурещъ и Бѣлградъ. Заблуждение!

Де прочее се намираше гнѣздото на „българския революционенъ комитетъ"? Шпионитѣ отговаряха на тоя въпросъ, както казахъ, въ Букурещъ и Бѣлградъ, а съучастницитѣ и членоветѣ му казваха „навсѣкжде и никжде".

Азъ ще запозная читателитѣ си съ тоя комитетъ и ще разкажа подробно по кой начинъ именно можахъ да влѣза въ него. Когато бѣхъ още у абаджиитѣ, често слушахъ да се говори, че въ Русчукъ имало читалище, въ което се събирали младежитѣ и въ което се приемали много вестници и книги. Мене ме интересуваха твърде живо тия нѣща, но не се решавахъ още да надникна въ читалището, защото разказваха, че тамъ се приемали само ония личности, които ходили въ европейски дрехи, които имали бради и пр. Тукъ съмъ длъженъ да ви кажа, че въ разстояние на две години азъ бѣхъ напредналъ вече достатъчно въ моитѣ умствени познания, благодарение на нѣкои свѣстни лица, съ които се срѣщахъ, повече ученици, а най-вече на собственото си желание. Когато захванахъ да се срѣщамъ съ тия последнитѣ, т. е. съ ученицитѣ, повечето въ праздниченъ день и когато ги запитахъ учатъ ли тѣ въ училището наустницата и псалтира — две известни менъ книги, присжтствуващитѣ слушатели, къмъ които се отправихъ да питамъ, такъвъ смѣхъ подигаха, че замръзнахъ на мѣстото си отъ срамъ.

— Ние учимъ други книги, като: история, география и пр., — отговориха тѣ, — а вашитѣ наустници и псалтири ги четатъ поповетѣ.

Азъ запомнихъ имената на горевказанитѣ книги отъ ученицитѣ и щомъ се сдобихъ съ пари — твърде късно обаче — не за-

---

чета. Той явилъ на френсския консулъ, че около стотина души български разбойници се приготовляватъ да минатъ въ Турция да обиратъ селата, да убиватъ работницитѣ и да нападатъ селянитѣ. Ето какъ сж били препоржчвани българскитѣ юнаци отъ своитѣ братя нотабили. Френскиятъ консулъ телеграфиралъ въ Русчукъ, че около стотина души разбойници ще минатъ въ империята да правятъ обири и различни злодейства. „Въ всичко това вие видите твърде ясно, че турскитѣ власти сж били известени отъ самитѣ нотабили, ако това предателство и да е извършено чрезъ другиго. Разбира се, че всичко това е такъвъ красноречивъ фактъ, който не търпи никакви обяснения". . . Тия думи на Л. Каравелова, изказани публично въ Букурещъ, въ гнѣздото на нотабилитѣ, за насъ сж едвали не евангелска истина. А относително постжпката на двамата цивилизовани консули, ще прибавимъ отъ себе си само това, че на много тѣхни събратя въ канцеларията сжществува и особенъ регистъръ за шпионство, което не имъ прави честь. Разбира се, че и букурещкитѣ нотабили иматъ своитѣ заслуги къмъ българщината въ Ромъния, но моятъ предметъ не е да описвамъ пространно Възраждането.

късн ѣхъ да си ги купя, за което майсторътъ ми малко остана да ме изпжди, като разсжждаваше по еснафски, че умниятъ човѣкъ и безъ помощьта на книгитѣ може да стане ачигьозъ. Отъ по-напредъ, докато бѣхъ още чиракъ, задоволявахъ се да чета, отъ недѣля на недѣля, малкитѣ парченца отъ в. „Дунавъ", които събирахъ презъ цѣлата седмица изъ абаджийскитѣ одаи, следъ като ги хвърляха вече калфитѣ. По него време тютюнътъ се осукваше не въ бандероли, а въ в. „Дунавъ", който се издаваше специално за подобни потрѣбности. Но азъ не се ограничихъ съ изучването само на българския езикъ. Когато бѣхъ овчарь, често слушахъ да приказватъ многознаещитѣ хаджии, че синътъ на еди-кой-си хаджия знаялъ седемдесеть и седемъ езика, и че който знаялъ най-много езици, той билъ най-учениятъ, заключаваха тѣ. „Защо и азъ да не науча поне единъ отъ тия езици", помислихъ въ себе си и започнахъ отъ единия край. Колкото надписи имаше изъ града по хотелитѣ, по консулатата, на станцията и пр., всички изписахъ на книга, скоро имъ научихъ значението и се запознахъ съ латинската азбука. По-късно можахъ да узная още и това, че езикътъ, за който се бѣхъ заловилъ, билъ френскиятъ и отъ който знаехъ вече нѣколко думи криво-лѣво. Наустницата, Псалтира и Чудесата на св. Богородица азъ презирахъ вече отъ всичкото си сърдце и душа.

Моитѣ знания се увеличаваха отъ день на день и азъ помислихъ, че е време вече да посетя читалището, за което не малко помтѣхъ. Нѣколко пжти ходихъ и се връщахъ отъ вратата, по причина че бѣше ме срамъ да се явя предъ толкова хора, като си мислѣхъ, че може би и да ме изгонятъ. Единъ пжть, обаче, когато се наканя да се върна, единъ господинъ ме съгледа отвжтре и излѣзе навънъ да ме покани да влѣза. „Не се срамувай; това заведение е отворено като за васъ хора", каза той и ми подаде единъ вестникъ въ ржката. Четохъ азъ часъ, четохъ два, безъ да си дигна главата да погледна наоколо си, защото се бояхъ да не наруша нѣкое правило и мислѣхъ, че всички мене гледатъ. Едъръ потъ като роса покриваше челото ми, каточе бѣхъ повиканъ да отговарямъ на нѣкои заплетени въпроси, касаещи се до живота ми. Не по-малко впечатление ми правѣше и наредбата на читалищната стая, съ картини и карти по ст енитѣ, каквито азъ сега за пръвъ пжть виждахъ. По едно време обаче присжтствуващитѣ започнаха да се препиратъ върху нѣкои предмети, и азъ намѣрихъ сгоденъ случай да отстжпя съ бързи крачки изъ стълбитѣ надолу.

Следъ това произшествие азъ станахъ вече редовенъ посетитель на русчушкото читалище Зора, дето не минаваше день да не отида. Това стана причина да ме изгони единъ прекрасенъ день новиятъ ми господарь, който макаръ и да не бѣше абаджия, и се считаше за най-богатия и развитъ между гражданитѣ, не падаше по-долу отъ абаджиитѣ. Неговата кжща бѣше пълна съ всѣкакви книги, нахвърлени като дърва по разни мѣста, отъ които азъ прибрахъ нѣколко въ моята стая, и следвахъ да се занимавамъ нощно време. Господарьтъ ми обаче скоро узна това мое занятие, отъ което не се забави да ме лиши по начинъ твърде

грубъ. Той ставаше нощe, облѣченъ по халатъ, и дохождаше менъ да ми взема свѣщьта, отъ точка зрение на икономия. — му пишете утре на смѣтката двадесеть гроша за свѣщи — ваше той на своитѣ синове.

Когато тоя немилостивъ господарь ме натири отъ къщ си, нощно време, азъ отидохъ въ читалището, и служащитѣ т момчета, съ които се познавахъ твърде добре, ми позволиха преспя при тѣхъ. Дълго време останахъ азъ въ читалището, не само спѣхъ, но, като си свършихъ харъшлъка, започнаха ми даватъ и ядене. — Гледай си работата и не се безпокой казваше ми единиятъ отъ двамата ми приятели въ читалището Нѣма да умрешъ гладенъ; ще живѣемъ заедно, както мож

Това утешение бѣше твърде благоприятно за мене, защ сега азъ имахъ случай да се ползувамъ най-много отъ книги; талищната библиотека бѣше на разположението ми. Тия приятели бѣха господарь и слуга, първиятъ библиотекарь и съд жатель на читалището а вториятъ държеше кафенето; но поме имъ не съществуваше никаква разлика: тѣ бѣха отъ новитѣ и си живѣеха братски. Въ късо време можахъ да забележа въ това читалище се вършатъ твърде необикновени нѣща, чението на които не бѣхъ въ състояние да си обясня. Така примѣръ, единиятъ отъ моитѣ благодетели, съдържательтъ на ч лището, комуто познавахъ положението и знаехъ, че освенъ талищната работа не върши никаква друга търговия, прием всѣки день по две-три писма, които следъ като прочиташе, ги хвърляше въ огъня или пъкъ ги скриваше, безъ да ни к нѣщо, отъ кого е получилъ писмо и що му пишатъ. Азъ зна че другитѣ младежи, когато получеха писмо, веднъжъ на мес туряха го въ вънкашния си джебъ, за да го види всѣки смърт и го четѣха всѣкиму като вестникъ. Нашиятъ приятель, об съставляваше изключение; нѣколко пъти се осмѣлихъ да го питамъ за съдържанието на полученитѣ писма, и откжде пишатъ, но той отговаряше съ обикновеното си хладнокръ „не е ваша работа". Още по-чудното бѣше и това, че пове отъ тия писма той не получаваше отъ пощата, а отъ разни ници, между които имаше и единъ турчинъ.

Освенъ това, при него дохождаха твърде често не само нѣ видни граждани, които по положението си нѣмаха нищо общ моя приятель, но и мнозина други странни хора, селени и г дани, съ които той отиваше въ другата стая да се разговар Отъ всичко това се ясно виждаше, че тия хора вършеха нѣ работа твърде тайна, но каква именно, азъ не можехъ да отга Нѣколко пъти се осмѣлихъ да попитамъ за онова, което вършеше напреде ми, но нѣмаше кой да ми удовлетвори л питството.

II

По това време именно въ Русчукъ се самоуби Ангелъ К чевъ, единъ отъ най-редовнитѣ посетители на читалището, с гото моитѣ приятели имаха тѣсна дружба. Азъ бѣхъ очеви на това убийство, което заслужава да бъде разказано п

дробно, понеже е свързано съ комитетскитѣ работи. Това се случи на 5 мартъ 1872. Тоя день се очакваше да пристигне отъ Видинъ новоизбраниятъ български екзархъ Антимъ, по тая причина на скелята бѣха излѣзли всички граждани: българи, арменци, много любопитни кадъни, отъ които бѣше побѣлѣлъ брѣгътъ, и всички почти евреи, защото тоя день бѣше сжбота. Въ това време малкото турско параходче Сейре, което работѣше между Русчукъ и Гюргево, се готвѣше да тръгне за последния градъ. Часътъ бѣше около 10½ по турски. Натрупаната навалица около скелята отваряше пжть на нѣколко ромънски офицери и дами, които идѣха откъмъ града и отиваха на парахода; съ тѣхъ заедно вървѣше и Ангелъ Кънчевъ, може би нарочно, като е искалъ да се възползува отъ лъскавата имъ униформа, за да мине по свободно. Той изглеждаше така, каточе малко искаше да знае кого чакатъ русчушкитѣ жители и кой ще дойде.

Той премина презъ стражата, състояща отъ нѣколко души арнаути, като подаде своето червено билетче на Али ефенди и наближаваше вече да влѣзе въ парахода, когато тоя последниятъ го спрѣ да му иска паспорта. Ангелъ Кънчевъ започна да търси изъ джебоветѣ си, но като не намѣри никакъвъ паспортъ, каза на Али ефенди, че може би го е забравилъ у тѣхъ или въ кафенето, и се върна да го търси.

— Хайде да идемъ по-напредъ въ писалището на паспортитѣ, да видимъ дали действително си взелъ паспортъ — отговори Али ефенди, и подкара напреде си Ангелъ Кънчевъ. Той се покори на грубата заповѣдь и тръгна къмъ писалището на паспортитѣ, пожълтѣлъ и разтреперанъ.

Писалището на паспортитѣ се намираше така сжщо на скелята на 100—150 крачки разстояние. Присжтствуващитѣ тамъ приятели и познайници на Ангелъ Кънчевъ не обърнаха сериозно внимание на тая случка, която се считаше като нѣщо обикновено съ пжтницитѣ, които отиваха въ турско време за Ромъния. Само пашитѣ — на флотитѣ и военниятъ — които надуваха своитѣ наргилета предъ хотелъ Гюлшенъ, попитаха Али ефенди, каква е вината на тоя българинъ.

— Иска да премине безъ паспортъ, ефендимъ — отговори низкопоклонниятъ чиновникъ, като направи раболепно темане чакъ отъ земята.

— Ако му гледашъ кайфета, ще кажешъ кой знае какъвъ банкеринъ е, а той, чапкънинътъ, паспортъ дори не си взелъ — отговори единъ отъ пашитѣ.

Десеть минути обаче не се изминаха, когато очитѣ на цѣлата публика бѣха обърнати къмъ зданието на паспортитѣ, отъ грубия гласъ на нѣколко арнаути-заптии, които се дерѣха да викатъ колкото имъ стига силата тутунъ (хванете го)! До каква степень бѣше голѣмо удивлението на публиката, като видѣ, че лицето, подиръ което викаха заптиитѣ „хванете го", не бѣше други никой, а самъ Ангелъ Кънчевъ. Той бѣгаше колкото му държатъ краката отъ писалището на паспортитѣ къмъ скелята, а Али ефенди, заедно съ двама заптии, съ голи сабли въ ржце,

тичаха подире му да го гонятъ. Публиката, която се намираше напреде му по пжтя, повечето жени, уплашени отъ това ненадѣйно произшествие, се раздѣляше на две колони, налѣво и надѣсно, и отваряше свободенъ пжть на героя, който приличаше въ това време на разяренъ лъвъ. Не се уплашиха обаче и турскитѣ паши, които бѣха насѣдали предъ хотелъ Гюлшенъ и покрай които трѣбваше да премине Ангелъ Кънчевъ. Щомъ тѣ видѣха каква е работата, скочиха на крака, кой съ сабля, кой съ столъ въ ржцетѣ и се приготвиха да заградятъ пжтя на приближаващата се жертва. Примѣрътъ на пашитѣ се последва отъ мнозина матрози, слуги и пр. Викове „хванете го, дръжте", „ще избѣга", „не е добъръ човѣкъ", се слушаха навсѣкжде. Страшно смущение последва въ срѣдата на грамадната публика, която се притискаше въ отстжплението си между високия брѣгъ и Дунава.

Когато Ангелъ Кънчевъ се видѣ загραденъ отъ всѣка страна, а именно — отъ дѣсна страна брѣга на Дунава, отъ лѣва — водата, отзаде му Али ефенди и заптиитѣ съ голи сабли, а отпреде му сжщото, той се спрѣ за минута и съ голѣма бързина извади изподъ върхната си дреха единъ револверъ, съ който се обърна срещу заптиитѣ. Тия последнитѣ, които наближаваха вече да хванатъ своята жертва, щомъ видѣха, че лъсна револверътъ, замръзнаха на мѣстата си, още повече, че едвали сж очаквали да имъ попадне човѣкъ изъ русчушкитѣ улици, снабденъ съ револверъ. Единъ отъ тѣхъ падна по гърба си, изпусна сабята и съ издигнати нагоре ржце молѣше разярения юнакъ за пощада; други хукна да бѣга къмъ нѣмската скеля, така бърже, че дългиятъ му ямурлукъ взе положение да четешъ отгоре му пари; а третиятъ, Али ефенди, нагази въ Дунава до колѣне. Но не само тримата заптии се разбѣгаха: всички присжтствуващи тамъ наоколо, въ това число и двамата горепоменати паши, очистиха пжтя. Всѣки бѣгаше отъ страшното лице на героя, или по-добре отъ неговото хладно оржжие. Разбира се само по себе си, че турцитѣ не побѣгнаха окончателно; множество заптии заеха позиции съ пушкитѣ си задъ ближнитѣ дувари.

Три до четири пжти цъкна съ револвера си А. Кънчевъ подиръ тримата заптии, но нито единъ пжть не можа да гръмне. Тогава той пристжпи още нѣколко крачки напредъ, тѣлото му затрепери като есененъ листъ, голѣмитѣ му огнени очи се задръстиха съ сълзи, изгледа жално наоколо си и, следъ като извика съ трепере щъ гласъ: „да живѣе България!", хвана съ две ржце дръжката на револвера, студеното желѣзо на който напъха въ пресъхналото си гърло... глухо изгърмяване, като изподъ земята, се раздаде наоколо, револверътъ, който не хвана противъ заптиитѣ, отскочи настрана, двετѣ ржце, които преди малко го стискаха, яко се заловиха за космитѣ на разбития черепъ, като да искаха да прекратятъ болезненото действие на куршума, който бѣше се загнѣздилъ вече въ мозъка — и грациозното тѣло, безчувствено и окървавено, се претъркули на земята като класъ, прерѣзанъ отъ жетварския сърпъ!...

Тая дързостна постжпка на А. Кънчева, която на минутата още се разпространи изъ цѣлия градъ, като мълния, порази мало и голѣмо. Ония, които се занимаваха само съ алъшъ-верышъ и мислѣха изключително за своитѣ собствени черва, наричаха тая постжпка глупава и неразумна; други изказваха своето съжаление къмъ младия патриотъ; трети не можеха да си обяснятъ защо и за какво той се убива и пр. Не погледнаха обаче така косвено на въпроса турскитѣ правителствени мжже отъ Дунавската областъ и тѣхнитѣ раболепни аркадаши — чорбаджиитѣ. Тѣ поклатиха злобно глава и неволно бѣха принудени да се замислятъ малко по-сериозно.

Това бѣ начало на новото българско движение.

Близо петь и половина години бѣха изминали вече отъ оня день, въ който пукна първата българска пушка при с. Върбовка, която обяви по единъ тържественъ начинъ на цѣлия образованъ свѣтъ, че и между българския народъ има хора, които високо ценятъ свободата и сж готови да пролѣятъ кръвьта си за нейното придобиване. Близо петь години бѣха изтекли откакъ тая пушка тури въ устата на петвѣковнитѣ ни врагове странната и умразна за тѣхъ дума „комита", която породи силна ненависть и злоба между двата елемента на Балканския полуостровъ — българи и турци. Най-сетне близо четири години и осемь месеца ставаше вече отъ деня 6 юлий 1868 г., откогато вѣрноподаннитѣ чорбаджии бѣха престанали да поднасятъ на В. Порта благодарствени адреси и всепокорнейши меморандуми, чрезъ които благодарѣха на нѣкои мютесарифи, каймаками и мюдюри, и искаха тѣхното възвишение, защото били показали извънредна деятелность въ преследването на немирницитѣ.

Въ разстояние обаче на това време турското правителство, по увѣренията на българскитѣ първенци, бѣше се убедило, че действително комитата е изчезналъ и че момцитѣ, които минаха Дунава въ 1867 и 1868 г., сж били хайдуци, изгонени отъ самия народъ по Влашко и Сърбия. Но убийството на А. Кънчева поколеба това довѣрие на турцитѣ, които отново повтаряха думата комита и погледнаха съ подозрение на българската младежь.

Въ кжсо време около трупа на А. Кънчевъ се събраха голѣмо множество любопитни, повечето турци и арменци, въ които имаше и нѣколко европейски консули. Но никой не смѣеше още да се допре до студенитѣ останки на хероя, защото се очакваше известие отъ вали-паша, при всичко че тукъ бѣше цѣлата полиция, заедно съ своитѣ многобройни алай-беювци и юзбашии. Въ продължение на това време, изъ срѣдата на събраната тълпа се слушаха разни предположения за постжпката на покойния; твърде често се чуваше, дори и отъ устата на турцитѣ, да изказватъ съжаление за това грозно убийство. Единъ отъ присжтствуващитѣ високи чиновници, Делеверъ паша, се обръщаше къмъ находящитѣ се наоколо българи, съ въпроса: „не познава ли нѣкой тоя човѣкъ?" т. е. А. Кънчева; но всѣки вдигаше рамене, макаръ и да знаеше кой е той.

Най после дойде позволение отъ пашата да дигнатъ мъртвото тѣло; но предварително да претърсятъ строго всички дрехи на

умрѣлия и колкото нѣща се намѣрятъ въ тѣхъ, да се приберятъ отъ особенъ чиновникъ. Голъ-голеничъкъ съблѣкоха усопшия, да търсятъ едно-друго; освенъ множество писма и различни записки, които намѣриха въ него, указа се и една сива, широка шапка, запасана въ пояса му. Въ това време бащата на Ангела, дѣдо Кънчо Дюлгеринътъ, бѣше пристигналъ да види рожбата си, като ревѣше съ гласъ още отдалечъ. Полицията се разпореди да го задържатъ, а шпионитѣ като орли налетѣха отгоре му, да го разпитватъ за туй-онуй, а най-много съ какво се е занимавалъ синъ му и ходилъ ли е тия дни нѣкжде.

На другия день А. Кънчевъ се погреба тържествено съ музика и пѣвчески хоръ. На това погребение присжтствуваха всички русчушки младежи, което зачуди още повече турското правителство. Нѣма съмнение, че А. Кънчевъ е билъ предаденъ. Различно се говорѣше него време за това предателство; най-много се подозираха за предатели двама русчушки граждани, българи, Иванъ Чорапчиевъ и П. Златовъ, на служба при турското правителство, първиятъ отъ които дори му бѣше и благодетель. Разказваха още, че сжщия тоя день, когато се случи самоубийството, Ангелъ билъ на гости у благодетеля си, който, възползуванъ отъ съня на Ангела, започналъ да му вади куршумитѣ отъ револвера. Ангелъ се събудилъ и взелъ револвера си отъ ржцетѣ му, но само съ два куршума, които той и не прегледалъ. Его защо, когато той се обърналъ да гърми по заптиитѣ, револверътъ му не хвана. Азъ имахъ случай да видя тоя револверъ у покойния нашъ приятель и патриотъ Димитъръ Горовъ, зеть на А. Кънчевъ; той го е задържалъ, както е падналъ отъ ржката на героя, въ който дейдействително сж останали само два картуша, единия празенъ, а другия — пъленъ.

Ангелъ Кънчевъ е сиромашки синъ. Той се е родилъ въ градеца Трѣвна, търновска околия, отдето заедно съ баща си се преселили въ Русчукъ около 1860 година. Ангелъ билъ още младо момче и скоро постжпилъ въ русчушкото народно училище, дето билъ учитель и Драганъ Цанковъ. Съ своето прилежание той обърналъ вниманието на нѣкои русчушки граждани, които му помогнали да постжпи въ Болградската гимназия. Тукъ А. Кънчевъ свършилъ за малко време. Идеята за свобода, която тлѣела въ неговитѣ гърди, още докато той билъ въ турско, взела по-голѣми размѣри вече, особено като видѣлъ той какъ щастливо живѣятъ другитѣ народи, дето турския ятаганъ не може да досегне. Нему хрумнало на ума да се посвети на борбата за освобождението на своя поробенъ народъ. Съ тая цель той замина за Бѣлградъ, като мислѣлъ, че не ще бжде зле ако се запознае съ военната наука.

Както въ Болградъ, така и въ Бѣлградъ, А. Кънчевъ свършилъ въ кжсо време съ чинъ артилерийски офицеръ. Отъ Сърбия той отишълъ въ Букурещъ, дето тамошнитѣ емигранти мислѣли да преминатъ въ България, за да дигатъ възстание. Това тѣхно намѣрение било отложено и А. Кънчевъ се завърналъ въ Русчукъ, дето така сжщо се увѣрилъ, че нищо още не е готово

за бждещето народно движение. За да не губи напразно време, той сполучилъ да си изходатайствува отъ турското правителство да го изпрати да учи земледѣлие въ Европа, а именно въ гр. Таборъ. Следъ като свършилъ и земледѣлското училище, на връщане въ България, А. Кънчевъ посетилъ отново Букурещъ, дето нарочно билъ поканенъ отъ Л. Каравеловъ. Тукъ той се запозналъ съ Василъ Левски, който го посветилъ въ тайнитѣ на революционнитѣ комитети, и решили да тръгнатъ заедно по България, за да проповѣдватъ словото на свободата.

Василъ Левски, който билъ вече уморенъ отъ толковагодишню скитане изъ България, мислѣлъ да се оттегли за нѣколко месеца на почивка, като запозвае по-напредъ младия си другарь съ патриотитѣ по разнитѣ градища. Ангелъ Кънчевъ преминалъ въ Русчукъ, за да се яви предъ турското правителство, че е свършилъ вече наукитѣ си; но за да не бжде задържанъ на нѣкоя служба отъ това правителство, той предложилъ нарочно нѣкакви условия, само и само да остане на свобода.

Следъ дълги изпитвания въ Русчукъ, той открилъ на нѣкои млади патриоти своята тежка мисия, които и поканилъ да се запишатъ членове на революционния комитетъ. Тия младежи били: Никола Обретеновъ, Ради Ивановъ, Т. Кърджиевъ, Иваничи Икономовъ и пр. Тѣ съставили частенъ комитетъ и първото заседание станало въ кжщата на баба Тонка Обретенова. Това се случило презъ 1870 година. Изработването на устава на Българския Револ. Ц. Комитетъ, който читателитѣ ни ще намѣрятъ по-нататъкъ, е билъ съставенъ въ видъ на проектъ отъ горепоменатитѣ господа, а отпосле се удобрилъ въ едно отъ главнитѣ събрания на комитета въ Букурещъ, следъ което се прегледалъ отъ другитѣ комитети изъ България.

Отъ Русчукъ Ангелъ заминалъ за Търново, съ апостолска мисия, дето така сжщо се явилъ на тамошнитѣ патриоти: Хр. Ивановъ, Хр. Караминковъ, Ив. Х. Димитровъ, Гарибалди, Христо Симита и пр., които съставлявали вече комитетъ, учреденъ отъ Левски. Въ Ловечъ той се срещналъ съ В. Левски, както се били сговорили още отъ Булурещъ, и тръгнали отъ село на село и отъ градъ на градъ, подъ видъ на търговци, работници и пр.*)

---

*) Ето едно писмо отъ А. Кънчевъ, съ което той известява на Обретенова въ Русе за своето пристигане въ Ловечъ и което е единствено негово писмо отъ онова време, когато той ходѣлъ изъ България. Ние го помѣстяме, съ неговото правописание, безъ да измѣнимъ нито една буква отъ съдържанието му.

„Бай Колйо, на 29.IX аз пристигнах в Ловеч, видѣх се с нѣколко души; но с оногова още не съм се срещнал, за когото знаеш че дойдох, защото го нѣма тука*). Тия дни го чакам да дойде. Каквото свжрша, ще ти явя. Ако е дошло нѣкое писмо за мене въ Руссе, проводи ми го на тоя адрес

Danail Popov in Turno-Mogorele за Ангелъ Кжнчев.

Поздрави нашитѣ башибозуци**) въ Табор, Лайпциг, Мюнхен и Прага и им кажи да ми пишат на сжщия адрес; но недей им показва опредѣлено въ кой град сжм. Поздрави Тома, Радя, Ганча и пр.

Твой А. Кжнчев.

---

*) Левски.
**) Българи, ученици въ поименованитѣ градове.

Ангелъ Кънчевъ ималъ фалшивъ контрактъ отъ една виен-
ска кѫща, че събира ужъ кожи изъ България. Когато се уби
той бѣше се върналъ преди два деня отъ Тракия и бързаше д
замине за Букурещъ, дето трѣбвало да се срещнатъ съ Левски
Каравелова за нѣкои важни работи.

Ангелъ Кънчевъ умрѣ твърде младъ. Той бѣше красив
момъкъ, съ черни голѣми очи, съ черни дълги мустаци и съ срѣ
денъ ръстъ. Той умрѣ нѣколко крачки отъ онова мѣсто, дето пред
петь години, на 20 августъ 1867, станаха жертва други двам
юнаци — Никола Войводовъ отъ Вратца и Цвѣтко Павловъ, сър
бинъ, въ австрийския параходъ Германия. Тѣ тръгнали от
Браила за България по народни работи, като се качили на поме
натия параходъ, но по-напредъ щѣли да слѣзатъ за Бѣлградъ
задето имъ били подписани паспортитѣ. Три-четири часа имал
още докато пристигне параходътъ въ Русчукъ, когато на австрий
ската скеля се натрупали вече цѣли табори заптии и войска
заедно съ тѣхнитѣ командири и много други голѣмци отъ чи
новническата класа. Населението помислило, че има да дойд
нѣкое важно лице съ парахода, та затова е излѣзла войската -
да представи почетно орѫжие.

После, обаче, излѣзло съвсемъ друго. Когато пристигнал
поменатиятъ параходъ на скелята, единъ юзбашия, който ималъ н
рѫка портретитѣ на двамата патриоти, доставени на турското
правителство чрезъ шпионитѣ, влѣзълъ въ парахода съ нѣколк
заптии да ги хкане. На въпроса: „де ви сѫ паспортитѣ?" Никол
Войводовъ показалъ устата на скрития си револверъ. Тѣ постъ
пили по тоя начинъ, като мислили, че паспортитѣ имъ сѫ подпи
сани за Бѣлградъ и че се намиратъ подъ покровителството н
австрийското знаме. Тогава турското правителство се разпоредил
да хване двамата другари насилствено. Най напредъ извадил
вънъ отъ парахода всички пѫтници, заедно съ матрозитѣ и слу
жителитѣ. Цвѣтко и Никола, които останали въ парахода, намѣст
да се предадатъ на немилостивия тиранинъ, се затворили въ дол
ната камара, запушили прозорцитѣ съ находящитѣ се тамъ въз
главници и се приготвили да удрятъ доколкото имъ остане сил
Военната команда се слушала вече наоколо и устата на старит
белгийски шашенета били насочени къмъ парахода.

Капитанътъ на парахода, който разбиралъ своята длъжност
се опиталъ, предъ грубата въорѫжена сила, да спаси злоща
стнитѣ двама другари и да запази честьта(!) на австрийскот
знаме. Той заповѣдалъ да постелятъ това последното предъ вход
на парахода и се оттеглилъ настрана, като казалъ на турцитѣ, ч
преди да влѣзатъ въ парахода, трѣбва най-напредъ да стѫпят
на австрийската честь. Разбира се, че турцитѣ сѫ били задър
жани за минута, но австрийскиятъ генераленъ консулъ въ Ру
чукъ, който така сѫщо се намиралъ на скелята и който имал
предварително съвещание съ вали-паша, а, може би, и съ своет
правителство, казалъ, че всичката отговорность той взема на себ
си и че австрийскитѣ параходи не трѣбва да служатъ за свърта
лище на различни смутители. Когато се изравнили диплома-
ческитѣ преговори между цивилизованата държава и варварск

Турция, военниятъ комендантъ изпратилъ най-напредъ въ празния параходъ нѣкогоси Хюсеинъ Чаушъ, да помоли още единъ пжть Цвѣтка и Никола да се предадатъ съ добро на правителството; но докато той си отвори устата да предаде своето поржчение, отъ камарата се чулъ грѫмъ, който повалилъ чауша на земята. Разбира се само по себе си, че турцитѣ не можели да стоятъ вече хладнокръвно. Заповѣдь била дадена и около стотина пушки изгърмѣли върху парахода, на който всички стъкла и тънки направи били изпотрошени. Гърмежътъ продължилъ нѣколко часа, но двамата герои постоянствували още, като отговаряли отвреме-навреме съ своитѣ револвери срещу нападателитѣ. Заптиитѣ насѣдали на нѣколко каика по Дунава и заобиколили вапора отъ всѣка страна, върху който не преставали да гърмятъ. Страшно вълнение било възбудено въ града отъ тази случка, а особено между българското население.

Турцитѣ престанали да гърмятъ чакъ тогава, когато престаналъ гърмежтъ отъ парахода и когато чули, че двамата мжченици започнали да пъшкатъ, което било знакъ, че тѣ сж вече ранени. Тѣхъ ги извлѣкли навънъ заптиитѣ, облѣни въ кръвь, отъ които единътъ билъ мъртъвъ, а другиятъ, нашаренъ съ куршуми на много мѣста. По начинъ най варварски тѣ били завлѣчени въ конака на вали-паша: живия хвърлили въ една проста талига, а умрѣлия вързали за краката о талигата и го влѣкли презъ улицата, като мърша. На другия день и двамата бѣха погребани на българскитѣ гробища.

Както тогава, така и сега, мнозина увѣряватъ, че Цвѣтко и Никола били предадени отъ Величко Симеоновъ, родомъ отъ Шуменъ. Това се случило така. Величко се намѣрилъ въ Браила съ двамата патриоти, на които се препоржчалъ за народенъ българинъ, избѣгалъ въ свободна Ромъния ужъ отъ турския ятаганъ. Цвѣтко и Никола били дотолкова наивни, че открили своята цель предъ поменатия мнимъ патриотъ. Той сполучилъ да имъ вземе и портретитѣ, които изпратилъ на турскитѣ власти, а когато се качили на парахода, преминалъ въ гр. Мачинъ, отдето по телеграфа уведомилъ властитѣ въ Русчукъ. Всичко това, обаче, не съмъ видѣлъ съ очитѣ си, т. е. предателството, следователно не мога да гарантирамъ доколко то е истина.

Питахъ единъ пжть самия Величко Симеоновъ за това; но той не ми даде удовлетворителенъ отговоръ. Посмънка, позачерви се и ми каза, че времето щѣло да покаже всичко. Нѣколко месеца следъ нашия разговоръ. Величко Симеоновъ полудѣ, а това показва, че времето засвидетелствува истината. Азъ зная много шпиони, които следъ освобождението ни или полудѣха или пъкъ умрѣха безвреме, по причина, че тѣхната нечиста съвѣсть не ги е оставила на мира. Така, напримѣръ, попъ Кръстю отъ Ловечъ, който купи кръвьта на Левски, следъ освобождението умрѣ безвреме. Главната причина за неговата безвременна смърть бѣха нѣколко дописки въ в. Славянинъ, въ който се говорѣше открито, че неговата свещеническа дѣсница е предала Левски на бесилката. Стефанъ попъ Гецовъ отъ Русчукъ, на когото така сжщо не бѣше чистъ косъмътъ, като влѣзоха руситѣ въ Русчукъ

захванаха оттукъ-оттамъ да му пошушватъ, че той билъ шпионинъ. Стефанъ мълчалъ, но вжтрешно не билъ спокоенъ — борбата съ съвѣстьта вървѣла по своя установенъ редъ. Единъ день, день празниченъ, Стефанъ отива при берберина. — „Обръсни ми брадата, мустацитѣ, веждитѣ и главата", казва той. Берберинътъ го послушалъ, безъ да се договеди каква е работата, т. е. безъ да познае, че на Стефана била изхвръкнала вече едната чивия. Хората се връщали отъ черква, а Стефанъ отива да ги срѣща и вика: — „Не съмъ шпионинъ!" Следъ малко той умрѣ въ единъ манастиръ. Такъвъ е краятъ на шпионитѣ; не само на ония, които сж шпионствували при турцитѣ, но изобщо на всички.

А параходътъ „Германия", въ който никой българинъ вече не искаше да влѣзе и на всѣкиго възбуждаше неприятно впечатление, скоро престана да се явява по Дунава. Следъ 3—4 години той премина веднъжъ, но вече съ друго име, и преобърнатъ отъ пасажерски на простъ хамалски вапоръ.

*

Но да продължимъ своя разказъ, отъ който се отвлѣкохъ твърде надалечъ. Убийството на А. Кънчевъ ми произведе потресаващо впечатление; дълго време азъ не можехъ да забравя неговитѣ огнени очи, думитѣ му: „да живѣе България", разбития черепъ и пр. Нѣколко нощи наредъ той ми се вестяваше насънь въ всичкото си мжченическо величие. Ангелъ Кънчевъ! Той бѣ за мене сжщински Ангелъ, той ми развали спокойствието, поколеба моитѣ понятия за тоя и оня свѣтъ. . . Щомъ станѣше дума за неговото убийство между младежитѣ, които идѣха въ читалището, като очевидецъ, азъ не закъснявахъ да взема участие въ разговора, и разказвахъ подробно всичко, по кой начинъ именно стана това убийство. Едно азъ желаехъ да зная, което никакъ не можехъ да си обясня: какви причини бѣха принудили А. Кънчева да посегне на живота си, защото да се убие човѣкъ само затова, че нѣмалъ паспортъ, виждаше ми се чудно и странно. Хората ги биятъ до умиране, затварятъ ги по петнадесеть години въ тъмница или до животъ, и пакъ не се решаватъ да турятъ край на живота си, — а търпятъ като волове и се молятъ твърде унизително за пощада. Отъ мнозина слушахъ да говорятъ, че той билъ човѣкъ на букурещкия комитетъ, който го изпратилъ ужъ въ България да донесе плана и събира момчета за лѣтото, които щѣлъ да води въ Балкана да се биятъ съ турцитѣ за българско царство и пр... И понеже имената на тия момчета А. Кънчевъ ималъ записани на книга, което писмо при всичко, че никой не можелъ да разбира, но като се боялъ да не го принудятъ съ мжки да изкаже истината, той решилъ да се убие, отколкото да изгори толкова хора.

Когато тия хора разказваха всичко това, наистина се въодушевяваха отъ предмета, хвалѣха дѣлата на подобни лица; но това бѣше минутно и имъ служеше само за забавление, да си прекарватъ празното време, защото никого отъ тѣхъ не чухъ да каже, че желае да се запише въ тоя комитетъ, ползата отъ който

и тѣ сами не отричаха. Тѣ се отнасяха къмъ комитета и неговитѣ деятели така, каточе тия последнитѣ не бѣха като тѣхъ хора, а нѣкакви свърхестествени сѫщества. Разбира се, че както моитѣ събеседници, така и азъ, имахме твърде тъмни понятия за тоя комитетъ. Азъ особено не можехъ да си разгатна неговата цель и ползата за съучастницитѣ му, които подлежатъ на грозно самоубийство, толкова противно на християнскитѣ черковни правила, че тѣлото на самоубиеца не се опѣва и душата му на оня свѣтъ е осждена на вѣчно мжчение.

Чудно и необяснимо! Нима А. Кънчевъ, който бѣше се училъ въ толкова училища, не знаеше тия работи повече отъ мене? Както и да е, азъ дохождахъ до заключение, че учреждението „Комитетъ" трѣбва да е нѣкакво свето дѣло. Ако А. Кънчевъ, когото почиташе цѣлъ градъ, когото самъ вали-паша бѣше викалъ да го направи управитель на правителствения чифликъ, називаемъ Номуне, а българската община го канѣше за учитель и пр., ако такъвъ човѣкъ, казвамъ, презира всички тия блаженства и отива да се убие младъ и зеленъ за чуждитѣ хора, защо азъ, беденъ скиталецъ въ чужди градъ, безъ всѣкаква кариера, не се потрудя и подействувамъ да се запиша, ако е възможно, въ това дружество? Отъ друга страна, не малко се смущавахъ, като си припомнихъ „Изповѣдникътъ" и „Митарствата на блаженна Теодора", въ вѣрностьта на които макаръ и да бѣхъ захваналъ да се съмнявамъ, не все пакъ ме смущаваха понѣкога, а именно, че самоубийцитѣ сж лишени на оня свѣтъ отъ всѣкакво блаженство.

За разрешението на тая трудна задача взехъ да чета разни книги, дано намѣря въ тѣхъ нѣкакво обяснение, но напразно. Вестникъ „Дунавъ", който писа най-много по убийството на А. Кънчевъ, казваше, че той билъ фанатазирана глава, нѣмалъ добро поведение, не искалъ да залавя никаква работа и най-после, като останалъ безъ петь пари въ джеба си, поискалъ да избѣга въ Ромъния, повече отъ дългове, за да търси другари подобни нему; но като не можалъ да сполучи въ предприятието си, намѣрилъ за по-добре да се самоубие. Тия думи на в. „Дунавъ" ме заплетоха още повече. Сѣщахъ се азъ, че неговиятъ косъмъ не е дотамъ чистъ, защото ако хора като А. Кънчевъ се убиватъ, защото нѣмали пари, то що остана до насъ скиталцитѣ и до ония, които заспиватъ много пжти гладни; освенъ това, не ми се вѣрваше, че той се е лишавалъ отъ пари, защото, когато полицията му разтърси дрехитѣ, намѣриха се въ кисията му около десетина златни наполеона. Всичко това добре, но какъ можеше да повѣрва човѣкъ, че лицата, които пишеха въ в. „Дунавъ" и които бѣха така сжщо учени хора, като А. Кънчевъ, ще си позволятъ да пишатъ глупости? Азъ вѣрвахъ, че всичко, което се пише, било въ вестници, било въ книги, трѣбва да се взема за чиста монета. Така сжщо и ония лица, които сж написали „Изповѣдникътъ" и „Митарствата", може да се каже, сж били най-просвѣтенитѣ люде. Е добре, тогава кому да вѣрвашъ и какъ да отгатнешъ кой е постжпилъ право?

Понѣкога питахъ моитѣ двама приятели да ми разкажатъ нѣщо по тоя въпросъ, но тѣ или нищо не ми отговаряха, или пъкъ казваха да си събирамъ устата, защото Диарбекиръ не е далечъ. Тежко бѣше по това време въ Турция; гласностьта и свободното слово бѣха погребани, и ето защо хората не се довѣряваха единъ другиму. Не се довѣряваха тѣ за това, защото бесилкитѣ и вонещитѣ тъмници смущаваха всѣкиго и убиваха всѣка честна и деятелна натура.

Най-после моитѣ заключения бѣха такива: човѣкъ, който се решава да погуби себе си, само за това, да не предаде своитѣ братя и да не разплаче множество семейства, той никой пжть не може да бжде нехранимайко и фанатизирина глава, защото е последвалъ примѣра на Спасителя на человѣческия родъ, който така сжщо погуби себе си за доброто на другитѣ. Тия мои предположения се подкрепиха още по-добре, когато наскоро прочетохъ една малка книжка подъ заглавие Отечество и любовь, преведена отъ г. Славейковъ, въ която видѣхъ, че и другитѣ хора по свѣта жертвуватъ себе си за благоденствието на своитѣ ближни и за нѣкаквиси свобода и отечество, които така сжщо малко ми бѣха познати.

III

Сега повече отколкото по-напредъ дохождаха въ читалището, за да се срѣщатъ съ моитѣ приятели, разни чужденци: учители, свещеници, търговци, селяни и пр., съ които тѣ говорѣха особено, тайно отъ мене. Азъ се пукахъ отъ любопитство, но не смѣехъ да попитамъ за нищо, защото бѣше ми се забележило нѣколко пжти, че ако искамъ да живѣя въ читалището, трѣбва да не питамъ и, каквото видя да се върши тамъ, предъ никого да не говоря навънъ. Понѣкога достигахъ на улицата нѣкой отъ тия непознати хора, особено селянитѣ, които питахъ защо сж дохождали въ читалището и каква работа иматъ съ моитѣ приятели? Едни отъ тѣхъ казваха, че дошли да си запишатъ вестникъ за селото, други да купуватъ книги и т. н. Пословицата казва, че между каквито хора живѣешъ, такъвъ и трѣбва да станешъ. Това сжщото се случи и съ менъ; малко-помалко можехъ да се науча да не ставамъ на всѣко гърне миродия. Понѣкога, обаче, като виждахъ нѣщо извънредно, пакъ се забравяхъ и излизахъ отъ търпение. Тъй напримѣръ, между многото подозрителни личности, които идѣха въ читалището, имаше единъ господинъ, който се мая нѣколко деня въ Русчукъ и който по облѣклото си и отнасянето се познаваше, че не е нѣкой простъ и доленъ човѣкъ. Но въобразете си, че следъ нѣколко деня срешнахъ тоя сжщия господинъ, облѣченъ по-напредъ съ черни дрехи и очила — сега окжсанъ съ потури и дълга аба, съ царвули на краката и една голѣма торба на гърба. Той бѣше съ бръсната брада, почернѣлъ и изгорѣлъ отъ слънцето.

Азъ помислихъ, че си е изгубилъ ума, и безъ да размишлявамъ по-надълго, изпрѣчихъ се напреде му и следъ като му по-

желахъ добре дошелъ, попитахъ какво му се е случило, та е навлѣкълъ тия просешки дрипи. Вмѣсто отговоръ, непознатиятъ ме изгледа кръвнишки и ускори крачкитѣ си изъ улицата, а голѣмата торба на гърба му подскачаше. Докато азъ се наканя да обадя за всичко видено на моя приятель въ читалището, той ме извика настрана и съ револверъ въ ржката, който сега за вървъ пжть виждахъ, ме заплаши, че ще ме убие, ако не престана да се взирамъ въ неговитѣ работи и ако се осмѣля да кажа нѣщо предъ нѣкои лица за непознатия господинъ. Иди следъ това и не се пукай отъ любопитство!

Единъ день дойде въ читалището непознатъ калугеръ, толкова окжсанъ, че отъ появяването му още на вратата нѣколкото контета, които бѣха дошли не да четатъ, а да се видятъ едни други, започнаха да се кикотятъ настрана и да казватъ: „що търси лисица на пазаръ". Скромниятъ обаче отецъ не обърна никакво внимание на това. Той поздрави присжтствуващитѣ и седна до масата при вестницитѣ. Два-три деня следъ това, тоя сжщиятъ калугеръ дойде единъ пжть заедно съ приятеля ми въ читалището, дето бѣхъ само азъ. Тѣ влѣзоха въ библиотеката, като заключиха подире си вратата. Азъ не се стърпѣхъ и погледнахъ презъ една дупчица въ библиотеката; но що да видишъ? Скромниятъ дрипавъ калугеръ бѣше съблѣкълъ расото и запасваше на кръста си цѣла една дузина револвери, които моятъ притель му подаваше единъ по единъ! Моето око се изпълни още повече отъ това, що видѣхъ. Тоя калугеръ, на когото отпосле научихъ името, бѣше отче Матея Преображенски, авторъ на книгата „Приказки" и единъ отъ деятелнитѣ членове на революционния комитетъ. Той бѣше последователь на Левски, и подъ видъ на земледѣлчески дружества бѣше успѣлъ да устрои много частни комитети въ търновско и севлиевско, а въ Ново-село построи едно здание, което и до днесъ сжществува, ужъ за гостоприемница, а въ сжщность то щѣше да служи за свърталище на апостолитѣ. Всичкитѣ му събратя калугери го ненавиждаха за неговата свѣтска деятелность и бѣха го изключили дори отъ Преображенския манастиръ, дето той се е подстригалъ най-напредъ за монахъ. Той умрѣ въ Ново село, 1874 година, дето присжтствуваха на смъртьта му мнозина търновски патриоти.

Оригиналенъ човѣчецъ бѣше тоя отецъ Матей. Той не знаеше по-далечъ отъ стенитѣ на Преображенския манастиръ, не бѣше челъ ни Русо, ни Маркса, но би му позавидѣли и френскитѣ комунари и рускитѣ нихилисти. За него нѣмаше нищо свето на тоя свѣтъ, освѣнъ благоденствието на народа му, макаръ и да носѣше на гърба си тежкото калугерско звание. И той, като Левски, се почернилъ отъ нѣмане друго по-свободно поприще за работа. Отпосле, обаче, махналъ съ ржка на Св. Василевитѣ молитви и на акатиста. Като го изгонили събратията му во Христе отъ манастира, ноще, ни въ туй, ни въ онуй време, той пълзѣше по дервентскитѣ стръмнини да лепи остри сатири на манастирскитѣ иорги противъ своитѣ събратя. Нѣколко години наредъ той се е занимавалъ да прави барутъ, не зная отъ какви други елементи, непознати до него време. Нарочно ходѣше окжсанъ, съ пожъл-

тѣла отъ времето капа, която очевидно била нѣкога черна, съ окърпени габровски калеври, а на расото му трѣбваше да има каль и въ най-сухото време. Ако не бѣше го преварила смъртьта, съставилъ си бѣ планъ да гради манастиръ въ търновско, който да служи за свърталище на апостоли и бунтовници. Планътъ му се състоеше въ следующето: ще закопае една стара икона въ земята до нѣкой изворъ, а после ще обяви на селянитѣ, че му се явила на сънь Св. Богородица и му казала: „копай, преподобний Матея, на еди-кое мѣсто!...“ Тогава той ще подбере селянитѣ и ще отиде при кладенчето. — „Ако се освободи България — говорѣше той — азъ не искамъ друго нищо, освенъ да ме турятъ управитель на калугеритѣ, да направя преобразование въ живота имъ“. Забележителенъ е и тоя фактъ, че колкото лица отъ нашето черно духовенство сѫ заслужили на народа, всички сѫ били отстѫпници и донѣкѫде и безбожници. Такива сѫ: Бозвелията, Левски и пр.

Нѣмаше вече никакво съмнение, че моитѣ двама приятели завеждаха въ Русчукъ Българския Комитетъ, а читалището „Зора“ служеше за свърталище на тоя комитетъ, при всичко че читалищниятъ уставъ, сложенъ въ златни рамки, гласѣше. че никаква книга или вестникъ съ противно за правителството съдържание — не се приематъ. Това азъ можахъ да науча и отъ нѣкои странични работници изъ другитѣ градове, които дохождаха въ Русчукъ и въ разговора си, като мислѣха и мене, че съмъ посветенъ въ дълбоката тайна, изпущаха нѣкои думи. Единъ отъ тѣхъ, напримѣръ, следъ като изпразни една-две чаши вино, когато обикновено става човѣкъ по-веселъ и по-съобщителенъ, между другото каза и тия думи: „Ахъ, братя, кога ще му дойде времето да поколимъ турскитѣ читаци!“

Следъ като си излѣзе отче Матея, азъ се открихъ предъ приятеля си, че съмъ видѣлъ всичко, каквото той даде на калугера, и го молѣхъ да ми открие най-после що значатъ тѣзи работи, като се кълнѣхъ напреде му, че никому нищо нѣма да съобща отъ онова, което ми каже. Той отговори да почакамъ още малко и всичко ще бѫде свършено, стига само азъ да си знамъ устата. Всичко трѣбваше да стане постепенно. Една вечерь намѣрихъ върху масата въ читалището, между другитѣ вестници, и единъ сгънатъ листъ, въ началото на който стоеше: „Братия Българе“! Македонската дружина въ Цариградъ пакъ иска нѣкои помощи, си помислихъ азъ. Но щомъ прочетохъ нѣколко реда отъ тоя листъ, увѣрихъ се, че работата е съвсемъ друга. Сега за пръвъ пѫть виждахъ да се говори за нѣща, отъ които космитѣ на главата ми настръхнаха, и отведнъжъ предъ очитѣ ми се откри онова, за което се съмнявахъ толкова време. Между другото въ тоя листъ се говорѣше и следующето: Братия бѫлгаре! Турското правителство е намислило да прибави нови даноци, къмъ тие, които вече сѫществуватъ и които ние едва ли можемъ да изплатиме! То е намислило да ни пороби, заедно съ женитѣ и децата ни; да ни усвои нивята, лозята и ризитѣ даже отъ гърба... И съ каква цель се налагатъ тия нови даноци? За купуването на нови усъвършенствованни пушки, които ще раздаде на своитѣ

солдати, за да ги отправятъ въ нашитѣ гърди! За насъ не остава нищо, братия бѫлгари, освенъ да възстанемъ съ орѫжие въ рѫка, противъ нашитѣ петвѣковни мѫчители. За по-добро осѫществление на нашата свята цѣль, ние трѣбва да подадемъ рѫка на всички поробени народи на балканскиятъ полуостровъ, които очаква сѫщата сѫдба; а слѣдъ окончателното ни освобождение, ние ще създадемъ бѫдѫщето наше управление по образътъ на швейцарската федерация*). . . . На орѫжие, братия! Смърть на тиранинътъ и пр." На края на листа имаше изобразенъ лъвъ, който тъпчи въ краката си турския полумесецъ.

Цѣли два часа може да изминаха, и азъ не пущахъ още отъ рѫцетѣ си тоя чуденъ листъ, който повтаряхъ и потретяхъ да чета. Думитѣ „На орѫжие, братя", „Смърть на тиранина" силно подействуваха върху мене, тъй че азъ си въобразявахъ, че не на бѣла книга гледамъ всичко това, а въ действителность. Онова, което отдавна време слушахъ да се говори по улицитѣ отъ лекомислената младежь, сега стоеше вече отпреде ми. Да, азъ се считахъ щастливъ, каточе бозна какво имане бѣхъ придобилъ, защото можахъ да намѣря най-после разковничето на толкова въпроси, които ме вълнуваха отъ по-напредъ. Ето коя е била причината, дето нашитѣ овчари, при всичкитѣ имъ денонощни мѫки и трудове, не можаха да се видятъ съ пукната пара въ джеба си мислѣхъ азъ. День не минаваше да не биятъ турцитѣ нѣкого до умиране и да не му взематъ дрешкитѣ отъ гърба; но никого не чухъ да се оплаче противъ своитѣ угнетители или пъкъ да отворятъ дума по кой начинъ би можали да се отърватъ. Наистина, нѣкой се земаше да разказва нѣщо за руско-турскитѣ войни въ 1828 и 1854 год., но темата биваше обикновено или какъ крадѣли казацитѣ, или какъ се кръстѣли преди да пиятъ вино и пр., и че Русия била обявила война да освободи Божи гробъ отъ агарянска рѫка, а не и българитѣ. Който си отваряше устата за подобни нѣща, тѣ мислѣха, че турскиятъ ятаганъ е проводенъ отъ провидението, и че ако тоя ятаганъ е захваналъ да посещава по-често измѫченитѣ имъ членове, вината била пакъ тѣхна, защото били станели фармазони (?), не говѣели въ срѣда и петъкъ, а нѣкои млади чапкъни мърсѣли дори и презъ Петрови пости, когато старитѣ имъ прадѣди държали и понедѣлницитѣ. Когато се оплачехъ на баща си, че турцитѣ ми взели царвулитѣ отъ краката, той викаше и се караше пакъ на мене, защото съ неблагоприличното си отнасяне може би съмъ оскърбилъ съ нѣщо агитѣ. „Покорната глава сабя не сѣче", говорѣше той.

Отъ друга страна, обаче, не можехъ да повѣрвамъ, какъ е възможно да се борятъ българитѣ съ турското царство, когато

*) Любенъ Каравеловъ е проповѣдвалъ въ своя вестникъ цѣли четири години „Балканска федерация" между българи и сърби, ромъни, па дори и гърци. Следователно, думата федерация не бѣше така само случайность. Само въ братски съюзъ между тия малки државици е виждалъ той и неговитѣ другари гаранция за истинската свобода. А къмъ руското могѫщество, ни той, ни Левски, ни пъкъ другъ нашъ патриотъ е апелиралъ. „Защо ни е намъ Русия, когато и въ нея биятъ така сѫщо, както и въ Турция?" — говорѣше той постоянно.

това последното има топове и пр., а ние сме съ голи ржце? За това да си иматъ грижата ония, които сж написали тоя листъ, си помислихъ азъ и се заловихъ да вадя копие отъ тоя последния, за да го науча наизустъ, тъй щото, когато се случи да говори нѣкой, че Господь си дигналъ вече берекета отъ земята и че той наказвалъ ония свои раби, които обичалъ — да имъ запуша устата или пъкъ, ако се случи да се завърна при моитѣ овчари, да имъ отворя очитѣ, че главната причина за тѣхнитѣ страдания не сж вълчитѣ праздници и петъцитѣ, а турскиятъ ятаганъ. Петь реда не бѣхъ успѣлъ да напиша още отъ казаното възззвание, когато се похлопа на вратата и моятъ приятель влѣзе, като каза, че ужъ забравилъ нѣщо, а въ сжщность идването не бѣше за друго, освенъ да земе отъ ржцетѣ ми възванието: може би и да ме е гледалъ презъ прозореца, когато го четѣхъ. Той го взе отъ мене и ми каза, че принадлежало на Петраки Златовъ, името на когото действително бѣше написано въ заглавието на листа.

Пакъ недоразумение. Азъ мислѣхъ, че измежду хората, като Петраки, който носѣше на гърдитѣ си турска петала, който бѣше чиновникъ въ конака и вѣренъ турски човѣкъ, и между ония, които викаха противъ турскитѣ золуми — не може да има нищо общо. Изминаха се още нѣколко месеца, въ разстояние на които видѣхъ още много чудни и секретни нѣща да се вършатъ въ читалището. Единиятъ отъ приятелитѣ ми отсжтствуваше твърде често отъ града; той ходѣше изъ България и Ромъния, и бѣше committedъ по-откровенъ и съобщителенъ въ нѣкои работи, които служеха като предисловие. Между другото, той разказваше за нѣкойси Василъ Левски Дяконътъ, който отдавна време ходѣлъ изъ България да проповѣдва бунтъ противъ турцитѣ, като въ всѣки градъ си преправялъ името, на едно мѣсто се показалъ търговецъ, на друго свещеникъ, на трето овчарь и така нататъкъ.

Благодарение на моето поведение, най-после бѣхъ щастливъ да ми се открие сжществуването на Българскиятъ Револ. Комитетъ. Късно една вечерь, въ зданието на читалището, азъ и още двама души бѣхме посветени въ тайната. Следъ като се заключиха всички врати и се спуснаха пердетата на прозорцитѣ, приятельтъ ни, съ револверъ въ ржка, изложи предварително въ кратки думи, че нѣколко младежи въ България, като се увѣрили, че положението на българския народъ никой пжть не може да се подобри и че всички стремления къмъ образование и просвѣщение сж немислими да станатъ и да принесатъ ожидаемата полза дотогава, докато господаруватъ надъ насъ турцитѣ, по примѣра на другитѣ народи, съставили патриотически общества подъ название „Революционни комитети", главната задача на които ще бжде да подигнатъ българския народъ на възстание противъ турцитѣ и пр. и пр. Следъ това, той прочете множество възвания и правила за цельта на тия комитети и длъжноститѣ на члено-

зетѣ, отъ които считамъ за неизлишно да помѣстя само устава, който съдържа най-интереснитѣ правила и който е твърде малко познатъ на читателитѣ.

Ето тоя уставъ:

УСТАВЪ

на

Българскиятъ Революционни Централни Комитетъ

Безъ свобода нѣма животъ...
Смърть на неприятелитѣ.

* * *

ПРОГРАМА

на

Българскиятъ Революционни Централни Комитетъ

1) Бѫлгарски Революционни Централни Комитетъ има цѣль да освободи Бѫлгария чрезъ революция, морална и съ оржжие. Формата на бѫдѫщето българско управление ще бѫде неопредѣлена до онова време, дорде българското освобождение не стане дѣло свѫршено.

2) За да бѫде изпѫлнина тая цѣль, дозволява са сѣко срѣдство: пропаганда, печатъ, оржжие, огжнь, смжрть и пр.

3) Ние, Бѫлгарите, желаеме да живѣемъ съ сичките наши сжсѣди дружествено, а особено съ Сжрбите и Черногорците, които съчувствуватъ на нашитѣ стрѣмления, и съ Ромжните, съ които нашата сждба е тѣсно свжрзана, и желаемъ да сжставимъ съ тѣхъ федерация изъ свободни зсми.

4) Ние желаеме, щото тая земя, която е населена съ Бжлгаре, да са управлява Бжлгарски, т. е. съобразно съ нравите, обичаите и характерътъ на Бжлгарскиятъ народъ; а ония земи, които сж населени съ Ромжни, съ Сжрби, съ Черногорци и съ Гржци, да са управляватъ сжобразно съ характерътъ на Ромжнскиятъ, Сжрбскиятъ, Черногорскиятъ и Гржцкиятъ народи.

5) Нека сѣка народность, както и сѣки човѣкъ, уварди своята свобода и да се управлява по своята собствена воля. Ние не желаеме чуждото, т. е. онова, щото не е наше; но не желаеме да дадеме и другиму своето.

6) Ние нѣмаме претензии за исторически права, и за това оставяме на самиятъ народъ да рѣши своята сждба и да яви съ кой отдѣлъ на сжюзътъ желае да са присжедини: съ Сжрбскиятъ ли, съ Бжлгарскиятъ ли, съ Ромжнскиятъ ли или съ Гржцкиятъ, — следователно, у насъ не могатъ и да бждатъ вжпроси за границите.

7) Ние желаемъ за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна; съ една дума, свобода човѣческа и за това желаеме такава сжща свобода и на нашите приятели и сж-

сѣди. Ние не желаеме да владѣеме надъ другиго, и за това не дозволяваме да ни владѣятъ и другите.

8) Ние причисляваме въ числото на нашитѣ врагове и противници и ония Бжлгарски изроди и чорбаджии, които прѣчятъ на народната ни цѣль, и ще ги прѣслѣдуваме на сѣкаде и сѣкога.

9) Ние принимаваме и Гржцитѣ въ числото на нашите приятели и сжюзници, ако само тие са откажатъ отъ своите до сегашни панеллинически цѣли и отъ своите исторически претензии.

10) Ние не вжзставаме противъ турскиятъ народъ, а противъ турското правителство и противъ ония турци, които го подкрѣпятъ и бранятъ. Съ една дума, ние считаме за приятели сичките народи и народности, които сжчувствуватъ на нашето свѣщено и честно дѣло, безъ да гледаме на вѣра и на народность.

УСТАВЪ

на

Българскиятъ Централни Революционни Комитетъ

ГЛАВА I

Цель

Чл. 1. Бжлгарскиятъ революционни централни комитетъ има въ ржцѣте си такава една власть, каквато и сѣко привременно правителство. Той трѣба да приготви и да довжрши революцията съ сичките нравствени и метериални срѣдства: да кажеме на кратко, той има следующитѣ задачи: а) да разпространява между нашиятъ народъ идеи за бунтъ чрезъ пропаганда; а тая пропаганда ще да става чрезъ частните комитети и чрезъ печатътъ, т. е. чрезъ вѣстници, манифести, прокламации, брошури и пр.; б) да доставя сичкитѣ нуждни потрѣбици за извжршванието на революцията и да приготовлява бунтътъ материално, т. е. да скрои нужниятъ воененъ планъ, да назначи военни водители (войводи), да улесни съ сѣко срѣдство вжоружаването, да дава на народътъ нужните наставления за бой и пр.

Чл. 2. Бжлгарскиятъ революционни централни комитетъ ще прави споразумѣние съ другитѣ народи, сжсѣдни и отдалечени, които иматъ сжщитѣ цѣли.

ГЛАВА II

Устройство на комитетското управление

Чл. 1. Както Бжлгарскиятъ революционни централни комитетъ, така и сѣки частенъ Бжлгарски революционни комитетъ са сжставятъ отъ не компрометирани предъ Бжлгарскиятъ народъ

Бжлгаре, т. е. отъ родолюбци и отъ рѣшителни, тайни и постоянни лица.

Чл. 2. Мѣстопребиванието на централниятъ комитетъ е неизвѣстно: то е насѣкжде и никжде, — за това и сѣки членъ, дѣто и да бжде, може да представлява сичкиятъ централенъ комитетъ, ако само той има въ ржцѣте си пжлномощно писмо.

Чл. 3. За испжлнение на предназначената си цѣль, централниятъ комитетъ съставлява и частни революционни Бжлгарски комитети, които щатъ да се устрояватъ и управляватъ така сжщо, както и централниятъ.

Чл. 4. За наказание на престжпленията и за нагледване на работите на частните комитети, централниятъ комитетъ има и една тайна полиция отъ избрани, юнаци, рѣшителни, вѣрни и постоянни люде.

Чл. 5. За улеснение на сношенията между централниятъ и частнитѣ комитети сж сжставени тайни пощи, изъ които сѣка една зависи отъ онзи комитетъ, който я сжставлява. Броятъ на пощенските членове е неопредѣленъ.

ГЛАВА III

Правителство

Чл. 1. Както централниятъ, така и сѣки частенъ комитетъ са сжставлява отъ следующитѣ лица: а) предсѣдатель, б) подпредсѣцатель, в) кассиеринъ и г) неопредѣлено число членове, които ще раздѣлятъ длжностите помѣжду си, сжобразно съ способностите на сѣки единъ.

Чл. 2. Пжрвото лице на централниятъ комитетъ ще да са избира по вишегласие отъ опжлномошенитѣ лица на частнитѣ комитети. Това лице ще да избира другите членове на централниятъ комитетъ.

Чл. 3. Частнитѣ комитети ще да сжставляватъ комисия, която ще нагледва работите на централниятъ комитетъ. Ако стане нужда, то тая комисия, или опжлномощените лица отъ частните комитети, ще избиратъ и назначаватъ ново лице, което ще застжпи работата на пжрвото лице.

Чл. 4. Членовете на тайната полиция ще са избиратъ само отъ централниятъ комитетъ. Числото на тия членове е неопредѣлено.

Чл. 5. Сѣки частенъ комитетъ ще да си има нужното число членове за тайна поща, споредъ чл. 5, гл. II.

ГЛАВА IV

Длжностите на правителството и на сѣки революционеренъ работникъ вжобще

Чл. 1. Централниятъ комитетъ ще стжпя въ сношение съ дѣйци и отъ други народности относително за народната ни цѣль: той ще да заключава заеми въ името на Бжлгарскиятъ народъ;

той ще да прави споразумѣния за сжюзи; съ една дума, той ще да вжрши сичко, което изисква сполуката на нашето народно освобождение.

Чл. 2. Централниятъ комитетъ подиръ освобождението на Бжлгария ще да дава най-точна смѣтка за сичките приети помощи и за тѣхното употрѣбление. Сѣки членъ отъ тоя комитетъ е отговоренъ не само за себе си, но и за другите негови членове, негови другари; а най-много е отговорно пжрвото лице, на което са дава преимуществено правото да избира другитѣ членове, споредъ гл. III. чл. 2.

Чл. 3. Предсѣдателите на централниятъ и на частниятъ комитети иматъ право да свикатъ извжнредни сжбрания, когато и да стане нужно.

Чл. 4. Предсѣдательтъ е длъженъ да нагледва изпжлняватъ ли длъжностите си подпредсѣдательтъ, касиеринътъ и другите членове.

Чл. 5. Подпредсѣдателите сж помощници на председателите.

Чл. 6. Касиеринътъ на централниятъ комитетъ ще да приема пари отъ частните комитети или отъ други кои и да е мѣста, и ще дава разписка подъ номеръ; той ще да ги записва въ кассиерската книга и ще явява за тѣхъ и на комитетътъ, за да са записватъ и въ главната комитетска книга.

Чл. 7. Кассиеринътъ на централниятъ комитетъ ще дава пари насѣкждѣ и за сичко, но само съ разрѣшение на комитетътъ. Сѣко едно решение, за да са дадатъ пари, трѣба да е приемнно.

Чл. 8. Кассиеринътъ на сѣки частенъ комитетъ ще събира пари отъ комитетските членове и отъ други родолюбиви лица, на които ще да дава разписки за приетото количество. Тие пари ще да се даватъ на главниятъ кассиеринъ само по заповѣдьта на централниятъ комитетъ.

Чл. 9. Сѣки частенъ комитетъ ще да са старае да приготовлява хора за бой, споредъ чл. 1, гл. 1, като полага особени грижи за сжбирание пари, които сж потрѣбни за поддржането на комитетските нужди и преди и подиръ захващането на револющията.

Чл. 10. Частните комитети сж длжжни да сжобщаватъ на централниятъ комитетъ: а) отъ колко села са сжстои околностьта имъ; б) въ кое село колко жители има, отъ каква сж народность и по колко; в) колко има Бжлгари юнаци, способни да носятъ оржжие и колко сж готови на прквъ позивъ; г) колко оржжие има и какво е; д) има ли въ околностьта имъ хора способни за войводи и на кое мѣсто се намиратъ; е) колко може да са сжбере въ нуждно време жито, ичимикъ, сѣно, слама и сичко, щото е потрѣбно за хората и за животните; ж) колко може да има волове, овци, крави, коне, кози и др.; з) колко ахжри има и по за колко животни.

Чл. 11. Никой отъ частнитѣ комитети не може да стжпя въ сношение съ дѣйци отъ други народности относително за народната ни цѣль, освѣнъ съ позволението на централниятъ комитетъ, който има това право, споредъ чл. 4, гл. 1.

Чл. 12. Сѣки членъ — отъ който и отъ какъвто и да е комитетъ, — ако бжде принуденъ да са отдалечи отъ градътъ или отъ селото, дѣто живѣе, той е длъженъ да каже на комитетътъ, отъ който зависи.

Чл. 13. Сѣки членъ отъ революционарните работници трѣба да знае самъ и да таи на сърдцето си онова, което му е повѣрено. Той не трѣба да казва, — не трѣба даже ни да загатва за такива работи, — ни на любовници, ни на дѣца, нито другиму, който може да издаде тайната. Само на ония, които могатъ да пазятъ тайната, той може да позагатне нѣщо, и когато се увѣри, че и тие желаятъ заедно съ него да дѣлятъ щастие и нещастие на бойното поле, то може да ги приеме като членове, съ съизволението на частниятъ комитетъ, подъ който и той зависи.

Чл. 14. Ако нѣкой отъ революционерите падне въ бѣда, то сѣки отъ другарите му, т. е. сѣки революционеренъ членъ, е длъженъ да му помогне като види извѣстниятъ знакъ.

Чл. 14. Ако са появи нѣкой непознатъ човѣкъ и ако поиска въ името на централниятъ комитетъ да буни народътъ, или да прави други подобни нѣща, то ако би той ималъ даже и нужниятъ знакъ (може би, откраднатъ или земенъ съ силата на оръжието), — въ такъвъ случай, който членъ и да е, щомъ види това, е длъженъ да яви на централниятъ комитетъ; а пакъ човѣкътъ ще са преследва и убива отъ тайната полиция.

Чл. 16. Ако са случи да падне лозинката въ неприятелски ржцѣ, то въ такъвъ случай, който изъ членовете и да са научи за това, длъженъ е изведнашъ да яви работата на своятъ комитетъ.

Чл. 17. Ако нѣкой революционеренъ членъ са научи, че неприятелите кроятъ нѣщо тайно, той трѣба изведнашъ да яви работата на централниятъ комитетъ; а ако може, то и на другите частни комитети.

Чл. 18. Тайната полиция е длъжна: а) да нагледва тайно дѣлата на революционерните работници въ градътъ си и да ги съобщава на централниятъ комитетъ; б) да испитва и да са увѣрява въ точностьта и въ вѣрностьта на тайната поща; в) да шпионира турскитѣ шпиони, да слѣдува стъпка въ стъпка дѣлата на турската полиция, и сичко да съобщава на централниятъ комитетъ; г) да гледа, щото заповѣдите на централниятъ комитетъ да са извършватъ, т. е. да наказва престъпниците на законътъ; д) споразумѣнията на полицията съ централниятъ комитетъ ще да ставатъ само съ едно лице, което централниятъ комитетъ е назначилъ и което е въ същото време управитель на другите членове.

Чл. 19. Членоветѣ на тайната поща трѣбва да сж хора тайни и юнаци. Тие сж длъжни да пренасятъ писмата и писменните или устните рѣшения и заповѣди на комитетите вѣрно и буквално безъ да притурятъ нѣщо отъ себе си и безъ да забравятъ нѣщо отъ поржченията, които имъ сж направени.

Чл. 20. Войводите сж длъжни: а) да прегледатъ позициите по Бжлгарско; б) да избиратъ и опредѣлятъ бранителни точки, и да направатъ нужните фортофикациални планове за укрѣпле-

нието имъ; в) да назначатъ операционните и комуникационните линии; г) да направатъ планъ за революцията; д) да приготватъ нужниятъ воененъ законъ; и е) най-послѣ, да дигнатъ народните байраци и да провозгласатъ народната свобода.

ГЛАВА V

Срѣдства за революцията

Чл. 1. Централниятъ комитетъ ще са снабдява съ пари: а) като прави заеми, дѣто и да намѣри, въ името на Българскиятъ народъ; б) като приема сѫбранните помощи отъ частните комитети; и в) като употрѣби, съ сѫгласието на частните комитети, каквито начини и да намѣри за най-добри.

ГЛАВА VI

Хора

Чл. 1. Съ хора (било за войводи, било за полицейски членове, било за дѣйствующи на прѫвъ пѫть войници) централниятъ комитетъ ще да са снабдява или направо самъ, или чрезъ частните комитети, сporѣдъ наредбата, която ще той да имъ даде.

ГЛАВА VII

Орѫжия и други бойни потрѣби

Чл. 1. Централниятъ комитетъ зема на себе дѫлжность да вѫоружава постепенно ония членове изъ частните комитети, които сѫ способни да носятъ орѫжие.

Чл. 2. Орѫжията, които централниятъ комитетъ ще да набавлява, трѣба да се прегледватъ отъ такива хора, които разумѣватъ отъ орѫжие.

ГЛАВА VIII

За приеманието на нови революционни работници и войводи

Чл. 1. Сѣки членъ отъ централниятъ или отъ частните комитети, като влѣзе въ работата, ще да полага клѣтва.

Чл. 2. Който иска да земе участие въ работата ни, той трѣба да има препорѫка отъ нѣкого изъ познайните вече революционни работници.

Чл. 3. Когато на нѣкого отъ работниците са препорѫчи нѣкой вѫнкашенъ човѣкъ, то той трѣба по-напредъ да го испита кой е той, отъ дѣ иде, какво иска, какви му сѫ мислите и пр. Послѣ всичко това, той е дѫлженъ да яви за сичко на централниятъ комитетъ, като прибави още и добѫръ описъ на физиогномията му и вѫобще на сичките му характеристически свойства;

а пакъ него да го задържи до тогава, додѣто приеме отговоръ отъ комитетътъ.

Чл. 4. Когато на комитетътъ са обади, че нѣкой си, — изпроводенъ отъ нѣкого или отъ нѣкое дружество, — иска да влѣзе въ споразумѣние, то той (комитетътъ) е джлженъ да яви на тайната полиция, за да го испита; а пъкъ въ сжщото време да са увѣри и самъ писменно или устно отъ човѣкътъ, когото нарочно трѣба да проводи до ония, които сж препоржчали най-напредъ работникътъ, или пъкъ направо до оногова, отъ когото той казва, че е изпроводенъ. Когато комитетътъ са увѣри, че проводениятъ или препоржчаниятъ човѣкъ е чистъ, то влазя съ него въ споразумѣние, и то посрѣдствомъ едного човѣка, когото е той самъ отрѣдилъ.

Чл. 5. Войводите са приематъ, споредъ чл. 2, 3, гл. VIII, съ слѣдующето само прибавление: когато нѣкой войвода са яви на централниятъ комитетъ и иска да бжде приетъ, то той по-напредъ трѣба да положи испитъ отъ нуждните военни познания предъ комисията, която е нарѣдилъ централниятъ комитетъ. Тогава, спорѣдъ знанията си, той ще да заеме приличното си мѣсто. Безъ испитъ не е приетъ ни единъ войвода.

ГЛАВА IX

За наказанията

Чл. 1. Смжртните наказания щать да са извжршватъ тайно; въ случай на нужда и на явни мѣста, по срѣдъ пладне.

Чл. 2. Наказанията щатъ да извършатъ ония отъ членовете на тайната полиция, на които са падне жребие.

Чл. 3. Осжжданията и смжртните наказания ща ставатъ само по заповѣдьта на централниятъ комитетъ.

Чл. 4. Ако нѣкой, билъ войвода, билъ членъ на комитетътъ, централенъ или частенъ; съ една дума, билъ кой билъ, джрзне да издаде нѣщо на неприятельтъ, ще да се накаже съ смърть.

Чл. 5. Ако нѣкой отъ влиятелните Бжлгаре или войводи, — подкупенъ отъ чуждо правителство или отъ друго частно лице, — поиска да прѣчи въ работата подъ какъвто-начинъ и да е, то такъвъ ще са счита за неприятель на отечеството ни и ще да са накаже съ смжрть.

Чл. 6. Ако нѣкой очерни народната ни свобода, т. е. ако наруши правото и на други народности, като насъ страждущи, то и такъвъ ще да са счита за неприятель на отечеството ни и ще са наказва съ смжрть.

Чл. 7. Ако нѣкой не припознае централниятъ комитетъ и поиска да са опита да вдигне бунтъ на своя глава, то за пжрви само ще да му са напомни да са спре отъ предприятето си; а ако това напомнюване не помогне, то той ще да са накаже съ смжрть.

Чл. 8. Ако нѣкой отъ членоветѣ на тайната полиция са откаже да извърши заповѣдьта, която му е наложена отъ централниятъ комитетъ, то ще да се накаже съ смжрть.

Чл. 9. Ако нѣкой отъ служителите, като напримѣръ председательтъ или други нѣкой, поиска да злоупотрѣби служебната си власть, то за пржвъ пжть само ще да са лиши отъ службата си повторомъ ще да са исключи изъ числото на работниците, като са накара най-напредъ писменно да припознае погрѣшката си и да я поднесе на комитетътъ; а ако и следъ това са покаже обиденъ и отмжстителенъ, то ще да са накаже съ смърть.

Чл. 10. Ако нѣкой отъ членовете на тайната поща, или други нѣкой, джрзне да отвори или да унищожи нѣкое служебно писмо то ще да са накаже съ смърть.

Чл. 11. Ако нѣкой отъ кассиерите издаде за нѣщо пари безъ знанието на централниятъ комитетъ, или ако земе и да усвои и най-малката часть отъ повѣренните му сумми, то ще да са накаже съ смърть.

НУЖНО ПРОГЛАШЕНИЕ

Централниятъ революционенъ Бжлгарски комитетъ, въ името на сичките ония, които сж го избрали, опълномощили, увластили увѣренъ въ своята тайна полиция и въ силата на нейното оржжие, проглашава.

I. Само централниятъ революционни комитетъ има джлжность да даде знакъ за общонародно вжзстание; а други никой нѣма никакво право да издава революционерни прокламации и да буни народътъ безъ знанието на Бжлгарскиятъ централни революционни комитетъ.

II. Никой отъ Бжлгарските войводи или чорбаджии нѣма право да представлява Бжлгарскиятъ народъ предъ другите народности, или да прави уговорки съ тѣхъ, безъ знанието на централниятъ комитетъ.

III. Никой нѣма право да сжставлява какавъто и да е революционеренъ комитетъ безъ знанието на централниятъ комитетъ

ЗАБѢЛѢЖКА

Настоящиятъ Уставъ са нарѣди, одобри и подтвжрди съ общото сжгласие на опжлномощените представители отъ частните Бжлгарски революционни комитети, и ще трае до захващането на революцията, когато съ общото съгласие на централниятъ и на частните комитети, ще да са измѣни по обстоятелствата. Когато са захване революцията, то Бжлгарскиятъ централенъ комитетъ ще да свика депутати отъ сичките частни комитети, за да се нарѣди друго устройство. Съ една дума, тогава силата на този уставъ пада и са замѣща съ други военнъ законъ, когото войводите, съ сжгласието на централниятъ комитетъ, ще да нарѣджтъ спорѣдъ обстоятелствата.

Нѣка ни помага Богъ и нашата мишца! Напредъ

IV

Додето трая прочитането на тоя уставъ, както и прокламации, и правила, азъ не си дигнахъ очитѣ да погледна настрана, да не би да изгубя нѣкоя дума. Честото повтаряне на думитѣ: „привременно правителство", „тайни полиции", „пощи" и пр., си мислѣхъ азъ, показва най-добре, че тая работа не е шега. Дадохъ клетва, че ще работя отъ всичката си душа и сърдце за доброто и преуспѣването на революционния комитетъ, доколкото ми стигатъ силитѣ; радвахъ се безпримѣрно и се гордѣехъ, че съмъ се сподобилъ да влѣза въ него.

Приятельтъ въ читалището, който завеждаше комитетскитѣ работи въ Русчукъ, бѣше Никола Обретеновъ, момъкъ не отъ богатитѣ и знатни фамилии, скроменъ слуга на читалището и несвършилъ никжде високо образование. Той бѣше се посветилъ всецѣло на светото дѣло, заедно съ цѣлата си фамилия. Отъ двамата му по-голѣми братя, които минали съ Хаджи Димитровата чета — единиятъ бѣше осжденъ на вѣчно заточение въ Аккия, а главата на другия донесли въ Търново. Той щѣлъ да придружи братята си въ тая чета още въ 1868 г., но Стефанъ Караджата го изпждилъ въ Гюргево, по причина че билъ още малъкъ. Благодарение нему и на огненото перо на Л. Каравелова, съ съчиненията на когото твърде скоро се запознахъ, искрата на патриотизма, която досега бѣше непонятна за мене, пламна вече съ всичката яркость. Тия съчинения на българския патриотъ и писатель бѣха: в. „Свобода" и „Независимость", повеститѣ „Неда", „Стоянъ войвода", „На чуждъ гробъ безъ сълзи не плачи", „Хаджи Ничо" и пр. Освенъ това, отъ тѣхъ азъ започнахъ своята деятелность, като ходѣхъ да ги продавамъ изъ града.

Сега Н. Обретеновъ ми разясни подробно, че още първъ пжть като се видѣлъ съ мене, ималъ намѣрение да ми открие работитѣ на комитета, но отложилъ, за да ме изпита по-добре, за което и ме приелъ да живѣя въ читалището. Въ това време, когато азъ влѣзохъ въ комитета, той бѣше въ пълната си деятелность; въ всичкитѣ почти градове изъ България и Тракия имаше основани комитети, съ много или малко членове. Тия последнитѣ се приемаха следъ дълги изпитвания най-много между учителитѣ, свещеницитѣ и еснафитѣ. Отъ чорбаджиитѣ, по-първитѣ търговци, дипломиранитѣ учени, комитетътъ се вардѣше, като отъ турцитѣ, защото на тия хора гечинмекътъ бѣше добъръ, следователно малко ги интересуваше сждбата на България. *) За по-добро доказателство на това служи и тоя фактъ, че въ Русчукъ комитетътъ се управляваше отъ скромни слуги, въ Шуменъ отъ кундураджии: Кръстьо Кичюкътъ, Рафаилъ Мощето и пр., въ Търново — отъ единъ сиромахъ книговезецъ, Христо Ивановъ, Христо Караминковъ, халачинъ, Иванъ Хаджи Димитровъ, бакърджия; въ Чирпанъ — отъ Стою Филиповъ, коюмджия, Георги

*) Наистина, В. Левски бѣ ходилъ при нѣкои богати, най-много въ Пловдивъ, но тѣ сж го приемали повечето отъ любопитство, а следъ смъртьта му, когато се готвѣше голѣмото възстание, ние виждаме, че тия хора не фигуриратъ между работницитѣ.

Данчевъ, фотографъ; въ Хасково — отъ Мирчо Поповъ и П. Берковски — учители; въ Панагюрище — Найденъ Дриновъ, ханджия; въ Копривщица — Петко Кундураджията; село Царацово — Иванъ Арабаджията и Божилъ Георгевъ — прости селени; въ Стара-Загора — тоже кундураджии, Кольо Ганчевъ и Димитъръ Михайловски, Никола Райновъ — ханджия; въ Търново-Сейменъ — Стефанъ Георгиевъ, хлѣбарь, Гено Атанасовъ и Койчо Георгиевъ, ханджии; въ Ловечъ — братя попъ Лукaнови и пр. и пр. Виднитѣ богаташи, тежкитѣ търговци, ученитѣ и пр. не сѫ взимали участие въ revол. комитетъ съ твърде малки изключения. Който се съмнява въ моитѣ думи, нека разпита и изучи: има ли нѣкѫде по гората гробъ на богаташъ, на тежъкъ търговецъ и на ученъ изъ Франция или другаде? Има ли да е обесенъ нѣкой отъ тѣхъ? Може би нѣкѫде, но кой казва, че има правило безъ изключения? Напротивъ, дето има мерзости, калпазанлъкъ, хищничество, тамъ ученитѣ ще ги намѣришъ повече. Черковниятъ въпросъ, възстанието, превратътъ въ България и пр. сѫ ясни доказателства. Никой селски учитель, колкото и да е той безсъвѣстенъ, не е съветвалъ своитѣ събратя да си промѣнятъ езика и да го замѣстятъ съ руския. Никой не е хулилъ своя народъ дипломатически, че е безъ патриотизъмъ; а българскиятъ екзархъ Иосифъ направи това. Идете после и увѣрявайте, че учението създава характери! Поразителенъ е още и тоя фактъ, че ни единъ робертъ-колежки възпитаникъ не взе участие въ редоветѣ на борцитѣ за българската свобода. Заведение на свободолюбива държава, изкарва роби!... Освенъ Василъ Левски и Ангелъ Кънчевъ имаше и други апостоли по това време (1870—1873 г.), между които по-главни бѣха: Димитъръ Общиятъ, обесенъ въ София, Христо Ивановъ, книговезецътъ, Атанасъ Узуновъ, който поиска да убие хаджи Ставря въ Хасково, дето и биде хванатъ, отче Матея Преображенски, Н. Обретеновъ, Ст. Стамболовъ и пр. Тоя последниятъ, който застѫпи мѣстото на Левски, Кънчева и Узунова, въ късо време можа да развие гореща деятелность между патриотическитѣ общества, които бѣха малко ослабнали следъ софийското приключение, благодарение на убедителното му слово.

Комитетитѣ въ България се съобщаваха единъ съ другъ чрезъ тайни пощи. Любопитни бѣха тайнитѣ писма, които макаръ и да попаднѣха въ неприятелски рѫце, твърде мѫчно можеше да се разбере нѣшо отъ тѣхъ, защото съдържанието имъ бѣше алегорическо. Ето съдържанието на едно отъ тия писма, изпратено отъ Търново, отъ Иванъ хаджи Димитровъ до Н. Обретеновъ въ Русе;

До Братия Кубратови.

...„Получихъ честното Ви отъ 17-ий того, заедно съ деветъ турски лири срѣщу дѫлгътъ Ви. Много малко сте ми изпратили отъ мострите на житото, за това моля ви, щомъ са представи случай, прати ми още. Тукъ житото за сега има добра цѣна. Не получавамъ рѣдовно на Дѣда Блѫсковъ „Училището"; кажи му за това. Нека ми испрати той, или ти самъ земи грижата

отгорѣ си, тридесятъ до четиреси тѣла отъ книжката „Градинка", която да проводя по селага съ моятъ таксидаръ. Той са намира за сега въ Лонченските села, по вересии.*)

13 януарий 1872 г.

Бжде здравъ.
Твой Асень.

Трѣбва да ви кажа и това, че всички градове изъ България бѣха прекръстени отъ комитета съ други имена, взети изъ българската история, които употрѣбяваха въ писмата. Така напримѣръ, Търново се именуваше — Асенъ; Русчукъ — Кубратъ; Сливенъ — Славомиръ; Стара-Загора — Атилъ; Лѣсковецъ — Аспарухъ; Котелъ — Софрония; Варна — Еремия; Шуменъ — Крумъ; Разградъ — Мирославъ; Плѣвенъ Любомиръ; Ловечъ — Иванъ Шишманъ, Троянъ — Боянъ; Сопотъ — Самуилъ; Пловдивъ — Делиянъ; Т. Пазарджикъ — Докумъ; Карлово — Стаматъ(?); Хасково — Цоко; Одринъ — Грънникъ; Свищовъ — Алцеко; Габрово — Перунъ; Тетевенъ — Карданъ; Орхане — Сарсаулъ; София — Романъ; Враца — Борисъ; Етрополе — Драко; Тулча — Рашумиръ; Никополъ — Ситомиръ; Ломъ-Паланка — Амасия; Ряхово — Нотовъ...

Въ останалитѣ градове изъ България, като Силистра, Хаджиолу-Пазарджикъ, Берковица, Кюстендилъ, Джумая, па дори и Казанлъкъ не е имало основани комитети, та затова и не се споменаватъ въ горния списъкъ. Така сжщо и лицата, до които адресираха писмата по разни градове, намѣсто тѣхнитѣ собствени имена, надписваха се до ония личности, които малко-много бѣха познати на турцитѣ като вѣрни хора на султана; а тайниятъ куриеръ, който бѣше длъженъ да носи тия писма, знаеше кому да ги даде. Тъй напримѣръ комитетскитѣ писма, които се получаваха въ Русчукъ, носѣха надписъ: „До Господинъ Петраки Златовъ, Иванчо Ефенди Чорапчиевъ или Селвели Чорбаджи"; въ Търново — до „Стефана Карагьозовъ и Тодора Шишковъ"; въ Видинъ — до „Севастаки Ефенди;" въ Стара-Загора до „Хаджи Господина"; въ Сливенъ — до „Иванъ Сароолу"; въ Шуменъ — „Димча Чорбаджи" и пр.

По-късно, а именно въ 1874 год., съобщението между тайнитѣ комитети стана по-лесно, защото много писма съ революционно съдържание се изпращаха съ самата турска поща. Тоя куражъ придобиха комитетитѣ тогава, когато се въведе въ кореспонденцията имъ да пишатъ писмата си съ химическо мастило.**)

*) Деветтѣ турски лири, които се споменаватъ въ горното писмо, не сж друго нищо, освенъ револвери: мостритѣ отъ житото сж картуши; Дѣдо Блъсковъ е Любенъ Каравеловъ, а „Училището" е в. „Независимость"; „Градинка" е — драмата „Хаджи Димитъръ"; а таксидаринътъ е нѣкой отъ апостолитѣ.

Такива писма азъ притежавамъ до триста, писма отъ по-първитѣ български бунтовници, на които ще дамъ гласность въ особена книга.

**) Понеже има още съмнение, че България може да има занапредъ нужда отъ тая тайна кореспонденция, азъ се въздържамъ да дамъ гласность на това мастило.

Употрѣблението на това последното имаше тая добра страна, че колкото и да се взираше човѣкъ, не можеше да познае писаното съ просто око. После, като се намокрѣше книгата съ друга една жидкость, всичко излизаше наяве. За да не бжде само бѣла книга въ плика, пишеха отъ едната страна на писмото или просто „много здраве отъ мене до тебе" или пъкъ „приехъ честното ви отъ 5-й того", както захващатъ търговцитѣ своитѣ писма.

И така, азъ бѣхъ вече членъ на революционния комитетъ. При всичко, че отведнъжъ не ми се откриха тайнитѣ на тоя комитетъ, но пакъ можахъ да узная много нѣща. Освенъ дома на Н. Обретеновъ, който служеше като убежище на разни апостоли, куриери и пр., така сжщо и народното читалище „Зора" бѣше преобърнато въ скривалище на различни комитетски принадлежности. Въ залата, която служеше за занимание, надъ голѣмата маса горе на тавана дъската, за която се закачаше лампата, бѣше откъртена изкуствено и макаръ че се виждаха на нея много гвоздеи, но тѣ бѣха прерѣзани отвжтре тъй, че тя се държеше само на дългата кука, на която висѣше лампата денонощно. Тукъ на това мѣсто, т. е. отвжтре дъската на тавана, стоеше скритъ печатътъ на комитета. Той имаше голѣмина колкото една бѣла меджедия, съ надписъ: „Български Революционенъ комитетъ", и по срѣдата изобразенъ лъвъ. На това сжщото мѣсто се държаха още други разни фалшиви печати на турски езикъ, направени отъ восъкъ и калай, на които бѣха написани по-главнитѣ градове на България. Тѣ служеха за подправяне на турски тескерета, които така сжщо, както и други разни паспорти, бѣха на разположение на русчушкия революционенъ комитетъ. На друго мѣсто, а именно подъ стълбитѣ, дето така сжщо бѣха извадени гвоздеитѣ, имаше цѣла библиотека книги, всички съчинения на Л. Каравеловъ, единствениятъ по него време революционенъ писатель, които книги, както и вестницитѣ му „Свобода" и „Независимость", комитетътъ разпространяваше между народа.

Долу въ избата подъ зданието на сжщото читалище имаше изкопана дупка, въ която стоеше едно газено тенеке пълно съ различни отрови, които бѣха доставени отъ българскитѣ ученици въ Букурещкото медицинско училище. Тѣ бѣха предназначени за враговетѣ на българския народъ. Главното обаче мѣсто, дето се съхраняваха всичкитѣ комитетски принадлежности въ Русчукъ, не бѣше читалището. То се намираше въ кжщата на Н. Обретеновъ, подъ строгия надзоръ на старата му майка, баба Тонка. Нейната скромна кжщица бѣше подкопана подъ основата и преобърната на скривалище, въ което се държаха не само оржжие и други нѣща, но имаше мѣсто да се скриятъ и нѣколко души апостоли. Оржжията, запретенитѣ книги и вестници се пренасяха отъ Гюргево повечето отъ жени, на които полицията обръщаше по-малко внимание. Тия жени бѣха сама баба Тонка, дъщеря ѝ Петрана, съпругата на покойния Л. Каравеловъ — Наталия, и Тодорка Казанджиева отъ Гюргево. Бѣхъ свидетель единъ пжть, когато Наталия Каравелова пристигна отъ Ромъния съ оржжия, които носѣше на себе си, отдолу подъ дрехитѣ. Двета сабли, които бѣха окачени на раменетѣ ѝ съ дебели сиджимени върви,

бѣха се впили въ месата й, докато дойде отъ Букурещъ до Русчукъ. Разбира се, че когато човѣкъ гледаше какъ тия слаби жени рискуваха живота си за общото дѣло, искрата на патриотизма се увеличаваше още повече. Много пжти тия сжщитѣ патриотки сж пренасяли и нѣкои комитетски писма съ по важно съдържание. Въ по-главнитѣ градове комитетътъ си имаше опредѣлени кжщи, въ които отиваха апостолитѣ и куриеритѣ. Въ Търново бѣ кжщата на Ив. Хаджи Димитровъ; въ Русчукъ — кжщата на баба Тонка; въ Гюргево — у Димитъръ Ив. Горовъ; въ Пловдивъ — у Христаки Търневъ; въ Ловечъ — у братя Луканови; въ Карлово — у Ганя Маджареца; въ Царацево — у Ивана Абаджията и пр. По-късно комитетътъ въ Русчукъ разполагаше съ нѣколко каика по Дунава, между Русчукъ и Гюргево, които пренасяха оржжия, хора и пр. Когато се случеше да носятъ пушки, тѣ ги спущаха въ водата, вързани съ върва, отъ каика, и спираха предъ дома на баба Тонка, който се намира край самия брѣгъ на Дунава. Нощно време отиваше нѣкой да ги извади и ги донасяше у бабини Тонкини. Всички каикчии бѣха власи, съ изключение на управителя имъ бай Димитъръ, който бѣше българинъ и човѣкъ на комитета.

ГЛАВА III

Баба Тонка

I

Мисля, че не ще бжде безинтересно за читателитѣ, ако ги запозная горе-долу съ живота на тая българска майка, която е взимала живо участие въ всички наши народни приготовления за освобождението ни. Важностьта на Баба Тонка е още тая, че, доколкото ни е известно, тя е едвали не единствената жена между българския народъ, която е помогнала най-много въ бунтовническитѣ ни движения.

Баба Тонка Тиховица Обретенова, майка на Никола Обретеновъ, който водѣше комитетскитѣ работи въ Русчукъ, се е родила въ с. Червенъ, русчушка околия, въ 1812 г., отъ прости родители овчари. Споредъ тогавашнитѣ понятия и обичаи, понеже не било още на мода да се пращатъ въ училище и момичета, нейнитѣ родители се трудили само да направятъ отъ нея добра стопанка и трудолюбива кжщовница. Тя била една у майка и родителитѣ й, които били доволно богати хора, оставили селото Червенъ, и дошли да живѣятъ въ Русчукъ. Други человѣчески обязаности, като напримѣръ какво тя дължи на себе си, на родителитѣ си, на Бога, на ближнитѣ си или изобще на отечеството си, не е била честита да чуе отъ никого, да й се говори въ видъ на наставление; а просто така си е останала съ онова, което е слушала и запомнила когато говорятъ стари хора. Майка й била доволно умна жена, често й говорила, че тя трѣбва да внимава да се учи да се отсрамва предъ гости, споредъ както го

изисква българскиятъ обичай, защото не се знае, може да от[…] снаха въ богата кжща, дето ще бжде принудена да излѣзе пре[…] голѣмци хора и дето гоститѣ не сж рѣдкость.

И действително, нейнитѣ родители имали право въ това […]ношение. Въ 1831 г., Тонка се оженила за Тихо Обретено[…] който минавалъ по него време въ Русчукъ за единъ отъ п[…]витѣ търговци. Съ него тя преживѣла съпружески животъ […] вече отъ четиридесеть години и родила седемь деца, отъ ко[…] петтѣ били момчета, а двѣтѣ — момичета. Понеже той, съп[…]гътъ й, билъ отъ ония развити хора, които взимали участие […] разни обществени работи, било съ турци или българи, както […] е случвало по онова време, и споредъ обстоятелствата и ус[…]вията нѣкои сж се вършили не открито и всеизвестно, баба То[…] се приучила още отъ млади години да почита и уважава тайна[…] на което отъ своя страна научила и децата си.

Около 1862 год., когато българскиятъ писатель и бунтовн[…] Раковски започналъ да мисли за освобождението на отечестве[…] си и по негова инициатива захванали да се организиратъ патр[…]тически чети тукъ-тамъ изъ Ромъния и Сърбия, тая благород[…]но за твърде малцина понятна идея скоро дошла до ушитѣ и […] остарѣлата вече жена. Всички буйни и патриотически нату[…] които въ него време се намирали въ Русчукъ, намѣрили свър[…]лище въ кжщата на баба Тонка, дето заедно съ синоветѣ […] Ангелъ и Петъръ Обретенови, се упражнявали въ употрѣбата […] оржжие и се готвѣли да вематъ участие въ патриотически[…] чети, които щѣли да навлѣзатъ въ България отъ Ромъния и С[…]бия. Преди да минатъ обаче тия чети, въ Бѣлградъ се обра[…]вала българска легия съ съизволението на сръбското правит[…]ство, въ която наскоро билъ изпратенъ и Петъръ Обретено[…] единъ отъ синоветѣ на баба Тонка, съ съгласието на майка […] и на другаритѣ си, за да се научи на военния редъ и следъ […] връщането си да научи и тия последнитѣ. Сжщата година, […]лѣмиятъ й синъ Ангелъ, заедно съ Стефанъ Мешо, нарече[…] Попътъ, заобиколили цѣла България и Тракия, за да се за[…]знаятъ съ разни мѣстности на отечеството си, да видятъ тег[…]лата на братята си, да посѣятъ доколкото имъ е било възмож[…] идеята за свобода между тия последнитѣ и изобщо да изуча[…] духа и настроението на народа.

Въ 1868 г. Хаджи Димитъръ и Стефанъ Караджа, какт[…] известно, сполучили да съберать изъ Ромъния около 124 ду[…] юнаци, които били решени да преминатъ въ началото на месе[…] юний въ България. Когато това известие дошло до Русчу[…] разбира се само до бабината Тонкина кжща, която била извест[…] вече въ хжшовския лагеръ, двамата й синове заедно съ дру[…]ритѣ си още сжщата нощь се намѣрили на влашкия брѣгъ. […] това време, въ градеца Гюргево се намиралъ самъ Стефанъ […]раджа, съ много още момчета. Следъ два дни и сама баба То[…] отишла въ Гюргево, за да види за последенъ пжть двамата […] синове и да се порадва изобщо на българскитѣ юнаци. За да […] се яви съ празни ржце предъ тия последнитѣ, което споре[…] българския обичай не е добро, тя взела съ себе си нѣкол[…]

китки цвѣтя и единъ бинлъкъ съ ракия, отъ който почерпила всички, съ своята собствена ржка, като имъ пожелала въ сжщото време и добъръ успехъ въ Балкана. Разбира се, че присжтствието на една стара жена, дошла отъ Турско, въ тая важна минута, и нейнитѣ приветствия, вдъхнали куражъ и надежда между борцитѣ за свободата, които, като виждали, че тѣхното свето дѣло се оценявало и отъ старитѣ баби, помислили, че сжщото става и съ българскитѣ синове въ Турско, въ много по-голѣмъ размѣръ.

Връща се баба Тонка въ Русчукъ, стои по цѣлъ день на Дунавския брѣгъ (понеже нейната кжща е близо до Дунава, на самия брѣгъ), и изглежда съ внимание приходящитѣ параходи и кораби, дано познае въ нѣкой отъ тѣхъ четата на Хаджи Димитра, или да види за последенъ пжть синоветѣ си, които, естествено, ще метнатъ прощаленъ погледъ къмъ кжщата, въ която сж се родили и въ която оставятъ стара майка; но всичко напразно, нищо се не вижда. Минали още нѣколко дни, и тя престанала да гледа вече къмъ тихия бѣлъ Дунавъ. Любопитството, обаче, безпокойството и материнската любовь не преставали; на душата й станало тежко, сънътъ бѣгалъ отъ нея и нѣкакви тъмни предчувствия не я оставяли на мира. Не е шега това, двама сина, двама млади сокола отиватъ срещу куршумитѣ. Нощно време тя излизала по нѣколко пжти въ двора и седѣла между гжститѣ салкъми въ градината, отдето слушала по нѣколко часа нѣма ли да се чуе нѣкакъвъ шумъ изъ града, защото, когато била въ Гюргево, единъ отъ хъшоветѣ й казалъ, че като минатъ въ България, най-напредъ ще почнатъ отъ Русчукъ, а въ нейната кжща ще побиятъ байряка... Денемъ тя обикаляла изъ града, най-много около конака, да види не се ли забелязва нѣкакво движение и приготовление между турцитѣ. И тия предосторожни наблюдения на баба Тонка не се увѣнчали съ успѣхъ, защото всѣки си гледалъ работата, никой не искалъ да знае, че ще се превзима турското царство. Заптиитѣ арнаути, които сж най-доброто мѣрило за публичната тишина, продължавали да се излѣгатъ лѣниво около зданието на пашовия конакъ и да подсукватъ своитѣ мустаци въ видъ на пречупени гевреци. Било още рано.

Не се минало, обаче, много време, и въ Русчукъ се получило известие, че до с. Вардинъ излѣзли отъ единъ чамъ (каикъ по Дунава) непознати хора, съ байракъ и тржба, въоржжени отъ главата до краката, които избили пограничната стража и се отправили навжтре къмъ Търново. Това известие се разнесло като мълния не само по градоветѣ, дето имало телеграфни жици, но и въ най-затънтенитѣ мѣста изъ България. Правителството, като всѣко правителство, изпратило войска и заптии да преследватъ немирницитѣ, които малко-помалко узнало се вече навсѣкжде, че сж българи; турското населенине псувало и възставало противъ мирната рая; българскитѣ младежи започнали да се събиратъ на групи и тайно, съ възхищение разисквали и говорѣли за участьта на юнацитѣ; чорбаджиитѣ отъ своя страна добили мрачно настроение, свикали нѣколко извънредни събрания въ общинитѣ, съ младежитѣ захванали да се обръщатъ по-строго и по-

деспотически, а къмъ правителството станали твърде учтиви и услужливи; съ една речь, движението било общо измежду всички народности и класи; но твърде малцина — тѣ се четѣли на пръсти — знаели сѫщностьта на работата и състава на четата.

Както е знайно, скоро тая чета биде разбита, отъ която повечето юнаци паднаха убити на бойното поле; а малцина само влѣзоха въ рѫцетѣ на правителството. Въ Русчукъ най-напредъ била занесена главата на Стефанъ Меша, другарь на храбритѣ Тонкини синове, която турцитѣ изведнъжъ познали, познала я и баба Тонка, познала я най-после и майка му. Тая последната, като не знаела до него време накѫде е отишълъ синътъ ѝ, нито пъкъ била въ състояние да оцени дѣлото, за което той станалъ жертва; а отъ друга страна, като знаяла, че той, синътъ ѝ, отъ нѣколко години живѣелъ постоянно при баба Тонка, съ гласъ и ридание, което разтревожило цѣлата махала, отива при тая последната, опусточва ѝ кѫщата, кълне синоветѣ ѝ, а на самата нея говори лоши и неприлични думи, защото съ магиитѣ си сполучила да омае чедото ѝ и да го тикне въ кривия пѫть. Отпосле баба Тонка била честита да слуша подобни думи и отъ други майки, синоветѣ на които така сѫщо били втикнати въ кривия пѫть.

Минали още нѣколко дни, а въ Русчукъ продължавали да донасятъ окървавени бунтовнически глави; докарали и нѣколко юнаци отъ четата на Хаджи Димитра, ранени и вързани въ синджири, които захванали да бесятъ изъ Русчушкитѣ улици. Баба Тонка познала мнозина отъ тѣхъ, но нищо не можала да научи за двамата си синове. Кого да попита? Заптийскитѣ щикове и мускулеститѣ юмруци на турското население не щадѣли никого отъ ония, които би се осмѣлили не само да се доближатъ до осѫденитѣ жертви, но и съ очи да ги погледнатъ. Не говоря за кадънитѣ, чийто фанатизъмъ въ подобни случаи не отстѫпва по-долу отъ оня на мѫжетѣ имъ. Тя била благодарна хиляди пѫти да чуе, че сѫ разкѫсани отъ балканскитѣ орли, отколкото да ги види въ Русчукъ живи хванати, отъ което още повече щѣли да се въоржжатъ противъ нея, както турцитѣ, така и българитѣ; тя вече била убедена, че отъ деветѣ непремѣнно ще се случи едното, т. е. че синоветѣ ѝ или ще паднатъ убити или ще бѫдатъ хванати живи; заради това отрано още се приготвила да противостои на всичко.

Късно една вечерь, когато вече щѣла да си лѣга, потънала въ дълбоки мисли и грижи, чула изъ двора дрънкане на саби и шумотевица отъ хора, които се приближили до вратата и хлопатъ да имъ се отвори. Презъ главата на баба Тонка минали хиляди лоши размишления. Напримѣръ, тя си въобразила, да не би съ първо отваряне да види главитѣ на синоветѣ си натъкнати на ножъ или пъкъ тѣхъ самитѣ да ги каратъ вързани и др. т. Но всичко това тя можала да скрие чудесно, и хладнокръвно, безъ ни най-малко смущение, отворила вратата. Предъ нея стояли русчушкиятъ таборъ агасѫ съ нѣколко мютефиши и заптии.

— А, вие ли сте били, ефендимъ? Пъкъ азъ се уплашихъ да не сѫ нѣкои непознати хора — казала тя радостно и засмѣно

като да е видѣла нѣкои стари приятели, отсжтствували дълго време. — Заповѣдайте, седнете, — продължила тя; — като за васъ скжпи гости кжщата ми е винаги отворена. Ще ме простите само, че малко попрехвърлихъ тая вечерь и нѣма да ми се разсърдите, ако кажа нѣкоя безсолна дума.

Таборъ-агасж билъ смутенъ отъ тоя приемъ; колкото и да се мжчилъ той да поддържа своето официално положение и да пази приличната сериозность и строгость, пакъ не можалъ да се стърпи да не се засмѣе, когато баба Тонка се отпуснала да говори разни анекдоти и приказнички, отъ ония, които се нравятъ на турцитѣ. Малко-помалко той изгубилъ ревностьта си, относително цельта на това нощно посещение, което, по всѣка вѣроятность, било предприето да се направи обискъ на бабината Тонкуна кжща. Таборъ-агасж се задоволилъ само съ това, да я попита колко синове имала, при нея ли сж живѣли или въ другъ нѣкой градъ и понастоящемъ де се намиратъ.

Следъ заминаването на тоя чиновникъ, при всичко, че не се случило нищо извънредно, но това негово нощно посещение не предсказвало нищо добро. Баба Тонка се тръшнала на леглото си и презъ цѣлата нощь не можала да затвори очи. На другия день по цѣлия градъ се говорѣло вече, че измежду другитѣ нехранимайковци, които докарали въ Търново, се намирали и синоветѣ на Тонка Тиховица, които наскоро щѣли да докаратъ въ Русчукъ, за да ги обесятъ предъ портата на бащината имъ кжща. Разбира се, че подобна новина е въ състояние да парализира и най твърдитѣ натури; следователно, и баба Тонка, като всѣка майка, за пръвъ пжть не отстжпила отъ това общо правило. Разбита повечето отъ онова глупаво сждение, което се нарича общо мнение и което обича да критикува дѣлата на другитѣ, при всичко, че тѣ сж домашни и никого не увреждатъ, тя не излѣзла отъ кжщи навънъ въ продължение на нѣколко деня; но и тукъ не била спокойна, защото отъ махалата се събирали жени на пжтя, близо до прозорцитѣ на кжщата й, и съ високъ гласъ разисквали нарочно, за да чуе тя, по кой начинъ ще бждатъ обесени синоветѣ й заедно съ майка си. Не ще и дума, че ако баба Тонка бѣше нѣкоя развита жена, ако не бѣше убита въ нея всѣка гражданска доблесть и ако тя най-после знаеше какъ се почитатъ по другитѣ страни борцитѣ за народно право и свобода, намѣсто срамъ, щѣше да се гордѣе, и съ две думи можеше да запуши устата на тия глупави жени.

Следъ нѣколко деня въ Русчукъ били докарани отъ Търново цѣлъ единъ синджиръ юнаци, измежду които билъ и голѣмиятъ синъ на баба Тонка, Ангелъ Обретеновъ, а малкия, Петъръ, го нѣмало. Тѣ били почти всички ранени, непреоблѣчени, още въ кървавитѣ диехи, които издавали отвратителна миризма. За всички тия подробности тя се известила още начаса отъ малката си дъщеря, която провождала всѣки день да се навърта около търновския пжть. Изтекли още нѣколко деня, а злочестата майка продължавала да не излиза отъ кжщи навънъ; слушала само, че сина й, заедно съ другитѣ бунтовници, всѣки день ги вадѣли предъ вали-паша и наскоро щѣли да ги бесятъ, споредъ думитѣ

на любопитнитѣ жени отъ махалата. Най сетне тя била прин
да излѣзе. Коя майка би останала затворена вкѫщи, да не
като бесятъ сина й? Отъ една страна това, а отъ друга жа
любопитство да узнае, що е станало съ другия й синъ, тя
правила единъ день къмъ Русчушката тъмница, за да
позволение отъ началника на затвора, ако е възможно,
види съ затворницитѣ, докарани наскоро отъ Търново.
било рѣдкость по него време да има нѣкой земане-даван
царскитѣ душмани, които всѣки наравно презиралъ, тъмнич
немалко се удивилъ отъ смѣлата постѫпка на една жена и,
да отговори на въпроса й, заповѣдалъ да я изтласкатъ на
Но баба Тонка не се отчаяла; тя отива втори и трети пѫть,
сѫщитѣ поругания и псувни; единъ чаушинъ си позволилъ
да я удари нѣколко пѫти съ дрѣновата си тояга, защото
известно вече, че тя имала не единъ, а двама синове,
хвърляли куршумъ срещу царската войска.

Баба Тонка не била отъ ония хора, които да не позн
слабата страна на турскитѣ чиновници. Тя събрала разни
ръци и пари, които имала прикѫтани за черни дни, и кат
хваща отъ таборъ-агасѫ, свършила съ най-долния запти
затвора. Тогава тя била допусната да се види лично, как
сина си, така и съ другаритѣ му. Заптиитѣ и другитѣ затвор
които се били натрупали наоколо да видятъ какъ една майк
прегърне своя синъ, приготвенъ за бесило и потъналъ въ к
били принудени да се споглѣдатъ единъ другъ и да си съст
съвсемъ странно понятие за старата баба. Намѣсто отчаянъ
и изобилни сълзи, съ първото си още виждане тя започнал
се подиграва, както съ сина си, така и съ неговитѣ другар
товчици.

— Честито ви българско царство — казала тя на т
езикъ. — Я кажете ми вие, кой отъ васъ щѣше да бѫде
гарски краль, кой вали-паша и пр., когато изгонѣхте тур

После тя се обърнала къмъ сина си, когото питала,
ли е билъ, когато сѫ го излъгали да тръгне на тоя кривъ
защо не се е допиталъ до майка си по-напредъ, за да му ка
че турското царство е благословено отъ Бога и че българит
осѫдени да бѫдатъ довѣка рая на османското царство. Ра
се, по това време така трѣбвало да се говори. Присѫтствува
тамъ турци извикали „машалла, бабо" и потупали баба Тон
гърба.

Вратата на тъмницата били отворени вече за баба Т
която ходѣла всѣки день да носи ядене и дрехи не само на
си и на неговитѣ другари, но и на нѣколко още башъ-ба
турски затворници, на които властьта била неограничена въ
твора и отъ които твърде много зависѣло щастието или н
стието на бунтовницитѣ-затворници. Колкото за малкия син
баба Тонка, Петъръ Обретеновъ, лъжа било, че го докарали
въ Търново. Той падналъ убитъ още на втората битка, коят
тата на Хаджи Димитра направи около Севлиево, а глават
била донесена въ Търново.

II

Следъ единъ месецъ русчушкото турско сѫдилище смекчило наказанието на горепоменатите осемь души бунтовници*), които вмѣсто на обесване осѫдило на вѣчно заточение въ окови въ Сенъ Жанъ д'Акарската крепость, дето и наскоро били изпратени. Баба Тонка се постарала, споредъ силитѣ си, да снабди тия мѫченици съ нѣкоя пара и други нужни нѣща въ това имъ трудно пѫтуване. И така, тя дала двама синове, два млади сокола, въ това първо българско движение, въ което немалко се прослави нашиятъ народъ.

Както е знайно, отъ 1868—1870 г., въ България не се случи никакво движение, навсѣкѫде духоветѣ бѣха заспали. Въ това време положението на баба Тонка е било твърде лошаво. Мѫжътъ й, който билъ съдружникъ въ търговията съ единъ отъ русчушкитѣ изедници-чорбаджии, когато отишелъ единъ день въ дома на тоя последния да си разгледатъ смѣткитѣ, върналъ се вечерьта боленъ и умрѣлъ презъ нощьта. Той билъ отровенъ съ злоумишлена цель отъ тоя чорбаджия, за да може да му вземе недвижимитѣ имущества, като сполучилъ най напредъ да му усвои търговскитѣ книги. При всичко това, обаче, пакъ не забравила да направи нѣщо за паметьта на своитѣ любими хъшове, избесени въ Русчукъ, като, напримѣръ, Стефанъ Караджата, двамата херои на парахода Германия, за които споменахъ по горе, и други мнозина още отъ четата на Хаджи Димитра. Тия последнитѣ бѣха погребани на отдѣлно мѣсто въ българскитѣ гробища отвѫдъ града, безъ присѫтствието на свещеникъ и безъ всѣкакви християнски обреди. Това безпокоело баба Тонка. безпокояло я още повече и това, че гробоветѣ на юнацитѣ били обрасли въ буренъ и се забравили отъ всѣкиго, за нѣколко години, защото никакъвъ знакъ не имъ се поставилъ и никой не се интересувалъ отъ тѣхъ.

Рано сутрина въ сѫботенъ день, докато нѣмало още други мироносици по гробоветѣ, стара жена, облѣчена въ черни дрехи, се слагала предпазливо изъ тревата, съ малка тесличка въ рѫка, разчиствала гробоветѣ на юнацитѣ, садила по тѣхъ разни цвѣтя, дръвченца и палила имъ свѣщи. Пазачитѣ на гробищата, двама старци, скоро забелязали това. Разбира се, че и тѣ като човѣци, отъ просто любопитство, поискали да узнаятъ коя е тая жена и какво общо има тя съ гробоветѣ на хора хайдути, презрѣни и изоставени отъ всѣкиго. Но разискванията по тоя предметъ не отишли за дълго време, защото другъ по-важенъ субектъ се появилъ, който затъкналъ първия. Черно стъкълце, напълнено съ бистра жидкость било подадено отъ страна на старата жена, която била сама баба Тонка, на тия любопитни хора, които скоро му обърнали дъното къмъ ясното небе, и въ хлътналитѣ имъ червени очи изведнъжъ станало морски приливъ. Тѣ били още

*) Тѣ били: Ангелъ Обретеновъ отъ Русчукъ, Дончо Стояновъ — Зваре, Сава Кънчевъ — Търново, Маринъ Нейковъ — Свищовъ, Тодоръ Симеоновъ — Орѣхово, Кръстьо Минковъ — Казанлъкъ, Иванъ Пѣевъ — сѫщо и Божилъ Димитровъ отъ Куманово (Скопско).

повече поразени, когато тя имъ казала, че, като имъ пресъкне гърлото, тѣ свободно могатъ да заповѣдатъ въ кжщата й, дето се намирало и червенъ Петко и бѣла Рада. Нѣма съмнение, че следъ това произшествие гробаритѣ отъ русчушкитѣ гробища били подъ командата на баба Тонка. Тия последнитѣ не само че не й бъркали да изпълнява своята длъжность къмъ гробоветѣ на българскитѣ патриоти, но взели още на себе си грижата да запалватъ по една свѣщь на тия гробове и да ги наглеждатъ.

Чрезъ подобни срѣдства баба Тонка сполучила да убеди единъ свещеникъ, на име попъ Христо, който жертвувалъ скжпото си време много пжти, да чете надъ гробоветѣ на избесенитѣ.

Не се минало много време и надъ всички гробове стърчали вече бѣли красенски камъни, на които било написано името на юнака, годината и цельта, за която билъ умрѣлъ. Тия камъни били поржчени нарочно отъ баба Тонка на единъ българинъ отъ с. Красенъ, комуто дала за труда единъ револверъ, оставенъ въ кжщата й отъ единъ хъшъ, като го увѣрила въ сжщото време, че неговото дѣло е за похвала, както на тоя свѣтъ, така и въ задгробния. Разбира се, че ако тая невинна постжпка на баба Тонка се узнаеше отъ турското правителство, голѣмо наказание й предстоеше по него време.

Старата патриотка имала отдавна намѣрение да извади главата на Стефана Караджа, но отъ една страна било още рано, т. е., не били се изминали още три години отъ смъртьта му, а отъ друга страна, като не била съвсемъ свободна отъ сжществуващото суевѣрие, чакала да осжществи цельта си по законенъ християнски пжть, който наскоро й се представилъ. Въ градската болница умрѣлъ единъ сиромахъ странникъ — българинъ, за когото баба Тонка се известила, и преди да отидатъ да му копаятъ гроба, тя се намѣрила въ гробищата, дето като дошли копачитѣ, понеже се питали единъ другъ, на кое мѣсто да копаятъ, тя намѣрила сгоденъ случай и имъ показала гроба на Караджата. Правила, струвала, отъ една страна съ сладкия си езикъ, а отъ друга съ помощьта на бѣла Рада, докарала работата до тоя редъ, че главата на Караджата била взета съвсемъ незабелязано.

Съ такива дребни работи се е занимавала тя до 1871 година, защото нѣмало почва за по-важни предприятия. Всичко казано дотукъ свидетелствува доколко тя е обичала презрѣнитѣ по онова време отъ всѣкиго почти български хъшове.

Но да се върнемъ на думата си и да оставимъ да говорятъ самитѣ дѣла. Както казахъ по-горе, Василъ Лэвски Дяконътъ отдавна време желаелъ да основе комитетъ въ нѣкой отъ крайдунавскитѣ градове, а именно въ Русчукъ, което много щѣло да улесни пренасянето отъ Ромъния на оржжия и други бунтовнически принадлежности. Неговата цель се осжществява чакъ тогава, когато Ангелъ Кънчевъ успѣ да състави русчушкия частенъ комитетъ, първото заседание на който станало въ дома на баба Тонка.

Очевидци, които сж присжтствували на това заседание, разказватъ, че старата жена била вънъ отъ себе си нея вечерь.

често тя влизала при младитѣ патриоти да слуша що си говорятъ, насърдчавала ги въ светото имъ предприятие, излизала навънъ да заобикаля покрай плетищата, да нѣма нѣкой да слуша: цѣлата нощь не затворила очи. Намѣсто малодушие, женска отчаяность и скръбь за двамата си синове, отъ които единиятъ билъ разкжсанъ въ севлиевскитѣ полета, а другия отдавна гниелъ въ Акийската крепость, тя се радвала и веселила като гледала, че „семето не е отишло напразно".

Да, баба Тонка била необикновена жена. Оттукъ-нататъкъ тя взела вече решително участие въ народнитѣ движения, заедно съ всичкитѣ си останали синове и дъщери, които, както ще се види по-долу, разпредѣлила кой за каквато работа е достоенъ, такава да върши.

Понеже новосъставениятъ бунтовнически комитетъ съобщилъ на баба Тонка, че въ кжщата й ще се носятъ нѣкои нѣща, за които се изисква особено строго пазене, най-напредъ тя се заела да приготви тайно мѣсто въ своя домъ, което да бжде известно само на кжщнитѣ. За такова мѣсто тя избрала една отъ стаитѣ на бедната си кжща, на която отдолу подъ дъскитѣ на пода изкопала една голѣма подземница, измазана и направена сжщо като стаичка, дето освенъ много нѣща, като оржжие, книги и други, свободно можело да се помѣстятъ и нѣколко души.

Изработването на това скривалище се вършило нощно време отъ домашнитѣ на баба Тонка, които влизали единъ по единъ да вадятъ пръстьта, като пазѣли въ сжщото време и стража, да не би да дойде нѣкой външенъ човѣкъ. На двора й били направени нѣколко малки портички, на разни страни, тъй щото въ случай на нападение отъ страна на полицията, да могатъ да избѣгатъ находящитѣ се тамъ бунтовници.

Втората длъжность на баба Тонка била да привлѣче на своя страна нѣколко ромънски каикчии, чрезъ които да може да се пренася едно-друго отъ Ромъния въ България. Скоро тя сполучила въ това си предприятие, благодарение на много обстоятелства, а най-вече на пълнитѣ й съ вино бъчви, не само съ разпасанитѣ власи, начело на които стоялъ нѣкойси българинъ на име Димитъръ, но турила на ржка и единъ анадолецъ, машинистъ отъ турското вапорче С о й р е, другарь и приятель на Али ефенди, най-жестокия гонитель на комитета.

Оттукъ-нататъкъ кжщата на баба Тонка станала вече систематическо свърталище за патриотитѣ, а тя самата — майка и защитница на тия последнитѣ. Както отъ по-напредъ, въ времето на Хаджи Димитровата чета, така и сега, най-малкиятъ й синъ, Георги Обретеновъ билъ изпратенъ въ Одеса да следва военното училище, за бждещата революция, по-голѣмиятъ, Никола, сталалъ апостолъ, а другиятъ, Танасъ, билъ длъженъ да се навърта изъ кжщи, да пази едно-друго, да посрѣща каикчиитѣ и да приема отъ тѣхъ каквото носятъ. Голѣмата й дъщеря, Петрана, освенъ дето водѣла много комитетски работи, въ случай на извънредна нужда, ходѣла съ писма до Търново и Ромъния. Отъ нейнитѣ ржце сж излѣзли нѣколко български знамена въ 1875—76 година.

Освенъ че всички апостоли сж намирали прибѣжище въ кжщата на баба Тонка, тя не е оставяла безъ помощь и ония работници, които турското правителство е затваряло въ Русчукъ по подозрение. Пазачитѣ на затвора не й казвали нищо, защото вече я научили и защото тя имъ давала нѣкакви подаръци. На всички заптии бѣше известна подъ името Коджа Комита; а женитѣ отъ махалата й казвали вещица защото, като не можели да си обяснятъ по коя причина дохождатъ въ кжщата й толкова много хора, предполагали, че тя знае да прави магии, съ които ги привлича.

Презъ есеньта въ 1875 година, когато избухна Старо Загорското възстание, въ цѣла България се готвѣше всеобщо възстание, което по разни причини не успѣ. Въ дома на баба Тонка се работѣло деятелно, като въ арсеналъ. Синътъ й Георги, комуто известили, начаса оставилъ училището въ Одеса и се намѣрилъ въ Русчукъ, отдето набързо заминава за Търново. Отъ тоя последния градъ се приготовляваше да излѣзе най-голѣмата чета.

Това възстание, обаче, както е знайно, не можа да стане, освенъ въ Стара-Загора, Шуменъ и Червена-вода (при Русчукъ), отдето сполучиха да излѣзатъ по една чета, състояща отъ нѣколко младежи. Турцитѣ се усѣтиха твърде скоро, взеха най-строги мѣрки, отъ което естествено излиза, че кжщата на баба Тонка трѣбваше да пострада ней-напредъ. Действително, тя била бастисана наскоро отъ полицията, но благодарение на многото порти, отъ които синъ й Никола, съ още други свои другари, можали да избѣгатъ, и на скривалището, въ което се съхранявали всички бунтовни принадлежности — полицията не можала да намѣри нищо положително. Никола сполучилъ да се затвори въ дома на Карамихаилова, чиновникъ въ руското русчушко консулство и съучастникъ въ комитета, и следъ нѣколко деня се изгубилъ отъ града.

По-малкиятъ синъ на баба Тонка, Георги, който, както казахъ, билъ отишълъ въ Търново, така сжщо се изгубилъ неизвестно кжде, изгубила се и дъщеря й Петрана, която сжщо имала сериозни причини да се бои отъ турското правителство, защото тя приготвила байрака на четата. Баба Тонка останала пакъ сама. Можете да си въобразите нейното положение, като какво е било то, когато ужасната мисъль, че четирма нейни синове ставатъ вече жертва за едно и сжщо дѣло, се въртѣла изъ главата й — жертва, за която и тя помогнала до известна степень. Отъ полицията дохождали нѣколко пжти да я питатъ кжде сж отишли синоветѣ й, но тя знаела що да говори и по такъвъ начинъ омайвала чиновника, че всѣко подозрение, „че майката е съучастница“, трѣбвало да изчезне. — „Следъ избѣгването на Никола, цѣлъ месецъ наредъ заптиитѣ заобикаляха кжщата ми и, налѣгали изъ тревата, вардѣха цѣла нощь“ — разказва баба Тонка. — „Най-много ме бѣше страхъ, не за мене, а за тѣхъ, да не би да се излъжатъ нѣкакъ да си дойдатъ нощно време“.

Повече отъ единъ месецъ баба Тонка нѣмала никакви известия за синоветѣ си, което немалко я безпокояло. Единъ день, обаче, по пладне, когато тя стояла на обикновеното си мѣсто на дунавския брѣгъ, съгледала нѣколко души на ромънския брѣгъ върху пѣсъка, които правѣли нѣкакви знакове, а после се заловили да играятъ хоро. Баба Тонка взела телескопа и следъ разглеждане можала да познае, че между другитѣ събрани на пѣсъка, все нейни познайници, били и двамата й синове — Никола и Георги, които поздравлявали своята майка презъ мжтния Дунавъ съ махане на бѣли кърпи. Следъ нѣколко деня тя получила писмо отъ Гюргево, въ което синоветѣ й известили по кой начинъ можали да избѣгнатъ турската бесилка. Единиятъ отъ тѣхъ пишелъ, че се преоблѣкълъ въ кюмюрджийски дрехи, съ които можалъ да премине презъ турската стража и да влѣзе въ нѣмския параходъ; а другиятъ разказвалъ, че цѣли двадесеть деня пжтувалъ по крака, докато достигне сръбската граница.

Възстанието презъ 1875 стана въ месецъ септемврий, 16—18 число, а въ края на месецъ октомврий русчушкиятъ затворъ бѣше напълненъ съ млади българчета, замѣсени въ това възстание, най-много отъ шуменската чета. Сжщо по това време, въ ромънския градецъ Гюргево стояха около 15—20 души емигранти, всички голи и боси, които едва бѣха сполучили да избѣгатъ отъ турскитѣ власти въ България. Между тия последнитѣ бѣха: Ст. Стамболовъ, Панайотъ Воловъ, Георги Апостоловъ, Стоянъ Заимовъ, Христо Караминковъ, Иванъ Хаджи Димитровъ, Иларионъ Драгостиновъ, двамата синове на баба Тонка и пр., за които ще говоря по-нататъкъ. За тая последната се отворило сега голѣмо поприще за работа. Тя трѣбвало да помага и на избѣгалитѣ въ Гюргево и на затворенитѣ въ русчушката тъмница младежи. Но нейната сиромашка черга се била изтошила вече, тя не била въ състояние да удовлетвори патриотическата си постжпка, безъ да прибѣгне до чужда лепта.

Времената не били вече такива, както въ 1868 год., когато мина четата на Хаджи Димитра. Онова, което се осжждало по него време, на което плюелъ всѣки така нареченъ благоразуменъ базиргянинъ, сега, следъ седемь години, захванало да намира тукъ-таме поклонници и последователи между честната младежь. Заради това баба Тонка тръгнала отъ дюгенъ на дюгенъ, разбира се по познати и приятели, да събира помощи отъ всѣкакви нѣща за затворенитѣ въ русчушката тъмница и за емигрантитѣ въ Гюргево. Тя станала вече много по-известна между турцитѣ като „коджа-комита", но можала да ги върти така, щото оставяли я свободно да се вижда съ всѣкиго. Често тя ходѣла и въ Гюргево при момчетата, за да имъ носи едно-друго и да имъ прибира ризитѣ, които перѣла и кърпѣла въ Русе и пакъ ги изпращала обратно.

Понеже емигрантитѣ въ Гюргево решили да минатъ отново въ България, между Русчукъ и Гюргево била устроена поща за писма и други разни потрѣбности. Всѣка вечерь въ кжщата на баба Тонка нощували по трима-четирма души власи-каикчии, които

бедната жена била длъжна да храни и пои. Тѣ разбирали зна-
чението на своята мисия, та затова не се отнасяли твърде скромн
и не се задоволявали съ онова, което имъ се давало. Много пжт
осъмвали да пиятъ и се веселятъ, а баба Тонка имъ слугувал
отъ почить и уважение, не къмъ тѣхъ самитѣ, а за светото дѣл
на което служели.

Въ това време въ дома на баба Тонка дошълъ да живѣ
единъ турски голѣмецъ съ многочисленъ харемъ. Той билъ из
пратенъ нарочно, за да надзирава що се върши въ кжщата н
старата жена. Минало се Рождество Христово и емигрантитѣ от
Гюргево започнали да минаватъ Дунава за България. Мнозин
отъ тѣхъ, т. е. всички, които минали презъ Русчукъ, трѣбвало д
се отбиятъ при баба Тонка. Презъ нощьта тя имъ опирала р
зитѣ, преобличала ги въ други дрехи и пр. Една нощь дошли в
кжщата й трима души отъ тия апостоли, войводата Стоилъ, Г
орги Икономовъ и Христо Караминковъ; докато имъ се намѣр
кола за Търново, тѣ трѣбвало да преседятъ единъ день затв
рени въ една стая. Работата била твърде опасна отъ страна н
турцитѣ, които живѣли въ сжщия дворъ. За да отстрани всѣк
съмнение, баба Тонка прибѣгнала къмъ хитрость. Тя взима д
стъкла въ ржцетѣ си и започнала да играе изъ двора, като с
и провиквала въ сжщото време. Вѣтренитѣ кадъни излѣзли да
гледатъ и заедно съ мжжетѣ си примирали отъ смѣхъ; тѣ бил
увѣрени, че бабата се е напила; но не знаяли какъвъ огънь е г
рѣлъ въ това време на нейната глава, когато тримата апостол
които правителството търсело и подъ земята, се готвѣли да п
срещнатъ всѣка опасность съ запрегнати револвери въ ржка.

Трѣбва да ви кажа и това, че баба Тонка е жена съ весел
и шеговитъ характеръ. Обстоятелствата я научили и на тая прос
истина, че ако човѣкъ знае и умѣе, много може да спечели пред
простодушнитѣ турци, които не бѣха престанали още да уваж
ватъ пиянитѣ и да благоговѣятъ предъ лудитѣ, били тѣ от
каквато и да е народность. Ако нѣкой строгъ забитинъ, който
виждалъ за пръвъ пжть, започвалъ да я ругае и да я заплаш
че ще я покачи на вжжето, защото проводила четирма душ
синове въ комитета, тя му казвала, че е намислила наскоро
се жени, а нему, на забитина, ще купи жълти ботуши за сватбат

Правителствениятъ човѣкъ не можалъ да разбере, що за ч
вѣкъ е тая жена, правѣлъ сравнение между шестдесетгодишна
бабичка и жълтитѣ ботуши, и най после се засмивалъ.

— Тия мои синове не излѣзоха отъ сой — казвала ба
Тонка обикновено предъ голѣмцитѣ; но сега като се омжжа, щ
гледамъ да не раждамъ вече царски душмани.

III

Както 1868, така и 1876 година била злополучна за ба
Тонка. Отъ синоветѣ й, които станали апостоли, Никола въ Вр
чанския окржгъ, а Георги — въ Сливенския, последниятъ бил
закланъ отъ турцитѣ на 8 май около с. Нейково, и главата н

занесена въ Сливенъ, съ едно писмо въ устата*). Никола билъ хванатъ живъ и доведенъ въ Русчукъ съ цѣлъ синджиръ други юнаци. Него изпратили на вѣчно заточение; но изпровождането му не станало така студено, както въ 1868 година, когато баба Тонка не смѣела да се подаде по улицата отъ критикитѣ на глупавото обществено мнение. Сега я придружаваха около стотина мжже, жени и момичета, съ китки цвѣтя въ ржцетѣ, съ които трупали осжденитѣ юнаци, заедно съ сина й и тѣхнитѣ ръждиви синджири. Баба Тонка вървѣла гордо-гордо подиръ сина си и викала високо, че четирма синове има вече въ гроба, двама умрѣли и двама — полуживи; но още четирма ако би имала, пакъ нѣма да й стане жално да ги види, че носятъ байрака. Турцитѣ бълвали гушери.

Следъ шесть месеца тя се научила, че двамата братя — Ангелъ и Никола — се намѣрили въ Акърската крепость. Това било за нея нечакана радость. Сега тя останала сама вкжщи, като кукувица, безъ никакви срѣдства за сжществуване.

Следъ Санъ Стефанския договоръ между Русия и Турция, въ 1878 год., двамата синове на баба Тонка се завърнаха отъ вѣчно заточение, Никола по-напредъ, а по-после Ангелъ, когото турското правителство отказвало да освободи заедно съ другитѣ му другари отъ Хаджи Димитровата чета, на брой седемь души, на това основание, че тая чета нѣмала политически характеръ, а била разбойническа.

Когато баба Тонка се научи, че и голѣмиятъ синъ е пристигналъ вече въ Варна, цѣла нощь не можа да затвори очи, кажи го отъ радость, кажи го отъ скръбь. Никога не бѣхъ я виждалъ азъ въ подобно положение. Следъ като дойде да ни извести въ стаята за приетата новина, понеже бѣше нощно време и ние спѣхме, тя скръсти ржцетѣ си отзадъ и тръгна изъ широкия дворъ покрай Дунава. На минути, тя въздишаше отъ сърдце и душа и говорѣше на себе си, влизаше вкжщи и захващаше да приготовлява едно-друго за посрѣщането, а после започваше да плаче и да пъшка.

На другия день тя отиде да посрѣща, придружена отъ голѣмо множество, съ голѣмъ букетъ цвѣтя въ ржка; при всичкото уговаряне отъ страна на това множество да хвърли чернитѣ си дрехи, които бѣше облѣкла преди десеть години, тя не се съгласи. На русчушката станция, дето трѣбваше да слѣзатъ седемтѣ герои отъ Хаджи Димитровата чета, бѣше се събралъ много народъ отъ разни нации, най много да види какъ една майка ще посрещне своя синъ следъ десеть години, който като да се връщаше отъ оня свѣтъ. Всички тамъ присжтствуващи бѣха поразени отъ хладнокръвието на доблестната жена. Намѣсто изобилни

---

*) Турцитѣ правили това, за да дадатъ по-голѣмо значение на убития, защото писмото означавало, че той не е току така простъ комита, а граматикъ на комититѣ, който ходѣлъ да ги записва. Когато да тръгва синътъ й Георги отъ Гюргево, баба Тонка употрѣбила всичкитѣ си сили да го отвърне отъ апостолската мисия, защото остава вече сама, но младото пъргаво момче захванало да се подиграва надъ старата си майка.

сълзи, различни преструвки и припадане, свойствени на всѣка жена, а особено при вида на жалкото положение на сина й, облѣченъ въ арабски дрехи, съ фесъ на главата и побѣлѣлъ съвършено отъ мжки и неволи, баба Тонка засмѣно и весело го посрещна, като му говорѣше отдалечъ — „познахъ го магарето; той отъ мене повече е остарѣлъ"!...

Всички другари на бабина Тонкинъ синъ влѣзоха въ нейната кжща. Цѣли три дни стояха тѣ, безъ да се подадатъ навънъ отъ града, защото арабскитѣ имъ шалове трѣбваше да възбудятъ смѣхъ и въ душата на най-последния просякъ. На четвъртия день, обаче, рано сутриньта влашкото параходче Dorabansulur зацапа по Дунава откъмъ Гюргево. Когато то наближи до кжщата на баба Тонка, ромънската музикална банда, която се намираше вжтре, засвири марша на Хаджи Димитра. Какво бѣше учудването на всички, когато тая банда бутна портата на бабината Тонкина кжща и влѣзе вжтре, като следваше да свири още сжщия маршъ. Предъ музиката вървѣха много души съ черни шапки. Тѣ бѣха познайници на Хаджията и на Караджата и другари на седемтѣ страдалци, начело съ Иванъ Стояновъ, отличенъ нашъ патриотъ. Баба Тонка, която не можеше да си обясни още що значи това, да влзѣе музика подъ нейната стрѣха, отведнъжъ се усѣти, щомъ видѣ Ив. Стояновъ, или Ванката, както го тя наричаше. Скоро тя се затече и отвори своята ракла, отдето извади главата на Караджата и поведе седемтѣ души страдалци, съ които посрещна гоститѣ. Картината бѣ, ако не трогателна, то поне жална. Музиката безъ особена заповѣдь засвири траурень маршъ, и другаритѣ съ чернитѣ шапки и съ арабскитѣ шалове се прегърнаха като братя. Освенъ това, Ив. Стояновъ пусна въ ржката на всѣки едного отъ тѣхъ по петь златни наполеона, съ които пари страдалцитѣ можаха да си покриятъ голитѣ плещи и да си отидатъ по мѣстата. Следъ половинъ часъ баба Тонка водѣше хорото изъ двора си като млада булка.

Баба Тонка живѣе и до днешенъ день, забравена и оставена отъ всички, заедно съ двамата си синове, дошли отъ заточение, които всѣки день разкарватъ по полицията, следятъ ги шпионитѣ, както и въ турско време, не имъ се позволява отъ страна на правителството никаква работа и пр., че не били благонадежни*)! Нейното богатство е само миналото и възпоминанието, което тя разказва на всѣки любопитенъ, който би й направилъ честь да я посети. Особено тя се гордѣе съ главата на Ст. Караджа, която държи заключена въ сандъка си...

*

Една година следъ моето приемане въ революционния комитетъ, азъ пжтувахъ за село Х.. въ околностьта на Бѣла, дето бѣхъ се условилъ за учитель. Всѣки може да си въобрази доколко трѣбваше да се гордѣя съ това свято звание, когато преди нѣколко години проливахъ сълзи надъ Изповѣдника и малко остана да стана хайдутинъ. Цельта на моето учителство не бѣше друга никоя, освенъ пропаганда по българскитѣ села, за което нарочно бѣхъ изпроводенъ. Когато стигнахме съ другаря си, който така сжщо бѣше учитель въ селото, спрѣхме въ черковната кръчма

*) Писано въ 1882 год.

и като казахме, че носимъ писма отъ града до селския свещеникъ, светиня му не закъснѣ да дойде въ кръчмата, съ отворени гърди, съ мазна калимявка, като пестилъ, и съ невчесана коса Богъ знае откога. Той си поднесе най-напредъ дѣсницата да я цѣлуваме, благослови ни и обяви за всеобшо знание, че отсега-нататъкъ ние сме негови чеда. Светата му дѣсница, която подаде да цѣлуваме, миришеше на лукъ.

На другия день азъ стигнахъ въ моето село, дето щѣхъ да бжда учитель. Бѣше недѣленъ день, и срѣдъ селото предъ чорбаджийската кжща се играеше хоро. Младъ, тридесеть годишенъ момъкъ, съ фесъ и съ зеленъ чемберъ (кърпа) привързанъ на главата, сиви колчаклии потури, съ широкъ аленъ поясъ, съ силяхлъкъ на кръста и сърмена паласка отзаде му, свирѣше съ гайда срѣдъ хорото и скачаше въ сжщото време. Гайдата му бѣше отъ ония рѣдкости, които само малцина сж въ състояние да притежаватъ. Ручилото й, което ревѣше като мечка, бѣше дълго като сжщински кавалъ; а около пискуна висѣха много фосколи, въ краищата на които имаше множество пъстра мъниста, отъ всѣкаква боя и голѣми орлови нокти, за украшение. Тоалетътъ му се допълваше още отъ една харбия, втикната на пояса му, вързана на края съ жълтъ ремъкъ, и капсулие пищовче съ червена дръжка. На въпроса отъ моя страна кой е негова милость, свещеникътъ и нѣколко още селяни, отъ по-първата ржка хора, съ гордость отговориха: — „Нашиятъ селски учитель", т. е. моятъ предшественикъ.

— Еспедепсанъ човѣкъ бѣше той, но не иска да остане за дълго време въ селото ни — прибави единъ отъ присжтствувашитѣ селски първенци, не безъ съжаление.

— Освенъ даскалъка, той ни помагаше и въ много други работи, допълни другъ единъ селянинъ. — Нощно време обикаляше изъ село съ стражата; като не можеше да се намѣри кехая, изпълняваше длъжностьта му; по време на вършитба, когато женитѣ биваха заети, мѣсѣше хлѣбъ, подквасваше млѣко и пр. Нѣма да забравимъ неговото добро.

— Много ще го търсимъ ние — прибави трети селянинъ.

— Азъ се надѣвамъ, че и новиятъ ни даскалъ нѣма да падне отъ него по-долу — потвърди светиня му, като ме гледаше въ очитѣ що ще кажа въ отговоръ на думитѣ му.

Оригиналенъ попецъ бѣше тоя последниятъ, и азъ мисля, че нѣма да направя зле, ако запозная читателитѣ съ неговата персона, най-вече по отношение на богослужебнитѣ му обязаности. Въ външното му отличие бѣ и това, че, намѣсто човѣшки носъ, подъ мустацитѣ му зѣеше една дупка, въ видъ на мастилница. Споредъ разказа на лица, които го познаваха отъ по напредъ, той се лишилъ отъ носа си преди да бжде свещеникъ, вследствие на стари мирянски грѣхове, направени въ младитѣ му години.

Не зная отъ точка зрение на самосъхранението ли или по други неизвестни причини, той бѣше поклонникъ на силяха си, т. е. на оржжието. И въ черкова, когато служеше литургия, демиръ тепелията пищовъ не падаше отъ кръста му. Една нощь, когато пжтувахъ заедно съ него къмъ едно село, той разигра коня си, препусна го назадъ и напредъ, провикна се нѣколко

пжти и куршума, който той изпразни отъ скрития си пищовъ, свирна надъ главата ми.

— Трѣбва да знаешъ, че освенъ „Господи помилуй", азъ отбирамъ и отъ други занаяти — каза той, като се приближи до менъ и пущаше новъ фишекъ въ пищова си.

Единъ пжть, въ заминуването ни презъ друго едно село, което така сжщо се намираше въ неговата енория, случайно бѣхме повикани да светимъ вода въ една кжща, въ която имаше две булки толкова болни, че стана нужда и да се комкатъ.

— Азъ съмъ яла чесънъ, дѣдо попе — каза една отъ страдащитѣ, съ пресъхнало гърло — заради това не зная дали бива да се комкамъ.

— Не зная азъ най-после, де ще ми отиде душата съ тия ваши грѣхове — възрази светиня му, твърде сърдито и нѣкакъ печално. — Но хайде, нека се притури още единъ грѣхъ на душата ми — прибави той, като се обръщаше къмъ смутения стопанинъ на кжщата. — Само ще трѣбва да се плати на черковата още 60 пари, за това нарушение на светитѣ тайнства...

Когато той прочете евангелието въ време на водосвета и ми подаде отворената въ ржцетѣ му книга, отъ която четѣше до това време, за да кажа апостола, въ качеството си на учитель, азъ се намѣрихъ въ недоумение, защото, намѣсто Трѣбника или друга нѣкоя черковна книга, въ ржцетѣ ми се намираше аритметиката на Г. Данова, а отвореното мѣсто беше за тройното правило.

— Слава тебе, Господи, „глаголи каквото ти дойде на устата"!... Господи помилуй!... — отговори съ пѣние дѣдо попъ на моето недоумение.

Като останахме сами, той ми обясни, че понеже забравилъ да си вземе черковнитѣ книги, а трѣбвало да направи водосветъ, за да не произведе лошо впечатление на селянитѣ, като служи безъ никаква книга, принуденъ билъ да си послужи съ аритметиката на Г. Данова, която взелъ съ себе си да я носи на момчето си въ Бѣла.

— Тия сж дребни работи — прибави той. Ти си гражданинъ, а азъ съмъ селски човѣкъ, следователно ти знаешъ много повече за градскитѣ работи, отколкото за селско-черковнитѣ. Азъ, напротивъ, зная тия последнитѣ, на които съмъ посветилъ цѣлия си животъ. За да си живѣемъ братски и да служимъ като образецъ тукъ по околнитѣ села, трѣбва да се слушаме и да си показваме единъ на други грѣшкитѣ, разбира се, скрито отъ другитѣ. Азъ ще те уча на черковнитѣ работи, а ти мене на граждански редъ.

Другъ единъ пжть — презъ великата недѣля — той дойде въ селото, дето учителствувахъ, да причестява. Понеже въ селото нѣмаше черкова — всички селяни трѣбваше да се комкатъ въ единъ день, събрани въ кжщата, дето се помѣщаваше училището и дето висѣше черковното дървено клепало.

Единъ пръстенъ гювечъ, отъ който се даваше светата комка се пълни нѣколко пжти съ вино, цвѣтясало отгоре. Азъ пишехъ литургия малко настрана.

— Я се поогледай, даскале, наоколо дали не иде нѣкой, за да се комкаме и ние двама съ тебе.

Това каза светиня му и дигна голѣмия гювечъ съ комката, отъ който смучеше съ такъвъ вкусъ, че задъ ушитѣ му се образуваха две изпъкналости въ видъ на яйца.

— Бре, че рѣже пъкъ пущината, като да е хардалъма — каза дѣдо попъ, като подаваше и на мене гювеча да последвамъ примѣра му.

Възползуванъ отъ поведението на тоя свещеникъ, за когото мислѣхъ, че ако той се отнася така къмъ своята служба, може да бъде добъръ работникъ на комитета, не закъснѣхъ да му подметна отдалечъ, напримѣръ, че му прилича да върви предъ стотина български юнаци съ кръста и сабята въ ръка. Той се възхищаваше отъ моитѣ думи, но когато му казахъ малко по-откровено, че онова, за което говоря, не е гола приказка, а дѣло съществуващо — попската кола се обърна начаса.

— Втори пъть да не съмъ те чувалъ да ми говоришъ за подобни нѣща — отговори той и малко-помалко захвана да ме гледа съ подозрение.

Азъ имахъ вече на страната си и покровителството на турското правителство, което можахъ да спечеля по следующия начинъ, за въ всѣки случай. Турскиятъ кърсердаръ-агасъ, който обикаляше постоянно по селата и който бѣше втори султанъ, дойде единъ пъть и въ нашето село, съ десетина души заптии. Като селски учитель, трѣбваше да му се представя по длъжность. Той ме прие обикновено съ ония почести, които се даватъ на селскитѣ кехаи: не ме покани дори да седна въ реда на подчиненитѣ му заптии. Тоя день бѣше распети петъкъ, когато православното християнство не яде и хлѣбъ — случай твърде сгоденъ да се препоръчамъ въ очитѣ на османлиитѣ, и да направя една крачка напредъ въ моитѣ пропагандаторски цели.

Агитѣ се приготовляваха да обѣдватъ; а около огъня се топлѣха десетина разнообразни съблазнителни ястия за всѣко гърло. Тукъ не липсуваха нито препеченитѣ кокошки, нито каймаклията баница, нито пърженитѣ яйца, посипани отгоре съ червенъ пиперъ, ни пъкъ тѣстенитѣ чорби и разни сувуклуци.

— Ефендимъ, ако е възможно, заповѣдайте на селския кехая да не влиза въ стаята, защото имамъ да ви каже нѣщо — казахъ азъ на всесилния кыръ-агасъ.

Когато тоя последниятъ излѣзе навънъ и азъ обявихъ на любопитнитѣ аги, че желая да ямъ съ тѣхъ заедно отъ блажнитѣ ястия, дълго време нѣколко очи ме гледаха съ безпримѣрно очудване. — Тия фанатици не можеха да си въобразятъ, какъ единъ християнинъ, и още повече даскалъ, ще се реши на подобно престъпление.

— Да си живъ, даскале, за много години — каза кыръ-агасъ, като ме тупаше по гърба. — Твоята постъпка е такава, че заслужава да се знае дори отъ вали-паша, комуто азъ ще съобща, че въ еди-кое село живѣе единъ истински даскалъ, който макаръ и да е гяуринъ, но заслужава да се почита на равна сте-

пень съ правовѣрнитѣ. Не бой се; докато азъ ходя изъ тая окол считай ме за единъ отъ своитѣ покровители.

— Браво, даскале, — измърмориха присжтствуващитѣ зап между които имаше и нѣколко селски чалми.

Следъ яденето, тоя сжщиятъ кърсердаринъ извика селск първенци, на които държа речь, правятъ струватъ, да не ме пущатъ отъ селото си, защото втори даскалъ съ моитѣ спос ности мжчно можело да се намѣри. — „Доколко той е горе последователь на вашата вѣра — заключи агата — можете си съставите понятие по това, че той отказа да пие кафето съ което го почерпихъ, само за това, че ние сме били турц сме можели да го омърсимъ съ кафената чаша"...

И простодушнитѣ невинни селяни се радваха отъ тая хвала, за което не малко ми домжчнѣ.

При всичко, че победихъ най-силния неприятель на свет дѣло, азъ не можехъ решително да отида напредъ. Не може по тия прости причини, че нѣмаше почва за семето, което бѣ опредѣлилъ да сѣя. Умразното робство, тоя общъ бичъ на родитѣ, и катадневнитѣ золумллуци на необуздани турци бѣ убили всичко свето и човѣческо между българското населен по тая страна. Освенъ това, бъркаше ми още и свещеникътъ, когото дадохъ портрета по-горе и който не малко можеше да помогне, ако бѣше свѣсенъ човѣкъ. Другъ единъ неговъ събра който проповѣдваше словото божие въ ближнитѣ села, стое много по-горе върху стълбата на народното затжпяване и нр ствено деморализиране. Цѣлата околность го знеше, че негова дѣсница бѣше потопена въ кръвьта на четири-петь жертви, ко той бѣ убилъ съ грабителска цель, по разни пжтища. Знаяха още, че дене ходѣше съ калимявка и съ дълга подрасница, нощно време, съ гъжва на главата и съ колчаклии потури, съп вождаше другаря си Ферада, прочутъ главорѣзъ край Дунава, когото обираха пжтницитѣ.

Не твърде отдавна — въ 1873 год. — въ днитѣ на бъ гарскитѣ владици, той извърши такова поличе, което никой бѣше запомнилъ до него време. Въ селото умира единъ ста циганинъ, отъ собствена смърть. Следъ нѣколко дни척 синоветѣ тоя последния се оплакали, че баща имъ се връщалъ отъ гроб влизалъ презъ ключовата дупка въ кжщата имъ, свивалъ се го на полицата, отдето ги замѣрвалъ съ комачки, а после си от валъ (разбира се, като пропѣятъ първи пѣтли), следъ като за галъ съ себе си по една-две оки брашно.

— Той е станалъ вампиръ, заради това, докато не ви удушилъ още, дайте ми двесте гроша за труда, да го хвана изгоря — казалъ благоговѣйниятъ пастиръ.

Нѣколко дни следъ тоя разговоръ, въ черковния дво срѣдъ гробищата, по пладне, горѣлъ буенъ огънь. Освенъ д мата нещастни цигани, синове на вампира, които трепе рѣли бли до бащиния си гробъ, тамъ били още селскитѣ епитропи, н колко стари хора и много любопитни жени и деца, които сто по-надалечъ да гледатъ по кой начинъ ще хванатъ вампира. Д шелъ и светиня му, облѣченъ въ черковната си одежда и

икона въ ржка. На всички присжтствуващи погледитѣ били обърнати къмъ него. Най-напредъ той се разходилъ изъ гробищата да търси дупката, изъ която излизалъ злиятъ духъ, и следъ като намѣрилъ една миша дупка, тамъ наоколо, заповѣдалъ да я затъкнатъ и да вардятъ добре.

Когато всичко било вече готово, когато грозниятъ гробъ зѣелъ вече отворенъ, въ който четиридесетдневниятъ мъртвецъ лежалъ черъ като изгорѣлъ чуканъ и надутъ като бъчва, отгоре му се извършила следната операция: най-напредъ го проболи въ сърдцето съ единъ подостренъ колъ, излѣли вжтре въ дупката възврѣло на огъня вино и напълнили гроба съ жарава и дърва. Страшна миризма се подигнала отъ тая варварска операция, отъ която жителитѣ отъ селото избѣгали заедно съ кучетата; а главорѣзътъ свещеникъ продължавалъ да чете молитви. Името на тоя свещеникъ е попъ Маринъ, отъ с. Пиргосъ, при Русчукъ.

Поклонницитѣ на мрачната рутина и на робството твърде често твърдятъ, че духовенството е единствениятъ факторъ, който крепи народитѣ да не пропаднатъ нравствено. Въ други страни това може да бжде така, но колкото се отнася до нашия българинъ, това правило трѣбва да се приеме съ предпазване. По селата на свещеника гледатъ като на човѣкъ, който нѣма нищо общо съ останалото човѣчество и комуто е позволено да прави всѣкакви кепазелъци. Съ него се подиграватъ навсѣкжде, освенъ въ черкова, както това става съ селския кехая. — „Попе, да дойдешъ утре у дома да светишъ лой" — казватъ тѣ намѣсто „масло". — „Попе, тая нощь сънувахъ, че баба попадия хвърчеше по небото; изтълкувай какво значи тоя сънь" — пита други нѣкой и се подсмива подъ мустакъ.

Разбира се, азъ говоря тукъ само за ония свещеници, които стоятъ повече въ кръчмата, отколкото въ черква и които не знаятъ да запишатъ своето име; а образованитѣ отъ тѣхъ, които сж впрочемъ голѣма рѣдкость, като всички образовани хора, никога нѣма да слѣзатъ толкова низко, че да се подиграва съ тѣхъ мало и голѣмо. И така, азъ бѣхъ принуденъ да напусна твърде скоро учителството въ село, дето не можахъ да основа никакъвъ комитетъ, което бѣше главната ми цель.

ГЛАВА IV

Възстанието въ 1875 година

I

Стара-Загора

Българскиятъ революционенъ комитетъ броеше вече петь години отъ своето съществуване. Въ разстояние на това време много нещастия постигнаха неговитѣ главни деятели, отъ които нѣкои избесиха, а повечето изпратиха на заточение въ Азия. Освенъ А. Кънчевъ, В. Левски, Д. Общиятъ, съ участьта на които читателитѣ сж вече запознати въ разни времена, следъ това въ много градове турското правителство сполучваше чрезъ своитѣ шпиони и съ съдействието на вѣрноподаннитѣ си чорбаджии да открива гнѣздата на революционнитѣ комитети.

Така напримѣръ, малко преди хващането на Левски, правителството бѣше успѣло да открие въ Софийско сжществуването на тайнитѣ комитети въ Тетевенъ, Етрополе, Орхание, отъ които мѣста се хванаха много работници, които по-после бѣха пратени на заточение. Тѣ се обвиняваха още въ ограбване на царската поща, което нападение се извърши макаръ и съ знанието на Левски, който гледаше да събере срѣдства за купуването на оржжие, но и не напълно съ неговото съгласие. Атанасъ Узуновъ, който бѣше зелъ мѣстото на В. Левски и работѣше повече въ Тракия, а най-много съ Стара-Загора, така сжщо бѣ хванатъ въ кжщата на нѣкой си изедникъ Хаджи Ставри, въ Хасково, когото той отишелъ да убива, като сполучилъ най напредъ да влѣзе въ кжщата му съ измама. Хаджи Ставри остана живъ, само съ една лека рана отъ куршумъ, но Узуновъ биде хванатъ още на мѣстото отъ собственитѣ слуги на първия. Комитетътъ не удобри неговата постжпка, защото, като апостолъ, той не трѣбваше да приема подобна роля на себе си, което е длъжность на мѣстната тайна полиция.

Узуновъ бѣше отъ ония, които обичаха отъ работата да правятъ въпросъ, т. е. да изказватъ своитѣ последователи изъ всички градове, да говорятъ, че всичкиятъ народъ е въ съзаклетие противъ отоманската империя, съ което да уплашатъ ужъ турското правителство и да обърнатъ вниманието на Европа върху страданията на българския народъ. Разбира се, че нито турското правителство се стресна, нито Европа обърна внимание на това, а само затворитѣ въ Пловдивъ, Стара-Загора и Хасково се изпълниха съ български интелигентни, изказани отъ самия Узуновъ. Между другитѣ пострадали отъ това приключение, наречено Хасковско, бѣха: Стефанъ Сливковъ и Георги Х. Дечевъ — отъ Стара-Загора; изъ окржжието — попъ Минчо Кънчевъ отъ Абаджиево, попъ Янко Димитровъ отъ Гюнейлихска махала, Дончо Димовъ отъ Сейменъ, Станчо Петровъ отъ Джамбазоглу и Бойчо Русевъ отъ Гюреджий; отъ Пловдивъ — Христо Иличъ и Константинъ Догановъ; отъ Чирпанъ — х. попъ Димитъръ Ивановъ, Георги Данчевъ, Янко Т. Ковачевъ, учитель, Стоянъ Заи-

ковъ и Кириякъ В. Сербезовъ, сѫщо учители; отъ Хасково — Коста Т. Симитчиевъ, Яйню Тоневъ, Георги и Михаилъ Х. Минчеви, Петъръ Берковски и Мирчо Поповъ, учители, и Димитръ Н. Стефановъ отъ Одринъ. Всички поменати патриоти бѣха осѫдени на заточение на разни степени.

Атанасъ Узуновъ щѣлъ да изказва и други още работници, за което поискалъ и позволение съ писмо отъ Търновския комитетъ, отдето му се отговорило отрицателно.*) Мнозина обвиняватъ Ат. Узунова въ нарочно предателство; но, споредъ насъ, той работилъ добросъвѣстно. Онова, което може да се каже за него е, че е действувалъ нетактично.

Освенъ опита да се убие хаджи Ставри, българскиятъ революционенъ комитетъ, отъ своето сѫществуване до Заарското възстание, е извършилъ и следнитѣ наказателни разпореждания върху лица, за които е имало вѣрни факти, че сѫ принадлежали къмъ шпионското отдѣление и сѫ се готвѣли да започнатъ мръсния си занаятъ — предателството: Стоянъ Пеневъ отъ Русчукъ, наказанъ съ смърть чрезъ кама; единъ владишки дяконъ, на име Дионисия, въ Орхание, наказанъ сѫщо съ смърть чрезъ куршумъ отъ Димитръ Общия; единъ чорбаджия, Козловъ, отъ Лѣсковецъ, убитъ на леглото си презъ прозореца съ револверъ. Първиятъ отъ тия осѫдени, Стоянъ Пеневъ, младъ и развитъ момъкъ, служеше въ печатницата на Л. Каравеловъ, въ Букурещъ, на когото знаеше всички тайни, както и кореспондентитѣ на вестника му отъ България. Той бѣше дошълъ въ Русчукъ на разходка за нѣколко дни, въ разстояние на което време тайната полиция въ Русчукъ бѣ известена отъ вѣрно мѣсто, че Стоянъ Пеневъ прави вече условия съ арменеца Ернестъ ефенди да започне предателството си. Страхъ и трепетъ облада всички съзаклетници въ Русчукъ. Сѫщиятъ день още стана извънредно събрание, което реши да се накаже шпиона.

Ето решението на заседанието, въ което е решено да се убие Стоянъ Пеневъ.

Февруари 15. 1872.

1-о. Рѣшава са: по причина на припятствията, които сѫ предвидени отъ дохожданетовъ градътъ ни на познато едно лице, което по подлото си повѣдение туря въ опасность народното дѣло, да са изтрѣби часъ по-скоро това лице, ако и безъ знанието на Ц. Б. Р. К.

2-о. По необходима нужда, дозволява са за сѣки,**) и за изреварване на сѣко зло, да се разнесатъ отъ касата около 500 гроша.

(Подп.) За 80—54, 59, 41 и 104.

---

*) Записки отъ Христо Ивановъ, единъ отъ най-старитѣ български апостоли.

**) Т. е. всѣки може да извърши наказанието. Георги Икономовъ, родомъ отъ Сливенъ, за когото ще говоря по-нататъкъ, извърши това убийство съ помощьта на други още лица, срѣдъ улицата въ Русчукъ. Убийството бѣ тъй дързостно, че и самъ вали-паша, заедно съ руския консулъ, отидоха да го видятъ.

При всички заточения, обаче, и строги преследвания
страна на правителството, революционниятъ комитетъ, вмѣсто
скжса своитѣ действия, отъ день на день по-енергично захваща
да работи, повече последователи добиваше между честната ин
лигенция и по-гордо и презрително гледаше на строгитѣ п
следвания. Комитетътъ дотолкова се осланяше на народа,
нѣколко пжти е искалъ да повдигне знамето за възстание. Т
напримѣръ, когато бѣ откритъ комитетътъ въ Софийско, Л. Кара
ловъ е писалъ на Левски и на Н. Обретеновъ да дигатъ бун
както могатъ; но по това време В. Левски се намиралъ въ Т
кия, дето отишълъ да приготовлява чета около Пловдивъ, ко
да нападне на конвоя, който придружавалъ софийскитѣ съ
клетници, за да ги освободи. Писмото било задържано въ
вечъ.*)

Когато всичко това ставаше, докато въздухътъ не мирише
още на барутъ, докато на Балканския Полуостровъ не бѣше п
нала още ни една пушка, можете да си въобразите като ка
влияние е имало върху Българския Революционенъ Комит
известието, че храбритѣ херцеговци сж побили вече байрак
отдавна мѣрятъ своитѣ сили съ общия врагъ на бойното по

Всичко младо и честно, всичко живо и неизклано въ т
ското кално блато, поздравляваше отъ сърдце и душа борцитѣ
свобода. Най напредъ работата се ограничаваше въ пламе
възхищения, но щомъ турскитѣ табори захванаха да вървятъ
често къмъ възбунтуваната страна и вестницитѣ известяв
числото на убититѣ, главатаритѣ на Комитета погледнаха по-
риозно на работата.

„Ако стотина-двесте хиляди голи херцеговци поддърж
възстание толкова време и унищожаваха по цѣли батали
турска войска — размишляваха тѣ — ако турскиятъ кредитъ па
отведнъжъ отъ 40 на 15, то какво ще бжде положението на
манската държава, ако седмомилионниятъ народъ дигне глав
каже тържествено: не съмъ вече рая!

„Подобни въпроси сж си задавали само буйнитѣ и нер
брани глави“ — ще възразятъ благоразумнитѣ бухали. „Да,
ние сме съгласни съ тѣхъ да потвърдимъ това, но чакъ се
следъ сръбската и руска война, когато се видѣ, че Турция н
нито „боленъ човѣкъ“, нито „обанкрутена държава“. По онс
време, когато сждбата на тая стара държава се решаваше с
Българския комитетъ, чиито събрания ставаха изъ мрачнитѣ из
т. е. въ 1875 г., не само главатаритѣ на Комитета, хора безъ
какви военни познания, мислѣха така; но цѣли държави, все
знаменитости и хитро-сплетници дипломати броеха на пръ
днитѣ на босфорския скелетъ, който билъ ужъ на издъхван
Който иска да се увѣри въ казаното отъ насъ, нека вземе
примѣръ Сърбия въ 1876 г., самонадѣяностьта на генералъ Ч
наева и Гурко, па и на самия руски генераленъ щабъ, ко
мислѣше да пропжди турскитѣ войски само съ помощьта на
зашкитѣ нагайки.

---

*) Виж. Биографията на Левски.

Трѣбва да ви кажа и това, че по време на херцеговското възстание работитѣ се вършеха повече съ лъжи. Отъ една страна турцитѣ лъжатъ, а отъ друга болнитѣ мозъци на горещитѣ славянофили измисляха всевъзможни небивалици. Така напримѣръ, отъ двадесеть сражения, станали въ Босна, само петтѣ сж били истински, а останалитѣ — плодъ на сръбско-славянски патриотизъмъ.

И така, Българскиятъ Революціоненъ Комитетъ пристжпи къмъ дѣло, като свика извънредно събрание. Въ това време най-деятеленъ революціоненъ апостолъ бѣше Стефанъ Н. Стамболовъ, който застжпваше мѣстото на Левски, на Узуновъ и на други още пострадали мжченици. Наистина, Стамболовъ бѣше още дете, двадесеть годишенъ школникъ, както го наричаха мнозина поклонници на ястъклитѣ мустаци и на косматитѣ гърди, но неговото пламенно слово, неговата безпримѣрна решителность и обаятелнитѣ му патриотически пѣсни бѣха въ състояние да трогнатъ и най-заспалитѣ му слушатели. Следъ Левски и Бенковски, той е ималъ най-голѣмо влияние между народа. Билъ изпратенъ да се учи въ една отъ рускитѣ семинарии, но като буйна и необикновена натура, която не можела да подлизничи и да прави шпионлъкъ на дипломиранитѣ професори отъ една страна, а отъ друга, че сухитѣ изтъркени правила и рабската училищна дисциплина, които нѣматъ нищо общо съ хора, като Стамболова, който не се училъ само за дипломъ, чрезъ който да изкарва своя г е ч и н м е к ъ — скоро се простилъ съ катехизиса на Филарета и съ догматиката. Тия нѣколко думи азъ казахъ за Стамболова за това, защото той бѣше главниятъ виновникъ на Заарското възстание и изобщо единъ отъ хероитѣ на 1876 година.

II

По това време, въ навечерието на Заарското възстание, азъ бѣхъ се преселилъ въ Сейменъ, по причина, че въ Русчукъ турското правителство, или по-добре чорбаджиитѣ, бѣха захванали да подозиратъ нашето свърталище — читалището „Зора". Служехъ на станцията на желѣзницата въ поменатото село, колкото да не стоя безъ работа. И въ селото Сейменъ сжществуваше революціоненъ комитетъ, състоящъ се отъ мѣстни жители и отъ живущитѣ тамъ старо-загорчени: Стефанъ Гергювъ Чифутина, Стойчо Петковъ, Гено Атанасовъ, Койчо Гергевъ и пр. Имаше така сжщо работници и по желѣзницата: Георги Икономовъ, Р. Ивановъ, Д. Цанковъ, П. Ивановъ, учитель въ Мустафа-Паша, Никола Табаковъ и други.

На 15-й августъ пристигна пратеникъ отъ Стара-Загора, Андрей Момчевъ, който разнасяше по всички села следната прокламация, издадена отъ Комитета и съчинена отъ Хр. Ботйова и Стамболова:

Милий народе Български!

Всичкитѣ около тебе народи са наслаждаватъ отъ доброчестъ животъ въ всѣко едно отношение. Само ти и твоите сж-

жители, които сте имали злочестината да са управлявате отъ Турското правителство, сте лишени отъ неоспоримите права на всѣки човѣкъ и тѣшко стенете подъ едно варварско иго.

Особно ти милий народе, никакъ не можешъ да помислишъ, че живѣешъ като народъ: само тебе е найстрого, подъ жестоки наказания, запрѣтено най-законното нѣщо — народното ти просвѣщение; само твоитѣ занаяти са намиратъ въ пжрвобитно състояние; твоето земледѣлие и тжрговия сж съвжршенно убити; честьта, имотътъ и животътъ на твоитѣ деца сж всѣкога изложени на произволътъ, на подигравка; само ти не намирашъ отеческо правосждие тамъ, гдѣто го тжрсишъ.

И всичко това произлиза само и само отъ досегашното ти неспособно и безчеловѣчно правителство. Това нетжрпимо вече състояние ти наложи свѣта длъжность да са дигнешъ съ оржжие въ ржка и да прѣмахнешъ злото. Ти изпомежду себѣ изваждашъ за сега насъ и ни испроваждашъ на бойното поле, за да са боримъ за свѣтата цѣль.

Ние те послушахме, и сега ето ни вече на бойното поле, гдѣто ще пролѣемъ и послѣдната си капка кржвь за твоето освобождение. Молиме те само да земешъ въ внимание долните наши предложения въ видъ на законъ, който ще приведешъ въ точно испжлнение:

1-во Всѣки Българинъ отъ най-малкиятъ и до най-голѣмиятъ, джлженъ е да постоянствува въ народното рѣшение и да недава никаква подджржка и помощь на досегашното правителство и на неговите привжрженици, виновницитѣ на нашите злочестини. Напротивъ, това правителство и неговитѣ привжрженици отъ сѣкиго трѣбва да се гонятъ и наказватъ най-безмилостно.

2-ро Всѣки отъ Васъ, и които остаяте въ кжщите си и които зимате оржжието въ ржка, не трѣбва да бива ни най малко ожесточенъ противъ мирните турци, наши сжжители и сжстрадалци. Напротивъ джлжни сте да имъ давате братска ржка, помощь и покровителство, ако бждятъ прислѣдвани отъ правителството, защото са сжчувствували на народното ни движение. Честьта, имотътъ и животътъ на мирните турци трѣбва и за Васъ да бждятъ толкова мили и свѣти, колкото са и за тѣхъ.

3-то До дѣто не са освободимъ отъ това правителство и не наредимъ друго способно да ни направи доброчестни, паричниятъ имотъ на всѣко частно лице, трѣбва да е на расположение за нуждите на свѣтата ни цѣль. Но общественните имоти — за подджржание училища и цжркви, които сме си набавили съ кржвавъ потъ, които сме отдѣляли отъ залжгътъ си, трѣбва да останатъ ненарушими до втора заповѣдь.

Милий народе, ти си страдалъ много, но това страдание въ тоя честитъ часъ, вмѣсто да те ослаби, напротивъ ще та раздражава като левь и въ твоите мишци ще влѣе юнашка кржвь, като си смѣтнешъ за какво са боришъ и какви ще са слѣдствията на твоята борба... Освѣнъ това, ти народе, си многоброенъ, ти си въ своята кжща помѣжду стѣните на твоятъ крѣпки балканъ, ти си обиколенъ отъ имотътъ си. А всичките тия неща сж твои най-здрави и непобѣдими сжюзници. Джрзость, прочее, и

напрѣдъ съ увѣрение, че побѣдата ще бжде на твоя страна, защото и правдата е твоя. Джрзость, защото твоето вжстание е благословено отъ Бога и трѣбва да бжде удобрено отъ всѣка държава, народъ и община, у които правдата и человѣколюбието не сж угаснали!

Издадено отъ хиляди Бжлгарски
вжстаници въ Балканътъ.

На 8-й Септемврия 1875 год.

Разбира се, че всички членове и съзаклетници на революц. комитетъ, които досега се хранѣха само съ голи въображения, следъ прочитаното на това възвание бѣха преизпълнени съ радость. Подиръ десетина дена дойде и Стамболовъ презъ Цариградъ, отъ Ромъния, облѣченъ въ турски дрехи, съ бръснатъ вратъ и съ толумбаджийски калеври на краката. Той разказа, че мнозина апостоли сж минали въ България да дигатъ възстание, че голѣми приготовления ставатъ навсѣкжде да се дигне цѣлия народъ противъ своитѣ угнетители. Стамболовъ бѣше така сжщо апостолъ и скоро замина за Стара-Загора, която бѣше избралъ за свой центъръ.

Скоро служащитѣ по желѣзницата и въ Сейменъ получиха известие да заминатъ за Заара, дето, споредъ казването на куриеритѣ, всичко било наредено, турцитѣ трепери, българитѣ се окуражавали отъ часъ на часъ, и други още новини, които бѣха въ състояние да съблазнятъ всѣка чувствителна душа. Много призвани, малко избрани; отъ многото съзаклетници, които си сучеха мустацитѣ на кръвь и които пѣеха „стани, стани, юнакъ балкански“ съ сълзи на очитѣ, само нѣколко тръгнаха за Стара-Загора, а именно: Георги Икономовъ, Ст. Георгювъ Чифутина, Койчо Георгевъ, Стойчо Петковъ и Никола Станчевъ. Въ числото на тия последнитѣ бѣше и наша скромность. Щомъ получихъ радостното известие, сжщата вечерь още се распоредихъ да раздамъ дрехитѣ си по разни лица, съвсемъ безплатно. За да се вземе въ внимание просбата ми за оставката отъ желѣзницата, съчинихъ фалшиво писмо, че майка ми била ужъ болна, което представихъ на началника на станцията.

Презъ цѣлата нощь, колкото другари бѣхме събрани да вървимъ за Стара-Загора, не затворихме очи. Та можеше ли да се заспи въ такава минута!

На другия день азъ заминахъ самъ за Стара-Загора. Докато намѣря Стамболова въ тоя градъ, минаха два дни. Той се криеше не отъ турцитѣ и тѣхната полиция, а отъ ония калпави българи, които ги има въ всѣки градъ и които се наричатъ чорбаджии. Представителитѣ на това низко съсловие въ Стара-Загора, които успѣли да подушатъ отъ уста въ уста, че въ града се крие бунтовникъ, бѣха викали Коля Ганчевъ, познатъ и на турцитѣ по своитѣ патриотически дѣла, когото бѣха заплашили съ предаване на правителството, ако въ разстояние на 24 часа не изгони отъ града опасния човѣкъ. Най-после късно една вечерь Михалъ Жековъ ме заведе въ кжщата на другъ единъ старъ патриотъ, Колю Райновъ, дето квартируваше Стамболовъ и дето ние се

промъкнахме съ голѣмо предпазване. Бждещиятъ двигатель на възстанието седѣше въ една тѣсна миризлива стаичка, безъ свѣщь и безъ всѣкакви постилки, самъ-саменичъкъ, като да бѣше затворникъ. Въ едната си ржка държеше револверъ, за всѣки случай, а малко по-настрана върху едно столче писменитѣ му принадлежности, състоящи отъ единъ попски девитъ, нѣколко листа бѣла книга, една карта на балканския полуостровъ, телескопъ и компасъ. Отъ много ходене пешкомъ бѣха му затекли краката, които той киснѣше въ прясоль.

Тая нощь дойдоха при насъ много селяни отъ околностьта, между които бѣха и двама войводи отъ с. Хането, Дѣдо Никола Веранчето и Иванъ Сетирелията, дошли нарочно за споразумение. Тѣ бѣха въоржжени отъ краката до главата и така самоувѣрено говорѣха за приготвленията въ своитѣ села, че две минути маене бѣше напусто.

— Числото на моитѣ момчета сега за сега — казваше дѣдо Никола съ достойнството си на войвода, безъ да погледне дори наоколо си — възлиза на 700 души. Въ това число влизатъ и 80 души турци, мои подчинени хора, готови да грабнатъ пушкитѣ при пръвъ позивъ. Азъ мисля, че съ тая смѣсена дружина ще мога да завзема хаинския боазъ, щомъ стане възстанието.

Неговиятъ другаръ Сетирелията, който не снемаше ржката си отъ своя бѣлочиренъ ножъ, при всичко че въ стаята нѣмаше нито турци, нито други нѣкои неприятели, потвърдяваше думитѣ на първия съ клюмване на главата.

— Що нѣщо поганска вѣра съмъ изклалъ — продължаваше последниятъ. — Но никога не можаха да ме усѣтятъ, защото знаехъ какъ да постжпя. Щомъ убиехъ нѣкого, затрупвахъ го съ сухи дърва и малко барутецъ на челото му, който запалвахъ — пламваше тѣлото като кибритена клечка.

Всички присжтствуващи, най много любопитниятъ Стамболовъ, зѣпаха въ устата на страшния разказвачъ, който лъжеше безобразно.

— А ти, дѣдо Никола, до колко души има да си заклалъ? — попита Михалъ Жековъ.

— Господь ги знае, синко! мжчно е да се преброятъ — отговори той следъ нѣколко минутно мълчание.

Това е обща характеристика на всички лъже-войводи въ по новитѣ времена. Тѣ никога не сж се въодушевявали отъ патриотически вдъхновения, както това е било съ младитѣ работници.*) Наистина, тѣ сж излизали нѣколко пжти по Балкана,

---

*) Следното писмо, писано отъ Т. Филиповъ за двама български емигранти въ Гюргево, една недѣля преди преминуването на Ботйовата чета, красноречиво потвърдява нашитѣ думи, че старитѣ войводи сж играли на вжже, лъгали сж налѣво и надѣсно:

Господа Тома Кжрджиевъ и Аврамъ Павурджиевъ, въ Гюргево! Ще приемете моето писмо чрезъ Г. И. Ванкова, въ което ви е казано да излѣзите на Бекетъ. Това писмо е подпечатано и подписано отъ мене; но нито на Ванкова, нито на писмото ми, нито на неговите печати ще давате нѣкаква вѣра. Вие ще отговорите, че съ приятельтъ сте говорили и сте се съгласили, отъ Турномогурели на долу да минемъ, дѣто той избере мѣсто (тукъ

както напримѣръ, Тотювото и Панайотовото минуване въ 1867 г., но това бѣше тогава, когато турцитѣ гледаха на българскитѣ чети като на разбойници и цельта имъ още не бѣше опредѣлена. По-после обаче, когато нуждата отъ войводи започна да се усѣща отъ година на година повече, поведението на тия нѣкогашни юнаци бѣше неудовлетворително, ако не и скандалиозно. По време на Зварското възстание, изъ ромънскитѣ градове се събраха много момчета, които нѣмаше кой да поведе. Когато предложили на звърковатия войвода да развѣе байряка, той поставилъ условия, че, преди да изтегли сабята, трѣбвало комитетътъ да му отпусне една значителна сума пари, съ която да гарантира своето семейство, въ случай че падне на бойното поле. Нашитѣ войводи бѣха станали цѣли барони. Панайотъ Хитовъ се отнесе, все по това време, още по-унизително. Той докопалъ отъ комитета около 250 жълтици ужъ да събира чета, съ които избѣга въ Сърбия, като си купилъ отъ Ромъния лозови пръчки, да си сади лозе въ Бѣлградъ!

Това сжщото се случи и въ 1876 година. Когато патриотитѣ си блъскаха главитѣ по кой начинъ да минатъ тихия бѣлъ Дунавъ, Тотю войвода подкопаваше стената на една кръчмарница, съ грабителска цель; а Панайотъ Хитовъ, следъ като накара комитета да му купи оржжие първо качество, скжпи бинокли, тасче съ изкуствена машинка, да пие на Балкана вода и пр., стана невидимъ изъ Ромъния. Колкото за действията му въ сръбската и руската война, азъ не мога да кажа нищо опредѣлено. За дѣда Панайота нека кажатъ сливенци. Старитѣ войводи имаха значение и куражъ дотогава, докогато минаваха за **хайдути** и докогато турскитѣ аени ги имаха за бабаити на равна степень съ турцитѣ. Щомъ думата **комита** доби право на гражданство, щомъ бесилкитѣ се устроиха изъ България, мисията на старитѣ войводи престана вече. Нови идеи — нови хора!

Азъ съмъ билъ много пжти очевидецъ, че когато ястъклиитѣ мустаци обиратъ паежината, младитѣ момчета сж се сражавали съ лъвска решителность. Причината на това е твърде проста. Хора, които сж спечелили веднъжъ името войвода или друго нѣкое прилагателно отъ юнашкия катехизисъ, само по себе си се разбира, че не имъ се умира твърде лесно, защото ги блазни бждещето.

...итѣ **приятель и той** се разбира самъ Тотю Войвода—З.С.) за насъ, ний ...ме подиря му. Но ако това предначжртание не се осжществува, то отъ ...нъ на горѣ ще да минемъ, но пакъ са не дѣлимъ отъ него. Ако му е ...ало да живѣе и иска да иде на касапница (тукъ се разбира, че страш... войвода упрѣква Ботйова и неговия планъ да премине съ параходъ въ България, за което и учи двамата си приятели да говорятъ на И Ванкова ... да препятствуватъ на храбрия Ботйова—З.С.), ние не сме полудели да ми... за лудо. Той не е казалъ не ще ни телеграфира; ако телеграфътъ му ... съгласенъ съ нашитѣ нареждания, то добрѣ; друго-яче ще си тжрсимъ цѣрь ... главата. Обяснения, защо ви са изпраща това писмо и тоя човѣкъ, не ис...йте. Нуждата го искаше така да бжде, че имате ужъ нѣкакво извѣстие отъ ..., или че нѣщо ви съмъ писалъ. Сжвременно ще запишете всичко. Ка... на Цѣновича, че дордѣто не дойде Сидеръ самъ или испрати нарочно ..., поржчено ми е никому да не давамъ писмо ..

Букурещъ 11-й май 1873 г.

(под.) Ф. Тотю.

Помня, когато Панайотъ пишеше отъ Бѣлградъ до русчушки комитетъ, въ всѣко писмо загатваше: „нуждно е да се поразмис за избирането на единъ народенъ главатарь". Сжщото се случ и съ дипломиранитѣ. Сгънатата диплома и турена въ пазвата равнява на единъ добъръ чифликъ и на нѣколко воденици. „Защ я азъ имамъ, когато не мога да й усѣтя добрината" — разсжж дава нейниятъ притежатель и стиска очи предъ всѣкакъвъ позор

III

Не бѣше само чорбаджийското тѣло въ Стара-Загора, кое препятствуваше за дигането на бунта. При това последното се пр съединиха и представителитѣ на ученото съсловие въ града, т. тия, които не желаятъ да си развалятъ гечинмека и които обича свободата, но да имъ я извоюва други, а тѣ да викатъ само у р Тѣ убеждаваха младежитѣ да си налѣгатъ парцалитѣ, защото н е настанало още време за възстание, понеже рускиятъ топъ не още грърмналъ, а Ристичъ билъ приетъ на ауденция отъ султан което било знакъ на приятелски отношения между господаря васалния князъ. Това мнение се подържало и отъ вестницит „Narodni Listy" и „Politike", говорѣха двама учители, П. Ивановъ Г. Беневъ.

По тая причина младежитѣ въ Стара-Загора се раздѣлиха н две партии, за и противъ дигане на бунта. Начело на ония, кои искаха да възстанатъ, стояха Стамболовъ, Георги Икономовъ от Сливенъ, Георги Димитровъ отъ Едрине и азъ. Ние се подъ жахме още отъ мѣстнитѣ граждани братя Михалъ и Георги Ж кови, Стефанъ Чифутина, Колю Ганчевъ и други. Така сжщо селянитѣ отъ околнитѣ села дохождаха на групи при насъ д молятъ да стане колкото е възможно по-скоро.

— Ако деньтъ, въ който трѣбва да възстанемъ, се отсроч още нѣколко недѣли, ние ще бждемъ принудени да се избием единъ други — говорѣха тѣ. — Невъзможно е вече да останем за дълго време подъ турцитѣ, тѣ ни съблѣкоха и ризитѣ от гърба. Ние искаме бунтъ.

Разбира се, че всѣки човѣкъ, който не еималъ случай д дига другъ пжть възстание, трѣбваше да взема за чиста моне народната воля и желание.

За да се увѣрятъ приятелитѣ по-добре, че не е само Стар Загора, която се готви за възстание на 7-й септемврий, за Тър ново бѣ изпратенъ Андрей Момчевъ, съ писмо до тамошния к митетъ, за да ни явятъ положението на работитѣ и да опред лятъ деня, въ който трѣбваше да се дигне знамето на револ цията. Пратеникътъ трѣбваше да пжтува презъ гори и планин изъ непознати пжтеки, да стигне по-скоро и да не се хване от правителството. Но той се забави твърде много, по която пр чина захванахме сериозно да се боимъ да не се е случило нѣщ Съзаклетницитѣ, членове на комитета, толкова се интересува и безпокояха, че три дни следъ заминаването на пратеника всичк почти, раздѣлени двама по двама, излизаха изъ града по лозя

и насѣдали тукъ-тамъ край Казанлъшкия пжть, чакаха неговото появяване. За да не дадатъ знакъ на съмнение, че разискватъ нѣщо тайно, винаги отпреде имъ се намираше стъкло ракия и нѣколко чаши. Пждаринътъ на лозята, който обикновено биваше турчинъ, не закъсняваше да се яви, съ дългъ ятаганъ на кръста и тънка филинтра презъ рамото. По занятие пждаринъ, положение твърде унизително; но като турчинъ, комуто трѣбваше да се клати глава, а особено по онова време, всички въ единъ гласъ го канѣха да седне, за което той не си отваряше устата дори да поблагодари, каточе това право му се даваше отъ другиго.

Михалъ Жековъ подаде телеграма въ Търново, съ търговско съдържание, „защо не изпратите още стоката", на която се получи отговоръ, че „тя е въ добро състояние и скоро ще се експедира". Най-после Момчевъ пристигна въ недѣля на 14-и септемврий. Ние го посрещнахме на половинъ часъ разстояние вънъ отъ града. Докато се приготвятъ потрѣбнитѣ химически съединения, които носѣхме съ себе си и безъ които писмото не можеше да се прочете, куриерътъ Момчевъ разказа, че въ Велико-Търново комитетскитѣ работи били толкова наредени, че безъ да пукне една пушка Асеновата столица ще премине въ ржцетѣ на българитѣ. Тайното писмо, което бѣше подписано отъ Иванъ Хаджи Димитровъ, гласѣше: „Братия! Това вече не е лъжа, както е бивало до сега. Ние решихме единогласно да дигнемъ байракътъ на възстанието идущия вторникъ 16-й септемврий... Така сжщо и вие, мили братя, трѣбва да последвате нашия примѣръ, да възстаните сжщия день. Ако не можете да се удържите въ Стара Загора, трѣбва да отстжпите на Шипка, а отъ тамъ въ Габрово, дето ще бжде главниятъ възстанически пунктъ... Вѣрвайте всичко това, както вѣрвате и самаго мене, че съмъ вашъ братъ. Копие отъ настоящето ми проводете за Сливенъ и Чирпанъ"...

Докато трая прочитането на това писмо, което стана подъ едно кестенево дърво въ лозята, всички слушатели треперѣха отъ радость, а Петко Поясътъ, единъ отъ най-добритѣ работници, падна въ изстжпление. Безъ никакви по-нататъшни размишления, още начаса, въ лозето, единогласно бѣ прието да възстанемъ на 16-й септемврий, макаръ и съ петь души. Късно вечерьта ние се завърнахме въ града и влѣзохме въ кжщата на Михалъ Жековъ въ Акарджа. Събранието трая презъ цѣлата нощь, въ което се размисли по кой начинъ ще възстанемъ и се начерта планъ на действията ни. Най-напредъ се реши да се изпратятъ нарочно опитни хора по селата, които да приготвятъ селянитѣ и да ги доведатъ въоржжени въ града, въ вторникъ вечерь, на 16 септемврий. Два пункта около града бѣха избрани, дето трѣбваше да се съсрѣдоточатъ селскитѣ възстаници. Тия пунктове бѣха Латинскитѣ гробища и Чадъръ могила. Изпратенитѣ по селата агенти бѣха: Стефанъ Г. Чифутовъ — за Сейменъ, отдето преди да поведе бунтовницитѣ за Заара трѣбваше да разсипе моста на Марица, по който минава желѣзницата за Ямболъ; Петко Стояновъ Поясътъ — за Чирпанъ; Колйо Ганчевъ — за

Мъглишъ и Енина; Димчо — за Хамзаларе; Андрей Момчевъ — за Оброклий и пр. Тѣ бѣха снабдени съ по нѣколко екземпляра отъ написанитѣ прокламации, които трѣбваше да прочетатъ въ черквата, предъ събрания народъ, при биенето на клепалото. Съобщи имъ се така сжщо и знакътъ или паролата, по която щѣха да се разпознаватъ бунтовницитѣ. Тя бѣше орелъ, за ония, които питатъ, а лъвъ за които ще отговарятъ. Часътъ на 5 вечерьта по турски, всички, живи или умрѣли, бѣха длъжни да се намѣрятъ въ горепоменатитѣ два пункта. Сжщата нощь още тѣ заминаха, всѣки за опредѣленото мѣсто. Замина така сжщо за Сливенъ и Газибаревъ, който преди нѣколко дни бѣше дошелъ въ Заара, изпратенъ отъ тамошния комитетъ. Отъ Чирпанъ бѣха изпратили за своя представитель Ив. П. Андоновъ. Той съобщи, че пловдивскиятъ представитель Д. Свѣщаровъ, който дошелъ само до Чирпанъ, разказалъ, че и Пловдивъ е готовъ да подаде ржка на възстаналитѣ братя.

На следующата още нощь пристигнаха отъ селата куриери, които споредъ даденитѣ наставления отъ по-напредъ, донесоха статистиката на селата си. Въ тия статистики се изчисляваше числото на работницитѣ, оржжията и пр.

Работата отиваше наредъ, повече отколкото се очакваше въ действителность.

Въ кжщата на братя Жекови имаше събрани постоянно около двадесеть готови бунтовници. Всѣки отъ тѣхъ работѣше съ усърдие онова, за каквото бѣше достоенъ. Едни преписваха прокламации и пишеха писма; втори правѣха фишеци и лѣеха куршуми; трети редѣха знамето, което не бѣше още доизкарано и пр. Братя Жекови, 5—6 души братя, които живѣеха въ единъ дворъ и възлизаха на 25 души, мжже, жени и деца, всички работѣха съ насъ заедно.

Мнозина между събравшитѣ се хъшове, готови да дигнатъ пушката и да излѣзатъ на всѣко мѣсто и време, като сжщински хъшове, отъ които златото бѣга, нѣмаха срѣдства да се въоржжатъ. Благодарение на Михалъ Жековъ, чийто патриотизъмъ нѣмаше граници и който по своето положение и честна деятелность имаше кредитъ въ всѣки дюгенъ, можа да въоржжи всички несъстоятелни братя.

Изведнъжъ ценитѣ на оржжията се вдигнаха твърде нависоко. Една проста ловджийска пушка, която по-напредъ се продаваше за 150—200 гроша, намѣри цена 300—400; но и тя мжчно се намираше. Колкото и да се пазѣхме да не излѣзе работата ни наяве, не бѣше възможно за дълго време да не възбудимъ вниманието на гражданитѣ, а най-вече на съседитѣ българи. Та и другояче не можеше да бжде: кжщата на братя Жекови приличаше на кадийница. Едни влизаха, други излизаха, и всѣки носѣше нѣщо съ себе си. Турската полиция или се преструваше, че не вижда нищо, или пъкъ гледаше на предстоящето движение отъ гледна точка на турското равнодушие. По̀ за вѣрване е последното предположение, защото шпионството, което цъвти повече въ християнскитѣ държави и което върви наредъ съ философията, не бѣше още усъвършенствувано въ полуварварска

Турция — не отговаряше още напълно на своето благородно назначение.

По тая причина, много души, а най-вече жени, които не трѣбваше да знаятъ нищо отъ нашитѣ приготовления, свободно се разговаряха, събрани тукъ-тамъ по улицитѣ, за последствията на бунта. Движението бѣше голѣмо изъ цѣлия градъ и между турци и между българи, но никой не знаеше още сжщностьта на работата.

— Сѣчь, обиръ и грабителство ще стане — казваха мнозина стари хора не безъ въздишка. — Ще дойдатъ московци — казваха други.

Когато остана единъ день до опредѣленото време, т. е. до възстанието и нѣмаше никакви причини за съмнение, че ще се случи противното, плашливитѣ и калпави натури поискаха да уфейкатъ отъ града подъ разни предлози. Така напримѣръ, Георги Димитровъ отъ Одринъ каза, че ималъ хора около Димотика, които съ една дума само ще може да повдигне на възстание и най-напредъ ще прекжса желѣзницата за БабаЕски или Кулели-Бургасъ. Честнитѣ хора, които вѣрваха всѣкиго като себе си, не само че одобриха мисъльта на Георги Димитровъ, но му дадоха още и парични срѣдства, кой колкото имаше отгоре си, понеже всѣки казваше, че човѣкъ бунтовникъ, който отива да мре, нѣма нужда отъ злато. А направи ли Г. Димитровъ нѣщо въ Димотика? Изпълни ли своето обещание, което даваше предъ хора заклети да мратъ? Азъ вѣрвамъ, че той не е ходилъ дори на мѣстото, дето живѣеха готовитѣ му хора. За свое оправдание, той ни говори по-после, че турското правителство подушило неговата мисия, и по тая причина нищо не можелъ да направи. Може би и да е така.

Но не бѣше само Георги Димитровъ, който постжпи по тоя начинъ. Подобни нему имаше твърде много. Стойчо Петковъ, който пристигна отъ Нова Загора, следъ като задигналъ по-напредъ оржжието на господаря си турчинъ, донесе известието, че срещналъ по пжтя мнозина юнаци, съучастници въ комитета, които казвали, че отиватъ по селата да вдигатъ ужъ възстание; а въ сжщность тѣ бѣгаха позорно отъ града, като мислѣха, че ще бждатъ спасени, когато правителството най-напредъ тѣхъ изпозатвори.

Най-после, бѣше малка загуба, че нѣколко малодушни хорица избѣгали; важното бѣше, че селскитѣ статистики не бѣха никакъ удовлетворителни. Отдето се надѣваме най-много за помощь, т. е., отдето ни носѣха по-преди известие, че, ако закъснѣе възстанието нѣколко дни, непокорната рая ще се избие единъ други, нѣмаше никакво известие.

Въ подобно положение се нимирахме ние въ сжщия день, 16 Септемврий, а вечерьта часа на два по турски трѣбваше да преминемъ презъ града съ развѣно знаме. Думата ни бѣше, че, ако се съберемъ най-малко 300 души, ще се наемемъ да ударимъ града.

Слънцето превали вече на пладне, движението изъ града се увеличаваше отъ минута на минута. Нѣколко души помежду ни,

по-нетърпеливи, хвърлиха вече червенитѣ фесове и кондуритѣ които замѣстиха съ калпаци и бѣли навуща, и въоржжени, както следва, перѣха се срещу огледалото съ голъ ножъ или сабя въ ржката. Въ това време именно, когато всички бѣха заняти всѣкi съ своето собствено организиране, когато изъ стаята бѣха раз хвърлени пушки, пищови, ножове, паласки и разнообразни уни форми и по причина, че още нѣколко часа оставаше до опредѣ леното време, та затова и стражата бѣше занята съ пригото вления — едно турче на име Сюлейманъ, което стоеше при К Жекова на дюгена, изведнъжъ отвори вратата на стаята, въ която се обличахме. То зѣпна отъ удивление, но докато се при готви да попита що за хора сме, буля Славовица довтаса и го дръпна за ржката, като му се караше, че той нѣма право да влиза въ чужда кжща безъ да поиска за това позволение.

Както и да е, но ние рискувахме да бждемъ издадени въ на вечерието на възстанието. Никой не може да гарантира, че то турчинъ нѣма да разкаже що е видѣлъ, ако не направо на по лицията, поне на своитѣ аркадаши. Михалъ Жековъ, който от сжтствуваше, когато се случи горното произшествие, не можеш да се побере въ кожата си, като се научи за тая случка. Бърз той отиде на дюгена при Сюлеймана, съ намѣрение, ако не може да заливоса работата предъ турчина, да го изведе въ лозята, тамъ ди го убие. Но следъ малко обаче той се завърна и раз каза, че турчинътъ не можелъ да ни разбере що за хора сме, а ка залъ само, че сме готвѣли нѣщо, мъглата на което щѣла отпосл да излѣзе. Михалъ го увѣрилъ, че ще отидемъ на банитѣ, дето ще стане голѣмъ моабетъ, на който ще викаме и него.

Градскиятъ часовникъ удари единадесеть, а числото на на шитѣ бунтовници — 20 души — вмѣсто да се увеличи, отъ час на часъ намаляваше. Всички вече бѣха на кракъ, облѣчени п хъшовски и въоржжени; а собственитѣ ни дрехи бѣха разхвър лени небрежно по земята, които всѣки тъпчеше въ краката си каточе въ тѣхъ се заключаваше робството. Нѣмаше вече „твое" „мое", всѣки бѣше свободенъ да вземе онова, което му харес ваше, безъ да смѣе да му каже нѣкой „нѣмашъ право". Стамбо ловъ, като главатарь на възстанието, който трѣбваше да с отличава ужъ по всичко отъ другитѣ, малко внимание обрѣщаш на формитѣ и на скжпитѣ оржжия. Той се облѣче най-после и п причина, че дрехитѣ и добритѣ оржжия бѣха разграбени веч измежду бунтовницитѣ, задоволи се само съ една стара кремък лийка и съ единъ селски калпакъ, безъ никакви украшения.

Забележително бѣ и това, че главнитѣ деятели на револю ционния комитетъ стояха най-хладнокръвно. Господинъ Миха ловски, напримѣръ, председательтъ на комитета, отъ два дни н бѣше се явявалъ на нашитѣ събрания, при все че всѣки ден провождахме да го викатъ. Той казваше, че понеже кжщата м била по-близо до Чадъръ могила, дето трѣбваше да излѣ затъ заарскитѣ бунтовници, щѣлъ да отиде направо тамъ вечерьт на 16 септемврий. Сжщото оправдание приехме и отъ учител Петъръ Ивановъ

IV

Отдавна часътъ бѣше ударилъ единъ по турски, отдавна момчетата се разхождаха изъ двора, стегнати за пжть и накичени съ разнообразни оржжия, отдавна златогривестиятъ лъвъ се развѣваше срѣдъ двора, пазенъ отъ нѣколко души юнаци, който бѣше привлѣкълъ вниманието и на съседитѣ, които се качваха по плетищата да ни гледатъ; а отвънъ, отъ старо-загорскитѣ съзаклятници никой не се явяваше. Разбира се, че ако работата ни бѣше само съ града, можехме твърде лесно да решимъ въпроса, т. е., като видѣхме, че нашитѣ собствени другари ни лъжатъ, никой не ни спираше да оставимъ града и да потърсимъ спасение другаде. Но ние имахме най-голѣма надежда въ селскитѣ съзаклетници, за които бѣхме увѣрени, че ще дойдатъ, споредъ както бѣха обещали, следователно, нечестно бѣше отъ наша страна да ги оставимъ сами въ такава критическа минута.

По тая причина, решихме да излѣземъ, макаръ и десеть души, на Чадъръ-могила, дето вѣрвахме, че ще намѣримъ събрани поне 300 души, съ които ще можемъ да ударимъ града и да принудимъ насилствено страхливитѣ патриоти да ни придружатъ. Въ противенъ случай, оставаше ни само едно срѣдство: да отидемъ на Хаинето при дѣдо Никола и да се присъединимъ къмъ неговитѣ 700 души ратници...

Преди да излѣземъ, обаче, отъ града и да тръгнемъ къмъ бойното поле, дето всѣки имаше право да предполага, че въ първия още день можеше да стане жертва, за да изпълнимъ единъ християнски дългъ — проводихме да викатъ попъ Ивана, отъ града, да ни комка за последенъ пжть и да ни закълне. Божиятъ служитель, обаче, намѣри за благоразумно да откаже само по тая проста причина, че като било неговъ редъ да служи литургия идещата недѣля, не можелъ да извърши подобно престжпление, т. е. да ни закълне и комка. Фанатическата постжпка на тоя свещеникъ не ни отчая никакъ. Ние се закълнахме сами помежду си; Стамболовъ застана по срѣдата и произнесе клетвата, която ние повтаряхме подире му въ единъ гласъ. Когато ставаше всичко това вжтре въ стаята, на вратата и вънъ на двора бѣха се събрали мжже и жени, които свободно гледаха нашитѣ въодушевления. Мжжетѣ се разговаряха за последствията на нашето дѣло, а женитѣ ронѣха дребни сълзи и се молѣха Богу да ни дойде на помощь

Следъ клетвата последва братско цѣлуване и прегръщане. За ядене и пиене имаше много, но кое бѣше онова сърдце, което да се разпусне и да изпълни тая естествена обязаность въ подобна минута? Мисъльта, че скоро ще настане часътъ, въ който ще раздѣлимъ мегдана съ народния врагъ, дотолкова ни бѣ отвлѣкла вниманието, че никой помежду ни не се погрижи да вземе съ себе си поне една кора хлѣбъ, каточе отивахме на угощение. — „Кой знае? Докато излѣза изъ града, може да ме убиятъ", казваха нѣкои отъ дружината и хвърляха настрана всѣкаква провизия, която ни се доставяше отъ по-старитѣ хора. Младини!

За войвода на малката ни четица бѣше избранъ единоду[ш]
Георги Икономовъ, който отнапредъ се противѣше да приеме
гръмогласна титла, но после склони, защото помежду ни нѣма
другъ по-достоенъ отъ него. За байрактарь се избра Койчо
оргевъ, който отдавна чакаше навънъ съ байряка, заобиколе
отъ любопитнитѣ.

Часътъ удари два — уреченото време за нашето излиза
— мелодичнитѣ гласове на ходжитѣ екнаха отъ викалата на гр
скитѣ джамии и ние се простихме за последенъ пжть съ кжщ
на братя Жекови въ Акарджа... Наредени двама по двама,
пушки на рамо, съ отворено знаме, на число всичко около д
десеть души, хванахме една отъ улицитѣ, които водѣха къмъ
дъръ-могила. Портитѣ на кжщата се затвориха подире ни, но дъл
време се слушаха благославяния, охкания и тънки гласове.

Ние вървѣхме мълчешкомъ, за да не вдигаме още врѣва,
махленскитѣ кучета, които не се забавиха да ни подушатъ, л
наха гръмогласно изъ съседнитѣ дворове, като се изправяха
краката си по стенитѣ. По пжтя, докато не бѣхме излѣзли о
отъ града, срещнахме мнозина, българи и турци, които ни от
ряха пжть мълчешкомъ, но увѣренъ съмъ, че никой отъ тѣхъ
можа да ни познае. Тѣ ни поглеждаха само съ голѣмо лю
питство.

Когато излѣзохме на края и прегазихме Бедечка, запѣх
бунтовническия маршъ на Стамболова:

„Не щеме ний богатство,
Не щеме ний жени —
Но искаме свобода,
Човѣшки правдини!"
И пр.

Скоро ние се озовахме на Чадъръ-могила, дето бърза[х]
да стигнемъ съ голѣмо нетърпение, като мислѣхме, че навър
ще бждемъ честити да се прегърнемъ тамъ съ други наши бра
както отъ града, така и отъ селата. Уви! напусто подсвирквах
на хайдушки маниеръ, напусто паролата орелъ се повтаря
отъ мнозина, напусто лѣгахме на земята да гледаме не иде
нѣкой — нѣмаше жива душа!

Но надеждата не бѣше изчезнала отъ насъ съвършено.
бихме байряка на връхъ могилата, поставихме стража по всич
пжтеки и налѣгахме изъ тревата да чакаме вѣрна дружина. Сле
единъ часъ една отъ стражитѣ захвана да размѣня думитѣ „лъв
и „орелъ". Убийственото нетърпение и любопитство, отъ ко
страдаше цѣлата дружина, нѣщо твърде обяснимо въ такива
нути, когато всѣки иска да се покаже и да срещне своя пр
тель или познайникъ съ пушка на рамо — събра цѣлата дружи
къмъ онова мѣсто, отдето се чуваха гласоветѣ. Напреде ни стое
дѣдо Кольо Райновъ, заедно съ по-малкия си синъ и други о
2—3 момчета, на които той едва преди нѣколко часа бѣ открил
че въ Заара има комитетъ, който ще дига тая вечерь въстан
Тия нови другари, съ изключение на дѣда Коля млади момче
каточе отиваха на сватба: бѣха обути на прябошъ, съ калев

на краката, по риза и тънко елече отгоре, съ габровски ножъ и малко ювзалия пищовче на кръста! При все това, обаче, нашата радость пакъ нѣмаше граница, че числото ни се увеличава още съ нѣколко души. Дѣдо Колю Райновъ, 60 годишенъ старецъ, ронѣше сълзи като малко дете.

Тая наша радость, обаче, не отиде за дълго време. Неприиждането на нови другари отъ една страна, а отъ друга — ехтенето на тжпанитѣ, зурнитѣ, цигулкитѣ и пѣснитѣ въ града, съ които турцитѣ каточе напукъ, нарочно правѣха това, за да покажатъ, че малко ги е грижа отъ 20—30 души хлапета, не бѣха отъ естество да ни веселятъ. Тукъ съмъ длъженъ да ви кажа, че тая вечерь турцитѣ влѣзоха въ рамазанъ, та затуй именно се веселѣха съ тжпани и зурли, за което свидетелствуваха и осветенитѣ имъ джамии. Чакахме часъ, чакахме два, а числото на недоволнитѣ се колебаеше между 20—25 души. Нѣмаше ни Петъръ Ивановъ, ни Господинъ Михаиловски, които обещаваха да ни намѣрятъ на Чадъръ-могила. Оставаше още малко време до определения часъ, т. е. часа 5, когато трѣбваше да ударимъ града. Да направимъ това само съ 25 души бѣ невъзможно. Да се върнемъ преспокойно назадъ, така сжщо не бѣше удобно, именно за насъ вънкашнитѣ, защото всѣки отъ останалитѣ щѣше да си отиде въ кжщата, а ние оставахме насрѣдъ пжть. Освенъ това, не бѣше бунтовническа доблесть да сложимъ дигнатитѣ вече единъ пжть пушки и да се върнемъ като жени по мѣстата си. Това начало се поддържаше и отъ нѣкои мѣстни възстанници: Георги Апостоловъ, братя Жекови, Стойчо Петковъ и др. Ние решихме, както казахъ по-горе, да отидемъ при дѣдо Никола въ Хаинето. Но, за да не остане нѣкое срѣдство неизпитано, докато удари часътъ 5, изпратихме двама души — Георги Жековъ и Георги Кюмюра, да идатъ да видятъ на другитѣ пунктове дали не сж дошли нѣкои отъ селскитѣ възстанници. Тия последнитѣ се завърнеха следъ малко, заедно съ Петка Пояса, който бѣше поставенъ отъ по-рано да пази на определеното мѣсто, за да доведе при насъ селскитѣ бунтовници.

Той ни разказа, че преди малко дошли 40—50 души селяни, но щомъ видѣли, че нѣма никой, върнали се още начаса, безъ да го слушатъ като ги увѣрявалъ, че хората сж събрани на друго мѣсто.

Чакъ сега бѣхме ние увѣрени наздраво, че сме излъгани отъ заарскитѣ патриоти и отъ отчаянитѣ си братя селяни.*) Не ни оставаше друго нищо, освенъ да отстжпимъ, докато е още рано, за Хаинето, което е далечъ отъ Заара около 6—7 часа. Когато се даде разпореждане да се върне единъ измежду ни,

---

*) Сжщата тая нощь, т. е, 16 септемврий 1875, около града Стара-Загора е имало селски бунтовници близо до 1500 души, доведени отъ изпратенитѣ наши агенти, Чифутовъ, Момчевъ и други, въ числото на които се намирали мнозина чакъ отъ с. Обруклий. Тѣ били скрити по разни точки край града и, не зная по какви внушения, чакали да пламне градътъ, па тогава да изскочатъ отъ своитѣ засади и да нападнатъ. Нашиятъ планъ, обаче, не бѣше да палимъ по-напредъ града, а да се съберемъ.

За войвода на малката ни четица бѣше избранъ единодушн Георги Икономовъ, който отнапредъ се противѣше да приеме та гръмогласна титла, но после склони, защото помежду ни нѣмаш другъ по-достоенъ отъ него. За байрактарь се избра Койчо Ге оргевъ, който отдавна чакаше навънъ съ байряка, заобиколен отъ любопитнитѣ.

Часътъ удари два — уреченото време за нашето излизан — мелодичнитѣ гласове на ходжитѣ екнаха отъ викалата на град скитѣ джамии и ние се простихме за последенъ пжть съ кжщат на братя Жекови въ Акарджа... Наредени двама по двама, с пушки на рамо, съ отворено знаме, на число всичко около два десеть души, хванахме една отъ улицитѣ, които водѣха къмъ Ча дъръ-могила. Портитѣ на кжщата се затвориха подире ни, но дълг време се слушаха благославяния, охкания и тънки гласове.

Ние вървѣхме мълчешкомъ, за да не вдигаме още врѣва, н махленскитѣ кучета, които не се забавиха да ни подушатъ, лав наха гръмогласно изъ съседнитѣ дворове, като се изправяха н краката си по стенитѣ. По пжтя, докато не бѣхме излѣзли още отъ града, срещнахме мнозина, българи и турци, които ни отва ряха пжть мълчешкомъ, но увѣренъ съмъ, че никой отъ тѣхъ н можа да ни познае. Тѣ ни поглеждаха само съ голѣмо любо питство.

Когато излѣзохме на края и прегазихме Бедечка, запѣхм бунтовническия маршъ на Стамболова:

„Не щеме ний богатство,
Не щеме ний жени —
Но искаме свобода,
Човѣшки правдини!"
И пр.

Скоро ние се озовахме на Чадъръ-могила, дето бързахм да стигнемъ съ голѣмо нетърпеeние, като мислѣхме, че навѣрн ще бждемъ честити да се прегърнемъ тамъ съ други наши братя както отъ града, така и отъ селата. Уви! напусто подсвирквахм на хайдушки маниеръ, напусто паролата орелъ се повтаряш отъ мнозина, напусто лѣгахме на земята да гледаме не иде л нѣкой — нѣмаше жива душа!

Но надеждата не бѣше изчезнала отъ насъ съвършено. По бихме байряка на връхъ могилата, поставихме стража по всичк пжтеки и налѣгахме изъ тревата да чакаме вѣрна дружина. След единъ часъ една отъ стражитѣ захвана да размѣня думитѣ „лъвъ" и „орелъ". Убийственото нетърпение и любопитство, отъ коет страдаше цѣлата дружина, нѣщо твърде обяснимо въ такива ми нути, когато всѣки иска да се покаже и да срещне своя прия тель или познайникъ съ пушка на рамо — събра цѣлата дружин къмъ онова мѣсто, отдето се чуваха гласоветѣ. Напреде ни стоеш дѣдо Кольо Райновъ, заедно съ по-малкия си синъ и други още 2—3 момчета, на които той едва преди нѣколко часа бѣ открилъ че въ Заара има комитетъ, който ще дига тая вечерь възстание Тия нови другари, съ изключение на дѣда Коля млади момчета каточе отиваха на сватба: бѣха обути на прябошъ, съ калевр

на краката, по риза и тънко елече отгоре, съ габровски ножъ и малко ювзалия пищовче на кръста! При все това, обаче, нашата радость пакъ нѣмаше граница, че числото ни се увеличава още съ нѣколко души. Дѣдо Колю Райновъ, 60 годишенъ старецъ, ронѣше сълзи като малко дете.

Тая наша радость, обаче, не отиде за дълго време. Неприиждането на нови другари отъ една страна, а отъ друга — ехтенето на тжпанитѣ, зурнитѣ, цигулкитѣ и пѣснитѣ въ града, съ които турцитѣ каточе напукъ, нарочно правѣха това, за да покажатъ, че малко ги е грижа отъ 20—30 души хлапета, не бѣха отъ естество да ни веселятъ. Тукъ съмъ длъженъ да ви кажа, че тая вечерь турцитѣ влѣзоха въ рамазанъ, та затуй именно се веселѣха съ тжпани и зурли, за което свидетелствуваха и осветенитѣ имъ джамии. Чакахме часъ, чакахме два, а числото на недоволнитѣ се колебаеше между 20—25 души. Нѣмаше ни Петъръ Ивановъ, ни Господинъ Михаиловски, които обещаваха да ни намѣрятъ на Чадъръ-могила. Оставаше още малко време до опредѣления часъ, т. е. часа 5, когато трѣбваше да ударимъ града. Да направимъ това само съ 25 души бѣ невъзможно. Да се върнемъ преспокойно назадъ, така сжщо не бѣше удобно, именно за насъ вънкашнитѣ, зашото всѣки отъ останалитѣ щѣше да си отиде въ кжщата, а ние оставахме насрѣдъ пжть. Освенъ това, не бѣше бунтовническа доблесть да сложимъ дигнатитѣ вече единъ пжть пушки и да се върнемъ като жени по мѣстата си. Това начало се поддържаше и отъ нѣкои мѣстни възстанници: Георги Апостоловъ, братя Жекови, Стойчо Петковъ и др. Ние решихме, както казахъ по-горе, да отидемъ при дѣдо Никола въ Хаинето. Но, за да не остане нѣкое срѣдство неизпитано, докато удари часътъ 5, изпратихме двама души — Георги Жековъ и Георги Кюмюра, да идатъ да видятъ на другитѣ пунктове дали не сж дошли нѣкои отъ селскитѣ възстанници. Тия последнитѣ се завърнаха следъ малко, заедно съ Петка Пояса, който бѣше поставенъ отъ по-рано да пази на опредѣленото мѣсто, за да доведе при насъ селскитѣ бунтовници.

Той ни разказа, че преди малко дошли 40—50 души селяни, но щомъ видѣли, че нѣма никой, върнали се още начаса, безъ да го слушатъ като ги увѣрявалъ, че хората сж събрани на друго мѣсто.

Чакъ сега бѣхме ние увѣрени наздраво, че сме излъгани отъ заарскитѣ патриоти и отъ отчаянитѣ си братя селяни.*) Не ни оставаше друго нищо, освенъ да отстжпимъ, докато е още рано, за Хаинето, което е далечъ отъ Заара около 6—7 часа. Когато се даде разпореждане да се върне единъ измежду ни,

*) Сжщата тая нощь, т. е. 16 септемврий 1875, около града Стара-Загора е имало селски бунтовници близо до 1500 души, доведени отъ изпратенитѣ наши агенти, Чифутовъ, Момчевъ и други, въ числото на които се намирали мнозина чакъ отъ с. Обруклий. Тѣ били скрити по разни точки край града и, не зная по какви внушения, чакали да пламне градътъ, па тогава да изскочатъ отъ своитѣ засади и да нападнатъ. Нашиятъ планъ, обаче, не бѣше да палимъ по-напредъ града, а да се съберемъ.

за да извести въ града за нашето намѣрение, мнозина охотници се намѣриха да изпълнятъ тая поржчка. Единъ казваше, че кжщата му била край града, и по тая причина никой не щѣлъ да го усѣти, като се вмъкне въ града; други възразяваше, че ще иде да преспи презъ нощьта на лозето си и зараньта ще влѣзе въ града, безъ да го съпикаса и полицията. Отъ всички конкуренти, предпочете се Руси Клепалото; нему се каза още, да съобщи на приятелитѣ въ града, че ако получимъ помощь отъ Хаинето, ще се върнемъ на другата вечерь да нападнемъ града.

V

Мнозина отъ останалитѣ другари не скланяха да вървятъ за Балкана, т. е. за Хаинето, като казваха, че не били приготвени за дългъ пжть и други още извинения. Но повечето гласове бѣха на наша страна, и недоволнитѣ се престориха, че нѣма да упорствуватъ.

Когато байрактарьтъ сне знамето отъ Чадъръ-могила и ние презъ заарскитѣ лозя се отправихме къмъ Хаинето безъ пжть, тъй че на много мѣста бѣхме принудени да обикаляме по причина на хендецитѣ и други огради, градскиятъ часовникъ удари не петь, а седемь (по турски), като да искаше съ това да ни каже сбогомъ. Времето бѣ тихо, но нощьта тъмна, защото месецътъ бѣше побѣгналъ да се затули на западъ.

Тая четица, която тръгна къмъ Хаинето, се състоеше отъ: братя Михалъ и Георги Жекови, най-решителнитѣ момчета; Георги Апостоловъ, интелигентенъ момъкъ, който говорѣше нѣколко европейски езици; Петко Стояновъ Пояса, фанатикъ бунтовникъ и страшенъ поклонникъ на своята двуцевна пушка и револверъ лафоше, които чистѣше по нѣколко пжти на день и никога не позволяваше да се досегне нѣкой до тѣхъ; Кольо Райновъ, старецъ на 60 години, който водѣше съ себе си и малкия си синъ; Койчо Георгиевъ — байрактарьтъ; Георги Кюмюра, влюбенъ бунтовникъ, който преди два деня бѣше говорилъ на либето си, че е принуденъ да го остави, защото обича повече тънката филинтра; Стойчо Петковъ, отчаянъ човѣкъ, който се смѣеше, каточе отива на сватба и казваше, че за него нѣма друга кариера по-годна, освенъ шумата; Христаки Генчевъ, двадесеть годишно момче, едно на майка, която отъ любовь къмъ рожбата си бѣше го снабдила съ много потрѣбности, които другитѣ нѣмаха. После идѣха Никола Станчевъ, Бойчо Атанасовъ, който не преставаше да говори като какво ще кажатъ съседитѣ му турци въ чаршията, като видятъ на другия день, че дюгенътъ му е затворенъ, и други още, на които имената не мога да си припомня. Всички гор採казани бѣха жители отъ Стара-Загора, хора отъ еснафска ржка. А чужденци бѣха само Стамболовъ, Георги Икономовъ и азъ.

Не ще и дума, че, безъ никакви почти изключения, всички поменати младежи имаха горе-долу своето състояние и никакъ не бѣха принудени отъ гладъ да тръгнатъ по гората, както искатъ

да кажатъ нѣкои богати гюбрета. Единствената тѣхна цель бѣше: пламенната идея да отхвърлятъ турското иго.

Щомъ извървѣхме едно разстояние отъ 2½ часа, хоризонтътъ на изтокъ почервенѣ и есенната зора не се забави да се покаже. До това време ние бѣхме стигнали въ една малка курия, именуема Глуханската, за която бачо Кольо Райновъ казваше, че е единственото мѣсто, въ което можемъ да се закриемъ отчасти малко. Тя се намира на три часа разстояние отъ Стара-Загора, заобиколена съ турски села. Тукъ наблизо е Новата-махала, българско селце.

Въ тая малка курия, заобиколена, като островъ, отвсѣкжде съ поле, влѣзе нашата четица, състояща се отъ 18—20 души. Като се изключи една малка долина, въ която може да се скрие човѣкъ за малко време, изъ останалото пространство на курията заяка можеше да се види. Положението ни не бѣше отъ завиднитѣ; нѣмаше съмнение, че въ града знаеха вече за нашето излизане, защото, докато преминемъ изъ лозята, много души ни видѣха: потерята бѣ неизбѣжна него день. Въ Глуханската курия ние щѣхме да престоимъ само тоя день, а вечерьта, като притъмнѣе, мислѣхме да се отправимъ за Хаинето. Изнурени отъ трудното пжтуване презъ нощьта, мнозина усѣтиха нужда отъ хлѣбъ и вода, но де да ги намѣришъ? Измежду дружината се намѣриха една-две пити хлѣбъ за закуска, но вода нѣмаше наоколо, или по-добре, имаше, но ние не знаехме на коя страна се намира. По пладне хванахме единъ българинъ, който бѣше дошелъ да си сѣче дърва въ корията. Той се опита да бѣга, когато го повикахме, но стражата излѣзе насреща му и го хвана. Бедниятъ! Дълго време той не можа да проговори, като го доведоха при четата, при всичкитѣ ни увѣрения, че сме българи като него и само за доброто на неговитѣ събратя българи сме излѣзли изъ шумата. Като се поокопити малко, проводихме го да ни донесе вода още съ други двама души отъ четата, отъ близкия изворъ, който той ми показа. Понеже нѣмахме нито кратуна, нито стомна за вода, изпразнихме нѣколко мишинени паласки, които той ходи да пълни до десетина пжти.

Отъ всички, най-много бѣше недоволенъ Стамболовъ. Той не се свърташе на едно мѣсто, обикаляше курията, разглеждаше съ телескопъ близкитѣ села и пжтища, да види нѣма ли нѣкое движение. Той говорѣше на всички, че ако падне убитъ, да гледатъ да му вематъ портфейла съ писмата, между които имало нѣкои важни документи; а за себе си, за своя животъ малко искаше да знае. Най-после, той не се стърпѣ да стои така бездеятелно и да чака нощьта. Поиска позволение отъ дружината да го остави да заобиколи изъ ближнитѣ български села около курията, да види защо не сж дошли въ града споредъ обещанието си. Разбира се, никой не издигна гласа си да противоречи на Стамболова, защото той не караше никого да ходи, а самъ се решаваше да направи това трудно пжтешествие, което можеше да има твърде неприятни последствия.

Стамболовъ се преоблѣче въ чисто селски дрехи, остави си тефтерчето съ важнитѣ документи и, придруженъ още

отъ едного, излѣзе отъ курията. Той се задължи да иде чак Хаинето, ако му остане време.

— Ако не се върна, не ме чакайте дълго време, казваше — Две нѣща само може да се случатъ въ това пжтуване: ак се случи нищо, азъ ще ви намѣря пакъ; въ противенъ слу бждете увѣрени, че съмъ убитъ, защото нѣма да се оставя д хванатъ живъ.

Следъ заминаването на Стамболова, ние бидохме видѣни нѣколко български деца, които пасѣха волове изъ курията и шитѣ на които бѣха дошли да beratъ грозде въ ближнитѣ л Тия плашливи деца оставиха воловетѣ си и хукнаха да бѣ къмъ бащитѣ си, като ревѣха колкото иматъ сила: „мамо, л хора има въ курията".

Всичко живо, което пъплѣше изъ лозята, турци и бълг мжже и жени, се впусна да бѣга накждето му видятъ оч като оставяше и волове и кола. Ако подплашенитѣ работници гаха къмъ една страна, ние отстжпвахме на противополож Около единъ часъ се въртѣхме като орли изъ курията, но, на к и страна да се отправяхме, излизахме все на поляна, нѣмаше мѣ което да отговаря на нашето положение. Въ това си полож ние бѣхме видени още отъ мнозина селяни, които така сжщо гаха единъ презъ други, като отъ чума. Заседнахме на едно м между едни канари и тукъ чакахме да измремъ, понеже б увѣрени, че скоро ще се дигне върху ни тежка потеря. Изл обаче, противното на нашето не съвсемъ безосновно предп жение, за което трѣбваше да благодаримъ само на тая пр причина, че турцитѣ не бѣха начертали още плана на сво действия.

Приближаването на нощьта бѣше единственото наше сение. но мръква ли се така скоро въ подобни критически мин

Часътъ къмъ 11 ½ по турски съгледахме отдалечъ, Стамболовъ се връща здравъ и читавъ. Гробната тишина и нието, което до тоя часъ царуваше въ нашата срѣда, отведн бѣ нарушено. „Не се бойте, момчета! Щомъ Стамболовъ се вр живо и здраво, наредъ ни е работата" — викаха мнозина ме дружината. Това минутно възхищение, предизвикано само отъ вяването на единъ човѣкъ, може да се види чудно на нѣкои к нетни труженици, но който е бивалъ български възстанн който преди единъ день е мислилъ, че неговата постжпка, вземе пушката на рамо, е желание на цѣлия народъ, а следъ минути е билъ предаванъ отъ своитѣ собствени братя, отъ сжщия народъ, който е ималъ злочестината да мисли, че пушката и ножътъ сж единственото спасение на България, после, който е пасълъ киселецъ и букова шума, вмѣсто хл ще се съгласи съ насъ. че лѣковѣрието играе твърде важна между хора, които сж излѣзли да мратъ за известна цель. между коварнитѣ дипломати и немилостиви богаташи сжщест хладнокръвие, когато решаватъ своитѣ действия въ мрачния бинетъ.

Стамболовъ не отишълъ до Хаинето. Той се върналъ Новата-Махала (българското село, на 3 ½ часа отъ Стара-Заг

дето се известилъ, че миналата нощь цѣлото село било на кракъ, готово да се отправи за града, щомъ види, че пламнатъ огньоветѣ. Селянитѣ, съ които говорилъ Стамболовъ, му обещавали, че се съгласяватъ да ни дадатъ 40 — 50 души момчета, съ които да се върнемъ презъ нощьта да нападнемъ Заара, стига само да видятъ съ очитѣ си, че самитѣ граждани сж дали вече поводъ за възстание. Заради това цѣлата чета трѣбвало да иде въ Новата-Махала, съ байрака, за да вдъхне куражъ на братята селяни. Тоя планъ се хареса на всички още повече, когато Стамболовъ прибави, че най-напредъ дружината ще направи една кафалтия на единъ отъ селскитѣ хармани, за което той се разпоредилъ вече, докато билъ още въ селото.

Часътъ нѣмаше още 12 по турски, т. е. не бѣше още притъмнѣло добре, когато ние се извлѣкохме изъ Глуханската курия на поляната и хванахме пжтя къмъ Новата-Махала, която е далечъ на половинъ часъ растояние отъ корията. Преди да влѣземъ въ селото, изпратихме най-напредъ двама души, отъ които пакъ единиятъ бѣше Стамболовъ, въ селото, да разгледатъ да не би да се крие нѣкое предателство. Условието бѣше такова, че ако тия пратеници усѣтятъ, че работата не е чиста, ще изсвирятъ сигнала три пжти, за да ни предизвестятъ да вземемъ мѣрки, а ако нѣма нищо — ще свирнатъ само единъ пжть. Ние чакахме около пжтя разпоредени единъ до единъ.

Следъ нѣколко минути гласътъ на свирката се чу да изсвири само единъ пжть, и ние наредени двама по двама влѣзохме въ селото, като пѣехме бунтовния маршъ, който бѣхме забравили отъ миналата вечерь. Цѣлото село гръмна отъ нашето влизане. Мало и голѣмо се трупаше напреде ни да ни гледа що за хора сме, а кучетата бухтѣха въ единъ гласъ отчаяно, като да бѣхме възстанали противъ тѣхъ. Заведоха ни на единъ харманъ срѣдъ селото, дето действително бѣше приготвено ядене за дружината. Тукъ ние побихме байрака и насѣдахме наоколо да вечеряме. Мнозина селяни съ свѣщи въ ржка ни носѣха едно-друго, и съ голѣмо благоговение, гологлави, извървѣха се единъ по единъ да цѣлуватъ знамето, като да бѣше то иконата на Божа Матерь. Тѣ ни изглеждаха съ любопитство и се чудѣха какъ сме си прежалили младината и сме тръгнали да си търсимъ смъртьта.

Дѣдо попъ, като лице по-вещо въ всѣка работа, следваше да разказва на своето стадо какво значение иматъ нашитѣ черни калпаци, които той наричаше руски, и защо на байрака има изписанъ лъвъ, а не друго нѣкое животно. Другъ единъ шестдесеть и петь годишенъ старецъ, който бѣше живѣлъ дълго време въ Гърция и земалъ участие въ тамошнитѣ движения, не преставаше, докато вечеряме, да декламира стихове на гръцки езикъ, въ които твърде често се споменуваше думата патрида. Той бѣше възхитенъ отъ нашето присжтствие, възхищаваше се дѣдо попъ, възхищаваха се и другитѣ селяни, но докато работата се въртѣше само въ честитяване и поздравления.

Щомъ се наядохме и поискахме да ни приготвятъ 40-тѣ души, които бѣха обещали да ни дадатъ като помощь, за да се върнемъ и нападнемъ града, дѣдо попъ се зачеса задъ врата, стар-

направо на нашитѣ въпроси, когато го питахме ще приеме ли подъ своя защита М. Жекова.

— Че какво има; нали сме християни — брътвѣше той безсъзнателно.

Заедно съ Михаль Жековъ остана братъ му Георги и Георги Кюмюрътъ, по собствено тѣхно желание, за да бждатъ другари на болния. Ние излѣзохме набързо отъ селото, като взехме единъ човѣкъ, показанъ отъ Андроника, който щѣше да ни покаже нѣкое плитко мѣсто да прегазимъ Тунджа, понеже се бояхме да минемъ презъ моста, да не би да е заварденъ отъ нѣкоя потеря. Когато излѣзохме накрай селото, месецътъ надникна презъ срѣдно-горскитѣ низки върхове и разкошното легло на р. Тунджа, която се извиваше като змия по казанлъшкото текне, лъсна напреде ни.

Мостътъ на рѣката, който е на отворено мѣсто и който можахме да разгледаме така сжщо отдалечъ, нѣмаше да се пази отъ никого. Следъ като го преминахме, водачътъ, когото взехме отъ Елхово, се върна назадъ, а ние се отправихме презъ нивята безъ пжть, за Хаинето. Колкото и да бързахме, за да стигнемъ по-скоро, бѣхме принудени да почиваме твърде начесто, понеже не оставаше вече сила: бѣхме убъхтани и заморени. Когато възлѣзохме на единъ бѣлъ сипей, отдето трѣбваше да се навалимъ вече къмъ Хаинето, хоризонтътъ на изтокъ почервенѣ, което предизвестяваше скорошно съмване; а до селото оставаше още единъ часъ пжть, ако не и повече, който ние не можахме да извървимъ и за два.

Ние имахме пълна възможность да се отбиемъ въ гората, дето щѣхме да бждемъ на по безопасно и отдето само единъ можеше да влѣзе въ селото, за да вземе хлѣбъ и да види какво станаха 700-тѣ души на дѣдо Никола; но по съображения, които не мога да си обясня сега, защото полуубитиятъ и преследваниятъ човѣкъ разсжждава по съвсемъ другъ начинъ, отколкото оня, който стои на масата — решихме да влѣземъ въ селото всички заедно.

Докато стигнемъ до хаинската рѣка, която тече отдолу подъ селото, селяни — турци и българи — ни срещнаха на пжтя. Тѣ излизаха отъ селото си, кой съ кола, кой съ брадва по своята полска работа; а ние, въоржжени, подминавахме ги отстрана. Тѣ ни изглеждаха съ любопитство, а нѣкои по-дързостни, разбира се турци, се осмѣляваха да ни попитатъ що за хора сме и кжде отиваме. Ние отговаряхме разнообразно: на едни казвахме, че сме ловджии, на други инженери*) и пр. Като влѣзохме въ селото, бѣше се вече развиделило добре: говедаритѣ, телчаритѣ и много жени, които изкарваха добитъка си, прѣчеха по пжтя. Лошото бѣше и това, че водачътъ ни Кольо Райновъ не можа да

---

*) Това обстоятелство много съвпадаше, понеже по него време се правѣше шосе въ ближния твърдишки боазъ и различни инженери и кондуктори прѣчеха по околнитѣ села; а между насъ имаше двама-трима съ мушами и капели.

налучи отъ единъ пжть дѣдовата Николова кжща. Но не стига и това: на края на селото изгубихме двама души отъ другаритѣ си, Икономовъ и Ст. Петковъ, които ударили презъ друга улица, понеже бѣха останали малко назадъ. Не говоря за буднитѣ селски стражари — кучетата. Тѣ ни съпровождаха и отъ двете страни на улицата, като прескачаха и надничаха презъ плетищата, да не би да ни изгубятъ. Положение, както виждате, не твърде завидно.

Следъ като се скитахме нѣколко минути изъ улицитѣ, случайно сме излѣзли предъ кжщицата на дѣдо Никола, която Кольо Райновъ можа да познае най-напредъ. Похлопахме на кжщната врата. Войводата на седемтѣ стотинъ юнаци българи и турци не бѣше се още събудилъ; той си отспиваше на хладина. Похлопахме втори пжть още по-силно, на което ни се отговори съ легко покашлюзане.

Забута се дървената ключалка на вратата и следъ малко войводата стоеше напреде ни, отвжтре, като държеше съ едната си ржка вратата. Той бѣше по бѣли гащи, съ синь месалъ на главата и босъ.

— Бре кжщата ми изгорихте!... — извика дѣдо Никола, щомъ ни позна кои сме, и натисна да затвори вратата.

Бѣше късно. Краищата на нашитѣ пушки отдавна бѣха препрѣчени на вратата, дѣдо Никола натиска отвжтре, ние — отвънъ, и като петима противъ единъ — надвихме.

— Махвайте се отъ кжщата ми; по това време, като васъ хора, влизатъ ли въ село! — викаше той.

Дѣдо Никола имаше уважителни причини да говори така, но и ние отъ своя страна бѣхме въ пълното си право да го диримъ: който е искалъ да му не главоболи никой главата, да е стоялъ миренъ и да не е ходилъ да се хвали, че има подъ командата си 700 души, съ които ще заеме прохода. Само войводитѣ въ Ромъния и Сърбия можеха да лъжатъ така безнаказано; съ други думи, калпазанлъцитѣ и хвалбитѣ само въ поменатитѣ страни минаваха за чиста монета. Въ България трѣбваше да бждешъ или бунтовникъ въ пълния смисълъ на думата, или проданъ чорбаджия, за да те знае всѣки.

Отъ нашето не твърде прилично влизане, отъ което се полюлѣ цѣлата кжща чакъ до основата си, всички домашни на дѣда Никола се събудиха и разтревожиха. Стопанката му плачеше на една страна, а дѣдо Никола ни гледаше смаянъ и не знаеше накжде да ни експедира. Той отвори една друга врата, въ сжщата стая дето бѣхме влѣзли и ни покани да влѣземъ вжтре; а после, заедно съ Коля Райновъ, излѣзоха изъ селото да търсятъ изгубенитѣ ни другари и да подслушатъ: не се ли говори нѣщо за нашето идване.

Стаята или мѣстото, въ което ни покани дѣдо Никола, не бѣше ни стая, ни килеръ ни хамбаръ, а простъ курникъ за хвърковати домашни гадове, съ следитѣ и миризмата на които се запознахме още съ първо влизане. Това мѣсто служеше на дѣда Никола още, като сиромахъ човѣкъ, за държане на тютюнъ, чесънъ, лукъ и пр., които бѣха окачени по стенитѣ. Както кжщицата на дѣдо Никола, така и това помѣщение нѣмаше прозорецъ.

Презъ друга една врата се излизаше въ градината, обрасла
буйна трева, което бѣше добре за насъ.

Никой отъ насъ не си отвори устата да забележи тия н
добства. Съ първо влизане още ние се натъркаляхме единъ въ
други въ тая нечистотия и заспахме като умрѣли, да става щ
ще. Две нощи и единъ день минаваха вече, откакто не бѣхме
тваряли очи; отъ друга страна, не малко бѣхме убити. Баба
колица разтовари коня ни, който бѣхме взели отъ Новата-
хала, и го пусна да пасе изъ градината, разбира се на скр
мѣсто. После тя обиколи и насъ и ни заповѣда да не дигаме
какъвъ шумъ, а да си налѣгаме парцалитѣ. Отъ всичко това
виждаше че тя е опитна жена, слугувала е и другъ пжть на так
хора съ по-опредѣлена цель, съ които стопанинътъ й е им
работа презъ цѣлия си животъ.

Подиръ пладне, когато ни разбудиха да хапнемъ, двам
старци, бачо Кольо и дѣдо Никола, стояха край огъня, кол
до колѣно, заключени вжтре въ стаята. Напреде имъ имаше
лаено жебениче съ ракийка, а на огъня къкрѣше черно коте
съ госба — прѣсна тунджанска пастърва. Тѣ изглеждаха мн
по-весели, отколкото по-напредъ, особено дѣдо Никола. Причин
на всичко това бѣше, че, споредъ събранитѣ изъ селото сведен
за нашето идване се говорило, че сме дошли и заминали, ни
не видѣлъ, когато сме хлътнали въ кжщата на дѣдо Никола
двамата ни изгубени приятели не могли да ги намѣрятъ; науч
се само, че тѣ заминали нагоре къмъ лозята.

По наше предложение, късно вечерьта, въ кжщата на д
Никола се събраха по-първитѣ съучастници въ революцион
комитетъ отъ селото, заедно съ които трѣбваше да размисл
какво да се прави, когато стана вече известно, че никжде не
е вдигнало възстание, съ изключение на Търново, дето има
още съмнение, че Иванчо х. Димитровъ е извелъ своята шар
чета, състояща се отъ моми и момци. Тукъ, въ това събран
присжтствуваше страшниятъ Иванъ Сетерилията, който ни р
казваше, преди малко, въ Стара-Загора, че горѣлъ турцитѣ к
кибритъ. Сега той не говорѣше нищо, подсмърчаше напреде
и дългиятъ ножъ, който носѣше въ мирно време, липсваше
кръста му. Стамболовъ предложи на тоя последния, понеже зна
скрититѣ балкански пжтеки, да го придружи да отидатъ до Т
ново, за да видятъ каква е работата; а ние до това време,
дето се върнатъ, да чакаме въ нѣкоя балканска дупка, дето
ни се донася хлѣбъ отъ селото. Сетерилията отказа, на основан
че билъ заподозрѣнъ отъ турцитѣ, които щомъ видѣли, че л
сва, щѣли да се усъмнятъ. Разбира се, всичко това бѣха баб
деветини отъ Сетерилията, само да не отиде. Колко ли е кълн
той на ума си оня часъ, въ който се хвалѣше, че всѣка
дина е убивалъ по нѣколко души турци!

Следъ дълги препирни и убеждения, събранието склони н
после да опредѣли други двама души водачи, отъ които едини
щѣше да заведе Стамболова до Търново, а другиятъ да изв
насъ на нѣкое затънтено мѣсто изъ хаинския Балканъ, дето

чакаме Свамболова. Последниятъ водачъ, който бѣше отишълъ да се приготовлява за пжть, се завърна подиръ малко, готовъ вече и каза, че като се отбилъ въ кжщата на другия водачъ за Търново, който така сжщо бѣше отишълъ да се приготовлява, не го намѣрилъ у дома му. На въпроса, кжде е отишълъ, стопанката му, която не знаела въ що се състои работата, отговорила невино, че мжжътъ й се качилъ на тавана преди малко, коже би, да нарежда тютюна.

Това значеше, че той е избѣгалъ.

Както виждате, на всѣка стжпка срѣщахме препятствия и хладно приемане, но все не се отчайвахме още, не губѣхме надежда въ успѣха на дѣлото. Пъргавиятъ Стамболовъ бѣше готовъ да иде не само въ Търново, но и на оня свѣтъ, стига само да може да се направи нѣщо. Трудъ, мжки, неволи, гладъ, смърть и пр. бѣха за него море до колѣне. Той излѣ яда си на събравшитѣ се въ дома на дѣдо Никола мустакати юнаци, които наричаше страхливи баби, малодушни, нерешителни и пр.

— Засрамете се поне отъ насъ, вчерашни деца, които имаме възможность да живѣемъ отъ васъ по-богато и по-охолно, но за общо добро презрѣли сме всичко и ходимъ да се скитаме гладни и жадни.

Всики присжтствуващи мълчаха съ наведени глави.

VI

Двамата ни изгубени другари, Икономовъ и Стойчо Петковъ, отдавна бѣха между насъ. Тѣ се крили презъ цѣлия день въ лозята и надвечерь, като се стъмни, доведе ги при насъ единъ пждаринъ, комуто тѣ се изказали и който се случило да бжде отъ нашитѣ хора. Бѣше вече близо срѣднощь, часътъ минаваше петь по турски, когато ние се приготвихме вече да тръгваме само съ единъ водачъ, защото стоенето ни въ село не обещаваше добро. Нужно бѣ да се махнемъ отъ селото, па да става щото ще. Въ това време именно, когато да излѣземъ навънъ, загърмѣ, затрещѣ, небето се покри съ тъмни облаци, притъмнѣ като въ рогъ, и дъждътъ, размѣсенъ съ ситна-дребна лапавица, рукна да вали като изъ ржкавъ. Дъждъ, градъ, но ние трѣбваше да вървимъ. Нещастното ни конче, което бѣхме взели отъ Новата-махала, кислѣше вече предъ вратата съ наведена глава, вързано о плета и натоварено съ едно-друго, повечето хлѣбъ. За да ускоримъ тръгването си, хитриятъ дѣдо Никола, когото нашето присжтствие въ кжщата му сериозно трѣбваше да го безпокои, ни увѣряваше да тръгнемъ сега само съ дѣда Стояна (така се казваше водачътъ), а после ще ни изпратятъ другъ човѣкъ, който ще заведе Стамболова до Търново. Разбира се, всичко това бѣха празни думи.

Не бѣхме още излѣзли изъ двора на дѣдо Никола, когато се изгубихме единъ отъ другъ, по причина на дълбоката тъмнина; благодарение на ярката свѣткавица, която блѣскаше твърде начесто, ние се събирахме. Но и тя имаше своитѣ лоши страни, а именно, че следъ свѣтлината не можехме да гледаме нормално.

Дъждътъ бѣше до такава степень изобиленъ, че следъ нѣколко минути по тѣлата ни нѣмаше сухо мѣсто. Барутъ, пушки, книжни фишеци — станаха на чисто тѣсто. Пѫтьтъ ни за опредѣленото мѣсто — Балкана — бѣше презъ турската махала. Кучетата лаяха отчаяно подире ни, но не бѣше време да се боимъ отъ хорска опасность; всѣки натискаше парцалитѣ си подъ своята стрѣха, освенъ ние, неблагонадеждниттѣ. „Кѫде сте, братя?“ „Чакайте, че ви изгубихъ!“ „Обадете се!“ „Не ви виждамъ!“ — се чуваха гласове назадъ и напредъ, изъ улицата, отъ нашитѣ другари, които се лутаха като зашеметени изъ тъмнината. Практичниятъ бай Стоянъ се спрѣ срѣдъ улицата; той ни прибра наоколо си като пилета и строго ни заповѣда да мълчимъ.

— Знаете ли де се намираме? — питаше той съ нисъкъ гласъ. — Всички сме изклани като ярета, ако подушатъ турцитѣ. — Хайде, азъ ще вървя напредъ и ще издавамъ гласъ като кога се мамятъ кози; а вие ще следвате подиръ гласа.

Но не бѣше само това; следъ малко бай Стоянъ захвана да си преправя гласа, като че врещѣше сѫща коза. Ние тичахме подире му. Като излѣзохме извънъ селото, отправихме се къмъ боаза (хаинския), направо презъ нивята.

Изъ тѣсния хаински боазъ тече рѣка; пѫтьтъ, който върви изъ боаза къмъ Трѣвна и презъ който трѣбваше да минемъ, минава покрай самата рѣка, като лѫкатуши съ нейната не дотамъ права линия. Тоя пѫть или тая слѣпа пѫтека бѣше по него време толкова тѣсна, че двама души, ако дойдѣха наспоредъ, единъ отъ тѣхъ трѣбваше да падне долу въ рѣката. Пѫтеката се намираше на самия брѣгъ; изъ нея течеше порой вода. Паданията и подхлъзванията бѣха на редъ; единъ отъ другаритѣ ни, Георги Апостоловъ, се капична чакъ долу въ рѣката; ние щѣхме да го отминемъ преспокойно, защото не го видѣхме когато падна, по причина на убийствената тъмнина, ако не го чухме отпосле, като издаваше отъ рѣката болезнени стенания. Съ голѣми мѫки едвамъ можахме да го изтеглимъ двама съ Икономова: мѣстото бѣше много стръмно. Той бѣше падналъ на края на рѣката, дето му се изгуби и револверътъ.

Страшна картина представляваше напреде ни разяреният Балканъ, а най-много боазътъ! Шумъ и трѣсъкъ се слушаше там надалечъ, рѣката и другитѣ многобройни дерета, придошли от пороя, ехтѣха ужасно, гласътъ на свирепия вълкъ се чуваше от дѣсна страна въ урвата, небесната гърмотевица следваше, и сам когато се свѣтнѣше, можехме да съгледаме тукъ-тамъ напред си нѣкои отъ високитѣ върхове, които се издигаха надъ боаз

Помолихме бай Стояна да се отбиемъ малко въ нѣкоя от находящитѣ се изъ боаза воденици, додето попрестане дъждътъ, старецътъ бѣ неумолимъ; той бѣше самовластенъ, господарь са на себе си, узналъ бѣ въ малко време, че между него и меж насъ не може да има нищо общо срѣдъ хаинския боазъ. Той ни удостояваше дори съ отговора си, а следваше да крачи н предъ, каточе вървѣше по тротуаръ, безъ дори да се спрепн

— Вие ужъ се считате намъ каквиси; но доколкото можа да разбера, работата ви била много проста — говорѣше б

Стоянъ съ назидателенъ тонъ, когато се бѣхме спрѣли подъ единъ кичестъ букъ да си починемъ за минута.

Стариятъ водачъ искаше да каже съ това че сме били малко мекушави, не можемъ да вървимъ и пр. Той ни обясни, че имаме да вървимъ три и половина часа пѫть, което мѣсто трѣбваше да вземемъ колкото е възможно по-скоро, защото рѣката, която има да газимъ на 4—5 мѣста, щѣла да дойде голѣма, по причина на дъждоветѣ. По негово предложение, заловихме се единъ о другъ изотзадъ, най-напредъ той, а най-подиръ Стамболовъ, който водѣше коня, за да не падаме ужъ, но и тая система на пѫтуване скоро ни показа, че има своитѣ горчивини. Лошото бѣше това, че единъ като се подхлъзнѣше да падне, цѣлата върволица изгубваше равновесье и политаше на земята.

Бай Стоянъ, наистина, ималъ право да се бои отъ рѣката. Скоро тя дойде твърде голѣма, тъй-че едвамъ можахме да я прегазимъ. Водата не ни хващаше и до колѣне, но по причина на силното течение мѫчно се газѣше.

Следъ два часа вървене изъ боаза, отбихме се на дѣсна страна въ Балкана, дето се падаше опредѣленото ни мѣсто. Тукъ пѫтеката бѣше още по-лоша, като следъ малко и съсемъ се изгуби.

Докато бѣхме още въ рѣката, между всички само Стамболовъ не се покоряваше на бай Стояна; неговитѣ уста не млъкваха.

— Когато единъ народъ не обича свободата, можешъ ли да го принудишъ за това насилствено? Лъжи, хвалби, голи обещания и нищо повече! Иди та се скитай сега по тия пустини, като хамовото семе — говорѣше той, не на насъ, а така, самъ на себе си, да си разлѣе тѫгитѣ.

— Кажете на това хлапе да му не мели толкова устата — казваше бай Стоянъ, като се обръщаше назадъ, понеже Стамболовъ, както казахъ, вървѣше най-подиръ, съ коня. — Не е сега време да се четатъ молитви.

Следъ като превалихме вече една стръмна рътлина и се навалихме изъ една урва, дето не можеше вече да се види решително нищо, по причина, че гѫститѣ буки увеличаваха още повече тъмнината, дѣдо Стоянъ ни каза да насѣдаме около единъ дънеръ, който представляваше величината на една манастирска бъчва.

— Успокойте се вече, момчета! Тукъ на това мѣсто и дяволътъ да дойде, не ще може да ни намѣри — прибави той и безъ да седне поне за минута да си почине, защото неговото изпечено по Балкана тѣло нѣмаше нужда отъ подобни нѣжности — драсна нагоре по урвата, като дива котка.

Покорни на заповѣдьта му и петимни за почивка, ние попадахме на земята като полуубити и се свихме единъ до другъ. Трѣбва да знаете, че на това мѣсто, което бѣше върхътъ на планината, студътъ се увеличаваше още повече и че дъждътъ престана, а небето се изясни тукъ-тамъ.

Дѣдо Стоянъ заплющѣ по урвата; скоро той домъкна около единъ конски товаръ дърва, покачи се на сухата хралопа, извади

отвжтре сушинка, насипа отгоре й малко барутецъ, запали на напредъ прахань съ голѣмото си огниво, което приличаше совалка, и огъньтъ пламна.

— Азъ знамъ, че вие скоро ще изпозаспите, като напе огъньтъ, но вардете се поне да не изгорите — каза дѣдо Стоян като да бѣше училъ физиология на съня.

И наистина, той говорѣше право; не се измина полови часъ, и цѣлата дружина онѣмѣ около огъня, съ изключение бодрото старче, което, подпрѣно до дънера, надуваше кжсото чибуче. Тукъ на това мѣсто на другия день ние осъмнахме; се имахме възможность да разгледаме мѣстностьта. Ние се нам рахме между селата Хаинето и Дрента, отъ северната страна Балкана. Мѣстото се наричаше Т а т а р с к а т а п ж т е к а. Н бѣхме въ една урва, отдето можехме да гледаме само против положната урва, а друго нищо не се виждаше, по причина низкото мѣсто и на високитѣ дървета, които стърчаха надъ гл витѣ ни. Между двѣтѣ урви течеше рѣка, на която слушахме са шума, а друго нищо не се виждаше.

Споредъ разказа на дѣдо Стояна, по тия мѣста твърде чес забикалялъ хайдушкиятъ войвода Димитъръ Калъчлията. По оно време (преди 25 години) разходката по Балкана на свобод хора се представлявала на турцитѣ толкова невинна, че са Димитъръ Калъчлията слизалъ въ селата по голѣми праздници веселба и много пжти водѣлъ хорото срѣдъ село. Веднъжъ би изпратени да го преследватъ седемь бюлюкъ-башии отъ раз градове, които навлѣзли донѣйде въ Балкана, дето бѣхме н но после ги дострашало и се върнали. Въ това време п чутиятъ Калъчлия пиелъ кафе съ нѣколко души българи о потерата.

Смъкнахме се надолу до една канара, дето трѣбваше да каме човѣка отъ селото. Кончето ни, което не можеше да вър вече по-нататъкъ, по причина на мѣстностьта, оставихме го в зано о едно дърво, по-горе, безъ никаква храна. Тукъ ние п стояхме цѣлъ день, съ надежда, че ще дойде човѣкътъ отъ село който да остане при насъ, а дѣдо Стоянъ да отиде съ Стамб лова за Търново. Напразно! И въ тоя случай ние бѣхме диграни, както си предполагахме и отъ по-напредъ: хаинче гледали само да се отърватъ отъ насъ. Отъ седемстотинъ ду юнаци сега не можеше да се намѣри единъ, за да ни бж поне водачъ.

Отъ стечението на такивато обстоятелства, т. е. лъжи, г обещания, непостоянство и пр., които срѣщахме на всѣка стжп куражътъ и пламеннитѣ въодушевления започваха да изчезва и у насъ; а на тѣхно мѣсто се появиха: униние, разочарова и малодушие. Не остана вече и що да се говори; никой не отваряше устата да каже поне една думица за насърдчение, неже знаеше и усѣщаше, че никой нѣма да го повѣрва. Ако ликото Търново бѣше възстанало съ своитѣ смѣсени херои, Х нето, слава Богу, не се намираше задъ морето, следовате трѣбваше да чуемъ досега. Отъ Заара нѣмаше що да очаква защото не бѣ мжчно да си въобрази човѣкъ като какво щ

да бжде положението въ тоя градъ следъ нашето излизане: затваряне на младитѣ, интриги на чорбаджиитѣ, бой, претърсване на кжщи и пр.

По тая причина, вмѣсто въображаеми планове за нападение, палежи и не знамъ що си още, помежду ни ставаха предложения накжде трѣбва да вървимъ, за да избѣгнемъ строгостьта на правителството. Първиятъ бѣ Стамболовъ, който предложи, че ще си вземе очитѣ къмъ Търново, отдето ще му търси лесницата да се вмъкне въ благословената Ромъния. Георги Икономовъ поиска да иде съ него, но Стамболовъ не го прие, защото първиятъ бѣше съ европейска шапка, а последниятъ, Стамболовъ, съ потури и скжсанъ калпакъ. Той се бѣше приготвилъ още отъ село съ тая форма, понеже, както казахъ, се готвѣше да пжтува за Търново.

Следъ малко Стамболовъ замина за Търново съ бай Стояна, който щѣше да го изведе само до пжтя, който води за с. Драгановъ. Липсването на Стамболова помежду ни въ такава критическа минута увеличи още повече нашето отчаяние. Бай Стоянъ се забави много повече отколкото трѣбваше въ изпращането на пжтника; наближаваше да се мръкне, а него още го нѣмаше. Ние започнахме да се безпокоимъ, че може би и той да ни остави, защото въ такъвъ случай трѣбваше да се считаме вече за изгубени; не че щѣха да ни избиятъ турцитѣ, а така просто щѣхме да измремъ изъ Балкана отъ гладъ, понеже не бѣ възможно да намѣримъ изходъ. Но вѣрниятъ дѣдо Стоянъ едвали помисляше подобно нѣщо. Ние чухме ангелския му гласъ още отдалечъ, когато той се кашляше презъ гората, знакъ хайдушки, за да ни предизвести да не би да стане нѣкой сакатлъкъ. Неговото появяване ни съживи малко нѣщо. Въ знакъ на признателность за неговата честность, ние му подарихме единъ ножъ и една пушка, които той горделиво закачи на себе си.

IV

Мѣенето ни изъ Балкана нѣмаше никаква цель; затуй решихме да се върнемъ пакъ въ с. Хаинето, да се преоблѣчемъ въ селски дрехи и, докато още не сж се разшавали турцитѣ, да си търси всѣки селямета на главата, накждето му видятъ очитѣ. Когато на тръгване отидохме да си вземемъ сиромашкия конь който не бѣше ялъ отъ три дни, видѣхме, че дървото, о което го бѣхме вързали, бѣше обелено цѣло-цѣленичко до корена, додето можалъ да досегне съ зжбитѣ си! Горкото животно, и нему било писано да пострада за българската свобода!...

Следъ четири часа, въ полунощь, ние се свивахме до единъ плетъ, край село Хаинето, дето бѣше ни оставилъ бай Стоянъ да чакаме, докато отиде въ село да ни донесе селски дрехи или да доведе при насъ дѣда Никола, за да ни даде нѣкои наставления, като старъ и патилъ хайдутинъ. Върховетѣ на Балкана изново се покриха съ мъгла, притъмнѣ, както и по-предната нощь, и дъждътъ се съсипа да вали. Чакахме часъ, чакахме два, ни бай Стоянъ се връща, ни дѣдо Никола се явява. Твърде възможно

бѣ турцитѣ да сж хванали и двамата, единия още презъ де
другия — като е влизалъ въ селото. Сега оставаше редъ
за насъ... Всѣко лайване на селско куче пробуждаше у нас
ляди предчувствия, съпрежени повечето съ сжществуванет
душицата...

— А бе, момчета, какво е това отъ васъ? Вие сте н
слили и насъ да погубите и селото ни да изгорите, съ де
заедно — викаше запъхтенъ дѣдо Никола още отдалечъ, и
се приближи до насъ, придруженъ отъ бай Стояна. — Знае
вие, че на селото огънь гори? Откакто сте заминали за Бал
два пжти ми бастисваха кжщата селскиятъ мухтаринъ и нѣк
турци, за да търсятъ васъ.

Дѣдо Никола ни обвиняваше, че не сме почакали още ед
два деня на Балкана, дето нѣмало никаква опасность, как
насъ, така и за селото. Сега той се чудѣше кжде да ни с
понеже нѣмаше наблизо нищо, освенъ пакъ Балкана, друг
ристо мѣсто, дето да можемъ да се скриемъ? Въ село б
възможно да влѣземъ втори пжть, споредъ както увѣряваше
Хлѣбъ дори не посмѣлъ да ни вземе отъ кжщата си, за
турцитѣ на всичко обръщали внимание. По съветитѣ на с
дѣдо Никола, тая нощь ние трѣбваше да идемъ въ една м
курийка, на единъ и половинъ часъ разстояние отъ селото,
тъкъ р. Тунджа, дето на другия день той щѣлъ да заоби
съ нѣколко души, ужъ дошли да ловятъ рибе, и по тоя на
ако успѣятъ, ще донесатъ селски дрехи за тримата ни дру
за Икономова и за мене по единъ чифтъ обуща, понеже дре
ни бѣха униформа отъ желѣзницата, позната по тия мѣст
всички турци като неприкосновена, и по малко хлѣбъ. На
мѣсто, поради ослѣпителната тъмнина, единъ отъ другарит
удари толкова силно съ устата на пушката си, безъ да щ
кръвьта рукна начаса и едната ми вежда увисна като конска у

Тръгнахме за горецазаната корийка, заедно съ дѣда Ни
и бай Стояна. Пушкитѣ си оставихме до плета, пакъ по съве
на опитнитѣ хора, които тѣ щѣха да приберать на връщане;
нахме само съ револверитѣ. Пжтьтъ ни за курийката вър
презъ нивитѣ и угаритѣ. Отъ силнитѣ дъждове, тѣ бѣха се
каляли до такава степень, че краката ни потъваха до китки
чернопръстената каль, размѣсена съ трева, се лепѣше на го
топачи по краката ни. Мжкитѣ ни бѣха отъ естеството на
които не можатъ да се опишатъ.

Къмъ срѣднощь стигнахме лѣвия брѣгъ на р. Тунджа, к
трѣбваше да прегазимъ; тя не бѣше такава бистра и скр
каквато я видѣхме преди два деня, между Хаинето и Елхово.
нитѣ порои бѣха измѣнили и цвѣта й, и величината й; м
като боза, тя буйствуваше изъ своето легло и носѣше по
ката си повръхность различни вещества: дървета, тръне и
маци, които опредѣляха бързината й. Не отведнъжъ се реш
ние да туримъ кракъ въ тая дебела маса вода, която ни с
казваше още по-страшна, по причина на тъмната нощь. И
да не бжде страшна? Чувашъ напреде си нѣщо че фучи и
очи, виждашъ само на две-три крачки разстояние, че нѣщ

движи, като черно вълмо, и нищо повече. Дали отпреде ни, на мѣстото, дето щѣхме да газимъ, нѣмаше нѣкой завой, нѣкой дълбокъ виръ, или други лошави мѣста, сѫществуващи и въ най-малкитѣ рѣкички — за насъ бѣ положително неизвестно.

— Нѣма време за маене, въ селото огънь гори; хайде по-скоро нагазвайте, да се върнемъ и ние — викаше дѣдо Никола съ повелителенъ тонъ и съ по-голѣмъ куражъ, отколкото като бѣхме на кѫщата му.

Ние се колебаехме; нѣкои отъ другаритѣ нагазиха докъмъ колѣне, но пакъ се връщаха назадъ, като казваха: „силно влѣче".

— Ехъ, момчета, а че пакъ момчета! — каза сърдито бай Стоянъ, и следъ като се прекръсти, което показваше, че и той не е свободенъ отъ нашата болесть — страхътъ, защото българинътъ се кръсти и се моли само кога загърми — нагази съ дрехитѣ си въ буйната и мѫтна Тунджа.

Ние го последвахме така сѫщо несъблѣчени. Най-дълбокитѣ мѣста на рѣката ни хванаха до пояса. И това бѣше доволно за една балканска рѣка съ бързо течение и камъни, но мѣстото, т. е. гечитътъ, бѣше много добъръ. Не напразно имахме за водачи двама хайдути, които отъ опитность знаеха изъ околностьта мѣстото на всѣко камъче. Дѣдо Никола, който остана на другия брѣгъ съ коня ни, не се виждаше вече. Като наближихме края на рѣката, бай Стоянъ се върна пакъ назадъ, а ние излѣзохме на дѣсния тунджански брѣгъ здраво и читаво, натегнали отъ вода, която шуркаше отъ дрехитѣ ни.

Оттукъ-нататъкъ захващаше вече курията, за която се бѣхме отправили. Най-напредъ се погрижихме да намѣримъ нѣкое възвишено мѣсто въ тая мѣстность, за да прекараме ужасната нощь, защото въ равнитѣ мѣста, по причина на силния дъждъ, течеше вода. Погрижихме се да си стъкнемъ огнецъ, за да свѣстимъ вкоченасялитѣ си членове, но това бѣ невъзможно, по причина, че тукъ не се намира сушинка, както става по Балкана, дето голѣмитѣ букови хралупи сѫ неизчарпаемо съкровище.

Никой пѫть нѣма да забравя азъ тая страшна есенна нощь. Тя ни се стори, че не е 12—13 часа, а цѣла година. Презъ цѣлата нощь никой измежду ни не затвори очи. Свихме се подъ единъ сипей, впити единъ до другъ, ужъ за по-топло, но скоро краката ни се вдървиха отъ студъ; всички треперѣхме еднообразно, като по правило, а студената лапавица продължаваше да шиба по храстенитѣ листа. Ако се спирахме на едно мѣсто, още повече измръзвахме, а ако станѣхме да ходимъ, удряше ни на сънь. — Въ нищо нѣмаше спокойствие!

Съмна се по едно време и ние полюбопитствувахме да разгледаме своето привременно жилище, защото божиятъ день бѣше за насъ по-страшенъ и отъ нощьта. Мѣстностьта обаче не представляваше ония условия, каквито ни трѣбваха. Освенъ че курията бѣше много рѣдка, сѫщо като Глуханската, имаше още изъ нея много пѫтища и пѫтеки, все наши неприятели; нѣмаше ни буйна папрать, ни съборени отъ бурята дървета, ни зѫбести канари, нѣмаше мѣсто да не е стѫпилъ човѣшки кракъ. Тия не-

сгодности отчаяха още повече дружината; опасностьта ставаше очевидна, тя се виждаше напреде ни въ всичката си голота.

Като следствие на това, ние съ Икономова се съгласихме двама да се откажемъ отъ съмнителната защита на тая кория и отъ помощьта на дѣдо Никола, която той обеща да принесе тоя сжщия день, което така сжщо бѣше още въпросъ. Нашиятъ планъ състоеше въ това: да тръгнемъ още начаса за Нова-Загора (5 и половина часътъ), дето началникътъ на станцията при желѣзницата бѣше българинъ, Ив. Цанковъ, познатъ по своята честность и патриотизъмъ, за когото вѣрвахме, че ще ни приеме и изпрати съ трена къмъ Одринъ или Цариградъ, още повече, че той ни познаваше кои сме и каква работа вършехме. За това трудно пжтуване до Нова-Загора имахме само една гаранция, а именно компанската униформа, съ изключение само на царвулитѣ и бѣлитѣ навуща, които не подхождаха на синитѣ джакети отъ Хиршовата компания.

Казвамъ трудно пжтуване, защото гнетътъ на тескеретата, чрезъ които османската държава се мжчеше да запази своето сжществуване, както правятъ и много други тирански държави съ християнски господари, бѣха въ своята цвѣтуща сила. Между две села отъ два-три часа разстояние бѣ невъзможно да се пропжтува безъ пъстрото тескере; освенъ беклемитѣ, тия разбойнически учреждения, освенъ необузданитѣ заптиета, всѣка друга краста, която носѣше шарена чалма, имаше право да пита за тескере.

Това свое решение ние не се забавихме да съобщимъ още начаса и на останалитѣ си окаяни другари, като имъ казахме въ сжщото време, че можемъ да вземемъ съ себе си единъ-двама души, за които ще казваме, ако би да ни пита нѣкой по пжтя, че сж наши работници, т. е. отъ желѣзницата. Тѣ не одобриха нашия планъ, като го намѣриха твърде смѣлъ — по тая причина никой не пожела да ни придружи. — Ние ще се върнемъ въ своето родно мѣсто и ако има да се мре, тамъ желаемъ да измремъ, при своитѣ деца — отговори Никола Райновъ, следъ като изпусна отъ шестдесеть-годишнитѣ си гърди една силна въздишка.

— Азъ виждамъ своето спасение само при нѣкой европейски консулъ, преимуществено руския, затуй ще тегля къмъ Бургасъ — прибави Георги Апостоловъ.

— А ние желаемъ да измремъ по-добре на бесилката въ нѣкой градъ, отколкото да ни избиятъ мърцина *) въ това пусто мѣсто — отговори Икономовъ, и следъ като се простихме за последенъ пжть съ всички другари, тръгнахме само двама съ Икономова.

Най-напредъ ни предстоеше да пригазимъ втори пжть р[illegible] Тунджа. Тя бѣше придошла, но незначително, тъй че я преми[illegible]нахме свободно, разбира се, пакъ непреоблѣчени. Важното бѣ, къмъ коя страна трѣбваше сега да вървимъ, когато наоколо не само ч[illegible]

*) При всичко че имахме още по единъ револверъ при себе си, но, мокр[illegible] отъ два деня, тѣ бѣха рждясали до такава степень, щото не можеха да [illegible]ъртятъ.

нѣмаше никакви следи отъ пжть или пжтека, но не знаяхме и накжде се намира изтокъ или западъ, защото гжста мъгла бѣ се спуснала още отъ зараньта. За най-благоразумно намѣрихме да тръгнемъ по течението на Тунджа, която има посока къмъ Нова-Загора. Мѣстото, презъ което пжтувахме, бѣше ниви и угари; тѣ бѣха се разкиснали, по причина на дъждоветѣ, като масло, затуй, колкото и да вървѣхме бързо, не ни спорѣше.

Подиръ единъ часъ вървене, изпрѣчи се напреде ни единъ пжть доволно обработенъ; ние го хванахме безсъзнателно, съ надежда, че ще срещнемъ нѣкои пжтници, които ще ни насочатъ на правия пжть. И действително, не следъ дълго време мѣрнаха се въ мъглата три-четири предмета, които идѣха насреща ни. Можахме да ги познаемъ, докато бѣха още на далечно разстояние, че сж турци.

Другарьтъ ми поиска да кривнемъ отъ пжтя, за да не се срещнемъ съ тѣхъ, но азъ не се съгласихъ, защото въ такъвъ случай имъ давахме сериозни причини да ни заподозратъ още повече.

Следъ обикновеното у р а л а (на добъръ часъ), единъ отъ тѣхъ ни попита кои сме и отъ де идемъ. — Отиваме на Ени-Заара, дето служимъ на станцията, но като се връщахме отъ Казанлъкъ, счупи се колата ни и ние тръгнахме пеша, па изгубихме пжтя, като отивахме въ едно село, и най-после решихме да си идемъ по крака — казахме ние.

— Но вие и сега не сте въ правия пжть, защото намѣсто въ Н.-Загора, отивате въ Сливенъ — отговори единъ отъ тѣхъ, а другаритѣ му не снемаха очи отъ насъ, понеже не изглеждахме твърде благоприлично.

— Стига си ги зѣпалъ, бе хей диване съ диване — възрази сърдито единъ отъ четирмата турци, спрямо другаря си, който ни обясняваше на коя страна се намира н.-загорския пжть. — Не се ли досѣщашъ, че тѣ ни лъжатъ? — прибави той. Потъналитѣ имъ въ каль дрехи показватъ, че тѣ сж пжтували цѣла нощь, кой знае отъ кжде.

Всѣко оправдаване бѣше излишно. Благодарение на Хиршовата униформа, тия турци, които бѣха въоржжени отъ крака до глава, не си позволиха да ни закачатъ. Като се затулихме вече отъ тѣхъ, такъвъ вървежъ ударихме, щото съ конь да ни гонѣше нѣкой, мжчно можеше да ни стигне. Ние се бояхме, че щомъ турцитѣ стигнатъ въ Хаинето, ще се отвори дума за насъ. Докато пристигнемъ до турското село Ч а н а к ч и, жива душа не срещнахме по пжтя, по причина на лошото време. Понеже минаваха вече 24 часа, откакто не бѣхме турили въ устата си хлѣбъ, принудихме се да се отбиемъ въ голѣмата воденица, която е близо до селото отъ долната страна, за да си изискаме малко ядене.

Повече отъ петдесеть души селяни, турци и българи, имаше на тая водоница, дошли да си мелягъ брашно. Тѣ ни заобиколиха като влѣзохме вжтре, и започнаха да ни гледатъ съ голѣмо любопитство. Ние имъ разправяхме хала си, т. е. че ни се счупи талигата и сме изгубили пжтя, за което и тѣ съжаляваха. Нѣколко души турци се заеха дори да ни правятъ цигари, понеже

ржцетѣ ни бѣха измокрени до коститѣ; честьта се отдаваше по вече на униформата; може би и на съмнителната ни народность защото като следвахме да говоримъ само по турски, мислѣха ни че не сме българи, което предположение за да усилимъ още по вече, заплатихме щедро на ония лица, които ни даваха по малко тютюнъ. Името българинъ нищо не чинѣше по това време.

Хлѣбъ обаче не можаха да ни намѣрятъ, за което ни се изви ниха твърде учтиво. Бѣше рамазанъ, както казахъ по-горе, и турцитѣ презъ тоя месецъ говѣятъ. Младъ единъ българинъ, който стоеше наредъ съ турцитѣ и мълчишката гледаше повече на бѣ литѣ ни навуща, отколкото на синитѣ ни шапки, ни направи знакъ съ очи да излѣземъ навънъ. Повече обяснения не бѣха нужни. Като се отдалечихме на 20-30 крачки разстояние отъ водени цата, тоя младъ българинъ ни изпревари отъ долна страна и следъ като ни каза да не се боимъ, защото никой не можалъ да раз бере що за хора сме, извади изподъ абата си едни топла пита която ни подаде въ ржцетѣ.

— Бързайте само колкото е възможно по-скоро и нищо по вече — прибави той.

Тоя ангелъ-хранитель, постжпката на когото не можахме да си обяснимъ, поискахме да го възнаградимъ съ единъ бешликъ, но той отказа благородно тая не твърде малка награда въ турско време, като каза, че намъ трѣбвали повече пари.

Не топла пита хлѣбъ, не бозна какви почести, не праведна оценка на трудоветѣ, а две само думици, исказани съчувствено отъ другиго, сж въ състояние да оживятъ полуубитото сжщество и дълго време да подкрепятъ неговото сжществуване. Постжпката на тоя благороденъ селянинъ до такава степень ни насърдчи, щото ние крачехме бодро, упоени отъ радость, като да бѣше настаналъ конецътъ на всички по-нататъшни опасности...

Ние бързахме да стигнемъ политѣ на Срѣдна гора, защото само подъ нейнитѣ низки дървенца можехме да се считаме въ безопасность. Вечерьта мислѣхме да пренощуваме въ с. Кортенъ у нѣкогоси Стоянчо Георгиевъ, роднина на другаря ни Иконо мова, когото щѣхме и да задължимъ да ни снабди съ нѣкои по трѣбности, а най-вече съ обуща, защото въ Нова-Загора бѣ невъз можно да стжпимъ съ бѣлитѣ навуща.

Като навлѣзохме въ Срѣдна-гора, оставихме правия пжть и тръгнахме изъ слѣпитѣ хайдушки пжтеки, които Икономовъ по знаваше много добре, както линията на Хиршовата желѣзница. Дъждътъ още не преставаше да вали.

На пжтя срещнахме единъ габровченинъ, който ни разказа, че миналата нощь въ с. Елхово нападнали 300 души комити, които правили бой съ турцитѣ.*) Ние се спогледахме съ Икономова и

---

*) Това бѣше вѣрно, Стефанъ Чифутовъ, който бѣше прозоденъ въ Сейменъ да дига възстание, като пристигналъ край Стара-Загора и се научилъ, че ние сме заминали къмъ Хаинето, потеглилъ да ни търси, съ една чета, състояща се отъ 105 души, а не отъ 300, което число бѣше преувеличено както става въ подобни случаи. Тая четица била заварена въ с. Елхово отъ силна потера, но следъ изгърмяването на нѣколко пушки и отъ двете страни *всичко* се свършило.

помислихме, че тия 300 души не сж други никои, освенъ нашата четица, състояща се отъ деветь души, която премина презъ това село вечерьта на 17 септември. Така или инакъ, но хитриятъ габровчанинъ не можа да се стърпи да не ни покаже, че ни познава що за хора сме. — „Богъ да ви е на помощь", каза той и бутна коня си.

VIII

Видело бѣше още, когато ние потеглихме да влѣземъ въ Кортенъ, голѣмо българско село, на единъ и половина часъ разстояние отъ Н.-Загора. Ако бѣше останало на насъ, щѣхме да се бавимъ изъ треволака докато се мръкне добре, но пждаринътъ на лозята, който така сжщо излѣзе другарь на Икономова по „стария занаятъ", ни посочи единъ пжть презъ нивята, отдето свободно можехме да влѣземъ въ селото, безъ да ни види никой. Колкото и да се прахме и измивахме на чешмата, все пакъ можеше да се познае по дрехитѣ ни, че не сме чисти хора.

Въ кжщата на Стоянча намѣрихме само майка му, баба Георговица, стара жена на 50-55 годишна възрасть. Тя стоеше вънъ на сейвана и спокойно си предѣше на фурката. Съ първото още виждане тя можа да познае своя роднина, когото изглеждаше внимателно отъ краката до главата и каточе се боеше да му отговори, преди да го разгледа.

— Хемъ, Георги, да ти кажа ли азъ тебе правото? Махвайте се отъ кжщата ми докато е още рано — извика сърдито баба Георговица, намѣсто „добре дошли", и челото й стана по-бръчкаво.

— Ние идемъ отъ желѣзницата, дето сме на служба, лельо; бжди спокойна — отговори Икономовъ.

— Казвамъ ви съ добро: излѣзте отъ кжщата ми, която е горѣла вече единъ пжть — бъбрѣше още по-сърдито старата жена. — Зная азъ каква е твоята желѣзница — прибави тя, като се обърна къмъ Георгия: — шумата!

Тукъ съмъ длъженъ да ви кажа, че баба Георговица бѣше опитна жена, затуй можа да ни познае изединъ пжть по каква работа сме ходили. Балканскитѣ юнаци тя не ги познаваше само отъ пѣсни и приказки; но много пжти ги бѣше приемала въ кжщата си, ни въ туй, ни въ онуй време, прала имъ е кирливитѣ ризи, крила ги е и пр.. А дето казваше, че „кжщата й изгорѣла единъ пжть", бѣше въ пълното си право: мжжътъ й, за даване прибѣжище на Хитовци и други още юнаци, гниеше отъ 14 години въ Одринския затворъ.

Синътъ й Стоенчо, който отсжтствуваше, дойде и ни свари като се карахме съ майка му. Той ни прие по-учтиво, каза на майка си да млъкне, защото не тя, а той заповѣдва вкжщи, покани ни вжтре въ една стая; но ржцетѣ му не преставаха да треперятъ, бѣше явно, като ясния день, че и той се безпокои вътрешно, а мжжкото му самолюбие не му позволяваше да ни каже направо.

Доволно бѣше, че ние се сѣщахме каква е работата. Затова побързахме да ни сложатъ да ядемъ, а Стоянча задължихме да намѣри два чифта обуща, кондури или калеври, за да тръгнемъ още нея вечерь за Нова-Загора.

Стоенчо отиде да търси обуща при селския учитель, а ние седнахме да ядемъ. Баба Георговица не преставаше да чете отвънъ молитви; ние слушахме свободно когато тя нареждаше: — „Изгорѣхме, Боже-е, отидохме!... Само една рожба си имахъ, но и нея ще ми отнематъ тия кепасъзи!... цѣлото село говори вече, че „двама непознати вървѣли къмъ нашата кѫща..." — Колкото и да нѣмаше човѣкъ апетитъ за ядене, горнитѣ думи бѣха въ състояние да го накаратъ да му се разяде.

Обущата, които Стоенчо ни донесе следъ малко, приличаха повечето на суха пастърма отколкото на калеври. Тѣ бѣха смазани и спитени, сухи и окърпени, ямá върху ямá. Посчукахме ги оттукъ-оттамъ, понамокрихме ги и де се закачили на пръститѣ ни, де не, колкото да се не каже, че сме боси — излѣзохме отъ селото часа къмъ $11^{1}/_{2}$ по турски вечерьта, като казахме на Стоенча, че отиваме не за Нова-Загора, а за Сливенъ.

Казахъ, че разстоянието отъ Кортенъ до града е единъ часъ и половина, най-много два; но ние едвамъ можахме да го веземемъ за четири часа и половина. Причинитѣ за това бѣха много. Първо, че ново-загорското шосе е прочуто съ своята лепкава каль и второ, че нашитѣ прокопсани пантофи стояха на краката ни като букаи. Докато влѣземъ въ града, гьонътъ на единия Икономовъ пантофъ се отпра съвсемъ, а на моитѣ носоветѣ зѣпнаха като устата на ахтаподъ. Ние влѣзохме боси въ града и макаръ часътъ да бѣше миналъ двата (до него време турцитѣ позволяваха да се ходи безъ фенеръ), по причина на европейското ни облѣкло, никой не ни закачи.

Между града и станцията срещнахме случайно на пѫтя бѫдещия си благодетель, Цанкова. Той ни отрупа съ стотина въпроси за новини отъ Заара и Сливенъ, каза ни, че, споредъ достовѣрни слухове, всички младежи отъ първия градъ били затворени отъ правителството и пр. Ние се престорихме, че не знаемъ нищо, защото съ него вървѣше единъ непознатъ; казахме само, че желаемъ да се срещнемъ съ него после на станцията, дето и отидохме да го чакаме.

Служителитѣ на станцията, отъ които мнозина имаше да ни познаватъ, не бѣха си легнали още. Разбира се, нашето появяване при тѣхъ съ хубавитѣ пантофи, не щѣше да имъ произведе добро впечатление, а най-важното бѣ и това, че при тѣхъ имаше и нѣколко жандарми, пазители на станцията. По тая причина, ние се промъкнахме полекичка, поотминахме станцията и отидохме между вагонитѣ да чакаме, додето се завърне Цанковъ. Злочестиятъ човѣкъ не може нийде да се скрие отъ преследването на горчивата сѫдба. Една жена, която, вижда се работата, е стояла на прозорцитѣ, можала да ни съгледа и, като помислила, че не сме добри хора, вдигна врѣвата.

— Василе! Заптии! Вижте що за хора сѫ навънъ, дето обикалятъ покрай мазата и хамбаритѣ...

И Василъ, и заптиитѣ и други още работници на минутата изхаръкнаха навънъ.

Следъ нѣколко минути ние вече бѣхме въ освѣтената стая за пасажеритѣ, заобиколени отъ любопитнитѣ.

— И защо не влѣзохте при насъ? — питаше единъ отъ тѣхъ. — Давá не сте нѣкои чужденци: хора отъ сжщата желѣзница?

Ние мигахме непреде имъ като куче въ воденица. Докато постоимъ нѣколко минути, водата отъ дрехитѣ ни потече по дъскитѣ и образува вадички; отъ друга страна, крали марковскитѣ калеври ни придаваха по-голѣмъ блѣсъкъ; благодарение, обаче, на кальта, тѣхната форма не можеше да се види дотолкова. Заптиитѣ само мълчаха; тѣ ни изглеждаха подъ вежди и преспокойно надуваха своитѣ пъстри чибуци. Турска работа!

Завърна се по едно време Цанковъ и ни повика да идемъ при него на горния етажъ. Когато другарьтъ ми се качваше нагоре по стълбитѣ, върху които пантофитѣ му правѣха продълговати дамги отъ каль, жената на Цанкова го измѣрваше изотзадъ, а после се обърна къмъ слугата, когото питаше: „Кои сж тия цигани, дето ми омискиниха кжщата?“

Както си мислѣхме, така се и случи. Цанковъ взе участие въ нашата сждба. Той ни снабди съ по нѣкоя пара, даде ни по единъ чифтъ прилични пантофи и обеща да ни качи на другия день въ трена, безъ да позволи на заптиитѣ да ни питатъ за тескерета.

Икономовъ замина благополучно за Цариградъ, а азъ останахъ най-напредъ въ Търново-Сейменъ, като мислѣхъ, че ще сполуча пакъ да си взема службата. Освенъ това, не ми се искаше да отида въ Ромъния, за която бѣхъ си съставилъ понятие, че е кюпъ, въ който твърде лесно се претопяватъ народноститѣ. Благополучното преминаване на Икономова за Одринъ се дължи на двама наши приятели, К. Тодоровъ, кондукторъ по трена, и Утини, машинистътъ, родомъ славянинъ. Тѣ туриха Икономова въ т е н т а т а (мѣсто, дето стои водата за машината), и той бѣ длъженъ да престои въ водата цѣлъ-цѣленичъкъ чакъ до Одринъ, само съ главата навънъ. Между българитѣ по желѣзницата, които спасиха мнозина възстанници, първо мѣсто вземаше К. Тодоровъ, който спаси мнозина отъ вжжето. Зная още едно лице, Манолъ, съ една ржка, служащъ на Одринската станция, така сжщо приятель на възстанницитѣ.

Но това бѣ невъзможно, т. е. да остана въ Сейменъ, защото всички се бѣха научили накжде съмъ отсжтствувалъ; и приятели и неприятели — бѣгаха отъ мене, като отъ чума. На втория день отъ пристигането ми въ Сейменъ, получихъ записка отъ Стефанъ Чифутина, съ която ме викаше да отида да се видимъ въ селото. Тоя сиромахъ, който бѣше компрометиранъ повече отъ мене, защото имаше работа съ селянитѣ, на които се считаше като главатарь, намѣрихъ го въ дюгена на Господина, скритъ долу въ мазата между бъчвитѣ, заедно съ Димча (тоже отъ Заара). Той потвърди слуха, че като не можалъ да развали моста на Сейменъ, отправилъ се съ 105 души къмъ Заара, дето не можалъ да ни намѣри; тръгналъ къмъ Хаинето да ни търси, заедно съ четата

си. Въ с. Елхово, дето турцитѣ се усѣтили, че е излѣзла чет
направили засада близо до селото, която четата видѣла отъ п
напредъ и взела нужднитѣ мѣрки. Споредъ увѣренията на Ст
фана и на Димча, отъ българската чета билъ раненъ само един
поборникъ, а отъ турцитѣ, които излѣзли отъ засадата си, па
нали убити нѣколко души. Следъ това произшествие, главна
чета отказала да върви вече напредъ. Момчетата се разпръсна
кой накжде види по Срѣдна-гора; едни отъ тѣхъ избили мног
бройнитѣ турски потери, други се хванали живи, а трети успѣ
да избѣгатъ, но скоро щѣли да се хванатъ, защото правите
ството пипало деятелно.

— Съ голѣми молби, приятельтъ Господинъ склони да отстж
мазата си за два-три деня, но тая сутринь той ни каза да
търсимъ вече леснината, защото селянитѣ захванали да
подмѣтатъ думи — прибави Стефанъ. — Не зная какво ще
прави.

Азъ отговорихъ на двамата ми едномисленици, че не мога д
имъ помогна въ нищо и ги оставихъ на сждбата имъ въ тъмнат
миризлива маза.

Стефанъ Гергювъ Чифутина е родомъ отъ Стара-Загора. То
бѣше на възрасть около 28 години, синеокъ, съ малки рус
мустачки, коса и брада сжщо руси, по занятие хлѣбаринъ, съ кое
се занимаваше въ селото Сейменъ, дето държеше и фурна. Чи
футинъ го наричаха, защото свободно говорѣше еврейски езикъ
Стефанъ бѣше единъ отъ честнитѣ и предани хора на револю
ционния комитетъ. Често той дохождаше отъ Сейменъ на стан
цията и въ селото Търново, съ кошъ на гърба, пъленъ съ хлѣбъ
а между хлѣбоветѣ в. „Независимость" или друга нѣкоя брошур
отъ Л. Каравеловъ, които той раздеваше на другитѣ работници
„да учатъ Словото Божие", както се изразяваше той самъ.

Съ тия нѣколко думи азъ искамъ да запозная читателит
съ скромния хлѣбаринъ Стефанъ Чифутовъ, защото той не е веч
между живитѣ. Той издъхна на вжжето презъ пролѣтьта 187
година, когато се дигна Панагюрското възстание, въ градъ Одрин
върху моста, а тѣлото му било хвърлено въ Марица!...

Слухътъ, че въ Стара-Загора сж затворени всички млади
развити хора, се потвърдяваше всѣки день, споредъ едни числот
на затворенитѣ излизало на 800—1000 души, споредъ други н
2000, а споредъ турски източникъ, който никакъ не се церемонѣш
съ нулитѣ — на 5000 души. На основание на тия слухове, аз
отидохъ въ Одринъ, за да се отдалеча отъ Заара и за да забав
съ нѣколко дни хващането си, понеже тамъ не ме познаваха тол
кова. Навсѣкжде турцитѣ бѣха наежени отъ заарското събитие
прегледването на тескеретата се извършваше съ най голѣма стро
гость; ония пжтници, които се укажеха, че сж отъ Заара, нищ
не можеше да имъ гарантира, че не ще посетятъ затвора.

Очевидци разказватъ, че когато се получило известие от
узунджовския панаиръ, че въ Заара станали комититѣ, всичк
дюгени се затворили; всѣки бързалъ и се приготовлявалъ д
бѣга, а мнозина отъ заарскитѣ търговци били арестувани ош
тамъ. Фактъ е и това, че тоя прочутъ панаиръ, който е събирал

търговци отъ четиритѣ страни на Отоманската империя, па дори отъ Нѣмско, Сърбия и Ромъния, комерческата му звезда угасна безвъзвратно сжщата тая година (1875), следъ Заарското възстание, който фактъ каточе предвестяваше падането на турското царство.

Както въ Сейменъ, така и въ Одринъ, между приятелитѣ, нѣкогашни единомишленници, и мене, бѣше минала черна котка. Ходихъ день, ходихъ два — никой не ти подава братска ржка, всѣки бърза, всѣки има работа, билъ подозренъ и не знамъ що си още, каточе на челото ми бѣ написано: „Съучастникъ въ Заарското възстание". Денемъ се присламчвахъ тукъ-тамъ, дето завърна, а нощно време гълтахъ богато чистия въздухъ върху сланата подъ черницитѣ край Марица: братското съчувствие и светото дѣло въ Стара-Загора бѣха нанесли последенъ ударъ на скромната ми кесийка, та не бѣ останало и за насжщния. Срещнахъ единъ приятель на станцията, отъ категорията на „ученитѣ" и многоглаголствуващи, на име Петъръ Станчевъ (отъ Търново), който бѣше по едно време учитель въ Одринъ и когото Стамболовъ ми препоржчваше за отчаянъ патриотъ. Та и азъ се бѣхъ срѣщалъ съ него по-напредъ. Той не жалѣше ни думи, ни високи фрази, ни възклицания, като говорѣхме за бждещето движение. „Огънь и мечъ! Ето де е нашето спасение", казваше тоя симпатиченъ момъкъ.

„Ето човѣкътъ, който ще ме чуе и ще вземе живо участие въ моето положение", помислихъ азъ и гордо, като неотдавнашенъ бунтовникъ, застанахъ напреде му.

— Поздравлява те приятельтъ ви Стамболовъ, когото виждахъ въ Стара-Загора — казахъ азъ най-напредъ, което бѣше като предисловие на последующето: „дай ми нѣкоя пара", „помогни ми да се скрия".

— Засега! сбогомъ... Човѣкъ ме чака — отговори нѣкогашниятъ горещъ патриотъ и си подаде ржката, въ която като да държеше ледъ.

Следъ нѣколко минути само се чу шумътъ на колата, съ която той отстжпи къмъ града.

Трѣбваше да се потърси нѣкой отъ неблагоразумнитѣ, отъ оним, които не знаятъ каймета ни на парата, ни на живота, ни на златното бждеще. За такъвъ азъ намѣрихъ Петъръ Стайковъ, родомъ отъ Карлово, служащъ на желѣзницата и обесенъ на пловдивския мостъ по-после, нѣщо, което показва неговата непрактичность. Петъръ държеше квартира въ Караачъ при Одринъ, дето се връщаше само презъ деня. Въ тая нова квартира, дето имаше само една стара баба, гъркиня, той ме заведе да стоя съ такова условие, че ще се престоря на боленъ и ще лежа постоянно, безъ да се подавамъ вънъ отъ вратата, а хлѣбъ ще ми доставя той скрито, по нѣколко пити, които ще крия подъ дрехитѣ си. Три дни прекарахъ азъ въ кжщата на тая баба, която никога не можа да види да ямъ и напълно вѣрваше, че действително съмъ боленъ. Единъ пжть ме свари като се борихъ съ стомната за вода.

— Чакай, синко, какво правишъ! — извика тя и се впусн да вземе отъ ржцетѣ ми зеления бърдукъ. — Три деня стан какъ не си турилъ нищо въ устата си, а пиешъ вода!

Между това, работитѣ, намѣсто да се поправятъ, отъ день н день вземаха по-страшни размѣри. Българитѣ изгубиха всѣкакв довѣрие къмъ правителството, т. е. изгубиха и оная лицемѣрн преданность, която дотогава се крепѣше криво-лѣво. Затваряни и преследвания почнаха навсѣкжде; обири, нападения и всѣка късъ родъ хищничества отъ страна на турското население се по дигнаха противъ ненавистния рая — „комита", предъ които тур ското правителство затваряше очи. Отъ Стара-Загора пристигнах обезпокоителни слухове отъ заптийски източникъ, че жива душ нѣма свободна въ тоя немиренъ градъ: всички били затворен За нѣколко дни съобщенията съ тоя градъ бѣха прекжснати, з щото никой не смѣеше да отиде за тамъ, освенъ заптиитѣ.

Полицията въ Одринъ правѣше и нощьта на день. На стан цията бѣха докарани около стотина жандарми съ разни ефендет и кетипи, които прецеждаха пжтницитѣ презъ ключова дупк откждето и да идатъ тѣ. Разбира се, че въ тоя случай най-го лѣмо предпочитане се отдаваше на българитѣ. Така или инак но отъ една страна цензътъ на българщината растѣше значителн въ това време: тия бѣха героитѣ на деня.

Предъ видъ на тая опасность, азъ намислихъ да излѣза от Одринъ и да потърся другаде спасение. Понеже въ други отд лечени градове, дето нѣмаше желѣзница, бѣ невъзможно да с отиде безъ тескере, решихъ да опитамъ щастието си при друг единъ приятель, Ради Ивановъ, началникъ на харманлийскат станция, която е втора станция по желѣзницата отъ Одринъ къмъ Пловдивъ. Него азъ щѣхъ да моля, или да ме скрие въ станцият или пъкъ да ме снабди съ нѣкое тескере.

За тая цель, излѣзохъ една зарань на одринската станци докато тренътъ не бѣше тръгналъ още за Харманлий. Едно, ч нѣмахъ дребосъкъ да си купя билетъ, друго препятствие бѣше това, че който влѣзеше въ салона, дето се продаватъ билетит искаше му се тескере. Докато се оглеждахъ наоколо си, като заяк кой ще посегне да ме хване, кой ще ме попита за името м обади се отзаде ми единъ ангелски гласъ: „Не желаешъ ли д те препоржчамъ на приятелитѣ отъ трена да пжтувашъ за н кжде безплатно и безъ да ти се случи нѣщо?"...

Човѣкътъ, който ми говорѣше това, бѣ кондукторътъ К. Т доровъ, българинъ, служащъ по желѣзницата, който знаеше п ложението ми. Предварително азъ не бѣхъ му говорилъ нищ но за човѣкъ благороденъ, който желае да помогне на своя брат не е нуждно дълго и широко обяснение: страдащия се позна по много външни признаци.

— А ако дойдатъ тукъ да те хващатъ, нѣма да допуснем да стане работата въпросъ — говорѣше ми следъ два часа в Харманлий приятельтъ Ради Ивановъ, който ме прие по начин съвсемъ рицарски. — Въ такъвъ случай, ще вземемъ по един револверъ, ще се прегърнемъ и ще се убиемъ единъ другъ, кат

истински съзаклятници... Можешъ да останешъ при мене въ станцията не за нѣколко деня, а за цѣла година, ако обичашъ — прибави той.

IX

И така, Заарското възстание се свърши безъ да замирише на барутъ. Това казвамъ само за нашата чета, т. е. четата, която се състоеше отъ главатаритѣ на възстанието и отъ по-първитѣ заарски интелигенти. До тукъ, може да се каже, азъ разказахъ, доколкото ми бѣ възможно, най-важнитѣ събития отъ това възстание. Хайде сега да се върнемъ въ Стара-Загора и да видимъ що става тамъ, следъ 16 септемврий, когато ние се простихме съ тоя градъ отъ Чадъръ-могила.

Най-напредъ съмъ длъженъ да кажа, че старозагорскиятъ затворъ дошелъ тѣсенъ за подозренитѣ и набедени комити. Когато се изпълнилъ вече затворътъ, правителството разпоредило да натъпчи останалитѣ затворници въ старото здание, наречено Безистенътъ. Тия последнитѣ възлизаха на брой около 800—900 души; въ тѣхното число влизаха и истинскитѣ бунтовници, и благоразумнитѣ, и ученитѣ, селяни, граждани и пр. Правителството не правѣше разлика между попъ Ивана, който не искаше да ни причастй и между Господинъ Михайловски, който ни излъга, преди да излѣземъ.

Лицето, което е най-много способствувало да се увеличи числото на затворницитѣ, бѣше Андрей Момчевъ, единъ отъ съзаклетницитѣ, когото бѣхме изпратили още отъ Заара да дигне селянитѣ отъ Обруклий. Когато той дошълъ съ тѣхъ край града, вечерьта на 16 септемврий, и не намѣрилъ никого, събулъ се босъ и влѣзълъ въ града да разбере каква е работата, като се опиталъ да търси кѫщата на Михалъ Жековъ. По улицитѣ, обаче, турскиятъ патраулъ сполучилъ да го хване. Андрей Момчевъ излѣзе съ слаба натура. Два-три шамара и нѣколко заплашвания отъ страна на ефендетата го предразположиха да изкаже всичко онова, за което е билъ влѣзълъ въ града и което е знаелъ отъ по-напредъ. Той предаде всички ония работници, не само ония, които познаваше лично, но и други чужди лица отъ други градове, за които бѣше слушалъ да се приказва. Така напримѣръ, — Тома Кърджиева, когото той не бѣше виждалъ въ лицето, но бѣше чувалъ само името му отъ Стамболова, предаде го, безъ да го пита нѣкой дали познава Кърджиева. Тоя последниятъ, вързанъ, биде докаранъ пеша отъ Русчукъ въ Стара-Загора. Ако нѣкой отъ момчетата се помѫчеше да откаже нѣщо предъ изпитателната комисия, Андрей Момчевъ се намираше напреде му и говорѣше противното. За своитѣ предателски заслуги Андрей Момчевъ бѣ изпратенъ въ Цариградъ, дето по милостьта на Валиде-Султанъ биде помѣстенъ въ едно училище, заедно съ другаря си, така сѫщо предатель, Димитъръ хаджи-Генчевъ.

Тукъ му е мѣстото да спомена, че въ качеството си на предатели на Заарското възстание послужиха още хаджи Господинъ Славовъ, Сава хаджи Тодоровъ, хаджи Андонъ Митовъ и др.

Щомъ ние излѣзохме отъ града на 16 септемврий, тия вѣрноподанни мѫже се отправили при каймакамина, комуто като направили низко темане, съобщили му работата отъ игла до конецъ.

Всички момчета, които излѣзоха съ насъ на Чадъръ-Могила и които се върнаха пакъ въ града отъ Новата махала и отъ другаде, бѣха така сѫщо хванати, съ изключение на нѣколко други, за които ще говоря по-долу.

Най-трагически свършиха своя животъ братя Михалъ и Георги, които оставихме въ с. Елхово въ дома на Андроника, когато на 17 септемврий отивахме за Хаинето, заедно съ Георги Кюмюра. Следъ нашето заминаване, стопанинътъ Андроникъ, по разни съображения, премѣстилъ тримата ни другари отъ кѫщата въ плѣвника си, отдето Георги Кюмюра избѣгалъ, а двамата братя останали. На втория или на третия день, не ми е известно добре, турската потеря подушила, че въ плѣвника на Андроника има скрити комити. Дали турцитѣ сѫ се известили за това направо отъ Андроника, или отъ друго нѣкое лице, така сѫщо остава въ тъмно. Въ всѣки случай, работата не се е свършила безъ предателство, и по общо начало, предательтъ не е билъ никой други, освенъ българинъ, защото турчинътъ, който е турилъ на кръста си ножъ и пищови, никой пѫть нѣма да отиде да подслушва и подлизничи, нѣща необходими въ зачатието на всѣко предателство. Така или инакъ, но около плѣвнята скоро се сгрупирали около стотина-двесте въорѫжени башибозуци, които предложили на двете едноутробни жертви да се предадатъ. По-голѣмиятъ братъ, Михалъ Жековъ, отговорилъ отъ плѣвника, че той е благодаренъ хиляди пѫти да плюятъ на леша му, отколкото на лицето му. Следъ тоя отговоръ насоченитѣ къмъ плѣвника пушки изгърмѣли, а плѣвникътъ билъ запаленъ начаса. Когато жаравата захванала да пада по главитѣ на затворенитѣ, по-малкиятъ братъ Георги поискалъ да направи това, което би направилъ всѣки на негово мѣсто. Той поискалъ да излѣзе навънъ и да се предаде на потерята, намѣсто да изгори като червей въ плѣвника. Михалъ се престорилъ, че е съгласенъ на братовото си желание, но когато тоя последниятъ посегналъ да отвори вратата Михалъ вдигналъ братски рѫката си, надвесилъ револвера надъ братовата си глава, и братъ на брата въ краката се търкулналъ, потъналъ въ кръвь!...

Подиръ нѣколко минути, следъ това страшно престѫпление — братъ брата убилъ — понеже ставало невъзможно вече да се стои въ пламналия плѣвникъ, който рискувалъ да се струполи, Михалъ се решилъ да излѣзе. Той прекрачилъ горещия още трупъ на брата си, отворилъ вратата и изскочилъ навънъ съ револверъ въ едната рѫка, а въ другата съ ножъ. Разбира се, че щомъ башибозуцитѣ го видѣли въ това положение, изпразнили пушкитѣ си въ гърдитѣ му.

Братя Михалъ и Георги Жекови сѫ родомъ отъ Стара-Загора, както казахъ по-горе: и двамата се учили въ родното си мѣсто. Първиятъ отъ тѣхъ бѣше на възрасть около 28—30 години, ръстъ високъ, съ черни като смола мустаци, лице продълговато, очи черно-свѣтли и съ доволно правилни черти на лицето. Той

занимаваше съ търговия на кожи и други мѣстни произве-
ния за която цель често ходѣше въ Одеса и Цариградъ.

Георги бѣше по младъ — на 22—23 години — ръстъ срѣ-
нъ, живо и пъргаво момче, грабово въ лицето, съ малки, тънки
устачки, едвамъ наперили. Неговото занятие бѣше скроменъ кун-
раджилъкъ.

Останалитѣ жертви на Заарското възстание сж: Стефанъ
футовъ, обесенъ въ Одринъ, както казахъ по горе; Бачо Кольо
йновъ, 60 годишенъ старецъ — обесенъ въ Пловдивъ; Кольо
нчевъ, първиятъ деятель на революционния комитетъ, и Господ-
инъ Михаиловски — обесени въ родния имъ градъ Стара-За-
ра, а Руси Клепалото (Аргоолу) — въ Т. Пазарджикъ. Обесва-
то на тия мжченици, които бѣха затворени отъ по-напредъ
Одринъ, стана презъ пролѣтьта на 1876 година, когато се
на Панагюрското възстание. Обесиха така сжщо въ Чирпанъ
Христа Бабата, който приготовляваше възстание въ тоя градъ
щата година.

Кольо Райновъ, когото ние оставихме въ курията подъ с.
инето, хванали го още на втория день, заедно съ другитѣ му
ама другари, Стойчо Петковъ и Бойчо Атанасовъ; а Г. Апосто-
въ избѣгалъ въ Ромъния, заедно съ дѣдо Никола отъ Хаинето.
бѣгаха така сжщо Стамболовъ и Икономовъ въ Ромъния. Коми-
ята, която бѣше изпратена отъ Цариградъ въ Заара да сжди
възстанницитѣ, погледна изобщо твърде снизходително на рабо-
та. Това бѣ политиката на тогавашния великъ везиръ Махмудъ
едимъ Паша. Повечето затворници бѣха освободени още въ
тара-Загора, а само 50—60 души бѣха изпратени въ Одринъ,
дето следъ нѣколко месеца освободиха повечето, въ числото
които бѣше и нашиятъ байрактарь Койчо Георгевъ. Оставиха
мо главнитѣ подбудители, които и избесиха на пролѣтьта.

X

Шуменъ. Въ сжщата тая нощь, когато нашиятъ байрякъ се
звѣваше надъ Стара Загора, шуменската младежь поздравя-
ше преславския Балканъ съ бунтовническа пѣсень. Както ка-
хъ по горе, революционниятъ комитетъ въ Шуменъ, основанъ въ
73 година, бѣше единъ отъ най-добритѣ и деятелни, въ лицето
Панайотъ Воловъ и Енчева (учители), а по-после на Кръстю
очюка, на Ат. Стойкова и други. Тоя комитетъ броеше 360 души
енове, които си имаха вжтрешенъ правилникъ, споредъ който
ѣки членъ е билъ длъженъ да плаща веднъжъ въ седмицата
редѣлено количество пари. Тия млади съзаклетници отъ знатния
исторически въ военно отношение градъ Шуменъ дотолкова
били въодушевени и самоувѣрени въ своето бждеще значе-
е, че презъ 1874 година се опитаха да покажатъ и на дѣло
оето политическо сжществувване, въ работи, които не влизаха
кржга на тѣхнитѣ действия. Азъ говоря тукъ за приключе-
ето, което шуменскитѣ младежи направиха съ живущитѣ тамъ
ропейци, по причина, че единъ френецъ поиска да се ожени за

едно българско момиче отъ горна ржка, приключение, за кое-то мнозина бидоха затворени отъ турското правителство въ Русчукъ, което погледна на работата, както се следваше.

По време на Заарското възстание, т. е. презъ 1875 година, когато се реши да стане възстание по цѣла България, въ Шуменъ отидоха като апостоли Н. Обретеновъ и Иларионъ Драгостиновъ, за да приготвятъ възстание. Тѣ направили събрание въ дома на Ат. Стойковъ, дето предложението се приело единодушно. Както навсѣкжде, така и тукъ, знатнитѣ войводи, на които буйната младежь гледала като на Господь, не се стърпѣли да не направятъ калпазанлъкъ. Тѣ поискали отъ Илариона Драгостиновъ да имъ издействува отъ комитета 1000 наполеона за разни обезпечения, безъ които пари, казали, че никжде нѣма да си бутнатъ крака да отидатъ. Имената на тия войводи сж: Димитъръ Николовъ, Спиридонъ Таневъ, Стоянъ Вичювъ и Панчо Македонецътъ, отъ които само последниятъ изпълнилъ честно своята дума, т. е. излѣзълъ въ гората, а другитѣ се разсърдили, че не имъ изпратили хилядата наполеона, които поискали отъ комитета за възнаграждение и не знаемъ що си още. Войводска шарлатания!

Между това, приготовленията на честната младежь продължавали енергично. Тя влѣзла въ споразумение съ мнозина турски солдати, които я снабдявали съ барутъ и готови фишеци; а единъ прокопсанъ турски офицеръ имъ продалъ отъ единъ пжть 300 оки барутъ. Много събрани, малко избрани. Отъ толкова души излѣзли вънъ отъ града повечето млади момчета на по 17—20 години. Войводитѣ не само че не придружили неопитнитѣ хлапете, но тръгнали още изъ града да разубеждаватъ ония, които се стѣгали да вървятъ, да не излизатъ, че не било още време, Сърбия и Русия нѣмали хаберъ.

Малката четица чакала до срѣднощь около града на опредѣленото мѣсто, но като помислили, че останалитѣ имъ другари, може би, сж ударили изъ другъ пжть, упжтили се още сжщата нощь за с. Драгоево, дето мислѣли да се събератъ. Тукъ тѣ се научили, че другаритѣ имъ Иванчо Стефовъ и Захария Андреевъ, които излѣзли по-напредъ, били хванати отъ правителството.

Втория день тѣ прекарали въ гората между Драгоево и Преславъ; знамето покачили да се развѣва върху едно дърво, дано могатъ да ги видятъ другаритѣ имъ, но напусто. На другия день се отправили презъ планината за едничкото въ Герлово българско село, Върбица.

Цельта на четицата е бала да може да се събере съ сливенската чета (?!) къмъ котленския Балканъ.

Поради липса на водачъ, докато стигнатъ до Върбица, тѣ се скитали гладни, безъ пжть по турскитѣ села изъ Герлово, а оржжията имъ и муницииитѣ били измокрени отъ дъжда. Скитали се по Върбица, ходили въ Котелъ, по садовския Балканъ, губили се тукъ-тамъ по планината и най-после, въ разстояние на нѣколко дни, правителството усѣтило и изпратило потери, които успѣли да заловятъ по разни мѣста нашитѣ борци за свободата, които така сжщо не успѣли, както и ние въ Стара-Загора, да *изпразнимъ* нито една пушка. Както и да е, но и това бѣше

протестъ срещу турското правителство, много по-силенъ
мѣстото си, отколкото стотина вѣрноподанни махзари и
и.

Като последствие на това, въ Шуменъ турското правител-
изпозатвори не само ония, които сж били съ пушка въ
, но и ония благоразумни крави, които се побояли да из-
ь.

Отъ шуменскитѣ бунтовници турското правителство изпрати
чно заточение въ Азия следващитѣ лица: Атанасъ Стой-
Атанасъ Жечевъ, Рафаилъ Мощевъ, Василъ С. Далаковъ,
Николовъ, Тодоръ Мариновъ и Савулаки Петровъ.

Червена-Вода. Това българско село, на $2^{1}/_{2}$ часа отъ Рус-
така сжщо даде или по-добре изпрати една четица за го-
о възстание ужъ въ Велико-Търново, все по това време
. Село Червена-Вода, жителитѣ на което сж пришълци
ъ Търново и Трѣвненско, бѣха доста развити хора. За по-
о тѣхно щастие, преди две години бѣше се условилъ въ
имъ за учитель нашиятъ другарь и членъ на тайния коми-
Тома Кърджиевъ, на когото има да се дължи най-много за
внето на тая четица. Съ встжпването му още въ това село,
спѣ въ кжсо време да състави комитетъ съ помощьта на
та патриоти свещеници: попъ Кръстю и попъ Стоянъ.

Понеже отъ гр. Русе не можа да излѣзе самостоятелна чета,
го патриоти имаше въ града, трѣбваше да отидатъ въ Чер-
Вода подъ разни предлози и хитрини. Тия последнитѣ орга-
ше Н. Обретеновъ. Русенскитѣ патриоти били посрещнати
пѣма радость отъ своитѣ червеноводски братя бунтовници.
оследнитѣ, като видѣли, отъ една страна, че числото имъ
личава, а отъ друга, че и мекушавитѣ граждани били ре-
да нахълтатъ изъ гората, още повече се въодушевили.
въ Стара-Загора, така и тукъ, всички ръждясади желѣза,
имали какза-годе форма на оржжие, се изтрили и пре-
ли внимателно.

Между другитѣ младежи отъ Русчукъ тукъ дошли още:
ъ Даневъ, Велко Абаджиевъ, Хаджи Петъръ Драгиевъ,
ъ Маджаровъ, Стати Поповъ, Атанасъ Узуновъ и пр. Тѣ
ли съ себе си и знамето, което се приготовляваше въ дома
ба Тонка отъ нейната дъщеря, Петрана Обретенова.

Когато пристигналъ и войводата на четата, Върбанъ Юрда-
родомъ отъ Шуменъ, готовитѣ юнаци трѣбвало да поло-
клетва, че ще бждатъ вѣрни на своята мила родина. За чудо,
закълнали въ черкова, по начинъ твърде тържественъ.
кото ми е позната историята на новитѣ български движе-
е зная почти никжде чета съ байракъ, съ войвода и пр. да
клела въ черкова, въ село, на което не само че всички жи-
не бѣха съгласни, но въ което имаше и три враждебни
нта: турци, черкези и миролюбиви татари; а това не е малка
сть.

Байракътъ билъ внесенъ въ Божия храмъ; той билъ пред-
лно осветенъ отъ двамата патриоти свещеници, имената на
споменахъ по горе. Юнацитѣ застанали подъ него голо-

глави, направили по три поклона и дали обещание, че ще го пазятъ. Това било вечерь. Навънъ, около черковнитѣ дувари, пазѣл стража.

Докато четицата цѣлувала байрака, докато всички млад юнаци плачели като деца, не отъ страхъ или отъ скрьбь, че им е мило за живота, но просто ей-така, че всички били идеални благородни души, не били омирисани и осквернени отъ калнот блато, което се нарича „благоразумие", „вѣрноподанни чувства „гечинмекъ" и пр., ненадѣйно и неочаквано, тѣ били прободен не отъ турски ятаганъ, не отъ черкезка кама, а отъ архиере ския златокованъ жезълъ на негово високопреосвещенств свети Доростоло-червенски митрополитъ Григорий, който взел ролята на гнусенъ шпионинъ спрямо червеноводскитѣ юнаци.

Работата била така.

Въ надвечерието, когато черноводската четица се тъкмѣл да излѣзе, единъ старъ българинъ отъ сжщото село, като бил въ града, отбилъ се и въ дома на отца Арнаудова, иконом въ гр. Русе. Отъ дума на дума, дошло редъ и до работитѣ н възстанието.

— Не зная, дѣдо, но тая работа, съ която сте задължил нашитѣ момчета, май не ми мязя на добра, нѣма да има добр сетнини — казалъ селянинътъ, който билъ отъ ония божи хорица които имали злочестината да мислятъ, че бунтовническитѣ работ се вършатъ отъ чернитѣ капи.

— Не те разбирамъ — отговорилъ дѣдо икономъ, който так сжщо отъ своя страна не можалъ да предположи ни за секунда че и въ неговата богоспасаема епархия, въ Червена-Вода, им комитетъ.

— Санкимъ за нашия даскалъ Тома искамъ да кажа, кой ще води момчетата въ Балкана следъ нѣколко деня — отговорилъ простодушниятъ селянинъ, който така сжщо билъ известен за комитетскитѣ работи.

Това било доволно.

Дебелиятъ дѣдо икономъ повелъ селянина изъ улицат влѣзълъ съ него въ българската митрополия, въ конацитѣ н дѣда Григория. Какво сж си говорили двамата пастири, архиере и икономъ, мжчно е да се знае. Знае се само това, че след малко файтонътъ на първиятъ, върху капрата на който стоялъ м стакатиятъ гавазинъ Янко, се търкалялъ къмъ конацитѣ н вали-паша.

Дѣдо Григорий станалъ предатель. Вижда се работата, ч между него и вали-паша е имало нѣкакъвъ компромисъ, защот въ Червена-Вода не били изпратени заптии, а владишкиятъ гавзинъ, поменатиятъ Янко. Той грабналъ отъ селото Тома Кърджиев и двамата свещеници, които отвелъ въ Русе.

Червеноводската четица не искала да окървява своитѣ н жове най-напредъ съ българска кръвь въ подобна критическа м нута, та затуй не закачили Янка. Тоя последниятъ увѣрилъ Т мата и свещеницитѣ, че ги вика Старецътъ съвсемъ по обикн вени работи.

Тримата организатори били затворени въ митрополията, щомъ пристигнали. Тукъ тѣ се подложили на строгъ калугерски изпитъ, който траялъ нѣколко дни.

— Прибери си едно друго, чедо, да идешъ до конака съ Тонча *), отдето ще те освободятъ — казалъ една вечерь лукавиятъ митрополитъ на Тома.

Тома тръгналъ кьмъ конакътъ, но лоши предчувствия обладали душата му ... Щомъ той се явилъ предъ очитѣ на русчушкия алай-бей, трима души голи арнаути го грабнали и оковали въ синджири. Ни приятелитѣ, ни роднинитѣ, ни другъ нѣкой русчушки гражданинъ знаялъ за тайнственото изчезване на Томата.

Следъ четири дни въ Русчукъ се получило известие, че червеноводскиятъ даскалъ Т. Кърджиевъ преминалъ презъ Търново, пеша, полуубитъ и окованъ въ синджири, когото откарали въ Стара-Загора!

На следната недѣля, сѫщиятъ тоя дѣдо Григорий, на когото думата предатель се изобразявала на мрачното му чело, четѣлъ проповѣдь въ черквата Св. Троица; а православното стадо го зѣпало... Ехъ, дѣдо, дѣдо! Кална е твоята душа!

И така, червеноводската четица била лишена отъ своитѣ любими водители. При всичко това, на 21-й септемврий, въ недѣля вечерьта, тя се опѫтила къмъ бѣленската гора, къмъ историческата Трапезица, за да се съедини съ голѣмата търновска чета. Отъ Червена Вода излѣзли следнитѣ момчета: братя Петко и Стоянъ Иванови, Проданъ Николовъ, Никола Мартиновъ, Мирчо Милевъ, Тодоръ Петковъ, Христо Юрдановъ, Тодоръ Пенчевъ, Юрданъ Тодоровъ и пр. Началството на четата, състояща се отъ около 25-30 души, взелъ Върбанъ Юрдановъ.

Борцитѣ за свобода осъмнали въ лозята на с. Табачка, като преминали край селата: Щръклево, Кушовъ и Червенъ. При първото имъ съприкосновение още съ народа, малко останало да бѫдатъ предадени на турцитѣ. Двама души, Ст. Маджаровъ и Хаджи Петъръ, които влѣзли въ селото да искатъ хлѣбъ, били предадени отъ попския синъ Симеонъ, но сполучили да избѣгатъ. Попътъ отъ друга страна, който билъ честенъ човѣкъ, така сѫщо замвосалъ работата. На другия день той излѣзълъ да ръси по кѫщитѣ, като говорѣлъ въ всѣка кѫща, кой какво е видѣлъ, нищо да не говори предъ турскитѣ власти. Тоя горски попецъ, който не е знаялъ по-далечъ отъ своя славянски пластиръ, постѫпилъ сто пѫти по-честно отколкото неговия безхарактеренъ началникъ!

Цѣли петь деня и петь нощи вървѣли нашитѣ млади поборници изъ гѫстата бѣленска гора, презъ селата: Баницка, Лехеджиитѣ, Бей-Върбовка и пр., въ които населението е повечето турско и отчасти черкезко; а гората е черно море. Губили се тѣ, гладували, вървѣли безсъзнателно, и най-после постигнала ги сѫщата оназя горчива участь, която сполетѣ четитѣ Заарска и Шуменска. Та другояче можеше ли да бѫде! Четата решила да се разпръсне, когато допрѣла близо до лѣвия брѣгъ на р. Янтра, която бух-

*) Слуга въ светата митрополия.

тѣла и се пѣнѣла — невъзможно било да се нагази. А турската потеря, която подушила вече комититѣ, прѣчела надолу-нагоре.

Следъ разпръсването на четата, момчетата си зели очитѣ кой накжде види. Нещастниятъ войвода Върбанъ изпадналъ въ с. Широково въ кръчмата или сапунджийницата на нѣкойси Кара-Иванъ, родомъ отъ Арбанасето, ако се не лъжа. На тоя черенъ Иванъ и душата му била черна. Той издалъ на турцитѣ разбития нравствено юнакъ, които го свързали на мѣстото и го предали на нѣколко килави татари, да го каратъ за Русе. Върбанъ ималъ скритъ револверъ, който турцитѣ не можали да намѣрятъ въ пояса му. Когато конвоятъ дошелъ до чешмичката, която е отвънъ селото, вързаниятъ поискалъ да пие вода, което му се позволило. Следъ него се навежда и единъ отъ калмуцитѣ стражари да пие вода отъ сжщата чешма, Върбанъ намѣрилъ леснина да изтегли револвера си, съ който строшава келявата глава на татарина. Други турци пристигнали на помощь отъ селото, които достигнали нещастния Върбанъ, който се борѣлъ съ желѣзата си. Въ последующата борба, обаче, той билъ съшибанъ отъ нѣколко куршума, а после насѣченъ; но сполучилъ да нарани още единъ отъ турцитѣ.

Въ 1880 г. азъ отидохъ нарочно да се поклоня на мѣстото, дето е излѣлъ кръвьта си тоя забравенъ поборникъ. Както е обикновено у насъ, да викаме ура предъ грамаднитѣ паметници само на чуждитѣ, а нашитѣ юнаци не смисляме дори, така и тукъ азъ бѣхъ поразенъ отъ народното ни нехайство. Гробътъ на Върбанъ Войвода се отличаваше само съ едно огризано паметниче, турено отъ нѣкоя набожна бабичка, за душата й. Отъ останалитѣ момчета никой не пострада тежко; повечето избѣгаха въ Ромъния.

А знамето можа да уцѣлѣе у единъ селянинъ. После то се пренесе въ Ромъния, и биде честито да се закълнатъ подъ него храбритѣ херои на Радецки, заедно съ дързостния имъ войвода Хр. Ботйовъ.

Планътъ да се запали Цариградъ

Революционниятъ комитетъ бѣше разпоредилъ, когато се вдигне възстанието изъ България, да пламне и Стамбулъ на нѣколко мѣста. Това мнение е било изказано най-напредъ отъ Стояна Заимовъ и Тодоръ Пѣевъ. Първиятъ отъ тѣхъ билъ натоваренъ да намѣри достойно лице, което да се заеме съ организирането на четата за Цариградъ, която нарекли палачи. За такова лице Заимовъ избралъ Георги Бенковски (Гавраилъ Хлътювъ), способноститѣ на когото били познати само нему, защото презъ зимата той се запозналъ съ него и забелязалъ извънредната му решителность. Тукъ Георги Бенковски за пръвъ пжть взема участие въ общитѣ работи. Нему било поржчано да събира лица способни за палачи, за която цель успѣлъ да намѣри до 35—40 души емигранти изъ Ромъния, въ числото на които билъ и Иваница Данчевъ. Съ тая дружина Бенковски се отправя за Цариградъ, по море; подъ негова команда ставало всичко, той билъ длъженъ

да направи плана за пожара и да избере точкитѣ за подпалването, да изучи топографически мѣстностьта и да наеме кѫщи и магазии за момчетата, съ лъжлива цель, отъ които кѫщи трѣбвало да избухне пожарътъ едновременно, въ опредѣленъ день, споредъ както гласѣлъ планътъ. Срѣдствата за пѫтуване и за други разни потрѣбности, около стотина наполеона, били повѣрени на Бенковски. Всички пѫтници се снабдили съ различни фалшиви паспорти...

Около единъ месецъ (септемврий 1875 г.) нашитѣ палачи се бавили въ разкошната отоманска столица да изучватъ условията за предначертаната си цель. Условието имъ било, че само тогава ще пристѫпятъ къмъ действия, когато получатъ лозинка отъ Стамболова, отъ Заара, че възстанието е избухнало вече по всички пунктове. Бенковски билъ изпратенъ обратно въ Букурещъ, за да получи обещаната сума отъ комитета, още 200 жълтици. Ако получелъ пари, щѣлъ да даде до дружината условна телеграма съ адресъ Ясенъ Ив. Росолиевъ: „купихъ двеста кила жито, които изпращамъ за Цариградъ“, т. е. взехъ двестата желтици, които ви изпращамъ; а въ противенъ случай, ако нѣма пари, така: „Тукъ се намира нужното количество кожи; ако желаете, елате сами да се увѣрите“, т. е., върнете се.

Два дни следъ заминаването на Бенковски, получила се депеша отъ Заара съ следующето съдържание: „не купувайте гьонове; търговията е слаба“, т. е. възстанието не успѣва*). На другия день четата се качила на единъ английски параходъ, натоваренъ съ желѣзо, и излѣзла въ Галацъ, на светата ромънска земя, живо и здраво. Но и Цариградъ останалъ така сѫщо живъ и здравъ, безъ да изпита опустошителното действие на пожара.

Въ Троянъ по сѫщото това време се намираше Панайотъ Воловъ, който бѣше отишелъ да дига възстание, т. е. и тоя градецъ бѣше единъ отъ революционнитѣ пунктове въ 1875 г. Но троянчени сѫ дълбоки дипломати и философствуващи братя.

— Докато не видимъ въ манастира поне петь души войводи отъ Влашко съ ястъклии мустаци, не се побутваме отъ мѣстото си — казали тия велики мѫже на Волова, когато той имъ предложилъ да възстанатъ.

Вижда се работата, че троянчени сѫ склонили и за единъ влашки войвода да имъ дойде на помощь, защото споредъ лъжливи слухове, разпръснало се, че Панайотъ Хитовъ миналъ Дунава съ десетина момчета, и отъ Троянъ изпратили депутация да иде да посрещне българския идолъ (по него време) въ планината. Цѣли петь дни ходило тая депутация изъ гората да чака

*) Действителностьта на тая депеша отъ Заара, която носѣла подписъ Таню и за която едно лице отъ главнитѣ палачи увѣрява, че била изпратена въ Цариградъ на негово име, азъ не мога да потвърдя. Съмнението си основавамъ на това, че, доколкото зная, никой отъ Заара не е давалъ подобна депеша, па не бѣше и възможно отъ друга страна да се кореспондира така свободно по него време, когато турцитѣ знаяха вече всичко. Вѣрно е, че когато Бенковски заминалъ за Ромъния, палачитѣ се разстроили, нѣмали куража да запалятъ столицата.

Месия, който въ това време си купувалъ лозови пржчки из
Влашко, съ 200 жълтици комитетски пари!

Апостолътъ Воловъ се въртѣлъ надолу-нагоре и най посл
билъ принуденъ да бѣга въ Тракия презъ Балкана, дето нам
рилъ спасение въ столицата на апостолитѣ при Иван
Арабаджията и Божила Гергевъ, които му намѣрили леснина д
избѣга въ Ромъния.

Изъ другитѣ градове на България не стана и това, кое
направиха въ Троянъ, при всичко, че се готвѣше нѣщо. На нѣ
колко мѣста се задоволили само да изпѣятъ по една народн
пѣсень, гръмогласно, поахкали и поохкали за майка България
нищо повече. Въ Велико-Търново намѣрили войводата съ обръс
ната глава, скритъ въ кюмюрлука; а въ хайдушкия Сливенъ, дето
според казването на Газибарова, шишенетата отдавна били из
трити, юнацитѣ направили единъ гивечъ и се оттеглили на Бар-
мукъ-баиръ, дето се сразили съ черната папаска...

Чирпанъ

Най-после и тоя градецъ искаше да подаде ржка на Стара-
Загора. Той бѣше най ближниятъ революционенъ пунктъ до тоя
градъ, съ работницитѣ на който имаше всѣкидневни сношения.
Главни деятели въ тоя градъ бѣха: Стою Филиповъ, Иванъ П.
Андоновъ и пр. Преди 16 септемврий, последниятъ отъ тѣхъ за-
миналъ за Пловдивъ, нощно време, да даде инструкции на та-
мошнитѣ работници Д. Свѣщаровъ и Анд. Балтовъ. Въ Пловдивъ
той щѣлъ да се срещне нощно време още съ нѣколко затвор
ници, турци и българи, които едновременно щѣли да произведатъ
смутъ въ затвора.

Стою Филиповъ и Христо Бабата отишли по селата съ сж-
щата цель. Въ с. Кара-Терзелий тѣ сполучили да дигнатъ на
оржжие около 200 души селяни, съ които на 16 септемврий тръг-
нали за града. Таню Пѣевъ и Анастасъ Тянкевъ заминали за с.
Мурсалково, но кметътъ, който билъ отъ вѣрноподаннитѣ, щомъ
ги чулъ какво говорятъ, вързалъ ги съ помощьта на пждаритѣ и
ги експедиралъ за града. Но това не било достатъчно. Друга
една черна душа, именуемъ Ради Качула, рано рано се разпоре-
дилъ да предаде съзаклятието на турцитѣ, които овреме взели
нуждниmѣ мѣрки, за да предварятъ бунта. Стою Филиповъ и Ан-
доновъ едновременно сполучили да пристигнатъ около града,
първия съ 200 души селяни, а втория съ трима-четирма затвор-
ници, които били освободени отъ Пловдивъ, подъ поржчителство.
Тѣ не знаяли нищо единъ за другъ. Чакали тѣ часъ, чакали
два, както ние въ Заара, но като видѣли, че всичко е тихо, по-
неже турцитѣ пълнили вече затвора съ хванатитѣ работници, не
се мръднали отъ мѣстото си. Селянитѣ, които водѣлъ Стою, единъ
по единъ се очистили къмъ селото си и казали на войводата
„лека нощь". На другия день въ Чирпанъ богатитѣ правили низки
теманета около конашкитѣ стълби и псували младитѣ, а тия по

следнитѣ не смѣели да се подадатъ по улицитѣ. Стою и Ив. Андоновъ, следъ като постояли нѣколко дни по плѣвницитѣ, взели си очитѣ къмъ Стамбулъ, понеже главитѣ имъ били вече оценени...

XI

И така, азъ намѣрихъ вече прибѣжище на харманлийската станция при истинския си приятель и патриотъ не само въ пѣенето на народни пѣсни, но и въ нуждно време. За нѣколко дни не намѣрихъ за нуждно да се крия, защото едно, че не ме познаваха, и второ, че като ме гледаха заптиитѣ, другитѣ служащи и търговцитѣ, че ходя съ челебията, т. е. съ началника на станцията, Иванова, не ме подозираха за лошъ човѣкъ. За всѣки случай турихъ си лъжовно име — Симеонъ, съ което ме знаяха всички.

Единъ день, когато пристигна trенътъ отъ Пловдивъ, донесоха ми едно писмо отъ Търново-Сейменъ, въ което ми се известяваше, че ме търсили заптии отъ Стара-Загора.

Различни бѣха срѣдствата, които намислихме съ Иванова за скриването ми въ станцията, понеже вжтре въ стаитѣ не можехъ да остана, защото, като всѣко общо мѣсто, всѣки отъ компанията има право да влиза. Освенъ това, вжтре въ сжщото здание живѣеше съ семейството си единъ нѣмецъ, на име Албрехтъ, който така сжщо служеше по желѣзницата. Най-напредъ решихме да изкопаемъ една гробница въ най-долния катъ на станцията, съ капакъ, дето да се затварямъ, когато дойдатъ да ме търсятъ; но тоя планъ не можа да се осжществи, защото нѣмецътъ Албрехтъ, който имаше въ това мѣсто много вещи, не склони да ги извади навънъ по никакъвъ начинъ, а въ противенъ случай, като влиза вжтре по нѣколко пжти на день, ще има възможность да види скривалището. Нагласихме и друго срѣдство. Въ една отъ стаитѣ на станцията приятельтъ ми имаше дългъ сандъкъ за дрехи, съ капакъ отгоре, въ който така сжщо можехъ да се скрия, въ случай на претърсване. Изпразнихме го и азъ влѣзохъ да се премѣря, но и тукъ ударихме о камъкъ, защото краката ми оставаха нѣколко педи навънъ отъ сандъка.

Трудно положение. Трудно именно за това, защото харманлийската станция е кацнала срѣдъ голото поле, като орелъ долу подъ селото, а наоколо ѝ равно и гладко, да гонишъ бълхи, както се изразяватъ нашитѣ селяни. Па като всѣка станция, европейска постройка, нѣмаше като нашитѣ български кжщи ни таванъ, ни долапъ, а само голи и свѣтли стаи.

— Торното ще те спаси тебе — каза моятъ приятель.

Торното е мѣсто, находяще се само въ главнитѣ станции, дето само нѣколко души обръщатъ тежкитѣ локомотиви, посрѣдствомъ желѣзни лостове. То е единъ видъ желѣзно колело, закрепено върху самата линия, вдадено въ земята около единъ метъръ и повече и покрито отгоре съ дъски, на които е отворена малка вратичка за влизане.

Рано сутриньта на другия день, докато спѣха още всички служащи и заптии, ние съ приятеля си излѣзохме полекичка отъ

станцията и се отправихме къмъ торното, което е настрана около 400 крачки. Азъ си носѣхъ едно-друго за ядене, вода, единъ револверъ, книги за четене и пр. Съвсемъ на така излѣзе това помѣщение, както си въобразявкхме отъ по-напредъ. Тамъ бѣше тъмно като въ биволски рогъ, дъждовната вода покриваше цѣлата повърхность, нѣмаше една педя сушинка да се подслони човѣкъ, хладната атмосфера проникваше дори до мозъка на коститѣ. Цѣлъ день прекарахъ азъ върху две препрѣчени желѣза, привесенъ като лукова плетница. Приятельтъ, или по-добре благодетельтъ ми, дохождаше по нѣколко пжти на день да ме заобикаля, като се преструваше, че се разхожда по линията.

Само два-три дни престояхъ въ тая мрътвилница, защото ми се намѣри по-добра квартира — вагонитѣ за пренасяне на стока, които се намираха празни предъ станцията и които сж покрити отъ всѣка страна, съ изключение на едно малко прозорче. И въ това много по удобно помѣщение, отколкото първото, азъ влизахъ сутрина рано, докато спи Господь, както се казва; а благодетельтъ ми заключваше и дветѣ врати на вагона и вземаше неговия номеръ, за да знае въ кой именно вагонъ се намирамъ, тъй щото като дойдатъ търговци да му искатъ вагонъ за натоварване на стоката си, да има предвидъ заетия отъ мене номеръ. Вечерь, пакъ като заспѣше Господь, благодетельтъ ми пристжпваше полекичка и отивахме заедно въ станцията. Понѣкога, когато при него нападнѣха нѣкои пияни нѣмци, азъ четѣхъ минутитѣ въ мрачината чакъ до полунощь.

Единъ недѣленъ день, следъ пладне, когато преминаха всички тренове, приятельтъ ми отишълъ въ селото Харманлий на разходка, безъ да каже на магазинера, че вагонътъ № 1417 е ангажиранъ. Щомъ заминалъ той, ето че нѣколко одрински гърци, между които билъ и нѣкойси Димитраки, турско ухо, дохождатъ при магазинера, комуто искатъ единъ вагонъ G (така се наричатъ вагонитѣ за стока), за да товарятъ сусамъ. Чувамъ азъ гласове: „тоя не е добъръ, че му се отваря мжчно капака"; „тоя е оставенъ отъ треча, защото наближавало да се запали" (отъ триене); „а пъкъ тоя, намъ що си"; но не се безпокоя отъ никого, защото зная, че съмъ осигуренъ, чета си свободно.

— Вагонътъ № 1417 ще бжде добъръ — каза единъ отъ търговцитѣ, и следъ малко моятъ вагонъ, на който стоеше горния номеръ, тръгна къмъ мѣстото, дето се товаряха стокитѣ, тиканъ отъ трима-четирма души.

Азъ не можехъ да си въобразя що значеше това. Най-върното ми предположение се въртѣше около това обстоятелство: че всичко се върши безъ знанието на Иванова, който ще спре работата, като идатъ да му поискатъ ключа отъ вагона. Тоя последниятъ бѣше спрѣнъ вече върху скелята и около 10—15 души работници и други стояха до вратата му. Въобразихъ си за минута, какво ще бжде впечатлението, което ще произведа на тия последнитѣ, когато се отвори вратата и азъ се представя отпреде имъ... Благодарение, обаче, на скжсанитѣ ми кундури и на една подвързана книга вагонътъ не можа да се отвори.

Голѣмитѣ несгодности — да се затварямъ въ вагона, отъ една страна, а отъ друга — студениятъ климатъ, пръснатиятъ слухъ, че сме се били удавили двама съ Икономова въ морето, което говорили и заптиитѣ въ Търново-Сейменъ, обстоятелството, че станцията не може да бѫде насилена отъ властьта, безъ позволението на инспекцията, за което Ивановъ бѣше питалъ нарочно, а въ такъвъ случай, макаръ и да бѫда въ станцията, докато се направятъ нуждниtѣ формалности, мога да избѣгамъ — всичко това ми даде куражъ, както на мене, така и на благодетеля ми, да не ходя вече въ вагона, а да стоя затворенъ въ една малка стаичка, вѫтре въ станцията, безъ да се показвамъ никому.

Тази малка стаичка се намираше до самия входъ на отдѣлението, дѣто живѣеше нѣмецътъ Албрехтъ, та затова не смѣехъ и да се покашля.

На магазинера отъ станцията, който бѣше българинъ отъ Харманлий, на име Гочо, бѣхъ принуденъ да се изкажа, защото, като вѫтрешно лице, невъзможно бѣ да се укрия отъ него. Преди да стане това, Ивановъ го викна при себе си и му чете дълга молитва, заключението на която бѣше следующето: — „Ако найпосле ти направишъ нѣщо да го изгоришъ (т. е. да ме предаде), отъ което ще последва и моето опропастяване, бѫди увѣренъ, че най-напредъ тебе ще промуша съ камата". Гочо се кръстѣше съ разтреперана рѫка и говорѣше, че той е чистъ българинъ, никога нѣма да изгори брата си.

Да ви разкажа що за човѣкъ бѣше тоя Гочо. Той бѣше родомъ отъ Харманлий, на възрасть 35—40 години, безкниженъ, безъ мустаци и брада, обичаше да посръбва и отъ червенъ Петка, и отъ бѣла Рада, влѣзълъ на служба по желѣзницата откакъ се направила станцията. Бѣше безкниженъ, но постоянното чукане на телеграфния апаратъ дотолкова се бѣше вълпило въ паметьта му, че той можеше да познае, като се намира и отвънъ станцията, не само когато викатъ Харманлий, но и всички други станции, отъ Цариградъ до Бѣлово, нѣщо, което не познаваха мнозина телеграфисти. Можеше да разбира още, кога викатъ бързо, кога депешата е о к р ѫ ж н о, кога телеграфистътъ е сърдитъ, кога двама души се разправятъ частно и пр. Знаеше да дава отговори: р а з б р а х ъ, ч а к а й, б л а г о д а р я, познаваше оскърбителнитѣ знакове, съ които си служатъ по телеграфа, като магаре и пр. Много пѫти се случваше, когато се занимава съ нѣщо вънъ отъ станцията, да чисти ламбитѣ или да скубе пиле за челебията, тича бърже-бърже къмъ апарата съ пилето въ рѫка.

— Що има, Гочо? — пита специалниятъ телеграфистъ, който се захортувелъ съ друго нѣкое лице и малко обръща внимание на телеграфа.

— Известяватъ, че ще се дава о к р ѫ ж н о — отговаря Гочо и се приготовлява да приеме депешата.

Сега Гочо си имаше вече грижата да ми носи едно-друго за ядене; но кога се понапиеше, азъ трѣбваше да постя.

XII

Цѣли петь месеци живѣхъ азъ въ тая малка стаичка; на 9 октомврий 1875 год. се затворихъ, а на 1 мартъ 1876 год. се освободихъ по начинъ, който ще разкажа въ следващата глава. Въ разстояние на това време моята скромна стаичка не видѣ ни свѣщь, ни огънь. Свѣщь бѣ невъзможно да запаля, защото тая стая не бѣше за живѣене на хора, и по тая причина всѣки щѣше да полюбопитствува и узнае кой е запалилъ свѣщь тамъ; а за огънь нѣмаше нужднитѣ потрѣбности, соба или мангалъ, нѣмаше и нашенски материялъ за горене: дърва или кюмюръ, а само каменни вжглища. Покривката ми се състоеше отъ единъ голѣмъ зебловъ чувалъ, въ който се пъхахъ цѣлъ. Ако малкото кученце на Иванова, което бѣхъ научилъ да дохожда при мене, останѣше вечерь въ стаята ми, азъ се считахъ за щастливъ защото лѣгаше при менъ и краката ми не вкоченясваха нея нощь.

Два месеца и повече време се минаха, откакъ се бѣхъ затворилъ, а нѣмцитѣ, съ които ни дѣлѣше само една стена, не можаха да ме видятъ, а и на ума имъ не идѣше дори да подозрятъ, че иматъ съседъ престжпникъ. Една вечерь, на нова година, по тѣхния стилъ, когато виното се лѣеше изобилно, когато отъ игри и веселби се люлѣеше цѣлото здание на станцията, дошло случай да мине на редъ и моята особа.

— Знаете ли, господа, че въ малката стаичка въ тая сжщата минута, когато ние се веселимъ подъ свѣтлината на нѣколко лампи, стои въ мрачината единъ нещастникъ — казалъ Ивановъ, следъ като се увѣрилъ отъ по-напредъ, че нѣмцитѣ никой пжть нѣма да се опозорятъ съ шпионство.

Разбира се, че на думитѣ на Иванова никой не обръщалъ внимание, най-напредъ всѣки помислилъ, че той се шегува.

— Не отъ вчера, не отъ оня день, а цѣли три месеца ще станатъ откакъ той живѣе тамъ — повторилъ Ивановъ.

Увѣрили се най-после, полюбопитствували да ме видятъ и Ивановъ съ лампата въ ржка ги доведе предъ вратата.

Азъ не знаехъ нищо за горния разговоръ, та затова се бѣхъ свилъ обикновено на кълбо въ студената стая и четѣхъ дългитѣ часове и минути. Слушамъ по едно време шумъ и смѣхъ предъ вратата, свѣтна лампа, а следъ малко се похлопа. Познахъ гласа на Иванова, но като виждахъ, че не е самъ, минаха презъ ума ми ломитѣ страни на въпроса, забавихъ се да отворя.

— Отваряй, азъ съмъ! Нѣма нищо — викаше той задъ вратата.

Нѣмаше що да се прави, покорихъ се. Когато вече отворихъ вратата и стоехъ лице срещу лице съ посетителитѣ, дълго време тия последнитѣ гледаха състрадателно на моята изнурена физиономия, на дългитѣ ми дяконски коси и на единствената ми мебель — чувалътъ. Караха се на Иванова, защо не имъ известилъ отъ по-напредъ, да ме преглеждатъ съ туй-онуй, каквото могатъ, и да прекарвамъ по нѣколко часа въ тѣхната топла стая, когато нѣма никой. Оттукъ-нататъкъ моето положение се подобри отчасти, защото съпругата на нѣмеца Албрехтъ — мадамъ Мария,

честна и набожна протестантка, не ме забравяше. Било ястице, било винце или чай, тя сколасваше да ми подаде; когато ставаше много студено, провождаше ми по малко огънь съ желѣзната лопата, викаше ме сегисъ-тогисъ въ тѣхната стая, показваше ме на децата си, да ме иматъ за примѣръ въ страданията и постоянството за доброто на своето отечество, казваше ми да призовавамъ на помощь Исуса Христа, па да се не боя отъ нищо.

Желѣзницата захвана да пренася заарскитѣ бунтовници за Одринъ; видѣхъ азъ презъ прозореца всички мои другари, навързани и пазени отъ по нѣколко заптии. Стефанъ Чифутина бѣше намѣрилъ време да каже на кондуктора К. Тодорова, да ми съобщи, ако знае де се намирамъ, че изпитателната комисия го питала за мене нѣколко пѫти. Минаха по едно време и предателитѣ по Заарското възстание, Андрей Момчевъ и Димитъръ Х. Генчовъ. Тѣ стоеха свободно въ желѣзницата при юзбашията, смѣеха се, веселѣха се, каточе отиваха на сватба. Андрей Момчевъ казалъ на Иванова да ме поздрави и да ми обади да се не боя, защото той никога нѣма да ме издаде. Тоя последниятъ го увѣрилъ, че азъ съмъ вече въ Влашко, но предательтъ си завъртѣлъ главата съмнително и желѣзницата тръгнала.

Това бѣше достатъчно да наруши нашето спокойствие въ станцията. Що трѣбваше да ме знаятъ други, когато бѣхъ известенъ на Андрей Момчевъ! Той ми бѣше добъръ приятель, докато не бѣше станалъ шпионинъ, видѣлъ е отъ мене добро; но можеше ли човѣкъ да има вѣра въ предателя, че ще удържи своята дума.

Вследствие на това, още сѫщия день решихме да излизамъ сутринь рано отъ станцията, додето спятъ всички, съ пушка и съ всички ловджийски принадлежности, тъй че, и да ме види нѣкой, ще помисли, че съмъ френкъ-гяуру, а тия последнитѣ въ турско време всѣки знае, че имаха неограничени права. Въ станцията трѣбваше да се връщемъ така сѫщо по мръкнало. Нощно време нѣмаше опасность, защото който ще дойде да ме търси, трѣбваше да пристигне съ желѣзницата, която дохождаше денемъ по пладне.

И така, буря, виелица, студено, снѣгъ до поясъ, азъ трѣбваше да не отстѫпвамъ отъ програмата си. Зѫбеститѣ канари на дѣсния брѣгъ на Марица ми служеха за прибѣжище около 10—15 деня, дето чакахъ приближаването на нощьта. Ако и да се случеше да ме видятъ нѣкои турци или българи, широката ми шапка, ловджийскитѣ торби и чифтето, р. Марица и плаващитѣ по нейната повърхность, заедно съ леда, сиви и пъстри диви патки, заличаваха по-нататъшното подозрение и предположение.

Докато се оплаквахъ отъ това незавидно положение, стана нужда да отсѫтствува приятельтъ ми Ивановъ за нѣколко дни, а на негово мѣсто дойде Н. Стойчевъ, но като българинъ, и той се отнесе къмъ менъ съчувствено. Само вѣрниятъ Гочо, въ отсѫтствие на Иванова, захвана да пие по-много, и по тая причина си забраваше длъжноститѣ, т. е. не ми донасяше ядене. Напразно го чакахъ по нѣколко часа горе на стълбитѣ, да го извикамъ като минава.

— А-а-а! да те забрави злото — казваше той. — Почакай малко, ей-сега отивамъ въ дюгена да ти купя едно-друго.

Влиза Гочо въ дюгена, който се намираше задъ станцията, срещу моя прозорецъ, но нѣма излизане. — „Надписалъ си половинъ ока, пезевенкъ! Азъ не зная четмо, но умътъ ми е много по-сигуръ отъ твоя тефтеръ... Да те обадя ли на челебията? За два деня ще ти изсъхнатъ отъ тукъ царвулитѣ... Хемъ и виното ти отъ нѣколко деня захвана да се кръщава"...

Тия изобличения къмъ кръчмарина се правиха отъ Гоча, който бѣше най-близкото лице до челебията, а съществуването на кръчмарина зависѣше напълно отъ тоя последния.

— Немой бе, кардашимъ Гочо, сиромаси хора сме — слушаха се оправдания отъ страна на кръчмарина.

— Тогава почерпи — изново се обаждаше Гочо, а моята надежда, че ще вечерямъ, изчезваше окончателно.

Но всичко това не прѣчеше на Гоча да си остане честенъ и вѣренъ на думата. За това си пиянство, той биде изпжденъ отъ служба твърде позорно, но не само не ме предаде, за да си отмъсти на Иванова, който го бѣше изпждилъ, а следваше още да ме заобикаля и да ми указва разни услуги.

Въ разстояние на петь месеца заптията Мустафа, който стоеше на станцията, можа да ме види три пжти; но той бѣше глупавъ човѣкъ, заради това стоеше далечъ отъ всѣко подозрение.

— О, добре дошълъ — казваше той, защото ме познаваше отъ по-напредъ, докато не бѣхъ се още скрилъ.

— Кога дойде, та не можахъ да те видя като слизашъ отъ трена? — питаше любопитно глупавото заптие.

— По сухо дойдохъ отъ Сейменъ — отговорихъ азъ и намирахъ причина да избѣгна всѣкакви по-нататъшни запитвания.

Следъ това Гочо отиваше да го сондира не е ли подушилъ нѣщо.

Виждаха ме така сжщо и останалитѣ работници отъ станцията, които, като живи хора, не веднъжъ сж си задавали въпроси: „защо тоя човѣкъ бѣга отъ хората и никжде не излиза?" Но като знаяха, че челебията не търпѣше твърде да удовлетворява подобни любопитства, не се простираха по-нататъкъ. За останалата часть съмнение се разпореждаше Гочо. Знаеше ме така сжщо и единъ приятель отъ Харманлий, на име Милковски, който ми донасяше книги за четене, чрезъ Иванова.

Захвана се годината 1876, настжпи пролѣтьта. Ехъ, че пролѣть ли бѣше пъкъ тая година! Не ми се стоеше мене вече въ станцията, искаше ми се да поизлѣза нанѣкжде. Това мое желание се увеличи още повече, когато получихъ отъ Гюргево, отъ Н. Обретеновъ, такова едно писмо: „Търси срѣдства да дойдешъ тукъ при насъ, защото те очаква твърде голѣма работа; а ако не успѣешъ да тръгнешъ до 15 февруарий, ще дойда или азъ или другъ нѣкой да те изведе..." Писмото бѣше писано химически и изпратено до Иванова.

ГЛАВА V

Априлското възстание въ 1876 година

Апостолитѣ въ Гюргево и тѣхнитѣ действия

Ако бждещиятъ историкъ се залови съ изучването историята и българската журналистика въ време на турското владичество, ой, безъ съмнение, ще съсрѣдоточи своето внимание върху бълрскитѣ политически вестници, издаваеми презъ 1875 и 76 г. въ риградъ. Ако ония, които не сж били очевидци на свещеното велико движение за свобода и независимость, отъ страна на шия народъ по онова време; ако бждещето поколѣние поиска узнае предшествуващитѣ вълнения на духоветѣ и причинитѣ Априлското възстание; най-после, ако всички ония, които се насятъ недовѣрчиво къмъ разказитѣ на съвременицитѣ и искатъ видятъ нѣщо печатно, публично изказано, непремѣнно трѣбва иматъ на ржка българскитѣ вестници отъ Цариградъ: „Наредъкъ“, „Вѣкъ“, „Източно Време“, па дори и безцвѣтния „День“ лѣзли откжде началото на месецъ ноемврий 1875 г. до деня на възстанието, както казахме по-горе.

Херойски е подвигътъ на тия вестници! Азъ не зная друга похa, било въ време на робството ни, било следъ освобождението ни, въ която българската журналистика*) да е воювала ка смѣло, така честно и безбоязнено въ полза на народнитѣ тереси и желания, които тя защищаваше добросъвѣстно, и стана тински изразитель на народната воля.

Фактътъ става още по-поразителенъ, още по-благороденъ, то се зематъ предъ видъ отъ една страна тежкитѣ условия на рската цензура, а отъ друга — че въ мнòгото градове изъ България затворитѣ бѣха препълнени съ младежи, заптиитѣ и всички рци изобщо, които върлуваха по пжтищата, селата, па дори и ъ градозетѣ и които тъй да се каже правѣха предварителни ити за бждещата катастрофа, караха всѣки да трепери предъ известното положение.

Следъ септемврийскитѣ опити за възстание, българскиятъ риградски печатъ, намѣсто лакейство предъ правителството, мѣсто вѣрноподанически съвети, да се взематъ строги мѣрки да се накажатъ виновницитѣ на смущението, единогласно извика ужднн сж реформи въ пространната отоманска държава“, „надътъ е билъ притиснатъ по провинциитѣ, затова се бунтува; лость, пълна амнистия за неоправданитѣ младежи и пр., ако рското правителство иска занапредъ да има вѣрни поданници“.

Така постжпи българскиятъ печатъ, не че бѣше подкупенъ, што немислило по него време, но отъ жалание да изрази обото негодуване на народа, да предскаже бждещитѣ кървави

*) Отъ това правило се изключва в. „Свобода“, а по-после „Независимость“, издаваеми въ Букурещъ отъ незабравимия Л. Каравелова (1869—1874), които вестници ще служатъ завинаги като корона на българската журналистика.

сцени и да предупреди турското правителство да предвари злото отъ което щѣше да си изпати и самата обширна империя. Съ други думи, задъ гърба на печата стоеше народътъ, който живо протестираше чрезъ своитѣ органи срещу отживѣлата турска рутина и заплашваше дори правителството, че ако то не отстжпи нѣкои правдини на народа, лоши последствия ще настанатъ. Но имаше ли между турскитѣ държавни мжже хора, които да предвидятъ опасностьта, да отстжпятъ нѣщо отъ своитѣ завоевателни права? Когато гласътъ на журналистиката не е придобилъ право на гражданство и между сънародницитѣ на Гьоте на Миля и Волтера, на Пушкина и пр., когато въ тия просвѣтени държави, люлката на цивилизацията, се чува още до днешенъ день гръмливиятъ гласъ на обвинителната власть, че *еди-кое смущение или демонстрация е произведена умишлено отъ нелегалното поведение на тоя или оня вестникъ, отговорниятъ редакторъ на който трѣбва да се накаже съ затворъ и вестникътъ му да се спре* най-после, когато хора съ просвѣтенъ умъ, които сж изтривали чиноветѣ на университета до тридесетата си година, мислятъ денонощно надъ проекта на закона за печата, по кой начинъ да го убиятъ по чувствително, мислимо ли е да изискваме противното отъ ятаганската държава? Ако оня маститъ тиранинъ, когото наричатъ великъ, е говорилъ предъ своитѣ образовани поданици: Si je lâche la bride á la presse, je ne resterai pas trois mois au pouvor — що ни трѣбва повече? Удивително е, че най голѣмитѣ душмани на свободата на пресата сж ученитѣ глави. Колко фалшиви закони, колко желѣзни клапи сж се ковали отъ тиранскитѣ правителства противъ свободата на словото! Брой нѣматъ благороднитѣ жертви, рухнали предъ краката на тиранина, че ужъ сж подпалили главитѣ на вѣрнитѣ поданици. Педантитѣ владѣтели не могатъ да разбератъ, или пъкъ разбиратъ, но не имъ се ще да признаятъ, че пресата не създава ниикакви мнения и направления, а само ги изказва, като тълкувателница. Въ тия случаи вълнуващата се маса само се ползува отъ вестницитѣ както би се възполувала отъ собствения свой езикъ или писмо. Ако нѣма журналистика, масата знае и други срѣдства: кръчмитѣ пазаритѣ или безграмотнитѣ възвания. Напротивъ, пресата може да бжде дори донѣкжде полезна въ народнитѣ пориви, защото като изважда наяве много факти, които инакъ би минавали за грамадни, ослабва донѣкжде разпаленитѣ страсти. Доказателство за това е революционна Франция.

Но да продължимъ своя разказъ; нека пакъ ученитѣ решаватъ тоя въпросъ. Българското вестникарство въ Цариградъ, възъ основа на своитѣ дописки, съдържанието на които ще разкажемъ по-долу, дигаше още по-високо своето свещено знаме. То отпусна печатното слово съ такава нечута до него време свобода по Балканския полуостровъ, че всѣки си прехапа езика; мнозина погледнаха заглавието на цариградския Напредъкъ съ подозрение да не би да четатъ букурещката Независимость на Л. Каравелова; други подскачаха отъ радость, че турското правителство се е уплашило или пъкъ е намислило найпосле да ощастливи своята рая съ нѣкои правдини; трети отиваха

още по-нататъкъ въ своитѣ сждения; а поривътъ на духоветѣ растѣше отъ день на день все повече и повече. Това ратуване на нашата сиромашка преса ни напомня неволно навечерието на великата френска революция, когато само Парижъ броеше нѣколко стотини, вестници, когато вестницитѣ се продаваха и нощно време. Колко си приличатъ народнитѣ събития! „Докато нашиятъ българинъ не чуе рева на топа и звънтението на сабята, докато той не се сражава на бойното поле, за отбрана на общото отечество, заедно съ своитѣ сьотечественици мусулмани, до това време всѣки ще има право да го бъхти като съдранъ чувалъ", пишеше в. „Напредъкъ" въ една статия, въ която изказваше мнение да се вземе войска и отъ българитѣ. Това писа той и следъ малко заваляха прсшения отъ всичко българско до в. везиръ въ Цариградъ, прошения съ буквално почти еднообразно съдържание, съ които се молѣше вѣрноподанически султанското правителство да повика подъ отом. знаме за войници и синоветѣ на своята рая. Ако се не лъжемъ, най-напредъ габровскитѣ жители подадоха подобно прошение. Преписъ отъ всичкитѣ прошения се обнародваха въ вестницитѣ.

Най-много в. Напредъкъ се борѣше да се зематъ войници и отъ българитѣ. Вѣкъ настояваше да се опростятъ всички безъ изключение затворени младежи. „Бждете увѣрени, всемилостиви Господарю, пишеше той, че вие ще зарадвате хиляди семейства, които ще въздаватъ горещи молитви за вашето благоденствие, които ще ви станатъ отпосле най-вѣрнитѣ и предани поданници". А тая дързость отъ страна на единъ български вестникъ не бѣше малка по него време. Източно Време съветваше султанското правителство, съ много надмѣненъ тонъ, да приеме българския езикъ за официаленъ, наравно съ турския, да представи на българитѣ да могатъ до заематъ високи служби по военната и гражданска часть, да се печататъ правителственитѣ заповѣди и на двата язика. „Ние съжаляваме отъ сърдце и душа, пишеше тоя вестникъ, всички ония наши заблудени младежи, които си губятъ скжпоценното време съ изучването на турския езикъ, езикъ мъртавъ, безъ никаква литературна полза. Единствената полза отъ тоя езикъ състои само въ това, ако тия българи, които го изучаватъ, се приемаха на служба наравно съ мюсулманитѣ".

Всѣки може да си въобрази, доколко духоветѣ трѣбваше да се развълнуватъ още повече, когато турското правителство, намѣсто да употрѣби своята неограничена и законна власть, ако щете, отстжпи нѣколко крачки назадъ, показа се снизходително въ много въпроси, дето напротивъ, както се очакваше, трѣбваша да бжде строго.

„Турция е уплашена!" шепнѣха тукъ-тамъ много разпалени патриоти и си триеха ржцетѣ отъ радость, че може би е наближилъ най-после краятъ на нашето робство. Първиятъ плодъ на септемврийскитѣ движения презъ 1875 година не закъснѣ да се яви, той бѣше султанскиятъ ферманъ отъ 3-и декемврий сжщата година, съ който се даваха на българитѣ нѣкои изтъркани и прецедени правдини, съ съмнително правдоподобие, както това е би-

вало винаги. Не се измина много време, и захвана да се бръти за нѣкаквиси Андрашови ноти, съ които се давали правдини на Босна, Херцеговина и България: затворенитѣ бунтовници се освободиха, съ изключение на нѣколко души, никжде ни единъ не бѣ обесенъ, турцитѣ омекваха малко-помалко, българитѣ земаха врѣхъ, открито се говорѣше вече, че има да стане нѣщо.

Тогава загърмѣха дописки изъ цариградскитѣ вестници отъ четиритѣ краища на всичко българско, дописки съ остро съдържание и съ заплашителенъ тонъ за държавата.*) Не само отъ градоветѣ, но отъ много малки български селца, сжществуването на които едвали бѣше известно, се пустнаха дописки въ поменатитѣ вестници. Всички тия дописки бѣха еднакви по съдържение и планъ, всички биеха върху една точка. Въ тѣхъ се описваха надълго и широко золумлуцитѣ на разни мюдюри, чиновници и заптии съ най-тънки подробности, теглилата ва българина и невъзможностьта да се търпи по-дълго време тоя редъ на работитѣ. — „Господине редакторе!" — пишеше отъ Герлово единъ българинъ до в. Напредъкъ. „Азъ, долуподписаний, Дончо Бебровчениньтъ, който ходя да продавамъ едно-друго по селата, за да си прехраня децата и да платя тежкиятъ данъкъ на царя и пр. и пр... Снощи ме нападнаха царскитѣ заптии, биха ме до умиране и ми взеха всичкитѣ парици... Не зная, господине редакторе, какво ще правимъ; мжчно се живѣе! Хората сж на мнение напролѣть да си вземать очитѣ изъ гората..." — „Богъ високо, царь далеко, г. редакторе" — пишеха отъ Ново-Загорско.— „Завчера двама души заптии срещнаха на пжтя нѣколко селяни и на въпроса кжде сж ходили, единъ отъ тия последнитѣ отговорилъ: бѣхъ кумецъ на една сватба. Царскитѣ хора разбрали, че селянитѣ сж комити, ударили имъ по единъ бой и ги откарали въ затвора, дето се намиратъ и досега. Тежко и горко, г. редакторе, на насъ българитѣ! Всѣки се е отчаялъ и не знае що да прави! Ако до напролѣть не ни се подобри положението, страшно е да не стане преселение.." „Госпидине редакторе, тая година иашето селце не е засѣвало нищо, па нѣма и да засѣе, защото никой не може да се подаде изъ селото навънъ: обиратъ ни крайвци, грабятъ ни заптии, хокатъ ни на конака, не знаемъ накжде да си земемъ очитѣ. Нѣма вече за насъ животъ въ Отоманската империя..."

Текова бѣше горе-долу сѫдържанието на всички дописки, които пристигаха отъ България и съ които се пълнѣха вестницитѣ. Тѣ изразяваха общото вълнение между народа, предсказваха скорошното избухване на вулкана, застрашаваха, така да се каже, турското правителство, защото само по тоя начинъ можеше да се чуе гласътъ на народа.

Ако се отвлѣкохме отъ предмета си, направихме го съ единствената цель да дадемъ по-пълна картина на онова велико общонародно въодушевление за независимость, което предшествува

*) Много отъ тия дописки се пишеха отъ самитѣ апостоли, които бѣха минали вече въ България, пъплѣха отъ село на село, отъ градъ на градъ и отиваха, така да се каже, съ лопата на пожара.

Априлското възстание и неговата организация; а за насъ това е много по-важно, отколкото самото възстание и сраженията на бойното поле. Ние искаме да покажемъ фактично, че никое българско възстание не се е управлявало ни отъ въображаеми букурещки и бѣлградски централни комитети, както мнозина увѣряватъ, ни отъ сръбски подкупени агенти, ни отъ славянски комитети, ни отъ несмислени младежи, нито пъкъ българскиятъ народъ е стоялъ съ скръстени ръце като стадо и ненадѣйно билъ нападнатъ отъ башибозушкитѣ тълпи, както иска да каже достоуважаемиятъ Макъ Гаханъ въ своитѣ кореспонденции до „Deily News".

Главната цель на тоя последниятъ е била да не издирва истинскитѣ причини на нашето възстание, не да препоръча народа ни предъ своитѣ съотечественици, че и той е оценилъ вече свободата, но да ни представи като мирни земледѣлци, вѣрноподданническа рая, невинно изклана отъ башибозуцитѣ, за да може да въоръжи общественото мнение противъ тогавашния английски кабинетъ, Дезраели-Дебри. Както видите, неговата цель е била чисто агитационна.

И така, българскитѣ възстания въ 1875 и 76 година бѣха чисто народни движения, възникнали изъ срѣдата на самия народъ, безъ никакво външно влияние.

Тукъ му е мѣстото да кажемъ предшествуващитѣ исторически причини, които подготвиха това възстание. Нека читателитѣ ни простятъ още единъ пѫть за това отстѫпление.

Като говоримъ за причинитѣ на българското възстание въ 1876 година, ние нѣма да се изразимъ официално, т. е. нѣмаме намѣрение да гъделичкаме каприза на нѣкоя неприкосновена особа, отъ полицейска точка зрение, че ужъ факторитѣ на това възстание били нѣколко не добре възпитани младежи, споредъ логиката на лицемѣритѣ, а споредъ чорбаджиитѣ и рапорта на Едибъ ефенди — „нехранимайковци, минали отъ Влашко и Сърбия, които нѣмали хлѣбъ за ядене и, по тая причина, неволно дигнали глава". Нѣма да повтаряме думитѣ на Макъ Гахана и другитѣ му събратя, че тоя народъ, който не знаялъ друго нищо, освенъ ралото, билъ нападнатъ ненадѣйно; ще игнорираме и източницитѣ на надутитѣ педанти, които увѣряватъ, че „т у к ъ е и м а л о и н т р и г а н т с к и п р ъ с т ъ н а с р ъ б с к а т а г н и л а п о л и т и к а", нѣма да възразяваме на чалмоноснитѣ европейски вестници, че панславизмътъ е заседавалъ въ Пловдивъ; най-после ще помолимъ нѣкои историци да си оттеглятъ думитѣ, че нѣколко неразбрани младежи прибързали да увлѣкатъ народа въ неравна борба.

Споредъ нашето мнение, най-главната и осезателна причина е тиранското правителство на султана, което въ последно време бѣше станало вече нетърпимо. Казваме въ последно време, защото допреди рускитѣ войни българскиятъ народъ е живѣлъ подъ турското владичество сравнително много по-добре, отколкото когато захванали да се грижатъ за неговитѣ сѫдбини различни християнски държави. Убитъ и нравствено и политически, докаранъ до най-последната низка степень на позорна рая, нашиятъ народъ

не е възбуждалъ никаква вражда, никакво подозрение и страх
за възстание въ очитѣ на своитѣ владѣтели. Това се доказва още
по-добре, като се вземе предвидъ, че на българитѣ се е позво
лявало да носятъ оржжие открито, наедно съ турцитѣ, че в
време на кърджалийскитѣ времена тѣ сж били свободни да с
бранятъ отъ нападателитѣ съ оржжие въ ржка, убивали сж г
събирали сж чети, съставени отъ турци и българи, нѣщо, кое
у последнитѣ се счита за престжпление въ по-новитѣ времен
Когато, обаче, рускитѣ войски преминали Дунава, когато турцит
узнали, че презрѣнитѣ тѣхни раи иматъ защитникъ — московец
когато мнозина български юнаци се присъединили въ редовет
на рускитѣ войски и безпощадно захванали да колятъ и убиват
турци и кадъни, когато най-после освободителната християнск
войска се оттеглила преспокойно оттатъкъ Дунава и оставял
братушкитѣ да си живѣятъ постарому, за тия последнитѣ наста
вала нова епоха, епоха мрачна и сърдцераздирателна. Враждат
била разпалена между двата елемента, господствуващото плем
виждало въ лицето на българина не покорна рая, а кръвни брат
на московцитѣ. Разбира се, че въ сключенитѣ трактати след
войната, върху бѣлата книга били предвидени нѣкаквиси прав
дини на балканскитѣ християни; но това било иронически по
дигравка, по отношение на тия времена, а въ действителность, н
практика, теглото на раята се увеличило деветдесеть на стотѣ
защото, ако Турция не се боеше въ по-новитѣ времена отъ бук
вата на мъртвитѣ трактати и задължения, всѣки може да с
въобрази какво е било въ времето на яничаритѣ.

И така, рускитѣ войни до 1854 г. сж принесли най-голѣм
зло на българския народъ подъ турското иго, защото сж въз
буждали само фанатизма на турцитѣ, и нищо повече. *) Следо

---

*) Освенъ устнитѣ сведения на очевидци за състоянието на раята след
оттеглянето на рускитѣ войски отъ България, ние притежаваме още и скжпо
цененъ писменъ документъ, жалбата на котленскитѣ жители до Дибичъ За
балкански, помѣстенъ въ Горскийтъ Пжтникъ на Раковски, стр. 234
въ действителностьта на която ни най-малко не се съмняваме... „А най-пач
сме страдали," — пише жалбата, — „въ време рата Русія съ Турция; понеж
отъ една страна земя наша са тжпче отъ Руссийския войски, добитакъ гу
бими, жятва, лозія все са разорява и разграбва, отъ друга же страна храним
небройни войски турци, и тяглими най-голѣмая свирепства въ това растояние
когда най-много бѣснѣе турско звѣрство разярено что има ратъ съ наш
единовѣрни Русси братия. А пощо побѣждения са завращатъ за Азіж е го
лѣмъ страхъ и ужасъ за бѣдни бжлгари. Отъ гдѣ поминжтъ колжтъ, біжт
горжтъ, грабжтъ, и робжтъ! Тіи звѣрове отъ насъ бѣдныі бжлгары искжт
да си изваджтъ гнѣвъ, и да си отмьстжтъ за изгубваніе бойно поле въ сра
женіе съ Русси"... „Важно дѣло, бѣдни бжлгари!" — отговорилъ Дибичъ За
балкански на депутацията, която му ноднесла прошението. — „Нъ сѣдете с
мирни въ ваше отечество! Дощѣ врѣме и за васъ! Сега са говори за Влашко
Богданско и Сжрбіж... Не бойте са. Сега вѣки ще да са издадеферманъ з
амнистіж (?)." — „Каква амнистіж, казвате, Господарю?"— отговорили пълно
мощницитѣ. — „Турцы не слушжтъ своего Господаря Султана, они нищжт
нищо отъ това да знажтъ. Мы молимы да ни уставите свободны да вър
шимы и мы що знаймы!" — „Бжлгари! Стойте си мирни, че ще убьрнж то
пове да вы избіж азъ!"...—отговорилъ строгиятъ генералъ.

Отъ всичко това се вижда, че войната въ 1828 г. е била подигнат
только для уничтожені невѣрныіхъ поганъ, а братушкит

телно, тия войни сѫ втората предшествуваща причина за бъл-
рското възстание, защото отъ една страна ожесточавали тур-
тѣ, а отъ друга вдъхвали на българитѣ куражъ и света на-
жда въ бѫдещето.

Трета по-сериозна причина за тия възстания сѫ били въз-
анията въ разни времена на околнитѣ християнски народи за
зависимость, гърци, сърби и черногорци, които сѫ разваляли
хатлъка на агата, напомняли му, че и мирната българска рая
оже единъ день да направи сѫщото,ималъ благосклонни при-
ни да ненавижда тия последнитѣ, защото мнозина българи,
ито ламтѣли за свещено отмъщение и за християнска война,
имали живо участие въ борбата на гръцкитѣ и сръбски възста-
ици. Освенъ това, когато яничерскитѣ табори се връщали отъ
ора и Сърбия, не твърде удовлетворени, вадѣли гнѣва си отъ
ирната рая, която доплащала грѣховетѣ и на гърци и на сърби.
поредъ разказитѣ на съвременници отъ тая покрита съ неизвест-
ость епоха, които разкази сѫ най-вѣрнитѣ доказателства,
еобщото клане на българитѣ въ време на гръцката буна било
здържано на игленъ връхъ, а орѫжието имъ било събрано и
ѣли седемь години не се позволявало да го носятъ.

Отъ друга страна, обаче, и тия възстания не малко стрес-
али българина. На много мѣста по градоветѣ по-развитичкитѣ
орица, ако можемъ да ги наречемъ така, посъбрали се тукъ-
мъ на тайни мѣста и жертвували по нѣколко часа да разискватъ
целъта и намѣрението на възстаналитѣ съседи. Това било
чало.

Като преминемъ съ мълчание много други косвени второ-
епенни и третостепенни причини, ще се спремъ на българския
рковенъ въпросъ, т. е. на борбата ни съ нашитѣ духовни ти-
ни — гърцитѣ. Когато българскиятъ народъ видѣлъ съ очитѣ си,

теглили запартата за Богъ да прости. Та и другояче не е могло да бѫде.
то време, самитѣ ни освободители, които сѫ газили Дунава ужъ да ни
вободятъ, сѫ били роби, десеть пѫти по-мѫчени и по-угнетявани, откол-
то ние раята. Разликата е била само въ това, че на Балканския полуос-
овъ тиранитѣ сѫ били съ чалми, а въ Русия — съ шапки. Солдатинътъ
къ, който е умиралъ край Дунавскитѣ брѣгове, безъ да знае защо, братъ
е умиралъ въ това сѫщото време въ своето отечество на бесилото. Въ
рция по онова време биеха само селянитѣ, а въ Русия нередъ. Достатъчно
да ви припомня горчивата участь само на нещастния малорусийски поетъ
рсъ Шевченко, когото хищниятъ неговъ господарь помѣщикъ биеше по
цето докето странитѣ на поета станатъ червени като на ракъ! А Щеп-
нъ? а Тропининъ, Сибиряковъ? Тѣхъ сѫ ги биели така сѫщо, само затова,
щото сѫ били талантливи. Въ Турция отнемаха само имуществото на раята,
битъка и пр., а въ света Русия помѣщикътъ имаше право да отнеме и лю-
зното чедо на милозливата майка, и го продаваше на пазаръ. А знаете ли
ква продажба? — Трампа за две ловджийски кучета! Най-после мислимо
е било да се чака по онова време освобождение отъ такова едно прави-
лство, което забранявало да се произнесе думата свобода и народъ
мѣсто народъ, туряло се население), което забранявало на 21,000,000
щества, свои братя малоруси, да пишатъ и четатъ на майчиния си езикъ?
ся дигала война повечето да освободи Божи Гробъ, Света София и раз-
шната Византия и да бие поганцитѣ турци, както казахъ.

какъ позорно се рита по улицитѣ златната митра на фенерски горделивъ деспотъ-ефенди, когато светата му разкошна митрополия била нападната отъ народа, и той побѣгналъ отъ прозореца, като плъхъ, заедно въ своитѣ парамани и улани, и търсѣлъ спасение въ конака, събития, на които сж били свидетели много градове; когато най-после въоржжени младежи съ ками и ножове сутринь рано вземали съ пристжпъ своя божи храмъ, усвоенъ съ хитрости и лукавщина отъ фенерския гръкъ, въ който тоя последниятъ канервалъ презъ носа си, естествено и твърде логично излиза, че българинътъ си е задалъ следующия въпросъ: „Не можемъ ли да направимъ сжщото и съ не духовнитѣ си тирани, т. е. не можемъ ли да вирнемъ глава и противъ турцитѣ?" Малкото събитие влѣче следъ себе си голѣмото. Въ продължителната борба съ гърцитѣ българскиятъ народъ се е научилъ на много нѣща, ималъ случай на много мѣста да дигне ржка, не само противъ своитѣ духовни наставници и учители, но и противъ неприкосновеннитѣ турски заптии, а това значеше твърде много. На много обичаи и правила, изработени и осветени отъ вѣка, и невежеството и заблуждението, които бѣха спечелили помежду ни право на непогрѣшимость и неприкосновеность, той настжпи съ решителность и дълбоко презрение.

И така, черковниятъ въпросъ е първиятъ факторъ, който е побутналъ българския народъ да направи една крачка напредъ къмъ гражданско и политическо самосъзнание, да захване да мисли, че, като се освободи отъ своя духовенъ тиранинъ, ще дойде редъ да свали единъ день отъ гърба си и политическото иго. Черковниятъ въпросъ послужи най-напредъ да съедини българския народъ въ едно цѣло, той тури най-здравата основа на нашата народность, той разбърка закоренѣлитѣ понятия и накара мнозина да правятъ разлика между думитѣ: б ъ л г а р и н ъ и х р и с т и я н и н ъ. Съ захващането на черковния въпросъ ние виждаме, че българската интелигенция почва тукъ-тамъ да издава гласа си, да размисля за доброто на своята собствена черга. Най-напредъ, докато нѣмало още читалища, млади момци се събирали по нѣколко души следъ божествената литургия въ празнични дни и ходѣли отъ кжща въ кжща на посещение, дето изпѣвали по нѣколко нови народни пѣсни, отъ които присжтствуващитѣ били въ възхищение. Пѣсеньта Г о р д и й Н и к и ф о р ъ, която е ставала причина да се пукнатъ много глави между българи и гърци, е допринесла много по-голѣми добрини, отколкото различни блудкави и осакатени преводи. Когато събравшитѣ се младежи преминавали презъ грѫцкитѣ махали и пѣели тая пѣсень, на чело съ н а р о д н а т а г а й д а, Сократовитѣ горделиви потомци бълвали гущери, а заспалото сърдце на българина — трептѣло като есененъ листъ. Камитѣ и ножоветѣ били готови на пояситѣ да се пуснатъ въ действие при най-малкия поводъ отъ страна на обиденитѣ. Любопитно е, че къмъ подобни скандали турскитѣ власти сж се отнасяли твърде снизходително. „Оставете ги; тѣ сж отъ даживѣйлерденъ" (т. е. отъ ония, които викатъ да живѣй), казвали беднитѣ турци, безъ да подозиратъ, че тия д а ж и в ѣ й л е р д е н ъ следъ нѣколко години ще по-

бутнатъ и престола на халифовитѣ наследници. Народниятъ общински учитель го считаше за гордость, ако ученицитѣ му въ празниченъ день сж се били нѣколко пжти съ гръцкитѣ ученици, т. е. ние искаме да констатираме, че идеята за народность се бѣ проявила и между учащитѣ се.

Следъ черковния въпросъ, като предшествуваща причина на българското възстание иде нашата литература. Въ това мѣрило на умствената деятелность на всѣки единъ народъ ние ще туримъ, макаръ и не до толкова умѣстно, училищата, читалищата, различни дружества, театрални представления, журналистиката, праздника на Св. Равноапостоли Кирилъ и Методий, пѣснитѣ и пр.; литература въ тѣсния смисълъ на тая дума, каквото значение има тя въ Европа, ние току-речи не сме имали, при всички увѣрения на единъ нашъ събратъ, че сме притежавали доволно заякналичка книжнина. Журналистиката ни, начело съ в. Македония по време на черковния въпросъ, чисто революционнитѣ Свобода и Независимость на Л. Каравелова, както и неговитѣ огнени съчинения, които се четѣха по тъмнитѣ кюшета изъ отечеството ни, сж имали най-силно влияние. За читалищата нѣма що да говоря; всѣки знае, че тѣ бѣха второстепенно свърталище на революционнитѣ комитети, подъ тѣхния покривъ се виждаха младежитѣ единъ пжть въ недѣлята, въ тѣхъ интелегентниятъ учитель държеше речь, наречена сказка и пр. Силенъ потикъ сж били така сжщо въ нашето самосъзнание театралнитѣ представления изъ отечеството ни, които възникнаха, ако помнимъ добре, въ 1868 г. и най-напредъ се даде на сцената „Многострадална Геновева". Бедната Геновева! Колко невинни сълзи е пролѣла тя, колко нощи е бивала следъ представлението предметъ на домашни разговори. Следъ „Многострадална Геновева" идатъ драмитѣ на покойния Д. Войникова, на В. Друмева, „Изгубена Станка" на Блъскова и пр. Първитѣ такива и онакива, но ние смѣло можемъ да кажемъ, че тѣ възпитаха бждещитѣ наши борци за свобода, тѣ имъ вдъхнаха идеята за юначни подвизи. Ние познаваме лично мнозина, въ числото на които влиза и перущенскиятъ херой, Кочо Чистименски, които станаха патриоти отъ сцената*) А „Изгубена Станка!" Тая народна драгоценность, скроменъ трудъ на заслужилия Блъсковъ? Нейнитѣ герои Желю и Колю, съ дългитѣ ножове и колчаклии потури, тѣхната отчаяна битка, не съ въображаеми печенеги и гърци, а съ голи татари и турци, живи угнетители на народа, тия живи и действителни типове отъ новия български животъ, тѣхнитѣ съвети и планове да спасятъ

---

*) Кочо Чистименски, както ще се види по-нататъкъ, си е оставялъ работата по нѣколко дни, за да учи роли. Въ ролята на Велизарий той е трогналъ дотолкова публиката, че английскиятъ консулъ, който гледалъ много пжти Шекспира, пожелалъ да се запознае съ Кочо и му подарилъ две лири. Питалъ го той де се е училъ, безъ да знае, че сиромахъ Кочо бѣ безграмотенъ. Другъ му четѣше, а той учеше ролята си наизустъ. Колко е горѣло неговото сърдце!

една млада християнска душа отъ звѣрски ржце — сж трогвали твърде много простата младежь; мнозина знаяха наизустъ тая народна драма; който играеше ролята на Желя и Никола, така му оставаше името, той се сочеше съ пръстъ и отъ младо и отъ старо. Народниятъ ни праздникъ Кирилъ и Методий, който се празднуваше твърде тържествено изъ цѣлото ни отечество, можа да въодушеви и да събуди убития народенъ духъ толкова много, особено въ простолюдието, че съ него не може да се равни никое друго срѣдство. Като се зададѣше Кирилъ и Методия, сякашъ идѣше нѣщо необикновено, по-тържествено и отъ Възкресение. Божествената служба, която се вършеше обикновено въ училищния дворъ, не бѣше се още преполовила, когато „народната гайда" съ дългото ручило писваше малко по-настрана, и грамадното хоро се залюляваше подъ наблюдението на турския жандармски юзбашия, който се хилѣше и веселѣше наравно съ другитѣ.

Четата на Тотю Войвода, на Панайота Хитовъ въ 1867 и на Хаджи Димитра въ 1868 г. измѣниха хода на работитѣ. Ние ги туряме като предшедствуваща причина на Априлското възстание, защото сами по себе си тѣ не могатъ да се вематъ за чисто народно движение, изникнало отъ срѣдата на самия народъ. Тия чети се образуваха отъ ония български синове, които бѣха предварили своитѣ съотечественици по понятия и възгледи и които не можеха да търпятъ поведението на турското правителство, което се подиграваше съ решението на черковния въпросъ. Че българскиятъ народъ не е билъ още готовъ да посрещне тия патриотически чети, служи и тоя поразителенъ фактъ, че никой отъ мѣстнитѣ жители не се е присъединилъ къмъ борцитѣ, а, напротивъ, може да се каже, че тия последнитѣ сж били преследвани и отъ своитѣ братя.

Но минаването на тия чети презъ Дунава, първото пукване на пушката при Върбовка и Вардинъ, бесилкитѣ на Митхатъ паша, заточенията — така развълнуваха младитѣ умове, че просвѣщението и борбата ни по черковния въпросъ подиръ петдесеть години не можеха да достигнатъ това. Пѣсеньта „Гордий Никифоръ" се замѣсти отъ „Стани, стани, юнакъ балкански", сраженията на Хаджи Димитровата чета вървѣха изъ уста въ уста, последното прощаване на осждения юнакъ върху бесилката се повтаряше съ благоговение, събранитѣ на угощение млади хора отъ всѣка ржка, както бѣ по него време на мода, изъ лозята и отвънъ града, слушаха съ отворени уста запретената юнашка пѣсень, която развълнувано пѣеха нѣколко души, не твърде на високъ гласъ; вестникътъ на Каравелова и брошуритѣ му загърмѣха отъ Букурещъ, пъргавиятъ Дяконъ не закъснѣ да се яви, думата комита придоби право на гражданство; а бѣснитѣ черкези и необуздани заптии следваха да поливатъ масло върху димящия се още огънь.

Най-после, ние сме длъжни да споменемъ още една предшествуваща причина за българското възстание, която споредъ личното ни мнение, струва ни се, че има известна часть отъ правдоподобие. Думата ни е за участьта на българската интели-

генция преди възстанието. Ако турското правителство, намѣсто да преследва младитѣ сили на България, бѣше имъ отворило пжть къмъ различни граждански и военни служби, т. е., ако ние имахме по-голѣмо число Иванчо и Юрданчо ефендювци, както другитѣ християнски народности на Балканския Полуостровъ имаха своитѣ Киркоровци, Гарабедовци и Аристидовци — да не ни обвинятъ, че ще кажемъ голѣма дума, но Турция и до днешенъ день щѣше да си сжществува, и досега още полумесецътъ щѣше да се развѣва въ София и Пловдивъ. Интелигенцията на всѣки народъ, която рускитѣ славянофили макаръ и да равнятъ, по отношение на народния успѣхъ, съ нула — имала е и ще има решаващъ гласъ въ сждбинитѣ на простата маса; безъ нейно участие нищо не е възможно да стане. Ако турското правителство искаше да убие българската интелигенция съ заточение въ Диарбекиръ, много по-добре щѣше да сполучи въ цельта си, ако направѣше отъ тая интелигенция ефендета, защото ние знаемъ отъ примѣръ, че колкото българи имаше на турска служба, почетени съ нишани, всички до единъ бѣха лица съ развалени характери и много по-предани на Османовия престолъ, отколкото самитѣ турци. Ние щѣхме да имаме по образъ и подобие арменска интелигенция, която да се грижи само за доброто на бадемлията мастика и на турския чиновнически развратъ...

Тия сж горе-долу по-главнитѣ причини и фактори на нашето възстание, споредъ частното ни мнение; а на бждещия историкъ остава да се произнесе за тѣхната правдоподобность.

II

Въ това време, когато всичко гореизложено се вършеше въ България презъ 1875 година, по-главнитѣ български революционни деятели отъ Старо-Загорското възстание и отъ другитѣ революционни пунктове бѣха сполучили да избѣгатъ презъ Дунава въ светата и благословена свободна Ромъния, люлка на нашето политическо възраждане. По-главнитѣ между тия емигранти бѣха: познатиятъ вече на читателитѣ Стефанъ Николовъ Стамболовъ, (прекръстенъ Стайко Мъглата), родомъ отъ Търново; Панайотъ Воловъ (прекръстенъ Петъръ Ванковъ), родомъ отъ Шуменъ, момъкъ на 28 годишна възрасть, ръстъ високъ, лице мургаво, веселъ и засмѣнъ винаги, училъ се въ Русия, въ Николаевската Гимназия (едничкото лице между апостолитѣ въ 1876 г., съ систематично малко-много образование), бившъ учитель въ родния си градъ, а после бунтовникъ, племенникъ на прочутия български богаташъ Маринчо Бечли; Христо Ивановъ Книговезеца, нареченъ Голѣмиятъ (за да се отличава отъ Христо Караминковъ, сжщо апостолъ), родомъ отъ с. Какрина, Ловченско, другарь на Левски, най-стария български апостолъ, на 35 годишна възрасть; Христо Караминковъ (малкиятъ), родомъ отъ Търново, бившъ халачъ, на 28 годишна възрасть, човѣкъ съ начално образование, както и голѣмиятъ Христо; Иларионъ Ив. Драгостиновъ,

родомъ отъ търновско Арбанаси,*) момъкъ на 26 години, хубавецъ и деликатенъ, който бѣше предметъ въ Русчукъ и Търново на много нѣжни въздишки, училъ се само въ Търново, но говорѣше и пишеше на всички почти европейски езици, въ това число и турския езикъ, чиновникъ по желѣзницата, отдето бѣше избѣгалъ по Заарското възстание; Георги попъ Тодоровъ (Икономовъ), родомъ отъ Сливенъ, на 28 годишна възрасть, училъ се въ родното си мѣсто, запознатъ отъ млади години съ хайдушкия животъ, момъкъ съ буенъ характеръ, който бѣше готовъ да изтегли ножа си отъ най-малкото докачение; двамата синове на познатата вече баба Тонка, братя Никола и Георги Обретенови, родомъ отъ Русчукъ, първиятъ на 28 годишна възрасть, училъ се въ родното си мѣсто, а вториятъ на 26 години, училъ се въ Одеса, въ юнкерското училище и нарочно напусналъ училището, за да вземе участие въ българското възстание; Стоянъ Заимовъ, родомъ отъ с. Тюркемишево, чирпанска околия, на 30 годишна възрасть, учитель, сжщо съ мѣстно образование и заточенъ въ Диярбекиръ, по хасковското приключение, но избѣгалъ отъ затвора и дошелъ въ Ромъния, за да стане изново бунтовникъ; Георги Бенковски (Гавраилъ Хлътевъ), родомъ отъ Копривщица, училъ се въ родното си мѣсто, скиталъ дълго време по Мала-Азия и Египетъ, а после прибѣгналъ въ Ромъния, неизвестенъ до него време на никого; Георги Апостоловъ, родомъ отъ Заара, на 29 годишна възрасть, сжщо съ мѣстно образование, избѣгналъ отъ Заарското възстание; Никола Славковъ, родомъ отъ Търново, на 28—30 години, мжжъ съ грамаденъ ръстъ, училъ се въ Русия, дето билъ на военна служба (унтеръ-офицеръ), така сжщо неизвестенъ до него време на старитѣ емигранти; Георги Измирлиевъ, родомъ отъ Македония (прекръстенъ Русеще), училъ се въ Русия въ юнкерското училище, младо момче на 22—25 години; Иваница Данчевъ, изъ Свищовъ, съ мѣстно образование, на възрасть 29—30 години; Тодоръ Кирковъ отъ Ловечъ и други младежи.

Още отъ началото на месецъ ноемврий, 1875, горепоменатитѣ емигранти и бждещи апостоли въ априлското възстание, допаднали единъ по единъ въ историческия ромънски градецъ Гюргево, дето съ помощьта на рѣдкия патриотъ Димитра Горовъ*) тѣ успѣли да си наематъ една отдѣлна кжщица, която

---

*) Приятелитѣ и познайницитѣ на Драгостинова увѣряватъ, че той не искалъ да учи въ училището българска история, защото, като арбанасченинъ, не билъ се отърсилъ още отъ заразителния по него време елинизъмъ.

*) Димитъръ Ивановъ Горовъ е родомъ отъ с. Пещера, т.-пазарджишка околия. Дошелъ отъ малъкъ въ Гюргево, съ българската си икономия и съ занаята си — свѣщарство, той сполучулъ да стане гюргевски гражданинъ, съ капиталъ отъ нѣколко хиляди жълтици и съ фабрика за правене свѣщи и сапунъ. Всичкото това богатство Горовъ пръсна по народни работи. Той е едничкото лице, което изпроводи четата на Хаджи Димитра до Вардинъ и четата на Ботйова до Бекетъ. Апостолитѣ въ Гюргево цѣлата зима преминаха на негови разноски, той отиваше всѣки день да имъ става гарантинъ въ полицията, неговата кжща бѣше отворена за всѣки бунтовникъ. Когато се освободи България, Горовъималъ слабостьта да мисли, че хора като него, които сж си прахосали и последната парица по народни работи, ще имъ бжде отворена вратата навсѣкжде. Съ тая мисъль той продаде всичко, що му бѣше останало, и тръгна съ Л. Каравеловъ да следи освободителнитѣ войски. Следъ

отпосле нарекоха **казарма**. Като видѣли въодушевлението на народа отъ една страна, следъ Заарското възстание, а отъ друга, че приели частни писма, въ които имъ известявали отъ България, че народътъ е много повече готовъ да възстане на оржжие идущата пролѣть, отколкото миналата есень, тѣ се събрали втори пѫть подъ председателството на Стамболова и размислили що трѣбва да се прави.

Първитѣ въпроси, които били предложени въ това събрание, били: „Ако турското правителство се уплаши отъ едно нищо и никакво Заарско възстание и издаде ферманъ, съ който отстжпва нѣкои правдини на българитѣ нѣкои правдини; ако това сжщото възстание даде такъвъ потикъ на свободата на печата; ако българскиятъ народъ се разшева и придоби такъвъ куражъ, че се осмѣли да поиска да има равни права съ турчина, нѣщо нечуто до него време; ако най-после народътъ е до такава степень готовъ, що ще стане съ турската държава, когато се приготви напролѣть всеобщо възстанае, когато се възбунтуватъ 7 милиона*) българи?" Разбира се, че тия въпроси били решени по начинъ твърде удовлетворитенъ.

Първитѣ приготовителни събрания станали съвсемъ тайно. Въ тѣхъ участвували лица съ изпитана честность и твърдъ характеръ, а именно: Стефанъ Стамболовъ, Воловъ, Г. Икономовъ, Заимовъ, Г. Апостоловъ, Обретеновъ (Никола), Драгостиновъ, Кераминковъ и Христо Голѣмиятъ.

Георги Обретеновъ и Георги Измирлиевъ били докачени твърде много отъ своитѣ събратя, че се усъмнили въ тѣхната честность и патриотизъмъ, като имъ затворили вратата на събранието. Тѣ тръгнали отчаяни по гюргевскитѣ улици, поплакали, повъздишали и решили да се самоубиятъ него день, отколкото да живѣятъ повече на тоя свѣтъ. Преди да свършатъ, обаче, съ това решение, тѣ влѣзли въ една влашка кръчма, изпили около една ока ракия, цѣлунали се и се раздѣлили единъ другъ. Измирлиевъ потеглилъ къмъ Дунава, дето мислѣлъ да нахрани рибитѣ, но находящитѣ се тамъ риболовци го спасили. Г. Обретеновъ, преди да свърши съ себе си, решилъ да убие по-напредъ брата си, Никола, който, споредъ неговото мнение, билъ единствената причина за неприемането му. Взели се мѣрки, и разяреният Обретеновъ не можалъ да направи нищо на брата си; отъ ядъ, той преспалъ презъ студената януарска нощь на двора, безъ ни-

---

дълги преследвания и търкаляне по ханищата изъ България безъ пара, безъ половина, отъ страна на министерството Бурмовъ—Начевичъ, което преследваше всички бивши поборници, най-после, на Горовъ се даде една службица; но докаченъ и ядосанъ, горещиятъ патриотъ скоро заболѣ отъ неизлѣчимата гръдна болесть и се помина въ Трѣвна, въ голѣма бедность, презъ 1882 година. Горовъ водѣше сестрата на А. Кънчевъ, която сжщо така умрѣ по-напредъ отъ своя съпругъ.

*) Трѣбва да знаете, че българскиятъ народъ по него време минаваше 7 милиона, и учено и официално. Градоветѣ: Русчукъ, Пловдивъ, Търново и пр. се брояха, че иматъ по 50,000 души жители, повечето българи. Както виждате, патриотическитѣ тенденции не сж били чужди и на положителната наука.

каква завивка и сутриньта го намѣрили, че се вдървилъ; голѣми мжки, едвамъ можали да му възвърнатъ живота.

Вижда се работата, че тия момци не сж знаяли каймета своя животъ. Де ги сега да видятъ какъ живѣятъ благоразу нитѣ хора, не се сърдятъ отъ нищо, не се докачатъ не само о изказване на едно съмнително недовѣрие, но и да ги плюеш пакъ ще ти благодарятъ — ще кажатъ, че Божа росица падна на лицето имъ.

Между това, събранията на бждещитѣ виновници на Апри ското възстание следвали непрекжснато день и нощь. Тѣ израб тили различни правилници, наставления, форми за клетва, начи за агитацията, за съобщенията между разнитѣ пунктове, тайни пощи и полиции, планътъ на възстанието и пр. Въ тия пригот вителни събрания, за по-добро действуване и раздѣляне на де телностьта, България се раздѣлила на четири главни револ ционни окржзи, както следва: Търново — I окржгъ; Сливенъ - II; Враца — III и Панагюрище — IV. За създаването на послед ния окржгъ имало много препирни между организаторитѣ. Мно зина отъ тѣхъ не вѣрваха, че въ Панагюрище и неговата окол кость ще може да се направи нѣщо. Нѣма съмнение, че на Ве лико-Търново се възлагаше най-голѣмата надежда, та затов именно то се е нарекло I-й окржгъ, дето отидоха най-деятелнит апостоли. Следъ него идѣше хайдушкиятъ Сливенъ.

Бенковски игралъ второстепенна, па дори и по-долна рол между апостолитѣ; той се свивалъ тамъ на страна, гласътъ м нѣмалъ никаква тежесть, всѣкиму билъ послушенъ, вѣроятн като е слушалъ, че организаторитѣ говорятъ по на нѣколко езиц благоговѣелъ е напреде имъ.

Единъ простъ случай повдигналъ неговия авторитетъ на нѣ колко степени. Ромънската тайна полиция, подбудена отъ тур ския агентъ въ Гюргево Димитраки, първо качество шпионин по народность гръкъ, при когото се въртѣше и нѣкойси Михал Чокоевъ, българинъ отъ Русчукъ, че много българи имало съ брани въ Гюргево, които мислѣли да компрометиратъ Ромъни — полицмейстерътъ изпратилъ една зарань единъ отъ градскит комисари въ дома на апостолитѣ, за да се увѣри що сж за хора Тоя последниятъ, като мислѣлъ, че има работа съ градинари бъл гари, безъ да поиска позволение, т. е. безъ да почука на вратата влѣзълъ отъ единъ пжть въ стаята и захваналъ да пита: що с за хора? Докато апостолитѣ се готвѣли да налучатъ подходящ отговоръ, Бенковски се вдигналъ отъ мѣстото си, прилепилъ едн плесница на пазителя на тишината, хваналъ го за ржката, изтла скалъ го като боклукъ изъ вратата като му показалъ мандалото дето той билъ длъженъ отъ по напредъ да се обърне.

Тая постжпка на Бенковски зачудила всички присжтствуващи

Когато станало нужда да се намѣрятъ още апостоли, За мовъ, който познавалъ най-добре Бенковски, както казахъ по горе, препоржчалъ го на апостолския комитетъ, заедно съ Никол Славковъ, подъ лична своя отговорность, че ако не удовлетворят изискуемитѣ се обязаности, той ще да отговаря. Бенковски приелъ съ два противни гласа; а като дошло редъ за Славков

повечето се възпротивили, начело съ Стамболова. — Човѣкъ като Славкова, съ грамаденъ ръстъ — говорилъ тоя последниятъ, не само въ Врачанско и Орханийско ще възбуди вниманието на хората, но и въ Лондонъ да иде, пакъ ще събере подире си децата*).

По вишегласие, и Славковъ билъ приетъ за апостолъ, но подъ друга команде, помощникъ на Обретенова.

Въ началото на месецъ януарий всички апостоли се разпредѣлиха изъ окрѫзитѣ, както следва: Стамболовъ, Караминковъ, Измирлиевъ, Хр. Ивановъ и Тодоръ Кирковъ — въ I окрѫгъ (последнитѣ двама бѣха помощници; освенъ тѣхъ, тукъ дойдоха още, кажи го за апостоли, кажи го за войводи: Христо Доневъ, познатия на читателитѣ дѣдо Никола отъ Хаинето, Пармаковъ, родомъ отъ Градецъ, руски юнкеръ, Семерджиевъ (Пановъ), родомъ отъ Търново, прочутиятъ орѣховски патриотъ Сидеръ и пр.); въ II окрѫгъ — Ил. Драгостиновъ, Георги Икономовъ (последниятъ се премѣсти въ IV окрѫгъ презъ месецъ априлий на 10 число), Георги Обретеновъ и Стоилъ войвода, родомъ отъ с. Инджекьой, ново-загорско, който щѣше да бѫде като предводитель; въ III окрѫгъ — Заимовъ, Обретеновъ, Апостоловъ, Данчевъ, Славковъ, Ф. Симидовъ и Спасъ Гулчалията, отъ които четирмата бѣха помощници; и въ IV окрѫгъ — Воловъ, Бенковски, Каблешковъ и азъ — помощници.

Въ последния окрѫгъ за главенъ апостолъ бѣше опредѣленъ Воловъ, а Бенковски щѣше да бѫде съвършено подчиненъ нему. Всички окрѫзи имаха равни права помежду си, но отпосле за много въпроси се отнасяха да питатъ до I окрѫгъ, който бѣше като главна квартира, тамъ бѣше щабътъ.

Всички утвърдени вече апостоли приеха пълномощия отъ апостолския комитетъ, въ които се опредѣляха тѣхнитѣ права и обязаности. Тѣ се заклеха предъ кръстъ и орѫжие, че ще служатъ вѣрно на отечеството си и че, когато дойде опредѣления день за възстание, съ петь души юнаци макаръ, трѣбва да развиятъ байрака и подъ него да умратъ.

По ходатайството на Стамболова и на Волова, сръбскиятъ тогавашенъ агентъ въ Букурещъ, мѫжъ интелегентенъ, снабди всички апостоли съ сръбски паспорти, въ които се казваше, че носителитѣ сѫ сръбски поданици, пѫтуватъ изъ Турско по своя търговия. Благородниятъ човѣкъ не питалъ по-нататъкъ апостолитѣ съ каква цель отиватъ въ Турско: всѣко разяснение било излишно тамъ, дето говорятъ самитѣ действия.

Отъ действията на апостолския комитетъ въ Гюргево, т. е. за тѣхното преминаване въ България, не е знаялъ почти никой. Сѫдбата на Хаджи Димитровата чета и на други още предприятия, които били узнавани въ Турско много по-рано преди да бѫдатъ извършени, научили апостолитѣ на умъ и разумъ. Освенъ

*) Стамболовитѣ думи се оправдаха твърде скоро. Малко следъ минаването на Славкова въ България правителството го хвана около Орхание, и това стана причина да се спре агитацията, а другитѣ апостоли започнаха да се пазятъ.

това между тѣхъ нѣмало претенциозни войводи, юнаци отъ кръчмарския столъ, съ ястъклии мустаци, които да искатъ осигуряването на своитѣ семейства, които да разказватъ на своитѣ другари и любовници, че отиватъ вече и пр. Апостолитѣ за бждещото априлско възстание бѣха истински патриоти, хора съ известни убеждения и характеръ. Ето защо тѣхниятъ планъ не можа да се узнае и отъ най-тънкитѣ шпиони. Само Каравеловъ, Ботевъ и други малцина въ Букурещъ знаяли, че нѣколцина ще минаватъ въ Турско, но кои именно били тѣ, какъвъ имъ е билъ планътъ — и на тѣхъ не имъ било известно*). [6])

Каситѣ на Добродетелната дружина, т. е. обществото на старитѣ безчувствени богаташи, плющѣли отъ злато, но никой не се обърналъ да попроси помощь отъ тия последнитѣ, защото всѣки знаелъ, че тѣхнитѣ пари сж зъмска кость, тѣ чакали да жертвуватъ, когато се освободи България. Още повече: новината, че смутители се готвятъ да нарушатъ дълбокия сънь на агата, безъ знанието на Русия, щѣше да разтревожи не малко и богаташитѣ, за които не бѣ сигурно, че ще се стърпятъ да не се похвалятъ на нѣкой консулъ, че младитѣ пакъ се готвятъ, както стана съ Хаджи Димитровата чета.

Апостолитѣ се отнесли до Иванъ Стояновъ, горещъ български патриотъ въ Гюргево, който ги снабдилъ парично за пжтни разноски и да си купятъ револвери.

XIII

Тъмна студена нощь, на втория день следъ Ивановдень, когато ледътъ добива най-твърда форма, когато падналиятъ снѣгъ се скова като дъска. Тихиятъ бѣлъ Дунавъ отдавна билъ посребренъ съ прозраченъ ледъ, което увеличавало още повече нетърпимия мразъ; на двата му брѣга имало струполени ледени планини, по които тукъ-тамъ се влѣчала тънка мъглица, която кристализирала и замразявала още повече и безъ това умрѣлата природа. Всичко било тихо и спокойно и на двата брѣга на славянската рѣка всѣка жива душа се намирала въ своето жилище, дебелото чувство въ своитѣ разкошни палати, а сиромахътъ — въ окаденото си скромно, но поне запазено жилище отъ лютия карпатски вѣтъръ; никой не искалъ да се наслаждава отъ януарската нощь, съ изключение на прочутитѣ влашки вълци, които крачели по леда безъ паспорти, безъ да ги съгледа дори и наблюдателното око на влашкия граничарь и на турския колджия, които сжщо така топлѣли своитѣ дебели кожуси...

Въ тая грозна нощь по гладката повърхность на замръзналия Дунавъ вървѣли единъ подиръ другъ двама другари, хванати за ржцетѣ, за да пазятъ равновесие по хлъзгавата равнина. Тѣ били облѣчени въ черни мушами и носѣли въ по едната си ржка малки чанти, въ които се съдържало всичкото имъ богатство.

---

*) По това време между апостолитѣ и двамата деятели, Каравеловъ и Ботйовъ, сжществуваше известна студенина и несъгласие.

Тия двама души били бждещитѣ двигатели на Панагюрското възстание, тѣ били Воловъ и Бенковски, които първи потеглиха отъ Гюргево за България, и минаха Дунава при Рахово. Другитѣ апостоли минаха малко по-после, който отдето му прилегне. Стамболовъ, Караминковъ, Икономовъ и други минаха отдолу подъ Русчукъ, на мѣстото называемо Сърбче; втори презъ Свищовъ, трети при Ломъ и пр. — безъ да ги подуши ни най малко турското правителство. Това преминаване се извърши отъ 15 януарий до 1 февруарий.

На мѣстото, дето минали Воловъ и Бенковски, срѣдъ Дунава, зѣела незамръзнала ивица, широка нѣколко стжпки. Съ цель да я избиколятъ, т. е. да намѣрятъ здраво мѣсто покрито съ ледъ, тѣ обикаляли надолу и нагоре, но напусто. Най-после били принудени да вз̀иматъ други мѣрки. Тамъ наблизо на влашкия брѣгъ имало струпани дъски, отъ които тѣ взели една-две, турили ги върху леда и преминали отгоре имъ незамръзналото пространство на бездънния Дунавъ, следъ като се намокрили до колѣне отъ разлѣната наоколо вода.

Отъ Дунава до Балкана, презъ кжде сж минали нашитѣ гости, засега ми е невъзможно да определя точно. Около 10 февруарий тѣ слизатъ въ Сопотъ, оттамъ въ Карлово, спрѣли при Ганча Гайтанджията, който ги препоржчалъ до с. Каратопракъ на братя Петка и Петра Атанасови.

Било работенъ денъ, часътъ около единадесеть и половина по турски, вечерьта, село Царацово изпращало деня съ обикновената апатия. Бачо Иванъ Абаджията, вѣрниятъ другарь на Левски, дѣлалъ предъ скромната си кжщица букова обцида и тежко-тежко си поемалъ душата, защото само за вечерьта имало брашно. Той съгледалъ, че откъмъ северната страна на селото се показали двама души на коне, но никакъ не обърналъ внимание да ги разгледа кои сж; монотоннитѣ удари на теслата му следвали да падатъ едновременно върху сухата обцида. Презъ днитѣ на Левски той наблюдавалъ пжтищата постоянно, но откакъ издъхна героятъ, тжжно събитие за бай Ивана, което броеше вече цѣли три години, той бѣше се отчаялъ, не вѣрваше, че ще се роди втори Левски, забравилъ бѣше думитѣ на Дякона: „ако азъ умра, на мѣстото ми ще се явятъ сто души". — „Хора дойдоха; тебе търсятъ", казала стопанката на бача Ивана, който не забелязалъ когато двамата пжтници го подминали и хлътнали подъ скромната му стрѣха.

Бай Иванъ пъхналъ теслата въ пояса си и влѣзълъ вжтре. Той казалъ обикновеното „добре дошли" и не повторилъ друго.

— Живо-здраво, бай Иване! Не ме ли познавашъ? — казалъ единъ отъ пжтницитѣ, който билъ Воловъ*), а другарьтъ му —

*) Воловъ се познаваше съ бай Ивана още отъ есеньта, както казахъ по-горе. Когато той дошелъ въ Царацово отъ Троянъ, отекълъ му цѣлиятъ вратъ отъ една пжпка, до такава степень, че не можелъ вече да говори. Бай Иванъ ходилъ по двора умисленъ и се чудѣлъ що трѣбва да се прави. „Да го закопаемъ въ нашитѣ гробища — говорѣлъ той на вѣрния си съседъ Божила — ще ни попитатъ кой лежи въ новия гробъ? Да го хвър-

Бенковски, и прегърналъ бай Ивана, когото цѣлуналъ въ устата.

„Кому минаваше презъ ума, че ще посрещна тоя день такива скжпи гости — говорѣше по-после бай Иванъ. — Азъ ме досрамѣ, като гледахъ, че двамата апостоли на свободата, които Господь бѣше надарилъ съ високъ ръстъ, не можеха да стоятъ прави въ низката ми кжщица."

Рано на другия день бай Иванъ осъмна до голѣмата могила задъ Каршияка. Той отишелъ до Пловдивъ, проводенъ нарочно отъ Волова, за да извести тамошнитѣ патриоти за дохождането на гоститѣ.

ГЛАВА VI

Агитацията въ IV окржгъ *)

I

На Харманлийската станция азъ имахъ обичай, като пристигатъ треноветѣ, да минавамъ въ спалнята на Иванова, която бѣше откъмъ линията, за да гледамъ презъ прозорцитѣ, при спуснато перде, какви лица носи желѣзницата. Единъ день — това бѣше на 26 февруарий — затекохъ се по обикновеното си правило въ поменатата стая, като чухъ, че тренътъ свири. За да премина по-бързо салона, който раздѣляше моята стая отъ оная на Иванова, отъ страхъ да не ме съгледа нѣкой, азъ блъснахъ твърде силно вратата, каточе нѣкой ме гонѣше или пъкъ азъ гонѣхъ нѣкого.

Чудо! Азъ бѣхъ принуденъ да отстжпя къмъ вратата, защото завеситѣ на прозорцитѣ бѣха спуснати отъ по-напредъ и

лимъ въ Марица, водата ще го изхвърли". Воловъ, който не дочулъ тия въпроси и отговори, не твърде отъ приятно естество, но разбралъ каква е работата, поискалъ перо и книга, върху която написалъ: „Заведете ме при докторъ Рашка въ Пловдивъ. Ако умра, да знаете, че името ми е Панайотъ Воловъ отъ Шуменъ". На другия день Колю градинарьтъ каралъ покрита кола за Пловдивъ, въ която се намиралъ Воловъ, облѣченъ въ селски потури. Направената операция отъ доктора била сполучлива.

*) Панагюрското възстание (IV окржгъ), както и приготовлението му е описано въ следнитѣ книги. Автобиографията на Райна попъ Георгиева (на руски), въ която тя говори повече за своитѣ страдания; Судьба села Панагюрища въ 1876 году, написано отъ нѣкогоси Бугаринъ и помѣстено въ втора книга на Родное Племя (1877 г.), твърде накжсо и повърхностно, и най-после Десетъ-дневното царуване отъ А. Шопова. Тоя последниятъ високоученъ мжжъ, при всичко, че е ималъ най-грамаднитѣ факти за панагюрското възстание, побоялъ се е да го опише, както си е то въ сжщность, засрамилъ се е да извади предъ свѣта истината. Той оставилъ настрана своитѣ храбри комшии и ги замѣстилъ съ едно кречетало, нѣкойси охтичавъ Л.... и за голѣмо удивление, тоя Л.... е бесарабецъ (sic). За да направи своята книга още по-чужда за българския народъ, той докарва отъ Русия (инакъ може ли я? Хероитѣ на посрѣдствени автори трѣбва да бждатъ учени да цитиратъ: Гьоте, Байрона и пр., трѣбва да сж живѣли въ Европа, другояче е невъзможно) една идиотка, именуема Олга, която аха и оха на всѣка страница за потайноститѣ на платоническата любовь и за други още глупости, съ които е изпълнила цѣлата книга.

близо до масата стоеше високъ човѣкъ, чертитѣ на когото не можахъ да позная отъ единъ пжть. Азъ сбъркахъ концитѣ, но и непознатиятъ не чувствуваше себе си добре, особено като влѣзохъ тъй лудешката, и като гледаше предъ себе си фигура, облѣчена не по правилата на благоприличието.

— Ти кой си? — попитахъ азъ, като нѣмаше какво друго да кажа.

— А ти кой си? — отговори непознатиятъ, и ржката му се помръдна къмъ лѣвата страна, т. е. дето стои револверътъ.

Докато се готвѣхъ да последвамъ примѣра на непознатия, т. е. да му покажа, че и азъ съмъ отъ ония хора, които носятъ револверъ, той се спусна да се здрависаме.

— Ти ли си билъ? Уплаши ме — каза той.

Напреде ми стоеше Воловъ, съ когото бѣхме се виждали само единъ пжть въ 1874, въ Русе, когато той се връщаше отъ Букурещъ, дето бѣше ходилъ на събрание, изпратенъ да представлява шуменския комитетъ. Той дошелъ съ трена отъ Пловдивъ и, за да не го гледатъ хората на станцията, Ивановъ му казалъ да иде горе.

Воловъ бѣше дошелъ нарочно за мене, да ме вземе отъ станцията за апостолъ. Благородниятъ Воловъ бѣше поразенъ отъ радость, че светото дѣло отива напредъ. Той разказа съ възхищение, че днитѣ на турската държава се вече броятъ, народътъ билъ готовъ да възстане въ една минута, като единъ човѣкъ, че дето минали, били посрещнати като Христа, не можели да изтреварятъ да идатъ навсѣкжде, депутации отъ по нѣколко души ходѣли да ги търсятъ по селата, имало досега около 5,000 души готови да възстанатъ на първия позивъ и пр. и пр.

Само една часть отъ казаното отъ Волова бѣше достатъчно да произведе у мене възхищение. Азъ пламнахъ цѣлъ-цѣлениччъкъ отъ неговия разказъ, цѣлата нощь не затворихъ очи да си въобразявамъ разни планове и всѣкакви предположения. Стари другари по идеи и оржжие, Икономовъ, Обретеновъ, Апостоловъ и пр. минали вече, а азъ продължавамъ да спя въ зебловия човалъ!.. Ехъ, младини, младини!

На другия день Воловъ замина за Едрене да се срещне съ Георги Димитровъ (книжарь), за да узнае: не може ли да направи нѣщо въ Кърклисийско, въ Малко Търново, въ Баба-Ески и пр., по които мѣста Георги Димитровъ познаваше много българи.

Следъ завръщането на Воловъ ние дълго време размишлявахме по кой начинъ именно азъ трѣбваше да ида до Пловдивъ, когато подобно пжтуване безъ тескере, представляваше известна мжчнотия и за най-покорния рая. Освенъ това, мене ме познаваха по всички станции до Пловдивъ. Азъ измислихъ следующия планъ: имахъ шапка отъ ония, които носятъ чиновницитѣ по желѣзницата. Съ тая шапка на главата и съ едно стъкло въ ржка, като спре трена на пловдивската станция, ще се завтека къмъ ближната гостилница, ужъ да си пълня стъклото — нѣщо обикновено за цѣлия персоналъ по желѣзницата, следователно, никому

не щѣше да се види странно, отъ страна на заптиитѣ, за да ме спратъ.

Моятъ планъ се одобри и отъ Волова, и отъ Иванова. Сутриньта на 23 февруарий, като останаха нѣколко минути до пристигането на трена отъ Одринъ, азъ излѣзохъ вече на открито, стжпилъ наредъ съ хората, видѣха ме всички и заптиего Мустафа не закъснѣ да ме поздрави съ „добре дошълъ". Воловъ, за да предразположи тоя последния да ни погледне съ по-добро око, помоли го да му развали една лира между находящитѣ се тамъ търговци и, когато му повърна дребосъка, една меджедия, т. е. цѣлата му заплата, която получаваше отъ царщината и то подиръ 5—6 месеца, се заклещи между прститѣ му. Иди следъ тая щедрость на Волова увѣрявай Мустафата, че лицето, което му даде бѣлата меджедия, е комита! Той направи признателно те-м а н е и облѣче сивия ямурлукъ, съ който бѣше наметнатъ, което се считаше отъ негова страна като почитание.

Като се простихъ съ моята благодетелка, мадамъ Мария, съ спасителя си Иванова, която прошка, може би, да бѣше последна, затворихъ се въ вагона на трена, дето следъ малко влѣзе и Воловъ, съпровожденъ отъ Мустафа, който затвори вратата подире му. Ставаше ми жално, отъ една страна, че се раздѣлихъ съ оная мѣстность и срѣда, които ми бѣше скжпа, пълна съ възпоменания — и скръбни и радостни, а отъ друга, може би, че тръгвахъ на пжть, който не бѣше постланъ съ цвѣтя.

Следъ три четвърти часа трենътъ влизаше въ търново-сейменската станция, моето старо свърталище. Покрихъ очитѣ си съ дрехата и се престорихъ на заспалъ, а Воловъ се изпрѣчи на прозореца откъмъ станцията, ужъ че гледа нѣщо, така че никой нѣмаше възможность да погледне въ нашето отдѣление, за което Ивановъ се бѣше разпоредилъ още отъ Харманлий, да бжде дадено само на наше разположение.

Тукъ тренътъ се бави тридесеть минути, които ми се сториха, че сж по дълги и отъ часоветѣ. Гласоветѣ на разни познайници — и добри и лоши, които тичаха надолу-нагоре, достигаха до моя слухъ. Колко мжчно ми бѣше, че не можехъ да се обадя на нѣкои отъ тѣхъ, дори и на Добря, който ми служеше като агентъ, да ми явява що се говори за мене.

Всички станции до Катуница преминахме благополучно; оставаше само пловдивската, най страшната. Наговорихме се съ Волова, че като дойде време да слизаме въ Пловдивъ, ще тръгнемъ на разни посоки, за да покажемъ че не се познаваме, тъй че, ако пострада нѣкой отъ насъ, самъ да си изплаща грѣховетѣ, както намѣри за добре, безъ да апелира къмъ другаря си. А въ противенъ случай, ако хванатъ и двама ни, ще се защищаваме братски, т. е. ще прибѣгнемъ къмъ револверитѣ, защото, ако ни хванѣха живи, очакваше ни по-голѣмо зло.

Тоя день бѣше недѣля, затова голѣмо число граждани, заедно съ гръцки и български ученици, бѣха излѣзли на станцията, единствено мѣсто за разходка пролѣтно време.

— Не бой се, ако се случи нѣщо предъ очитѣ на толкова народъ, човѣкъ не усѣща какъ ще умре — каза Воловъ.

Като минахме край публиката, която се бѣше наредила по-рай линията, мнозина се посбутаха и видѣхъ, като поздравиха ругаря ми, съ кимване на едното око, което ме караше да по-рвамъ на думитѣ на Волова, че действително съучастницитѣ сж ногобройни.

— Мнозина има тукъ, които сж **лизнати** (т. е. работници) каза Воловъ.

Работата ни на пловдивската станция се свърши много по-бре отколкото си мислѣхме. Воловъ отиде съ другитѣ пжт-ци да показва тескерето си на опредѣленото мѣсто, а азъ се хлузихъ покрай самитѣ заптии съ стъклото въ ржката и право хотела. Бѣше пълно съ публика и вънъ и вжтре въ хотела, а ва обстоятелство бѣше благоприятно. Щомъ сложихъ стъклото масата и казахъ да го напълнятъ, излѣзохъ презъ другата ата и се намѣрихъ задъ станцията при файтонитѣ.

И въ самата пловдивска станция апостолитѣ имаха свой ентъ, нѣкойси Стоянъ Панагюреца, въ стаята на когото влѣ-хъ да си оставя шапката и турихъ на главата си нарочно при-твения фесъ, съ който заличихъ всѣко подозрение.

Изъ пжтя за града тръгнахме единъ по единъ; Воловъ вър-ше напредъ, а азъ подиръ, на разстояние колкото да мога да виждамъ. Опредѣленото ни мѣсто, дето щѣхме да се събе-мъ, бѣше ханътъ на братя Търнови, находящъ се въ Каршияка, самия край на махалата, до карловския пжть. Тоя ханъ слу-еше изобщо за прибѣжище на всички апостоли отъ IV окржгъ; ито слизаха тамъ съ конетѣ си, и стаята, която е надъ портитѣ горе, стоеше винаги празна, запазена за тѣхъ.

Като наближихме до кжщата на Такелата, която е отвънъ ада, къмъ станцията, чантата на Волова, съ която той се пред-авляваше, че е тежъкъ безирганинъ, пристигналъ отъ Цари-адъ, се скжса, тупна на земята и картушитѣ отъ револвера му разпилѣха по пжтя. Тоя простъ случай бѣ достатъченъ по-дъ за по-нататъшни разпореждания отъ страна на бдителното авителство; но благодарение, че лицата, които бѣха свидетели това произшествие, се случиха твърде невинни сжщества. Тѣ ха ученички отъ гръцкия пансионъ на Зарифи, отъ името на гото носѣха началната буква (Z) на дѣсната си ржка. Прия-льтъ събра набързо страшнитѣ зърна, поогледа се надолу-на-ре, като изтърванъ престжпникъ, и крачкитѣ му се увеличиха мъ града.

Въ хана на Търнева не намѣрихме Бенковски, който, спо-дъ думитѣ на Волова, трѣбвало да го чака тукъ. Съдържа-льтъ на хана, който бѣше така сжщо съзаклетникъ, даде на лова една записка, оставена отъ Бенковски, въ която той из-стяваше, че по неотложима нужда заминалъ за Самоковъ, дето ъ по-напредъ се предполагаше да ида азъ.

II

Работницитѣ отъ Пловдивъ не закъснѣха да ни посет
вечерьта. По желанието на единъ измежду тѣхъ, на име К
Чистименски (кундураджията), страшния херой на старата пе
щенска черква, оставихме хана вечерьта и се пренесохме въ
щата му, находяща се въ махалата Канти Християнъ. Съ пъ
влизане още въ стаята, напреде ни се представи наредбата
обстановката на единъ български патриотъ. Стенитѣ бѣха ук
сени съ картинитѣ на Павловича, между които на първо мѣ
стоеше влизането на българския царь Симеонъ въ Царигра
Надъ масата между портретитѣ стоеше закаченъ револверъ,
хубавъ червенъ гайтанъ и съ черъ калъфъ, който споредъ то
вашния вкусъ съставляваше часть отъ мебелитѣ. По-нататъкъ
сѣха другъ родъ оржжия, изтрити и наредени, каточе бѣха п
вата необходима нужда на една кжща.

— Нѣмамъ си още пушчица, но отъ ония, за които мо
сърдце се топи денонощно — каза Кочо. — А на жената е м
да жертвува своитѣ вѣнчални украшения.

Тукъ бѣха още: Димитъръ Златановъ, Хр. Търневъ и др
разпалени работници, дошли да поговорятъ нѣщо върху ра
титѣ. Въ Пловдивъ по-първи работници бѣха още Хр. Благое
К. Калчевъ, синъ на богати родители — нѣщо твърде рѣдко
учительтъ Наботковъ, който се срѣщаше само съ апостоли
Шумни и самонадѣяни бѣха тия разговори. Единъ залагаше вс
кото свое бащино имущество, движимо и недвижимо, за да в
ржжи беднитѣ си другари; други предполагаше да направи ф
шифъ заемъ отъ базиргянитѣ фаисчии съ задължение, че
имъ заплати сумата следъ два месеца, т. е., когато се раз
байракътъ; трети казваше, че отъ нѣколко деня търси сгод
случай да отвори раклата на старата си майка и да тури р
на различни вжзлъци, съдържащи нейната мжка; четвърти
ваше още по-далечъ противъ нравствения правилникъ; пети
ключаваше, че като му причернѣе на очитѣ т. е., като види,
остава съ голи ржце безъ оржжие, ще нападне нѣкого съ с
за да вземе срѣдства.

— Азъ мисля, бай Ванковъ, че нашето свето дѣло оправд
срѣдствата, позволено е и да поизлъгваме намѣста — пита
чистосърдечно Кочо Кундураджията.

Отъ всичко това азъ се убеждавахъ малко-помалко, че
ботитѣ не сж както по Заарското възстание, че тукъ се го
нѣщо по-сериозно. Въ отсжтствието на Воловъ и Бенковски
нѣколко дни, бѣха пристигнали въ Пловдивъ разни писма и
оиери; отъ много мѣста дохождали депутации да викатъ апос
литѣ въ своето село или градъ. Нѣколко отъ тия депутации б
отъ селата, находящи се въ рупченската околия.

— Недейте ни забравя; и ние правимъ часть отъ българс
...ъ — казали тѣ предъ Димитра Златановъ. — Нека зас
... нѣкой отъ рускитѣ хора изъ нашитѣ мѣста и ще се ув
...ъ очитѣ си.

Населението мислѣше, че апостолитѣ не сж тръгнали сами отъ себе си, но че ги е проводила нѣкоя царщина, напримѣръ Русия, Сърбия или Ромъния. По тая причина, мнозина отъ тѣхъ не намираха за нужно да се обяснявать предъ простолюдието, че сж бедни изгонени и компрометирани младежи, тръгнали по собствена воля, безъ знанието на нѣкоя царщина; защото, ако кажеше човѣкъ истината, щѣше да пострада мисията му предъ очитѣ на масата.

И така, сжщата тая вечерь събранието намѣри за добре да замина за Рупченскитѣ села, дето не бѣше ходилъ още никой и дето имаше голѣма нужда да се съставятъ комитети.

Границитѣ за пропаганда въ IV окржгъ бѣха следующитѣ: отъ града Пловдивъ къмъ северна страна границата бѣше карловското шосе, което апостолитѣ рѣдко преминаваха за къмъ Абрашларска околия; въ селата Каратопракъ и Чукурлий имаше комитети. Въ Аджаръ само единъ пжть бѣше ходилъ Воловъ, но дали можà да състави нѣщо, не зная. Тая северна линия опираше до Калоферъ, а оттамъ се връщаше покрай политѣ на Балкана презъ Карлово, Сопотъ, Клисура и се спущаше надолу по течението на р. Тополница, между Копривщица и Златица, като прибираше въ района на IV окржгъ и селото Смолско, надъ Петричъ. Северо-западната линия се спущаше презъ селата: Поибрене, Мухово, Цѣрово и пр., слизаше на другото шосе Т. Пазарджикъ — София до селото Вѣтренъ. Отъ с. Вѣтренъ се обръщаше къмъ западъ чакъ до Бѣлово (въ Самоковъ Бенковски ходи единъ пжть, но следъ нѣколкоминутно бавене бѣше принуденъ да бѣга обратно, защото щѣха да го предадатъ*); а оттамъ презъ Банско слизаше въ Батакъ, Пещера и тръгваше къмъ изтокъ, по политѣ на Доспатъ, презъ селата: Брацигово, Перущица, нагазваше въ Рупчосъ при село Сотиръ, повличаше нагоре къмъ селата Дѣдово, Бойково и оттамъ пакъ се връщаше

---

*) Споредъ думитѣ на Бенковски, това се случило така: Въ пловдивската гимназия имаше по него време единъ ученикъ отъ Самоковъ на име Никола Аптекаровъ, който вземаше участие въ приготовленията. Когато Бенковски поискалъ препоржка за Самоковъ, Аптекаровъ го препоржчва до баща си въ Самоковъ, който, ако се не лъжа, билъ нѣщо на турска служба. Късно една нощь Бенковски пристигналъ въ Самоковъ съ тѣлохранителитѣ си и се явилъ на Аптекарова, който, като го видѣлъ, извадилъ едно писмо отъ джоба си и, следъ като го прочелъ, обърналъ се къмъ Бенковски съ следующитѣ думи: „чертитѣ на човѣка (т. е. на Бенковски) сж сжщитѣ; само коньтъ е промѣненъ"... Действително, Бенковски не билъ съ тоя конь, съ който потеглилъ отъ Пловдивъ. На часа още, следъ като изслушалъ страннитѣ думи на Аптекарова, той кимналъ на другаритѣ си, които се намѣтали на конетѣ си и станали невидими изъ тъмнината. Докато съмне тѣ взели пжть около 12 часа къмъ Панагюрище, конетѣ имъ се били вече уморили, вследствие на което, по съветитѣ на Бенковски, киснали ги нѣколко часа въ една рѣка, която мѣрка била спасителна за добитъка.

Отъ кого е било изпроводено писмото до Аптекарова, дали той е ималъ действително злонамѣрени цели, това остава неопредѣлено. Синътъ на Аптекарова, Никола, когото азъ питахъ по-после, не е ли писалъ той писмо на баща си, така сжщо не знаеше нищо. Споредъ увѣрението на мнозина, въ това число и Хр. Благоевъ, тукъ е игралъ твърде съмнителна роль и М. Векилски, което така сжщо не може да се докаже съ положителни факти.

къмъ Пловдивъ презъ селата Яврово и Карагачъ. Като изключимъ Банско, дето линията на IV окржгъ се изкривяваше малко къмъ южна страна, ни на едно село вънъ отъ теглената по-горе линия апостолитѣ не излизаха.

При всичко, че IV окржгъ не бѣше разпредѣленъ между четирмата апостоли, но пакъ може да се тегли линия и между районитѣ на ония мѣстности, дето всѣки отъ тѣхъ действуваше най много. Така напримѣръ, Воловъ обикаляше най-вече селата между Карлово, Конаре и Копривщица (Старо Ново-село, Синджирлий, Паничери и пр. бѣха негово притежание); Бенковски имаше селата около Тополница: Петричъ, Мухово, Мечка, Поибрене, Цѣрово, Лесичево, Вѣтренъ и пр.; Каблешковъ — Копривщица, Сопотъ и нѣкои околни села; а азъ Рупчосъ. Останалитѣ по-главни пунктове: Пловдивъ, Панагюрище, Т. Пазарджикъ и пр. бѣха размѣсени между двамата минали отъ Гюргево апостоли. Нѣма съмнение, че тамъ, дето бѣше стжпилъ кракътъ на Бенковски, огъньтъ бѣ разпаленъ най-много. Въ Батакъ бѣше ходилъ само Воловъ.

Вечерьта ние останахме да нощуваме въ дома на Коча Кундураджията, заедно съ Волова, а на другия день трѣбваше да потеглимъ всѣки въ противоположна страна — Воловъ за Карлово, а азъ — за Рупчосъ. Само Воловъ, като главенъ апостолъ на IV окржгъ, имаше право да повѣрява апостолска длъжность на други лица. Следъ като ме закле, съ револвера си въ ржката, че ще бжда вѣренъ на своето отечество до последната минута на живота си, той ми написа едно пълномощно, каквото бѣше далъ и на Каблешкова, подписано само отъ него и подпечатано съ частния му печатъ, въ което пълномощно се казваше, че азъ съмъ неговъ помощникъ и имамъ право да съставямъ комитети въ IV окржгъ. Воловъ се подписа на пълномощното ми съ псевдонимъ — Петъръ Ванковъ — главенъ двигатель на западната Тракия, 1-и мартъ 1876 год.

Даде ми той още и нѣколко инструкции, съставени още въ Гюргево отъ апостолския комитетъ, въ които се означаваше горедолу цельта и длъжноститѣ, както на самитѣ апостоли, така и на новосъставенитѣ комитети.

Първото нѣщо, което всѣки апостолъ трѣбваше да каже найнапредъ въ селата, започваше съ въпроса за самосъхранението.

— Известно ви е вече, братя, че турскиятъ комитетъ въ Цариградъ, който се състои изключително отъ фанатици-софти, е решилъ всеобщо клане на българитѣ!... Това клане ще започне отъ идещата пролѣть. Цѣлъ рой отъ ходжи и софти пъпли вече изъ турскитѣ села да разгласява това решение. Джепанетата въ всѣки градъ сж отворени вече за турското население, на мало и голѣмо се раздаватъ оржжие и фишеци; джамиитѣ сж се превърнали на дебои; страшни времена ще настанатъ за нашия народъ, дете и майка ще заплаче и пр., бѣха встжпителнитѣ проповѣди на апостолитѣ, въ ония села, дето нѣмаше още комитетъ, дето кракътъ на Дякона не бѣше стжпвалъ, защото въ такъвъ случай нѣмаше нужда да се разправя надълго и широко за деятелностьта на турскитѣ комитети.

Разбира се, че въ истинностьта на горнитѣ думи по него
еме нѣмаше човѣкъ, който да се усъмни. Начаса още между
исжтствуващитѣ се почваше разговоръ, кой какво видѣлъ и на-
илъ, било въ града, като ходилъ на пазаръ, било въ ближното
рско село и пр; а апостольтъ, който бѣше пусналъ вече мухата,
радваше въ душата си, че стрелата му е ударила намѣсто.

Споредъ гореказанитѣ правила, тайното общество трѣбваше
се състои: отъ свещеника и учителя (ако ги има), и отъ по-
рва ржка хора, съ доказана честность и съ влияние въ мѣст-
стьта, на число до десеть души най-много. Всѣки единъ отъ
членове ще има за длъжность да убеждава и записва второ-
епенни или прости членове, на които нѣма да се открива друго
що, освенъ: да бждатъ готови всѣка минута, за да грабнатъ
ушката, щомъ се дигне знамето на българската свобода. Тѣ не
ѣбваше да знятъ другъ никого, освенъ онова лице, което ги е
писало най-напредъ, тъй че ако последва предателство, да не
оже да пострада цѣлото общество. На сиромаситѣ работници,
оито сж достойни да употрѣбяватъ оржжие, но сж лишени отъ
ѣдства да си го набавятъ, обществото се задължаваше да ги
ьоржжи; а по тая причина това последното трѣбваше да се по-
ижи и съ събирането на парични суми, било чрезъ внасянето
определени или едновременни помощи, било чрезъ вжтрешни
външни заеми, по какъвто и да е начинъ. А на ония свои съ-
ляни, които сж хора юначни, но по разни причини: или че не
огатъ да пазятъ тайна, или че сж пияници, или че иматъ тѣсни
ьприкосновения съ турцитѣ, нѣмаше да се открива цельта по-
но — членоветѣ на обществото трѣбваше да имъ загатватъ
ърде отдалечъ, като напримѣръ: „лоши времена ще настанатъ;
сѣки трѣбва да си има поне единъ пищовъ или ножъ, ако иска
останe живъ"... Изобщо, обществото бѣше длъжно да при-
отви оржжия и други по нужни потрѣбности за цѣлото село.

Ето по-главнитѣ нѣща, съ които трѣбваше да бжде снабденъ
сѣки бунтовникъ:*)

Пушка.
Ножъ, кама или сабя.
Пищови или револверъ.
Фишеци за пушката — 300.
Фишеци за пищовитѣ — 150.
50 драма суровъ барутъ**.)
Паласка за фишецитѣ.
50 драма сладъкъ мехлемъ.
Тифтикъ (отъ ленено платно).
50 драма восъкъ.***)
2 оки сухари.

---

*) Тоя списъкъ за бунтовническитѣ потрѣбности е съставенъ въ Гюр-
во отъ апостолския комитетъ.

**) Като нѣмахме други запалителни вещества, барутътъ трѣбваше да
употрѣбява за събарянето на мостове и пр.

***) Восъкътъ щѣше да се употрѣбява, въ случай на нужда вмѣсто
ѣбъ. Доколко това е практично, не зная.

Сждъ за вода (кратунка или тенеке).
2 чифта царвули.
2 „ навуща.
Котки за царвулитѣ. *)
Риза и гащи по два чифта.
Ямурлъкъ или мужама.
Конци, игли и игленикъ.
Въ всѣка кжща да има по една ока барутъ и куршуми.

За по-голѣми работи, като напримѣръ убийство на пре... тели и други вредни членове, обществото трѣбваше да извест... на надлежния апостолъ. За деня на възстанието, за който вс... искаше да узнае, се казваше, че той ще бжде известенъ въ вс... село по особенъ човѣкъ, следъ като се реши вече въ главн... събрание **).

Апостолитѣ бѣха още длъжни да правятъ статистика на вс... село, дето съставятъ комитетъ, за да могатъ да дадатъ отч... за дѣлата си въ голѣмото събрание. Въ тия статистики се о... маха следующитѣ предмети: числото на работницитѣ, на спос... нитѣ да носятъ оржжие; на старцитѣ, на женитѣ и децата; ... ли въ селото турци или наоколо; числото имъ; мѣстополо... нието на всички села изобщо; има ли наблизо: рѣка, мостъ, г... главенъ пжть; колко едъръ и дребенъ добитъкъ има; храна, о... жие и барутъ; има ли нѣкой достоенъ човѣкъ, който да позн... мѣстностьта добре, да е билъ хайдутинъ, въ казашкия алай и ... за да може да поведе своитѣ възстанали съселяни, има ли нѣ... шпионинъ въ селото, т. е. турско ухо какъ му е името и пр. и...

На апостолитѣ се строго забраняваше: да пиятъ вин... ракия, да ядатъ блажно предъ селянитѣ презъ пости, да о... рятъ излишни лекомислени разговори и да се лъжатъ ед... други. За всичко това, едничкото наказание щѣше да б... смърть.

III

Рано сутриньта на другия день Воловъ замина за Карл... следъ като ме снабди съ нѣколко зърна отрова за всѣки слу... и съ принадлежности за писане на тайни писма; а азъ остан... да чакамъ въ кжщата на Кочо Кондураджията до вечерьта. К...

---

*) Желѣзни халки, които се връзватъ отдолу на кракатѣ, въ време... пжтуване изъ планина, за да не се хлъзгатъ гладкитѣ царвули по трев... Това особено е нужно въ припецитѣ, дето тревата е по-суха и по-гжста, ... че безъ котки е невъзможно да се пристжпи две крачки, безъ да не п... човѣкъ по гърба си или да се търкулне изъ урвата.

**) Народното въображение по селата въ IV окржгъ бѣше си и... слило вече по кой начинъ ще бжде известенъ деньтъ на общото възста... — „На първия день срещу Великденъ, или Гергьовденъ, презъ нощьта — ... ворѣха по селата и старо и младо — ще хвръкне отъ Пловдивското тепе... нено кълбо, което, като се изкачи до облацитѣ, ще стане на човѣкъ, койт... държи въ ржката си кръсть и гола сабя, а това ще бжде знакъ да се ... немъ противъ турцитѣ". Едни увѣряваха, че това кълбо щѣло да се сп... отъ небето, а други — отъ земята. Разбира се, че мнозина не вѣрваха въ ... свърхестествено чудо, при всичко че го говорѣха.

всѣки сиромахъ, той нѣмаше кѫща на два ката, а само една или две стаици, въ които, като бѣше опасно да стоя, за да не ме свари нѣкой, отстѫпихъ въ една малка стаичка или хаетъ, безъ прозорци, въ която се намираше едно-друго, като брашно, нощови, бъчевки и пр., дето вѣрната и патриотка стопанка на Коча ми донесе и цѣлата библиотека на последния, състояща се отъ дремитѣ: Иванку, Хаджи Димитъръ Ясеновъ, приказката Отъ трънъ на глогъ и други още повестчици съ съдържание, каквото обичаше разпаления Кочо. Тоя последниятъ отиде на дюгена си.

Тукъ азъ престояхъ цѣлъ день. Подиръ пладне дойдоха на гости нѣколко жени безъ работа отъ махалата, които насѣдаха навънъ въ двора,*) предъ моята стая и отвориха уста за това, за онова, каквото имъ дойде на умъ, докато дойдоха най-после до тогавашното натегнато положение.

— Страшно ще стане, Кочовице, сѣчь се приготовлява противъ християнитѣ, както едно време въ заверата — говорѣше една отъ гостенкитѣ.

— Господь и Св. Богородица да чуватъ — въздъхна друга една, каточе съ нейното затриване щѣше да се свърши свѣтътъ. — Не само мѫжетѣ, което е тѣхна работа, но и децата вече вечерь късно оставатъ по пѫтя, насѣдали смирено на търкало, разказватъ, че ще дойде български царь, учатъ се да му пѣятъ пѣсеньта...

— А не казвашъ, че по цѣлъ день се учатъ да играятъ на талимъ (военно упражнение) — повтори първата дипломатка.

— Кажи нѣщо, Кочовице, ако знаешъ — каза една отъ гостенкитѣ. — Кочо се мѣси въ тия работи — прибави тя.

— Кочо си гледа сиромашлъка и мисли само за кѫщата си — отговори умната стопанка, като искаше да прекѫсне празнитѣ приказки, едно за да освободи моята брата отъ тия неканени стражари, а друго, за да покаже, че малко се интересува отъ безпокойнитѣ слухове.

Та можеше ли другояче! Така й бѣ порѫчано да постѫпва отъ страна на строгия Кочо; тя разбираше напълно важностьта на повѣрената й тайна.

Вечерьта, часътъ кѫде 12, Кочо си дойде отъ дюгена и ме изведе презъ разни криви улици въ турскитѣ гробища подъ Бунарджика. Тукъ ние намѣрихме още Д. Златановъ, Петко Машевъ и Атанасъ Семерджията, отъ Гюлбахча, дошли презъ другъ пѫть да ме изпратятъ.

---

*) Пролѣтьта презъ 1876 г. ще остане забележителна не само по отношение на възстанието и на кървавитѣ сцени, но и по своята естествена оригиналность. Чудна бѣше наистина тая пролѣть! Въ началото на месецъ февруарий жълтиятъ минзухаръ и бѣлото кокиче прецъвтяваха вече и работницитѣ орѣха по бѣли рѫкави; около Св. Четиридесеть Мѫченици припецитѣ миришеха на млада зеленина, нивитѣ се бѣха покрили съ класъ, листето на горага надминуваха величината на едно мише ухо, птиченцата следваха своя концертъ, слънцето препичаше като по Гергьовдень, всичко заспало се пробудило, а юнацитѣ се радваха... А на 8 май сѫщата година снѣгътъ бѣ до колѣне, дърветата хванаха по два пръста ледъ.

Следъ малко тѣ се завърнаха въ града, освенъ Атанаса, съ когото се отправихме за с. Сотиръ, дето бѣше известено вече, че отивамъ. Атанасъ ми служеше като водачъ.

Името си, отъ Симеонъ, измѣнихъ на Драганъ, за всѣки случай.

Ходжата викаше, когато ние влизахме въ Дермендере. Бай Атанасъ бѣше принуденъ да ме причаква тукъ-тамъ, защото каменниятъ пжть между града и селото не благоприятствуваше за кандуритѣ. Въ селото блещукаха още нѣколко отворени кръчми, дето редовнитѣ посетители на тия заведения допиваха последната си аспра. Бай Атанасъ поиска да си подкрепимъ силитѣ съ по 100 драма, на което се съгласихъ безпрѣкословно, при всичко че помнѣхъ всички точки и запетаи на дадената си клетва, че въ качеството си на апостолъ нѣма да турямъ въ устата си ни бѣла Рада, ни червенъ Петко. Въ кръчмата влѣзохме незабелязано, свършихме си работата и излѣзохме, базъ да обърне нѣкой внимание на насъ.

Изгубихме се изъ мрачината, между гжсти дървета, нагоре по рѣката, която шумѣше и се пѣнѣше по причина на многото воденици. Напреде ни се изпрѣчи бѣло голѣмо здание, съ грамадни порти, за което водачътъ ми разказа, че тая е фабриката за сукно и пр. на прочутия Гюмюшгерданъ, гръкъ отъ Пловдивъ и неограниченъ дере бей въ страната. За успѣха на своята фабрика той наложилъ тежка ангария по цѣлия Рупчосъ, и на турци, и на българи, които били длъжни да му работятъ денонощно, съ възнаграждение, дадено като милостиня. Разбира се, че богатиятъ човѣкъ — като всѣки богатъ човѣкъ — билъ ортакъ съ паши и беювци, които дѣлили помежду си узурпирания трудъ на сиромашьта. За да бжде по любимъ на силнитѣ, той усвоилъ всичкитѣ характеристични прищѣвки на развалената турска аристокрация. Ималъ си чибукчия, младъ лангера, съ червена фланела и съ пъстри моралийски чорапи, ималъ си кьочеци и пр., които следъ като изживявали своя вѣкъ, преминавали въ числото на пловдивската гръцка аристокрация.

Ако попитате селянитѣ българи, рѣдко ще намѣрите между имъ човѣкъ, който да каже лоша дума за Гюмюшгердана. — „Богъ да прости и майка му и баща му" — казватъ тѣ. „Ако не бѣше той, да каже на пашата, че съмъ билъ лудъ и постояненъ неговъ робъ въ фабриката, досега гробътъ ми не щѣше да се познава".

Това се обяснява твърде просто. Практичниятъ гръкъ, който е ималъ авторитетъ да разваля всѣко кадийско решение, на когото думата не е ставала на две, дето и да отиде, незначителна работа е била за него да каже на бинбашията: — „Освободете тоя пезевенгинъ, че имамъ голѣма нужда отъ кюмюръ". Справедливостьта изисква, обаче, да признаемъ и това, че изобщо Гюмюшгердановъ е направилъ и много добрини на българитѣ. Така напримѣръ, въ време на възстанието той е запазилъ много български села по Рупчосъ отъ хищнитѣ башибозуци. Ако неговитѣ богатства ги притежаваше нѣкой българинъ, едвали и той щѣше да бжде по-добъръ.

Турското население, обаче, което не е свикнало да прави темане предъ никакви потомствени и стълбови дворяни; което не знае какво ще каже: лордъ, баронъ, помѣщикъ, чокой и пр. и което е навикнало да гледа, че довчерашниятъ паша и генинъ е слизалъ отъ своето величие само съ единъ махзаръ, подписанъ отъ нѣколко души, скоро решило по кой начинъ да се отърве отъ дермендерейския фабрикантъ, въпроси, които въ Европа се решаватъ подиръ сто години въ камаритѣ, следъ като се изпишатъ хиляди оки книга за различни проекти.*) Въ Турция всичко това можеше да се извърши съ едно парче книга, отъ което да се направи книженъ фишекъ. Жителитѣ отъ Дермендере отдавна били забелязали, че младо помаче, съ скъсана абичка и съ пищовецъ на кръста, иде и отива къмъ фабриката на Гюмюша и се помайва по пжтя тукъ-тамъ. Единъ день ехото на една пушка се раздало изъ Дермендере и нѣколко души уплашени тичали отъ фабриката къмъ селото, като викали: „убиха челебията!"

Поменатото помаче, родомъ отъ с. Пашмаклий, било изпратено отъ своитѣ съотечественици помаци да убие оногова, който убилъ тѣхната допотопна индустрия — правенето на аби. Той не можалъ обаче да сполучи да убие сжщинския Гюмюшгерданъ, а убилъ брата му Димитраки, денемъ по пладне, предъ портитѣ на фабриката. После билъ хванатъ въ гората и наказанъ съ смърть въ Пловдивъ.

Пжтьтъ отъ Дерменъ-дере за Сотиръ върви по дѣсния брѣгъ на Сотирската и Тъмрьшката рѣка, които се събиратъ отдолу подъ селото. Всичко бѣше тихо; само блъскането на рѣката о камънитѣ и тупането на тепавицитѣ нарушаваше тая тишина. Водачътъ ми бай Атанасъ ме запитваше за това за онова по въпроса за възстанието, така че не усѣтихме кога се покачихме на рътлината, въ подножието на която се намира селото Сотиръ. Всичко тъмнѣеше вжтре, съ изключение на две три мѣста, дето се виждаше още да блещука слаба свѣтлина; хората си бѣха легнали вече, защото наближаваше полунощь, а селото оставаше на разположение на немирнитѣ кучета, които се обаждаха оттукъ-отамъ изъ селото, като нощна стража.

---

*) Турското правителство, при всичката си деморализация, винаги е държало страната на народа срещу тиранията на различни забити, вени, чорбаджии, па дори и подвластни князе. Много паши и каймаками сж били изгонвани и сваляни отъ своитѣ постове вследствие на най-малкото оплакване отъ страна на населението, безъ разлика на вѣра и народность. Достатъчно е било единъ махзаръ и забитинътъ отивалъ да се не види. Чумата на търновскитѣ кадии сж били нѣколко бебровски мюзюхири, които сж си играели съ тѣхъ както си искатъ. Въ Сопотъ, Калоферъ и Панагюрище мюдюритѣ не сж смѣели да доведатъ и своя любимъ харемъ, отъ страхъ да не разсърдятъ населението. Когато нѣкои отъ подвластнитѣ, сръбскиятъ напримѣръ, или ромънскиятъ князь, сж поискали да покажатъ зжбъ на народа, ние виждеме, че Турция взема страната на слабитѣ. И така, турскитѣ халифи съ бѣлитѣ чалми сж се съобразявали много по-добре съ Евангелието, отколкото християнскитѣ господари, на които скиптърътъ и короната сж били покрити съ кръстове и съ изречения отъ сжщото това Евангелие! Право казва покойниятъ Макушевъ, че *Турция е развратена* отъ християнскитѣ владѣтели.

Като се навалихме надолу изъ стрѫмнината къмъ [рѣк
ето че двама души, които ние отъ по-напредъ не можахме да с
ремъ, се изправиха на крака отъ дънера на едно дърво.
се дрѫпнахъ настрана и турихъ рѫка на орѫжието си. „Кой
— попита водачътъ ми. — „Ти ли си, бай Атанасе?" — отгов
единъ отъ непознатитѣ. До като бай Атанасъ си направи уст
да каже „закъснѣхме", двамата непознати ни наближиха съ
митѣ: „хайде, добре дошле! Чакатъ ви".

Тия хора бѣха турени накрай селото само за н
за да ни отведатъ на опредѣленото мѣсто. Поведоха ни презъ п
тища и дворове изъ селото, за да не минемъ презъ турската
хала; влѣзохме въ селото само четирма, но, докато стигнемъ
опредѣленото мѣсто, съпровождахме се отъ други дванайсет
другари, които се мѣтаха презъ плетищата и баукаха отчаяно.
говоря за кучетата.

Задъ вратника на единъ дворъ друго непознато лице
стисна рѫката въ мрачината и ме поведе по тѣснитѣ стълби
една бѣла кѫщица. Това лице бѣ Рангелъ Тепавичарьтъ, въ
щата на когото слѣзохъ. Стаята, въ която влѣзохме, дето азъ
въобразявахъ да намѣря при огъня само трудолюбивата сту
ница, да преде конопъ или да кърпи дрешкитѣ на своитѣ де
а тия последнитѣ да хъркатъ настрана подъ чергата — видѣ
нѣщо съвсемъ друго. Около десетина мѫже, стари и млади, сто
съ скрѫстосани рѫце, наредени въ две отдѣления въ стаята.
преминахъ помежду имъ развълнуванъ и ги поздравихъ съ р
треперанъ гласъ. Човѣкъ забравя и мѫки и страдания, и вси
когато вижда, че дѣлото, на което се е посветилъ, така сѫщо
разбира и цени отъ другитѣ. Благоговението на присѫтству
щитѣ сиромаси, които ме гледаха съ четири очи какво
кажа, каточе да бѣхъ Господь, ми даваше куражъ и сила,
раше ме да презра и бесилка и животъ.

Предъ всѣкиго отъ тѣхъ имаше саханче, гаванка или тепс
пълни съ барутъ, куршуми, книга и други принадлежности за
шеци, които тѣ правѣха на седянка въ затворената стая. Въ
ното кьоше на стаята имаше възправени до дванадесеть ши
нета, а на края до огъня бѣше поставенъ тюфекчийски тезгя
на който стопанинътъ на кѫщата, бай Рангелъ, работѣше счу
нитѣ пушки; той разбираше отъ тоя занаятъ. Съ една речь,
ботата кипѣше. Когато въ с. Сотиръ, дето не бѣше стѫпвалъ
апостолски кракъ, приготовленията се вършеха така деяте
всѣки може да се въобрази като какво е било въ по-голѣм
чисто български села, дето Бенковски и Воловъ стояха по
колко деня.

Разбира се, че по длъжность азъ трѣбваше да полѣя ма
въ огъня, т. е. описахъ положението на българския нар
ако не въстане на уреченото време, въ такива мрачни кра
че още отъ вечерьта нѣколко души туриха намѣрение да взем
въ заемъ пари отъ Пловдивъ, съ каквато и да е тежка лихва,
които пари да си доставятъ по-добри пушки.

— Хора, като васъ, бай Драгане, непремѣнно трѣбва да ги знае рускиятъ царь — попита единъ отъ присжтствуващитѣ, следъ нѣколко часа, когато се разбрахме вече единъ други, че сме си българи.

— Питане ли иска още — отговори другъ единъ, каточе той самъ бѣше се виждалъ нѣколко пжти съ руския царь.

Цѣлата нощь тия добри хора не се отдѣлиха отъ мене, да ме слушатъ. Обществото не можа да се състави презъ нощьта, защото отсжтствуваха отъ събранието нѣколко души, между които бѣше и дѣдо попъ.

На зараньта тоя последниятъ дойде. Той бѣше отъ ония свещеници, които се занимаватъ повече съ чистотата на своето оржжие, отколкото съ трѣбника. Заедно съ свещеника, то се разбираше по само себе си, първо мѣсто трѣбваше да държи учителя. Обществото се състави твърде благополучно. Членоветѣ му се задължаваха да работятъ съ всичката си сила за неговия успѣхъ, като принесоха и клетва, че ще бждатъ вѣрни на народа си. Свещеникътъ Тодоръ Георгиевъ и учительтъ Еню Йотовъ щѣха да водятъ всички работи.

Тоя день азъ останахъ въ Сотиръ. Въ това село, на горната страна, до рѣката има фабрика за барутъ, която азъ желаехъ да видя. Дѣдо попъ ме увѣри, че ако се покажа изъ селото, нѣма никаква опасность, защото въ селото имъ всѣки день дохаждали граждани по своя работа. Помѣщението, дето се работѣше барутътъ злоупотрѣбяваше думата фабрика, защото всжщность то не бѣше нищо друго, освенъ една колиба съ каменни стени, дето се чукаше гюверджилето и още едно подобно здание, малко понастрана, дето работѣха и пресѣваха барута. Гюверджилето и другитѣ разни смѣсове бѣха насипани въ дървени чутури (стжпи, хавани), закрепени въ земята, въ които удряха дървенитѣ тукмаци, както въ тепавицитѣ за аби, движими посрѣдствомъ едно колело, карано отъ водата. Останалото приготовление на барута се вършеше съ ржце. Наоколо имаше десетина тезгяха, голѣми колкото обикновена врата, върху които бѣше насипанъ барутътъ да съхне на слънце. По-настрана имаше нѣколко чувала съ направенъ вече барутъ.

Работницитѣ, които сж въ сжщото време и притежатели, всички, разбира се, турци, бѣха се наизтѣгали наоколо да спятъ. Когато ние се явихме при тѣхъ, тѣ погледнаха на мене съ подозрение и не се забавиха да извикатъ настрана дѣдо попа, когото питаха нѣщо тайно.

Тая фабрика била обща на турцитѣ отъ Сотиръ. Събранитѣ приходи отъ продадения барутъ се дѣлятъ наравно между всички; трудътъ така сжщо билъ раздѣленъ между сжщитѣ. Тѣ плащали пари само за гюверджилето (силитрата) и нищо повече, така че барутътъ имъ струвалъ 5—6 гроша оката, а се продаваше по 20—30 гроша. Една година по непредпазливость единъ чувалъ съ барутъ се подпалилъ и всички находящи се тамъ работници, на брой 5—6 души, намѣрили ги опърлени като кютюци. Погребали ги преспокойно безъ знанието на правителството, защото, ако го известѣли, то освенъ че щѣло да запрети правенето на барутъ,

но падало имъ се още и наказание, тъй като правенето на барутъ не е позволено на частни лица. Ето защо, когато азъ отидохъ въ фабриката, турцитѣ се усъмнили да не съмъ шпионинъ отъ страна на правителството, за което и питали дѣдо попа.

Нѣма съмнение, че турското правителство е знаяло най-добре тая фабрика, която сѫществувала отъ нѣколко години, но преструвало се е, че не я знае.

Отъ тая сѫщата фабрика нея пролѣть купиха много барутъ селата, които се готвѣха за възстание. Най напредъ търговията бѣше добросъвѣстна, но отпосле, когато турцитѣ помирисаха нѣщо, захванаха да правятъ злоупотрѣбление съ стоката си.

Мѣстоположението на с. Сотиръ е очарователно. Посрѣдъ селото протича бистрата Дѣдовска рѣка, която съ своето приятно шумтене приспива обаятелно неговитѣ жители. Срѣдъ селото се намира студена чешма, водата на която се слави по цѣлата околность. Цѣли осемь години, едно време, то ще рече преди 20—25 години, българитѣ сѫ били длъжни всѣки день да носятъ на пловдивския аенинъ по две бурета вода, натоварени на едно муле. Тая ангария е била като едно редовно даждие за селянитѣ, които сѫ ходили поредъ да каратъ водата. Който си е свършилъ реда, стоварялъ е буретата предъ портитѣ на своя съседъ, комуто е следвало редътъ да иде на другия день. Лѣтно време иди-дойди, но зимно време, когато се пукало дърво и камъкъ отъ студъ и когато буретата се сковавали на ледъ, додето се напълнятъ, сотирчени пакъ сѫ били длъжни да поятъ ефендиетата съ балканска вода. — „Щомъ се подадѣхме отъ портитѣ на конака, цѣла глутница ефендета, кятипи, чибукчии и пр., съ ибрици въ рѫка, заобикаляха мулето да си точатъ вода" — разказваха селянитѣ.

Тия ангарии се прекратили отъ нѣкойси Хайрединъ паша, за когото разказватъ, че билъ реформаторъ. Веднъжъ, когато чибукчиитѣ се трупали около мулето съ буретата, пашата гледалъ отъ прозорцитѣ. Той се усъмнилъ да не би въ буретата да има вино или ракия; та затова захваналъ да крещи. — „Това е балканска вода, ефендимъ" — казали нископоклонно конашкитѣ слуги. Пашата повикалъ българина и, следъ като разбралъ въ що се състои работата, далъ му единъ ю з л ю к ъ и му запретилъ да го не вижда втори пѫть въ конака, а водата отъ буретата му заповѣдалъ да източи срѣдъ двора.

IV

На мръкване азъ оставихъ Сотиръ и, придруженъ отъ дѣдо попа, отправихъ се за с. Изворъ, дето ми препорѫчаха учителя още отъ Пловдивъ, че билъ интелигентно момче, а дѣдо попъ, който държеше това село, обеща ми, че може и тамъ да се направи нѣщо. Като нѣмахъ препорѫчано друго лице отъ по-вѣрно мѣсто, казахъ на дѣда попа да теглимъ направо въ училището. Учительтъ Пею Близнаковъ, 23-годишенъ момъкъ, ме прие твърде *учтиво,* а дѣдо попъ се върна обратно въ селото си.

Вечерьта въ училището се събраха по-първитѣ хора, на които азъ разправихъ положението на работитѣ и се изказахъ защо съмъ дошълъ. Младитѣ бѣха възхитени отъ моитѣ думи, а старитѣ поклатиха глава съмнително и въ отговоръ на моитѣ думи гледаха на въпроса само отъ една страна, т. е. отъ лошата. По тая причина, когато поискахъ да се състави общество и участвуващитѣ въ него да се закълнатъ, породи се несъгласие между самитѣ селяни за и противъ.

— Всички ония села, които не възстанатъ въ опредѣления день заедно съ цѣлия народъ — ще бждатъ оставени на турския произволъ — казахъ азъ. — Още повече: тѣ ще се считатъ за неприятели, както самитѣ турци.

— Ние отъ своя страна ще направимъ всичко, само клетва не даваме, защото, ако се научатъ турцитѣ, съ земята заедно ще ни изтрѣбятъ — казаха старитѣ.

Въ това село имаше мнозина българи съ турски духъ, отъ които най много се бояха честнитѣ работници, та затова действуваха толкова предпазливо. Когато Отонъ Ивановъ на 22 априлъ отишълъ въ това село да го дига на възстание, благоразумното население поискало да го вържe и предаде.

— Ще дойде време, господинчо, когато ще ходимъ да заобикаляме въ Пловдивъ на Джумая-Джамиси, за да видимъ зелено парцалче, за което ще бждемъ петимни — говорѣше единъ отъ присжтствуващитѣ, който си личеше по лицето, че Господь му е далъ отъ всичко.

Зеленото парцалче означаваше, че ще ходимъ да търсимъ турцитѣ.

Събранието се разотиде, а азъ останахъ да нощувамъ при учителя. Не знамъ защо тоя последниятъ започна да се безпокои, при все че на масата му стоеше рускиятъ в. Миръ, отъ който той превеждаше на български възванието на генералъ Гарибалди къмъ поробенитѣ народи на Балканския полуостровъ. Азъ си легнахъ, а той се разхождаше изъ стаята, вдигаше часъ по часъ пердето на прозореца и отваряше вратата. Разбира се, неговото безпокойство влияеше и на мене, не че ще ме предаде, което не вѣрвахъ, защото момъкътъ бѣше скромна и интелигентна душа, свършилъ въ Пловдивското училище; но просто тъй, ставаше ми съвѣстно, като си помислихъ, че азъ съмъ причината на това справедливо безпокойство. Преструвахъ се ужъ че спя, но въ сжщность следѣхъ всички движения на гостоприемника си, който се боеше да загаси и лампата. Може би, да си е въобразилъ поне за минута, т. е. да си е предположилъ следующето естествено въ подобни случаи питане: „Ами ако тоя, който ни се препоржча за такъвъ и онакъвъ и предъ когото си изказахъ сърдцето — излѣзе шпионинъ?"

Кресназа първи пѣтли, повториха и потретиха, кучешкиятъ лай престана, сипна се зора, а водачътъ, когото ми бѣха обещали още отъ вечерьта да ме води за с. Дѣдово, не се явяваше. Безпокойството на приятеля се увеличаваше, думата върви си стоеше на устата му, но той не смѣеше да я произнесе. Прово-

дихъ го да види що стана съ обещания човѣкъ. Нѣмало го у тѣхъ! Казала стопанката му, че отишълъ отрано за дърва, т. е. избѣгалъ да не се намѣри въ селото. Що да се чини? Да тръгна самъ за Дѣдово, имаше десетина прѣчки: непознаване на пжтя, непознаване никого по тия села и пр. Да чакамъ да ми пратятъ другъ водачъ, Близнаковъ не даваше никаква надежда, отъ една страна, а отъ друга — наближаваше да съмне.

Похванахъ студената ржка на гостоприемника си и взехъ пжтя пакъ за Сотиръ, за да взема водачъ, безъ който ми бѣ невъзможно да нагазя рупчоскитѣ балкани. По пжтя ме срещнаха нѣколко турци, но никой не пожела да се усъмни, па и отговорътъ бѣ готовъ въ противенъ случай: търся си мѣсто за учитель, или пъкъ, излѣзълъ съмъ по алъшъ-веръшъ.

Рано сутриньта, докато отче Тодоръ отъ Сотиръ спѣше още, азъ похлопахъ на вратата. Той се уплаши най-напредъ, като ме видѣ ни въ туй, ни въ онуй време, помисли да не съмъ преданенъ. Като му разправихъ какъ е станала работата, той се успокои и склони да ми стане самъ водачъ досрѣдъ пжтя на с. Дѣдово, дето се намиралъ нѣкойси Григоръ Аргировъ да гори кюмюръ, родомъ отъ последното село и единъ отъ най-добритѣ родолюбци въ това село, споредъ думитѣ на отца Тодора.

— Изворци сж турци; между тѣхъ нѣма народни хора — викаше отчаяно светиня му.

Ние потеглихме преди сбѣдъ за с. Дѣдово изъ тѣсната каменлива пжтечка, дѣдо попъ съ муле, а азъ апостолски. Трудно бѣше пжтуването. Моитѣ кондури, съ които не бѣхъ решилъ още да се простя, при все че ги влѣчахъ по камънитѣ като букви, бѣха се охлузили и побѣлѣли, като липова кора.

На половинъ пжтя между двѣтѣ села, въ едно заврѣно мѣсто надъ рѣката, намѣрихме речения Григоръ, заедно съ брата си, който къртѣше кютюци отъ една нива, за да гори кюмюръ. Следъ „добре дошли“, „живо-здраво“, „какво има, какво нѣма“ и пр., дѣдо попъ Тодоръ, т. е. водачътъ ми, прегази презъ просото.

— На сладкия разговоръ нѣма насищане, — каза той, — па и празнитѣ думи се не свършватъ. — Негова милость не е ни даскалъ, ни търговецъ, а апостолъ, изпратенъ отъ Дѣда Ивана (отъ Русия) — продължи той, като ме сочеше — дошълъ е и по нашитѣ села да ни каже какво да правимъ; та затова, заведи го въ селото тая вечерь да се поразговорите, както ние направихме въ Сотиръ.

Това каза дѣдо попъ и си възседна мулето, съ което се изгуби изъ шумата къмъ селото си.

Ние останахме съ новия си другарь лице срещу лице въ краището на ближната гора. Той бѣ момъкъ около 30—32 години, съ черни мустаци и засмѣно лице, на име Григоръ Аргировъ. При все че думитѣ на попъ Тодора звънтѣха още въ ушитѣ ни, Григоръ продължаваше да изглежда смутенъ; виждаше се, че иска да ме пита за много нѣща, но не смѣеше още. Между моя моравъ фесъ и черното ми палто отъ една страна, и неговото почернѣло отъ кюмюръ лице и охлузения му калпакъ, не можеше

да има така скоро сближаване. И действително, колкото азъ отивахъ навжтре изъ Рупча, толкова повече захванахъ самъ себе си да не харесвамъ, облѣченъ съ палто и панталони. И да не искаше нѣкой да ме почете съ погледа си, и да си заминѣше безъ да му мине нѣщо презъ ума, щомъ ме видѣше въ тия дрехи, не въ правия пжть, възседналъ на конь или въ талига, срѣдъ гората при кюмюрджиитѣ — отведнъжъ щѣше да си помисли: „работата на тоя човѣкъ не е чиста". Следователно, явяваше се нужда да нахлузя намѣсто панталони черни рупалански чешири, което не можехъ да извърша начаса.

Григоръ не можеше да си остави запаленитѣ вече кютюци за кюмюръ, за да ме води къмъ селото, което се намираше отъ насъ нагоре около 1½ часъ; па не бѣ и време още да тръгнемъ, защото ако въ Сотиръ по нужда се явихъ посрѣдъ пладне, въ Дѣдово благоразумието го изискваше да влѣза нощно време.

Колкото и да бѣше топло времето тая пролѣть, рупчанскиятъ балканъ, дето жетвата узрѣва едва по голѣма Св. Богородица, когато въ полето вършеятъ вече, правѣше изключение, а моитѣ памучни чорапи и кжсото палто не бѣха въ състояние да ме запазятъ отъ острия климатъ. Тамъ наблизо, както казахъ, тече Дѣдовската рѣка, върху лѣвия брѣгъ на която новиятъ приятель приготовляваше кюмюръ. Коритото на рѣката на това мѣсто е ужасно. Два непроходими брѣга отъ зжбести червени скали, високи до 30—40 метра, пазятъ леглото на своята царица, на която едвамъ се слуша отъ брѣга лудото шумене. Скалитѣ и отъ двѣтѣ страни сж покрити съ зеленъ здравецъ и ракитина. Надъ лѣвия брѣгъ на тия скали азъ трѣбваше да престоя около 4—5 часа, докато наближи да се сдрезгави, а Григоръ ми носѣше отвреме-навреме жарава върху една тикла, за да се грѣя.

Надвечерь ние пъплѣхме вече съ приятеля си презъ стръмнитѣ долини и урви за селото. Най-напредъ трѣбваше да отидемъ въ саята на нѣкогоси Димо Аргировъ, старъ учитель въ селото и влиятелно лице, който щѣше да ни каже, въ селото ли ще бжде по-добре да влѣза или да остана въ саята, дето и да направимъ събранието. Даскалъ Димо, най-стариятъ учитель по цѣла Рупча, който пръвъ захваналъ да предава български, ме прие много добре. Следъ като ми прегледа пълномощнитѣ писма, той каза, че мога да влѣза въ селото, но това трѣбва да стане нощно време. Остави ни двамата съ Григора да се помаемъ още въ шумата, а той отиде напредъ да приготви мѣста и да изпрати хора да ни въведатъ.

Студътъ ставаше вече нетърпимъ по тия високи върхове. Едвамъ часътъ кжде два влѣзохме въ селото, придружени отъ двама-трима души, които ме заведоха право въ училището. Събранието бѣше почти пълно; до 10 — 15 души, въоржжени съ пъстри кърджалийки, 60-годишни старци и 20-годишни момчета, начело съ дѣда попа, чакаха моето присжтствие. Тукъ хората бѣха по-свободни, защото въ селото имъ нѣмаше турци.

Това патриотическо събрание отново пробуди моитѣ сили и надежди. Азъ не можехъ да остана хладнокръвенъ, като гледахъ,

че и бѣлобради старци сѫ потърсили новъ животъ, просълз
се и ги поздравихъ съ нѣколко думи още съ първо влиз

Моята встѫпителна речь за приготовлението на българ
народъ падаше като мехлемъ върху трогнатитѣ слушат
Всѣка дума, всѣки примѣръ и заключение се потвърдяваха и
бряваха отъ тѣхъ.

— Ще умремъ за вѣра христова, господине — каза ед
старецъ, като се удряше въ гърдитѣ и стискаше въ рѫка л
мата си кърджалийка, на която имаше нанизани около де
жълти белезици. *)

Следъ малко всичкитѣ събравши се бѣха наредени г
глави, начело съ свещеника Иванъ, който държеше въ
цетѣ си Евангелието, а азъ застанахъ по срѣдата съ револ
въ рѫка и произнесохъ клетвата. Всѣка моя дума се повтар
отъ новитѣ съзаклетници, тѣ отъ сърдце и душа произнасяха
митѣ: „ще бѫда вѣренъ на отечеството си и нищо нѣма да от
на християнскитѣ душмани". Следъ свършване на клетвата, с
клетницитѣ се изреждаха единъ по единъ да цѣлуватъ устат
моя ревелверъ и св. Евангелие.

— Да ти е честито — казваха тѣ единъ другиму.

Сѫщата още вечерь стана разпореждане да се изпра
хора за барутъ и куршуми.

Следъ свършване на официалната часть идѣше вече ред
се опознаемъ единъ други, да се разговоримъ чисто по нашен

— Ти, бае Драгане, нищо не ни каза за себе си, но ние
те попитаме: отъ кой градъ си родомъ и колко години става
тичашъ по тая работа? — питаше единъ отъ съзаклетниц

— Зашо бързашъ, като теле предъ майка си, джанам
пресѣче думата на първия любопитенъ дѣдо Тодоръ, но и то
по малко ме гледаше въ устата какво ще отговоря на задад
въпросъ.

Разбира се, че хора, които повѣриха сѫдбата си въ рѫ
ми и на които животътъ зависѣше вече отъ мене — трѣбвац
знаятъ що за човѣкъ съмъ.

— Българинъ съмъ и нищо повече — отговорихъ азъ
Ако сме живи да се видимъ когато се издигне байракътъ, то
ще се опознаемъ.

---

*) Дѣдо Тодоръ — така се казваше тоя старецъ — дотолкова об
пушката си, че я носилъ съ себе си и когато ходѣлъ да оре на нивата
пушка била прочута по цѣлия помаклъкъ изъ Рупча, по причина, че к
мътъ й не падалъ на сухо. Следъ възстанието, когато башибозуцитѣ д
да горятъ селото, най-напредъ попитали за дѣда Тодора и за неговата п
— „Азъ въ гроба, а тя на търга (турска пословица: Бенъ мезарда,
затта)", т. е., като ме убиятъ, тогава да я вематъ — казалъ дѣдо Тодо
търтилъ да бѣга съ нея къмъ гората Около десетина башибозуци се
нали подире му да го гонятъ. Нѣколцина селяни, които гледали отстран
кали на стареца: „дай пушката, за нея те гонятъ", но той не обръщалъ
мание. Като го наближили, изгърмѣлъ единъ пѫть насреща имъ и па
на земята отъ нѣколко куршума. Това се случило, когато селото сл
вече орѫжие, та затова дѣдо Тодоръ не поискалъ да се бори.

— Видите ли? Азъ кому говорѣхъ — каза единъ отъ съзаклетницитѣ, отъ думитѣ на когото заключихъ, че отъ по-напредъ сж се готвѣли да ме питатъ за родното ми мѣсто.

— Прости ни, господине; ние сме хора селяни, па и малко помаци още, ако искашъ. Кажемъ дума, безъ да размислимъ накѫде ще отиде.

— Туй учението чувалъ ли си го поне презъ плеть, бай Драгане — подкачаха пакъ любопитнитѣ селяни.

Съ тия думи „чувалъ ли си го поне презъ плетъ" искаха да кажатъ, че азъ съмъ най ученъ между ученитѣ.

— Колкото да си записва името може да знае — пое думата другъ единъ съзаклетникъ, като мислѣше, че съ това ще ме предизвика да говоря.

— Да остане при нашия даскалъ да се понаучи — обади се другъ единъ отъ кьошето.

— Петнадесеть годинки, най малко, може да си изгубилъ подиръ книгата — обърна се, та каза дѣдо подъ.

Посрѣдъ нощь събранието се разотиде; съзаклетницитѣ, преди да си излѣзатъ и отидатъ по кѫщитѣ си, сториха втора клетва помежду си, че всичко онова, което сж чули и видѣли тая нощь, ще си остане тамъ, нѣма да го научатъ женитѣ.

— За жена ли е това бе, брате! — говорѣше единъ старецъ до вратата.

При мене останаха само нѣколко души, като стража. Нѣкои отъ тѣхъ се занимаваха около огъня да ми правятъ царвули, съ които решихъ вече да замѣня кондуритѣ, въ по-нататъшнитѣ си пѫтувания.

На другия день, щомъ се пукна зората, докато нѣмаше още жива душа изъ селото, азъ потеглихъ за с. Бойково, придруженъ отъ Григоръ Аргировъ, сѫщото лице, което по-първия день горѣше кюмюръ при сотирската рѣка. Тоя момъкъ се прилепи до мене отъ единъ пѫть. Той остави и жена, и деца, остави работата си и кюмюра несъбранъ въ гората, само и само да послужи на дѣлото.

— Дето и да отидешъ, бай Драгане, азъ съмъ решенъ да дойда съ тебе — говорѣше той.

Отъ Дѣдово до Бойково е единъ часъ разстояние къмъ южна страна. Ние хванахме презъ гората направо, че е по-безопасно и по близо. Нощьта бѣше тиха, небето ясно, та затова дебела слана покриваше земната повърхность. Сухъ балкански студъ пронизваше коститѣ ни по високитѣ родопски върхове; но въ замѣна на това, ясниятъ дѣдо месечко освѣтяваше и най-тъмнитѣ кьошета между борикитѣ, подъ които вървѣхме. Отъ върха, който се намира между двѣтѣ села, можеше да се види, макаръ и на месечината, голѣма часъ отъ грамадния Доспатъ. Григоръ ми нареди имената на всички по високи върхове, между които първо мѣсто заема Персенкътъ, близо до голѣмото помашко с. Тъмрашъ, покритъ съ снѣгъ.

На разсъмване ние издебнахме да се вмъкнемъ въ селото, безъ да ни усѣтятъ дори и селскитѣ стражари — кучетата. Спрѣхме се въ двора на училището, което бѣше затворено. Азъ

останахъ да чакамъ на стълбитѣ, а водачътъ ми отиде да търси учителя въ кжщата му.

Споредъ думитѣ на учителя (Илия Георгевъ), който дойде въ училището следъ нѣколко минути, по това време било трудно да се намѣри кжща въ селото, та затова трѣбвало да остана въ училището. Азъ прегледахъ зданието и намѣрихъ една стая, отдѣлна, въ която можеше да остана него день. Учительтъ се потруди да накладе малко огнецъ, донесе ми една чергица да си постеля и отиде да си гледа работата. Излѣзе така сжщо и водачътъ ми, който, като познатъ въ това село и съседъ, нѣмаше нужда да се крие.

Цѣлъ день престояхъ въ тая стая, самъ-саменичъкъ. Поискахъ отъ учителя да ми даде нѣкоя книга да се занимая, който не закъснѣ да ми удовлетвори желанието: напреде ми се намираше Наустницата, вънкашнитѣ листа на която бѣха окапани съ разни материи, като бакалска престилка. — Коритѣ й ги откжснали момчетата, като духали огъня — каза той, и си излѣзе преспокойно.

Часа по два вечерьта училището бѣше пълно съ хора, млади и стари. Разбира се, на първо мѣсто стоеше селскиятъ свещеникъ. Всички мои предложения се приеха на драго сърдце отъ присжтствуващитѣ, съ изключение на свещеника, който упорствуваше малко. Като дойде въпросътъ за клетвата, той отказа съвършено, заедно още съ нѣколко души стари и имотни хора, споредъ думитѣ на които много щѣло да стане, ако се и закълнатъ.

— Търръшъ е отъ насъ на една педя мѣсто — говорѣха тѣ за подкрепа на отказа си. — Какво ще отговаряме предъ Ахмедаа, когато той се научи, че бойковци сторили клетва противъ царщината?

Подигна се препирня между стари и млади. Първитѣ казваха на последнитѣ, че тѣ още не знаятъ какъ се печели и гледа кжща, а младитѣ отговаряха, че който се бои отъ Ахмедаг, нека се премѣсти да живѣе въ селото му.

Азъ скочихъ на крака и скимнахъ на Григора да вървимъ, защото не съмъ дошелъ да слушамъ каране и лични нападения. Младитѣ взеха по-нападателно положение противъ старитѣ, които най-после бѣха принудени да отстжпятъ победени. Двама-трима души ме настигнаха на двора и ме молѣха да се върна, като обещаваха, че всички сж готови да направятъ каквото имъ кажа. Сега събранието бѣше повече въодушевено, отколкото съ присжтствието на свещеника и първенцитѣ, които по-напредъ стѣсняваха младитѣ да се изкажатъ свободно. Можахъ да съставя обществото криво-лѣво. Когато дойде време да си вземе нѣкои статистически бележки, изново забележихъ, че присжтствуващитѣ започнаха да си шушкатъ помежду, че само това не е добро, дето съмъ писалъ, т. е. тѣ се бояха да не би като ме хванатъ да намѣрятъ и тѣхнитѣ имена въ комитаджийската книга.

Бѣхъ принуденъ отъ обстоятелствата да замажа очитѣ на присжтствуващитѣ съ нѣшо тайнствено, което повече щѣше да имъ подействува, отколкото сухитѣ примѣри на слова. Написахъ

едно писмо химически и имъ го дадохъ да се произнесатъ има ли нѣщо написано на това парче книга или не.

— Нѣма, защото нищо не е писано отгоре му — отговориха тѣ и ме заобиколиха да видятъ по-добре какво ще превя.

— Гледайте добре, да не кажете отпосле, че съмъ направилъ пьозбояджилъкъ — казахъ азъ; а после натопихъ двата си пръста въ приготвената жидкость и, като ги прокарахъ върху бѣлата книга, на която се явиха черни слова, само на онова мѣсто, отдето минуваха пръститѣ ми, присжтствувашитѣ прехапаха езикъ.

— Хайде, бай Иване, да си вървимъ; тя се свърши вече. И ние сме си отворили устата да учимъ на умъ тия хора? Ехъ че сме умни глави! — говорѣше съ ентусиазъмъ единъ отъ присжтствувашитѣ къмъ своитѣ съселяни, следъ моитѣ тайнствени действия. Всички бѣха поразени отъ мастилото.

Азъ се подсмивахъ подъ мустакъ. Нѣмаше нужда да говоря по тая часть надълго и широко, която бѣше отъ компетентностьта на адютанта ми Григора. Той се намираше ни на небето, ни на земята, хвалѣше ме до облацитѣ.

— Кжде ви ходи васъ умътъ, бе джанамъ? Ако той бѣше простъ човѣкъ, проваждаха ли го да върши тая работа, оставахъ ли си азъ работата да тръгна подире му — говорѣше той.

Моето намѣрение бѣше да заобиколя българскитѣ села отъ Бойково нагоре: Ситово, Лилково, Широка-Лжка и пр. Споредъ сведения, обаче, събрени отъ жителитѣ, въ тия села било невъзможно да сполуча, защото били удавени съ турски; а освенъ това и пжтуването било мжчно, по причина на дебелитѣ снѣгове. Азъ продължавахъ да говоря, че ще отида по тия села, а въ себе си решихъ да заобиколя по-напредъ селата, нахсдящи се въ политѣ на Балкана, около Станимака. Скрихъ своитѣ дири отъ бойковчени, защото по причина на несъгласията, които се породиха помежду имъ, бояхъ се да не последва нѣщо.

Следъ полунощь, безъ да заспимъ, щомъ се подаде месецътъ, азъ оставихъ Бойково. Като се затулихме отъ очитѣ на селянитѣ, които бѣха дошли да ни изпровождатъ, пречупихме линията. Казахъ на водача си Григора да ме заведе въ тѣхната сая, въ гората, дето следъ като си починемъ, да преминемъ оттатъкъ рѣката по другитѣ села. Въ казаната сая, дето пристигнахме на разсъмване, нѣмаше жива душа; но въ замѣна на това имаше плѣва, ръженица, която топли превъзходно. Азъ се заровихъ вжтре да спя, а Григоръ отиде въ село да донесе нѣшо за ядене. Той щѣше да ми донесе още и единъ катъ дрехи, рупалански, защото отъ часъ на часъ се увѣрявахъ, че панталонитѣ и кжсото палто, освенъ вреда, нишо друго не ми принасяха.

Пладне се бѣше превалило, когато Григоръ заедно съ брата си даскалъ Димо дойдоха на саята съ нужнитѣ нѣша. Киселъ пиперецъ, върванъ въ бѣла кърпица, солчица и каланно жебениче съ ракийка съставляваха моя обѣдъ. Следъ ядене азъ се облѣкохъ съ новитѣ си дрехи, донесени отъ село. Тѣ бѣха черни отрити потури, синя аба, съ владишки ржкави, гевезено поясче и кирлявъ фесъ безъ пискюлъ, тъй че заприличахъ повече на станимакалийски лангера, отколкото на рупаланецъ. Другитѣ си

дрехи натъпкахъ въ крачулитѣ на панталонитѣ, които оставихъ на даскала, да ги изпрати съ вѣренъ човѣкъ до Димитра Златановъ мумджията въ Пловдивъ. Той разрови плѣвата въ едно кьоше и ги тикна тамъ, до второ разпореждане.

V

Като се прибраха всички хора отъ нивитѣ и само тукъ-тамъ се слушаха звънци на кози и овци, ние съ Григора излѣзохме отъ саята и направо презъ ниви и гори се смъкнахме въ стръмната сотирска рѣка, шумътъ на която се чуваше още отдалечъ. Лѣвиятъ й брѣгъ на това мѣсто е равенъ съ водата, но дѣсниятъ, откъмъ Изворъ, е страшна страхотия. Голи канари, наслагани една възъ друга, като полици, които сж достжпни само за тамошнитѣ кози, съ твърде малки изключения, образуватъ дѣсния брѣгъ на рѣката. На нѣколко мѣста бѣхме принудени да почиваме, повечето разбира се азъ, отколкото водача ми, докато слѣземъ въ равнината. Тия канари сж почти покрити като съ мъхъ отъ зеленъ здравецъ, който мирише, а като го разбъркахме съ краката си и започнахме да се хващаме за крехкитѣ му корени съ ржце, атмосферата се напълни съ благоухание.

Отъ саята до с. Яврово има около 3½—4 часа, а ние замръкнахме посрѣдъ пжтя; ала нощьта, като за насъ хора, не представляваше нищо страшно. Само грозното бучене на балкана, по причина на силния вѣтъръ, неволно караше човѣка да се безпокои отъ нѣщо, да се оглежда наоколо си. Пловдивскитѣ тепета Небетъ и Джамбасъ, които се виждатъ отъ това мѣсто, свѣтѣха разкошно, каточе жителитѣ на тоя градъ, центъръ на бунтовническитѣ движения, не искаха дори да знаятъ, че следъ нѣколко деня жилищата имъ ще се обърнатъ въ прахъ и пепель!

Въ с. Яврово теглихме право въ кжщата на дѣда попа, понеже даскалътъ не ни бѣше известенъ, а свещеникътъ Анастасъ бѣше ми препоржчанъ; освенъ това, познаваше го лично и водачътъ ми Григоръ. Не щешъ ли, въ кжщата на дѣда попа, презъ една стена отъ неговата стая, бѣха кондисали четирма-петима души турци, които ни видѣха като влѣзохме.

— Пакъ имало сърдцати българи на тоя свѣтъ, като се наематъ да пжтуватъ по това време — каза единъ отъ турцитѣ, който бѣше излѣзълъ предъ вратата да си мие устата съ ибрика.

— На вашитѣ дни, ага, отъ никого не се боимъ — отговорихъ азъ, които думи сж като меденъ пръстъ въ устата на всѣки турчинъ, заразенъ отъ бабаитлъкъ.

Търкулнахме се при светиня му. Той четѣше вестници. Какво бѣше моето удивление, като видѣхъ напреде му гръцкия вестникъ Неологосъ, което ми даде причини за съмнение, да не би отецъ Анастасъ да е ренегатъ, да не е заразенъ отъ станимакалийски патриотизъмъ. Смушкахъ Григора, тайно да го предупредя, да не би да захване работата по комшийски.

На въпроса откжде е другарьтъ ти, Григоръ каза, че съмъ отъ Хаж-Челеби, ходя да събирамъ кожи.

— Какво се учите отъ вестницитѣ, дѣдо попе — казахъ ѣзъ; — по насъ се говори, че ще стане страшно.

— И тукъ се чуватъ подобни нѣща, а че Богъ знае — отговори той, както щѣше да отговори всѣки единъ на негово мѣсто.

Отъ една страна питахъ азъ дѣдо попа издалечъ, а отъ друга преглеждахъ крадешкомъ вжтрешната наредба на неговата кжща, дали нѣма да срещне окото нѣкои предмети, отъ които да е извадятъ заключения за душевнитѣ, нравствени и умствени ори негови качества. Азъ бѣхъ поразенъ не на шега. Първото нѣщо, което ми направи впечатление, бѣ скромната инакъ — но случай нечутъ и невиденъ до него време, поне за мене въ кжщата на единъ селски попъ — библиотека, турена въ нарочно пригответно дулапче. Още повече: дѣдо попъ бѣше абонатъ на френския Courrier d'Orient.

Правихъ-струвехъ, констатирахъ нуждния за мене фактъ, че макаръ дѣдо попъ и да четѣше Неологосъ, известно му бѣ съдържанието, или поне по-добре направлението на всички български вестници, не се забави той да извади отъ джоба си единъ брой отъ в. Вѣкъ. Седнахме да вечеряме, а азъ не бѣхъ намислилъ още отъ „де да захвана най-напредъ“, т. е. да се изповѣдамъ предъ човѣка, въ кжщата на когото се намирахъ, да туря край на притворностьта. Не че се съмнявахъ въ святостьта на мисията си, но така предъ човѣкъ малко-много образованъ, на когото не действуваше ни химическо писмо, ни баснословното ѣкъ приготовление на турския елементъ и пр., трѣбваше да се излѣзе съ по-сжществени факти и причини.

А между това, ржцетѣ на дѣда попа захванаха да трепетятъ; често си наливаше той да пие вино, за да има по-голѣма възможность, като си дига главата, да ме изглежда и изучи по ѣнкашность. Усъмни се светиня му, разговорътъ ни ставаше налнагъ, блюдкавъ и безсъдържателенъ.

Ужасно положение.

— Да обърнемъ листа отъ другата страна, дѣдо попе; нелѣй го върза кусуръ; такова време дошло... — казахъ азъ найпосле, следъ като се дигна софрата.

Нетърпеливиятъ Григоръ, когото нѣмахъ причини да уча и дисциплина, избухна като вулканъ, щомъ видѣ, че направихъ начало за обяснение.

— Още съ първо виждане, гости ни въ туй, ни въ онуй време, прияде ме нѣщо на сърдцето; но казахъ на ума си „отдекжде“ и така си остана — говорѣше дѣдо попъ, вънъ отъ себе. — После, гледамъ и по погледъ, и по движения, и по думи приличашъ на човѣкъ да купувашъ кожи. Уплашихъ се; какво ми мина презъ умъ.

Това каза дѣдо попъ и рипна нанавънъ отъ вратата, така бързо, че политѣ на дългата му антерия се дигаха, като да ги дърпаше нѣкой нарочно.

— Извинете, ааларъ, задето не можахъ да дойда да се по
разговоримъ — говорѣше той на гоститѣ си турци, въ другата ста
— Дошли ми сж други гости, да не бждатъ отъ васъ по
добри*), съ които имамъ малко земане-даване... Знаете, попск
работи.

— Гледай си рахата, попе — чуха се отговоритѣ на прод
денитѣ за зеленъ хайверъ турци.

— Пуста простотия ви бърка васъ; а то, както сте изедници
да знаехте още по малко — не можеше се живѣ съ васъ — каз
дѣдо попъ, като се завърна пакъ при насъ.

„Аманъ, аманъ бадатлж“ — любимата пѣсень на всички
турски бабаити, се раздаде въ другата стая следъ сполучливата
стратегема на светиня му.

Попъ Анастасъ прие на драго сърдце всички условия за организирането на тайно общество, но не склони да викамъ никого отъ селянитѣ, за които той добросъвѣстно или не, не гарантираше, че ще приематъ; а най-главното, боеше се да не издадатъ страшната тайна. Той се обзалагаше, че ще ги събере самъ, ще имъ загатне да си набавятъ нуждниттѣ припаси, и ако види, че сж узрѣли, щѣлъ да ме извести. Нѣмаше що да се прави. Така сжщо по негови съвети азъ се отказахъ да посетя Лѣсково, Станимака и други села. Въ с. Карагачъ ми препоржча той попа, за когото казваше, че се надѣвалъ, ако и да не приеме активно, то поне билъ увѣренъ, че нѣма да каже онова, което чуе и види.

Тръгнахъ за последното село, като се съмна, безъ никакви предпазвания, зашото попъ Анастасъ ме увѣри, че и самъ Митхатъ паша да ме срещне, нѣма да обърне внимание на кирливия ми фесъ.

Два и половинъ часа е разстоянието отъ Яврово до Карагачъ. Първото отъ тия села се намира въ единъ трапъ надъ Станимака, а второто е долу въ полето, три часа далечъ отъ Пловдивъ. По пжтя се събрахме съ нѣколко помаци, съ които отъ дума на дума дойдохме до политиката. Нѣкои отъ тѣхъ имаха синове и братя на бойното поле въ Херцеговина и Босна. Споредъ тѣхъ, оржжието на християнитѣ и тѣхното юначество не чинѣло нищо, но имало една мома черногорка, която хвърчела по облацитѣ и оттамъ сипѣла камъни и други убийствени оржжия върху главитѣ на отоманската войска.

— Това проклето момиче е сторило много зянлъкъ на нашитѣ момчета — говорѣше единъ отъ тѣхъ.

Споредъ думитѣ на помацитѣ, и тѣ бѣха се отчаяли вече, бояха се отъ нѣщо и изказваха мнение, че който и да завладѣе страната, тѣ сж готови да му се подчинятъ (?).

По пладне стигнахме въ Карагачъ. Изпитахме кжщата на дѣда попа и седнахме да го чакаме до плета, понеже бѣше излѣзълъ изъ селото, а въ дома му нѣмаше никой. Мжже и жени заминуваха покрай насъ, но никой не обръщаше внимание, никой не се заинтересува да ни попита откжде сме. Дойде по

---

*) Турско изречение: „Сизденъ и олмасънларъ“.

едно време дѣдо попъ. Той бѣше младъ човѣкъ, на около 25—27 години, както се виждаше — отъ новитѣ хора, защото бѣ облѣченъ чистичко, както се следва на единъ свещеникъ.

На въпроса, отъ страна на светиня му, кои сме и по каква работа ходимъ, отговорихъ, че сме хора пжтници, искаме малко хлѣбъ, че не сме обѣдвали още, търсимъ да купуваме и кожи, които може да се намиратъ и у него, прибрани отъ курбани. Той ни покани вжтре, и забележително, въ най-чистата си стаичка, която притежава всѣки свещеникъ, дето си държи новата калимявка турена на калъпъ, завита отгоре въ бѣло платънце, и джюбето, закачено на стената.

Докато се свършатъ обикновенитѣ „живо и здаво", „тая година пролѣтьта захвана рано", „алъшъ-веришътъ слабъ" и пр., азъ констатирахъ въ стаичката на дѣда попа следното: първо, на възглавницата стоеше най-новиятъ брой отъ в. Напрѣдъкъ; второ, наспоредъ иконата на Божа Матерь висѣха два пищова, изтрити и изгладени и револверъ, туренъ въ ново мешинено калъфче; и трето, най-забележително и характерно, върху постелката съгледахъ една евза (капсула), изтървана, разбира се, по невнимание, ксето бѣше поразително доказателство, че дѣдо попъ не спи. Всичко това бѣше доволно за мене да зная съ какъвъ човѣкъ имамъ работа. Револверъ, Напрѣдъкъ, пищови и посипани евзи, въ една попска келия — бѣха единствени признаци, които характеризираха нея пролѣть честнитѣ и народни българи. Следователно, нѣмаше какво да се маемъ.

Григоръ, комуто бѣше чуждо и недостжпно всичко гореизложено, напъваше се още да лъже дѣда попа, по въпроса за нашето пжтуване; а тоя последниятъ се въртѣше изъ стаята на пергелъ, да ни принася за ядене.

— Нима ти мислишъ, че азъ не се сѣтихъ каква е работата, още щомъ те видѣхъ? Нима ти вѣрвашъ, че като бѣхте седнали на пжтя въ пепельта и азъ ви поканихъ въ кжщата си, направихъ това отъ гостоприемство, безъ да зная съ какви хора имамъ работа? — говорѣше дѣдо попъ, когато вече му се открихъ. — Азъ отдавна чакамъ подобни гости.

Думитѣ на светиня му имаха голѣмо правдоподобие. Сжществуването на български апостоли между населението бѣше известно не само на свещеницитѣ, но и на самитѣ турци, и на правителството. Кракътъ на апостолитѣ не бѣше стжпилъ още на българска земя, когато в. Напрѣдъкъ писа (заето, мисля, отъ другъ цариградски вестникъ), че разни агенти на революционния комитетъ (?) напълнили България; а по после, около началото на месецъ марта, в. Вѣкъ пишеше въ една уводна статия, че между невинното българско население пъплятъ злоумишленици на Отоманската империя, които, възползувани отъ неговото несносно положение, внушаватъ му убийствени идеи. Разбира се, че съ тия мухи в. Вѣкъ искаше да плаши В. Порта да даде нѣкои правдини на раята.

Думата ми е, че по него време не бѣше мжчно да се помиришатъ хората, които мислѣха и чувствуваха едно и сжщо. Знаменита е тая епоха отъ българския животъ; блазе на онзи съвременикъ, който може да я възпроизведе въ всичкото й величие!

Подиръ малко, въ кжщата на дѣда попа стояха вече четирма-петима селяни, повикани и избрани нарочно отъ свещеника, да съставятъ обществото.

— Очитѣ ни се изгледаха да чакаме да дойде въ селото ни човѣкъ, като ваша милость — говорѣше единъ отъ тѣхъ. — Чуваме, че по другитѣ села ходѣли по нѣколко пжти, а въ нашето село ни веднъжъ, каточе не сме българи.

Тѣ увѣряваха, че имали въ селото си още мнозина народни хора, но отишли отъ сутриньта кой по работа, кой въ града и пр.

Следъ като се състави обществото, още сжщия день възтръгнахъ за с. Марково, резиденция на прочутия Хаджи Исмаилъ, личность историческа. Както въ това село, така и въ Дермендере, дето властвуваше другъ християнски бей — Гюмюшгерданъ, за когото говорихъ вече по-горе, не ми се искаше да съставямъ общества по тая проста причина, че въ кое и да е село, дето е живѣлъ бей, богатъ чорбаджия, владика или е имало чифликъ, манастиръ и пр., тамъ населението изобщо е деморализирано до коститѣ, та затова напусто ще отиде трудътъ ми.

Въ Дермендере ми препоржчаха отъ много мѣста нѣкогоси попъ Стояна Симеоновъ, а въ Марково — Нася ханджията. Вечерьта преспахме въ кжщата на тоя последния, който съ голѣми мжки и убеждения прие да работи, и криво-лѣво сполучихъ да съставя общество отъ нѣколко души.*)

На другия день, св. недѣля, когато богобоязливитѣ християни отъ Дермендере бързаха по улицитѣ да отидатъ на черкова, ние влизахме съ вѣрния си Григора въ селото по марковския пжть. Теглихме право въ българското училище, дето заседаваше и общината и дето ни казаха, че следъ божествена литургия дохождалъ и препоржчаниятъ приятель попъ Стоянъ. Около единъ часъ чакахме ние върху стълбитѣ на училището, въ което нѣмаше никой, освенъ десетина души ученици, които се борѣха и гонѣха изъ класоветѣ. Мнозина отъ тѣхъ дохождаха да ни питатъ по нѣколко пжти какво предаваме.

— Бѣгайте, бѣгайте! Даскалътъ иде — превикаха нѣкои отъ тия ученици и отидоха та се не видѣха изъ отдѣленията.

Действително, отъ пжтнитѣ врата се подаде една висока фигура, облѣчена съ палто и панталони, съ моравъ фесъ и дългъ пискюлъ, който биеше чакъ на гърба му, а кундуритѣ му скърцаха като вѣтърничава воденица.

Той премина край насъ, като тананикаше черковна пѣсень, безъ да ни се обади. Кръстоса надолу-нагоре изъ училището, засука мустацитѣ си на единъ отворенъ джамъ, който му служеше за огледало, поизкашля се и излѣзе пакъ при насъ съ в. Вѣкъ въ ржка, който четѣше съ гласъ като псалтиръ. Виждаше се работата, че препинателнитѣ знакове нѣмаха никакво значение за господство му. Азъ се престорихъ, че слушамъ съ напрегнато

---

*) Въ надвечерието на възстанието, обаче, Нася изказалъ всичко, каквото чулъ и видѣлъ, какъ сме дохождали при него и пр., на Хаджи Исмаилъ бея.

внимание, сжщото направи и Григоръ, а на учителя се хареса тая наша любознателность, попита ни разбираме ли каквото той чете, знаемъ ли книга.

— Просто четмо чатъ-патъ попрочитаме, господинъ учителю, — казахъ азъ съ изискуемото се благоговение на единъ селянинъ. — Бащитѣ ни едно време не ни оставиха да се учимъ; — останахме кьорави.

Господинъ учительтъ ни почете още малко отъ в. Вѣкъ, а после влѣзе въ стаята си, отдето извади единъ вестникъ и ни го даде да четемъ и ние, като ни казваше, че въ него имало много новини. Вестникътъ, който съдържалъ много новини, бѣше „Македония", отъ 1870 година. Взе го Григоръ въ ржцетѣ си, захвана да гази въ една колона, съ гласъ, а азъ въ друга, четѣхме и двама, всѣки за себе си, разбира се, криво и полека, а който слушаше отстрана, нищо не можеше да разбере.

Черкова пусна и първенцитѣ на селото, т. е. горната ржка хора, захванаха да капятъ единъ по единъ въ училището, като общо мѣсто, дето можеха свободно да размѣнятъ нѣкои думи, да си поговорятъ за дневни текущи въпроси, а най-после да се коснатъ и до политиката, разбира се, въ границитѣ на цариградскитѣ вестници, които бѣха единствения политически катехизисъ. Влѣзе и нашиятъ приятель попъ Стоянъ, комуто Григоръ каза, че него сме дошли да търсимъ, понеже се познаваха, а за мене каза, че съмъ отъ тѣхното село, неговъ роднина. Дѣдо попъ каза да го почакаме, защото ималъ малко работа въ общината, безъ да подозре нѣщо.

Всички присжтствуващи навлѣзоха въ училището и насѣдаха въ края на класоветѣ около една маса. Ние съ Григора подсмърчахме на другата страна до вратата; стана дума и за насъ, „що за хора сме?" Но всички се успокоиха, когато попъ Стоянъ имъ каза, че сме отъ Дѣдово.

— Прегледа ли вестницитѣ, даскале? — попита единъ отъ първенцитѣ. — Кажи нѣкоя новина.

Даскалътъ захвана да изчислява нѣкои назначения на сановници въ Цариградъ, посещения на посланници, награди за нишани, табакери и пр.

— Въ телеграмитѣ какво има? — попита друго едно лице, което като да не се задоволяваше отъ цариградската хроника.

— Въ телеграмитѣ, не знаете ли, пакъ сжщото. — Все тѣ отгоре, като масло надъ водата*)..

— Снощи чухъ, като четѣха Неологосъ, който разправя по-нашироко. — Банялука ли го казваха или друго нѣкое име, не помня добре, хвръкнало отъ ржцетѣ имъ.

— Ще ми сравнявашъ ти мене елинска ефемерида съ българската; тя пише въ всѣки случай по-сербесъ — каза единъ православенъ, който се виждаше работата да е вѣрвалъ доскоро, че Господь знае само елиника, защото, като говорѣше за преимуществата на гръцкитѣ ефемериди, едвали не въздъхна.

*) Т. е., че херцеговинцитѣ сж надвити отъ турцитѣ.

— Бисмаркъ бѣше понастиналъ малко, споредъ както сп
ваха миналитѣ вестници. — Не зная дали се е поправилъ.

— Болестьта на такива хора е нашето здраве — каза дѣ
попъ и събранието почна да разисква нѣкои селски работи.

Докато траеха, обаче, политическитѣ дебати, никой не
отвори устата да попита: „Ами колко българи има бити и ог
бени отъ една недѣля насамъ?*)

Ние съ Григора не дочакахме да тръгне дѣдо попъ, но
лѣзохме навънъ и отидохме въ кжщата на брата му Илия, отд
известихме после и дѣдо попа да дойде тамъ. Чакахме часъ,
кахме два, три, а той не иде.

— Кажете имъ, че ей сега тръгвамъ — казалъ той на п
теницитѣ, а това ей-сега нѣмаше край.

Чакъ вечерьта, часътъ къмъ деветь по турски, той дой
Съ него заедно влѣзе и другъ непознатъ господинъ, съ тѣ
панталони, които го оприличаваха на дилафъ, съ малки че
мустачки, на които постоянно стоеше едната му ржка, съ ма
червено цвѣтице, забодено на най-горната петелка на п
тото му, съ една речь, той бѣше пришъпнатъ и наконтенъ
либешка мода отъ Джамбазъ-тепе. Той миришеше още и
ливанто.

Азъ изгледахъ тоя младъ момъкъ, кажи го съ любоп
ство, кажи го съ подозрение; а попъ Стоянъ, който усѣти
ботата, че се стѣснявамъ, прибърза да ме изведе отъ заблу
дение.

— Негова милость е нашъ единъ приятель, даскалъ
Брѣстовица, на име С. К., родомъ откъмъ Ловечъ — каза т

А попъ Стоянъ бѣше човѣкъ доволно развитъ.

Бързахъ да вървя нея вечерь за Брѣстовица, та затова, бе
предисловия и много забикалки, казахъ се кой съмъ и каква
е мисията.

Отъ тия мои думи присжтствуващитѣ се спогледаха еди
други. Тѣ бѣха не малко смутени.

— Ние нѣмаме известие за такива работи — отговори по
Стоянъ; — сега за пръвъ пжть чуваме такова нѣщо.

— Азъ знаехъ, че нѣмате, та затова и дойдохъ, да ви
вестя, за да не кажете, че не сте знаяли за приготовлението
българския народъ, когато тоя народъ дигне глава противъ свои
угнетители — бѣ моятъ отговоръ.

Последва мълчание. Попътъ си чупѣше пръститѣ и глед
надолу. Наконтениятъ учитель измѣрваше съ очи просяшкитѣ

---

*) Свѣтила отъ тая категория сжществуватъ и сега. Тѣ обичатъ
много ония вестници, които описватъ тържествата, златнитѣ пагони, къ
джикъ мустаци, угощения на царетѣ, топовни гърмежи, дълбоката полити
пр. Най-много се сърдятъ тѣ на ония вестници, които описватъ мрачн
страна било на народа изобщо, било на нѣкое частно, но авторитетно л
Твърде ги е страхъ отъ прямитѣ изрази, отъ голата истина и отъ парти
ствата. — „Махвай го такъвъ вестникъ, холамъ! — говорятъ тия благоразу
бръмбари. — Седналь да се занимава съ нашитѣ работи, черни най-бога
ни хора; а нищо не казва, дали ще има война, какво сж си говорили
глиската царица Виктория и персийския шахъ“.

дрехи, а стопанинътъ на кжщата чакаше какво ще каже свещеникътъ, готовъ да се присъедини къмъ неговото мнение.

— Кого познавашъ въ Пловдивъ? — попита попъ Стоянъ.

— Всички честни родолюбци, имената на които ще научите, когато се закълнете върху кръста и моя револверъ — отговорихъ азъ.

— Познавашъ ли нѣкого отъ Гюмюшгердана, Данова, Груева и други видни хора, — попита учительтъ, който се виждаше работата, че мѣрѣше хората по тѣхното богатство, макаръ и да не познаваше лично никого отъ своитѣ идоли.

Азъ отговорихъ, че никога не съмъ билъ търговецъ, за да се запознавамъ съ тия хора, и че смѣшно би било да работи човѣкъ съ тѣхъ бунтовни работи.

— Тогава, какъ ще ни увѣришъ, че си такъвъ, за какъвто се представяшъ? — каза попъ Стоянъ, малко съ по-голѣмъ куражъ.

— Съ моитѣ писмени документи и съ честното си българско слово — отговорихъ азъ.

— Писмени документи може да даде и великиятъ везиръ; а за честно слово говорятъ най много шпионитѣ — каза свещеникътъ. — Ние сме вѣрни поданници на султана.

— И като такива, длъжность ни е да те предадемъ на царското правителство — прибави изконтениятъ учитель, като си намѣсти въ сжщото време и червеното цвѣтице.

Григоръ опули очи; смути се той отъ думитѣ на благонадеждния учитель, които едвали бѣха минали презъ ума му въ разстояние на толкова време, когато ме водѣше презъ гори и планини.

— Грѣхота е, дѣдо попе; недѣйте си криви душата за тоя човѣкъ, който ми е препоржчанъ отъ вѣрно мѣсто и съ когото седемь деня ще стане какъ другарувамъ, разбралъ съмъ защо ходи, чулъ съмъ какво говори.

— Излъгалъ си се — казаха двамата благоразумни патриоти. Азъ, въ качеството си на апостолъ, не оставихъ тия резоньори да се глумятъ надъ моето незавидно положение. Подигнахъ скжсаната си абичка и турихъ ржка на револвера си.

— Виждате ли го? Шесть куршума съдържа той! Единъ задържамъ за себе си, а петтѣ за приятели. — Всѣки, който шавне отъ мѣстото си, ще се омие въ своята собствена кръвь!...

После азъ имъ обърнахъ вниманието, да се взратъ добре въ моята изнурена физиономия, показахъ си изприщенитѣ и убити отъ ходене крака и ги попитахъ, вѣрватъ ли тѣ искрено, че подъ тия характеристични белези се крие султановъ шпионинъ!...

— Нашиятъ народъ има нужда отъ просвѣщение, и нищо повече — възрази учительтъ.*)

---

*) Българскитѣ патриоти въ турско време могатъ да се раздѣлятъ на нѣколко фракции, както слѣдва: първо, отчаяни, които виждаха спасението на България въ огънь и мечъ; въ тоя разредъ влизаха всички буйни и честни натури, които си играеха съ живота; тѣ се състояха повечето между

Нѣмаше нужда да увѣрявамъ и доказвамъ на тия вѣрни поданици, че не съмъ шпионинъ. Тѣ знаяха отъ всѣкиго по добре, че не съмъ такъвъ, но срамъ ги бѣше пъкъ отъ друга страна да ми кажатъ, че имъ е добъръгечинмекътъ, та затова нѣматъ нужда да възставатъ противъ султана, и за своя защита тѣ измислиха да ми прикачатъ позорното име шпионинъ, за да се махна по-скоро отъ селото имъ, както ми го и казаха по после. Колкото за предаването ми на турскитѣ власти, и азъ самъ не вѣрвахъ, че противницитѣ ми ще дойдатъ до подобна мѣрка, защото, както казахъ, познаваха ме много добре що за човѣкъ съмъ, следователно, ако ме оставѣха да си ида свободно, отдето съмъ дошълъ, не ще бжда въ състояние да имъ причиня никакво зло. Опитахъ се да имъ предложа, че или трѣбваше да ме предадатъ на турското правителство, защото, като агентъ на това последното, споредъ тѣхнитѣ думи, можахъ да имъ направя пакость — или пъкъ да ме припознаятъ за български революционенъ апостолъ но като се боятъ да вземать участие, да си кажатъ правото, като всички честни хора.

Така или инакъ, но на моя вѣренъ Григоръ се порази куражътъ, убиха му преданостьта къмъ мене двамата политици. Той стоеше като гръмнатъ, изглеждаше ме съ недоумение, не знаеше кому да вѣрва; а между това, когато станахъ да си отивамъ и поискахъ отъ ступанина на кжщата комачте сухъ хлѣбецъ за всѣки случай, неговитѣ очи се премрежиха отъ сълзи. Бедниятъ той покърти и мене.

учителитѣ (не дипломиранитѣ обаче), еснафски момчета, отъ бивши хайдушки възпитаници и нѣколко единици отъ бѣлото духовенство. Тѣхъ именно титулираха братята имъ чорбаджии и официалнитѣ кржгове: чапкъни, нехрани-майковци, келеши и пр. Втори раздѣлъ: симпатизиращи патриоти. Въ тая група фигурираха такива личности, които спомагаха съ по нѣкоя пара активнитѣ работници, радваха имъ се, казваха имъ: „да сте живи, момчета“ цѣлуваха съ благоговение лъвчето „Свобода или Смърть“; но „никога не питаха“ кога ще замирише на барутъ, хиляди пжти бѣха по-благодарни да не доживѣятъ до деня, когато ще зазвънтятъ ножоветѣ. Тѣ бѣха мирни главици. Трети отдѣлъ патриоти идѣха граматицитѣ, т. е. ония, които викаха наука и просвѣщение сж нужни на нашия народъ. Начело на тия мжченици, които не бѣха въ състояние да почувствуватъ отблизо що значи черкезка кама и турски ятаганъ, стояха повечето нѣкои чески и роберть-колежки възпитаници и изобщо всички малодушни хорица. Първитѣ отъ тѣхъ казваха: „гледайте що сж направили чехитѣ, безъ да изгърмятъ една пушка“, а вторитѣ проповѣдваха, че Маколей и Бокълъ не одобрявали възстанията. Четвърти отдѣлъ бѣха патриотитѣ по мода. Подъ това знаме се групираха всички лекомислени младежи, които пѣеха „Стани, стани юнакъ балкански“... съ ржкодвижения, ходѣха нарочно въ Ромъния да се фотографиратъ съ голъ ножъ въ устата, купуваха си (за беля) по една-две книжки, съ лъвче на коричката, безъ да ги четатъ, разбира се, и пр. Отъ тѣхъ най-много се пълнѣше Диарбекиръ. Най-после дохождатъ пети сортъ патриоти, не знамъ какво име да имъ туримъ. Думата ни е за ония щастливи сжщества, които носѣха на гърдитѣ си султански петали, които клюмаха въ нѣкой мезлишъ за по 500 гроша да казватъ само еветъ и да носятъ огънь, и изобщо, които бѣха удостоени поне съ кжсо пискюлче. „Трайте и търпете“ казваха тѣ, „никой баща не мисли злото на чедата си“.

Въ днешно време последнитѣ три категории патриоти дигатъ най-много гюрултия, че всичко тѣ направили. Не ги слушайте

— Смили се поне за мене, бай Драгане... Човѣкъ съмъ съ жена и деца... Никакво зло не съмъ ти направилъ. Хлѣбъ и соль сме яли заедно — говорѣше той съ умилителенъ гласъ.

— Ще се видимъ и втори пѫть, ако сме живи — отговорихъ азъ — излѣзохъ на улицата, безъ да се простя дори съ светиня му и неговия другарь учитель, които не се мръднаха отъ мѣстата си. И на тѣхъ стана съвѣстно.

Отъ Дермендере до Пловдивъ е почти два часа, както вече казахъ, а часътъ можеше да има единадесеть по турски, когато се отправихъ за последния градъ, разбира се апостолски. Другаде не можехъ да отида, защото ми бѣше прекѫсната комуникацията. Отстѫпихъ азъ бързо отъ това село, поразенъ и оскърбенъ, каточе бѣха ме хванали въ нѣкоя кражба. Докато стигна до с. Коматево, обръщахъ се често да погледвамъ подире си, да не би да ме следва отъ селото нѣкоя крава, при все че си давахъ куражъ да вѣрвамъ въ противното.

Времето въ полето бѣше прекрасно; прахъ се вдигаше по пѫтя, като презъ месецъ май, а чучулигитѣ трептѣха и пѣеха изъ въздуха. Колкото и да бързахъ да се затуля отъ Дермендере, колкото и да се обръщахъ да го поглеждамъ, приближаването на пловдивскитѣ бѣли минарета не ме радваше особено, защото си мислѣхъ, да не излѣзе нѣкоя краста на пѫтя да ме пита за тескере, нѣщо твърде възможно, особено като за хора отъ моята категория, съ бедно облѣкло.

Подъ върбитѣ край село Коматево застигнахъ една група весели младежи, които си допиваха подъ сѣнката съ цигулки и зурли, а нѣколко души отъ тѣхъ, съ широки каравани и съ чорапи, по модата на тепъ-алтѫ играеха рѫченица. За да не покажа хладнокръвие къмъ тоя родъ увеселения, отъ една страна, а отъ друга, за да ги почакамъ да тръгнатъ, за да влѣза въ града заедно съ тѣхъ, азъ поседнахъ тамъ наблизо да имъ се порадвамъ отстрана. Но пияни глави оставятъ ли човѣка свободенъ? Единъ отъ тѣхъ се спусна при мене, хвана ме за рѫката и ме потегли да съмъ играялъ хоро по селски. Азъ отстѫпихъ по-настрана.

Въ Пловдивъ щѣхъ да тегля право на апостолското писалище на Търневия ханъ, дето слѣзохме най-напредъ съ Волова. Тоя ханъ, обаче, азъ не можахъ да намѣря вечерьта, понеже въ краткото си пребиваване въ Пловдивъ не бѣхъ запомнилъ добре ни мѣстото, ни името на неговия притежатель, а чаршията се бѣше затворила вече, рѣдко се виждаха хора по улицитѣ. Питахъ тукъ, питахъ тамъ, обиколихъ нѣколко пѫти изъ Каршияка, а часовникътъ отъ Сахатъ-тепе отдавна бѣ ударилъ единъ. Като не можахъ да намѣря хана, немислимо бѣше да търся кѫщата на Коча, две мѣста, които познавахъ въ тоя градъ.

Минахъ покрай единъ отворенъ ханъ (кемерлията), въ който се слушаха смѣхове и пѣсни и въ който влѣзохъ да пренощувамъ, като мислѣхъ, че никой нѣма да обърне внимание на рупченскитѣ ми дрехи, да ме пита за тескере. Щѣхъ да излѣза да

спя край града до нѣкой плетъ, но бѣ почналъ да роси дребенъ дъждецъ, а абичката ми не се спущаше по-долу отъ пояса.

Ханътъ бѣше пъленъ съ посетители, отъ разни ржце хора. Тукъ имаше и софийски шопи, и македонци, и цинцари, и разни други типове, насѣдали по голитѣ рогозки на търкало, едни отъ други раздѣлени. Едни се разговаряха по алъшъ-вериша, други си мислѣха какъ да си подпишатъ тескеретата, защото не ги каигили презъ дето минали; трети се караха съ ханджията, че снелъ торбитѣ на конетѣ имъ преди да си изядатъ ечмика; а четвърти, на които се чуваше само гласа и до които едвамъ достигаше слабата свѣтлина на лоената свѣщь, се бѣха прегърнали единъ другъ презъ рамо и пѣеха жално-жално: „Пий, братко, пий, двама да пиемъ".

Хитриятъ слуга на хана се въртѣше най много около последната група, която по всѣка вѣроятность допиваше сетната си парица; а на шопитѣ се караше, че си купили само за десеть пари оцетъ и нищо друго.

Азъ се сложихъ мълчишката при македонцитѣ и не се забавихъ да си дамъ заповѣдьта за половинъ ока, дано да придобия благоволението на съдържателя, да не бжде взискателенъ къмъ мене по въпроса за тескерето. Но момчето, което ми донесе поржчаната половница, не забрави да ме попита кой съмъ? Тукъ ли ще пренущувамъ? И имамъ ли тескере?

— Какво тескере те е наело, моето село е една крачка отъ Пловдивъ — отговорихъ азъ. — Отъ Бойково съмъ.

Готвачътъ, който въ това време чистѣше на огъня, се обърна къмъ насъ.

— Кой е отъ Бойково? — попита той.

— Ей тоя аратликъ — отговори момчето.

Готвачътъ ми каза да стана и се доближа до свѣщьта, за да ме види по-добре.

— На кого продавашъ тия краставици — каза той. — Азъ съмъ бойковчанинъ, познавамъ, дето се казва, и зжбитѣ на хората му.

Казахъ, че отдавна съмъ излѣзълъ отъ селото, не се дадохъ отъ единъ пжть, изредихъ имената на нѣколко хора отъ селото, които бѣхъ запомнилъ, нарекохъ едного и баща, но нищо не струваше пари, защото проклетиятъ готвачъ започна да ме изпитва изтънко, като викаше и нависоко, съ което обърна вниманието и на присжтствуващитѣ.

Азъ объркахъ конциттѣ; доволно бѣше да надникне нѣкое заптие въ това време изъ вратата, и работата бѣ свършена.

— Простете ме, аджамалъкъ направихъ. — Не съмъ отъ Бойково, а отъ Сейменъ — казахъ азъ.

— Гледай, гледай дебела глава, какъ ще си спечели беля — каза ханджията и ми поиска тескере, тъй като Сейменъ е отъ друга кааза.

— Ти не знаешъ ли кои сж времена сега, бе серсемъ? — прибави той.

Нѣмаше що да се прави. Вихъ, трихъ, извадихъ тескерето а приятеля си Никола, което носѣхъ отъ Харманлий, като си азахъ и името Никола, работникъ по желѣзницата.

Ханджията се успокои, взе ми тескерето и го тури въ дупчето при тефтеритѣ си. Споредъ тогавашнитѣ полицейски пра·ила, единъ съдържатель на ханъ, можеше да се каже, че бѣше олицейски агентъ. Отъ него зависѣше много; той имаше найолѣмата възможность да хване всички празноскитащи, особено мно време. Всѣка заранъ отиваше на конака да подписва тесретата на пжтницитѣ, подъ своя гаранция.

Нѣмаше съмнение, че въ числото на другитѣ тескерета за·ньта щѣше да влѣзе и моето тескере, а то не чинѣше нищо, ъ Хасково бѣше каитено за Русчукъ, следователно решихъ не дочакамъ въ хана това време, когато ханджийскиятъ човѣкъ е отиде въ конака.

Презъ нощьта, по нѣмане друго мѣсто, туриха ме да спя ри едни мечкари отъ Карнобатски Сейменъ, българи, двета мечки които бѣха вързани въ сжщата стая. Тая стая, само името й ѣ стая, а въ сжщность не се различаваше отъ чирпанския заворъ. Свѣтлина проникваше вжтре само презъ едно допотопно розорче, а отдолу бѣше гола и мокра земя, тукъ-тамъ между тенитѣ се подаваше зелена трева. Покритиятъ съ паяджина таанъ бѣше нашаренъ цѣлъ-целеничъкъ съ собствени имена на жтници, написани посрѣдствомъ пламъка на лоена свѣщь. Съвемъ не бѣше въ мой интересъ да претендирамъ за по-добро илище, та затова се примирихъ съ мократа земя, като постлахъ бата си, а царвулитѣ турихъ за възглавница.

Другаритѣ ми мечкари, като истински мечкари, бѣха забраили кахъри и мжчни гечинмеци. Пълниятъ съ вино пукалъ, който е падаше отъ ржцетѣ имъ, отъ минута на минута придаваше о-голѣма живость на тѣхния разговоръ. Отъ тоя свѣтъ тѣ преинаха на оня, оставиха живитѣ и наумиха си за сждбата на оитѣ умрѣли родители и роднини. Единъ отъ тѣхъ го удари на лачъ: хълцаше той и се подземваше, като годиначе дете, а ълзитѣ се спущаха по загорѣлото му лице като капчукъ.

— Не си кжсай сърдцето, братко! стига толкова; всички ще идемъ тамъ; Богъ да ги прости, дето сж легнали... — говорѣше ругарьтъ на своя нажаленъ приятель, когото се мжчеше да умири, ато го прегръщаше съ ржката си.

— Охъ, какъ да млъкна, клето сираче, нигде никого си нѣмъ!... Помня я горката, като днесъ, когато берѣше душа и си еаиваше очитѣ мене да търси... Охъ, богъ да я прости!

Трѣбва да знаете, че това клето сираче носѣше на гърба около петдесеть лазарника; а горката, подъ което име разраше майка си, била умрѣла въ днитѣ на султанъ Махмуда!

Щомъ се съмнѣше на другия день, разбира се, че азъ трѣбше да бѣгамъ отъ кемерлията ханъ, което не бѣше нѣкоя мжчтия, но искаше ми се още да си взема и тескерэто, което, ако нѣше въ ржцетѣ на тескереджията, едно, че щѣха да ме потърсятъ, друго — приятельтъ ми Никола трѣбваше да пострада. Благорение, обаче, на това просто обстоятелство, че много полицейски

тънкости въ Турция не сж съблюдени, както казахъ, зараньта възможахъ да си измъкна тескерето отъ долапчето и станахъ невидимъ изъ пловдивскитѣ криви улици.

Минахъ презъ моста на Марица и отидохъ на Кочюва дюгенъ, близо при Гавазъ-ханъ, който знаехъ отъ по-напредъ. Разправихъ му хала си и той побърза да ми даде едно момче, което ме заведе въ метоха на манастира св. Врачъ, находящъ се въ махалата Марашъ. Тоя метохъ, въ който имаше само една стара бабичка и единъ ученикъ отъ пловдивското училище, Петко Машевъ, на разположение на който се намираше, бѣше избранъ така сжщо като сгодно мѣсто за пребиване на апостолитѣ.

Тукъ азъ престояхъ единъ-два деня. Старата бабичка попита нѣколко пжти Петка, що съмъ за човѣкъ, но той й каза, че съмъ катърджия отъ манастира. Тя повѣрва и дори се услови съ мене да съмъ й наберѣлъ нѣкакви билки трева, отъ които щѣла да прави цѣрове.

VII

На втория день азъ заминахъ за Царцово, съ водача Найденъ Прасето отъ сжщото село, защото, споредъ неговитѣ думи, тамъ около тѣхното село искали да имъ отиде апостолъ.

Нѣколко думи за с. Царцово. То е селце чисто българско, отъ 50—60 кжщи, на 1—1 ½ часа далечъ отъ Пловдивъ къмъ северна страна. Най-напредъ ще предупредя читателитѣ да не би да помисли нѣкой, че отидохъ въ това село да пропагандирамъ, да съставлявамъ общество, както въ другитѣ села. Боже съхрани! Тукъ въ това село живѣе бай Иванъ Атанасовъ, нареченъ Арабаджията, който се занимава съ правене на кола, т. е. това му е занаятътъ, който е ходѣлъ само до Букурещъ два пжти на крака, който е билъ на Левски дѣсната ржка*) още отъ 1864 година, при когото сж дохождали за съвети: Димитъръ Общия, Ангелъ Кънчевъ, Ст. Стамболовъ, Бенковски, Воловъ и пр. Бай Иванъ Арабаджията! Дали има събитие, извършено въ Тракия отъ 1862 година за нашето освобождение, въ което той да не е вземалъ участие! Бай Иванъ е едничкиятъ селянинъ въ цѣла България и Тракия, който е работилъ най-деятелно и усърдно, който е стълпъ на българскитѣ движения. Село Царцово е **столицата** на българскитѣ революционни апостоли, бай Иванъ Арабаджията имъ е баща или съветникъ, а скромната му кжщица е тѣхно прибѣжище! Цѣли петь години, презъ месецъ, презъ два, ни въ туй, ни въ онуй време, Левски е посещавалъ Царцово, преседявалъ е при бай Ивана или у вѣрния му съседъ Божила по нѣколко деня, а много пжти и по недѣля. Щомъ е имало да се върши нѣщо сериозно, Левски е вземалъ съ себе си, ако не бай Ивана, поне неговитѣ съвети. Ако нѣкое заптие или шпионинъ сж подозирали преоблѣчения апостолъ въ Пловдивъ, той е ималъ лесно срѣд-

*) Вж. Биографията на Левски, написана отъ мене.

ство: да иде при бай Ивана на Царцово, а оттамъ ще му се търси вече леснината. Ако нѣкой апостолъ следъ Левски се явѣше на селянитѣ въ епархията на бай Ивана, най-напредъ му се предлагаше следующия въпросъ: „Бѣше ли въ Царцово? Познавашъ ли Иванъ Арабаджията?"

Ето защо азъ не отидохъ въ Царцово да агитирамъ, а да видя бай Ивана, за когото бѣхъ слушалъ невѣроятни анекдоти, отидохъ да се посъветвамъ съ него, да му взема благословията, така да се каже.

Вечерь бѣше, когато се изправихъ предъ кжщата му, заедно съ водача си Найденъ Прасето. Бай Иванъ щавѣше царвули предъ вратата на кжщата си, седналъ на една изтрита рогосчица. Ние го поздравихме, той си дигна главата да ни погледне, но следваше да си стърже, защото върху мене нѣмаше нищо, което да ме показва, че съмъ проповѣдникъ на свободата. Когато Найденъ Прасето му каза: „тоя **аманетъ** ми е предаденъ отъ Пловдивъ, отъ страна на нашитѣ, за да го сторя теслимъ на тебе", чакъ тогава ме погледна втори пжть, остави си работата и ме заведе вжтре.

Скромното жилище на бай Ивана, състояще се само отъ една низка стаица, лишено и отъ най-обикновенитѣ селски мобили, страшно ме порази. Нима тука въ тая мрачна дупка сж се събирали по трима апостоли отъ единъ пжть, нима въ тая колиба се е решавала сждбата на България, питахъ азъ самъ себе си и погледнахъ крадешкомъ бай Ивана, за да се увѣря дали и той досѣща онова, което азъ си мислѣхъ. Тихото и спокойно лице обаче на стария патриотъ, всѣко изражение на което показваше сиѣлость и твърдо убеждение въ дѣлото, ни за минута не се измѣняваше.

Нѣма ония лекомислени питания, както се случваше съ много развити хора, да те питатъ отде си, какъвъ ще станешъ следъ освобождението, какво мисли Русия, ще изпратятъ ли помощь Сърбия, Ромъния; дали нѣма да станатъ зянъ селата и добитъкътъ, жално ще бжде, ако се пролѣе много кръвь и пр. и пр. Бай Иванъ не се вълнуваше и стрѣскаше отъ нищо. За да се препоржчамъ, азъ говорѣхъ умѣрено и сериозно, разказвахъ му какъ простиятъ народъ слуша апостолитѣ, какъ се бои, радва и вълнува, продава мило и драго, за да се приготви по-добре за уречения день, съ една речь, искахъ да го увѣря, че катастрофата ще бжде страшна, надеждата е голѣма. Ни чудене, ни прехласване, ни пъкъ нѣщо необикновено се сториха моитѣ разкази въ очитѣ на бай Ивана.

— Да, като тая година, другъ пжть народътъ не е вземалъ толкова участие въ приготовлението; но ние не трѣбва да мислимъ, че всичко е свършено, че това вдъхновление ще остане вѣчно — забележи бай Иванъ твърде хладнокръвно.

Напразно чакахъ да заговори той: „така каза Левски, който дохождаше всѣки месецъ на кжщата ми; тъй мислѣше Дим. Общия, съ когото ходѣхме по селата заедно да проповѣдваме; много ми хареса Ангелъ Кънчевъ; не пада по-долу и Стамболовъ; Воловъ е по-ученъ отъ Бенковски" и пр. и пр., думи съ които

той трѣбваше да препоръчва себе си чрезъ другитѣ, за да позна съ какъвъ човѣкъ имамъ работа. Напразно, казвамъ; бай Иван не бѣше отъ ония самохвалци, нищо не говорѣше за себе си, н обичаше да казва: „азъ направихъ това и онова, ние мислѣхм тъй или инакъ".

— Ехъ, тия сж минали работи; да гледаме ние настоящитѣ – отговаряше той на моитѣ въпроси, като го запитахъ нѣщо з Левски и за неговия планъ.—Слушамъ—прибави той — че вие, апо столитѣ, сте говорили по селата, че сте проводени отъ Руски царь, казвали сте, че Сърбия и Ромъния щѣли да ни изпратят по нѣколко топове, щомъ сме дигнѣли възстанието. Споредъ мене това не е честно; нѣма успѣхъ тамъ, дето има лъжа, употрѣбен съ каквато и да е цель; развращава се населението, като слуша че други ше се грижи за неговата сждбина, малко надежда щ захване да възлага той на собственитѣ свои мишци.

Бай Иванъ Атанасовъ Арабаджията е роденъ въ с. Карето пракъ, пловдивска околия, а отпосле се е преселилъ въ Царцово Той бѣше на възрасть по него време около 45—47 години, срѣ денъ ръстъ, съ сини очи, коса и мустаци русо-жълтеникави, с черти доволно правилни, чело изпжкнало, подъ което се редѣх дебели вежди; говори малко. рѣдко се засмива, повечето мисли не го е срамъ да пита за онова, което не знае. Дрехитѣ му бѣх обикновени селски дрехи, аба и потури и български калпакъ от сива кожа. На книга бай Иванъ се училъ твърде малко въ свое родно село при нѣкойси попъ. Отпосле, крадишката оттукъ-оттамъ той притурилъ нѣщо повечко къмъ своитѣ знания. Слушалъ и внимавалъ какво говорятъ по-развитичкитѣ хора и съ помощьта на силната си паметь усвоявалъ всичко.

Арабаджийскиятъ занаятъ (да прави прости кола), който той изучилъ специално, захваналъ да му дотегва, въ тия именно времена, когато той слушалъ да се говори въ Пловдивъ и Карлово, че въ Влашко и Богданско има много българи, които живѣятъ добре, които се готвятъ да превзематъ турското царство Това било въ епохата на Раковски, когато той противопостави въ събранието на богатитѣ български чокои, за пръвъ пжть, че и ония сиромаси българи, които не се познаватъ съ Россети и които нѣматъ мушия, сж така сжщо хора, не е унижение ако имъ се подаде ржка.

Миналъ бай Иванъ Дунава, преживѣлъ нѣколко месеца въ Одеса, билъ въ Бесарабия, посетилъ Галацъ и Браила, поскиталъ изъ калния тогава Букурещъ, видѣлъ много добри и зли хора, запозналъ се съ разни дьонмета-българи, и следъ като разбралъ, че въ България макаръ турцитѣ и да колятъ, но все пакъ се срѣщатъ хора, на които може да се изплаче човѣкъ и които при всичко че нѣма да кажатъ: „животътъ на турцитѣ е до на пролѣть", както казватъ влашкитѣ българи, ще разберат бол ката ти много по-добре и безъ голѣми думи.

Бай Иванъ не се завърналъ отъ свободнитѣ страни босъ както отишелъ оттука.

— Тамъ азъ можахъ да видя защо човѣкъ се ражда на то свѣтъ — говорѣше той.

Наскоро, като се върналъ въ България той се срещналъ съ В. Левски, въ Карлово, който не билъ още заподозрѣнъ отъ турското правителство, и започнали да работятъ изъ България по организирането на революционнитѣ комитети...

Подиръ малко въ къщицата на бай Иванъ дойде другъ селянинъ, по-младъ на възрасть отъ бай Ивана, който заедно съ влизането си ми подаде ржка да ме поздрави. Освенъ че селянитѣ въ турско време си подаваха ржка за здрависване твърде нарѣдко, но и моитѣ дрехи, които, макаръ и да бѣха селски, не заслужаваха почить, следователно азъ разбрахъ, че непознатиятъ селянинъ, който дойде при насъ, бѣше вжтрешенъ човѣкъ на бай Ивана, ималъ случай и другъ пжть да види въ кжщата на последния съмнителни като мене личности.

Тоя непознатиятъ бѣше Божилъ Георгиевъ отъ сжщото село, вѣренъ съседъ и другарь на бай Ивана въ народнитѣ работи, комуто кжщата, като по-голѣма, стана по-после прибѣжище на апостолитѣ.

— Бабо, вижъ ако се намѣри още сланинка, претърси и полозитѣ на кокошкитѣ, за да приготвимъ нѣщо за хапване — каза бай Иванъ, като наближи време за вечеря.

Трѣбва да знаете, че това бѣше презъ великитѣ пости, на срѣдопостната недѣля, когато не само селянитѣ, но и мнозина граждани не ядатъ дори и хлѣбъ *). Ступаницата на бай Ивана не възрази нищо; тя изслуша хладнокръвно поржчката, безъ очудване. Отъ всичко това се виждаше, че домовладиката не за пръвъ пжть нарушаваше постановленията на вселенскитѣ събори. При всичката си вѣрность и преданость, бабичката на бай Ивана била осждена на смърть по следующитѣ причини: като всѣка сиромахкиня съ нѣколко дребни деца, тя си позволява да казва на бай Ивана, че той трѣбва да си гледа работата, децата му заспиватъ гладни. Казала на Левски, че трѣбва да си търси другарь безъ жена и деца. — „Да я очистимъ", казалъ Левски. — „Съгласенъ съмъ", отговорилъ бай Иванъ. Работата биле нагласена, че Левски ще дойде една зарань да се разпореди; а бай Иванъ ще нададе викъ: „Тичайте, комшии, избиха ни!..." Страшното решение било отложено.

---

*) Бай Иванъ, както и други много бунтовници, не бѣше чистъ християнинъ, строгъ последователь на вселенскитѣ събори, искамъ да кажа. Освенъ срѣда и петъкъ, той мърсѣше още заедно съ Божилъ Георгиевъ и презъ великитѣ пости, а тая дързость не бѣше малка по него време отъ страна на единъ селянинъ. Много пжти депутации отъ околнитѣ села сж ходили въ Пловдивъ да ковладятъ бай Ивана на българския владика, че не ходѣлъ на черква и не постѣлъ. — „Ние не можемъ да го търпимъ вече — говорѣли лицемѣрнитѣ селски капзамали, които всѣки день ядѣли бой отъ турскитѣ заптии. — Доманлийчени, българско село въ околностьта на Царцово, още не могатъ да забравятъ една постжпка на бай Ивана, която той извършилъ въ селото имъ въ навечерието на Априлското възстание. Тая негова постжпка се заключава въ това, че той ялъ яйца презъ великата недѣля на селския дюгенъ. — „Май съ челякъ, какъ го стърпѣ Господь" — говорятъ тѣ. Следъ поражението на възстанието, на бай Ивана му се родило дете. Никой отъ свещеницитѣ изъ околнитѣ села не искалъ да го кръсти, по причина че баща му билъ невѣрникъ и царски душманинъ.

Бай Иванъ живѣе и до день днешенъ въ с. Царцово. Азъ го посетихъ следъ 3-4 години, когато България бѣше вече освободена. Сварихъ го пакъ на сжщото мѣсто, потъналъ въ трески, съ теслата въ ржка, съ която дълбаеше главина за колело, а насреща му бѣ седналъ вѣрниятъ му другарь Божилъ. Мжченицитѣ! Тѣ бѣха дрипави много повече, отколкото въ турско време, набръчканитѣ имъ почернѣли лица показваха, че гечинмекътъ имъ е committed станалъ по-труденъ; кжщицата на бай Ивана, която е била свидетелка на толкова пламенни надежди, въ която се е криела нѣкога славата на България, тая историческа кжщица бѣше опустѣла, буенъ пелинъ и черно бъзе закриваше низкитѣ й стеници, всичко наоколо показваше, че тукъ владѣе отчаяние, нѣма вече животъ, никой не се интересува вече да знае кой е Иванъ Арабаджията...

Дълго време гледахъ азъ тая картина, помислихъ най-напредъ да не се лъжа, т. е. да не се намирамъ на друго мѣсто, върнахъ се четири години назадъ, въобразихъ си 1876 година, припомнихъ си бай Ивана въ пловдивския затворъ, съ четиридесеттѣ оки синджиръ на врата, когато заптиитѣ го удряха съ юмруци, очитѣ ми се напълниха съ сълзи, и като се обърнахъ къмъ Пловдивъ, за да не ме съгледатъ двамата другари, които не бѣха си дигнали още очитѣ да ме погледнатъ — представи ми се предъ очитѣ кривия Пловдивъ съ своитѣ нови кжщи, направени следъ освобождението, на различни стилове и вкусове, притежателитѣ на които въ турско време бесѣха българитѣ и си бѣха пакъ така добре, както и днесъ!..

Тия нѣкогашни пламенни патриоти малко се интересуваха сега отъ хода на българскитѣ работи, равнодушно гледаха на всичко, каточе да бѣха гости въ страната, а България имъ бѣше чужда. Много се трудихъ да възбудя у тѣхъ старото патриотическо чувство, казвахъ имъ, че българскиятъ народъ и сега и въ бждеще ще оцени тѣхнитѣ трудове, припомнихъ имъ за Левски, Кънчевъ, Воловъ, Бенковски и пр., давахъ имъ обещание, да не мислятъ, че честностьта и сиромашията сж станали вече порокъ, а блюдолизството и шпионството тържествуватъ; но всичко това сж празни думи, не държи сито пустата риторика, не вѣрва гладния на сития.

— Ти чиновникъ ли си? — попита ме бай Иванъ и, като получи утвърдителенъ отговоръ, започна да обръща още по-малко внимание на моята риторика.

Никой отъ тѣхъ не чухъ да говори, обаче, както това вършатъ мнозина днешни поборници и комити съ червени калпаци, че българскиятъ народъ трѣбва да ги носи на ржцетѣ си, хазната трѣбвало да бжде на тѣхно патриотическо разположение, че тѣ свършили всичко, мало и голѣмо трѣбвало да падне предъ тѣхъ на колѣне. Онова, което чухъ да говорятъ тия забравени патриоти, бѣ, че въ време на „зеленото парцалче“, когато вървувалъ въ Пловдивъ хаджи Шабанаа и Арифаа, тѣхниятъ гечинмекъ билъ по-добъръ, защото тия кепасъзи, при всичката си необузданость, пакъ не се решили да турятъ ржка на тѣхнитѣ живи, както това направили въ днешно време нѣкои пловдивски, бивши въ турско

време светчии, а днесъ „уважаеми", „достойни", ако щете и патриоти дори.

— Мина се вече нашето време; днесъ голиятъ патриотизъмъ не чини лула тютюнъ; най-напредъ, за да бждешъ патриотъ, трѣбва да имашъ нѣколко нови кжщи, да си притежатель на чифликъ, да имашъ поне триста дюлюма турски ниви — говорѣха забравенитѣ.

Не ми оставаше що да говоря; фактитѣ и действителностьта запушваха устата ми; простихъ се и си тръгнахъ съ убитъ куражъ...

*

Да се върнемъ пакъ назадъ, преди четири години, въ епохата на идеализацията и въодушевлението. Преспахъ въ кжщата на бай Ивана, и на другия день, когато се сипваше зора, заминахъ за селата Мързянъ, Карамфоля и пр., придруженъ отъ нароченъ водачъ, който ми намѣри бай Иванъ. Въ с. Карамфоля осъмнахме, похлопахме на кжщата на нѣкогоси дѣдо Лазаръ, който ни и прие. Водачътъ ми се върна, а мене поканиха въ тъмната изба, дето прекарахъ деня между виненитѣ бъчви и зѐлени каци.

Тукъ, по тия села, можахъ твърде лесно да съставя или, по-добре, да подновя старитѣ революционни общества, защото преди мене кракътъ на Дякона е посещавалъ тия села, той по-напредъ е наелектризиралъ тукашното население.

— Ти само имъ напомни клетвата, която сж дали преди четири години, покажи имъ новитѣ приготовления, и нищо повече, — говорѣше бай Иванъ на изпровождане отъ Царцово.

Тукъ съмъ длъженъ да кажа и това, че апостолитѣ следъ Левски не срѣщаха голѣми затруднения въ пропагандата, съ твърде малки изключения, защото тоя знаменитъ агитаторъ бѣше отворилъ навсѣкжде пжть, въ по-голѣмитѣ градове и села. Ние вървѣхме изъ неговитѣ пжтеки. Щомъ се опознаешъ съ работницитѣ въ нѣкое село или градъ, приготви се вече да слушашъ анекдоти изъ неговия буренъ животъ.

— Веселъ човѣкъ бѣше, Богъ да го прости; какъ не го видѣхъ единъ пжть да се замисли и той! Все засмѣнъ, все радостенъ, каточе ходѣше да калесва за сватба.

— Пъргава гадина бѣше той. Цѣла нощь стоеше, а гледашъ го зарань, сталалъ и се разхожда — казва втори.

— А знаете ли, какъ милваше и цѣлуваше децата, като казваше: „Тѣ ще да ни омиятъ лицето", ние не чиниме нищо? — разказваше трети.

— Не зная защо мразѣше толкова имотнитѣ хора, а особено гражданитѣ. — „Тѣ сж празни тулуми, кърлежи, десеть пжти по-лоши отъ турцитѣ" — говорѣше той.

— На учението не бѣше дотолкова силенъ. — Зная единъ пжть, като се препираха съ А. Кънчевъ за вѣтроветѣ и за влажния въздухъ, тоя последниятъ излѣзе отгоре му.

— Като бѣше по-ученъ, защо говорѣше по-малко, и за вс
питаше Василя — казваше другъ.

Хиляди подобни възпоминания още приказватъ селянит
ония села за Левски, дето се е скиталъ тоя достоенъ синъ
България. Покрай своята апостолска мисия, той е изпълнявал
много други обязаности по отношение на селянитѣ, като: да
вѣятъ по човѣшки, да си даватъ децата въ училището и
Нѣмахъ тогава намѣрение да пиша биографията на В. Дякон
та затова и не се разпространявахъ надълго да събирамъ
дения.

— Ти ни говоришъ да се въоржжаваме противъ турц
а ще дойде ли день да се отървемъ и отъ чорбаджиитѣ? —
таха тѣ.

Следъ 5—6 деня азъ се завърнахъ изново въ Пловдивъ
да науча решението на голѣмото събрание въ Панагюрище,
Димитра Златановъ, който бѣше изпратенъ тамъ за представи
отъ Пловдивъ. Най-напредъ се срещнахъ въ града съ Хр.
невъ, който изтръпна на мѣстото си, като ме видѣ, защото
два-три деня полицията обикаляла да лови вънкашни лица,
тескерета и занятие. Причината на тая бдителность бѣше хва
нето на Славкова, апостолъ отъ III окржгъ, отъ когото
цитѣ бѣха узнали, че България е пълна съ други като
апостоли.

Това бѣше около 20 мартъ, ако помня добре.

Върнахъ се обратно въ с. Царцово, безъ да се срещна
Д. Златанова, отъ когото получихъ на другия день известие
трѣбва да се отправя къмъ Панагюрище, дето следъ нѣко
деня ще се събиратъ апостолитѣ, за да планиратъ възстани
по-скоро, докато нѐ се е открила още работата и тукъ; а
такъвъ случай, всичко пропада. Агитацията по селата трѣбв
да се прекжсне вече, или пъкъ, дето е необходимо, да става п
пазливо.

На другия день отъ Пловдивъ пристигна нароченъ човѣ
който ми извести да вървя въ с. Цалапица, два часа далечъ
Царцово по панагюрския пжть, отдето щѣла да мине една та
за Панагюрище, съ която да съмъ заминѣлъ и азъ. Опредѣлен
мѣсто бѣше кръчмата на Цалапица, при черковата, съдържател
на която бѣше нашъ човѣкъ.

Дадоха ми отъ Царцово нуждния водачъ и единъ голъ к
съ който се отправихъ за Цалапица, дето стигнахме надвеч
Кръчмарътъ ни извести, че талигата, която щѣхме да чакаме,
е минала още. Тоя последниятъ ни прие, както обикновено се п
маха по него време народнитѣ хора. Не се стърпѣ той
не ни покаже своето оржжие и паласката си, идеалъ най-ви
по това време за всѣки българинъ, както съмъ казалъ досег
стотина мѣста. По тия села, дето оржжието не е било твърд
употрѣба отъ по-старо време, по причина на полето, мно
българи бѣха употрѣбили вмѣсто ножове, сабли и ками — ко
и кръклигитѣ, дръжкитѣ на които бѣха направили по-прили

Часътъ на 12 вечерьта (по турски), изъ пловдивския пжть се зачу дрънкането на талига. Кръчмарьтъ излѣзе на пжтя да погледне и каза: тя е.

Талигата застана предъ кръчмата; освенъ талигаджията, отъ нея излѣзоха още двама души кабадаии съ засукани мустаци, съ кривнати надъ ухото калпаци, съ писани колчаклии потури и съ кжси ментани, подъ които се подаваха жълтитѣ калъфи на револверитѣ. Всичкитѣ имъ движения, жестове и обръщение показваха, че въ тия хора тлѣе нѣщо високо и идеално. Ако бѣха млади, щѣхъ да кажа, че сж годени, една недѣля е останало до сватбата, дошли сж въ града да пазаруватъ едно-друго, мисъльта, че ще зарадватъ своята бждеща стопанка, ги кара да бждатъ весели. Това, обаче, бѣ немислимо, защото поменатитѣ двама имаха възрасть около 35—40 години.

Тѣ обърнаха по сто драма вино, тръшнаха чашитѣ на тезгяха, подиграха кръчмарина, че се пипалъ като налива вино, казаха нѣколко шеги на събравшитѣ се тамъ двама-трима други селяни, освенъ насъ, но въ сжщото време изглеждаха всички присжтствуващи, нѣма ли да познаятъ оногова, за когото имъ бѣше поржчано отъ града.

Азъ не можахъ да се нагледамъ на тия разпалени юнаци, каквито не бѣхъ виждалъ досега; въобразявахъ си, ако хиляда души като тѣхъ се съберѣха на едно мѣсто, що биха направили... Два-три пжти извикаха тѣ нависоко: „хайде да вървимъ", за да ги чуя и тръгна. Кръчмаринътъ ми смигна съ око да ставамъ, смигна и на талигаджията, като показваше мене.

Тия двама юнаци бѣха Павелъ хаджи Симеоновъ и Дончо, а талигаджията не бѣше други никой, а познатиятъ бачо Райно, тайната поща отъ Панагюрище до Пазарджикъ и Пловдивъ. Всички бѣха родомъ отъ Панагюрище. Азъ седнахъ мълчишката въ талигата, мълчаха и другаритѣ ми, и чакъ когато излѣзохме вънъ отъ село, поздравихме се единъ други.

Двамата ми другари, както и бачо Райно, бѣха отъ панагюрскитѣ съзаклетници, ходили въ Пловдивъ да купуватъ пушки и куршуми. Отдолу подъ сѣното въ скромната талига на бача Райна бѣха наредени пушки, на брой тридесеть.

Ние пжтувахме цѣла нощь, благодарение на хубавото време и сухия кжтъ. Темата на разговора ни не можеше да бжде друга, освенъ приготовлението, бждещето възстание, неговитѣ последици и пр., но дума не ставаше, че нѣма да сполучимъ, име на издайникъ трѣбваше да си спечели оня, който се осмѣлѣше да пророкува несполука. Голѣми бѣха надеждите по него време!

На първи пѣтли стигнахме въ село Черногорово, на хана на дѣдо Королея. И тоя старъ бѣлобрадъ човѣкъ бѣ съзаклетникъ, членъ на тайното общество, който подскачаше отъ радость, че е доживѣлъ деня на отмъщението! И тукъ предметъ на разговора ни бѣше възстанието. Цѣлата нощь другаритѣ ми играха съ ножове, а най-после му търтиха едно хоро, което водѣше дѣдо Королея. Всички радостни, всички весели, пѣятъ и играятъ, като малки деца срещу Великдень. Ехъ, епоха, славна епоха!!...

Другаритѣ ми по пжтя за Панагюрище не можаха да стърпятъ да не чуятъ гласа на своитѣ нови пушки, да се ув рятъ на какво разстояние караха куршумъ. Поставиха нишанъ едно мѣсто въ гората, и куршумитѣ запищѣха по въздуха; но можаха да достигнатъ опредѣлената точка, защото бѣха ка пава система. Тѣхъ ги продаваха братя Дрѣнски, въ Пловдивъ, които мнозина говорѣха по онова време, че нарочно изписва подобни калпави пушки. Като наближихме Панагюрище, колко лица срещнахме по пжтя, за всички другаритѣ ми казаха, че би лизнати, т. е. покръстени или съзаклетници, както наричаха онова време всички работници; а на апостолитѣ думаха един отъ дванайсеттѣ.

VIII

Първа среща съ Бенковски

Щомъ стигнахъ въ Панагюрище, и се спрѣхме въ кжща на Павелъ Симеоновъ, дойде при мене Найденъ Дриновъ, един отъ по-първитѣ организатори въ това село. Отъ него се изв стихъ, че ни единъ отъ апостолитѣ не се намира въ селото. В ловъ отдавна не билъ се явявалъ, а Бенковски излѣзълъ за н колко деня по околнитѣ села, дето присжствието му било нео ходимо, като поржчалъ, че докато не се видя съ него, никакж да не заминавамъ. Въ кое именно село се намираше той, Др новъ не можа да ми опредѣли, но каза, че скоро ще се науч като събере куриеритѣ, пристигнали него день отъ окржга.

Едно азъ не можахъ да разбера, а именно, че по думитѣ Дринова, така каза Бенковски, тъй заповѣда да стане еди-коя „работа" и пр., безъ да се спомене името на Волова; излизаш че не последниятъ управлява приготовлението, а неговиятъ подч ненъ Бенковски.

— Ние него познаваме за такъвъ; той ни пробуди и съ дини въ едно — отговори Дриновъ на моя въпросъ, относител първенството на апостолитѣ.

Дриновъ не стоя при мене дълго време. — Цѣлъ день съмъ се спиралъ — говорѣше той — на десеть части да се раздѣ пакъ не ще се свърши работата. За да тичамъ нагоре-надол нищо не съмъ приготвилъ още за себе си, нѣмамъ десеть ф шека готови; а възстанието е вече на прага.

Отъ всичко това читательтъ ще бжде въ състояние да р бере, като каква дѣятелность е кипѣла въ Панагюрище още първитѣ числа на месецъ априлий. Следъ малко Дриновъ ме вести, че тая нощь Бенковски ще пристигне въ с. Баня, часъ половина далечъ отъ Панагюрище, къмъ юго-западна страна. Т ми изпрати единъ човѣкъ за водачъ, съ когото начаса замина за казаното село.

Тукъ азъ си прекръстихъ името отъ Драганъ на Юрдан

Водачътъ ми се казваше дѣдо Стоянъ, единъ отъ куриеритѣ на панагюрския комитетъ. Преди два часа време той бѣше пристигналъ отъ I окржгъ (Търново), дето бѣ ходилъ съ писма.

— Тамъ е страшна работа; а туй ние сме нищо — говорѣше той, когато азъ го запитахъ какво има къмъ Велико-Търново. — Въ Горна-Орѣховица (седалището на апостолитѣ), ме въведоха при голѣмцитѣ, които като видѣхъ, замръзнахъ на мѣстото си. Около седемь-осемь души брадати момци, насѣдали около една маса, размишляваха дълбокс. Всички говорѣха руски езикъ*). Вжтре въ стаята имаше окачени много револвери и пушки, и два зелени байряка; а вънъ до вратата вардѣше многобройна стража. Царски работи — прибави той.

Докато излѣземъ отъ селото, ние вървѣхме по сѣнката край панагюрската рѣка Луда-Яна, а после, когато излѣзохме на края, прекосихме презъ заграденитѣ плетища, за да излѣземъ на банския пжть.

— Кой живѣе? — извика непознатъ човѣкъ тамъ наблизо задъ едно дърво и тетицитѣ на пушката му изплющѣха.

Споредъ хайдушкитѣ правила, ние се стоварихме на земята съ водача си, по очитѣ надолу, и намѣсто отговоръ, изплющѣха тетицитѣ и на нашитѣ револвери. Положението ни не бѣше опасно, при все че не познахме силата на противника си. Който е запознатъ малко-много съ подобни нощни срещи, той знае, че щомъ се обади противникътъ, работата е вече лесна, стига и двѣтѣ страни да иматъ оржжие. Пространството, което раздѣля жертвата отъ нападателя, и обратно, оставя неприкосновено, повече отколкото жилището на английския свободенъ гражданинъ. Който наруши това нощно правило, т. е. който се осмѣли да пристжпи, безъ да се обади, трѣбва да изпита действието на горещия куршумъ. Изключватъ се отъ тоя случай страхливитѣ натури, които обърнатъ на бѣгъ.

Като новъ, азъ не знаехъ още организацията на Панагюрище, та затова прекарахъ презъ ума си разни предположения, а най-вече помислихъ, че сме връхлетѣли на нѣкоя разбойническа дружина.

— Да не бждатъ нѣкои отъ нашитѣ момчета — пошепна водачътъ ми.

Непознатиятъ гласъ повтори своето питане, отговори му и моятъ водачъ, размѣниха се нѣколко думи и отъ двѣтѣ страни, които най-после разясниха работата.

Ето кои бѣха непознатитѣ: Панагюрище и околнитѣ чисто български села: Мечка, Поибрене, Мухово, Петричъ и пр. отдавна бѣха престанали да сжществуватъ de facto за славната отоманска империя. Полицейскитѣ наредби, събирането на данъка, раздаване на правосждие, градскитѣ разпореждания и пр.

*) Освенъ Стамболовъ, Георги Измирлиевъ, въ I окржгъ бѣха още Пармаковъ, Хр. Доневъ и др., руски възпитиници, които моятъ водачъ е чулъ като сж говорѣли на руски. Да живѣятъ русқитѣ възпитаници! Най-голѣма пропорция отъ тѣхъ взеха участие въ възстанията. Но това наособено.

и пр., бѣха напълно минали подъ ведомството на революционния комитетъ. Азъ държа парола, че него време по-добре можеше да пропжтува човѣкъ изъ района на IV окржгъ, особено въ западната часть, съ свободенъ билетъ, издаденъ отъ нѣкоя приготвителна комисия, отколкото ако бѣше снабденъ съ туралия тескере, издадено въ името на Н. В. Султана. Навсѣкжде, по села, по пжтища имаше поставени комитетски караули за всѣки случай.

Полицейското отдѣление на панагюрския комитетъ бѣше наредило нощно време да излиза вържжена стража край селото, за да завардва всички главни пжтища, да гледа кой влиза и кой излиза отъ селото, разбира се — отъ хората на противната страна. Тия стражи имаха още за цель да посрѣщатъ нощно време апостолитѣ, тайнитѣ пощи и други различни пратеници на комитетитѣ, които да отвеждатъ на назначеното мѣсто въ селото и да имъ указватъ нуждннитѣ услуги. Тѣ имаха заповѣдь да спиратъ всѣкиго, който влиза и излиза нощно време. Куриеритѣ отъ ближнитѣ села имаха парола. Ония пжтници, които не бѣха съзаклетници, тѣ ги само питаха що сж за хора, и като разумѣваха отъ отговоритѣ имъ, че не сж опасни, казваха имъ да си вървятъ, като препоржчваха себе си за общъ селски караулъ. Една нощь тая стража извикала да се спратъ нѣколко души непознати, които идѣли отъ пазарджишкия пжть къмъ Панагюрище. Намѣсто отговоръ, непознатитѣ хукнали да бѣгатъ назадъ, а стражата изпразнила нѣколко пушки подире имъ, безъ да удари нѣкого. Отпосле говорѣха, че пропжденитѣ по тоя начинъ били турци отъ Пазарджикъ, проводени да произведатъ нѣкаква тревога. Попосле азъ придружихъ една нощь Иванъ Попова, съ когото ходихме да ревизираме тия стражи. Намѣрихме всички на крака съ шишенетата въ ржце, усѣщаха ни още отдалечъ, че се приближаваме, изпълниха всички правила, каточе бѣха редовна войска.

Стражата, при която се бѣхме спрѣли на банския пжть, или по-добре, която ни спрѣ, се състоеше отъ четирма души черномустакати панагюрци, съ кжси шишенета въ ржце и съ дълги ятагани. Съ първо срѣщане още, тѣ отвориха уста да ни питатъ, понеже и двама бѣхме дошли отъ ябана, какво правятъ другитѣ братя, готвятъ ли се и тѣ да развиятъ байрака напролѣть, иматъ ли опитни войводи и пр. Всѣка наша дума, всѣка наша новина за състоянието и приготовлението въ другитѣ градове и села, се гълташе съ ентусиазъмъ отъ разпаленитѣ юнаци.

— Охъ, Боже, кога ще дойде опредѣлениятъ день, за да тръснемъ отъ гърба си тежкото бреме и да туримъ въ действие шишенетата, които вече сме бактисали да триемъ и чистимъ — говорѣха тѣ.

Споредъ думитѣ на стражата, малко по-къмъ Баня имало едно отдѣление други юнаци, които, като не имъ се спѣло, възползувани отъ хубавото време и ясната месечина, излѣзли на обучение съ своя бждещъ стотникъ. За да не стане нѣкой сакатлъкъ, стражата ни обади паролата, която бѣше пѣтелъ и която ние трѣбваше да дадемъ на поменатитѣ юнаци, понеже азъ изявихъ желание, че искамъ да ги погледамъ. Подиръ нѣколко

минути, ние размѣнявахме паролата съ казаното отдѣление, стоеше едни срещу други на двадесеть крачки разстояние.

Буйнитѣ разпалени глави се бѣха установили въ една долина, раздѣлени на нѣколко малки отдѣления — едни приятели, други неприятели — всѣки съ голъ ножъ въ ржката, кой колѣничилъ, кой правъ, нападаха се единъ други, съ голитѣ желѣза въ ржце, а ясната месечинка имъ се радваше отъ небеснитѣ своде! Казахъ дето му бѣше мѣстото, пакъ го казвамъ и сега — нѣма кусуръ — подобни картини сж въ състояние да възвишатъ най-слабата натура, да вдъхнатъ куражъ и на беззжбитѣ бабички. Натура, малко-много необикновена, надарена съ повечко вдъхновение, отколкото проститѣ смъртни, въ една подобна срѣда ето ти че станала херой! Азъ не зная, що биха сторили ония нашити педанти, които се осмѣляватъ да дращятъ въ своитѣ истории, разкази и възпомининия, че българското възстание било възбудено отъ чужди агенти и неразбрани младежи — ако тѣхна високоучена милость попаднѣше презъ м. мартъ и априлий въ панагюрския окржгъ! Питамъ ги азъ тѣхъ, дали биха се наели да възпратъ течението на времето, да вдъхнатъ умѣреность, благоразумие въ населението, да захвърли на една страна шишенето и да почне своята полска и домашна работа? Идиоти! Отъ всичко това се разбира, че тия хора мѣрятъ народнитѣ понятия и стремления съ аршина на своята собствена рутина. Въобразяватъ си, че историческитѣ течения, приготвени отъ много стотини години, биха се спрѣли или потикнали отъ нѣколко изтъркани фрази.

Изобщо ретроградитѣ, които изучаватъ народитѣ по правилата и формата на професорската лекция и изъ богатитѣ библиотеки, не имъ се иска да признаятъ, че историческитѣ увлѣчения могатъ да бждатъ победени въ самото си начало, съ тѣхнитѣ отвлѣчени разсжждения. Само тогава се отхвърлятъ тѣ отъ обществото, когато плодоветѣ имъ излѣзатъ вече наяве, по които се узнава тѣхното вредно и погрѣшно направление. Съ други думи, неизбѣжни сж увлчѣенията и погрѣшкитѣ въ историческитѣ развития.

Всѣки обскурантъ съ закоравѣли понятия, който се би опиталъ да спре тия течения, спрѣлъ би съ тѣхъ заедно всѣко понататъшно развитие убилъ би и самия животъ.

Оставихме юнацитѣ да въртятъ своитѣ остри ножове, които блѣстѣха и тракаха още по-живо, по причина че имъ съобшихме нѣкои благоприятни новини, и заминахме съ бай Стояна по пжтя за Баня. Нощьта се преполовяваше вече, когато ние се изкачихме на единъ отъ величественитѣ срѣдногорски склонове, който дѣли Панагюрище отъ Баня. Тихъ прохладенъ вѣтрецъ ни полъхна откъмъ южна страна, който ни напомняше още следи отъ зимата. Като слѣзохме въ малката долчинка, отъ която до селото оставяха нѣколко крачки, отъ дѣсна страна въ шумата зарева гърлестъ юнакъ: „кои сте?“ — „Ваши братя българи отъ Панагюрище“ — отговорихме ние, понеже знаехме вече съ какви хора имаме работа.

Още нѣколко обяснения и при насъ се изтърсиха трима млади горски пилета, по които оржжието треперѣше като телле-

дисана китка. И при тѣхъ трѣбваше да се спремъ нѣколко нути, за да отговоримъ на хилядитѣ въпроси, които тѣ ни за ваха, за да имъ кажемъ, че деньтъ не е вече далечъ. На росн морава, тамъ близо до една шумка, ние петима едномишлен образувахме колело, и си срещнахме главитѣ една до друга, да не би да остане нѣкоя дума нечута и неразбрана.

— Не бѣше тая вечерь нашъ редъ да излѣземъ на стра но що да правимъ затворени вкѫщи? — каза единъ отъ б ската стража. — Нито сънь те хваща, нито работа ти се вър излѣзохме да се порадваме на гората, да й се научимъ отсе

Отъ Панагюрище ни казаха, че свърталището на апостол въ с. Баня е кѫщата на нѣкогоси попъ Грую, която водачътъ казваше, че знае въ коя махала се намира.

Нека читателитѣ забележатъ това име — попъ Грую, ко ще бѫде предметъ на разказа ми оттукъ-нататъкъ нѣколко пѫ

Прегазихме банската рѣка, понеже не можахме да улучи дървеното мостче, и влѣзохме въ селото. Селската будна стра ни поздрави едногласно отъ всички плетища, като че водѣхме себе си нѣколко мечки. Азъ говоря пакъ за кучетата. Тукъ б нахме, тамъ опрѣхме, докато най-после старичкиятъ ми водачъ призна чистосърдечно, че като не билъ дохождалъ отдавна селото, въ разстояние на което време станали много промѣ не му е възможно да налучи кѫщата на попъ Груя, а селски улици бѣха пусти.

Похлопахме на една голѣма кѫща, за която водачътъ бѣ полуувѣренъ, че тя е попската кѫща, и въ която свѣтѣше с свѣщь. Намѣсто да ни се отвори вратата, отвори се едно ма прозорче надъ главитѣ ни, отдето се подаде половинъ гла която ни попита кои сме и кого търсимъ. Ние не отговори удовлетворително, което даде поводъ на стопанина за съмнен

— Угасете свѣщьта и ми подайте шишенето — каза глав на своитѣ домашни, следъ като полузатвори прозорчето.

Ние отъ своя страна се понаведохме край плета и зах нахме да тъпчимъ земята на дължина, т. е., отстѫпихме отъ сп ната точка, за да не би неразбраниятъ стопанинъ да ни натов съ нѣкой куршумъ по гърба; а селската стража ни съпров даше и отъ двѣтѣ страни на улицата. По това време, когато дѣха обезпокоителни слухове, че днесъ-утре турцитѣ ще паднатъ, че Великдень или Гьоргьовденъ ще бѫде опредѣлени день за развиването на байрака, окото на българина не мига вече, малко щѣше да му мисли, дали да дръпне или не, ког насочи единъ пѫть изтритото шишене.

Докато се питахме предъ една голѣма порта, надъ която издигаха две клонести върби, дали тя е оная, която търси „тукъ е!" — обади се непознатъ женски гласъ отъ вѫтре страна на двора. Портата се отвори, колкото да се пъхнемъ, б да се види лицето, което ни отваряше, и следъ като влѣзо вече въ двора, пакъ се тръшна подире ни. Младиятъ капудж който бѣше наметнатъ съ бозовъ ямурлукъ, не бѣ нѣкой му катъ юнакъ, а 18-годишната дъщеря на попъ Груя, която отъ

рьта още чакала при портитѣ да посрещне високия гостъ — нковски, за идването на когото бѣ известена.

Споредъ разказа на баба попадия и на други нѣкои лица, я доблестна мома, отъ дохождането още на апостолитѣ нея ма, престанала да се занимава съ своята моминска работа. авното й занимание било да приготовлява на баща си книжни шеци, а нощно време обикаляла по двора, за да отваря портитѣ на апостолитѣ и другитѣ посланици, които често посещаваха щата на баща й. Ето зашо намъ се отвориха портитѣ на попъ руювата кжща, преди да похлопаме.

Две пъстри кучета вжтре въ двора се изправяха на заднитѣ крака, готови да ни издератъ очитѣ, но революционерката ше разпоредила още отъ вечерьта да турятъ на вратоветѣ имъ нджири, понеже, както казахъ, чакаше гости.

Влѣзохме вжтре вкжщи. Освенъ баба попадия, която кърпѣше и огъня нѣкакви дрешки, нѣмаше ни Бенковски, на попъ Груя, йто така сжщо заминалъ съ първия по околнитѣ села. Разбира , че баба попадия не можеше да знае движенията на Бенковски, споредъ думитѣ на стопанина й, който й казалъ, че тая нощь е се завърне, и тя се надѣваше да дойдатъ наскоро.

Кажи-речи, това и онова, азъ започнахъ да задрѣмвамъ оло огъня, понеже вече нѣколко деня ставаше какъ бъхтя тъ и не мога да си поспя. Щомъ залаяха кучетата, момичето баба попадия изхвръкваше отъ вратата да отвори на гоститѣ; все се връщаше сама.

— Баща й ще я прави байрактарка — говорѣше майката за щерята безъ ирония.

— Азъ ще хвана Ахмедаа*) — каза българската амазонка, ичервенѣ и прихна да се смѣе, като си затуляше въ сжщото еме лицето съ ржка.

Азъ, въ качеството си на 25-годишенъ ергенъ, разбира се останахъ хладнокръвенъ предъ яростната конкурентка, казахъ ѣколко благи думи, вънъ отъ програмата си, потрудихъ се да кажа доколко го изискваше мисията ми, че отъ нѣмай кжде мъ навлѣкълъ на себе си дрипавитѣ рупалански дрехи, подсуихъ си едното мустаче и захванахъ да си кривя окото къмъ дѣвата попова дъщеря... Младини!

Заспалъ съмъ по едно време, безъ да искамъ; усѣтихъ само ба попадия като метна отгоре ми едно пъстро чердже и говоше сама на себе си: „потенъ е; да не настине". Колко време мъ спалъ, какво е станало после около ми, не знамъ. Онова, ето се представи предъ очитѣ ми, следъ тоя кратъкъ сънь, ше следното:

— Ей я ставай да те видя що си за човѣкъ, та си се разположилъ така господарски въ чужда кжща! — чухъ азъ непознатъ асъ въ съня си, и докато сваля отъгърба си пъстрата рджица, тя отхвръкна настрана, като да я вдигна вихрушка.

---

*) Прочутъ по своята строгость забитинъ, който обикаляше въ него еме изъ околията.

Ужасъ! Азъ скочихъ на крака въ съня си като лудъ, в
ствие на това грубо събуждане; станахъ още по замаянъ и
шеметенъ отъ онова, що гледахъ напреде си. Високъ непоз
човѣкъ, съ моравъ фесъ на главата, наметнатъ съ черна му
на гърба, съ високи ботуши на краката, опасанъ по гър
съ много ремъци, на които висѣха два револвера, кама, чант
лескопъ, съ една речь напреде ми стоеше страшенъ човѣкъ
само той ли бѣше! Имаше нѣщо повече. Задъ гърба на ст
ния човѣкъ къмъ вратата слабата свѣтлина на ламбичкат
вѣтяваше мустакатитѣ фигури още на мнозина непознати —
да ги кажа, читателю, десеть души, а ти кажи — двайсеть,
нѣма да сбъркашъ. Тия последнитѣ бѣха облѣчени съ черни
чаклии потури, съ чифте пищови и дълги ятагани на пояса, ст
шенета въ ржце, едни отъ тѣхъ бѣха влѣзли въ стаята, а на
тата надничаха други, на които се подаваше само единиятъ мус
и дръжкитѣ на ножоветѣ имъ, широки на края, като просфор

— Кой си? говори! — извика още по-строго първиятъ
знатъ и тропна съ крака си.

Азъ не можахъ да се досѣтя още кой е тоя човѣкъ, и
води подире си толкова души; замаянъ още отначало, не зн
на какъвъ езикъ да му говоря, т. е. по кой начинъ; дали
дошло време да се мре, казахъ въ себе си, и се похванах
кръста да опитамъ стои ли револверътъ ми, който бѣхъ
бравилъ.

— Пжтникъ съмъ!... Работа търся... — изкривихъ азъ
да отговоря.

— Какво викате на човѣка? Васъ е дошълъ да тър
каза баба попадия, която най-напредъ разбра моето полож

Слава тебе, Господи! Чакъ сега дойдохъ азъ на себе
казахъ своето име.

— Ти ли си? тогава можешъ да седнешъ — отговор
меко непознатиятъ. — На караулъ около кжщата! — каза
като се обърна къмъ своитѣ мустакати другари. — Кафе, б
— извика на попадията, каточе тая последната му бѣше дев
дишна слугиня. — Ечмикъ на коня, момне! Стига си зѣпа
заповѣда той на попъ Груювата дъщеря. — Излѣзъ навънт
на моя водачъ, каточе бѣше солдатинъ, и чакъ тогава седн
среща ми при огъня.

Нѣма нужда да обяснявамъ на читателитѣ, които и так
разбрали вече, че тоя непознатъ съ феса и наметнатата
шама, не бѣше другъ никой, освенъ самъ Георги Бенковск
ония, които стояха на вратата и на които той извика „на кара
— негови тѣлопазители, вѣрни другари, събрани отъ сел
Панагюрище, Мечка и Петричъ.

Бенковски дошълъ, когато азъ съмъ заспалъ. Той се
чилъ още на двора, че го чакатъ двама души, които мак
да не познаваше лично, билъ увѣренъ, че не сж лоши хора.
бѣхъ заржчалъ на моя водачъ да ме събуди, когато се з
Бенковски, но и водачътъ ми, който бѣше пжтувалъ цѣли д
деня, не можалъ да противостои на сладкия сънь.

Докато Бенковски даваше заповѣди на четири страни, азъ успѣхъ да го разгледамъ отъ краката до главата. Той можеше да има възрасть приблизително 28—30 години, ръстъ тънъкъ, високъ, гърди изпжкнали напредъ, глава вирната назадъ, съ дългъ вратъ, лице прилично, малко сухо, усмивка сдържана и привлѣкателна, руси мустаци, тънки и доволно дълги, закривени отъ само себе си нагоре къмъ очитѣ, които придаваха особена представителность на лицето му; очи ясно-сини, погледъ проницателенъ, коса и вежди руси, както и мустацитѣ му, изобщо човѣкъ личенъ, човѣкъ, който бѣше въ състояние да привлѣче всѣки смъртенъ само съ вънщнитѣ си качества. При това, като се прибавятъ още неговитѣ движения, пъргавината му, строгата му речь, разправянето съ ржкомахане, обращенията му съ хората, които не оставаше да се почесватъ и да излагатъ своитѣ мнения пространно и да го учатъ на умъ, което е взаимна отстжпка и пр., вие ще имате горе-долу повърхностно понятие за портрета на Бенковски.

Преди да го видя още лично, азъ го знаяхъ кой е, видѣхъ писмата му въ Пловдивъ, въ които на всѣко и се мждрѣше кратката, знаехъ го, че е взетъ за апостолъ по милость, туренъ подъ личното наблюдение на Волова; но не зная защо, по вжтрешно нѣкакво настроение, азъ благоговѣехъ напреде му, чакахъ да ме попита, та тогава да се обадя, доброволно познавахъ, че той е великъ, съ една речь — изповѣдвамъ си чистосърдечно — бѣхъ омаянъ отъ Георгия Бенковски.

„И ние сме били апостоли; ако захванѣха да бесятъ тия последнитѣ, нашата скромность ще отиде на вересия" — казахъ азъ на ума си, като гледахъ съ колко души пжтува той, какъ е силенъ и самонадеженъ.

Не само въ нашия IV окржгъ, но по всички други окржзи изъ България, не е имало апостолъ, който да се държи като Бенковски, да се явява по селата накиченъ съ оржжие и заобиколенъ съ 10—15 души адютанти; а всѣки е въ състояние да разбере като какво впечатление е произвеждалъ той и на така въодушевеното население. Ето едно главно условие на неговия успѣхъ.

Следъ като Бенковски направи горнитѣ разпореждания и следъ като се разпореди съ своя тоалетъ, отъ който само мушамата остави настрана, а тежкитѣ желѣза, револвери, кама и патрони не сне отъ себе си — нѣщо обикновено у него — той се обърна къмъ мене.

— Е, казвай да видимъ какво си направилъ, кждето си ходилъ — каза той, следъ като допи първата чаша кафе и заповѣда да направятъ още по едно.

Азъ му разказахъ всичко, де какво съмъ направилъ, което е известно вече на читателитѣ, показахъ му статистикитѣ си, не зная какъ стана речь и за пълномощното писмо, което ми даде Воловъ въ Пловдивъ и което Бенковски поиска да види.

— Тия хора не искатъ да разберατъ, че съ граматика не се освобождава отечество — каза той разсърденъ и, следъ като сви

въ ржката си моето пълномощно, което азъ пазѣхъ като очитѣ си, хвърли го въ огъня.

— Училъ ли си се въ Европа? — прибави той, като ме изглеждаше съ съмнителенъ погледъ.

Споредъ неговитѣ думи, нѣмало нужда да се дèватъ пълномощни отъ апостолитѣ, защото това право ималъ само апостолскиятъ комитетъ. Въ сжщность обаче работата не бѣ така, не само по тая причина предаде той на огънь моето пълномощие. Най-много го ядоса него, че Воловъ се подписалъ главенъ двигатель на западна Тракия, която титла се виждаше работата да гъделичка неговото честолюбие, както ще стане явно въ по-нататашния ми разказъ. Азъ можахъ да заключа, че отношенията между тия двама братя-другари, които бѣха минали Дунава не да дѣлятъ първенство, а да си проливатъ кръвьта, бѣха твърде обтегнати, още повече, че когато Бенковски чу, че не съмъ се училъ въ Европа, захвана да се оплаква отъ Волова и да го напада въ неизпълнение на своитѣ апостолски обязаности.

Останалитѣ въпроси по приготовлението Бенковски разискваше и критикуваше съ дълбоко знание на дѣлото. Той отвори уста и не искаше вече да млъкне, каточе четѣше по книга всичко онова, което говорѣше.

— Петь хиляди чакмака*) да видя напреде си единъ пжть, ще се успокоя — казваше той.

На всѣка минута казваше, че го болятъ гърдитѣ отъ много говорене, увѣряваше, че въ разстояние на десеть деня надали щѣло да се набератъ да е спалъ десеть часа; а черното кафе вървѣше чаша подиръ чаша.

— Ако да не е и то, не зная какво ще правя — прибави той.

Съгласихме се азъ да се върна обратно въ Панагюрище, отдето да замина за Пирдопъ, да се помжча да основа комитетъ, защото, споредъ неговитѣ думи, въ това село не билъ ходилъ още никой отъ апостолитѣ, а той щѣше да замине за Вѣтренъ, и оттамъ ще се завърне въ Панагюрище, за да се свика голѣмото събрание. Хващането на Славкова действително ускори възстанието. Бенковски се боеше да не би да ни превари нѣкое предателство, неприготвени още, та затова бързаше вече да се приберемъ. Воловъ се намираше по това време изъ гйопценскитѣ села, който така сжщо билъ известенъ да побърза.

Преди да се отправя за Панагюрище отидохме съ Бенковски да се окжпемъ въ минералнитѣ бани, находящи се край това село, отдето той се върна въ кжщата на попъ Груя, а азъ и водачътъ ми хванахме панагюрския пжть.

— Азъ се радвамъ, че ти поне не си ходилъ въ Европа, а въ такъвъ случай, вѣрвамъ, че въ главата ти нѣма никакви граматики и запетаи, които най-много бъркатъ нашитѣ работници — каза той на прощаване.

---

*) Любима дума на Бенковски. Той никога не казваше хора, юнаци, хъшове, възстанници и пр., а чакмаци, което значи пушки.

IX

Пѣтлитѣ бѣха пѣли два пѫти, месецътъ поздравяваше Стара-планина отъ величественитѣ върхове на историческия Доспатъ, когато ние се покачихме на срѣдногорската рътлина и седнахме да запушимъ по една цигара край малката чешмичка, находяща се на това мѣсто, до пѫтя, надъ която се издигатъ нѣколко бѣли тополи.

— Да не се маемъ, че ще осъмнемъ — каза водачътъ ми, който познаваше времето по звездитѣ.

Въ Панагюрище пристигнахме, когато се разсъмваше, капнали за сънь. Решението да замина за Пирдопъ се изостави него день, защото споредъ думитѣ на лица, които познаваха отблизо това село, малко надежда имало да се направи тамъ нѣщо добро. Азъ не щѣхъ да се поколебая отъ тия неприятни известия, ако да не бѣхъ се срещналъ на другата вечерь съ игумена на калугеровския манастиръ Св. Никола — отецъ Кирилъ, съзаклетникъ въ комитета, който ми обади, че въ околнитѣ на манастира села: Славовица, Съргъ-Харманъ и пр. трѣбвало да стиде нѣкой апостолъ, защото той самъ не можалъ да ги убеди.

И така, азъ предпочетохъ да отида въ Калугерово, дето ме викаха, отколкото въ Пирдопъ, дето не бѣхъ убеденъ дали ще мога да направя нѣщо. Вечерьта, преди да тръгнемъ, преспахъ на метоха въ Панагюрище, принадлежащъ на поменатия манастиръ. И въ това общо-угодно заведение, дето служатъ най-безцвѣтнитѣ личности, сварихме въ една стая нѣколко души, които се занимаваха съ правене на фишеци.

Като влѣзохме вѫтре, по едно време отецъ Кирилъ се изгуби. Следъ малко той се подаде въ стаята, съ препасана сабя презъ кръста, съ два пищова отстрани, съ левче на калимявката, съ спуснати коси по раменетѣ, мешинено толумче за вода, провесено отзаде му, съ кръстъ въ рѫката, съ една речь, цѣлъ бунтовникъ. Подире му вървѣше цѣлиятъ персоналъ на метоха.

Съ това той искаше да ми се покаже, че е по сърдце и душа бунтовникъ, приготвилъ си е всичко нуждно за Балкана.

— Царвулитѣ ми, както и други нѣкои принадлежности, се намиратъ въ манастира — каза той.

На другия день пакъ трѣбваше да се бъхти пѫть къмъ село Баня, отдето е пѫтьтъ къмъ калугеровския манастиръ, $4^3/_4$ часа далечъ отъ Панагюрище. Единъ часъ преди да се съмне ние излѣзохме отъ последното село, възседнали на мулета. Споредъ увѣрението на отецъ Кирила, не трѣбвало да се боя отъ нищо, защото той често пѫтувалъ съ хора като мене, всѣки щѣлъ да си помисли, че съмъ слуга въ неговия манастиръ. Преди да тръгнемъ отъ кѫщата, въ която бѣхме влѣзли, дойде единъ българинъ да се изповѣда. О. Кирилъ го викна въ стаята, дето бѣхъ и азъ, и почна своитѣ свещенически обязаности въ мое присѫтствие. — „Доколко турци мислишъ да заколишъ?“ — беше първия въпросъ, който зададе на грѣшника о. Кирилъ, въ качеството си на изповѣдникъ. — „Колко фишека си направилъ? Ако нѣмашъ 300, за

тебе нѣма комка". — „Ножътъ ти намазанъ ли е съ масло? А
пушка и пищови имашъ ли? Сухари приготви ли си?" Най-напред
българинътъ преглъщаше, не че го смущаваха зададенитѣ въпрос
а че не очакваше да ги чуе въ време на изповѣдването. — „А
всички тия нѣща не си приготвилъ, повтарямъ, за тебе нѣм
комка" — свърши той. — Отъ два месеца насамъ азъ така изп
вѣдвамъ — каза ми той.

Оттатъкъ Баня се намира високъ срѣдногорски рътъ, покрит
съ гѫста цѣрова гора, отдето е пѫтьтъ за Калугерово. По-нататък
отъ другата страна на планината, сѫ турскитѣ махали, на бр
три-четири, наречени юруци. Мнозина отъ тия последнитѣ н
срещнахе, които познаваха отецъ Кирила, като познатъ съсед
и си заминаваха изъ пѫтя. Единъ дори се смѣси съ насъ, с
когото пѫтувахме доста време. Той не се забави да отвори страш
ния въпросъ: „какво ново се чува", въпросъ, който занимаваш
по него време и турци и българи.

— Не зная, папазъ ефенди, какво ще ни дойде на главитѣ
— говорѣше той. — Оремъ, копаемъ, както и другъ пѫть, н
рѫцетѣ ни сѫ пребити. Едни казватъ: московецъ ще дойде, друг
— сърбинъ, трети — не знамъ кой си; а сиромашьта се безпо
кои не на шега. Отидешъ въ града (Пазарджикъ), и тамъ сѫщо
безпокойство, и тамъ агитѣ шепнатъ нѣщо.

И действително, азъ констатирамъ, че по това време бъл
гаритѣ тържествуваха, а турскиятъ елементъ въздишаше. Клокоче
нето на вулкана, което отъ день на день все повече се усилваш
не можеше да не смушава мусулманскитѣ ни братя. Пролѣть, кат
рай, всичко живо, въодушевено и невъодушевено, се размърдал
а нивитѣ на българина обрасли съ бурень, никой не се интересув
отъ тѣхъ, рѫката, която ги е плѣвила и чистила, сега виеш
туплестъ фишекъ.

— Всичко това го е рекълъ Господь, господине, съ неговат
воля става всичко, — говорѣше въодушевениятъ селянинъ. — Ние
старитѣ, да кажемъ, че знаемъ и разбираме, но кой кара малкит
деца да играятъ по улицитѣ на талимъ, да си правятъ пушк
отъ пищѣлки, ножове отъ дърво и пр.? Защо тѣ оставиха своит
заветни игри: челика, топката, кимъ-пенди и други? Всичко по
казва, че е дошло време да се превземе изгубено царство, да с
прогонва поганския народъ отдето е дошълъ.

Въпросътъ не бѣше отъ труднитѣ. Доволно бѣ за наблюда
телния баща да попита самъ себе си съ какво се занимава,
работата ставаше ясна, т. е. искамъ да кажа, че ако той, съ сто
паницата си заедно, правѣха по цѣла нощь фишеци отъ свето
горски икони, и малкиятъ Иванчо или Колчо трѣбваше да прав
сѫщото.

Така или инакъ, но турцитѣ и тѣхното правителство не с
доспиваха. Когато ходжата излизаше да вика на джамията, гла
сътъ му трепереше като листъ, викаше той жално-жално, призо
ваваше отъ това високо мѣсто божията благодать върху мусулман
ския свѣтъ. Силното султаново правителство бѣше събрало цѣл
банда босоноги циганки, които подъ видъ на просякини бѣ изпро
водило по българскитѣ села да шпиониратъ. Около срѣдата н

месецъ мартъ излѣзе заповѣдь, никой търговецъ да не донася отъ Цариградъ и отъ другаде куршумъ (на дъски). Има примѣри, че по това време желѣзницата Одринъ—Сарамбей отиваше и се връщаше празна, като кола сламеница, само съ нѣколко души ходжи и турски чиновници. Наближи времето Джума — славенъ панаиръ, по турската комерческа хронология — а желѣзницата на Хирша скрибуца къмъ Ямболъ и Керменли само съ нѣколко коша турски имении и сандъци съ едирненска халва; комарджии гърци и ерменци бѣха търговцитѣ, които бързаха къмъ прочутата Джума, да представляватъ мело-драмата Хаджи Айватъ. Нѣма българи-търговци, нѣма денкове отъ копривщенски и панагюрски шаеци. И се събраха тогава всички инспектори, шефове и съветници на това еврейско експлоататорско дружество Chemines de fer de la Turquie d'Europe, да размишляватъ и търсятъ истинскитѣ причини на тоя упадъкъ.

Наскоро тѣ издадоха на български езикъ, понеже познаха, че тоя елементъ се радва на най-голѣмо болшинство, при всички увѣрения на елинскитѣ патриоти и на описанието на пловдивския географъ — Цикула, по главнитѣ правилници и циркуляри, напечатани съ едри букви, които налепиха по станциитѣ, дано удовлетворятъ ужъ разсърденитѣ българи. Отъ друга страна, сѫщата тая компания постави свои агенти по главнитѣ пѫтища и край Марица, да наблюдаватъ да не би по сухо и вода да изпровождатъ българитѣ своитѣ стоки; но всичко напусто! И тия спекулативни мѣрки не доведоха компанията до желаемата цель, при всичко че тя намали най-после ценитѣ на транспорта твърде низко.

Но не бѣше само това. Презъ цѣлата зима (1875—76 год.), едвали могатъ да се изброятъ до десетина сватби, станали между българи. Общото патриотическо течение бѣше турило рѫка на всичко. Само въ единъ Русчукъ избѣгаха нея зима 7-8 момчета отъ търговската класа, като завлѣкоха на своитѣ господари, кой по стотина, кой по 200—300 лири и минаха съ тѣхъ въ светата Ромъния да помагатъ на братята хъшове. Митю Цвѣтковъ, търговецъ отъ Вратца, взелъ на кредитъ лойта на нѣкойси турчинъ и преминалъ въ Влашко да я продава. Въ Гюргево той залага тая лой на хъшоветѣ, които ѝ прибраха паритѣ и купиха съ тѣхъ пушки за Ботйовата чета.

Сопѫтникътъ ни турчинъ се отби въ една отъ казанитѣ турски махали, а ние последвахме пѫтя си съ отецъ Кирила къмъ манастира. Минахме р. Тополница, надъ лѣвия брѣгъ на която се намира тоя манастиръ, срещу село Калугерово. Пладне бѣше минало, когато влѣзохме въ високитѣ порти на Св. Никола. Тамъ заварихме единъ гостъ, мисля отъ Т.-Пазарджикъ, учитель по селата, младъ момъкъ, съ фесъ и панталони и съ броеница въ рѫката, познатъ на отецъ Кирила. Още съ първо виждане той запита тоя последния какво ново се чува въ Панагюрище, безъ да обърне внимание на моето присѫтствие, понеже, както казахъ, дрехитѣ ми не ме препорѫчаха за човѣкъ, интересуващъ се отъ подобни работи.

— Време е, отче! Ти трѣбва да станешъ български по[...] Жарко *), ти трѣбва да поведешъ своето стадо, яко пастир[...] добрий — говорѣше разпалениятъ младежъ, обърнатъ съ гръ[...] къмъ мене.

Както се виждаше, милостьта му още не бѣше се срѣщал[...] съ нѣкой революционенъ апостолъ, но само така, по общо н[...] строение на населението — изразяваше онова, което въодушев[...] ваше всѣки малко-много развитичъкъ българинъ въ навечерие[...] на избухването.

— Трѣбва отче, трѣбва! Минутата е една отъ най-сгоднитѣ [...] продължаваше учительтъ. — Сънь не ме хваща вече, иска ми [...] и менъ... разбирашъ я? Да я припаша!...

Отецъ Кирилъ ми смигна, т. е. даде ми знакъ да въведем[...] заблудения въ кошарата, да го кръщаваме помежду си, [...] която цель той стана и затвори вратата. Учительтъ не подоз[...] раше още нищо; той се разхождаше по стаята и тънаникаш[...] една юнашка пѣсень, съ вирната глава.

— Байно, приближи се до масата да засвидетелствувашъ [...] клетва и съ подписъ ония огнени думи, които каза преди малк[...] Напреде ти стои български апостолъ — казахъ азъ и извадих[...] револвера си, а отецъ Кирилъ разпусна червения патрахилъ [...] гърдитѣ и запѣ „кръщайтъ са рабъ божий!"

Сбъркахме концитѣ начаса! Вирнатата глава на разпален[...] учитель клюмна надолу, като отсѣчена; той се сбърка отъ онов[...] що гледаше напреде си, парализираха му се и куражъ и идея, з[...] брави и попъ Жарка и всичко друго.

— Ама чакайте... Азъ не мислѣхъ за това! Азъ не съм[...] още приготвенъ... Азъ трѣбва да се допитамъ... — говорѣше т[...] — а долната часть на устата му играеше като цигански лжк[...]

Надве-натри закълнахме тоя обожатель на попъ Жарка. Д[...] като седѣхме въ стаята, той не стана вече да се разхожда, не [...] подигна главата нагоре, а свитъ на една страна въ кюшенцет[...] очакваше да не го подложимъ на други нови изтезания.

Въ това време въ широкия манастирски дворъ влѣзе въ[...] ржженъ конникъ, който още съ първото си влизане попита [...] игумена. Непознатиятъ бѣ гавазинъ или друго нѣщо при бълга[...] ската община въ Т.-Пазарджикъ; той донесе писмо отъ архи[...] рейския намѣстникъ въ тоя градъ, който му предписваше, [...] щомъ приеме това писмо, незабавно да тръгне за града, заед[...] съ гавазина. Отъ подобна бърза заповѣдь, така ненадѣйно, оте[...] Кирилъ се уплаши. „Има нѣщо", каза той и се метна на уморен[...] си добитъкъ, който не бѣха вкарали още въ яхъра. На тръгва[...] азъ му казахъ да ме препоржча на своитѣ вѣрни хора отъ ман[...] стира, че не съмъ работникъ, дошълъ да търся работа, както бѣ[...] казалъ, когато дойдохме най-напредъ, предъ нѣкои отъ ман[...] стирскитѣ хора, понеже предвиждахъ, че съ тая рекомандация [...] изпатя нѣщо; но той ми отговори, че не е нуждно, че ще се [...]

---

*) Лице, за което се слушаше по него време, че води бунтовниц[...] въ Херцеговина съ кръстъ въ ржката.

върне на другия день. Учительтъ, новопокръстениятъ, за когото тая случка бѣше най-благоприятна, намѣри сгоденъ случай да отстжпи, безъ да се обади нѣкому: видѣхъ гърба му, като излѣзе изъ портитѣ, и взе пжтя къмъ Калугерово. Че ще предаде онова, което пати въ манастирската келия, не вѣрвахъ; отецъ Кирилъ поне гарантираше.

Малко подиръ учителя замина и отецъ Кирилъ, заедно съ гавазина отъ пазарджишката община; а азъ останахъ въ богоугодното заведение, подъ видъ на работникъ, само подъ защитата на свети Никола. Не бѣше се загулилъ игуменътъ, когато нѣкои отъ манастирскитѣ работници и слуги предложиха обикновеното питане: „откжде бѣше, бе аритликъ“?

Въ манастира св. Никола, старо грамадно здание, несжществуващо сега — опожарено и унищожено презъ Априлското възстание отъ немилостива башибозушка ржка, — освенъ игумена, отецъ Кирилъ, имаше още двама калугери, Софрония, родомъ отъ Сопотъ, жилавъ калугеръ съ рѣдка брада, космитѣ на която можаха да се прочетатъ отъ петь крачки, съ окжсани дрехи, каточе бѣше минувалъ презъ пожаръ, и още единъ братъ, преподобний Хараламбия, отъ ближното село Калугерово, който бѣше се затворилъ въ манастира преди нѣколко години, ядѣше когато му дадатъ и излизаше по двора, въ дълбока нощь, когато заспятъ всички, само единъ или два пжти въ недѣлята. Случи ми се да го видя само единъ пжть на месечината, когато се молѣше Богу върху голитѣ камъни. Той приличаше повече на страшилище отколкото на човѣкъ. Споредъ разказа на слугитѣ, косата му била дълга до плещитѣ, никога не се миелъ и чешелъ, два три пжти се преобличалъ въ нѣколко години, бѣгалъ отъ подобнитѣ си, никой не знаялъ какво има въ стаята му, която стоеше винаги заключена. Казваха още, че една гладна година, когато имало много мишки, манастирскитѣ паткани (плъхове) му биле изгризали ушитѣ като пастърма. Когато башибозуцитѣ нападнали манастира и го запалили, нещастникътъ отецъ Хараламби изгорѣлъ живъ въ килийката си!

Манастирътъ св. Никола бѣше здание на два ката, съ около 50—70 стаи, стенитѣ на които, писани съ вжглени и мастило, свидетелствуваха, че той е билъ посещаванъ въ епохата на набожностьта отъ многобройно число гости, христолюбиви българи. „Да се знае, че на сами день св. Никола, 1843 г. кожухарския еснафъ отъ Татаръ-Пазарджикъ, като бѣше дошелъ да се весели, нападна се отъ 15-20 души турци. Стана страшенъ дженкъ (сражение), въ който еснафътъ надви, турскитѣ чапкъни избѣгаха, като оставиха три ножа и два чифта иминии. Отъ еснафътъ, на единъ калфа само пукнаха главата“. Това събитие бѣ написано въ голѣмата стая срещу Калугерово, надъ портитѣ. Стенитѣ на всички други стаи бѣха изпълнени съ надписи, написани повечето отстрана на царствуващитѣ тогава неприкосновени еснафи: абаджийски, кожухарски, терзийски, сапунджийски и пр., събитията на които бѣха или че нѣкой се произвелъ отъ калфа на майсторъ, та се изпило толкова и толкова оки вино, или пъкъ че угощението (моабетътъ) траялъ цѣли три деня и три нощи,

Но по онова време, когато азъ посетихъ тоя старъ манастиръ, стаитѣ, които сѫ били свидетели на тогавашното еснафско могѫщество, нѣкои бѣха пълни съ сѣно, други нѣмаха врата и прозорци, на трети бѣ се продънилъ тавана, по който лупѣха кресливитѣ гарги и жълтооки кукумявки.

Малката манастирска черквица, скромно и старичко здание, почти равно съ земята, се намираше срѣдъ двора, срещу вратата на която е буйната студена чешма. Само вънкашнитѣ стени на манастира, които приличаха на сѫща крепость, бѣха запазили своето първобитно положение. Освенъ другитѣ домашни хвъркати гадове, тукъ имаше до петдесеть и повече пауни, които украсяваха съ своитѣ златни пера опустѣлото здание.

Останалитѣ манастирски хора бѣха: работници, вѫтрешни слуги, пазачи, овчари, козари и пр. Имаше и единъ-двама мустакати ученици, кандидати за свещеници отъ околнитѣ села, които бѣха дошли въ манастира да изучватъ черковния редъ.

Калугеринътъ отецъ Софрония завеждаше стопанската частъ на манастира. Отъ сутринь до вечерь тичаше той по нивитѣ и лозята, между които имаше нѣколко парчета негово собствено притежание. Щомъ се свършеше полската работа, той нарамваше дисагитѣ и тръгваше отъ село на село да събира за Богъ да прости и за подновяване храма на св. Никола; а въ сѫщность, споредъ думитѣ на старитѣ слуги, сиромашката лепта изчезвала въ бездъннитѣ джебове на отче Софрониевото расо, когото оценяваха да е човѣкъ съ стотина опашки. Единъ неговъ роденъ братъ, на име Врати, родомъ отъ Сопотъ, бѣше дошелъ това време при богатия си братъ калугеръ за помощь, заедно съ стопанката си и съ полуголитѣ си дечица. Тоя последниятъ имелъ злочестината да мисли по старо предание, вижда се, че и отъ калугеръ може да стане човѣкъ; но като постоя десетина деня въ манастира, като пояде черния суровъ като кальхлѣбъ заедно съ аргатитѣ, замина си една зарань, съ сълзи на очитѣ, като викаше високо: „братъ! — брадва главата ти да отсѣче!"

Споредъ своето положение, като човѣкъ, дошелъ да търси работа — както ме бѣше препорѫчалъ о. Кирилъ — дадоха ми вечерьта мѣсто за спане, по милость, не при аргатитѣ, което щѣше да бѫде за мене гордость, а при други божи създания много по-долни сѫщества: единъ 65 годишенъ старецъ, отъ 15 години свинарь на манастира, който билъ дошълъ да слугува на св. Никола за душата си, безъ никакво възнаграждение, само за хлѣба и за по три-четири оки тютюнъ въ годината. Скѫперникътъ калугеръ не се погрижилъ въ разстояние на толкова време да даде на тоя серсемъ-старецъ, слуга на св. Никола, ако не друга дрешка, поне една ризица. Намѣсто риза, той носѣше една скѫсана аба, а горнитѣ му дрехи се състояха отъ кози кожи, съ които се тътрѣше, и зимно и лѣтно време.

Да не помислите, че тоя св. Николовъ човѣкъ бѣше неблагодаренъ отъ скотското си положение? Боже съхрани! По цѣли нощи той ми се оплакваше не противъ калугерската неблагодарность, а срещу немирното чловѣчество, което изсѣкло гората, а

по тая причина лишило любезнитѣ му другари — свинетѣ отъ еднокремешния жълждъ.

— Горкитѣ хайванчета! цѣлъ день тичатъ, квичатъ, ровятъ и пакъ гладни — говорѣше това кречетало отъ сърдце и душа. — Сърдцето ми се кжса, като гледамъ, но що да чинишъ!

Нашето общество се допълняше още отъ две сополиви козарчета, които приличаха на уранъ-гутани и които се разговаряха около огъня за шутата коза и пъстрото чишихче, че и тая година останали ялови. Стаята бѣше една отъ най-окаденитѣ и нечисти, неметена откакъ се направилъ манастира; а ядене даваха, онова що бѣше останало отъ ратаитѣ и гоститѣ: бобъ, леща и зеле, изсипано въ единъ чебуръ, едно възъ друго, отдето го подаваха отново.

Заранята на другия день не бѣхъ сталъ още, когато дойде да ме извика единъ слуга, да съмъ отишълъ при отче Софрония.

— Брациговчени (азъ се казахъ, че съмъ отъ село) сж майстори — каза последниятъ и ми подаде една букова цепеница да съмъ направилъ топуришки на нѣколко мотики, защото на другия день се стѣгаха да копаятъ лозята.

Азъ казахъ, че не разбирамъ отъ тоя занаятъ.

— А какъвъ знаешъ? — попита втренчено Софроний, като да бѣ изгубилъ всичкото си богатство.

— Никакъвъ — отговорихъ азъ, като се надѣвахъ, че довечерьта ще пристигне игуменътъ отъ Пазарджикъ; а отъ друга страна, ако кажехъ, че съмъ овчарь, щѣха да ме накаратъ да постригвамъ похабени шилета.

— Да копашъ на лозе поне не знаешъ ли? Тукъ е манастиръ, грѣхота е да се яде хлѣба току тъй — говорѣше убедително Софрония.

Вихъ, трихъ — нѣмаше що да се прави. На другия день, въ числото на работницитѣ, момчета и момичета отъ селото Калугерево, които отиваха да копаятъ и рѣжатъ, начело съ Софрония, и азъ правѣхъ часть, съ търнокопъ на рамото. Като незнаещъ, туриха ме да копая дълбоки дупки на дължина, за да заравятъ вжтре лозови пржчки, което се казва далдърми.

— И това работа ли го считашъ, бай Хараламбе (името ми)? Това е играчка — говорѣше скжперникътъ калугеръ. — Ей такива малки дупчици ще правишъ, колкото да не стоишъ безъ работа. Всичко това, т. е. трудътъ нѣма да отиде напусто, св. Никола е чудотворецъ: той ще ти помогне...

Малки, голѣми дупчицитѣ, но следъ два-три часа на моитѣ ржце имаше пришки, на голѣмина колкото единъ лешникъ; а кръстътъ ми се пребиваше отъ навеждане. Три пжти копвахъ и два поглеждахъ къмъ слънцето, нѣма ли да клюмне къмъ синитѣ върхове на Доспатъ-Дагъ, за да тури край на моитѣ мжки, да ме отърве отъ ноктитѣ на отвратителния калугеръ. Останалитѣ ми другари копачи, широкоплещести селяни и здрави селянки, червенитѣ крака на които мѣтаха жълтата пръсть по гърба си като кобили, пѣеха и се смѣеха помежду си. Скоро тѣ обърнаха внимание на моята изнѣженость и некадърность да из-

вивамъ мотиката, и така станахъ имъ добъръ предметъ за забавление.

— Ей че калпавъ свѣтъ имало, брей! — говорѣше единъ селянинъ и плюеше на ржцетѣ си, за да се не хлъзга гладкиятъ сапъ на мотиката.

— Ти кокали нѣмашъ ли по тѣлото си, бе аратликъ? — питаше единъ другъ, който копаеше наредъ съ една мома, вѣроятно негова любовница, предъ която искаше да покаже своето остроумие.

— Не ми закачайте любовника, азъ ще се оженя за него — каза на присмѣхъ една остарѣла мома, задната часть на която приличаше на кондураджийски тезгяхъ.

Това каза тя и прихна да се смѣе, прихнаха и другитѣ присжтствуващи, а азъ се потѣхъ съ мотиката въ ржка. Никога нѣма да забравя тоя день. За всичко имаше да благодаря на о. Кирила, който не ме препоржча, преди да тръгне за Пазарджикъ. Впрочемъ, имаше и това, че той бѣ много смутенъ кога да тръгне. На калугерътъ Софрония, който бѣше единственото самостоятелно лице въ манастира, азъ не смѣехъ да се изкажа. На втория день отказахъ да ида на лозята, избѣгахъ още зараньта въ ближната гора надъ манастира. Разбира се, вечерьта ми двдоха хлѣбъ, следъ дълги мърмрения. Всички викаха отгоре ми.

Единъ недѣленъ день кандидатитѣ за свещеници бѣха събрали около си всички слуги отъ манастира да имъ четатъ нѣщо. Тѣ четоха наредъ всичко, каквото имъ попаднѣше подъ ржка. Сега единиятъ отъ тѣхъ четѣше съ гласъ книжката на А. Цанова „Напредъкъ", въ отдѣла за образованието въ Германия. Между слушателитѣ държахъ мѣсто и азъ. Не можахъ да се стърпя да не се подиграя съ многознаещия кандидатъ, за когото бѣхъ увѣренъ, че нищо положително не разбира отъ онова, което четѣше на другитѣ. Въ поменатия отдѣлъ на книжката „Напредъкъ" често се срѣщаше думата „Германия".

— Да ми бжде простено, отче, ще те попитамъ какво е това Германия? — казахъ азъ съ подобаеща смиреность и напрегнато любопитство.

Предъ бждещия пастиръ се изпрѣчи дълбокъ океанъ. Спрѣ той четенето и гордо подигна глава къмъ тавана, дето погледнаха всички слушатели, манастирски слуги, каточе Германия се намираще въ тавана.

— „Германия"... То ще рече... такова... санкимъ хора го кажи, като насъ... По-просто, Германи ща каже разбойници — избухна най-после кандидатътъ и почна да си чете преспокойно, съ още по-високъ гласъ.

— Храни Боже, като нашитѣ черкези — отговориха нѣколко отъ слушателитѣ.

— Сжщо! — потвърди кандидатътъ, безъ да си дигне главата.

Тукъ се получаваше и полицейскиятъ вестникъ Едирне, събратъ на в. Дунавъ, който стоеше свързанъ на полицата и съ който Турция просвѣтяваше населението. Азъ го развързахъ, но що да видишъ, всички листове бѣха отъ единъ брой. Споредъ събранитѣ ми сведения, редакцията на това гюбре чакала да изтече

годината. Па тогава изпращала вестника изцѣло, който брой се попадне. На манастира св. Никола се случило да изпратятъ 50—60 листа само отъ единъ брой. Кой си криви устата да казва, че султанското правителство не разпространявало просвѣщение!..

Отецъ Кирила го нѣмаше още никакъвъ. Тукъ, въ манастира се научихъ за една негова постѫпка, която характеризираше твърде нагледно началникътъ на богоугодното заведение. Между манастирскитѣ слуги имаше единъ, който едвамъ си влѣчеше крака. На въпроса, отъ какво е боленъ, разказаха ми следното: Една нощь отецъ Кирилъ проваждалъ болния субектъ да извърши нѣкаква работа, която била съпрежена съ очевиденъ рискъ.

— Не отивамъ, дѣдо — отговорилъ слугата.— И азъ нося душа.

— Върви! Нѣма да патишъ добре — продължавалъ решително дѣдо Кирилъ.

— Убий ме! — твърдѣлъ якоглавниятъ подчиненъ.

Отецъ Кирилъ снелъ отъ стената дългата филинтра, кондакътъ на която се скрилъ подъ гѫстата му брада.

— Върви, ще те опаря! — следвалъ той да убеждава за последенъ пѫть якоглавия.

Тоя последниятъ мислѣлъ, че работата е шега, и по тая причина не мърдалъ отъ мѣстото си.

Пушката се запалила и слугата се сгърчилъ на два ката, започналъ да си кѫса парцалитѣ.

— Оле-ле! дѣдо попе — изгори ме! Скоро давайте вода, запалихъ се цѣлъ — викалъ отчаяно нещастникътъ, а дѣдо попъ гледалъ спокойно дима, който се виелъ отъ брадата му, като мъгла, следъ изгърмяването.

— Нѣма ли да се тѫжишъ на конака? — попитахъ азъ пострадалия.

— Той си е нашъ; вчера ме ударилъ, днесъ ме обича — отговори той.

Цѣли петь деня стояхъ азъ въ манастира да чакамъ о. Кирила, отъ когото нѣмаше още никакво известие. Чакахъ азъ, защото безъ препорѫка на мѣстни хора никѫде не можехъ да се мръдна. Това е поразителенъ фактъ, че безъ участието на населението апостолитѣ не чинѣха нищо.

Покрай другитѣ неудобства, най-осезателно бѣ това, че като бѣгахъ отъ работата, манастирскитѣ слуги не ми даваха храна да си поямъ. Бѣхъ съзрѣлъ единъ пѫть, че въ една стая задъ вратата имаше грамаденъ снопъ сухи свински суджуци. Оттогава търсѣхъ сгоденъ случай, какъ да доближа рѫката си до тѣхъ, за да подкрепя гладния си стомахъ. Тоя случай ми се представи една вечерь, срещу нѣкакъвъ праздникъ, когато всички находящи се въ манастира влѣзоха въ черквата на бдение. Когато пълнѣхъ съ сухитѣ суджуци джобоветѣ, пояса и пазвитѣ си, въ тая именно критическа минуте, която, ако се откриеше, снемаше вече маската на моята тайнственость, друга една компрометирана личность, Петко Радевъ отъ Пазарджикъ, убиецъ на единъ бей преди нѣколко месеца, който се търсѣше и подъ земята, следѣлъ съ богоропко всички мои действия около вързопа съ суджуцитѣ. Той се на-

миралъ въ сѫщата стая, затворенъ въ долапитѣ, отдето ме и гледалъ. Разбира се, че всичко това било отъ игла до конецъ изказано още сѫщия день отъ Петка на калугера Софрония. — „Човѣкъ, който яде свински суджуци презъ велики пости, не му е чиста работата“, казали тѣ. Петко, на когото вѫжето стоеше намазано въ Пазарджикъ, дръпналъ огънь откъмъ себе си, т. е. той помислилъ, че съмъ турски шпионинъ, дошелъ съмъ да издирвамъ неговото прибѣжище *). Гледамъ азъ о. Софрония върви все около ми и ми говори съвсемъ на другъ езикъ, но кой знаеше, че припознаването ми за шпионинъ обърнало най-после неговото внимание върху ми.

Презъ сѫщата нощь, ни въ туй, ни въ онуй време, когато всичко почиваше въ обятията на сладкия сънь, жаленъ женски гласъ, който се отражаваше още по-жално изъ поруганитѣ манастирски развалини, разбуди мало и голѣмо. Това бѣ гласътъ на баба хаджийка, старата майка на о. Кирила. Тя бѣше седнала на колѣне вънъ въ манастирския коридоръ, дето се заливаше въ сълзи. Всички слуги бѣха се събрали около ѝ да я питатъ защо плаче, но тя не отговаряше никому. — „Майка, майка, мила рожбо! Защо не ме послуша и тръгна въ тоя пѫть? Кой ще сега да ти помогне!“ — нареждаше тя и нищо повече. Макаръ да нѣмаше по-точни сведения какво се е случило съ рожбата, но и това бѣше достатъчно за мене, за да взема мѣрки о-време, защото, ако отецъ Кирилъ бѣше затворенъ, претърсването на манастира ставаше неизбѣжно.

X

Следъ това произшествие съ баба хаджийка азъ не можахъ да затворя вече очи; услушвахъ се отъ минута на минута, кога ще се похлопатъ пѫтнитѣ врата, за да си търся леснината. Азъ се бояхъ отъ бастисване на манастира. Щомъ обаче се съмна и синджиритѣ на портата придрънкаха, първи азъ изхвръкнахъ отъ това опасно гнѣздо и хванахъ презъ гората къмъ Панагюрище, безъ да се обадя никому отъ манастирскитѣ хора. Само предъ мѫтната Тополница се спрѣхъ малко, за да измѣря съ очи нейния бродъ, която отпосле прегазихъ съ дрехитѣ си, и хванахъ пѫтя къмъ турскитѣ махали. Въ една отъ тия последнитѣ гърмѣха тѫпани, а край селото се виждаше много събранъ народъ, повечето на коне. Полюбопитствувахъ и узнахъ, че имало турска сватба, най-сгоденъ моментъ да се нахраня и да премина безопасно.

Агитѣ бѣха излѣзли да правятъ кошия (надпрепускване съ коне), при звуковетѣ на тѣхнитѣ любими тѫпани и зурли. По-ста-

---

*) Разбира се, че отъ всичко това азъ не знаехъ нищо. Но когато се дигна възстанието, на първия още день като срещнахме калугеровскитѣ възстаници, гледамъ младъ момъкъ, когото за пръвъ пѫть виждахъ, върти коня си около ми и иска да ме прегръща. — „Сладки ли бѣха суджуцитѣ? — питаше той и умира да се смѣе. Това лице бѣ Петко Радевъ, който следваше въ редоветѣ на възстаницитѣ.

рит ѣ и богати отъ тѣхъ бѣха насѣдали на постлани рогозки, съ дълги чибуци въ ржце, за да инспектиратъ кошията и да се произнесатъ кому именно трѣбваше да се падне най-скжпоцениятъ бакшишъ. Въ качеството си на простъ зритель на отоманското величие, азъ не само че не бѣхъ заподозрѣнъ, но станахъ дори и вжтрешно лице; преди да ме накаратъ да взема уморенитѣ коне да ги разхождамъ, азъ се впуснахъ раболепно и поехъ два изпотени ата отъ ржцете на единого. За да представя сжщи покоренъ рая, свирѣхъ съ устата си, както се прави обикновено, кога се разхождатъ уморени коне, и гладѣхъ тия последнитѣ съ ржката си по главата и гривитѣ.

Нахранихъ се на гостолюбивата турска софра, пихъ единъ-два пжти отъ сладкия шербетъ, който замѣства руйното вино между турцитѣ, и си заминахъ по пжтя доволенъ и благодаренъ. Докато бѣхъ още въ селото, единъ старъ турчинъ, който пушеше лула, цигара и въ сжщото време теглѣше емфие едно подиръ друго, се опита да ме хване за слуга, да му паса овцетѣ. Пазарлъкътъ ни не можа да стане, защото азъ поискахъ, освенъ годишната заплата, да бждатъ отъ него още царвулитѣ и тютюня.

На върха на планината, която е между турскитѣ махали и с. Баня, азъ се изгубихъ, по причина че бѣше паднала гжста пролѣтна мъгла. Благодарение, обаче, на единъ говедарь турчинъ, който хокаше наблизо подиръ говедата, можахъ да се оправя пакъ изъ правия пжть къмъ Панагюрище.

Въ последното село, кратерътъ на димящия се вулканъ, азъ пристигнахъ сжщия день щомъ притъмнѣ. Отидохъ право при Ивана П. Луковъ на Гешеновия ханъ. Вечерьта, когато се опразни вече кафенето и когато се борѣхъ съ скромната си вечеря, при мене влѣзе младъ 25 годишенъ момъкъ. Безъ да ме поздрави дори, което не заслужавахъ, като всѣки простакъ, той се намѣсти напреде ми, сякашъ бѣше опредѣленъ да ми брои хапкитѣ, и почна да ме разпитва за това и онова, като напримѣръ: оремъ ли по селата, скжпо ли е житото, има ли алъшъ-веришъ и пр. Виждаше се, че милостьта му е лизнатъ, т. е. работникъ, защото и нему се пощѣ най после да си продаде гроша. — Ами чува ли се страшно по вашитѣ села? Биятъ ли ви турцитѣ? — питаше той отдалечъ-отдалечъ.

Азъ го изгледахъ нѣколко пжти подъ вежди, отговаряхъ му рѣдко; каза му и Иванъ Луковъ: „остави сиромаха да си дояде“; но разбира ли дебела глава отъ подобни нѣща!

По едно време той се досѣти; стана като попаренъ отъ мѣстото си, приближи се до Ивана, когото попита нѣщо, обърна се да ме изгледа още единъ пжть, тръгна къмъ вратата, а после се върна и поиска извинение.

— Прости ме, господине! Много сбъркахъ — говорѣше той съ прекалено благоговение.

Въ Панагюрище не бѣха се завърнали още ни Воловъ, ни Бенковски. Па нѣмаше и нужда отъ тѣхъ въ това село — огньтъ горѣше и така, безъ пламъка на чуждо раздухване.

Чакахъ азъ тѣхното пристигане нѣколко деня. Въ разстояние на това време бѣхъ честитъ да се сподобия да копая оная

дупка на Гешеновия ханъ за туряне на варь и да варя ракия, разбира се, не наистина, както въ манастира, а само да се намирамъ на работа. Когато копаехме дупката, имахъ за другарь нѣкойси Иванъ Кобилата, който бѣше се условилъ съ Гешенова, векилинъ по него време въ конака, че по настѫпващитѣ праздници, Възкресение, щѣлъ да му даде ножъ, сребърни пищови и арнаутска риза, за да вземе участие въ селската стража, която се приготовляваше да пази тишината около хорото.

Наближаваше Възкресение. Едвали панагюрци бѣха посрещали така тържествено и така весело тоя християнски праздникъ, отъ сѫществуването на селото имъ и досега. Още отъ разпетия петъкъ въорѫжена стража на брой 20—25 души, всички горещи съзаклетници въ революционния комитетъ, въорѫжени, както се следва, съ свѣтли като огледало орѫжия, съ подсукани мустаци и кривнати калпаци, крачеха тържествено изъ улицитѣ; мало и голѣмо се трупаше да изглежда ужъ пазителитѣ на тишината, не като селски стражари, а бѫдещи бунтовници, понеже всѣки ги знаеше на кой Господь слугуватъ. Мина се Възкресение, редъ дойде да се отпразднува великия петъкъ, въ който день става сборъ въ Панагюрище, на мѣстото св. Петка, малъкъ параклисецъ, находящъ се горе надъ селото, на едно високо мѣсто. Той не бѣ сборъ, въ пълния смисълъ на тая дума, но нѣщо много по-велико, много по-тържествено. Следъ пладне писнаха около 20—30 гайди, загърмѣха циганскитѣ тѫпани, каточе всесилниятъ султанъ отиваше на ловъ; народътъ отъ Панагюрище и околията, мало и голѣмо, старо и младо, на тумби на тумби, пълпѣше възъ баира надъ селото къмъ горриказания храмъ. Всѣко отдѣление, всѣка избрана дружина приятели и едномишленици се предвождаше отъ една-две гайди или поне отъ единъ тѫпанъ. Подиръ тѣхъ вървѣха малки момчета или цигани, които носѣха голѣмитѣ бъклици и едно-друго за ядене. Друго едно отдѣление, състоящо отъ разгърдени цигани, идѣше съ червени антерии и лисичи опашки на главитѣ, които се предвождаха отъ нѣколко ясногласни зурли. Тоя отдѣлъ съставляваше пехливанското тѣло, т. е. гладиаторитѣ, казано учено, които нарочно бѣха дошли отъ околнитѣ села да увеличатъ удоволствието на панагюрци, съ трошенето на собственитѣ си кости. Това отдѣление дигаше най-голѣмъ шумъ, каточе се състоеше отъ хиляда души.

Най-после се зададоха и намѣстницитѣ на панагюрския мюдюръ или селскитѣ векили, заедно съ всички останали панагюрски първенци, до единъ членове на приготвителната комисия за бѫдещето възстание. Тѣ пристѫпиха като сѫщински български велможи, тѣхъ съпровождаше най голѣмо число въорѫжени стражари, които подъ звуковетѣ на разнообразнитѣ свирни стѫпваха като сѫщински войници. Облѣченъ въ по-чистички мѣстни дрехи, изтрити колчаклии потури, панагюрска гугла и пр., присѫтствувахъ и азъ на това общо веселие, придруженъ отъ нѣколко другари.

Следъ божествената литургия, постлаха се нѣколко килима върху зелената морава, върху които насѣдаха първенцитѣ, въ видъ на полукрѫгъ, за да могатъ да гледатъ всички на различ-

нитѣ увеселения. Най-напредъ се изстжпиха предъ лицето на панагюрскитѣ слънца пехливанитѣ-цигани, почти полуголи. Тѣхнитѣ вратове, ржцетѣ имъ до рамената, опърленитѣ имъ като чукани крака и пр., бѣха намазани съ дървено масло, което, нагрѣно отъ слънчевитѣ лжчи, придаваше на кожата имъ цвѣта на лустросана кожа. Бързо и отчаяно заплющѣха тия ржце, гордо и наперено дѣлѣха мегдана съ своитѣ противници, изкусно поклекваха и се движеха; а тжпанитѣ и зурлитѣ гърмѣха непрестанно. Зурладжиитѣ-цигани надуваха своитѣ пискуни съ такава охота, че голѣмитѣ имъ очи бѣха ударили навънъ, като да бѣха притиснати между воденични камъни, а задъ ушитѣ имъ се издигаха две изпжкналости, като яйца, които се дигаха и слагаха. Когато вече се срѣщаха двама борци гърди срещу гърди, тѣ се удряха немилостиво единъ другиго, най вече по отворенитѣ космати гърди и по потнитѣ вратове. Когато единъ отъ двамата паднѣше, тжпанитѣ и зурлитѣ засвирваха особенъ маршъ, победительтъ издигаше гордо дѣсната си ржка, подъ която победениятъ трѣбваше да мине, като произнасяше въ сжщото време и думата **е в а л л а х а**, и двамата се отправяха къмъ първенцитѣ, съ низки теменета, цѣлуваха имъ скутоветѣ, които имъ даваха отъ своя страна по нѣкоя пара бакшишъ.

По-нататъкъ на сжщата поляна бѣ се залюлѣло пъстро хоро — редъ колчаклии потури и черни скромни фустани, отъ шаеченъ платъ. Тропаха младитѣ отъ всичкото си сърдце и душа, охкаше младата тревица подъ тѣхнитѣ крака; а наежената стража, съ една ржка върху ножа и друга на черното мустаче, което се пропъхваше и увиваше между двата пръста, обикаляха извжтре и отвънъ. Угодливитѣ фараонови синове, които имаха злочестината да мислятъ, че тѣхната циганска мелодия е главната причина на въодушевеното хоро, напрѣгаха още по силно гърдитѣ си. Но панагюрскиятъ момъкъ не скачаше ни за хатъра на св. Петка, ни за чернитѣ очи на своята любовница. Него го въодушевяваше съвсемъ друго нѣщо, пленѣше се той отъ мисъльта, че опредѣлениятъ день наближава; въобразяваше си той, ако днесъ скача на хорото подъ изпитателния погледъ на Даутъ Онбаши, миренъ и скроменъ като жена, като какво ще бжде, когато байрактарьтъ поведе това хоро и ако аккапзалиитѣ ножове дойдатъ на една линия? Каква минута!

— Ако се дигне прахъ откъмъ св. Никола, ей сега въ тая минута, ако чуемъ, че два пищова изгърмятъ и двама души на коне довтасатъ да ни известятъ, че Пловдивъ или другъ нѣкой градъ е възсталалъ, какъ ще постжпи населението? — попитахъ азъ единъ отъ съзаклетницитѣ.

— Най-напредъ ще се причестимъ съ кръвьта на ония, които сж насѣдали тамъ подъ дървото; а после ще се обявимъ още тукъ, на това мѣсто, за независими — отговори моя приятель.

Ония, които той показваше подъ дървото, бѣха конашкитѣ хора отъ Панагюрище, т. е. турскитѣ заптиета, които се бѣха свили настрана, не като господствуваща полиция въ страната, а като нѣкои пленници. Никой не се боеше отъ тѣхъ, никой не ги питаше колко пари имъ струватъ кжситѣ пюскюлчета.

По това време именно бѣше разгласено между всички съзаклетници онова остроумно откритие, което не малко обърна нѣкои скептически умове и даде поразителенъ потикъ на пропагандата въ 1876 година. Азъ говоря за математическата истина, която се срѣщаше въ думитѣ: „Турция ще падне".

Ето това философско откритие, въ което като се обърнатъ буквитѣ на идеалното изречение въ черковни цифри, излиза годината **1876.**

т = 300	к = 20	п = 80
у = 400	е = 5	а = 1
р = 100		д = 4
ц = 900		н = 50
і = 10		е = 5
я = 1		
1711	+ 25	+ 140 = 1876

И така, Турция ке падне! Ке падне тя именно презъ 1876 година. При всичкитѣ ми питания и издирвания, както тогава, така и по-после, азъ не можахъ да се добера до името на гениалния авторъ на това знаменито откритие. Ако това лице, което и да било то, живо или умрѣло — бѣше написало хиляда дебели томове, не щѣше да подпали толкова огъня въ сърдцата на българския народъ, отколкото можа да достигне то само съ три думи.

Азъ предполагамъ, обаче, че авторътъ на Турция ке падне не е само едно лице, а цѣлиятъ български народъ, чието божествено огненно въодушевение по това време откри едновремено това съвпадение. Всѣки знаещъ да чете и пише съзаклетникъ е писалъ по онова време това изречение съ собствената си ржка, за да се увѣри по-нагледно въ неговата истиность.

По това време Бенковски се завърна въ Панагюрище на 4 априлий и слѣзе въ кжщата на баба Стойковица Сапунджийката. Колкото по добре отиваха работитѣ отъ день на день, толкова той ставаше по-силенъ и по-неограниченъ въ своитѣ действия. Който се приемаше отъ него на ауденция, считаше го това за особена милость. Нищо не одобряваше той, всички бѣха лошави предъ очитѣ му. Едни обвиняваше въ нерешителность, други въ скжперничество, трети не били горещи патриоти и т. н. Една нощь, когато влизаше въ Панагюрище съ другари, излѣзли напреде му случайно турскитѣ заптии, които, като видѣли непознатъ човѣкъ, поискали да го спратъ. Той се бѣ разсърдилъ на панагюрци, че не сж разпоредили да предупредятъ тая среща, каточе и заптиитѣ бѣха длъжни да се покоряватъ на революц. комитетъ; поиска да се осжди на смърть единъ отъ заптиитѣ, на име Хасанъ, мисля, който най-много постоянствувалъ да се хване непознатия.

Освенъ че работитѣ отиваха много добре въ IV окржгъ, апостолскитѣ писма отъ останалитѣ три окржга говорѣха нѣща невѣроятни, които раздражаваха Бенковски още повече. Споредъ надутото съдържание на тия писма, наистина човѣкъ би се отчаялъ, като гледа колко напредъ сж отишли нашитѣ братя отъ другитѣ краища на отечеството ни. „Вие, байновци, следвате да

броите още вашитѣ работници съ стотини", пишеха отъ I окржгъ въ едно писмо, „а ние отдавна време ги имаме готови съ хиляди. Само кавалерията ни, която е опредѣлена да обикаля по търновскитѣ полета (?!), надминава числото хиляда, ако не и повече..." Отъ хайдушкия Сливенъ, гнѣздото на юнацитѣ, къмъ който бѣха обърнати очитѣ на останалитѣ окржзи, пишеха, че всички възстанически потрѣбности били изнесени въ планината още презъ месецъ мартъ; войводитѣ имъ били назначени кой на коя страна ще действува и една чета нетърпеливи юнаци обикаляла вече изъ Коджа Балканъ." „Както ни се види, братя, вие ще останете, заедно съ окржга си, да дигате възстание идущата пролѣть", явяваше първиятъ апостолъ отъ III окр. Стоянъ Заимовъ; а когато се яви Ботйовъ при Враца, когато пушкитѣ загърмѣха не на шега, то благоразумниятъ Заимовъ се намѣри на тавана, облѣченъ въ женски сукманъ.

Кой кого чака, колко души търновска кавалерия излѣзе, де потънаха сливенскитѣ нетърпеливи юнаци, читательтъ вече знае и безъ нашитѣ сведения, помѣстени въ втората часть на настоящата ни книга, относително действията на апостолитѣ въ I, II и III окржгъ. Апостолскиятъ комитетъ въ Гюргево бѣше забранилъ ужъ твърде строго да нѣма преувеличения въ работитѣ, поне между апостолитѣ; но малцина съблюдаваха това важно обстоятелство.

Естествено бѣ, че следъ подобни бомбардирания на незначителния панагюрски окржгъ, отъ мѣста като Велико-Търново и юнашкия Сливенъ, на апостолитѣ отъ нашия окржгъ не оставаше друго нищо, освенъ да се обвиняватъ единъ други въ недеятелность, да се каратъ помежду си и да бързатъ, колкото е възможно по-скоро да вдигнатъ байрака, заедно съ другитѣ.

— Всичко Воловъ сбърка, съ своята граматика — викаше Бенковски вънъ отъ себе си, следъ получването на нѣкое писмо, изпълнено съ поезия.

Затова, по едно време, той се отказа да дава писмата пристигнали отъ другитѣ окржзи на панагюрскитѣ комисари, като мотивираше своята постжпка съ това, че тия писма сж частна кореспондеция само между апостолитѣ, следсвателно тѣ трѣбва да останатъ дълбока тайна за всѣко друго лице. Въ сжщность, обаче, той не искаше комисаритѣ да знаятъ какво се вършеше въ другитѣ окржзи; а най главното — ревнѣше му се да диктаторствува.

Комисаритѣ отъ своя страна не малко се бѣха докачили. За да си отвърнатъ на апостолитѣ, тѣ бѣха задържали пристигналитѣ наскоро отъ Европа карти на Европ. Турция, телескопи и компаси.

Бенковски, който ненавиждаше всички малко-много развити хора, начело съ Волова, на когото бѣше узурпиралъ правата като пръвъ апостолъ въ IV окржгъ, за да има повече хора на своя страна, подъ разни предлози, писа на Георги Икономовъ въ Сливенъ, така сжщо апостолъ, да дойде въ Панагюрище, ужъ за войвода въ Старо Ново село. Икономовъ така сжщо бѣ гонитель на ученитѣ авторитети.

Тукъ съмъ длъженъ да кажа, че всички тия недоразумен бѣха дребнави, отъ второстепенна важность. Главната цель, пр готовлението се вършеше гигантски отъ страна на всички, не висимо отъ различнитѣ неспоразумения и несъгласия. Пригото телната комисия въ Панагюрище, състояща се отъ панагюрски граждани: двамата селски векили Ф. Щърбановъ и К. Гешено Н. Дриновъ, Г. Нейчевъ, Симеонъ Х. Кириловъ, З. Койчевъ, Мачевъ, Т. Влайковъ, П. Мачевъ и Маринъ Шишковъ, засе ваше катадневно. Отъ друга страна, апостолитѣ правѣха де на нощь и нощьта — на день. Бенковски не лѣгаше да спи. Т задрѣмваше по нѣколко минути на стола, противъ волята си, щомъ се събудѣше, викаше на стопанката на кжщата да пра кафе. Споредъ разказването на баба Стойковица, въ една нощ той изпилъ около 20—23 кафета и цѣлата нощь се разхожда изъ стаята.

Нѣколко писари постоянно работѣха въ апостолския каб нетъ. Забележително бѣ и това, че Бенковски отъ единъ пж диктуваше на двама трима души да пишатъ писма съ разнообраз съдържание. Когато писарьтъ свършваше писмото, Бенковски накарваше да го прочете. Ако имаше нѣщо притурено или из ставено, той познаваше начаса и се втренчеше да пита защо станало това.

— Имаше повтаряне, или неясна смисълъ — отговаря в и н о в н и я т ъ.

— Въ такъвъ случай, скжсай това писмо и напиши дру — казваше Бенковски. — Граматически можешъ да пишешъ, к гато си у насъ.

Въ това време той крачеше назадъ-напредъ изъ стаята, писачитѣ се извиваха да го запитватъ що да пишатъ. Най-вѣ ниятъ му секретарь още въ началото на приготовлението Тома Георгиевъ. Много пжти, обаче, въ извънредни случаи, хо съ редовно образование и стари учители, като Воловъ, Бобеко Н. П. Стояновъ и пр., навеждаха вратъ да пишатъ подъ него диктовка. За да имъ се подиграе, да ги сконфузи предъ хора той се взираше най-много въ тѣхнитѣ писма, кжсаше ги пон кога; а тѣ червѣха лице.

Други второстепенни писари, по заповѣдь на тоя последния бѣха се завзели съ преписването на книжката Ч е т о в а н и е единствено ржководство за бунтовническитѣ правила, което имах на ржка, само въ единъ екземпляръ. Въ всѣки отъ по-главни пунктове, като Копривщица, Клисура, Батакъ, Перущица и пр., изпрати по единъ преписъ.

Възстанницитѣ въ Панагюрище бѣха организирани по сл ния начинъ: Бобековъ — хилядникъ; Ив. Ворчо, Крайчо мoходовъ, Стоянъ Пъковъ, Радъ Клисарьтъ Илия Илиевъ, Нико Х. Георгиевъ, Кръстю Томовъ, Стоянъ Тропчевъ, Павелъ Сим новъ и Радъ Джуновъ — стотници. Тия последнитѣ имаха всѣ

---

*) Написана на сръбски отъ Любомиръ Ивановича, а преведена отъ Каравеловъ.

десеть души десетници, а останалитѣ бѣха прости редници. сжщата органи зация сжществуваше и по селата въ IV окрѫгъ. ки стотникъ и десетникъ бѣше длъженъ да изважда на обуне, когато му прилегне и когато намѣри за добре, своитѣ чинени и приятели. Тия обучения ставаха повечето нощно ме, както имахъ вече случай да запозная читателитѣ съ тѣхния еръ, когато отивахме за с. Баня.

Приготовлението на панагюрскитѣ възстанници, обаче, не се аничаваше само между апостолитѣ, комисията, стотницитѣ и То бѣ общо между всички, не само между достойнитѣ да сятъ шишенета, но и въ срѣдата на хилавитѣ бабички. Всѣки ршеше онова, което му идѣше отрѫки. Буйнитѣ натури се държа най-много за любимото шишене, ножа и пищовитѣ; млатѣ моми и булки тъчаха навуща, предѣха черни върви, нѣкои ъ тѣхъ правѣха дори фишеци и лѣеха куршуми; старитѣ баби сѣха и печеха сухари, съ една речь, деятелность кипѣше навсѫкжде. Ботушарскиятъ еснафъ отдавна бѣ престаналъ да работи ндури съ високи токове, мода по него време, и широки като кани турски калеври. Майсторитѣ съзаклетници, заедно съ чичетата и калфитѣ, приготовляваха: чанти, царвули, паласки и руги бунтовнически принадлежности. Освенъ многобройнитѣ поръчки, тѣ работѣха и готово, резерва за нуждаещитѣ се бедни атя. Та кой еснафъ не работѣше за бѫдещето движение? Азъ върждавамъ, че въ Панагюрище, като изключимъ Даутъ Онши, всички останали, богати и сиромаси, стари и млади, знаеха о не навѣрно, по слухъ поне, че въ селото има апостоли и сжществува комитетъ. Дори и кръстениятъ турчинъ, именуемъ Сафъ Чира, отъ шпионството на когото се бояха всички честни ботници, бѣше говорилъ предъ едного отъ съзаклетницитѣ: е сж тръгнали въ добъръ пѫть нашитѣ панагюрци, па да видимъ де ще му излѣзе края".

Азъ казвамъ, че Даутъ Онбаши правѣше изключение, но и за не е вѣрно, защото и той подушваше нѣщо, усѣщаше, споъ както се говорѣше по него време, че не мирише на добро; не бѣ въ състояние да отгатне де именно се въртѣше шишътъ. ереломенатитѣ двама векили въ селото, Щърбановъ и Гешеновъ, ито представляваха султанската власть въ войнишкото Панагюще, както казахъ, не само че бѣха съучастници въ приготовлението на възстанието, но бѣха едни отъ първитѣ деятели на митета, членове въ комисията.

Тоя фактъ и други още много сж достатъчни да потвърдятъ щото настроение и ревностното участие на народа въ светото ло. Стариятъ Симеонъ хаджи Кириловъ, човѣкъ на почтена зрасть, съ многобройно семейство и незавидно положение, йто презъ цѣлия си животъ едвали бѣше отворилъ уста да псува нѣкой турчинъ — бѣ избранъ да завежда касата на митета.

Голѣмото знаме, което щѣше да представлява панагюрския ржгъ, бѣ порѫчано да се работи отъ учителката Райна попъ оргиева, толкова злощастна впоследствие. Това знаме костуше на панагюрския *окрѫгъ около* 15—20 лири, защото бѣше

отъ чисто копринено кадифе, отъ едната страна зелено, а с другата червено, съ български левъ, по срѣдата ушитъ съ сър Освенъ обикновеното Свобода или смърть, отдолу по лева бѣха написани и тия слова: „IV Панагюрски Окржгъ". Дру едно знаме имаше вече готово, направено отъ калугеркитѣ Карлово, което бѣше поржчалъ Воловъ; то бѣ отъ зеленъ ласъ, така сжщо изработено съ сърма. На банския живописец Стоенча, бѣха поржчани други дванадесеть подзнамена.

Барутъ, куршуми, оржжие и други потрѣбности се набавя съ голѣма деятелность. Нѣколко души турци пренасяха бару не съ торбички, картуни или тагарчуци, а съ брашнени чувал Тия правовѣрни мохамедани, защитници на ибрика, бѣха се п братимили съ Георгя Стойковъ, който приемаше барута, че че вата си да видятъ на земята, пакъ нищо нѣмаше да изкажат Тѣ опазиха клетвата си, както ще се види въ втората часть настоящата книга. Въ едно отношение постжпиха само тѣ бе съвѣстно, че отпосле захванаха да донасятъ калпавъ бару който не чинѣше нищо.

XI

Великото Народно Събрание въ Оборище

Предвидъ на гореизложенитѣ благоприятни известия отъ р волюционнитѣ окржзи, че всичко тамъ е готово, IV панагюрс окржгъ, който се считаше за най-доленъ и неприготвенъ, не и каше да претърпи това унижение, намираше за опасно, ако не приготви да възстане въ опредѣления день. Ето защо, стана бър разпореждане да се свика Велико Събрание въ Панагюрище, о всички села, на което щѣше да се предложя да реши: време е да възстане българскиятъ народъ противъ султановото правит ство и дали това възстание е единствената мѣрка за освобожд нието на поробена България? Написа се окржжно до всички сел въ IV окржгъ, дето сжществуваше вече устроенъ комитетъ, което се известяваше цельта на събранието, означаваше се деньт въ който ще се отвори това събрание и начина, какъ да се изб ратъ представители. Около стотина и повече писма, съ едн образно съдържание, се написаха. Многобройно число тай куриери се изпратиха по четиритѣ страни на окржга, за да съо щатъ тия писма. За мѣстото, въ което щѣше да заседава събр нието, както казахъ, бѣ избрано Панагюрище; а день за отваря се назначаваше 13 априлий.

Особени инструкции се дадоха още за избранитѣ депутат че тѣ трѣбва да влѣзатъ въ Панагюрище единъ по единъ, всѣ да се нарече, че е дошълъ ужъ да върши нѣкоя частна работ тъй щото да не привличатъ вниманието на дяволития Даут Онбаши, който макаръ и да бѣше положителна нула въ село но все пакъ можеше да направи нѣкоя беля. По тая причина, к гато започнаха да капятъ депутатитѣ следъ нѣколко деня, люб

питно бѣ да слуша човѣкъ тѣхнитѣ официални отговори, защо сж дошли въ Панагюрище.

Единъ носѣше на гърба си кожи, други нѣколко топа шаекъ, трети бѣше си вързалъ главата, че го боли ужъ зжбъ, четвърти продаваше нѣщо и т. н. Тѣхното свърталище бѣше ханътъ на братя Дринови, близо до селския мостъ.

Мнозина отъ представителитѣ, или по тѣхно собствено желание, или че нарочно ги викаше Бенковски за нѣкои сведения, се явяваха при него, които той запитваше за разни нѣща. Двама отъ тия последнитѣ, доволно развити хора, много по-горе отъ селянитѣ, когато се бѣха представили, той ги попита между другото, има ли въ селото имъ тайна полиция.

— Имаме си — отговориха двамата представители, които стояха на крака, каточе бѣха дошли да си подписватъ тескеретата.

— А каква е най-голѣмата длъжность не тая ваша тайна полиция — запита Бенковски втори пжть, понеже отъ отговора на представителитѣ се виждаше, че тѣ казаха „имаме си" само да удовлетворятъ строгия запитвачъ.

— Полека-лека, сега се учимъ — отговориха представителитѣ, заедно съ подигане на рамената си.

— Каква е длъжностьта на тайната ви полиция, питамъ азъ — извика Бенковски не вече съ приятелски тонъ.

Двамата гости започнаха да се гледатъ единъ други, като а искаха да се обвиняватъ взаимно.

— Прости ни, господине. — Ние не знаемъ що ще каже тайна полиция — отговориха съ умоляващъ гласъ.

Това бѣ въ характера на Бенковски да конфузи своитѣ посетители, били тѣ богати или сиромаси, учени или прости. Помня единъ день, когато бѣха дошли двама души богаташи отъ джелепския еснафъ, нарочно изпратени отъ панагюрския комитетъ, за да имъ се вземе нѣкоя пара, за което бѣше известенъ и Бенковски.

Тѣ влѣзоха въ стаята и се спрѣха до вратата.

— Защо сте дошли — попита Бенковски, който въ това време крачеше изъ стаята назадъ и напредъ, въоржженъ съ два револвера и съ аджемска кама.

— Ехъ, да ви се порадваме — отговори единиятъ отъ джелепитѣ, съ нелицемѣрна наивность.

— Какъ да ни се порадвате? Нима ние сме писани яйца! ледайте ме де? — питаше той диктаторски невиннитѣ хорица и съ скръстени ржце застана напреде имъ да го гледатъ.

Тѣ се смутиха; чупѣха ржце неволно и не знаяха що да отговорятъ на тоя български деребей.

— Като чухме, че сте дошли да освобождавате народа и искате щото всѣки българинъ да нарами пушката, за което ние не сме достойни, то дойдохме да ви питаме, не е ли възможно да помогнемъ за тая работа съ нѣкоя пара — каза най-после единъ отъ двамата.

— Само това ли било? — отговори Бенковски, като се преструваше, че нищо не знае. — Вие можехте да се отнесете

за тая цель и до Кирила хаджи Симеоновъ (касиерътъ на панагюрския комитетъ); но като сте дошли, казвайте какво ще дадете?

— Знаете, че за сега алъшъ-веришътъ не върви добре — започна другиятъ джелепинъ, малко по-свободно.

— Азъ те не питамъ тебе, що си ялъ вчера! — извика Бенковски и тропна съ крака си. — Казвайте колко пари ще дадете!...

Пожертвуването на джелепитѣ надминаваше сто турски лири, съ прибавление и на двата ата, които единъ отъ тѣхъ обеща да подари на комитета.

— Трѣбва да знаете, господа, че ние не сме дошли да просимъ за черкова или за поправяне на нѣкой съборенъ манастиръ, а царство ще освобождаваме — говорѣше той. — Всичко щото дадете, ще ви се върне двойно и тройно отъ бѫдещето българско съкровище.

Въ продължение на това време, двамата първенци, които сѫ имали известно уважение и предъ турския мютесарафинъ, не само че не бѣха поканени да седнатъ, но стояха прави до вратата; а Бенковски висѣше отгоре имъ, като орелъ. На много още души е развалялъ той куража. Първиятъ секретарь, Т. Георгиевъ, той изпѫди единъ пѫть навънъ, само за това, че като си лѣгахме, тоя последниятъ поиска да се съблѣче.

— Срамъ и позоръ е за бунтовникъ човѣкъ да спи по бѣли гащи — казваше той.

Другиго едного между апостолитѣ той нарече „халваджи", за тежкото престѫпление, че се обръщалъ учтиво къмъ стопанитѣ на кѫщата, въ която се намирахме, и имъ казалъ „моля ви"...

— Ако ти казвашъ на роба „моля ви" и не знамъ що си още, той ще ти каже утре хайдутинъ и нехрани-майко, а може би и почтено да те изтика отъ селото си. Има право да се говорятъ и подобни комплименти, но това време не е още дошло — говорѣше той.

Най-много нападаше Бенковски Волова и Бобекова — първиятъ се училъ въ Николаевъ, както казахъ, а вторият въ цариградското медицинско училище. Тѣхъ той наричаше граматици и философи и открито имъ говорѣше, че тѣ ще докаратъ нѣкое препятствие за възстанието, защото, споредъ него, между граматиката и барута не можело да има нищо общо, и че философитѣ вършили работа само на думи; а щомъ замиришело на барутъ, тѣ трѣбвало да се запратъ при старитѣ бабички.

За да покаже по-голѣмо презрение къмъ тоя класъ хора, т. е. граматицитѣ, той не обръщаше никакво внимание на всички ония писма, дошли отъ вънъ, които бѣха написани калиграфически.

— Главната цель на тѣхния авторъ е била — говорѣше той — не да изкаже истината, а какъ по добре да съчини и нареди писмото, съ точки и запетаи, споредъ правилата на граматиката. — Тоя родъ писма той предаваше на писаритѣ да ги иматъ за сведения, които отпосле му докладваха съдържанието имъ. Другитѣ писма, обаче, които бѣха писани съ попски слова, той ги цѣлуваше най-напредъ, отваряше ги съ благоговение и ги четѣше на всеуслишание.

— Я гледайте, бе брате? Какъ вразумително, какъ чистичко и скромно пишатъ сиромаситѣ селяни! Какъ да не отивашъ да мрешъ за тия хорица? Ето нà, ясно се вижда, че тоя народъ желае да се отърве. Вѣрва въ тебе, като въ Бога, открива сърдцето си, стига само да му помогнешъ. Колко пушчици иматъ сиромаситѣ, куршуми, барутецъ, храна, добитъкъ; иматъ ли си войвода — всичко ти изложили така, каточе го гледашъ напреде си. — Мили братя! — възклицаваше най-после Бенковски и сгъваше писмото.

До тоя фетишизъмъ прибѣгваше той най-много, ако присѫтствуваха и други въ стаята; а Воловъ, Бобековъ и други се червѣха и пригълтаха. Нѣмаше що да чинятъ: Бенковски ставаше малко-помалко самодържавенъ! Воловъ билъ главенъ апостолъ, а Бенковски му изпратенъ за помощникъ — кой те пита? Това било, докато тѣ били въ Гюргево, докато способноститѣ и достоинствата се ценили по дипломъ и атестатъ. Практиката измѣнила всичко; съприкосновението съ действителностьта опредѣлило вѣрни граници, кой какъвъ трѣбва да бѫде.

Азъ питахъ Волова наособено, защо той мълчи и оставя всичко на Бенковски, когато нему е порѫчано да организира IV окрѫгъ, той е отговоренъ за всичко това и предъ лицето на народа и предъ своитѣ другари.

— Азъ му отстѫпихъ доброволно, защото е по-достоенъ отъ мене — отговори добродушниятъ Воловъ.

И действително, това бѣ така. Воловъ, при всичкитѣ свои знания, беше слабъ между народа, не бѣ го надарила природата съ оня божественъ огънь, който се изискваше тогава отъ проповѣдницитѣ на свободата. Най-главно, че той не можеше да се изразява на чисто народния говоръ. Той не беше въ състояние да заплашва, да заповѣдва и пр. Две думи кажеше и се причервяваше като мома. Всѣки ще признае, че не беше негова вина, задето, отъ учитель и кабинетенъ човѣкъ, той се увлѣче отъ силно желание да помогне на народа си и стана бунтовникъ. По тая причина Бенковски узурпира неговитѣ права, възползуванъ отъ тихия му характеръ, той искаше да го смаже окончателно, за да може да блесне по-тържествено; защото, колкото и да беше силенъ, въ много случаи Воловъ го обуздаваше.

Каква е била цельта на Бенковски въ строгитѣ му отношения съ Волова, можа да се констатира най-добре въ следния фактъ. Въ единъ правилникъ, съставенъ само отъ него, безъ знанието на другитѣ апостоли, въ който се означаваха длъжноститѣ на стотницитѣ, десетницитѣ, икономитѣ, куриеритѣ и пр. въ време на възстанието, той беше изложилъ въ нѣколко параграфа и дисциплината. Въ единъ отъ тия параграфи се говорѣше по кой начинъ трѣбва да ставатъ поздравленията между високитѣ и низки чинове. Помня добре, да се казваше на едно мѣсто, кой има право да си подава рѫка на войводата и кой не. Въ другъ единъ параграфъ се говорѣше, че той, войводата, като види за прилично, свободенъ е отъ своя страна да си подаде рѫката комуто пожелае. Бѣха

означени така сжщо титлитѣ и думитѣ, съ които трѣбваше да
назоваватъ и поздравяватъ по-първитѣ лица. *)

Кой бѣше вдъхналъ на Бенковски тия стѣснителни мѣр
отде бѣше ги заелъ той и като какво желаеше да пости
съ тѣхъ, не мога да се произнеса. По всѣка вѣроятность, той
каше да диктаторствува. Повече съмъ увѣренъ, че това го правѣ
отъ добро намѣрение за успѣха на дѣлото, като ще се види
нататъкъ отъ самитѣ му действия, отколкото съ злонамѣре
цель. Той бѣше убеденъ, че волность и лични права трѣбва
бждатъ ограничени въ време на възстанието.

Между това, пристигналитѣ отвънъ представители захвана
да се забелязватъ тукъ-тамъ изъ Панагюрище. Даутъ Онба
не можа вече да се стърпи.

— Азъ не зная каква е тая работа. Толкова години ще ста
какъ живѣя въ това село, досега не съмъ виждалъ такова чис
външни хора — бѣше се изразилъ той предъ единъ панагюрец

Но това бѣше още нищо; взеха се овреме мѣрки, и мн
зина депутати се изпратиха да чакатъ по гората и околнитѣ се
до опредѣления день. Работата излѣзе съвсемъ наяве, кога
пристигна Воловъ. Облѣченъ съ турски дрехи, съ цигански ша
на главата и коньтъ му съ рѣзана опашка, той довтаса по плад
въ Панагюрище, и потегли право на Найденовъ ханъ. Подире
вървѣха около 15 души депутати, повечето попове откъмъ Гъо
ската околия. Щомъ Найденъ вижда, че ханътъ му се изпълнил
съ коне и хора, които позналъ какви сж, промъкналъ се пре
другитѣ врата и избѣгалъ; а нашитѣ приятели останали да
разполагатъ сами изъ хана му.

Той съобщи за всичко на Бенковски и казваше, че работа
е опасна, да не би Даутъ Онбаши да извести въ Пазарджик
Бенковски намѣри случай да излѣе своя ядъ противъ Волова
поиска наказанието му. А следствие на това се направиха но
разпореждания, че всички представители, които бѣха дошл
отвънъ, трѣбва да се отправятъ за меченската гора до втор
разпореждане, понеже въ Панагюрище не бѣ възможно вече
заседава събранието. На комитета въ с. Мечка се писа, да и
прати хора, които да намѣрятъ сгодно мѣсто въ гората за зас
даване на събранието.

Много депутати имаше, които Бенковски върна още отъ П
нагюрище и Баня, понеже пълномощията имъ не бѣха законн
Резбира се, тукъ той най-много придирваше на ония депута
които представляваха градоветѣ и които бѣха отъ у ч е н и т

---

*) Отъ тоя важенъ документъ, който се изпрати въ преписъ по всич
села, се е запазилъ единъ екземпляръ у многострадалния священикъ Михаи
въ г. Бѣлово. Азъ не го видѣхъ съ очитѣ си, но споредъ разказа на тоя п
следния и на други лица, които го чели, излиза сжщия. Писахъ нѣколко пж
на светиня му, молихъ го лично да ми даде едно копие отъ тоя документ
обещахъ му, че ще пиша отъ кого ми е даденъ той; но нищо не помогна
го убеди. Единствената причина, за която дѣдо попъ не ми изпълни желанието
бѣ тая, че като дамъ гласность на тоя документъ, щѣло да му се нама
значението. Много още собственоржчни писма на разни деятели сж се з
пазили у нѣкои лица, които отказватъ да ги дадатъ.

— На селскитѣ си братя можемъ да направимъ нѣкои отстжпки въ неизпълнението на формалноститѣ; но на градскитѣ, никакъ — говорѣше той.

Карловския депутатъ В. Планаревъ той не само върна по причина, че не му бѣха пълни статистикитѣ, но така грубо го нападна, че бедниятъ момъкъ потъна въ земята и малко остана да заплаче. И Карлово се лиши отъ своя представитель въ Оборище.

На втория день, следъ разпорежданията събранието да стане въ гората, тайнитѣ пощи отъ меченския комитетъ известиха, че мѣстото е вече избрано и всички представители сж събрани тамъ. Това мѣсто се наричаше О б о р и щ е.

Късно вечерьта на 14 априлий тръгна и Бенковски отъ Панагюрище, отъ кжщата на Георги Нейчовъ, за меченската гора, заедно съ панагюрскитѣ представители, Георги Нейчовъ и И. Мачевъ, въ числото на които бѣхъ и азъ. Съ насъ заедно дойде и банскиятъ представитель свещеникъ Грую, когото читателитѣ познаватъ вече. Придружаваше ни и Крайчо Войвода, съ петь-шестима избрани юнаци, готови на всичко. На края на селото ни чакаха 15—20 души момци, всички конници, които трѣбваше да увеличатъ свитата на бждещия войвода. Разбира се, че тия последнитѣ блещѣха съ оржжие, блещѣха всинца, но свещеникъ Грую надминаваше всички. Той влѣчеше дълга сабя, останала отъ времето на султанъ Селима, която часъ по часъ вадѣше да я върти надъ главата си, като свиваше въ сжщото време и своя конь, назадъ и напредъ. Два пищова съ жълти тапанджи, на голѣмина като турски часовникъ, подигаха отъ двeтѣ страни пастирското джубе. Кръстътъ му бѣ пристегнатъ съ мешиненъ силяхлъкъ, на който имаше нанизани различни паласки, арнаутски перинчени кутии, съдържащи всѣкакви потрѣбности за оржжията. Надъ силяхлъка отгоре се подаваше червениятъ патрахилъ, който държеше мѣстото на сермалията джевре, употрѣбявано отъ бабититѣ за украшение. Между пищова и харбията гордо заемаше мѣстото си червениятъ трѣбникъ, дървенитѣ кори на който бѣха охлузени, като лопате.

Веселъ човѣкъ бѣше свещеникъ Грую, не се стѣсняваше той въ изразитѣ си отъ своята натрапена калимявка, духомъ и тѣломъ се бѣше предалъ на светото дѣло, не обичаше твърде дълбокото учение, та 'затова именно Бенковски го уважаваше твърде много. Откогото се бѣха явили апостолитѣ въ IV окржгъ, оттогава' светиня му бѣше се простилъ окончателно съ своитѣ пастирски обязаности. Много обичаше той да съпровожда Бенковски въ пропагандата, и азъ предполагамъ, че неговиятъ патрахилъ е билъ едно отъ условията за успѣха на последния.

— Когато се освободи България, тебе ще направимъ български екзархъ въ разбунтуваната областъ, съ титла: „Попъ Грую Бански II, екзархъ Български" — казваше му Бенковски на смѣхъ.

— Две слънца не могатъ да грѣятъ на едно небе — отговаряше нашиятъ свещеникъ, а после прибавяше: — който ме е направилъ попъ, грѣхъ да му е на душата... — Този изразъ той казваше въ друга форма, но азъ го облагородихъ.

Твърде драго биваше на попъ Грую да кръщава нововъведени членове на революционния комитетъ. Щомъ станѣше дума, че има да се кълнатъ нови работници, той изтегляше патрахила отъ паласката, смачканъ и огърченъ, обесваше го на врата си, дръпваше и дългата си сабя, ако това ставаше нощно време, и заставаше предъ мустакатия кръщелникъ.

— Хубаво си опичай ума, че клетвата е страшна; ако ли не — виждашъ ли тая? — говорѣше той следъ обреда, като показваше широкото острие на сабята си на оногова, когото кръщаваше.

Разказваха, че единъ пѫть, когато той причестявалъ благословени християни въ черкова, презъ великитѣ пости, научава се, че има нѣколко души, които искатъ да се кълнатъ. На минутата той слага светата комка настрана, вика просителитѣ въ олтаря и скоро-скоро ги привежда подъ клетва.

По-нататъкъ азъ се задължавамъ да запознавамъ сегисъ-тогисъ читателитѣ съ свещеникъ Груя; а сега ще продължа своя разказъ.

Докато отминемъ отъ Панагюрище, ние мълчахме, но щомъ настѫпихме въ раззелененатa вече гора, дружината се провикна да пѣе, каточе бѣхме не бунтовници, а привелегировани беглик-чии. Бенковски, който се бѣше каралъ съ панагюрци до тръгването ни отъ селото за различни неспоразумения, при величествения видъ на гората, освѣтена отъ ясната месечинка — всичко бѣ забравилъ, нощьта бѣше една отъ най-прелестнитѣ; радвахме се ние, драго ставаше и на конетѣ, които пръхтѣха, понавеждаха глава надолу и отскачаха напредъ. Тихъ вѣтрецъ, изпълненъ съ благоуханна миризма, който пристигаше до насъ, следъ като пропѫтуваше презъ срѣдногорскитѣ разкошни поляни, играеше си съ гривитѣ на нашитѣ коне; а хитриятъ косъ — черна птица — свирѣше като хайдутинъ татъкъ нѣйде изъ тъмното усое.

Споредъ разказитѣ на нашитѣ водачи, които нарочно бѣха изпратени да ни отведатъ на О б о р и щ е, само презъ една-две хайдушки пѫтеки можало да се достигне до това чудно мѣсто. Тия пѫтеки били завардени отъ силна стража на нѣколко мѣста. Тукъ съмъ дълженъ да ви кажа, че освенъ депутатитѣ, стражаритѣ и пр., тая нощь можеше да има изъ гората въ околностьта на Оборище до 500 души хора, надошли отъ околнитѣ села. Пѫтеката, презъ която трѣбваше да минемъ, се пазѣше отъ три стражи, поставени на различни точки, на които бѣха дадени особени пароли. Другояче бѣ невъзможно да се премине, ставаше човѣкъ на рашето отъ мечкарскитѣ шишенета.

Щомъ се отбихме отъ голѣмия пѫть и нагазихме въ гората изъ една малка пѫтечка, която действително бѣше хайдушка, защото шумкитѣ ни закачаха и отъ двєтѣ страни, чу се гласъ изъ краището, безъ да се види човѣкътъ, който ни питаше: „кой живѣй?" (Това бѣше първата стража). Ние дадохме съответната парола и отъ пуситѣ си изскочиха около 25—30 души въорѫжени момци, които взеха за почесть орѫжие предъ войводата, когото познаваха, като си държеха пушкитѣ не по солдашки, *а на рамо*. Тѣ ни поздравиха съ думитѣ: „да живѣе България"

гава нѣмаше у р а) и се върнаха пакъ на първото си мѣсто гжстата шума. Сжщото се случи и на останалитѣ две стражи, ито бѣха поставени на едно разстояние отъ половинъ часъ сто. Колкото погъвахме по надълбоко въ усоето, толкова гората ваше по-гжста и пжтеката по-тѣсна. Когато преминахме и тре-а стража, ние трѣбваше да оставимъ вече равнината и да ьгнемъ безъ никакъвъ пжть отъ лѣвата страна на една стръмна лина, изъ която шумтѣше монотонно малка балканска рѣчичка. къ, на това мѣсто, всички трѣбваше да слѣземъ отъ конетѣ, щото язденето ставаше решително невъзможно. Освенъ че го-а бѣше достатъчно гжста, имаше и много дървета нападали земята отъ времето и вѣтъра, които ни задръстяха пжтя съ итѣ сухи клони, вирнати нагоре. Лучитѣ на нощната месечинка можеха да проникнатъ въ това затънтено мѣсто, и по тая при-на пжтуването ни ставаше още по-трудно, защото не можехме видимъ де стжпяме и какво има напреде ни.

Следъ малко, обаче, съгледахме напреде си слаба свѣтлина, ято едвамъ можеше да се зърне презъ листето на гората. Мно-а помислиха, че сме вече стигнали на мѣстото на събранието, водачитѣ отговориха, че има още около половина часъ мѣсто; свѣтлината, която гледахме, не бѣше друго нищо, освенъ фе-ри, покачени по дърветата, за да ни показватъ пжтя и лошитѣ ста, дето трѣбва да бждемъ предпазливи. И действително, тукъ аше такива стръмнини, въ които твърде лесно можеше да се омоляса човѣкъ, а особено конетѣ. Преди ние да минемъ по мѣста, единъ отъ депутатитѣ падналъ, на когото главата се кна на две половини; мисля, че той почина още на втория нь, преди да види нещастника развѣването на българския йракъ! Имаше и много коне, които станаха жертва на това сто.

Скоро ние достиснахме до зеленото буково дърво, на което ше окачено малко книжно фенерче. Горѣше то преспокойно жду колосалнитѣ букове, на които слабата му свѣтлина прида-ше фантастиченъ видъ. Оттукъ нататъкъ се виждаха напреде редъ други фенери по лѣвия брѣгъ на долината, които обра-ваха крива линия и представляваха една градска улица, само тая разлика, че намѣсто кжщи тукъ имаше дебели букове съ ла кора, каточе бѣха мраморни колони. Ние се провирахме жду гжститѣ шумки, които ни шибаха по лицата.

До дървото на първия фенеръ стояха трима-четирма души, рочно изпратени да ни посрещнатъ, понеже въ Оборище знаяха че за нашето идване. Тия последнитѣ не ни попитаха кои сме, неже знаяха, че, ако бѣхме лошави хора, по никой начинъ не жехме да достигнемъ до дървото на първия фенеръ. Следъ то ни поздравиха съ обикновеното „да живѣй“, на което ехото отрази въ кичеститѣ клонове на букитѣ, тѣ се изгубиха преде ни като вихрушка. Бенковски и тукъ не можа да се ържи отъ своето буйство, безъ да гледа на поздравленията, ито се правѣха повечето за него. Той забележи съ свойствения му диктаторски тонъ на тримата нови водачи, че само на мечки вика съ такъвъ високъ гласъ, и че тѣ трѣбва да знаятъ, че

султанътъ е още господарь на тия мѣста. Водачитѣ отговориха, че тѣ се намиратъ на такова мѣсто, дето и умрѣлитѣ султани да дойдатъ, пакъ не ще могатъ да ги намѣрятъ. Тия последнитѣ носѣха съ себе си другъ единъ фенеръ, който вѫртѣха въ видъ на колело, за да ни показватъ де сѫ.

Всинца горѣхме отъ любопитство да стигнемъ по-скоро на това чудно Оборище, което вмѣстваше върховната власть на половината отъ пловдивския санджакъ.

— Ето Оборище! Гледайте тамъ долу въ трапа, дето свѣтятъ огньоветѣ — каза единъ отъ тримата водачи, които се бѣха спрѣли на едно високо мѣсто.

Напреде ни се представи такава очарователна картина, на която дълго време не можахме да се нагледаме. Посредъ гѫстата шума на високитѣ букови дървета, находящи се между две високи бърда, въ най-низкото мѣсто, тамъ дето тъмнѣеше като въ рогъ, се издигаше между двете тѣснини на бърдата голѣмо свѣтливо кълбо, каточе долу на земята имаше да гори нѣкое здание, на което се отражаваха само лѫчитѣ.

— Тая свѣтлина е отъ фенеритѣ и отъ накладенитѣ огньове — прибавиха водачитѣ.

Колкото се приближавахме до свѣтлото кълбо, толкова то ни се виждаше по-голѣмо и величествено. Следъ малко, когато се навалихме вече къмъ рѣкичката, захванаха да достигатъ до насъ гласоветѣ на депутатитѣ, които се разговаряха помежду си. Единъ отъ тримата ни водачи се затече напредъ да извести въ събранието за пристигането ни.

Когато се доближихме вече до сѫщинското Оборище, което стоеше напреде ни въ всичкото свое величие, освѣтено съ много огньове и фенери, закачени по дърветата, каточе да бѣше театъръ, и когато видѣхме, че депутатитѣ се строятъ въ редъ, за да отдадатъ приличнитѣ почести на войводата (т. е. на Бенковски), то и той заповѣда на своята свита да тръгне въ редъ, двама по двама. Както виждате, случаятъ бѣ твърде сгоденъ за свещеникъ Груя да продаде единъ чалъмъ, а особено като знаеше, че измежду депутатитѣ имаше мнозина негови събратя — свещеници. Бързо извади той патрахила си, натъкми своитѣ жълтоглави пищови, извади си косата навънъ, която разпусна по плещитѣ си, изтегли сабята си навънъ и съ кръстъ въ едната рѫка смахмузи коня си къмъ Оборище, дето чакаха около стотина развълнувани сърдца. Дружината запѣ бунтовенъ маршъ и последва попъ Груя, който стѫпи най-напредъ въ Оборище, съ кръста въ рѫка... Блажени минути!..

Щомъ нашата дружина прегази малката рѣкичка, за която споменахъ по горе, и стѫпи вече въ землището на Обороще, оглушително „да живѣй“, което се даде отъ всички депутати, разтрепера гората. Това „да живѣй“ се придружи съ изгърмяването на нѣколко пушки, куршумитѣ на които, подплеснати отъ клонищата на нѣкое дърво, грозно пищѣха надъ главитѣ ни. Ние преминахме тържествено покрай два реда депутати, съ голи ножове въ рѫка, всеобщо цѣлуване и „добре дошли“ приехме отъ всички. И въ тая минута, когато здравиятъ разумъ мълчеше предъ самодържа-

ето на чувствата, Бенковски не закъснѣ да забележи на депу- титѣ, че тѣ не правятъ добре, като си хабятъ куршумитѣ на търа, които ще дойде време да струватъ по една жълтица иния.

И всичко това се вършеше въ турско време, когато числото шпионската глутница бѣше увеличено, а правителството бдѣше ого повече за поведението на своята рая, отколкото други ть! По всѣка вѣроятность, читателитѣ, може би, да се заинте- суватъ да узнаятъ нѣщо повече за мѣстоположението на Обо- ище; а колкото за духоветѣ на населението, вѣрвамъ, че съмъ запознал̃ъ вече. Азъ не мога, обаче, да кажа повече отъ онова, ето съмъ можалъ да видя и което е останало въ паметьта ми ъ него време — отъ преди шесть години. Желаехъ да направя що по-обширно и по-пълно; но сиромашията не ми позволи да ця втори пжть Оборище*). Това мѣсто се намира въ Срѣдна- ра, на северо-западъ отъ Панагюрище, на разстояние $2^1/_2$ часа. около сж селата: Мечка, Поибрене и Петричъ. Самото мѣсто борище е между две високи бърда въ долината, отъ дѣсна рана на малката рѣкичка, която го мие отъ едната страна съ оята бистро-студена водица. То представлява единъ трапъ, го- ѣмъ колкото единъ обикновенъ харманъ, каточе нарочно да бѣше пано въ брѣга за нашата цель. Наоколо е заобиколено съ ра, повечето гжсти букови шубраки, а посрѣдъ е поляна, съ и-четири високи бука. Освенъ върхътъ на противоположното рдо, което се съзираше тукъ-тамъ измежду шумата, и една лка часть отъ небосклона, нищо друго не можеше да се види ъ Оборище, като да бѣше то гробница.

Споредъ свидетелствуването на Димитра Гайдарджията отъ ечка, Оборище било познато на околнитѣ люде само на нѣкои йдути и ловджии.

Да кажа нѣколко думи и за изкуствената декорация на Обо- ще или по-добре залата на Великото Народно Събра- е, дето следъ нѣколко часа щѣше да се реши сждбата на сто- на хиляди хора. По разпореждането на Волова и съ старанията нѣкои отъ депутатитѣ, треволигата и попадалитѣ букови листа ха очистени извжтре, а посрѣдъ Оборище бѣше построена че- ърожгълна маса за писане, направена на самото мѣсто отъ до- лно гладки букови дъски. Около масата и отъ четиритѣ страни ха направени канапета, така сжщо отъ букови дървета, отгоре които бѣше постлана зелена шума отъ сжщото дърво. Върху сата бѣха кръстосани сабя и револверъ, между които зае първо сто и кръстътъ на свещеникъ Грую. На канапетата насѣдаха остолитѣ и нѣкои отъ по-първитѣ интелигентни депутати, заедно попъ Груя. Вжтрешностьта на тъмното Оборище се освѣтля- ше отъ 10—15 фенери, покачени по зеленитѣ дървета, които ваха най-привлѣкателна грандиозность на картината. Малко по- страна, близо до рѣкичката, горѣха петь-шесть огньове, върху

*) Казватъ, че имало още много следи, останали отъ онова време.

които се въртѣха млади агънца и които съ своята топлина дви-
жеха постоянно дребнитѣ още листовцѐ на дърветата. Скромната
рѣчица, която бѣше единствениятъ проходящъ свидетель на нашитѣ
действия и която бѣ известила вече баба си Марица за всичко
чуто и видено въ Оборище, си шуртеше по обикновено. Студенъ
вѣтрецъ, който идѣше откъмъ нейнитѣ източници, тамъ далечъ
отъ непроходимитѣ тъмни усои, напомняше ни, че трѣбва да пра-
вимъ разлика между полето и влажната долина, между бѣлия
букъ и деликатнитѣ череши.

Но да оставимъ историческото Оборище, което си е все Обо-
рище и което всѣки интересуващъ се може да посети, когато по-
желае. Нека продължимъ своя разказъ за ония събития и лица,
които днесъ вече не съществуватъ на бѣлия свѣтъ, отдавна сж
се преобърнали на черна пръсть, на малцина сж известни.

Може би, следъ време, когато Оборище стане известно, да
полюбопитства нѣкой по даровитъ изследователь, който ще опише
това свещено мѣсто съ подобаващитѣ му подробности, ще измѣри
неговата височина, ширина и дължина; а сега нека читателитѣ
се задоволятъ и съ моитѣ скромни сведения.

XII

Нека захванемъ най-напредъ отъ ония личности, които бѣха
най главнитѣ виновници на това събрание. Освенъ много позна-
титѣ вече на читателитѣ апостоли Георги Бенковски и Панайотъ
Воловъ, тукъ бѣше пристигналъ нѣщо преди два деня и единъ
отъ сливенскитѣ апостоли, Георги Икономовъ, който бѣше виканъ
нарочно отъ Бенковски за войвода въ Ново село (старо), както
казахъ вече по-горе. Следъ апостолитѣ идѣха депутатитѣ отъ
около шестдесеть села на IV окржгъ. Азъ ще дамъ имената на
нѣкои отъ тѣхъ, защото се лаская да вѣрвамъ, че историята ще
приеме ако не всички, поне една незначителна часть отъ тѣхъ.
Тия депутати, избрани и назначени по кьошетата и плѣвницитѣ
азъ ги обожавамъ сто пжти повече, отколкото днешнитѣ бѣлорж-
кавични депутати, които докато се изберать, продаватъ майка и
баща, и честь и съвѣсть; които не народътъ избира, както тѣ
обичатъ да казватъ, а тѣхнитѣ пияни агитатори, безсъвѣстнитѣ
лъжи и подкупи. Моитѣ Оборишки депутати сж ангели, най
честнитѣ, идеални личности измежду народа, единственитѣ въз-
награждения — искамъ да кажа пжтни и дневни пари — на
които бѣха: грозната бесилка и заптийскиятъ камшикъ. Подобни
депутати българскиятъ народъ нѣма да види вече, докато свѣтъ
пребжде.

Ето имената на народнитѣ представители въ Оборище:

Панагюрище — Георги Нейчевъ (умрѣлъ въ заточение)
Искрю Мачевъ.

Батакъ — Петъръ Горановъ.

Перущица — Д-ръ Василъ Соколски*) (обесенъ).

---

*) Отъ Перущица бѣше изпратенъ за депутатъ и Спасъ Гиневъ, но го
върнаха по причина, че нѣмаше добро пълномощно.

Брацигово — Д-ръ Василъ Петлешковъ (опеченъ на огънь).
Клисура — { Никола Караджовъ (убитъ), Антонъ Стояновъ *).
Копривщица — { Найденъ П. Стояновъ (умрѣлъ отъ бой), Тодоръ Душанцалията (обесенъ).
Поибрене — { Дѣлчо Ливръ, Владъ Пашевъ.
Петричъ — Нено Лулчевъ Гутовъ.
Мечка — Димитръ Павловъ (Гайдарджията).
Старо-Ново село — { Ненчо Искревъ, Михо Мишковъ (обесенъ).
Синджирлий — Андонъ Стоиловъ.
Пещера — Стоянъ И. Поповъ.
Пловдивъ — Христо В. Търневъ.
Т.-Пазарджикъ — Иванъ Соколовъ.
Радилово — Георги Петровъ.
Калугерово — Теофилъ Бойковъ (обесенъ).
Бошуля — { Митаръ Стояновъ, Пеню Митровъ.
Ерелий — Иванъ П. Христовъ.
Душанци — Теодоръ.
Цѣрово — Гену Ангеловъ Теллията (закланъ).
Кара-Топракъ — Петъръ Атанасовъ.
Ръжево-Конаре — Василъ Пенювъ.
Елешница — Генчо Димчевъ.
Паничери — Колю Генчовъ.
Крастово — Стоянъ Литовъ.
Демерджилери — Танчо Стояновъ.
Сопотъ — Ганчо П. Николовъ.
Геренето — Атанасъ Георгевъ.
Чардаклий — Златанъ Узуновъ.
Славовица — Георги Станчевъ.
Кара-Мусалъ — Стоянъ Пенчевъ.
Горна-Махала — Митю Минковъ.
Вѣтренъ — Георги Цвѣтковъ.
Буново — Митю Врановъ.
Попинци — Петъръ Тодоровъ.
Балдюво — Ненко **).

---

*) А. Стояновъ бѣше упълномощенъ и отъ В. Андонова.

**) Тоя списъкъ на обсрищкитѣ представители попадна въ турски ржце следъ убийството на писаря отъ четата Тодоръ Бѣлопитовъ, надъ Златица, който носѣше на коня си всички кореспонденции. Изпитател-ата комисия въ Пловдивъ увѣряваше, че той билъ хванатъ у Бенковски; но това не е истина. Както и да е, но чудното е това, че балдювскиятъ представитель Ненко, който предаде на турцитѣ Оборищкото събрание, въ списъка е наименуванъ Петъръ Стояновъ. Дали той е направилъ това нарочно, т. е. да си запише името другояче, като се е готвилъ още отрано да прави гнжсно предателство — не зная. Въ рапорта на турската комисия е казано, че лицето, което е направило предателството, е нѣкой си Tetko, което по всѣка вѣроятность е Ненко; но побъркано въ преводитѣ (отъ български на турски, френски и най-после английски).

Кавакъ Дере — Ангелъ Лулчевъ.

Каразлий — Тодоръ Найденовъ, Пеню Борчевъ, К. Пенчевъ.

Стрелча — Иванъ Ангеловъ, Сава П. Еастатевъ.

Сарж-Гьолъ — Иванъ Нейковъ.
Калаглари — Иванъ Петровъ.
Кара-Бунаръ — Атанасъ Георгевъ.

Г.-Конаре — Атанасъ П. Пенювъ, Спасъ Поповъ.

Дудинъ — Стойчо Дамяновъ.
Думанлий — Георги Петковъ.

Радиново, Строюво, Черпелий, Царцово, Мързянъ — Иванъ Атанасовъ Арабаджията, упълномощенъ и отъ четиритѣ села.

Както виждате, числото на депутатитѣ е достатъчно, много по-голѣмо, отколкото състава на различни европейски камари, въ малкитѣ държавици. Четвъртиятъ апостолъ отъ панагюрския окржгъ, Тодоръ Каблешковъ, който по право трѣбваше да присжтствува въ Оборище, не дойде. Прочете се едно негово писмо, въ което той известяваше, че по причина на болесть не ще може да присжтствува.

Но не бѣха само апостолитѣ и поименуванитѣ представители, които присжтствуваха на Оборище. Тукъ имаше два пжти повече вънщни лица, разбира се работници, но не и представители, които изпълняваха разни обязаности. Едни отъ тѣхъ бѣха куриери, както за главнитѣ пунктове въ панагюрския окржгъ, така и за другитѣ окржзи; други — водачи, трети — стражари, четвърти — готвачи, пети — любопитни, повечето свещеници, така сжщо работници и пр. Не зная доколко ще бжде вѣрно, но споредъ събранитѣ ми отпосле сведения само въ Оборище е имало около 300—350 души, безъ да се смѣтатъ отдалеченитѣ изъ гората караули.

Въ разстояние на три деня*), откогато се бѣха събрали представителитѣ, Воловъ се бѣше разпоредилъ да запази реда и тишината въ Оборище, които, разбира се само по себе си, твърде лесно можеше да се нарушатъ между толкова хора, които единъ съ единъ не се познаваха, съ нѣкои малки изключения. Той бѣше устроилъ полиция подъ началството на Василъ Соколски, който имаше и своитѣ квестори или заптии по тогавашната терминология. Всички пжтеки, долчини и проходи бѣха завзети и запазени така строго, че птичка да прехвръкнѣше, трѣбваше да се усѣти. Ония, които се изпровождаха отъ събранието навънъ съ

*) Събранието на Оборище трая, докато се събере и разтури, отъ 12 до 16 априлий, т. е. четири деня преди възстанието.

нѣкакви наставления, куриеритѣ и водачитѣ, даваха имъ се особени билети съ печата и подписа на Воловъ, въ които билети пишеше „свободенъ да излѣзе". А вънкашнитѣ пощи т. е. ония, които пристигаха отъ други градове, се спираха отъ стражата, дето особенъ пълномощникъ отъ събранието отиваше да приеме кореспонденцията и устнитѣ поржчки.

Имаше опредѣлени хора да вършатъ и стопанската часть, около огньоветѣ, дето се въртѣха агнетата, както казахъ, и врѣха на огъня нѣколко казана, донесени отъ Панагюрище и Мечка. Ония, които изпълняваха тая длъжность, т. е. готвачитѣ, за да покажатъ, че не сж прости слуги, а така сжщо бждещи борци за освобождението на свето отечество, не хвърляха отъ кръста си дългия ножъ и любимото шишане отъ гърба си, при всичко че имъ прѣчеха твърде много. По-нататъкъ, около допотопния дънеръ на единъ букъ, бѣше струпана провизията, подъ надзора на особено лице, както за насъ, така и за конетѣ: хлѣбъ, ечмикъ, тютюнъ и пр., бѣха въ изобилие. Нѣмаше само вино и ракия, безъ които българинътъ не можеше да се развесели както трѣбва, но никой не смѣеше да спомене за тоя недостатъкъ, покеже казахъ вече, че пиенето бѣше забранено. Боже мой, какъ двама-трима несвѣсни младежи (споредъ мнението на ученитѣ) можаха да привлекатъ толкова народъ!

Бѣше вече късно — срѣднощь — по тая причина никаква работа не можеше да се почне, докато не се захванѣше идущиятъ день. Около апостолитѣ и другитѣ по-интелегентни депутати се събраха останалитѣ присжтствуващи, за да се нагледатъ на своитѣ бждещи освободители. Най-много гърмѣше гласътъ на Бенковски. Неговитѣ скжпи оржжия и представителната му физиономия привличаха най-много погледитѣ на зрителитѣ. Разговорътъ се въртѣше около слабитѣ страни на Турция, какъ нейнитѣ солдати ходѣли боси, какъ тѣ били победени въ Херцеговина и други такива агитационни факти, които действуваха изумително на депутатитѣ. Ако единъ критикъ по военната часть на Турция млъкваше, другъ поемаше речьта и пламенно описваше сраженията на Хаджи Димитровата чета, хитроститѣ на Левски, страха на днешното турско правителство и изобщо на населението, и найпосле сключваше своята речь съ пълната увѣреность, че победата е наша още отъ началото.

— Аминъ! — отговориха присжтствуващитѣ съ възхитенъ погледъ.

— До нашите братя апостоли въ I окржгъ се е получило писмо отъ генералъ Киселски, българинъ на руска служба, който иска да прави съюзъ съ апостолитѣ за взаимно действия противъ общия неприятель — прибави Г. Икономовъ *).

— Колко такива генерали ще се явятъ още; но ние трѣбва да бждемъ осторожни съ тѣхното приемане — забеляза Бенковски, който се виждаше явно, че не храни особена симпатия къмъ генералитѣ. — Ние трѣбва да се надѣваме най-много на нашитѣ

*) Това е истина.

чакмаци, а генералитѣ авантюристи да туряме на заденъ планъ. Може би като лица вещи въ военото изкуство, да ги приемемъ да ни служатъ съ опредѣлена заплата, и нищо повече — добави той.

И всичко това, Боже мой, се говорѣше сериозно, всѣки бѣше увѣренъ въ душата си, че правото и победата принадлежатъ намъ! Увѣренъ щѣше да бжде — утвърждавамъ азъ — и най-новиятъ скептикъ.

Да, въ възстанията нѣма благоразумие. Способностьта да се различава доброто отъ злото и полезното отъ неполезното, разумното отъ неразумното, може да си има мѣсто само при най-пълно спокойствие на духоветѣ. Въ противенъ случай — при възбуждането на чувствата и енергията, здравиятъ разсждъкъ слабѣе и се подчинява на господствуващето чувство. Само надутиятъ пълководецъ когото принуждаватъ противъ волята му да се бие и който смѣта да остане живъ, за да получи награда и пенсия, мисли надълбоко и разсжждава; а народитѣ, които ламтятъ за свобода и на които програмата на действия е начертана отъ самата история, щѣха да противоречатъ на една велика истина, ако бѣха седнали да смѣтатъ това и онова...

Никому не идѣше сънь въ тая тържествена минута, въ тая независима държава, дето соколитѣ пишеха закони, дето нѣмаше ни турски заптии, ни коваренъ фанариотинъ, ни пъкъ изедникъ чорбаджия. Изказаха се желания отъ нѣколко любители на юнашки пѣсни — нѣма ли кой да развесели събранието съ нѣкой бунтовенъ маршъ.

Това чакаше и Георги Икономовъ, познатъ пѣснопоецъ между своитѣ другари и прочутъ актьоръ да играе ролята на Желя, въ Изгубената Станка, съ която той бѣше запалилъ русчушкитѣ младежи. Поизкашля се Икономовъ, подпрѣ се съ едната си ржка на пушката и викна та запѣ: „Горольо, горо зелена и ти, водольо студена"... Всички депутати, които бѣха образували колело около пѣвеца, заедно съ апостолитѣ, малко-помалко, отъ най-напредъ съ тананикане, а после запѣха съ високъ гласъ да пригласятъ на Икономова, понеже пѣсеньта имъ бѣ известна, тъй щото нагласи се единъ цѣлъ хоръ отъ 150 гърла! Тиха нощь, стрмнитѣ непроходими сколности на Оборище повтаряха и потретяха ехото на хайдушката пѣсень, която гърмѣше и страшно се отражаваше изъ гората. Три-четири чакмаклии шишенета изреваха между депутатитѣ и едно да живѣй се изтръгна отъ гърдитѣ на всички. Иди следъ това и недѣй става бунтовникъ!

После Икономовъ, придруженъ отъ другитѣ апостоли, изпѣ редъ нови бунтовнически пѣсни, които се възприемаха отъ слушателитѣ като небесна манна. Най имъ се хареса новата пѣсень на Стамболова:

...Паши, чорбаджии,
Заптии, кадии,
Келеви султани
Кръвьта ти пиятъ —
Ха! ха! ха! и пр.

Когато Икономовъ свърши, около двадесеть души го наоби-
лиха да имъ напише тая чудна пѣсень. Така весело прекарахме
е първата нощь на Оборище.

Сега, следъ седемь месеца скитане, тукъ на Оборище се
ещнахме ние съ Георги Икономовъ, съ когото не можахме да
кажемъ единъ на другъ своитѣ мжки и неволи следъ заарското
эстание. Ние се оттеглихме съ приятеля си настрана да раз-
зваме свои работи, оттегли се и Воловъ при своитѣ синджир-
йци; но Бенковски не се мръдна отъ мѣстото си, докато изгрѣ
ънце на другия день. Той бѣше събралъ около си панагюр-
итѣ и т.-пазарджикски депутати, които сждѣше и навикваше за
зни въпроси. На панагюрскитѣ депутати той говорѣше, че нѣма
ги пусне да заседаватъ, докато не му се представятъ въ Обо-
ще всички комисари отъ Панагюрище, да ги предаде на сждъ
народнитѣ представители, за което бѣше съчинилъ цѣлъ обви-
теленъ актъ; а пазарджикския депутатъ, Соколовъ провождаше
отиде чакъ въ Пазарджикъ, за да си донесе статистикитѣ, по-
же ония, които представи, не бѣха удовлетворителни.

Първитѣ изпратиха Крайча байрактаря да извести въ Пана-
орище на комисаритѣ, да се явятъ въ Оборище въ качеството
п о д с ж д и м и, на което тѣ отговориха, че си иматъ свои де-
тати, да отговарятъ за тѣхъ; а Соколовъ, заплати една лира на
инъ куриеръ, когото проводи въ Пазарджикъ да иска статис-
ки. Думата на самозвания диктаторъ трѣбваше да се изпълни.
збира се, че ако Соколовъ и панагюрскитѣ депутати бѣха
ляни, Бенковски не щѣше да бжде къмъ тѣхъ толкова взиска-
ленъ.

XIII

Съмна се. Пролѣтното слънце отдавна бѣ позлатило съ лж-
тѣ си източната страна на бърдото и горнитѣ клонове на нѣкои
соки буки. Нетърпеливитѣ представители, всички хора кж-
рвници, всички тръгнали отъ селото си подъ предлогъ на разни
мислици, само за два деня ужъ, а тѣ ставаха четири, бѣха се
зшавали около бистрата рѣкичка, на която се миеха, следъ
то се прекръстиха по нѣколко пжти, обърнати къмъ изтокъ. Тѣ
рзаха да свършатъ по-скоро, за да се върнатъ въ селата си;
Бенковски не предприемаше още нищо. Нѣколко депутати на-
мниха, че е време да се пристжпи къмъ отваряне на събра-
ето. Намѣсто отговоръ, Бенковски извика другитѣ апостоли
страна въ гората, да имъ говори нѣщо тайно, не касаещо се до
путатитѣ. Нѣкои отъ тия последнитѣ поискаха да дойдатъ по-
ре ни, но той ги отстрани, като имъ казваше, че не е тѣхна
бота да знаятъ тайнитѣ на апостолитѣ.

Тукъ Бенковски пое най-напредъ думата и съ едно дълго
едисловие очерта действията на апостолитѣ отъ стжпването
ъ въ България и до днесъ, отношенията на народа къмъ тѣхъ,
знитѣ трудности и страдания, настоящето положение на рабо-
тѣ и бждещитѣ последствия.

— Когато ние минехме по замръзналия Дунавъ — продъл[illegible]
той — и стжпихме въ своето царство, безъ да ни познава н[illegible]
родътъ дали бѣхме истински негови доброжелатели или турс[illegible]
шпиони — той ни прие съ отворени обятия, повѣри сждбата [illegible]
въ нашитѣ ржце.

Ние не знаехме какво иска да каже Бенковски съ това, [illegible]
туй потвърждавахме думитѣ му.

— Въобразете си сега — продължи той — когато насъ бед[illegible]
и компрометирани емигранти ни посрещнаха така гостолюбив[illegible]
какви почести ще укаже тоя сжщиятъ народъ на ония авантюристи[illegible]
философи, българи, руси, сърби и други славяни, които, ка[illegible]
чуятъ за успѣха на нашето дѣло, съ баталиони ще нахлуятъ [illegible]
България и ще вематъ всичко отъ ржцетѣ ни, което ще опр[illegible]
пастятъ. Заради това, преди да се отвори заседанието, трѣбва [illegible]
земемъ отъ депутатитѣ едно пълномощно, въ което да [illegible]
говори, че само апостолитѣ иматъ право да дигатъ възстани[illegible]
когато намѣрятъ за добре, отъ тѣхъ да зависи да избиратъ во[illegible]
води, съ една речь, тѣ да разполагатъ съ сждбата на насел[illegible]
нието... Ако не направимъ това, тѣ, които сж се събрали ту[illegible]
по наша заповѣдь, при най-малката несполука ще ни натирятъ [illegible]
ще си повѣрятъ сждбата другиму. Наистина, че руситѣ, сърби[illegible]
и пр. сж наши братя, славяни, но твърде е възможно да дада[illegible]
другъ характеръ на чисто народното дѣло; а особено, кога[illegible]
знаемъ, че нашиятъ българинъ е наклоненъ да отдава по-голѣм[illegible]
предпочитане на чужденеца и лъскавата форма. Азъ, отъ сво[illegible]
страна, обичамъ всички славяни, славянинъ съмъ по сърдце [illegible]
душа, но никой пжть нѣма да се съгласи, и предателство [illegible]
бжде отъ наша страна, ако допуснемъ да се развѣе препорецъ[illegible]
на нѣкоя отъ горепоменатитѣ народности надъ историческо[illegible]
Търново или по върховетѣ на стария Балканъ. Ние сме славян[illegible]
но по-напредъ трѣбва да бждемъ българи, да изкърпимъ свој[illegible]
съдрана черга, па тогава да мислимъ за великата идея!..

Много говори още Бенковски, съ всевъзможни факти и д[illegible]
води доказа той, че пълномощното за апостолитѣ е необходим[illegible]

Отъ останалитѣ трима апостоли само Георги Икономовъ [illegible]
съгласи съ Бенковски, което и трѣбваше да се очаква; а н[illegible]
двама съ Волова се възпротивихме, че съ подобни работи [illegible]
развълнуваме представителитѣ и населението.

— Нѣма нужда да искаме подобно пълномощие отъ наро[illegible]
— говорѣше Воловъ. — Нашата апостолска длъжность е са[illegible]
да организираме възстанието и да подигнемъ знамето на бунт[illegible]
а после нека народътъ си избира за предводители такива лиц[illegible]
на които той довѣрява.

— А защо ние да нѣмаме право да избираме тия водачи [illegible]
да контролираме всичко? — извика Бенковски, малко разсър[illegible]
денъ. — Наистина, ние не сме нѣкои прочути войводи, мал[illegible]
познаваме правилата на четуването, но и отъ насъ по-добри [illegible]
сега нѣма между българитѣ. Ако и да има нѣкои честни и сп[illegible]
собни хора да вематъ командата на действията, тѣхъ пакъ н[illegible]
ще познаемъ. Народътъ е неопитенъ.

Следъ малко препирни и възражения, съгласихме се найпосле съ упорития Бенковски, да вземемъ пълномощно отъ депутатитѣ въ смисълъ на горнитѣ негови думи, т. е. че само апостолитѣ отъ IV окрѫгъ иматъ право да се разполагатъ съ работитѣ на възстанието. Пълномощното се съчини отъ Волова, което Бенковски допълни тукъ-тамъ.

Когато се свърши всичко това, ние слѣзохме пакъ въ Оборище и любопитнитѣ представители ни заобиколиха. Привременниятъ секретарь на събранието, Н. П. Стояновъ, преписа на чисто съставеното вече пълномощно. Бенковски обяви на представителитѣ, че преди да се отвори събранието, най-напредъ представителитѣ трѣбва да се подпишатъ на едно п и с м о, та тогава ще почнатъ разглежданията на други въпроси. Мнозина, които отдавна бѣха повѣрили своята сѫдба въ рѫцетѣ на апостолитѣ, малко внимание обърнаха на нищожното п и с м о, което, споредъ думитѣ на Бенковски, е нѣщо обикновено. По-развититѣ, обаче, представители или „философи", както ги наричаше той, поискаха да чуятъ съдържанието на това писмо, па тогава да го подписватъ. Воловъ го прочете и всѣки можа да чуе какво гласѣше това писмо; но пакъ имаше мнозина, които не разбраха неговата цель и пристѫпиха да го подписватъ, само работа да се върши. Време ли бѣше да се взиратъ хората въ такива дребни работи, писани на книга отъ апостолитѣ, когато бесилката се мѣркаше на всѣкиго предъ очитѣ! Представителитѣ пловдивски и перущенски подписаха пълномощното най-напредъ.

Не погледнаха обаче съ подобно хладнокръвие на това пълномощно по-интелигентнитѣ депутати отъ Панагюрище и Пазарджикъ. Първиятъ бѣ Иванъ Соколовъ, който издигна гласа си и живо протестира противъ исканията на каквото и да било пълномощие отъ страна на апостолитѣ. Той описа твърде мрачно лошитѣ последствия, които може да има едно подобно пълномощие.

— Българскиятъ народъ ламти да се освободи отъ единъ тиранинъ, а ще налети на други — каза той.

Соколовъ се подържа отъ депутатитѣ Нейчовъ и Мачевъ, които говориха въ сѫщия смисълъ, викаха доколкото имъ стига сила, че постѫпката на апостолитѣ е произволъ и похищение на светитѣ народни правдини. Около ораторитѣ се събраха всички селски представители, да разбератъ по-изтънко въ що се състои работата; а ония, които бѣха подписали вече пълномощното, наприбраха се около масата, за да искатъ своитѣ подписи, понеже ораторитѣ бѣха разклатили тѣхното довѣрие.

Бенковски пое думата и даде второ разяснение на пълномощното, за което каза, че се иска пакъ за доброто на угнетенитѣ братя.

— Може би на нѣкои философи да не е по-волята; но азъ не съмъ дошелъ да работя за тѣхна полза — прибави той.

Опозицията викаше още по-силно. Страшна размирица се повдигна въ срѣдата на депутатитѣ; викове и незадоволствия се слушаха отвсѣкжде; мнозина представители поискаха да си отидатъ по селата; а нѣкои започнаха да гледатъ апостолитѣ съ подозрение.

— Ние не искаме тиранинъ, билъ той турчинъ или християнинъ — разлика не сѫществува — се чуваха гласове.

Воловъ, който макаръ и да се бѣ съгласилъ да се иска пълномощно, което направи повечето отъ точка зрение да се вършатъ работитѣ по-скоро, не можеше да гледа хладнокръвно на тия раздори и несъгласия, които се пораждаха между патриотитѣ още въ началото на действията. Нажаленъ отъ всичко това, той се оттегли настрана въ шумата и продължаваше да плаче, като малко дете. Бедниятъ Воловъ! Благородна душа бѣше той; но не бѣ роденъ за бунтовникъ. Около му се събраха неговитѣ вѣрни ново-селци и синджирлийци, които го гледаха съ страхопочитание, питаха го съ развълнуванъ гласъ, да имъ обясни отъ какво се появи несъгласието.

Само Бенковски стоеше на своето мѣсто, подпрѣнъ на сабята си, равнодушенъ и спокоенъ, каточе се вършеха напреде му твърде обикновени нѣща. Едно отъ двете: или той малко искаше да знае отъ онова, което ставаше напреде му, или пъкъ не бѣше измислилъ още достатъчно мотиви, за да защищава своето пълномощно. Само отвреме-навреме казваше той на представителитѣ, да се съгласятъ по-скоро какво ще правятъ, защото многоглаголението и философскитѣ фрази се позволяватъ само въ гръцката камара, а бунтовническитѣ събрания често се затварятъ и прекѫсватъ съ пукането на пушкитѣ и съ звънтенето на ножоветѣ.

— Вишегласие, вишегласие! Само по тоя начинъ ще може да се разреши въпросътъ — тогава ще се познае кой е за и противъ пълномощното — викаше опозицията, която начело съ своитѣ оратори се приближи до масата, дето стоеше Бенковски.

По-добре е да стоимъ подъ турския ятаганъ още петстотинъ години, отколкото да приемемъ това пълномощно, което ни връзва рѫцетѣ и ни прави прости орѫдия въ време на възстанието — ораторствуваше Соколовъ.

Другъ единъ депутатъ — Георги Нейчовъ — отъ гнѣвъ или отъ жалость, така сѫщо оплакваше съ гласъ лошитѣ сѫдбини на България, на която като не стигали петвѣковнитѣ теглила, а и сега трѣбвало да тегли още отъ своитѣ синове.

Коравото сърдце на Бенковски не отстѫпваше ни йота. Той изслуша съвсемъ обикновено желанията на депутата, после отстѫпи нѣколко крачки настрана и помоли противницитѣ да му позволятъ да направи той по-напредъ своето „вишегласие", което нѣмало да трае за дълго време — па тогава нека върши кой що ще.

Множеството, като не знаеше какво ще бѫде това вишегласие, изново захвана да ропгае и да негодува противъ произволната мѣрка; но следъ малко пакъ утихна, разбира се не за дълго време. На всички рѫцетѣ бѣха турени на ножоветѣ, кръвопролитието ставаше неизбѣжно. Тогава Бенковски се покачи на едно възвишено мѣсто, изтегли сабята си, което той правѣше винаги, щомъ имаше да се решаватъ нѣкои трудни въпроси и извика колкото му е силата:

— Петричени! Мечени и вие муховци съ мечкарскитѣ шишенета! Тукъ ли сте, братя? Дойдете ми, ако не на помощь, то поне да се простимъ за последенъ пѫть!... Азъ отивамъ! —

Тия думи на Бенковски, които той произнесе съ такъвъ тържест-
енъ и състрадателенъ тонъ, още на минутата произведоха своето
ействие. Той трепереше цѣлъ-цѣленичъкъ, гърдитѣ му се поди-
аха и слагаха, а лицето му прие необикновено изражение. Отъ
сичко това се виждаше, че той бѣше решенъ да дойде до
райность.

— Тукъ сме! тукъ сме! — се чуха гласове наоколо изъ
рата и всички като вихрушка тичаха да се приближатъ около
енковски.

Гробна тишина настана отведнъжъ между всички предста-
тели и очитѣ на всѣкиго бѣха обърнати къмъ разярения ора-
оръ, който приличаше въ това време на свръхестествена сила.
готвачитѣ дори, съ една ржка на ножа, а въ друга съ лъжи-
ата, взеха редъ най отзадъ.

— Братя! — захвана Бенковски отново. — Около три ме-
еца се изминаватъ вече, откогато азъ ви дойдохъ на гости, от-
огато се запознахме единъ други. Тежки времена бѣха тогава,
ратя! Когато чухте най напредъ да излѣзе отъ моята уста ужас-
ото слово: „да възстанемъ противъ душманина", вие имахте
ълно право да ме предадете на тоя последния още тогава, за-
щото не ме познавахте що съмъ за човѣкъ!... Хиляди пжти щѣхъ
а бжда по-благодаренъ, братя, ако бѣхте ме предали тогава на
урцитѣ, отколкото да слушамъ сега, да бжда свидетель, да гле-
амъ, че нѣмате на мене и на моитѣ другари апостоли за пара
овѣрие. Сега именно, когато дойде време да се отплатимъ и
ие, да познаете дали отъ сърдце и душа сме били ваши братя
доброжелатели, да ви помогнемъ въ тая критическа минута,
огато имате най-много нужда отъ помощь, азъ съмъ принуденъ
кефа на нѣколко тукъ присжтствуващи братя философи, да
и напусна противъ волята си, заедно съ своитѣ другари! Сбо-
омъ, мили братя! Благодаря ви за гостоприемството, което по-
азахте къмъ мене! Простете ме, ако съмъ оскърбилъ нѣкого,
ето е твърде възможно. Азъ отивамъ въ Батакъ да вдигамъ
ъзстание, а вие правете щото знаете. Нека Господь ви помогне.
богомъ!...

Това каза Бенковски и тури кракъ да се метне на коня си,
който бѣше приготвенъ отпонапредъ и който двама души дър-
аха малко настрана. Силно вълнение се подигна изново между
епутатитѣ, но не противъ пълномощието, а за това, че Бенковски
и отива. Мнозина заобиколиха коня му да не може да потегли
отвсѣкжде се чуваха гласове: „На кого ни оставяшъ, войводо?
ие безъ тебе не чинимъ нищо!"

— Право да ви кажа, братя, азъ не мога да си обясня що
те за хоро вие — каза Бенковски, следъ като изгледа по напредъ
сички. — Предложихъ ви да подпишете едно невинно парче
нига, което е пакъ за вашето добро и безъ което не е възможно
нищо да стане, вие подигнахте врѣва до небесата и поискахте
аже да си отидете. Сега азъ самъ искамъ да си отида, вие каз-
те: „на кого ни оставяшъ?" Съ подобни хора азъ се не нае-
амъ да дигамъ бунтъ, заради това пуснете ме да вървя.

— Кой не иска да подпише? — се чуха гласове.

— Вие и вашитѣ учени граматици — отговори Бенковски.

— Ние сме готови да подпишемъ всичко, което се предлага отъ тебе — отговориха гласоветѣ.

Бенковски мина изново на първото си мѣсто, и пакъ изтегли сабята.

— Азъ искамъ да ми отговорите право, искате ли вие бунтъ или желаете да останете мирна рая на султана? — питаше той.

— Бунтъ, бунтъ! Бунтъ и свобода желаемъ ние — извикаха всички представители, съ изключение на опозицията, отъ гласа на които екна цѣлата околность.

— Който иска да върви съ мене и да изпълнява всичкитѣ ми заповѣди безпрѣкословно — каза втори пжть Бенковски — нека си извади ножа!

Около стотина и повече изтрити и намазани съ дървено масло ножове лъснаха на въздуха. Лицата, които ги държаха, гледаха въ очитѣ Бенковски, тѣ бѣха готови на всичко, каквото имъ кажеше той.

— Но азъ искамъ най-напредъ да подпишете пълномощието — каза той, не толкова настойчиво, понеже знаеше, че всичко е вече въ ржката му.

— Всички сме готови да го подпишемъ — отговориха представителитѣ. — Отъ по напредъ ние се колебаехме, понеже ни увѣриха, че съ неговото съдържание се връзватъ нашитѣ ржце, безъ наше съгласие щѣло да се върши всичко. Сега сме готови да подпишемъ не едно, а десеть; а който е противъ, нека излѣзе напреде ни, да се разговаря съ насъ.

Лицето на Бенковски свѣтна отъ радость. Той изгледа диктаторски послушнитѣ представители; хвърли тържествуващъ погледъ къмъ опозицията, която и така бѣше вече поразена, защото едно махване на Бенковски можеше да я погуби; на първитѣ каза: „благодаря ви за предаността“, а вторитѣ (опозицията) покани иронически да пристжпятъ вече къмъ в и ш е г л а с и е т о си, защото било време.

— Свободни сте, господа учени — каза той — да подложите въпроса на вишегласие!

Разбира се, че тия последнитѣ напълно бѣха разбрали вече, че е невъзможно да се борятъ съ влиянието на Бенковски и съ грубата сила. Тамъ дето звънтятъ ножоветѣ, слабото слово си нѣма мѣстото. При все това, обаче, хвала на оборищкитѣ депутати; макаръ между тѣхъ да нѣмаше юристи, дипломирани правоведци и пр., макаръ събранието да заседаваше между бука, тѣ пакъ не приеха п ъ л н о м о щ и я т а съ френетически у р а, както това направиха по-после нѣколко учени лакеи за срамъ и позоръ на човѣщината!..

Пълномощното, което отъ по-напредъ се указа толкова страшно, сега вървѣше отъ ржка на ржка между представителитѣ за подписване.

— Между насъ, които сме синове на едно отечество, които имаме едни и сжщи цели, не трѣбва да има такива недовѣрия — говорѣше Бенковски съ много по-мекъ тонъ.

Но не само селскитѣ представители подписаха това пълномощно. То се подписа и отъ противницитѣ, начело съ Соколова. Тоя последниятъ го подписа и държа речь, твърде трогателна, въ която поиска извинение отъ апостолитѣ за своето упорство и доказа, че действително тия последнитѣ имали нужда да иматъ на ржката си едно подобно пълномошие. За да докаже, че е чистосърдеченъ, той се приближи до Бенковски, когото цѣлуна по устата. Може би възхищението на представителитѣ, къмъ всѣко нѣщо, което имаше за цель да помогне на святото дѣло, подействува на Соколовитѣ възгледи. Така или инакъ, но несподразуменията въ оборищкото събрание се изравниха вече. Бенковски тури въ пазвата си пълномощното; той се увѣри още единъ пжть, че действително е силенъ между населението, доказа това на дѣло и на ония, които още се съмняваха.

XIV

Два часа преди пладне, до което време слънцето не бѣше ни удостоило още съ своитѣ лжчи, по причина на мѣстоположението, поканиха се представителитѣ да се събиратъ за отваряне на събранието. Тѣ се наредиха двама по двама около масата, въ видъ на колело, на чело съ апостолитѣ. Двама души опълномощени прегледаха втори пжть пълномощнитѣ писма на всѣки представитель, да не би да се е вмъкналъ нѣкой шпионинъ. По предложение на Волова, отварянето на събранието трѣбвало да се предшествува отъ единъ водосветъ или литургия, за да призовемъ Божията благодать въ своитѣ действия. Попъ Груйо, придруженъ отъ много други свещеници, облѣчени въ своитѣ черковни одежди, съ кръстове и евангелия въ ржцетѣ, не закъснѣ да вземе мѣсто въ срѣдата на депутатитѣ, гордо и величествено. Опита се той да изтегли и широката си сабя, да се уравновеси съ кръста; но не можа, защото отворениятъ трѣбникъ запразни ржцетѣ му. Останалитѣ свещеници следваха по негова команда; той вземаше мѣстото, ако не на български екзархъ, поне на архиерей.

Щомъ се появиха емблемитѣ на християнското величие предъ лицето на депутатитѣ, Бенковски и другитѣ апостоли наведоха саблитѣ си надолу къмъ земята и клюмнаха глави въ знакъ на благоговение и страхопочитание къмъ божествената служба. Колкото и да бѣхъ увѣренъ, че между апостолитѣ нѣмаше хора съ строга набожность, въ тоя случай, обаче, съмъ готовъ да засвидетелствувамъ, че тѣ благоговѣеха съ чисто сърдце безъ никакво лицемѣрие и фарисейство.

Представителитѣ, всички гологлави, съ запалени свѣщи въ ржцетѣ, посрѣдъ бѣлия день, стояха неподвижни около свещеницитѣ, нѣколко крачки настрана. Гробна тишина настана; само гърмливиятъ гласъ на свещ. Груя ехтѣше изъ букака. Той четѣше както му скимне; въ всички молитви, дето имаше да се казва „наши врази", той прибавяше отъ себе си на високъ гласъ: „наши врази невѣрни агаряни да расточатся". Най-оригинално четѣше той „Вѣрою во единаго", което бѣше преправено твърде май-

сторски, но не отъ попъ Груя, а отъ друга нѣкоя по-талантлива глава. Помня само, че то се захващаше така: „Вѣрою во единаго хъша балканскаго, яко той есть мой богъ и спаситель". Жалъ ми е, че нѣмамъ на ржка тоя документъ, който не можахъ да намѣря при всичкитѣ ми търсения. Справихъ се и при дѣдо попъ Груя, но и той казва, че го забравилъ. Това „вѣрую" дотолкова се хареса на депутатитѣ, че мнозина пожелаха да го изучатъ наизустъ.

Останалитѣ свещеници, които служеха заедно съ попъ Грую и които стояха отзаде му, като чуха, че тоя тѣхенъ духовенъ началникъ употрѣбява „наши врази агарянци", започнаха да надничатъ презъ рамената му въ трѣбника, за да се увѣрятъ съ очитѣ си, дали действително така се пишеше въ книгата.

— Вие тая книга не сте чели още — каза той на своитѣ събратя, гордо и строго.

Когато захвана да се чете евангелието, апостолитѣ паднаха на земята да направятъ поклонъ; тѣхниятъ примѣръ се последва отъ всички. Следъ свършването на божествената служба, щомъ попъ Грую затвори трѣбника, тури ржка на двата си арнаутски пищова, които изпразни въ въздуха. Това служеше като знакъ, че службата се е свършила и че време е вече да се отвори събранието.

Бенковски предостави на Воловъ да отвори събранието, съ едно слово, въ което той изложи накратце цельта на това патриотическо събрание и въпроситѣ, които трѣбваше да разгледа то.

— Азъ предлагамъ най-напредъ — каза Воловъ — щото апостолитѣ, както и представителитѣ, преди да почнатъ работата, да се закълнатъ, че ще бждатъ вѣрни на своето отечество.

Предложението на Волова се прие отъ всички. Депутатитѣ и свещеницитѣ пакъ станаха на крака и заеха първото си положение. Апостолитѣ произнесоха своята клетва единъ по единъ, съ револверъ въ ржка, обърнатъ срещу гърдитѣ имъ; всѣки каза по нѣколко думи, които се изискваха въ тоя случай. Георги Икономовъ поиска да се разпростани по-надълго; но отведнъжъ се засѣче и нищо не можа да каже.

Бенковски му дойде на помощь отъ противната страна, съ единствената цель да не даде материалъ на **учениятѣ** да се гордѣятъ, че безъ образование нищо не става.

— Доволно, братко! — каза той. — Ножъ и граматика сж несъвмѣстими на едно мѣсто! Ти си човѣкъ бунтовникъ...

Клетвата на Бенковски обаче не бѣше проста клетва. Той държа цѣла речь, която продължи около единъ часъ. Въ всѣка фраза отъ тая негова речь, въ която се описваха страданията и теглилата на българския народъ, той се удряше въ гърдитѣ, охкаше и ахаше, пламъкъ и огънь хвърчеха отъ очитѣ му. Когато извика съ просълзени очи и съ болезненъ гласъ: „многострадални братя! Земята, която ние тъпчимъ, е напоена съ невинна българска кръвь, пролѣна отъ нашитѣ петстотинъ-годишни душмани"... — всички представители паднаха на колѣне и очитѣ имъ се примрежиха съ сълзи...

— Какъ да не отидешъ да умрешъ за такъвъ човѣкъ? Я го погледиете какъ се удря въ гърдитѣ, какъ се мжчи да вика по-високо, за да го чуемъ всички; устата му сж вече изсъхнали, а той не спира още — говорѣха мнозина отъ представителитѣ и ронѣха сълзи.

Азъ вѣрвамъ, че ако Бенковски въ тая минута се качеше на коня си и извикаше: „напредъ!" — всички присжтствуващи щѣха да го придружатъ, макаръ той да ги поведѣше въ дънъ-земя!

Следъ клетвата всѣки зае своето мѣсто. Разбира се, че както апостолитѣ, така и другитѣ депутати принесоха клетва, че ще служатъ вѣрно на своето отечество. Писаритѣ Караджовъ и Н. П. Стояновъ държаха перата, потопени въ мастило; но Бенковски имъ уби куража, като изказа мнение, че най-добре би било да се не държатъ никакви протоколи, защото, споредъ неговото казване, тамъ дето имало много формалности, нищо не се вършело. При все това, много нѣща ставаха писмено. Разгледаха се най-напредъ статистикитѣ на всѣко село отдѣлно, които се вписваха въ нарочно опредѣлена книга. Въ тоя случай, най-много ни помогна безсмъртното съчинение на Ст. Захариева отъ Т.-Пазарджикъ „Описание на Татаръ-Пазарджикската кааза". Броятъ на въстаницитѣ, споредъ тия статистики, отъ IV окржгъ, възлизаше на 73 532 души.

Въ разискването на въстанието, по кой начинъ да стане, две мнения се породиха въ срѣдата на депутатитѣ (по-добре делегатитѣ, могатъ да се кажатъ). Едни отъ тѣхъ изказаха желание, че много по-добре ще бжде, ако се образуватъ юнашки чети, които да набиятъ изъ планината; а населението да си остане мирно, да помага само, доколкото му е възможно. На това мнение бѣха и нѣкои отъ апостолитѣ. Но болшинството мислѣше другояче. То не можеше да допусне щото мжжетѣ да тръгнатъ по гората, а семействата да останатъ беззащитни въ селата, изложени на ятаганския произволъ. И еднитѣ и другитѣ имаха право; но първото предложение бѣше по-практично.

Болшинството, т. е. ония, които желаеха да възстане мало и голѣмо, говорѣха, че ако се допуснатъ чети въ Балкана, турското правителство ще се възползува да нарече тия последнитѣ разбойници и по тоя начинъ ще има по-голѣма възможность да ги преследва съ многобройна войска; ще ги избие и налови — и нищо повече. А когато възстане цѣло население, села и градове, вниманието на човѣколюбива Европа ще се възбуди. Нашитѣ невинни депутати вѣрваха по него време въ искреностьта на Бисмарка и въ добросъвѣстностьта на Дизраели; тѣ не знаеха, че ржцетѣ на тия европейски свѣтила сж потънали въ кръвь, че между тѣхъ и Тосунъ бея сжществува само една разлика, че тоя последниятъ се бори кавалерски, съ ножъ въ ржката, а европейскитѣ башибозуци действуватъ чрезъ перо; но перо натопено въ алена кръвь.

Всички тия нѣща обаче бѣха подробности; а въпросътъ, дали трѣбва да възстане българскиятъ народъ или не, прие се едногласно отъ всички депутати.

Дълги и широки разяснения се дадоха на представителитѣ, по кой начинъ трѣбва да стане въстанието и на всѣко село по-

отдѣлнно се състави планъ, де трѣбва да отиде населението, следъ като стане възстанието. На всѣки депутатъ се вземаше мнението наособно, ще може ли селото, което той представлява, да се запази самò или ще стане нужда да му се отиде на помощь отъ друго мѣсто. За центъръ на възстанието се избра Панагюрище, дето ще заседава главниятъ воененъ съветъ, който ще ржководи движението. Копривщенскитѣ депутати предложиха да се избере за срѣдоточие тѣхното село; но това предложение се отхвърли, както отъ другитѣ представители, така и отъ Бенковски. Тоя последниятъ, при всичко че бѣше копривщенецъ, хранѣше голѣма ненависть къмъ жителитѣ на тоя градецъ. Въ разстояние на три месеца той отиде въ Копривщица само единъ пжть и то нощно време, безъ да го види другъ нѣкой, освенъ Каблешковъ и други още двама-трима души*)

Но, Боже мой, дали имаше поне петь души между депутатитѣ, които да слушатъ съ внимание наставленията, давани отъ апостолитѣ и другитѣ по-опитни представители? Азъ не вѣрвамъ. Народътъ дотолкова бѣ убеденъ въ своето божествено могжщество, въ падането на Турция, че нѣмаше нужда да взима нѣкакви предварителни мѣрки. „Ще победимъ", се слушаха навсѣкжде гласове. Едно желаеха да чуятъ представителитѣ, а именно, кой день ще се развѣятъ народнитѣ байряци, кога ще се свършатъ нашитѣ теглила? Тукъ апостолитѣ се затрудняваха да отговорятъ положително. Затрудняваха се тѣ само затова, защото се бояха да изкажатъ тая страшна тайна предъ 200 души, между които невъзможно бѣ да се не намѣри нѣкой лековѣренъ, ако не чистъ шпионинъ, който ще я разнесе предварително. Преди единъ месецъ още апостолитѣ отъ другитѣ окржзи предлагаха деня 1-й май, който се бѣше приелъ и отъ панагюрскитѣ апостоли; но депутатитѣ не го знаяха още, съ изключение на нѣколко души по вѣрни хора.

Надвечерь, дордето траеше още заседанието, отведнъжъ черни облаци покриха небесното пространство, които пъплѣха по срѣдногорското бърдо, откъмъ западната страна; загърмѣ, затрещѣ, силна буря забуча, която превиваше буковитѣ клони къмъ земята. Притъмнѣ като нощь и силенъ дъждъ, като изъ ведро, почна да вали. Въ това време една черна като катранъ змия се подаде откъмъ източната страна на гората и преспокойно излѣзе на поляната срѣдъ самото Оборище, дето заседаваше събранието.

Воловъ, който обичаше да превежда науката на практика, се спусна и хвана змията съ ржката си, и предъ очитѣ на представителитѣ се остави да го клъвне студената усойница за пръста.

— Гледайте, какъ насъ, апостолитѣ, не ни повреждатъ и

*) Трѣбва да ви кажа, че Бенковски криеше своето произхождение и родното си мѣсто. Въ време на агитацията едва ли имаше нѣколко души, които го знаеха, че е отъ Копривщица. Това той правѣше нарочно, за да има по-голѣма тежесть, защото неизвестното и мистириозното винаги повече се уважава. Зная, че той се обади само на Н. попъ Стояновъ. После, когато останахме въ Тетевенската планина само двама, той се изказа предъ мене пространно кой е и що е.

— каза той, когато игленото езиче бѣше лизнало голѣ-
пръстъ.
сле той отпусна на земята черната усойница и захвана да
и пръста. Тя биде убита. Тая решителность на Волова.
е възспрѣ нѣкои отъ суевѣрнитѣ представители да не из-
тъ появяването на тая змия като недобро следствие за
то движение.
Това никакъ не ме радва — казваше единъ бѣлобрадъ
ь на нѣкои свои другари, като си люлѣеше въ сжщото
главата.
небесниятъ грѣмъ се увеличаваше още повече и дъждътъ
ваше непрестанно. Голѣмитѣ огньове, върху които врѣха
ѣ и се печеха агнета, не само че угаснаха, като цигара,
пельта имъ се завлѣче отъ бързия порой. Всички пред-
ли се изпокриха около дънеритѣ на кичеститѣ буки. Съ
чь, невъзможно ставаше вече да се заседава въ Оборище.
това, стана предложение да се избере една комисия, която
день да замине за Панагюрище, и тамъ да се занимае съ
ането на устава и програмата на възстанието, както и да
и деня, въ който да избухне бунтътъ.
скитѣ депутати, понеже знаяха, че никой нѣма да по-
ъ тая комисия, се възпротивиха за нейното избиране,
аха, че всичко ще стане безъ тѣхно знание ; но Воловъ
ги убеди, че цельта на комисията ще бжде съвсемъ
я ще работи за общо добро. За членове на тая комисия
аха : В. Петлешковъ, Найденъ попъ Стояновъ, Тодоръ
енинътъ, Василъ Соколски, Никола Караджовъ, Георги
, Искрю Мачевъ, попъ Грую, Нено Маневъ и апостолитѣ.
и затварянето на събранието, пристигна куриеръ отъ
Той донесе писмо отъ тамошнитѣ апостоли, въ което се
е между друго и следното: „Ние сме вече готови, братя.
съ ни се представи случай, т. е., че и другитѣ окржзи
сжщо готови, ние ще развѣемъ знамето на свободата (!?)."
а писмо се прочете на високъ гласъ отъ самия Бенков-
държанието на което всички представители изслушаха съ
ние. Виждаше се, че тѣ бѣха забравили вече появява-
черната змия. Вследствие на това писмо, подписано отъ
Заимовъ, което раздуха още повече огъня, апостолитѣ
, че е излишно вече да се държатъ работитѣ толкова
Ето защо Бенковски обяви на представителитѣ, че де-
, който ще се развѣе байрака въ IV окржгъ, не е твърде
А въ противенъ случай, прибави той, ако турското пра-
во подуши работата и посегне да хване нѣкого отъ ра-
тѣ, то селото, въ което се случи това нещастие, трѣбва
тане, за да отърве своя братъ и бързо да извести за това
вната квартира (Панагюрище), отдето ще се про-
и бунтътъ.
мѣрка апостолитѣ мотивираха така: ако правителството
съзаклетието и хване нѣкое лице отъ работницитѣ, твърде
жно да се случатъ между тия последнитѣ нѣкои малодушни
ито отъ мжки ще бждатъ принудени да изповѣдатъ тай-

ната, и въ разстояние на нѣколко деня, всичко ще бжде потушено, тъй че ще трѣбва изново, следъ нѣколко години вече, да се приготовлява ново възстание. По тая причина да се вдига знамето, па каквото Богъ помогне. Така се и случи, както ще видятъ читателитѣ отъ по-нататъшнитѣ ми разкази.

XV

Щомъ комисията се избра и депутатитѣ получиха горнитѣ удовлетворителни инструкции, всѣки отъ тѣхъ начаса още замина за селото си; замина и комисията за Панагюрище да продължава своята работа, заедно съ апостолитѣ. Късно вечерьта ние пристигнахме и слѣзохме въ дома на Стоянъ Пъковъ. На другия день комисията почна да гласи възстанието; но и турското правителство знаеше вече всичко, имаше всички подробности за станалото въ Оборище. То се известило по следния начинъ.

Балдевскиятъ представитель Ненко, намѣсто да иде да даде отчетъ на своитѣ избиратели, отъ Оборище отива право въ Пазарджикъ при Али-бея, комуто съобщилъ всичко чуто и видено въ Оборище. Вижда се работата, че тая черна душа още въ първитѣ дни на събранието е мислѣла да стане Иуда предатель, да земе ролята на гнусенъ шпионинъ. Той се е борилъ съ мръсната си съвѣсть дълго време, защото, споредъ разказа на очевидци (Иванъ Арабиджията и Крайчо Самоходовъ), една нощь въ Оборище той ставалъ три пжти да пита другаритѣ, находящи се тамъ наоколо му депутати: „ами ако нѣкой между насъ отиде и предаде на турцитѣ, че българитѣ се готвятъ да възстанатъ, какво има да стане? — Голѣма награда ще даде правителството на тоя човѣкъ — говорѣлъ предательтъ — но и той не може живѣ вече между българитѣ", т. е. предательтъ.

Когато Ненко изказалъ всичко на Али-бея, разбира се по само себе си, че още въ сжщата минута телеграфътъ е пробръмчалъ въ Пловдивъ, Одринъ, па дори и въ Стамбулъ. Вижда се работата, че турското правителство не се е решило отъ единъ пжть на строги мѣрки, па и не е повѣрвало дори на предателя. Въ това сжщото време, малко по-напредъ, въ Пловдивъ се е намиралъ и Черню отъ Копривщица, когото мало и голѣмо обвинява, че и той отишелъ да предава, не Оборище, а Копривщица, дето така сжщо движението бѣше захванало да се усѣща.

За да констатирамъ по-добре, на кой предатель сж се взели най много думитѣ въ внимание отъ страна на турското правителство, което наскоро следъ Оборищкото събрание изпрати двама свои агенти, пазарджикския юзбашия Ахмедаа — въ Панагюрище, а Неджибъ ага — въ Копривщица, за да узнаятъ работата поотблизо, питахъ сжщия Черня, говорихъ съ Яковаки Пападопуло, таенъ агентъ при пловдивското правителство, срещнахъ се и съ самия Неджибъ-ага, който можа да избѣга отъ Копривщица на 20 априлъ безъ сабя.

Споредъ думитѣ на Черня, той дошелъ въ Пловдивъ само да избѣгне опасностьта на бждещето движение. По-напредъ въ Ко-

привщица били се събрали нѣколко мрачни бухали: Хекимъ Спасъ, хаджи Рали Каравеловъ, хаджи Иванчо, Тодоръ Каблешковъ, Петко и хаджи Лало Кесякови, Царвулджията и пр., които, като гледали, че младитѣ сж вирнали глава, помислили да предадатъ работата на правителството, за която цель и поканали Черня да отиде въ Пловдивъ; но така си и останали само съ думитѣ си. Като пристигналъ Черню въ Пловдивъ, повикали го нощно време отъ Панаиръ-Ханъ въ конака, дето го държали цѣла нощь подъ изпитъ, т. е. т. да каже какво се приготовлява въ Копривщица. Упорствувалъ Черню нѣколко време, но най-после билъ принуденъ (това сж негови думи) да каже, че село безъ чапкъни не бива, следователно и въ Копривщица имало нѣколко такива, сиречъ к о м и т и. Своето хващане отъ Панаиръ-Ханъ Черню отдава на това, че въ Златица имало хванати двама овчари, изпратени въ София, които го предали ужъ като бунтовникъ. Чудно е защо тия овчари да предадатъ именно Черня, който не бѣше бунтовникъ? Че той е показалъ нѣколко лица въ Копривщица, като опасни за отоманската империя, нѣма никакво съмнение. Но че и турското правителство не го е повѣрвало, така сжщо е фактъ неопровержимъ, защото Черню не само че не бѣше награденъ, като Ненка Балдювченина, но биде още затворенъ и пратенъ на заточение, заедно съ другитѣ заточеници. Черню е излѣзълъ отъ Копривщица на 13 априлий, придруженъ отъ 5 души цигани. Съзаклетницитѣ, които узнали неговата цель, изпратили нѣколко души да го пребиятъ. Той избѣгалъ, като си и строшилъ крака. Но за това ще да говоря подробно въ отдѣла за Копривщица.

Яковаки Паподопуло и Неджибъ ага казватъ, че турското правителство се е увѣрило най-добре за сжществуването на българското движение отъ Ненка Балдювченина*). Тѣ за Черня не знаятъ почти нищо. Неджибаа казва, че когато го изпратили въ Копривщица, поржчали му да действува доколкото е възможно повече осторожно. Името на Каблешкова той знаялъ вече преди да тръгне отъ Пловдивъ; а това име, по предположение, може да се каже, че е показано отъ Черня, защото и Ненко Балдювченина отъ своя страна никога не бѣше виждалъ Каблешкова и неговитѣ другари въ Копривщица.

Както и да е, но когато избраната комисия почна да засѣдава въ Панагюрище, турското правителство е взимало вече мѣрки.

---

*) Това сжщото се говори и въ рапорта на Пловдивското Извънредно сждилище... A ce conseil (т. е на Оборище), казва речениятъ рапортъ, assistait le nommé P e t k o (побъркано отъ Ненко въ превода), rapporteur fidèle, qui pour se soustraire aux dangers d'une situation périlleuse ayant signé de sa main l'acte précite, mais qui se hâte, une fois le conseil terminé d'accourir á Bazardjik, où il rapporta les choses telles qu'elles s'etaient passés. L' autorité, prévenue pas cet homme s'empressa d'envoyer á Otlouk-Keuy (Панагюрище) l'officier de police Ahmed Agha, accompagné de quelques hommes, et ordonna en même temps a Noujide Agha autre officier de gendarmerie de se rendre á Avrat-Alan (Коприщица) Ces deux officiers etaient chargés de s'enquerir minutieusement de ce qui se passait dans ces localités et de surveiller les faits, les gestes des habitants...

знаяло е имената на апостолитѣ и плана на възстанието. И така Ненко излиза предатель на Оборище*).

Когато панагюрскитѣ комисари се научили отъ своитѣ депутати въ Оборище, че деньтъ 1-й май се е опредѣлилъ да стане възстанието и че Бенковски е взелъ нѣкаквоси пълномощно възнегодуваха твърде много. Особено се възмущаваха тѣ отъ онова необикновено решение, че селянитѣ трѣбвало да възстанатъ, ако се случи да се хване нѣкой отъ тѣхъ. Тѣ решили да не даватъ вече прибѣжище на апостолитѣ въ Панагюрище. Още повече: по предложение на Бобекова, станало дума, не може ли да се убие Бенковски, който е вирналъ глава и никого не иска да слуша?

Вижда се работата, че това решение не се е одобрило отъ всички комисари, защото на 17-й априли, когато бѣхме отишли въ дома на Коля Венковъ, дойдоха при насъ нѣколко души отъ тия последнитѣ съ особена мисия. Тѣ бѣха сърдити и умислени.

— Като се научихме отъ нашитѣ за решението, което е станало на Оборище, относително IV окрѫгъ, отъ който и ние правимъ часть, дойдохме да ви попитаме дали сѫ се взели въ внимание нѣкои важни нѣща, безъ които ние се не решаваме да възстанемъ — каза единъ отъ панагюрскитѣ пратеници.

— Разбира се, че за всичко това вие имате пълно право — отговори Бенковски. — Менъ е твърде драго, като виждамъ, че нашитѣ братя се интересуватъ отъ всѣко едно решение по общитѣ ни работи — прибави той и се приготви да отговаря на зададенитѣ въпроси, които и така знаеше отъ какво естество ще бѫдатъ.

Захария Койчевъ, единъ отъ поменатитѣ комисари, извади една хартия и започна да чете следующата интерпелация:

— Питаме господа апостолитѣ да ни кажатъ: а) като се е решило да дигатъ възстание на 1-й май въ IV окрѫгъ, знаятъ ли за това тѣхно решение и по другитѣ градове изъ България и Тракия, и съгласни ли сѫ тия последнитѣ да възстанатъ именно въ тоя день? б) искаме обяснение отъ г-да апостолитѣ да ни кажатъ, на какво сѫ се основавали, когато сѫ казвали на селянитѣ, че ако дойдатъ въ кое и да е село турцитѣ да хващатъ нѣкого, то да се дига знамето на възстанието? и в) дали се е взело въ внимание нуждата, че като се дигне възстанието, трѣбва да изпратимъ единъ или двама делегати въ Европа, които да представятъ нашитѣ праведни желания предъ тамошнитѣ дворове и да действуватъ за по-скорошното ни освобождение?

Това питаха панагюрскитѣ граждани; питаха тѣ по тая проста причина, защото не можеха така слѣпешката отъ единъ пѫть да се хвърлятъ въ огъня и да се довѣрятъ въ рѫцетѣ на нѣколко непознати искатели на приключения. Но апостолитѣ, къмъ които

---

*) Народното предание е успѣло вече да притури и нѣщо поетическо при действителностьта, относително предателя Ненко. По всички разорени села презъ 1876 г. се разказва като истина, че черната змия, която излѣзла на Оборище, отивала направо къмъ Ненка Балдювченина, когото искала да клъвне...

отправяха горнитѣ питания, а особено Бенковски, които пакъ ...хнитѣ пламенни желания и ламтения за свобода бѣха напра... ...ли тъй силни и не твърде покорни, отговориха на горнитѣ ...проси не толкова удовлетворително, па дори и иронически, ...о щете.

— Не се грижете, господа; ние направихме всичко, което ... изисква въ тоя случай — отговори Воловъ.

— Колкото за третия въпросъ, т. е., да се изпратятъ хора ... подлата Европа — повтори Бенковски — това не може да ...ане отсега, докато не опитаме щастието на нашитѣ шишенета. Освенъ това, азъ съмъ здраво увѣренъ, че тая идея е дошла ...й-напредъ въ многоучената глава на г. Бобекова, който, като ...познатъ съ френски езикъ, навѣрно си е мислилъ, че той ще ... удостои съ тая мисия и по тоя начинъ ще има възможность ... се отстрани, за да не помирише грозния барутъ. Кажете му ... възгечтиса отъ тая севда.

И тукъ комисаритѣ удариха о камъкъ, при всичко че отъ ...й-напредъ, като влѣзоха, виждаше се, че ще дойдатъ до край...ость. Малко-помалко тѣ захванаха да ставатъ отстжпчиви. Тѣ ...ха докачени, както сега, така и въ други много случаи, отъ ...ъзкото поведение на Бенковски, но вжтрешно не можеха да го ...азятъ.

— Нѣма що да се каже; виждамъ го, че е човѣкъ достоенъ, ...денъ да бжде бунтовникъ — казваше комисарьтъ Щърбановъ. — ...ѣбва да колѣничимъ предъ неговия талантъ, той ще ни омие ...итѣ.

Разбира се, че за панагюрци бѣше твърде лесно да се отър...тъ и отъ Бенковски и отъ всички други апостоли. Тия послед...тѣ бѣха само четирма души, а въ Панагюрище работницитѣ, ...инодушни граждани, се брояха съ стотини. Освенъ това, тамъ ...аше и нѣколко души турски заптии, съ ястъклии мустаци; тамъ ...ше, ако щете, и ревностниятъ Даутъ-онбаши, който помирисваше ...що въ селото; но като не можеше да открие нищо, както ка...ъ, питаше децата по края и изъ улицитѣ, правятъ ли бащитѣ ...ъ нощно време нѣкаквиси книжни игралца.

— „Ей такива" — казваше той, като посочваше своята па...ска, пълна съ книжни фишеци.

Достатъчно, казвамъ, бѣше да се пошушне издалечъ на по...ятия строгъ забитинъ и работата бѣше свършена. Но защо да ...ѣсваме тукъ Даутъ-онбаши? Панагюрци можеха да се разпо...дятъ и безъ него. Ако тѣ се наемаха да се борятъ съ една ...ршина, то толкова по-отржки имъ бѣше да противостоятъ на ...тирма изгнанници! Работата е, че кой би се решилъ да направи ...добно нѣщо. Да се погуби Бенковски или поне нѣкой отъ дру...ритѣ му, значеше да се убие свободата, стремлението къмъ ...ято бѣше въ своя апогей презъ пролѣтьта на 1876 година ...нковски самъ по себе си не бѣше друго нищо, освенъ въпло...ние или, по-добре, орждие на тая идея — общо стремление на ...чки българи по него време. Не той създаде възстанието, но ...ковете и общото историческо течение създадоха него. Разбира ... че и неговата буйна натура е имала решаващъ гласъ въ много

важни случаи; но ако той се бѣше явилъ преди две години ил по после въ България, той не щѣше да бжде вече Бенковски, простъ копривщенски карaабаджия. Видѣхъ го азъ и следъ пор жението на възстанието въ тетевенската планина; но кой можеш да каже, че е той сжщиятъ упоритъ и постояненъ Бенковски, ка който бѣше преди единъ месецъ? Сега той мълчеше, въздишаше слушаше всѣкиго, а понѣкога дори и плачеше, когато се отва ряше дума за панагюрското възстание.

Всѣки признава, че покойниятъ Раковски е притежавалъ по голѣми агитаторски способности (което ние не можемъ да по твърдимъ); но като се явилъ за пръвъ пжть между своитѣ съоте чественици и казалъ, че османлиитѣ не сж проводени отъ Бог де ни мжчатъ, билъ принуденъ да избѣга въ планината въ жен ски дрехи, дето малко останало да умре гладенъ. Не било още време; повечето българи него време мислѣли още, че Господ знае само староелински.

Въобразете си, че Бенковски се явява въ днешно време между панагюрци, окиченъ съ оржжия и иска да състави революционен комитетъ, за да се бори срещу тиранина. Освенъ смѣхъ и съжа ление за умственитѣ му способности, той не ще произведе друго нищо. Поклонницитѣ на мрачната рутина, тиранствуващитѣ де споти и всички ония доктринери-глупци, които лаятъ непрестанно и обвиняватъ отдѣлни личности, че ужъ тия последнитѣ вълну вали народитѣ и ги цепѣли на партии — нѣщо нежелателно за всички паразити и готовановци — трѣбва да млъкнатъ веднъжъ за всѣкога, защото народитѣ не сж говеда, не сж стадо, нищо не става безъ тѣхното участие.

Недоразуменията между апостолитѣ и панагюрския комитетъ обаче, скоро се изравниха, нѣщо, което и трѣбваше да се очаква Избраната комисия отъ Оборище и апостолитѣ работѣха деятелно Две вечери не оставахме ние въ една кжща да нощуваме, което се правѣше отъ точка зрение на предпазливость. Секретарь на тая комисия бѣ избранъ Тома Георгиевъ.

Ето единъ протоколъ отъ заседанията на тая комисия, напи санъ споредъ правописанието на сжщия Бенковски, който дикту ваше по кой начинъ да се пише всѣки параграфъ, следъ като се гласуваше вече той отъ всички. Нѣма съмнение, че повечето предложения се правѣха пакъ отъ него.

ПРОТОКОЛЪ
на
заседанието на 17 априлий, станало въ Панагюрище подъ председателството на Георги Бенковски

1. Питатъ апостолите: сжгласни ли сте да се дигне знамето на възстанието на 1-й май? — О. да; сжгласни сме, но предва рително трѣбва да са извѣсти за това на 25 априлий.

2. П. Нуждно ли е да се изгорятъ градовете: Одринъ, Плов дивъ и Т.-Пазарджикъ?

О. — Да, трѣбва да са изгорятъ.

3. П. Нуждно ли е да са развалятъ желѣзницитѣ и телеграфическитѣ жици?

О. — Да, нуждно е.

4. П. Трѣбва ли да са съсипятъ градовете: Карлово, Златица и Ихтиманъ?

О. — Да.

5. П. Трѣбва ли или не да са горятъ селата?

О. — Да, трѣбва.

6. П. Но сичките ли села трѣбва да са горятъ?

О. — Не сички.

7. П. Кои сж прочее селата, които трѣбва да са изгорятъ?

О. — Всички ония села, сжществуването на които пречи и може да принесе вреда на нашето дѣло, непременно трѣбва да са изгорятъ.

8. П. Какъ трѣбва да постжпимъ съ ония бжлгари, които не вжзстанатъ на пжрвъ позивъ?

О. — Трѣбва да ги принудимъ да направятъ това, чрезъ различни срѣдства.

9. П. Какво дѣйствие трѣбва да държимъ къмъ смѣсените села, т. е. ония, които сж населени съ бжлгари и мусулмани? Трѣбва ли българитѣ отъ тия села да вжзстанатъ на оржжие или да се оставятъ на турското благоволение?

О. — Организирани вжзстаннически чети отъ изключително бжлгарските села, находящи са наблизо около смѣсените села, трѣбва да отидатъ незабавно въ тия последните да освободятъ българитѣ отъ турски ржце; а после, да ги отведатъ на опредѣлѣните мѣста.

10. П. Какво поведение трѣбва да джржимъ кжмъ ония турци отъ смѣсените села, които се сжпротивятъ на нашите желания?

О. — Клане и сжвжршено разсряване на тѣхните жилища.

11. П. Какъ трѣбва да се отнесемъ съ турското население въ селата?

О. — Вжзстанницитѣ, безъ да губятъ време, трѣбва да ги нападнатъ и, чрезъ огжнь и мечъ, да ги накаратъ да стоятъ мирни.

12. П. Кокво трѣбва да правимъ съ ония мусулмани, които се покорятъ?

О. — На часътъ ще трѣбва да имъ са събератъ оржжията, мунициитѣ и имуществата, срещу които ще имъ са дава по една разписка, подписана отъ главатарьтъ на вжзстанието. Тия тѣхни имущества ще са пазятъ въ бжлгарските сжкровища, и по никакъвъ случай не могатъ да са злоупотрѣбятъ, защото принадлежатъ на мирното население.

13. П. Гдѣ трѣбва да държимъ покорните мусулмани?

О. — Тие ще се повѣрятъ на нашитѣ стареи, най-напредъ, които ще ги отведатъ въ възстаннически тѣ пунктове. Оттамъ ще се изпроводятъ, заедно съ фамилиите си, дѣцата си и старците къмъ ония избрани мѣста, които служатъ за прибѣжище на собствените наши семейства; тие трѣбва да живѣятъ заедно, като

сжщи братия. Наша свята длжжность е да надзираваме за тѣхн благоденствие, за честьта и живота имъ, така сжщо, както и нашитѣ фамилии. *Ако нѣкой са осмѣли да закачи на честьта ж или момиче, били тие отъ коя и да е народность и вѣра, ще б застрѣленъ съ шесть куршума*).* Ония млади мусулмани, които способни да носятъ оржжие, ще се държатъ подъ българ стража.

13. П. Какво трѣбва да правимъ съ кжщите, които при длежатъ на покорнитѣ турци?

О. — Трѣбва да се съобразимъ въ тоя случай съ оно което е казано въ чл. 7 й отъ настоящия протоколъ,

15. П. Кои са градовете, които трѣбва да бждатъ изгорен Нуждно ли е да са постжпи, споредъ както е казано въ чле 2-й? — Трѣбва ли да са съобразимъ съ това, но ако ни позволя мѣстоположението и ако наистина са докаже, че чрезъ това може да са помогне на жителите.

16. П. Какъ трѣбва да са постжпи съ ония българи, кои живѣятъ въ градовете?

О. — Трѣбва да имъ са помогне.

17. П. Следъ като са изгори Пловдивъ, какъ трѣбва са направи, щото да можемъ да спасимъ бжлгарското население

О. — Ще имъ са отиде на помощь отъ две страни, съ т кова сила, колкото разполагаме него време.

18. П. Какво ще са направи съ Одринъ?

О. — Апостолитѣ: понеже нѣмаме свои хора въ тоя гра за сега е невжзможно да вземеме нѣкакво рѣшение по вжпросъ.

19. П. Следъ като изгоримъ Т.-Пазарджикъ, чрезъ какъвъ чинъ ще можемъ да спомогнемъ на бжлгарското население тоя градъ?

О. — Трѣбва да имъ проводимъ подкрепление и да ги щитимъ.

20. П. По кой начинъ може да му са помогне и отъ де имен ще може да се проводи въоржжена сила?

О. — Наша свята длжжность е да съберемъ и усилимъ, к кото е възможно повече чети отъ околнитѣ села, които ще присжединятъ съ панагюрската чета, която ще тржгне отъ посл ното това мѣсто за Пазарджикъ подъ предводителството на Б ковски войвода. Четиридесеть пожара**), произведени вжтре

---

*) Въ копието отъ настоящия протоколъ, който е даденъ до европ скитѣ вестници отъ турски източникъ, предложението, турено въ курсивъ изхвърлено. Трѣбва да знаете, че и тоя протоколъ, който бѣше написанъ единъ голѣмъ тефтеръ, падна въ ржцетѣ на турцитѣ, следъ поражението възстанието и следъ убийството на Тодора Бѣлопитовъ, който носѣше вс ката кореспонденция Турцитѣ и за него казватъ, че го намѣрили у Бен зки. Следъ това, той се публикува на много европейски езици, но съ твър голѣми погрѣшки. Доколкото ми бѣ възможно, азъ се помжчихъ да го правя. Погрѣшени сж най-много собственитѣ имена и селата. Читателитѣ гатъ да го намѣрятъ въ Англ. Синя книга отъ 1876 г., стр. 183—186.

**) Това бѣше условие, направено между Бенковски и т.-пазардж ския депутатъ, Соколова, следъ дълги препирни. Последниятъ се задъл

градътъ, трѣбва да предшествуватъ влизането на четата въ града. Населението само трѣбва да подпали града. Двадесеть души са опредѣлятъ отъ сжбранието, за да запалятъ Пловдивъ и други десеть, за да запалятъ Одринъ. Пазарджикскиятъ депутатъ, Соколовъ, са заджлжава да изпрати тия тридесеть души, назначени за горепоменатите мѣста; никакво ново рѣшение не ще се предприеме, докато не са изпълни това постановление.

21. П. По кой начинъ трѣбва да изгоримъ Ихтиманъ, ако не можемъ да изпратимъ свои агенти въ тоя градъ?

О. — Половината жители отъ селата: Мухово, Василица и Декралъ (?), трѣбва да нападнатъ черкезките села, находящи са между Мухово и Василица; а другата половина трѣбва да нападне Ихтиманъ, който ще да са предаде на огжнь и грабежъ. После това казанитѣ жители ще отидатъ на Вѣтренъ, за да прекжснатъ телеграфическите жици, а отъ тамъ на Маркова врата, съ цѣль да завардятъ прохода. Едно отдѣление отъ 50 души ще потегли за Вѣтренъ да го запали, заедно съ всичките други села, които са намиратъ кжмъ Т.-Пазарджикъ; а следъ това, рѣченото отдѣление ще да се отправи кжмъ село Калугерово, за да заварди панагюрския пжть, който води за Т.-Пазарджикъ.

22. П. Въ случай, че не можемъ да изпратимъ свои хора въ Златица, що трѣбва да са направи съ тоя градъ?

О. — 100 души бунтовници отъ Копривщица, подъ предводителството на войвода Илю(?); 200 души панагюрци подъ началството на Стоянъ Тропчевъ; други 100 души петричени подъ началството на Неню Говогъ и Крайчо войвода — трѣбва незабавно да потѣглятъ предварително за Пирдопъ, дето ще оставятъ до 50 души отъ четата, които ще иматъ за длжжность да подигнатъ на вжзстание околните бжлгарски села; друго едно отдѣление отъ тая чета ще тржгне кжмъ София. Четата, която ще се управлява отъ вжншни войводи, ще заварди прохода Ташъ-Кесенъ. Останалата часть отъ четата ще бжде раздѣлена на малки банди, които ще обикалятъ по турските села и ще подигнатъ златишките бжлгари, които отпосле ще отведатъ въ Петричъ.

23. П. Какво значение трѣбва да иматъ Копривщица и Панагюрище?

О. — Те трѣбва да са поставятъ въ отбранително положение тжй щото да могатъ да послужатъ за прибѣжище на околните села.

24. П. А съ Клисура какво трѣбва да са направи?

О. — Жителите отъ тоя градецъ, трѣбва да са сжберать съ вжзстаниците отъ Слатина, а послѣ ще са раздѣлятъ на двѣ части. Едната отъ тѣхъ ще да са натовари да пази златишкия проходъ откжмъ югозападна страна; а другата часть ще отиде на помощь съ 100 души работници, снабдени съ мотики и лопати, за да за-

---

яше да запали града, а Бенковски ще отиде на помощь; но само тогава ще нападне, като види съ очитѣ си, че пламнатъ огньоветѣ. Бенковски не вѣрваше, че пазарджичани ще могатъ да направятъ нѣщо, защото и между тѣхъ имаше много учени доктринери.

тулятъ пжтя откъмъ Слатина. Тие последните ще да са управляватъ отъ Икономова, а Пешо (?) ще предвожда пжрвото отдѣление на западъ, и ако поиска помощь ще да му са изпрати, както и оржжие за 100 души,

25. П. Какво трѣбва да са направи особенно за балканътъ? (Срѣдногорскиятъ).

О. — Нуждно и неизбѣжно е да са защитятъ неговите три прохода на селата Чукурлий, Калоферъ и Крушеджий. 300 души бунтовници, следъ като изгорятъ селата: Паничери, Демирджилери, Хисаръ-Киселери, Кара-Топракъ, Горна и Долна Махала и пр. трѣбва да завардятъ проходътъ на Чукурлий; 500 души съ мотики и лопати ще отидатъ на последното мѣсто; тие ще да се управляватъ отъ Вълка изъ с. Киселери; така сжщо трѣбва да са запалятъ селата: Сободжелий, Кочмарлари и Бераджикъ. Жителитѣ отъ селата Маджари и Богазлари са длжжни да отидатъ въ Калоферъ, за да запазятъ прохода. Жителите отъ Медресе-Ова и Арапово, следъ като покорятъ околните села, ще отидатъ съ своите фамилии въ Калоферъ. Войводите Стоянъ и Андонъ, които ще иматъ подъ началството си 500 души юнаци, ще наблюдаватъ балканските проходи. Селените отъ Заарско и Чирпанско така сжщо ще да са съсрѣдоточатъ кжмъ балкана...

26. П. Какъ ще да са гарантира безопасностьта на фамилиите тѣхното отивание въ опредѣлените пунктове?

О. — Селените са длжжни да натоваратъ своите семейства на кола или на коне, които въ проджлжение на това време, дордето пристигнатъ на опредѣлените мѣста, ще са пазятъ отъ четири отдѣления вардачи. Тие, които ще са намиратъ напредъ или отзадъ, ще да са придружаватъ отъ избрана конница, а срѣдата ще да са пази отъ вжоржжени пешаци. Така сжщо и керванътъ съ провизитѣ ще се пази отъ въоржжена сила. Една малка чета ще бжде опредѣлена да обикаля по селата, които не сж са още изпразнили и принесли. Всички села, слѣдъ като са изпразнятъ ще да са предаватъ на огжнь.

27. П. Гдѣ именно трѣбва да са поставятъ жените, дѣцата и провизиите?

О. — Жителите, които са намиратъ отъ с. Сотиръ нагорѣ ще отидатъ кжмъ Ахж-Челиби изъ планината.

28. Сички жители отъ юго-западна страна на р. Марица отъ Перущица до Костенецъ, трѣбва да отидатъ въ Доспатъ чрезъ Батакъ; въ срѣдоточието на Батакъ ще да се намиратъ още 1[illegible] села, находящи са въ Разлошкиятъ окржгъ.

29. Сички села около Коюнъ-Тепе, заедно съ ония, които се намиратъ отъ Пловдивъ на единъ часъ растояние, трѣбва да отидатъ въ Коприщица.

30. А селата, които са намиратъ отъ другата страна на Марица до Панагюрище, Мечка, Поибрене и Петричъ, трѣбва да се изпразнятъ и жителите имъ ще да отидатъ въ балкана.

31. Изпразването ще стане, както е казано въ чл. 26.

32. П. Нуждно ли е или не да са изгори София?

О. — Да.

33. П. Какъ трѣбва да стане това?

О. — 10 души панагюрци, 5 души перущенци, 5 души брациговчени и 10 души отъ селата: Петричъ, Мечка и Поибрене, всичко 30 души, снабдени съ фитили, газъ и други запалителни вещества ще бѫдѫтъ натоварени да предадатъ на огънь тоя градъ.

34. П. Нуждно ли е да се прекѫснатъ телеграфите?

О. — Да.

35. П. Какъ трѣбва да са развалятъ желѣзниците между Бѣлово и Катуница?

О. — Трѣбва да са съсипятъ сички мостове, тулумбите и ония локомотиви, които са намиратъ въ резерва на сарамбейската станция. Захария са задължава да бди за изпълнението на тая мѣрка.

36. П. Трѣбва ли да са чака условния день за възстанието?

О. — Трѣбва да се чака, доколкото обстоятелствата позволяватъ.

Горните парагафи се одобриха отъ болшинството, отъ апостолитѣ, отъ избраните комисари и отъ централното събрание на западна Тракия.

(Подписани)

В. Петлешковъ
В. Соколски
Ив. Соколовъ
Н. П. Стояновъ
Н. Караджовъ
Хр. В. Търневъ
Г. Нейчовъ
И. Мачевъ
П. Грую
} Комисари

Г. Бенковски
П. Воловъ
Г. Икономовъ
} апостоли

XVI

Тоя протоколъ, или по-добре катехизисъ, не можа да се тури въ действие въ всички параграфи, понеже възстанието го превари десеть деня по-напредъ. Щомъ се реши вече, че байрацитѣ на възстанието въ IV окрѫгъ ще се дигнатъ на 1-и май, изпратиха се бързи куриери до останалитѣ три окрѫга, съ писма, съ които имъ се известяваше нашето решение. Ние бързахме да се похвалимъ на другитѣ апостоли, че сме сколасали да наредимъ работитѣ криво-лѣво.

Тая сѫщата комисия съчини и други още правилници, които, за жалость, не сѫществуватъ вече. Тя написа и прокламацията къмъ българския народъ, съ която тоя последниятъ се призоваваше на възстание и която трѣбваше да бѫде изпратена на 25 априлий. Когато дойде редъ да се пише тая прокламация, голѣми

препирни се породиха между апостолитѣ за нейната редакция. въ тоя случай Бенковски не остана долу, т. е. искамъ да каж не се стърпѣ да не наложи своята воля. Понеже всѣки отъ п грамотнитѣ апостоли и комисари бѣха написали по единъ проект за възванието, Бенковски настояваше да се приеме неговата р дакция, безъ никакво измѣнение и употрѣбление на умразни точки и запетаи. Тая прокламация на Бенковски захващаше так „Братя българе! Христосъ въскръсна и въ нашата земя, след 500 години...“

Воловъ, Соколовъ и други възразиха, че образованиятъ свѣт ще сѫди за насъ само по възванието ни, заради това, то трѣб да бѫде написано твърде внимателно.

— Азъ нѣмамъ нищо общо съ евреитѣ и съ коварнитѣ д пломации — каза Бенковски. — Българинъ съмъ, апостолъ съм на свободата, искамъ да ме разбиратъ само ония на които съм дошелъ да помагамъ; а какво щѣли да кажатъ редакторитѣ н „Най Фрай Прессъ“, малко ме е грижа.

Ето съдържанието на това възвание:

Братя Българи! *Дойде вече краятъ на звѣрскитѣ злодѣяни които отъ петь вѣка насамъ търпи нашиятъ народъ подъ омраз ната турска власть! Всѣки отъ насъ съ нетърпение очаква тоя моментъ. На ....май започва вече деньтъ на българското на родно въстание въ България, Тракия и Македония. Всѣки честен българинъ, въ жилитѣ на когото тече чиста българска кръв както е текла тя и въ жилитѣ на нашитѣ български крале Крумъ, Борисъ, Симеонъ и Ясенъ, трѣбва да грабне орѫжие в рѫце, за да въстанемъ като единъ човѣкъ и по тоя начинъ, с първия още ударъ да смутимъ неприятеля.*

Нашитѣ юнаци българи не трѣбва да се боятъ отъ смъртьт и разнитѣ други опасности. Тѣ трѣбва да се не страхуватъ от това само-посебе си изгнило турско правителство, което от давна чака своето опропастявине. Напредъ, братя! Дигайте пуш китѣ въ рѫце, да се срещнемъ единъ други противъ неприятеля да запазимъ своето отечество, да придобиемъ свободата си!

О, българино! Докажи, че живѣешъ и ти, покажи, как знаешъ да ценишъ скѫпата свобода.

Чрезъ днешното си въстание ти ще добиешъ свобода, съ бо и съ собствената своя кръвь. Счупи хомота, който сече вратъ, като съ трионъ!

Ти, който търсишъ свобода, честь и човѣшко право за себ си, пази така сѫщо свободата, честьта и правата на оногова който ги потърси при тебе. Защити го!

Бѫди юнакъ неустрашимъ срещу неприятеля, сражавай се воювай геройски; но не отказвай благоволението си и къмъ роба.

Отъ днесъ, въ името на българския народъ, ние обявявам предъ цѣлия свѣтъ, че желаеме: **или свобода, или смърть н всичкото население.**

Напредъ, напредъ, братя! Богъ е съ насъ!

Забележка: Възстанието ненадѣйно се вдигна!

Издадена отъ страна на бжлгарските апостоли въ западна Тракия. Отправена за Батакъ.

(подп.) **Василю.**

(Отдолу на прокламацията е написано кръстъ съ кръвь). *)

Тая прокламация се състави въ кжщата на Ивана Ликовъ. Петь-шесть души бързописци бѣха повикани да изготвятъ преписи за всѣко село въ IV окржгъ. Датата 1-и май не се пишеше, ужъ да не научатъ писаритѣ тоя страшенъ день; но може ли да вѣрва нѣкой въ това? Не само писаритѣ, но всички работници знаеха вече 1-и май, който тѣ произнасяха на ухото на своя приятель, ужъ да не чуе нѣкой, съ радость и тържество.

Между това, заседанията на приготвителната комисия и на апостолитѣ следваха непрекжснато, дене и нощe. До опредѣления день оставаха още десетина деня, а въ цѣлото село едва ли имаше нѣкоя свѣстна пушка, като изключимъ винчестера на Бенковски, шаспото на Волова, купени отъ Цариградъ за по 15 лири, 3—4 други пушки, нѣколко лафошета и 150—200 револвера отъ много проста система, които продаватъ евреитѣ по дюгенитѣ си, заедно съ кибритени кутийки. По тая причина, въ едно заседание се реши единогласно да се пратятъ двама души за оржжие въ Цариградъ, за което имъ се отпуснаха и 950—1000 т. лири. За такива се избраха Иванъ Джуковъ и Андонъ Батоловъ. Тѣ заминаха още на другия день за Цариградъ, но нито Панагюрище видѣ тѣхното оржжие, нито пъкъ тѣ видѣха панагюрското възстание.

Страсть бѣше това време за оржжия: за да се купи едно шишене, и то пакъ отъ нѣкой старецъ или килавъ мжжъ, трѣбваше да стане източенъ въпросъ. Мнозина жадни, но сиромаси юнаци имаше, които не бѣха се снабдили още ни съ единъ пищовецъ.

Писаря Бѣлопитовъ го сварихъ единъ пжть, че плаче и съчинява стихове, въ които той изливаше своитѣ тжги. На въпроса, защо плаче, когато цѣлиятъ български народъ се смѣе и

---

*) Азъ съмъ длъженъ да кажа нѣколко думи за историята на тая прокламация, какъ тя попадна въ моитѣ ржце, следъ поражението на възстанието. Това азъ правя съ единствената цель да докажа на читателитѣ, че тая е сжщата наша прокламация, която издадохме въ Панагюрище. Като се вдигна възстанието въ Панагюрище, преждевременно, на 20 априлъ, както ще видятъ читателитѣ, по само себе си се разбира, че гласътъ на пушкитѣ бѣше най-доброто възвание, та затова мъртвитѣ екземпляри си останаха така, безъ обозначение на датата, за която свидетелствува и настоящето копие. После вече нѣкои се сѣтиха за тия възвания, и Василъ Петлешковъ бѣ упълномощенъ да ги разпрати по селата, безъ подписа на апостолитѣ, като имъ удари по единъ кръстъ отдолу, съ кръвь отъ труповетѣ на убититѣ турци, а може да подписва и отъ свое име: за апостолитѣ.

Сжщата вечерь В. Петлешковъ се отправи за селото си Брацигово, като взе съ себе си и нѣколко екземпляра отъ възванието. Въ Т. Пазарджикъ той оставилъ едно, друго задържалъ за себе си, а две изпратилъ въ Пещера до Стоянъ Поповъ, когото задължилъ да прати едното до Батакъ. Стоянъ Поповъ го далъ на баща си попъ Ивана, тоя последниятъ на пещереца Георги Вълчановъ, който отъ своя страна го повѣрилъ на слугата си — Митю

весели, той отговори, че е намислилъ да се самоубие. Щѣше да се самоубие само затова, защото останалъ безъ оржжие, никой не го зачелъ да му подари или заеме поне едно капсулия пищовче. Той продаваше мило и драго, задължаваше се да робува, само да се намѣри нѣкой майчинъ и бащинъ, който да го въоржжи. Бедниятъ момъкъ! Неговитѣ сълзи не бѣха крокодилски, не плачеше той отъ фарисейско лицемѣрие...

Въ кжщата на сжщия Иванъ Личевъ бѣха повикани: терзията (Деянъ), да скрои на апостолитѣ униформа, берберинъ да ги обръсне за последенъ пжть, фотографина Станчо да ни фотографира за споменъ, защото никой не вѣрваше, че ще останемъ живи.

Най после и апостолитѣ разпредѣлиха IV окржгъ на пунктове, въ които щѣше да отиде по единъ, както следва: Бенковски щѣше да остане въ Панагюрище; Воловъ ще отиде въ Клисура; Икономовъ — въ Старо Ново-Село; Каблешковъ въ Копривщица; а азъ въ г. Бѣлово, дето щѣхъ да имамъ за помощникъ отецъ Кирилъ отъ калугеровския манастиръ. Всѣки бѣше длъженъ да вдигне байрака на 1-и май сутриньта, подиръ черкова.

Отецъ Кирилъ чакъ сега, на 19-и априлъ, се завърна отъ Пазарджикъ. Бенковски го нападна твърде грубо, задето бѣше постжпилъ така съ мене, когато бѣхъ въ манастира. Той се извиняваше, че и нему дошла беля на главата, като отишелъ въ Пазарджикъ. Тамъ той билъ арестуванъ отъ своето духовно началство, задето билъ преобърналъ манастира на бунтовно свърталище, т. е. обвинили го, че приемалъ подъ стрѣхата на св. Никола царскитѣ душмани. Единъ отъ тия духовни началници — името му замълчавамъ, за да не пострада авторитета на православието, както се виражаватъ набожнитѣ пасквили — предложилъ на отца Кирила, че ако не му даде 30 лири, ще го предаде, въ името на Христа, на турското правителство *). Съ молби и

Тумбевъ отъ Батакъ, за да го занесе въ селото си. Тумбевъ тръгналъ за Батакъ, но, като минавалъ покрай турското кафене, нѣкойси Махмудъ Щърбиятъ му хваналъ коня и, като го разтърсилъ, намѣрилъ кървавото възвание. Той бѣ докаранъ въ Пловдивъ, а възванието предадено въ турската комисия, дето било преведено отъ български на турски неизвестно отъ кого. На Як. Груевъ това сжщото възвание било показано само да го прочете; но нему се не довѣрили да го преведе. Нѣкои любопитни ерменци, кетипи въ комисията, снели си по единъ преписъ отъ турския преводъ. Съ единъ отъ тия преписи именно азъ можахъ да се снабдя, за което има да благодаря на г. Петъръ Поповъ. Оказа се, че тоя преписъ е преписанъ съ ржката на Ованесъ Шишманиянъ, писецъ по него време въ комисията. Както той, така и Яковаки Пападопуло, преводчикъ въ комисията, потвърдяватъ подлинностьта на превода и знаятъ, че кървавото писмо било хванато въ Пещера. Последниятъ казва, че видѣлъ съ очитѣ си българския оригиналъ, който билъ занесенъ отъ Исмаилъ ефенди въ Цариградъ. На турския преводъ се намира следната забележка: „Копие отъ кървавото писмо (канлж мерекепъ мектюбю), издадено отъ българскитѣ апостоли въ Турско къмъ българския народъ“. Подписътъ Василю е на Петлешковъ по всѣка вѣроятность. Неизвестно защо той не си е подписалъ и фамилията, а може би и турцитѣ да не сж можали да я прочетатъ.

*) Това сжщото отецъ Кирилъ е изповѣдалъ въ Цариградския затворъ предъ Заимова, К. Ботйова и Н. Обретанова.

обещания, о. Кирилъ сполучилъ да се оовободи отъ своя во Христе братъ.

По особено разпореждане на панагюрския комитетъ бѣха довели при насъ и прочутиятъ Радиловски хайдутинъ дѣдо Тодоръ, който бѣще станалъ анекдотиченъ съ своето юначество. Когато му се предложи, може ли той да изгори Пазарджикъ съ 600 души юнаци, отговори, че 300 души му стигатъ, но да си избере той такива хора, кквкито знае, и че не е нуждно да прави това нощно време; а по пладне се наема да влѣзе вжтре въ града.

Дѣдо Тодоръ говорѣше така самоувѣрено, щото не оставаше никакво съмнение да мисли човѣкъ, че Пазарджикъ може да остане на турцитѣ. Той не си дигаше дори главата да погледне присжтствуващитѣ, а само надуваше своето кжсо чибуче. Бѣше излѣзълъ вече да си върви, следъ като му се дадоха нуждпитѣ инструкции; но гледаме го, че пакъ се връща.

— Като влѣза въ Пазарджикъ, има ли дозволение да коля и кадъни? — питаше той невинно.

Всички прихнаха да се смѣятъ, а дѣдо Тодоръ изглеждa сериозенъ и чака отговоръ на питането си. Воловъ му обясни, че не само той нѣма право да коли кадъни, но и всѣки единъ човѣкъ, билъ той турчинъ или евреинъ, щомъ изяви желание, че е покоренъ, трѣбва да бжде защитенъ. Че дѣдо Тодоръ е говорилъ всичко отъ сърдце и душа, че той е нѣмалъ нищо театрално, за това служи най-поразителенъ примѣръ неговото нечуто херойство, което той показа въ Панагюрище и което ще бжде разказано въ втората часть.

Нѣма нужда да ви разказвамъ надълго и широко, че духоветѣ отъ день на день се вълнуваха все повече и повече. Нѣма вече оная предпазливость, която сжществуваше отъ по-напредъ. Всѣки се услушваше да чуе, нѣма ли да припукатъ пушкитѣ отъ нѣкжде, нѣма ли да пристигне известие, че байракътъ се е вдигналъ въ нѣкое село или градъ. Сьнътъ бѣгаше отъ насъ; много нощи преминаха безъ да затвори нѣкой очи. Особено се безпокоеше Бенковски: той спѣше върху стола; гласътъ му бѣ пресипналъ вече отъ викане и убеждаване. Освенъ нуждата за оржжие, муниции и пр., комисията нареждаше вече и въпроса за провизиита, укреплението на Панагюрище и пр.

Вечерьта на 19-й априли ние се премѣстихме въ дома на Иванъ Тотювъ. Тоя последниятъ, предизвестенъ за нашето дохождане, посрещна ни още на портитѣ съ засмѣно лице и неизказана радость, заедно съ цѣлото си семейство. За гордость го считаха всички ония панагюрци, въ кжщата на когото отидѣха апостолитѣ. Въ нарочно опредѣлената за насъ стая, накитена и наредена, зае мѣсто и бай Иванъ Тотювъ, съ съпругата си, при всичко че Бенковски не бѣше доволенъ отъ тая визита. Бай Иванъ бѣше възхитенъ; той се въртѣше на пита, чудѣше се съ какво да ни почерпи, съ що да ни задоволи, колкото е възможно повече.

— Живи бѣхме най-после, високи господиновци, да видимъ съ очитѣ си тоя свѣтълъ день, тая обща за всѣки християнинъ сватба, за която сме чакали толкова време — говорѣше той. —

Малко дете бѣхъ още — продължи той — когато тая божествена искра пламна въ моитѣ гърди. Ходихъ по Цариградъ, турихъ настрана нѣкоя пара, оженихъ се, подари ми Богъ дечица, станахъ кжщовенъ човѣкъ, както се е казало; но азъ съмъ си пакъ азъ. Пусто сърдце не остарява: едното ми око все въ шумата гледа; не ми се върши работа.

— Охъ, малко съмъ брала страхъ съ тия твои луди работи, да ме не оставишъ накрай време и да вземешъ гората — каза съпругата на нашия бай Иванъ, която искаше да потвърди съ това думитѣ на ступанина си.

— Страшното се измина вече, жена — отговори домовладиката и погледна горделиво къмъ насъ. — Сега нѣма вече отъ що да се боимъ, като имаме въ кжщата си тия високи гости.

Но следъ това бай Иванъ ни показа своето приготвено оржжие, фишецитѣ, турени въ две конски торби, царвулитѣ, пексеметътъ и пр.

— А тая малка пушчица съмъ приготвилъ за жената — продължаваше той, като показваше една ловджийска пушка.

Бедниятъ бай Иванъ! Той не знаеше какво ще му дойде до главата на другия день.

Следъ богатата вечеря, съ която ни нагости добродушниятъ бай Иванъ Тотювъ, понеже нѣмаше нѣкоя бърза работа, ние излѣзохме навънъ срѣдъ двора, за да погълтаме чистия срѣдногорски въздухъ и да се понагледаме на хубавата пролѣтна нощь, която ни служеше за день. Небето бѣше ясно, милиони звездици красѣха неговия сводъ, които треперѣха предъ простото око, каточе угасваха и пакъ се запалваха. Прохладенъ вѣтрецъ вѣеше откъмъ побѣлѣлитѣ върхове на Рила и сладко-сладко приспиваше за последенъ пжть жителитѣ на Панагюрище, които кой знае дали поне сънуваха, че на другия день ще започне кървавата тракийска драма, че тая нощь е последната вече отъ тѣхния миренъ и апатиченъ животъ! Наистина, тѣ знаяха, че единъ день, рано или късно, ще се обяватъ за непокорни итаатсъзи на петстотинъ годишния свой баща — царь; но никой нѣмаше да знае, че тоя день ще бжде следующия — 20 априлий. Пуста тишина царуваше въ цѣлото село; нѣма отчаяни пияници въ чистобългарското село Панагюрище, не сжществуватъ тукъ мрачни вертепи — кръчми, не е родило още трудолюбивото Панагюрище херои за последнитѣ тия заведения. Може би, мнозина още въодушевени юнаци и разпалени патриотки да бдѣха, първитѣ да стѣгатъ своитѣ паласки, а вторитѣ да лѣятъ куршуми или да пекатъ пексиметъ; но тѣ вършеха мълчаливо своята работа.

Бай Иванъ подскачаше около плета на двора си, като 16 годишно момче, за да запушва малкитѣ дупчици, да ни запази отъ любопитното око на своитѣ подозрителни съседи. На четири мѣста изъ двора пазѣше бодра стража, съ дебели шишенета въ ржце, подъ началството на храбрия стотникъ Ив. Борчо, който обикаляше мълчаливо ту едната, ту другата. Нему бѣше поржчано никого да не пропуща ни отвънъ, ни отвжтре, дори и домашнитѣ на бай Ивана.

Тая вечерь при насъ се намираше и Петко Королевъ, който бѣше дошълъ да ни помага въ нѣкои работи. Нему се искаше да си отиде на кжщата при децата тая вечерь, за което отдавна си правѣше устата да поиска позволение, не отъ всички апостоли, а само отъ Бенковски, каточе тоя последниятъ му заплащаше. Вьртѣ се той нагоре, сука надолу, триеше си ржцетѣ една о друга, реши се най-после да изкаже своето желание.

— А че азъ ще си поотида, бае Георги, а утре пакъ ще ви заобиколя — каза той, като си подаваше ржката.

— Можешъ да си отидешъ, но можешъ и да не дохождашъ, защото не ми си потрѣбвалъ твърде — отговори Бенковски по своему, безъ да си подаде ржката.

Королевъ остана като гръмнатъ. Трѣбва да знаете, че той бѣше единъ отъ първитѣ интелегентни въ Панагюрище, човѣкъ съ образование.

Започна се деньтъ 20 априлий, день вторникъ, три дни преди Гергьовденъ. Рано още сутриньта, докато не бѣше изгрѣло слънцето, Бенковски се разхождаже изъ широкия дворъ на бай Ивана, а стражата му държеше почетно оржжие. Времето си бѣше така сжщо тихо, небето ясно като огледало. Много работници и овчари пъплѣха вече възъ околнитѣ голи бърда, които бждещиятъ войвода измѣрваше съ дългия си телескопъ.

— Азъ се чудя, какъ можете вие да спите въ такова време, когато всичко живо се е събудило — говорешѣ той на другитѣ апостоли.

Тоя день нѣмаше заседание; то бѣше се отложило да стане вечерьта. До обѣдъ се изписаха нѣколко писма за разни лица, участвуващи въ съзаклетието. На П. Наботковъ се писа, учитель въ Пловдивъ, да побърза съ приготовлението на динимита, който той бѣше обещалъ да прави още отдавна; на Р. Иванова и на Ив. Цанкова, чиновници по Хиршовата желѣзница, първиятъ въ Харманлий, а вториятъ — въ Ямболъ, да скжсатъ линията въ дадения моментъ, и на Илариона Драгостиновъ, апостолъ въ II окржгъ, комуто се препоржчваше Хр. Търневъ.

Но стига вече толкова; доволно за приготовлението. Наближава време да препукатъ пушкитѣ, да зазвънятъ камбанитѣ, да се развиятъ байрацитѣ, та затова трѣбва да свърша... Прощавайте !...

ВТОРИ ТОМЪ

Възстанието въ 1876 г.

Панагюрище

ГЛАВА I

Помнятъ читателитѣ, че ние ги оставихме въ дома на бае ана Тотювъ, срѣдъ Панагюрище; помнятъ тѣ, че тоя бъл-рски патриотъ нѣмаше де да ни тури отъ радость. Радваше се й само затова, защото скромната му стрѣха се удостоила да иеме за 24 часа революциончитѣ апостоли, носителитѣ на сво-дата, които по онова време бѣха предметъ на разговоръ въ ѣко семейство.

Деньтъ бѣ, както казахъ, 20 априлий.

Нищо необикновено. Часътъ на 6 по турски обѣдвахме; по-е захванахме да разискваме нѣщо по специалния си предметъ, й Иванъ си намираше работа да надникне въ стаята ни, начал-кътъ на стражата, Ворчо войвода, си сучеше мустака по вой-дски около портата; писаритѣ за преписване прокламациитѣ се дпревараха кой повече екземпляри да свърши; деньтъ бѣше инъ отъ най-прекраснитѣ, дълбока тишина владѣеше изъ селото.

Часътъ къмъ 8 ½ обаче пакъ по турски, портитѣ на бай вановата кжща, т. е. вънкашнитѣ, се отвориха. Ворчо почака лко да види кой хлопа, но като се увѣри, че гоститѣ му сж ра познати, отвори имъ. Удивително! Когато всички работници аеха, че въ тая кжща, дето се намираха апостолитѣ, двама ши заедно не трѣбва да влизатъ деня, за да не се турятъ въ дозрение хората и да не научатъ де живѣятъ страшнитѣ хора, жете да си въобразите до каква степень бѣхме зачудени ние, гато не единъ или двама души влизатъ въ нашето неприко-овено жилище, а всички почти панагюрски комисари, на брой оло 10—12 души. Въ числото на тия последнитѣ се мѣркаше инъ 25-годишенъ момъкъ, непознатъ намъ, на когото отъ по-рнѣлото и опрашено лице и отъ покритото му съ потъ чело ърде лесно можеше да се види, че той иде отъ дългъ пжть и ърде много е бързалъ.*) Комисаритѣ вървѣха съ наведени ави; тѣ бѣха умислени и отъ лицата имъ ясно можеше да се нстатира, че работата имъ не е чиста, има да се е случило що важно.

---

*) Това лице бѣше куриерътъ отъ Копривщица, изпратенъ отъ Каблеш-а съ писмо, да извести за станалото.

— Готови револверитѣ! — извика Икономовъ и всинца, ско-
чили на крака, посрешнахме комисаритѣ още на вратата.

— Какво се е случило, господа? Какво е това отъ васъ?
Защо сте се събрали толкова? — питахме ние въ единъ гласъ
— Да нѣма предателство?...

— Такова нѣщо нѣма... Но работата се е свършила вече...
— отговориха комисаритѣ следъ нѣколкоминутно мълчание.

— Не ме мжчете! Казвайте скоро — викаше Бенковски гръ-
могласно.

Комисаритѣ се спогледаха единъ други, като да бѣха ви-
новни въ нѣщо. Тѣ мълчеха, лицата имъ вземаха различни из-
ражения и бои; а това бѣше знакъ, че действително работата не
е чиста. Ние помислихме, че се е случило предателство.*)

— Три часа става вече, откакъ въ Копривщица гърмятъ
пушкитѣ!...

— Възстанието е дигнато — отговори Бобековъ съ развъл-
нуванъ гласъ.

— Кой е видѣлъ това?... Казвайте, братя, ако сте истински
българи! — викаха апостолитѣ.

— Писмо носимъ отъ Каблешкова, подписано съ кръвь —
отговориха нѣколко души отъ комисаритѣ.

Едри сълзи като дъждъ потекоха отъ очитѣ на всинца ни;
всички въ единъ гласъ извикахме: бунтъ! на оржжие! После
Бенковски се хвърли върху П. Бобекова, който произнесе най-
напредъ думата възстание, цѣлуна го по устата и безъ да
каже дума, което бѣ невъзможно, обърна се да прегърне и своитѣ
другари, които така сжщо се заливаха въ сълзи... Трагична бѣше
минутата. Панагюрскитѣ комисари гледаха съ страхопочитение
на сцената, никой не смѣеше да шавне; всички мълчеха! За
говорене имаше много, но чувствата не позволяваха, тѣ тържe-
ствуваха и надъ благоразумието, и надъ куража.

Азъ не съмъ въ състояние да предамъ всичкото величие на
тая картина.

— Писмото на Каблешкова! Скоро писмото! — викахме ни
въ единъ гласъ и всѣки си протѣгаше ржка да грабне това писмо.

То попадна въ ржката на Волова; но той не можа да го
разпечати, защото ржцетѣ му се разтреперахa. Отъ неговитѣ ржце
го пое Икономовъ и захвана да го чете, но щомъ произнесе ду-
мата „мили братя", езикътъ му се преплете и нищо не можа да
се разумѣе отъ онова, което той четѣше.

Съдържанието на това писмо, което най-после Бенковски
прочете съ високъ гласъ, гласѣше следното:

*) Пратеникътъ на Каблешкова отъ Копривщица пристигналъ въ Па-
нагюрище по-рано, но билъ задържанъ отъ комисаритѣ. Дълго време тия по-
следнитѣ мислѣли какво да правятъ, защото били увѣрени, че щомъ апосто-
литѣ получатъ писмо, начаса ще провъзгласятъ възстанието. Най-после тѣ
се събрали всички да дойдатъ при насъ у бае Иванови, като мислѣли да убе-
дятъ Бенковски да не вдига възстание. А куриерътъ, пристигналъ отъ Коп-
ривщица до Панагюрище (5 часа разстояние) за 2 часа. Мисля, че името на тоя
дързостенъ човѣкъ бѣше Никола Салкинъ.

„Братия!

Вчера пристигна въ село Неджибъ ага, изъ Пловдивъ, който иска да затвори нѣколко души заедно съ жене. Като бѣхъ известенъ за вашето рѣшение, станало въ Оборишкото събрание, викахъ нѣколко души юнаци и слѣдъ като са вжоржжихме, отвихме са кжмъ конакътъ, който нападнахме и убихме мюдюрътъ, нѣколко заптии... Сега, когато ви пиша това писмо, знамето развѣва предъ конака, пушките гжрмжтъ, придружени отътъ на черковните камбани и юнаците са цалуватъ единъ други улиците...! Ако вие, братия, сте били истински патриоти и апоили на свободата, то послѣдвайте нашия примѣръ и въ Панарище... *)

Коприщица, 20 Априлий 1876 г.

Т. Каблешковъ.

Отдолу на писмото стоеше следующата забележка:

„Бѣхъ очевидецъ когато са извърши сичко горѣказано въ исмото на Тодора. Тржгвамъ за клисура, за да направя сжщото.

Н. Караджовъ.

— Бунтъ! Възстание! Скоро, Бобековъ, свикай стотницитѣ, райте камбанитѣ! Изгърмете нѣколко пушки да се обяви възанието! На оржжие! Какво чакате? Нашитѣ братя се биятъ че — ревѣше Бенковски, колкото му стига силата, ревѣхме инца...

— Да почакаме малко!... Да разберемъ по-добре работата... му е още времето, нѣмаме нищо приготвено — опитаха се да зразятъ комисаритѣ, т. е. панагюрскитѣ граждани.

Тѣхниятъ слабъ, но справедливъ гласъ не можа да подейвува. Той остана гласъ вопиющи въ пустиня, между грозното изрмяване на нѣколко пушки срѣдъ двора на бае Ивана, куршутѣ на които грозно цепѣха въздуха. Любопитно бѣ и това, че рвата пушка, ловджийско чифте, съ което азъ излѣзохъ найпредъ да гръмна всрѣдъ двора — не хвана и съ двата масура. едъ мене излѣзе Воловъ, съ пушка шаспо, която изпразни два ти единъ подиръ други и която наруши вече тишината, съ своя въ въ мирното до тоя часъ село. *)

Комисаритѣ не упорствуваха вече; жребието бѣ хвърлено **); излѣзоха набързо отъ кжщата на бае Ивана, като казаха, че иватъ да се приготвятъ и въоржжатъ. Излѣзоха тѣ не така

---

*) Това писмо се хвана въ чантата на Бенковски, заедно съ пълномощто отъ Оборище и други още документи, следъ смъртьта му.

**) Помнятъ читателитѣ, че следъ предателството на Ненко Балдювчена турското правителство изпрати двама души заптии: Неджибеа въ Коивщица, а Ахмедаа — въ Панагюрище, за да узнаятъ работата. Тоя последятъ се надвесвалъ вече надъ Панагюрище изъ балкаския пжть, съ нѣколко ши заптии. Той билъ стигналъ вече до високитѣ дървета въ тая сжщата нута, когато изгърмѣха нашитѣ пушки отъ бае Ивановия дворъ. Той се рчалъ. Споредъ разказа на очевидци, той не бѣгалъ къмъ Пазарджикъ, не стжпвалъ, но хвърчалъ. Той е първиятъ, който произведе въ тоя градъ асна паника, вследствие на което се затвори чаршията.

смирено и боязливо, както дойдоха преди нѣколко минути. Виждаше се работата, че гърмежътъ на пушкитѣ и нашето горещо въодушевение бѣше ги насърдчило. Съ тѣхъ заедно излѣзе и стражата, излѣзоха и секретаритѣ Бѣлопитовъ и Т. Георгиевъ, които така сѫщо отидоха да се пригстовятъ, да хвърлятъ умразнитѣ фесове и да турятъ на тѣхно мѣсто народната гугла. Въ дома на бай Ивана останахме само ние четирмата апостоли и перущенскиятъ представитель — В. Соколски.

Впуснахме се ние отъ своя страна да се приготовляваме, да се премѣнимъ въ апостолска форма, но де да я намѣримъ, когато никой нѣмаше още нищо наредено? По тая причина ние се лутахме изъ стаята, изъ цѣлата кѫща на бай Ивана да търсимъ едно друго. Само Бенковски измежду ни имаше калпакъ, а ние всинца бѣхме още съ фесове; но да излѣзешъ на улицата да дигашъ бунтъ противъ турцитѣ, разбира се само по себе си, че късото пискюлче не щѣше да произведе добро впечатление. Прочее, решихме да излѣземъ гологлави, отколкото съ червени фесове. За щастие, карловското знаме се намираше при насъ, но безъ дръжка. Намѣрихме набързо едно неокастрено дърво, на което Икономовъ го привърза надве-натри, понеже нѣмаше и гвоздеи да го приковемъ.

Ние тичахме като вихрушка отъ стая въ стая въ бай Ивановата кѫща, викахме, дори и плачехме, че нѣма нищо готово, хвърляхме и блъскахме врати и долапи, каточе кѫщата горѣше на огънь!}

Не бѣше прилично така сѫщо за единъ бунтовникъ да излѣзе на улицата съ кундури на краката. Но де да се намѣрятъ въ нея минута меки приготвени царвули? Освенъ това, кое сърдце щѣше да търпи да се привързватъ царвули, навуи и ремъчки? Кой свари да намѣри царвули изъ кѫщата на бай Ивана, въ която, както казахъ, бѣхме станали пълни стопани, навлѣче ги на краката си сухи — корави, а нѣкои останаха да излѣзатъ по калцуни и чорапи.

И сабли се дрънкаха, и револвери се опасваха, и пушки се тракаха, а знамето стоеше вече подпрѣно на сундурмата.

Нашето приготовление не трая повече отъ десетина минути, откакъ заминаха комисаритѣ.

Икономовъ държеше вече байрака посрѣдъ двора, и ние, съголи саби въ рѫката, скоро се намѣрихме при него, като оставихме кѫщата на бай Ивана разхвърлена извѫтре, сякашъ бѣше претърпѣла обиръ. Прокламациитѣ, които се пишеха отъ нѣколко деня, хвърчеха изъ стаитѣ и изъ двора, като халваджийска книга. Когато говорятъ дѣлата, когато гърмятъ пушкитѣ, каква нужда отъ мъртвото, отъ сухото и безжизненото?

Всинца треперѣхме като листи. Бенковски бѣше се измѣнилъ въ лицето; той ревѣше въ своитѣ заповѣди, като сѫщи лъвъ; едъръ потъ покриваше високото му чело, хвръкналъ би той като орелъ изъ двора на бай Ивана, ако да имаше възможность за това; а благородната душа Воловъ проливаше сълзи и викаше: „Скоро, братя! Отваряйте портитѣ да излѣземъ! Ние да станемъ най-напредъ жертва...“

Малко хора отъ Панагюрище знаяха още нашето приготовление. Двете пушки, съ които провъзгласихме възстанието, едва ли бѣха достатъчни да събудятъ петстотингодишния робъ. Но тия сж малки работи; готови или не панагюрци, ние трѣбваше да излѣземъ на улицата съ байрака въ ржка, трѣбваше да изпълнимъ свята клетва и тържествени думи.

А де бѣше бай Иванъ, когото видѣхме миналата вечерь какъ горещо се отзовава за възстанието? Какъ ли трептѣше въ тая минута неговото юнашко сърдце, гладно зв шумата? — може да попита нѣкой отъ читателитѣ отъ любопитство. Почакайте малко и ще видите, отговаряме ние.

Бай Иванъ бѣше отъ ония хора, които се срѣщатъ твърде много изъ България и които сж бунтовници само дотогава, докато не е замирисало на барутъ, додето работата се върши на бѣла книга. Ако той говорѣше преди нѣколко часа, че едното му око гледа все въ шумата, той изпълняваше една обязаность обща по него време за всѣки българинъ, като си мислѣше, че ще постоимъ само една вечерь въ кжщата му, а после ще си отидемъ, както всѣки гости. Той не сънуваше дори, че първата пушка на панагюрското възстание ще пропука отъ неговата кжща.

Далечъ отъ мене всѣка мисъль да обвинявамъ бай Ивана въ нерешителность. Както той, така и панагюрскитѣ граждани, които искаха да почакаме още малко, хора еснафлии, съ тежки семейства и известенъ имотъ — не имъ бѣше така лесно да презратъ всичко това и да грабнатъ пушката заедно съ отчаянитѣ и компрометирани апостоли, за които отдавна нѣмаше прибѣжище въ България. Не е така лесно за единъ довчерашенъ миренъ гражданинъ да стане отъ единъ пжть бунтовникъ.

Тая обща характеристика, както сж видѣли читателитѣ и ще има да видятъ по-нататъкъ, не се отнася само за панагюрци. Но какво говоря азъ за панагюрци? Възможно ли е да ги сравняваме тѣхъ съ цънцаро-характернитѣ котленци, съ търновскитѣ аристократи, съ хайдушкия Сливенъ и съ копривщенскитѣ дипломати? Въ горнитѣ градове ние уважаваме само отдѣлни личности, а въ Панагюрище, както и въ Батакъ, Перущица, Брацигово, Петричъ, Клисура и пр. — цѣлото население, което възстана за своитѣ човѣшки права като единъ човѣкъ*). Разбира се, че това предпочитане ние отдаваме само за 1876 г., т. е. не казваме, че Котель и Търново не сж въ състояние да правятъ нѣщо по-велико.

Но да продължимъ своя оставенъ разказъ. Ние бѣхме вече готови криво-лѣво да излѣземъ вънъ отъ града. Когато Бенковски извика, „отваряйте портитѣ, до назадъ, за да излѣземъ по-тър-

---

*) Азъ мисля, че най-главната причина, задето въ голѣмитѣ градове, като: Пловдивъ, Търново, Сливенъ, Враца, Т. Пазарджикъ и пр., не можа да се приготви никакво възстание, освенъ многочисленностьта на турското население, прѣчехв още и дипломиранитѣ знаменитости. Тия последнитѣ, както казахъ, дето му бѣше мѣстото, не че не обичатъ свободата, но желаятъ да имъ я извоюва други, а тѣ да викатъ само ура и да живѣй. Не сж се учили тѣ земенъ така напусто, да отидатъ да си изгубятъ душицата за нищо и никакво.

жествено на улицата“, въ кжщата на бай Ивана се зачу женски плачъ, който не приличаше да е вследствие на радость. Скоро застана напреде ни и бай Иванъ, въ не твърде завидно положение. Виждаше се работата, че той искаше да ни говори нѣщо, но стечението на разни обстоятелства отдавна бѣ завързало езика му.

— Кжщата ми!... Кжщата ми запалихте! моля поне за децата ми се смилете — бърборѣше той.

Време ли бѣше да се вематъ въ внимание подобни невинни желания! Икономовъ, на когото хайдушката натура бѣ пламнала вече, тури ржка на револвера си, да промуши бай Ивана не на шега, и тоя последниятъ бѣше принуденъ да отвори своитѣ голѣми порти, презъ които свободно можеше да мине Хиршовата желѣзница *).

II

Слънцето бележеше на западъ икиндия, когато ние изхвръкнахме като вихрушка на улицата, съ голи саби въ ржцетѣ, съ зеленъ байракъ, боси и гологлави, само четирма души (апостолитѣ). Щомъ стжпихме на улицата — и запѣхме бунтовната пѣсень:

Ха, народъ поробенъ,
Що си тъй заспалъ,
Илъ животъ свободенъ
Тебъ не ти е милъ! и пр.

Всѣки може да си въобрази, като какво впечатление трѣбваше да произведе нашето появяване на улицата, не само на женитѣ, на децата, на ония, които не бѣха ни виждали, но и на нѣкои отъ ближнитѣ ни познайници. Улицата, презъ която вървѣхме, бѣше пуста; тукъ-тамъ се чуваше силното затваряне на портитѣ; напреде ни се виждаха да препрѣчватъ по улицата нѣкои жени, които потъваха въ дворетѣ, а после си подаваха главитѣ презъ стенитѣ, за да ни гледатъ.

Ние крачехме, каточе носѣхме глава, дето се е рекло, и на всѣки две минути пѣсеньта ни се прекжсваше, за да викаме всинца въ единъ гласъ: „Бунтъ! Бунтъ! на оржжие всички!“... Първото лице, което се осмѣли да излѣзе насреща ни, за да ни поздрави и пожелае добъръ успѣхъ на светото дѣло, бѣ съпругата на Ф. Щърбановъ. Тая доблестна жена бѣше успѣла да откжсне и нѣколко стръка здравецъ, отъ който подаде на всѣкиго отъ насъ по единъ, и бързо се върна пакъ въ кжщата си.

Ние отивахме къмъ чаршията. Следъ нѣколко минути бѣхме вече до моста на Луда-Яна, отдето се вижда конакътъ на 200—300 крачки разстояние, презъ рѣката. Пазителитѣ на тишината, или по-добре представителитѣ на султановата власть, се обтѣгаха пре-

*) Въ България всѣки малко-много имотенъ човѣкъ, за да мине наредъ съ първата ржка хора, за да му казва всѣки „добро утро“, между другото трѣбва да има и голѣма порта, много по-висока отъ кжщата му.

покойно презъ конака, легнали на припекъ по гърбоветѣ си върху канапетата, съ вирнати нагоре крака. И тѣхъ така сжщо гърмежитѣ въ дома на бай Ивана не бѣха ги стреснали още. Сега, когато ние стоехме вече напреде имъ, лице срещу лице, разбудени отъ пѣснитѣ ни и отъ вика, тѣ гледаха втренчено къмъ насъ, не можеха да си обяснятъ що за хора сме ние. Вѣроятно, тѣ сж си помислили, че ние не сме друго нищо, освенъ комедиянти, които обикалятъ изъ селата по праздницитѣ и ходятъ изъ улицитѣ съ байракъ и тжпанъ да събиратъ публика. Това се обяснява още и съ обстоятелството, че тѣ, заптиитѣ, тъ най-напредъ, за да не си нарушатъ рахатлъка, като истински ..., не приеха дори и да станатъ на крака, а, подпрѣни на двѣтѣ ржце, издигаха си само половината часть отъ тѣлото и ни гледаха презъ глава.

Воловъ поклекна на колѣно и изпразни своето шаспо къмъ заптиитѣ, изпразнихме и ние своитѣ. Когато пропукаха нашитѣ пушки и куршумитѣ дигнаха праха около налѣгалитѣ заптии, ние не виждахме вече напреде си хора, а нѣкаквиси сѣнки, които пълзѣха по високитѣ конашки дувари, а кжситѣ сини ментани държаха поза на орлово крило, върху които свободно можеше да се брои всѣкаква монета. Искамъ да кажа, че тѣ не бѣгаха, а хвърчаха. По-нагоре изъ рѣката, къмъ която страна бѣгаше единъ отъ уплашенитѣ заптии, изгърмѣ и друга пушка, която още повече смути клетитѣ заптии. Тая пушка бѣ хвърлена отъ нашия секретарь Т. Георгевъ, който се връщаше вече отъ дома си, приготвенъ както трѣбва. Заптиитѣ падаха и ставаха; тѣ бѣгаха безъ никакво оржжие само съ ръждивитѣ си касатури, които затрудняваха още повече отстжплението имъ, защото се преплитаха изъ краката имъ. Разбира се, че ние твърде лесно можахме да избиемъ тия заптии; но кое бѣше онова сърдце, което щѣше да чака по-дълго време? Казахъ, че благоразумието липсува въ подобни минути.

Отъ дѣсна страна се простираше чаршията на Панагюрище, пълна съ хора, българи и турци; последнитѣ бѣха дошли отъ селата. Щомъ изгърмѣха нашитѣ пушки по заптиитѣ и ние взехме направление къмъ чаршията, цѣла маса народъ търти да бѣга къмъ пазарджишкия пжть, повечето калпаци, а само тукъ-тамъ се виждаха бѣли чалми, като лебеди, които отстжпваха твърде сърдечно, каточе цѣлата чаршия да бѣше изпълнена съ ковачи, и въ две или три минути всичко опустѣ напреде ни. Нѣколко души отъ съзаклетницитѣ, които минаваха край насъ като вѣтъръ, казваха ни само: „отивамъ да си взема оржжието".

— Бунтъ, бунтъ! хайде излизайте! пегъ часа става какъ се биятъ копривщенци — викахме ние и, раздѣлени двама по двама, навлизахме въ махалата, Бенковски и Воловъ отъ една страна, а ние двама съ Икономова отъ друга — изъ пазарджишкия пжть.

Напусто си дерѣхме гърлата да викаме „бунтъ и на оржжие". Ни единъ мжжъ не се виждаше по улицитѣ; само любопитни жени и деца се трупаха по стенитѣ, като ни изглеждаха съ голѣмо внимание. Всичко живо бѣше успѣло вече да се прибере въ кжщата си, всѣки бѣгаше отъ гласа ни, като че бѣхме зли

духове. Женски викове: „Иванчо, Марийке, ела си, рожбо, че лошаво стана“, се слушаше навсѣкждѣ. Къмъ края на града срещнахме двама души гърци, на коне, съ накривени фесове и чадъри, които влизаха въ селото горделиво, като тананикаха въ сжщото време и една пѣсень. Тѣ ни видѣха още отдалечъ, но не можаха да си обяснятъ що за хора сме, що значеше нашето тичане, гологлави и съ голи саби въ ржце. Като хванахме обаче конетѣ за юздитѣ и ги поканихме да ни ги отстжпятъ, тѣ разбраха твърде добре въ що се състои работата и останаха срѣдъ пжтя само съ чадъритѣ въ ржка. Единъ отъ тѣхъ поиска да се съпротиви, но докато се усѣти, фесътъ му дигна праха на пжтя, т. е. искамъ да кажа, че не твърде деликатно постжпихме въ своитѣ земания давания.

Дълго време още ние тичахме изъ панагюрскитѣ улици и продължавахме да викаме „бунтъ“ и на „оржжие“, но освенъ пресипналитѣ гласове на Волова и на Бенковски, които така сжщо повтаряха нашитѣ думи, малко по-настрана, нищо друго не се чуваше.

— Възможно ли е да излѣзе и тукъ заарска работа? — питаше ме Икономовъ, а после ми предложи, че ако до единъ часъ време не стане нѣщо, т. е. не ни се обадятъ панагюрци да въстанатъ, да набиемъ изъ шумата, докато е рано.

Но юначнитѣ панагюрци не мислѣха така. Тѣ не бѣха се окопитили още, не бѣха се приготвили, не знаяха кой пжть да хванатъ. Следъ половинъ часъ ходене изъ опустѣлитѣ улици, ние бѣхме честити да чуемъ тукъ-тамъ изъ селото нѣколко гърмежи, които идѣха откжде горната махала; но каква бѣше цельта на тия гърмежи, за насъ бѣ положително неизвестно. Подиръ нѣколко минути ние срещнахме на улицата Иванъ Поповъ, единъ отъ първитѣ работници въ Панагюрище, въоржженъ отъ петитѣ до зжбитѣ, съ влашки калпакъ на главата и съ зеленъ здравецъ до ухото.

— Да живѣй България! — извика той и изтегли дългия си ножъ.

Ние му отговорихме съ приличнитѣ поздравления. Иванъ Поповъ бѣше излѣзълъ да търси другари; той увѣряваше, че мнозина има да излѣзатъ, но не били още приготвени. Ние отъ своя страна взехме малко куражъ и почнахме да викаме още по-нависоко, като изпразнихме и нѣколко пушки въ въздуха. По-нататъкъ, въ сжщата улица, излѣзе насреща ни пазарджишкиятъ депутатинъ Соколовъ, който не бѣше си отишелъ още, разпъхтѣнъ и потъналъ въ потъ.

— Цѣлувайте, братя, по-напредъ револвера ми, а тогава мене — говорѣше той и поднасяше напреде ни кървавото желѣзо на тоя свой револверъ, съ което — казваше — че убилъ турчинъ малко по-нагоре.

— Честито, млади момчета, честито! Нека Богъ и Св. Богородица да ви помагатъ — извикаха нѣколко жени отъ една порта, покрай която минахме.

Въ това време, докато ние се съмнявахме още, дали панагюрци сж били истински бунтовници или не, една отъ черков-

нитѣ камбани заехтѣ необикновено. Нейниятъ гласъ, който се отражаваше жално и монотонно посрѣдъ пукането на пушкитѣ, се придружи и отъ глухото тънтене на дървенитѣ клепала. Гърменето на пушкитѣ се увеличаваше въ още по-голѣмъ размѣръ и северниятъ вѣтъръ носѣше изъ селото ехото на разни юнашки пѣсни, които се прекжсваха отъ минута на минута отъ гръмогласни викове „да живѣй". Минутата ставаше постепенно по-тържествена. Двама души тръгнахме ние отъ моста, а на връщане броехме вече 20—30 души. Всеобщо цѣлуване, братски прегръщания, сълзи не отъ фалшивъ източникъ, замрежваха очитѣ на всѣкиго. „Да живѣй", „да ви поживи Господь", „да ви помогне честниятъ кръстъ" и пр. бѣха първитѣ думи на всѣкиго, особено на женитѣ, които захванаха да се явяватъ по-често.

— Удряйте! Избѣга! Пазете се, револверъ вади! — се чуваха по-нататъкъ други гласове, и около десетина пушки изгърмяваха отъ единъ пжть.

Това бѣше нѣкой турчинъ, който, подплашенъ отъ движението, бѣгаше безсъзнателно накждето му видятъ очитѣ.

Когато наближихме около мегдана при моста, цѣлото Панагюрище гръмна вече отъ пѣсни и отъ „да живѣй!" Двама юнаци, събрани на едно мѣсто, щомъ излизаха отъ кжщитѣ си на улицата, почваха да пѣятъ и да викатъ „да живѣй!" На мегдана сварихме така сжщо едно множество въоржжени юнаци. Тукъ бѣха и панагюрскитѣ комисари, тукъ бѣха Воловъ и Бенковски. Възхищението и радостьта нѣмаха граници. На земята се търкаляха 5—6 турски трупове, избити по разни махали въ селото. Тѣ бѣха накълцани и обезобразени, като фурнаджийска четеля, защото кой какъ пристигнѣше, за да си накървави ножа, забиваше го немилостивъ въ отдавна изстиналия вече трупъ. Имаше мнозина, които си увираха пръста въ кръвьта и го облизваха, като казваха, че това ще имъ служи за комка. П. Х. С. не се задоволи само съ близане. Той се наведе надъ единъ трупъ, грабна кръвь съ кривача си отъ раната, която изпи като шербетъ! Разбира се, че неговата постжпка докара болезнено отвращение за присжтствуващитѣ; но нѣмаше що да се прави, напусто навикваха звѣроподобния П. Х. С. Той не правѣше това само за кефъ, а че му бѣше изгорѣла душата. Той изливаше оная ненависть и умраза, която е тежала на многострадалния български народъ цѣли петстотинъ години и за която не той е виновенъ, а позорното робско състояние, вѣковетѣ и теглилата.

Може би нѣжнитѣ филантропи отъ цивилизована Европа да се възмутятъ отъ действията на българскитѣ възстаници; но нека се не стрѣскатъ дотолкова, нека по-напредъ се огледатъ наоколо си. Ние познаваме историята и на тѣхнитѣ революции, знаемъ хуманностьта не само на тѣхнитѣ бунтовници, но и на пазителитѣ имъ на публичната безопасность, които сж убивали своитѣ братя граждани като кучета, душили сж ги изъ тъмнитѣ зандани, тровили сж ги по начинъ твърде възмутителенъ. Така сж постжпвали тѣ не къмъ единъ враждебенъ елементъ, не къмъ тиранина друговѣрецъ, както ставаше това съ нашитѣ българи; а къмъ своитѣ братя, както казахъ, и то не да отмъстятъ за нѣкаквиси

исторически злини; а така просто за вагабонтски цели, за хищ-
ничество, за светата вѣрица, ако щете, или пъкъ за славата н
короната, украсена съ кръстове и текстове отъ светото евангелие..
Нека отговарятъ за тая невинно пролѣна кръвь, не само у насъ
но по цѣлия свѣтъ, вѣнценоснитѣ богопомазаници и тѣхнитѣ без
съвѣстни дипломоти.

Множеството на мегдана се увеличаваше отъ минута на ми
нута; млади момци, накичени съ зеленъ здравецъ и въоржжени
както се следва, прииждаха отъ всѣка страна на мегдана; цѣлу
вания и прегръщания се виждаха навсѣкжде, камбанитѣ не млък
ваха още, още пѣсни патриотически заглушаваха въздуха, куршу
митѣ свирѣха надъ селото, защото всѣки юнакъ желаеше да с
опита шишенето; тънка мъгла отъ барутния димъ се образуваш
надъ селото, кучетата бѣгаха съ подгънати опашки, жени и дец
искаха да видятъ кой е убитъ отъ турцитѣ, но още не имъ с
позволяваше, съ една речь, огъньтъ пламна вече въ Панагюрище н
на шега.

Ратницитѣ, кой съ конь, кой пеша, надминаваха вече чис
лото 500 души. Никой не можа да усѣти какъ и по кой начин
стана възстанието, по коя команда и подъ страха на каква дисци
плина можа да се събере толкова народъ въ твърде кжсо време
Всички ораторствуваха, всѣки даваше команда и своето мнение
ахаше и охаше, псуваше и благославяше, при все че помежду н
нѣмаше червени фесове. Мнозина оратори, въ числото на коит
бѣше и Бенковски, поискаха думата да говорятъ: но кой слуша?.
500 души говорѣха отъ единъ пжть! Въ числото на тия послед
нитѣ бѣше и нашъ бай Иванъ, когото читателитѣ познаватъ веч
и на когото треската бѣ преминала. Той увѣряваше, че отъ по
напредъ не можалъ да разбере каква е работата.

Повече отъ единъ часъ юнацитѣ стояха на мегдана, почт
въ бездействие. Това бѣ, наистина, необходимо, за да се понарад
ватъ единъ на други, да си поговорятъ по свободно, да се ви
дятъ и опознаятъ въ новия си кайфетъ. Брациговскиятъ депу
татъ, В. Петлешковъ, който така сжщо не бѣше се върналъ още
се натовари да събере прокламациитѣ отъ двора на бай Ивана
да ги подпише съ кръвь. Следъ малко, на мегдана около тур
скитѣ трупове стояха вече нѣколко писари, които си топѣха указа
телния пръстъ въ изтеклата вече кръвь и правѣха на бѣла харти
червени кръстове. Празното мѣсто, което бѣхме оставили за да
тата, така си остана недопълнено; така сжщо не се и подпис
никой на прокламацията: червениятъ кръстъ бѣше достатъчна га
ранция за всичко. Селенитѣ отъ околнитѣ села, които се намѣ
риха въ Панагюрище и които бързаха да си вървятъ по селата
за да дигатъ и тѣ възстание, бѣха наобиколили оригиналнитѣ пи
сари, съ по нѣколко възвания въ ржка, като ги молѣха по-скор
да подпишатъ и тѣхната книга. Но като видѣха, че тукъ н
играе перото, а указателниятъ пръсть, престанаха вече да се мо
лятъ и сами почнаха да подписватъ.

Бързи куриери полетѣха да отнесатъ тия прокламации н

четиритѣ страни, както въ района на IV окржгъ, така и по другитѣ: Търновски, Врачански и Сливенски окржзи *).

Преди селянитѣ да тръгнатъ за своитѣ села, Бенковски ги събра на едно мѣсто и имъ прочете слѣдующитѣ наставления:

— Щомъ пристигнете въ селото си, първата ви длъжность ще бжде да разкажете всичко на комитета, каквото видѣхте че стана въ Панагюрище. После ще изколите селскитѣ пждари (които обикновено биватъ турци), ще забиете черковнитѣ клепала, да се приберать всички хора въ черкова, на които дѣдо попъ трѣбва да прочете накървавеното писмо.

Когато забелязахъ на Бенковски, зашо той дава заповѣди да убиватъ всички пждери безъ разлика, между които твърде е възможно да има добри хора, той отговори, че това е една бунтовническа тънкость, недостжпна за всѣки умъ.

— Азъ съмъ увѣренъ — прибави той, безъ да го чуе нѣкой отстрана — че при най-малката несполука отъ наша страна, тия, които гледашъ да се прегръщатъ напреде ни, ще захвърлятъ пушката и изново ше преклонятъ глава предъ ятагана на тиранина, а особено селскитѣ ни бунтовници. — Друга е работата, когато се намърси селото имъ съ нѣколко трупове. Като виновни, тѣ ше бждатъ по-ревностни отъ тебъ и отъ мене. Има и друго: докато окото на петстотинъ-годишния робъ не се накървави, докато не се възбуди въ него жежда за отмъщение, той не върши работа. Тежко нѣшо е човѣкъ да бжде бунтовникъ!...

— Брадви, брадви! Скоро донесете брадви, за да строшимъ вратата — викаше разпалената тълпа, каточе самъ султанътъ бѣше се затворилъ въ казанитѣ хамбари.

Тия хамбари сж срешу моста на кьошето.

Брадвитѣ се донесоха начаса, нѣколко души на минутата търкулнаха вратата на земята. Около стотина шишенета, насочени къмъ зѣпналата врата, изплюха своитѣ нажежени куршуми, които приплющѣха въ сухитѣ дъски. Болезнено охкане се издаде изъ

---

*) Да ви разкажа единъ оригиналенъ случай, който стана съ едного отъ тия куриери — разпространители на прокламациитѣ, изпратенъ до II Врачански окржгъ. Той ималъ хубаво изработена тояга, издълбана вжтре като шишене, въ която туря кървавото писмо и се отправя за опредѣленото мѣсто. Отсамъ Златица, срѣщатъ го на пжтя нѣколко души османлии, които го претърсили за едно за друго изъ пояса и джобоветѣ, взели му тютюневата кесия, ножчето, нѣколко гроша пари, които ималъ отгоре си, и следъ като му ударили една плесница, пуснали го да си върви. Нѣма съмнение, че нашиятъ куриеръ е останалъ благодаренъ отъ тая османлийска шега. На едного, обаче, отъ тия турци станало жално, защо той да не опита таква изгладена тояга о гърба на нейния притежатель. — „Чакай бе, пезевенкъ“ (въ турско време тая дума съответствуваше намѣсто господинъ, по отношение на българитѣ), казва той и куриерътъ се спрѣлъ да чака, облѣнъ като съ гореща вода. Какво е било опитването всѣки може да си въобрази само отъ това обстоятелство, че дрѣновата тояга се пречупила още съ първия ударъ и кървавото писмо отскочило настрана — „Спрете се, аркадашларъ“, извикалъ опитвачътъ на своитѣ другари, за да се върнатъ изново Като какво е станало отпосле съ бедния куриеръ, може да си представи само оня, който е ималъ честьта да бжде бунтовникъ въ турско време. Името на тоя злощастникъ, ако помня добре, е Тодоръ Московъ, изпратенъ отъ Копривщица. Той биде осжденъ на заточение за куриерската си постжпка.

хамбарскитѣ тъмни кьошета, между които, за разнообразие, се чу и български гласъ.

— Оле-ле, майчице! Отидохъ — говорѣше тоя гласъ.

Последниятъ нещастникъ действително излѣзе нашъ българинъ, когото единъ куршумъ бѣше лизналъ така безпощадно, че едното му ухо бѣ увиснало като обица.

— Що търсишъ, скотино, изъ тъмнитѣ кьошета, заедно съ душманитѣ, когато се весели цѣлиятъ християнски свѣтъ — питаше Бенковски малодушната жертва.

— Уплашихъ се, чорбаджи — отговаряше той, като гледаше повече алената кръвь, която шуртѣше по дрехитѣ му.

Останалитѣ жертви, които бѣха турци, мѣрили отъ по-напредъ ечмикъ въ хамбаритѣ, дето и сполучили да се скриятъ сиромаситѣ следъ нашето появяване. Тѣ бѣха невина жертва на плачналитѣ страсти; но кой имъ бѣ кривъ? Историческитѣ събития нѣматъ милость...

Между това, слънцето наближаваше да се скрие на западъ и всѣки мислѣше, че съ него заедно си отива и умразното робство. Часътъ наближаваше 12 по турски; а броятъ на възстанницитѣ се увеличаваше постепенно, възхищението взимаше по-голѣмъ размѣръ, „да живѣй" се произнасяше по-гръмогласно. Народъ, мѫже и жени, отъ разни възрасти, пълнѣше мегдана. На всички главитѣ бѣха украсени съ здравецъ, пушкитѣ имъ, ножоветѣ, тъй че отдалечъ представляваха раззеленена гора. Всѣки искаше да излѣзе навънъ, да подиша свободно и да види българскитѣ юнаци. Едни пѣеха, други плачеха (отъ радость, разбира се), трети декламираха и ораторствуваха, като описваха въ найчерни краски нашитѣ теглила и страдания и успѣха ни за въ бѫдеще; а ефтиното „да живѣй" и „смърть на тиранина!" — кънтѣха по четиритѣ краища на селото.

Народътъ и възстанницитѣ, които се натискаха по мегдана, приличаха на развълнувано море. Тѣ не щѣха да знаятъ отъ нищо, двама души нѣмаше, които да разсѫждаватъ сериозно, всички кълнѣха турското царство и оплакваха миналитѣ тежки сѫдбини на България, като човѣкъ, който довчера е стоялъ врързанъ въ синджири неправедно, а чакъ сега се е освободилъ. Предъ видъ на всичко това, неволно се замисляше човѣкъ, какъ ще бѫде възможно да се турятъ въ редъ тия разпалени глави, които дотолкова се праскаха и вълнуваха, че който и да излѣзеше напреде имъ, малко щѣше да имъ подействува.

Пакъ повтарямъ: грѣхъ да бѫде на душата на оня доктринеръ-педантъ, който си криви устата да иска благоразумие отъ възстаналия за свещени права и свобода народъ. Народитѣ, въ своитѣ общи стремления, не приличатъ на сбирщина солдати, не сѫ хайдушка тайфа, да кроятъ и планиратъ какви хитрости и измами да употрѣбятъ, за да нападнатъ по-безопасно своята жертва.

Нѣколко души между по-флегматичнитѣ главатари бѣха се събрали срѣдъ тълпата на купчинка, подъ открито небе, съ пушки въ рѫце, за да се съветватъ, кой отъ апостолитѣ трѣбва да иде привременно на нѣкой пунктъ, кои именно села да се нападнатъ,

[...]ни пжтища да се завзематъ и пр. Но докато успѣятъ събравшитѣ [...]е да размѣнятъ помежду си по една дума, тишината се наруши [...]ново.

— Тичайте! Турска бричка, покрита съ бѣло платно, иде [...]къмъ Пазарджикъ — извика единъ гърлестъ възстанникъ, отъ [...]аса на който се разтревожиха всички и хукнаха да бѣгатъ къмъ [...]пазарджишкия пжть, като оставиха и съветъ и събрание. И [...]ичко това за една талига, за единъ турчинъ!..

Пжтьтъ се задръстваше отъ любопитни жени, които се тру[...]ха да гледатъ юнацитѣ, а най-вече апостолитѣ, на които пода[...]ха цвѣтя, благославяха, а старитѣ баби се кръстѣха и правѣха [...]тани до земята, каточе минаваха Исусъ Христовитѣ апостоли. [...]я любопитни, обаче, не можеха да видятъ добре, защото, както [...]захъ, наближаваше да се мръкне.

Тълпата се спрѣ край селото, до моста. Действително, от[...]мъ Пазарежикъ се търкаляше една проста талига, съ единъ [...]ренъ конь, покрита съ бѣло платно. Около стотина гласа ви[...]ха отъ единъ пжть: „тя е българска, пазете да не направите [...]кой сакатлъкъ"; а други отговаряха противното: „турска е".

— Турска, турска! — повтори тълпата едногласно и се раз[...]ли на две части отъ дѣсна и лѣва страна на пжтя.

Около 150—200 души въоржжени възстанници стискаха въ [...]цетѣ си пушкитѣ и чакаха съ нетърпение приближаването на [...]ли-ата. Тя носѣше турчинъ*), който подаваше чалмосаната си [...]ва отъ прозореца на талигата и съ любопитство гледаше [...]бралото се множество. Той можеше да избѣга твърде лесно, [...] не се сѣти да направи това съ време. Може би, си въобразя[...]ше сиромахътъ, че народътъ е излѣзълъ него да посрѣща, като [...]ѣки ага. Условието бѣше ужъ да го хванемъ живъ, но щомъ [...]рѣ талигата, по заповѣдь, дадена отъ страна на възстанницитѣ, [...]лигаджията слѣзе да възпрѣ конетѣ, отъ двѣтѣ страни на [...]тя пламнаха около стотина пушки, и жертвата падна на зе[...]та, съ пукната на две части глава отъ удара на куршумитѣ.

— Спрете! Не трѣбва да ги убиваме — викаха мнозина; но [...]й слуша!

— Кръвь! Кръвь! Стига вече; доволно е петстотинь години [...] извика тълпата изъ едно гърло.

Агата, който по всѣка вѣроятность бѣше съшибанъ вжтрѣ [...] бричката отъ много куршуми, виждаше се работата, че не ис[...]ше да умре като мокра кокошка. Той изпъшка изъ дълбинитѣ [...] своето сърдце и подигна съ агонически жестъ другаркага си [...] филинтра, за да гърми върху ни; но ржцетѣ му бѣха пресѣ[...]ни отъ Маринъ Шишковъ, който го накастри съ своята сабя. [...]рху му се намѣриха множество готови фишеци и барутъ.

Притъмнѣ вече, а страститѣ не бѣха утихнали още.

— Да нападнемъ Стрелча! — извикаха едни.

— Да се отправимъ къмъ Пазарджикъ — отговаряха други, [...]то разчитаха повече на своитѣ сили.

*) Мисля, че той бѣше гюмрукчия, новоназначенъ за такъвъ въ Пана[...]ище, и сега идѣше да си заеме поста!

— Смърть на тиранина! — декламираха трети, каточе б
се върнали отъ побѣда.

Изново се събра воененъ съветъ, тукъ на това мѣсто, ок
двата издихващи трупа, които се валяха изъ кръвьта си въ
ката ни. Решиха и постановиха, Воловъ и Икономовъ да замин
презъ Копривщица, първия за Гьопсата, а втория — за Ста
Ново-село.

— Никой никжде не трѣбва да отива — изрева единъ в
станникъ измежду тълпата. — Най много войводи трѣбва да о
натъ въ Панагюрище — прибави той и съветътъ измѣни сво
решение! Всичко е трудно въ социалния животъ, но надали
по-трудно отъ това, да управлявашъ и нареждашъ тълпа, ко
е останала безъ правителство, отъ която всѣки се мисли, че
е отговоренъ предъ никого. Крайноститѣ сж две: или никого
слушатъ, или пъкъ слагатъ глава предъ всѣкиго авантюри
който знае да дига гюрултия, да лъже и омайва. Благод
ние, че панагюрци не сж шопи, сами сж въ състояние да се
реждатъ.

При все това двамата апостоли, Воловъ и Икономовъ, за
наха за гореозначенитѣ мѣста. И азъ поискахъ да ида съ т
но Бенковски не ме пущаше. Заедно съ Волова потегли и Во
войвода за с. Стрелча, съ стотина души бунтовници. Той отив
да събере оржжията на тамошнитѣ турци, които сж пили кръ
на околната рая много вѣкове.

Иванъ Ворчо, единъ отъ най-храбритѣ панагюрски бо
който се избра за предводитель на тая чета и който действите
представляваше бунтовнически войвода, цепѣше тълпата на
половини съ своя черенъ атъ, за да премине дружината му, к
пѣеше въ единъ гласъ. Той се спираше отвреме-навреме отъ
нитѣ, които кичеха него и коня му съ здравецъ. За команда
на града остана Иванъ Соколовъ, който не можа вече да се въ
въ Пазарджикъ. Нему се повѣри още да укрепи града, пон
бѣше запознатъ отчасти съ военнитѣ науки, които научилъ
българската легия въ Бѣлградъ.

— Да живѣй България, да живѣятъ апостолитѣ, да живѣ
юнацитѣ, смърть на душманитѣ! — бѣха думитѣ, съ които
свърши 20 априлъ.

ГЛАВА II

Четата на Бенковски по селата

(Мечка, Поибрене, Мухово и Махалитѣ)

I

Тоя день не оставаше време да се планиратъ много нѣ
нѣмаше още обистрени мозъци да разсжждаватъ по-изтънко
затова Бенковски намѣри за по-добро да иде самъ въ околн
села, които да подигне на оржжие презъ нощьта, а на др
день пакъ да се завърне въ Панагюрище. Той си избра м
четица или по-добре главенъ щабъ между панагюрскитѣ юн

който се състоеше отъ следнитѣ лица: Крайчо Самоходовъ — байрактарь, Т. Георгиевъ и Т. Бѣлотиновъ — секретари, В. Соколски — докторъ, М. Шишковъ — стотникъ, П. Мачевъ — икономъ и десетина души още юнаци.

Тая четица, която се състоеше все отъ конница, потегли отъ Панагюрище за селото Мечка, вечерьта на 20 априлъ, часътъ на два по турски.

Вмѣсто азъ, за Бѣлово замина отецъ Кирилъ съ още други двама души; тѣ щѣха да разбунтуватъ българскитѣ села презъ дето минатъ.

Следъ малко ние бѣхме вече наблизо до село Мечка, което е далечъ отъ Панагюрище около два часа. Двама души отъ дружината отидоха напредъ въ селото, за да се увѣрятъ съ очитѣ си дали жителитѣ сж възстанали, и нѣма ли нѣкоя опасность за нашето влизане. По пжтя ние вървѣхме безъ никакъвъ страхъ, понеже знаехме, че въ тая мѣстность не е владѣялъ никога турчинътъ отъ покоряването на България: пѣехме, говорѣхме високо и се смѣехме, като да не бѣхме възстаници.

Двамата пратеници дотърчаха отъ Мечка скоро-скоро.

— Вънъ отъ селото ни чакатъ всички мечани, съ черковнитѣ байраци и свещеницитѣ — казаха тѣ. — Поздравляватъ войводата да заповѣда.

Разбира се, че ние потреперихме отъ радость. Пѣсеньта „Ха, народъ поробенъ“ се раздаде изъ срѣдногорскитѣ долини. И действително, мечани бѣха излѣзли мало и голѣмо вънъ отъ селото край пжтя. Черковнитѣ байраци, съ окачени фенери на върха, стърчеха между множеството. Свещеницитѣ, облѣчени въ черковни дрехи съ кандилници въ ржка, предвождаха населението и пѣеха духовни пѣсни. Благоуханната миризма на тамяна произвеждаше своето действие срѣдъ тихата нощь. Ние, наредени двама по двама, приближавахме до шествието, като пѣехме своята бунтовна пѣсень, която запѣха и ученицитѣ отъ селото, които така сжщо правѣха часть отъ множеството. Много селяни, мжже и жени, правѣха поклони въ краката на конетѣ и се трупаха да ни цѣлуватъ ржка. Не ще дума, че единното „да живѣй“ цепѣше околностьта. Бенковски държа речь, безъ да слѣзе отъ коня си, отъ която още повече се трогнаха и така развълнуванитѣ мечански юнаци, които Бенковски най-много обичаше.

Така тържествено влѣзохме ние въ селото, съ пѣсни и молитви. Духовенството поиска да отидемъ въ черковата, за да се отслужи литургия; но ние отказахме по причина, че не оставаше време. Жива душа нѣмаше въ Мечка, която да не бѣше будна въ това време. Цѣлото село се събра на селския мегданъ, дето имаше накладени голѣми огньове. Всички способни да въртятъ ножъ, бѣха натъкнати съ оржжия и чакаха заповѣдь що да правятъ.

На въпроса отъ страна на Бенковски, заклали ли сж пждарина си турчинъ, споредъ както имъ се бѣше изпратило известие отъ Панагюрище, черноокъ единъ българинъ на възрасть около 40 години, разблъска натрупаното множество, за да си поправи пжть и изскочи напреде ни гордо-гордо.

— Азъ му светихъ маслото, войводо! И ако не вѣрвашъ, ето му ножа — каза той, като се пжчеше и тупкаше съ ржката си бѣлочирения ножъ, затъкнатъ на кръста му.

Името на тоя българинъ бѣше Димитъръ Гайдарджията, който следва нашата чета чакъ до поражението на възстанието.

— Не се ли противи той нѣщо, когато видѣ, че искате да го заколите? — попитаха нѣколко души отъ нашата чета.

— А, той искаше и да се кръсти биля, но кой го слуша? Проклето куче бѣше тоя нашъ пждаринъ — продължи Димитъръ — колкото и да се криехме отъ него, когато отивахме въ гората да си опитваме пушкитѣ и когато си приготовлявахме едно-друго, той все ни усѣщаше и махаше съ глава. Когато приехме известие, че възстанието станало вече въ Панагюрище и че той трѣбва да се заколи, събрахме се нѣколко души и отидохме при него. Той си мажеше ножа и пищовитѣ съ масло. Ние го излъгахме, че Ахмедъ юзбаши иде ужъ въ селото ни, та затова да дойде и той съ насъ, да идемъ да го посрещнемъ. — „Ехъ, пезевенклеръ, чакъ сега ще ви кажа азъ кой е вирналъ глава, за да си оставя работата и да ходи изъ гората да мѣри нишанъ! — каза нашиятъ пждаринъ, и скочи да се въоржжава, за да иде да посрѣща Ахмедаа. „Единъ отъ васъ нека иде да приготви добъръ конь, а другитѣ да дойдатъ съ мене," прибави той. Ние се спогледахме и тръгнахме попръ наежения пждаринъ. Ножоветѣ ни бѣха подъ абитѣ. Изминахме доволно мѣсто отъ селото навънъ, а никой отъ насъ не се решава да каже истината, да дигне ржка. Не е лесно нѣщо да се пролива кръвь! А пждаринътъ псува ли псува и вѣра и кръстъ. Не можеше вече да се търпи. Спрѣ се той да ни учи какъ трѣбва да стоимъ, когато наближи Ахмедаа. Въ това време азъ излѣзохъ напреде му, извадихъ своя скритъ ножъ и му казахъ: „вашето царство се свърши вече; ти трѣбва да умрешъ, ага, затова ставай теслимъ!..." Неустрашимиятъ ага, който до това време бълваше псувни и всѣкакви проклетии, отведнъжъ потрепери, отпусна ржце отъ любимото си оржжие и посегна да ме прегръща, за да му простя. Бѣше вече късно. Брадвата на единого отъ другаритѣ, които стояха отзаде му, се сложи върху черепа му.

Отъ селото Мечка ние изпратихме 20—25 души работници за Панагюрище, за да работятъ на укрепленията около последното село; а други 25 души въоржжени взехме съ своята чата. Натоварихме и нѣколко коня съ ечмимъ и хлѣбъ за всѣки случай. На останалитѣ селяни се заповѣда да си изнисатъ семействата въ гората, заедно съ хранитѣ и добитъка; а въ селото да останатъ нѣколко души само, като стражи.

Отъ това село ние трѣбваше да се отправимъ за с. Поибрене, съ чисто българско население, както и Мечка, на два часа разстояние отъ последното, разположено върху лѣвия брѣгъ на р. Тополница. Взетитѣ 25 души възстаници отъ Мечка следваха съ нашата чета, кой съ конь, кой по крака, но повечето безъ коне. Тѣ не показаха никакво незадоволство, че ги отнемахме отъ огнищата на семействата имъ; напротивъ, тѣ се радваха дори, че сж се сподобили да бждатъ предпочетени отъ своето село, за

придружаватъ нашата чета. Съ пѣсни и „да живѣй" излѣхме ние отъ Мечка.

Въ това време, кажи близо срѣднощь, месецътъ ни поздрави ъ срѣдногорскитѣ върхове. Зелената вече гора и цъвтнали пролтни кокичета издаваха своитѣ аромати. Нощьта бѣ една отъ й-поетичнитѣ. Дружината, намѣсто да се умълчи, по причина на зсъница, отъ минута на минута ставаше по-весела.

Първа стража не бѣхме изпратили още да обиколи какво а въ Поибрене, когато водачитѣ ни бѣха принудени да се ратъ срѣдъ пѫтя, за да привлѣкатъ и нашето внимание предъ разителната картина, която стоеше напреде ни. Тая картина не ше ни нѣкое неприятелско отдѣление, ни друго нѣщо изъ обиовенитѣ нощни и горски предмети. Напреде ни гората около хтя свѣтѣше, находящата се тамъ долина бѣ освѣтена като адска улица.

— Какво ли ще бѫде това? — попитаха нѣколко души отъ ужината.

Никой не можа да даде съответния отговоръ.

— Това е населението, поибренчени, излѣзли отъ селото да срѣщатъ войводата; а огньтъ е запалени борики и други дърта, въ честь на гоститѣ — казаха пратеницитѣ, които бѣхме проводили преди малко.

Ние наближихме. Дървеното клепало отъ селото зачука търественно, шествието извика „да живѣй." Картината напреде ни ше величествена. Поибренчени, които така сѫщо бѣха излѣзли ни посрещнатъ начело съ своя свещеникъ Недѣлю, падаха напеде ни на колѣне.

— Доживѣхме, Боже, да видимъ бѣлъ день! Честити сме ли да срѣщаме български аскеръ!.. Сега и да умремъ, вече ма да ни останатъ очитѣ отворени...—говорѣха съ сълзи на очи огнатитѣ селяни.

Бенковски и тукъ не можа да се стърпи. Отвориха се негоитѣ уста и никакъ не искаха вече да млъкнатъ. Огнь и пламъкъ излизаше отъ него. Всичко живо, което имаше що годе аба проницателность, трѣбваше да напуща и жена, и деца, и ѫща, и огнище, за да го последва. На всички момчета отъ чета бѣха подадени китки отъ паунови пера, съ които тѣ укракха своитѣ калпаци. Както казахъ, бѣше вече срѣдъ нощь, а рата не бѣха си още легнали.

Въ Поибрене ние се спрѣхме за малко време, да си починмъ и да нахранимъ малко конетѣ, които вързахме въ дюгена Даскала. И въ това село така сѫщо бѣха заклали вече пѫдана си, помакъ. При всичката си килавщина, той не билъ чуждъ отличителнитѣ турски качества — бабаитлъкъ и фанатизъмъ. имъ живѣлъ въ това село, но общото настроение и ненавистьта, ито достигнаха нея пролѣть до максимумъ между двата народа, оржжили и Рамча ага (така се казваше поибренскиятъ пѫдарь). то забелязвалъ той, че българитѣ стѣгатъ своитѣ стари оржія и не ходятъ вече да работятъ, щомъ виждалъ нѣколко селяни брани на едно мѣсто, отивалъ при тѣхъ да ги плаши и да прова своя бабаитлъкъ. Нарочно изкривявалъ капията на ножа си.

така щото, както вървѣлъ или стоялъ, ножътъ му излизалъ навънъ отъ само себе си.

— Българи! я го погледайте бумбарека, какъ му се иска да излѣзе навънъ, дошло му вече времето да шета, иска му се да се понамокри... съ червена кръвчица...

— А бе, Рамчо ага, какво сме те разсърдили толкова — казвали мирнитѣ ужъ българи за свое оправдание предъ бабаитина Рамча.

— Азъ не зная нищо — отговарялъ той. — Питейте аккапзълията, т. е. ножътъ му. Да не бѫде на зълъ часъ казано; но като му дойде времето, петдесеть души българи за мене само нѣма да ми стигнатъ.

Това казвалъ злочестиятъ Рамчо и дръпвалъ ножа си, който захващалъ да върти, а българитѣ мигали напреде му като кокошки*). Когато се приело въ Поибрене кървавото писмо, възстанницитѣ отъ селото преди всичко отишли да посетятъ Рамча.

— Рамчо ага, дойде вече време за клане, хайде изважда ножа! Ние ти дойдохме на крака — казали българитѣ и турили рѫка на ножоветѣ си.

Дълго време страшниятъ Рамчо гледалъ като закланъ, безъ да може да се обади нѣщо. Той не можелъ да си въобрази що значело това, какъ подобно нѣщо се е вършило въ неговитѣ дни, безъ неговото отеческо знание! Намѣсто да грабне ножа, той махналъ съ рѫката си да се прекръсти: но късно било вече. Възстанницитѣ му казали, че го прощаватъ ужъ и го пуснали да бѣга презъ рѣката; но докато прекрачи нѣколко пѫти, шишенетата изревали подире му, и той се захлупилъ на земята по очи. Първенцитѣ на селото, които бѣха въ сѫщото време и съзаклетници, за хаиръ, отишли скритомъ да му кажатъ да се чисти, защото лоши работи се чуватъ, но той все не вѣрвалъ, утешавалъ ги да не вѣрватъ на подобни ф е с а т и. По едно време се съгласилъ да бѣга, но като му дошло на умъ, че има ризи въ селото, дадени за пране, пакъ се върналъ.

На поибренчени ние казахме да си изнесатъ семействата на онова мѣсто, което сѫ избрали мечени, но тѣ отговориха, че иматъ по-добра позиция отъ дѣсна страна на Тополница, на мѣстото, нaзиваемо Х а р а м л и е ц ъ. И тукъ така сѫщо ние взехме 30—40 души момчета, единъ налбантинъ, съ всички принадлежности за коване на коне, и свещеника имъ, попъ Недѣльо, заедно съ хубавия кръстъ отъ поибренската черква, който той трѣбваше да носи въ рѫка предъ четата.

---

*) Да не се види чудно на читателитѣ, че единъ пѫдаринъ е ималъ такава власть. Турскитѣ пѫдари по българскитѣ села не бѣха само пѫдари. Тѣ имаха властьта на субашъ, на ага и мюдюринъ. Разхвърлянето на данъка, пазаряването на учитель и други селски работи не ставаха безъ негово знание. Неговата специална длъжность е да пази гората, нивитѣ и ливадитѣ; но той повѣряваше тая длъжность пакъ на нѣкой българинъ, а самъ стоеше по цѣлъ день въ кафенето, съ чибукъ въ рѫка, да заповѣдва. Тѣхъ ги изпращаше турското правителство, защото правѣха и шпионство противъ своитѣ господари, на които ядѣха хлѣба.

Първи пѣтли пѣеха, когато нашата чета, състояща се вече тъ около 80—100 души, наредена двама по двама, тръгна съ ѣсни отъ Поибрене за с. Мухово, така сжщо чисто българско ело, на часъ и половина разстояние далечъ отъ Поибрене, въ оритото на р. Тополница. На три-четири мѣста трѣбваше да гамъ тая рѣка, което съставляваше най-голѣма мжчнотия за ония ши другари, които нѣмаха коне.

Зората се сипваше вече, когато ние стигнахме въ Мухово, то така сжщо населението бѣше приело вече прокламацията и ъзстанало още начаса. Най-напредъ се разпоредихме да се изржатъ турскитѣ цигани въ това село, които, като се подплаиха отъ нашето влизане, щѣха да се разбѣгатъ наоколо, и по я начинъ ще известятъ турскитѣ власти за действията ни. ъбравшитѣ се тамъ муховчени съ ярость разказаха, че имало селото имъ единъ циганинъ, на име Хасанъ, който подпомалъ турцитѣ да грабятъ българскитѣ жени и момичета отъ кжитѣ имъ, които отнасяли въ гората, дето ги държали по нѣколко ня. Напоследъкъ тоя сжщиятъ циганинъ бѣше предалъ нѣколко ботници на турскитѣ власти, които оплакваха своитѣ дни въ тиманския затворъ. Съ една речь, тоя фараоновъ синъ билъ чъ за селото.

— Да се застреля за примѣръ на другитѣ! — извика Бенвски.

Много селяни, а заедно съ тѣхъ и нѣкои наши луди момта, въ числото на които бѣше и докторъ Василъ, се затекоха мъ бордея на циганина Хасанъ, който си отспиваше още въ екрвсната пролѣтна нощь и който не знаеше, че български мити сж изпълнили селото. Муховчени едвамъ що бѣха възстали преди нѣколко минути, защото късно получили кървавото смо.

— Ние отдавна щѣхме да го премахнемъ, но се боехме да ни намѣрите махна — говорѣха селянитѣ, когато видѣха, че еланието имъ се удовлетвори отъ наша страна.

— Отваряй врата, бе шопаръ! — викаха нашитѣ възстанци, които бѣха отишли да хващатъ Хасана.

— Махайте се оттукъ, бе пезевенклеръ! — крещѣше оттре осждената вече жертва, като се сърдѣше, че му нарушили ня. — Хората не сж си пили още утринното кафе, а вие сте дранили...

Клетникътъ! Той мислѣше, че нѣкои мющерии сж дошли да викатъ, за да имъ прави едно друго. Вратата прогърмѣха отъ тването на нѣколко крака. „Баксънъ, тичайте на помощь, седи!" — последва гласъ отъ бордея на Хасана, следъ строването на вратата... Никакъвъ другъ шумъ. Хасанъ бѣ доведенъ насъ, съ вързани отзадъ ржце. Твърдъ циганинъ излѣзе ; устата си не отвори да каже дума, да поиска прошка, а това ржжаваше още повече бунтовницитѣ. Може би, той съзнаваше митѣ грѣшки, лошото си минало, та затова не смѣеше да отси дума за пощада. Така или инакъ, но неговото хладнокръвие ше убийствено. Когато го заведоха надъ високия брѣгъ на р. олница, за да го колятъ, отъ бордея му, който бѣше тамъ

наблизо, изпищѣха голитѣ му циганчета, заедно съ майка с
Хасанъ се стресна, каточе го прободоха, и поиска да се обърн
но единъ възстаннически ножъ се заби въ сухитѣ му плещ
Тежко и възмутително!...

Много още други цигани отъ селото докараха при нас
така сжщо навързани; но на никого отъ тѣхъ не казахме нищ
Муховчени засвидетелствуваха, че тѣ не само били добри м а й
с т о р и, но и направили много ножове и пушки на българит
безъ да издадатъ една дума на турцитѣ.

— Живѣйте и се радвайте на пълна свобода — каза Бе
ковски на българофилитѣ-майстори.

— Нека Богъ ви подари широко царство, п а ш а л а р ъ м ъ
Да достигнете до Стамбулъ — говорѣха клетитѣ изпоплашен
цигани.

— Пашамъ! Азъ искамъ да стана християнинъ, заедно с
циганката си и съ дребнитѣ си шопарчета (деца) — каза един
почти бѣлобрадъ циганинъ, брадата на когото се люлѣеше ка
талига.

— По-добре е да си останешъ циганинъ — казаха нѣко
отъ дружината.

Муховчени, макаръ и скоро да бѣха възстанали, но успѣл
вече да се накървятъ. На 20 априлъ вечерьта имало въ селот
имъ трима-четирма души турци, дошли да събиратъ беглика
данъка въ селото. Тѣ били много строги; нѣколко души се
ляни, които не можали да си платятъ, били арестувани въ еди
плѣвня.

— Който не заплати до утре паритѣ, вързанъ ще иде в
Ихтиманъ — говорѣли агитѣ и се оттеглили въ приготвени
конакъ, за да се сразятъ съ меката баница и тлъститѣ кокошк

Въ тоя сгоденъ моментъ именно пристига кървавото писм
Събрали се по решителнитѣ селяни, съ мечкарскитѣ шишенет
както ги наричаше Бенковски, и се отправили при агитѣ на гост
Разбира се, тия последнитѣ се излѣгали вече около огъня п
бѣли гащи, безъ никакво предпазване. Българитѣ заловили всич
китѣ врати и прозорци; а нѣколо души се показали на вратата с
запрегнати шишенета и извикали: „да не сте шавнали!"

Всичко се разбрало вече.

— Ей, чорбаджиларъ! какво зло сте видѣли отъ насъ —
казали царскитѣ хора съ пресипналъ гласъ. — Вземете ни всичк
правете щото щете — само животътъ ни харижете...

Вижда се работата, че сърдцето на полуубититѣ роби не с
е омилостивило, защото сребърнитѣ паласки, аккапзалиитѣ н
жове и белезиклиитѣ пушки красѣха гърдитѣ на нѣкои отъ при
сжтствуващитѣ тамъ муховци. Бегликчиитѣ били избити въ стаит
си. Събранитѣ отъ тѣхъ пари, около 800 б. меджедии, се при
браха отъ нашия съкровищникъ, който даде разписка на сел
нитѣ за приетото количество.

Муховци, които и сега сж горски пилета, защото повечет
живѣятъ по своитѣ горски кошари, бѣха натоварили едно-дру
да вървятъ на опредѣленото мѣсто — Е л е д ж и к ъ или Г р а д и

щ е т о, естествено укрепление, находяще се близо до Трояновата гора.

Цѣла нощь ние не слизахме отъ конетѣ; на мнозина се искаше да починемъ малко; но Бенковски не мислѣше така. Той изкомандва да се прибира четата. Ние потеглихме предъ изгрѣването на слънцето надолу по течението на Тополница за селата: Лесичево, Цѣрово и Калугерово. Отъ Мухово тръгнаха подире ни 30—35 момчета, така че нашата чета можеше вече да напълни всѣкиму очитѣ.

II

Първиятъ день на нашето царство бѣ 21 априлий. Половинъ часъ пжть бѣхме изминали отъ с. Мухово, когато предната стража дотърча бързо назадъ и ни извести, че напреде ни по пжтя се слуша голѣмъ шумъ отъ хора, отъ скърцване на кола и отъ лаене на кучета. Ние не взехме въ сериозно внимание това известие на стражата и следвахме своя пжть надолу по рѣката. Като се покачихме на едно възвишено мѣсто, отдето се виждаше напреде ни дълга равнина — коритото на Тополница, ние трѣбваше да прехапемъ езикъ, трѣбваше да спремъ марша си за нѣколко минути. Нѣщо невѣроятно! Равнината напреде ни представляваше море отъ хора, отъ кола, отъ добитъкъ, стада овци, хвъркновати гадини: патки и кокошки, които грачеха и хвърчаха надъ това море отъ хора. По причина на слънцето, което едвамъ що бѣше изгрѣло насреща ни, ние не можахме да познаемъ изъ единъ пжть тоя подвиженъ градъ и при помощьта на телескопитѣ.

— Всички сж българи-бунтовници, оставили селата си и тръгнали за балкана, съ женитѣ си и децата си — известиха стражитѣ, които бѣха изпратени при непознатото множество.

Ние се приближихме. Наистина, множеството бѣше отъ жителитѣ на три села: Лесичево, Калугерово, мисля и Цѣрово. Когато тѣ приели кървавото писмо, безъ да му мислятъ надълго и широко, завпрѣгали колата, надигнали всичко каквото могатъ, подкарали добитъка си и заедно съ семействата си, въоржжени, — потеглили за опредѣления пунктъ — гората Еледжикъ, още презъ нощьта. До петстотинъ кола можеше да има натоварени съ едно-друго. Предъ тоя голѣмъ керванъ вървѣха нѣколко момичета, заловени за ржцетѣ, на редове, които се надпреварваха да пѣятъ. Други се обръщаха къмъ своето село и жално-жално плачеха, че нѣма да го видятъ вече; трети ги усмиряваха, да си не кжсатъ сърдцето, защото така трѣбвало да стане; четвърти приспиваха своитѣ малки деца, които пищѣха за любимата си люлка; пети, отъ радость или отъ скръбь го кажи, свирѣха съ гайди и пр. Викове: „хайде карайте по-бързо да наближимъ гората"; „вардете даначетата да не избѣгать"! „теглете пушката на ония, които се връщатъ, да не останатъ на душманитѣ" и пр., заглушаваха скърцането на колата и плачоветѣ на малкитѣ деца. Прибавете при това отчаяното лаене на кучетата, блѣенето на

олко мѣстности въ България, или по-добре нѣколко офицерчета;
тия царюви бунтове траяха или додето изтрезнѣе пияната
ълпа, или докато самитѣ солдати напукатъ гърба на своя про-
денъ началникъ. Рублитѣ на Александра III успѣха по едно
еме (9-й августъ) да наредятъ въ България и правителство отъ
оитѣ гнусни бунтовници, но като имъ цапнаха по една плес-
ца, станаха на прахъ и пепель, самъ царьтъ го заболѣ.
— Боже! Дай ми сила и недѣй ме оставя самъ; помогни ми
светото предприятие да избавя тоя народъ отъ желѣзнитѣ
кти на тиранина — каза Бенковски и сълзитѣ му рукнаха
е по-силно...
Всички се умълчаха; никой не смѣеше да наруши въдворе-
та тишина и отъ двѣтѣ страни, всѣки признаваше, че въодуше-
ението бѣше свето, минутата тържествена. После Бенковски се
ърна къмъ събравшитѣ се вече селяни и каза огнена речь.
лянитѣ си смъкнаха калпацитѣ и започнаха да се кръстятъ,
точе се служеше света литургия, мнозина отъ тѣхъ нападаха
земята като предъ Христа. Много имъ хареса речьта на вой-
дата, защото въ говоренето си той имъ досегна най-чувстви-
лната струна.
Следъ като дадохме нужнитѣ наставления на селянитѣ,
ъгнахме къмъ с. Калугерово, за да възбунтуваме и останалитѣ
лгарски села; а турскитѣ Махали, нарѣчени юруци — да на-
днемъ. По-нататъкъ срещнахме друга една чета, съ червенъ
йракъ, повечето калугеровци, само мжже, които така сжщо оти-
ха за гората Еледжикъ. И отъ тая чета ние взехме нѣколко
ши възстаници.
Турцитѣ отъ Махалитѣ мислѣха още, че се намиратъ подъ
сокото покровителство на султана. Искамъ да кажа, че тѣ нѣ-
ха още никакво известие, че е станало възстание, а спокойно
одължаваха да си работятъ на полето. Наистина, калугеровци
аха съ тѣхъ стари смѣтки, но тѣ мислѣха да ги разглеждатъ
едъ като изпратятъ вече на балкана семействата си. Щомъ тѣ
зърнаха въ нивята си съ червенъ байракъ, най-напредъ по-
едаха-погледаха, да се увѣрятъ по-добре действително ли сме
черни калпаци, па после хукнаха да бѣгатъ къмъ селото си,
ето се намира наблизо. Нѣкои отъ тѣхъ сполучиха да впрег-
тъ воловетѣ си, които забраха напреде си, а повечето не
пѣха да направятъ и това. Въ кжсо време по полето не остана
ва душа: отъ всички баири се виждаха да пъплатъ хора, мжже
къдъни къмъ селото. Страшна олелия се дигна следъ малко
селото отъ нашата чета, която, разпръсната единъ по единъ
поляната, представляваше коджамити армия. Тънкитѣ кадън-
гласове: „Евахъ анаджимъ", „кайдъларъ бези" и пр. съби-
а кучетата на едно мѣсто. Особено тѣ се уплашиха, когато пре-
аха нашитѣ пушки подиръ ония турци, които бѣгаха като
шути.
Два пищова изгърмѣха въ селото, което бѣше знакъ да се
бератъ всички правовѣрни за защита. Мало и голѣмо тичаше
мъ бѣлокаменното здание — джамията, въ което се затвориха и
адоха пушкитѣ си изъ мазгалитѣ; а ходжата излѣзе на вика-

лото и жално-жалио започна да призовава божата благодать върху стадото си. Нашитѣ момчета достигнаха пълзишкомъ до селскитѣ плетища, отдето захванаха да бомбадиратъ джамията съ своитѣ шишенета; но и турцитѣ не стояха мирни. Невъзможно бѣше така скоро да се приближимъ до джамията. Трѣбваше поне три деня да държимъ селото въ обсада, та тогава да се предадатъ жителитѣ му; а ползата отъ това наше замайване не принасяше нѣщо особено. Затова именно снехме обсадата на Махалитѣ и се отправихме къмъ Елешица, следъ като запалихме нѣколко кѫщи и хванахме двама души пленници отъ турцитѣ.

На единъ високъ върхъ горе надъ Елешица, близо до татаръ-пазарджиския пѫть, отдето се виждаше почти цѣлата пазарджикска кааза, застанахме да си починемъ и да похапнемъ, следъ двадесеть часа пѫтуване.

Върнахме се съ Бенковски при стражата, която пазѣше двамата пленници малко по-назадъ, които ние искахме да освободимъ за да съобщатъ на своитѣ съселяни нашитѣ добри намѣрения. Стражата бѣше седнала да обѣдва при едно студено изворче; отъ единствената си госба, солена сланина, която тѣ бѣха нарѣзали на малки резенчета, отъ точка зрение на славянско гостолюбие, подаваха по едно парче и на двамата стари мусюлмани. Съ гнусливо отвращение тия последнитѣ едвамъ приближаваха до устата си противното за тѣхъ месо, което патриотитѣ-стражи караха да ядатъ. Като се подадохме ние, тѣ захванаха по-бързо да си мѣстятъ челюститѣ, ужъ че дъвчатъ, да не би да ни разсърдятъ; но Бенковски ги освободи. Строго нападна той грубитѣ стражи за глупавата имъ постѫпка.

— Върнете се въ селото си и разкажете на своитѣ съселяни за нашитѣ добри намѣрения и за братската любовь, която хранимъ къмъ мирнитѣ мусулмани — говорѣше Бенковски. — Кажете имъ, че нашата цель не е да нападаме сиромаситѣ и угнетени селяни, били тѣ българи или турци. Ние сме възстанали не противъ мусулманството изобщо, а противъ кръвопийцитѣ паши и кадии, които сѫ общи врагове и на двата народа.

Дълго говори още Бенковски по тоя въпросъ. Неговото дълбоко знание на турския езикъ *), предаваше още по-голѣма живость и интересъ на предмета. Разбира се, че уплашенитѣ аги клюмаха глава на всѣка негова дума, каточе всичко това бѣше тѣхно мнение.

— Имате право, челеби — отговаряха тѣ.

Когато ги пуснахме вече, докато бѣха наблизо, вървѣха полека; но щомъ изминаха разстоянието на единъ куршумъ мензели, станаха невидими, преобразиха се на млади сърнета, а чалмитѣ имъ изглеждаха каточе хвъркаше орелъ. Сѫщата нощь турцитѣ отъ горепоменатитѣ Махали избѣгаха въ Т. Пазарджикъ; виждаше се работата, че нашитѣ съвети не имъ подействуваха.

---

*) Освенъ езицитѣ турски, арабски, отчасти и персийски, Бенковски говорѣше още: ромънски, гръцки, полски и малко италиянски.

Часътъ до 8 ½ по турски стояхме ние на високия връхъ надъ селото Елшица. Тукъ-тамъ изъ полето бѣха захванали да горятъ селата, което се правѣше повече отъ страна на българитѣ. Турцитѣ не бѣха се окопитили още отъ паниката, тѣ гледаха повече да бѣгатъ. Най-гжсто кълбо димъ се дигаше надъ селото Стрелча. Ние разбрахме, че Иванъ Ворчо е почналъ вече своитѣ неприятелски действия.

Следъ непродължително съвещание, ние решихме да се върнемъ въ Панагюрище, а на другия день да посетимъ Петричъ, което бѣше изложено на златишкитѣ турци и черкези. Селата къмъ Пазарджикъ: Попинци, Динката, Калаглари, Джумата и пр., споредъ сведенията, които имахме, възстанали вече или се готвѣли да направятъ това, та затова нашето ходене по тая страна бѣ безполезно. Освенъ това отиването на Бенковски въ Панагюрище бѣше необходимо. Най-после да си кажемъ правото, ние нѣмахме опредѣленъ планъ на действия. За протокола отъ 17 априлий, който читателитѣ вече знаятъ, едвали помисляше нѣкой. Всичко се вършеше театрално. Па и другояче не бѣ възможно: вчера едно, днесъ две. Нужни бѣха поне нѣколко деня, докато утихнатъ страститѣ, докато населението се нарадва, докато най-после се изпълни опредѣлениятъ ходъ на събитията. Но варвари турци: чакатъ ли?

За Панагюрище ние се спуснахме направо презъ гората, между селото Бъта и пазарджикското шосе, безъ никакъвъ пжть. Въ това време тамъ още никой не знаеше за нашето движение и никому не минуваше презъ ума, че ние ще се върнемъ него день съ такава голѣма чета и отъ противоположната страна. Караулитѣ, които пазѣха откъмъ тая страна на шосето, щомъ ни зърнаха съ телескопитѣ да се смичаме презъ гората, помислили найнапредъ, че тая многобройна чета не е друго нищо, освенъ турски аскеръ, който иде да нападне селото. Начаса още билъ изпратенъ бързъ куриеръ до военния съветъ въ Панагюрище да извести за това нещастие. Лицето, което било натоварено съ тая неблагоприятна мисия, не постжпило споредъ възстаническитѣ правила, да отиде право при началството и нему само да съобщи. Той препусналъ коня, каточе носи глава, което действие само по себе си трѣбвало да произведе не твърде добри впечатления. Не стига и това. Той викалъ колкото му е силата да го чуе старо и младо: „стѣгайте се, селяни, мало и голѣмо да излиза на св. Никола, защото силна турска войска настжпва — баиритѣ сж почернѣли!...“

Всѣки може да си въобрази следъ това до каква степень се е впаплачосало панагюрското население, което въ своето възхищение отдавна бѣше забравило, че сжществуватъ турци и султанска войска на нѣколко часа разстояние. Разказватъ, че въ селото се дигнала голѣма бура и недоразумения. По-страхливитѣ възстаници, въ това число и женитѣ, стегнали вече едно-друго да бѣгатъ въ гората, други просто не знаяли що да чинатъ, а трети се разкаяли, защо и за какво сж възстанали, като ще бждатъ нападнати така скоро.

Намѣрили се хора обаче, които погледнали на въпроса съвсемъ отъ друга страна. Начело на тия последнитѣ стояли панагюрскитѣ комисари. Тѣ решили, че каквото и да стане, който и да иде, ако ще би да е той и самъ султанътъ, тѣ трѣбва да излѣзатъ насреща му и да докажатъ на дѣло, защо сж възстанали. Сполучили тѣ да съберагъ всички въоржжени и достойни мжже да носятъ оржжие, съ които потеглили къмъ св. Никола да срещнатъ неприятеля. Докато пристигнатъ до могилата, която е вънъ отъ селото подъ пжтя, гледатъ, че насреща имъ иде другъ куриеръ, комуто главата слита отъ бързина.

— Радость, радость! не билъ турски аскеръ, а Бенковски войвода иде съ 2000 (?) юнаци — викалъ куриерътъ.

Това било достатъчно. Както преди малко се разпространила горчивата новина, че турци идатъ, така сжщо и сега въ кжсо време знаяло вече цѣлото село, че войводата се връща победоносно съ голѣма сила. Ако числото на защитницитѣ, които преди малко тръгнали да срещнатъ турска войска, било 500 души, сега то се увеличило два пжти повече. Всѣки бързалъ да посрещне своитѣ избавители, да засвидетелствува лично братскитѣ чувства и дълбоката признателность.

Часътъ имаше 12 вечерьта, когато ние се надвесихме надъ Панагюрище. Четата, която възлизаше близо до 200 души, вървѣше по следующия редъ. Най-напредъ идѣше авангардътъ, състоящъ се отъ осемь души, който вървѣше на стотина, сто и петдесеть крачки разстояние предъ четата. Подиръ тѣхъ следваше кръстоносецътъ на четата, попъ Недѣлю съ голѣмъ позлатенъ кръстъ въ ржката, който дигаше наспоредъ главата си; той яздѣше на конь. После идѣше байрактарьтъ Крайчо и нѣколко души пѣснопойци, които пѣеха юнашки пѣсни, а Бенковски съ голѣма сабя въ ржка вървѣше отстрана. Той стжпваше на пара. Съ подсукани мустаци, съ кривнатъ калпакъ и атъ, който отъ него повече се гордѣеше и чупѣше, той изглеждаше нито да е много радостенъ, нито пъкъ замисленъ, съ една речь, човѣкъ достоенъ да заповѣдва и управлява. Момчетата бѣха наредени двама по двама.

Най-напредъ ни срещна комендантътъ на града, Соколовъ, на окопитѣ, който бѣше наредилъ своята чета да ни отдаде военна честь; а после всички граждани, мжже и жени, се радваха и ликуваха, каточе всичко бѣше вече свършено. Комендантътъ Соколовъ, като човѣкъ, който бѣ виждалъ поне презъ плетъ, застана почтено предъ войводата и му рапортува за състоянието на града т. е. ние сега се сѣщаме, че е имало подобно нѣщо. Панагюрци сочеха съ пръстъ и се чудѣха какъ така скоро се наредиха тия царски работи! Съ пѣсни и съ „да живѣй" влизахме ние въ града и се спрѣхме предъ главното мжжко училище. Сега панагюрци бѣха много повече възхитени отколкото първия день. Мнозина, които не вѣрваха още, че може да се сполучи нѣщо съ предивременното въстание, триеха ржце отъ радость.

— Кой се надѣваше, кой мислѣше, че народътъ е билъ дотолкова готовъ — говорѣше вънъ отъ себе си И. Мачевъ, скептикъ и малодушенъ човѣчецъ до невѣроятна степень, който не можеше

да си въобрази, че е възможно да се намѣрятъ хиляда души българи, които да мислятъ едно.

— Чакъ сега повѣрвахъ, че и ние сме били народъ, достоенъ за независимость — говорѣше другъ невѣрникъ Тома.

Ликуването, съ една речь, бѣше безъ граница отъ страна на панагюрци; а Бенковски? — той бѣше Наполеонъ...

Училищата въ Панагюрище бѣха обърнати въ казарми за войницитѣ. Въ главното мжжко училище, дето слѣзе нашата чета, срѣдъ двора горѣха нѣколко огньове, върху които врѣха казани съ гозба. Много стари и млади жени бѣха напуснали своята работа и служеха на общото дѣло. Войницитѣ останаха въ училището, а Бенковски, заедно съ своя щабъ отиде въ кжщата на П. Х. Луковъ, дето заседаваше военниятъ съветъ. Голѣмиятъ дворъ на тая джелепска кжща бѣше пъленъ съ жени, които лѣеха куршуми и виеха книжени фишеци. Купове съ навуща, върви, царвули и пр. се намираха тука, които завеждаха особено назначени хора. Надъ кжщата се развѣваше голѣмото панагюрско знаме, приковано на дълга върлина. То показваше, че тукъ, въ тая кжща, се намира върховниятъ глава на страната! Дали отъ по-напредъ бѣше то издигнато или главата на Бенковски роди това, не зная навѣрно. Знамъ само, че на другия день, като оставихме Панагюрище, т. е. като излѣзе държавниятъ глава отъ това здание, нашиятъ войвода заяви, че и знамето трѣбва да се смъкне, не му е вече мѣстото да се развѣва върху хаджи Луковата кжща! Азъ се чудѣхъ тогава, чудя се и сега повече, де тоя абаджия изучи тия тънки работи?

Въ Панагюрище бѣха прибѣгнали за защита и следующитѣ села: Баня, Бъта, Елшица, Калаглари, Джумата, Попинци, Балдево, Кепелий, Ерелий, Айваджикъ, Стрелча, Саржгьолъ и Калакъ-Дере. Тѣ бѣха напуснали съвсемъ своитѣ села.

ГЛАВА III

Осветяване на Панагюрското знаме

I

Това осветяване стана въ четвъртъкъ на 22 априлъ. Рано сутриньта камбанитѣ и клепалата забиха отъ черковитѣ. Тѣ известяваха на панагюрското и околно население извършването на тържествения актъ. Скоро улицитѣ около кжщата на П. Х. Луковъ се изпълниха съ любопитни, повечето жени и деца, защото мжжетѣ бѣха по пунктоветѣ. Тѣ бѣха накичени съ най-скжпитѣ си дрехи. Възстанницитѣ, кой на конь, кой по крака, въоржжени както се следва, излизаха и влизаха въ главната квартира, макаръ и безъ работа. Всѣки искаше да блесне въ очитѣ на омаяното население; всички бързаха и заповѣдваха направо и налѣво, никой не казваше — „не зная", на многобройнитѣ въпроси, които тълпата задаваше за това и онова,..

— Честито, братко! Да живѣй! Да живѣйме всинца! Да е живъ войводата Бенковски! Да живѣятъ панагюрци — бѣха обикновенитѣ въпроси и отговори.

Името Бенковски вървѣше отъ уста въ уста. Той имаше вече авторитетъ на царь; нѣмаше човѣкъ, който да не изкриви врата си да го поглеДне. Кжщата на хаджи Лукова представляваше сжщинска главна квартира. На голѣмитѣ порти, вжтре въ двора при стълбитѣ и горе въ салона пазѣха силни караули. Но да не мислите, че тия караули бѣха нѣми и безгласни истукани, както военнитѣ? Не. Тѣ си се разговаряха свободно, каточе стояха на своя дюгенъ, запитваха всѣкиго, който минаваше покрай тѣхъ за новини, викаха съ всички заедно „да живѣй“, даваха си мнението по текущи въпроси, спорѣха и така нататъкъ.

А населението се натискаше около зданието на „главната квартира“ и изказваше желание да се започне по-скоро осветяването на знамето. Нетърпеливиятъ попъ Грую Бански, съ патрахилъ презъ врата и съ спусната сабя на бедрото, сновѣше надолу-нагоре. Както си мислѣше той и както изобщо се очакваше, негово благоговѣйнство щѣше да застжпи мѣстото на архиерей въ предстоящето тържество.

Не се мина много време, и нѣколко вържжени възстанници извадиха една маса, която поставиха срѣдъ двора. Други двама възстанници драснаха по кжщата на хаджи Лукова, за да снематъ отъ върлината кадифеното знаме, което бѣше единствениятъ виновникъ за тържеството. Оглушително „да живѣй“ поздрави това снемане. Трима-четирма души донесоха това знаме, което положиха съ благоговение върху приготвената маса. На първа линия, откъмъ портитѣ, заеха мѣсто свещеницитѣ, на брой около 10—15 души, начело съ попъ Грую Бански, всички облѣчени въ черковни одежди, съ кръстове, евангелия и кандилници въ ржце. На противоположната страна на масата застана Бенковски, съ гола сабя въ ржка и въ пълна униформа, която сега бѣше облѣкълъ. Наоколо му стоеше неговиятъ щабъ, отъ дѣсна страна Крайчо Байрактарьтъ, комуто трѣбваше да се повѣри въ ржцетѣ знамето, отъ лѣва — Райка (Райна) попъ Георгиева, отъ ржцетѣ на която бѣше излѣзло кадифеното знаме. Отъ двѣтѣ страни между свещеницитѣ и главния щабъ стояха наредени панагюрскитѣ комисари или военниятъ съветъ, начело съ хилядника Павелъ Бобековъ. На втора линия задъ духовния клиръ и щаба идѣха възстанницитѣ, наредени на колело, съ пушки въ ржцетѣ, които държеха за почетъ. Следъ тѣхъ идѣше вече множество, което се натискаше единъ презъ други, кой да бжде по-близо. Мнозина се бѣха накачили по кжщитѣ и стенитѣ да гледатъ отвисоко.

...Всички присжтствуващи отложиха калпаци и наведоха глави къмъ земята, когато се почна осветяването. Гласътъ на попъ Груя Бански гърмѣше. Той едвали не хвърчеше; а охлузениятъ трѣбникъ, който за очи държеше въ ржцетѣ си, не му служеше за нищо, защото той четѣше всичко каквото му дойде на ума. Думитѣ: „проклети агаряни“, „звѣрове“, „поганци“ и пр., държеха първо мѣсто подиръ „Господи, помилуй“ и „Пресвятая Богородице“. Щомъ се свърши божествената служба, дойде редъ да се

изкажатъ и различни патриотични вдъхновения. Много кратки, но огнени слова се изказаха, които се свършваха съ гръмогласно „да живѣй“. Въ тоя „да живѣй“ П. Бобековъ спомена и цѣлия панагюрски окржгъ, който така сжщо трѣбвало да живѣй.

— Наедно съ шпионитѣ и съ кръстенитѣ турци — прибави Бенковски съ низъкъ гласъ, съ явно негодуване противъ това незаслужено „да живѣй“. Не искаше Бенковски да се чува друго име въ тържествата, освенъ неговото. Дето дойдѣше дума да става въпросъ за палмата на първенството, на славата и диктаторството, той преставаше да бжде хрисимъ.

Когато се свършиха вече всички духовни и граждански обреди, четирма души отъ щаба, заедно съ Бенковски, дигнаха знамето отъ масата и го внесоха вжтре, за да се прикове на нарочно приготвената върлина. Райка Попова зашиваше наоколо му дебели копринени пискюли. Следъ това Бенковски изказа желание, че знамето трѣбва да се пренесе тържествено презъ най-главната улица на селото, заедно съ цѣлата духовна и гражданска процесия. Разбира се, че противъ подобно желание, повечето театрално, лишено отъ всѣкакъвъ рискъ, не можеше да има никаква опозиция. Напротивъ, то имаше своитѣ ползи, както за общото дѣло, така и за отдѣлни личности. Около петстотинъ души конница само трѣбваше да придружи това шествие. Мнозина, на които конетѣ не бѣха тукъ, затекоха се да ги докаратъ. Попъ Грую съ черковната мантия, която покриваше цѣлия му конь, отдавна вече прѣчеше надолу нагоре. Това право, да язди на конь съ кандилницата въ ржка, той казваше, че принадлежало само нему, а събратята му трѣбвало да вървятъ апостолски.

Знамето, намѣсто да се повѣри да го носи официално назначения вече байрактаръ — Крайчо Самоходовъ, дадоха го на Райка Попова, като мислѣха, че съ това ще може да се произведе по добро впечатление, отъ една страна, а отъ друга, че трѣбваше да се възнагради и нейниятъ патриотически трудъ. Двама възстанника не закъснѣха да доведатъ единъ черенъ, като смола конь, който туриха на разположение на младата байрактарка, или по-добре българска кралица, както я прекръстиха по после на присмѣхъ турскитѣ ефендета. Докато тя стоеше на коня безъ знамето, представляваше нѣщо карикатурно, съ своето кжсо сукманче; но щомъ ѝ подадоха разкошното знаме, отведнъжъ се яви въ своето величие на сжщинска героиня.

— Да живѣй младата байрактарка! — извика въодушевената тълпа.

Нѣколко души държаха коня на българската кралица.

Мустакатиятъ Крайчо Самоходовъ, комуто сърдцето естествено трѣбваше да ламти, да пренесе той знамето презъ селото, бѣше поразенъ окончателно отъ тая несправедливость... Той бѣ обиденъ твърде чувствително, плачеше отъ гнѣвъ.

— Право ли е това, бе брате? да се остави светото и неприкосновено знаме въ ржцетѣ на една нищо и никаква жена — говорѣше ми той. — Да се кълна азъ въ Бога и народа, че ще пазя тая светиня до последната минута на живота си, а сега въ тая тържествена минута да ми се отнеме това право и да вървя

съ сгърнати ржце? За мене нѣма вече животъ; азъ съмъ убитъ.

Крайчо имаше право; но и думата на Бенковски, съ съгла-сието на когото се повѣри знамето на Райка, бѣше законъ. Имаше и други мнозина недоволни, заедно съ Крайча, които не поглед-наха съ добро око на това обстоятелство, дето се предпочела жена за байрактарка.

Дигна се по едно време тежката процесия къмъ т.-пазар-джикския пжть. Тя бѣше наредена така. Най-напредъ стража (авангарда) отъ десетина души конници; следъ тѣхъ кръстоносе-цътъ на четата, попъ Недѣльо, така сжщо възседналъ на конь; подиръ него вървѣше духовенството, облѣчено въ черковни одежди, съ кръстове и евангелия въ ржцетѣ, на чело съ архиере[й] попъ Груйо, който чупѣше своя лудъ конь, като кеседжия. След[ъ] духовенството идѣше съ байрака Райка Попова, около която вър-вѣха десетина души пазители на знамето съ голи ножове в[ъ] ржка. Близо до нея следваха пѣвцитѣ, които пресипваха да пѣят[ъ] бунтовенъ маршъ, сетне щабътъ, възстаницитѣ, наредени двам[а] по двама, и тогава множеството. Бенковски вървѣше отстран[а] възседналъ на храненъ атъ, който се изправяше на заднитѣ с[и] крака. Всичко добро, но проклети турци побъркаха!...

Азъ не вѣрвамъ дали тоя день имаше жива душа въ Пана-гюрище, съ изключение на възстаналитѣ по укрепленията, коят[о] да не присжтствува на тоя тържественъ актъ, какъвто Панагю-рище не бѣше виждалъ още, но и нѣма да види занапредъ. До-като шествието излѣзе вънъ отъ селото, минаха се около дв[а] часа. На нѣколко мѣста трѣбваше да се спираме, докато се раз-стжпчи по улицата народътъ, който задръстваше свободния ход[ъ]. Мжжетѣ се надпреварваха и трупаха кой да върви по-близо д[о] знаменосеца или до щаба на Бенковски, къмъ когото бѣха обър-нати всички любопитни очи; младитѣ моми и булки стояха наре-дени край пжтя отъ двѣтѣ страни съ китки въ ржцетѣ, съ кои[то] кичеха конетѣ на юнацитѣ и своитѣ роднини и познайници, а нѣ-кои ги хвърляха върху войводата и младата байрактарка; мал-китѣ деца радостно и засмѣно тичаха предъ шествието кат[о] авангарди и кжсаха съ ржцетѣ си яростно който фесъ имъ по-падне, така че улицата почервенѣ отъ османлийската емблема; най-после, старитѣ баби, които бѣха излѣзли по портитѣ, нѣко[и] съ запалени великденски свѣщи, щомъ се приближаваше проце-сията, захващаха да се кръстятъ и струваха поклони пред[ъ] войводата.

— Господь и света Богородица да те поживятъ, синко — казаха тѣ. — Ти си проводенъ отъ небето да ни отървешъ от[ъ] мръснитѣ некръстени кучета...

— Не сж нужни толкова почитания и благоговения, зашот[о] и азъ съмъ като васъ човѣкъ и само съ вашата помощь и съ бо-жата ще можемъ да постигнемъ желанието си — отговаряше вой-водата важно и тържествено не толкова да го чуятъ бабитѣ, [а] стоящитѣ около му.

Трѣбва ли да ви споменувамъ за възклицанията, за тър-жественнитѣ слова, виковетѣ „да живѣй“ и пр.? Тѣ следваха не-прекжснато. Подобенъ тържественъ актъ азъ видѣхъ, когато осво-

бодителнитѣ войски следъ две години време влизаха въ ония български градове, дето отоманска ржка бѣше избесила цвѣта на българския народъ. Конакътъ, който довчера плашеше българитѣ, сега служеше за затворъ на пленницитѣ заптии и турци, на брой около десетина души, които възстанницитѣ бѣха успѣли да хванатъ тукъ-тамъ.

По желанието на мнозина, а най-повече на попъ Грую, процесията премина покрай това мѣсто, за да видятъ робитѣ какъ се веселятъ българитѣ и що знаятъ тѣ. Тая хвалба на другиго помогна или не, но за байрактарката и за самия попъ Грую имаше най-лоши последствия, зашото плененитѣ турци известиха на Хавузъ паша, когато той влѣзе въ Панагюрище, кой е носилъ байрака на комититѣ и кой е държалъ въ едната си ржка кръстъ, а въ другата — ножъ. Най-после цѣлото тържество се спрѣ отвънъ града на една зелена поляна надъ пазарджикския пжть. Отъ това мѣсто се виждаха нѣколко караули по укрепленията, които стояха на караулъ въ честь на шествието. Знамето биде побито срѣдъ поляната и множеството се нареди наоколо. Тогава Бенковски застана близо до него и, като се обърна къмъ въоржженитѣ юнаци, почна да държи речь, въ която между другото разясни и бждещитѣ действия на панагюрци и на неговата чета. Между другото, той каза и следното:

„Ние трѣбва да бждемъ навсѣкжде и никжде; най-важното ни действие ще бжде това, ако сполучимъ да действуваме по такъвъ начинъ, щото да смутимъ неприятеля още въ началото на борбата... Всѣки признава, че това важно обстоятелство ние не можемъ достигна, ако действията ни се ограничатъ само на едно мѣсто, въ единъ градъ или пунктъ. Най-голѣмо внимание трѣбва да се обърне на селата, къмъ селскитѣ ни бунтовници, които, като по-прости и неразвити, една най-малка несполука е въ състояние да ги обезкуражи и да ги накара да сложатъ оржжие. А отъ всичко това вие разбирате като какви последствия ще се породятъ. Ето защо става необходимо и да се опредѣли една подвижна чета отъ най-решителнитѣ юнаци, която да обикаля отъ село на село, да насърдчава и поддържа духа на населението. На тая чета, за по-добро, азъ мисля да ѝ стана предводитель. Тя ще бърза като вихрушка и начаса ще се намира тамъ, дето е нужно нейното присжтствие...“

Тоя планъ на Бенковски се одобри отъ множеството. Той го предложи публично, за да предвари всѣкакви по-нататъшни тълкувания, като знаеше, че панагюрци желаеха той и четата му да стоятъ постоянно въ селото имъ.

„Виждате, че задачата на тая чета ще бжде една отъ найтруднитѣ“ — продължи той. — „Тя ще служи като образецъ и огледало на всички възстаници, които има да посети и подпомогне въ неприятелскитѣ действия. Прочее, за нейното формиране азъ искамъ измежду васъ такива лица, които да бждатъ достойни за тая цель и които се наематъ да изпълнятъ следующитѣ условия: първо, да бждатъ добри куршумджии, така че, дето потеглятъ, куршумътъ имъ да не пада на сухо; второ, въ случай на нужда, не дай Боже, да търпятъ по нѣколко деня

гладни и жадни; трето, да бждатъ добре изпечени на пжть, че да вървятъ заедно съ конетѣ; и четвърто, да не спятъ по нѣколко нощи, да бждатъ юнаци и решителни."

Свършилъ-несвършилъ още Бенковски своята речь, множеството отведнъжъ се разклати тамъ надалечъ, да даде пжть на единъ непознатъ, съ пушка въ ржка, дигната нагоре надъ главитѣ на множеството, и съ калпакъ кривнатъ настрана, който затуляше едното му ухо — той застана съ благоговение предъ Бенковски, разпъхтѣнъ и почервенѣлъ.

— Войводо! азъ се наемамъ да изпълня всички тия работи, за които говорй — каза той. — Моля, вземи ме.

Силно ржкоплѣскане и браво последва отъ страна на народа, въ честь на непознатия юнакъ, който засрами мнозина съ ястаклии мустаци. Напразно множеството се питаше, кой е негова милость, какъ му е името и отде е? — Никой не го познаваше; дрехитѣ му го показаха, че е отъ далечни страни*).

Отъ хиляда и повече души вържжени млади възстанници, които се намираха на това мѣсто, само стотина се решаваха да изпълнятъ условията на Бенковски; тѣ минаваха на една страна и писаритѣ ги записваха единъ по единъ.

Следъ малко процесията се завърна пакъ въ селото съ сжщото тържество; а избраната чета тръгна отдѣлно.

До вечерьта ние посетихме и арсенала, дето, между другитѣ поправки на пушки и ножове, се работѣха твърде деятелно и прочутитѣ отпосле черешови топове. Азъ не зная кому дойде найнапредъ въ главата тая мисъль; но предполагамъ, че тя се въведе между насъ по примѣра на Кара-Георгия въ време на сръбското възстание. Главниятъ майсторъ на черешовитѣ топове бѣше панагюрецътъ Никола Бинбашевъ. Тия топове имаха дължина 2—2½ метра, калибъръ като на горскитѣ топове, стегнати на три-четири мѣста съ яки желѣзни халки и поставени върху две колелета, както обикновено биватъ сжщинскитѣ топове.

Понеже тая година, както казахъ по-горе, турското правителство бѣше забранило внасянето на куршумъ по българскитѣ градове и по тая причина той се намираше твърде малко, сравнително съ барута, военната комисия се намираше въ недоумение съ какво друго вещество да запуши устата на тая народна артилерия. Но за оногова, който е възсталъ да превземе царство, има ли нѣщо мжчно? Скоро панагюрското население биде предизвестено отъ нѣколко гърлести люде, които обикаляха изъ улица въ улица, като викаха колкото имъ държи силата:

---

*) Историята на тоя непознатъ възстанникъ, която азъ научихъ по-сетне, е следующата. Той билъ бакърджия, родомъ отъ одринскитѣ села, на име Господинъ. Нашето възстание на 20 априлий го сварило въ Панагюрище, на единъ ханъ, съ два коня бакъръ. Щомъ той чулъ пукането на пушкитѣ и разбралъ въ що се състои работата, оставилъ своитѣ коне натоварени въ хана и грабналъ своята тънка пушка. Както ще видятъ читателитѣ отъ понататъшнитѣ ми разкази, той следва четата чакъ до Тетевенската планина, и бѣ единъ отъ най-дързостнитѣ момчета и тогава, когато бѣше нашаренъ съ нѣколко куршума. Хванаха го и го изпратиха на заточение въ Акия, отдето се завърна здравъ и читавъ.

— Който има цариградски кантари, да имъ носи топузитѣ въ кѫщата на Пенча х. Луковъ! Чувате ли! Х-а-в!

— Защо ли имъ сѫ топузитѣ? — питаха любопитнитѣ жени.

— Царски работи — отговаряха други.

Читателитѣ разбиратъ, че тия кантарски топузи не бѣха за друго нищо, освенъ да се употрѣбятъ намѣсто гюллета въ черешовитѣ топове. За да не се запали отъ барута сухата череша *), което е твърде възможно, нѣкои опитни лица предложиха да се облѣче вѫтрешностьта на топоветѣ съ бакъръ, тенеке или друга нѣкоя материя; но като нѣмаше нито едното, нито другото въ Панагюрище, военната комисия намѣри за добро да се употрѣбятъ въ тоя случай дългитѣ лули отъ ракаджийскитѣ казани. Не знамъ обаче дали тая мѣрка се тури въ действие, защото ние излѣзохме отъ Панагюрище още сѫщата вечерь.

Сѫщия день Бенковски пожела да види турскитѣ пленници, за които споменахъ по-горе, за да ги попита лично приематъ ли си храната редовно и има ли да ги мѫчи и безпокои нѣкой, защото отъ вѣрно мѣсто бѣхме се научили, че попъ Грую Бански ходѣлъ при тѣхъ нощно време да ги кара да цѣлуватъ кръста и да ги насилва да се покръстятъ.

Когато ги доведоха при насъ, тѣ бѣха повече умрѣли, отколкото живи, защото не знаеха накѫде ги водятъ, а твърде възможно бѣше да сѫ си помислили, че следъ тържеството, на което и тѣ бѣха свидетели, дошло е редъ и за тѣхъ. Бенковски ги прие твърде любезно, увѣри ги да се не безпокоятъ, поржчаше имъ да се оплачатъ, ако ги закачи нѣкой; но всичко напусто! Тѣ продължаваха да треперятъ като листа, бузитѣ имъ бѣха посинѣли като патладжанъ, две правилни думи не можеха да свържатъ. Виждаше се работата, че тѣ не обрѫщаха никакво внимание на нашитѣ любезности, не можеха да помислятъ дори, че ние имъ говоримъ искрено.

Имаха право за това. Накѫдето се обърнѣха, срѣщаха противоречие. Отъ една страна отецъ Грую, който бълваше гущери, задето оставяме поганцитѣ живи и се отнасяме съ тѣхъ така учтиво, като съ хора, изглеждаше тия последнитѣ съ кръвнишки погледъ. Щомъ нѣкой отъ тѣхъ си дигнѣше очитѣ да го погледне, той скърцаше зѫби, туряше рѫката си върху сабята, въ знакъ, че съ нея ще да ги изколи.

— Нѣма християнска любовь между насъ — говорѣше той сърдито. — Тия кучета отдавна трѣбваше да се помиросатъ, или пъкъ да идатъ при своя пророкъ.

Отъ друга страна, малкитѣ деца бѣха се набрали около кѫщата, въ която се намирахме ние, и продължаваха да викатъ съ високъ гласъ: „тичайте да гледате, ще убиватъ турцитѣ!" А тия турци разбираха български.

---

*) Черешовото дърво се предпочиташе именно затова, защото споредъ вещи хора било най-твърдо. Любопитнитѣ и днесъ могатъ да видятъ единъ отъ тия топове, който се намира въ софийската народна библиотека. Мисля, че той е взетъ отъ Петричъ.

Между това, Панагюрище се укрепяваше твърде деятелно. Всички по-главни пжтища и проходи около селото, като св. Никола, Каменица, Спасовъ-день, Медетътъ, Стрелченския пжть и пр., бѣха запазени. Иванъ Соколовъ, комендантътъ на града, пазѣше на св. Никола съ стотницитѣ Кръстьо х. Томовъ, Стоянъ Тропчевъ и Павелъ х. Симеоновъ. Единствениятъ мостъ на татаръ-пазарджикското шосе, близо до селото, биде разваленъ. Насипитѣ се правѣха да противостоятъ само срещу куршуми. Тѣхъ копаяха женитѣ, които отъ часъ на часъ оставяха мотикитѣ и се залавяха на хоро. Въодушевлението нѣмаше още граница. Мнозина бѣха пресипнали да викатъ „да живѣй". Появяването на нѣколко само коля бѣжанци отъ околнитѣ села, които идѣха въ Панагюрище за защита, възбуждаха овации между населението. Бенковски свика панагюрскитѣ златари, на които даде 50 рубли екатеринки да му обковатъ сабята и да направятъ голѣмъ печатъ — държавенъ!

ГЛАВА IV

Четата на Бенковски въ Петричъ, Еледжикъ, Сестримо и Бѣлово

I

...Късно вечерьта ние получихме известие отъ Петричъ, че околнитѣ турци и черкези се опитали да нападнатъ. Бенковски реши да отиде въ последното село, дето неговото присжтствие бѣше необходимо.

Преди да тръгнемъ за Петричъ, той съветва панагюрскитѣ комисари (военния съветъ) да накаратъ населението да си изнесе всѣки по малко храна и едно-друго въ гората, която да служи като резерва за въ нуждно време, въ случай на поражение. Военниятъ съветъ, обаче, не намѣри за нуждно да се възползува отъ тия практически съвети.

— По-после ще размислимъ за това — казаха нѣколко души отъ тѣхъ и работата така си остана.

Часа къмъ 12 ½ вечерьта всичко бѣше готово за пжть. Колкото по добри коне имаше въ селото, бѣха отстжпени на нашата хвърковата чета отъ страна на панагюрскитѣ граждани. Тия последнитѣ сами бѣха дошли да ги предадатъ на старейшинитѣ отъ четата, на които поржчаха въ сжщото време да се грижатъ за тѣхното добро хранене. Само на Бенковски бѣха избрани 2—3 хранени ата, на които щѣше да язди той.

Колко останаха зачудени, обаче, тия грижливи стопани, когато видѣха, че Бенковски излѣза съ ножици въ ржката и започна отъ единия край да рѣже опашкитѣ и гривитѣ на чуждитѣ коне, за да се отличавали, че сж бунтовнически коне! Нѣма съмнение, че красивитѣ добичета ставаха твърде безобразни следъ тая операция; но така трѣбвало да бжде. На стопанитѣ се топѣха сърдцата; напразно тѣ присжтствуваха при „подстригването" да просятъ омилостивяване.

— Моятъ конь, г. Бенковски, отъ само себе си има кжса опашка, та затова азъ мисля, че излишно ще бжде да се рѣже — говорѣше единъ отъ тѣхъ, на когото коньтъ се виждаше, че му е любимъ, защото гривата му и опашката бѣха вчесани и накичени.

— Моето тайче никакъ не може да търпи мухитѣ, и ето защо добре би било да му се остави опашката дългичка, за да може да се брани — говорѣше втори.

Бенковски скърцаше съ ножицитѣ, безъ да обърне ни най-малко внимание на просителитѣ.

— Приберете козината, — викаше той на момчетата. — Отъ нея ставатъ добри върви (навивки).

На единъ и половина часа следъ вечеря ние се намѣтахме на своитѣ коне и тръгнахме за с. Петричъ. Избраната хвърковата чета, на брой около 130 души, ни придружаваше. Нѣма да повтарямъ, че въодушевлението и между тая четица нѣмаше граници. Щомъ излѣзохме отъ селото и помирисахме зелената гора, шумкитѣ на която ни шибаха по лицето, патриотическитѣ пѣсни, които бѣха главната пища на всички възстанници отъ априлското движение, гръмнаха. Пѣеха не само нѣколко души, но и стражитѣ — предна и последна — щабътъ, самъ Бенковски, цѣлата чета.

Отъ дѣсна страна на пжтя ни, тамъ горе на единъ високъ връхъ отъ Срѣдна гора, горѣше буенъ огънь. Неговитѣ синкави пламъци, облацитѣ отъ свѣтливи искри, които се възвишаваха и губѣха въ небесното пространство, падането на изгорѣлитѣ дървета, плѣсъкътъ, трещенето и пр., всичко събрано наедно, само по себе си съставлява нѣщо бунтовно, анархическо и подигравка съ собственостьта — още повече развесели дружината. Предметътъ, който горѣше, бѣше турско беклеме. Като таково, то е плашило българското население въ разстояние на много години, бѣше подпалено отъ меченскитѣ възстанници.

Пжтьтъ ни за Петричъ бѣше презъ Мечка. Въ последното село ние заварихме само нѣколко въоржжени селяни, които бѣха останали като стража, а останалитѣ жители бѣха се изнесли въ гората, на мѣстото Вранъ-Камъкъ. Селото представляваше пустотия. Нигде свѣтлинка, нигде човѣшки гласъ — само вѣрнитѣ стопани — кучетата, които не можеха да разбератъ още каква е работата, се разхождаха по улицитѣ ожесточени, не можеха да се отдѣлятъ така лесно отъ първото си жилище.

Въ Поибрене починахме нѣколко часа, докато се разсъмне, защото, споредъ разказа на водачитѣ, пжтьтъ за Петричъ, който така сжщо върви покрай брѣга на Тополница, не е отъ добритѣ. Когато се пукна зората, ние тръгнахме покрай шумливата рѣка, на която и двата брѣга сж покрити съ гора. Петричени не бѣха възстанали още както трѣбва. Само нѣколко души въоржжени обикаляха като стража по пжтищата и нищо повече. Когато стигнахме на половинъ часъ разстояние отъ Поибрене, трима-четирма души възстанници отъ четата отидоха напредъ да узнаятъ намѣрението на селото и да известятъ за приближаването на войво-

дата. Ние скоро се увѣрихме като какъ трѣбва да бждатъ разположени духоветѣ въ селото Петричъ отъ следния фактъ:

На разсъмване пристигнахме до нѣколко воденици, които сж на единъ часъ разстояние подъ селото, отдѣсно на пжтя. Гледаме отдалечъ, че брашненитѣ воденичари тичатъ около водени цата къмъ улеитѣ, и гласътъ на кречеталото скоро млъкна, знакъ, че въртенето на камънитѣ спрѣ. Това се правѣше въ честь на нашата чета. Воденичаритѣ и всички ония, които се намираха въ воденицата, застанаха наредени около пжтя. Когато имъ блесна въ очитѣ скжпоценниятъ кръстъ на кръстоносеца попъ Недѣльо, тѣ отложиха калпацитѣ си съ благоговение.

— Да живѣемъ, братя! — казаха тѣ и се впуснаха да цѣлуватъ ржка на свещеника и на ония лица отъ четата, които бѣха облѣчени съ по-добри дрехи.

На въпроса, какво има въ Петричъ, тѣ отговориха, че жителитѣ ни чакатъ съ нетърпение. Не закъснѣха да пристигнатъ и нашитѣ пратеници въ селото, съ препускане. Съ тѣхъ заедно дойдоха и нѣколко млади петричени, въоржжени, разбира се, за да ни посрещнатъ. Тѣ ни известиха, че петричени сж на кракъ отъ два деня и чакатъ съ нетърпение войводата. Па другояче не можеше и да бжде. Село Петричъ, съ около 1600 жители, бѣше единъ отъ главнитѣ възстаннически пунктове. Тукъ живѣеха и работѣха хора решителни и умни, като: Нено Гуговъ. Лулчо Гуговъ, Ив. Домусчиевъ, попъ Христоско, Дѣлчо Гуговъ, Филипъ Домусчиевъ и други. Тѣ сж селяни, но селяни отъ Срѣдна-гора, парижани при софийскитѣ шопи!

Забравихъ да кажа, че тоя день бѣше Гергьовденъ, 23 априлий. Слънцето наближаваше да се подаде, когато гласътъ на дървеното клепало се раздаде изъ коритото на бистрата Тополница. Бенковски се прекръсти набожно, който примѣръ се последва и отъ четата. Прекрасно е тукъ мѣстоположението. Двата брѣга на Тополница, подножието на рѣката сж покрити до едно мѣсто съ зжбести скали, а нагоре започва дребна горица, осенъ, дрѣнакъ и дребенъ габаръ. Леглото на рѣката криволи като змия изъ бѣлитѣ камъни, по които се плъзга всѣкаква риба.

Още нѣколко минути пжтуване, и ето напреде пъстро множество, мжже, жени, излѣзли отъ селото да ни посрѣщатъ, не можли да се стърпятъ да дочакатъ своитѣ избавители (!) въ домоветѣ си. Ние се наредихме двама по двама по чинъ и достоинство и пѣвцитѣ запѣха „Не щеме ний богатство" и пр. Като наближихме до онова мѣсто, дето се бѣше спрѣло множеството, всички си отложиха калпацитѣ и почнаха да се кръстятъ, а нѣкои отъ тѣхъ колѣничеха на земята и плачеха като малки деца, че ги сподобилъ най-сетне Господь да видятъ съ очитѣ си български байракъ. Когато единъ отъ нашитѣ другари забележи на петричани, че сега не е време да се плаче и тжжи, а да се потрудятъ за приготовлението на нужнитѣ си нѣща, тѣ отговориха, че безъ сълзи е невъзможно. — Какъ да не плачемъ, господине? Забравя ли се така лесно всичко онова, което сме претеглили! — говорѣха тѣ. — Не е година, не сж две, а цѣли стотини...

Заедно съ петришкитѣ жители бѣше излѣзълъ и стариятъ попъ Христоско, съ кръстъ и кадилница въ ржка. Той благославяше надѣсно и налѣво. Намѣсто да предлага за цѣлуване своя кръстъ, той самъ цѣлуваше нашето знаме и дръжкитѣ на ножоветѣ. Бенковски и щабътъ му слѣзоха въ кжщата на Иванъ Домусчиолу, а четата, подъ предводителството на Крайча Байрактаръ, надмина селото и се спрѣ на високата могила при гробищата, откъмъ Златица. Онова, което ставаше въ Панагюрище, се почна и тукъ. Жени и момичета съ пѣсни и гайди, съ мотики и лопати на рамо, излѣзоха вънъ отъ селото да копаятъ окопи. Всички майстори, желѣзари и дърводѣлци, бѣха събрани на едно мѣсто, на които се дадоха наставления незабавно да приготвятъ 3—4 дървени топове, нуждата отъ които скоро щѣше да се усѣти. Разшаваха се и петричани; всѣки напусна своята домашна работа и се притече на помощь на общото дѣло. Гърлестиятъ селски кехая викаше отъ буклукъ на буклукъ *); той предаваше на всеуслишание заповѣдитѣ на петришката разпоредителна комисия.

— Толкова оки хлѣбъ, толкова агнета да бждатъ готови — викаше той. — Женитѣ да вървятъ съ лопати и мотики на старитѣ гробища, царство ще се превзема...

Всичко доби бунтовнически характеръ.

— Жертва за Бога и за българска свобода! — говорѣше горделиво селянинътъ, когато подлежеше да коли своето даначе или овне.

— Досега сме печелили за поганцитѣ; отсега-нататъкъ всичко да бжде за българскитѣ юнаци — говорѣше другъ.

— Жива бѣхъ, синко, да видя съ очитѣ си християнското... — говорѣха старитѣ жени и триеха очитѣ си съ ржкава.

Както виждате, и тукъ сжщата сцена, както въ Панагюрище. Това бѣше навсѣкжде. Следъ обѣдъ и щабътъ, заедно съ Бенковски, излѣзе изъ селото, за да посети укрепленията и лагера на четата при старитѣ гробища. Работата кипѣше. Следъ свършването на всѣки окопъ, работницитѣ се залавяха на хоро. Нѣма нужда да ви разказвамъ, че гайдитѣ държаха първо мѣсто; тѣ не млъкваха. Нашата хвъркована чета бѣше побила байракъ на върха на могилата, а заморенитѣ момчета кжсаха вълчешки крехкитѣ агнета на зелената морава, съ възправени пушки на лѣвото рамо, готови всѣка минута да подскочатъ. Петричени, мжже и жени, се надпреварваха да имъ служатъ. Та и може ли другояче? — Освободители! Но тия освободители — за минута останали сами, бѣха преминали границата на бунтовническата чистота. Освенъ крѣхкитѣ агнета и бистрата студена водица, която малки момиченца носѣха съ разни сждове, трапезата се украсяваше и отъ нѣколко пръстени стомни, пълни съ лозова жидкость, донесени отъ услужливитѣ петричени.

Бенковски пламна. Той изгледа накриво петричени, заповѣда имъ да излѣятъ стомнитѣ, счупи нѣколко, като ги тръшна отъ земята и арестува трима души; а на хвърковатата дружина запрети строго, никой да не е турялъ-оттукъ нататъкъ вино или ракия въ устата си. Въ противенъ случай, наказанието ще бжде смърть. Самъ Бенковски даваше примѣръ на това въздържане.

*) Селскиятъ боклукъ е трибуна за кехаята.

Той наруши това правило, както ще видятъ читателитѣ, когато остана гладенъ три дни.

Въ това време, когато войводата даваше всевъзможни заповѣди и наставления, по насипитѣ се разнесоха обезпокоителни гласове и две пушки изгърмѣха отъ върха на близката ртлина, дето имаше поставенъ караулъ да наблюдава за появяването на неприятеля.

— Турцитѣ идатъ, черкези нападатъ! — викаха караулитѣ.

Това бѣ достатъчно да смути бунтовническия лагеръ. Турцитѣ и черкезитѣ, които ние бѣхме забравили вече, за които въ разстояние на три дни и три нощи слушахме само проклетии и псувни, за които най-после имахме смѣлостьта да мислимъ, че сж се уплашили отъ нашитѣ овации и викове „да живѣй", въ което увѣрявахме и населението, всѣки може да си въобрази, като какво потресаеще впечатление трѣбваше да произведе известието за тѣхното появяване.

Колкото въоржжени селяни имаше въ старитѣ гробища, всички се нахвърляха въ окопитѣ, изтрещѣха пушкитѣ имъ и се приготвиха за бой. Пехотата отъ нашата чета така сжщо завзе единъ отъ приготвенитѣ окопи, а конницата остана като резерва задъ високата могила. Бенковски съ гола сабя въ ржка, възседналъ на коня си, тичаше отъ едно укрепление на друго да насърдчава юнацитѣ.

— Удряйте мжжки и постоянствувайте до последна капка кръвь, защото, ако покажемъ слабость още въ първото сражение, ще ободримъ неприятеля! — говорѣше той.

Нападателитѣ не се виждаха още отде ще нападнатъ и какво имъ е числото. Тѣ не закъснѣха обаче да се подадатъ откъмъ селото Колунлари, презъ високата ртлина задъ рѣката; всички бѣха башибозуци отъ околнитѣ села, всички пешаци. Щомъ се надвесиха надъ рѣката и дойдоха лице срещу лице съ първия нашъ окопъ, оттатъкъ рѣката, дето бѣха само селяни, огъньтъ се отри най-напредъ отъ страна на турцитѣ.

И се подписа тържествено вече актътъ между роба и господаря. Първата пушка изгърмѣ. Всѣки може да си представи като какво страшно действие трѣбваше да произведе тя на петстотингодишния робъ, който се е научилъ само да мълчи, да не възразява, да ласкае и да навежда раболепно вратъ. Всички горещи юнаци, които досега викаха и изказваха своята ненависть само на слова и съ пѣсни, безъ да се сѣтятъ отъ най-напредъ — онѣмѣха по окопитѣ, забеляза се едно разкайване въ лицата имъ, пожълтѣха и побледнѣха.

Между това, турцитѣ нападаха стремително върху първото укрепление. Тѣхнитѣ пушки — като сжщински топове, куршумитѣ имъ свирѣха много надалечъ, а нашитѣ бухаха, като кога се изтърсва рогозка, и куршумитѣ имъ дигаха прахъ изъ нивитѣ, каточе падаше камъкъ. Причината бѣше калпавиятъ барутъ, който пакъ турцитѣ ни продаваха. Турцитѣ, възползувани отъ това, нападаха още по-бързо.

Нашитѣ се спогледаха нагоре-надолу, и за голѣмъ срамъ, търтиха да бѣгатъ въ голѣма безредица... Башибозуцитѣ напа-

даха, викаха подире имъ и още повече усилиха гърмежитѣ. Куршумитѣ имъ дигаха праха изъ краката имъ. Бенковски кипѣше отъ ядъ. Както той, така и други викаха къмъ отстжпващитѣ да се спратъ; той поиска да отиде при тѣхъ, но ние не го пуснахме, защото ако той паднѣше още въ първото сражение, пропадаше и самото дѣло. И самъ Бенковски не правѣше изключение отъ общото настроение; и неговитѣ устни бѣха пресъхнали, както и на другитѣ. На всички присжтствуващи тамъ възстанници очитѣ бѣха обърнати къмъ насъ; тѣ искаха да отгатнатъ на какво сме мнение ние: т. е. дали нѣма да последваме примѣра на първата стража, или напротивъ сме съ намѣрение да се биемъ. Турцитѣ, насърдчени отъ първото ни отстжпление, обърнаха се и къмъ насъ. Макаръ и да бѣха още далечъ, куршумитѣ на военнитѣ имъ пушки (белгийски шешенета) свирѣха надъ главитѣ ни и падаха чакъ въ селото. Обезпокоителни женски гласове се чуха въ селото, които още повече подействуваха на нашитѣ възстаници.

Тогава Крайчо Знаменосецътъ, по покана на Бенковски, възседна своя конь и се обърна къмъ възстанницитѣ съ гореща речь. „Напредъ, братя!" извика той и пусна коня си срещу турцитѣ. Около 19—25 души конници и толкова пешаци го последваха презъ нивитѣ. Гжстъ прахъ отъ сухата пръсть се дигна надъ главитѣ имъ, като вихрушка. Башибозуцитѣ налѣгаха по очитѣ си и отвориха огънь срещу нашитѣ юнаци; но като видѣха, че тѣ не бѣгатъ като първата стража, захванаха да се теглятъ назадъ. Почна се битката. Първата стража, която бѣше оставила окопа си, завзе го бързо бързо и отвори огънь въ ребро на неприятеля, макаръ и безполезно.

Лицата на възстаницитѣ, които останаха въ старитѣ гробища, захванаха да се зачервяватъ отъ една страна.

— Удряйте, братя! — викаха всички, каточе бѣха все войводи, и поискаха да последватъ храбрия Крайча, който се губѣше на дѣсния брѣгъ на р. Тополница въ гжстия димъ.

Конницата удари по рѣката нагоре, за да заобиколи ужъ неприятеля, което бѣ невъзможно, понеже баирътъ, на който стоеха турцитѣ, е твърде стръменъ, а пехотата настжпваше съ гърмежи. Пушкитѣ на неприятеля замлъкнаха. Не се мина много време и ние можахме да съгледаме, между шумкитѣ, че той отстжпва пълзишката. Единъ отъ тѣхъ бѣ раненъ; видѣхме като се прегъна на два ката, но другаритѣ му го взеха на ржце. Радостенъ викъ се изтръгна изъ гърдитѣ на всички възстаници, пушкитѣ запукаха още по-силно и неприятельтъ удари на бѣгъ окончателно. Отъ нашитѣ не бѣ раненъ никой. Заедно съ Крайча бѣше и Л. Гуговъ.

И така, ние бѣхме вече победители. Кой може да опише радостьта на обрадваното население и на четата? Чакъ сега българинътъ позна на дѣло, че и той чини нѣщо, че не е вѣрно всѣкидневното доказване на турцитѣ „гяуръ табансъсъ-пъръ (страхливи).

— Тичайте да избиемъ тия кучета! — викаха всички.

— Ахъ, защо не сж готови сега топоветѣ, да изпроводимъ нѣколко кантарови топузи подиръ тия голи читаци! — говорѣше попъ Христоско, побѣлѣлата брада на когото треперѣше, като че го дърпаше нѣкой отзадъ. — Да помнятъ и знаятъ кръститѣ кога сж нападали на петричени и на храбрия Бенковъ войвода.

Гайдитѣ писнаха изново по всички окопи и хорото се залюлѣ, напукъ на турцитѣ, които надничаха крадешкомъ отъ върха на рътлината. На хорото се заловиха не само младитѣ момци и моми, но и стари хора и бабички, които скачаха на пропала. Попъ Христоско, черковното правило на когото не позволяваше да потропне, казваше, че никой пжть не би турилъ на главата си черната капа, ако знаелъ, че ще се играе такова хоро. Крайчо Байрактарь, на когото най-много се дължеше изпжждането на златишкитѣ читаци, се завърна вече въ лагера съ всичкитѣ преимущества на истински победитель. Той се посрещна и прие тържествено, споредъ както му се падаше. Работата на укрепленията се захвана още по-деятелно.

Когато се завърнахме въ селото надвечерь, сварихме нѣколко депутации отъ околнитѣ села: Смолско, Каменица, Раково, Мирково и пр., които бѣха дошли да се допитватъ до главния щабъ, следъ като възстанатъ, въ селото ли да стоятъ или да дойдатъ въ Петричъ? Както виждате, славата на възстанницитѣ гърмѣше. На раковчени се каза да идатъ на мѣстото Харамлиецъ, а каменци и смолчени*) да дойдатъ въ Петричъ. Въ числото на тия депутации имаше и две стари бабички отъ Мирково, българки, така сжщо депутатки, които казваха, че сж изпратени ужъ отъ своитѣ съселяни; но отъ собственитѣ имъ думи се забеляза, че тѣхниятъ косъмъ не е чистъ. Подложихме ги на изпитание въ отдѣлна стая, да кажатъ правото; употрѣбихме различни срѣдства, освенъ мжки, а дъртитѣ плашила постоянствуватъ. Отворихме две торби съ бѣли меджидии отпреде имъ, като казахме, че на тѣхъ ще ги дадемъ, но пакъ напусто.

— Оставете ги на менъ, тия стари кошници, да имъ отрѣжа главитѣ, — каза Ворчо (той бѣше пристигналъ) — и потегли да извади своята сабя.

Старитѣ баби сбъркаха конциитѣ. При всичко, че тѣхнитѣ лица имаха образа и подобието на баба Марта, изобразена въ календара на Пенча Радановъ Карловеца, пакъ имъ бѣше мило за живота, срокътъ на който едвали щѣше да се продължи още нѣколко години.

— Ние сме християнки, синко — говорѣха тѣ и гледаха Ворчо въ очитѣ, за да го познаятъ наистина ли говори той.

Най-после бабитѣ се изповѣдаха. Тѣ казаха, че били изпратени отъ златишкия мюдюръ до с. Петричъ, за да изучатъ що сме за хора и какво търсимъ по селата съ зеленъ байракъ. Съ една речь, тѣ изпълняваха ролята на шпионки. Намѣсто да ги задържимъ и накажемъ, което вършатъ не само възстаническитѣ

---

*) Отъ с. Каменица дойдоха само нѣколко души въ Петричъ, а повечето отидоха на Харамлиецъ. Тукъ се намираше още и с. Колонлари.

главатари, но и всички воюващи, ние ги пуснахме да си отидатъ свободно. Причината на това бѣ, че ние ги натоварихме съ обратна мисия до златишкия мюдюринъ. Писмо на турски езикъ, съ български слова, издиктува Бенковски на секретаря Георгева до мюдюръ ефенди въ което обясняваше надълго и широко цельта на възстанието и отношенията ни спрямо мирното мусулманско население. Най после той му опредѣли rendez vous, да се срещнатъ и разговорятъ по-пространно за много текущи въпроси, като му обещаваше и честното си слово, че нищо нѣма да пострада.

II

Нашето присѫтствие ставаше необходимо въ Петричъ още за нѣколко деня. Въ противенъ случай, ако потеглѣхме за друго мѣсто, отъ една страна, че куражътъ на населението се убиваше, а отъ друга, че нападението на турцитѣ отъ златишко бѣше неизбѣжно. Изпращането на двѣтѣ жени отъ страна на мюдюра показваше, че турцитѣ готвятъ нѣщо, но не знаятъ още съ кого иматъ работа. А между селскитѣ възстанници едвали биха се намѣрили нѣколко души, които да мислятъ, че е възможно нашето дѣло да пропадне. Тѣ продължаваха да се веселятъ и радватъ на свободата и българското царство. По цѣлъ день и цѣла нощь не спираха. Ту пѫтеки завардяха тамъ нѣйде изъ планината, дето имаха надежда, че ще минатъ турци и черкези да ги нападнатъ, ту правѣха различни нападения на турскитѣ села и кошари. По тоя начинъ около 2000 овци и кози бѣха отървали отъ турцитѣ, отъ които колѣха за обща смѣтка. Имаше хванатъ и около 400 глави едъръ добитъкъ, все турска стока.

Единъ нашъ българинъ, който билъ овчарь при нѣкойси ага отъ околнитѣ села и на когото момчетата взели овцитѣ, не се забави да се яви предъ войводата съ протестъ. Турчинъ не смѣеше да направи тая дързость, но за българинъ — пѫтьтъ бѣ отворенъ; кой не знаеше, че Петричъ се намираше въ границитѣ на българското царство? Съ твърде остро предисловие сѫпи въ селото поменатиятъ българинъ, овчарь на агата. Той псуваше и ругаеше още отдалечъ, не само петричени, които му бѣха взели овцитѣ, но и ония, които не си гледатъ работата, които сѫ тръгнали да се мѣсятъ въ царскитѣ разправии и които взиматъ ума на сиромашьта.

Стражитѣ му дадоха нѣкои обяснения да разбере, че не се намира предъ турски кърсердаринъ и че никой се не бои вече отъ неговия ага; но той подигна по голѣма олелия, като хулѣше всичко християнско и свето за всѣки възсталалъ българинъ.

— Кой ви е тука чери-башията (намѣсто войвода)? Кажете на тоя хаирсъзинъ да излѣзе, за да го питамъ азъ него какъ се зема чужда мѫка — викаше той срѣдъ двора.

Тоя българинъ бѣше отъ оня родъ потурчени аргати, които отиватъ да слугуватъ по турскитѣ врата още отъ малки деца. Следъ нѣколко минути той стоеше вече срѣдъ двора вързанъ о

едно дърво съ собствения си поясъ, а двама души петричени го обикаляха съ суровици въ ржка, като бъчва, и удряха безъ милость.

Ако на 20 априлъ петричени иговеха хоро заедно съ свещеника си, на 24 пъкъ наведоха глави, пакъ се усъмниха въ своето блѣскаво бждеще. Сега азъ разбрахъ, че Бенковски ималъ пълно право, когато говорѣше, че една най-малка несполука е въ състояние да убие куража на нашитѣ възстанници. Причината на това унинние не бѣ шега. Стражитѣ отъ околнитѣ върхове известиха, че, като се съмнало, забелязали бѣли чадъри до софийското шосе, долу подъ с. Мирково, подъ които, по всѣка вѣроятность, почиваше турска войска. Разбира се, че това известие трѣбваше да смути не само едни петричени. Навъзседнахме своитѣ коне и скоро се намѣрихме на най високия връхъ надъ селото, отдето равното златишко поле можеше да се гледа, като тава. Стражата имала право. Съ помощьта на телескопитѣ, ние можахме да преброимъ и колко бѣха чадъритѣ на турския аскеръ, при всичко че разстоянието, което ни дѣлѣше, е повече отъ 2—3 часа. Тѣ бѣха застанали до самия мостъ и самата имъ обстановка показваше, че и тѣ се безпокоятъ, разбиратъ своето критическо положение. Много българи, мжже и жени, работѣха около чадъритѣ съ мотики и лопати.

Предъ видъ на тая сериозна опасность, ние разпоредихме още начаса да идатъ куриери до Панагюрище и Копривщица съ писма до военнитѣ съвети, отъ които искахме въоржжена помощь. Казвамъ въоржжена, защото хора и ние имахме; но отъ тѣхъ само едната четвърть бѣше въоржжена съ допотопни оржжия, а останалитѣ нѣмаха дори и по една брадва въ ржката. Това бѣше навсѣкжде; ако ние имахме оржжие да раздадемъ на всички възстанали българи въ IV окржгъ, поддържането на възстанието бѣше гарантирано поне за единъ месецъ.

Отъ друга страна, изпрати се заповѣдь и до петришкия **арсеналъ**, да се свършатъ по-скоро черешовитѣ топове, за които настана време да се турятъ въ действие. Доколкото бѣ възможно, стараехме се да поддържаме духоветѣ на населението.

На мръкване, обаче, петришкото население пакъ потъна въ отчаяно настроение. Ясниятъ гласъ на една жена, която цепѣше селото отъ плачъ, стана причина да се сберать петричени тукъ на улицата по нѣколко души, не като буйни бунтовници, а като мирни съседи...

— Мжжо! Милъ мжжо! стопанино... Дали воловци си нѣмаше или сюрия овце! За какво бѣше петименъ на кжщата си, та отиде да се биешъ съ турци и черкези. Пусто останало и българското царство и пр. — нареждаше поменатата жена, мжжътъ на която бѣха убили преди нѣколко часа.

— На аскерлика ей туй сега не му е добро — говорѣха помежду си събравшитѣ се селяни, които трѣбваше да бждатъ трогнати отъ жалния гласъ на своята съселянка и отъ смъртьта на довчерашния си другарь. — Сега на тая жена защо й е свобода, какво ще се ползува тя отъ българското царство?

— Чакай де! ние какво сме видѣли още? Вчера едно, днесъ две. Оттукъ-нататъкъ всѣки день ще слушаме подобни плачове — потвърди втори селянинъ.

— Ние никакъ не размислихме по-изтънко преди да възстанемъ, но да видимъ де ще му излѣзе краятъ — заключи трети селянинъ, следъ като въздъхна твърде чувствително.

Да не се види чудно това колебание между нашитѣ възстанници още въ началото на борбата. Това е извинително за всички ония народи, които не сж привикнали да гледатъ хладнокръвно на своитѣ жертви. Освенъ това, възможно ли е тамъ, дето пукнатъ пушки и се убиватъ хора, да присжтствуватъ и нѣжни женски натури, дребни деца и пр.? Тия последнитѣ винаги ще смущаватъ и най решителнитѣ юнаци.

Българинътъ, когото оплакваше жената въ Петричъ, бѣше убитъ отъ единъ черкезинъ вънъ отъ селото. Най-напредъ нешиятъ българинъ ударилъ черкезина съ куршумъ, разбира се отдалечъ; зарадванъ отъ своята сполука, той се впусналъ да отрѣже главата на своята жертва; но черкезинътъ и въ своя смъртенъ часъ пакъ черкезинъ си останалъ. Щомъ нашиятъ човѣкъ се надвесилъ надъ него да му отрѣже главата, той подигналъ съ разтреперана ржка револвера си, приготвенъ отъ по-напредъ, и два еднообразни куршума промушили гърдитѣ на петришкия възстанникъ. Неговото тѣло се донесе въ града и славно биде погребано.

Единъ отъ черешовитѣ топове бѣше готовъ вече надвечерь. Бенковски заповѣда на Нена Гуговъ, единъ отъ петришкитѣ възстаннически главатари, да изкара презъ нощьта готовия топъ на най-близката долина надъ златишкото поле, т. е. дето се бѣше разположила турската войска, и оттамъ да пусне нѣколко кантарени топузи, които не малко ще смутятъ както войската, така и ближнитѣ турски села. Освенъ това, трѣбваше и да се опитатъ тия топове, на какво разстояние ще каратъ гюлле и какъ ще гърмятъ. Планътъ на Бенковски се одобри и петричени пакъ се окуражиха, щомъ обкованото съ желѣзни обржчи черешово дърво премина презъ селото, турено на две колелета и теглено отъ едно муле. Предъ колелата бѣше турено брашнено сандъче, което съдържаше барутъ, пачаври и едно друго. Топътъ бѣ окиченъ съ разни цвѣтя; а попъ Христоско, съ козави дисаги на рамо, въ които бѣха турени кантарскитѣ топузи, тичаше напредъ, обрадванъ до уши. И въ тая минута той не забрави своето духовно стадо.

— Кажете на труднитѣ жени да бждатъ на щрекъ, т. е. да не се стреснатъ, когато изгърмятъ страшнитѣ гърмила — говорѣше той. Топътъ потегли за Златица, изпровожданъ отъ голѣмо множество любопитни. Нѣколко души всадници, които придружаваха топа, скоро изчезнаха въ тъмнината, нагоре по рѣката. Съ тия последнитѣ замина и едно отдѣление възстаници подъ предводителството на Стояна (отъ Петричъ), които отиваха да нападнатъ турското село Коланлари. Тѣ не можали обаче да сполучатъ, защото турцитѣ биле будни, и отдавна обикаляли около своето село въоржжени и приготвени.

Въ първата мисия обаче пратеницитѣ сполучили. Когато
извлѣкли топа върху една рътлина, обърнали устата му къ
златишкото поле, именно къмъ оная страна, дето бѣше спрѣ
войската, турили вжтре околс половинъ ока барутъ и единъ к
таренъ топузъ, и нощната тишина на ясната пролѣтна нощь б
нарушена. Закривената желѣзна кукичка на топуза, подкара
отъ половината ока барутъ, грозно пропищѣла изъ въздуха, к
свирката на локомотивъ. Отчаянъ кучешки лай се подигна и
околнитѣ села. Неизвестно, дали отъ тая наша игра или отъ са
себе си, но турската войска, която бѣше отворила чадъри п
Мирково, бѣше се очистила на зараньта.

Рано сутриньта пристигна и помощьта отъ Панагюрище,
която бѣхме писали. Тя се състоеше отъ 105 души възстанни
всички въоржжени, подъ предводителсвото на стрелченския гер
Иванъ Ворчо, който бѣше успѣлъ вече да разсипе това село,
което бѣше заминалъ на 20 априлий вечерьта, както знаятъ в
читателитѣ. Освенъ това, той бѣ разбилъ една турска чета о
околнитѣ села и отървалъ обратно едно копривщенско зна
което турцитѣ успѣли да отнематъ по-напредъ отъ копривщен
Иванъ Ворчо заслужаваше напълно титлата войвода.

А отъ Копривщица не ни се изпрати никаква помощь. Приех
само писмо, въ което се извиняваха тѣхнитѣ предводители,
понеже очаквали отъ день на день да бждатъ нападнати о
силни турски чети, имали голѣма нужда отъ хора. Отъ копри
щенския куриеръ се научихме, че двамата ни другари, Воловъ
Икономовъ, не били още тръгнали отъ Копривщица за опредѣл
нитѣ пунктове, дето трѣбваше да идатъ да подигнатъ наро
Постжпката на двамата апостоли произведе негодуване меж
насъ. Разбира се, че тѣ щѣха да извършатъ много по-голѣ
работа, ако отидѣха между населението, отколкото да се пом
ватъ изъ Копривщица. Най-много се кжсаше отъ ядъ Бенковс

— Измѣниха! Станаха клетвопрестжпници, развалиха свети
ни планове! — говорѣше той отчаяно и изпускаше тежки в
дишки. — За всичко е виновенъ Воловъ. Ако той бѣше поп
налъ въ друго село или градъ, иди-дойди; но копривщкитѣ ч
баджии го развалиха окончателно*). Атлазенитѣ фустани и ч
нитѣ вежди, на които той е горещъ поклонникъ, му повлияха...
Икономовъ? И той ли е билъ женска света Богородица? Азъ
му се надѣвахъ. Азъ не мислѣхъ, че и въ неговата хайду
натура е останало кьошенце за съчувствие къмъ фустанитѣ.

На 25 априлий, преди обѣдъ, ние бѣхме нападнати вто
пжть отъ башибозуцитѣ, въ числото на които имаше и мн
черкези. Тѣ дойдоха откъмъ Златица по рѣката, и ни нападн

---

*) Казахъ, че Бенковски никакъ не обичаше копривщени. Въ време
възстанието азъ го поканихъ нѣколко пжти да отидемъ въ това село, но
се отказваше. „Моето влизане въ Копривщица трѣбва да се предшествува
отсичането на стотина глави", говорѣше той и се готвѣше да прави спис
кои чорбаджии именно трѣбва да се заколятъ; но това трѣбвало да ст
тогава, когато види подъ байрака си 2000 души чакмаци. Споредъ н
тарторъ-башиитѣ на чорбаджилъка се намирали въ Копривщица.

по всички линии. Захвана се сериозна битка съ пушки; турцитѣ, между които имаше много златишки агашетини, викаха и псуваха всичко що е българско и нападаха отчаяно. Тѣ бѣха повечето конница, съ хранени атове, които препускаха и разиграваха по долината. Предводительтъ на черкезката банда, възседналъ на бѣлъ конь, дохождаше чакъ до нашата линия, изпразваше своя винчестеръ и пакъ се връщаше въ редоветѣ на неприятеля. Ворчо Войвода нагази въ рѣката и отиде да се скрие въ подмолитѣ подъ лѣвия брѣгъ, дето наблизо дохождаше черкезинътъ. Той не закъснѣ да се яви пакъ, но докато се накани да гърми, Ворчовото шишене дигна пушъкъ между върбалака и черкезкиятъ предводитель увисна на коня си. Болезненъ викъ се чу отъ страна на черкезитѣ, които полетѣха съ конетѣ си напредъ и посрещнаха мъртвото вече тѣло на главатаря си, когото коньтъ отнесе обратно. Въ време на битката, Бенковски бѣше принуденъ да се затуля задъ шумака, защото, щомъ се яви възседналъ на конь и почна да командува, неприятелитѣ го познаха и куршуми като градъ се сипѣха около му.

Следъ половина часъ турцитѣ направиха начално отстжпление. Воденицата, която имъ служеше за опора, биде завзета отъ нашитѣ възстанници, които на минутата още я запалиха. Сражението трая около два часа; то се свърши благополучно за насъ, защото само едно момче, Захарий Спасовъ, имахме ранено въ устата, когато отъ неприятеля паднаха десетина души, които тѣ отнесоха на конетѣ си. Нашитѣ ги гониха чакъ до края на прохода, и колкото воденици имаше по рѣката, предадоха ги на огънь. Тая битка стана въ смолската рѣка. Артилерията, която чакаше като соколъ върху една могила, не стана нужда да се употрѣби, при все че попъ Христоско настояваше поне единъ топузъ да изпратимъ на златишкитѣ читаци. Въ недѣля ние бѣхме нападнати отъ едно отдѣление черкези, но и тѣ бѣха принудени да отстжпятъ, следъ едно малко сражение. Както виждате, победитѣ бѣха все на наша страна. Селскитѣ ни възстанници захванаха малко-помалко да обръгватъ на пищенето на куршумитѣ. Намѣсто да имъ пожълтяватъ лицата, когато се кажеше, че турцитѣ нападатъ, напротивъ, тѣ ставаха сега по-куражлии. Бенковски тържествуваше, тържествувахме всички.

Единъ отъ най-главнитѣ възстаннически пунктове, както казахъ по-горе, бѣше гората Еледжикъ. Тамъ бѣха избѣгали селата: Цѣрово, Лесичево, Калугерово, Мухово, Вейселицитѣ и пр. Отъ тоя пунктъ пристигна въ недѣля на 25 априлъ депутация до войводата, която го призоваваше да отиде часъ по скоро съ четата си на Еледжикъ, защото при Маркова врата достигнала турска войска, а околнитѣ черкези отдавна насилвали да влѣзатъ въ Еледжикъ. Депутацията увѣряваше, че ако не имъ отидемъ на помощь, повечето население било решило да сложи оржжие и да се предаде на турския комендантъ, съ когото нѣмали сила да се борятъ. Въ числото на тая депутация бѣше и познатиятъ вече на читателитѣ нашъ приятель, попъ Кирилъ, игуменътъ на калугеровския манастиръ. Той се оплакваше, че голѣма размирица владѣела между еледжикскитѣ възстанници, които, като нѣмали главатарь,

бунтували се единъ срещу другъ. Него нападнали нѣкол лесичевски възстанници да го биятъ, защото ги билъ излъга като имъ казвалъ по-напредъ, че щомъ възстанетъ, щѣли да и дойдатъ на помощь казацитѣ на дѣда Ивана.

Ако помнятъ читателитѣ, попъ Кирилъ бѣше изпратенъ Панагюрище на 20 априлъ, щомъ дигнахме възстанието, да въ Бѣлово да разбунтува населението; но споредъ неговия р казъ, той не можалъ да доближи до последното село, защ полето било пълно съ башибозуци и черкези, които малко о нало да го хванатъ. Следъ това той се върналъ и останалъ Еледжикъ. Бенковски не вѣрваше въ извинението на попъ рила. Той казваше, че страхътъ е билъ главната причина да върне, а башибозуци и черкези немислимо билъ да има! Т ние мислѣхме още по него време.

Отъ само себе си се разбираше, че нашето отиване въ рата Еледжикъ бѣше една отъ най-въпиющитѣ нужди. Ако не сторѣхме това часъ по-скоро, никакво съмнение не остава споредъ увѣрението на депутацията, че ще надвие партия която искала да се предаде на турския комендантъ, Хасанъ па Собствено, наша длъжность бѣше да предвардимъ злото; чакай да видимъ, какво казваха петричени, които, като се из стили, че отъ друго мѣсто дошли да ни викатъ, начаса се събр и дойдоха да заявятъ предъ войводата своето негодуване.

— Ако вие ни оставите въ това лошо време, когато турц надничатъ въ селото ни отъ четири мѣста, ние сме изгубе заедно съ кокошкитѣ — говорѣха тѣ.

— Ние не можемъ да противостоимъ на околнитѣ села н единъ день; братята ни отъ Смолско и Каменица намѣсто да помагатъ и защищаватъ главния пунктъ, по цѣла нощь стоятъ селото си, като оставятъ безъ позволение своитѣ позиции. Б васъ ние не чинимъ нищо, затова не ви пущаме...

Трудно положение.

— Ние не сме длъжни да пазимъ само вашето село и, въоб въ програмата ни нѣма да е казано, че ще защищаваме нѣ село; намъ сж нужни хора, живи хора, а не села и добитъкъ отговори Бенковски. — Нашата най-първа длъжность е да оби ляме по всички възстанали села, отдето иде най-голѣмата оп ность. А вие, ако се усѣщате, че не ще можете да се удърж въ селото си, идете на Вранъ-камъкъ (часъ и половина разст ние отъ Петричъ къмъ меченската гора), дето ще бждете на зопасно мѣсто.

Нищо не бѣше въ състояние да убеди петричени. Никой тѣхъ не желаеше да се напусне селото и да го гледа отдале като потъва въ пламъкъ и пепель. Сега чакъ почувствувахме че работата нѣма да върви все така, като по медъ и масло, но голѣми спънки ще има да се срѣщатъ въ осжществяването почнатото дѣло. Кого да слушашъ по-напредъ и кому да изп нишъ желанието? Отъ едно мѣсто проваждатъ известие, че най-много до единъ день не се намѣри при тѣхъ войводата, ги защити отъ неприятеля, тѣ ще сложатъ оржжие предъ последния. Други утвърждаваха, че ако тоя сжщиятъ войвода

остане при тѣхъ, тѣ не сж въ състояние да изпразнятъ срещу неприятеля нито една пушка. Трети, панагюрската чета, която ни бѣше дошла на помощь съ Ворча войвода, искатъ настоятелно позволение да се завърнатъ въ своето родно мѣсто, дето така сжщо семействата имъ били изложени на турския ятаганъ.

Но това бѣше още цвѣте; ние се намирахме въ началото на мжчнотиитѣ.

Най-после Бенковски съ своето огнено слово, както и другитѣ лица отъ щаба, сполучиха да убедятъ петричени, че тѣ и сами могатъ да останатъ за нѣколко деня, докато нашата чета осигури безопасностьта на населението въ Еледжикската гора, а после пакъ може да се върне. И петричени пакъ се засмѣха, пакъ дойдоха на себе си. Беднитѣ! Тѣ държатъ първо мѣсто между ония села, които изградиха основитѣ на българската свобода съ пепелището на своето село.

Преди да заминемъ, обаче, отъ Петричъ, ние решихме тайно помежду си само двама съ Бенковски да направимъ нѣколко села насилствено бунтовници; ние решихме да изгоримъ селата: Смолско, Каменица и Раково. Причината да направимъ тая жестокость бѣ оплакването на петричени, че жителитѣ отъ поменатитѣ села твърде често оставали своитѣ позиции и отивали въ селата си да наглеждатъ добитъка и хамбаритѣ си съ житото, да не би да ги ограбятъ турцитѣ. Тая тѣхна постжпка не водѣше къмъ добри последствия, тѣ можеха да напакостятъ на работата въ найкритическитѣ минути, а други срѣдства нѣмаше за изкореняване на злото. Никой не знаеше нашия планъ, който азъ щѣхъ да туря въ действие. Взехъ съ себе си дѣда Цвѣтка отъ Цѣрово, познатъ по своята храбрость, и други още десетина души момчета отъ хвърковатата чета, всички конници, съ които се отправихъ за Смолско, безъ да имъ съобща цельта на нашето пжтуване. Въ сжщото време Бенковски потегли съ двѣтѣ чети — хвърковатата и оная на Ворча войвода, за Еледжикъ, презъ Поибрене. Пладне минаваше, когато ние тръгнахме отъ Петричъ за Смолско. Времето бѣше хубаво, слънцето печеше на пропала. Много жени и деца срещнахме по пжтя, отъ поменатото село, които пренасяха едно друго въ Петричъ.

— На добъръ часъ, синко! Като отивате нататъкъ, заобиколете и нашето село да го запазите отъ душмани — говорѣха тѣ, като се отбиваха настрана да ни правятъ пжть.

Като минахме покрай укрепленията, мнозина смолчани поискаха да ни придружатъ — сгоденъ случай да заобиколятъ селото си, защото се научили, че наблизо имало черкези; но ние ги придумахме да останатъ, защото това е наша грижа. Село Смолско е чисто българско село, на единъ часъ резстояние отъ Петричъ, откъмъ северна страна, съ 150 кжщи. То е разположено надъ една долина въ Срѣдна Гора; имаше си черквица, мазана съ синя боя, и училище, доволно хубавичко здание, построено до самата черква.

Ние го гледахме вече отдалечъ и не можехме да се нарадваме на неговитѣ спретнати кжщички и заградени дворове, които

следъ малко трѣбваше да рухнатъ подъ опустошителния ог
Жестока мисия!

Чакъ когато влѣзохме въ селото, тогава азъ съобщихъ
моята дружина де отиваме и що ни предстои да вършимъ. М
зина отъ тѣхъ се стреснаха и поискаха да се откажатъ отъ
работа, че било грѣхота и пр.

— Де ще ни отидатъ насъ душитѣ — говорѣше единъ ст
калугеровчениню — когато ние се осмѣлимъ да палимъ и
стиянскитѣ села, заедно съ черквитѣ?

— Пъкъ черква ли е, холамъ? Да й се не нагледашт
възрази други.

— Охъ, по-добре да не съмъ се раждалъ на тоя свѣтъ,
ми е било писано да горя на брата си кѫщата! — каза тре
въздъхна отъ всичкото си сърдце и душа.

Въздъхнахме всинца.

Раздадохъ на всички отъ приготвенитѣ запалителни веще
и се разпръснахме изъ разни улици на селото, да палимъ нар
покрай която кѫща минемъ. Жива човѣшка душа не се вижд
изъ селото. Само разсърденитѣ кучета тичаха по улицата и л
отчаяно. Моитѣ другари, които азъ мислѣхъ, че се решиха
да палятъ, не смѣеха да турятъ още огънь ни на едно зда
Тѣ не захванаха дотогава, докато азъ не дадохъ началото.
диръ нѣколко минути въ селото бѣше вече буря. Буйни черв
пламъци, размѣсени съ димъ и всѣкакви прегорѣли матери
които затуляха ясното пролѣтно слънце, чупѣха се надолу-на
и най-после вземаха направление къмъ небето. Затрещѣ и
плющѣ, рухнаха да се събарятъ здания, потъмнѣ всичкото с
уплашихме се и ние сами отъ своитѣ действия! Всички живо
които се намѣриха още изъ нещастното село бѣгаха напреде
уплашени отъ страшния пожаръ, къмъ неподпалената още мах
кучетата лаеха и виеха съ дигнати къмъ небето глави, като
искаха пощада, жално и подозрително ни изглеждаха тѣ и
подгънати опашки между краката, знакъ на покорство, отстѫпв
безсъзнателно. Биволи, биволици, волове, крави и телета, ко
макаръ и да бѣха откарани вече единъ пѫть при тѣхнитѣ
пани, но като не можаха да забравятъ така лесно своето жили
бѣха се върнали въ селото, въ старитѣ си свърталища, сега
чаха смаяни надолу-нагоре, ревѣха сърдцераздирателно и, като
можеха да намѣрятъ изходъ, хвърляха се безсъзнателно въ
нитѣ пламъци. Видѣхъ единъ волъ, когато се метна да преск
презъ оградата, натъкна се въ сърдцето на единъ остъръ к
и увисна на земята, заедно съ плета, дето си и остана. Па
кокошки и други хвъркови гадини хвърчаха заедно съ д
високо надъ пламъцитѣ, да търсятъ спасение, но, задушени
гѫстия димъ и отмалѣли, падаха съ главата надолу въ буче
пламъкъ.

По-нататъкъ изъ улицата срещнахме двама души отъ д
гаритѣ си, които ни съветваха да бѣгаме вече на края на
лото, защото следъ малко пожарътъ ще ни загради пѫтя и мѫ
ще можемъ да намѣримъ изходъ. Тръгнахме изъ една улица к
другата махала въ която се намира черквата, и намѣрихме о

алитѣ си другари въ единъ дюгенъ, който тѣ бѣха разбили и рабѣха едно-друго, кому каквото хареса, повечето за ядене.

— Богъ да прости! По добре е да го вземемъ ние, отколкото да стане жертва на огъня — говорѣше единъ отъ тѣхъ.

Пълни бъчви съ вино и ракия имаше въ тоя дюгенъ и дружината бѣше започнала да точи отъ единия край Азъ имъ забранихъ, че не е време за пиянствс, а дѣдо Цвѣтко потроши сички сждове изъ дюгена да нѣма въ какво да наливатъ. Докато акахъ вънъ на вратата, нѣколко зли кучета се бѣха събрали наоколо и държаха нападателно положение. Азъ извадихъ револвера си и простръхъ на земята нѣколко отъ тѣхъ.

— Вардете се, че черкезитѣ нападатъ! — извика единъ отъ другаритѣ ни, който идѣше изъ улицитѣ отъ лѣва страна.

Ние излѣзохме срѣдъ улицата предъ дюгена, и що да видишъ! Отъ другата улица, презъ която ние не бѣхме още минали, около 10—15 души черкези, съ голи саби въ ржце, налитаха като кучета къмъ дюгена и бѣха се приближили до насъ на отина крачки. Щомъ ние се издадохме на улицата, черкезитѣ ечупиха своята линия и се нахвърлиха презъ единъ плетъ въ инъ дворъ, вѣроятно да заематъ позиция. Навѣрно, нашата обена униформа, левоветѣ на калпацитѣ ни, пауновитѣ китки, най-главно оржжието ни уплаши нападателитѣ. Тѣ сж помислили, безъ съмнение, че ние не сме страхливи раи, а московци, кто мислѣха по него време всички османлии. Ние се намѣтахме конетѣ и бързо препуснахме изъ противната улица, презъ ято следъ нѣколко минути ставаше невъзможно да се премине причина на огъня, а въ такъвъ случай трѣбваше да преминемъ езъ черкезката позиция, единствената свободна улица. Двамата ъ другаритѣ ни ги нѣмаше още никакви; тѣ бѣха въ пожара. гърмѣхме нѣколко пжти и свирнахме съ рога да ги призомъ. Тия последнитѣ не бѣха пристигнали още, когато отъ друга страна на селото съгледахме гжстъ облакъ прахъ, който се гаше изъ златишкия пжть. Съ помощьта на телескопа ние мохме да узнаемъ нашитѣ черкези, които видѣхме въ селото и ито бѣгаха, съ коне, вързани, както се види, отъ по-напредъ ай селото.

Изгърмяването на моя револверъ върху кучетата спаси жита на дружината. Ако не бѣха се появили черкезитѣ, които кой зе за какво взеха тия гърмежи, ние щѣхме да минемъ презъ ицата, дето бѣха се спрѣли тѣ, т. е. презъ позицията имъ. Тѣ бѣгаха, защото не знаяха числото ни и се уплашиха отъ унирмата ни.

Когато бѣгахме презъ селото, съгледахме въ една кжща, нъ на сайвана, една стара бабичка, слѣпа и съ дветѣ очи, кто се виждаше, защото вървѣше покрай стената и се подпише съ дветѣ си ржце. Тя ни усѣти като минавахме покрай нея попита кой гори селото, и далечъ ли е пожарътъ. Разбира се, че махме време да й разправяме и да й се притичаме на помощь; отпосле, когато видѣхме, че черкезитѣ избѣгаха, всичко бѣше е напусто, защото кжщата, въ която тя се намираше, бѣ понала въ пламъкъ и димъ. И така, нещастната баба стана жертва!...

Намъ не оставаше нищо друго, освенъ да вървимъ за друг село, защото мисията ни въ Смолско бѣше вече свършена п блѣскавъ начинъ. То горѣше на много мѣста и никаква надежд не оставаше за неговото спасение; но като всѣко село съ разрѣ дени кѫщи, изгорѣли само ония отъ тѣхъ, които подпалихме с рѫката си, т. е. 10—15. Черквата и училището останаха здрав Село Каменица стоеше на пѫтя, съ което така сѫщо трѣбваш да се разпоредимъ. Това село се намира сѫщо въ Срѣдна-Гора, н часъ и половина разстояние отъ Смолско, къмъ югозападна страна; то е чисто българско, отъ 84 кѫщи. Пѫтьтъ минава презъ твърд стръмни планини, долчини и сипеи, така че ние бѣхме прину дени на много мѣста да слизаме отъ конетѣ и да се провирам подъ шумки и гѫсталаци. Гората наоколо бѣше пълна съ наш възстанници, стражи, пѫтници, овчари и пр. Следъ дълги озър тания и наблюдения, да не бѫдемъ черкезка или башибозушк банда, излизаха насреща ни тукъ-тамъ край пѫтя. Ония, коит бѣха отъ Смолско, съ сълзи на очитѣ ни разказваха, по кой н чинъ изгорѣло селото имъ, запалено, споредъ тахъ, отъ звѣр ветѣ черкези; а насъ поздравяваха, че сме спасили живота с отъ тия последнитѣ, понеже идѣхме откъмъ Смолско. Тѣ не мо жеха да си въобразятъ дори, че ние сме похитителитѣ на селот имъ. А ония възстанници, които бѣха отъ Каменица, се радвех при нашето появяване, че ще могатъ да запазятъ селото си по добре въ наше присѫтствие. Беднитѣ! Тѣ не знаяха, че ни сме най страшнитѣ палачи.

Слѣзохме въ каменливата рѣка, която тече посрѣдъ селото покрай която върви пѫтьтъ. Самото село се намира въ такав стръмна долина, че само отъ едно мѣсто може да се влѣзе в него, съ кола. Слънчевитѣ лѫчи, които парѣха твърде гореш тукъ въ тая долина, обиколена съ рътлини и гѫста гора, ставах по-чувствителни.

Подиръ пладне ние стигнахме въ селото. Тамъ заварихм мнозина селяни, които прибираха още едно-друго, било добитък било покѫщнина. Най-напредъ тѣ ни взеха за душмани и избѣ гаха въ гората, понеже сега за пръвъ пѫть виждаха възстанниц въ униформа; но щомъ имъ дадохме паролата **Напалеонъ***) приближиха се да ни посрещнатъ и не малко се зарадваха. В селото имаше запалени нѣколко здания отъ самитѣ селяни, межд които бѣха: селскиятъ хамбаръ и ковачницата на единъ циганин ако помня добре. Значи, селянитѣ сѫ предразположени да гле датъ пожаръ, помислихме си ние; но когато загатнахме отдалечъ че по-добре би било, ако се подпалѣха и други нѣкои здания срещнахме съвсемъ противното, което и трѣбваше да се очакв

Всички възстанници, които се намѣриха въ селото, съ пър вото ни още пристигане ни заобиколиха да ни разпитватъ за туй

*) Забравихъ да кажа, дето му бѣше мѣстото, че въ време на възста нието, паролата за всички възстаници въ всѣко село и пунктъ бѣше **Напо леонъ** по която се познаваха възстанницитѣ. Нейниятъ авторъ бѣше пак Бенковски. Да е челъ той нѣщо за Наполеона, не вѣрвамъ. Не зная по какв сведения му бѣше харесалъ толкова.

онуй по вървежа на възстанието, така че никой отъ нашата дружина не можеше да се отдѣли отъ очитѣ имъ и да иде изъ селото, за да произведе пожаръ. Почакахме около единъ часъ, и като видѣхме, че съ хитрость не ще може да се направи нищо, азъ обявихъ открито на възхитенитѣ каменски възстанници своята мисия и цельта на дохождането ни въ селото имъ. Казахме имъ, че селото непремѣнно трѣбва да се изгори, затова да си изнесатъ едно-друго, защото нѣмаме време да чакаме. Тая новина порази като гръмотевица нашитѣ селски братя, които не можеха да си обяснятъ що значи това и дали сериозно говоримъ?

— Че и това имаше ли го въ смѣтката — говорѣха тѣ нажалено и се споглеждаха единъ други. — Времето нѣма да бжде все така топло: утре ще дойде зима, де ще се приберемъ съ дребнитѣ си деца?...

Ние имъ разправихме, че имало ужъ кой да се грижи за всичко това, а тѣ трѣбвало да слушатъ само какво имъ се заповѣдва; че свободата била по-скжпа отъ кжщитѣ и добитъка и че ако сме оставили селата здрави, щѣли сме да помогнемъ на неприятеля. Празни приказки. Българинътъ не се лъже. Смърть е за него всѣка свобода, която не е свързана: съ кжща, покжщнина, нива, лозе и дъртъ пелинъ.

Не бѣхъ свършилъ още своята убедителна речь, когато единъ отъ присжтствуващитѣ селяни, човѣкъ на 60-годишна възрасть, извика съ сълзи на очи: „да бжде!" Това каза той и изтърси запалената си лула върху покрива на своята собствена кжща, дето, като духна нѣколко пжти, сухата тръстика пламна опустошително.

— Жертва на Бога и на християнията! — прибави той, когато вече зданието заплющѣ и, за да усили още повече огъня, плисна върху му котела съ ракията, която държеше въ ржката си и която бѣше изнесълъ насъ да черпи!

Ние бѣхме поразени отъ патриотическата постжпка на тоя старецъ, който не бѣше прочелъ ни едно патриотическо съчинение, който не знаеше ни защитата на Термопили, ни за поражението на Напелеона въ 1812 г., нито пъкъ се бѣше срещналъ съ нѣкой ученъ презъ цѣлия си животъ, защото Каменица не е твърде отъ посещаемитѣ села.

Нашиятъ пжть бѣше вече отворенъ, следъ това трогателно произшествие съ стареца. Всѣки отъ насъ надигна по една запалена главня и тръгна изъ селото да пали. Сжщата история както и въ Смолско, съ това само изключение, че тукъ вършехме всичко въ присжтствието на свидетели. Отъ дѣсна страна на рѣката имаше такова едно грамадно здание, каквито по селата въобще се срѣщатъ твърде нарѣдко. То имаше размѣритѣ на една войнишка казарма, принадлежало, както казаха, на нѣкойси богатъ селянинъ. Жената на тоя последния, която се намираше въ селото, бѣше дошла при насъ да се моли да пощадимъ поне нейната кжща. Тя бѣше се обърнала съ гърба си къмъ реченото здание и не виждаше, че двама души отъ дружинната увираха вече главнитѣ подъ керемидитѣ на кжщата ѝ; но когато се обърна и видѣ пламъка, намѣсто сълзи и отчаяние, тя дигна ржцетѣ си

нагоре и помоли Всевишния да приеме и нейната кжща като даръ на българския народъ!... Невѣроятни работи.

Следъ половинъ часъ време ние възвивахме по рътлината, отъ дѣсна страна на селото. Тукъ сварихме много жени и мжже, които оплакваха отдалечъ своето село. Не е да не знаяха тѣ, че ние сме авторитѣ на злото, но никой отъ тѣхъ не си отвори устата да ни каже неприятна дума. Хванахме пжтя за с. Раковица, която така сжщо отивахме да горимъ. Тукъ Срѣдна-Гора е твърде буйна и стръмна. Немислимо бѣше да оправимъ ние пжтя за поменатото село, презъ всички тия криви долини, непроходими урви и объркани пжтеки, ако не срѣщахме на всѣка крачка възстанници отъ селата: Поибрене, Каменица и пр. Паролата Напалеонъ много ясно се произнасяше отъ наша страна, защото мечкарскитѣ шишенета на мѣстнитѣ възстанници, които се насочваха оттукъ-оттамъ изъ шумата, не се шегуваха. Тукъ наблизо се намира мѣстностьта Харамлиецъ, както казахъ по-горе.

Ние отидохме да се срещнемъ най-напредъ съ възстанницитѣ отъ с. Раково, които се намираха малко по-горе отъ Харамлиецъ въ една прекрасна долина, покрита съ бѣли високи буки, около единъ студенъ изворъ, изъ който плаваха букови листовце. Малко по-настрана горѣха огньове, на които се въртѣха агънца. Юнацитѣ почиваха подъ дебелитѣ сѣнки съ шишенета въ ржка. Тукъ на това мѣсто тѣ бѣха твърде безопасни, защото немислимо бѣше да проникне турчинъ въ тая планина; по тая причина, тѣ не се бѣха погрижили дори да си поставятъ стража. Отъ тѣхнитѣ обяснения ние разбирахме, че тѣ сж се изнесли отъ селото си Раковица, находяще се на нѣколко часа разстояние отъ планината, твърде скоро, така щото не бѣха успѣли още да си донесатъ и най-необходимитѣ нѣща, като храна, дрехи и пр. Следователно, тѣ ни помолиха да не палимъ отсега селото имъ, докато го опразнятъ. За тая цель тѣ поискаха три деня срокъ и обещаваха съ клетва, че ще го запалятъ сами.

Ние отстжпихме.

За с. Вакарелъ, което така сжщо щѣхме да горимъ, пакъ раковци ни уведомиха, че ние нищо не можемъ свърши въ това полутурско и развратно село, въ което нѣма ни единъ свѣсенъ човѣкъ, съ чисто народенъ духъ. Впрочемъ, азъ знаехъ за Вакарелъ и безъ обясненията на раковци.

Отъ единъ голъ връхъ на това мѣсто се виждаше цѣлото софийско поле, Витоша, Ихтиманъ и пр. Виждаха се тѣ, защото атмосферата къмъ тая страна бѣше чиста и прозрачна — знакъ, че шопитѣ мируваха. Не бѣше така и къмъ южната страна на високия Доспатъ. Тукъ се извиваха тъмни облаци отъ димъ, които пъплѣха тържествено и се цѣлуваха въ небесното пространство съ своитѣ по прилика братя — сивитѣ облаци. Какво ли ставашо тамъ? Само Марица знаеше това!...

III

Слънцето отиваше да потъне въ мрачния Доспатъ, когато ние оставихме лагера на раковчани и се навалихме изъ планината надолу къмъ Поибрене. Нѣколко часа се бѣхме отклонили ние отъ леглото на Тополница, дето ни бѣше пжтьтъ за Еледжикъ, та затова трѣбваше да побързаме. Попитахме мѣстнитѣ възстанници не е ли възможно да прекосимъ за Еледжикъ направо презъ планината, по върха на Срѣдна-Гора, безъ да слизаме въ Тополница, но отъ всички получихме отрицателенъ отговоръ. Де бѣ възможно да премине човѣкъ презъ всички тия непроходими долини, урви и рътлини, гробната тишина на които нарушаваше само неустрашимиятъ вълкъ? Часътъ на единадесеть вечерьта ние стигнахме въ Поибрене. Още отдалечъ, докато се скитахме изъ усоитѣ, до слуха ни стигаше отвреме-навреме гласътъ на много гайди откъмъ селото, което обстоятелство увеличаваше още повече напрегнатото ни любопитство. Стражитѣ около селото ни известиха, че Бенковски войвода е въ Поибрене, а гайдитѣ свирятъ хоро.

Пакъ при Даскаловия дюгенъ, на мегдана, бѣше се спрѣла четата ужъ на почивка; но гласътъ на гайдитѣ не оставяше човѣка на мира. Голѣмо хоро бѣше се залюлѣло не това мѣсто, не само отъ мѣстнитѣ жители, момци и моми, но и отъ двѣтѣ чети. Самъ байрактарьтъ, Крайчо Самоходовъ, съ зеленото знаме въ ржка, водѣше хорото съ Ворча войвода. Бенковски стоеше на столъ по срѣдата, заобиколенъ отъ поибренскитѣ първенци. Тържествуваше той въ тая минута. Двамата въоржжени свещеници, които правѣха часть отъ четата — кръстоносецътъ попъ Недѣльо и игуменътъ Кирилъ, седѣха отъ двѣтѣ му страни. Всички участвуващи въ това тържество бѣха въ крайно възхищение отъ картината, за която поибренчени казваха, че и да изгори вече селото имъ, доволно му е тая слава. Юнацитѣ, които тропаха отъ всичкото си сърдце и душа, гордо кривѣха своитѣ накичени кръстове, за да държатъ ножоветѣ имъ по-добра поза.

Притъмнѣ вече, а никой не казваше стига, малко внимание обръщаше на попотеното си чело, каточе всички бѣха пророци за бждещето, че априлското възстание ще остави добри възпоменания само съ тоя родъ картини, хора и пѣсни и пр. Кой е кривъ...*) Възстанницитѣ отъ Поибрене, както знаятъ вече читателитѣ, бѣха се изнесли въ гората; но по случай заминаването на четата и че тоя день бѣше християнска св. недѣля, мнозина бѣха се върнали да обиколятъ своето село и да се черкуватъ. Тѣ дойдоха далечъ отъ селото да ни изпроводятъ. Оттукъ нататъкъ попъ Недѣльо престана вече да бжде кръстоносецъ на хвърковататата чета, подъ предлогъ, че билъ ужъ боленъ, а въ сжщность не му се искаше да рискува своя животъ съ нашата чета, действията на която бѣха съпроводени съ различни неминуеми опасности. Мѣстото на попъ

---

*) Отъ Поибрене се изпратиха писма до панагюрския Воененъ Съветъ, въ които се известяваше, че победата е наша...

Недѣля зае отецъ Кирилъ, който поведе четата въ качеството с на кръстоносецъ съ сжщия кръстъ отъ поибренската черква.

Скоро мрачната нощь ни прихлюпи въ долината на Топол ница. Нищо друго се не чуваше, освенъ шумтенето на тая послед ната и непрестанното врякане на немирнитѣ жаби, които бѣх наредили своитѣ нощни концерти по раззелененитѣ и обрасли в разни цвѣтя и бурени подмоли на Тополница. Неволно трѣбваш да се простимъ съ нашитѣ кресливи пѣвачки, защото пжтьтъ, ил по-добре посоката къмъ гората Еледжикъ, дето отивахме, се от дѣляше надѣсно отъ Тополница, изъ една стръмна и каменлив урва. Разбира се, че оттукъ нататъкъ, въ тия непроходими мѣста пжтуването ставаше отъ минута на минута по-трудно. Макаръ да слѣзохме отъ конетѣ, макаръ и да стѣгахме коланитѣ имъ да ги водѣхме за гемоветѣ, тѣ пакъ се хлъзгаха по гладкитѣ ка мъни, не можеха да се подематъ нагоре, кждрави искри изхвър чаха отъ желѣзнитѣ имъ петали, които се тракаха о камънитѣ На всѣки двадесеть минути бѣхме длъжни да оправяме седлата които се смичаха подъ опашкитѣ на добитъка, а коньтъ се спираш и захващаше да рита. Никакъвъ пжть нѣмаше тукъ. Слаби въз споменания сж останали въ паметьта ми за околнитѣ предмети които се състояха отъ паднали букове и други редъ дървета, от тъмни усои, тѣсни хайдушки пжтеки, монотонни малки потоци груби четвъртити камъни.

Следъ много забикалки, падания и ставания, промъквани презъ гжсти и зелени шубраки и шуми, отъ които на мнозина с бѣха изподрали лицата, пристигнахме посрѣдъ нощь при стражата на еледжикскитѣ бунтовници, прибѣжище на много села. Макар да бѣше дълбока полунощь, но повечето отъ мѣстнитѣ възстан ници, известени предварително за нашето дохождане, чакаха с нетърпение, всички събрани на една полянка, дето ни приветству ваха по начинъ известенъ вече на читателитѣ отъ много случаи Богата и разкошна вечеря бѣха сготвили тѣ за войводата и не говитѣ хора. Тамъ, на единъ високъ връхъ, историческо свърта лище отъ незапомнени времена на други угнетени сиромаси, ка квито бѣхме ние храни Боже, за което живо свидетелствуваха дебелитѣ каменни стени на укрепленията подъ четири-петь кло нести бука, бѣше наредена вечерята. За постелки служеха зелени букови листа, върху които ние насѣдахме. Освенъ печенитѣ аг нета, бѣлиятъ мжжъ (хюшмиръ), първо мѣсто държеше и едно младо теленце, опечено по хайдушки.*)

Рано сутриньта на 26 априлъ, половинъ часъ преди изгрѣвъ слънце, докато всички момчета спѣха още, защото едвали два часа се набираха, откакто си бѣха легнали, Бенковски се бѣше събудилъ вече и продължаваше да се разхожда подъ клонеститѣ букове и на онова мѣсто, дето бѣха навързани конетѣ. Тия по-

---

*) Това се приготовлява така: изкопаватъ се най-напредъ една поле гата дупка въ земята, която опалватъ добре съ огънь, като пещь. После ту рятъ вжтре телето или агнето, напримѣръ, заедно съ кожата му, като зама жатъ отвжтре добре дупката, да не поема никакъвъ въздухъ. По тоя начинъ месото става твърде вкусно.

леднитѣ той обикаляше да види въ какъвъ редъ се намиратъ. Ако той въ време на възстанието спѣше по единъ часъ на нощьта, върху стола, подпрѣнъ само на едната си ржка, сега той дрѣмѣше или върху коня си или подпрѣнъ до нѣкое дърво.

Вечерь, когато четата заставаше на становище, нѣкои отъ момчетата пѣеха, други се разговаряха, трети се борѣха и т. н.; а Бенковски, ако нѣмаше нѣщо важно, лѣгаше малко да позаспи; но щомъ се умълчаваха другитѣ, които по-напредъ се веселѣха, ставаше вече и тръгваше да обикаля наоколо, безъ да събуди другиго отъ четата. Най много наглеждаше той конетѣ, които заничаше единъ по единъ дали всички ядатъ, нѣма ли нѣкой да му е стегнатъ колана, да е оставенъ съ гема си или да не е напоенъ. Ако се случеше да забележи нѣкой отъ поменатитѣ недостатъци, той го поправяше самъ, безъ да вика стопанина му. Много пжти съмъ го виждалъ да носи храна на гладния конь. Бѣше захваналъ по едно време да се оплаква, че отъ много говорене и отъ безсъница гърдитѣ го болѣли, задушвало го нѣщо на гърлото. Това не бѣше чудно; човѣкъ, който въ три месеца разстояние запали цѣла страна и я накара да възстане като единъ човѣкъ, трѣбваше да бжде отъ желѣзо, за да остане здравъ.

Когато се развидели добре, той разбуди четата и заповѣда да му приготвятъ коня и се стегнатъ 20—30 момчета, защото щѣлъ да отиде да разгледа укрепленията и намѣстенитѣ стражи по върховетѣ на планината. Сжщински държавенъ глава.

Като главатари надъ еледжикскитѣ възстанници бѣха: Теофилъ Бойковъ отъ Калугерово и Гено Таллията отъ Цѣрово. Тоя последниятъ бѣше прочутъ по цѣлата околия, па дори чакъ до Пловдивъ и София, по своя твърдъ характеръ и по юначеството си. Турцитѣ го наричаха Телли паша, защото ималъ власть и сила като такъвъ.

Заедно съ тия последнитѣ и съ други много още възстанници, освенъ 20 души отъ нашата чета, заминахме ние къмъ върховетѣ на планината. Мѣстото Еледжикъ или Градище не е ни село, ни пещера, ни пъкъ нѣкоя крепость. То е една мѣстность въ Срѣдна Гора откъмъ южната й страна, надъ рѣка Тополница, отъ лѣва страна на Маркова капия, като идешъ откъмъ София. Най-близкни села до Еледжикъ сж: Мухово, Цѣрово, Славовица, Веселицитѣ и п. Мѣстото е разнообразно: гори, долини, тукъ-тамъ поляни и върхове. Откъмъ Ихтиманъ Еледжикъ е защитено отъ бърдото, въ самото подножие на което се намира Маркова врата и шосето Т.-Пазарджикъ — София; а отъ другитѣ се брани отъ непроходими долини и усои. Пжтници, които минаватъ по шосето София — Татаръ-Пазарджикъ, па и по новата желѣзница, най добре могатъ да видятъ Еледжикъ. Надъ самата Троянова порта, при ханчетата. т. е. дето се захваща вече слизането изъ вѣтренския проходъ, отъ северната страна, най високиятъ връхъ е Еледжикъ. Той се вижда по цѣлата линия, отъ Вакарелъ до Паланка. Околнитѣ жители бѣха избрали Еледжикъ отъ само себе си, по предание, че това мѣсто е служило за прибѣжище и на други братя, както забелязахъ по-горе. На много високи вър-

хове стърчеха развалинитѣ на стари крепости, толкова антич
че върху стенитѣ имъ бѣха израстнали дървета, преживѣли с
вѣкъ, паднали, съборени отъ времето и почти изгнили.

Отъ върховетѣ на Еледжикъ можеше да се види още надалечъ, отколкото отъ Харамлиецъ. Ихтиманската равнина гледаше напреде ни като тепсия; а побѣлѣлата Рила, върхове на която бѣха покрити съ снѣгъ, не можеше да насити окото своето горделиво величие. Откъмъ западна страна надничатъ литѣ хребети на Стара-Планина, които сж надъ Златица; на ю тъмнѣятъ височинитѣ на Доспатъ, които едва можеха да се съ ратъ, като миражъ, презъ колосалнитѣ облаци, надвесени отг имъ. Къмъ възбунтуванитѣ села не можеше да се види дру нищо, както и по-първия день, освенъ гжсти облаци ди който се издигаше отдолу-нагоре и плуваше по хоризонта. Цѣ легиони орли и други хищни птици, подплашени отъ грозния жаръ, се извиваха високо и събрани въ купъ, като покорно ста отиваха да търсятъ прибѣжище по голитѣ скали на стария Х мусъ. Ние имахме смѣлостьта да се блазнимъ, че всички тия жари сж произведени отъ немилостивата ржка на нашитѣ реш телии бунтовници. Какво заблуждение!

Ние намѣрихме стражитѣ и укрепленията около Еледжи въ добро положение, доколкото бѣ възможно. При всички на тания на черкезитѣ, което се вършеше почти всѣки день, по дата оставаше все на наша страна. Сега, когато пристигна в нашата чета, когато гласътъ на Бенковски захвана да гър между мѣстнитѣ възстанници, тия последнитѣ забравиха вече п вото си настроение да сложатъ оржжие и опасностьта, която грозѣше. Турската войска, за която тѣ разказваха, че се яви ужъ подъ планината на шосето, бѣше изчезнала неизвестно кжде. Много проходи и пжтеки наоколо бѣха засѣчени и за шени отъ възстанницитѣ, така че мжчно можеше да влѣзе човѣ отъ единъ пжть съ конь въ лагера.

Само Маркова-капия се пазѣше отъ всички почти мухов на които се изпрати помощь още 80 души въоржжени възст ници, понеже тамъ най-много напираха черкезитѣ. Дето има нужда да се правятъ укрепления, захванаха се, а дето не бѣ поставена стража — постави се. Следъ ревизията, и еледж скитѣ възстанници останаха благодарни отъ насъ, и ние отъ тѣх Та можеше ли да бжде другояче? Бащино наследство ли имах да дѣлимъ, за да се караме? Стигаше само гласътъ на турци да се не чува: тѣ ни разваляха съгласието...

За да се потвърди съ тържественъ актъ това наше съгл сие и споразумение върху вървежа на общото дѣло, залюлѣ пъстро хоро на върха на планината, върху една зелена и ро полянка, покрита съ всѣкакви балкански цвѣтя.

Ехъ, че хоро ли пъкъ бѣше, дяволъ да го вземе! Не зн какъ подействува то на другитѣ участвуващи и присжтствува но колкото за мене, съ гордость го изповѣдвамъ — благодар се, считамъ се и досега щастливъ, че съмъ билъ щастливъ присжтствувамъ.

Ще ми възразите, че царскитѣ паради и смотрове, дето присжтствуватъ най-силнитѣ на мира сего, потъналитѣ въ злато и сърма полководци и други знатности, дето свири музика по ноти и правила, затъмняватъ съ своя блѣсъкъ хиляди ваши еледжикски хорà. Да, колкото тѣ и да сж блѣскави, колкото и да поразяватъ съ своя разкошъ слабитѣ натури — за което се и правятъ нарочно — все пакъ оставатъ чужди и студени. Всички участвуващи въ тѣхъ мълчатъ като риби, мигатъ и стоятъ, принудени сж да правятъ онова, което имъ се заповѣдва отъ по-силнитѣ, което не е тѣхно, а чуждо. Съ една речь, тѣ сж безсловесно стадо, привилегировани роби, бездушни кукли, повикани да развеселятъ другиго, когото може би и да ненавиждатъ въ душата си.

Така сжщо и освѣтенитѣ салони на баловетѣ, съ всичкитѣ имъ бѣлоржкавични кавалери и варакладосани дами, които дохождатъ за хатъръ, които лицемѣрничатъ и се преструватъ да говорятъ не онова, що е на сърдцето имъ, а онова, което ще угоди, азъ ги турямъ много по-долу отъ нашето царвуланско хоро, което тропаше върху бозалъка. Тукъ никой никого не лъжеше, нѣмаше преструвки, липсваше лицемѣрието, не сжществуваха правила и пусти етикеции. Играе ли ти се — скачай колкото искашъ; не желаешъ ли — гледай отстрана; настжпи ли те нѣкой по невнимание — кажи му: „слѣпъ ли си та не виждашъ!“ Знай, че никой нѣма да се докачи, че не си казалъ „пардонъ“ или фарисейското „извини“. Ония, които се сърдятъ, че имъ не казали „пардонъ“, които считатъ човѣка за грубиянъ, че не употрѣбява тая дума, никакъ нѣма да имъ заплаче окото, когато се приготвятъ да ти изгорятъ душицата, да те направятъ нещастенъ.

Хорото на Еледжикъ стана много по-голѣмо отколкото бѣше въ Поибрене. И самъ Бенковски не можа да се стърпи да не се залови и обиколи нѣколко пжти. Когато юнацитѣ скачаха и си забавяха краката въ бозалъка, тоя последниятъ отхвърчаше настрана, каточе го вѣеха съ вили.

Следъ това ние слѣзохме въ низкитѣ мѣста да обиколимъ лагера на семействата, арсенала, готварницитѣ и пр. Не само всѣко село бѣше се прибрало на една страна, но се дѣлѣха още на махали, както сж си били въ селото. Повечето отъ жителитѣ бѣха успѣли вече да си построятъ бждещи жилища въ планината, отъ дървета и шума, колкото да не стоятъ подъ открито небе.

Всичкиятъ имъ добитъкъ, съ твърде малки изключения, бѣше прибранъ отъ полето и се намираше тукъ. Храна следваха още да принасятъ отъ оставенитѣ си села, кой какъ може, така че бѣха се осигурили за презъ лѣтото. Жилищата бѣха построени въ една долина, край малкия и бистъръ потокъ.

Отъ селата бѣха избѣгали на Еледжикъ не само българитѣ, а и колкото турски цигани ковачи, които се намирали въ селото, и спекуланти евреи, кръчмари и бакали.

Когато преминахме край единъ отъ тия лагери, а именно край цѣровския, мисля, съгледахме на едно мѣсто, че предъ една колиба бѣха се събрали на купъ множество жени, деца и нѣколко мжже.

— Да се отбиемъ да видимъ какво става тамъ — казаха нѣколко души отъ дружината.

— Днесъ ще се кръсти въ българска вѣра единъ евреинъ, заедно съ децата си — отговори една стара бабичка, която бързаше да пристигне на мѣстото, дето се събираше множеството.

— Какъвъ евреинъ те е патило тебе, стара вещице, или си сънувала? — каза Ворчо войвода, понеже ние не знахме още, че и евреитѣ сж дошли на Еледжикъ, да търсятъ свобода!

— Ни сънувамъ, ни бълнувамъ — отговори бабата безъ да се спре. — Днесъ още ще се кръщава Аврамъ чифутина, който бѣше въ наше село дюкенджия.

Ние се приближихме до тълпата, която, като ни видѣ, разстжпи се наоколо и мѣстото къмъ вратата на колибата остана празно. Напреде ни се представи брадатъ човѣкъ, на възрасть около 40 години, който ни гледаше уплашено и трепереше цѣлъ-цѣленичъкъ. Той бѣше облѣченъ съ европейски дрехи, съ селски калпакъ на главата, върху който бѣха ушити много кръстове; а на челото му имаше залепенъ единъ отъ восъчна свѣщь. Бенковски попита тълпата, що се е събрала да прави, но като видѣ, че на всичко това е предметъ човѣкътъ съ много кръстове на главата, обърна се къмъ него.

— Ефендимъ, християнска вѣра искамъ да сторя кабулъ — каза човѣкътъ още повече уплашенъ и захвана въ сжщото време да се кръсти така неестествено, като да мѣсѣше кафе.

— Нима ти не си българинъ? — попитахме ние.

— Не, ефендимъ. Азъ съмъ евреинъ, но не падамъ по-долу отъ българинъ. Живѣя братски съ християнитѣ, а мразя и ненавиждамъ турцитѣ, като всички кучета, че и самитѣ евреи.

Селскиятъ попъ, който бѣше наздраво увѣренъ, че ние ще похвалимъ постжпката на евреина да влѣзе въ лоното на православието, което той правѣше отъ страхъ, както и горещата ревность на ония, които се трудѣха да приведатъ единъ заблуденъ въ правия пжть — приближи се до насъ и даде нѣкои обяснения по поводъ на кръщаването. Той разказа, че всичко това се приготовлява съ негово съдействие и че отдавна щѣлъ да извърши кръщението, но липсвали му нѣкои нуждни нѣща за тоя случай.

— Ей сега ще те кръстя азъ тебе, като ти опаля два ножа по дългото расо — каза Бенковски на светиня му, който не очакваше да чуе подобенъ отговоръ за ревностьта си.

На уплашения евреинъ казахме да бжде свободенъ и да слуша какво му говорятъ, а вѣрата му никому не е потрѣбна, цельта ни не е да разпространяваме християнство. Гено Теллията се задължи да внимава оттукъ нататъкъ, щото друговѣрцитѣ, находящи се на Еледжикъ, да не бждатъ притѣснявани. Евреинътъ, обаче, не ни заплати съ сжщата монета, както ще видятъ читателитѣ по-нататъкъ.

Трѣбва ли да ви казвамъ, че въ тукашния арсеналъ кипѣше деятелность, че и тукъ се дълбаяха черешови топове? Мисля, че дълги и широки описания не сж нуждни, понеже читателитѣ познаватъ вече много такива арсенали. Ще кажа само, че въ тукаш-

ния арсеналъ работѣха най-много майстори, повечето цигани, турски и български, всички на брой около четиридесеть души, главенъ майсторъ на които бѣше Стоянъ Ивановъ отъ с. Мухово. Тоя последниятъ бѣше се научилъ практически да работи иглени пушки и пищови отъ системата Лафуше. Азъ видѣхъ единъ пищовъ отъ тая система, направенъ отъ него на Иванъ Ворча, съ марка отгоре на желѣзото: „уста Стоянъ Муховченинъ на 1875 г. № I.“, който стреляше куршумъ на 400 крачки и биеше много по-добре, отколкото калпавитѣ европейски револвери, които имахме.

Еледжикскиятъ арсеналъ бѣ устроенъ отдѣлно отъ семействата въ сжщата долина покрай бистрия потокъ. Да не помислите, че главитѣ на майсторитѣ турски цигани бѣха обвити въ пъстри шалове, както трѣбваше да бжде? Тѣ бѣха турили отдавна български калпаци, по свое желание, разбира се, и дотолкова се бѣха влюбили въ тѣхъ, знайно отъ какви съображения, че не приемаха да ги отложатъ ни минута вори, въ време на тежката работа около огъня, когато българскитѣ имъ събратя не вардѣха това правило. Още повече: въ кжсо време тѣ дотолкова бѣха обикнали нашето православие, че собственитѣ имъ имена: Филджанъ, Рамаданъ, Мехремъ и пр., бѣха замѣнени съ Никола, Христо, а най-много Василъ, понеже, както е известно, циганитѣ иматъ особена страсть къмъ свети Васила. Българскитѣ цигани ги викаха съ турскитѣ имъ имена за подигравка, понеже знаяха новитѣ имъ настроения къмъ православието.

— Хемъ, Иванъ-ага, стига вече толкова — казваха тѣ сърдито. — Шега-шега, ама най-после ще ни принудите да хвърлимъ харзувалъ на пашата (т. е. на войводата.) Ние не сме вече турци...

Тия последнитѣ работѣха най-усърдно — обща черта на всички дьонмета, които обичатъ да експлоатиратъ. Не говоря за нашитѣ еледжикски цигани съ калпацитѣ, отъ които не можемъ да искаме никаква доблесть и които си продаваха вѣрата, не отъ порокъ, а отъ неволя. Освенъ черешовитѣ топове, въ еледжикския арсеналъ се работѣха още: стари пушки, ножове и пр. Чуковетѣ и пилитѣ бѣха денонощно въ движение.

Еледжикъ, дето имаше около 2000 и повече семейства, отдавна бѣше обърналъ вниманието на околнитѣ турци, най-много на Ихтиманъ, добилъ бѣ вече право на гражданство. Сношенията му съ околията подкачаха най-напредъ отъ шпионството; турцитѣ не се забавиха да изпратятъ такива, за да узнаятъ каква е работата: „московци ли има на Еледжикъ или само прости раи.“ За голѣмо съжаление е и това, че всички шпиони бѣха изключително наши българи отъ Ихтиманъ и околнитѣ български села, дето българщината е почти удавена и развратена отъ различни обстоятелства. Между другитѣ, стражитѣ бѣха хванали едно 18 годишно момче, облѣчено въ шопски дрехи, което казваше, че отивало къмъ Вакарелъ, но се изгубило по пжтя и попаднало на Еледжикъ. То бѣше облѣчено съ черкезка риза, което ни даде поводъ да се съмняваме въ неговото произхождение. Следъ дълги скинджувания, бой и мжки, то се призна най-после, че било проводено отъ черкезитѣ да разгледа Еледжикъ, колко хора има тамъ и

нѣма ли брадати комити съ кжси чибуци т. е. руси. Изпратихме го заедно съ другитѣ шпиони до панагюрския воененъ съветъ, който щѣше да имъ приложи приличното възнаграждение.

Другъ единъ шпионинъ, родомъ отъ Ихтиманъ, българинъ, на 40 години, хванахме вжтре въ лагера. На въпроса, що за човѣкъ е той и какво е дошелъ да търси, отговори ни, че името му е Кольо, изпратенъ отъ ихтиманскитѣ българи, да се допита ужъ отъ насъ какво трѣбвало да правятъ тѣ, т. е. да възстанатъ ли или да чакатъ да дойдемъ да ги освободимъ? За увѣрение, че и той раздѣля нашитѣ взгляждове, бѣше натъкналъ на кръста си два пищова. Доказа се обаче отъ други еледжикски възстанници, че въ разстояние на 2—3 деня това сжщото лице се явявало съ сжщия въпросъ въ лагера нѣколко пжти и пакъ изчезвало. Още нѣколко събрани сведения и шпионската мисия на ихтиманския пратеникъ блесна на позорното му чело. Той изгуби въ нѣколко минути и ума и дума, когато страшниятъ Ворчо войвода скръцна напреде му съ зжби и тури ржка на револвера си, да му строши предателскитѣ гърди. Ние го задържахме.

И безъ разрешението на военния съветъ, ние решихме помежду си предъ очитѣ му, да го разстреляме на другия день на върха на планината, така ча да иматъ случай да го видятъ и господаритѣ му турци. Предадохме го на стражата да го пази вързанъ, но той успѣлъ да побѣгне презъ нощьта!

— Кой го знаеше, че е такъвъ лошавъ човѣкъ — говорѣше за свое извинение невинната стража. — Помоли ни се да го отвържемъ, за да си направи цигара, а после гледаме че избѣгалъ!.. Разбира се, че уплашенитѣ ни неприятели, които следѣха нашитѣ движения отъ единъ часъ разстояние като диви ястреби, бѣха въ пълно течение на всичкитѣ ни работи.

Събранитѣ пари отъ разни даждия, които кметоветѣ нарочно задържаха още отъ по напредъ, за да не ги даватъ на турското правителство, минаха въ нашата каса, срещу приемането на които Маринъ Шишковъ, съкровищникъ, издаваше разписки. Тѣ ги даваха на насъ за да ги употрѣбимъ за обща работа, а най-вече за купуване на оржжие.

Една недѣля се минаваше вече, откакто бѣхме възстанали, а освенъ съ Панагюрище, Копривщица и други нѣкои близки пунктове, съ които се споразумявахме, нищо положително не знаехме какво става по другитѣ села и пунктове въ IV окржгъ. Що ставаше напримѣръ въ Пловдивъ, Т.-Пазарджикъ, Батакъ, Перущица, Карлово и пр.? Дали тѣ бѣха възстанали или така сж си останали прости зрители? — И това ние не знаехме. Не говоря за останалитѣ три окржзи: Търново, Сливенъ и Врачца. Всѣки день отъ нашия лагеръ тръгваха за разни страни множество куриери, но ни единъ отъ тѣхъ не достигаше назначеното мѣсто. Едни се връщаха отъ нѣколко часа разстояние, като казваха, че човѣкъ трѣбва да бжде птица, за да прехвръкне презъ турскитѣ пълчища, които пъплѣли като мрави навсѣкжде; а други се не връщаха никакви, вѣроятно убити или избѣгали. И така, пълна неизвестность на всѣка крачка, отъ което можеха да се съставятъ непри-

ятни заключения; но ние тълкувахме още всичко въ наша полза. Вѣрата и светата надежда царуваха още.

Вечерьта на 26 априлъ получихме известие отъ с. Бѣлово, че околнитѣ български села сж готови да дигнатъ оржжие: но нищо не се решавали да предприематъ додето не видѣли съ очитѣ си външна сила или нѣкой български войвода.

Въ програмата на нашата чета влизаше да тръгнемъ за Бѣлово незабавно.

Както въ Петричъ, така и тукъ, еледжикскитѣ възстанници се възбунтуваха, щомъ чуха, че ще ги оставимъ и заминемъ за Бѣлово. До срѣднощь продължиха убежденията и придумванията между тѣхъ и насъ, че ако и да ги оставимъ сега, пакъ ще се върнемъ на втория день. На Гено Теллията и на Теофилъ Бойковъ бѣше поржчано да управляватъ еледжикския лагеръ до нашето възвръщане и да гледатъ да не се породи несъгласие.

Въ полунощь, когато чуковетѣ въ арсенала бѣха млъкнали, когато всички бѣха заспали, съ изключение на нѣколко души и на стражата, ние потеглихме за Бѣлово съ цѣлата чета. Тукъ-тамъ изъ долинитѣ и между гжститѣ дървета около лагера свѣтѣха още огньове, около които бѣлобради старци мислѣха, съ кжси лулички въ ржце. По-нататъкъ се слушаха изъ влажната долина тънкитѣ гласове на малкитѣ пеленачета, които не можеха да утърпятъ на студената балканска нощь. Напусто хрипливиятъ гласъ на грижливата майка тананикаше: „нани, нани, мама!"

Не безъ трудъ и мжки се смъкнахме ние отъ планината въ полето. Колкото разработени, макаръ и хайдушки пжтеки, водѣха къмъ Еледжикъ, бѣха запушени и задръстени отъ възстанницитѣ, както казахъ вече, и по тая причина ние трѣбваше да обикаляме изъ непроходимитѣ долини. Като слѣзохме долу въ полето и се преброихме, видѣхме, че до десетина души другари липсваха, които не че бѣха избѣгали, но се изгубили изъ гората. Тѣхнитѣ подсвирквания и викове, да ги чакаме и да имъ се обадимъ накжде сме, дестигнаха до нашия слухъ. Оставихме нѣколко души да ги дочакатъ, а четата се отправи за Вѣтренъ, отдето ни бѣше пжтьтъ за Бѣлово.

Тайно отъ другитѣ, Бенковски поржча на Ворча войвода и на И. Мачева да запалятъ околнитѣ села: Дере-Орманъ, Паланка, Славовица и пр., жителитѣ на които се бѣха изселили или избѣгали, както напримѣръ турското село Паланка, а въ нѣкои стояха още по една часть. Подиръ двадесеть минути ние вече имахме изкуствена месечина. Запустѣлитѣ села, въ които по-напредъ се чуваше виенето на кучетата, които се тъмнѣеха съ своитѣ овошки и стени и въ които хъркаха само нѣколко сакати и ослѣпѣли старци и баби, пламнаха като катраненъ мѣхъ.

...Страшна и грозна, а нѣкакъ и величествена бѣше картината. Бученето на нощния пожаръ, съпровожданъ отъ жалното виене на нѣколко стотинъ кучета, трещенето на сухия материалъ, огненитѣ конусообразни стълбове отъ свѣтли искри, които се издигаха въ синитѣ небеса и се сѣеха нашироко по разеленеленото поле и пр., поразяваха всѣкиго. Околнитѣ предмети, почернѣлитѣ доскоро точки, върховетѣ на Срѣдна-Гора, които до това

време плашеха всѣкиго съ своята мрачна неизвестность, сега с
виждаха въ всичкото свое величие, служеха за украшение на та
нощна сѣдянка. Бледнитѣ физиономии на нашата дружина, кояте
като не знаеше кой е авторътъ на пожара, мислѣха, че неприятел
е наблизо, се познаваха отдалечъ: игла, хвърлена на земята, м
жеше да се види. Огъньтъ се увеличаваше отъ минута на минут
и осветяваше нашия пжть за Бѣлово.

Достигнахме до софийското шосе, по което и тръгнахме към
Вѣтренъ; но скоро трѣбваше да се простимъ съ неговата равнин
защото тритѣ жици на телеграфа между Т.-Пазарджикъ и Софи
които бѣха изпокжсани отъ мѣстнитѣ възстанници още въ пъ
витѣ дни на бунта и разхвърлени по пжтя, се посплетоха въ кр
ката на конетѣ ни и ги плашеха съ своитѣ тънки звукове. Мн
зина всадници за пръвъ пжть се намѣриха търкулнати на земят

Пожарътъ малко-помалко се закриваше задъ гърбоветѣ
отъ височината на околнитѣ рътлини, така че слабата му свѣ
лина, умалена отъ разстоянието, малко ни улесняваше въ пжт
ването. Но не бѣ само това: мраченъ облакъ, който още о
вечерьта се помайваше около върховетѣ на Рила и качеството
който се познаваше отъ последователната свѣткавица, не се
бави да покрие и нешия хоризонтъ. Силенъ дъждъ плисна
вали и нашата посока къмъ Бѣлово се поколеба.

Забележителна е тая нощь между 26 и 27 априлъ. Тя
остане отбелязана съ кървави слова въ хронологията на апри
скитѣ борби за свободата, както Вартоломеевската нощь за пр
тестантитѣ, защото тогава се отвори небето и даде воля на он
непрестанни поройни дъждове, лапавици и най после дебе
снѣгъ (8 май), които нанесоха последния ударъ на нашитѣ
така неприготвени възстанници. Това бѣ ужасно противно и жесто
отъ страна на свети Илия и на неговото висше началство. На
априлъ почна тоя дъждъ и чакъ на 10 юни престана (азъ гово
за планината). Нему се дължи избиването до кракъ на всич
находящи се тогава по Балкана възстанници, отъ Маркова-вра
до Чалжкавакския боазъ Разбити и разгонени отъ всѣкжде,
свещено предание, потърсиха тѣ прибѣжище въ старня Балкан
въ неговата благословена шума, която бѣ ставала ужъ майка
много юнаци. Вижда се работата, че тая сжщата „шума" е би
жадна за червена кръвь, и случай й се представи презъ 1876
за да се напие. Кой какъ стжпи въ благословения Балканъ,
се върна вече назадъ. Не се върна той затова, защото студена
мъгла, която квартирува по върховетѣ му цѣли два месеца,
престанниятъ дъждъ, снѣгътъ, по който ловѣха всѣки прибѣгнал
като заякъ, чакмаклиитѣ шишенета, въ които барутътъ се бѣ
преобърналъ на вакса, и редъ други препятствия, всички събра
на едно мѣсто — чинѣха хиляди пжти повече, отколкото сами
башибозуци. Тия последнитѣ скоро узнаха това и почнаха да н
падатъ безъ ни най малко предпазване.

Засега толкова. По-после ще говоря по-напространно за тов
а сега ще забележа за знание само тоя истински фактъ, че апри
ското възстание се потуши не толкова отъ башибозуцитѣ, колко

отъ жестокото време. Разбира се, че това не прѣчеше на неприятеля, неговитѣ пушки бѣха шаспо, шнайдеръ и винчестеръ.

Следъ поражението и самитѣ турци признаваха тая истина. Тѣ, както и нѣкои отъ нашитѣ заблудени братя, които обичатъ да вмѣсватъ Бога и въ сждбата на своя алъшъ-веришъ, говорѣха де седнѣха и станѣха, че умразнитѣ комити не били угодни и всевишниму, който благоволилъ да даде снѣгъ на 8 май, нѣщо нечуто и невидено до него време. Чудни заключения и понятия! Ако Всевишниятъ Творецъ, който гледа отъ високо на дребнавитѣ земания и давания на грѣшното човѣчество, е дотолкова капризенъ, повече и отъ единъ земенъ монархъ, нѣщо, за което утвърждаватъ не само глупавитѣ лицемѣрни фанатици, а и педантитѣ теолози, ние сме принудени да се поколебаемъ въ неговото божествено безпристрастие и да дойдемъ до следнитѣ прискърбни заключения: че кървавото отмъщение, злобата, убийствата и пр., които се забраняватъ на слабия смъртенъ, изложенъ на гладория и всѣкакви други бедствия, и които се наказватъ отъ два кодекса — моралния и светския — сж позволителни за Всевишния и Всемогущия!

IV

Ние отдавна бѣхме се замотали въ една гжста, но равна гора, въ околностьта на с. Вѣтренъ, въ която попаднахме почти несъзнателно. Въ кжсо време не се виждахме вече единъ съ другъ. Никой не знаеше накжде отива, всѣки вървѣше къмъ оная страна, кждето го влѣчеше коньтъ и дето гората бѣше по-рѣдка. Дружината се разпръсна като дребни пилета въ това сухоземно море, а дъждътъ следваше своя пжть. Всички викаха за помощь, рогове и свирки пищѣха на четири страни и нѣколко пушки се изгърмѣха, които послужиха най-много за събирането на разпилѣната чета. На разсъмване достигнахме р. Марица, която преминахме презъ дървения мостъ. Недалечъ отъ лѣвия ѝ брѣгъ, близо до пжтя имаше турско беклеме или друго нѣкое здание — не мога да си припомня сега добре — което ние така сжщо запалихме.

Въ Голѣмо-Бѣлово, село чисто българско, макаръ и да се намира на разстояние не повече отъ петь и половина часа отъ гората Еледжикъ, по причина на времето ние пристигнахме малко преди обѣдъ, измокрени и изморени. Преди да отидемъ въ Бѣлово, трѣбваше да минемъ презъ с. Сестримо, така сжщо въ политѣ на Родопитѣ, населено само съ българи, което бѣше на пжтя ни. Както му е редътъ, изпратихме най-напредъ двама души пратеници, да известятъ, че българскиятъ войвода отъ Панагюрище желае да влѣзе въ селото имъ и иска тѣхното съгласие за това.

Около двадесеть минути следъ заминаването на нашитѣ двама пратеници за с. Сестримо, ехото на черковното клепало се раздаде надѣсно отъ пжтя и водачитѣ ни обясниха, че това е клепалото на с. Сестримо, което ние не можехме да видимъ по при-

чина на гжстата мъгла, макаръ и да се намираше то твърде наблизо.

— Жителитѣ на селото, мало и голѣмо, които се стекоха да излѣзатъ да ни посрещнатъ, се спрѣха край селото да чакатъ свещеницитѣ, додето си облѣкатъ одеждитѣ — извикаха отдалечъ двамата наши пратеници, които ни посрещнеха надъ селото.

Ние се наредихме парадно, двама по двама, пѣвцитѣ запѣха марша и Бенковски изтегли сабята. Населението ни срещна отвънъ селото, по начинъ твърде тържественъ, начело съ духовенството и съ черковнитѣ хоругви. Всичко живо въ Сестримо присжтствуваше тукъ.

Нека ми бжде позволено да се не впущамъ тукъ въ подробности, да не описвамъ сълзитѣ на народа, възклицанията, радостьта и пр. Читателитѣ знаятъ вече това отъ посрѣщането ни въ Мечка, Поибрене и Петричъ. Освенъ това, Бѣлово е наблизо, дето си запазвамъ правото да поговоря по-напространно. По желанието на жителитѣ отъ селото, ние се отправихме съ цѣлото население къмъ божия храмъ, за да се отслужи литургия за успѣха на българското оржжие. Байрактарьтъ съ знамето и момчетата, въоржжени, сабитѣ на които дрънкаха по черковнитѣ тикли, влѣзоха вжтре въ храма, въ който се натискаше народътъ.

— Охъ, Боже, Исусе Христе! като насъне само чувахме, че въ света Русия христолюбивото воинство влизало съ саби въ черкова. Живи бѣхме да видимъ това и въ нашето село! Да живѣете, братя! — говорѣше единъ старецъ отъ селото, вънъ отъ себе си.

Въ време на богослужението Бенковски бѣше навелъ глава съ скръстени ржце предъ иконата Божа Матерь и отъ минута на минута се кръстѣше твърде благоговѣйно, което правѣше още по-голѣмо впечатление на населението. Когато, обаче, се представи единъ отъ свещеницитѣ напреде му и го попита желае ли той да му се спомене името въ светата литургия, благоговението му пакъ се наруши и Бенковски си стана пакъ Бенковски.

— Когато умра, можете да направите това, а докато съмъ живъ още, благодаря — отговори той посвоему.

Въ Сестримо не се маяхме много. Щомъ се дадоха нужнитѣ наставления на жителитѣ му, потеглихме за Бѣлово, при всичкитѣ имъ молби, поне да хапнемъ нѣщо, споредъ българския обичай, за да иматъ право да ни считатъ за гости. Съ насъ тръгнаха мнозина въоржжени хора отъ Сестримо, заедно съ двамата селски свещеници, Георги и Христо, и първенцитѣ: Никола Георгевъ, Христо Янакевъ, Христо Поповъ и др., които приемаха на драго сърдце да вървятъ съ четата, не за друго — споредъ мене — освенъ да продадатъ малко чалъмъ предъ своитѣ съседи — бѣловчени.

Бѣлово бѣше напреде ни. Неговитѣ жители знаеха вече отъ изпроводенитѣ пратеници, че Бенковски войвода наближава да влѣзе въ селото имъ. Както е известно на читателитѣ, въ това село има станция за Хиршовата желѣзница, тукъ е краятъ на цариградската линия, тукъ е управлението на експлоатацията на горитѣ, тукъ се намираха много изтънчени европейци: нѣмци, ита-

...янци, френци, гърци и пр., най-после тукъ въ това село ние ...ѣхме да се съприкосновемъ съ цивилизовани хора, които иматъ ...зможность да запознаятъ съ насъ цѣлия образованъ свѣтъ. ...о защо, ние трѣбваше да бждемъ ангели въ това село, да се ...рдимъ като отъ огънь, да не дадемъ поводъ да ни нарекатъ ...рвари, плячкаджии и пр., което повечето иностранци сж готови ... направятъ за най-нищожната причина, стига да имъ се обещае ...ра хлѣбъ и стига да могатъ да блеснатъ между своитѣ съоте...ственици въ Европа съ нѣкои фантастични сцени отъ басно...овния изтокъ.

За тая цель ние отидохме при Бенковски двама съ секре...ря Т. Георгева, като го посъветвахме да не бжде толкова строгъ ...едъ европейцитѣ и да се предвардва изобщо, защото всички ...гледи ще бждатъ обърнати къмъ него.

— Всички ще ги извържа, като кучета, и никому нѣма да ...зволя да ме види въ очитѣ — отговори Бенковски сърдито. — ... единъ тѣ сж наши неприятели и шпиони на Турция и на своитѣ ...авителства.

Следъ дълги убеждавания той ужъ се съгласи, че нѣма да ...ави никакви дързости и почна да туря въ поредъкъ своята ...иформа, за която цель спрѣ и дружината да направи сжщото.

Сега Бенковски заприлича на сжщи войвода, по своитѣ ...ехи, на което по-напредъ не обръщаше твърде голѣмо внима...е. Хвърли отъ себе си измокрения ямурлукъ и мушама и остана ...но по униформа, която се състоеше: отъ черъ астраганенъ ...лпакъ, половината облѣченъ въ червено сукно, съ златенъ ...въ отпредъ, китка паунови пера, забодени надъ лева, жълтъ ...риненъ кордонъ,ързанъ отъ рамото му до калпака; кжсъ ...ртукъ отъ зеленъ шаякъ, съ червена яка и жълти копчета, ...ищипнатъ въ тънката му снага; бѣли тѣсни беневреци, сжщо ...ъ шаякъ, съ тънки сърмени ширити отстрана и обутъ съ ви...ки ботуши до надъ колѣнетѣ му. Оржжието му се състоеше ...ъ два револвера съ бѣли кокалени дръжки, окачени на скжпи ...иъци и гайтани отъ двѣтѣ му страни, съ сребърна сабя и съ ...шка система винчестеръ. Презъ раменетѣ му имаше още пре...тнати: чанта за писма, бинокълъ, компасъ и други дреболии. ...ичко това, наредено, му придаваше съвършено бунтовнически ...гледъ. Лицата отъ щаба имаха горе-долу сжщата униформа ...ъ по-просто качество.

Най-представителнитѣ момчета отъ четата, които се гордѣеха ... черни кавърджикъ мустаци — символъ на юначество, раз...раха своитѣ коне и завзеха мѣстото на авангарда. Тѣ щѣха да ...разятъ най-напредъ бѣловчени и европейцитѣ съ своята пред...авителность. Нѣма нужда да ви разказвамъ, че тѣхнитѣ му...аци отдавна стърчеха като рогчета. Подиръ тѣхъ потегли кръ...оносецътъ отецъ Кирилъ съ разчесана брада по гърдитѣ му и ... разплетени черни коси, закопчанъ и нареденъ съ подобава...то за сана му смиреномудрие. Той имаше брада дълга около ...ловинъ аршинъ. По-нататъкъ Крайчо Байрактарь, който съпер...чеше заслужено между дружината съ ястъклиитѣ си руси мус-

таци, бѣше извадилъ малко огледалце и, обърнатъ гърбомъ, предаваше на своитѣ любимци геврекообразна форма.

— Бай Крайчо! бѣгай настрана да не ме убодешъ съ рогчетата си — казваше единъ майтапчия възстанникъ, подъ носа на когото нѣмаше ни единъ косъмъ.

Наредени двама по двама, съ голѣмъ тактъ и пѣсни, тръгнахме ние къмъ Бѣлово. Сивиятъ атъ на Бенковски, който той тукъ възседна за прьвъ пжть, се изправяше на заднитѣ си крака всѣка минута. Като се изпрѣчиха вече напреде ни кжщитѣ на Бѣлово, съгледахме презъ мъглата нѣколко души вьоржжени, които, безъ да ни съгледатъ, тичаха насреща ни; но като ни видѣха, спрѣха се на мѣсто и бързо се раздѣлиха на две колони, отъ двѣтѣ страни на пжтя. Тия последнитѣ, на брой около 15—20 души, бѣха депутация на славянската колония въ Бѣлово: далмантинци, сърби и пр., не отъ ученитѣ и сититѣ, а отъ работницитѣ и идеалиститѣ, хора отъ срѣдна ржка. Въ тѣхното число имаше и много италиянци. Мнозина отъ тѣхъ бѣха турили на главитѣ си и български калпаци, съ кръстове и левове. Тѣ бѣха развълнувани и трогнати отъ насъ, цѣли-цѣленички треперѣха и гледаха съвсемъ по войнишки войводата, каточе той да бѣше тѣхенъ началникъ.

Щомъ ние ги наближихме на нѣколко крачки, оглушително „живио" и „вива капитанъ Бенковски!" — гръмна изъ въздуха. По-нататъкъ ни срещнаха българскитѣ младежи, така сжщо вьоржжени и не по-малко възхитени. Мало и голѣмо бѣше трогнато отъ нашето внезапно появяване, всички тичаха насреща ни гологлави, червенитѣ фесове се хвърляха изъ кальта, раздрани на парчета.

Но и не бѣха само българитѣ и славянската колония въ Бѣлово, които се възхищаваха. Въ тѣхното тържество взеха участие и другитѣ европейци, дори и гърцитѣ. Тия последнитѣ, т. е. европейцитѣ, махаха отдалечъ съ шапкитѣ си, а женитѣ имъ, които се трупаха по прозорцитѣ — съ бѣлитѣ си кърпи. „Да живѣй," „живо", „вива", „ура", вървѣха изедно.

...Четата тържествуваше; тя бѣше въ апогея на своята слава; мустакатитѣ възстаници опъваха краищата на своитѣ мустаци и вѣроятно съжаляваха, че не сж по-дълги; пѣвцитѣ напъваха гърди да привлѣкатъ повече очи върху си, други разигравaха конетѣ си все за сжщата цель; но всичко напусто: тѣ бѣха съзвездие; голѣмото свѣтило бѣше Бенковски; той ставаше по-величественъ отъ минута на минута, коньтъ му стжпваше на пара, той бѣше предметътъ на овациитѣ, той изпитваше най-стремителнитѣ и любопитни погледи, за него се извиваха много нѣжни вратове, да го изглеждатъ отъ петитѣ до коситѣ.

Помня още изражението на неговото лице. Ако той бѣше натура слаба и отстжпчива, лесно можеше да изгуби присжтствие на духа въ тая шарена тълпа, която го зѣпаше съ отворени уста. Напротивъ, той не претърпѣ никаква промѣна, а можа още и да поддържа своето подобаващо достойнство. На всички тия възклицания и приветствия той отговаряше хладнокръвно съ клюмване на главата си и съ махването на сабята си, която държеше въ

кната си ржка. Може би да обърнѣше той повече внимание на я сърадвания, ако бѣше пророкъ и знаеше, че това блѣскаво срѣщане въ Бѣлово, на 27 априлий, е последното отъ нашето руване!...

Четата премина презъ главната улица или чаршия, посрѣдъ южеството, и се спрѣ на мегдана предъ дома на многострадаля отпосле отецъ Михаилъ Радуловъ. Бенковски и по-главнитѣ ца отъ щаба бѣха поканени отъ далматинеца Иванъ Шутичъ, въ щата му на закуска; а на конетѣ се даде ечмикъ, който донеха бѣловчени. Щомъ се спрѣхме, първа заповѣдь се издаде къмъ ловскитѣ възстанници да скжсатъ телеграфната жица на станция, както и да разваляrъ нѣколко мостове на линията. Каза имъ се е да изловятъ и всички турци, находящи се въ Бѣлово, заедно съ птиитѣ на станцията. Бѣловчени, както всички други хора, дето явяваше най-напредъ нашата чета, помислиха, че турското царво е вече струполено, нѣма отъ какво да се боятъ, докато въ лото имъ е Бенковски; та затова тѣ награбиха мотики, брадви, жжия и се затекоха къмъ станцията, която е наблизо къмъ село. Съ тѣхъ заедно отиде и Крайчо Самоходовъ.

Разбира се, че тая мѣрка нѣмаше въ себе си нищо стратеческо, защото ако линията и телеграфа се скжсатъ на Бѣлово, до Сарамбей, 3 часа разстояние, си оставаха здрави; но нали работата да правимъ пакости? — всичко се оправдава.

Следъ малко машинитѣ на телеграфътъ се търкаляха навънъ, озина отидоха по пжтя къмъ Сарамбей да развалятъ линията. чалникътъ на станцията, старъ нѣмецъ, съ баронска титла, пока да ни напомни нѣкои параграфи отъ капитулациитѣ и отъ гламентитѣ на железницата: но Крайчо Самоходовъ го покани има добрината да не се приближава, защото ще стане нужда употрѣбимъ и ние своитѣ параграфи. И надутиятъ нѣмецъ отжпи отъ своитѣ овѣковѣчени права.

Заптиитѣ отъ станцията се затвориха на горния етажъ и ма не искаха да чуятъ, че, ако се предадатъ, ще постжпятъ агоразумно.

— Да се запали станцията и да се избиятъ всички непорни! — отговори Бенковски, когато отидоха нѣколко души бѣвчани да го питатъ какъ да постжпятъ съ непокорнитѣ.

Следъ малко пушкитѣ затрещѣха и станцията пламна отъ тири страни. Заптиитѣ бидоха избити; но юначеството не таваше на наша страна, а на тѣхна, защото тѣ, макаръ да бѣха ганци, пакъ умѣеха да измратъ мжченически, не преклониха ава да се предадатъ. Единъ отъ тѣхъ, арапинъ, се хвърли отъ анието на земята, но бѣ застрелянъ посрѣдъ Марица, като бѣше. Неговиятъ пъстъръ атъ се подари на единъ нѣмецъ, Алехтъ, който тръгна съ нашата чета и за когото ще говоря подолу.

Находящитѣ се въ Бѣлото европейци, нѣмци, италиянци, рци и пр., искрено или отъ страхъ и проста учтивость, не заьсиѣха да дойдатъ на посещение, облѣчени парадно, безъ да аятъ, че нѣмаше кой да обърне внимание на тѣхнитѣ вратоьзки и сетрета. Тѣ ни поздравиха съ успѣха на възстанието,

сърадваха ни и нагледъ се показваха, че повече сж възхитени и отъ самитѣ българи. Бенковски имъ отговаряше, кое на италиянски и полски, кое чрезъ други, които служеха за преводачи. Азъ се много бояхъ да не би тия пусти етикеции и маймунджулъци да дотегнатъ най-после на Бенковски, който ще оскърби гоститѣ. Направо той не имъ каза нищо, но все пакъ не можа да се стърпи да не покаже нѣкои дързости.

Въ това време на разговора съ тѣхъ той надничаше отъ минута на минута презъ прозореца да гледа четата, която, както казахъ, се бѣше спрѣла предъ дома на попъ Михаила. Вижда се работата, че той забеляза нѣкоя нередовность между дружината и искаше да каже нѣщо, но прозорецътъ не се отваряше. Опъна той единъ пжть, опъна два, а прозорецътъ не се отваря. Безъ никакви предварителни извинения и много-много мислене, той стисна юмрука си и прасна стъклото колкото може, което попада на малки парчета. Пъхна главата си презъ дупката, изкомандва нѣщо съ строгъ тонъ и, като се обърна къмъ уплашенитѣ гости, които се спогледаха подъ вежди, почна пакъ прекжснатия разговоръ, каточе нищо не бѣ се случвало.

Понеже бѣхме издали заповѣдь всички находящи въ Бѣлово турци да се хванатъ и обезоржжатъ, нѣкойси Тратникъ, словенинъ, инспекторъ на горитѣ, дългата брада на когото достигаше почти до пояса, поиска ауденция отъ стражата, че иска да се види съ войводата, комуто ималъ да говори важни работи.

— Дойдохъ, господинъ капитане, да искамъ пассъ за моя Саида, да се пусне отъ вашитѣ стражи, заедно съ свое оржжие — каза Тратникъ съ такъвъ тонъ, каточе искаше отпускъ отъ своя шефъ.

Саидъ бѣше турчинъ, гавазинъ при просителя.

— Кой си ти и на какво основание искашъ да ти се даде това право? — попита Бенковски и стисна изново юмрука си.

— Я съмъ слованинъ, господине, инспекторъ на горитѣ и подданикъ на Негово Австрийско Величество — отговори Тратникъ, който употрѣби ударение надъ височайшата титла.

— Ако ти се нѣмецъ и ако твоятъ господарь е неограниченъ деспотъ въ земята си, азъ съмъ българинъ и немилостивъ бунтовникъ въ страната на своето бащино огнище! Азъ заповѣдвамъ тукъ — извика Бенковски по-страшно и сложи ржката си върху масата толкова силно, че пълнитѣ съ млѣчно кафе чаши изпопадаха на земята. — Скоро да доведешъ турчина, че ей сега ще метна вжжето на врата ти!...

— Слушамъ, господинъ капитане... — отговори той и русата му брада се разлюлѣ.

Следъ малко Саидъ бѣ доведенъ при насъ отъ двама бѣловчени, които носѣха оржжието му.

Много подаръци, състоящи се отъ оржжия, телескопи, седла, коне и пр., приехме ние отъ европейцитѣ. Съкровищникътъ на четата, М. Шишковъ, който бѣше изсипалъ една торба бѣли меджедии върху една маса, канѣше всички притежатели на подаренитѣ нѣща да имъ заплати, но тѣ не приеха по благороденъ

начинъ, дори и за ония оржжия, които ние имъ поискахме да ни продадатъ, понеже имахме голѣма нужда отъ тѣхъ.

Приемането на посещенията продължи около единъ часъ. Разни личности дойдоха да поздравятъ войводата. Въ тѣхното число имаше и единъ сърбинъ, който дойде само затова, да прочете на Бенковски една ода, посветена нему. Тя се захващаше така, че тъменъ облакъ се подалъ отъ града Панагюрище, посрѣдъ който летѣлъ орелъ съ огнени крила. Облакътъ не билъ друго нищо, освенъ нашата хвърковата чета, а орелътъ — Бенковски и пр. Докато сърбинътъ прочете тия стихове, три пжти се спира да трие сълзитѣ си. Той казваше, че били написани отъ него; но не вѣрвамъ да е живѣлъ нѣкога въ Бѣлово поетъ.

Подиръ сърбина влѣзе при войводата единъ българинъ, облѣченъ съ панталони, на възрасть около 45—50 години, който водѣше за ржката си едно младо момче, хубаво като момиче, на възрасть 20 — 33 години, съ кжса сабличка, обесена на лѣвото му бедро.

— Български велможи и войводи! — каза стариятъ човѣкъ и тури ржката си върху главата на младото момче. — Това е моето скжпоценно богаство; това само азъ мога да дамъ за въ полза на милото ни отечество! Оставямъ го на вашитѣ ржце; употрѣбете го, за каквата работа го намѣрите достоенъ. Името му е Владимирчо, мое любезно дете.

Бащата на Владимирчо, който говори още много въ патетиченъ тонъ, се казваше Нено, старъ учитель въ Пазарджикъ. Синъ му Владимирчо се прие въ нашата чета за писарь и преводачъ отъ френски езикъ, който той познаваше. Бенковски мислѣше, че единъ день, рано или късно, ще дойдатъ при насъ европейски кореспонденти и пратеници, както това ставаше съ другитѣ възстаници въ Херцеговина и Босна.

Когато поискахме оржжието и на далматинеца, Иванъ Шутича, хубаво лафоше и револверъ, които се виждаха закачени на стената, да ни го продаде, той отговори, че по-скоро би склонилъ да даде главата си, отколкото своето любимо оржжие.

— Защо ти е тебе оржжие, когато ти ще вървишъ за Одринъ? (Повечето европейци отъ Бѣлово бѣха се приготвили да бѣгатъ въ последния градъ, щомъ възстане и Бѣлово) — казаха нѣколко гласа отъ дружината.

— Да вървя за Одринъ? — Това е унижение за мене, господа — извика Ив. Шутичъ малко сърдито.

— Да вървя за Одринъ, значи да бѣгамъ отъ защитницитѣ на свободата, отъ моитѣ братя славяни! Азъ напущамъ и кжща, и работа и заедно съ жена си ще дойда съ вашата чета...

Бенковски, както всички, пламнахме отъ радость, като видѣхме, че не само и чужденцитѣ съчувствуватъ на нашето дѣло, а и тѣхнитѣ жени.

— Запиши, че днесъ, на 27 априлий, къмъ нашата чета се присъединява и госпожата на Ив. Шутича, Мария Ангелова, родомъ наша българка, името на която ще остане записано въ историята — каза ми Бенковски тържествено, понеже знаеше, че държа бележки.

Мария Ангелова или Ионка, млада жена на 17—18 години, е родомъ отъ Т.-Пазарджикъ. Отдавна тя бѣше си свързала бохчичката, готова за пжть, да върви заедно съ мжжа си Иванъ Шутича.

Но не бѣше само Ив. Шутичъ и неговата жена, които изявиха желание да дойдатъ съ нашата чета. Кръстю Неклановичъ, тоже далматинецъ, който се бѣше облѣкълъ въ българска хъшовска форма, съ голѣмъ калпакъ на главата отъ ярешка кожа и съ сърменъ кръстъ, отдавна чакаше за ауденция, да му се запише името въ числото на момчетата. Сжщото направиха и други далматинци: Сава Андреевичъ, Стефо, братътъ на Кръстя, Георги Неклановичъ, Иванъ Неклановичъ, единъ германецъ на име Албрехтъ и други, имената на които за жалость не помня. Тѣ бѣха отъ насъ повече обрадвани, че имъ се представя случай да дойдатъ съ нашата чета, да прекаратъ нѣколко деня воленъ животъ. Споредъ думитѣ имъ, много славяни щѣли да дойдатъ още, но се намирали вънъ отъ Бѣлово по бичкийницитѣ. Ние имъ дадохме добри коне и други потрѣбности.

— За госпожата да изберете най-добрия атъ, който да бжде кротъкъ — заповѣда Бенковски.

Не говоря тукъ и за нашитѣ българи, които само по себе си се разбира колко трѣбваше да ламтятъ, за да дойдатъ и тѣ съ нашата чета, когато това сжщото ставаше съ чужденцитѣ.

Случайно въ Бѣлово се намираше по това време и Георги Консуловъ, отъ Т.-Пазарджикъ, познатъ нашъ деецъ още по агитацията на априлското възстание и по-отдавнашенъ приятель на Левски.

Нѣма нужда да ви разказвамъ, че когато чужденцитѣ и ония, които онзи день се научиха за сжществуването на комитета изъ България, се радваха какво приятно впечатление трѣбваше да изпита г. Консуловъ отъ появяването на ония, за които е бълнувалъ цѣли години. Той ни подари единъ конь и други още нѣкои потрѣбности. Едно само бъркаше на г. Консуловъ, а именно, че той впадаше въ оная категория патриоти, които азъ нарекохъ съчувственици въ първата часть на „Запискитѣ“ си. Когато наближи време да тръгваме, г. Консуловъ захвана да чести ту навънъ, ту навжтре. Нѣщо го безпокоеше, което той не смѣеше да каже. „Да живѣйте, братя!“ „Дързость“! — говорѣше той на влизане и излизане при насъ.

— Вие, бай Консуловъ, какво току се смущавате, да нѣма нѣкаква опасность — попита Бенковски.

— Че нали ще вървимъ ужъ; пъкъ време не остава — отговори той.

— Накжде ще вървите? Имаме още време — попита Бенковски втори пжть, като мислѣше, че бай Консуловъ говори за тръгването на нашата чета.

— Вие възъ една страна... а ние възъ друга трѣбва да отидемъ... Навсѣкжде трѣбватъ хора — отговори г. Консуловъ, не безъ зачервяване и самопризнание, че той не е въ състояние да се мѣри съ буйнитѣ глави.

Той не смѣеше да именува съ най-подходящето слово своето [з]минаване за Пазарджикъ, слово, което, както и да тълкуваше, [п]акъ щѣше да излѣзе: „Бѣгаме"...

Та кривъ ли бѣше бай Консуловъ за това? Можеше ли той [да] тръгне съ насъ? Неговото положение въ обществото, авторитетътъ му и пр., които го правѣха виденъ човѣкъ, говорѣха съвсемъ противното. Ако той напуснѣше всичко това и тръгнѣше подъ нашето знаме, щѣше да наруши едно общо правило, една доказана истина: богати и учени хора да презиратъ своя животъ, нѣщо невъзможно и нечуто до него време. Азъ молебствувамъ за всички наши богати да бждатъ като бай Консулова, да направятъ половината отъ онова, що е той извършилъ.

Въ стаята, въ която се приемаха посещенията, освенъ Бенковски и щаба му, присжтствуваха още кръстоносеца на четата, попъ Михаилъ и двамата свещеници отъ с. Сестримо. Всички варъха приличие, никой не се отпущаше да говори на дълго. Тия последнитѣ скжпо заплатиха отпосле за своята ревность. Попъ Михаилъ е битъ толкова, колкото ни единъ българинъ. Попъ Георгя отъ Сестримо обесиха въ една воденица, а сестримската черковица, въ която влѣзохме съ знамето, изгориха.

ГЛАВА V

Потъпкване на възстанието

I

Следъ два-три часа бавене въ Бѣлово, следъ пладне хвърковатата чета потегли за с. Вѣтренъ. Къмъ другата страна, за Пазарджикъ, Батакъ или Брацигово ние не отидохме по две причини. Първо, че на тая страна, споредъ увѣрението на бѣловчени, не било възможно да се отиде, защото турцитѣ, башибозуци и войска, пъплѣли вече; а второ, че получихме писмо отъ Копривщица, подписано отъ Т. Каблешкова, въ което ни се известяваше, че Клисура гори на огънь — необходимо е нашето присжтствие. Това горчиво известие, първо поражение на нашитѣ действия, откакто бѣхме възстанали, остана тайна само между нѣколко души. Нѣма съмнение, че ако то бѣше известно на всички, убийствени щѣха да бждатъ впечатленията. Следъ приемането на това писмо, много часове се изминаха, а Бенковски не му се иска да говори. Не очакваше той, не очаквахме всинца да чуемъ така скоро подобни известия.

Четата хвана пжтя за Акаджикъ, българското село Акаджикъ, отъ лѣва страна на Марица. Щомъ прегазихме тая последната и се покачихме на червения сипей надъ самата рѣка, отгдето се вижда линията къмъ Сарамбей, съгледахме, че тренътъ е за Бѣлово. Разпръснаха се отъ селянитѣ викове, че тоя тренъ вървѣлъ турска войска, защото спрѣлъ недалечъ отъ станцията, за да ги стоваря. Четата се раздѣли на две части и зае позиции, но други по-вѣрни гласове опровергаха първитѣ слухове. Въ сжщ-

мость, работата била, че тренътъ спрѣлъ не да стовари тур
войска, а защото излѣзълъ отъ линията на онова мѣсто, д
преди малко бѣловчени бѣха развалили единъ мостъ. Вагон
носѣли работници.

Освенъ далматинцитѣ, съ четата дойдоха още много б
гари, между които бѣше и Тодоръ Хайдутинътъ, родомъ отъ Р
лога, прочутъ харамия по Рила, лицето на когото бѣше накълц
като четиля. Той бѣше облѣченъ съ харамийски дрехи и оржж
бѣла долама и гегелия пушка.

Разбира се, че на бѣловчени, както на всички други в
станници, при които отивахме и ги оставяхме твърде скоро,
имъ стана добре, когато тръгнахме да си отидемъ. Тѣхниятъ ен
сиазъмъ бѣ скоро възбуденъ, но и скоро угасна. При всичк
ни увѣрения, че нѣма да ги забравимъ, въ сжщность тѣ остав
на произвола.

На пжтя между Акаджикъ и Бѣлово ненадѣйно излѣзе
гората едно малко момче, на 16-годишна възрасть, босо и оп
пано, тъй-че съ огниво да цъкнешъ наоколо му, щѣше да пла
като прахань. На кръста му се жълтѣеше ръждивъ пищов
безъ кремъкъ, а коньтъ му, безъ седло, бѣше вързанъ само
врата съ пояса му, който служеше намѣсто юзда. На въпр
какво търси тукъ въ гората, отговори ни, че взело скритомъ к
на господаря си отъ Бѣлово и, като узнало накжде ще върви
излѣзло напредъ да ни чака въ гората, за да се съедини съ н
и дойде въ Балкана, защото много желаело да коли турци.
взехме коня му, а на него казахме да се върне при господ
си, защото е още малко и не може да коли турци. Горкото, к
изслуша тая заповѣдь, заплака жално-жално, и се впусна да
лува ржка на присжтствуващитѣ.

— Моля ви се, чичо! Азъ ще ви нося водица, ще ви
шамъ кждето ме проводите — говорѣше то.

— Най-после, оставете го да дойде съ насъ — каза Бен
ски, който се бѣше спрѣлъ за минута. — Може би, подъ
скжсани дрипи да се крие нѣщо.

Това бѣше доволно за малкото момче, което дружинат
смѣхъ нарече Мацко. То остави своя конь и припна напредъ
пжтя предъ конетѣ, като вихрушка. Още сжщия день, до вечер
Мацко показа, че притежава нѣщо артистическо, че обича
прави приключения. Уморенъ отъ пжтя, той легналъ въ една н
да чака четата, която щомъ се приближи (авангардътъ), скача
единъ пжть предъ конетѣ като заякъ и бѣга напредъ. Отъ т
негово ненадѣйно изникване отъ нивата, конетѣ се подплаши
дълго време не можаха да дойдатъ въ себе си. На нѣкои
стражата паднаха калпацитѣ, на други оржжията, а Тодоръ Х
дутинътъ, който нѣмалъ случай да се научи да язди конь по
минитѣ, се стовари като брашненъ чувалъ настрана отъ пжтя
вирнати нагоре крака.

— Дръжте го, кучия синъ! — извика той и насочи под
палавия Мацка своята тънка гега. Дружината го възспрѣ;
Мацко отдавна би се окжпалъ въ своята кръвь.

Но той малко се грижеше, че на бача му Тодора се намѣстили ребрата. Той подскачаше предъ конетѣ на единъ кракъ.

Преминахме презъ Вѣтренъ и се спрѣхме откъмъ западна страна на селото върху една гола рътлина, називаема „Стражарницата", за да си починемъ и да нахранимъ малко конетѣ. Храна ни се донесе отъ селото, което, макаръ и да бѣше избѣгало въ гората, но бѣ оставило една стража отъ 15—20 души, за да го пази. Далматинцитѣ и нѣмецътъ Албрехтъ, които и другъ пѫть бивали възстанници въ своето цивилизовано отечество, оживявахе нашата чета съ своето присѫтствие. Мадамъ Мария, съ ржкавици, съ черно чадърче въ ржката и съ капела на глава подскачаше по зелената трева, като да бѣ излѣзла да се разхожда. Следъ ядене, четата направи на сѫщото мѣсто упражнение, което се състоеше само въ мѣрене на нишанъ. Отъ сто пушки, само половината можаха да пламнатъ отъ единъ пѫть, а останалитѣ се намѣриха измокрени отъ нощния дъждъ, които и не можеха да се изпразнятъ съ никакъвъ инструментъ, понеже бѣха пълни съ фишеци, а не съ пачаври.

Часътъ на 12 по турски ние потеглихме за гората Еледжикъ, отдето мислѣхме да проводимъ помощь или сами да идемъ въ Клисура. Дъждътъ изново плисна, за да измокри и останалитѣ пушки. По причина на лошото време и на нощния мракъ, много момчета се изгубиха изъ шумата, като продължаваха да викатъ. Въ тѣхното число бѣше и писарьтъ Бѣлопитовъ, когото Тодоръ Хайдугинътъ намѣри чакъ на втория день къмъ бѣловската гора.

На Еледжикъ ние стигнахме на разсъмване, убити и изморени, понеже две нощи ставаше, какъ не бѣхме затваряли очи. Мъглата бѣше дотолкова гѫста, че неприятелскитѣ пушки можеха да се приближатъ до очитѣ ни, и тогава да ги видимъ. Еледжикскитѣ възстанници бѣха отпаднали духомъ, нѣщо, което и трѣбваше да се очаква. Тукъ бѣше прието вече известие, че Клисура е нападната отъ турцитѣ, изгорена, изгорѣли и Петричъ, щомъ ние сме го оставили; а това сѫщото днесъ или утре очакваше и Еледжикъ.

Сѫщия тоя день ние решихме да нападнемъ околнитѣ черкезки села, па и Ихтиманъ, дето, споредъ разказа на очевидци, имало складъ съ оржжие и барутъ. Далматинцитѣ най-много настояваха да стане това. Шутичъ и Албрехтъ искаха да взематъ началството на тоя походъ. Нападението щѣше да стане нощно време. Но така ли говорѣха еледжикскитѣ възстанници? Тѣ не искаха да знаятъ нищо повече отъ онова, което се вършеше вънъ отъ тѣхната ограда. Когато днесъ много градове, начело съ учени глави, се дѣлятъ на териториални жители и нищо не искатъ да знаятъ за други градове, населени пакъ съ тѣхни братя, що оставаше за еледжикскитѣ възстанници, между които ни единъ нѣмаше да притежава отвлѣчено понятие за единицата на една държава или страна? Тѣ казваха, че тѣхна длъжность е да пазятъ само Еледжикъ, да се грижатъ за безопасностьта на своитѣ семейства и нищо повече.

— Ние скоро очакваме да ни последва онова, което патиха клисурци и петричени — говорѣха тѣ; затова не ни е въ интереса да се отдалечаваме.

Напразно Бенковски и далматинцитѣ употрѣбиха всичкото си бунтовническо красноречие. Фактътъ, че нашето първо влияние отпадаше, ставаше поразителенъ.

— Де останаха игленитѣ пушки, които щѣха да дойдатъ отъ Влашко? Защо не пристигатъ още готовитѣ момчета на дунавския брѣгъ? — питаха много недоволни гласове изъ срѣдата на еледжикскитѣ възстанници.

А дъждътъ се изливаше като изъ ведро. Той парализираше окончателно всички наши предначертания; жени и деца, измокрени до коститѣ, треперѣха наоколо и ни гледаха въпросително. Ако подъ открито небе дъждътъ мокрѣше, и колибитѣ, покрити съ букова шума, препятствуваха твърде малко. Разликата бѣше само тая, че той се прецеждаше презъ зеленитѣ листи и падаше поналедро върху голитѣ вратове.

Всички находящи се на Еледжикъ възстанници бѣха поканени втори пжть да си опитатъ пушкитѣ. Отъ 400 и повече кавала едвамъ десеть на стотѣ можаха да гръмнатъ като хората и да ударятъ на опредѣленото мѣсто. Другитѣ изплюха куршумитѣ си на нѣколко крачки отпреде ни, на трети пламна само подсипътъ, а четвърти тракаха като мандало. Отвратителна миризма отъ калпавия барутъ задуши околнитѣ, каточе бѣха изсипани нѣколко каци съ развалена армея. Тежко и горко! Не бѣха нужни топове да ни разбиватъ; достатъчно бѣ да излѣзатъ насреща ни петдесеть души съ шнайдери и двадесеть души черкези съ винчестери. Не говоря за книжнитѣ фишеци, турени въ газови сандъци и мешинени чанти; тѣхъ не трѣбваше да ги мокрятъ дъждовни капки; измокренитѣ дрехи на възстанницитѣ и острата влага, която бѣше въ състояние да разкешкави и допотопнитѣ абанози, бѣха достатъчни да обърнатъ нашата скромна муниция на черно тѣсто.

Но надеждата, светата надежда, която крепи цѣлия свѣтъ, поддържаше въ насъ известна сила и куражъ. А неизвестностьта? Липсата на всѣкакви съобщения съ останалитѣ окржзи и пунктове, което ние тълкувахме все въ наша полза? А Велико-Търново, съ своята тежка кавалерия? Хайдушкиятъ Сливенъ и неговитѣ юнаци съ голѣмитѣ пояси, които още отъ месецъ марта бѣха напълнили гората? Ами Вратца? Кървавитѣ писма на нейния главенъ апостолъ, С. Заимовъ, който бѣше проглушилъ и Влашко, и Богданско, че окржгътъ му не може да търпи вече? — Всичко това като прекараше човѣкъ презъ ума си, Петричъ и Клисура му се представляваха като мравунякъ. Освенъ това, ние имахме слабостьта да си въобразяваме, че едно сполучливо сражение съ неприятеля щѣше да ни снабди съ по-добра система пушки; а въ такъвъ случай печелѣхме не малко. Далматинцитѣ даваха надежди, основани повечето на нашитѣ сведения, че главната победа ще бжде на наша страна. И така сами помежду си поддържахме едно заблудено положение.

И Бенковски самъ бѣше убеденъ въ противното, защото поржча тоя день на майсторитѣ да му направятъ една дамга отъ желѣзо, на която имаше две начални букви Б. В., което значеше Бенковски Войвода. Съ тая дамга той удари знакъ на всички коне, находящи се на Еленджикъ, които оттукъ нататъкъ ставаха собственость на четата.

Заранъта на другия день, двама отъ стражата донесоха въ щаба една кжса сабичка и една хубава чанта за презъ рамо, които тѣ намѣрили сложени до едно дърво. Мнозина отъ присжтствуващитѣ познаха, че малката сабичка и чантата сж на Владимира Неновъ, писарьтъ за френски езикъ, когото, както знаятъ читателитѣ, баща му ни бѣше далъ тържествено въ Бѣлово, за да го употрѣбимъ за каквато работа е достоенъ.

Отъ най-напредъ помислихме, че това „богатство", както се изразяваше бащата, е убито, та затова се изпратиха хора да го търсятъ. Отъ по-точни сведения, обаче, узна се отъ стражата, че на разсъмване едно младо момче излѣзло отъ лагера и хванало пжтя къмъ Вѣтренъ. Стражата не искала да го пусне, но като го познала, че е отъ хората на войводата, дала му свободенъ пропускъ.

Нѣмаше вече нужда за съмнение, че деликатниятъ писарь е избѣгалъ, въпрѣки молитвитѣ и благословиитѣ на баща си. Вижда се работата, че постоянниятъ дъждъ, разнитѣ опасности, миризмата на барутътъ и пр., бѣха поколебали младата патриотическа душа, която си е въобразявала, че като е писарь ще има на разположението си кабинетъ и маса. Та и другояче можеше ли да бжде? Ако г. Консуловъ, който съ своето избѣгване къмъ Пазарджикъ потвърди една истина, по отношение на богатитѣ и тежки търговци, че тѣхна милость не желаятъ да умиратъ за правото на другиго, тая сжщата истина трѣбваше да потвърди и Владимиръ Неновъ къмъ своитѣ братя учени. Възможно ли е или мислимо, човѣкъ, който познава френски езикъ и пр., да се реши да даде своитѣ меса на балканскитѣ орли? Ами утре, ако се освободи България, като потрѣбватъ министри, консули, паши и др., кой ще вземе постоветѣ имъ, ако не пакъ подобни патриоти?

Двама души муховци, съ мечкарски шишенета, ощипаха пжтя къмъ Бѣлово, съ заповѣдь да донесатъ учената глава на френския писарь, ако не могатъ да го хванатъ живъ, защото, ако той паднѣше въ неприятелски ржце, невелно трѣбваше да стане предатель, но хваща ли се маминиятъ синъ? Щомъ той излѣзълъ отъ линията на стражата, кжсото му палто се преобразило на живо крило.

На 29 вечерьта всѣки замръзна на мѣстото си, като донесе стражата известие, че близо до Капуджика (Трояновата врата) е пристигнала турска войска съ топове. Силно движение се забелязa още начаса въ възстанническия лагеръ, чуковетѣ отъ арсенала млъкнаха и погледътъ на всѣкиго бѣ обърнатъ къмъ върха на планината, дето се пада Капуджикътъ. Ние се затекохме още начаса да излѣземъ на рътлината, отдето се виждаше това мѣсто, и се увѣрихме съ очитѣ си, че известието на стражитѣ е вѣрно.

постове и дохаждаха въ лагера да се научатъ за сжщностьта на работата, а, най-главното, да утешатъ своитѣ семейства поне съ единъ отечески погледъ. Нѣма нужда да ви казвамъ, че тѣ бѣха разбити вече окончателно. Нѣма гайди, нѣма хора, нѣма вече патриотически пѣсни!

Следъ пладне на южна страна отъ Еледжикъ, между голитѣ върхове на Срѣдна-Гора, се издигна тъмно-сивъ стълпъ отъ димъ, който вървѣше стремително нагоре, да подаде ржка на облацитѣ; но като допрѣ до известна точка въ небесното пространство, отъ единъ пжть се причупи надолу и бързо взе друго направление. Виждаше се, че тоя димъ е следствие на ново-запалени здания; инъкъ, той не можеше да бжде толкова стремителенъ.

— Панагюрище гори! — се изтръгна болезненъ викъ отъ гърдитѣ на всички панагюрци, които се намираха въ нашата чета.

Тѣ стиснаха своитѣ шишенета и поискаха да вървятъ за родното си село, да видятъ що става съ мила майка, беззащитна жена и деца; но ние ги увѣрихме, че тѣ се лъжатъ, огъньтъ не е въ Панагюрище.

— Познаваме ние мѣстото, дето сме се родили и пораснали — говорѣха тѣ, безъ да оттеглятъ просълзенитѣ си погледи отъ гжститѣ стълпове димъ. — Цѣлъ свѣтъ да се събере и да увѣрява противното, нѣма да го слушаме.

— Ето де е св. Никола, по-нататъкъ Лисецъ, а огъньтъ е помежду имъ — говорѣше Маринъ Шишковъ. — Затова всѣко помайване ще бжде напусто. Да имъ се притечемъ на помощь, да запазимъ поне населението, ако не селото.

— Да вървимъ! — повториха панагюрци и се обърнаха да стѣгатъ своитѣ коне, безъ да чакатъ заповѣдь отъ войводата.

Синитѣ пламъци надъ селото имъ бѣха ги накарали да забравятъ и войвода и обща цель и всичко. Движението на панагюрци: да вървятъ къмъ селото си, не остана незабелязано отъ еледжикскитѣ възстанници. Малко ги бѣ тѣхъ грижа било за Панагюрище, Петричъ, било за друго нѣкое мѣсто, вънъ отъ тѣхнитѣ граници. Тѣ се възмутиха открито противъ нашето заминаване.

— А насъ кому ни оставяте? — говорѣха тѣ. — Ако въ Панагюрище живѣятъ българи, нима ние сме отъ друга вѣра!

Уплашени жени и деца се събраха наоколо ни, които говорѣха — всички отъ единъ пжть — че тѣхнитѣ мжже не сж въ състояние да ги защитятъ, всичката имъ надежда била на насъ, на половинъ часъ разстояние чакала турската войска, която ще ги нападне, щомъ ние потеглимъ за Панагюрище. Въ сжщото време пристигнаха и други куриери отъ Петричъ и Бѣлово, съ писма до войводата, съ които му обаждаха, че селата имъ горятъ на огънь, нападащитѣ башибозуци нѣматъ четъ и пр., та затова, часъ по-скоро трѣбва да вървимъ за селото имъ. Всѣки може да си въобрази като какво трескаво впечатление трѣбваше да произведатъ тия горчиви известия, както на войводата и на щаба му, така и на всички други находящи се тамъ възстанници. Светата надежда и куражътъ, възбуденъ отъ народного недълготрайно въодушевление, отстжпваха малко-помалко мѣсто на мрачното

отчаяние, на горчивото разкайване и безначалието — последици на всѣка несполука.

Бенковски онѣмѣ; неговиятъ гласъ, който съ своето гърнение събуждаше де що бѣ имало заспало до вчера, сега захвана да се чува по-малко. Нѣколко куриери, надошли отъ разни мѣста, които висѣха надъ главата му за положителенъ отговоръ и които се надпреварваха кой да говори по-убедително и разпалено, за да го заведе въ своето село, разбиваха още повече неговия куражъ.

— Всичко е вече свършено — говорѣше той съ наведена глава предъ менъ и нѣколко далматинци, въ края на ближната гора, дето се бѣхме оттеглили. — Загива хубавата Тракия, заедно съ своето население: насъ, а не другиго ще кълне потомството, за страшното клане и опустошение... Че Панагюрище е разбито и огъньтъ гори въ него, нѣма никакво съмнение. Сѫщото очаква и тия тукъ сиромаси; щомъ ние потеглимъ, турската войска ще ги нападне. Не зная — казвайте вие — де да отидемъ най-напредъ, да предвардимъ злото? То не иде само отъ едно мѣсто!... Кой знае дали въ сѫщото това положение не се намиратъ и останалитѣ три окрѫга, дали и тамъ не сѫ потънали въ огънь българскитѣ села! Но азъ не вѣрвамъ това. Тамъ агитацията бѣше по-силна, народътъ е повече приготвенъ още съ време; а освенъ това, тамъ сѫ пристигнали на помощь и чети отъ българскитѣ емигранти въ Ромъния, които, щомъ сѫ чули, че въ отечеството имъ е пламналъ бунтътъ, по пладне трѣбва да сѫ прецапали Дунава!...

Когато Бенковски отваряше дума не за онова, що бѣше напреде ни, не за голия фактъ, а за работи по-отвлѣчени и съмнителни, като напримѣръ за „чети отъ Влашко" и пр., гордиятъ му погледъ пакъ завземаше първото си изражение.

— Следователно, да се потрудимъ и ние да се задържимъ още нѣколко деня, па добъръ Господь: отдето най се не надѣваме, оттамъ може да ни дойде помощь.

Нашитѣ мечтания щѣха да продължатъ още повече, ако не бѣше Василъ Соколски, който дойде при насъ бѣжишкомъ и извести, че трети куриеръ пристигналъ отъ Панагюрище, който разказвалъ и надѣсно и налѣво между възстанницитѣ, че селото е изгорено вече, а хората заробени отъ турцитѣ. Той говорилъ това съвсемъ открито, въпрѣки бунтовнитѣ правила, че всѣко известие се съобщава най-напредъ на войводата. Рečениятъ пратеникъ, на име Юрданъ, разказа подробно за всичко, що бѣше видѣлъ въ Панагюрище преди 5—6 часа. Той не бѣше никакъвъ пратеникъ, а просто така избѣгалъ отъ ятагана и отъ свиренето на куршумитѣ. Храбритѣ панагюрци, следъ едно упорито сражение съ многобройнитѣ нападатели, башибозуци, редовна войска и черкези, най-напредъ при Балабановъ-лесъ, а после около селото въ укрепленията, били принудени да отстѫпятъ въ неравната борба. Неприятельтъ нахлулъ въ селото съ страшни викове и почналъ своето дѣло. Още на минутата селото било предадено на огънь отъ четиритѣ краища, а после захванала вече сѣчьта

безъ разлика на полъ и възрасть... Най-после той ни разказа, че, когато бѣгалъ къмъ гората, обърналъ се нѣколко пжти назадъ и видѣлъ съ очитѣ си когато ударили жена му съ куршумъ, която бѣгала подире му съ малко дете на ржце и съ гласъ се молила да не я остави въ душмански ржце. Той не се спрѣлъ.

— Мълчи и не говори вече, низка тварь! Ти, когато не си билъ достоенъ да помогнешъ на своята жена, когато не те е заболѣло сърдцето отъ нейнитѣ викове, не трѣбва да мърсишъ тоя свѣтъ — каза Бенковски. — Дръжте тоя дяволъ да му ударя петдесеть тояги, за да знае втори пжть какъ трѣбва да се пази отечество, жена и деца — прибави той.

Следъ нѣколко удара нещастникътъ биде обезоржженъ и преданенъ на стражата. Сжщото стана и съ другитѣ бѣжанци панагюрци, които пристигнаха тая нощь на Еледжикъ да търсятъ защита при войводата и неговата хвърковата чета. Бенковски искаше да си извади гнѣва на тѣхъ, че намѣсто да бѣгатъ, тѣ трѣбвало да загинатъ въ своето село. Тѣхното число възлизаше на 20—24 души. На другия день, сжбота, 1 май, се свика голѣмъ воененъ съветъ, на който присжтствуваха освенъ главаритѣ на еледжикскитѣ възстанници още и всички чужденци, които бѣха ни последвали отъ Бѣлово. Следъ дълги препирни, които излѣзоха вънъ отъ всѣкакво благоприличие, едвамъ можахме да дойдемъ до едно споразумение, за което едвали имаше двама души да вѣрватъ, че ще може да се осжществи. Бѣше решено, че трѣбва да заминемъ за Панагюрище, да съберемъ разбититѣ тамъ възстанници, и нощно време да нападнемъ неприятелския лагеръ, за да възстановимъ първия редъ на работитѣ. За тая цель щѣхме да вземемъ помощь отъ петричени и мечени, на които се и изпрати известие да бждатъ готови, когато преминемъ съ четата покрай лагеритѣ имъ, а отъ Еледжикъ не щѣхме да вземемъ нито единъ човѣкъ, по причина, че и тѣхното положение бѣше критическо, както казахъ. За последенъ пжть изпратихме нѣколко куриери до окржзитѣ: търновски, врачански, които по какъвто и да е начинъ трѣбваше да узнаятъ вървежа на работитѣ. Началството надъ еледжикскитѣ възстанници се повѣри пакъ на известнитѣ: Теофилъ Бойковъ, Стоянъ Муховченина, Гено Теллията и др. Преди да тръгнемъ, Бенковски държа речь, съ цель да посмири щогоде развълнуванитѣ духове...

— Важна и бърза работа ме зазставлява, мили братя — каза той — да ви оставя за нѣколко деня на своята сждба. Азъ тръгвамъ днесъ заедно съ юнацитѣ си за Панагюрище, за да помогна на тамошнитѣ братя. Както ви е известно, тамъ вързлува вече турскиятъ ятаганъ, мнозина наши братя и сестри се намиратъ вече роби подъ турскитѣ чадъри. Питамъ ви, братя, не е ли това свята християнска длъжность на всѣкиго отъ насъ, да се притечемъ въ помощь на страдащитѣ? Щомо ние сполучимъ съ Божията воля да отблъснемъ неприятеля, незабавно ще се върнемъ пакъ при васъ... Въ разстояние на това време вие се слушайте единъ други братски, трудете се изедно за успѣха на общото дѣло и се надѣвайте Богу..."

Тая речь на Бенковски бѣше за последно виждане. Ако нѣкои отъ слушателитѣ вѣрваха, че ще ни видятъ втори пжть, за Бенковски не можеше да се каже сжщото.

Вижда се работата, обаче, че речьта не произвела еднакво впечатление на всички еледжикски възстанници. Щомъ ние сме заминали за Поибрене, нѣколко души възстанници, повечето муховци — най-голѣмитѣ обожатели на Бенковски — се спуснали да ни изпреварятъ, презъ криви пжтеки, и се намѣстили на едно мѣсто, отдето ще минемъ, за да убиятъ войводата и по-главнитѣ негови другари. Причината на това била, че сме оставили Еледжикъ въ най-критическата минута. Съзаклетницитѣ стояли вече на тѣсната пжтека, съ запрегнати шишенета, насочени къмъ пжтя, но щомъ се появилъ Бенковски, върху когото трѣбвало да се сипятъ куршумитѣ, натъкменитѣ указателни пръсти на коркулуцитѣ не се помръднали.

— Замръзнахме на мѣстото си, когато го погледнахме въ лицето — говорѣше ми следъ нѣколко години единъ отъ тия съзаклетници. — Уплашихме се, дожалѣ ни да теглимъ куршумъ на тогова, който ни направи най-напредъ да познаемъ, че сме българи и че трѣбва да си имаме свое царство.

Освенъ това, не малко сж повлияли и далматинцитѣ, за да не се извърши убийството, защото съзаклетницитѣ знаеха, че тѣ държатъ страната на Бенковски.

При захождането на слънцето, ние пристигнахме въ Поибрене, което бѣше съвсемъ пусто отъ хора, безъ да знае нѣкой отъ насъ, че по пжтя сме били изложени на нѣколко шишенета (съзаклетницитѣ се били наредили на дѣсния брѣгъ на р. Тополница, между Еледжикъ и Мухово). Въ дюгена на Даскала намѣрихме само единъ селянинъ, пиянъ до безсъзнание. Отъ лична вражда къмъ съдържателя на дюгеня и че ималъ да дава на тоя последния, сега той бѣше намѣрилъ време да си отмъсти. Следъ като изкжсалъ всички негови записи и тефтери, напилъ се и пусналъ на земята бъчвитѣ съ вино и ракия. Зимникътъ бѣше станалъ до колѣне отъ пуснатата жидкость, а нашиятъ човѣкъ плаваше отгоре му, като по океана. Бенковски заповѣда да го изтеглятъ навънъ и следъ нѣколко въпроси, на които той не можа да отговори, ритна го съ кракъ два пжти по гърдитѣ и жертвата се прострѣ на земята въ несвѣсно състояние. — „Хората правятъ пазарлъкъ за животъ или смърть, а ти, свиня, си се напилъ като на заговѣзни" — говорѣше му той.

Тая вечерь ние замръкнахме на една висока рътлина въ меченската гора, недалечъ отъ възстаническия лагеръ на последното село, отдето и се снабдихме съ храна, както за насъ, така и за конетѣ, защото въ Поибрене не можахме да намѣримъ жива душа, както казахъ, а отъ Еледжикъ нѣмаше що да земемъ. За помощь отъ хора, тѣ казаха, че ще изпратятъ направо въ Панагюрище. Ние преспахме подъ открито небе, около зеленитѣ шумки. Времето бѣше се изяснило, дъждътъ отдавна бѣ престаналъ. Макаръ и да нѣмаше месечина по небесния сводъ, но запаленитѣ наоколо села удовлетворяваха тая нужда. Първо мѣсто между тия земни огнени кълба държеше Панагюрище, като най-голѣмо и

най-близко до нашия лагеръ. Не само че то свѣтѣше, но с
огрѣваше. Вълшебно и величествено се издигаха неговитѣ
мъци надъ зеленитѣ срѣдногорски дървета, като да излизах
ада. Тѣ освѣтяваха богато цѣлата околность, която въ това
бѣше пълна съ множество нещастници, любители на свобод
на своитѣ човѣшки права, които гледаха отвисоко какъ закле
имъ петстотингодишенъ душманинъ унищожаваше всичко
и свято за българина. Отъ гърмежа на пушкитѣ, отъ бучене
пожара и бѣгството на цѣлото население изъ гората — звѣрс
обитатели на тая последната: вълци, лисици, свини и пр., бѣ
изпоплашили и хукнали да бѣгатъ накждето имъ видятъ о
Съ много отъ тѣхъ ние се срещнахме въ пжтуването си, к
щомъ ни виждаха, дръпваха да бѣгатъ на друга страна.
върволица сърни, на брой 5—6, излѣзоха напреде ни твърд
близо, за което мнозина отъ другаритѣ казаха, че срещата с
невинни животни предвещавала добри сетнини.

Другаритѣ бѣха насѣдали умислено около шумкитѣ, по
колко души на едно мѣсто, като въздишаха и си приказвах
едно-друго по работитѣ, на твърде низъкъ гласъ, като да
вѣха съзаклетие. Въ сжщото положение се намираше и Бенко
той бѣше си опрѣлъ гърба на една шумка, съ едната си
държеше коня, съ другата сухо коматче хлѣбъ, отъ което
зѣше малко-помалко. Отникжде нѣмаше да се чуе весела ду
Отъ меченскитѣ възстанници, огньовете на които свѣтѣха въ
близка долчина, дето тѣ бѣха заедно съ фамилиитѣ си, ник
дойде при насъ, както ставаше по-напредъ. Момчетата, които
отъ Панагюрище, поискаха да вървятъ още тая нощь за се
си, дето се дигаха нѣколко ржце да искатъ тѣхната помощ
ние ги задържахме. При всичко това, обаче, мнозина отъ
нарушиха дисциплината, като си отидоха и безъ знанието на
водата.

На 2 май, предъ изгрѣвъ слънце, ние потеглихме за П
гюрище направо презъ гората. Следъ малко достигнахме
височина, назоваема Лисецъ, часъ и половина далечъ отъ се
къмъ северна страна. Тукъ отъ това мѣсто селото Панагю
се вижда като въ тепсия. Сега обаче то не можеше да се
съ изключение само на нѣколко кжщици по края. Не можеш
се види то по тая проста причина, че цѣло-цѣленичко бѣше
нало въ огънь и гжстъ димъ. Ни пушки, ни топове не се слу
вече, защото и двѣтѣ страни бѣха оставили вече неприятел
мегданъ, покритъ съ нѣколко обезобразени трупове. Пана
ското население се бѣше оттеглило вече въ гората, въ мѣ
стьта Разлатица, малко по-долу отъ Лисецъ, въ една долин
селото бѣха останали само нѣколко стари и неджгави баби, др
деца и пр., които по една или друга причина не бѣха успѣл
избѣгатъ презъ линията на настжпваща войска. За сждбат
тия нещастници не се знаеше нищо положително. Главният
геръ на турската войска така сжщо бѣше се оттеглилъ вънъ
селото къмъ черковицата Св. Петка, а само нѣколко плячкад
повече башибозуци, пречакаха изъ селото да колятъ, палят
обиратъ. Споредъ разказа на очевидци, панагюрскиятъ онб

аудъ вървѣлъ начело на палачитѣ, на които показвалъ кои сж
жщитѣ на башъ-комититѣ. Щомъ ние се спрѣхме на Лисецъ,
пратихме хора да съберать разбититѣ панагюрски юнаци по
рата, за да се посъветваме по кой начинъ да нападнемъ турския
геръ. Мнозина отъ тия последнитѣ не закъснѣха да се явятъ
ь оржжието си. Тѣ бѣха одърпани и окжсани, съ изгорѣли и
очернѣли лица, съ хлътнали очи и слепени устни, понеже не
ха яли хлѣбъ отъ нѣколко деня. Тѣ бѣха нещастнитѣ борци
и Балабановия-лесъ и Бърдото, дето станаха най-голѣмитѣ
тки при защитата на Панагюрище. Начело на неприятелскитѣ
йски бѣше Хафусъ паша, който дойде откъмъ Стрелча, воденъ
ъ много башибозуци и мѣстни турци, запознати и съ най-тай-
тѣ пжтеки. На 29 априлий стана най-отчаяната битка; юнашки
се сражавали нашитѣ панагюрски борци, съ своитѣ стари
ишенета противъ редовната войска и длъгнеститѣ куршуми на
найдеритѣ и винчеститѣ. *) Малко по-далечъ отъ тѣхъ е свир-
лъ и кантарениятъ топузъ, пуснатъ отъ черешовото сухо дърво;
и неговиятъ гласъ скоро трѣбвало да онѣмѣе, защото му отго-
рилъ берлинскиятъ чиличенъ крупъ и защото на третия пжть взелъ
рмата на копаня — пукналъ се, искамъ да кажа. Скжпо заплати
фусъ паша своето влизане въ Панагюрище. Покрититѣ съ кур-
уми юнаци въ отстжплението си се спирали на нѣколко мѣста,
жато ги разбиятъ окончателно, и откривали огънь срещу напа-
телитѣ. Около 170—200 души турци сж паднали на панагюр-
итѣ окопи, въ числото на които имало и двама — трима мюле-
ми и юзбашии, когато отъ наша страна убититѣ и раненитѣ сж
авнително незначително число. Наистина въ Априлското въз-
ание панагюрци броятъ да сж дали за българската свобода
0—650 души мжченици, но тѣ сж повечето жени, деца и недж-
ви хора, избити не въ сражението, а по кжщята си, изъ ули-
тѣ и по таванитѣ, безъ никакво оржжие въ ржце.

Най-после силниятъ дъждъ, за който споменахъ по-горе, на-
сълъ жестокъ ударъ на нашитѣ борци. Докато напълнятъ една
шка, докато я подсипятъ, трѣбвало да стоятъ наведени надъ
я, за да я запазятъ отъ дъжда, съ скута на дрешката си, безъ
забележатъ, че паласката съ книжнитѣ фишеци се излагала на
кротата всецѣло. Разбира се, че това не е могло да продъл-
ва по-дълго време — не чакали проклетитѣ турци додето нашиятъ
зстанникъ си напълни пушката, а изпразвали срещу му по нѣ-
лко пжти своята иглянка. Следъ отстжпването на борцитѣ предъ
амадната настжпваща царска сила, тѣхнитѣ окопи, както и
ното Панагюрище, се заели отъ победителитѣ. Страшни и отмъ-
телни били тѣ спрямо всичко българско. Тѣхната и така раз-
лена ярость се увеличила още повече, когато тѣ, преди да имъ
удаде да станатъ господари на селото, трѣбвало да минатъ

*) При първата битка турцитѣ не нападнали изъ единъ пжть, защото се
ли, че иматъ работа съ московци или съ сърби. Лесно обаче тѣ констати-
и съмнителния фактъ. Нѣколко аскерлии се навели по земята да търсятъ
рленитѣ отъ възстанницитѣ куршуми, които като видѣли, че сж валчести,
е длъгнести — познали съ какви хора иматъ работа.

като по мостъ върху труповетѣ на своитѣ сътечественици и другари, избити отъ довчерашнитѣ покорни раи.

Захванала се ужасна сцена: огънь и мечъ; който сварилъ да избѣга къмъ гората, спасилъ се. Женски отчаяни плачове и боязливитѣ крѣсъци на децата заглушавали въздуха. Въ очитѣ на неприятеля и тия последнитѣ се считали за противници, и тѣ на равна степень съ бащитѣ си и своитѣ мжже изпитали студеното желѣзо на ятагана и продълговатия куршумъ на шнайдера. Нѣколко души отъ по-известнитѣ юнаци, неизвестно по какви причини, дали нарочно, или че не сполучили да избѣгатъ съ време — останали въ селото, заградени отъ турцитѣ. Много отъ тѣхъ не искали да умратъ така мърцина, съ скръстени ржце. Радъ Клисарьтъ, напримѣръ, единъ отъ храбритѣ борци, се затворилъ въ дома на Дѣлча хаджи Симеоновъ, заедно съ стотника Стоянъ Пъковъ. Страшенъ огънь отворили тѣ отъ прозорцитѣ на поменатата кжща срещу нападащитѣ турци. Въ разстояние на 4—5 часа сполучили да убиятъ 20 души турци, въ числото на които влиза и единъ голѣмецъ, мюлязиминъ или другъ нѣкой чинъ. Тѣ само гърмѣли, а други двама души имъ пълнѣли пушкитѣ. Радъ съ голъ ножъ въ ржката, излизалъ нѣколко пжти навънъ, да взема пушкитѣ на избититѣ войници, а после пакъ се връщалъ. Вниманието на нападащитѣ било обърнато къмъ тая кжща, около която грозно хъркали нѣколко анадолски синове. Хафусъ паша, следъ като се увѣрилъ, че съ сила е невъзможно да се хванатъ двама юнаци и да се предаде на огънь проклетата кжща, прибѣгналъ до дипломатическия катехизисъ. Нѣколко пжти той изпращалъ обезоржжена депутация, състояща отъ чауши и онбашии, да се молятъ на хищнитѣ комити да сложатъ оржжието, като имъ обещавали въ сжщото време и богата прошка отъ страна на Босфорското слънце.

— Лъжете, кучета! — отговорили двамата наши херои и пушкитѣ пропуквали отъ прозорцитѣ.

Най-после топоветѣ били обърнати къмъ тая кжща, която отдалечъ подпалили чрезъ бомбардиране. Необикновенитѣ буйни натури принасятъ винаги добро на своитѣ ближни, съ решителнитѣ си постжпки. И постжпката на двамата наши герои не отстжпила отъ това общо правило. Додето турцитѣ, заедно съ своя паша, се занимавали да правятъ преговори съ Радъ Клисаря и Стоянъ Пъковъ, панагюрскитѣ победени жители намѣрили свободно време да избѣгатъ вънъ отъ селото. Другъ единъ юнакъ, Тодоръ Хайдутинътъ, отъ с. Радилово, за когото споменахъ нѣщо въ първата часть на книгата си, така сжщо се затворилъ въ кжщата на Дѣлчо Ширковъ. Отъ тая кжща стариятъ български юнакъ е гавврътналъ 25 души неприятели, безъ той да пострада ни най-малко. Той сполучи да избѣга и после почина отъ собствена смърть. Всички околни кжщи, около които се търкаляли 25-тѣ жертви, се предали на огънь, по заповѣдь на главнокомандуващия, а върху лицата на падналитѣ солдати и башибозуци туряли барутъ, пакъ турцитѣ, и ги подпаляли.

Докато се изравнятъ условията съ Стоянъ Пъковъ и Радъ Клисаря, цѣлата армия на Хафузъ паша се била спрѣла до долното хороигрище, при кѫщата на хаджи Симеона, отдето се изпращали депутациитѣ.

— Ако тия комити имаха двадесеть души такива юнаци (като Пъковъ и Клисарьтъ) — казалъ Хафузъ паша — споредъ разказа на предателя Ненко Балдевченина — ние не можехме влѣзна така лесно въ това московско село.

Изобщо, най-голѣмата и жестока битка, може да се каже безъ преувеличение, е станала вжтре въ селото, когато юнацитѣ бѣха разбити вече и всѣки отъ тѣхъ действуваше отдѣлно за своя смѣтка. Освенъ горепоменатитѣ юнаци, твърде лъвски се е борилъ и Георги Джеловъ и други, действията на които е невъзможно да се опишатъ и предадатъ на българското потомство, защото буйниятъ огънь ги е унищожилъ, заедно съ убититѣ отъ тѣхъ жертви отъ неприятеля. Георги Джеловъ се закрепилъ до единъ плетъ, отдето въ кѫсо време можалъ да натрупа напреде си до десетина души, кѫситѣ пискюлчета на които се търкаляли отстрана. А други борци, които били надъ Драголинъ-махала, не отстѫпили дотогава, докато редовната войска не влѣзла въ хендека имъ, докато сражаващитѣ се турци и българи не се заловили за гушитѣ. Тукъ сѫ се отличили най-много Станчо Мариновъ и Костадинъ Кацарьтъ, които съ голи ножове застанали на двата края на хендека и насърдчавали своитѣ другари. Нѣма примѣръ — съ твърде микроскопически изключения — да се е предалъ нѣкой отъ панагюрскитѣ борци съ орѫжието си. Петъръ Щърбановъ, като видѣлъ, че е заграденъ отъ четири страни, напъхалъ револвера въ устата си и се търкулналъ на земята. Освенъ поменатитѣ юнаци, твърде решително сѫ се борили още: Никола Мулешковъ, Радъ Кепелецътъ, познатиятъ на читателитѣ Ворчо войвода, и други още много. Трѣбва да ви кажа и това, че турската редовна войска, която нападна съ крупови топове върху 800, най-много 1000 души въорѫжени възстанници (числото на възстанницитѣ бѣше по-голѣмо, но азъ не смѣтамъ и ония, които бѣха въорѫжени само съ брадви и колища), броеше до 3000 души, безъ башибозуцитѣ. Така или инакъ, панагюрци обезсмъртиха името на своя скроменъ градецъ. Тѣхното „Оборище" и градътъ имъ трѣбва да държатъ първо мѣсто въ страницитѣ на българската нова история, заедно съ пукнатия имъ на две половини топъ. Славно свършиха панагюрци!...

III

Между това, населението сполучило да избѣга въ ближната гора, както споменахъ по-горе. Победителитѣ, като не довтасали да възспратъ бѣжанцитѣ, поздравили ги само отдалечъ съ своитѣ беглишки куршуми, така че мнозина, повечето жени, бѣха ранени. Всички панагюрци, които правѣха честь на нашата хвърковата чета, отидоха да търсятъ по планината своитѣ домашни или поне да се научатъ що е станало съ тѣхъ. Едни отъ тѣхъ се върнаха

безъ да узнаятъ нѣщо; други се научили, че тѣхнитѣ излѣзли ужъ живо и здраво, но какво сж станали после, никой не видѣлъ; трети намѣрили само стари майки, нѣкои ранени, а нѣкои примрѣли отъ гладъ; четвърти случайно сполучили да излѣзатъ при милитѣ си деца, събрани наедно или само нѣколко отъ тѣхъ, насѣдали около зелената шума, които простирали ржце къмъ своя въоржженъ баща и му разказали съ сълзи на очи, че майка имъ я заклали читацитѣ; пети, напротивъ, сполучилъ да намѣри само майката, която се тръшкала о земята и съ пресипналъ гласъ ходѣла да търси рожбитѣ си и пр. и пр. Всички пъшкаха и въздишаха. Но чудно и дивно, следъ много мислене, туй било, онуй станало, така ще бжде, мнозина го удряха на смѣхъ и на подигравка. Не е лъжа, дето се е рекло, че човѣкъ притръпва предъ най-голѣмитѣ ужаси, а после вече, когато се орахати, само отъ едно въображение за миналото тръпки го побиватъ и почва да се чуди какъ не е умрѣлъ едно време отъ страхъ!

...Нашиятъ стотникъ отъ четата, Маринъ Шишковъ, намѣрилъ стопаницата си тамъ нѣйде изъ гората, ударена съ два куршума на най-опаснитѣ мѣста, тръшната на земята сама-саменичка, безъ да има дори кой да ѝ подаде капка водица, толкова нужна на ранената жертва. Шишковъ се върна при четата повторно и поиска да заведе при нея доктора, за да ѝ извади куршумитѣ и привърже ранитѣ. Докторътъ ни, Василчо Соколски, който не бѣше твърде мжченикъ на своята професия, отказа да отиде, освенъ ако и азъ го придружа до мѣстото на болната, което се намираше отъ насъ на ³/₄ часа разстояние, надолу изъ урвата. Колкото и да не ми се щѣше да подигамъ жлъчката на нещастнитѣ и полуубититѣ, презъ срѣдата на които щѣхме да преминемъ, не безъ клетви и негодувания, отъ една страна по принужденията на Бенковски, а отъ друга отъ уважение къмъ М. Шишкова, азъ се съгласихъ. Съ насъ заедно тръгна и секретарьтъ (въ оставка вече) Т. Георгевъ, който втори пжть отиваше да търси своята майка, която толкова го обичаше, че на тръгване бѣше му дала едно сребърно кръстче — знакъ на майчина любовь. Следъ половина часъ трудно пжтуване презъ криви тѣсни пжтеки и стръмни долини, започнахме да срѣщаме тукъ-тамъ изъ шумата въоржжени възстанници, по нѣколко души на едно мѣсто, налѣгали подъ дебелата сѣнка и потънали въ скръбь. Тѣ бѣха се оттеглили малко настрана отъ общото свърталище на фамилиитѣ, за да не бждатъ очевидци какъ умиратъ отъ гладъ тѣхнитѣ жени, сестри, деца и майки, които, като по-слаби отъ мжжкия полъ, не можеха да противостоятъ на страшния гладъ. Следъ непродължителенъ разговоръ съ тѣхъ за това и онова, казахме имъ да отидатъ на Лисецъ, при четата, дето може да се намѣри и по малко хлѣбъ (който ни бѣха дали меченскитѣ възстанници) и дето има да стане съвещание.

— Не ни трѣбватъ вече ни войводата, ни неговата чета — казваха тѣ отчаяно. — Когато бѣше време да ни се помогне, засъ ви нѣмаше, а сега всичко е напусто...

По-нататъкъ захванахме да срѣщаме и фамилиитѣ. Тѣхното положение бѣше до такава степень ужасно, че още отъ пръвъ

хать настръхваха космитѣ на човѣка. И най-коравото сърдце не можеше да се стърпи да не пролѣе капка сълза. Мжже и жени, дребни деца, старци и баби бѣха се натъркаляли по голата земя, като животни, и отъ минута на минута очакваха своята смърть, или отъ гладъ или пъкъ отъ страна на неприятеля, пълчищата на който стояха твърде наблизо. Никой не бѣше уаѣренъ, че опоенъ отъ победата, станала въ петъкъ, той нѣма да поднови пакъ своитѣ нападения. Достатъчно бѣше два топа да преплюнятъ изъ гората. Гласъ на отчаяни плачове и тежки въздишки се слушаха изъ цѣлата долина, на ония злочести майки, които шипкаха изъ гората като ранени кошути, да търсятъ своитѣ изгубени рожби и да питатъ не ги ли е виждалъ нѣкой. Съ пресипналъ гласъ викаха тѣ, питаха всѣкиго, който имъ се попаднѣше насреща; но отъ никжде нѣма удовлетворителенъ отговоръ. Всѣки гледаше своето и никакво внимание не обръщаше на чуждото, макаръ то и да берѣше душа напреде му. Минутата бѣше такава, че всѣки бѣше забравилъ своята длъжность къмъ ближния си. Отъ друга страна, малки деца така сжщо обикаляха изъ долината да търсятъ храна отъ другитѣ избѣгали. Тѣ се обръщаха къмъ всѣкиго за коматче хлѣбецъ или друго нѣщо за ядене. Насъ ни заобиколиха много такива страждущи сжщества, които протѣгаха разтреперана ржка, едно презъ друго да искатъ хлѣбецъ, но и отъ насъ едвали можеше да излѣзе нѣщо, защото и ние не стояхме въ това отношение по-завидно.

Азъ видѣхъ съ очитѣ си едно около тригодишно дете, както умираше отъ гладъ до една шубрака, близо до нещастната му майка, която бѣ ранена! Единствената храна на тия нещастници бѣше агнешко месо безъ соль, но и то се намираше твърде мжчно, и за неговото придобиване се трѣбваше юнашки гърди, защото и неприятельтъ имаше нужда отъ храна. Въ пространството между възстанницитѣ и турския лагеръ, се въртѣха черни стада овци и говеда, безъ стопанинъ, които ставаха плячка на оногова, когото пушката стига по-надалечъ. Башибозуцитѣ и солдатитѣ, подпомогнати, за срамъ, отъ нашитѣ възстанници изъ селата Попинци, Бъта и пр.. откарваха въ турския лагеръ повечето добитъкъ. Нѣщо повече. Следъ поражението на Панагюрище, множина отъ тѣхъ бѣха минали на турска страна...

Дълго време се скитахме ние по урви и долини, докато намѣримъ ранената стопанка на бай Марина, за която бѣхме тръгнали. Дойдохме близо до онова мѣсто, отдето башибозушкитѣ шалми можеха да се виждатъ. Като се бояхъ да не закъснѣемъ и да не би да ни хванатъ турцитѣ, казахъ на доктора да се върнемъ при четата на Лисецъ и на другия день да дойдемъ, когато бай Маринъ се научи наздраво де се намира жена му, понеже и той не бѣше я видѣлъ съ очитѣ си, а отъ хората само слушалъ, че е ранена. Тоя последниятъ, обаче, възползуванъ отъ мрачното настроение на своитѣ съграждани, които не ни изглеждаха твърде съ добро око, възрази сърдито и малко повелително дори, че нашата длъжность не се състояла само въ това да излъжемъ населението да се подигне на възстание, а сега да го оставимъ изъ гората, безъ никаква защита! Нѣмаше що да се

чини. Следъ малко ние сполучихме да намѣримъ ранената, пр
бута на която бѣха преминали куршумитѣ. Тя се увиваше съ
канска трева — единствената постелка, потънала въ черни къ
съсирени по дрехитѣ й. Докторътъ изпълни обязаноститѣ
ние потеглихме пакъ за Лисецъ, но безъ бай Марина, който ос
да помогне на съпругата си. Той ми повѣри всички военни
надлежности, които се намираха у него, като: телескопи, ка
компаси и 1500—2000 гроша беглишки пари, които, макаръ и
не бѣха обща принадлежность, но бай Маринъ не искаше
оставя върху си никакви лекета.

Бързо се завърнахме ние при четата на Лисецъ. Четири-
часа се изминаваха вече, откакто бѣше се изпроводило изве
да се събиратъ на съвещание по-главнитѣ панагюрски възс
ници, но освенъ нѣколко души, които бѣха дошли още въ начал
повечето невикани, никой другъ не се явяваше. Та възможно
бѣше и другояче? Всички убедителни увѣрения, че ако се съб
достатъчно сила, щѣло да се направи това и онова, трѣбваше
служи въ очитѣ на панагюрци за проста подигравка. Чов
изпиталъ своитѣ слаби сили въ неравната борба, видѣлъ
своето поражение въ всичката си голота, не му се помогн
когато трѣбвало — и сега ти го убеждавай, ако си нѣмашъ
бота. Наистина, мнозина панагюрци възстанници, между ко
бѣха Радъ Каймакътъ, Недю и пр., говорѣха; „Оттукъ-нататъ
ние станахме вече бунтовници", но повечето бѣха на проти
мнение.

— Пусто му останало и възстанието, и царството, и во
дата — говорѣха тия последнитѣ и въздишаха, когато ги п
нихме да се изкачатъ къмъ Лисецъ. — Защо ни е намъ
свобода и животъ? За кого ще ние да живѣемъ, когато стане
като куковици, безъ жени, деца и майки?

И еднитѣ и другитѣ имаха право.

Надвечерь се разпръсна слухъ между четата, че нѣко
души панагюрци искали да убиятъ войводата и неговитѣ друг
защото били излъгали населението да възстане, като му обе
вали всѣкакви помощи и успѣхи. Тия слухове се потвърди
отъ секретаря Георгевъ, който, като се завърна при четата,
че чулъ съ ушитѣ си това заканване на съзаклетницитѣ. К
въ първото съзаклетие отъ страна на еледжикскитѣ възстан
така и сега, животътъ на войводата бѣше спасенъ отъ прис
ствието на далматинцитѣ, съ които съзаклетницитѣ трѣбваше
се биятъ по-напредъ, преди да дойдатъ до войводата. При вси
че азъ не гарантирамъ за истинностьта на тоя фактъ, но тв
близо бѣше до здравия разумъ да се е породила подобна мис
въ главата на гладнитѣ и полуубити хора, за които на тоя св
не оставаше вече нищо свето. Трѣбва да ви кажа и това, че Б
ковски не бѣше виновенъ, задето панагюрскитѣ възстанн
заедно съ фамилиитѣ си, умираха отъ гладъ. Помнятъ чит
литѣ, че преди ние да излѣземъ последния пжть отъ Панагюри
Бенковски предложи на военния съветъ да се изнесе ма
храна въ гората за всѣки случай, но това не се взе въ
мание.

Тия слухове и още други неприятни известия произвеждаха своето действие върху останалитѣ и така малцина вѣрни другари. Бенковски отъ минута на минута ставаше по-замисленъ и несъобщителенъ. Забравихъ да кажа, че когато се явихме пръвъ пжть надъ Лисецъ и Панагюрище се представи предъ очитѣ ни въ всичката своя грозотия, Бенковски спрѣ коня си на върха на планината и посочи съ пръстъ къмъ пламналото село.

— Моята цель е постигната вече! Въ сърдцето на тиранина азъ отворихъ такава люта рана, която никога нѣма да заздравѣе; а на Русия — нека тя заповѣда!... — каза той и отиде та седна при корена на единъ букъ.

Сжщия день съзрѣхме съ помощьта на телескопитѣ, че едно отдѣление турска войска хвана меченския пжть и се отправи къмъ последното село, което следъ малко и предаде на огънь. Иванъ Шутичъ и нѣмецътъ Албрехтъ поискаха втори пжть, съ съгласието на войводата, да потеглятъ, ужъ за да направятъ нападение на поменатото турско отдѣление, съ което искаха да опитатъ готовностьта на нашата разбита нравствено чета. Начаса нѣколко души навъзсѣдаха конетѣ си и съ голи саби въ ржка направиха покана къмъ юнацитѣ. Твърде малцина последваха нашия примѣръ да вървятъ напредъ. Повечето потънаха въ гжстата шума на Лисецъ и чакъ подиръ единъ часъ излѣзоха пакъ наяве... Когато ги попитахме коя е причината на това тѣхно малодушие, тѣ отговориха, че по-напредъ трѣбва да ги нахранимъ, па тогава вече да се биели. Бенковски се сърдѣше, викаше — макаръ не и толкова куражлия — но всичко напразно! Нѣмаше вече оная слѣпа покорность; нашето могжщество и величие изчезваха малко-помалко. Планътъ и намѣрението ни да нападнемъ турския лагеръ ставаха вече невъзможни и неосжществими при подобни условия. Па и що ли бихме направили на неприятеля, ако го нападнѣхме съ нашитѣ чакмалии пушки, отъ които една на десеттѣ можеше да гръмне като хората? Не само ние, но да се съберѣха 10,000 възстанници съ подобни плющалки пушки, пакъ нищо не бѣха въ състояние да сторятъ срещу 500 игленки. Турцитѣ не искаха и да знаятъ дори за нашитѣ приготовления. Малко се тѣ бояха. Като се явихме на Лисецъ, увеличиха само караулитѣ си откъмъ наша страна и подпалиха черквицата св. Петка, позната вече на читателитѣ, при която панагюрци тържествуваха преди 10—20 деня, по великденскитѣ праздници. Всички по-възвишени голи баири около селото бѣха почернѣли отъ неприятелска войска.

— Кой се надѣваше да иматъ тия кучета толкова войска — говорѣха нашитѣ възстанници, които имаха смѣлостьта да мислятъ преди нѣколко деня, че Турция нѣма готова войска повече отъ 2—3000 души.

Отъ всичко това ставаше явно, че нашето маене около Панагюрище не само че бѣше безполезно, но и вредително дори лично за насъ. Отъ една страна нѣмаше храна почти никакъ,*) а

*) Турцитѣ вардѣха храната по-строго, отколкото самитѣ комити. Много решителни юнаци, нощно време, презъ турскитѣ каραули и при свѣтлината отъ пожара, ходѣха въ селото да крадатъ брашно, било отъ своитѣ кжщи, било отъ чужди. Нѣкои отъ тѣхъ станаха жертва.

отъ друга, населението започна малко-помалко да се предава, което не бѣше никакъ добре за насъ и не ни идѣше на смѣтката. Но въпросътъ бѣше накжде да идемъ, когато изгубихме Панагюрище, на което имахме най-много надежда, не само ние, но всички други възстаннически пунктове (въ IV окржгъ)? Оставаше още Копривщица, Ново-село (старо), Синджирлий и други още мѣстности, по които действуваха двамата наши другари. Воловъ и Икономовъ. Съ тѣхъ ние трѣбваше да се срещнемъ, за да размислимъ по-надълго що трѣбва да се чини, па тогава вече да решаваме. За Батакъ, Перущица, Брацигово, Пловдивъ и пр., не мислѣхме дори. Пространството между тѣхъ и насъ бѣше пълно съ п о г а н ц и, птичка трѣбваше да бжде човѣкъ, за да хвръкне отъ Срѣдна-Гора презъ коритото на Марица и да кацне на Родопитѣ. Като не знаехме, обаче, въ какво положение се намираше и ближната Копривщица, сждбата на тамошнитѣ апостоли, отъ които не бѣхме получавали ни едно писъмце още отъ отъ 20 априлий, изпроводихме най-напредъ трима куриери, Господинъ Бакърджията, Тодоръ Хайдутина и Янко Фурнаджията (отъ Копривщица), за да занесатъ писмо до апостолитѣ и да известятъ въ Копривщица, че войводата ще дойде.*) Три часа обаче не се изминаха, и нашитѣ трима куриери се завърнаха на Лисецъ, безъ да влѣзатъ въ Копривщица. Тѣ разправиха, че тя била заобиколена отъ турска войска и населението, безъ никакви съпротивления, правѣло преговори за позорно предаване на селото, безъ да пукне ни една пушка. Но още по-лошо било това, че копривщенскитѣ стари бегликчии и джелепи намѣрили за по-добро и благоразумно да предадатъ въ неприятелски ржце апостолитѣ и другитѣ по-главни деятели, които били вече арестувани! За тия неблагоприятни новини нашитѣ пратеници се известили отъ овчаритѣ.

Въ сжщото време единъ подиръ други пристигаха други двама куриери отъ еледжикското отдѣление, съ писма отъ Теофила Бойковъ и Гено Теллията, въ които писма се казваше, че дето и да бжде войводата, колкото работа и да има, всичко трѣбва да остави настрана и часъ по-скоро да тръгне за Еледжикъ, защото турската войска, която се бѣше съсрѣдоточила при Трояновата врата, почнала своитѣ нападения. Съ ужасъ и съ поемане на дъха си разказаха тѣ за станалитѣ кланета и други кепазелъци отъ страна на турцитѣ. Мало и голѣмо, старо и младо, мжжко и женско падало заклано подъ тѣхната тържествуваща касатура. Евреинътъ, за когото загатнахъ по-горе нѣколко думи, че искаха да го кръщаватъ въ светото православие, така сжщо не останалъ хладнокръвенъ при настжпването на османлиитѣ, които той не се посвѣнилъ да нарече ангели-избавители, както понапредъ наричаше възстанницитѣ. Застаналъ той предъ лицето на

---

*) Вижда се работата, че планътъ на Бенковски, който говорѣше: „Ще отида въ Копривщица, когато видя подъ байрака си 2000 души и влизането ми ще се предшествува отъ закалването на мнозина чорбаджии" — вече бѣше се измѣнилъ...

ашата, направилъ десетина низки теманета, изтървалъ нѣколко алшиви сълзи отъ двета си очи и произнесълъ:

— Ефендимъ, вие баща, вие майка, вие ангелъ *)! — Преди ичко, дайте ми най-напредъ една сабя и ми дайте воля да изпимъ корави ли сж коситѣ на комититѣ...

Разбира се, че волята на евреина била изпълнена още начаса подобаващото турско задоволство. Грабналъ той подадената бя, казалъ бисмиляхимъ и се втурналъ въ срѣдата и на ка обезкураженитѣ възстанници, които почналъ да удря.

Известието, че турцитѣ нападнали Еледжикъ не ни смути ърде, защото ние отрано знаехме това, преди още да потегмъ отъ това мѣсто. За да не червимъ лице обаче предъ пратецитѣ, че не можемъ да имъ се притечемъ на помощь или други какви извинения, казахме имъ да обадятъ на населението да се ржи и че четата ще привтаса**) въ най-непродължително време.

III

Сжщия день при заходъ слънце, се разнесе гласъ отъ ижната гора, който викаше населението да се събира.

— Много ви здраве отъ пашата, да се върнете въ Панагюще и да си гледате работата — викаше непознатиятъ, колкото аше сила. — Царьтъ прощава всички.

Ние се спогледахме помежду си, а Бенковски каза: „Не ме два тая царска милость".

Човѣкътъ, който викаше да се предава населението, биде анатъ и докаранъ при насъ. Той бѣше човѣкъ на почтена възсть, къмъ каквито турцитѣ иматъ особено благоволение, че на аритѣ хора се хваща думата. На въпроса отъ наша страна, кой е проводилъ да призовава населението за предаване, той разза, безъ никакво преструване, че като се известилъ пашата за стокото положение на народа, който умиралъ отъ гладъ, стало му жално и отъ милость къмъ царската рая (?), прощава ички, стига само да се върнатъ въ селото си. Съ сжщата мисть той обсипвалъ и нашата чета, и особено много здраве пралъ на войводата, да се остави отъ досегашната си севда, да се кажело, че нѣма той да види българско царство.

— Благодаря му за човѣколюбивитѣ чувства — каза Бенвски, не отъ презрение къмъ н. превъзходителство пашата или подигравка, а просто така, за да заглади неприятното отъ зказа на стареца.

Тоя последниятъ билъ въ Панагюрище, когато влѣзли победелитѣ, и на всичко сторено и извършено отъ тѣхъ билъ найизъкъ очевидецъ. Разказа той за много ужасни сцени на зѣплитѣ любопитни присжтствуващи, които докара въ ужасъ и тре-

*) Турското: „Сисъ анна, сисъ баба."
**) За горчивата участь на Еледжикъ ние се известихме по-после, когато стигна другъ единъ пратеникъ, Стоянъ Муховчанина.

петъ. Слуховетѣ, че изклали селскитѣ свещеници, въ числото на които влизаше и бащата на младата ни байрактарка, Райна Попова, се потвърдяваха. За попъ Грую обаче нищо положително не можахме да научимъ, при всичкитѣ ни разпитвания. Клането на жени и деца, обезчестяването на моми и млади булки отъ страна на башибозуцитѣ и царската войска — били безбройни. Комендантътъ ужъ билъ издалъ вече заповѣдь да престанатъ свирепствата, но необузданитѣ плячкаджии не искали и да чуятъ. Грабежитѣ и плячкосването на българскитѣ имоти нѣмали граница. Хилядникътъ Павелъ Бобековъ сполучилъ да избѣга, заедно съ Иванъ Ворча и Манчо. Побѣгналъ така сжщо и Ф. Щърбановъ, а Кръстю Георгиевъ билъ хванатъ, както и байрактарката, Райка, която отвели въ турския лагеръ. Отъ хващането на тая последната турцитѣ се зарадвали твърде много.

И така, цѣло трескаво поражение на всички възстанически пунктове въ IV окржгъ. Падна Клисура, Еледжикъ плава въ кръвь; развалинитѣ на Петричъ пушеха; сжщото става съ Бѣлово; Панагюрище напреде ни въ всичката своя голота; въ Родопитѣ реватъ гърлеститѣ топове, които обяснаваха положението на тамошнитѣ възстанници, на Перущица, Батакъ, Брацигово и пр., Копривщица заобиколена отъ турска войска; населението прави преговори за предаване; другаритѣ ни апостоли затворени отъ самия народъ; Мечка гори и пр., съ една речь — тържествуващата победа на неприятеля, пълно поражение на нашитѣ възстанници! Немислимо ставаше вече по-нататъшното сжществуване на почва за действия отъ наша страна. Фактътъ бѣ поразителенъ, доказателствата бѣха предъ очитѣ ни, на която страна и да се обърнѣше човѣкъ. Огънь, кръвь, опустошения на всѣка страна! Светата мисъль и надежда за успѣхъ, всичко изчезваше напреде ни безвъзвратно и се замѣстяше съ ужаснитѣ кланета и всеобщо изтребление на всичко, що е българско...

Настана нощь. Нощь мрачна и мжчителна. Пообикновено, студениятъ балкански вѣтрецъ не закъснѣ да повѣе откъмъ долината на бистрата Тополница. Люлѣеше той зеленитѣ букови листи, покланяше му се високата папрать и сърбица, като на нощенъ богъ, но никоя жива душа не бѣше въ състояние да се развесели отъ неговитѣ пролѣтни приятности. Така отвратителенъ бѣше станалъ той просто по тая причина, защото ни донасяше на планинскитѣ върхове миризмата на разлагащитѣ се вече трупове по долината на Панагюрище. Заедно съ това, той ни донасяше отвреме-навреме пресипналитѣ гласове на умиращитѣ деца изъ гор采 Разлатица, или пъкъ грубия гласъ на турската стража. А Панагюрище следваше да гори като запалена борина; изцѣло то свѣтѣше като кълбо; само тукъ-тамъ, когато пламъцитѣ избухваха отъ нѣкое голѣмо здание, наскоро запалено, върховетѣ имъ тържествуваха надъ цѣлото. Подплашенитѣ кучета, които обикаляха като обсадна войска около селото, виеха и лаяха до синитѣ небеса. Не липсваше сегисъ-тогисъ и пукане на пушки по демаркационната линия, дето гладнитѣ възстанници нападаха турската стража не за друго, а за кора хлѣбъ. Страшна бѣше тая нощь, казвамъ втори пжть!...

Ние замръкнахме на сжщото мѣсто на Лисецъ, въ краището на гората, подъ високитѣ букове. Кора хлѣбъ не можеше да се намѣри между всички другари. До срѣднощь стояхме, изгорѣли и за капка водица, додето най-после не дойде Крайчо Самодовъ, който като веща птица по тия мѣста ни показа едно кладенче тамъ наблизо въ гората. Който бѣ жаденъ, трѣбваше да иде да пие вода чакъ на изворчето, защото нѣмаше сждина да си налѣемъ и вода... Нѣма нужда да ви разказвамъ състоянието на духоветѣ въ подобна минута. Всѣки бѣ седналъ отдѣлно до дънера на нѣкое дърво и тамъ се борѣше самъ-саменичъкъ съ нощната тъмнина и съ собственитѣ си мисли. Сжщото ставаше и съ Бенковски; неговиятъ гласъ онѣмѣ още повече; кой го знае де подпираше и той корена на старото дърво. По едно време не зная кой отъ дружината се сѣти за него и го потърси. Нѣма го! Извикаха го на име — не се обажда, че го видѣлъ. Потърсихме го сериозно, а мнозина се съмниха да не е станало нѣщо, т. е., да не се е отчаялъ войводата и си е взелъ очитѣ изъ гората. Не следъ малко, обаче, ние сполучихма да го намѣримъ срѣдъ гората, седналъ до една гнила хралупа, на която се бѣше облегналъ съ ржка самъ-саменичъкъ. Той бѣше потъналъ въ дълбоки размишления, дигна само главата си да ни погледне и пакъ вдълбочи погледитѣ си въ земята.

— Стани, капитанъ! Стани да видимъ какво ще се прави. Съ мислене работата се не свършва; недѣй се отчайва толкова... Не си ти виновенъ. Императори и генерали сж били въ по-лошо положение. Такиви работи тъй ставатъ — каза далматинецътъ Джуро.

— Оставете ме! Изпразнете по-добре оржжията си отгоре ми, тукъ да умра! Не съмъ достоенъ азъ вече да живѣя... Съ какви очи ще погледна свѣта? — отговори той съ болезнена въздишка.

Поражението на възстанието, пламъцитѣ на Панагюрище и всички други сърдцераздирателни сцени, на които бѣхме свидетели отъ нѣколко деня насамъ, бѣха произвели своето действие на нашия главатарь.

Презъ цѣлата нощь ние не затворихме очи, по много сериозни причини. Въ продължение на това време всичкиятъ ни разговоръ се въртѣше все около въпроса: накжде трѣбва да идемъ, или по-добре да бѣгаме, на другия день, който можеше да бжде злополученъ за насъ, ако не мръднѣхме кракъ отъ Лисецъ. Че ще помогнемъ на нѣкой възстаннически пунктъ, това бѣше чисто и непорочно въображение. Напротивъ, нашето стоене на Лисецъ, което дразнѣше турцитѣ, още повече ги ожесточаваше спрямо населението. Страната се освободи вече, не само отъ турцитѣ, но коренно и отъ населението, отъ кжщи, добитъкъ и всичко — следователно, нѣмаше кому да се помага. Останалитѣ живи по проста случайность имаха нужда не отъ нашата хвърковата чета, а отъ насжщния, за който бѣхме петимни и ние самитѣ. Нашата чета — доколкото бѣ тя останала, се мжчеше да отгатне, де именно може да се намѣри мѣсто, което да притежава следнитѣ две условие: първо, да бжде страната разбунтувана; и

второ, да има хлѣбъ. Разбира се, че първото условие бѣ достатъчно да ни удовлетвори; но кой бѣше тоя пророкъ, който да се яви всрѣдъ убитата нравствено дружина и да ни каже: вървете на тая или оная страна. Различни бѣха мненията по тоя въпросъ, накжде именно трѣбваше да тръгне утре четата. Едни предлагаха да отидемъ въ Родопскитѣ гори, които по своето естествено положение били най-удобни за подобни случаи, защото на всѣко мѣсто можело да се намѣри храна, а освенъ това имало възможность да се съединимъ и съ възстанницитѣ около Батакъ, на които ще принесемъ на малка полза. Това предложение се поддържаше най-много отъ познатия на читателитѣ Тодоръ Хайдутина (не дѣдо Тодоръ отъ с. Радилово, а другъ Тодоръ — македонецъ), който увѣряваше, че познава Родопитѣ и Рила много по-добре, отколкото своята собствена кжща. Той се обзалагаше, че освенъ лѣтно време, има леснина и зимата да прекараме въ тая страна на бѣлитѣ орли и дивитѣ вълци. Повечето гласове обаче бѣха, да отидемъ по Стара-планина, и като по-баснословна, и по-близо до столицата на Асеновци — седалището на I окржгъ.

— Не съмъ се решилъ още да правя халва и катранъ, за да ида да си бия ангелитѣ изъ Доспата, говорѣха нѣкои между дружината, които отдалечъ само бѣха слушали за славата на историческата ни столица.

Споредъ тогавашнитѣ понятия за могжществото на дългитѣ мустаци, за авторитета на старитѣ войводи, за крилото на Тотя-Филипъ и за историческото значение на Трапезица, надъ която се виели духоветѣ на старитѣ наши самодържци, едвали имаше помежду ни човѣкъ, който да не вѣрва, че храмътъ „Свети 40 мжченици“ е освободенъ вече отъ поганска ржка; че орѣховчени, съ дългитѣ пояси, сж преобърнали вече потурчената Елена на прахъ и пепель, и пр. и пр. Освенъ това, знаятъ читателитѣ, какъ ни пишеха нашитѣ братя апостоли отъ Търново, Враца и Сливенъ. „Не сме въ състояние вече да удържимъ юнацитѣ си“ — говорѣха тѣ. И така, мила майка, Стара-планина ще ни спаси!... Ако обаче човѣкъ погледнѣше работитѣ съ по-внимателно око, отведнъжъ щѣше да се увѣри въ истинското положение и състояние и на поменатитѣ три окржга. Споредъ разказа на разни очевидци, повечето башибозуци, които нападаха нашия окржгъ, бѣха оттатъкъ Балкана, отъ чирпанско, заарско, дори и отъ сливенско; следователно не се искаше твърде голѣма философия да разумѣе човѣкъ, че ако сжществуваше сериозно възстание по тия мѣста, не щѣха да ни дойдатъ гости оттамъ; тѣ щѣха да се занимаватъ да пазятъ собственитѣ свои села и пепелища.

Тукъ му е мѣстото да забележа, че ако бѣха възстанали и четиритѣ окржга, както Панагюрище, ако това последното, заедно съ цѣлия окржгъ, останѣше да се разпорежда само съ мѣстнитѣ турци, азъ не се посвѣнявамъ да опредѣля, че възстанието щѣше да отиде два-три месеца. Нѣма никакво съмнение, че то щѣше да бжде потъпкано по-жестоко, но не така скоро и по такъвъ позоренъ начинъ. Както и да е, тамъ или другаде, ние трѣбваше да не губимъ време, а да вървимъ часъ по-напредъ. Смѣтахме, че ако не срещнемъ никжде разбунтувана страна, по примѣра на

нашитѣ епически войводи, ще ударимъ на простъ хайдутлукъ по планината и по тоя начинъ ще се прехранимъ дълго време. Много момчета отъ дружината, които оставяха задъ гърба си стари осакатени майки, поругани сестри и братя, избити стопанници и мили рожби, не скланяха да тръгнатъ подире ни за Стара-планина. Ние оставихме всѣкиго свободенъ да прави каквото иска.

VI
По Стара Планина
I

Сбогомъ, окървавена Тракия! Прощавайте, срѣдногорски долини и върхове! Сбогомъ, многострадални Батакъ, Брацигово, свещена Перущица, съ своя божественъ храмъ св. Архангелъ и други още поругани светилища! Поклонъ отдалечъ на вашето пепелище. Лека пръсть и вамъ, смѣли герои и другари: Кочо Чистеменски, Спасъ Гиневъ, Радъ Клисарьтъ, Стоянъ Пъковъ, Щърбановъ и стотина още мжченици, паднали за българската свобода! Преди недѣля-две, когато ние се цѣлувахме и стѣгахме пушки и ножове, съвсемъ друго мислѣхме, но не забравяхме да туримъ на първи планъ и смъртьта. Поклонъ! Сбогомъ и ти, окървавена Марица, сбогомъ, всичко легнало за право и свобода... И васъ, драги читатели, моля да оставите съ насъ заедно омирисаната отъ тѣла Тракия и да ни придружите за нѣколко деня изъ непроходимитѣ балкани, съ обещание, че скоро ще се върнемъ пакъ въ нашата Тракия, защото малко работа имаме въ България.[8]) Разходката по поетическата Стара-планина е приятна, макаръ и пжтешественикътъ да е пжтувалъ за развлѣчение, макаръ той и да ни разказва за гласоветѣ на горскитѣ птичета, за вкуса на пастървата. Ние ще разкажемъ и едното и другото, ще ви запознаемъ още съ живота на комититѣ, ще присжтствувате при последнитѣ минути отъ живота на оногова, който искаше да бжде царь, когото слушаха цѣли градове, и други още много работи, които ни единъ пжтешественикъ не може ви обади. Обещавамъ, че ще бжда кратъкъ, доколкото е възможно.

Въ недѣля, на 2 май следъ обѣдъ, четата потегли съ отворенъ байракъ за с. Петричъ, отдето ни бѣше пжтьтъ за Стара-планина. Тя се състоеше отъ 70—75 души, повечето конница. Въ това число влизаха всички далматинци, двамата секретари — Т. Георгевъ и П. Бѣлопитовъ и жената на далматинеца Шутичъ — Мария, докторътъ Василъ Соколски, отъ Жерона, Господинъ Бакърджията, В. Петлешковъ отъ Копривщица, Павелъ Койчевъ, Стефанъ х. Лулчевъ, Павелъ Шоповъ, Димитъръ Нейковъ, Неню Яковъ, Янко Ламбовъ, Илия Калпаковъ, Илия Мухлевъ, Станчо и Ангелъ Станчеви, Велко Тутевъ, Лулчо Илчевъ и Илия Бойкинъ — отъ Панагюрище; Захарий отъ Калугерово, отецъ Кирилъ кръстоносецътъ изъ Сопотъ и много още други, имената на които не помня. Трагическа бѣше нашата раздѣла съ Тракия, съ димя-

щето се Панагюрище и съ ония наши приятели юнаци, коит бѣха дошли да ни изпратятъ за последнъ пжть. Макаръ ние и да не бѣхме принесли никаква особена облага на тия послед нитѣ, никаква умраза не се забелязваше на тѣхнитѣ лица; всички се прощаваха съ сълзи на очи по братски и приятелски. Тръг нахме ние за планината, въпрѣки апостолската клетва, че всѣки апостолъ е дълженъ да дигне знамето и, съ петь души макаръ, да пролѣе кръвьта си за свободата на България.

— Азъ мисля, че ние не отиваме на сватба и по алъшъ-верьшъ, като тръгваме за Балкана, та затова не ще каже още, че не сме умрѣли подъ байрака — говорѣше Бенковски. — Що можахме да помогнемъ ние съ нашето присжтствие на тукашнитѣ борци?

Бенковски бързаше да се отдѣлимъ колкото е възможно по-скоро отъ злощастното Панагюрище. Два пжти се обърна той да го погледне и два пжти му се пълнѣха очитѣ съ сълзи.

Следъ три часа и половина ние слизахме вече въ нашата стара позиция въ с. Петричъ, въ гробищата до високата могила, което мѣсто читателитѣ вече познаватъ. Вижда се работата, че турската войска, която бѣше квартирувала нѣколко деня на сжщото това мѣсто, не е знаяла по-добре отъ нашитѣ възстанници фортификацията, защото освенъ че бѣше намѣрила мѣсто въ нашитѣ позиции, но укрепила още и позициитѣ ни безъ никакво измѣнение. Цѣлиятъ лагеръ бѣ изпълненъ съ убити кокошки, гжски и други хвърковати животни, които отоманската войска бѣше обирала по селата. Имаше така сжщо различни покжщнини, малки котелчета, дрехи, постелки и пр. Преди единъ день тая войска бѣше се дигнала къмъ Еледжикъ.

Петричъ, както вече казахъ пе-горе, бѣше разбитъ и опустошенъ съвършено. Жива душа нѣмаше въ него, съ изключение на вѣрнитѣ стопани — кучетата, които следваха още да се въртятъ около пепелището, като виеха въ сжщото време твърде жалио. Населението на Петричъ бѣше избѣгало въ ближната гора на мѣстото,називаемо Вранъ-Камъкъ. Щомъ то се научи за нашето дохождане отъ своитѣ ближни караули, начаса дойде при насъ, но не отъ единъ пжть, понеже имаха сериозни причини да се боятъ да не бждемъ турска войска, преоблѣчена като комити. Ние имъ разправихме вкратце нашето положение и имъ поискахме помощь, която се състоеше въ следующето: първо, да ни донесатъ два-три коня хлѣбъ, разбира се, ако иматъ, и второ, да ни снабдятъ съ единъ водачъ, който да ни изведе до върховетѣ на планината. Като гледахме петришкитѣ бунтовници, че не сж се отчаяли и малко ги е грижа че селото имъ бѣ станало на пепель, естествено следваше, че и ние трѣбва да се окуражимъ, поне минутно. Мнозина си позволиха дори, въ това число и веселиятъ докторъ Соколски, които ги насърдчаваха да не се отчайватъ още, защото ако ние намѣримъ силно възстание оттатъкъ Балкана, нѣма да го имаме за трудъ да имъ се притечемъ съ братска помощь. „Аминъ!" — отговориха добродушнитѣ селяни.

Дѣлчо Ливеръ, единъ отъ първитѣ поибренски възстанници, който се намираше при насъ, взе на себе си грижата да ни на-

мѣри водачъ и храна, както за насъ, така и за конетѣ. Съ храната, обаче, не бѣхме удовлетворени както се следва, защото тя съставляваше рѣдкость. Последнитѣ зари на слънцето се криеха вече на западъ, когато ставаха тия наши съвещания въ рѣдката горичка, малко по-настрана отъ петришката могила, дето ние царувахме преди нѣколко деня!... Въ това време двама души отъ четата, поставени на караулъ до р. Тополница, пристигнаха и донесоха съ себе си знамето. Тѣ разказаха, че то имъ било донесено отъ байрактаря, Крайчо Самоходовъ, който имъ го повѣрилъ на ръце и си заминалъ обратно за Панагюрище, съ намѣрение да не се връща вече.

— Кажете на войводата и на другитѣ да ме простятъ и да не ми се сърдятъ, задето ги оставихъ и не имъ се обадихъ — казалъ той на тръгване. — Азъ предпочитамъ по-добре да умра въ своето родно мѣсто, около домашнитѣ си, отколкото да ходя да се скитамъ по пуститѣ гори.

И така, ние се лишихме и отъ байрактаря си, Крайча! Той довърши своята роля не толкова кавалерски, но не бѣше виновенъ въ това ни най-малко. Положението бѣше такова, че всѣки бѣ заплелъ концитѣ. Освенъ това, Крайчо бѣше още съ претенция. Той познаваше много добре Срѣдна гора, както Хайдутъ Тодоръ — Доспата, та затова ни убеждаваше да сме останѣли въ нея, като ни гарантираше въ сѫщото време пълна безопасность*). Но кое бѣше онова широко сърдце, което да се успокои въ дребнавата Срѣдна-гора? „Стара-планина, Стара-планина! Тя ще ни омие насъ" — говорѣхме ние. Върнаха се така сѫщо въ Петричъ бай Тодоръ Търкаланътъ и Радъ Джоновъ, като хора съ тежки семейства, но тѣ не постѫпиха като Крайча, а се простиха другарски. Тукъ, на рѫцетѣ на петричени, ние трѣбваше да оставимъ и Мацка, по причина че той мѫчно можеше да премине планината, която, споредъ разказа на вещи люде, била много стръмна на това мѣсто, отдето щѣхме да я преминемъ ние. Тѣсна хайдушка пѫтека имало, наистина, но и тя не можела да ни послужи по познати вече причини. Горкиятъ Мацко! Докато той се радваше, че ще види голѣмия Балканъ, едри сълзи потекоха по грубото му лице, когато му съобщи отецъ Кирилъ, че той трѣбва да остане вече.

— Охъ, чичо, дѣдо попе! Моля ви се, като на бащица, недейте ме оставя... Съ какви очи ще излѣза предъ чорбаджията си? Азъ не съмъ виждалъ такива добри хора като васъ — говорѣше той.

— Невъзможно! — отговори отецъ Кирилъ на нажаления Мацка. — Ние отиваме на такъвъ дълъгъ пѫть, който малки момчета като тебе не могатъ да утърпятъ. Хайде, цѣлуни рѫка на чичови си, да се простишъ и се моли Богу за насъ. Ти си безгрѣшно пиле...

---

*) Крайчо ималъ пълно право, защото можа да се укрие въ Срѣдна-гора здравъ и читавъ, докато дойдатъ освободителнитѣ войски.

Мацко скача, не иска да остане и още по-изобилни сълз
рони. По молбата на Бенковски, Дѣлчо Ливеръ обеща да взем
Мацка подъ свое покровителство, когото да има като свое чед
Часътъ на два по турски, вечерьта, ние се отправихме з
златишкото поле, изъ сжщия пжть, презъ който преди нѣколк
деня бѣгаха турцитѣ и черкезитѣ, победени. Кому идваше тога
на умъ, че нашето царство ще бжде само 10–12 деня! И тукъ
при тръгването ни, бѣха дошли мнозина петричени и поибренц
да ни изпроводятъ. Никаква ненависть, никаква умраза не по-
казваха тѣ къмъ насъ, къмъ ония, които имъ бѣха изгорили кж-
щитѣ*). Тоя день нѣмаше дъждъ, но небето бѣше облачно, безъ
месечина. Следъ три часа вървене презъ ниви, угари и буренаци
мирковскитѣ голи планини се изправиха напреде ни. Водачътъ ни
бѣше отъ с. Петричъ, на име Петъръ Шентовъ, който и днесъ
живѣе. Намѣсто страхъ отъ непроходимата планина, отъ сухото
море, повечето между момчетата се радваха, че наближили вече
славната Стара-планина. Разбира се, ние пжтувахме направо презъ
просото, безъ никаква пжтека. Както въ с. Хаинето, по заарското
възстание, бай Стоянъ ни забраняваше да говоримъ, така и тук
двамата ни водачи повтаряха сжщото. Тѣ се бояха най-много до
като изминемъ златишкото поле и селата Мирково и Буново, на
ходящи се въ политѣ на планината, около които турцитѣ непре
мѣнно трѣбваше да иматъ завардени позиции. Ние трѣбваше д
бързаме да прехвърлимъ, додето съмне, голитѣ ротове. Инъкъ
трѣбваше да имаме работа съ златишкитѣ читаци, които щѣха д
ни гонятъ като бълхи по голата планина. Селото Мирково ни
избиколихме откъмъ западна страна и чакъ тогава поехме п
старо-планинския хребетъ. Тукъ на това мѣсто водачитѣ ни оста
виха вече. Бързаха тѣ така сжщо да се върнатъ въ селото с
Петричъ, додето не ги е огрѣло слънцето.

Нѣма нужда да ви разказвамъ надълго и широко за нашет
пжтуване презъ тая нощь. То бѣше едно отъ най-труднитѣ, до
колкото може да си въобрази човѣкъ! Падане, ставане, препън
ване на конетѣ, изгибване на пушка или друго нѣкое оржжие
въ време на падането — бѣха нѣща обикновени. Макаръ и д
бѣше забранено всѣко говорене, това правило се нарушаваш
твърде често. Голата ужъ планина, която ние, като измѣрвахме
презъ деня съ очи, представлявахме си я гладка като тава, в
сжщность не бѣше такава. Щомъ водачътъ ни остави, ние се на
мѣрихме въ бурно море. Налѣво долчини, надѣсно краище, на
преде ни камъни, съ една речь положение ужасно. Вървишъ

---

*) Следъ нашето заминаване петричени били нападнати втори пжть от
турцитѣ при Вранъ-камъкъ. Подъ предлогъ ужъ, че петричени трѣбвало д
направятъ р а й (поклонение) предъ златишкитѣ аги, отдѣлили и покарали с
себе си 17 души първенци. Но като дошли до смолската рѣка, клането за
почнало. Имената на загиналитѣ мжченици сж: Христоско Червековъ, Игнат
Маяковъ, Петъръ Пенеговъ, Мито Баджийчето, Дончо Янинъ, Никола Михаи
ловъ, Иванъ Димитровъ, Гинчо Шаламанъ, Ганчо Еровъ и други, на конт
имената не зная. Ганчо Еровъ се завърналъ съ половинъ вратъ закланъ
той обадилъ за станалото. А на Гинча Шаламанъ, като го карали, отрѣзал
му едната ржка и му я подали да я носи съ другата!...

крачишъ, а нищо не ти спори, навсѣкжде тъмнина, като въ ада. Момчетата се пръскаха като яребици, шишкаха отъ най-напредъ, после свирѣха, а най-сетне, като виждаха, че нито едното, нито другото помага, започнаха да викатъ: „накжде сте, братя?"

Това се продължи цѣла нощь. Никжде не спирахме ние, а високата планинска стена нѣмаше още да й се свърши краятъ. Мнозина отъ дружината, по-слабитѣ и неджгавитѣ, захванаха да изоставатъ; нѣкои поискаха да се върнатъ назадъ; трети почнаха да кълнатъ „майка Стара-планина", но всичко напусто: бѣхме влѣзли вече въ нейната клетка, сиви соколи трѣбваше да бждемъ, за да се избавимъ отъ ноктитѣ й. Много долини, студени извори, високи буки, поляни съ здравецъ видѣхме ние по пжтя си, но азъ си признавамъ, че не съмъ въ състояние да предамъ всичко подробно, защото надъ тия природни красоти висѣше непроницаема тъмнина.

При появяването на утринната зора ние пъплѣхме вече къмъ първия връхъ на планината. Лекиятъ студенъ вѣтрецъ, който изъ единъ пжть замрази потьта на изнуренитѣ ни лица, ни даде да разумѣемъ, че оттукъ нататъкъ ще имаме работа съ студения балкански климатъ, който ни напомняше месецитѣ мартъ и септемврий. Съ детинско възклицание и съ засмѣни лица поздравиха момчетата вълшебния предвестникъ на слънцето, или по-добре настжпващия день — 3 май. Поздравляваха го тѣ, не че искаха да поетизиратъ, а просто затова, че щѣха да се отърватъ вече отъ нощнитѣ падания и всѣкакъвъ родъ други нетърпими приключения. Ние стърчахме вече на единъ отъ ония горделиви старобалкански върхове, величието на които може да бжде представено само съ виждане. Тоя връхъ бѣше голъ; само нѣколко високи дървета го подпираха откъмъ западната страна, а северното му бедро бѣше покрито съ зеленъ покровъ здравецъ, благоуханието на който бѣ удушително. Тоя голъ връхъ отъ Стара-Планина, който е най-високиятъ тждѣва и който е току надъ с. Буново, се казва Б а б а т а. При тоя видъ на балканската природа, дружината започна да забравя малко-помалко нощнитѣ митарства, които бѣха много повече изкушителни отколкото ония, презъ които е пжтувала блажена Теодора.

Скоро слънцето се подаде между синитѣ върхове на Балкана и предъ нашитѣ очи се представи такава вълшебна картина отъ дълбоки непроходими долини, отъ гжсти гори, високи до облацитѣ върхове, прошарени тукъ-тамъ съ голи канари, надъ които се въртѣха бѣлитѣ орли — че ние дълго не можахме да се нагледаме на тая панорама. Отъ по-напредъ, додето не бѣхме присжтствували още при пукането на зората въ Стара-планина, ние имахме злочестината да си въобразяваме, че тая последната има форма като пловдивскитѣ тепета, и че по тоя начинъ ще я прекрачимъ въ разстояние на нѣколко часа! Сега излизаше противното. Ние гледахме напреде си една часть отъ океана.

Дълго време измѣрвахме тоя лабиринтъ, най-напредъ съ просто око, а после съ телескопи, карти и компаси, отде именно трѣбваше да го нагазимъ и къмъ коя посока да се отправимъ; но не дойдохме до никакви практически резултати. Ни едно лице

нѣмаше помежду ни, което да бѣ замирисвало по тия страни. Откъмъ северната страна, накждето трѣбваше да вървимъ, се простираше такава стръмна и каменлива яма, презъ която ако се спуснѣхме да преминемъ, цѣлъ день трѣбваше да останемъ въ долината, на другия край на която се захващаха редъ планини, възвишени до облацитѣ. Къмъ източната страна се вдава голиятъ балкански хребетъ, удобенъ за пжтуване, но оттамъ, едно че не ни бѣше пжтьтъ, а, отъ друга страна, Златица оставаше много близо. Съ една речь, ние бѣхме забъркали пжтя още въ началото на планината, и не знаехме дори мѣстото, откждето бѣхме дошли презъ нощьта. Но благодарение на високата Баба, която може да има 1700 метра надъ морето, ние можехме да виждаме толкова далечъ, че гледахме не само димящата Тракия, но и шопска София. Тя се мждрѣше позорно въ своето легло, нѣма димъ, нѣма пламъкъ, нѣма байракъ и бунтовникъ! Шопъ и тракиецъ или панагюрецъ? — подиръ петстотинъ години не може да бжде сравнение.

Малко следъ изгрѣвъ слънце по височинитѣ на Рила се бѣ заловила тънка мъгла, което обстоятелство не избѣгна отъ наблюдателното око на Тодоръ Хайдутина. — „Голѣмъ дъждъ ще имаме днесъ", забеляза той самоувѣрено. Той основаваше това си предсказване на двадесеть и петь годишното си ходене по тая планина, че щомъ се завиело мъгла на тоя връхъ, дъждътъ ставалъ неизбѣженъ. Уморенитѣ момчета отъ нощното пжтуване бѣха се натъркаляли върху зеления здравецъ и сладко-сладко гълтаха неговото росно благоухание. Минутата не бѣ благоприятна да се излѣгаме върху росния здравецъ и по тая причина нагазихме въ гората. Нѣма нужда да ви разказвамъ, че ние вървѣхме безъ никаква пжтека. Само това ни бѣ известно, и то повечето по стрелата на компаса, че отиваме ужъ къмъ северъ, по посока на Етрополе и Троянъ. Балканската растителна природа бѣ предала на всичко своето величие. Папратътъ ни хващаше до поясъ; бѣлитѣ и прави буки, да си вдигнешъ главата, за да имъ измѣришъ височината съ очи, непремѣнно трѣбваше да ти падне калпакътъ; по-нататъкъ допотопниятъ дънеръ се прострѣлъ на земята отъ бурята. Съ падането си той изпотрошилъ де що му попаднало; коренитѣ му, на дебелина колкото една желѣзна соба, се изтръгнали отъ земята и заграбили пръстьта, на голѣмина колкото едно здание, заедно съ тежки камъни и други по-малки дръвченца, които така сжщо пострадали покрай страшния гигантъ. Въ половинъ часъ разстояние, като ни се случеха на пжтя такива три-четири паднали букове, дордето ги избиколимъ, трѣбваше да изгубимъ още половинъ часъ време. Презъ 10—20 крачки шумолѣха бистри потоци, изпълнени съ букови листи, които правѣха студената водица още по-приятна, като да я дестилираха. Кжтъ отъ рая, съ една речь: но кое бѣше онова сърдце, което да се възхити отъ всички тия красоти? На угнетения и петимень за кора хлѣбъ иди му разправяй за благоуханието на розата, за ясния гласъ на черния косъ и на чучулигата, за шумтението на рѣката и за лжчитѣ на утринната зара... „Хлѣбъ, хлѣбъ!" ще ти отговори той. Ето защо не трѣбва да се сърдятъ ония щастливи-

туристи, че бедното простолюдие не обръща внимание на тѣхнитѣ трудове, когато тѣ описватъ сивожълтитѣ перца на гургуличката.

Къмъ пладне ние бѣхме вече въ дъното на долината, изъ която тече рѣка, доволно голѣма съ лакатушно направление. Дълго време вървѣхме по нейното направление, защото не можахме да намѣримъ удобно мѣсто, за да поемемъ въ противоположната страна. Излѣзохме на една полянка, на която имаше и нѣколко купи сѣно — знакъ, че човѣшки кракъ е стѫпилъ тѫдѣва. Прокобяването на Тодоръ Хайдутина се сбѫдна! Тъменъ облакъ покри небето и даждъ като изъ ведро се сипна да вали; но нѣмаше Тодора да се погордѣе съ своитѣ метеорологически знания. Нѣмаше го него, не затова, че бѣ отишелъ да върши нѣкоя работа, а че бѣше избѣгалъ вече, заедно съ Станча Вѣтренчанина, така сѫщо хайдутинъ, и други още нѣкои лица, като заведоха съ себе си и най-добритѣ хранени коне, на брой 5—6. Нѣколко далматинци, заедно съ Господина Бакърджията, се затекоха подире имъ, да отърватъ конетѣ и да избиятъ невѣрнитѣ другари, но бай Тодоръ не бѣше вчерашенъ копилашъ, да постѫпи така глупаво, че да бѫде намѣренъ. Кой знае въ коя усойнина чакаше той докато се мръкне, та тогава да потегли за своята любима Рила, която той не преставаше да бълнува. Всичко-навсичко, единъ македонецъ имахме въ четата си, т. е. Тодоръ Харамията, и той постѫпи така подло и коварно!

По причина на тая издайническа постѫпка отъ страна на собственитѣ ни другари, по предложение на Бенковски останалата дружина изново положи клетва, че оттукъ-нататъкъ никой нѣма да се дѣли отъ четата безъ знанието на войводата. Клетвата се извърши отъ отецъ Кирила, който поднасяше наредъ всѣкиму да цѣлува голѣмия кръстъ, що бѣхме взели отъ поибренската черква. *) Тукъ на тая поляна ние останахме нѣколко часа да чакаме преставането на дъжда, а Господинъ Бакърджията и още единъ пъргавъ момъкъ, неговъ вѣренъ другарь, когото наричахме Вакарелчанина, отидоха по собствено свое желание да разгледатъ мѣстностьта, отдето ще бѫде по-добре да преминемъ. Тѣ се забавиха твърде много и всѣки отъ насъ помисли, че и тѣ сѫ отишли да дирятъ Тодора Харамията, т. е. избѣгали сѫ, при всичко че Бенковски увѣряваше: „Бакърджията само нѣма си позволи да направи това". Той ималъ право. Тѣ се върнаха пакъ при четата и казаха, че наникѫде не можели да намѣрятъ сгодно мѣсто, за да излѣземъ изъ непроходимото усое, навсѣкѫде били стръмни урви и задрътени долове.

Отъ тия наши разкази мнозина отъ читателитѣ може би ще се усъмнятъ и ще кажатъ: „Нима Стара-планина е африканска пустиня?" — Да, това е така, но за оня, който е преминавалъ Стара-планина, снабденъ съ туралия тескере на Шипка или изъ троянската пѫтека, или пъкъ е ходилъ подъ байркаа на нѣкого отъ старитѣ войводи. Нашата работа бѣше съвсемъ друга. За

---

*) Освенъ кръста, въ насъ останаха още и дебели суми пари, които бѣхме взели отъ беглика. Тия се състояха повечето отъ б. меджидии, турени въ дисагитѣ на отецъ Кирила, който треперѣше надъ тѣхъ.

нашитѣ стари войводи Стара-планина е била действително „рай" и „майка", както казахъ вече по-горе. Надали е имало нѣщо по-приятно отъ това, момчета да насѣдатъ около своя любимъ войвода подъ дебелата букова сѣнка, подпрѣни на шишенетата си, черноокия овчарь да върти шиша на крѣхкия овенъ около голѣми огънь. Тогава Стара-планина била независима Швейцария, тогава тя плачела за „Индже Войвода" и за неговия „байрактарь Коля," тогава мустакатиятъ войвода говорѣлъ горделиво и самонадѣяно на овчаря:

— Много здраве на сливенския или заарския аенинъ, да ми проводи петь оки барутъ и толкова ракия.

Да, тогава била златна епоха. И богопомазаниятъ самодържецъ дори, който спѣлъ не въ розова постелка, а върху солдатскитѣ байонети, би позавидѣлъ на балканския кенди башина царь.... Сега не бѣше така. Нѣколко години само бѣха изтекли отъ тая златна епоха — и такова промѣнение въ Стара-планина. До каква степень бѣ оскверненъ стариятъ Балканъ въ наше време читателитѣ ще видятъ по-долу.

Нашиятъ неприятель не бѣше само дивата балканска природа. Другъ много по-ужасенъ и непримиримъ врагъ ни застрашаваше, много по-неумолимъ отколкото св. Архангелъ-Гавраилъ. Азъ говоря за насжщния, който бѣше на привършване. Отъ една страна, невѣрниятъ Тодоръ Харамията, съ своята дружина, ни завлѣче цѣлъ единъ конски товаръ хлѣбъ, а отъ друга — чистиятъ старопланински въздухъ, безмѣрнитѣ движения по урвитѣ и студената бистра водица — отваряха всѣкиму вълчи ищахъ. Колкото и да е човѣкъ ситъ, щомъ удари една студена вода, прецедена презъ буковата шума, презъ три крачки изново пакъ трѣбва да изгладнѣй. Ето защо, додето стопанската часть на четата се усѣти да наложи тежко мито на козовитѣ човали съ хлѣбъ, младитѣ и широкогърдести момчета бѣха обрали и трохитѣ изъ тия човали. Кой ти е ходилъ другъ пжть изъ планината, за да знае подробно всичкитѣ условия.

— Да сж живи овчаритѣ и говедаритѣ — говорѣха нѣкои луди глави по-напредъ, когато по-практичнитѣ хора се обадиха да кажатъ „ами хлѣбъ?"

Доколко тия овчари и говедари бѣха изобилни и щедри къмъ насъ — така сжщо читателитѣ ще видятъ по-надолу. Надвечерь дъждътъ престана минутно и ние потеглихме къмъ юго-западната страна, почти кажи обратно по дирит̀ѣ си по голѣмия гребенъ на планината. Това ние направихме, едно за да избиколимъ стръмнитѣ мѣстности, и второ, да се промъкнемъ нощно време покрай Етрополе, което оставаше не твърде далечъ отъ лѣва страна и въ което се слушаха лаенето на кучетата и пѣенето на пѣтлитѣ. Половина часъ не бѣхме още извървѣли, когато дъждътъ, размѣсенъ съ ситна-дребна лапавица, започна да се излива изново, а следъ малко се преобърна на чистъ градъ. Съ настжпването на нощния мракъ отведнъжъ притъмнѣ дотолкова, че две крачки настрани мжчно можеше да се види човѣкъ, или другъ, какъвто и да било предметъ. И зарева тогава балканътъ въ всичкия свой ужасъ и трепетъ, като да бѣше разиграно море,

и запѣ той оная своя пѣсень, предъ която трѣбва да се съкруши всѣко сърдце, всѣка вирната и необуздана глава. Затрещѣ, заплющѣ наоколо, заскрибуцаха клоницата, опрѣни единъ о други, стана страшно, стори ни се, че се събарятъ цѣли гори, че се отваря небето, че цѣлиятъ свѣтъ иска да се разруши, вселената да пропадне!.. Де е желѣзниятъ Бенковски, де сж безбожнитѣ невѣрующи хлапетии, които тълкуватъ, че природата не е страшна, че тя върви по опредѣления свой пжть? — Всички онѣмѣха. „Охъ, божичко!" „Спаси ни, пресвятая Богородице, майчице," се слушаха гласове. Право казватъ ученитѣ, че величието на природнитѣ явления карало човѣчеството да пада на колѣне.

Така или инакъ, но страшно бѣше. Нощната тъмнина и гърмогласното фучене убиха всѣкиму куража. Конетѣ ни дори, животни безъ никакви предразсждъци, почувствуваха грозното и необикновеното. Тѣ се отказваха да вървятъ на оная страна, накждето ги водѣхме; тѣ бѣгаха подъ вѣтъра къмъ краището на планината, накждето влѣчеха и насъ; а това краище не бѣше нищо друго освенъ стръмна урва и канари! Вртѣхме се надолу, сукахме нагоре, обикаляхме наоколо дано намѣримъ нѣкой що-годе удобенъ сеперицъ, но всичко напусто. Може би витата трапчинка и равна горица не бѣха далечъ, но де да ги намѣришъ? Вѣтърътъ и бурята бѣха толкова оглушителни, че съ пушка да гърмишъ нѣкому на ухото, не можеше да се чуе. Най-сетне като видѣхме, че нѣма друго спасение, спрѣхме се на едно мѣсто върху голия каменливъ връхъ, подъ ударитѣ на лапавицата. Свихме се единъ до други на кълбо, сжщото направиха и конетѣ, които срещнаха главитѣ си и се обърнаха гърбомъ къмъ страната, отдето идѣше вѣтърътъ. Ни караулъ, ни мъртва стража, ни нищо друго не поставихме наоколо си. Кой бѣше оня лудъ, който се би решилъ да ни приближи въ това време? Сънь, дрѣмка, бѣха чужди нея нощь за насъ; дъждътъ ни намокри до коститѣ, дето се е казало. Отъ треперене, зжбитѣ на момчетата тракаха като кречетало на воденица; а дъждътъ вали ли, вали! На разсъмване нѣкои отъ момчетата ни обърнаха вниманието върху единъ черъ предметъ, който се слагаше и дигаше малко настрана между две скали. Тоя предметъ не бѣше друго нищо, освенъ кръстоносецътъ на четата отецъ Кирилъ. Гологлавъ, той се молѣше Богу отъ върха на Стара-планина, като се кръстѣше и правѣше въ сжщото време поклони. Не зная дали молитвитѣ му отидоха намѣсто, защото се бѣше обърналъ къмъ западъ, вмѣсто къмъ изтокъ, по забъркване.

— Живи ли сте всинца? — попита той, като се доближи до насъ и видѣ, че го гледаме.

Деньтъ настана; но той правѣше твърде малко разлика отъ нощьта, по причина на гжстата мъгла, която още отъ вечерьта бѣше обгърнала планината. До два часа време ние вървѣхме все къмъ една страна, която магнитната срела макаръ и да показваше, че е изтокъ, но ние мислѣхме да се обърнемъ къмъ северъ, когато подминемъ Етрополе. Много отъ момчетата вървѣха на синджиръ по поляната да търсятъ киселецъ изъ тревата, който имъ служеше вмѣсто хлѣбъ. Цѣлия день ние се въртѣхме по тия планини и дотолкова се бѣхме омотали, че два пжти се намѣ-

рихме на онова мѣсто, отдето бѣхме тръгнали сутриньта!
празно Господинъ Бакърджията и Вакарелченинътъ обика
наоколо да търсятъ изходъ. Всѣки часъ отваряхме картата, в
която слагахме и компаса, но точкитѣ, които бележеше тоя
струментъ, кой знае, може да бѣха и прави, но дружината р
и едногласно твърди, че тая дяволска кутийка ще ни об
още повече, че тя показва погрѣшно. За опитъ, ние тръгвах
къмъ показаната отъ компаса точка, и къмъ оная, която ни
казваше здравиятъ ужъ разсждъкъ, но навсѣкжде удряхме о
ски брѣгъ. На една страна се изпрѣчваше напреде ни гжстал
презъ който не можеше да се провре и дребния орѣшко, на[д]
— стръмна урва и така нататъкъ.

Най-после компасътъ и собствениятъ нашъ разсждък
докараха до такова положение, че и тоя день ние замръкн
на сжщото мѣсто, дето бѣхме и на 3 май, ако не и по-на
къмъ тракийска страна!... А дъждътъ, ситенъ-дребенъ, плюш
дрехитѣ ни. Стъкнахме си огнецъ, понеже гжстата мъгла н
рантираше отъ башибозушко око, но помага ли огнецътъ?
предъ си печешъ ржцетѣ и краката, а отзадъ каточе те тег
гладни кучета. Не говоря за вжтрешната борба, т. е. револю
въ областьта на червата. Тѣ клокочеха и издаваха гласъ
хаджийска броеница. Намѣсто страхъ отъ башибозушкитѣ по
ние захванахме да се боимъ не на шега, да не би да се за
чимъ изъ планинскитѣ усои и тамъ да си умремъ отъ гладъ
втория день сжщото положение и сжщата история, само съ
разлика, че стомашната революция вземаше по-голѣми разм
момчетата тръгнаха да пасатъ не само киселецъ, а и букова шу
която имъ служеше вмѣсто хлѣбъ. Страшно отчаяние владѣ
помежду ни, фактътъ, че всинца вкупомъ сме обречени на
погибель, отъ часъ на часъ ставаше по грозенъ. Не трѣбваш
ни гони потера; ние сами по себе си бѣхме победени.

Подиръ пладне подухна западенъ вѣтрецъ, който раз
тукъ-тамъ тъмната мъгла по низкитѣ мѣста, която се изди
и слагаше къмъ върховетѣ на планината. Всѣки може да си
брази като каква бѣше нашата радость, когато съгледахм
близо, презъ една малка долчинка, не твърде далечъ отъ
една овчарска кошара, изъ която припкаха да играятъ
агънца и черни като дяволи ярета!... А още за по-голѣмо
щастие, съ помощьта на биноклитѣ можахме да видимъ ов
въ колибата, който мѣсѣше хлѣбъ около запаления огнь!
каква дума не бѣше станало още за нападението на тая кош
или пъкъ кой ще бжде изпратенъ да вземе хлѣбъ и други н
за ядене, които би се намѣрили тамъ, когато Господинъ Ба
джията и Вакарелченинътъ бѣха се метнали на своитѣ ко
чакаха само знакъ да тръгнатъ. Съ тѣхъ заедно потеглиха

---

*) Башибозуцитѣ имаха право, като говорѣха, че откакъ излѣзли
титѣ по Балкана, не останало шума за козитѣ имъ. Единъ отъ тѣхъ
ми говорѣше въ Ловечъ, че като ударили единъ комита съ куршумъ въ
дитѣ, изъ гърба му, заедно съ куршума, изскочила единъ кривачъ шума
комита бѣше Войновски, офицерътъ отъ четата на Ботйова, ударенъ
Троянъ.

нѣколко отъ далматинцитѣ и други още момчета, всичко на брой около 10—12 души. Освенъ хлѣба, брашното и сольта, тѣ щѣха да откаратъ още 15—20 агнета, заедно съ овчаря отъ речената кошара, който ни бѣ нуженъ да го питаме кжде се намираме и къмъ коя страна именно трѣбваше да тръгнемъ за начертания си пжть.

— Деца, подкарайте съ себе си всичкото стадо, Бога ми! — викаше Джуро Далматинецътъ.

Приготвеното отдѣление замина като вихрушка за кошарата, а ние се спрѣхме на една поляна, покрита съ гжста зелена сърпица, дето и пуснахме конетѣ на паша. Отведнъжъ дружината се съживи, каточе бѣше спала досега, всички заговориха отъ единъ пжть, всѣкиму стигаше ума да дава различни планове, съ една речь, морето ставаше до колѣно, щомъ дружината помириса, че наскоро ще се яде хлѣбъ.

— Хичъ де се е чуло и видѣло, човѣкъ да остане гладенъ въ Стара-планина — говорѣха нѣкои между по-пламеннитѣ и устата имъ се наливаха съ жидкость, щомъ погледваха къмъ кошарата, която бѣше захванала да се закрива вече отъ едно облаче мъгла.

Мнозина захванаха да тананикатъ бунтовнитѣ пѣсни, които бѣха забравили въ разстояние на два-три деня. Героинята ни, госпожа Ионка, гласътъ на която досега съвсемъ не се слушаше и бѣлото лице на която въ разстояние на два деня бѣ заприличало на мъртвешко, като всѣка кжщовница жена, била си отдѣлила настрани въ дисагитѣ още въ Петричъ две-три пити хлѣбъ и до половинъ ока сирене, за черни дни, безъ, разбира се, да я знае нѣкой. Но сега, когато подиръ малко щѣхме да имаме вече топълъ и прѣсенъ хлѣбъ и крѣхка агнешка плешка, тя намѣри за излишно да носи сухитѣ кори, които и раздаде по малко на момчетата, съ малката си ржчичка, като нафора. Друга по-голѣма добрина на госпожа Ионка и не трѣбва на тоя свѣтъ...

Мъглата изново припадна и дъждътъ започна да роси изтънко. Не бѣха се още изминали 15 минути, откакъ заминаха момчетата за кошарата, когато поставениятъ подъ долината караулъ ни извести, че долу въ рѣката, накждето заминаха момчетата, се чулъ гласъ отъ изгърмяване на пушки, но твърде глухо, като подъ земята, така че и тѣ самитѣ не бѣха въ състояние да потвърдятъ тоя слухъ. Ние не обърнахме на това съобщение никакво сериозно внимание, понеже като не бѣхме се срѣщали още съ потери изъ планината, въ девственостьта на която още вѣрвахме, въображавахме си, че никакви нападения не сж възможни. Докато се запитвахме да тълкуваме кое е дало причина на караула да помисли, че се хвърлятъ пушки, ето че се зададе Бакърджията, самъ, но не откъмъ оная страна, отдето бѣха заминали преди малко, а отъ противоположната. Подиръ Бакърджията се подаде и Янко Копривщенина, скулестиятъ конь на когото бѣше потъналъ въ кръвь, отзадъ на гърба. Тѣ тичаха и двамата, доколкото имъ стига силата. Наближиха се и ние станахме да ги посрещнемъ, но що да видишъ? — Сиромашкиятъ Бакърджия

бѣше облѣнъ въ кръвь, едната му ржка висѣше като дърво, лицето му приличаше на бѣла кърпа.

— Избиха момчетата! Гората е пълна съ потери — едвамъ можа да изкаже той и гордата му глава клюмна нанадолу.

Юнакътъ бѣ съшибанъ съ куршуми като решето. Лѣвата му ржка бѣше ударена на три мѣста отдолу-догоре, куршумитѣ бѣха излѣзли, като изпокжсали абичката му неравно, презъ дупкитѣ й се виждаха цъвтналитѣ му меса. Черна кръвь капѣше по земята. Единъ отъ куршумитѣ бѣше се плъзналъ по кокала на ржката му, като бѣше разпралъ месото чакъ до лакътя. На Янка Копривщенина бѣше раненъ повечето коньтъ, а само нѣколко драма съчми бѣха се спрѣли подъ кожата му. Най-гжсто ударили съчмитѣ въ джеба на палтото му, но си изпатила само пиринчената табакера, която бѣше разкривена и смазана като скжсанъ чехълъ.

Това бѣше достатъчно. Мисъльта, че ще се гощаваме съ балкански агнета, изчезна още на минутата като димъ. Въ единъ мигъ всички се намѣриха върху конетѣ си. Само героинята ни не бѣше се още притъкмила, защото нейниятъ багажъ, като по-голѣмъ, въ който се съдържаха всичкитѣ й скжпоценни вещи, не бѣше готовъ. Тя бѣ прострѣла нѣкои нѣща да съхнатъ, понеже се бѣха намокрили, и които събираше по земята съ сълзи на очитѣ, а други оставяше да красятъ балканскитѣ шубраки, понеже не оставаше време. Бакърджията и Янко разказаха набързо, че, като отивали за кошарата, били нападнати въ дола отъ една турска потеря, която заседнала тамъ. Тѣ видѣли чакъ когато изгърмѣли пушкитѣ и нѣколко души отъ момчетата се гаврътнали на земята. Въ Бакърджията макаръ и да не бѣше останала кръвь, той пакъ се готвѣше да иде да търси своитѣ изгубени другари. Споредъ разказа на сжщитѣ, понеже повечето отъ момчетата останали живи и се разпръснали изъ гората, кой накждето види, ние изпразнихме нѣколко пушки въ вуздуха, за да ни чуятъ и дойдатъ. Гжстата мъгла пакъ зае своето мѣсто. Освенъ петь-шесть души отъ злощастнитѣ пратеници, които достигнаха отъ разни мѣста, така сжщо ранени, останалитѣ ги нѣмаше никакви, тѣ бѣха станали жертва. Въ числото на тия последнитѣ се намираше и далматинецътъ Сава, младъ черноокъ момъкъ, който говорѣше всички европейски езици и се отличаваше съ своето образование между другитѣ си съотечественици. Останалитѣ му живи другари разказаха, че го видѣли, когато колѣничилъ въ шумата, следъ като се изпразнили върху му нѣколко пушки. Братъ му, мисля Джуро, който бѣше съ нашата чета, не можеше да се побере въ кожата си. Едри сълзи се впуснаха по неговото грубо работническо лице, заплака той като дете за участьта на своя милъ братецъ.

— Ахъ, мой единоутробенъ братъ!.. Кикво ще кажа азъ на наша стара майка, когато тя ме попита, а де Сава?...

Това каза Джуро и потегли да отиде да отмъщава за брата си, като изпразни въ сжщото време и пушката си въ въздуха, за да я напълни съ прѣсенъ фишекъ; но скоро трѣбваше пакъ да се върне, защото гжстата мъгла връзваше ржцетѣ всѣкиму.

Изохка той още нѣколко пѫти изъ дълбочинитѣ на сърдцето си и сълзитѣ набраздиха изново почернѣлото му лице, което едва ли бѣше виждало сълзи до сега. Отъ разказа на разбититѣ момчета ние се научихме и за участьта още на две момчета, родомъ отъ с. Калугерово, които, промушени отъ неприятелски куршуми, се захлюпили надолу съ лицето въ рѣката! Тукъ тѣ сложили своитѣ кости за свободата и славата на България. Тукъ падна и Савата. — Той нахрани балканскитѣ орли, за свободата на другиго, за славата на единъ чуждъ народъ, който никога нѣма да спомене паметьта му!...

Разбира се, че ние не останахме за дълго време върху поляната, не се чудѣхме и маехме, що трѣбва да правимъ. Нашата цель, излизането ни по балкана, не бѣше да се сражаваме съ турскитѣ потери, а да се нахранимъ. Следующитѣ нѣколко условия напълно оправдаватъ нашето отбранително положение. Първо, гладътъ; второ, мъглата; трето, кремъклиитѣ пушки и калпавиятъ барутъ, станалъ на каль отъ дъждоветѣ; четвърто, непознаване на мѣстностьта и пр. Следъ 10—15 минути чакане изгубенитѣ си другари, ние нахълтахме въ гѫсталакъ, който водѣше къмъ една мрачна долина и който показваше, че, откакто се е сътворилъ свѣтътъ, човѣшки кракъ не бѣше стъпялъ вѫтре. Ние го предпочетохме отъ нужда, защото, споредъ думитѣ на Янка, турската потеря, която го ударила, се раздѣлила на две отдѣления и тръгнала да ни завземе пѫтя. Ние слизахме презъ долината бѣжишкомъ, презъ-глава, дето се е казало. Плющенето отъ настѫпенитѣ изгнили сухи клони се отражаваше изъ непроходимата пустиня; напреде ни подскочиха нѣколко сърни, тѣ бѣха твърде наблизо, но можешъ ли да имъ изгърмишъ? Черната рокля на героинята, която вървѣше пешкомъ, както вървѣхме всинца, понеже въ това мѣсто не можеше да се язди, се закачаше отъ дърво на дърво като скѫсано сертме.

— „Охъ, майко, майко! — За това ли си ме родила, да ходя съ хайдутитѣ!“ — викаше тя и се хвърляше презъ клонищата, като сърнитѣ.

Не бѣше само мъглата, потерята, стръмната урва и гладътъ; дъждътъ се изливаше като изъ ведро. Около два часа и повече време се скитахме изъ тая урва, достѫпна само за дивитѣ мечки, и ужъ все надолу слизахме, но далечъ бѣше още дъното на долината, въ която по всѣка вѣроятность течеше бистра рѣка, бързото шумолене на която се отекваше изъ околнитѣ каменливи стръмнини. Никаква потеря не дойде да ни следва; но и това бѣ достатъчно, че отъ нейното приближаване бѣхме принудени да се натикаме въ тая пустиня, който рискъ инакъ не щѣхме да направимъ. Най-после достигнахме до една каменна стена, висока нѣколко аршина, презъ която за да преминемъ трѣбваше да се спущаме единъ други съ вѫже, както ние самитѣ, така и конетѣ си. Помислихме да избиколимъ отдалечъ, но не бѣше само тя, която ни преграждаше пѫтя; по-надолу къмъ рѣката се виждаха другъ редъ подобни канари и колосални букови дървета, съборени на земята отъ вѣтъра и изпрѣчени надолу-нагоре единъ възъ други, каточе нарочно да ги бѣ правилъ човѣкъ. Единъ пад-

налъ букъ, да кажемъ сто аршина на дължина, бѣше пепелосалъ напреде си още нѣколко по-малки буки, такаче докато се избиколи, както казахъ по-горе, минаваха нѣколко минути. Но само единъ ли е? — Две крачки не си пристжпилъ, ето ти и другъ, още по-старъ и по-клонестъ! Ако погледнешъ отдалечъ на всички тия изпосъборени паметници, ще кажешъ, че е молдованско селце, защото на коренитѣ на всѣки единъ се образувала кжщица отъ пръсть и камъни, подъ която свободно могатъ да насѣдатъ на сеиръ 30—40 души. Отъ друга страна убитата и отчаяна душа не може да остане хладнокръвна отъ вида на величествената растителность. Цѣлата земна повърхность бѣше покрита съ зеленъ невиненъ здравецъ, непобутнатъ отъ никоя ржка, може би само отъ стжпкитѣ на бѣлогърдитѣ сърнета. Гордо и надменно стърчеше той, веселъ и засмѣнъ, потъналъ въ бистра роса, да те е грѣхъ да го настжпишъ... Пъкъ и малцина обръщаха внимание на тия балкански прелести. Колкото и да бѣха тѣ хубави и привлѣкателни, не бѣха въ състояние да привлѣкатъ както трѣбва нашитѣ погледи. Тръпчивата букова шума и киселиятъ киселецъ (името му го показва), единственитѣ за ядене нѣща по Балкана презъ месецъ май, които ние пасѣхме отъ два деня насамъ, като зайци, бѣха загладили всѣко чувство.

Като видѣхме, че е невъзможно по никой начинъ да следваме пжтя си надолу къмъ рѣката, ударихме ребромъ изъ урвата отъ лѣва страна, безъ да знаемъ и ние сами кжде отиваме и де именно ще излѣземъ. Споредъ треперещата стрелица на компаса ние отивахме право къмъ западъ; но мнозина викаха: „лъже кутийката! — Ние вървимъ срещу слънце." Колкото и да се пазѣхме да не дигаме шумъ като вървимъ, това бѣ невъзможно по много причини, повечето познати вече на читателя. Достатъчно бѣ да се търкулне единъ камъкъ. Той дигаше подире си още десетина, които го придружаваха успоредно и се спираха чакъ долу въ рѣката. Отъ удрянето имъ съ другитѣ камъни и сухи клонища, които тѣ чупѣха презъ срѣдата, като гюллета по гората, се разнасяше страшна олелия, каточе цѣли планини се събарятъ. Дивечътъ, като: мечки, рогачи, свини и пр., огнището на които е Стара-планина, подплашени отъ това ненадѣйно врангало, което може би чуваха за пръвъ пжть презъ живота си, тичаха надолу-нагоре и още толкова увеличаваха събарянето на камънитѣ. Скоро нощниятъ мракъ настжпи, съ всичката своя ужасяваща грозота, а ние се смитаме още по-стръмната урва и изъ гжстата мъгла, като патки. Дъждътъ не бѣше престаналъ още, а балканската атмосфера започна да става по-чувствителна. Мнозина изказаха желание, че не могатъ вече да следватъ четата, защото имъ отмалѣли краката отъ гладъ, мокрота и много ходене.

Ние се спрѣхме ужъ за малко само да починемъ между едно ограда отъ натъркаляни буки, а после пакъ да следваме пжтя си, да преминемъ тая бездънна долина, докато се съмне. Веднъжъ, обаче, спрѣли, намъ не се искаше вече да потеглимъ. Освенъ това, нощниятъ мракъ бѣ до такава степень непроницаемъ, че той съставляваше второ условие за оставането ни на едно мѣсто. Съ помощьта на изобилния барутъ, скоро се запалиха 3—4

огньове между гжститѣ буки, пламъцитѣ на които пърлѣха зелената шума и я туряха въ движение. Че ще бждемъ съгледани отъ душманско око, казахъ вече, това бѣ решително невъзможно. Наредиха се по нѣколко души край всѣки огънь, всѣки при другаритѣ си, дето му минава думата, а войводата, който все още имаше известна почить предъ другитѣ момчета, бѣ седналъ съ писаритѣ си, далматинцитѣ, попъ Кирилъ и героинята приособенъ огънь. Посъгрѣхме се, поизсушихме се, доколкото бѣ възможно подъ открития въздухъ, а никой още не се задоволява, всички клюмнали глави, умислени и кахърни. Мнозина имаше и такива, които се сгъваха на две половини отъ сърдцеболъ, които повръщаха отъ ядене на букова шума и на киселецъ. На всичко това причина бѣ гладътъ, който отъ три деня насамъ ни обтѣгаше червата. Напразно си печехме краката на огъня, дано ужъ се разположимъ, дано се приближи сладкиятъ сънь; но и той бѣга!... Станешъ правъ, разхождашъ се настрана изъ пустинята, дано ужъ нѣкои мечтания и размишления те занесатъ къмъ седмото райско небе — пакъ напусто. Революцията отъ часъ на часъ взима по страшни размѣри, струва ти се, че разсърдени котки сж се изправили на гърдитѣ ти и дращятъ ли, дращятъ... Имахме съ четата две бурета ракия, които далматинцитѣ бѣха взели отъ Вѣтренъ, понеже увѣряваха, че безъ питие не могатъ да прекаратъ. Нѣмаше що: като всички чужденци, които и днесъ правятъ изключение отъ общитѣ закони, трѣбваше и при насъ да се ползуватъ съ нѣкои права. Отъ тая свещена жидкость, тукъ въ планината, дето мечкитѣ пишеха законитѣ, се възползуваха да се омърсятъ и нѣкои отъ нашитѣ момчета, което имъ служеше и за хлѣбъ и за лѣкарство срещу сърдцебола. Само Бенковски не искаше да сръбне отъ ракията. „Клетва съмъ давалъ" — говорѣше той и отблъсваше кратунката, съ която се черпѣше дружината. Следъ дълги убеждавания, най после склони.

— Охъ, баремъ тютюнецъ да имаше, два пжти да си опъна, па тогава да умра! — се чуваха гласове съ унило благозвучие между полуубитата и полуотчаяна дружина.

Трѣбва да ви кажа и това, че ние бѣхме такива строги бунтовници, че и тютюнъ не бѣхме си приготвили. Защо ни е? — Майка Стара-планина всичко дава. Ония, които бѣха много терекии, отдавна бѣлѣха попуканитѣ дрѣнови кори, които увиваха въ книженитѣ фишеци и ги употрѣбяваха вмѣсто тютюнъ. При все че не бѣхме туряли въ устата си хлѣбъ отъ нѣколко деня, но отъ многото блъскане, падане и ставане, на мнозина гърлата горѣха за вода. Най-много имаха нужда отъ разхлаждане раненитѣ ни братя, които охкаха и пъшкаха, съ опрѣна глава върху сухия буковъ клонъ.

— Водица, братко!... Нѣма ли нѣкой майчинъ и бащинъ да ми донесе баремъ две глътки да пийна? — викаше нещастниятъ Бакърджия и се увиваше около едно сухо дърво, като змия усойница. — Дробътъ ми залепна о ребрата отъ силенъ огънь... А вода въ тая урва се случи да нѣма. Може би, твърде наблизо да клокотѣше нѣкое изворче, но иди и го намѣри.

Вакарелчанинътъ поведе нѣколко души момчета къмъ рѣката, която въ нощната тишина фучеше още по-силно и се чуваше още по-наблизо. Следъ половинъ часъ, обаче, той се завърна съ празни ржце, защото, колкото по-надолу отивали, толкова по-надалечъ се чувалъ шумътъ на тайнствената рѣка. Освенъ това, тѣ не се решили да отидатъ по-надолу, защото нощниятъ мракъ билъ дотолкова по-грозенъ къмъ рѣката, че се побояли да не се изгубятъ отъ становището.

Като нѣмахме надежда не само че не ще можемъ да намѣримъ скоро хлѣбъ, а надали ще бждемъ честити да срещнемъ човѣкъ,*) пристжпихме до друго срѣдство, решихме да заколимъ единъ конь, съ месото на който да подкрепимъ своя разстроенъ стомахъ. Тая мисъль дойде най-напредъ въ главата на нѣмеца Албрехтъ. Самъ той влѣзе между конетѣ и избра най-добрия и младия, извади му седлото, смъкна му юздитѣ и нѣколко души се обесиха на врата му. Сиромашкото животно, което преди малко кършеше съ устата си букови клончета намѣсто храна, рухна на земята и изпъшка болезнено... Херъ Албрехтъ му отрѣза главата съ своята сабя, като произнесе и едно сакраменто. Додето се одере и очисти, тоя последниятъ го разпра и извади: дроба, сърдцето и бъбрецитѣ, които метна на жаравата да се пекатъ. Когато кебапътъ бѣше вече готовъ, далматинецътъ Шутичъ го накжса на малки парченца и раздаде на гладната дружина за мезе. Героинята ни Ионка дълго време държа въ ржката си своя пай, слагаше го на земята, чупѣше ржце и оплакваше своята горчива сждба, но като видѣ, че множество очи се устремиха на нейния кжсъ, т. е., че имаше любители да го грабнатъ отъ ржцетѣ й, тя стисна чернитѣ си очички и глътна парчето отъ конския дробъ като рахатъ-локумъ, а после заплака жално-жално, като да бѣ глътнала отрова. Нещастната! Тя се тръшна на човала, който съдържа нейната покжщнина, и тамъ остана до заранъта.

Следъ малко ножоветѣ на гладнитѣ хъшове се забиваха въ конското месо, кокалитѣ на което плющѣха, като че се чупятъ сухи сжчки, и всички огньове се покриха съ конски ребра и бутове. Като се съмна, заранъта изъ урвата се търкаляха само оглозгани кокали и четири конски крака, между които първо мѣсто държеше и озжбената глава. Отъ цѣлата дружина само отецъ Кирилъ се удържа да не яде отъ киселото конско месо. Не че той не бѣше гладенъ като другитѣ, но като духовно лице не искаше да се омърси съ забраненото месо.

— За васъ нѣма нищо, да ви е простено — каза той и изчете нѣкаква молитвица.

Разбира се, че ако не бѣхме видѣли, какъ се сне седлото на нещастния конь, какъ той биде натиснатъ отъ нѣколко души и какъ се гърчеше, когато главата му бѣ вече отрѣзана, т. е. искамъ да кажа, ако ние не знаехме, че ядемъ конско месо, никой не можеше да познае дали това месо е конско или на друго

---

*) Въ тая мѣстность картата бележеше само нѣколко села, а именно: Липянъ, Брусенъ и тетевенскитѣ колиби. Отецъ Кирилъ казваше, че знаялъ нѣкакъвъ си манастиръ по тия страни, но не можеше да опредѣли мѣстото му.

нѣкое животно. Сега, обаче, не бѣше така. Додето мнозина се плачеха, че месото е кисело, жилаво и безвкусно, отведнъжъ захванаха да охкатъ, че ги боли стомахътъ, втори повръщаха, трети казваха, че имъ е тежко и усилно, така щото за малко време букакътъ се пресбърна на болница!... Ако въ това критическо положение ни нападнѣше неприятельтъ, достатъчно бѣше да се появятъ само нѣколко души башибозуци и работата бѣ свършена. Тѣ щѣха да ни изколятъ безпрепятствено, като стадо овце, безъ, обаче, да се изгуби нѣкой отъ тѣхъ, защото малцина имаше между насъ, които бѣха въ състояние да се борятъ. Самъ Бенковски бѣше парализиранъ въ здравето си; той не можеше да се побутне отъ мѣстото си.

Трѣбва да ви кажа и това, че освенъ качеството на конското месо, което само по себе си бѣ въ състояние да произведе потръсване, способствуваха още и тия две обстоятелства, че ние ядохме това месо безъ хлѣбъ и соль. Осъмнахме живо и здраво Макаръ и да имаше още мнозина, които не бѣха дошли въ себе си отъ беззаконното пируване, всички се принудиха да се стегнатъ за дълга пжтя. Впуснахме се пакъ изъ сжщата долина къмъ рѣката по урвата, краятъ на която единъ день ставаше какъ търсимъ. Времето, намѣсто да се поправи, отъ день на день ставаше по-сърдито: дъждътъ следваше да си вали, а мъглата, която най-много ни прѣчеше да не знаемъ де се намираме и накжде отиваме и която изяде главитѣ на нѣколко другари, не показваше никакви признаци, че има намѣрение да се дига. До десетина пушки най-много можеха да се намѣрятъ, които да хванатъ огънь съ първо цъкване. Останалитѣ бѣха измокрени още отъ времето на Еледжикъ и не само отъ искрата на кремъка не можеха да се запалятъ, но и въ керемидарска пещь да се хвърлѣха, пакъ щѣха да си останатъ мирни. Сжщата участь бѣ постигнало и сиромашкото ни джапане. Въ състояние ли е една турска чакмаклия да остане здрава срещу десетдневния дъждъ? Краката се превърнали на хайверъ, тѣлото се умирисало отъ мокрота и изпарения — въ състояние ли си да се грижишъ и за оржжие, възможно ли бѣ да се запази книженъ фишекъ?

И така, ние пъплѣхме по урвата като митиляви овце, съ такава медленость, каточе придружавахме погребална процесия. Тоя день бѣ четвъртъкъ, 6 май. Цѣлия день така мъртвешки се влѣкохме ние изъ урвата, изъ тая бездънна пустиня, безъ да можемъ да излѣземъ още изъ дола. На всѣки десетина-двайсеть крачки трѣбваше да се спираме на почивка, защото отмалѣлитѣ крака се прегъваха като восъчна свѣщь, отказваха се да ни служатъ. Имаше помежду ни и такива, които съвсемъ бѣха се разстроили и ослабнали, повече отъ повръщането, така щото едвамъ можеха да пристжпятъ съ помощьта на други, които ги държаха подъ мишницитѣ, додето изминатъ лошавитѣ мѣста. Тежко ни и горко! Нѣма нужда да ви разказвамъ, че конетѣ тждѣва нищо не чинѣха: два деня ставаше откакто не бѣхме ги яздили. Въ числото на болнитѣ братя се намираше и самъ докторътъ на четата, Василъ Соколски. Часътъ къмъ деветь вечерьта, по-силнитѣ

момчета, които вървѣха напредъ, извикаха: поляна, поляна! както че бѣхме открили Америка. И действително, нашиятъ кракъ стжпваше вече на бозалъкъ (който расте само на припецитѣ), гората се свършваше, захващаше равнина, макаръ и не толкова плоска. Изъ вжтрешностьта на поляната ние не можахме още да отидемъ, защото другаритѣ ни, повечето отъ половината, се намираха още срѣдъ урвата. Тукъ ние трѣбваше да чакаме тѣхното пристигане поне единъ часъ и половина. Тѣ капѣха като круши единъ по единъ, изпотени и разпъхтѣни.

— Охъ, майчице, не мога вече! Нека напада, който желае... Азъ съмъ решенъ тукъ да умра отъ ножъ или куршумъ, отколкото да се влѣка като пребито куче по тия урви — говорѣха тѣ, следъ което рухваха на земята, дето бѣхме се спрѣли.

— Азъ ще отида въ първото турско село, което ми попадне на очитѣ, да се предамъ, само за да се нахраня единъ пжть, па после нека става що ще — говорѣха дру и много по-отчаяни.

Но недейте слуша ни еднитѣ, ни другитѣ, че тъй и онъй щѣли да направятъ. Това сж празни думи съ съмнително правдоподобие. Доколкото ни се е случило да се срещнемъ съ подобни отчаяни хора, които сж говорили, че при пръвъ случай, щомъ се видятъ въ душмански ржце, ще посегнатъ на живота си, едвали само необикновени нѣколко хора съ желѣзенъ характеръ можаха да удържатъ своето дадено слово. Мила е пустата душица! Но що ни трѣбва да ходимъ много далечъ? — Следното произшествие, което ще разкажа ей-сега следъ нѣколко реда, иде да потвърди думитѣ ми.

Пристигналитѣ по-после момчета разказваха, че оставили мнозина свои другари изъ урвата, които се търкаляли около дърветата и казвали, че сж решени тамъ да умратъ, защото нѣмали сила да следватъ. Въ половинъ часъ разстояние бѣхме се събрали вече на полянката около 40—46 души, въ числото на които бѣше и Бенковски. Той влизаше въ числото на ония, които се държаха още криво-лѣво. Оставаше ни да чакаме още 15—20 момчета, заедно съ конетѣ имъ. И нещастната хероиня, госпожа Шутичъ, която стопанинътъ ѝ и другаритѣ му поддържаха на ржце, така сжщо охкаше и слухтѣше около ни на полянката. Роклята ѝ бѣше се нацепила още повече отъ шубракитѣ като конска опашка.

III

Въ тая критическа минута, въ това ужасно положение, въ тая несъкрушима борба съ дивата природа и взискателния стомахъ, ние чухме гласъ като отъ небето, гласъ ангелски! Можете ли да си въобразите вие, читатели, че ние чухме гласа на спасителя? — Тоя гласъ бѣ на овчари, на тучени звънци и на ярета, които врещѣха тамъ наблизо изъ мъглата, малко по-нагоре!.. Мисля, че не е нужно да разправямъ надълго и широко като какво действие и впечатление произведе това ненадейно щастие

не насъ. Доволно ще бжде да спомена само, че отъ три деня, откакто бѣхме нагазили майка Стара-планина, чакъ сега чувахме гласъ на мѣстни хора (изключва се потерята), които освенъ че щѣха да ни нахранятъ съ овчарско гостолюбие, но щѣха да ни кажатъ и де се намираме. При първото още дрънване на ясногласния звънецъ, цѣлата събрана дружина, безъ никакво понататъшно двоумене или дълго съвещание помѐжду си, понеже всѣки отъ насъ знаеше вече своята длъжность, да хване найнапредъ овчаря, а после овцата му — всичкитѣ ни полуотчаяни другари, т. е. всинца скочихме на крака и вкупомъ се затекохме изъ мъглата по гласа на звънцитѣ. Вървѣхме ние все къмъ една посока, наредени единъ до другъ, за да завземемъ по-голѣмо мѣсто, че да хванемъ и овчаря, отъ когото имахме голѣма нужда и който лесно можеше да избѣга отъ появяването на толкова непознати хора. Вървимъ ние, безъ ни най-малко предпазване, понеже нѣмаше защо да се боимъ отъ единъ овчарь, който, по всѣка вѣроятность, трѣбваше да бжде нашъ българинъ, а звънцитѣ и гласътъ на яретата не се чуватъ вече. Всѣки се спрѣлъ на едно мѣсто да се услушва, да чуе вгори пжть ангелския гласъ.

— Ние само си бълнуваме; никакви овце нѣма тукъ — обадиха се нѣкои отъ дружината, които бѣха си съставили вече мнение, че по Стара-планина е невъзможно да се намѣри друга жива душа, освенъ насъ.

Нѣколко души махнаха съ ржка на говорящия да не дърдори и всички наостриха слухъ, като се оглеждаха въ сжщото време на четири страни, нѣма ли да зърнатъ желаемитѣ предмети. Нашето сѫмнение не закъснѣ да изчезне, обаче, окончателно: малко настрана изъ букака изново издрънка тученото звънче и овчарьтъ изсвири, както се подсвирва на овце, а после произнесе и следующитѣ думи на чисто българско наречие:

— Пусти да останете!... Толкова берекетъ тая година, пакъ не можете да се напасете... Ръй, ха! — прибави той.

— Дръжте, тукъ долу сж овцетѣ — извикахме ние, и всѣки полетѣ къмъ речения букакъ, който ни се представляваше на очитѣ като купъ колосални канари, а намъ презъ мъглата се виждаше да е гора.

Щомъ наближихме на десетина крачки до тия сѫмнителни предмети, **вурунъ** изреваха нѣколко отчаяни гърла и куршумитѣ на 15—20, а, може би, и повече пушки писнаха изъ въздуха!... **Тутунъ, басънъ!** — повториха невиннитѣ овчари и куршумитѣ имъ цепѣха напреде ни тревата. Доколкото мога да си припомня сега, останало ми е въ паметьта, че петь-шесть души отъ другаритѣ ни, които вървѣха наоколо ми, клюмнѣха на земята, пригънати на два ката, като откосени класове на нивата! Нѣколко глухи изпъшквания „охъ, майчице!" и нищо повече. Азъ не съмъ въ състояние да разкажа на читателитѣ ни числото на потерята, ни историята на тѣхното появяване тукъ на това мѣсто, ни пъкъ числото и имената на падналитѣ отъ нашата дружина момчета. Нека немилостивата мъгла отговаря за всичко това. Ние

се разбѣгахме кой накждето види, пръснати изъ мъглата като яребици... Оставихме задъ гърба си вѣрни другари, съ които дѣлѣхме скръбь и щастие преди нѣколко минути, съ които мечтаехме за едно, за друго! Валяха се тѣ въ своята още гореща кръвь и очакваха въ последнитѣ си минути неприятеля, за да ги разсѣче съ своя ятаганъ... А пушкитѣ следваха да пукатъ изъ мъглата. Още по-ужасно бѣше и това, че дирята на нашитѣ изнемощѣли другари, за които казахъ по-горе, че не бѣха изпъпнали още изъ урвата, се прекжсна. Тѣ се бѣха върнали по всѣка вѣроятность назадъ, щомъ сж чули изпукването на таинственитѣ пушки, и по тоя начинъ се губѣхме едни отъ други, веднъжъ за всѣкога. Ахъ, тая мъгла! — Тя ни убиваше съвършено, много повече отъ башибозушкитѣ куршуми; тя ни бъркаше да не можемъ да отидемъ да потърсимъ своитѣ другари, да имъ отдадемъ последнитѣ длъжности... Не бѣше такова положението на неприятелитѣ. Тѣ познаваха мѣстностьта като бащиния си дворъ.

Ние бѣгахме единъ презъ други, безъ да знаемъ накжде, безъ да сме увѣрени, че не отиваме да се завремъ въ самитѣ неприятелски позиции. Бѣгахме ние безъ всѣкакво направление, не знаехме дали на изтокъ или на западъ отиваме. Щикътъ на неприятеля да ръгнѣше въ окото човѣка, пакъ бѣ невъзможно да се види. Не бѣше чудно, че въ бѣгството си ние отивахме дето не трѣбваше.

Въ отстжплението си ние достигнахме до едно друго крие, на брой около двадесеть души, дето се и спрѣхме да чакаме по-нататъшното нападение отъ страна на неприятелитѣ, като се заложихме задъ падалитѣ букове. Чакаме десеть минути, чакаме двадесеть, а никой нѣма да се яви, ни отъ дружината, ни отъ башибозуцитѣ. Едни предполагаха, че останалитѣ ни другари сж избити, а други говорѣха, че повечето сж се пръснали изъ оная долина, въ която се борихме два деня; трети пъкъ почнаха да се съмняватъ дори, че тайнственитѣ хора, които ни гърмѣха, може би да сж били и нѣкоя българска чета, или пъкъ изгубени наши другари, които не сж можали да ни различатъ въ мъглата. Последното предположение поддържаше най-многого нѣмецътъ Албрехтъ. Той не можа да се стърпи. Излѣзе отъ завзетата позиция съ запрегната пушка въ ржката, повлѣче се по колѣне и отиде да се увѣри съ очитѣ си както въ числото на падналитѣ момчета, така и за нападателитѣ, които ни поразиха така безбожно. Албрехтъ потъна въ непроницаемата мъгла и се изгуби отъ очитѣ ни. Много гласове му викаха: „Не ходи", а той отговори съ нѣмско хладнокръвие: „нищо." Петь минути не бѣха се изминали още отъ неговото заминаване, когато пропукаха три-четири пушки, куршумитѣ на които изплющѣха надъ главитѣ ни, въ буковата шума. Само шумъ и топуркане се чуваше къмъ мѣстото, отдето изгърмѣха пушкитѣ, каточе бѣгаше цѣло хергиле коне и нищо повече. Следъ малко съзрѣхме единъ предметъ, като кълбо, който цепѣше мъглата съ орлова бързина. Тоя предметъ бѣше Албрехтъ. Той бѣгаше презъ глава, прегърбенъ на две половини. На врата му имаше колкото за единъ кошъ материалъ: трева, повой и шума, които той бѣше набралъ

ъ време на отстжпването си отъ бойното поле. Куршумитѣ бѣха закачили само върха на голѣмата му републиканска шапка, която бѣше цъвтнала като неозрѣла още зелка.

Той разказа, че турцитѣ били много. Видѣлъ нѣколко души отъ тѣхъ, които излизали отъ пусията си, да заколятъ падналитѣ жертви и да ги обиратъ. Видѣлъ съ очитѣ си нашия секретарь, Тодоръ Бѣлопитовъ, който билъ въ числото на раненитѣ и когото башибузуцитѣ сѣкли съ ножоветѣ си.*) Тѣ се оттеглили следъ неговото появяване въ пусията си и оттамъ му грълмнали.

Може би да попитатъ читателитѣ: а какво станаха овчарскитѣ звънци, гласътъ на яретата и самъ овчарьтъ, който опоушаваше преди малко лакомията на своето стадо? — Азъ вѣрвамъ, че всѣки е разбралъ и безъ помощьта на нашитѣ разяснения, че и овчарьтъ, и звънцитѣ и яретата не бѣха друго нищо, освенъ гърлести башибозуци съ дърти шишинета и голи ятагани. Вижда се работата, че тѣ ни бѣха подушили още отъ предния день и нарочно сж направили пусия на това мѣсто, на пжтя ни, дето сж ни вардили додето пристигнемъ. А може би и да бѣха сжщитѣ ония башибузуци, които нападнаха другаритѣ ни, като отиваха на кошарата за хлѣбъ. Азъ не се чудя на тѣхното преследване, а се удивлявамъ на хитростьта имъ, да се преправятъ на овчарь и на ярета и по тоя начинъ да ни привлѣкатъ въ примкитѣ си, като да знаяха нашата слабоость. Може да се предположи и това обстоятелство, че нѣкой отъ нещастнитѣ ни другари, останали въ първото нападение, е попадналъ въ ржцетѣ имъ живъ, отъ когото сж научили подробно бедственото ни положение. И трето предположение най-после допущамъ азъ въ тоя случай, което пакъ не е лишено отъ частица поне правдоподобие. Възможно бѣше, че ние бѣхме се приближили до нѣкое село, защото тамъ наблизу се слушаха кучешки гласове, отдето е излѣзла и потерата да ни преследва. Дяволъ го знае. Нима не знаехме де се намираме и накжде отиваме? Азъ вѣрвамъ, че всичкитѣ ни останали живи другари десеть пжти да преминатъ презъ това мѣсто, т. е., дето бѣха овчаритѣ, пакъ не ще могатъ да го намѣрятъ.

Така или инакъ, ние изгубихме въ това второ нападение около петнадесеть момчета. Свирихме, викахме, но всичко напусто. Убийствената мъгла не пропущаше както трѣбва и гласоветѣ. Нещастнитѣ ни другари! Кой знае де се скитаха тѣ, или пъкъ се рѣжеха на части отъ башибозушкитѣ ножове. Въ числото на тия пропаднали безъ весть, освенъ Т. Бѣлопитовъ, бѣха още: Докторъ Соколски, секретарьтъ Т. Х. Георгиевъ, трима далматинци, сързостниятъ Бакърджия, Митю Калугерчанинътъ и пр. Най-много отъ всички азъ оплакахъ първитѣ двама, въ лицето на които из-

*) Отъ това мѣсто турцитѣ взеха нашата корспонденция по възстанието, заедно съ протокола на Оборище, както казахъ вече. Всичката тая кореспонденция бѣше повѣрена на Бѣлопитова, която той носѣше на своето живо конче. Бѣлопитовъ бѣше на 20 годишна възрасть, ученикъ още, преданъ всецѣло на светото дѣло.

губихъ най-добритѣ си приятели отъ четата. Особено ми бѣше жаль за Т. Георгиевъ, за когото употрѣбихъ всичкото си красноречие да дойде по Балкана, като му се вѣрѣхъ и кълнѣхъ, че той е майка за нещастнитѣ и прогоненитѣ. Инакъ, той щѣше да остане въ родното си село Панагюрище, както направи байрактарьтъ Крайчо.

Като се бояхме да не би да се намираме близо до нѣкое село, отдето да ни погне по голѣма потеря, ние потеглихме да вървимъ, колкото бѣхме се събрали, като оставихме другитѣ си другари на произвола на горчивата сждба. Долината, изъ която тръгнахме, бѣше много по-стръмна отколкото оная, която едвамъ бѣхме изминали и която ни костува 15 глави, 15 вѣрни другари по идея и убеждения. Дъждътъ следваше своя пжть. Бенковски, макаръ и да бѣ отпадналъ твърде много нравствено, но досега той се мжчеше да запази присжтствие на духа, поне за очи предъ момчетата. Сега обаче, следъ това второ приключение, той изгуби съвършено и сила и куражъ, па и всѣкаква понататъшна надежда за какъвто и да е успѣхъ. Дотолкова се бѣ промѣнилъ, че мжчно можеше да повѣрва човѣкъ, че той е сжщиятъ оня буенъ и строгъ Бенковски. Каква разлика сега между Бенковски въ Балкана и Бенковски въ Оборище, когато той земаше пълномощията! До вечерьта го залюлѣ твърде лоша треска, по причина на която едвамъ можеше да следва четатата. Азъ вървѣхъ все близо до него, и той не преставаше да ми се моли да не го оставямъ, ако би да се случи второ нападение отъ страна на потерята. Бенковски и молба, то бѣха две противни нѣща. Въ сжщото положение имаше и други момчета, които така сжщо едвамъ можеха да се влѣкатъ, като полумъртви, а четата трѣбваше да крачи съ по-сърдчени стжпки. Всички тия болести се бѣха появили следствие на многото дъждове, които бѣха ни намокрили до коститѣ. Не прѣчи да споменувамъ, че конското месо и буковитѣ листа способствуваха сжщо.

Горката Йонка бѣше заприличала въ лицето на сѣнка. Тя не преставаше да моли мжжа си, или да се върнатъ назадъ (въ Бѣлово), което бѣше сънь, или пъкъ да я убие, за да се отърве веднъжъ за всѣкога отъ тия адски мжки. Хубавото й бѣло лице и малкитѣ ржчички бѣха се охлузили и надраскали като географически атласъ, а за тънкитѣ й дрехи не питайте. Тѣ се развѣваха отзаде й като турска пандера. Не минуваше часъ да не пролива тя горещи сълзи. Но това нейно плачевно положение като че не бѣше въ състояние да възбуди съчувствие и състрадание между нейнитѣ мустакати другари, между нейнитѣ братя по оржжие и страдание. Нѣколко фанатици — братя отъ четата, неосвободени още отъ дебелитѣ предразсждъци, по свещено ужъ предание отъ старохайдушкия катихизисъ, че жената е пакостна тварь въ всѣко юнашко предприятие, решили помежду си да убиятъ нещастната мжченица, едничката българка, която се бѣ удостоила да стои подъ байрака за свободата! За да приематъ тѣ това безбожно решение, за да се втикне въ главата имъ тая мисъль, най-много помогналъ избѣгалиятъ Тодоръ Харамията.

— Тая чета нѣма да види хаиръ и берекетъ, докато пушкитѣ на юнацитѣ се допиратъ до червения фустанъ и докато слушатъ женски гласъ, който ги обайва — казалъ старията харамия още първия день, щомъ видѣлъ, че тя ще ни придружи изъ Балкана.

За потвърждение на думитѣ си той преброилъ стотина доказателства изъ хайдушкия си животъ, отъ които ставало явно като божи день, че жената изобщо е голѣмо зло за горскитѣ юнаци. Съзаклетницитѣ отъ четата, преди да турятъ въ изпълнение решението си, се допитаха до менъ какъвъ умъ ще имъ дамъ и по кой начинъ да постжпятъ за по-лесно. Разбира се, че азъ употрѣбихъ всичкото си красноречие, за да ги отклоня отъ фанатическата имъ постжпка.

Въ пжтуването си, отъ минута на минута, ние потъвахме въ по-мрачната и непроходима долина. Вървѣхме ние, не че имахме нѣкой опредѣленъ планъ, както забелязахъ вече, не че знаехме накжде отивахме, но просто ей така, отъ нужда, отъ башибозушкитѣ куршуми, които пипаха немилостиво. Ние отивахме да се закопаемъ живи въ гроба, да станемъ жертва или на глада или на ятагана. Четвърти день бѣше днесъ, откакъ бѣхме потеглили изъ Балкана, а жертвитѣ, които дадохме отъ дружината, възлизаха на двайсеть души — по петь човѣка въ день! Въ разстояние на това време ние не само че не не можахме да се нахранимъ, но и човѣкъ не можахме да срещнемъ, за да се увѣримъ, че не сме въ морето, а въ Балкана, въ историческата Стара-планина!... Трѣбва да ви кажа, че турското правителство, предъ видъ на комитетскитѣ движения, бѣше взело следнитѣ умни разпореждания по Балкана: всички овчари, козари, говедари и свинари, които имаха своитѣ кошари изъ планината, бѣха получили заповѣдь да слѣзатъ въ селата си, така че комититѣ да нѣматъ възможность да вематъ хлѣбъ. Наистина, на нѣкои овчарски и говедарски кошари бѣха оставени стадата, но и тая милость имаше своитѣ горчивини, за които читателитѣ сами ще се увѣрятъ, когато пристжпя до изложението на фактитѣ. Тия привилегировани овчари и говедари бѣха оставени да служатъ само за измама на скитащитѣ се бунтовници. Около всѣки овчарь се вæртѣха до 20—30 души въоржжени башибозуци, които се криеха или въ кошаритѣ, или пъкъ въ особена пусия, отдето подпалваха огъня, щомъ се доближаваха умиращитѣ отъ гладъ скитници. Най-главни тѣхни орждия бѣха самитѣ овчари, наши братя българи, православни християни.*) Всички други по-сгодни огнища, като: воденици

*) Любопитни сж патилата отдѣлно на всѣки бунтовникъ, който се е скиталъ презъ 1876 година изъ Балкана. Стотина томове, до известна степень еднообразни може би, биха се написали, ако да бѣхъ събиралъ разказитѣ на всѣкиго. Азъ ще опиша само една хилядна часть отъ разказа на двама души: Н. Обретеновъ и С. Пеневъ, минали съ четата на Ботйова и отчегарени въ Стара Планина, по която се скитали близо единъ месецъ. „Въ Етрополската планина изпаднахме при единъ овчарь“, говорѣха тѣ, „комуто като поискахме хлѣбъ, престори се ужъ, че е наклоненъ да ни даде — „При себе си хлѣбъ нѣмамъ, но на кошарата, която не е далечъ, далъ Господь“. Той

(които сж рѣдкость впрочемъ), мостове, кладенчета, пжтеки, маари и пр., бѣха завзети отъ въоржжени башибозуци, които трепѣха беззащитнитѣ, съ чибуци и кафена чашка въ ржка, безъ да се помръднатъ отъ мѣстата си. Пиле, дива ястребова птица трѣбваше да бжде човѣкъ, за да може да прехвръкне презъ всички тия митарства, стотина пжти по-мжчни, отколкото ония на блажена Теодора. Ходишъ, избикаляшъ, вардишъ се, току вижъ, че си попадналъ въ примката, дето най не се надѣвашъ, или така слѣпешката отивашъ на устата на шишенетата, заслѣпенъ и полуубитъ отъ немилостивия гладъ. Страшно бѣше положението за борцитѣ за свободата въ Стара-планина следъ поражението на Априлското възстание! — Всички наши братя, които потърсиха спасение въ Балкана, бѣха обречени на касапница, волею и неволею.

Въ пжтя си надолу изъ урвата преминахме презъ единъ трапъ. Отведнъжъ момчетата, които държеха дѣсното крило, се втурнаха на едно мѣсто около една дебела хралупа, дето натискаха главитѣ си като овце на кърмило. Виждаше се, че това събиране бѣ интересно, и ние проводихме нѣколко души да видятъ въ що се състои работата (понеже мѣстото бѣше малко настрана); който пълномощникъ обаче отидѣше да изпитва причинитѣ, и той се залепваше около хралупата, като пчела на медена пита, безъ да донесе нуждния отговоръ. Най-после отидохме ние двама съ Албрехта и съ още единъ далматинецъ, да видимъ въ що се състои работата. Съ голѣми мжки едвамъ можахме да изскубнемъ нѣколко отъ събравшитѣ се, които опъвахме изотзадъ за абитѣ. Можете да си представите като каква бѣше картината, когато събравшитѣ се вдигнаха глава нагоре и ние видѣхме, че лицата на всички бѣха побѣлѣли и устата имъ напълнени така, че и не можеха да говорятъ. Работата се състоеше

незабавно тръгна къмъ кошарата и ние го последвахме. Като извървѣхме 500—600 крачки, дочухме гласъ отъ човѣшко болезнено стенение, тамъ наоколо изъ шумата. Вървимъ ние и отъ най-напредъ не обръщаме никакво внимание, защото водачътъ ни, който бѣше сжщиятъ овчарь, ни увѣряваше, че това било гласътъ на една чамава овца. Ние ли се доближихме до таинствения гласъ, или той извика по-нависоко, но до нашия слухъ дойдоха следнитѣ умилни думи: „Водица, братко... За хаира си — дайте ми водица!“... Овчарьтъ иска да ни загълвика, за да отвлѣче вниманието ни и сега, но ние, безъ да го слушаме, ударихме въ шумата, отдето се чуваше гласътъ. Знаете ли що се представи напреде ни? — Единъ отъ нашитѣ другари (името му не помня), когото бѣхме изгубили преди единъ день, лежи съ очитѣ нагоре въ папратьта, потъналъ въ кръвь, въ умиращо състояние. Додето ние се обърнемъ да попитаме овчаря, каква е тая работа, видѣхме само гърба му, като бѣгаше. Ние дръпнахме револверитѣ да усмъртимъ тая черна душа, но въ това именно време отъ друго едно кранце пламнаха около десетина пушки, куршумитѣ на които изфучаха наоколо ни. Понеже нашитѣ пушки бѣха затъкнати отъ дъжда, изпразнихме си само револверитѣ насреща имъ и потънахме въ шумата...“

Както виждате, работата е била съвсемъ проста. Около кошарата на овчаря-българинъ е имало заложена пусия отъ башибозуци, които си надували спокойно чибуцитѣ, а овчарьтъ е ходѣлъ да примамва скитащитѣ се полуубити бунтовници. Иди после всичко това и недѣй кле нерѣзанитѣ турци! Ако башибозуцитѣ замръкваха по усоитѣ да чакатъ комити, това бѣ тѣхна длъжность, тѣ бѣха въ пълното си право. Какъ постжпихме ние съ турскитѣ комити, по-късно, когато тѣ, само нѣкои отъ тѣхъ, не искаха да се

ъ това. Въ помената хралупа имало брашно, въ два кожени тъ-
гарчука, които момчетата случайно намѣрили, и отъ гладъ поч-
нали да ядатъ брашното съ шепи, единъ презъ други, безъ да
съобщатъ за това и на войводата. Докато туримъ ржка на това,
като отъ Бога проводено богатство, ние бѣхме принудени да
употрѣбимъ сила. Само една часть отъ намѣреното брашно мо-
жахме да отървемъ, защото повечето бѣше изпоядено и попилѣно
а земята.

Това брашно, по всѣка вѣроятность, бѣше оставено отъ нѣ-
кои башибозуци, да си мѣсятъ хлѣбъ въ гората, понеже селото
имъ е било далечъ. За наше щастие, то бѣше и посолено. Отъ
друга страна ние се боехме да не би да е турена вжтре отрова
нарочно оставено за насъ. Когато отецъ Кирилъ забеляза за
това на момчетата, които го бѣха намѣрили и яли, т. е., че трѣбва
да бждатъ малко предпазливи, всички отговориха едногласно, че
да сж видѣли съ очитѣ си лицето, което туря отрова, пакъ
ще ядатъ, па става щото ще.

— Гладътъ е по страшенъ отъ отровата, дѣдо попе — при-
бави едно калугеровче, което следваше да тъпче въ устата си ку-
рузеното брашно.

Късно вечерьта, когато бѣхме слѣзли вече въ друга една
рѣка, случайно излѣзоха напреде ни трима души бълľари, съ бѣли
полушопски дрехи, каквито не носятъ въ Тракия. Тѣхнитѣ пле-
тени коси, голѣмитѣ имъ калпаци, които имаха форма на мама-
рки гжби, не ни обещаваха нищо добро и не вдъхваха довѣрие,
понеже ни напомняха софийскитѣ и орханийски шопи, вѣрни прия-
тели на турцитѣ. Последното предаване на врачанския апостолъ,
лавковъ, бѣ още въ паметьта ни. Както и да е, но тѣ бѣха за

редадатъ? — Видѣхъ единъ пжть, когато въ с. Попкьой, разградско, носѣха
главитѣ на нѣколко души, съ пѣсни, а управительтъ Х. А. ги награди... Какъ
остжпватъ въ това отношение цивилизованитѣ християнски държави не съ
друговѣрци, а съ тѣхни кръвни братя? — кървава картина се представя на-
среде ви, щомъ отворите историята.

Каракачанскитѣ овчари (куцовласитѣ), които сж въ изобилие по пла-
нината лѣтно време, се отнасяха твърде кавалерски съ бунтовницитѣ, каточе
и последнитѣ бѣха възстанали за тѣхно добро. И турцитѣ дори не отстжп-
ватъ отъ да не покажатъ своя мерхаметъ... „Като вървѣхме презъ планината,
разказватъ Н. Обретеновъ и С. Паневъ, другарьтъ ни Войновски зърналъ
една говедарска кошара, въ която стоялъ старъ турчинъ и си варѣлъ кафе.
Ние заградихме кошарата, да не му дадемъ време да избѣга и можахме да
го запушимъ вжтре, безъ да се помръдне. „Ага, виждашъ въ що се състои
работата; ние сме комити, като две и две четири; но отъ васъ не искаме
нищо друго, освенъ хлѣбъ" — казахме ние на полууплашения ага. Той от-
говори, че ни е позналъ преди да му се обадимъ и ни покани учтиво да
седнемъ. Свари ни по едно горчиво кафе, което зае мѣстото на небесна
манна, а после се разпореди и за ядене. На тръгване, когато всинца се из-
правихме напреде му да му благодаримъ, като на баща, и Войновски извади
да му даде една лира за доброто гостоприемство, той отблъсна паритѣ и
каза, че не е ханджия и че като ни е нахранилъ, изпълнилъ е мюсюлман-
ската си обязаность. После ни показа пжтя, като ни предупреди де имало
башибозуци и де не. Българитѣ не постжпваха така. Освенъ предателство,
ако нѣкой измежду тѣхъ се намѣри по-добъръ, той питаше най-напредъ колко
пари ще му заплатимъ за труда!!... При разказа на двамата приятели, азъ
ще прибавя това, че не познавамъ ни едного бунтовника, който да не е билъ
предаденъ отъ българи.

насъ небесни ангели, тѣ бѣха първитѣ човѣшки лица, които ни видѣхме въ Стара-планина, следъ 4—5 деня. Първото питане, което ние имъ отправихме, бѣше: имате ли хлѣбъ? Отъ кое село сте и де се намираме ние? Първото питане тѣ не ни удовлетвориха, защото, като вечерно време, хлѣбътъ имъ се бѣше довършилъ. При все това, момчетата не можаха да се стърпятъ да не имъ претърсятъ торбичкитѣ, но нищо. На втория въпросъ тѣ ни отговориха, че сж отъ българското село Липянъ, което се намирало на половинъ часъ разстояние отъ мѣстото, дето се намирахме. По-нататъкъ имало друго едно село, което се казвало Бросенъ. Тия българи се връщаха откъмъ Златица, дето бѣха ходили да водятъ съ конетѣ си башибозуци. Ние ги запитвахме за много нѣща, но тѣ не бѣха въ състояние да ни отговорятъ, едно по своята дебела простота и, друго, отъ шопски инатъ, може би. На въпроса, колко часа има до Тетевенъ, тѣ подигнаха рамене и отговаряха, че не знаятъ какво ще каже часъ.

— Ние сме хора кърджии, кой ти знае отъ такива работи — говорѣха тѣ.

— Съ такива говеда ще имаме работа оттукъ-нататъкъ — забеляза Бенковски. — Нѣма ги вече тракийцитѣ.

Докато тѣхна милость ни се оплакваха, че много лоши времена настанали, както за тѣхъ самитѣ, така и за добитъка, че масълцето, отъ което друга година взимали по нѣкоя пара и друга, сега се пържело въ тигана на гоститѣ башибозуци, ние имъ предложихме да ни донесатъ презъ нощьта по малко хлѣбъ на нѣкое опредѣлено мѣсто и да ни покажатъ пжтя къмъ Тетевенъ, за което ще имъ заплатимъ твърде богато. Тѣ отказаха на това наше предложение съ разни причини и извинения, при всичко че единъ помежду тѣхъ попита съ половинъ уста: „а че до колко мислите да ни заплатите", но като видѣ намръщенитѣ лица на останалитѣ си другари, не повтори вече патриотическото си питане.

За всѣки случай, ние не оставихме тия божи кравички да си отидатъ свободно въ селото, дето щѣха да ни предадатъ още въ минутата на находящия се тамъ башибозушки забитинъ. Ние ги подкарахме съ четата, като говеда, да ги имаме подъ надзоръ поне презъ нощьта. Докато не бѣхме подминали още селото имъ, тѣ следваха да мируватъ, вървѣха накждето ги бутнемъ; но щомъ се подехме къмъ планината, тѣ намѣриха сгоденъ случай и хукнаха да бѣгатъ презъ гората къмъ селото си съ такава бързина, че бѣлитѣ имъ аби приличаха на байраци, каквито поставятъ инженеритѣ, когато планиратъ нѣкое шосе. Единъ отъ другаритѣ ни изгърмѣ подире имъ, който макаръ и да не сполучи да удари нѣкого, но малодушнитѣ шопи се уплашиха дотолкова, да не би да станатъ зянъ душицитѣ имъ, че всички въ единъ гласъ почнаха да плачатъ, каточе бѣха полѣни съ гореща вода. Двамина отъ тѣхъ можахме да хванемъ, коитоързахме съ поясситѣ имъ като волове и ги подбрахме съ четата. Разбира се, че никакъ си нѣмаше мѣстото да гърмимъ на това мѣсто близо до селото, но стана нужда да спремъ тия нѣколко души наши братя, които отиваха да ни издаватъ. Ние трѣбваше да бѣгаме, колкото е

възможно по-бързо, докато не ни е настигнала още потерята, съ която бѣ невъзможно да се боримъ, по причини, които изложихъ по-горе.

Когато притъмнѣ, бѣхме извървѣли вече доволно мѣсто, тъй щото нѣмаше поводъ за опасение, че потерята може да ни връхлети. Въ едно пусто усое накладохме огънь и единъ отъ другарите ни подпретна скути да замѣси хлѣбъ отъ онова брашънце, което бѣхме намѣрили въ хралупата. Намѣсто нощови, той употрѣби една мушама. Докато се мѣси и додето се опече питката, която само кафалтия не може да бжде за 2—3 души, а не и да нахрани една дружина, наоколо трѣбваше да пази стража, защото всѣки се спущаше да си откжсне малко сурово тѣсто, или пъкъ да напълни шепата си съ брашно. Десеть минути не стоя питката въ огъня и около двадесеть гърла извикаха: „доволно! — ще изгори". Стана въпросъ кому именно трѣбваше да се предостави да направи дѣлбата между дружината, да накжса полусуровото тѣсто на толкова парчета, колкото души брои четата. За такъвъ се избра отецъ Кирилъ, когото контролираха около 40 безпристрастни очи, да не направи фалшификация.

Сжщата нощь ние можахме да хванемъ още единъ овчарь, който се бѣ уплашилъ дотолкова, че можа да заговори следъ нѣколко минути. Отъ неговата кошара взехме единъ котелъ млѣко и единъ камъкъ соль, за което му заплатихме богато. Хлѣбъ и брашно, обаче, и той нѣмаше, защото, споредъ неговитѣ думи, турцитѣ имъ давали по една ока брашно на день (за двама души), така че да не можели да хранятъ и комититѣ. Понеже синътъ на тоя последния овчарь, 20-годишно момче, каза, че знаялъ до известно мѣсто пжтя за Тетевенъ, зехме го съ себе си, а двамата вързани овчари отъ Липянъ, които карахме още отъ вечерьта, освободихме да си отидатъ. Отче Кирилъ ги кълна съ кръста да не ни предадатъ, като се върнатъ въ селото си, за което тѣ обещаха съ набожно прекръстване, но Богъ ги знае пакъ дали искрено правѣха това.

Дъждътъ бѣше престаналъ за минута; мъглата започна да се дига нагоре на тумби на тумби, западниятъ вѣтрецъ се усили и гжститѣ облаци, които бѣха блокирали планината, започнаха съ голѣма бързина да бѣгатъ единъ отъ други къмъ разни посоки. Свѣтлитѣ звездици, лицето на които не бѣхме виждали въ разстояние на нѣколко деня, се появиха за минута, а следъ малко пакъ се закриваха отъ мрачния облакъ. Разбира се, само по себе си, че поетическата страна на времето малко ни занимаваше. Ние се радвахме, че сѣкна дъждътъ, че вратоветѣ ни оставаха сухи и че заклетиятъ врагъ — мъглата, която ни бѣ втора неприятелка следъ глада, се очисти.

IV

Не съмъ въ състояние да намѣря такива думи, на които самиятъ съставъ да изобразява нѣкакъвси ужасъ и фаталность, че по тоя начинъ да мога да изразя по-ясно и нагледно всички ония нечути и невидени мжки, на които ние бѣхме изложени тая

нощь! Трѣбва да ви кажа, че ние тръгнахме на пжть, щомъ момчето на овчаря се съгласи да ни води и каза доброволно, че му е позната планината, презъ която желаехме да пжтуваме. Освенъ че нѣмаше никаква слѣпа пжтека презъ мѣстностьта, отдето пжтувахме, но и самото мѣсто бѣше до такава степень стръмно и гората тъй непроходима, че по насъ не остана нищо здраво. Всѣки за своя смѣтка можа тая нощь да падне най-малко до петдесеть пжти. Мнозина отъ момчетата се отказаха вече да следватъ четата; тѣ искаха да останатъ въ гората, па каквото даде Богъ. А защо тѣ се отказаха, за това мисля, че не сж потрѣбни дълги и широки обяснения; читателитѣ знаятъ и безъ това. Най напредъ се отказаха да имъ служатъ тѣхнитѣ ржце и крака, че тогава чакъ последва устното отказване. Не бѣ день, не бѣха два — а цѣли петь денонощия се изтичаха вече, откакто ние бѣхме въ постоянно движение по чистия въздухъ, откакто не бѣхме се нахранили, откакто не бѣхме заспивали, най-после, откакто не бѣхме се стоплили, откакто на бѣхме почивали...

Нищо друго не се чуваше въ убийствения нощенъ мракъ, освенъ пъшкане, охкане, проклеване на всичко що е мило и свето за човѣка, но въ други времена, така че гората, презъ която вървѣхме, представляваше болница... Възможно ли е, при подобно ужасяващо положение, човѣкъ да остане неразколебнъ въ първата своя вѣра, надежда и убеждение? — Ако ученитѣ глави, които строятъ своитѣ свети убеждения и понятия по съчиненията на различни писатели; ако тѣхна милость измѣняватъ тия свои светини по нѣколко пжти въ годината, безъ принуждението на башибозишкия ятаганъ, безъ мъгла, гладъ и пр., то колко въ по-голѣмъ размѣръ трѣбваше да стане разколебаването между насъ, между хора, които се бѣха учили на панакида и на Рибния букварь?

Следъ полунощь ние достигнахме такава една урва, която приличаше на селска камина. Въртѣхме нагоре, сукахме надолу, в урвата си пакъ урва, навсѣкжде блещи съ своята дива природа, съ своята непроходима стръмнина. На едно мѣсто тя бѣ вглъбната като нощови, което мѣсто бѣ голо, безъ гора, изпълнено само съ дребни бѣли камъчки, които бѣха подпрѣни едно о друго като насипанъ оризъ въ бакалско чекмедже. Краятъ на тия нощови не се виждаше. Чуваше се само бученето на рѣката долу въ долината. Споредъ безапелационната заповѣдь на водача ни, който бѣше за всинца ни и Господь, и войвода, и всичко, трѣбваше да се спуснемъ презъ тая каменлива урва, която била единственото мѣсто за преминаване. Покорихме се. Мисъльта, че подире ни иде потеря, не оставаше мѣсто за възражение. Най-напредъ нагази въ дребнитѣ камъни водачътъ ни. Съ единъ кракъ стжпи той въ тѣхъ, а до стотина камъни се урнаха надолу като орѣхи. Ние го последвахме, заедно съ конетѣ си. Много отъ тѣхъ вирѣха глава, опъваха се, а най-после нагазиха. На нѣкои се скжсваха юларитѣ и тѣ сами хукваха да бѣгатъ презъ гората, понеже виждаха, че нѣма що да чакатъ отъ гладнитѣ си господари. До едно мѣсто вървѣхме, кой по крака, кой по ржце, а после я обърнахме на пързалка, съ което повече печелѣхме.

Искамъ да кажа, че ние сѣдахме по камънитѣ (както казахъ, тѣ бѣха твърде дребни — като орѣхи) и се спущахме надолу, като по пързалки. Страшна врѣва се вдигна въ тихата нощь отъ тая система на пжтуване. Ние се придружавахме въ пжтуването си отъ нѣколко стотини камъчета, които брънчаха наоколо ни, като рой, и ни поздравляваха по гърба и главитѣ... Ние се събрахме следъ нѣколко минути, като търколенъ буклукъ, около малка рѣчица, която подскачаше отъ камъкъ на камъкъ съ балканска бързина. Кой както довтаса, така си и остана на мѣстото, като да бѣхме се съборили отъ небето. Никой не се наведе да пийне поне водица отъ бистрата като сълза балканска рѣка, всички онѣмѣха отъ единъ пжть, или, по-добре, търкулнаха се та заспаха като упоени.

Рано сутриньта слънцето ни огрѣ на една трънлива полянка, покрита съ червени росни ягоди, които блещѣха отъ слънчевитѣ зари, като сжщински брилянти, да не кайдисашъ да туришъ ржка отгоре имъ. Но каква голѣма противоположность се поличаваше, когато човѣкъ направѣше сравнение между природнитѣ красоти и нашитѣ изнурени, издраскани и почернѣли лица, които приличаха като да бѣха извадени отъ гроба! По дявола всичко младо и пролѣтно, пусти остали и пѣснитѣ на птицитѣ, и балканската роза, и обаятелниятъ зефиръ и всички други прелести, когато нѣма хлѣбъ, когато въ корема вършеятъ харманъ немирни котки! Тукъ ми дохождатъ на ума думитѣ на единъ сантименталенъ писатель, който кълнѣше българския народъ, че тоя последния се отнасялъ небрежно къмъ краснитѣ цвѣтя, турялъ имъ унизителни имена и намъ що си още. Чудно. Можалъ ли е българскиятъ народъ да погледне съ усмивка и нѣжность невиннитѣ цвѣтенца, когато собственитѣ негови деца сж пъшкали подъ тежки неволи? Останало ли е време на българина да гъделичка лай-лай кучката? И европейскитѣ туристи и пжтешественици се сърдятъ, че полуубититѣ и гладнитѣ не обрѫщали внимание на тѣхнитѣ фантастични описания. Хлѣбъ, хлѣбъ! — а не поетически картини и богата реторика, искатъ отъ васъ ония, за които вие си въобразявате, че работите...

Тукъ на тая полянка ние се спрѣхме за по-дълго време, едно да си починемъ, а друго — да похапнемъ отъ аленобузеститѣ ягоди, които щѣха да ни служатъ и намѣсто хлѣбъ. Животворящитѣ лжчи на слънцето, за което ние бѣхме почнали да се съмняваме, че Балканътъ имъ е достжпенъ, сългрѣха и съживиха нашитѣ изгнили отъ петь деня тѣла. Гжста пара се дигаше отъ нашитѣ дрехи, като да бѣхме запалени. Нещастнитѣ ни коне, ребрата на които се четѣха отъ гладъ, като въ корсетъ, се прозяваха срещу слънцето и скубѣха крехко-крехко росната тревица, която скрибуцаше между зжбитѣ имъ. Камъкътъ влашка соль, за който споменахъ по-горе, че го бѣхме взели отъ овчаритѣ, се разби на нѣколко парчета. Тѣхъ дружината разграби и всички ближеха по малко, като стадо, за да възвърнатъ своитѣ човѣшки инстинкти, изгубени отъ петь деня насамъ!... Ние не можехме да се нарадваме, обаче, и на тия нищожни удобства, че се е дигнала мъглата и е огрѣло слънцето.

— Нѣма Ивана, нѣма Петка, нѣма две калугеровчета! —
почнаха да викатъ нѣкои отъ момчетата.

Разпитахме, издирихме и узнахме. Тая нощь преминаван
на каменливата урва не останало безъ жертви: осемь до дес
души момчета се бѣха изгубили отъ четата! Може би, нѣкои
тѣхъ бѣха останали нарочно, по причина на отпадане, други
заспали, а трети сж се изгубили изъ тъмнината. Да се върне
да ги търсимъ, това бѣ решително невъзможно. Петь деня н
планината — и около тридесеть жертви! На основание на п
дидущето, още петь деня и ние свършвахме окончателно! Б
ковски отъ день на день губѣше своята сила и куражъ...

Днесъ бѣ петъкъ, 7 май. Мнозина отъ дружината забе
заха, че не е на добро, ако въ петъкъ е хубаво времето, т. е.,
ако въ петъкъ пече, въ сжбота ще мокри. Споредъ думитѣ
водача ни, ние сме се намирали вече твърде наблизо до Те
венъ и той мислѣлъ да ни заведе още малко по-нататъкъ п
единъ говедарь, неговъ познайникъ, родомъ отъ Тетевенъ, п
когото мислѣше да намѣримъ и храна. Той, водачътъ ни, ча
сега можалъ да разбере що сме за хора и, като следваше съ
лѣмо любопитство да изглежда кръстоветѣ на калпацитѣ
и лъвоветѣ, които не бѣха паднали още, обади се простодушн

— Както разбирамъ азъ, и отъ думитѣ ви и отъ носия
ви, вие, амуджаларъ (чичовци, или пакъ господиновци), никак
не приличате да сте нѣкои зарарлия хора, каточе за наше доб
да сте тръгнали. Язъкъ, че ние не можехме да разберемъ то
още вчера, ами ви взехме тритѣ бѣли меджедии, които, ако да
бѣхъ оставилъ на татя, щѣхъ да ви ги върна...

Какво да кажешъ за добрия човѣкъ! Две прости думи
но нали сгрѣватъ полуубититѣ сърдца — чинатъ милиони.

— Бе джанъмъ, на свѣта не сж се свършили добритѣ хор
добъръ е Господь да ги намѣримъ оттукъ-нататъкъ по план
ната — казаха обрадвани нѣколко души между момчетата, и л
цата имъ свѣтнаха за минута.

Намѣсто да поддържимъ думитѣ на нашия трогнатъ вода
че не трѣбвало да ни взема пари, ние му дадохме още нѣкол
бѣли меджедии и го изпратихме да си върви назадъ при овце
защото твърде възможно бѣ да пострада и той заедно съ на
понеже говедарьтъ, за когото ни говорѣше, не можахме да
намѣримъ. Виждаше се работата, че турцитѣ и по тия страни
спѣха, а това ни даваше още повече надежда да предполага
и си въобразяваме, че Велико-Търново е отдавна столица
България, че Габрово е главниятъ пунктъ на българската ордия
други още сладки химерни сънища.

— Тамъ ние ще бждемъ посрещнати съ вѣнци — обади
нѣкой отъ момчетата, комуто името съмъ забравилъ.

Тия безосновни пориви на радость трогваха донѣкжде и
зочарования Бенковски, който се мжчеше да погледне по-гор
ливо на своята полумъртва чета. Съ една речь, ние не бѣхме
губили още надежда за сполука оттатъкъ Балкана, при всич
че, ако и тоя день останѣхме безъ хлѣбъ, трѣбваше да се сплуе

Следъ заминаването на водача ние се смъкнахме въ една инка, изъ която протичаше малка бистра рѣкичка, водитѣ на о се криеха въ гѫсти буйни буренаци. Тукъ ние пуснахме тѣ да попасатъ и се спрѣхме на почивка отъ гледище на о обстоятелства. Първо, че бѣхме каталясали вече отъ гладъ: о, че трѣбваше да се сушимъ на припекъ, защото неотдав- мъгла ни бѣ изсмукала, и краката ни бѣха се преобърнали мокротата на изгнила риба. Едни отъ момчетата събуваха улитѣ си, други повлѣкоха по поляната да пасатъ киселецъ, ети се подпрѣха на ржка да позаспятъ. Малко настрана въ сѫщата долина момчетата зърнали едного българина, който дурѣлъ около една нива кукурузи. Тѣ щѣли да го хванатъ, ато били само двама души, побояли се да не избѣга отъ рж- имъ. Начаса петь-шесть души отъ четата се изпратиха да атъ непознатия, когото не се забавиха да изправятъ предъ , побледнѣлъ и разтреперанъ цѣлъ цѣленичъкъ. Той бѣ чо- на възрасть около 40—45 години, сухъ, високъ, съ черни ки мустаци и, ако се не лъжа, името му бѣше Станчо, родомъ колибитѣ. Той бѣше излѣзълъ нея заранъ отъ селото си. не бѣше се приближилъ до насъ, когато захвана да оплаква то бждеще, че за него нѣма вече животъ, щомъ се научатъ цитѣ за срещата му съ насъ.

— Оставете ме, братя, ако сте хора разумни и християни! оворѣше той. — За васъ, които сте си турили главитѣ въ ба, може да нѣма никаква опасность, но азъ съмъ човѣкъ съ кжща, деца...

На въпроса, що има въ Тетевенъ, въ Троянъ, па и въ Тър- , възстанали ли сж българитѣ, какво се слуша изобщо, бай чо ни отговори съ треперещъ гласъ следующето:

— Въ Тетевенъ има до 2000 души турци, редовна войска и ибозукъ, които обикалятъ всѣкидневно изъ гората и се ка- да ни колятъ. Никой не може да се подаде изъ селото на- ... Азъ съмъ излѣзълъ придруженъ отъ двама цигани, които акатъ тамъ подъ дървото. Оставете ме да си отида, ако сте тияни: бѣгайте и вие накждето ви видятъ очитѣ, докато не ви подушили!..

Дордето изговори тия думи, бай Станчо се опита нѣколко да се отдѣли отъ насъ, но ние успѣвахме да го задържимъ. ътъ, съ който той произнесе всичко горедказано, и изобщо изра- ието на лицето му, можаха да произведатъ между дружината де поразително впечатление. Отъ една страна надеждата ни Велико-Търново, а отъ друга, че въ селото има до 2000 души ци, които обикаляли всѣки день по гората, разбиваха вече чателно и последната ни силица. Страшна гламотевица се на между дружината, която се увѣри вече, че пропастьта напреде ни, че никакво спасение, накждето и да отидемъ, за насъ. Всѣки посвоему изказваше своитѣ чувствителни и. Едни си хвърляха оржжията на земята, други опустосваха и минутата, въ която сж станали бунтовници, трети си кваха днитѣ, че ще се пропждисатъ млади и зелени; на ърти очитѣ се просълзиха, и така нататъкъ. Нѣмаше вече

войвода, нѣмаше никакъвъ редъ и команда, страшниятъ бичъ — гладътъ заплашваше сѫществуването всѣкиму. Предъ видъ на това развълнувано море, Бенковски не си направи дори трудъ да примири момчетате. И той, както всинца, сбърка вече концитѣ, не знаеше кой край да хване. Измежду дружината ходѣха следнитѣ мнения, които следъ малко трѣбваше да станатъ на решение. Най-напредъ далматинцитѣ потеглиха кракъ и изказаха желание да се отдѣлятъ отъ четата, т. е. да я оставятъ. Тѣ говорѣха, че отъ всичко видено и изпатено досега изъ планината и на основание на думитѣ, казани отъ бай Станча, че никжде изъ България нѣма възстание, съвсемъ напусто ще бжде да ходятъ да се скитатъ гладни, изложени на нечути мжки и неволи. За ради това, понеже бѣха снабдени съ австрийски паспорти, намислили да отидатъ въ Тетевенъ, и тамъ да се предадатъ на турския комендантъ, като кажатъ, че възстанницитѣ, т. е., ние насилствено сме ги подбрали съ себе си отъ бѣловската станция.

Съ далматинцитѣ заедно поискаха така сжщо да се предадатъ и нѣкои отъ нашитѣ момчета, като повтаряха да говорятъ, че предпочитатъ сто пжти да увиснатъ на вжжето и да издъхнатъ за две минути, отколкото да се борятъ съ глада цѣли часове и дни. Това, разбира се, не идѣше на политиката на далматинцитѣ, които отказаха да тръгнатъ съ нашитѣ момчета. Трети казваха, че искатъ да се върнатъ въ Тракия, да умратъ поне до гърба на своитѣ родители; четвърти изказваха желание, че не сж въ състояние да се помръднатъ отъ мѣстата си, по причина на слабость и т. н. Само ние двама съ Бенковски оставахме срѣдъ развълнуваната дружина и не бѣхме изказали още своето мнение какво именно трѣбва да правимъ. Ни едно отъ решенията на дружината не идѣше на нашата смѣтка. Да се върнемъ назадъ въ Тракия, заедно съ ония, които искаха да сторятъ това, бѣше съвсемъ безполезно, защото знаяхме като какво добро ни очаква, а главното, и въ кое село и домъ ще потърсимъ прибѣжище; да отидемъ заедно съ далматинцитѣ въ Тетевенъ за предаване, това бѣ немислимо; да набиемъ непроходимата планина — самия видътъ на която вселяваше на човѣка страхъ и трепетъ — такo сжщо бѣ невъзможно. Трѣбваше да има човѣкъ орлово крило, да подхвръкне високо надъ планинскитѣ върхове, да кацне въ полето, па тамъ вече да води борба за сжществуване!... Въпросътъ за разпръсването на нашата дружина бѣше назрѣлъ вече въ продължение на нѣколко деня. Той можеше да се крепи още два-три деня най-много. Появяването на бай Станча, неговото решително слово и сълзитѣ му капнаха като мехлемъ върху изгладнѣлитѣ и измжчени сърдца, ускориха анархията въ редоветѣ на дружината.

Оттеглихме се двама съ войводата малко настрана въ крайщето и, следъ разни предположения и решения, дойдохме накжсо до следнитѣ заключения: понеже се разбра вече, че никжде не е имало възстание, освенъ въ нашия IV окржгъ, и понеже се увѣрихме вече въ петдневното си пжтуване, че турцитѣ сж взели най-строги мѣрки, за да ни избиятъ до кракъ, то да се простимъ вече съ дружината, която и така е решила да ни остави, и да се

developerвземамъ двама очитѣ къмъ границитѣ на Сърбия или Ромъния, па щото даде вече Богъ. Ние решихме да тръгнемъ само двама, защото по-лесно можемъ да се укриваме и хранимъ. Но преди да сторимъ това, добре щѣше да е, ако намѣрѣхме сгоденъ случай да останемъ въ нѣкоя пещера и тамъ да се похранимъ нѣколко деня, за да посъвземемъ силитѣ си, отъ една страна, а отъ друга — да поутихне малко работата, т. е. додето турцитѣ престанатъ да ни преследватъ така ожесточено.

Викнахме при себе си бай Станча, който се намираше подъ караулъ и който не преставаше да оплаква днитѣ си съ гласъ, че изпадналъ въ нашитѣ ръце, комуто предложихме горното наше намѣрение, да ни покаже нѣкое скрито мѣсто и да ни донесе веднъжъ за всѣкога малко храна, за което му и обещахме 50 бѣли меджидии.

— Ни паритѣ ви искамъ, ни хаиръ желая да правя, моля пуснете ма, ако сте християни! — следваше да говори бай Станчо, като се теглѣше въ сжщото време да върви.

Отпосле обаче той каза съ половинъ уста, че имало тамъ наблизо една дупка, въ която сме можали да се скриемъ за нѣколко деня. Това каза той и потъна въ долината да ни покаже пещерата. Тя бѣше една грамадна канара, заобиколена съ дървета, която ние видѣхме отдалечъ и пакъ се върнахме да идемъ при дружината. Бай Станчо се шибна изъ шумата набързо и каза, че ще ни донесе хлѣбъ, когато му прилегне. Ние се върнахме отново при дружината да се простимъ за последенъ пжть и да си очупимъ по малко хлѣбъ отъ оная питка, която неотдавна бѣше заровена въ огъня. Забравихъ да кажа, дето му бѣше мѣстото, че у овчаря, отъ който взехме сольта, намѣрихме и малко брашънце (кукурузено), което така сжщо прибрахме, а тукъ му намѣрихме мѣстото да го замѣсимъ. Отдалечъ обаче ние можахме да съгледаме, че полусуровото тѣсто на питката се разнема изъ ржцетѣ на момчетата, които я бѣха извадили изъ огъня и които се биеха кой да вземе повече. Появяването на войводата не измѣни хода на работата. Никой не искаше да знае вече кой е войвода, кой е Бенковски.

Далматинцитѣ, както и ония момчета, които бѣха решили да идатъ и се предадатъ, се обезоржжаваха вече сами. Тѣ разпасваха отъ кръстоветѣ си паласки, револвери, сабли и други принадлежности, които хвърляха небрежно изъ високия балкански буренъ; разпаряха отъ калпацитѣ си и дрехитѣ си жълтитѣ левчета, кръстове и редъ други украшения, които неотдавна, преди една недѣля, бѣха за тѣхъ първъ идеалъ и съставляваха найголѣмото имъ богатство!

...Пауновитѣ пера, които величествено се развѣваха на главитѣ имъ по коритото на р. Тополница, сега бѣха разхвърлени и затъпкани подъ краката имъ. Дълбоко униние и покъртителни въздишки се слушаха отъ всѣкиго, сълзи се готвѣха да покапятъ по изнуренитѣ и измжчени лица; но въ сжщото това време, както казахъ, всѣки се приготовляваше за пжть; кой къмъ Тетевенъ, кой къмъ Тракия, кой изъ планината, накждето му видятъ очитѣ

и така нататъкъ!... „Свобода или смърть", клетва за вѣрность на българското знаме, най-ругателни думи за султана и неговото правителство, а сега — сега предаване и милость отъ сѫщото това правителство! Виждаше се работата, че това убийство се чувствуваше отъ мнозина, които плачеха, опустосваха и бързаха. Бързането ставаше само затова, да не би да довтаса потерята, която, безъ да гледа на приготовленията за предаване и връщане, щѣше да нападне въ най-опаснитѣ моменти.

Въ това време тамъ наблизо изъ долината гръмна пушка, която послужи за знакъ на нашата разнебитена дружина да се пръска по-скоро. Прегръщания и последни братски цѣлувания последваха между всички. Сухитѣ отмалѣли рѫце се кръстосваха по раменетѣ, и после пакъ се отпущаха надолу. Ни Бенковски, на другъ нѣкой си отвори устата да успокои отчаянитѣ, да произнесе поне две благи думици. И какви съвети, Боже мой! Що имаше още да се говори? На какво трѣбваше да имашъ надежда? — И лъжитѣ се вече привършиха. Всички блажени бълнувания, съ които ние се въодушевявахме, когато потеглихме отъ Тракия, сега бѣха изчезнали окончателно, и никаква убедителна речь не бѣше въ състояние вече да подействува върху полуубититѣ хора. Бенковски бѣше великъ, когато бѣше велика и народната воля и желание. Падна народната воля — трѣбваше да падне и той. Страшно нѣщо е да има човѣкъ работа съ гладни отчаяни хора, които сѫ въ състояние въ две минути да забравятъ всичко. Нищо не искатъ да знаятъ тѣ отъ своитѣ длъжности, и като хора, и като бунтовници: къмъ всичко ставатъ равнодушни и безчувствени.

Може би нѣкои отъ читателитѣ да кажатъ, че намѣсто да се пръскаме единъ по единъ изъ гората и да ходимъ да се предаваме доброволно на турцитѣ, да ги дочакаме, да нападнатъ тѣ насъ по-напредъ, или ние да ги нападнемъ и да измремъ като юнаци. Имаше хора помежду ни, които разбираха всичко това и съ най-тънкитѣ подробности, но кажете ми, за Бога, що можеха да направятъ гладни хора, трескави и болни, които едвамъ можеха да се крепятъ на краката си и пушкитѣ на които до една бѣха затъкнати? — Непростима глупость щѣше да бѫде отъ наша страна, ако се впуснѣхме въ неравната борба, отъ която ни единъ отъ насъ не щѣше да излѣзе живъ, безъ да нанесемъ ни най-малка вреда на неприятеля. А като се пръснѣхме единъ по единъ, имаше надежда, че поне половината ще можемъ да се спасимъ. Най-после, ние не бѣхме тръгнали да диримъ приключения, а да се спасимъ. Каква полза, ако бѣхме сгърнали рѫце, да паднемъ подъ башибозушкия ятаганъ срѣдъ планината, дето никой не щѣше да ни види, дето не можехме да пренесемъ и морална полза? Отъ друга страна имаше и това, че малката дружина и по-лесно можеше да се скрие, а още по-лесно да се нахрани, отколкото цѣлата чета, която непритеяльтъ можеше да намѣри само по диритѣ.

Въ живота на народитѣ, на правителствата и на партиитѣ дохождатъ такива минути, че нравственитѣ падения поразяватъ и убиватъ хората най-чувствително. Имашъ сили грамадни, при-

готвилъ си се да стоишъ срещу опасности и съпротивления, а изведнъжъ, само отъ слухове, само отъ далечни събития, клюмвашъ вратъ мълчеливо. Безнадеждностьта и упадъкътъ, който се чете въ лицата на присжтствуващитѣ, като електрически токъ предразполага всички къмъ сдаване и пасивность. Турскиятъ комендантъ на шипченскитѣ крепости се предаде на руситѣ въ 1878 г. съ 30,000 души въоржжена войска. Другояче не можеше да постжпи той. като знаеше, че другарьтъ му, Османъ паша, е падналъ вече, че Сливенъ и София сж отстжпили. Лъжливитѣ слухове на 9 августъ, че всички партии сж се съгласили въ София, накараха много градове и гарнизони да дадатъ клетва на нѣколко чапкъни, които въ душата си мразѣха. Князъ Александъръ, като се върна отъ Рени, знаеше, че цѣлъ народъ е готовъ да сложи кости напреде му. Тогавашнитѣ лъжливи слухове, че Европа се мръщи за неговото завръщане, депешата на Александра III, предразположиха всички граждански и военни приятели на князь Александра да пуснатъ тоя последния да си отиде и хвърли държавата въ пропастьта. Хапѣхме си подиръ единъ месецъ пръститѣ, но бѣше вече късно. Въ Търново двама измѣнници, Груевъ и Бендеревъ, които трѣбваше да увиснатъ съ краката надолу отъ бесилката, председательтъ на В. Н. Събрание ги водѣше подъ ржка на посещение при министритѣ; а българското правителство тръгна отъ Търново съ намѣрение да отиде въ София и се предаде на Каулбарса, който нѣмаше съ себе си никаква войска! Подиръ малко, отъ единъ само гласъ, който се издигна въ пещенската камара въ наша полза, между българскитѣ патриоти се породиха и куражъ и сила. Така е то. Ако бай Станчо, когото срещнахме въ тетевенската планина, ни кажеше: въ Търново еursталъ паша Ботйовъ или Стамболовъ, всинца щѣхме да се преобразимъ на лъвове.

И така, трѣбваше вече да се върви. По молбата на далматинцитѣ, ние взехме съ себе си единъ тѣхенъ другарь, на име Стефо, младъ двадесеть и три годишенъ момъкъ, по причини, че той си бѣше изгубилъ австрийския паспортъ, а въ такъвъ случай тетевенскитѣ власти, на които не е познато твърде добре международното право, можеха да го скастрятъ, докато се разправи. Ние отъ своя страна взехме съ себе си отецъ Кирила, който каза, че предпочита по-добре да си види червата навънъ, отколкото да се предаде на турцитѣ, които е толкова много ненавиждалъ презъ цѣлия си животъ. На отецъ Кирила ние не можехме да откажемъ; той бѣше отъ ония горещи деятели на Априлското възстание, когото турцитѣ съ първо виждане трѣбваше да покачатъ на вжжето.

Слънцето бѣ подскочило вече доволно високо надъ зелената гора и заритѣ му свободно надничаха въ низката долина, въ която се намираше нашата разбунтувана чета. Отъ минута на минута горещината се увеличаваше и гжста мъгла излизаше на облаци отъ припецитѣ, образувани отъ намокренитѣ гнили дървета и листи. Вързанитѣ гладни коне, които бѣха заприличали на жива мърша, монотонно тупуркаха съ преднитѣ си крака по камънливата долчина и непрестанно махаха съ кжситѣ си остригани опашки,

за да се бранятъ отъ мухитѣ, числото на които се увеличаващ
заедно съ горещината на слънцето. Простихме се по-напредъ с
всичкитѣ си другари и всѣки потегли набързо, накждето му бѣш
пжтьтъ. Едни плачеха, други проклинаха, трети мълчаха убийствен
така че грозната картина бѣше пълна по всички линии. Един
отъ далматинцитѣ, на име Кръстю Неклановичъ, който може б
обичаше своята пушка наравно съ душата си, бѣше я хванал
за края и дигаше да я блъсне о едно дърво, ако не се съглас
да я взема. Той я цѣлуна нѣколко пжти и ми я подаде. Горкит
ни коне, които заедно съ насъ бѣха свидетели и на царство
на мжки, оставаха вързани о дърветата, нѣкои отъ които бѣх
и натоварени съ едно-друго, съ дрехи и книжни фишеци. Нѣ
маше съмнение, че следъ нѣколко минути тѣ щѣха да бждат
свободни, защото новитѣ имъ стопани трѣбваше да се явятъ. В
кжсо време дружината се изгуби отъ очитѣ ни; въ долинат
оставахме само ние четирма души: Бенковски, отецъ Кирил
Стефо и азъ. Останаха и нѣколко души отъ другаритѣ ни, пов
чето селяни, отъ селата Калугерово и Мухово, които не тръгнах
ни къмъ Тетевенъ, ни къмъ Тракия, а просто гледаха насъ в
очитѣ. Тѣ казваха, че искатъ да умратъ тамъ, дето ще умремъ
ние. По гореизложенитѣ съображения, т. е., че голѣма чета н
чинѣше нищо, ние отказахме да ги вземемъ подире си по кат
гориченъ начинъ. Но тѣ не искаха да чуятъ онова, що имъ г
ворѣхме, а следваха подире ни. Най-после ние бѣхме принуден
да обърнемъ пушкитѣ насреща имъ, като отстжпвахме въ сжщот
време къмъ краището, дето се намираше показаната отъ б
Станча пещеря. Следъ това ние потънахме въ гжстата гора
завинаги бѣхме изгубени отъ очитѣ на желаещитѣ да дойдатъ с
насъ нещастни другари.

— Войводо! Дѣдо попе! — Недейте ни оставя въ това пуст
усое — викаха тѣ подире ни съ болезнено отчаяние. — Защо н
излъгахте да си изгоримъ селата, а сега бѣгате отъ насъ!...

Ужасъ, и нищо повече! Злощастниятъ тракийски юнак
имаше пълно право за всичко казано, но що да му направиш
съ какво именно да му помогнешъ, освенъ да бѣгашъ отъ мжче
ническия му погледъ като престжпникъ? Между тия последнит
наши другари, които не искаха да се върнатъ ни назадъ, ни д
идатъ въ Тетевенъ да се предадатъ, се намираше и нѣкой
Захарий, родомъ отъ село Калугерово, татаръ-пазарджишко, койт
се отличаваше по време на възстанието съ нечуто юначество.

ГЛАВА VII

Убийството на войводата Бенковски

I

И така, ние четирма души; войводата, отецъ Кирилъ, Стефо далматиницътъ и азъ, се изгубихме завинаги отъ очитѣ на злощастнитѣ си другари. Азъ притежавамъ твърде малко подробности за тѣхъ отъ раздѣлата ни, та за това нѣма и да ги описвамъ. Онова, което зная навѣрно за тѣхъ, е, че едни пристигнали благополучно до Тетевенъ, дето се предали на турцитѣ, други се блъскали нѣколко деня назадъ къмъ Тракия, нѣкои отъ които станали жертва на глада и башибозуцитѣ, а нѣкои — твърде незначително число — се спасили въ затворитѣ, четвърти се самоубили, пети пропаднали безъ весть и така нататъкъ. Азъ ще се занимая съ сѫдбата на нашето пѫтуване, ще ви разкажа, както мога, последнитѣ минути отъ живота на най-главния виновникъ на Априлското възстание и неговата трагическа смърть.

Щомъ оставихме задъ гърба си нашитѣ другари, следъ нѣколко крачки ето че напреде ни зѣе каменната пещера, показана отъ бай Станча. Покачихме се по камънитѣ и хлътнахме вѫтре единъ по единъ. Тя бѣше навѫтре толкова тѣсна, че малко сѣно запалено на входа и решаваше нашата сѫдба, т. е. щѣше да ни задуши вѫтре като лисици. Дъното ѝ, доколкото мога да помня, се губѣше въ мрачната неизвестность, далечъ подъ земята. Около единъ часъ стояхме ние въ това страшно жилище, безъ да можемъ да се успокоимъ за минута, при всичко че надеждата ни да се нахранимъ преставаше вече малко-помалко да бѫде само пуста химера. Спогледахме се най-напредъ единъ други, захванахме да изпитваме съ по-критическо око мѣстностьта, всѣкиму се иска да изяви недовѣрие, а никой не смѣе да се обади отъ страхъ може би да не разчовърка чувствително мѣсто, да не убива толкова скоро и останалия на игленъ връхъ куражъ. Най-напредъ пое думата отецъ Кирилъ.

— Увѣрени ли сте вие, че тоя българинъ (бай Станчо) не е нѣкоя турска пета (предатель), проводенъ нарочно да ни затвори въ тая кошара, като стадо, а после да доведе турцитѣ да ни избиятъ — каза той, следъ като свърши вече преглеждането. — Отде може да го знаешъ що е за човѣкъ и какво търси по тия мѣста, когато никой българинъ не може да се подаде навънъ отъ селото? Отде знамъ, че той не е проводенъ отъ турцитѣ нарочно да примамва комити?

Думитѣ на отецъ Кирилъ не искаха голѣмо тълкуване. Може бай Станчо да не прекарваше никакъ презъ ума си такова намѣрение, което ние му приписвахме, но можеше въ сѫщото време да е единъ отъ най-безсъвѣстнитѣ шпиони, а ние се мѫчехме да сключимъ съ него братски условия.*) Решението на тая тайна

*) Ето що за човѣкъ е билъ тоя бай Станчо, за участьта на когото азъ се научихъ отпосле отъ Станча Георгиевъ, единъ отъ нашитѣ другари, който билъ закаранъ въ Тетевенъ, следъ разпръсването ни. Още сѫщия день

бѣше немислимо и по тая причина, безъ да си губимъ времето, предпочетохме да извършимъ онова, което бѣше за въ полза и милата душица, т. е решихме да излѣземъ отъ пещерата и да сземемъ очитѣ изъ гората. Поехме къмъ една урва на западната страна и следъ единъ часъ възлѣзохме на каменливия й връхъ, дето слънчевитѣ лжчи шибаха до нетърпение. Мѣстото бѣ така запазено, че неприятельтъ да имаше и ястребови очи, пакъ не можеше да ни зърне. Възползувани отъ тия естествени добрини, ние събухме навущата си и съблѣкохме мокритѣ си дрехи, които простръхме по нажеженитѣ отъ слънцето камъни, защото една недѣля ставаше вече какъ киснемъ въ вода, така че цѣли се бѣхме вкирисали.

Следъ една почивка отъ два часа, ние тръгнахме отново по върха на планинета. Наблизо връхлетѣхме на едно малко момче, козарче, което нѣмаше при себе си ни хлѣбъ, ни каква годе друга госбица. То ни каза, че като преминемъ двете рѣки (бѣли и черни Видъ, мисля), насреща въ голѣмата гора, която се площѣше напреде ни като морска повърхнина, имало една говедарска кошара, до която сме могли да стигнемъ тая вечерь, ако вървимъ бързо. Говедаритѣ били отъ ближното село Бросенъ. Като бѣше добро времето, като нѣмаше ослѣпителна мъгла, изъ която да си блъскаме главитѣ, до вечерьта ние можахме да преминемъ доста мѣсто, като прегазихме въ сжщото време и двете рѣки, при всичката си слабость. Мѣстностьта или по-добре пжтьтъ не бѣше така убийственъ, както досега. При залѣзъ слънце чухме да реватъ говеда въ ближния букакъ, гласоветѣ на които толкова приятно се отзоваваха на нашия слухъ, че ние ги взехме за ангелски тржби. Нѣмаше никакво съмнение, че тукъ сж говедарскитѣ кошари, за които ни говорѣше младото козарче. Съ голѣмо предпазване, съ влачене по очитѣ си, за да не би да ни стоплятъ отъ невидено, ние се приближихме до кошарата, т. е. до колибата на говедаритѣ, следъ като се увѣрихме наздраво, че никакви пусии не сжществуватъ наоколо. Освенъ това ние видѣхме отдалечъ, вжтре въ колибата, нѣколко панагюрци, бивши наши другари преди 2—3 часа, които ядѣха хлѣбъ и разказваха нѣщо — известно какво — на зѣпналия говедарь. Тѣ се връщаха вече за Тракия. Колкото готовъ хлѣбъ имало при говедаритѣ, нашитѣ

или по-после, башибозуцитѣ се известили, че бай Станчо ималъ среща съ комититѣ въ планината. Разбира се, че никаква церемония не е имало съ него, още на минутата той билъ хванатъ и подложенъ на строгъ разпитъ. Дали турцитѣ сж видѣли съ очитѣ си, когато той ни отведе въ гората да ни показва пещерата, или нѣкои отъ нашитѣ предадени другари сж го издали, не зная. Зная само това, че той билъ подкаранъ къмъ Балкана и подъ ударитѣ на ятагана билъ принуденъ да покаже мѣстото, дето сме скрити (разбира се, турцитѣ знаяли вече кои сж четиритѣ лица, т. е. ние, войводата и попа). Когато конвоятъ съ нещастни бай Станчо достигналъ до единъ мостъ на р. Видъ, то бай Станчо, като смѣтналъ, че не ще може да противостои на боя и ще бжде принуденъ да ни изкаже свърталището — се хвърлилъ отъ моста долу въ рѣката, дето и издъхналъ мжченически! Азъ съжалявамъ, че не зная повече подробности за тая благородна постжпка на покойния, който, може да *се каже*, собствено за насъ стана жертва, само да не ни предаде въ душ*мански ржце*...

подранили другари бѣха го оплѣскали до кора, а ние трѣбваше да теглимъ зазжбица.

Следъ заминаването на панагюрци, които смѣтаха да преминатъ тая нощь златишката равнина, говедаритѣ сториха тертипъ да сготвятъ и за насъ нѣщо. Най-напредъ се насърбахме само съ кисело млѣко, а после ни донесоха въ краището на гората и по малко кукурузенъ хлѣбъ. Презъ цѣлия си животъ азъ не съмъ ялъ така сладко, па и нѣма да ямъ оттукъ-нататъкъ. Вечерьта ние останахме да нощуваме при тѣхъ, едно че имахме нужда отъ дълга почвка, а друго, че нощниятъ меракъ ни препятствуваше да пжтуваме. Утешително бѣ за насъ и това, че, споредъ думитѣ на самитѣ говедари, откакъ се дигнало възстанието, само единъ пжть дохождали при тѣхъ башибозуци. Това изключение съ нашитѣ говедари може би ставаше по тая единствена причина, че кошарата имъ бѣше малко отстранена. За да преспимъ тая нощь, говедаритѣ ни отведоха въ една пуста колиба, въ която не бѣха живѣли хора отъ нѣколко години. Тя се намираше на 200—300 крачки разстояние отъ тѣхната колиба, въ едно затънтено мѣсто, направена съ букови цепеници отстрани, изправяни отдолу нагоре, а отгоре нѣмаше нищо, тъй че звездитѣ свободно надничаха вжтре. Буйна трева, повечето пъстролиста папрать, бѣше израснала вжтре, върховетѣ на която се равняваха съ височината на стенитѣ, само мѣстото, дето бѣше горѣлъ огъньтъ, оставаше голо като тавичка. Тукъ ние постжпкахме и поналегнахме балканската треволига, върху която сложихме въ тъмнината полуизгнилитѣ си кости.

Понеже мѣстото бѣше затулено отъ всѣка страна, по съветитѣ на говедаря ние си стъкнахме и малко огнецъ. Не се мина много време, а слушаме, че нѣщо пищи около огъня, но кой обръща внимание — помислихме, че е нѣкой червей. По едно време обаче Бенковски скочи като попаренъ и извика уплашено. Додето ние разберемъ каква е работата, отъ скута му се изтърси пъстра пепелянка, змия усойница, която вижда се че е имала своето жилище отдолу подъ огнището. Дълго време ние не можехме да затворимъ очи, предъ видъ на тия студени гости, да не би да се срещнемъ насъне съ отровната имъ усмивка. Чакъ по срѣднощь затворихме очи подъ строгото караулене на едного отъ насъ. Не стига башибозуци, мъгла, гладъ, предателство, но и отъ змии трѣбваше да се боимъ!...

Най-напредъ много мислѣхме дали трѣбва да останемъ въ тая колиба, т. е. да се повѣримъ на говедаритѣ, които не дай Боже, ако бѣха нѣкои лоши хора, турско ухо, въ ржцетѣ имъ бѣше да ни изчукатъ тая нощь като пилци. Но съньтъ и тежката нощь надвива на всичко. Естествено бѣ, че следъ едно нахранване като хората, следъ изсушването на дрехитѣ ни и следъ нагрѣването на огъня, сънътъ, сладкиятъ сънь, ставаше неизбѣженъ. Единъ отъ насъ — отецъ Кирилъ, ако помня добре, остана да ни караули до известно време, а после другъ трѣбваше отъ трима ни да го замѣсти. Спахме, промѣнявахме се, трупахме дърва на огъня, а що ставаше въ това време навънъ — никой не иска и да знае, свѣтлината *на огъня* не ни даваше възможность да сле-

...иръ. Но чувахме навънъ се върши нѣщо нео-
...нощь минаваше, когато всинца бѣхме разбудени,
...намѣрихме около огнището съ заспали физиономии,
...вѣтътъ рискува да пропадне, втори потопъ се готви
... Буря ужасна, тъмнина грозна, Балканътъ реве сър-
...ве падатъ, клонища скрибуцатъ отъ триене единъ други,
...е и планини станали едно, трещи, плющи — въ действи-
... свѣтътъ пропада! Тъмни облаци, които висѣха като
... надъ самитѣ клонища, въ видъ на конусообразни тржби,
...иха надъ главитѣ ни вълшебно и грандиозно, съ голѣма бър-
...а. Силниятъ вѣтъръ дигаше де що му попадне, не се забави
...й да се докосне и до нашето скромно жилище, което се лю-
...ѣеше чакъ отъ основата си. Докато вжгленчетата хвърчаха нагоре едно по едно, като изъ параходна тржба, отведнъжъ цѣлата жарава заедно съ пепельта се дигна отъ огнището и полепна по дългата брада на о. Кирила. Бедниятъ, той изхвръкна навънъ отъ вратата и изрева колко може: „изгорѣхъ!"

— Скоро бѣгайте навънъ, че колибата гори — повтори той следъ нѣколко минути, и ние се намѣрихме при него въ високата папрать.

И действително, горната часть на нашето опустѣло жилище вече горѣше, запалена по всѣка вѣроятность отъ хвръкналия огънь. Ние треперѣхме срѣдъ поляната отъ планинския студъ и се стискахме единъ други да не се изгубимъ въ убийствения мракъ. Въ това време именно силенъ дъждъ, лапавица, градъ, снѣгъ и пр. рукна да вали, а бурята започна да утихва. Ние се свихме единъ до други, наведохме глави и изложихме гърбоветѣ си на пороя и така дочакахме зараньта. Докато тъмнѣеше наоколо, малко-помалко гората и тревата захванаха да побѣляватъ, нѣжни и зелени, като презъ месецъ май, както се е рекло. Искамъ да кажа, че дъждътъ се пресѣче на студенъ снѣгъ, като да не бѣше 8 май, а 8 ноемврий или пъкъ баба марта. Той се растилаше разкошно по земята, като бѣли трендафилови листи. Скоро атмосферата изстина чувствително, дрехитѣ на гърба ни станаха корави като дъска, ледени пржчки, бистри и прозрачни повиснаха отъ листята, съ една дума — зима не на шега. Захвана се вече страшниятъ и паметенъ оня день — сжбота 8 май, който така сжщо ще бжде записанъ, както казахъ вече, съ черни слова въ хронологията на възстанието отъ 1876 година. Той нанесе последния ударъ на нещастнитѣ борци за българската свобода, той се притече на помощь на хищнитѣ и безъ това силни башибозуци!...

Тая нощь немилостивата Стара-планина бѣше пълна съ поборници върху една линия отъ 40—45 часа разстояние, отъ сливенския балканъ Демиръ-капия до Марковата врата на западъ.*)

---

*) На следнитѣ мѣста на Стара-планина имаше нея нощь бунтовници: между селата Нейково и Жерона бѣха — сливенската чета, съ предводители Стоилъ войвода и Иларионъ Драгостиновъ; около Котелъ, или по-долу, мисля, се скиташе една четица, излѣзла отъ Трѣвна; около Маре-гидия се намираше четата на Цанка Дюстабановъ отъ Габрово; въ Дрѣновския манас-

Когато се съмна вече, снѣгътъ имаше дебелина около една педя. Ние стояхме подъ една шумка, натрупана съ снѣгъ, като сжщи кютюци и не смѣехме да се мръднемъ отъ мѣстото си, отъ страхъ да не би да направимъ стжпки. Зеленитѣ до срѣднощь трева и листи сега бѣха увѣхнали и попарени като коприва, заковани въ прозраченъ ледъ. Снѣгътъ падаше на парцали, не можеше да се види на десеть крачки разстояние. До късно презъ тоя день 8 май — ние се маяхме на това мѣсто около говедаритѣ и си пръскахме главитѣ накжде именно трѣбваше да отидемъ.

— Ей, сиромаси! — живи ли сте? Тая поразия каточе става нарочно за васъ — каза единъ отъ говедаритѣ, който дойде да ни обиколи на заранька.

Отидохме въ колибата на тия последнитѣ, които не бѣха изкарали още говедата на паша по причина на времето. Въ колибата имъ горѣше такъвъ огънь, на който можеше свободно да се опече единъ цѣлъ биволъ. Говедаритѣ бѣха трима души българи. Щомъ ние се подадохме, тѣ отложиха калпаци и цѣлунаха ржка на о. Кирила. Дълго време тѣ се чудѣха, както на нашия умъ, така и на дързостьта ни, че сме се решили да потеглимъ по Балкана въ такова разбъркано време. Най-напредъ се побояха да ни приематъ въ колибата си, но ние сполучихме да ги увѣримъ, че сме чисти българи, червата си да видимъ изтърсени на земята, пакъ нѣма да споменемъ името на оногова, който ни е подалъ братска ржка. За спечелването на тия хорица на наша страна трѣбваше да благодаримъ най-много не на револверитѣ и на калпацитѣ съ лъвове, а на кръста и калимявката, т. е. на о. Кирила, който въ всѣки случай възбуждаше въ хората повече състрадание, отколкото ние.

Единъ отъ тримата ни благодетели, на име Нею, склони да дойде съ насъ, и още сжщия день да ни заведе докъмъ тетевенскитѣ колиби, дето щѣше да ни предаде на другъ единъ говедарь, неговъ познайникъ и добъръ човѣкъ. Споредъ думитѣ на тримата тия говедари, кошарата на тетевенския говедарь се намирала около мѣстото, наземо Свинарска лжка, дето не било толкова мръсно, т. е. тамъ нѣмало да кръстосватъ башибозушки потери, и по тая причина можели сме да останемъ нѣколко деня при добрия говедарь. Кой знае, може би тая надежда, това утешение ни се даваше отъ тримата ни приятели съ единствената цель да се махнемъ по-скоро отъ колибата имъ. А снѣгътъ следваше въ това време да се лепи богато по земната повърхность; той надминаваше вече педя дебелина и наближаваше да достигне до колѣни. Тримата говедари не можеха да си обяснятъ по никой начинъ причината на това безобразие, да вали снѣгъ 15 деня следъ Гергьовдень.

тиръ се борѣха други юнаци; Срѣдна-гора бѣ пълна съ възстанници отъ IV окржгъ; избѣгналитѣ батачени не бѣха се прибрали още, т. е. всѣки имаше право да убива батаченинъ, дето го срещне и намѣри; копривщенското отдѣление подъ началството на Воловъ, Икономовъ, Каблешковъ и пр. се намираше малко по-настрана отъ насъ, безъ да се знаемъ единъ други и пр. и пр.

бѣше немислимо и по тая причина, безъ да си губимъ времето, предпочетохме да извършимъ онова, което бѣше за въ полза на милата душица, т. е решихме да излѣземъ отъ пещерата и да си земемъ очитѣ изъ гората. Поехме къмъ една урва на западната страна и следъ единъ часъ възлѣзохме на каменливия ѝ връхъ, дето слънчевитѣ лжчи шибаха до нетърпение. Мѣстото бѣ така запазено, че неприятельтъ да имаше и ястребови очи, пакъ не можеше да ни зърне. Възползувани отъ тия естествени добрини, ние събухме навущата си и съблѣкохме мокритѣ си дрехи, които прострѣхме по нажеженитѣ отъ слънцето камъни, защото една недѣля ставаше вече какъ киснемъ въ вода, така че цѣли се бѣхме вмирисали.

Следъ една почивка отъ два часа, ние тръгнахме отново по върха на планинета. Наблизо връхлетѣхме на едно малко момче, козарче, което нѣмаше при себе си ни хлѣбъ, ни каква годе друга госбица. То ни каза, че като преминемъ двете рѣки (бѣли и черни Видъ, мисля), насреща въ голѣмата гора, която се площѣше напреде ни като морска повърхнина, имало една говедарска кошара, до която сме могли да стигнемъ тая вечерь, ако вървимъ бързо. Говедаритѣ били отъ ближното село Бросенъ. Като бѣше добро времето, като нѣмаше ослѣпителна мъгла, изъ която да си блъскаме главитѣ, до вечерьта ние можахме да преминемъ доста мѣсто, като прегазихме въ сжщото време и двете рѣки, при всичката си слабость. Мѣстностьта или по-добре пжтьтъ не бѣше така убийственъ, както досега. При залѣзъ слънце чухме да ревать говеда въ ближния букакъ, гласоветѣ на които толкова приятно се отзоваваха на нашия слухъ, че ние ги взехме за ангелски тржби. Нѣмаше никакво съмнение, че тукъ сж говедарскитѣ кошари, за които ни говорѣше младото козарче. Съ голѣмо предпазване, съ влачене по очитѣ си, за да не би да ни стоплятъ отъ невидено, ние се приближихме до кошарата, т. е. до колибата на говедаритѣ, следъ като се увѣрихме наздраво, че никакви пусии не сжществуватъ наоколо. Освенъ това ние видѣхме отдалечъ, вжтре въ колибата, нѣколко панагюрци, бивши наши другари преди 2—3 часа, които ядѣха хлѣбъ и разказваха нѣщо — известно какво — на зѣпналия говедарь. Тѣ се връщаха вече за Тракия. Колкото готовъ хлѣбъ имало при говедаритѣ, нашитѣ

или по-после, башибозуцитѣ се известили, че бай Станчо ималъ среща съ комититѣ въ планината. Разбира се, че никаква церемония не е имало съ него, още на минутата той билъ хванатъ и подложенъ на строгъ разпитъ. Дали турцитѣ сж видѣли съ очитѣ си, когато той ни отведе въ гората да ни показва пещерата, или нѣкои отъ нашитѣ предадени другари сж го издали, не зная. Зная само това, че той билъ подкаранъ къмъ Балкана и подъ ударитѣ на ятагана билъ принуденъ да покаже мѣстото, дето сме скрити (разбира се, турцитѣ знаяли вече кои сж четиритѣ лица, т. е. ние, войводата и попа). Когато конвоятъ съ нещастни бай Станчо достигналъ до единъ мостъ на р. Видъ, то бай Станчо, като смѣтналъ, че не ще може да противостои на бои и ще бжде принуденъ да ни изкаже свърталището — се хвърлилъ отъ моста долу въ рѣката, дето и издъхналъ мжченически! Азъ съжалявамъ, че не зная повече подробности за тая благородна постжпка на покойния, който, може да се каже, собствено за насъ стана жертва, само да не ни предаде въ душмански ржце...

подранили другари бѣха го оплѣскали до кора, а ние трѣбваше да теглимъ зазжбица.

Следъ заминаването на панагюрци, които смѣтаха да преминатъ тая нощь златишката равнина, говедаритѣ сториха тертипъ да сготвятъ и за насъ нѣщо. Най-напредъ се насърбахме само съ кисело млѣко, а после ни донесоха въ краището на гората и по малко кукурузенъ хлѣбъ. Презъ цѣлия си животъ азъ не съмъ ялъ така сладко, па и нѣма да ямъ оттукъ-нататъкъ. Вечерьта ние останахме да нощуваме при тѣхъ, едно че имахме нужда отъ дълга почвка, а друго, че нощниятъ мракъ ни препятствуваше да пжтуваме. Утешително бѣ за насъ и това, че, споредъ думитѣ на самитѣ говедари, откакъ се дигнало възстанието, само единъ пжть дохождали при тѣхъ башибозуци. Това изключение съ нашитѣ говедари може би ставаше по тая единствена причина, че кошарата имъ бѣше малко отстранена. За да преспимъ тая нощь, говедаритѣ ни отведоха въ една пуста колиба, въ която не бѣха живѣли хора отъ нѣколко години. Тя се намираше на 200—300 крачки разстояние отъ тѣхната колиба, въ едно затънтено мѣсто, направена съ букови цепеници отстрани, изправяни отдолу нагоре, а отгоре нѣмаше нищо, тъй че звездитѣ свободно надничаха вжтре. Буйна трева, повечето пъстролиста папрать, бѣше израснала вжтре, върховетѣ на която се равняваха съ височината на стенитѣ, само мѣстото, дето бѣше горѣлъ огъньтъ, оставаше голо като тавичка. Тукъ ние постжпкахме и поналегнахме балканската треволига, върху която сложихме въ тъмнината полуизгнилитѣ си кости.

Понеже мѣстото бѣше затулено отъ всѣка страна, по съветитѣ на говедаря ние си стъкнахме и малко огнецъ. Не се мина много време, а слушаме, че нѣщо пищи около огъня, но кой обръща внимание — помислихме, че е нѣкой червей. По едно време обаче Бенковски скочи като попаренъ и извика уплашено. Додето ние разберемъ каква е работата, отъ скута му се изтърси пъстра пепелянка, змия усойница, която вижда се че е имала своето жилище отдолу подъ огнището. Дълго време ние не можехме да затворимъ очи, предъ видъ на тия студени гости, да не би да се срещнемъ насъне съ отровната имъ усмивка. Чакъ по срѣднощь затворихме очи подъ строгото караулене на едного отъ насъ. Не стига башибозуци, мъгла, гладъ, предателство, но и отъ змии трѣбваше да се боимъ!...

Най-напредъ много мислѣхме дали трѣбва да останемъ въ тая колиба, т. е. да се повѣримъ на говедаритѣ, които не дай Боже, ако бѣха нѣкои лоши хора, турско ухо, въ ржцетѣ имъ бѣше да ни изчукатъ тая нощь като пилци. Но сънътъ и тежката нощь надвива на всичко. Естествено бѣ, че следъ едно нахранване като хората, следъ изсушването на дрехитѣ ни и следъ нагрѣването на огъня, сънътъ, сладкиятъ сънь, ставаше неизбѣженъ. Единъ отъ насъ — отецъ Кирилъ, ако помня добре, остана да ни караули до известно време, а после другъ трѣбваше отъ трима ни да го замѣсти. Спахме, промѣнявахме се, трупахме дърва на огъня, а що ставаше въ това време навънъ — никой не иска и да знае, свѣтлината *на огъня* не ни даваше възможность да сле-

димъ и външния миръ. Но чувахме навънъ се върши нѣщо необикновено. Срѣднощь минаваше, когато всинца бѣхме разбудени, отведнажъ се намѣрихме около огнището съ заспали физиономии, Страхотия! Свѣтътъ рискува да пропадне, втори потопъ се готви да настжпи... Буря ужасна, тъмнина грозна, Балканътъ реве сърдито, букове падатъ, клонища скрибуцатъ отъ триене единъ други, земя, небе и планини станали едно, трещи, плющи — въ действителность свѣтътъ пропада! Тъмни облаци, които висѣха като скали надъ самитѣ клонища, въ видъ на конусообразни тржби, плуваха надъ главитѣ ни вълшебно и грандиозно, съ голѣма бързина. Силниятъ вѣтъръ дигаше де що му попадне, не се забави той да се докосне и до нашето скромно жилище, което се люлѣеше чакъ отъ основата си. Докато вжгленчетата хвърчаха нагоре едно по едно, като изъ параходна тржба, отведнъжъ цѣлата жарава заедно съ пепельта се дигна отъ огнището и полепна по дългата брада на о. Кирила. Бедниятъ, той изхвръкна навънъ отъ вратата и изрева колко може: „изгорѣхъ!"

— Скоро бѣгайте навънъ, че колибата гори — повтори той следъ нѣколко минути, и ние се намѣрихме при него въ високата папрать.

И действително, горната часть на нашето опустѣло жилище вече горѣше, запалена по всѣка вѣроятность отъ хвръкналия огънь. Ние треперѣхме срѣдъ полянята отъ планинския студъ и се стискахме единъ други да не се изгубимъ въ убийствения мракъ. Въ това време именно силенъ дъждъ, лапавица, градъ, снѣгъ и пр. рукна да вали, а бурята започна да утихва. Ние се свихме единъ до други, наведохме глави и изложихме гърбоветѣ си на пороя и така дочакахме заранььта. Докато тъмнѣеше наоколо, малко-помалко гората и тревата захванаха да побѣляватъ, нѣжни и зелени, като презъ месецъ май, както се е рекло. Искамъ да кажа, че дъждътъ се пресѣче на студенъ снѣгъ, като да не бѣше 8 май, а 8 ноемврий или пъкъ баба марта. Той се растилаше разкошно по земята, като бѣли трендафилови листи. Скоро атмосферата изстина чувствително, дрехитѣ на гърба ни станаха корави като дъска, ледени пржчки, бистри и прозрачни повиснаха отъ листята, съ една дума — зима не на шега. Захвана се вече страшниятъ и паметенъ оня день — сжбота 8 май, който така сжщо ще бжде записанъ, както казахъ вече, съ черни слова въ хронологията на възстанието отъ 1876 година. Той нанесе последния ударъ на нещастнитѣ борци за българската свобода, той се притече на помощь на хищнитѣ и безъ това сидни башибозуци!...

Тая нощь немилостивата Стара-планина бѣше пълна съ поборници върху една линия отъ 40—45 часа разстояние, отъ сливенския балканъ Демиръ-капия до Марковата врата на западъ.*)

---

*) На следнитѣ мѣста на Стара-планина имаше нея нощь бунтовници: между селата Нейково и Жерона бѣха — сливенската чета, съ предводители Стоилъ войвода и Иларионъ Драгостиновъ; около Котелъ, или по-долу, мисля, се скиташе една четица, излѣзла отъ Трѣвна; около Мара-гидия се намираше четата на Цанка Дюстабановъ отъ Габрово; въ Дрѣновския манас-

Когато се съмна вече, снѣгътъ имаше дебелина около една педя. Ние стояхме подъ една шумка, натрупана съ снѣгъ, като сжщи кютюци и не смѣехме да се мръднемъ отъ мѣстото си, отъ страхъ да не би да направимъ стжпки. Зеленитѣ до срѣднощь трева и листи сега бѣха увѣхнали и попарени като коприва, заковани въ прозраченъ ледъ. Снѣгътъ падаше на парцали, не можеше да се види на десеть крачки разстояние. До късно презъ тоя день 8 май — ние се маяхме на това мѣсто около говедаритѣ и си пръскахме главитѣ накжде именно трѣбваше да отидемъ.

— Ей, сиромаси! — живи ли сте? Тая поразия каточе става нарочно за васъ — каза единъ отъ говедаритѣ, който дойде да ни обиколи на зараньта.

Отидохме въ колибата на тия последнитѣ, които не бѣха изкарали още говедата на паша по причина на времето. Въ колибата имъ горѣше такъвъ огънь, на който можеше свободно да се опече единъ цѣлъ биволъ. Говедаритѣ бѣха трима души българи. Щомъ ние се подадохме, тѣ отложиха калпаци и цѣлунаха ржка на о. Кирила. Дълго време тѣ се чудѣха, както на нашия умъ, така и на дързостьта ни, че сме се решили да потеглимъ по Балкана въ такова разбъркано време. Най-напредъ се побояха да ни приематъ въ колибата си, но ние сполучихме да ги увѣримъ, че сме чисти българи, червата си да видимъ изтърсени на земята, пакъ нѣма да споменемъ името на оногова, който ни е подалъ братска ржка. За спечелването на тия хорица на наша страна трѣбваше да благодаримъ най-много не на револверитѣ и на калпацитѣ съ лъвове, а на кръста и калимявката, т. е. на о. Кирила, който въ всѣки случай възбуждаше въ хората повече състрадание, отколкото ние.

Единъ отъ тримата ни благодетели, на име Нею, склони да дойде съ насъ, и още сжщия день да ни заведе докъмъ тетевенскитѣ колиби, дето щѣше да ни предаде на другъ единъ говедарь, неговъ познайникъ и добъръ човѣкъ. Споредъ думитѣ на тримата тия говедари, кошарата на тетевенския говедарь се намирала около мѣстото, називаемо Свинарска лжка, дето не било толкова мръсно, т. е. тамъ нѣмало да кръстосватъ башибозушки потери, и по тая причина можели сме да останемъ нѣколко деня при добрия говедарь. Кой знае, може би тая надежда, това утешение ни се даваше отъ тримата ни приятели съ единствената цель да се махнемъ по-скоро отъ колибата имъ. А снѣгътъ следваше въ това време да се лепи богато по земната повърхность; той надминаваше вече педя дебелина и наближаваше да достигне до колѣни. Тримата говедари не можеха да си обяснятъ по никой начинъ причината на това безобразие, да вали снѣгъ 15 деня следъ Гергьовдень.

тиръ се борѣха други юнаци; Срѣдна-гора бѣ пълна съ възстанници отъ IV окржгъ; избѣгналитѣ батачени не бѣха се прибрали още, т. е. всѣки имаше право да убива батаченинъ, дето го срещне и намѣри; копривщенското отдѣление подъ началството на Воловъ, Икономовъ, Каблешковъ и пр. се намираше малко по-настрана отъ насъ, безъ да се знаемъ единъ други и пр. и пр.

Бай Нею си приготовляваше вече едно-друго за пжть. Но преди да потеглимъ, нуждно бѣ най-напредъ да похапнемъ нѣщо, па тогава да се боримъ съ дебелия снѣгъ и съ увисналия на клончетата на дърветата ледъ. Трѣбва да ви кажа, че и на тая кошара брашното се даваше съ четеля. По тая причина, намѣсто хлѣбъ, единъ отъ говедаритѣ, най младиятъ, засука скути и надвенатри, замѣси малкото брашънце на тѣсто, което накжса на малки парченца и го хвърли въ черното котле да ври на огъня. Тая гозба се казва **т р а х а н и ц а**, позната на мнозина отъ читателитѣ.

— Кой знае колко пара земате вие, като сте тръгнали да вършите тая работа? — питаше единъ между тѣхъ самоувѣрено.

— То не иска и питане, колко ще зематъ такива хора като тѣхъ — възрази бачо Нею, който щѣше да ни води къмъ Тетевенъ. — До десетина лисичи очи (жълтици) трѣбва да се набиратъ на годината — прибави той въпросително.

— Тютюнъ парасж — потвърди други.

— Задъ тая ваша работа **г а л и б а** стои голѣмата мечка (Русия) и азъ нѣма да се излъжа, ако ви нарека нейни хора — забележи важно най-стариятъ отъ тримата говедари, като посочи съ пръстъ къмъ северъ. — Ние се броимъ като негови деца, той се труди да ни избави отъ невѣрна ржка.

— А за Божи гробъ нищо не казвашъ — възрази втори. — Него ще отърве той по-напредъ, па тогава насъ. Въ неговата земя най-много се пазѣла вѣрата и божитѣ закони. Азъ съмъ слушалъ отъ стари хора и отъ попове, че въ неговитѣ ржце се намиралъ честниятъ кръстъ и дървената сабя на света Богородица, съ която агарянцитѣ едно време превзели Стамбулъ; по тая причина срещу неговата християнска войска никакъвъ другъ аскеръ не е въ състояние да се бори: предъ топа му върви кръстътъ...

Така любезно бѣха се впуснали въ разсжждения тия горски хорица, защото по причина на лошото време не бързаха да пущатъ на паша добитъка си. Преди да потеглимъ на пжть, Бенковски поиска да промѣни войводскитѣ си дрехи, както и ние самитѣ; но освенъ два скжсани калпака, които говедаритѣ можеха да намѣрятъ помежду си, други никакви не бѣ възможно да ни се доставятъ. Ние заплатихме за всичко на говедаритѣ*)

---

*) Казахъ, дето му бѣше мѣстото, че когато потеглихме за планината, ние имахме при себе си достатъчно количество пари. Тия пари бѣха събрани отъ възсталалитѣ села, приготвени отъ по-напредъ за данъци на турското правителство. Селянитѣ ги повѣряваха на насъ, за да имъ доставимъ оржжие. Но като се потъпка въстанието, ни оржжие можеше да се купи, нито пъкъ имахме възможность да повърнемъ взетото количество. Много пжти изъ планината Бенковски предложи на о. Кирила, да хвърли отъ гърба си тоя металъ, понеже той го носѣше въ калугерскитѣ дисаги, или просто да ги пусне въ нѣкоя хралупа, като нѣщо излишно и ненуждно; но светиня му не се съгласяваше, — „Суха мжка, тъй лесно се не хвърля", отговаряше той и следваше да пъшка подъ тежкия товаръ, понеже паритѣ бѣха изключително б. меджедии. Кому мина на ржка тая „суха мжка" — читателитѣ ще *видятъ* по-долу. Така сжщо бѣше останалъ у насъ и кръстътъ на поибрен*ската черква*, който се носѣше отъ четата въ време на възстанието.

Следъ като се простихме, преди обѣдъ, потънахме въ гжстия
какъ, предвождани отъ Нея, къмъ западна страна. Бѣхме извър-
ли едно разстояние отъ 500—600 крачки мѣсто, когато тоя
следниятъ се върна да обади на другаритѣ си да пуснатъ гове-
та подире ни, за да се заличатъ диритѣ ни въ снѣга. За да
гнемъ до Свинарска лжка, имаше нѣколко пжтеки твърде
ѣки, чрезъ които въ кжсо време можехме да се намѣримъ тамъ.
дачътъ ни, обаче, забеляза, че и нощно време не би се решилъ
ни преведе презъ тѣхъ, по причина че били заловени на нѣ-
лко мѣста отъ башибозушки потери. Следователно, ние трѣб-
ше да бродимъ и да пжтуваме презъ такива мѣста, които сж
стжпни само за мечкитѣ и въ които бѣ стжпвалъ човѣшки кракъ
мо отъ нѣмай-кжде.

И така, ние започнахме борба съ майския снѣгъ, безъ пжть
безъ строго опредѣлено направение. По причина, че вѣтърътъ
престаналъ вече да люлѣе клоноветѣ на дърветата, по които
лепѣше мекиятъ снѣгъ, щомъ се досегнѣхме до нѣкоя шумка,
атоветѣ ни се покриваха съ дебели преспи.

II

Не се виждаше живо създание, ни птица, ни балканско жи-
тно, ни пъкъ нѣкакви следи на одушевена тварь. Колосални
ки съ опрѣни до облацитѣ върхове, хралупи като крепостни
ени, покрити съ мъхъ, червоядина и жълти гжби, свалени по
ията дървета, които бѣха запазили своята дива гордость и въ
нчателното си поражение — и повече нищо друго. Въ тая
ва мѣстность бай Нею бѣше за насъ и Господь, и другарь, и
сение и надежда и всичко, каквото щете. Изгубенъ бай Нею
изгубвахме се и ние. Къмъ пладне достигнахме въ една рѣка,
репото течение на която предаваше още по-голѣма монотон-
сть на околностьта. За да направимъ игра въ диритѣ си, умниятъ
рактиченъ човѣкъ, който вѣрваше, че дървениятъ калъчъ на
ета Богородица билъ въ ржката на руския царь, ни предложи
нагазимъ въ рѣката и да тръгнемъ срѣдъ посинѣлата отъ
трина вода надолу по течението! Разбира се, че тая жестока
овѣдь биде изпълнена още на минутата, безъ никакви раз-
ждения. Зацапахме ние като патки по каменливото дъно. На
ого мѣста дохождаше отпреде ни или водоскокъ (малъкъ, раз-
ра се), или пъкъ дълбокъ виръ, който ние се отказвахме да
егазимъ.

— То ще рече, че азъ трѣбва да се върна при добитъка
когато вие сте знаели отъ мене по-добре — възразяваше без-
елационно и неумолимо Нею, като държеше въ сжщото време
цветѣ си ржце отворени, въ знакъ на очудване.

Нѣмаше що да се чини; пакъ влизахме въ линията на шум-
та рѣка. Сиромахътъ о. Кирилъ! Неговото дълго расо плаваше
повърхностьта на водата, каточе бѣше сертме. Въ едно удъл-
но мѣсто Бенковски се срепна и цѣлъ-цѣленичекъ се прострѣ

съ главата напредъ посрѣдъ рѣката. Най-после бѣхме прину дени всинца вкупомъ да се откажемъ отъ тая крайна предпазли вость, защото краката ни изтръпнаха и се вдървяваха отъ студ като безчувствени кютюци. Измъкнахме се изъ рѣката като сам диви и поехме надѣсно изъ стръмната урва. Пакъ се спрѣ Нею изново начерта другъ по-практиченъ маршрутъ. Той тръгна по оби новено най-напредъ, захвана да мѣсти своитѣ високи като кукил крака и ни поржча да стжпваме право въ неговитѣ стжпки и не се подпираме на пушкитѣ си, освенъ той на своята дрѣнов тояга! За приятно разнообразие или за остра шега, ще възразят може би, читателитѣ, е правилъ това немилостивиятъ Нею. Н едното, ни другото. Съ това той искаше пакъ да напакости н потерята, която, като види, че е пжтувалъ само единъ човѣк нѣма да се впусне да го преследва или пъкъ ще го вземе з овчарь.

Но щомъ наближавахме нѣкоя извънредна стръмнина, всичк хитри стратегеми на Нея рухваха на земята. Вмѣсто малки стж пунки, по снѣга се изписваха различни карикатурни фигури, ра мѣсени съ пръсть и букова шума, попадала на земята, а понѣког като не се случваше да има наблизо дърво или клонъ, за да с заловишъ за него, линията ставаше продълговата нѣколко метр на края на която се събираше голѣмъ снѣгъ, който неволно с тикалъ съ краката си. Искамъ да кажа, че ние падахме и ста вахме. Пушкитѣ, които по-напредъ държехме на ржце, за да не г досегнемъ нѣкакъ на снѣга, т. е. кундацитѣ имъ, което се сч таше за явно предателство, сега отхвръкваха настрана и цѣли цѣлинички се изписваха върху прѣспата, така че твърде нагледн можеше да се познае дори и отъ каква система сж. Освенъ в дачътъ ни, бай Нею който твърде рѣдко се излъгваше да пад и то на нѣкое много зло мѣсто, ние падахме наредъ, макаръ не то кова често, както правѣше това о. Кирилъ. Сиромахътъ, по пр чина на дългото си расо и на тежкитѣ дисаги, пълни съ бѣл меджедии, единъ пжть прикрачеше, два пжти направяше поклон При всѣко падане паритѣ издрънчаваха, каточе се намирахме в сарафски дюгенъ; а Бенковски изглеждаше накриво свещеника му скърцаше съ зжби.

Когато горското око на бачо Нея забеляза, че ние отпада отъ минута на минута и все повече захващаме да не пазимъ пр вилата на горски хора, започна малко-помалко да ни извежд къмъ върха на планината, подъ предлогъ, че оттамъ ни бил ужъ пжтьтъ за Свинарска лжка. Колкото повече излизахме нагор толкова по-чувствително се усѣщаше студенината, толкова п непроницаема ставаше мъглата, която се лепѣше и позлатяваш съ ледъ и дърветата и снѣга. Снѣгътъ престана вече, но тук по планинскитѣ височини той надминаваше и коленѣ, замръзнал и поледенъ, а не мекъ и пръхкавъ, както по низкитѣ мѣст че едвамъ можахме да го пробиваме съ краката си. Мокритѣ н дрехи така се сковаха на гърба ни отъ планинския студъ, ч взеха коравината на чамова дъска. Съ една речь, зима и студ като по Коледа. Надвечерь, като преминавахме ребромъ ед урва, за пръвъ пжть се увѣрихме, че и други божи създан

обитаватъ въ тия мѣста. То бѣха диритѣ на една мечка, която бѣ минала преди насъ. Малко по-нататъкъ Нею се спрѣ изведнъжъ и посочи съ погледъ и ржка надолу. Какво бѣше нашето удивление, когато ние съгледахме едно космато кълбо, като да бѣ покрито съ обърнатъ наспъки кожухъ, отъ страна на който висѣха двата ржкава. Това неподвижно вълмо бѣше нашата спжтница — мечка, обърната къмъ насъ съ задницата си, а главата ѝ се не вижда, като да бѣше заровена въ земята.

Ние се спрѣхме и съ втренчено любопитство гледахме страшното животно, което бѣхме наближили около стотина крачки и което не ни виждаше още, нѣщо твърде удивително. Разбира се, че ние не можехме да ѝ направимъ никакво зло, защото да гръмнемъ съ пушка, значеше сами да се предадемъ на потеритѣ, които Богъ знае дали не се намираха на нѣколко крачи разстояние отъ насъ. Най-после бай Нею подигна единъ чуканъ и го хързоли направо къмъ мечката, който удари въ краката ѝ. Що ѝ трѣбваше? — Пущината, наистина, не ни виждала. Тя толкова се уплаши отъ нашето появяване, че подскочи на четиритѣ си крака като зайче и така ужасно ревна, че ехото на гласа ѝ се отзоваваше на четири страни отъ планината; а кютюци, а камъни, плюсъкъ и трѣсъкъ нѣмаха граница.

— Пуста остала! — Черви мозъка ти да изядатъ — избърбори бачо Нею подире ѝ.

Като отидохме на мѣстото, дето тя бѣше се спрѣла, видѣхме, че си била пъхнала главата подъ снѣга въ единъ дълбокъ мравунякъ да търси яйца, та затова не могла да усѣти нашето приближаване.

И така, тоя день, може да се каже, преминахме благополучно. Хиляди пжти бѣхме по-благодарни да срѣщаме мечки, вълци и пр., отколкото наши братя — човѣци, които бѣха поопасни отъ звѣроветѣ. Нощьта, не толкова мрачна, по причина на снѣга, ни свари на върха на планината. Заедно съ нея настжпи и коледенъ студъ до такава степень, че ние замръзнахме на мѣстото си и никакво движение не бѣше въ състояние да ни подържа нормална топлина. Нею искаше да продължаваме пжтя си тая нощь, тъй че до разсъмване да преминемъ оная мѣстность, въ която той се боеше, че не е край да нѣма турски пусии. Следъ дълги молби и убеждавания, едва можахме да го отвърнемъ отъ това му намѣрение, да склони да преспимъ тая нощь въ нѣкоя долина, дето да си стъкнемъ и малко огнецъ.

Както става обикновено въ подобни случаи, така и сега, ние избрахме за спане такова мѣсто, въ което, за да се види огъня ни, башибозуцитѣ трѣбваше да се покачатъ на облацитѣ, и то право надъ главитѣ ни. Другояче бѣ невъзможно. Надъ главитѣ ни се издигаха колосални кичести буки, които приличаха на цъвтналъ трендафилъ, по причина на натрупания върху имъ снѣгъ. Освенъ това, отъ всѣко клонче и листче висѣха ледени шушулки, като отъ полюлей, срѣдъ които бѣха заковани зеленитѣ пролѣтни листи. За огнище ние си избрахме такъвъ единъ допотопенъ дънеръ, кухъ като бъчва, който приличаше повече на останки отъ римска крепость, отколкото на дърво, защото зелениятъ мъхъ,

който го покриваше, му придаваше съвсемъ другъ цвѣтъ. негова дупка, която имаше форма на пещь, ние си стъкнах огъня. Скоро червениятъ пламъкъ започна да бухти изъ горна часть на отвърстието му, издаде миризма, като кога сж под лили прахань. Бѣхме изринали вече снѣга наоколо за сѣдане Нею кършеше тънки вейки за постилане, а ние захванахме да събуваме, когато едно непредвидено обстоятелство, за което минаваше никому презъ ума, ни принуди да отстжпимъ нѣкол крачки настрана, кой съ единъ босъ кракъ, кой съ два и Причината на всичко това бѣше натрупаниятъ по клонищата дърветата ледъ, който, като се разтопи отъ буйния огънь, почна да се сипе по главитѣ ни като градъ. Освенъ че ни крѣше изново, но и дето паднѣше, накарваше човѣка да се чеше. Ние почакахме нѣколко минути настрана, но като видѣх че тая комедия ще продължи цѣлата нощь, потрудихме се да намѣримъ лесницата, за да имаме възможность да бждемъ близо до огъня.

Бай Нею отсѣче нѣколко четала, които заби около хра пата, напрѣчи отгоре имъ дълги върлини и метна върху тѣ мушамитѣ ни, подъ които се свихме на сеферъ. Така прекарах ние цѣлата нощь. Понеже отъ последнитѣ наши събития нѣма нищо привлѣкателно и утешително за разказване, на Нея бѣ предоставено да разкаже своя животъ и патила. Помня, че т наброяваше, че откакъ станалъ човѣкъ, турцитѣ го били до д десеть и петь пжти, четири-петь пжти му извивали главата да колятъ, до петнадесеть пжти го обирали и пр. и пр. Той бѣ п крачилъ 40 години, а само три до четири пжти билъ влизалъ черква, и то на Възкресение и когато умрѣла майка му, та това питаше отецъ Кирила дали не тежи на душата му голѣ грѣхъ. Войводата му отговори, че не грѣхъ, но и светецъ мо още да стане, ако турцитѣ го биятъ още нѣколко пжти.

На разсъмване, когато всинца сме заспали, не зная какъ е отъркулнала капата на о. Кирила и паднала въ огъня. Ког той я тури на главата си, тя приличаше на берберски тасъ, щото бѣше изгорѣла само отъ едната страна.

III

На другия день по пладне ние пристигнахме благополуч на Свинарска лжка, която се намира на едно разстояние отъ 2 часа къмъ северната страна отъ Тетевенъ. Въ низкитѣ мѣста планината снѣгътъ бѣше захваналъ вече да се топи, а по ви китѣ върхове стоеше още. Силни порои рукнаха да текатъ долищата.

Полугаритѣ на бждещия ни благодетель стояха вече отпр ни на едно разстояние най много отъ 300—400 крачки и ние с бодно издигахме главитѣ си изъ краището на гората, за да р глеждаме мѣстоположението. Тѣ бѣха построени на една г поляна, заобиколена и отъ четиритѣ страни съ високи дървета, които се опираше плетътъ на кошарата, въ която запираха го

‑та. Само отъ едната страна дето се намираше колибата за хора, ‑аше празно мѣсто, т. е поляна, която се стѣсняваше постепенно ‑мъ бука. Най-напредъ, додето не бѣхме още пристигнали, вода‑ ‑тъ ни се съмняваше да не би да намѣримъ пуста тая кошата, ‑щото билъ дочулъ, че турцитѣ не покарали говедата около Тете‑ ‑нъ; но сега не оставаше никакво двоумение по тоя въпросъ: ‑ъ колибата излизаше димъ и полугарътъ се чернѣеше, дето ‑жаха говедата. Тия признаци се потвърдиха ней-добре и най‑ ‑но, когато съгледахме, че изъ колибата излѣзе човѣкъ, който ‑дигна единъ чуканъ и пакъ се върна назадъ. Тая мѣстность се ‑рича: Малкиятъ Климашъ, която се намира между рѣкитѣ: ‑рѣзова, Костия и Василева.

— Не бойте се вече; тоя е човѣкътъ, при когото ви водя — ‑за водачътъ ни Нею радостно и засмѣно, понеже се отърва ‑че отъ единъ тежъкъ товаръ. — Вижда се работата, че мом‑ ‑то е отишло подиръ говедата, а той е останалъ да мѣси хлѣбъ. ‑ботата се посрещна много добре, и менъ не остава друго нищо, ‑вenъ да отида да го известя, че сж му дошли скжпи гости.

Отъ произнесенитѣ думи на бай Нея, „останалъ да мѣси ‑лѣбъ", нашитѣ очи се опулиха. Следъ нѣколко още наблюдения ‑оло колибата, да нѣма нѣкаква турска пусия, делегирахме Нея, ‑ние отъ краището на гората насочихме пушкитѣ къмъ колибата ‑ всѣки случай. Следъ десетина минути при насъ стоеше вече, ‑и срещу очи, човѣкъ на петдесеть годишна възрасть, срѣденъ ‑ъстъ, съ черни гжсти мустаци, изъ които се виждаха тукъ-тамъ ‑ли влакна, съ голѣмо изпжкнало чело, набърчено като кни‑ ‑нъ фенеръ, съ малки околчести сиви очи, които блещукаха като ‑ лисица, и съ туплесъ носъ, който приличаше на татарски ‑тушъ. Преминалата му възрасть никакъ не съответствуваше съ ‑авото му като фидана тѣло и съ бързитѣ му леки движения, ‑ойствени само на двайсеть-годишни момчета. Щомъ се при‑ ‑жи до насъ, безъ никакво посвѣняване или страхуване той отвед‑ ‑жъ протегна ржка да ни поздрави, като да бѣше билъ и пре‑ ‑лъ съ насъ, като да бѣ известенъ, че тоя именно день ще има ‑еща съ насъ.

— Хайде добра среща, момчета! — каза той съ мжжки гласъ, ‑ безъ сериозность.

Готвѣше се вече да седне насреща ни, но като съгледа о. ‑рила, който стоеше малко настрана задъ едно дърво (той ви‑ ‑ги вървѣше малко настрана отъ насъ), скочи на крака, съ нео‑ ‑кновена бързина смъкна голѣмия си рунтавъ калпакъ, пре‑ ‑ъсти се набожно и следъ като млесна дѣсницата на светиня му, ‑оизнесе:

— Благослови, отче святи!...

— Богъ и пресветая Богородица да те благословятъ, чедо — ‑говори покъртенъ о. Кирилъ, като виждаше подобно религиозно ‑ахопочитание въ лицето на единъ планински говедарь.

За да му направи още по-голѣмо впечатление, той измъкна ‑ъ дисагитѣ позлатения поибренски кръстъ и му го поднесе за ‑луване. Следъ тая церемония между о. Кирила и непознатия ни ‑е благодетель, тоя последниятъ се сложи на земята, подпрѣнъ

само на едното си колѣно, каточе ще мѣри нишанъ, и дорде ние се наканимъ да му предложимъ обикновеното питане той ни превари

— Съ първото си виждане още, ако не ме лъжатъ очитѣ ми, азъ можахъ да се договедя като съ какви хора имамъ работа... хора, на които съмъ готовъ да дамъ и душа си!...

Бенковски подигна крадишкомъ погледа си отъ сериозното лице на тоя чуденъ човѣкъ, който каточе не говорѣше отъ себе си, а сякашъ четеше епитафия върху паметника на нѣкой гръцки герой, падналъ за свободата на своята мила патрида. Погледна ме той и намигна съ едното си око, което значеше „намѣрихме най-после човѣкъ, какъвто ни е потрѣбенъ!" Последниятъ прибави:

— Но сега не е време да се хвалимъ единъ други, кой какъвъ е и какво може да направи. Отсетне ще се запознаемъ, ако е рекълъ Господь, а сега да дойдемъ на работа. Азъ мисля, че първото нѣщо, което ще поискате отъ мене и отъ което имате нужда, не е нищо друго освенъ хлѣбъ. И тъй: какво ще кажете? — Да донеса ли нѣщо да похапните?

Всѣки може да си въобрази какво маслено удоволствие произведоха на насъ последнитѣ тия думи на новия ни благодетель. Тѣ се изтърколиха като по мокро кадифе и дълго време звънтѣха въ слуха ни, като да бѣха ангелски гласъ. Щомъ той, благодетельтъ, ни прие удовлетворителенъ отговора, т. е., че първата нужда е — хлѣбъ, отговоръ, който отдавна чакаше на устнитѣ ни, скочи като петнадесеть-годишно момче и бързо се затече къмъ колибата

— Ето човѣкъ, на когото можемъ напълно да разчитаме и на когото можемъ да се надѣемъ, че ще ни помогне — забеляза о. Кирилъ и смъкна отъ врата си тежкитѣ дисаги.

— Не е чудно да бжде той работникъ отъ революционния комитетъ, па може би и другарь на покойния Левски — допълни Бенковски.

— Да ни дава хлѣбъ, па билъ какъвто ще — каза Стефо далматиницътъ, който се занимаваше да разчистя мѣстото, дето щѣхме да ядемъ, защото човѣкътъ, за когото ставаше дума, идѣше вече къмъ насъ натоваренъ съ едно-друго.

Той носѣше подъ мишница единъ кози мѣхъ, нареченъ о г у р т н и к ъ, който стърчеше и отъ деветѣ страни, надутъ като жероненска гайда. Въ подобни мѣхове овчаритѣ и говедаритѣ по Балкана си държятъ млѣкото, което става твърде добро и вкусно.

Следъ ядене, всички наши предложения, които ние казахме на новиятъ си благодетель, като: наема ли се той да ни прикрие за нѣколко деня изъ планината, додето поутихне малко работата, може ли да намѣри нѣкой човѣкъ, или пъкъ той самъ да ни заведе къмъ Троянъ, Сопотъ и др., се приеха безусловно, съ нѣкои малки забележки и предупреждения. Само когато стариятъ ни водачъ бай Нею тръгна да си върви назадъ, той направи следующата забележка:

— Всичко това е добро и азъ никога нѣма да се откажа да не помогна на такива наши юнаци, като вази; но отъ едно нѣщо

има да се боя въ тая работа, каза той и посочи съ погледъ къмъ стария ни водачъ. — Страхъ ме е отъ тоя копилашъ (умалително — момче) да не би да направи нѣкой аджамалъкъ (предателство, иска да каже), да отърве нѣкоя дума предъ кучлацитѣ, турцитѣ)...

Като вѣрвахме, че тая забележка е искрена, и четирма въ единъ гласъ възстанахме да защитимъ бай Нея, че той никой пжть не би се изтървалъ да направи подобна глупость, защото и неговиятъ косъмъ не е отъ чиститѣ, т. е., че и той ни е хранилъ и поилъ съ ржката си. Сжщото потвърди и Нею.

— Какво си хортувашъ ти, бе аратликъ? — умътъ ми, сполай му, не го е изпила още оная, която слушаме всѣки день по дърветата! (кукувицата).

Както и де е, а Нею бѣше вече спокоенъ, че сполучи да ни предаде въ такива грижливи ржце. Той стоеше вече на крака, съ дебелата си тояга въ ржце и нѣколко пжти поиска да каже: „Е, на мене изинъ да си вървя". На прощаване Бенковски го попита колко пари трѣбва да му заплатимъ за голѣмия трудъ и неизказана добрина, която видѣхме отъ него.

— Колко да ми заплатите? — Да мога поне да си купя едни подлоги (царвули, но презрително подлоги), защото тия на краката ми се изпокжсаха отъ вчера насамъ, па за останалото, да прощавате: кой ще му издирва много-много.

— Ни съ пари, ни съ думи можемъ да ти се отплатимъ ние тебе — отговори о. Кирилъ и вмъкна въ костеливата ржка на Нея стотина гроша пари.

Той му цѣлуна дѣсницата съ отложенъ калпакъ, който държеше въ лѣвата ржка надъ главата си, само малко открехнатъ. Щедрото възнаграждение, което се направи отъ наша страна на Нея, не остана чуждо за новия ни благодетель.

Следъ заминаването на бача Нея, остави ни така сжщо и другиятъ говедарь, т. е. новиятъ ни благодетель, който отиде да обиколи дали не се е чуло нѣщо за нашето пристигане по другитѣ съседни колиби; а на насъ се обеща, че надвечерь ще дойде да ни земе отъ това мѣсто, за да ни заведе на друго по-добро.

Вълю или Велю Стоиловъ Мечката (така се казваше новиятъ ни благодетель) е родомъ отъ Горньоската рѣка, тетевенски колиби. Освенъ че отъ най-напредъ той показа къмъ насъ голѣма готовность да ни приеме, съ такива думи и ласкави обяснения, поради които не можехме да имаме къмъ него ни най-малко съмнение, но отъ друга страна той ни излѣзе и нѣщо като познайникъ по следния начинъ.

— Хей, и азъ имамъ момче, тъкмо на вашата пора, което отъ нѣколко години живѣе въ пусто Влашко, въ Турно-Северинъ — каза той и въздъхна отъ всичката дълбочина на сърдцето. — Споредъ разказа на нѣкои наши селяни, които го виждали тамъ скоро и приказвали съ него, твърде ме е страхъ да не се намира и той сега по Балкана на вашия кайфетъ...

Не щешъ ли, че това момче, за което дѣдо Вълю въздишаше отъ сърдце и душа, отъ дума на дума, да излѣзе познайникъ и

дори приятель нн Бенковски? — Когато тоя последниятъ разказа на милозливия баща чертитѣ, името, възрастьта и занятието на сина му, той подскочи отъ радость, прегърна войводата, който описваше чедото му, и каза, че ние сме негови момчета и ще се грижи за насъ, както би се погрижилъ и за своя синъ. Иди следъ всичко това, следъ тая щастлива случайность, та се съмнявай въ патриотическата искреность на дѣда Въля!

— Мълчете и се молете само на Бога, който се смили надъ нашитѣ теглила и ни изпрати тоя святи старецъ — забеляза о. Кирилъ.

Въ отсѫтствието на дѣда Въля, Бенковски ни разказа, че действително той се познавалъ съ сина му. Въ 1875 г., по Заарското възстание, когато той, Бенковски, бѣше определенъ да пали Стамболъ, за което споменахъ въ първата часть на Запискитѣ си, синътъ на дѣдо Вълю билъ единъ отъ определенитѣ подпалвачи, но не заминалъ за Цариградъ. Споредъ собственитѣ думи на дѣдо Вълю, той билъ роднина още и на Марина, изъ Тетевенъ, когото ни единъ отъ насъ не познаваше лично, но го бѣхме слушали, че е единъ отъ приятелитѣ работници въ Тетевенъ. Голѣма нужда имахме да се срещнемъ съ тоя последния и дѣдо Вълю се задължи да ни го доведе на другия день въ планината.

Всичко гореизложено, взето заедно отъ наша страна, ние повѣрвахме не на шега, че при тоя старецъ животътъ ни е донѣйде си въ безопасность. Безъ да поставимъ дори караулъ, оттеглихме се малко по-навѫтре въ гората и легнахме да спимъ. Дъждътъ почна да вали отново. Часътъ къмъ 10½ вечерьта по турски зачу се плюсъкъ откъмъ противоположната страна на кошарата, който приличаше по-скоро да е нѣкоя мечка или друго нѣкое животно, отколкото на човѣкъ; но било каквото и да е, ние се отмѣстихме отъ мѣстото, взехме пусия и обърнахме пушкитѣ къмъ оная страна, отдето идѣше шумътъ. Следъ десетина минути ние съгледахме бозявата аба на нашия старецъ, който отиваше право на онова мѣсто, дето ни бѣше оставилъ, и като се огледа надолу-нагоре, та видѣ, че ни нѣма, започна да подсвирва (хайдушки знакъ).

— Господь да ви знае, момчета! Прекѫсахте ми сърдцето като съ кремъкъ, когато видѣхъ, че ви нѣма — отговори той на нашето обаждане.

— Какво не си прекарахъ презъ ума за васъ?...

Когато го наобиколихме вече, като пилци той ни съобщи съ важность на челото, че трѣбвало да се приготвимъ за пѫть, защото ще ни води на връхъ Стара-Планина, да ни затре въ една каменна пещера, позната само нему, и още на единъ неговъ другарь, за когото трѣбвало да кажемъ: „лека му прьсть", т. е., че той се поминалъ вече. Причината на тая предпазлива мѣрка била голѣмото число башибозуци (кучлаци, споредъ него), които нападнали по колибитѣ и наскоро имали намѣрение да излѣзатъ по гората.

— Въ тая пещера — прибави той — вие нѣма да се боите отъ нищо. Хващамъ се съ васъ на басъ, че ни единъ косъмъ

ъ главата ви нѣма да потрепери. Тамъ ще живѣете като въ
коя влашка кръчма! Азъ можахъ да я намѣря случайно и то
сега, а когато бѣхъ на двайсеть години момче и пасѣхъ ко-
тѣ по тѣхъ мѣста, заедно съ рахметлията (покойния) си баща.
инъ день гледамъ кацна орелъ на една отъ голитѣ канари;
й държеше въ устата си храна, отъ което менъ ми щукна на
а, че може да има малки орленца въ тия канари. Качихъ се на
но дърво, и ето че напреде ми зѣе пещерата...

Разбира се, че предъ това историческо описание на тая пе-
ера, намъ не оставаше що да възразяваме. „Да вървимъ?" —
Съгласни."

IV

На мръкване ние вече стоехме, като на поклонение, подъ
олосална каменна стена, покрита съ дебелъ ледъ, между който
подаваха тукъ-тамъ листове отъ зеленъ здравчецъ. Тая стена
намира на върха, на самия върхъ, дето се е казало, на Стара-
анина, а въ горнитѣ й катове е речената пещера, новото наше
илище. Гжста студена мъгла покриваше балканския хребетъ, отъ
агата на която по дърветата се образуваше скрежъ и поле-
ца. Тукъ снѣгътъ си стоеше още, както бѣ падналъ на 8 май.
трахъ ужасенъ побиваше човѣка, само като си дигнѣше главата
погледне остритѣ зжбести скали, по които трѣбваше да въз-
заме, додето пристигнемъ на назначеното жилище. Дѣдо Вълю
предупреди да заобиколимъ отъ другата страна, защото
право по канарата не било възможно да възлѣземъ, по причина
хлъзгавата поледица, а трѣбвало най-напредъ да се качимъ
едно дърво, а после вече да преминемъ по единъ отъ него-
тѣ клонове, който се простираше до самата дупка, като по
остъ. И действително, това така трѣбваше да стане: ние сами
увѣрихме съ очитѣ си, че нѣмаше друга леснина. Додето се
нимавахме да разглеждаме това дърво, отде и какъ ще бжде
-лесно да се покачимъ, дѣдо Вълю пое като катерица по него
скоро гласътъ му изгърмѣ въ пещерята.

— Ехъ, момчета, завиждамъ ви на тая кжща! Я гледайте
къ е преметено и очистено вжтре отъ вѣтъра, каточе мсма е
етала? — каза той.

После той изпълзѣ отново по клона и очукваше съ тоягата
леда, за да преминемъ по-лесно. Ние сукахме надолу, въртѣхме
горе, поехме се най-после единъ следъ други по дебелото дърво.
тецъ Кирилъ стоеше вече доволно високо, когато изтърва диса-
тѣ си отъ гърба, които паднаха на земята, и гласътъ на б. ме-
едии се обади.

— Какво направихте? — се обади дѣдо Вълю и надникна
то бухалъ отъ канарата. Както се види, ясниятъ гласъ на пре-
ѣния металъ възбуди неговото любопитство.

Той стоеше на края на пещерата и ни поемаше единъ по
инъ за ржката, като казваше въ сжщото време: „пазете се да
гледате надолу, за да не се излъже дяволътъ"... Преди дв

разгледаме поменатата си кжща, най-напредъ трѣбваше да влѣ
земъ въ обяснение съ дѣда Въля за нѣкои необходими нѣща
понеже той щѣше да си върви. Дадохме му стотина гроша, коит
по него време, въ Балкана и въ ржцетѣ на дѣда Въля, имах
цена за 1000; казахме му да ни купи една ока тютюнъ, две-тр
оки сланина, която е най-добрата храна въ планината, защот
държи сито и топло; и му повторихме да извести Марина въ Те
тевенъ, да дойде при насъ.

— А че азъ да се не маямъ. Вие бждете рахатъ; щомъ се
съмне утре, дай Боже, ще дойда да ви донеса една топла пита
малко удварица да си похапнете — каза той и попълзѣ по дър
вото да си иде.

Следъ заминаването му ние се заехме да разглеждаме жи-
лището си, при всичко че бѣше вече притъмнѣло. Пещерата им
дължина около 5—6 аршина, височина $1^{1}/_{2}$—2, а на широчин
около единъ аршинъ само, така щото ние четирма трѣбваше да
се нагнѣздимъ единъ по единъ на дължина отвънъ навжтре, като
въ улѣй на воденица. Тежко и горко на оногова, който останѣше
най-накрая на дупката, дето достигаше снѣгътъ и дето вѣтъра блъс-
каше най-жестоко. Наредъ отъ лѣва и отъ дѣсна страна на пе-
щерята се простиратъ непроходими скали, презъ които бѣше
невъзможно да се доближи човѣкъ до насъ; отъ горна стран
надъ главитѣ ни, т. е., надъ пещерата, така сжщо има надвесен
скала, като полица, покрита съ здравецъ и дребна люлека, а нѣ-
колко аршина по-долу се намираше пещерата. Отъ една страна
т. е. дето се намира дървото, което ни служеше за мостъ, мо-
жеше да се види, доколкото позволяваше мъглата, стръмна урва
права като крепостна стена, набити съ дребни камъни. Дойдѣше
ли нѣкой случайно или отъ зевзеклъкъ да отсѣче дървото, в
такъвъ случай ние ставахме свети мжченици, повече отъ Мари
Египтянка. Искамъ да кажа, че нито ние самитѣ можехме да сле-
земъ на Божата земя, ни пъкъ можехме да станемъ жертва н
неприятелскитѣ куршуми. Чисти търговци; само орлитѣ щѣха д
се зарадватъ и то като се дигне мъглата, защото и тѣ не могат
да гледатъ свободно презъ нейното покривало. По-нататъкъ нищ
вече не можеше да се види; чуваше се само глухо шумтен
на вода или друго нѣщо. Това само мога азъ да кажа за та
пещера, която е крила българския войвода, виновника на Април
ското възстание. Какъ се казва тя отъ мѣстнитѣ жители, истин
ли говорѣше старецътъ, че само нему е била известна въ окол
ностьта, дали действително бѣше дотолкова тайна и на скрит
мѣсто? — азъ си признавамъ, че не мога да отговоря на тия
питания. Кому минаваше тогава презъ ума да пита за подобн
нѣща, полезни само за любопитнитѣ, а не и за страдащитѣ.
Отпосле се научихъ, че се наричала „Портитѣ".

Презъ цѣлата нощь надали можаха да се наберать два-
десеть минути, които нѣкой отъ насъ можа да употрѣби въ спо-
коенъ сънь. Изложени на непрестанния дъждъ и снѣгъ, който ста-
ваше повече отъ 15 деня какъ ни яде коститѣ, ние бѣхме му
обръгнали до нѣкоя степень, стигаше да има само хлѣбъ. Но
извънредно студениятъ балкански климатъ, който върлуваше по то

високъ връхъ, дето и въ най-доброто време на годината, и презъ юний дори се запазва снѣгътъ, влажнитѣ и студени камъни на нашето диво и необитаемо жилище, може би отъ сътворение мира сего, ни поставяха въ такова ужасно положение, че нощьта ни се видѣ година, а не десеть часа. Вѣтърътъ влизаше въ пещерата като съ кола и бухтѣше изъ вжтрешностьта ѝ като въ куминъ. Отчаянието бѣше общо помежду ни; никой отъ насъ не вѣрваше, че ще можемъ да излѣземъ живи отъ тая проклета Стара-планина. Съветвахме се що трѣбва да правимъ, кроехме планове единъ отъ другъ по-неосжществими, но до нищо положително не можеше да се дойде. Отецъ Кирилъ предлагаше да сме се отправили или къмъ троянския манастиръ, дето той се позналъ съ игумена Хаджи Аксентия, или къмъ родното му мѣсто Сопотъ, дето така сжщо се имало надежда за спасение. Очитѣ на Бенковски бѣха отправени къмъ свещена Ромъния. „Тамъ, и никде другаде трѣбва да търсимъ ние нашето спасение“ — говорѣше той. Азъ отъ своя страна се хвалѣхъ съ кжщата на баба Тонка въ Русчукъ. Увѣрявахъ приятелитѣ си, че ако достигнемъ живо и здраво до тоя градъ, домътъ на горепоменатата баба ще бжде на наше разположение. Разбира се, че всички тия театрални разкази развеселяваха минутно полуубититѣ другари.

Съмна се по едно време, но напусто: не можехме да видимъ по-далечъ отъ десетина крачки мѣсто наоколо, по причина на мъглата. Решихме едногласно, че щомъ се подаде бачо Вълю, да протестираме въ името на балканското право, че въ тая пуста дупка дори и звѣроветѣ не могатъ да живѣятъ. Ни огнецъ можешъ да си стъкнешъ, ни пъкъ има мѣсто да се поразтжпчишъ. На другия день, 10 май, малко преди обѣдъ, чухме че се закашля човѣкъ отдалечъ; а тоя човѣкъ не можеше да бжде никой другъ, освенъ дѣдо Вжлю; но въ сжщото време нищо не ни прѣчеше да прекарваме презъ ума си различни срещи и произшествия, които продължаваха дотогава, додето видимъ съ очитѣ си рунтавия калпакъ на благодетеля си. Кашлицата отъ негова страна служеше за да ни предупреди, защото можеше да се случи нѣкой сакатлъкъ.

Отдавна дѣдо Вълю бѣ казалъ „добро утро, момчета“, „какъ прекарахте нощьта“ и пр., но напразно очаквахме да го видимъ да извади тютюна, сланината и другитѣ поржчки, които бѣхме му казали да ни донесе. Разни причини и препятствия привеждаше той, които не му позволявали да изпълни обещанието си. Най-много се боялъ отъ нѣкойси хаджи Люзгяръ, който билъ башибозушки началникъ и който се намиралъ на конакъ въ селото имъ заедно съ дружината си. Ние му предложихме, че като е такава работата, той ще направи много по-добре, ако ни отведе къмъ Троянъ самъ или чрезъ другъ свой вѣренъ приятель.

— Почакайте още малко; недейте бързa толкова; никой не ви знае, че се намирате тука — бѣха отговоритѣ на стареца.

Между това, той не забрави да ни се похвали, че пусналъ говедата да затъпчатъ диритѣ ни и че пошушналъ на приятеля ни Марина за нашето пристигане. По собствено наше желание, както казахъ, ние оставихме още начаса страшната пе-

щера и заедно съ дѣда Въля пакъ се смъкнахме по долнитѣ катове на планината. Той ни остави въ една дълбока долина и отиде при говедата си, като се задължи, че скоро пакъ ще ни заобиколи и че ще гледа да изпълни поржчкитѣ ни. Отъ лѣва страна на тая долина се намираше познатата вече на читателитѣ кошара, а отдѣсно — рѣката Свинарица, на която се чувавше само шумтенето. Малко по-надолу, споредъ думитѣ на благодетеля ни, се намирала рѣката Рибарица, по която имало много бичкии за рѣзане на дъски. Тукъ на това мѣсто ние прекарахме нощьта, свити на кълбо около дънеритѣ на буковитѣ дървета, върху зелената шума, която бѣхме си постлали на влажната земя. При все че дъждътъ капѣше непрестанно, но благодарение че тукъ не бѣше така студено, както на върха на планината, па и майскиятъ снѣгъ бѣше вече уничтоженъ.

По срѣднощь, ни въ туй, ни въ онуй време, когато бѣхме заспали, за чудо голѣмо, до краката ни излая едно куче, на което чухме само гласа, а то се не видѣ вече никакво. Ние трепнахме и се заложихме задъ дърветата, но нищо се не чу и не видѣ. Странно бѣше това, появяването въ тая пуста долина на едно куче бѣше сюрпризъ. Когато на другия день попитахме дѣда Въля за тоя гостъ, той ни отговори хладнокръвно: „Една пущина (крава) умрѣла тукъ въ дола, та затова се бератъ псетата"...

Рано сутриньта, щомъ захвана да се развиделява, ние бѣхме събудени отъ молитствуващия гласъ на отецъ Кирила. Той бѣше се изправилъ до едно дърво съ кръста въ ржката и следваше да чете нѣкои черковни молитвици и правила, което ни напомни, че днесъ е деньтъ на нашитѣ народни просвѣтители Кирилъ и Методий. Въ тая черковна службица взехме и ние участие, нелицемѣрно, разбира се. И далматинецътъ Стефо дори, който едвали знаеше на кого паметьта се слави днесъ на 11 май, и който нѣмаше никакви причини да благоговѣе предъ черковното слово на отецъ Кирила, се кръстѣше набожно, съвсемъ по нашенски. Следъ свършването на службата, отецъ Кирилъ ни поздрави съ праздника.

Сжщия тоя день следъ пладне дѣдо Вълю се яви, умисленъ и уплашенъ, което настроение и той самъ, виждаше се, не искаше да скрие отъ нашитѣ любопитни погледи. Хлѣбъ и кисело млѣко заедно съ козия огуртникъ, той ни донесе, но поржчкитѣ пакъ ги нѣмаше, нѣмаше и никакво известие за Марина.

— Много кучлаци (турци), Господь ги убилъ, нападнаха по колибитѣ — каза той и въздъхна отъ сърдце и душа — а че не зная какво ще я правимъ? — Тая заранъ като се връщахъ отъ село, срещнаха ме нѣколко души отъ тѣхъ, които ме набиха добре, взеха ми улията и царвулитѣ. Добре, че не взехъ съ себе тютюна и сланината — спукана ни бѣше работата... Ама и вие не правите добре, а кардашъ! — обърна се той къмъ насъ съ назидателенъ тонъ. — Тия дрехи (възстанническата ни униформа), па и кучитѣ крака (оржжията), трѣбва да хвърлите, дайте ги на мене да ги прибера на една страна, а че ако Господь даде животъ и здраве, пакъ ще си ги вземете. Облѣчете се въ нашенски дрехи, тръгнете си мирничко, па искайте отъ мене каквото щете: накждето поискате, тамъ ще ви заведа, безъ да има кой какво да

каже. А така, въ тоя кайфетъ, право ви казвамъ, май грозно се вижда да тръгна напреде ви... Нима вие мислите, че ако случи нѣщо, да ви подушатъ санкимъ кучлацитѣ, недай Боже се даврандисате?..

Така простодушно и невинно питаше дѣдо Вълю, а ние вдиме напреде му рамена. Относително оржжието обаче, т. е. да го хвърлили, отговорихме му да си не дава трудъ да ни учи умъ, защото ние глави даваме, а не и оржжие.

— Като казахъ, пъкъ не ви го взехъ я? — възрази той. — казахъ онова, което ми сѣче главата.

V

Така се измина и тоя день, славниятъ за българския народъ май. Не тръгване, триста заржки и поржки дадохме ние на до Вълю, да ни донесе труднитѣ нѣща: сланина, тютюнъ и пр. а обади на Марина нашето желание. „Бива, бива", отговори и се изгуби изъ шумата като нощно привидение. Не забраме ние да му кажемъ да намѣри леснина да ни води къмъ янъ, додето не сме още о м ъ р с и л и мѣстностьта, за което в сжщо отговори, че работата ще си дойде наредъ. Самъ за й пай, той ни отговаряше, че колкото за Троянъ, никога не се съгласилъ да ни води, по много причини, но пакъ ще „види".

На другия день, срѣда, 12 май, времето стана още по-лошо, олкото бѣше. Дъждътъ започна да вали по-силно, мъглата се щаше по-гжста, а планината забуча изново. Никакъвъ другъ съ не се слушаше наоколо да нарушава тая монотонна харния на стария Балканъ, освенъ неприятниятъ гласъ на отвратината птица — бухала. Заврѣнъ кой знае въ коя букова хра а или канара, той следваше своята глуха пѣсень, жално и ло, като да предвиждаше нѣщо необикновено. Отецъ Кирилъ ележи да не се надѣваме още за добро време, додето тая ца следвала да вика отъ низкитѣ и затънтени мѣста, което о знакъ за лошо време. *)

Тоя день дѣдо Вълю не дойде на опредѣленото време, както вѣше досега, и насъ ни обзе силно безпокойство, да не би се е случило нѣщо неприятно, т. е., да не би благодетельтъ ни е попадналъ въ ржцетѣ на неговитѣ умразни кучлаци. По тая чина, ние отстжпихме малко настрана отъ онова мѣсто въ ината, дето ни бѣше оставилъ той и дето ни знаеше, като се пръснахме единъ по единъ и заехме пусия задъ дебелитѣ дър-

*) Барометрътъ на овчаритѣ и на другитѣ горски хора, които иматъ ине-даване съ вѣтрове и дъждове, между другитѣ различни признаци на отни, на облаци и пр., по които тѣ правятъ заключения за състоянието ремето, първо мѣсто държи бухалътъ. Ако той гугука отъ върха на нѣкоя ра или планина — времето ще се оправи; ако, напротивъ, гласътъ му се отъ нѣкоя усойнина — това е знакъ, че времето ще се развали, казтѣ.

вета. Последната ни дума бѣше, че който и да се падне, трѣбва да го посрещнемъ съ гърмежи. Това наше нееднократно казване, че живи нѣма да се предадемъ въ ржцетѣ на душманитѣ, бѣше известно и на благодетеля ни. Чакаме ние часъ въ това напрегнато положение, чакаме два, а никой не се явява, ни дѣда Вълчима, ни говедата му се чуватъ да реватъ, нито пъкъ кучета лаятъ. Появи се дори мнение помежду ни, че трѣбва да бѣгаме на нѣкоя страна, додето е рано.

— Кжде въ джендема ще отидемъ, когато се намираме като всрѣдъ море? — възрази Бенковски, който имаше съвършено право, защото ние виждахме мѣстностьта само между листята на дърветата и нищо повече.

Отъ друга страна имаше и това зло, че ние изгладнѣхме вече не на шега: минаваха 24 часа откакто не бѣхме яли. Бенковски ставаше отъ минута на минута по-замисленъ и по-обезкураженъ. На три запитвания, той отговаряше едвамъ на едното; за възстанието въ Панагюрище, отъ което се изминаха двадесеть деня вече, той не отваряше никаква дума, не даваше и другиму да отвори. Тежъкъ товаръ лежеше на неговата душа, за което най-добре показваше лицето му, което приличаше на мощи. Само отвреме-навреме той казваше не безъ униние:

— Какво ли тегли сега старата ми майка отъ неприятелитѣ, която навѣрно сж хванали да изплаща моитѣ грѣхове...

Трѣбва да ви кажа още, че въ разстояние на тия три деня нашиятъ войвода се изповѣда предъ насъ, кой е той и отде е. — „Нѣма вече скрито и покрито — каза той. Не е известно какво ще стане съ насъ до довечера, кой ще оживѣй, кой ще умре, та затова не е зле да се знаемъ единъ други. Който остане живъ, нека разказва на приятели и роднини. Моето име не е Георги Бенковски. Азъ се казвамъ Гаврилъ Груевъ Хлътевъ, родомъ отъ Копривщица. Досега криехъ мѣсторождението и сжщинското си име, само защото вѣрвахъ въ онова изречение: че никой не е пророкъ въ своето родно мѣсто *). Билъ съмъ отъ най напредъ кара-абаджия, захващахъ се за различни търговии, пжтувахъ въ Цариградъ, въ Азия, Египетъ и пр., но две на едно мѣсто не можахъ да завъртя. Не ме е надарилъ Господь съ ония преимущества, които трѣбва да притежава всѣки единъ търговецъ. Главното е, че азъ трѣбваше да лъжа направо и налѣво, та тогава да сполуча въ търговскитѣ предприятия, трѣбваше да пра-

*) Името Георги Бенковски не е просто случайность. То принадлежи на единъ полски патриотъ, заточенъ отъ руското правителство въ островъ Сахалинъ. Тоя полякъ сполучилъ да избѣга отъ каторгитѣ и стжпилъ въ Япония. Френскиятъ посланикъ въ Едо го взелъ подъ своя защита, защото французитѣ и до днесъ не сж отказали още да даватъ своето покровителство на нещастнитѣ поляци. Той далъ на поляка френски паспортъ, въ който се бележело и името му — Антонъ Бенковски, за да се върне съ него въ Европа. Антонъ Бенковски си избралъ за мѣстожителство Турция, така сжщо гореща покровителка на неговитѣ съотечественици, и тръгналъ за Цариградъ. Въ паспорта му се говорѣло открито, че той е полски емигрантинъ. Като пристигналъ въ Диарбекиръ, срещналъ се случайно съ Стоянъ Заимова, познатъ вече на читателитѣ. Тоя последниятъ, така сжщо заточеникъ отъ турското прави-

жмъ низки теманета на турцитѣ, да изядамъ правото на другитѣ пр. нѣща, които моята душа не можеше да приеме по никакъвъ начинъ. На всичко това махнахъ съ ржка и преминахъ въ омъния да търся по-свободенъ и охоленъ животъ. Тамъ мохъ да се запозная съ нѣкои наши хора и това стана нужда мина въ отечеството си подъ лъжовно име. Който остане живъ ъ васъ, нѣка разказва за менъ, когато стане дума за нашитѣ боти..."

Отецъ Кирилъ каза, че билъ родомъ отъ Сопотъ, отъ фамиията Кьоръ Ивановн или Кара Ивановн — не мога да помня обре. Както той, така и Стефо далматиницътъ, разказаха своя ивотъ доволно пространно; но кой да помни оттогава — цѣли дини сж се изминали.

Разказваме си ние единъ на други патимитѣ, а слухътъ ни е наостренъ къмъ бачо Въльовата кошара. Слушаме ние съ нетърение, нѣма ли да се чуе неговия ангелски гласъ. Най-после са къмъ 10 и ½ по турски, вечерьта, всѣко подозрение и съмние трѣбваше да изчезне окончателно. Отъ долна страна къмъ ката се зачу по едно време гласътъ на стареца. Той викаше и каше говедата, твърде спокойно, караше имъ се, че много бързли, че били лакоми, че не го слушали и пр. и пр. На нашитѣ олуубити и отчаяни лица изново блесна надежда и радость. ожете да си въобразите до каква голѣма степень трѣбваше да увеличи тая радость, когато дѣдо Въльомлък на по едно време не следъ много гласътъ му се раздаде изъ усоитѣ. Той пѣаше ѣсень народна и хайдушка още ако щете, отъ всичкото си ърло. Ето единъ куплетъ отъ тая пѣсень;

Янкина буля думаше:
„Янке ле мила булина,
Я излѣзъ горе на кьошка,
Да видишъ Калино Янке —
Каква войвода въ пжть върви,
Съ какви е чифте пищови,
Съ какво е конче алено;
Каква му й отборъ дружина", и пр.

Като какъ би се отразила тая пѣсень на васъ, читатели, изѣна отъ страна на онова лице, което трѣбваше да бжде найього предпазливо, което до вчера трепереше да не сме произ-

---

лство, билъ турилъ вече намѣрение да избѣга. Като разправилъ хала си А. Бенковски, предложилъ му, ако желае, да си отстжпи нему френския спортъ, а той да си извади турско тескере. А. Бенковски склонилъ и проль паспорта си на Заимова за 5 лири. Съ тоя паспортъ Заимовъ сполучилъ избѣга въ Ромъния презъ 1875 година.

Когато нашиятъ Бенковски тръгвалъ за Цариградъ презъ сжщата година, да го запали, както споменахъ вече по-горе, Заимовъ му далъ паспорта А. Бенковски, и така нашиятъ Гаврилъ Хлътевъ билъ принуденъ да засти своята българска фамилия съ поляшка.

По-преди Бенковски е продавалъ по букурещкитѣ улици дребни работи по единъ-два аана. Той можелъ твърде слабо да прочита и да пише, но осле между емигрантитѣ се поотракалъ.

веждали шумъ? Азъ вѣрвамъ, че всѣки отъ васъ би въздъхна свободно, всѣки би помислилъ, че работата отива на добро, щото инъкъ тоя опитенъ старецъ съ бѣли косми на главата кога не би си позволилъ да свика башибозуцитѣ съ своята пѣсе Това сжщото направихме и ние. Щомъ първото ехо на пѣсен достигна до насъ, ние се спогледахме единъ други съ явно решно задоволствие и безъ да му мислимъ много. оставихме п витѣ си позиции, заети отъ по-напредъ, които нѣмаше защо пазимъ съ пушка въ ржце.

— На добъръ часъ да бжде, момчета — каза отецъ Кири и мисля, че се и прекръсти въ сжщото време, като да иска съ това да благодари нѣкому. — Чувате ли гласа на дѣда — Той е усѣтилъ нѣщо, та затова пѣе, за да ни развесели отдалечъ. Нека Господь и света Богородица ни бждатъ помощь.

— Може най-после да е поработила и нашата честь — к Бенковски съ по-смѣлъ тонъ, който ми припомни Бѣлово и Е джикъ. — Тая нощь азъ видѣхъ твърде лошъ сънь, който зная на какво да го отдамъ, при все че твърде малко вѣрва въ бабини деветини. Сънувахъ, че при насъ дойде разко облѣчена млада жена, която се поздрави съ всинца ви наредъ на мене подаде ржка и ме цѣлуна по челото...

— Жената значи понѣкога радость и че ще получишъ до известия — забеляза Стефо далматинецътъ.

— Но много пжти тя означава и синджири — потвър отецъ Кирилъ.

Но ето че до насъ пристигнаха вече първитѣ говеда, кои ненаучени изъ планината да гледатъ много хора, освенъ с господарь, щомъ ни съгледаха, вирнаха глава нагоре, започна да ревътъ и хукнаха да бѣгатъ съ подигнати опашки изъ бук като сърни.

— И говедата бѣгатъ отъ насъ — забеляза о. Кирилъ.

Дѣдо Вълю имъ привика на своя езикъ, изхока ги нѣкол пжти и пакъ се омълча. Нашето нетърпение да видимъ по-ско светия старецъ, балканския си Господь, отъ минута на нута ставаше по мжчително. Ние горѣхме отъ желание да го димъ и попитаме, защо пѣе, когато всички плачатъ, когато и неговия старчески гръбъ се сипѣха почти всѣки день баши зушкитѣ удари? Закашля се той по едно време — нарочно, бира се, за да ни предизвести за дохождането си — заплющѣ запъшка, а нашитѣ погледи се стремѣха къмъ единъ дебе букъ, посоката, отдето трѣбваше да се подаде благодетельтъ Както казахъ, ние го чакахме като ангелъ-спаситель, та и зато не стискахме толкова сърдечно дръжкитѣ на оржжията си. То би било безсъвѣстно отъ наша страна.

Най-после лицето на стареца свѣтна между зеленитѣ шум Заморенъ и запъхтѣнъ, дето тичалъ надолу-нагоре подиръ го дата, той едва пълзѣше възъ урвата къмъ насъ въ ржка калпака си.

— Усѣтихте, машалла, че има нѣщо за предъ кума! — вика той още отдалечъ, като ни видѣ, че сме излѣзли отъ до

чината, дето ни бѣше оставилъ и се припичахме на слънцето, което едва що се бѣше подало между облацитѣ.

Най напредъ той се мжчеше да покаже, че е веселъ, изказа още нѣколко думи на смѣхъ и шега, като човѣкъ, който нѣма за нищо да мисли и отъ всѣка страна е обезпеченъ. Но отведнъжъ лицето му прие сериозно изражение, изкашля се важно, опъна колкото му е сила отъ кжсото си чибуче, което взе отъ ржцетѣ ми, защото отъ по-напредъ бѣше го оставилъ намъ, и каза:

— Е, момчета! — честити сте били...

— Какво се е случило, бе дѣдо Въльо? — Казвай по-скоро да чуемъ — извикахме ние въ единъ гласъ и заобиколихме стареца като пилета.

— Каквото се случи, то се случи и вамъ не остава нищо друго, освенъ да черпите — пое той думата, безъ да дигне лицето си отъ земята да ни погледне, каточе не ни разказваше нѣща въ наша полза, а каточе ни псуваше. Колкото кучлаци имаше по нашитѣ колиби, всичкитѣ си обраха крушитѣ миналата нощь — продължи той. — Вѣрвамъ, че сутрешното си кафе*) сж го пили тая заранъ чакъ къмъ Орхание. Двама души отъ тѣхъ, не зная заспали ли сж били или по друга работа сж останали назадъ, тая заранъ въ бѣгането си ненадѣйно удариха отгоре ми. И да видите само пусти турски бѣгъ? Язицитѣ имъ бѣха излѣзли изъ устата, като на бѣсни кучета...

— Но отъ кого бѣгатъ, бе дѣдо Въльо? —апопитахме ние още по-нетърпеливо.

— Не бързайте — продължи той. — Но нали е куча поганска вѣра, тя все ще си направи волята. Щомъ ме съгледаха (т. е. двамата души), единиятъ отъ тѣхъ се отби при мене и ми залепи две плесници толкова силно, че ушитѣ ми още пищятъ. После ми взеха улията и ножчето и отидоха та се не видѣха.

Така просто и равнодушно си разказваше нашиятъ благодетель, каточе всичко четѣше на книга; а ние го слушахме съ отворени уста, защото само чрезъ него бѣхме въ съобщение, както казахъ, съ околния свѣтъ, той бѣше единственото лице, съ което можехме да разговаряме и за политика и за всичко. Докато той разказваше, ние отъ своя страна на всѣка негова дума отправяхме по стотина питания. Той продължи.

— Работата ще излѣзе галиба опърничава и агитѣ сж я омирисали отъ насъ по-напредъ. Откъмъ Сърбия нашитѣ момчета сж нахлули вече съ 12 байрака. Заптии сж излѣзли по селата да събиратъ работници, съ кола и мотики, за да правятъ табии около София. Единъ отъ тия заптии, който преспалъ въ нашето село, билъ лютъ като пиперъ. Презъ цѣлата нощь се разхождалъ по двора, пушкалъ и псувалъ, и чибукътъ му никакъ не угасналъ. Никой не смѣелъ да излѣзе напреде му. А най-страшното е това, че нашитѣ момчета не сж сами. Освенъ Сърбия, въ работата има пръстъ и о н з и (Русия). Казватъ, че топовнитѣ гърмежи се слушали отъ върха на планината!

---

*) Турското изречение: сабахъ кафеси.

Мисля, че не е нужно да ви разказвамъ като съ какв огнена сила се отразиха въ насъ думитѣ на стареца за 12-тѣ байрака, за топовнитѣ гърмежи, за Русия и Сърбия. Нѣма так сѫщо нужда да ви разказвамъ, че тия новини ние ги приехме з чиста монета. Когато ние бѣхме увѣрени още преди три месец че Сърбия, па и Русия е готова да отвори бой, щомъ препукат нашитѣ чакмаклии пушки, сега ни най-малко не се съмнявахм въ казаното отъ дѣда Въля. За една минута само, отъ две-тр голи думи, само отъ характеристиката на заптието, което не ял и не спало, нашиятъ убитъ куражъ и светата ни надежда въз кръснаха, каточе се намирахме въ началото на въстанието.

— Охъ, Боже! Не отиде напусто пролѣтата въ Тракия кръвь нѣма да ни кълне потомството, че сме го излъгали — извик Бенковски вънъ отъ себе си. — Казвай още, дѣдо, казвай, т нашъ бащице, какво можа да научишъ за нашитѣ братя съ 12-тѣ байраци? — прибави той.

— Казвай, дѣдо Въльо, какво ще правимъ ние сега? Вземи ризата ни отъ гърба, прави-струвай, както вече знаешъ, дано можешъ да ни изведешъ по-скоро отъ тая пустиня, да се срещнемъ съ нашитѣ братя — извикахме ние едногласно къмъ стареца.

Дѣдо Въльо мълчеше. Той гледаше все къмъ земята, а едри капки потъ покриваха набърченото му като книженъ фенеръ чело, което той часъ-по-часъ бършеше съ рунтавия си калпакъ. Чудно! Времето въ планината бѣше студено като по Никулденъ, а нѣкои хора се потятъ като презъ петрови пости! Отъ всичко това се виждаше, че на дѣдо Въльевото сърдце горѣше твърде силенъ огънь. Но какъвъ можеше да бѫде тоя огънь?

— Безпокои се сиромахътъ за нашата неизвестна сѫдба — каза отецъ Кирилъ, безъ да го чуе старецътъ.

А защо старецътъ не смѣеше да ни погледне въ очитѣ, когато ние го запитвахме за това и онова? — Дяволъ го знае. Нима въ тия критически минути това ни бѣше останало работата, да правимъ надъ чуждитѣ хора психологически наблюдения.

— Азъ съ своя старчески умъ ще ви кажа, момчета, че по-добре би било да ви замъкна азъ васъ къмъ Троянъ — каза той най-после и ни погледна крадишката, каточе ни искаше взаемъ пари. — Пакъ ваше знание остава санкимъ. Да не речете, че ми е дотегнало отъ васъ — и искамъ да ви махна отъ главата си. Пази Боже! Азъ не мога да ви се нарадвамъ и година да стоите при мене. Но какво има, че много добре ще се посрещне работата, ако въ това време, додето кучлацитѣ сѫ зашемадени и омаени съ по-голѣми работи, да ви заведа при зетя си, а той ще си има вече грижата по-нататъкъ. Очитѣ му да завържешъ май съ човѣкъ, пакъ ще може да ви изтърси въ троянскитѣ колиби. Азъ дойдохъ да кажа за това, па вамъ остава да правите щото ви е Господь научилъ. Ако ми кажете да вървимъ — азъ съмъ готовъ. Щомъ прецапаме Свинарница (рѣката), до зетьовата колиба остава единъ куршумъ — мензили...

Стрелата на дѣда Въля удари намѣсто. Той знаеше, че отъ три дни насамъ ние бълнувахме постоянно Троянъ, т. е. тамъ да отидемъ, което желание още повече трѣбваше да се увеличи

като чухме за развѣването на 12-тѣ байраци въ софийско поле. Следователно, освенъ че ние приехме неговото предложение безусловно, да се опжтимъ къмъ Троянъ, но още се и радвахме отгоре, думи не можехме да намѣримъ, съ които да му благодаримъ, наричахме го свой баща, избавитель и пр. Като не бѣхме хапвали още отъ сутриньта, преди да се отправимъ за пжть, помолихме го да ни донесе малко хлѣбъ отъ колибата.

— Не е потрѣбно, момчета, да ходимъ да си губимъ времето за такива дребни работи — възрази водачътъ ни. — Както ви казахъ, кошарата на зетя е една крачка оттука. Тамъ ще похапнемъ.

— Намира ли се при него едно-друго за ядене — попита нѣкой отъ насъ.

— Всичко. И сланина дори мисля да има, но я държи скрито, да не я видятъ кучлацитѣ, че после го смазватъ.

— Да вървимъ! — каза Бенковски.

— Да вървимъ! — извикахме ние и бързо-бързо започнахме да се стѣгаме за пжть, кой си връзваше царвула, кой си прегледжаше пушката, а отецъ Кирилъ четѣше нѣщо настрана, по всѣка вѣроятность нѣкоя подходяща молитвица и пр.

— Като ви гледамъ съ тия кучи крака (оржжия), и менъ ме хваща страхъ, момчета. Не е ли по добре да ги оставите поне днесъ, па после пакъ си ги приберете — каза дѣдо Въльо, като видѣ, че си преглеждаме оржжията. — Санкимъ, то остава пакъ ваша работа.

Ние отговорихме и сега на благодятеля си, че оржжието си не даваме.

Въ нѣколко минути ние бѣхме вече готови за дълга пжтя, а Въльо се нѣщо безпокои. Докато той бѣше веселъ преди малко и имаше куражъ да пѣе Янкината пѣсень, сега, когато радостьта му се раздѣляше и отъ четирма ни, той захвана да се бои, потьта на челото му се увеличаваше, сякашъ седѣше на трьни, искаше му се да каже нѣщо, а не може, съ една речь — мжчеше се въ себе си, когато ние бѣхме весели, каточе отиваме на сватба.

— Е, сега дойде редъ да му чуемъ името.. — каза той почти безсъзнателно, като съ половинъ уста.

— Какво име? — попитахме ние.

— Санкимъ, какво ще ми платите за труда — повтори старецътъ още по-засѣчено.

— Ризитѣ ни отъ гърба, дѣдо Въльо, ако поискашъ, и тѣхъ сме готови да ти дадемъ — отговори Бенковски.

— Азъ зная, но рекохъ да ви напомня.

VI

Часътъ можеше да има единадесеть или най-много единадесеть и половина по турски вечерьта, когато ние потеглихме отъ мѣстото, дето ни намѣри благодетельтъ ни. Той се изправи напреде ни, прекръсти се нѣколко пжти, цѣлуна ржката на отецъ Кирила и тръгна напредъ. Въ сжщото време плисна такъвъ силенъ

дъждъ, че за малко време отъ стжпкитѣ на говедата се образуваха малки локвички, а хоризонтътъ потъмнѣ, като да бѣше се вече мръкнало.

Ние следвахме надолу изъ урвата къмъ рѣката, наричаема Костиня или Свинарска. Вървѣхме изъ една тѣсна пжтечка единъ по единъ, най-напредъ благодетельтъ ни, подиръ него Бенковски, отецъ Кирилъ, Стефо и най-подиръ азъ. Помня, че отлѣво на тая пжтека имаше нѣкаквиси стари кошари, които изглеждаха доста подозрителни, та по тая причина всинца извихме главитѣ си да изгледаме тѣхната вжтрешность. Следъ като вървѣхме изъ тая гориста пжтечка нѣщо около 10—15 минути, ние слизахме вече отъ урвата въ равнината. Напреде ни лежеше зелена ливада, по срѣдата на която минаваше пжть, нѣщо, което не ни направи добро впечатление, защото ние нѣмахме работа съ пжтищата. На другия край на ливадата, дето тече горепоменатата рѣка, пакъ се захваща гора, по противоположната урва, която се виждаше само до половина, а оттамъ нагоре бѣше облѣчена въ мъгла. Надлъжъ ливадата бѣше доволно голѣма, по тая причина не отъ единъ пжть се решихме да я нагазимъ.

— Бе не бойте се холамъ, момчета! Кой дяволъ ще ви види? — каза благодетельтъ ни и захвана да крачи напреде ни изъ росната отъ дъжда ливада.

Ние последвахме подире му въ сжщия поредъкъ, безъ да размѣнимъ помежду си две думи. Време ли бѣше за подобни съвещания! Азъ не зная какво сж мислили тримата ми другари за това явно пжтуване срѣдъ голата поляна; но за себе си мога да дамъ отчетъ, че не ме радваше твърде тая непредпазливость на дѣда Вълю. Не смѣехъ да подигна главата си, когато се намирахме въ ливадата, за да не гледамъ непрактичната околность, която ме плашеше още толкова. Мислѣхъ да се скарамъ съ другаритѣ си, задето постжпихме така не по хайдушки, но задържахъ правото си за по-после. Доближихме се на 5—6 крачки до лѣвия брѣгъ на рѣката, който бѣше покритъ съ дървета и гжста шума. Че тамъ наблизо има рѣка, ние можахме да узнаемъ само по нейното балканско фучене, защото леглото ѝ се скриваше отъ високитѣ ѝ брѣгове и гжстата гора наоколо. Преди да видимъ бистрото лице на рѣката Костеня, ние съгледахме напреде си моста, по който трѣбваше да минемъ. Тоя оригиналенъ мостъ се състоеше отъ две издѣлани дървета, на широчина около една педя, препрѣчени надъ рѣката отъ единия край до другия. Найстранната оригиналность на тоя мостъ се заключаваше въ това, че нѣмаше никакви следи отъ човѣшки кракъ ни по тревата наоколо, ни върху самия мостъ, повърхнината на който бѣше чиста и гладка като огледало.

Тия признаци, обаче, човѣкъ можеше да отдаде на следующитѣ две обстоятелства: първо, на всѣкидневния дъждъ, който измиваше и заличваше всичко, и второ, че мѣстото, като пусто, едвали можеше да се случи въ единъ месецъ да минатъ по тоя мостъ двама-трима души. Преди да стигнемъ, обаче, до края му, дѣдо Вълю се обърна назадъ и, следъ като ни изгледа, спрѣ се

едно мѣсто и посочи съ кривака си, който носѣше въ ржка, мъ една планина, която стърчеше напреде ни.

— Видите ли, момчета, тамъ оня баиръ, надъ който се вие глата? — каза той.

Ние, любопитни да чуемъ какво ново ще каже благодетеля се натрупахме наоколо му и срещнахме глáвитѣ си една друга.

— Ако е рекълъ Господь, презъ тоя баиръ ще преминемъ вечера — прибави той. — Хайде сега по-скоричко, дръжте се единъ другъ, да не паднете презъ мостчето, па се не бойте вече.

Наредъ единъ по единъ, пакъ най-напредъ благодетельтъ ни, е турихме кракъ на лъскавото мостче. Азъ вървѣхъ най-порѣ. Рѣката не бѣше много дълбока, но тя течеше бързо като ршумъ. Брѣговетѣ й и отъ двѣтѣ страни иматъ височина по колко аршина. На това мѣсто, дето я минавахме ние, гората ше дотолкова гжста, че надъ главитѣ ни се образуваше сводъ ъ заплетени клони, който представяше покрита чаршия. Додето еминемъ презъ мостчето, всѣки държеше пушката си хваната езъ половината, за да пази равновесие.

Благодетельтъ ни и Бенковски бѣха стжпили вече на противоположния брѣгъ, а ние трима съ о. Кирила и Стефа се нахме още на мостчето. Всички мълчеха. Само азъ си отворихъ тата, като гледахъ, че и отъ дѣсна страна на рѣката сжщевуватъ признаци, които показваха, че мостътъ е направенъ въ, да обърна вниманието на другаритѣ си върху това, да видя ли и тѣ мислятъ като мене по тоя въпросъ.

— Ти твърде добре знаешъ, че не се намираме на пловския мостъ върху Марица, а въ Тетевенския Балканъ, на ка Костиня — отговори Бенковски, като се и обърна назадъ. ва бѣ сбогомъ отъ негова страна... Тия сж последнитѣ неви думи...

Свършилъ-несвършилъ той последната си дума, бачо Вълю, шия благодетель, преданиятъ дѣдо Вълю, когото наричахме ща, гледамъ че пълзи по земята, като четвороного животно и нде та се затули задъ едно паднало на земята дърво. Азъ за бе си не можахъ да се досѣтя отъ единъ пжть въ що се състои ботата, надали можаха да се досѣтятъ и другаритѣ ми. Докато готвѣхъ дя попитамъ защо старецътъ се влѣче по земята, устата се заключиха, езика ми засъхна въ гърлото. Около двадесеть повече пушки изгърмѣха отгоре ни отъ двѣтѣ страни на рѣта, отъ четири страни, и куршумитѣ бръмнаха около ни като ели!...

— Вурунъ! Тутунъ! Дейнъ бре! Басънъ! и пр. бѣха гласотѣ, които придружаваха първитѣ изгърмявания!...

Засега азъ не съмъ въ състояние да разкажа по-голѣми дробности за сждбата на моитѣ другари. Ужасната картина, ка ненадейна, ме порази окончателно, изгубихъ и умъ, и ramъ, и куражъ и всичко човѣческо!... Нѣма да ви се похваля ка сжщо, че се заловихъ за пушката си, или че взехъ позиция се браня. Не! Азъ не направихъ нищо, не видѣхъ и не чухъ а сжщо що направиха и тримата ми другари, които вървѣха

напредъ. Та и съ кого ли щѣхъ да се боря? Съ вѣтъра и [illegible]мата? Ни човѣкъ се виждаше, ни пушка, ни дяволъ! Стори [illegible] се, че всичко това е сънь. До преди десетина минути да слуша[illegible] за 12-тѣ байрака, за отиването на всички кучлаци къмъ Соф[illegible] за топовнитѣ гърмежи на дѣда Ивана, — и гласоветѣ: „вурун[illegible] и „тутунъ" — всичко това е повече отъ безбожно, всичко т[illegible] накарва човѣка да се вкамени на мѣстото си.

Щомъ пропукаха първитѣ пушки и изреваха грубитѣ г[illegible]сове, гжстъ облакъ отъ барутенъ димъ изпълни празното п[illegible]странство надъ рѣката. Вижда се работата, че азъ съмъ остана[illegible] вцепененъ на моста за нѣколко секунди. Помня само, че ког[illegible] презъ облацитѣ димъ се премрежи Бенковски, който трепер[illegible] съ разперени ржце, а после се изкриви на една страна и ру[illegible] на земята по очитѣ си, азъ се стреснахъ, но не ми идѣше [illegible] умъ що да правя. Бенковски държеше въ ржката си единъ о[illegible] своитѣ револвери... Повече нищо не зная, затова оставете ме [illegible] ви разкажа поне своя халъ.

...Азъ дойдохъ окончателно въ себе си чакъ когато се [illegible]топихъ въ буйнитѣ води на рѣката. Дали нарочно съмъ се хв[illegible]лилъ отъ моста долу въ рѣката, или съмъ падналъ безсъзнател[illegible] — това сжщо не съмъ въ положение да увѣря. Докато се поде[illegible] да стжпя на краката си, останахъ нѣколко минути въ нейно[illegible] буйно течение. Трѣбва да ви кажа и това, че на гърба ми има[illegible] мушама, закопчена и застегната, която още позече прѣчеше [illegible] свободнитѣ движения, а и водата на Свинарица, по причина [illegible] дъждоветѣ, бѣше могжществена. Имаше още на гърба ми: чан[illegible] съ фишеци, които тежеха до две оки, телескопъ, револверъ [illegible] пр. Додето си освободишъ единия кракъ, другиятъ изгубва рав[illegible]весие и хайде пакъ по очитѣ. Додето подойдешъ малко въ се[illegible] си и захванешъ да размишлявашъ, че ние сме жертва на гнус[illegible] предателство отъ страна на благодетеля ни бачо Вълю — ново[illegible] пропукване на пушкитѣ и грубата команда пакъ ти обърква[illegible] мозъка. А куршумитѣ пищятъ ли, пищятъ! Най-после достигна[illegible] заедно съ течението до единъ клонъ, помощьта на който [illegible] искахъ съ двете си ржце. Докопахъ се до лѣвия брѣгъ на рѣка[illegible] и яростно забихъ десеттѣ си пръста въ брѣга, по който почна[illegible] да пълзя като дива котка. Или брѣгътъ бѣше много стръме[illegible] или менъ се стори така, но преди да излѣза на равнина[illegible] нѣколко пжти се връщахъ назадъ по очитѣ си, съ краката надол[illegible]

Когато стжпихъ на равнината, видѣхъ, че отъ другия брѣ[illegible] се събори нѣщо въ рѣката, като човѣкъ, но додето се обър[illegible] да го погледна, гласове „тутунъ, качтж" (побѣгна)! се чуха о[illegible]заде ми и куршумитѣ започнаха да пищятъ наоколо. Нѣщо кора[illegible] ме удари отъ лѣва страна въ хълбока и азъ изгубихъ съвър[illegible]шено капката силица, която още притежавахъ. Докато бѣгах[illegible] захванахъ да се готвя да падамъ и се спрѣхъ на едно мѣст[illegible] Въобразихъ си, че съмъ заграденъ отвсѣкжде и по тая причин[illegible] не намѣрихъ за нужно да бѣгамъ. Подозирахъ всѣка шумка [illegible] не изскочи отвжтре турчинъ съ чалма и да насочи насреща м[illegible] своето дебело шишене или ятагана си. Въ кжсо време ми дойд[illegible] другъ умъ и азъ хукнахъ да бѣгамъ накждето ми видятъ очитѣ

ианта съ фишеци, телескопъ, мушама и други принадлежности, връчеха налѣво и надѣсно. Това азъ направихъ съ практична цель — да мога да бѣгамъ по-лесно; но напусто! Каприциозни крака се отказваха да ми служатъ въ това критическо време, като да бѣха отсечени подъ колѣнитѣ! Цѣли дванадесеть деня не бѣхъ се стоплялъ, а сега цѣлъ-цѣленичъкъ бѣхъ потъналъ въ потъ, при всичко, че дъжда валѣше още и че преди нѣколко минути бѣхъ излѣзълъ отъ снѣжнитѣ води на Свинарица. Гърлото ми изсъхна, каточе на сърдцето ми печеха тухли и вследствие на тоя силенъ огънь, дветѣ ми устни се попукаха, което отпосле забелязахъ. Колкото молитвици знаяхъ отъ детинство, за които съ години не бѣхъ си помислялъ, сега ги четѣхъ така сполучливо, каточе държахъ въ ржцетѣ си молитвеничето на Димча Великовъ отъ Котелъ.

Азъ си признавамъ откровено, че никога презъ живота си не бѣхъ се уплашвалъ така сърдечно, както сега. Вѣрвамъ, че никой нѣма да ме обвини въ малодушие, като вземе предвидъ ненадейното жестоко предателство. И така, азъ бѣгахъ рачешката и следвахъ да мисля, че ме гонятъ и ме гледатъ отъ всѣкжде. Пушкитѣ пукаха. Намѣрихъ въ бѣгането си случай да се озгърдя и да опитамъ съ ржката си: не тече ли кръвь отъ онова мѣсто, дето почувствувахъ, че ме удари нѣщо. Нищо... Като не знаяхъ накжде отивамъ изъ мъглата, като се бояхъ да не ударя върху нѣкоя пусия; а отдруга страна, като нѣмахъ сили да напъвамъ възъ стръмната урва, щукна ми на ума да прибѣгна кжмъ хитрость. Напреде ми стои голѣмъ клонестъ букъ, като планина. Измѣрихъ съ очи най-напредъ дънера му и намѣрихъ за благослонно да отида на защита подъ неговитѣ чаталести клони, да става каквото ще.

Следъ малко азъ пригръщахъ най-горнитѣ клоница на моя букъ-спаситель и се молѣхъ, като Исусъ Навина, да ускори слънцето своя ходъ, защото съ тъмнината можехъ да се разправя. Азъ имахъ смѣлостьта да си въобразявамъ, че Богъ знае колко кжмъ се отдалечилъ отъ мѣстото на кървавата сцена; но колко останахъ излъганъ, като възлѣзохъ на дървото, отдето свободно можехъ да чувамъ всички движения на неприятелитѣ долу въ рѣката. Наистина, стръмнината на мѣстото не можеше да се измине така скоро, но пространството, въ сжщность, по права линия, едва ли надминаваше 300—400 крачки. Отъ моя букъ до онова дяволско мостче съ ржка да посѣгнешъ, дето се е казало, можеше да се стигне. Азъ чувствувахъ всички тия несгоди, но решихъ да остана на бука, като се облѣгахъ на единственото сгодно обстоятелство, че до мръкване оставаха най-много 20—30 минути. Освенъ това и дъждътъ говорѣше въ наша полза.

И чухъ азъ отъ върха на тоя букъ твърде любопитни работи, които чакъ сега ми отвориха очитѣ за много нѣща, следствията за които ние трѣбваше да отгатнемъ отдавна. Чухъ азъ какъ тържествуваше неприятельтъ следъ коварната победа надъ моитѣ нещастни другари; чухъ азъ и разбрахъ напълно, що за гадина е билъ нашиятъ благодѣтель и б а щ а, бачо Въльо, който щѣше да ни има за синове намѣсто!

— Я ни кажи ти насъ, бе старъ пезевенгино, не се ли усѣтиха тия гяури-комити, когато ти ги покани да ги водишъ къмъ Троянъ? — питаше непознатъ гласъ на турски езикъ.

— Азъ вѣрвамъ, че още не сѫ усѣтили — отговори нашиятъ благодѣтель, когото азъ можахъ да позная по гласа. — Щомъ имъ казахъ, че ще ги водя за Троянъ, което тѣ желаяха най много, толкова се зарадваха, че не знаяха де да ме турятъ.

Чухъ азъ още да повтарятъ турцитѣ много наши думи, които ние бѣхме изказали помежду си въ присѫтствието на бача Въл още първия день, когато пристигнахме на кошарата му.

— Домузъ-ханзжръ-гяуру! Каква ви бѣше клетвата? — Н се ли кълнахте единъ други, че сто души турци да дойдатъ пакъ ще се хванете за орѫжие и ще умрете, като бабаити? — говорѣше единъ отъ турцитѣ съ скърцане на зѫби, вѣроятно н нѣкой отъ издихващитѣ трупове на моитѣ другари, и ножътъ м захващаше да го сече, което се познаваше по плющенето н коститѣ.

Отъ моето напрѣгнато внимание не избѣгна и характеристиката, която вѣрния благодѣтель даваше на турцитѣ заради мене, когато тия го питаха дали съмъ билъ нѣкой бабаитинъ. После турцитѣ захванаха да се обвиняватъ единъ други, че н постѫпили умно, трѣбвало да почакатъ още малко, докато изми немъ синца мостчето, па тогава да изгърмятъ. Чухъ азъ так сѫщо и грозното хъркане и пъшкане на другаритѣ си, които с борѣха съ последнитѣ минути на живота си! Докато турцитѣ с смѣеха и радваха, по едно време захванаха да се каратъ помежд си; вѣроятно тѣ дѣлеха помежду си паритѣ, които намѣриха въ отецъ Кириловитѣ мешинени дисаги. А азъ не смѣехъ да с поема душата на дървото! Втори пѫть замръзнахъ на мѣсто си, когато изъ гората се подаде едно червено куче, дойде под моето дърво, захвана да омирисва около дънера му и дигна главата си нагоре! Боже мой, що щѣше да стане, ако това куч отворѣше уста да залае? Азъ не смѣехъ да се помръдна, станахъ толкова благоразуменъ, че не го погледнахъ и въ свѣтлитѣ оч да не би да го разсърдя да излае. Даде Господь, че то потъна налѣво въ гората, и само по опашката можмхъ да позная въ ко посока отива.

И останахъ азъ на дървото нечутъ и невиденъ. Следъ половинъ часъ отъ кървавото произшествие, царството на нощната тъмнина настѫпи. На тая тъмнина отъ една страна, а отъ друга на дъжда и на гѫстата гора азъ имахъ да благодаря, задето не легнахъ наредъ съ тримата си другари. Дъждътъ престана вече окончателно, вѣтърътъ утихна, булото на мъглата се разпокѫса тукъ-тамъ и въ форма на грамадни стълбове се въздигна нагоре къмъ небеснитѣ сводове. Съ нея заедно пѫтуваха и душитѣ на моитѣ другари!... Следъ дигането на тая обсада отъ облаци, азъ можахъ да видя цѣлото пространство на Свинарската долина, заедно съ околнитѣ зѫбести планини, само отъ видътъ на които страхъ и ужасъ побива човѣка.

Смѣховетѣ, каранията, разговоритѣ и пр. на героитѣ отъ малкото мостче скоро утихнаха, каточе потънаха въ дънъ-земя.

Балканската нощь настжпи вече въ всичката своя грозота. Върху цѣлата околность, надъ всички мрачни и таинствени долини — споредъ моето болно въображение — и надъ горделивитѣ балкански върхове се сложи печата на мжчението, като че и тия неодушевени великани се готвѣха да ме преследватъ! Само буйната рѣка, така сжщо съучастница и спомагателка на кървавото произшествие, правѣша изключение съ своето вѣчно шумтене. Скоро тая мъртва тишина се наруши и отъ дивото гракане на онвя балканска птица, която издава гласъ сжщо като човѣкъ и който не я знае, мжчно би повѣрвалъ, че тоя гласъ излиза отъ перушинени уста. Отъ противоположното усое се обади и оня бухалъ, който слушахме още презъ деня и за който нещастния отецъ Кирилъ казваше, че познавалъ какво ще бжде времето. Той издаваше тжпо-глухия си гласъ пакъ отъ онова сжщото мѣсто, отдето го слушахме по-напредъ.

Занимаваше ме твърде сериозно това важно обстоятелство да мога да узная: накжде заминаха турцитѣ, що стана хитрия нашъ благодетель, бачо Въльо, т. е., не остана ли той да следи диритѣ ми? Дали турцитѣ си отидоха въ село или пъкъ останаха да ме пазятъ наоколо? Последното предположение, макаръ по-невѣроятно, но като по-важно, азъ вземахъ него предъ видъ и следвахъ да се стискамъ о клонитѣ на бука.

Като се окопитахъ що-годе, върнахъ се мислено нѣколко часа назадъ и като прекарахъ всичко презъ ума си, отъ началото на „Янкината" пѣсень чакъ до мостчето, мислитѣ ми се разбъркаха и изново ме побиваха студени тръпки. Нѣма нужда да ви разказвамъ, мисля, че ние станахме жертва на мръсния старецъ дѣдо Въльо. Нека читателитѣ си припомнятъ заедно съ менъ цѣлото поведение на стареца отъ деня, когато ни заведе въ пещерята, до окончателното ни предаване въ ржцетѣ на турцитѣ, и тѣ ще се съгласятъ съ мене. Помнятъ читателитѣ, когато той ни поиска оржжията, да ги оставимъ нему, защото сме изглеждали много страшно. „Янкината" пѣсень е била нарочно, за да ни излъже само, да не бждемъ предпазливи и да ни подготви по-добре, да изслушаме безъ противоречие скромната басна за 12-тѣ байряци, за дѣдо Ивановия топъ и за Сърбия. Всичко това е било дърта лъжа, защото всѣки знае, че Сърбия отвори война на Турция не на 12 май, а по срѣдата на месецъ юлий. Но кой да се досети — казахъ, че само Въльо ни носѣше известия за свѣтовнитѣ работи. Ето защо той се безпокоеше толкова, когато дойде при насъ за последенъ пжть да ни води на мостчето, ето отде бѣха едритѣ капки поть по подлото му чело, ето защо най-после той се разтрепера, когато се изправихме на крака и потеглихме да вървимъ. Сега се усѣщахъ, че тая скрита борба е била между неговата кална съвесть и адскитѣ му намерения — да изпие кръвьта на четирма души! На всѣка негова дума азъ намирахъ сега отключа, какво е той преследвалъ, когато я е казвалъ, но вече бѣше късно.

Да ви припомня само още едно обстоятелство, което е въ състояние да характеризира най нагледно, като какъвъ човѣкъ е билъ бачо Въльо. Помните, че когато наближихме вече до мост-

чето, той се спрѣ и ни извика около си да ни покаже една г
нина, дето се намирала опустѣлата кошара на несѫществува
може би неговъ зетъ. А знаете ли каква цель е гонилъ хит
старецъ съ това спиране? Ето каква. Понеже ние вървѣхме мн
нараздалечъ единъ отъ други, естествено излизаше, че това н
вървене идѣше въ контрастъ съ заложената пусия, пакъ не
жеха да ударятъ всинца ни. За да се избѣгне всичко това,
шиятъ благодѣтель ни залъга съ кошарата на зетя си, така
да се съберемъ на едно мѣсто!

Както видите, много причини имаше, които трѣбваше да
отворятъ очитѣ, за да видимъ какъвъ гробъ ни копае благо
теля ни, но за голѣма жалость — не можахме да се досѣти
съ време. Азъ отдавамъ това наше заблуждение на следн
причини: първо, ласкателната обноска на стареца, която ни о
още въ първитѣ минути на срѣщата ни; и второ, нашето нен
мално състояние и душевното ни разстройство, което не ни поз
ляваше да размисляме по-изтънко. За да не кажа голѣма ду
но за себе си мога да се похваля, че се усъмнихъ въ чистия
съмъ на стареца, когато той дойде за последенъ пѫть при на
Разбира се, че това мое съмнение бѣша твърде тънко и
мислѣхъ да го съобщя на другаритѣ си по-нататъкъ, когато
намѣря времето. Това време обаче било твърде късно. Не з
дали и у другаритѣ ми се е създудило подобно съмнение.

Кои сж били причинитѣ, които сж подействували най-мн
върху черната душа на нашия благодетель? Кога и по кой
чинъ се срещналъ той съ турцитѣ и е направилъ пазарлъкъ
нашитѣ души? Какви награди сж му били обещани за тия усл
и пр.? — азъ не съмъ въ положение да зная. Мога да ка
като положително това обстоятелство, че той ни е предалъ о
въ първия день, но турцитѣ сж се побояли да ни нападнатъ
открито мѣсто. За доказателство на това мое предположе
служи факта, че новото мостче бѣше приготвено нарочно за на
която работа не можеше да се извърши за единъ день. За
турцитѣ не сж ни нипаднали въ пещерята, азъ не зная. Че б
Вѫльо е билъ принуденъ отъ нѣкого да ни предаде, противъ
лята си и желанието си, азъ не вѣрвамъ. Стотина срѣдства има
на негова рѫка, да не извърши той това. Въ растояние на
деня той свободно можеше да ни каже, да се махнемъ отъ г
вата му и работата бѣше свършена, а не да ни пѣе пѣсеньта
Янка. Нека читателитѣ четатъ по-долу самитѣ оправдания и
предателя.

*

Дѣдо Вѫльо остана живъ и следъ освобождението ни. О
различни влечения и чувство на вспоменание, азъ желаехъ дъл
време да посетя втори пѫть и мѣстностьта при мостчето, да ви
и бача Вѫля. Интересно бѣше, било какъ той ще ме поглед
било отъ друга страна, какви ще бждатъ неговитѣ оправдания
обяснения по предателството. Едвамъ подиръ десеть години,
10 септемврий 1886 г., бѣхъ честитъ да видя това дяволско мост

дето нарочно отидохъ. Въ Тетевенъ, дето престояхъ единъ день, разказахъ на приятелитѣ, както за случката, станала преди десеть години въ тѣхната мѣстность, така и за намѣрението си. Знаеха тѣ чатъ-патъ за скръбната история на мостчето, за участието въ нея на дѣда Въля и на Нея, за попа съ дългата брада (отецъ Кирилъ), за Бенковски, който незная защо въ цѣлата околность е нареченъ хаджи Георги и пр. и пр. Но подробноститѣ, които чуха отъ менъ, бѣха имъ съвсемъ непознати. По тая причина, тѣ се заинтересуваха твърде много и пожелаха на другия день да ме придружатъ до самото мѣсто, като вzематъ и нѣкои предварителни мѣрки относително дѣда Въля.

Освенъ че го познаваха мнозина, той бѣше нѣщо като служитель на кметството въ Тетевенъ, надзорникъ или пазачъ на мостоветѣ по Рибарица. Началникътъ му, кмета Влаевъ, още отъ вечерьта му изпрати известие да се намѣри на еди-кое си мѣсто и да налови риба пастърва, защото ще дойде той съ началника и съ инженеритѣ! Около 15—20 души на коне, съ оржжие и съ жандарми: околийскиятъ началникъ Зографски, сждникътъ Змияровъ, К. Геновъ, кметътъ Д. Влаевски, Ст. Врабевски, А. Тепавски, А. Басаровъ, В. Попишковъ, Климентъ Пространовъ, М. Ничевъ, И. Урмановъ, Ст. Х. Ивановъ и много други, потеглихме за Кървавото езеро, т. е, за мостчето.

По пжтя ни за последното мѣсто, на два-три километра далечъ отъ него при моста „Басаринъ", ни чакаше дѣдо Въльо. Можахъ да го позная още отдалечъ по движенията, макаръ между първото ни запознаване и сегашната среща стърчаха цѣли десеть години. Вижда се работата, че важнитѣ приключения и събития, въ които тоя старецъ играеше най-сериозна роля, бѣха го вгълбили въ паметьта ми и съ най-дребнитѣ подробности. Пъкъ и той дъртлакътъ, какъ не беше се измѣнилъ въ продължение на толкова години нито на игленъ връхъ! Сжщото лице, сжщата живость и пъргавость, съ тая само разлика, че въ 1876 г. мустакитѣ му бѣха само напъстрени съ бѣли косми, а сега бѣха съвсѣмъ поснѣжени. Балканската природа и нейнитѣ студени извори не така скоро бръчкатъ лицето и подкосяватъ ставитѣ на колѣнитѣ. Мене ми се стори още, че той е облеченъ и въ сжщитѣ дрехи, калпакъ и аба, които носѣше и тогава. И чибучето, което стърчеше отъ пояса му, приличаше на онова, което ни даваше да пушимъ, когато му бѣхме на гости въ 1876.

Щомъ наближихме до тоя герой на деня, дружината се струпа до менъ да види и чуе, какво ще му кажа, какво впечатление ще ми произведе той. Съгласихме се помежду си, никой нищо да не му загатва за минали работи отъ 1876 г., напротивъ, да му покажамъ, че цельта на пжтуването ни е твърде обикновена, да говоримъ повече по въпроса за пастървата риба. Твърде бѣ възможно, ако се досетѣше, че толкова хора сж тръгнали да пжтуватъ по неговитѣ работи, хитриятъ старецъ можеше да избѣга или да направи нѣщо друго. Всички го поздравихме твърде весело, попитаха го за тазгодишното изобилие на пастървата, а той съ отложенъ калпакъ въ ржка, отговаряше съ свойствената му любезность, вадѣше отъ торбата си по-голѣмитѣ риби, за да

ги показва. Казаха му да върви подире ни нагоре по рѣка
дето ще изберемъ нѣкое хубаво мѣсто за спиране и тамъ
стъкнемъ огънь.

Ние шибнахме конетѣ напредъ, а героятъ ни проследи пе
комъ, като каза, че той ималъ тъдѣва такива прави пжтеч
презъ които твърде скоро ще дойде. Тия пусти „прави пжтечк
съ тѣхъ той лѣгаше и ставаше и когато ни водѣше на мостче
Дружината изкара мене напредъ, азъ да ги водя и имъ пока
мѣстото на убийството, а тѣ да мълчатъ; това се правѣше
любопитство, да видятъ тѣ, както и азъ самъ, ще ли мога
сполуча и позная мостчето, понеже то не сжществуваше вече,
десеть години мѣстностьта се бѣше много преобразила. Но до
нитѣ, планинитѣ и други още предмети стояха още. Ржководи
отъ тѣхъ, азъ можахъ да позная всичко още отдалечъ, дето
заведохъ другаритѣ. Никакви следи, нито отъ мостчето, нито
кости и гробове, обикновени сипеи и брѣгове на планинске рѣ
обраснали въ буйни буки. Бѣхме разгледали вече околность
когато се подаде изъ шумака обръснатата глава на дѣда Въ
Впечатленията, заградени отъ всички предмети на 1876 годи
бѣха страшно наказание!... Липсуваше само мостчето и гър
житѣ на башибозушкитѣ пушки!

Дѣдо Въльо ни свари на мѣстото на престжплението, д
се е казало. Жегна го него, нѣмаше що да се двоуми вече,
тия хора сж дошли да търсятъ и прегледждатъ стари смѣтки. Т
изгуби и ума, и дума, затрепери като есененъ листъ, при всич
че никой не бѣ му казалъ още нищо, никой го не бѣше за
талъ по тая неприятна за него работа. За да не напада
така ненадейно на хванатата вече жертва, оттеглихме се ма
настрана, накладохме огънь близо до рѣката подъ райската
кова сѣнка. Едни се приготвиха да пекатъ риба, други се нат
каляха по зелената морава, трети запѣха, четвърти загърмѣха
нишанъ, а стъклата съ ракия и бъклицитѣ почиваха въ края
рѣката като даначета — съ една речь всичко отиваше така,
да доде сърдце на дѣда Въля. Но дѣдо Въльо, старъ таласъ
лъже ли се? Четири, петь души изведнъжъ го поканиха по
чинъ съвсемъ комшийски, да седне насреща ни, да напълни
бучката, да си почине и сръбне една преварена ракийка. Н
колко кутии съ жълтъ тютюнъ се отвориха напреде му, бло
раха го и две-три стъкленичета, но гърба на стареца пъленъ
оси и съ игли, хрумна му вече нему на ума онова, за което
желалъ презъ цѣлия му животъ да го не питатъ. Пое една
кутиитѣ да си напълни лулето, но ржцетѣ се отказаха да
служатъ, тютюньтъ намѣсто въ лулето, падаше на земята. Т
треперѣше цѣлъ-цѣленичъкъ, не поглеждаше никого въ очъ
две думи не можеше да свърже, а потьта валѣше отъ челото

— Скачашъ ли, дѣдо Въльо, скачашъ ли? Или захвана
не ти държи кръста? — попита единъ отъ другаритѣ съ такъ
тонъ и поза, каточе е дошелъ да прави три деня моабетъ
дѣда Въля.

— А бе, дѣдо Въльо, като си се слиталъ толкова години
тоя балканлъкъ — запита го хитроумно К. Геновъ — не ти ли с

случвало да те нападнатъ нѣкога турцитѣ, да те биятъ, обиратъ мжчатъ?

— Колко, колко — четъ нѣма — отговори дѣдо Въльо и тна крадешкомъ единъ погледъ на присжтствуващитѣ.

— Ами комити по тия мѣста дали сж изпадвали? Казватъ, тждѣва имъ билъ пжтя за Сърбия и за Дунава — повтори новъ.

— Чатъ-патъ допадваха, ама рѣдко; правиятъ пжть имъ е Горньото било — каза дѣдо Въльо и треската го усили още вече, защото можа да разбере той, че малко-помалко разговотъ ще падне на мостчето.

Презъ всичкото това време азъ нѣмѣехъ на мѣстото си. едвахъ само да наблюдавамъ старецътъ, безъ ни най-малка оба за миналото; но неговитѣ мжки почнаха да ме възмущатъ, съжалихъ го и сбутахъ Генова да бжде по-кратъкъ въ изтването, да се приближи къмъ главната цель.

— Чувалъ ли си нѣщо, дѣдо Въльо, за войводата Хаджи орги,*) или Бенковски, и за игумена съ дългата брада, които еминаха тукъ, хе-е, откъмъ Панагюрище? — пое думата и порта кмета Влаевски. — Де ги убиха, не знаешъ ли кжде имъ гробоветѣ? Ние сме чували, че ги ударили тждѣва близо рху единъ мостъ.

— Все може да е дочулъ нѣщо за тая работа дѣдо Въльо допълни друго едно лице отъ дружината.

Клетиятъ дѣдо Въльо, за да се намѣри на работа, побутше главнитѣ на огъня. Отъ страхъ и отъ замайнане, той нарде на огъня кжсото си чибуче, което единъ отъ насъ извади му го подаде въ ржката.

— Знамъ, знамъ... чувалъ съмъ... — обади се дѣдото съ ртвешки гласъ.

— Тѣхъ ги доведе Нею бросенеца откъмъ черния Видъ и й имъ изяде главата — каза старецътъ.

— Господь да го убие такъвъ проклетникъ и издайникъ! — обадиха нѣколко отъ слушателитѣ.

— А близо ли е онова мѣсто, дето тѣ паднаха? — попикме ние твърде невинно.

Дѣдо Въльо изгледа всинца ни наредъ, а после се обърна волно къмъ мостчето и пронзнесе: „Ей тука!“ Всинца въ единъ асъ го помолихме да разкаже каквото знае за тая работа и да не бои, защото ние знаемъ, че той е невиненъ въ всичко. езъ купъ за-грошъ, той разказа какъ тия хора, четирма ши, съ Хаджи Георгя и съ попе, изпаднали при Нея отъ Бросенъ, какъ той ги взелъ да ги води къмъ троянския манарь, а по-напредъ известилъ башибузуцитѣ, които ги вкарали тая пусия при мостчето и тамъ ги ударили. Самъ той, макаръ да не знаялъ нищо, но Нею го наковладилъ на Хаджи Люзра, който му свалилъ около петдесеть тояги.

---

*) Не зная защо, въ тетевенско Бенковски се нарича отъ населението джи Георги войвода.

— А четирмата души на едно мѣсто ли паднаха, или нѣкой отъ тѣхъ можа да избѣга, дѣдо Въльо? — попитаха другаритѣ.

— А че както се научихъ, Хаджи Георги, Богъ да го прости, остана на мѣстото си; попътъ се нарвни; единъ сърбинъ или черногорецъ имаше, хланаха го на втория день; а друго едно сухо имаше, пребиха го подиръ една недѣля къмъ Шипково — отговори дѣдо Въльо.

Дружината не можеше да се удържи вече отъ смѣхъ, защото сухото, за което разказваше старецътъ, бѣхъ азъ, който стояхъ насрѣща му.

— Ще рече, никой отъ тѣхъ не можа да остане живъ? — възрази Ибришимътъ.

Дѣдо Въльо потвърди, безъ да си вдигне очитѣ отъ земята.

Както виждатъ читателитѣ, които знаятъ вече много добре какъ стана работата, старецътъ лъжеше на пропала. Друго-яче той не можеше и да стори. Десеть деня наредъ да го питахме, все сжщата история щѣше да повтаря; затуй нѣмаше за какво да се бавимъ и преструваме. Геновъ почна:

— Дѣдо Въльо, ето каква е работата — каза той. — Ние знаемъ всичко какъ е станало, затуй ти си кажи правичката, за да ти прости и Господь, па и ние, ако си сгрѣшилъ нѣщо. Ти си простъ човѣкъ, отъ мжки и страхъ нѣмало е що да сторишъ. Станалото станало, Богъ да прости умрѣлитѣ. Негова милость, който стои насрѣща ти е оннова сухото, за което ни разказвашъ, че било утрепано къмъ Шипково. Погледни го добре да видимъ ще ли можешъ да го познаешъ? Той ни доведе тукъ на това мѣсто.

Излишно е да разправямъ изтънко за впечатлението и смайването, което претърпѣ старецътъ отъ тия думи. Азъ вѣрвамъ, че той би билъ хиляди пжти по-благодаренъ, ако ние всинца бѣхме го нападнали съ камъни и дървета. Той треперѣше напреде ни, но това бѣ само бездушна сѣнка, безъ чувства и съзнание, две думи не бѣше въ състояние да свърже. За де се окопити, по право на менъ идѣше вече редътъ да сторя това. Поехъ думата и съвсемъ меко и приятелски описахъ на стареца всички обстоятелства на първата ни срѣща преди десеть години. Той слушаше и треперѣше; тамъ дето излизаше вече наяве неговата предателска роля, дружината се обаждаше да каже, че такива били тогава времената, нѣмало какво да стори дѣдо Въльо. За да се промѣни сцената, поканихме тоя последния да отидемъ на самото мѣсто на престжплението и ни разкаже подробно: де е падналъ Хаджи Георги, де сж стояли турцитѣ, де се е скрилъ той, когато загърмѣли пушкитѣ и пр.

Никакви следи. Ни мосче, ни гробъ, ни кръстъ, както казахъ. Пусията е била оттатакъ рѣката на 5—6 крачки отъ брѣга. Два паднали бука, прострѣни на нѣколко крачки, сж били опората на потерята. Задъ тѣхъ налягали турцитѣ и отправили пушкитѣ си къмъ мостчето. Всички били на брой 16 души. Единственитѣ следи, че на това мѣсто е убитъ единъ български войвода, сж околнитѣ букови кори, нацепени и одраскани отъ куршумитѣ на потерята, които подиръ десеть години бѣха зараснали и образували само

малки вдлъбнатини, като копанки. Благодарение на стареца, той ни обърна вниманието на това.

На единъ отъ тия букове написахме датата на събитието и неговия герой. Решихме да поставимъ кръстъ на отсрещния брѣгъ, който да се вижда отъ пѫтя. Самъ дѣдо Вѫльо се натовари съ тая работа. Хвърли си абата, плю си на рѫцетѣ, прекръсти се и съ голѣма ревность и сърце почна да работи. Никой не му казваше зла дума, захвана малко по малко да дохожда на себе си и да се увѣрява, че нищо зло нѣма да му направимъ. Когато побихме вече кръста, дѣдо Вѫльо отстѫпи настрана и почна да струва поклони до земята.

— Помоли се на Георгя, да те прости! — каза му Геновъ.

— Георги, прости ма, чедо! Съгрѣшихъ! Моли са Богу за моята черна душа — говорѣше той и следваше да цѣлува пръста и прави поклони.

Подиръ всичко това, старецътъ стѫпи вече съвсемъ на друга почва. Той не трепорѣше и не се боеше вече, като че бѣ излѣзалъ самъ Георги отъ гроба да му каже, че го прощава.

— Десеть години време азъ съмъ билъ изгубенъ човѣкъ, никому нищо не бѣхъ казалъ, сънь не можахъ да спя — следваше да говори той. — Сега ми олекна вече, като че се изповѣдахъ и пречестихъ. Бийте ма, колете ма, се едно ми хваща вече!

Въ своя собственъ разказъ, той не можеше да отрече предателството, особено завеждането ни на мостчето. Каза дори, че когато за последенъ пѫть дошелъ да ни земе отъ усоето и ни заведе на касапницата, не само че билъ изпратенъ отъ потерята, но и единъ отъ тѣхъ, Менчо Ибрихамовъ отъ с. Градишница, билъ пратенъ да го следи отъ страна. Тоя Менчо вървѣлъ отъ страна, безъ да го видимъ ние разбира се, и ако дѣдо Вѫльо не ни билъ повелъ къмъ пусията, щѣлъ да изгърми и го удари. Той се оправдава, че сторилъ всичко това отъ зоръ, отъ бой и отъ мѫки. Споредъ думитѣ му, още на втория день башибозуцитѣ докарали при него Нея, който ни доведе най-напредъ при него и който казалъ на башибозуцитѣ:

— Дръжте дѣдо Въля! На неговитѣ рѫце сторихъ теслимъ комититѣ.

Тогава се извършили върху му мѫкитѣ, и той билъ принуденъ най-сетне да ни изкаже и да се обещае да ни предаде, което и сторилъ. За да ни излъже, че сърбитѣ дошли въ София и че башибозуцитѣ си отишли, научили го турцитѣ. Самъ Хаджи Люзгяръ отрѣзалъ главата на Бенковски и я далъ нему да я носи. После го върнали да търси мене, но не можалъ да ме намѣри.

Може би да има една часть справедливость въ думитѣ му; но той си остана пакъ предатель. Че Нею отпосле е станалъ предатель на българскитѣ бунтовници, това го знае цѣлата околия. Волно или неволно той предавалъ всички скитници отъ различни чети и възстания, които сѫ изпадали на неговата кошара. Той е предалъ и Сава Младеновъ, отъ четата на Хр. Ботйова и другаръ на В. Левски. За Савата било решено да го доведатъ живъ въ Тетевенъ, но тетевенския чорбаджия Ив. Шишковъ, който

ималъ причини да се бои отъ него, подействувалъ предъ аги да го убиятъ, което е станало. Близо до селото, на мѣстото К ница, е закланъ тоя юнакъ. За тия свои заслуги на атаманска империя, Нею билъ награденъ съ нишанъ Меджидие. Но дока дойде нишана и излѣзе фермана българскитѣ патриоти приб зали. Тѣ похлопали нощно време на Неювата врата, като го молили да отвори, защото сж изгубени пжтници. Нечистиятъ Н може би да си е въобразявалъ вече, че пакъ има келепиръ, ког непознатитѣ извадили своитѣ скрити брадви и го насекли пре кжщата му на парчета. По тая причина, нишанътъ, който доше вече, билъ даденъ на Анчо Мръвковъ отъ Тетевенъ, така сж се вижда работата отъ косъма на Нея.

Ядохме и пихме за Богъ да прости падналитѣ, нѣщо, ко за пръвъ пжть се вършеше на това мѣсто следъ десеть годи Помежду ни държеше мѣсто и старецътъ. Азъ съмъ увѣренъ, тоя день бѣше първия презъ неговия седемдесеть годишн животъ, въ който той се чувствуваше най-веселъ, най-задоволе и удовлетворенъ, първо че му се прощава вече тежкото престъ ление въ мое присжтствие, и второ, че му олекна нѣщо на п дателската душа. Нѣмаше що. Подиръ толкова години, сле такива сжбития и протекли води, излишно и несъобразно би б да се наказва той. И дружината и азъ самъ бѣхме на едно сжщо мнение, че намѣсто да го псуваме, биемъ и мжчимъ, не ственото наказание щѣше да залови по-добро мѣсто. Доволно че той самъ показваше и признаваше, че цѣли десеть години е мжчилъ и страдалъ отъ своитѣ постжпки.

Той подскачаше наоколо ни, като петнадесеть годишно мом черпѣше и слугуваше и на всѣка дума произнасяше: „Богъ прости Георгя, простете ми кабахатътъ". Около мене се натрива най-много. „Сега чакъ те познахъ по очитѣ", говорѣше той и разпитваше надълго и широко. Самъ разказваше, че до тоя де той се стараялъ до колкото е възможно да скрие всѣкакви сл по убийството на Бенковски, макаръ и да го запитвали мнози любопитни.

— Отъ тогава и до сега, азъ сѐ по тия мѣста си жив всѣки день ми се случваше да минувамъ покрай това мѣсто казвахъ „Богъ да прости", но никой да ме не чуе — говорѣ развълнувания старецъ. — Щомъ виждахъ да се подаде нѣк непознатъ човѣкъ да отива по работата си, азъ изтръпвахъ, к вахъ си на умътъ: „ето, тоя човѣкъ иде да ма пита за Георг Вѣрвайте, на децата си не съмъ казалъ още за тая работа, маше и да кажа, ако не бѣше твоя милость, отъ когото не можа да се отърва. Днесъ, още отдалечъ, като ви видѣхъ че иде сърцето ми са преобжрна наопъки. Посрещнахъ ви, смѣя се, п струвамъ се, но азъ зная какво ми е на душата, само глед коя пжтека ще да хванете. Като видѣхъ, че дойдохте на това мѣс дето никой не бѣше стжпалъ, казахъ си: „Е, тя е свършена веч Много мислихъ да побѣгна и си взема очитѣ нанѣкжде изъ гора но казахъ си, каквото ще да става, нека става.

На тръгване триста заржки отъ страна на дѣда Въля кажа на Георговитѣ роднини, братя, сестри и родители, ако

ма, да го простятъ, защото той сбъркалъ, нѣмало що да прави, е можалъ да запази Георгя. Задължи се, че всѣка сжбота ще дохожда на това мѣсто да пали свѣщи, ще научи и другитѣ отъ колните села да дохождатъ. Бѣга́ редомъ съ конетѣ около динъ часъ мѣсто, като тръгнахме да си отиваме презъ ощьта, да моли за прошка предъ менъ и предъ роднинитѣ на еоргя. Когато се отдалечихме вече и се изгубихме между зелета гора по рѣката, чувахме ехото на неговия гласъ, който се ражаваше изъ усоитѣ и повтаряше: „простете ма, сбъркахъ!“

Нѣма нужда да казвамъ, че Бенковски е светецъ както въ нагюрско, така и въ тетевенско, дето е падналъ. Населението ѣрява, че нощно време, срещу сжбота и други пп-знаменити азници, на мѣстото, дето е той убитъ гори кандило следъ убийвото, смъртнитѣ му останки сж прибрани отъ една набожна бичка, баба Удреница, която ги заровила въ гробницата на черкта Св. Всехъ Святихъ. Всичко това тя извършила скритомъ, щото правителствотото, естествено, е наказвало и ония набожци, които отдавали какво-годе почитание къмъ останкитѣ на говитѣ заклети врагове. Освенъ това, въ с. Шипково живѣлъ кой си дѣдо Боро или Беро, който се занимавалъ да ходи и изира, коя бабичка пали свѣщи на бунтовницитѣ и имъ пише ената въ литургия. Всички такива той отивалъ да ги предава турцитѣ.

А главвта на Бенковски, както ще видятъ по-нататъкъ читалитѣ, се отсече и занесе въ Тетевенъ, Орхане, а отъ тамъ — София. Свещеникъ Христо Павловъ е билъ повиканъ отъ турото правителство да земе и погребе тая глава, което той сторлъ на день свети Костадинъ (21 май). Значи, главата на българския войвода е била погребана подиръ деветь деня. Тя била рена въ една конска торба, била се вече разложила, и свещекътъ я заровилъ съ торбата заедно въ присжтствието само на инъ мюлезиминъ и на Николча гробарьтъ, който изкопалъ дупта съ местрията (съ която мажатъ дюлгеритѣ) и я закопалъ. ва се е случило въ София. Главата на Бенковски е закопана новитѣ гробища, край града на западна страна, отъ дѣсна рана на шосето, като се отива за Княжево, при мѣстото наземо: Халкалж-Капусж. Тѣлото въ Тетевенъ, а главата въ София!...

Паритѣ ни, които о. Кирилъ носѣше въ дисагитѣ, нѣма съмние, че ги взеха турцитѣ, които ни нападнаха. А поибренския ъсть, който се носѣше предъ четата ту отъ попъ Недѣля, ту ъ о. Кирила, така сжщо билъ занесенъ въ София заедно съ авата. После българската община въ София го изискала отъ ахзаръ паша, като го и предала пакъ на поибренската черква, то се и намира до днесъ. Подиръ освобождението той билъ етъ отъ София тържествено отъ една депутация. На долната часъ е прибавено и написано въ София още слѣдуното:

„Московското и Петерсбурското Славянско Общества украсиха насящійтъ кръстъ за память на оная велика роль, която той е ималъ въ дбинитѣ на България. Съ тоя кръстъ свящ. Недѣльо отъ с. Поибрене и стоятельтъ на Т. Пазарджійтъ монастаръ Св. Никола, Кирилъ, който

умрѣ въ неволя отъ турцитѣ, сж подали знакъ за народното възстание на 20-й Априлий, 1876 год. Въ Панагюрище подъ предводителството на Бенковски, когото турцитѣ убиха въ боятъ и главата му се пренесе и погребе въ София. Настоящиятъ кръстъ се взе отъ турците по ходотайството на Софийский митропоситъ Мелетий и сега въ 1888 год. се връща въ с. Поибрене въ Филиповската Область въ слава всемогущаго Бога и радость на воскресналата България."

До Троянскитѣ колиби

ГЛАВА VIII

I

И така, Бенковски умрѣ въ срѣда на 12 май, часътъ на 11½ вечерьта по турски. Какъ постжпиха турцитѣ съ неговитѣ смъртни останки, читателитѣ сж видѣли и ще видятъ по-нататъкъ. За сега азъ го оставямъ да лежи на зеленета морава, защото повече не съмъ въ положение да кажа и ще ви позанимая малко съ своята сждба, за което втори пжть прося извинение. Мисля че анохронизъмъ ще направя, ако си прекжсамъ разказа отъ върха на дървото и не обадя какъ слѣзохъ отъ него и какъ въобще излѣзохъ отъ Балканския океанъ. Въобразявамъ си да предположа, че и птица да бжде човѣкъ, пакъ ще заинтересува своитѣ слушатели въ по-нататъшнитѣ си приключения. А най-после да ви обадя и това, нуждно е да имаме и малко признателность, толкова потрѣбна и разпространена въ днешно време *) къмъ едно лице, отъ устата на което чухме много и много. До Троянъ или по-добре до троянскитѣ колиби има само 6 часа растояние отъ нашето дърво, следователно ние ще бждемъ сами до това мѣсто, а после вече се събираме съ други хора и разказътъ ни пакъ приема обективна форма. Прочее, двѣ минути още търпение, обѣщавамъ, че ще бжда кратъкъ.

Нѣмаше вече никакво съмнение, че азъ се отървахъ твърде ефтино отъ капанитѣ при новото мостче. Минаваха вече цѣли два часа отъ минутата на произшествието, а жива душа, освенъ кучето, нѣмаше да мине край моя букъ-спаситель, а това бѣше доказателство, че моята диря е изгубена окончателно. Всичко това добре, но работата бѣше, накжде трѣбваше да потегля сега самъ-саменичъкъ, кой пжть, ако има, трѣбваше да хвана, когато не знаехъ на никжде, нито пъкъ можехъ да си представя, де се намираше северъ, де западъ и пр.? Имахъ при себе си карта и компасъ, но тѣ останаха при мостчето, когато търтихъ да бѣгамъ и сега се намираха въ ржцетѣ на неприятеля. Нощьта бѣше отъ мрачна по-мрачна; нищо друго не се виждаше и разпознаваше наоколо, освенъ маса черно кълбо, което нѣмаше ни край, ни начало. Три важни пункта знаехъ азъ наоколо: кошарата на благодетеля ни, за която само едно просто въображение ме караше

---

*) Писано въ 1885 г.

а треперя; новото мостче, което се мжчехъ дори и да го не помнямъ и оня баиръ, дето била „кошарата на зетя и дето се амирало и сланина!“ Посоката на тая последна, макаръ и ъжовна точка не бѣхъ забравилъ, но тя бѣ важна за менъ въ ова отношение, че се намираше къмъ Троянъ, накждето ужъ ивахме да търсимъ спасение. Ако тръгнѣхъ да пжтувамъ, дали змаше да се изгубя и извѣза на предателската кошара, дали не ѣхъ да връхлетя на мостчето или на нѣкоя отъ тетевенскитѣ либи, а въ такъвъ случай самъ да се омъкна съ двата крака капаня? А пъкъ можеше ли да остана на едно мѣсто, когато ѣбваше храна? Иди следъ всичко това и недѣй се хвърля отъ сокото дърво.

Дълго време преминахъ да обсжждамъ тоя въпросъ, но нище не можахъ да намѣря слабото му мѣсто. До такава степень днахъ въ униние, че започнахъ да завиждамъ на злочеститѣ другари, на тѣхната сждба, която ги отърва, да не мислятъ че за нищо на тоя свѣтъ, т. е. азъ захванахъ да се разкайвамъ, що изпустнахъ добрия случай и не дочакахъ заедно съ тѣхъ ъртьта си. Часътъ можеше да има три по турски, почти полуць, а не смѣехъ още да се мръдна отъ клонищата на моя аситель. Имахъ слабостьта да си въобразявамъ, че едно подъзване на крака, ще бжде чуто и видѣно, че цѣлата гора има и и уши.

Най-после азъ слѣзохъ отъ бука, което слизане трая нѣколко нути, защото на всѣка стжпка се услушвахъ „да не идатъ“. ушката си оставихъ закачена горе на дървото. Нѣмахъ вече жда отъ нея, защото тя престана да бжде вече пушка, откакъ потопихъ въ водитѣ на Свинарица. Тя бѣше чифте съ капсули, ълна вжтре съ книжни фишеци, барутътъ на които се бѣше евърналъ по всѣка вѣроятность на вакса. Седнахъ до дънера моето дърво и изново се впуснахъ да планирамъ. Иска ми се тръгна по нѣкоя посока, а букакътъ не ми се оставя, боя се не би презъ две крачки да чуя гласоветѣ: „вурунъ!“ „туiнъ!“ Прекръстихъ се набожно нѣколко пжти, придъвкахъ презъ ъби една-две молитвици и потеглихъ надолу изъ урвата, пакъ ъмъ р. Свинарница. Два пжти прекрача, а три пжти се спра да огледамъ наоколо си и да се услушамъ, да нѣма нѣкаква ява, като че отивамъ да крада и дебнѣхъ между заспали хора. вата бѣ непроходима, а нощниятъ мракъ — убийственъ. По мята натъркаляни сухи изгнили клонища, които издаваха свѣтна като свѣтулки, а по-навоко — гжста като сертме гора. На мята трѣбва да внимавашъ да се не препънешъ отъ препрения клонъ, а напреде си трѣбва да отваряшъ пжть съ две ржце, ти не извади нѣкоя вѣйка очитѣ!

Следъ нѣколко крачки пжтуване изъ бука, азъ се намирахъ такъвъ занданъ, отдето не се виждаше ни небе, ни изходъ, каква-годе посока. Докато се вардѣхъ да не настжпя на зета нѣкоя клечка, да не произведа шумъ, изтърсихъ се изъ инъ брѣгъ като кълбо, така стремително, че подире ми хукнаха пжтуватъ десетина още камъни — спжтници. Тѣ произведоха мъ, който по всѣка вѣроятность можеше да разбуди не само

една стража, поставена на пусия, но дори и заспалитѣ животни. Болки никакви не усѣтихъ отъ това падане; но сила, куражъ и надежда се разбиваха окончателно, мисъльта, че ще мога да избѣгна грозната участь на другаритѣ си, се помрачаваше отъ минута на минута. И седнахъ втори пѫть до друго едно дърво, подгънахъ убититѣ си колѣни и крака и почнахъ преговори съ неумолимата балканска действителность. Намислихъ да остана на това мѣсто още за нѣколко време, но нѣкои по-сетнешни обстоятелства ме разбиваха като трѣскавици. Първо обстоятелството, че скоро ще се съмне; второ, че любопитни и наежени потери ще се стекатъ заедно съ изгрѣва на слънцето, за да присѫтствуватъ при тържеството на малкото мостче; трето, че благодетельтъ, бачо Въльо, ще пусне говедата изъ урвата, които щомъ се подплашатъ, хитрия старецъ ще запѣе Янкината пѣсень; четвърто най-после — че гладно не се стои и пр. и пр.

И заигра тогава кръвьта, сърдце трепти, иска да изхвръкне, мозъкътъ се пука, а следствия никакви... Въ сѫщото време нагоре по леглото на рѣката се зачу нѣкаква необикновена врява, ехото на която се раздаде по всички околни долини, докосна се и до моето въоржжено настроение. Тая врява не бѣше нищо друго, освенъ виене на вълци, които азъ познахъ, като гласа на най-ближния си, благодарение на моята овчарска практика!... Между тѣхнитѣ гласове, себе си и неизстиналитѣ трупове на ония, съ които преди минута и половина стояхъ лице срещу лице, почувствувахъ нѣкакво сходство, нѣщо ближно и възможно, нѣщо ужасно, страшно и Богъ знае още какво!... И се услушахъ азъ тогава не на шега, познахъ своето нищожество предъ всички тия несъкрушими стихии. Дойдохъ до това заключение, че освенъ да се убия, друго никакво спасение не ми остава. Извадихъ револвера си и го приготвихъ, само да го побутна и да гръмне. Решихъ, че най-добре е да се ударя въ устата. Когато го вече доближихъ до устата си, ржката ми започна да трепери, други умове захванаха да пжтуватъ изъ главата ми и азъ бѣхъ принуденъ да сложа пакъ настрана студеното желѣзо. Поехъ го втори пжть и решихъ, че като изчета до сто, тогава ще натисна да изгърми. Когато преминахъ числото 60 и наближихъ до 80, пакъ ми се размжти мозъка. Разни мисли и възспоменания се явиха, за които трѣбваше дълго време да решавамъ, па тогава да изпълня страшното решение. Родителитѣ ми, напримѣръ, на които и имената бѣхъ забравилъ дори въ разстояние на седемь годишенъ скиталчески животъ, сега се изправиха напреде ми и като че ми говорѣха за лошитѣ последствия на моята постжпка.

Съ една речь, азъ излѣзохъ слабъ, малодушието надви, домилѣ ми за животеца, станахъ клетвопрестжпникъ, понеже нѣколко пжти бѣхъ се клелъ, че нѣма да се оставя живъ да влѣза въ ржцетѣ на неприятеля. Следъ като турихъ револвера на мѣстото му, пакъ се накокатихъ да пжтувамъ. Два часа време, може би, се измина, докато слѣза до брѣговетѣ на рѣката, което мѣсто въ бѣгането си отъ мостчето можахъ да премина въ десетина минути. Брѣговетѣ на тая рѣка, както казахъ, сж стръмни, гористи и недостжпни на всѣко мѣсто. По тая причина, дълго време оби-

каляхъ, додето намѣря сгодно мѣсто за преминаване. А колко азъ се присламчвахъ, додето се докопамъ до тия брѣгове? Колко пжти се услушвахъ, лягахъ и ставахъ, да не би да чуя, че ми викатъ вурунъ и тутунъ? Колко пжти бачо Въльо ми се изпречи напреде съ рунтавия калпакъ въ ржка и съ изпотеното чело? А труповетѣ на избититѣ? А Бенковски, който не можеше да се махне отъ предъ очитѣ ми, когато го видѣхъ за последенъ пжть, какъ си дига ржцетѣ нагоре и трепери? — Всички тия впечатления и възспоминаная така сжщо имаха своя решаващъ гласъ върху моето болно въображение въ мрачната нощь на брѣговетѣ на Свинарница, дето лежаха на десеть крачки разстояние моитѣ другари.

Коритото на рѣката, доколкото можахъ да го забележа, е такова. Тя има брѣгове високи нѣколко метра, стръмни и отъ двѣтѣ страни покрити съ гора. Клонищата на тия дървета отъ двата противоположни брѣга се срещатъ надъ водата, понеже тя е твърде тѣсна, и образуватъ покрита чаршия, каквито се срещатъ въ старитѣ турски градове. Че на това мѣсто тече рѣка се познава, както казахъ, само по фученето на водата. На три-четири мѣста се опитахъ да се доближа до рѣката, но нощната тъмнина и стръмнината отъ друга страна, ми препятстлуваха. Деня, може би, да не се срещнѣше подобно препятствие, но не бѣше така и нощно време. Слушашъ само, че нѣщо фучи като подъ земята и нищо повече, следователно, какъ можеше да си потопи човѣкъ крака въ такава неизвестнѣ пропасть, безъ да го побиятъ студени тръпки, безъ да го обладаятъ различни предчувствия?

Презъ цѣлата нощь додето се съмне, пъплѣхъ изъ гората, съ намѣрение да се отдалеча, колкото е възможно повече, отъ мѣстото на кървавото произшествие. И сега азъ имахъ смѣлостьта да си въобразявамъ, че съмъ пребродилъ свѣта, но когато се съмна, можахъ де позная, че цѣлото пространство, което съмъ изминалъ, едвали имаше часъ и половина — не бѣхъ изминалъ още както трѣбва урвата, която е надъ дѣсния брѣгъ на рѣката. Азъ осъмнахъ тъкмо до края на една поляна; отъ тукъ се виждаше коритото на друга рѣка, за която дѣдо Въльо казваше, че се наричала Рибарица. Виждаха се така сжщо и куминитѣ на нѣколко кжщи отъ една махала на тетевенскитѣ колиби, името на която не мога да зная. Понеже тая равна полянка съставяваше за мене непроходима крепость, по причина, че ако я преминѣхъ лесно можеха да ме съгледатъ отъ нѣкоя пусия, решихъ да остана на мѣстото си, додето се мръкне, като си избрахъ за жилище едно кичесто дърво. Тоя день нѣмаше мъгла и това ми даваше възможность да наблюдавамъ много пжтища, които водѣха за поменатитѣ колиби и за бичкиитѣ, находящи се по коритото на Рибарица. Видѣхъ много банди башибозуци, които излизаха и влизаха въ селото, пушкитѣ на които блѣщѣха на слънцето, като огледало. Видѣхъ и множество българи отъ колибитѣ, които шарѣха надолу-нагоре, повечето около потеритѣ да имъ носятъ едно-друго; дойдоха най-после наблизо и две стари жени да копаятъ кукурузъ; четохъ азъ колко хапки турихя въ устата си, когато седнаха да пладнуватъ, но смѣехъ ли да имъ се обадя, да

имъ поискамъ малко хлѣбъ, да ги попитамъ за пжтя? Хващахъ само зазжбица, като ги гледахъ какъ си кривятъ устата. Благодетелството на бача Въля така бѣше ме опарило, че предпочитахъ да умра отъ гладъ, нежели да се явя при подобнитѣ си.

Разбира се, че тоя день никой не можа да ме види на дървото. Мѣстностьта, отдето ми предстоеше да пжтувамъ презъ настжпващата нощь, бѣше една висока гориста планина къмъ западъ, която започва, щомъ се прегазѣше р. Рибарица. Азъ си вобразявахъ, че задъ тая планина, която навѣрно ще мога да премина за една нощь, се намира Троянъ, който не е лишенъ отъ добри хора, както бѣше ми разказвалъ Воловъ.

Слънцето отдавна трептѣше да се затули задъ горепоменатитѣ върхове на планината, и неговитѣ лжчи огрѣваха само виcокитѣ мѣстности, а коритата на двѣтѣ рѣки — Рибарица и Свинарица, бѣха потънали вече въ сѣнка. Всѣка жива душа, уморена отъ дневнитѣ трудове, бързаше да се завърне въ своето жилище, да си отпочине. Овчари, говедари, свинари и козари връщаха своитѣ стада отъ планината къмъ селото. Трудолюбивиятъ работникъ, съ брадва на ржцетѣ или съ одѣлано дърво на рамото, съ което се е бъхталъ цѣлия день, така сжщо крачеше бързо-бързо, защото времената не бѣха да закъснява човѣкъ твърде много. Азъ просто завиждахъ на положението на тия сетни сиромаси, защо не влизамъ въ тѣхното число, да съмъ поне свинарь или говедарь, за да мога да влѣза и азъ въ селото, въ скромната колиба, да се преобуя и подсуша, да похапна що далъ Господь, топла кукурузова пита, солчица и пиперецъ!...

Най-после захванаха да се виждатъ и башибозушки тайфи да пъплятъ къмъ селото отъ разни мѣста, де по четирма, де повече души, накичени съ желѣзо отъ главитѣ до петитѣ. Тѣ се връщаха отъ своитѣ пусии и бързаха къмъ селото, дето ги чакаха богати вечери, млади агнета, хюшмери и разни сувоклуци. Така сжщо и хвърковатитѣ гадини не отстжпваха отъ това общо правило. Тѣ подхвърчаха отъ клонче на клонче по опърленитѣ отъ снѣга дървета, чуруликаха и пѣеха, за да свикатъ своитѣ другари, и отиваха да нощуватъ по гнѣздата си. Скоро всичко наоколо утихна и опустѣ, черната нощь вече настжпваше, радваха се разбойницитѣ и крадцитѣ, лукавата лисица, жестокия вълкъ и всички хищни и грабливи твари, за които нощьта е день, а деньтъ — нощь. Радостьта на тия последнитѣ трѣбваше да споделямъ и азъ. Смъкнахъ се отъ дървото, но преди да потегля на дълга работа, трѣбваше да се разпоредя и да похапна нѣщо, разбира се, коренци, киселецъ, ягоди, които бѣха рѣдкость, и други различни зеленчуци, защото тая естествена потрѣба не зависѣше отъ никакви птичи пѣния и башибозушки тайфи.

Притъмнѣваше вече, когато азъ се кротнахъ по поляната да паса като говедо. Додето бѣше видело, забелязахъ отъ върха на дървото нѣкои мѣстности, дето имаше храна за менъ. Крехкиятъ киселецъ, поръсенъ съ ситни-дребни капчици росица, бѣше чудо. Само понѣкога откжсвахъ и други стръкове люта и горчива трева, която ми свиваше устата, като че бѣхъ ялъ стипца. Като достиг-

нахъ въ ближната долина и му ударихъ отгоре надъ треволигата една студена вода — медъ и масло капна на сърдцето ми!

Единъ часъ или повече време се скитахъ вече, като крокодилъ, по лѣвия брѣгъ на р. Рибарица, която фучеше и се пѣнѣше като подножието на водоскокъ. Разбира се по само себе си, че додето се доближа до брѣга й, който не бѣше гористъ, особено дѣсния, азъ трѣбваше да поклекна стотина пѫти и на двеста мѣста да се услушвамъ. Малко по-надолу отъ това мѣсто, наоколо 400—500 крачки се намиратъ една-две колиби, отъ които отвременавреме свѣтваше огънь или свѣщь, и азъ се слагахъ на земята!... Подиръ едно внимателно изучване и изследване и по двата брѣга, направихъ си кръста, както се следва, т. е. прекръстихъ се и потопихъ кракъ въ водата, заедно съ дрехитѣ. Водица плитка, като всѣка балканска долчинка, но нали е бърза, буйна и луда, малко остана да ме камбичне надолу.

Безъ дори да чакамъ да се оцеди водата отъ дрехитѣ ми, затекохъ се да потъна въ насрещната гора, която стои на 20—30 крачки разстояние отъ Рибарица, като стѫпвахъ само на пръститѣ си, ужъ да не правя шумъ! Тая нова балканска стена не падаше по-долу отъ другитѣ обикновени урви; но имаше това, че, като близо до колибитѣ, имаше тукъ-тамъ хайдушки пѫтечки. Гладътъ захвана да вырлува по всички линии, краката отмаляваха отъ минута на минута, а дъждътъ, който не бѣше валѣлъ цѣли 15—20 часа, пакъ се оправи да ръми ситно-дребно. Азъ се сложихъ до дебелия коренъ на единъ букъ ужъ да си почина и да чакамъ да премине дъждътъ, за да не ме намокри нѣкакси. Заспалъ съмъ безъ да искамъ. Боже мой, най-напредъ ми се присъни мостчето, дѣдо Въльо и Бенковски, какъ трепери и пада на земята, а о. Кирилъ чете молитви съ кръста въ рѫка. Страшно!... Завчасъ се намѣрихъ пакъ, че ходя по улицитѣ на единъ градъ и навсѣкжде се продава хлѣбъ, топълъ-топълъ. Купихъ си една пита и, когато щѣхъ вече да си отхапя, събудихъ се съ празни рѫце, само съ тояжката въ рѫка, която носѣхъ да се подпирамъ! Болно въображение и разстроени нерви! Ето защо пустинницитѣ, следъ дълги бдения, безсъница и пости, виждатъ на сънь света Богородица и рая, както азъ виждамъ сега топли пити.

Като скочихъ отведнъжъ, замаянъ и уплашенъ, да не би да се е съмнало, азъ побъркахъ посоката, пакъ забравихъ накжде бѣше западъ, накжде изтокъ. Слушахъ бухтенето на Рибарица, но тя ми се струваше, че е минала на противоположната страна на планината. Нощьта бѣ тъмна като рогъ. Вьртѣхъ, сукахъ, тукъ паднахъ, тамъ станахъ, обръщахъ се ту на тая, ту на оная страна, докато най-после се съмна. Можете да си вообразите какво бѣше моето удивление, когато се видѣхъ, че съмъ дошълъ подъ колибитѣ отдолу до Рибарица, т. е. върналъ съмъ се назадъ. Като познахъ погрѣшката си, обърнахъ колата пакъ напредъ и ужъ се затекохъ да вървя бързо, но напусто: краката се отказваха. Тоя день, 14 май, азъ се скитахъ по тия мѣста, и едвали можахъ да извървя единъ часъ разстояние. Равната гора, която ми се струваше като тавичка, когато я разглеждахъ отъ върха на

дървото и която мислѣхъ да премина за единъ день, не бѣше такава въ сжщность. Когато се изправихъ успоредно съ нейнитѣ колосални дървета, познахъ заблуждението си.

Ужасяващитѣ болки вследствие на глада се чувствуваха отъ минута на минута. Въ тая часть на планината не можеше да се намѣри и благословения киселецъ (той се ражда само по припецитѣ и полянитѣ), който малко-много залъгваше човѣка. За моя честь, тукъ-тамъ по коренитѣ на дърветата се срѣщаха лигавитѣ охлюви (плюжеци). Ако имахъ при себе си огънь и соль, нѣмаше по-честитъ човѣкъ отъ мене, защото тѣхна милость опечени — бая кефъ можеше да се направи. Но и безъ поменатитѣ срѣдства, азъ не се отказахъ отъ щастливия случай, като изядохъ нѣколко сурови и живи още охлюви. Синя блудкава пѣна изпущаха тѣ, когато ги кжсахъ съ зжбитѣ си. После ги смазвахъ между два камъка, ужъ за по-вкусно, но все сжщото.

Подиръ два часа горчивиятъ резултатъ дойде на своето мѣсто. Както ни болѣше сърдце, когато изядохме коня, така и сега, азъ бѣхъ принуденъ да се тръшна на земята отъ сърдцеболъ. Тогава ни премина по-скоро, че имаше поне и малко ракийца да пийнемъ, а сега нищо подобно. Цѣли три часа лежахъ на това мѣсто, а дъждътъ следваше да вали, но не толкова силенъ, както презъ нощьта. Не бѣше ми преминала още болестьта, но азъ станахъ да пжтувамъ. Трѣбваше да се търси хлѣбецъ, а, отъ друга страна, необходимо бѣ да се отдалеча часъ по-скоро отъ тая окървавена мѣстность. Тежко и горко на моето пжтуване! На всѣки десеть крачки мѣсто трѣбваше да почивамъ. Найпосле можахъ да излѣза на върха на планината, въ разстояние на една нощь и единъ день! Предъ очитѣ ми се представи такава непроходима пустиня, пресѣчена съ много долини и хълмове, че коситѣ на главата ми настръхнаха, като си помислихъ какъ ще преплувамъ презъ това море отъ гора, гладенъ и боленъ? Планове различни, глава се пука, а последствия никакви.

Отъ лѣва страна на планината, долу на низкото, дето течеше рѣката, между върховетѣ на дърветата се виждаха нѣколко колиби. Азъ решихъ да излѣза на тия колиби да се нахраня, па да става каквото ще. Другояче не бѣ възможно да постжпя. Ако си земѣхъ очитѣ изъ планинското море, и ако паднѣше гжста мъгла, нѣщо повече отъ възможно, волею и неволею трѣбваше да се умира отъ гладъ. Три пжти едно подиръ друго слизахъ до тия колиби, толкова наблизо, че разстоянието между мене и тѣхъ оставаше само рѣката (разбира се, че мѣстото откъмъ моя страна бѣше гористо до самия брѣгъ на рѣката). Отъ това мѣсто можехъ свободно да виждамъ какво правятъ хората; предъ колибата, която бѣше най-близо до рѣката, стояха две жени, които се пощѣха преспокойно, а едно малко дете викаше наоколо: „хлѣбъ ми дай, мамо!...“ Думата „хлѣбъ“ произвеждаше въ мене цѣла революция. Три пжти си потапяхъ крака въ рѣката да премина насреща, но пакъ се повръщахъ назадъ, каточе рѣката бѣше врѣла на огънь, гладътъ ми изчезваше като димъ, па и сърдцеболътъ ми преминаваше. Трѣбва да ви кажа, че гората се свършваше откъмъ моя брѣгъ и чакъ до селото бѣше почти гола

поляна. Най-после страхътъ надви на глада и азъ потънахъ изново въ гората. Нѣмаше никакво съмнение, че ако се покажехъ въ това село, на разстояние най-много единъ часъ отъ кървавото мостче, още на минутата щѣхъ да бжда хванатъ и убитъ.

II

Два деня вече отъ кървавата сцена на р. Свинарица, а азъ още гладенъ, съ никого не мога да се срещна, отъ часъ на часъ положението ми става все по-лошо и критическо. Може би, вече минаваха три часа отъ нощьта, когато следвахъ още да се скитамъ по долини и усои, безъ и самъ да зная накжде отивамъ. Ни звезди, които азъ познавахъ доволно добре, коя накжде върви и де засѣда, ни небе, ни познатъ нѣкой връхъ имаше да се вижда, по който да мога да се ржководя. Навсѣкжде мракъ и най-пълна неизвестность. Посрѣдъ нощь достигнахъ до единъ купъ бѣли като кремъ трески, устроихъ азъ своето нощно легло и клюмнахъ глава до близкия букъ, за да не капе дъждътъ право на врата ми. Преди да заспя, наредихъ на дължина нѣколко трески по земята, за да ми показватъ пжтя, накждето щѣхъ да вървя. Страхъ ме бѣше да не би да сбъркамъ пусулата, както миналата нощь.

Но заспива ли се? Стомахътъ играе, каточе се вършее белишки харманъ, а на гърдитѣ ми сякашъ дращѣха котки. Малко-помалко дойдохъ до убеждение, че не ще намѣря никакво спасение по майка Стара-планина, че трѣбва или да се предамъ на турцитѣ, или пъкъ да си видя самъ смѣтката. Отъ грознитѣ уста на револвера се бѣхъ уплашилъ още по-миналата нощь при бука, когато искахъ да се убия. Сега прибѣгнахъ до друго срѣдство. Имахъ при себе си нѣколко дози страшна отрова. Разгърнахъ отъ нея една книжка, помирисахъ я нѣколко пжти въ тъмнината, поднесохъ я до устата си; но ржка слабодушна — пакъ я повръщаше назадъ... Животецъ! Какво да го правишъ? — милъ. Ако не бѣше така, отъ Априлското възстание не щѣха да се убиятъ само нѣколко души: Каблешковъ, Кочо Чистеменски, Спасъ Гиневъ и други двама-трима души.

Пренесе ме сънь; но това не бѣше сънь, а цѣло безсъзнателно бълнуване: ту турци те гонятъ, ту бесилки напреде ти, ту виждашъ топълъ хлѣбъ. Присъни ми се, че нѣщо ме дърпа за краката и неволно се събудихъ. Можете ли да си въобразите, че това нѣщо сжществуваше въ действителность? Щомъ се изправихъ, съгледахъ, че едно страшно чудовище, главата на което приличаше въ тъмнината на бъклица, избѣга въ шумата. Пусти страхъ! — нѣмаше граници. Не стига да се пазишъ отъ башибозуци, но и отъ неизвестни звѣрове.

Съмна се по едно време, и азъ си събрахъ чуковетѣ да потегля на дълга пжтя. Тоя день — четвъртиятъ, откакто не бѣхъ вкусвалъ човѣшка храна. Освенъ това побиха ме студени тръпки и скрита треска ме нападна. Кой знае, може би да ме е чалналъ нейде вѣтърътъ, та се простудихъ!... Тоя день не можахъ да извървя почти никакво разстояние; на всѣки десетина крачки мѣсто

трѣбваше да почивамъ, защото треската се усилваше. Следъ пладне съгледахъ на отсрещната страна на рѣката, върху единъ голъ баиръ, сюрия кози, които се навеляха надолу къмъ гората. Това спасително явление привлѣче твърде много вниманието ми, и азъ се спрѣхъ да наблюдавамъ тѣхното движение, т. е. дали нѣма наоколо да вървятъ башибозуци, както биваше обикновено.

Половинъ часъ следъ залѣзване на слънцето, свѣтлитѣ шишове на което се подаваха още задъ тъмния облакъ на западъ, изпрѣченъ като морски брѣгъ, азъ си поемахъ душата въ една гжста габърчина, дето чакахъ пристигането на козаря. Азъ се колебаехъ още да му се явя, но дяволититѣ кози решиха въпроса. Две отъ тѣхъ, черни като гарвани, които се бѣха доближили до моята габърчина да си откжснатъ отъ крѣхкитѣ листа, ме подушиха отведнъжъ, вирнаха глави като арабски атове и отстжпиха назадъ отъ нечистото мѣсто. Примѣрътъ имъ се последва и отъ други тѣхни посестрими, които така сжщо се подплашиха и почнаха да пръхтятъ, поводъ твърде добъръ за наблюдателния овчарь, да обърне сериозно внимание на околността. Тоя последниятъ, младъ черноокъ момъкъ, на около 30-годишна възрасть, съ черни лъскави мустаци, но увиснали надолу, като на 60-годишенъ старецъ, стоеше вече напреде ми и съ подозрение гледаше въ моята габърчина, като държеше голѣмата си тояга изотзадъ, готова да се стовари дето и да било. Азъ не смѣехъ още да му се покажа. Неговата горска абичка отведнъжъ ми напомни бачо Въля Мечката, защото той бѣше първиятъ човѣкъ, съ когото се срѣщахъ следъ сцената на мостчето. За да не последва нѣкое недоразумение, като напримѣръ: извикване, стоварване дрѣновата тояга по сухитѣ ми плещи и пр., азъ скочихъ на крака и тръгнахъ къмъ непознатия. Тръгнахъ, но не така, както му е редътъ. Не. За да го трогна, да възбудя въ душата му онова, което е свето за всѣки българинъ или по-добре християнинъ, азъ прибѣгнахъ до фарисейско лицемѣрие. Захванахъ да се кръстя като предъ икона, направихъ напреде му нѣколко метани, и най-после поискахъ да цѣлуна скута на абичката му, на тая абичка, която е счупила безбройно число тояги отъ турската и заптийска ржка!

Горското пиле, което по всѣка вѣроятность не е било честито презъ живота си да излѣзе предъ владици, знатни чорбаджии и паши, което, макаръ и робъ родено, нѣмаше никакви понятия отъ раболепието — замрьзна на мѣстото си, не отъ страхъ, а отъ кривенето на моята несимпатична фигура.

— Охъ, братко, кажи ми, християнинъ човѣкъ ли си? Азъ дойдохъ при тебе да ти се изповѣдамъ като на духовникъ: ако щешъ убий ме, ако щешъ — помогни ми! Може да си чувалъ за чутовното село Панагюрище, за неговитѣ добри хора.

Отговорътъ бѣ утвърдителенъ и азъ продължихъ съ сжщата унизителна мина.

— Азъ съмъ отъ това село. Имахъ си тамъ кжщице, стопанка и дребни дечица, отъ които само азъ останахъ, а тѣхъ изклаха душмани, изклаха цѣлото село! Ходя като лудъ по гората,

деня не съмъ турялъ троха хлѣбъ въ устата си. Ти майка,
ща!
Това казахъ азъ и поискахъ да цѣлуна попуканата му ржка,
ке съгледахъ, че стрелата ми удари намѣсто, разбрахъ, че
ще се яде хлѣбъ. Той се трогна отъ моитѣ думи не на
въздъхна отъ дълбочинитѣ на сърдцето си, престана вече
ржи тоягата си готова за удряне, погледна наоколо си, да
да участвува въ срещата ни чуждо око, и каза:
— Ей, аратликъ! Като на тебе човѣкъ кой нѣма да по-
, но какво да правя, когато и моитѣ ржце сж вързани.
вечерь дохождатъ да спятъ на колибата по 10—12 души
а, всѣки часъ се готвятъ да ме колятъ, че съмъ знаялъ ужъ
криятъ комититѣ. Освенъ това, имамъ едно копиле при
си, отъ което не мога да се почеша: каквото види, казва
турцитѣ.
Още нѣколко обяснения и младиятъ овчарь склони да ми
нѣщо за ядене, съ условие, ако му прилегне. Моитѣ рабски
ри бѣха го турили въ честолюбие. Наговорихме се, че азъ
чакамъ на това мѣсто именно, до единъ дебелъ букъ, до-
той закара козитѣ на кошарата, а после ще дойде да ме
ри.
— Ако не хлѣбъ, ще ти издоя едно котелче сурово млѣко
ибави той на тръгване.
Следъ това той извика на козитѣ да се приберать, които
ха да прескачатъ шумкитѣ, и задрънчаха звънцитѣ имъ и
се скриха отъ очитѣ ми, заедно съ своя пастирь. Като
прѣсенъ примѣръ отъ мостчето, вмѣсто да остана на сж-
мѣсто, дето ни бѣше думата да се намѣримъ, азъ се отда-
ъ на стотина крачки разстояние и, легналъ по очитѣ си въ
шумка, наблюдавахъ страната, отдето щѣше да се подаде
тъ благодетель. Тая страна бѣше високъ баиръ, такаче
ми бѣше да видя дали благодетельтъ ще се появи самъ
ъ други приятели, отъ пасмината на хаджи Люзгяра.
та настжпи вече окончателно. Следъ двадесеть минути
ангелъ-хранитель се подаде самъ-саменичъкъ. Въ допъл-
на това обстоятелство, можахъ да видя въ едната му ржка
чето, пълно по всѣка вѣроятность съ прѣсно млѣко.
— За честьта ти, намѣрихъ и малко корички въ чантата на
то, което излъгахъ, че ги вземамъ, за да ги дамъ на куче-
— каза той, когато се срещнахме и когато ми подаде ко-
то.
Както му е редътъ и както го изисква българскиятъ обичай,
о азъ хапна, приятельтъ, който седна въ тревата на едно ко-
близо до мене, се заинтересува да узнае нѣщо по-подробно
обстоятелствено за моето положение въ планината, за да
кой му е ялъ хлѣба, ни въ туй, ни въ онуй време.
— Какъ ти е името, братко? — попитахъ азъ предварително.
— Иванчо — отговори той.
— Въ такъвъ случай, азъ не съмъ ялъ хлѣба на чуждъ чо-
: и моето име е Иванчо — бѣ моятъ ласкателенъ отговоръ.
— Да не си и ти отъ *другаритѣ* на попа? — попита Иванчо.

Азъ настръхнахъ отъ думата попъ и отговорихъ на зап
вача нѣщо двусмислено, отъ което той не можа нищо да разбе
та затова продължи разказа си съ овчарска невинность.

— Преди два-три деня башибозуцитѣ прекараха отт
единъ попъ, съ много дълга брада и съ вързани крака отд
подъ коня. Неговото лице бѣше облѣно въ кръвь, а снагата
приказваха нашитѣ чорбаджии, които го видѣли, била надупч
съ куршуми и сачми като решето. Той вървѣше най-напредъ,
единъ хубавъ кръстъ въ ржце, който държеше отпреде си, к
кога минува прянось въ черква. Подире му вървѣше единъ т
чинъ, който носѣше на ножа си една човѣшка глава, съ р
подсукани мустаци, съ червенъ калпакъ и съ алено сукно отг
а отстрана имаше забодена една китка отъ паунови пера. Т
цитѣ изкараха селянитѣ да излѣзатъ и ги посрещнатъ *).
помислихме, че тая глава е на нѣкой войвода, но турцитѣ каз
въ селото: „Пезевенклеръ, хубаво го гледейте! Той щѣлъ да
стане краль". Тая глава и попа, откараха ги за Орх
Казватъ, че били четирма души, единиятъ отъ които избѣга
а другия го хванаха тая заранъ, ей тукъ долу въ рѣката...

Нѣма нужда да ви обяснявамъ подробно разказа на доб
Иванча относително главата съруситѣ мустаци и попа съ го
мата брада, защото и така се досѣщате, че главата принадл
на Бенковски, а дългобрадатиятъ е отецъ Кирилъ. Сега ч
азъ узнахъ нѣщо положително за тѣхната горчива сждба.
малко се почудихъ, като чухъ, че отецъ Кирилъ останалъ жи
само съ рани, а Стефо Далматинецътъ се отървалъ здраво и
таво, и той като менъ, а отгосле билъ хванатъ.**) Разбира се

---

*) Изобщо хващането на Бенковски е било тържество за турц
Около стотина души носѣли главата за Орхане и София. Презъ селат
пжтя имъ: Осиковци, Правецъ, Изворъ, Гложени и пр., отивалъ по-напр
човѣкъ, който изкарвалъ селянитѣ да излѣзатъ край селото и посрещ
конвоя. Въ с. Осиковци конвоятъ изгърмѣлъ около 500 пушки. Главата
сѣлъ единъ българинъ, побита на дълъгъ пржтъ.

**) Стефанъ Далматинецътъ живѣе и до днешенъ день. Въ ту
време той къртѣше камъни въ бѣловскитѣ гори, а сега върши сжщата
бота на татаръ-пазарджишката станция. Той билъ закаранъ въ София, ка
си всичко по права Бога, но билъ освободенъ окончателно, благодарени
австрийското консулато. Върналъ се пакъ около Бѣлово, да си търси те
чукъ, но турцитѣ го затворили отново, тайно отъ консулатото, въ пловди
затворъ. Знайно е, че когато рускитѣ войски влѣзоха въ Пловдивъ, Сю
манъ паша се разпореди да изведе християнитѣ затворници отвънъ гр
които солдатитѣ изклаха при село Остромила. Въ числото на тия затвор
влизаше и Стефо. Когато видѣлъ той да падатъ отсѣченитѣ глави, лег
между закланитѣ, като се престорилъ на убитъ, и благодарение на нощ
мракъ се спасилъ. Три години живѣхъ въ Пловдивъ, три пжти ходихъ д
търся, десетина пжти му пращахъ „много здраве", да дойде да се вид
може би ще му помогна нѣщо. Търсихъ азъ още Стефо и по други прич
Първо, да ми каже нѣщо за мостчето и, второ, че пловдивскитѣ политич
шарлатани, хората на Кръстевича, бѣха почнали да хвърлятъ калъ в
събитието на това мостче, събитие, за което само азъ знаехъ. азъ имъ
казахъ, като на хора българи и честни. Ни дума, ни ума отъ Стефа. Ед
пжть казалъ, че се подигравали съ него, втори пжть рекълъ, че го е ср
да се яви предъ голѣми хора, защото нѣма потури, а трети и четв
пжть билъ въ Балкана да рѣже дъски.

Най-после на 20 май 1886 г., по пжтя ни отъ Пловдивъ за Самов
казаха ни въ Бѣлово, че Стефо се намира въ с. Момина Клисура, слуга

азъ не можехъ да се изповѣдамъ на Иванча, че съмъ отъ другаритѣ на попа съ дългата брада, което имаше своитѣ последствия. Така сжщо не му обадихъ накжде отивамъ, а като ми бѣ нужно да зная посоката и разстоянието до Троянъ, започнахъ да го питамъ най-напредъ за Тетевенъ, Златица и други мѣстности, па тогава за Троянъ, ужъ отъ просто любопитство.

— До Троянъ има петь часа — отговори той. — Ще минешъ тамъ презъ оная гора, която се казва Дебелъ-Дѣлъ, тя се чете нашенско (тетевенско) и принадлежи на хаджи Станя, когото може да познавашъ, защото и той е комита, заточенъ въ Диарбекиръ. Задъ гората е селото Шипково, българско, но трицитѣ на хората му не сж твърде чисти — та затова не го наближавай.

Въ това време кучетата отъ кошарата излаяха на човѣкъ и Иванчо рипна на крака, като попаренъ. „Дойдоха“! свари само да каже той и отиде та се не видѣ изъ гжсталака. Подъ думата „дойдоха“ той разбираше башибозуцитѣ. Азъ отъ своя страна избихъ къмъ друга посока изъ шумата, хлътнахъ въ единъ дълбокъ като гробница долъ, отдето гласоветѣ на кучетата се слушаха като подъ земята. Тукъ на това мѣсто ме свари утрининната зора, която не дочакахъ на леглото си. А добриятъ Иванча подиръ нѣколко деня заклали турцитѣ! Сиромахътъ!

Не останаха вече и царвули на краката ми, които, да бѣха и отъ желѣзо, пакъ не можеха противостоя на балканскитѣ урви и

инженера. „Сега го хванахъ“, казахъ на другаритѣ си, Д. Ризовъ и Спиро Костовъ, като имъ разправихъ въ сжщото време кой е Стефо, — „Ще го намѣрите въ кръчмата, която е до фурната“, ни казаха отъ кжщата на инженера. Стефо играе на скамбилъ, познахъ го съ първо влизане, сжщиятъ Стефо, каточе да бѣ съ сжщитѣ палто и потури, съ които бѣше преди десеть години. Азъ мълча, другаритѣ ми го питатъ: за мостенцето, за Бенковски, за о. Кирила, за мене и пр. „Зная“, каза само той, безъ да си вдигне очитѣ отъ масата, дето играеще скамбилъ. — „А де е живиятъ ти другарь?“ попита го втори пжть Ризовъ. — „Въ Пловдивъ“, отговори Стефо и тури точка. — „Да го видишъ, ще го познаешъ ли?“ — попитаха пакъ другаритѣ ми. — „Па знамъ ли?“ — се обади Стефо и пакъ забурми въпроса. — „Азъ съмъ, Стефо, не ме ли познавашъ?“ — казахъ азъ най-после. — „Да живѣешъ!“ — се обади Стефо и малко-малко изкриви долната си устна, което показваше, че иска да се засмѣе. Той пакъ поиска да тури точка на разговора ни, но многобройнитѣ посетители въ кръчмата, които стояха наоколо му и които десеть пжти повече бѣха се заинтересували отъ нашето посещение, сбутаха го да стане, и той хвърли книгитѣ. Забележете, че ние и трима стояхме прави надъ главата му. Стана Стефо и си подаде жилавата ржка, но защо ми е? Пакъ трѣбваше съ керпиденъ да му вадимъ думитѣ не една по една, а по слогове. — „Помнишъ ли колко души бѣхме на моста?“ — попитахъ азъ. — „Не, зная ли? години сж минали. Бѣше капитанъ Бенковски, попъ, що е билъ съ дълга брада, име му не зная, ваша милость, я, па други не помня“ — отговори той съ такава охота, каточе го изповѣдваха на бесилката. — „Ами турцитѣ биха ли те“ — попитахъ пакъ азъ. — „Майке!“ — Т. е. „Биха те“ — повториха другаритѣ ми. — „Па то се знае“, допъл той. Повече нищо. На другитѣ въпроси, като защо не дойде да му намѣри ли нѣкое мѣсто, или да отиде при Кръстя и Ивана Шутича, той отговар имъ само съ дигане на рамене. Нищо повече не можахъ да узная отъ о яше косто самъ знаехъ за мостчето. Научихъ само, че като се отървалъ о нова сията, ходилъ, ходилъ и пакъ изпадналъ въ колибата при предателя гъ пу- който го издалъ втори пжть: — „Че какъ да не го познаешъ, попит Въля, — „Па не съмъ му рѣзалъ отъ ухото“ — каза той. Научихъ още, ахъ азъ на баща му било Митро, родомъ отъ Далмация, село Голубовци. че името Казватъ, че това убийствено хладнокръвие било черта у далматин Катарско- цитѣ.

остри камъни. Въ житието на Св. Димитрий Басарабовски е казано, че той станалъ светецъ и божи угодникъ само за това, че, като пасѣлъ говеда, ненадѣйно стжпилъ въ гнѣздото на една птичка, на която убилъ пилетата. За да се оправдае Богу, той си наложилъ самъ наказание — да не туря обувка на грѣшния си кракъ, съ който убилъ невиннитѣ животинки. За тая му похвална постжпка небесното управление му дало титлата светецъ. Колко блажени сж били тогавашнитѣ времена! Който ценѣлъ живота на две три птиченца, ставалъ светецъ, а въ днешнитѣ развратни времена който е излѣзълъ ужъ за доброто на милиони, не птички, а човѣшки сжщества, биятъ го като пждарска улия...

Тръгнахъ по течението на една рѣка да търся щастлива среща, каквато бѣ оная съ незабравимия Иванча. Да не искатъ читателитѣ да имъ обаждамъ какъ се казва тая рѣка, отде тече, де се влива и пр.? Подробности отъ тоя родъ може да запомни само оня щастливецъ, който пжтува за промѣна на климата и комуто цельта на пжтешествието обещава авторитетно бждеще. За менъ бѣ важно да не изгубвамъ троянската линия, която, въпрѣки всичкото си напрегнато наблюдение, пакъ побъркахъ. По пладне зърнахъ отъ дѣсна страна на рѣката малка овчарска кошара, предъ която двама души мжжъ и жена стрижеха овце. За да се увѣря, че въ тая скромна колибка нѣма дълги ятагани и дебели шишенета, качихъ се на едно клонесто дърво, отдето наблюдавахъ цѣли часове.

— Скоро, дѣдо, хлѣбъ, сиренце или друго нѣщо, що далъ Господь ми дайте! — казахъ азъ съ първо явяване предъ кошарата, като се увѣрихъ вече, че околностьта е чиста.

— По кой мостъ сж минали другитѣ хора, по него ще минемъ и ние — отговори дѣдото, безъ да се мръдне отъ мѣстото си, понеже въ полата му лежеше наполовинъ остригана овца.

Азъ изтръпнахъ, когато чухъ, че ще се минава по мостъ, та затова повторихъ и потретихъ да викамъ „хлѣбъ". Най после бабата, която до това време ходѣше изъ кошарата между овцетѣ, се завърна при насъ и ни разясни. Причината на нашето недоумение бѣше тая. Дѣдото, старецъ на 60—65 години, билъ глухъ. Той ме припозналъ за търговецъ на вълна, та затова ми казваше „по кой мостъ сж минали и другитѣ хора", т. е. че на каква цена се е купила вълната у другитѣ хора, по нея ще се съгласимъ и ние. Бабата, която се виждаше, че е стопаница на дѣдото, нѣмаше никакъвъ кедеръ въ ушитѣ си, но въ замѣна на това едното й око, положението на което приличаше на мастилница, не сжществуваше.

— Нѣма, нѣма, баба (т. е.: нѣма хлѣбъ), душмани оставатъ ли? По три пжти дохождатъ на день — бѣ отговорътъ на мастилницата.

Нѣмаше време за дълги обяснения. Азъ се вмъкнахъ въ колибата на двѣтѣ сжщества и почнахъ да тарашувамъ. Копанки, менчета, захлупци, торбички, абички и пр., хвърчеха въ безпорядъкъ на четири страни, а стопанитѣ изгубиха и ума и дума, вообразиха си не безъ основание, че скромностьта ни е разбойникъ. Между всички тия парцалаци, азъ бѣхъ честитъ да намѣря само

два кочана суровъ и сухъ кукурузъ, които грабнахъ радостно, като безцененъ даръ, и хукнахъ пакъ къмъ шумата, не кждето ми бѣше пжтьтъ, а на противоположната страна, което бѣше единъ видъ стратегема.

— Да не сте си отворили устата да обадите на агитѣ, че е дохождалъ човѣкъ при васъ, защото ви изклавамъ — казахъ взъ намѣсто сбогомъ.

Не бѣхъ изминалъ още петдесеть крачки отъ дѣдовата кошара, когато се спрѣхъ въ шумата, да разгледамъ по-изтънко своето богатство — два кукуруза. Тѣ заключавава въ себе си 400 зърна, които, раздѣлени на 50 или 60, гарантираха ми едно сжществуване отъ 4—5 деня. Още по-радостно стиснахъ азъ своето богатство и живо почнахъ да прескачамъ шумкитѣ, като да бѣхъ спечелилъ Богъ знае какво.

III

Забележително бѣ, че тоя день не попръска никакъ дъждецъ, нѣмаше и мрачни облаци, отсжтствуваше и прозрачната мъгла отъ тамошнитѣ непроходими върхове. Преминахъ рѣката и казахъ „Боже помози" на една полустръмна и полуравна урва, за която на десеттѣ вѣрвахъ шесть пжти, че е рътътъ Дебелъ-Дѣлъ, за който ми разправяше Иванчо. Надвечерь имахъ среща съ една чарда плашливи балкански говеда, на които чухъ звънцитѣ много по-напрѣдъ преди да видя тѣхъ самитѣ. Не безъ известно предпазване пристжпихъ азъ до тѣхната линия, първо да не ме съзратъ и да хукнатъ презъ буката съ вирнати опашки, и второ — да изуча по-отдалечъ мѣстностьта: не е ли лишена отъ чалми? Мѣстностьта, по която скубѣха трева говедата, бѣше планински рътъ или било. Следъ половинъ часъ ужъ внимателно изследване, азъ пристжпихъ съ поемане на дъха си къмъ оная точка, отдето се чуваше гласътъ на говедаря, да вика пущини и хо! На едно мѣсто се затуляхъ задъ букозетѣ, на друго поклеквахъ, на трето пълзѣхъ, като четвороного, а колко пжти поглеждахъ наоколо си — четъ нѣма. Двайсеть крачки имаше още дордето се покажа на върха на рътлината, когато между тревата на една полянка се подигна вита гъжва, съ пушка въ ржка, която ме видѣ, когато се затулихъ задъ едно дърво. Тукъ на това мѣсто, свидетели сж само допотопнитѣ букове и гордитѣ планински върхове — следователно, ако кажа, че ми е кипнала кръвьта че съмъ теглилъ оржжие и съмъ се противилъ да се бия съ чалмитѣ, отъ сто души повече отъ половината ще ме повѣрватъ, а които се усъмнятъ, нѣма съ що да докажатъ противното. Онова, което направихме ние, бѣше въ полза на душицата. Тая душица, като знаеше, че кой се хване съ оржжие въ ржка, непремѣнно ще посети бесилката, извади револвера си, който тикна подъ буковата шума и се приготви да цѣлува скута на първия приближаващъ башубозукъ. Можете ли да си представите, че тая скромна и малодушна постжпка се протълкува недобросъвѣстно отъ страна на неприятелитѣ, че й се е предало съвсемъ обратенъ смисълъ:

когато азъ скрихъ револвера си и подигнахъ главата си втор вжть, хемъ да разпаша камата, хемъ да погледна какво напра ление държатъ гъжвитѣ, видѣхъ че на полянката израснаха о 10—15 башибозушки глави, които удариха такъвъ бѣгъ къ противоположната страна, че лъскавитѣ табани на царвулитѣ и достигаха чалмитѣ и блещѣха на слънцето като огледала! превалиха рътлината да се скриятъ въ другата гора, тѣ бѣга тѣ се подплашиха отъ мене, като си помислиха, може би, че съмъ самъ, но че сме мнозина, дошли да ги нападнемъ.

Не така скоро, не изведнъжъ, можахъ да се досѣтя значи всичко това. Но щомъ ми хрумна на умъ, че е възможн водплашване, още на минутата скутитѣ на окжсаното ми па станаха на орлови крила. Бѣгъ, дяволъ да го вземе, но какъв — Дребната букова горица (между високитѣ дървета) ми виждаше равно поле. Въ едно много гжсто краище, презъ ко и малкиятъ орѣшко би се срещналъ, лежи колосаленъ букъ, падн преди половина вѣкъ, кухъ отвжтре като панагюрскитѣ топо Въ тоя букъ наша скромность натъкна най-напредъ главата и попълзѣ навжтре. Мисля, че на калпака ми стоеше още л чето, на което бѣше написано: „свобода или смърть" !... Нощ се притече на помощь, па почна да ръмжи и дъждецъ, който р хлади околностьта. Посрѣдъ нощь се изтеглихъ изъ жилищ си, съ цель да мръдна по-настрана отъ тая мѣстность, която другия день навѣрно щѣше да бжде заобиколена отъ поте Но върви ли се? — Нощь черна и страшна, небе и земя, п странство и гора — братски си подали ржка, а за хатъра на шицата трѣбва да се върви. И какъвъ вървежъ, Боже мой? Три пжти пристжпи — петь пжти падни, десеть пжти се обър — двайсеть се услушай. А дали право пжтувашъ, т. е. дали в вишъ именно къмъ Троянъ, това е второстепенъ въпросъ. Ра тата е да се отдалечишъ отъ омърсената почва, па каквото да става.

Сутриньта даде Богъ та осъмнахъ въ такава една доли която бѣ за менъ втора Америка. Дълго време стояхъ съ на дена глава да мисля и планирамъ, не съмъ ли се върналъ задъ, на коя страна ми е правиятъ пжть? Второ чудо бѣ за ме като погледнахъ дрехитѣ си вапцани съ черна краска, ког знаяхъ сигурно, че вечерьта тѣ бѣха сиви. Причината на т бѣше кухото дърво, което, пълно съ дъждовна вода смѣсена червоядина и други гниещи материи, се превърнало въ б джийски кюпъ. Всичко наоколо представляваше глухо царст нѣмаше отникжде да се чуе, ако не пѣенето на нѣкоя балкан птица, поне дивото гракане на бухала, най-вѣрниятъ барометъ по планинскитѣ усои. Само сива мъглица пъплѣше лениво върховетѣ на високитѣ буки, която бѣ като авангардъ на дъж Стотина крачки мѣсто оставаше най-много додето се изкача другъ единъ връхъ. Горѣхъ отъ любопитство да стигна по-ско защото имахъ слабостьта да си въобразявамъ, че отъ тоя вр непремѣнно ще се види, ако не Троянъ, поне селото Шипко Пристжпвамъ азъ спокойно, но единъ камъкъ, който се спу отгоре, откъмъ върха, и който въ търкалянето си премина къ

менъ, пакъ ми развали плановетѣ. Дали тоя камъкъ бѣ търколенъ отъ човѣшка ржка или отъ нѣкое животно, най-вече мечка, за менъ бѣ тъмно и необяснимо, защото нищо не се виждаше. — Мжки, трудъ, студъ, падане и ставане по баиритѣ, това е нашата награда — чухъ напреде си гласъ, който изговори тия думи на чисто български езикъ.

Отъ една страна, азъ се уплашихъ да не би това да е потерята, а отъ друга — думитѣ: „мжки“, „студъ“ и пр., които сж прилични повече въ устата на единъ бунтовникъ, възкресиха въ мене за минута богати надежди: „Да не би да минуватъ наши другари“, казахъ азъ въ себе си. Въпросътъ обаче се разясни твърде скоро, като съгледахъ презъ шумата две-три вити чалми, които прекосваха по върха на планината. Тѣ бѣха потеря, състояща се отъ турци; по всѣка вѣроятность оная потеря, която бѣхъ подплашилъ вечерьта. Тѣ си преминаха благополучно, останахъ и азъ дважъ по-благополучно, легналъ по очитѣ си въ тревата. Тръгнахъ и стигнахъ до мѣстото, отдето премина потерята, диритѣ на която личеха по росната трева. По-нататъкъ се простираше полянка, широка около 150—200 крачки, но дълга много повече, прострѣна почти по цѣлото било. Цѣли часове седѣхъ на края на тая полянка и мислѣхъ, десетина пжти се опитвахъ да я премина; но липсваше ми куражъ, и пакъ се отдръпвахъ въ краището на гората. Причината на тая нерешителность бѣше, че, като излизахъ на открито мѣсто, възможно бѣ караулитѣ на балканскитѣ потери да ме съгледатъ отъ нѣкой връхъ, а въ такъвъ случай спасението ставаше въпросъ. Прочее, чакахъ докато се стъмни, па тогава стжпихъ въ опасната полянка.

На другия день се въртѣхъ около селото Шипково, отгоре на единъ баиръ. Подиръ пладне се появи наоколо единъ овчарь, който привлѣче вниманието ми. Цѣли часове следихъ азъ неговитѣ движения отъ края на гората, да се увѣря дали е самъ, нѣма ли наоколо му башибозушка позиция. Чакахъ да наближи да се мръква, па тогава да излѣза при него, защото, и да ме предадѣше, нощната тъмнина оставаше въ моя полза. Съ убийствено предпазване и съ голѣми забикалки се приближихъ до него; той бѣ човѣкъ съ такъвъ исполински ръстъ, каквито може да отхрани само Балканътъ и неговата студена вода. Съ сжщитѣ церемонии се явихъ азъ предъ него, съ каквито излѣзохъ и предъ Иванча преди три деня, т. е. съ поклонъ и съ кръстене. Но дълбоко сымъ се лъгалъ. Грубата натура на тоя братъ овчарь ни наймалко не се трогна. Той погледна на менъ много по-сурово, отколкото на своето овчарско куче.

— Да ти дамъ хлѣбъ, но хайде по-напредъ да те заведа въ село (Шипково), да те види агата, па тогава. Ние имаме отъ него емиръ, така да постжпваме като съ тебъ хора — каза той.

Трѣбваше да се обърне другиятъ край. Ржката, която се кръстѣше преди малко, стисна дръжката на своята пловдивска кама и показа острието й на агевия човѣкъ. Купъ месо затрепери напреде ми и безъ повече съпротивления хвърли настрана своята торбичка съ хлѣбъ, на която азъ станахъ господарь. Напусто; въ нея намѣрихъ само две-три корички кукурузенъ хлѣбъ и нѣкоя

и друга глава лукъ. Разбира се, че следъ половинъ часъ това вѣрноподанно сѫщество правѣше низки теманета предъ агата въ Шипково, въ което отпосле се увѣрихъ напълно, а ние отъ своя страна почивахме спокойно между две скали.

IV

Деньтъ бѣ 19 май, седемь деня бѣха се изминали отъ сцената на мостчето, а азъ не бѣхъ извървѣлъ още седемь часа мѣсто, не бѣхъ достигналъ до Троянъ, който е далечъ шесть часа разстояние отъ това мостче. Вечерьта бѣхъ кацналъ между две голѣми скали, дето се занимавахъ съ твърде важенъ въпросъ: дали кукурузови зърна да ямъ, или взетитѣ отъ овчаря корички. Тия последнитѣ скрихъ въ пояса си и оттамъ следвахъ да си чупя по една троха, съ цель да не гледамъ ужъ тѣхното довършване, а тѣ, напротивъ, по-скоро се свършиха. За минута моето внимание бѣ оттлѣчено отъ необикновенъ шумъ, който идѣше отъ твърде далечно мѣсто. Тоя шумъ не бѣше нищо друго, освенъ топовни гърмежи, които бухтѣха единъ подиръ другъ. Стотина предположения за причината на тия топовни гърмежи напълнича моята глава. Дали сърбитѣ не сж взели София, която бѣха заобиколили отъ по-напредъ, споредъ както увѣряваше дѣдо Въльо? Дали нашитѣ братя отъ Велико-Търново не сж погнали турцитѣ съ своята конница, споредъ както увѣряваха въ писмата си апостолитѣ още презъ месецъ априлий? Въ такива сладки бълнувания прекарахъ азъ влажната и студена нощь.

Когато на другия день се съмна, бѣхъ щастливъ да видя, че съмъ извървѣлъ вече страшната Стара-планина, че съмъ достигналъ нейнитѣ северни краища. Отъ стотина души другари, всички заклети подъ единъ байракъ, всички едномисленици, всички ламтящи да видятъ северна България и велико-търновския отрѣдъ — само азъ можахъ да оцѣлѣя и да дойда тукъ. Бѣхъ се покачилъ на единъ не твърде високъ баиръ, въ подножието на който тече рѣката Осъмъ, за да разгледамъ околностьта. Отъ лѣва страна оставаше селото Шипково, отъ което се виждаха презъ гората само нѣколко кжщи; малко по-надолу, между два голи баира, се намира турското село Бормалж; направо презъ рѣката се виждатъ низки колиби, които почти се губятъ между дърветата, но все пакъ могатъ да се различатъ, че носятъ името на нѣкое село, или колиби, както се наричатъ тждѣва. Това последно село бѣ най близо до менъ. Задъ него се простира дълго и широко пространство, състоящо се отъ ниви, черни угари и тукъ-тамъ малки пространства отъ гора. Къмъ възточна страна, покрай политѣ на планината, отдето тече рѣката, се виждатъ малки хълмове и долини, нашарени съ червени брѣгове и сипеи, които се пресичаха отъ една доволно широка пжтека. По-нататъкъ надъ единъ голѣмъ трапъ, който можеше да има около два часа разстояние отъ мѣстото, дето се бѣхъ спрѣлъ, се издигаше надъ хоризонта голѣмъ облакъ димъ, който постепенно се смѣсваше съ мъглата, която още презъ нощьта се бѣше вдигнала

отъ низкитѣ мѣста. Нѣмаше никакво съмнение, че въ тоя плитъкъ трапъ, подъ гжстия димъ се намираше многоожидаемиятъ Троянъ, който не излизаше отъ устата ни, додето бѣхме заедно, и който стана причина да не усѣтимъ примката на мостчето. До едно мѣсто планината се зеленѣеше, но най-горнитѣ й върхове се бѣлѣеха, така че, ако гледаше човѣкъ само наоколо си, въ низкитѣ мѣста, вѣрваше, че е месецъ май, но щомъ метнѣше погледъ по-нагоре — дохождаше му на умъ и за Никулъ-день.

Между другитѣ овчари и говедари, които излѣзоха съ стадата си отъ близкното село и поеха планината, въ която се намираше наша скромность, само единъ привлѣче довѣрието ми, само нему азъ решихъ да се покажа. Неговата четиридесетгодишна възрасть, строгото му измжчено лице, което граничеше отвсѣкжде съ рабски петна, най-после кжсата му луличка, която той стискаше между зжбитѣ си, и ароматичния тютюневъ димъ, който се виеше надъ главата му въ видъ на вѣнецъ — послужиха най-много за изравнение на взаимностьта. Инакъ, азъ бѣхъ на такова мѣсто, че ставахъ недостжпенъ за всѣко наблюдателно око. А пъкъ десетина нужди имаше, които ме теглѣха да търся свиждане съ мѣстенъ човѣкъ. По-рано азъ имахъ възможность да узная, че името на непознатия е Дочу, чухъ когато го викаха околнитѣ малки овчарчета, та затова, щомъ му се представихъ, наименувахъ го „бай Дочу", казахъ му, че го познавамъ.

— Кой бѣше милостьта ти? — попита Дочу хладнокръвно, но недовѣрчиво, като си подаваше въ сжщото време и кжсата чибучка, на която азъ най-напредъ турихъ ржка, не твърде учтиво.

Азъ излъгахъ Дочу сполучливо, че съмъ го виждалъ тамъ и тамъ, казахъ му, че сме адаши, че и моето име е Дочу; но Дочу ме гледа подъ дебели вежди и само съ главата си клюма, което значеше: „може би". Додето кривѣхъ уста да увѣрявамъ Доча, че съмъ отъ изгорѣлитѣ и пострадали панагюрци, че търся царската войска да й се предамъ на ржцетѣ, той изучаваше подозрително моитѣ тѣсни беневреци отъ панагюрски шаекъ и влашкия ми калпакъ; а на думитѣ малко обръщаше внимание.

— Демекъ ти си отъ ония аритлици, отъ комититѣ — забележи Дочу увѣрено и метна погледъ наоколо.

Дочу пасѣше само два бивола; той бѣше кираджия, родомъ отъ Грънчарски колиби. Много нѣща азъ научихъ отъ него, които се бѣха извършили въ разстояние на 15—20 деня и за които не знаехъ нищо положително. Първо, той ми разказа, че комититѣ отъ Търново се затворили въ единъ манастиръ (Дрѣновскиятъ), дето турската войска ги нападнала и избила, а манастирътъ — изгорѣлъ; второ, че ближнитѣ планирски села: Новосело и Гжбени заедно съ женския манастиръ, които така сжщо били станали комити, били разбити съвършено и изгорѣни отъ бозукъ-башиитѣ (намѣсто башибозуцитѣ), а останалитѣ живи се пръснали по гората. Подобни кланета били станали на много мѣста, но нищо не се знаело още сигурно, защото турцитѣ не пущали никой българинъ да се подаде отъ селото навънъ. Трето, че въ Трсянъ имало турска войска подъ началството на нѣкойси

Кекеве бинбашиси, който билъ много проклетъ, намѣстилъ войската въ българското училище и искалъ да удари Троянъ. Четвърто, че околнитѣ български колиби били пълни съ бозукъбашии, които въртѣли сиромашьта на ръженъ и които постоянно обикаляли изъ планинскитѣ усои. Пето, че преди 4—5 деня около тия мѣста башибозуцитѣ намѣрили въ гората четирима души, „като тебъ даскали", *) на двама отъ които отсѣкли главитѣ, а другитѣ двама закарали вързани къмъ Ловечъ. Въ едного отъ тѣхъ намѣрили една ока алтъни, което дало поводъ на башибозуцитѣ да ходятъ и нощe да търсятъ комити изъ Балкана.

— Хе-е! тамъ въ онея трапчинка имъ оставиха лешоветѣ, а главитѣ имъ натовариха на двама наши българи, които ги занесоха въ Троянъ — прибави Дочу хладнокръвно, като сочеше съ тоягата си една ближна долина. — Лошо, лошо! дете въ майка ще заплаче тая година. Да се провали гроба на ония, които станаха себепъ да стане тоя карашмалъкъ, който изяде главата и на царя.

— За какъвъ царь говоришъ, адашъ? — попитахъ азъ събеседника си.

— Че нали заклаха стария царь въ Стамбулъ, а на мѣстото му туриха новъ! Не чу ли вчера топоветѣ, които гърмѣха въ Ловечъ за тая работа? — отговори моятъ адашъ. — Завчера единъ ага разправяше въ село, че стариятъ султанъ билъ убитъ, защото станалъ глава на комититѣ.

Това каза Дочу биволарьтъ и потегли да си върви, като дръпна и чибучето изъ ржцетѣ ми.

— Чакай, бае Дочу, да си поприказваме, не ще ли можешъ да ми дадешъ малко хлѣбъ — говоря азъ подире му.

— Не мога азъ да чакамъ, че една кжща деца имамъ, не съмъ излѣзълъ като тебе да умирамъ — отговори Дочу безъ запъване. — А ако искашъ да ядешъ хлѣбъ, въ село вадятъ всѣки день по две три пещи, казани съ месо врятъ да огъня (за башибозуцитѣ) — ако се боишъ, азъ ще си направя труда да те заведа. На насъ ни поржчватъ всѣки день, щомъ видимъ такива хора като васъ, да обаждаме на агитѣ, което азъ ще извърша, за да ми бжде мирна главата!...

— Чакай, бае Дочу, моля те — повторихъ азъ, но на Дочa се виждаше вече само калпакътъ между зеленитѣ шумки. Той се изгуби отъ очитѣ ми, а селото — Грънчарски колиби — да повикашъ, ще се чуе.

Вѣрноподанническитѣ думи на Доча окончателно поразиха моитѣ планове и останалия ми куражъ. Нѣмаше никакво съмнение, че щѣше да ме предаде на турцитѣ, за което имà смѣлостьта да ми каже. Виждаше се работата, че по онова време и по понятията на тукашнитѣ хора предателството не съставляваше още порокъ. Още десеть пжти повече бѣхъ поразенъ азъ отъ нови-

---

*) Четирмата тия комити не сж други никои, освенъ Каблешковъ, Найденъ П. Стояновъ. Георги Търневъ и даскалъ Стефанъ отъ Казанлъкъ. Първитѣ двама сж живитѣ, за които разказва Дочу, а на последнитѣ отсѣкли главитѣ. Едната ока алтъни намѣриха въ Търнева, които били около 800 т. *лири*. Но за това по-после;

итѣ, които Дочу има добрината да ми съобщи, въ достовѣрность а които се заключаваше известна часть правдоподобие. Той опроверга по начинъ най-категорически и сѫществуването на търновската конница, и цельта на топовнитѣ гърмежи, и всички други сладки бъвнувания за възстанническа сполука, съ които се хранѣше нашето болно въображение. „Въ Троянъ войска", „по селата башибозуци", „Ново-село изгорѣло", „на даскалитѣ рѣжели главитѣ", „султанътъ убитъ" и пр. и пр., бѣха такива новини за менъ, отъ които въпросътъ влизаше въ следующитѣ две фази: или куршумъ въ челото, или пъкъ доброволно предаване на турцитѣ. Другояче не бѣ възможно. Въ Тракия огънь и кръвь, въ Балкана кучешки гладъ и мостчето, въ обетования Троянъ войска, въ всѣко село башибоззци, въ търновско горятъ манастиритѣ; е добре? — орелъ не бѣхъ, да прехвръкна надъ всичли тия ужаси и да влѣза въ християнскитѣ земи: Ромъния и Сърбия.

И така, жицата на всѣка по-нататъшна надежда бѣше прекѫсната, радостьтъ, че съмъ преплавалъ старо-планинския океанъ бѣ минутна. Въ това разбито състояние мръднахъ отъ точката, дето се разговаряхме съ Доча, и безсъзнателно потънахъ въ близкия лонгузлукъ. Тукъ моята глава се пука нѣколко часа да крои и решава нови планове, които се въртѣха все около душицата. Да гоня сръбската граница по върха на планината едвали бѣше мислимо, защото, ако за едно разстояние отъ 6 часа (Тетевенъ — Троянъ) употрѣбихъ цѣли 7 деня, до сръбската граница ми трѣбваха най-малко 70 деня. Да слѣза въ полето и да се впусна къмъ Дунава, бѣше двойна глупость. Освенъ това, въ тия разбъркани времена — така лесно ли се минаваше тихия бѣлъ Дунавъ? Заради това, азъ решихъ да се върна пакъ назадъ, въ Тракия, но не край мостчето. Тамъ наблизо, около 2—3 часа разстояние се намира така наречената Троянска пѫтека, за която азъ се лъжехъ да мисля, че е лесно да се достигне по върха на планината. Като слѣза по тая пѫтека около Карлово или Сопотъ, ще се мѫча презъ нивитѣ да отида до Пловдивъ и оттамъ съ железницата, съ помощьта на познайници, да отида пакъ при благодетеля си, Р. Ивановъ, въ Харманлий. Разбира се, че всичко това бѣше осѫществимо само въ въображението.

Но преди да се впусна къмъ въображаемата Троянска пѫтека, преди да потъна въ мъгливитѣ върхове на Мара-Гедия, намѣрихъ за необходимо да се нахраня поне единъ пѫть съ обикновена човѣшка храна. Инакъ, краката не държаха вече, отъ двата кукуруза бѣха останали само нѣколко зърна, а и треска ме посгърчваше отвреме-навреме. Разбира се, пакъ трѣбваше да похлопамъ за храна на нѣкоя овчарска врата, но това трѣбваше да стане на мръкване, нощьта трѣбваше да бѫде наблизо, така че, когато ме нагъне потерята — да мога да се скрия. Макаръ че тоя день слънцето бѣше блокирано отъ мрачни облаци, макаръ да нѣмахъ и часовникъ, но отъ рева на говедата, отъ задимяването на селскитѣ кумини въ колибитѣ Гранчери, ставаше явно, че икиндия е вече минало. По тая причина, азъ се приготвихъ вече да поискамъ ауденция при нѣкой овчарь, дебнѣхъ като хищно животно изъ краищата на гората. Мѣстностьта, въ която се нами-

рахъ, не бѣше вече планински край, нѣмаше ония гжсталац
непроходими долини, на всѣки десетина крачки имаше тѣсни
течки, проправени отъ селския добитъкъ. Покрай многото др
овчари, които преминаха около ми, повечето малки момчета, п
влѣче вниманието ми едно отъ тѣхъ, което пѣеше и играе
подиръ овчицитѣ си, а устата му не млъкваха да говори само
себе си.

— Пасохте, пасохте цѣлъ день, още не можете да се
ядете. Азъ съмъ ялъ само единъ пжть презъ цѣлия день, и п
не ми е гладно — говорѣше то на своето стадо и подскача
ту на единъ, ту на другъ кракъ.

— Утре не е петъкъ като днесъ, благо се яде... Мама
стане рано, ще издои двѣтѣ кози и чипищчето съ кривитѣ рога,
които вълкътъ изяде яренцетата, и ще ни направи попара — п
дължаваше то.

Станахъ отъ мѣстото си и тръгнахъ бързо-бързо къмъ т
овчарче, за да покажа, че ида ужъ отдалечъ. То се вцеп
на мѣстото си отъ моето появяване, най-вече, разбира се,
гражданскитѣ ми дрехи, които сж рѣдкость по тия страни, а о
бено въ гората. И предъ това дете азъ бѣхъ принуденъ да лъ
не собствено за него, а за общественото мнение въ селото, ко
навѣрно щѣше да се научи още вечерьта, че се явилъ так
човѣкъ. Казахъ му азъ, че съмъ царски човѣкъ, че имамъ д
гари въ Балкана, дошли сме да избираме дървета за мостъ, ко
ще правимъ въ Троянъ, на рѣка Осъмъ. А искането на хлѣ
бѣше като второстепена нужда. „Понеже бързахъ да стигна д
гаритѣ си, които отивали въ Троянъ, искамъ малко хлѣбъ да
подкрепя". Две-три глави лучецъ, малко солчица и една к
хлѣбъ, да я глътнешъ на два пжти, се намираха въ торбичк
на младото овчарче. Па и другояче не можеше да бжде; х
бътъ е въ изобилие у овчаритѣ само зарань, а не и вечерь.

— До преди единъ часъ имахъ повече хлѣбъ, но го дад
на палетата — говорѣше за извинение овчарчето и туряше
моитѣ разтреперани ржце едно-друго.

Следъ това то развърза своята кърпица съ сольта, която
искаше да ми даде, държеше я въ ржце подъ ямурлука си
не я мокри дъждътъ, а азъ си топѣхъ и гълтахъ. Никакви
нататъшни обяснения не последваха помежду ни, отъ които и н
маше нужда.

— Ей, Иване! Какъвъ е човѣкътъ, комуто давашъ хлѣбъ?
изрева въ това време непознатъ човѣкъ около насъ, отъ гл
на когото се вкаменихъ, а овчарчето трепна.

И двама дигнахме глави. Непознатиятъ, който викаше,
бѣше спрѣлъ край единъ гжсталакъ, горе въ баира, на разтоян
300—400 крачки. Той бѣше българинъ, съ голѣмъ калпакъ
главата и съ брадва, турена на лѣвата му ржка. Забитъ ка
колъ, той чакаше на едно мѣсто да му се отговори на пър
въпросъ, сякашъ нарочно бѣ дошелъ за това. Азъ замръзна
още повече отъ неговата взискателна позиция, а овчарчето, с
снено отъ моето присжтствие въ качеството си на „царски
вѣкъ", ме гледаше въпросително и нищо не отговаряше на

витвача, който билъ território неговъ съселянинъ и когото той казва Петко, въ отговоръ на запитването ми.

— Защо мълчишъ, бе кучи сине? — какъвъ човѣкъ стои при тебе? — попита втори пжть Петко, десеть пжти още по-дързостно.

Намѣсто овчарчето, азъ отговорихъ, че съмъ човѣкъ... ходя по работата си и пр. Отговорихъ азъ, но така неудовлетворително, така малодушно и заплетено, че на Петка повече и не му трѣбваше. Възможно ли е въ подобни минути да си преправишъ гласа, да държишъ високо своето чело и да направишъ да се не познае, че гърлото ти е сухо като буренъ? Вмѣсто отговоръ, непознатиятъ Петко, който се виждаше, че отива къмъ планината, връща се като вихрушка къмъ селото. Азъ отъ своя страна, като грабнахъ солчицата отъ ржцетѣ на зачуденото момче, въ качеството си на „царски човѣкъ“, такъвъ бѣгъ му ударихъ къмъ ближната долина, че шумата му се видѣше каточе бѣше писана на картина. Петко бѣга къмъ село, азъ бѣгамъ къмъ долината, а овчарчето, което остана по срѣдата, помисли, погледа, па като му удари и то единъ бѣгъ, кжсата му ферджичка взе изотзадъ хоризонтално положение, каточе нѣкой да я опъваше нарочно. Овчицитѣ му вирнаха глави, заблѣха въ единъ гласъ, па търтиха подире му, кучета лавнаха, дигна се цѣла олелия...

Извихъ врата си да погледна къмъ Петка, но де Петка? Той дошълъ на половина пжть до селото Грънчарски колиби, само калпакътъ му отвреме-навреме се мержделѣе презъ гората, каточе хвърка доганче. Нѣмаше вече никакво съмнение, че Петко отива да ме предаде въ селото. Моитѣ опънати дрехи и бѣлитѣ ми навуща бѣха въ състояние да увѣрятъ всѣкиго, макаръ и отдалечъ, че не съмъ чистъ човѣкъ, не съмъ тръгналъ по свой гечинмекъ. Още по-силно припнахъ азъ изъ гората да си търся прибѣжище, да се скрия отъ приближаващата опасность. Но напусто! Голѣмата планина и гжстата гора бѣха много далечъ отъ това мѣсто, както вече казахъ. Околната гора се състоеше отъ малки габърови дръвчета и храсти, въ които само сивиятъ заякъ можеше да бжде безопасенъ, а не и човѣкъ съ черно палто, съ сиви гащи и бѣли навуи. Подъ десетина шумки лѣгахъ и ставахъ, но всѣкжде ми се струваше, че ще бжда виденъ, ни едно мѣсто не ми се харесваше; а студената поть капе ли, капе отъ юнашко чело!... Додето се скитахъ отъ шумка на шумка да си търся мѣсто, ехото на две пушки, които изгърмѣха въ селото една подиръ друга, се отекна въ околностьта, заедно съ кучешкия лай, който ги последва. Гласътъ на тия две пушки имаше много общо съ моята сждба. Той известяваше на потерята да стане на кракъ да се събира, че работата е сериозна. Моитѣ крака се преплетоха окончателно, принуденъ бѣхъ да се сложа на едно мѣсто, легналъ по очитѣ си.

Не се изминаха десеть минути откакъ изгърмѣха пушкитѣ, когато всичко досега бѣше предположение, стана на дѣло. Отъ къмъ селото се подаде черенъ облакъ отъ хора, заптии, башибозуци и наши братя българи. Заптиитѣ и башибозуцитѣ стискаха въ ржцетѣ си своитѣ шишенета, а братята селяни бѣха

въоржжени само съ брадви, които носѣха на раменетѣ си. Първитѣ вървѣха по краищата на гората, съ обърнати къмъ нея пушки, а вторитѣ навлизаха вжтре въ шумата, следъ като получиха отъ своитѣ господари нужнитѣ наставления. Тия наставления азъ можахъ да ги чуя, защото се даваха съ високъ гласъ. Потерята посрещна най-напредъ младото овчарче, което обсипа съ хиляди въпроси заради мене; а после хукна като вихрушка нагоре възъ планината.

— Тамамъ, щомъ е нѣмалъ оржжие *), азъ ще го разсѣка съ брадвата си, още съ първо виждане — говорѣше единъ калпаклия, съ цель, види се, да препоржча себе си.

— Докато ти подигнешъ своята брадва, двата куршума отъ моето шишене ще се залепятъ въ гърдитѣ му — отговори единъ помакъ, думитѣ на когото ме накараха да потреперя.

Азъ и тукъ нѣма да кажа, „че кръвьта ми кипна", че се заловихъ за оржжие да отмъщавамъ. Най-напредъ се разпоредихъ да скрия подъ падналитѣ листи дългата си пловдивска кама, отъ която нѣмахъ нужда и съ която, намѣсто да се защитя, щѣхъ да си нанеса вреда. Вѣрвахъ, че башибозуцитѣ, въ присжтствието на заптии и българи, нѣма да ме убиятъ, а като не се намѣрѣше отгоре ми оржжие, имаше надежда за спасение отъ бесилката. На сжщото мѣсто заровихъ писмата си съ неблагонадежно съдържание и всичко бунтовническо каквото имахъ отгоре си. Атестатътъ, който имахъ отъ желѣзницата, тескерето на приятеля си, Н. Табаковъ, което ме спаси въ Пловдивъ и отъ което мислѣхъ, че ще имамъ пакъ полза, и едно родителско писмо — оставихъ при себе си. Съ тия последнитѣ документи щѣхъ да увѣрявамъ правителството, че съмъ билъ нѣкога вѣренъ царски поданникъ. Отъ страна на махмурлиитѣ аги се слушаха викове, крѣсъци, псувни съ турско благозвучие, заканване за жестоко отмъщение, че моето появяване станало причина да ги обезпокои, защото, когато имъ известили, токущо били седнали да вечерятъ.

— Тоя денсизинъ не е самъ! Той има и другари, но самъ се е явилъ при копилето — говорѣше единъ.

— Прехвърли той вече къмъ голѣмия Балканъ — възрази други безнадежно.

Между това, стжпкитѣ на нѣкои отъ потерята и слухтенето имъ, вследствие на бѣгането, захванаха да се чуватъ по-наблизо. Азъ се свивахъ подъ шумака съ лицето къмъ земята и стискахъ очитѣ си безсъзнателно, ужъ за по-скрито. Мисля, че „Богородице дево" и „Вѣрую" бѣха прочетени по нѣколко пжти, така сжщо безсъзнателно. Шумакатъ, или по-добре гжсталакътъ, въ който се бѣхъ прикомандировалъ, се намираше между две тѣсни пжтечки, колкото една стжпка, проработени отъ овцетѣ. Изъ тия пжтечки, до които бѣхъ около 7—8 крачки наблизо, може да преминаха до десетина души отъ потерята, българи и турци, на връщане и отиване. За невѣрване е дори, че никой отъ тѣхъ не можа

---

*) Отъ оржжието ми бѣше останала само една кама, която висѣше подъ дрехата ми.

да ме зърне, ни едно отъ двайсеттѣ тия наблюдателни очи не ме съгледа. На два-три пжти азъ се наканвахъ да подигна заклетата си бунтовническа глава, съ цель да предвардя куршума и да кажа: „тукъ съмъ, аларъ!" Най-главното условие, което ме спаси отъ очитѣ на потерята въ тая крастава горичка, бѣше нощната тъмнина. Часътъ може да бѣше 12 по турски, когато се показа потерята. Додето тя ходи при овчарчето, додето ме достигна, захвана да притъмнява. И така, азъ бѣхъ спасенъ и сега за нѣколко часа, нѣщо, което и самъ не можехъ да повѣрвамъ.

V

Мрачната балканска нощь се захлупи вече съ всичкото си величие на ужасъ и страхотия. Потерята взе вече да се връща къмъ селото Грънчарски колиби, думитѣ: язъкъ, отървахме комитата," се произнасяха отъ мнозина. Скоро цѣлата околность утихна, настана гробна тишина, която се нарушаваше само отъ фученето на стария Балканъ и отъ лаенето на селскитѣ кучета, които показваха по-вѣрно отъ барометъръ, че въ селото има движение. Нощьта бѣ тъмна като въ рогъ, ситенъ дъждецъ почна да вали, чернитѣ мрачни облаци, които висѣха като полюлеи въ въздуха твърде низко, вървѣха машинално къмъ северъ. Ужасъ и страшна страхотия дишаше всичко наоколо, човѣшката натура се усѣщаше слаба да се бори съ тия природни явления. Отъ една страна: ятаганъ и куршумъ, а отъ друга — гладъ, среща съ вълци, долини и урви — пълна неизвестность. Планината, къмъ която предполагахъ пакъ да се върна, ревѣше диво и глухо, студени тръпки ме побиваха само като дигнѣхъ очи да я погледна. Страшно навсѣкжде, нѣма изходъ и отъ четиритѣ страни! А трѣбваше да се върви, потерята на другия день щѣше да бжде петь пжти по-многобройна. Два часа бѣха минали откакъ се върна потерята, откакто мръкна, а азъ не смѣехъ още да се мръдна отъ мѣстото си, бояхъ се да не сж оставени хора по пжтечкитѣ да пазятъ. Следъ като вече се уморихъ да се услушвамъ, изправихъ се полекичка на крака и потеглихъ на пжть къмъ планината. Но върви ли се? — Краката и другитѣ органи, които седемь деня не бѣха си доядали и доспивали — се отказватъ да служатъ. Вървѣхъ къмъ планината, но едно обстоятелство забравихъ да взема предъ видъ видъ, а именно: какво щѣхъ да ямъ, додето изпъпля на върха и додето слѣза въ тракийското поле? Докато се борѣхъ съ тази страшна необходимость, ето че наpеде ми свѣти огънь, блѣятъ овце, джавка едно пале, лениво и безцелно. Това бѣ овчарска колиба; тя се намираше на половинъ часъ растояние отъ мѣстото, дето ме видѣ потерята; тя принадлежеше на нѣкойси Стойко, родомъ отъ селото, който, по причина че билъ скаранъ съ жена си, отъ нѣколко години насамъ не отивалъ въ кжщата си, а живѣелъ въ планината, при овцетѣ си, тамъ спѣлъ и ялъ. Тия подробности научихъ отъ младото овчарче. Разбира се, не безъ предварителни изпитвания отидохъ въ тая колиба. Овце блѣятъ, кучета лаятъ, но кой ги слуша? —

Имахъ случая да чуя и видя азъ подобни овце и кучета на Етрополската планина, но не по-малко имахъ злочестината да видя и чуя и куршумитѣ, които писнаха изъ устата на тия овце!

— Хю! какво сте се разлаяли още отъ вечерь? Ха на ятакъ! — чухъ азъ гласа на овчаря, който излѣзе край кошарата, дето лаеха псетата (овчарскитѣ кучета се познаватъ кога лаятъ на човѣкъ), да види що е, повече отъ страхъ, може би, да не сж нѣкои башибозуци, на които ще опита юмруцитѣ, че не ги е отбранилъ отъ кучетата.

Следъ нѣколко минути вече стояхъ около голѣмия огънь лице срещу лице, съ човѣкъ отъ срѣдна възрасть, съ сухо продълговато лице, съ малки сиви очи, хлътнали въ главата му. Той бѣше бачо Стойко, за когото загатнахъ по-горе. Господь да дава животъ и здраве на бача Стойка, който ме прие подъ своята скромна стрѣха не като бунтовникъ, а като сиромахъ, изпадналъ човѣкъ. Забележително бѣ това, че той не ме попита дори съ първо виждане отде ида и какъ съмъ попадналъ по това време на неговото огнище, каточе не знаеше нищо за сжществуването на комитаджилъка. Понеже нѣмаше готовъ хлѣбъ, той подпретна скути да замѣси тънка питка, а азъ се грѣяхъ около огъня и побутвахъ главнитѣ да стане по-скоро.

— А бе ти ли подплаши нашитѣ аги тая вечерь? — попита той най-после съвсемъ незаинтересуванъ въ това дѣло. — Пай че тичаха, Господь да ги убие, сякашъ че гонѣха заякъ.

Питката се бѣше опекла вече отъ едната страна, малко оставаше още да се допече, черното котелче съ бѣло млѣко вече зеѣше напреде ми, въ което азъ отвреме-навреме потапяхъ единия си пръстъ — когато плетътъ на кошарата приплющѣ. Подплашенитѣ овце търтиха да бѣгатъ и малко остана да влѣзатъ въ колибата, кучетата, които се занимаваха още съ мене, изново лавнаха и се преядоха, шумъ и тропотъ отъ човѣшки стжпки се чуха!... Азъ замръзнахъ на мѣстото си, забравихъ себе си — и езикъ и умъ онѣмѣха... Отъ своя страна, бачо Стойко скочи на крака и, безъ да ме погледне дори, насочи главата си изъ колибата.

— На мѣстото си, пезевенкъ; ей сега ще те катурна! Бесъмчоджукларъ! пушкитѣ на тетикъ! Забикаляйте! Давранма!.. — изреваха отвънъ нѣколко гласа на турски езикъ, които ме произаха като съ куршумъ.

Бачо Стойко се върна заднишкомъ въ колибата и се сви до вратата, полумъртъвъ. Помня само, че ченето му започна да трака като кога коватъ воденица. Азъ очаквахъ отъ минута на минута да получа наградата си състояща се отъ нѣколко куршума.

— Предай се, душманино! — извика втори пжть външната команда, строго и грубо, безъ да се види нѣкой въ тъмнината. Всичко се свърши вече..

Отговорихъ, че не съмъ опасенъ човѣкъ, нѣмамъ върху си никакво оржжие *), готовъ съмъ да се предамъ, за което помо-

*) Единственото си оржжие — камата, азъ оставихъ още вечерьта въ шумата, защото въ тъмнината не можахъ да я намѣря.

лихъ и бача Стойка да засвидетелствува отъ своя страна. Вмѣсто отговоръ, командата заповѣда на бача Стойка да излѣзе навънъ при тѣхъ, а азъ останахъ самъ при голѣмия огънь, обърнатъ съ гърдитѣ срещу вратата. Сега вече си помислихъ, че ще ме гърмятъ, стиснахъ очитѣ си, ужъ да не гледамъ когато свѣтнатъ пушкитѣ.

— Клекни на колѣне! — извикаха непознатитѣ. Азъ се покорихъ.

— Съблѣчи горната си дреха! — повториха тѣ. Азъ направихъ сѫщото.

— Дигни си ржцетѣ нагоре! — потретиха тѣ. Азъ заприличахъ на разпятие Христово — най-сгодна позиция за куршуми.

— Да не си мръдналъ — извикаха за последенъ пжть непознатитѣ и четирма души наскачаха като вихрушка въ колибата, прескочиха огъня и се налепиха наоколо ми!

Който е следилъ дотукъ разказа ми, той е увѣренъ че нападателитѣ не сж други никои, освенъ кръвопийци башибозуци. Не. Така мислѣхъ и азъ, но като се подадоха поменатитѣ четирма души, отъ вратата намѣсто вити гъжви, намѣсто бѣлочирени ятагани и изтрити шишенета, азъ видѣхъ рунтави калпаци, брадви съ широки острила и една дебела дрѣновица. Тѣ бѣха наши православни братя, българи, християни, селяни, родомъ отъ Грънчарски колиби! Чакъ когато стиснаха тѣ моитѣ неджгави членове съ своитѣ костеливи панчи, проговориха на отечествения ни езикъ. — „Бѣгашъ а? Куче краставо!" — каза единъ отъ тѣхъ и, като хвана двѣтѣ ми ржце, които изви и събра на гърба ми, стжпи съ желѣзното си колѣно отгоре ми. Азъ се прегънахъ като празенъ чувалъ.

— Развързвай му пояса, да му вържемъ ржцетѣ — обади се втори.

Азъ поискахъ милость отъ християнскитѣ башибозуци, като имъ казахъ „братя."

— Братъ ли? Такъвъ братъ, като тебе, който е излѣзълъ да хвърля пушка на царя, ние не искаме да имаме — отговориха двамата; а третиятъ ми цапна една плесница по страната, защото съмъ противоречалъ.

Въ разстояние на две минути азъ бѣхъ вързанъ, но така ревностно, че гърдитѣ ми бѣха изпжкнали напредъ. Радость и тържество блещѣше по лицата на победителитѣ.

— Бей, комшу, ти наистина си билъ пророкъ — каза единъ отъ тѣхъ на другаря си.

— Щомъ азъ чухъ отъ момчето, че той ялъ лукъ, намѣсто хлѣбъ, отведнъжъ се усѣтихъ, че додето не се нахрани, нѣма да поеме голѣмия Балканъ — отговори пророкътъ.

Азъ можахъ да разбера отъ тѣхнитѣ думи, че тѣ били съ потерята отъ вечерьта; но когато тя се върнала въ селото, тѣ, по собствено свое желание, отъ ревность, останали да пообиколятъ още наоколо, а най-вече ближнитѣ овчарски колиби. Когато лавнали кучетата на бачо Стойковата колиба, тѣ се усъмнили и дошли да видятъ що е.

— Скоро единъ отъ насъ да се затече въ село, да извести каква е работата, защото аскерътъ прие заповѣдь да излѣзе тая нощь въ планината. Трѣбва да направимъ това добро, за да не се мжчатъ хората напусто (редовната войска, която се намираше по онова време въ с. Шипково и която щѣла да излѣзе, подиръ моето появяване, въ планината).

Единъ отъ четирмата души замина. Не си направихъ трудъ дори да моля за освобождение, защото виждахъ съ какви хора имамъ работа. Независимо обаче отъ това, когато захванахъ да говоря, малко-помалко тримата приятели захванаха да вяематъ по-човѣчески образъ. Особено единъ отъ тѣхъ, който до това време повече мълчеше и все менъ гледаше, въздъхна и каза: — „Съ тоя сиромахъ ние си запалихме такава свѣщь, която ще гори и на синове и на унуци." Следъ това всички захванаха да съжаляватъ за младинитѣ ми, но главната имъ цель била повече користолюбива. Когато излѣзохме навънъ въ тъмнината и тръгнахме къмъ селото, тѣ събраха главитѣ си на купъ и си казаха нѣщо тайно, отъ което азъ можахъ да чуя само тая фраза: „Все не е празенъ той." После ме спрѣха на пжтя и ме попитаха нѣмамъ ли отгоре си пари.

— По-добре, дай ги на насъ да те споменаваме, отколкото да ги вэематъ к у ч е т а т а, — казаха тѣ съ братско съчувствие.

Азъ имахъ при себе си десетина лири, останали случайно въ джоба ми отъ времето на царуването ни; но не имъ ги дадохъ. По-благодаренъ бѣхъ да ги дамъ на к у ч е т а т а, които щѣха да ми дадатъ срѣщу техъ поне малко тютюнъ.

Наближаваше срѣднощь, когато оставихме колибата на уплашения бачо Стойко и тръгнахме къмъ селото. Заклехъ се нѣколко пжти предъ тримата вѣрни раи, че бачо Стойко е невиненъ, че той ме прие въ колибата си съ условие, че ще извести отпосле въ селото, че азъ съмъ го заплашилъ, за което ги молѣхъ да кажатъ дето трѣбва. Единъ отъ тримата вървѣше напредъ, а двамата ме държаха за ржцетѣ съ по едната си ржка, а съ другата носѣха своитѣ брадви. Нощьта бѣ тъмна като биволъ, а дъждътъ валѣше като презъ сито. Едно само азъ се молѣхъ на своитѣ господари: да не ме завеждатъ при башибозуцитѣ, които ще ме смажатъ отъ бой, а да ме теслимятъ на чорбаджиитѣ.

— Това направяме; всинца сме християни, дето се е казало — отговориха тѣ. — Ще те оставимъ на чорбаджията, той ще те пази, той ще те заведе утре въ Троянъ.

Подиръ половинъ часъ вървене стигнахме до рѣката (Бѣли Осъмъ), покрай която е селото Грънчарски кобили. То бѣше обиколено отъ стража, състояща се изключително отъ българи, тако сжщо въоржжени съ сопи и брадви. Тѣ питаха отдалечъ: „кой иде?"

— Приближете се и го вижте кой е, отговориха моитѣ приятели горделиво на своитѣ съселяни и следъ малко тия последнитѣ се трупаха наоколо ни да ме гледатъ въ тъмнината.

Влѣзохме въ селото. Вжтре царуваше такава гробна тишина, каточе черната чума бѣше шетала изъ него. Ни гласъ човѣшки, ни свѣтлинка презъ нѣкой разтрогъ, ни огънь имаше да свѣти

нѣкжде. Само на едно мѣсто чухме като изрева едно малко дете, каточе бѣ закопано въ земята. Колкото за кучетата, тѣ не спѣха. Изъ улицитѣ бѣ такава голѣма каль, каточе тъпчеха пръщини. Доближихме се до една низка, но доволно голѣма кжща, притежательтъ на която трѣбва да е билъ или селски капзамалинъ, или нѣколко години наредъ — чорбаджия. До стжлбата на тая кжща пазѣше стражаринъ, но не вече калпаклия, въоржженъ съ брадва и дрѣновица, а башибозукъ съ оржжие. Тоя последниятъ, споредъ както му е редътъ, се обади та попита що сме за хора, на което питане българитѣ отговориха: „Ваши".

— Водимъ ви твърде скжпъ гостъ — прибавиха тѣ съ рабски унизителенъ гласъ.

— Бре! Какъ смѣешъ! — изрева стражаринътъ, щомъ се увѣри що за човѣкъ съмъ, и ме хласна въ гърдитѣ съ дръжката на пушката си. — Дръжте да му отрѣжа главата ей сега като на пиле — прибави той и скръцна съ зжби.

Слѣзохме по стълбитѣ въ долния катъ на зданието, а стражаринътъ си остана до вратата. Въ стаята, въ която влѣзохме, блещукаше такава слаба свѣтлина отъ накладения огънь, че нищо опредѣлено не можеше да се види отъ находящитѣ се вжтре предмети. Освенъ това облакъ мъгла отъ тютюневъ димъ, произведенъ още отъ вечерьта, пълнѣше горнитѣ слоеве на стаичката и висѣше хоризонтално, като тънка, прозрачна завеса. Тоя димъ показваше най-нагледно, че посетителитѣ сж били многобройни. Българитѣ притвориха вратата полекичка и се спрѣха изправени до стената, като ме взеха помежду си. Тѣ мълчеха, мълчахъ и азъ, мълчеше всичко наоколо, а тишината се нарушаваше само отъ хъркане на заспали хора. И действително, не следъ много маяне, картината се нарисува напреде ни сама по себе си. Азъ видѣхъ, че стаята бѣше пълна съ заспали башибозуци, повечето отъ които бѣха си припекли боситѣ табани на огъня, турени единъ до други, което е страсть у турцитѣ. Тѣ всички спѣха, спокойни и защитени отъ многобройнитѣ вънкашни стражи, за което бѣха употрѣбени всички българи отъ селото. По тая причина именно, нашето влизане стана съвсемъ незабелязано. Ножоветѣ и пищовитѣ на заспалитѣ, които тѣ не бѣха извадили отъ кръстоветѣ си, стърчеха нагоре като гробища. Тѣхнитѣ подкривени и развалени чалми покриваха лицата имъ до половина.

Сега азъ разбрахъ напълно, че моитѣ трима българи сж ме лъгали, като ми обещаваха изъ пжтя, че ще ме отведатъ въ дома на селския чорбаджия. Тѣ, макаръ и победители, до известна степень, пакъ нѣмаха смѣлостьта да разбудятъ заспалитѣ аги, страхъ ги бѣше да не опитатъ по вѣрноподанническитѣ си плещи голитѣ ятагани, та затова не смѣеха да си поематъ дъха. Случайно, обаче, се пробуди единъ отъ спящитѣ, който изново щѣше да заспи, ако тримата вѣрни не се обадиха твърде деликатно и предпазливо:

— Ефендимъ, ставейте! комита се хвана — казаха тѣ.

Още на минутата нѣколко голѣми чалми се подигнаха и почнаха да разтриватъ полуотворенитѣ си очи.

— Обади се още единъ пжть, да те разбератъ — прошепна единъ отъ тримата българи на своитѣ другари съ твърде нисъкъ гласъ.

— Аларъ, дойдохме да ви теслимимъ хванатия комита — повтори сжщиятъ българинъ.

Чалмитѣ се сбутаха единъ други. Единъ отъ тѣхъ се доближи до огъня, грабна една разпалена главня, раздуха я и, като се приближи до менъ, опрѣ я въ лицето ми, да ме разгледа добре. Следъ това той ми удари такава една плесница, отъ която бунтовническиятъ ми калпакъ дълго време хвърча изъ стаята, въ видъ на захвърленъ обржчъ. Отъ произнесенитѣ псувни и други стълкновения всички заспали се пробудиха и запалиха малкото кандилце.

— А бе още гледате ли го! Настрана всички, да му строша гръдната кость — възрази другъ единъ, разчепканитѣ мустаци на когото приличаха на изгорѣла козина, като похвана въ сжщото време и пищова си.

— Скоро отрѣжи му главата, бе аратликъ, и утре рано, додето командиръ-паша не си е запалилъ още чибука, да я побиемъ предъ чадъра му! — обади се трети.

А тримата „вѣрни" плуваха въ областьта на победата. Тѣ се напредварваха единъ презъ другъ да разправятъ по кой начинъ ме хванали, при все че никой не ги питаше. Беднитѣ, тѣ дори не получиха и по едно аферимъ! До това време азъ още не бѣхъ се обадилъ да кажа ни черно, ни бѣло, понеже не се знаехъ още по кое небе се намирамъ, мислѣхъ, че всичко е излишно, па и нѣма кой да ме запита за нѣщо, да му отговоря, защото шамаритѣ още не бѣха престанали. Но, отъ друга страна, като знаехъ, че колкото повече човѣкъ мълчи предъ турцитѣ и имъ се представлява за сериозенъ, толкова по-много ги е гнѣвъ, че ужъ отъ злоба и ненавистъ прави това, решихъ да имъ се обадя. Нарекохъ ги аларъ и бейлеръ, казахъ имъ, че познавамъ тѣхното благородство, че се боехъ додето бѣхъ въ гората, а не и сега, когато се намирамъ теслимъ на бабаитскитѣ имъ ржце; изявихъ съмнение, че тѣхнитѣ ножове нѣма никой пжть да се оцапатъ въ кръвьта като на менъ нищоженъ човѣкъ, и най-после припаднахъ на тѣхния османлийски мерхаметъ, да ми дадатъ цигора тютюнъ и кора хлѣбъ, защото отъ петнадесеть деня трева паса. Тая върволица отъ думи за милость азъ изказахъ на такъвъ простъ турски езикъ, съ такива акценти, че ми липсваше само едно мерхаба. Произведеното впечатление бѣ на моя страна. Свършилъ-несвършилъ, четири-петь тютюневи кесии нападаха въ краката ми, и дори думата буюръ (заповѣдай) се произнесе отъ едного съ половинъ уста. А башибозукътъ, който ми плесна най-напредъ плесница, самъ ми направи една цигара, която ми подаде въ ржката.

— Скоро едно парче хлѣбъ да намѣрите изъ село — казаха тѣ на българитѣ.

— Чудно нѣщо! Вчера да бѣхъ умрѣлъ, не щѣхъ да зная, че и комититѣ говорятъ нашия езикъ — каза единъ отъ баши-

зуцитѣ. — Азъ мислѣхъ, че, освенъ московски, тѣ не знаятъ угъ езикъ.*)

— Има два вида комити: еднитѣ сж ерлии (мѣстни), а дру-тѣ сж хора на московския кяфиринъ — отговори другъ единъ шибозукъ съ такава самоувѣреность, че никой отъ другаритѣ не счете за нужно да възразява.

Малко-помалко ние захванахме вече да стжпваме на ком-йска почва, когато вратата, въ която влѣзохме, се блъсна бързо сърдититѣ физиономии на двама души, съ пушки на рамо, се вѣтлиха отъ слабата свѣтлина на кандилцето. Единиятъ отъ хъ бѣше заптийски чаушинъ — червенитѣ ширити на ржкава го показваха, а другиятъ — простъ ага, съ бѣла брада, върху мата на когото свободно можеше да седне единъ абаджийски лфа. Тѣ почетоха своитѣ другари съ по едно небрежно се-мъ алекимъ и застанаха напреде ми, каточе имъ бѣхъ знайникъ. Виждаше се работата, че ме знаяха вече, а мокритѣ ъ дрехи показваха, че идатъ отъ работа.

— Хей, душманъ-гяуръ, хей! Честитъ си билъ, че не те на-рихме ние въ гората; а то твоята глава отдавна щѣше да се дри на нѣкой колъ — каза старецътъ башибозукъ.

— Хлѣбъ не ни оставя да ядемъ тая вечерь, пезевенгиноолу прибави заптийскиятъ чаушинъ и два черни зжба се показаха жду устнитѣ му.

— Ние тукъ нѣмаме работа — повтори старецътъ. — Да ѐмъ горе, па тамъ ще те науча азъ тебе какъ се прави коми-джилъкъ — каза той, като се обръщаше къмъ мене.

Виждаше се работата, че тия двама души, чаушинътъ и ста-цътъ, бѣха нѣщо като главатари на по-първитѣ башибозуци. Бъл-ритѣ, които още ме държаха по това време, чаушинътъ ги зблъска и взе пояса отъ ржцетѣ имъ. И българитѣ, и башибо-цитѣ останаха на мѣстата си, а само ние трима излѣзохме на-нъ. Азъ треперѣхъ отъ тая таинствена постжпка на чаушина и ареца; усѣщахъ, че тѣхната цель не е добра, че ще се яде бо-тъ бой тая нощь и други още мжки. Спрѣхме се до една ижна кжща и се покачихме по тѣснитѣ стълби. Стаята, въ ято влѣзохме най-напредъ, бѣше пълна съ топълъ хлѣбъ и уги башибозушки провизии, приятната миризма на които не мо-еше да произведе оня апетитъ, по причина на неизвестностьта моята сждба. Тя се освѣтляваше само отъ малко газениче, но омъ домовладиката прие гоститѣ, разпореди се да донесатъ це една лоена свѣщь.

— Видѣ ли какъ лесно измамихме тия кучета да веземемъ ко-тата отъ ржцетѣ имъ? — каза башибозушкиятъ главатарь на ушина.

— Добре, че сварихме да дойдемъ съ време, тѣ още по ѣднощь щѣха да го закаратъ въ Троянъ, безъ наше знание, да ематъ бакшиша.

---

*) Освенъ Каблешкова, азъ бѣхъ първиятъ комита, хванатъ отъ пра-телството по тия мѣста, та затова башибозуцитѣ не знаеха още навѣрно за хора сж тия комити.

Кучета, тѣ наричаха своитѣ другари- башибозуци, при които бѣхъ заведенъ най-напредъ, което не малко ме зачуди.

— А ти, чоджумъ, бжди рахатъ; недѣй се сакълдисва отъ никого! Царьтъ е милостивъ; кажи си само онова, за което ще те питаме, па гледай си кефа — каза чаушинътъ, като ме тупаше по гърба.

Азъ не можехъ да повѣрвамъ изъ единъ пжть, че слушамъ въ действителность тия отечески наставления отъ устата на едно заптие, което говори съ комита, заклетъ свой врагъ. Азъ очаквахъ да чуя и видя съвсемъ противното; псувня, плесници, жестоки изпити, изтезания и други отъ подобенъ родъ напълно заслужени мѣрки.

— Името ти, презимето ти, занаята ти, съ кой комитаджийски байракъ бѣше, какъвъ чинъ заемаше, колко заплата получаваше отъ чича си к о д ж а И в и н а (Русия), колко турци си заклалъ и пр. — трѣбва да ни го разкажешъ изтънко — каза старецътъ-башибозукъ. — Предъ насъ лъжата не минава. Я погледни! (тукъ той сочеше краищата на бѣлата си брада, което значеше у турцитѣ, че бѣлобрадъ човѣкъ е невъзможно да се излъже).

— Харижи го (бана башла) на менъ за половинъ часъ — възрази чаушинътъ. — Нека го оставимъ да направи една кевалтия (закуска), па тогава ще ни разкаже право, ако иска да се спаси. Ти, айолъ, искай каквото ти се яде — прибави той, като се обърна къмъ мене. — Азъ не приемамъ да кажешъ после: Мустанъ чаушъ (името му) ме остави гладенъ и жаденъ...

Азъ още мислѣхъ, че всесилниятъ чаушинъ се подиграва съ мене или пъкъ желае да ме предразположи да казвамъ и издавамъ каквото зная по комитски работи. Независимо отъ това, благодарихъ му на всѣка дума. Освенъ храна, вино, ракия и пр., тѣ заповѣдаха още на българитѣ, които не се забавиха да дойдатъ въ стаята, повече за да ме видятъ, като се преструваха че иматъ работа — да ми направятъ царвули.

— Той, лошъ или добъръ, счита се вашъ братъ — говорѣше Мустанъ чаушъ. — Заблуденъ и излъганъ, но за вашето добро е излѣзълъ да се труди, та затова трѣбва да го прегледате.

— Не го струваме кабулъ, ефенди — възрази домовладиката на кжщата — да считаме единъ царски душманинъ за нашъ братъ и приятель! Ние мразимъ комититѣ десеть пжти повече, отколкото вие, турцитѣ.

А наша скромность плуваше въ масло между тия препирни. Присжтствието на българитѣ, каквито и да бѣха тѣ, бѣше за мене още една гаранция, че тая нощь нѣма да има сериозенъ бой. Мнозина отъ тѣхъ, които нѣмаха достжпъ при агитѣ, подаваха своитѣ рунтави калпаци отъ вратата, да ме гледатъ. Всѣка моя дума, която казвахъ на турцитѣ, живо ги интересуваше. Въ това време при насъ влѣзе другъ единъ българинъ, твърде високъ на ръстъ, съ червено кръвено лице, човѣкъ на 35—40 годишна възрасть. Той влѣзе смѣло и дързостно, безъ никакво позволение отъ страна на агитѣ. Другитѣ българи, които влизаха *отъ по-напредъ*, повечето слугуваха или дохождаха за други ра-

боти, безъ да седнатъ, когато новодошлиятъ съ първо влизане зае мѣсто близо при турцитѣ. Най-напредъ азъ го помислихъ, че е селскиятъ чорбаджия, но охлузениятъ му калпакъ противоречеше на това предположение. Работата скоро се освѣтли, и азъ узнахъ, че напреде ми не стои никой другъ, освенъ моятъ предатель, който ме видѣ надвечерь при малкото момче и който се завтече да извести въ селото.

— Какъ си, аратликъ? Защо не ме почака при момчето, когато тръгнахъ къмъ тебе, а избѣга въ гората? Ти мислѣше, че ще се отървешъ? — каза предательтъ така спокойно и хладнокръвно, като да правѣхме пазърлъкъ за нѣкоя продажба.

Той се гордѣеше съ своя подвигъ. Седна близо до менъ като ядѣхъ хлѣбъ и започна да ме безпокои и закача съ разни думи. Най-напредъ ме нападна, че съмъ билъ човѣкъ безъ вѣра и безъ съвѣсть, защото съмъ ялъ мръсно (блажно) въ петъкъ; че свѣтътъ щѣлъ да пропадне като отъ насъ хора и др. такива.

— Малко остана, ефендимъ, да изтървемъ отъ ржцетѣ си тоя комита, ако случайно не бѣхъ го видѣлъ. Макаръ и отдалечъ, но щомъ му зърнахъ дрехитѣ, отъ единъ пжть ме преяде за сърдцето, сѣтихъ се, че тоя човѣкъ не е отъ чиститѣ — говорѣше той на турцитѣ, които обръщаха малко внимание на нашия разговоръ, защото си шепнѣха нѣщо тайно.

— Ей, пезевенкъ, всички българи да бѣха като тебе вѣрни, комититѣ ни единъ день не можеха да живѣятъ въ Балкана; но какво да се прави, че мнозина ги подържатъ — каза стариятъ турчинъ, който, виждаше се работата, неволно да отърва думата пезевенкъ, но и предательтъ нѣма дързостьта да го поправи.

— Но оттукъ нататъкъ не само че нѣма да ви предавамъ вече комититѣ, но и азъ съмъ намислилъ да стана такъвъ — каза предательтъ.

— Защо бе, Петко (името на предателя)? — попитаха зачудено и двамата турци.

— Защо? Вие знаете, — отговори Петко сърдито. — Тоя мръсникъ (т. е. наша скромность) комита ли е, или е нѣкой бей? Защо сте го оставили да се разполага заедно съ васъ, да прави кефъ съ вино и ракия, а не го вържете за врата о прозореца, като мечка, или да му ударите едни букаи на краката?

— Холамъ, Петко, остави го на мира. Следъ толкова мжки и гладуване по Балкана, нека си почине тая нощь, а утре ние ще ти направимъ кефа. Нали го виждашъ, че отъ мжки и неволи душа не е останала въ него? Колкото за букаи, което е въ реда си да ги туришъ на краката на единъ хапусъ, не можахме да намѣримъ — отговориха турцитѣ.

— Земете ги отъ мене, ей сега — отговори Петко и изскочи отъ вратата навънъ.

Следъ десетина минути той се върна ухиленъ, че сполучилъ да намѣри едни конски букаи, които удари на краката ми, още съ влизането си. Наближи вече полунощь и турцитѣ не се посвѣниха да покажатъ вратата на вѣрния Петка. Тѣ останаха сами и, като се наситиха вече на чернитѣ кафета и на цигаритѣ, които палѣха една подиръ друга, почнаха тънкия разпитъ.

Тѣ ме питаха най-много дали съмъ ималъ оржжие и пари и де съмъ ги скрилъ? Преди да почна да отворямъ, съставихъ си програма отъ лъжи и измислици, о които трѣбваше да се придържамъ и за въ бждеще, когато достигна до голѣмото добрутро. А да изповѣдамъ истината, както си е била, да кажа предъ двама най-долни агенти на правителството, че съмъ билъ бунтовникъ, ползата щѣше да бжде — най-напредъ дърво, а после бесилка. Следователно, решихъ да лъжа.

— Азъ съмъ, ефендимъ, човѣкъ отъ долна ржка, синъ на сиромашки родители, та по тая причина ходя отъ градъ на градъ за прехраната си — почнахъ изповѣдьта си предъ любопитнитѣ аги. Най-мжчно ми бѣше да разпредѣля времето отъ Заарското възстание до Панагюрското, всичко 8 месеца, за които не можехъ да засвиделствувамъ де именно съмъ живѣлъ изъ Турция. Второ, трѣбваше да скрия пребиването си на Търново-сейменската станция, дето ме знаяха всички. А ако кажехъ, че съмъ билъ вънъ отъ Турция, трѣбваше да докажа отде съмъ си взелъ пжтно тескере. Заради това казахъ, че въ разстояние на тия 8 месеца съмъ живѣлъ по станциитѣ отъ Одринъ до Цариградъ, тъй щото излизаше, че на всѣка станция съмъ се бавилъ най-много по две недѣли; а въ такъвъ случай дирята ми не можеше да се хване. Казвахъ, че съмъ търсилъ работа. А какъ се е случило да дойда въ троянската планина, съчинихъ следующето обстоятелство:

— Като наближи Гергьовъ-день, научихъ се, че имало работа на Бѣловската станция. Качихъ се на единъ празенъ тренъ и тръгнахъ за поменатата станция. Когато дойдохме въ Т.-Пазарджикъ, пръснаха се слухове, че къмъ бѣловския Балканъ се явили нѣкаквиси комити, които изгорили станцията. Началникътъ на трена не взе въ внимание тѣзи новини и пусна трена напредъ. Преминахме станцията Сарамбей, наближихме Бѣлово, но изведнъжъ машината се зарови въ пръстьта и вагонитѣ попадаха. Азъ не чакахъ да се поправи трена, защото всички желѣза на линията бѣха извадени и разхвърлени. Помислихъ, че това е сторено отъ работницитѣ, както става обикновено. Стигнахъ въ Бѣлово; но що да видишъ? Станцията, отъ която мислѣхъ да искамъ работа, бѣше потънала въ червени пламъци. Хора уплашени тичаха надолу-нагоре; гърмене на пушки се чуваше къмъ селото, страхъ и ужасъ представляваше всичко. Сполучихъ да изпитамъ отъ тамошни жители, че преди малко били нападнали комити, които разбили селото, изклали заптиитѣ, задигнали съ себе си по-младитѣ хора и се отправили къмъ Т.-Пазарджикъ, да сторятъ и тамъ сжщото. Човѣкътъ, който ми разказа това, бѣше така сжщо работникъ, като мене, наскоро дошълъ въ Бѣлово да търси работа. Той бѣше родомъ отъ Македония, на име Митре. Съ него ние се съгласихме да бѣгаме отъ тия опасни мѣста кждето ни видятъ очитѣ. Най-напредъ тръгнахме къмъ Пловдивъ, като голѣмъ и безопасенъ градъ; но по пжтя срещнахме нѣколко кола бѣжанци, турци и българи, които ни казаха, че Пловдивъ е изгоренъ отъ комититѣ, а Т.-Пазарджикъ е заобиколенъ отъ нѣкойси Бенковски, башъ на комититѣ. Мръкна се, и всички околни села пламнаха въ огънь. Ние двама съ другаря си останахме

ма къра уплашени, не знаехме кой пжть да хванемъ, па и хлѣбъ нѣма. На другия день се срещнахме съ други едни бѣжанци българи, които ни казаха, че имало прибѣжище въ с. Панагюрище, дето отиваха и тѣ. Въ това последното село се събирали и турци и българи. Следъ два деня*) стигнахме въ това село, но що да видимъ? — То горѣше отъ четиритѣ страни, и жителитѣ му, мжже, жени и деца, бѣха избѣгали въ близката гора. Убити и ранени нѣмаха четъ, черкези и башибозуци прѣпеха на всѣка стжпка. А храна нѣмаше дори и за дребнитѣ деца, които съ очитѣ си видѣхме какъ умираха напреде ни отъ гладъ. Никой отъ мѣстнитѣ жители не ни поглеждаше, никой не се обади да ни попита що сме за хора, отде идемъ и имаме ли да ядемъ, защото всѣки бѣше се отчаялъ, всѣки се грижеше за себе си. Тогава ние съ другаря си Митре оставихме Панагюрище и тръгнахме да бѣгаме накждето ни видятъ очитѣ. До никое село не можахме да наближимъ, отвсѣкжде башибозуци и черкези, които не ни оставаха да ги доближимъ; а убити и заклани хора — на всѣка стжпка. Ние захванахме да подивяваме малко-помалко, гладни и жадни набихме гората. До едно село убиха другаря ми и азъ останахъ самъ. Оттогава тръгнахъ по гората, като дивъ. Скитахъ се надолу, бѣгахъ нагоре, търсихъ царска войска да стана теслимъ, но навсѣкжде черкези и башибозуци, отъ които се бояхъ, защото тѣ убиха другаря ми. Най-сетне, ефендимъ, щастливъ бѣхъ да изпадна на вашитѣ ржце — сключихъ азъ изповѣдьта си.

— Лъжешъ — отговориха двамата забити, които до това време мълчаха, и злобно поклатиха глава.

Тѣ нѣмаха доказателства да опровергаятъ моя разказъ, но мжчно имъ се виждаше да приематъ казаното отъ менъ за чиста пара. За да отвлѣка вниманието имъ на друга страна, азъ се впуснахъ въ други подробности, които именно съставляваха за тѣхъ интересно забавление. Казахъ имъ, че въ Тракия, когато се нападали черкезитѣ и башибозуцитѣ, до 2 милиона момичета се нахвърлили въ Марица. Агитѣ изпуснаха едно язъкъ изъ дълбочинитѣ на сърдцето си.

— Хичъ младо гяурско момиче, червено като ягода, струва ли се зянъ? — питаха се тѣ единъ други. — Азъ напримѣръ да бѣхъ тамъ — прибави старецътъ-башибозукъ — щѣхъ да взема 5—6 отъ тѣхъ, като имъ ушия по едни червени гащи и метна по една ферджа на главитѣ имъ — животътъ ми щѣше да се продължи още 50 години.

— До колко може да има единъ милионъ? — попита предательтъ Петко, който изново бѣше се върналъ при турцитѣ, за да ги пита ужъ кога ще вървятъ за Троянъ, и който се заинтересува, вижда се работата, отъ 2-та милиона издавени момичета.

— На 25 мѣста като туришъ по 500, правятъ единъ милионъ — отговори чаушинътъ, безъ да си дигне главата, като да гледаше въ нѣкоя аритметика.

*) Ако у турцитѣ сжществуваше по-точно изчисление на дати и часове, непремѣнно щѣха да ме объркатъ: но тѣ не се мразятъ съ подобни тънкости.

Разказахъ имъ още моето двадесеть-дневно пжтуване изъ планината, окрасено и наредено съ множество опашки. Представихъ имъ единъ фактъ, на който съмъ билъ ужъ очевидецъ, че въ планината съмъ намѣрилъ петь трупа на убити хора, всички млади момичета, все попски дъщери (турцитѣ иматъ голѣма слабость къмъ тия последнитѣ). Тѣ били убити отъ башибозуцитѣ вмѣсто мжже-комити, но като отишли да ги разтърсятъ, що да видятъ? — И петтѣ били млади момичета, които, като тръгнали отъ селото си да бѣгатъ, облѣкли се въ мжжки дрехи, за да избѣгнатъ опасностьта *).

— Възможно ли е да не бѣга човѣкъ толкова време по гората, когато и за женитѣ нѣмало милость — прибавихъ азъ.

VI

Първитѣ пѣтли отдавна бѣха вече пѣли, а двамата радостни аги още не заспиваха. Два пжти тѣ ме събличаха да търсятъ ужъ писма съ комитаджийско съдържание, а въ сжщность цельта имъ бѣ за пари. Богатството на Георги Търновъ, състоящо се отъ 800 турски лири, които башибозуцитѣ намѣриха отгоре му, както казахъ, следъ като го убиха, бѣше препоржчало зле и останалитѣ бунтовници. Разбира се, че тѣ взеха отъ мене не само колкото пари намѣриха, но и всѣко друго нищожно парцалче, което имаше каква-годе цена. Бѣхъ легналъ вече, когато на чаушина дойде на умъ, че съмъ ималъ добъръ поясъ. Той ме събуди, да отпаша тоя поясъ, който той опаса на себе си. Прибраха още отъ менъ колкото писма имахъ, два-три портрета и половинъ кукурузъ, който бѣше останалъ въ джоба ми и който тѣ щѣха да представятъ на правителството като веществено доказателство. Но всичко това се извърши по комшийски, безъ бой и псувни. Взетитѣ отъ мене нѣща тѣ раздѣлиха помежду си още вечерьта, а предательтъ Петко напразно се облизваше.

Решиха най-после помежду си да не спятъ тая нощь, отъ една страна — да ме пазятъ, а отъ друга, да не би, като заспятъ, да станатъ късно, а въ такъвъ случай трѣбваше да ме дѣлятъ помежду си съ другитѣ си другари, кой да ме закара въ Троянъ. На мене позволиха да си легна, защото съмъ билъ уморенъ. Но заспива ли се? Само мисъльта, предъ кого ще имамъ честьта да излѣза на другия день, ме безпокоеше. Тескерето на приятеля си Н. Табаковъ, съ което се избавихъ въ Пловдивъ, на хана, още отъ вечерьта го стискахъ въ ржката си, защото не се представяше случай да го унищожа. Никой не забеляза това. Двамата другари турци почнаха да разискватъ помежду си съвсемъ частни и невинни работи, като, напримѣръ, нѣма ли да имъ се отпусне нѣкоя награда, като сж ме хванали, а най-много плени-

---

*) По онова време, додето не бѣха убили още Бенковски, овчаритѣ по Балкана ни разказваха, че ужъ имало убити две-три жени въ планината облѣчени въ мжжки дрехи. Тѣ били родомъ отъ Клисура или Копривщица. Доколко това е истина, не знамъ.

раха по кой начинъ и презъ коя улица да ме преведатъ на другия день въ Троянъ, какъ да ме върнатъ? и пр.

— Колкото за връзването, ти не се грижи, аркадашъ — говорѣше стариятъ башибозукъ на чаушина. — Азъ съмъ майсторъ на тия работи. Ржцетѣ му ще вържа на две мѣста, горе и долу, а едно вжже ще бжде прекарано на врата му, като гемъ, краищата на който ще държа азъ, а ти ще вървишъ напредъ. Разбира се, мустацитѣ и на двама ни ще бждатъ подсукани на кръвь.

— Азъ съмъ на мнение да го прекараме покрай кафенето на Спасъ чорбаджи, дето всѣка зарань се събиратъ да ниятъ кафе най-богатитѣ българи — каза чаушинътъ. — Ние ще имъ влѣземъ въ очитѣ и ще ги принудимъ да имъ преседне кафето.

— А азъ мисля да ударимъ презъ абаджиитѣ — възрази старецътъ. — Тамъ има да давамъ на единъ пезевенгинъ отъ нѣколко години, който преди единъ месецъ дори искаше да ме сжди, но сега, като ме види, че карамъ вързанъ комита, ще си прехапе езика и не ще смѣе вече да си търси дълга.

— Като караме живъ комита, защо нѣмаме съ себе си и една комитаджийска глава? — каза чаушинътъ не безъ съжаление.

— Е, късметъ! — отговори старецътъ. — въ такъвъ случай, и ти и азъ щѣхме да прекрачимъ кѫръ-сердарския чинъ.

Така сладко се разговаряха двамата другари, когато пжтната врата се бутна ненедѣйно и едно тежко **селямъ-алекимъ** се изтърси отъ непознато лице. Още съ първото **хошъ гелдимъ**, казано отъ страна на моитѣ благородни аги, азъ можахъ да науча, че последниятъ се казва Хасанъ Пехливанъ, сжщо башибозукъ. Хасанъ Пехливанъ не бѣше човѣкъ отъ долна ржка, защото турцитѣ му станаха на крака, посрещнаха го съ благи думи. Страшна страхотия бѣше тоя Хасанъ Пехливанъ! Азъ ужъ спѣхъ, но крадешкомъ можахъ да го видя въ лицето. Действително той представляваше пехливанъ. Мустакитѣ му бѣха толкова дълги, че отдалечъ като го гледаше човѣкъ, сякашъ че държеше въ устата си козенява кждeля. Акъ-капзалията*) му ножъ, който подпираше до гърдитѣ му, имаше такива широки колаци, че върху тѣхъ свободно можеше да се закрепятъ три кафеджийски чаши отъ времето на султанъ Махмуда. Всичко у Хасанъ Пехливана бѣше бабаитско. Бабаитски говорѣше, бабаитски си пиеше кафето, бабаитски се дори оригваше. Той бѣше родомъ отъ едно турско село близо до Търновско, отдето бѣ дошелъ нарочно следъ разбиването на Дрѣновския манастиръ, да лови комити.

— Азъ не мога да разбера вие ли сте агитѣ или негова милость (т. е. ние)? — каза Хасанъ Пехливанъ, следъ като получи обикновено мехраба отъ двамата турци.

Хасанъ Пехливанъ искаше съ това да забележи на своитѣ двама другари, че тѣ стоятъ да чакатъ, а азъ спя спокойно подъ тѣхния надзоръ. А тия последнитѣ се застжпиха за мене. Тѣ раз-

---

*) Ножовете сж акъ и кара-капзалии (съ бѣли и черни дръжки), но акъ-капзалиитѣ се славятъ най-много, тѣ сж възпѣти въ бабаитскитѣ пѣсни.

казаха на пехливанина, че азъ съмъ претеглилъ такива нечути мжки въ Балкана, че и той самъ, ако ги чуялъ, трѣбвало да се смили надъ моето човѣшко сжщество. Отъ тия съображения именно тѣ се показали така снизходителни къмъ мене.

— Хакъ му е — отговори пехливанинътъ. — Кой го е карालъ да става комита? Азъ не зная кога вие ще се научите на умъ и разумъ? — прибави той. — Що ви е трѣбвало васъ да го хващате живъ, да му правите изпитъ, да го водите на конака и други такива безброй масрафи? На кого ще принесете полза съ всичко това? Не знаете ли, че отъ командиръ-паша има вече заповѣдь за тия комити, които, дето и да се появятъ, да имъ се взема главата и нищо повече?

Чаушинътъ и стариятъ башибозукъ се извиняваха при взискателния Пехливанинъ, че тѣ, като отдавна излѣзли по Балкана, не знаяли тая заповѣдь, а, освенъ това, тѣ не смѣели да постжпятъ съ мене другояче, щомъ ме видѣли българитѣ отъ селото. А азъ, додето трая тоя разговоръ, се преструвахъ, че спя спокойно. Следъ това трimата герои-единомишленици минаха на другъ разговоръ, отъ политическо съдържание, тѣ никакъ не се смущаваха, че задъ гърба имъ стои човѣкъ отъ друга вѣра и народность, тѣхенъ заклетъ противникъ. Подобна предпазливость не сжществува у турцитѣ, били тѣ дипломати, военни или прости граждани. Много пжти, когато се решава сждбата на милиони хора, тѣ излагатъ своето мнение въ присжтствието на своя чибукчия и слуга. Въ тоя случай тѣ сж най-невиннитѣ хора.

— Е, сега вече нашата държава влѣзе въ истинския пжть на своето отоманско величие — каза Хасанъ Пехливанъ. — Имаме новъ султанъ, султанъ Мурадъ, въ днитѣ на когото всѣки вѣренъ мюсулманинъ ще постигне своя идеалъ*). Щомъ се качилъ на славния си престолъ, първата висока заповѣдь е била „да се махнатъ отъ широкото ми царство (юкле) всички каракалпакли Петковци**, а богатството имъ ще бжде разпредѣлено между бабаитската срѣда, т. е. между насъ.

— Дай Боже, така да бжде, но менъ не ми се вѣрва въ действителностьта на такава една патриотическа заповѣдь — забеляза съ съмнение Мустанъ чаушъ. — Какъ ще се реши султанътъ да изколи своята рая, когато тя му е като крави сюгламъ? Кой ще поддържа тогава сто и толкова милиони аскеръ? Кой ще храни и облича насъ? Тукъ се трѣбва по-гъНъкъ умъ, Пехливанъмъ — свърши чаушинътъ.

— Царскиятъ диванъ е издирилъ и се е увѣрилъ, че българитѣ не могатъ да му бждатъ вече рая — възрази Пехлива-

---

*) Турското изречение. „Султанъ Мурадънъ гюнюнде, херкезъ мурадънж ереджекъ".

**). Както ние наричаме турцитѣ съ едно общо име, като: Османовци, Хасановци и пр., сжщото правятъ и тѣ. Въ троянско и ловчанско тѣ казватъ на българитѣ петколаръ; въ търновско и по цѣлия Тузлукъ и Гергово — колилеръ, въ шуменско и варненско — устоянларъ; къмъ западна Тракия и въ сливенско — юванларъ; къмъ Одринъ и къръ жалъка — тонколаръ и пр. Прочее, подъ думитѣ каракалпакли „Петковци" Хасанъ Пехливанъ разбираше българитѣ.

нътъ. — Тевтерътъ на комититѣ, за който казватъ очевидци, е билъ голѣмъ като вратата и ималъ тежина 400 оки, е въ ржцетѣ а правителството. Въ тоя тевтеръ били записани всички попове, аскали и чорбаджии, за които е издаденъ вече илямътъ да се есятъ. Освенъ това правителството се е увѣрило още, че кара-алпаклиитѣ Петковци се мжчели и по другъ пжть да нанесатъ даръ на османското царство. Колкото пари било отпуснало пра-ителството за доброто на населението, българитѣ малко-помалко ьбрали тия пари, турили ги въ газови тенекии и ги заровили ъ дънъ-земя. Търсимъ ние пари, осуква се Баба-Алието за купу-зне на пушки и други царски потрѣбици, а нашитѣ Петковци си ривятъ калпацитѣ. Сега е излѣзла вече боюрултия (заповѣдь) а се търсятъ тия пари. На трима търновски беювци е възложена ая работа. Мене ме поканиха вече да взема участие.

— Вината е пакъ въ насъ — обади се да каже своето нение и стариятъ турчинъ, който мълчеше до това време, — ие сами презрѣхме най-напредъ нашитѣ бабаити и нофузлии лиятелни) хора. Кой управлява сега войската ни? Невчерашни апкъни и пущове съ лачени кундурки, съ тънки пръсти и съ анталони, които, две крачки да пристжпятъ, ще извадятъ да гле-атъ гяурска книга? А де останаха нашитѣ бабаити и пехливани, оито се наблѣгаха само на своитѣ ятагани? — Ходятъ по Бал-ана, презрѣни отъ всѣкиго, да гонятъ комититѣ. Твоя милость, апримѣръ, намѣсто да бждешъ нѣкой паша, дошълъ си да го-ишъ комити. Нашето царство бѣше тогава силно, когато вой-китѣ ни се управляваха отъ бабаити съ подсукани мустаци и съ дълги ятагани на кръста!

— Разказватъ, че между толкова българи само единъ се на-мѣрилъ истински вѣренъ рая на царщината — каза Пехливани-нътъ. — Тоя българинъ билъ попъ, родомъ откъмъ Елена. Ко-гато комититѣ въ селото получили писмо отъ московския царь да възставятъ, попътъ имъ предложилъ едно условие, което се стояло въ следующето: преди да нарамятъ пушкитѣ, да излѣ-затъ вънъ отъ селото при едно голѣмо дърво и да направятъ динъ моабетъ. Всички приели съ радость това предложение. Ко-гато се напили вече всичкитѣ, умниятъ попъ казалъ: „Е, любезни омшии! хайдете сега да сграбчимъ съ ржце това старо дърво и а го катурнемъ на земята, както ще се катурне и турското цар-тво.“ Пиянитѣ комити се налепили около стария дънеръ, пъш-али, псували, ритали, а дървото не се поклаща. „Де, момчета, ржте!“ викалъ попътъ. „Не може, дѣдо попе, дървото е много таро,“ отговорили запъхтѣнитѣ комити. „А бѣ, чоджумъ, ами е когато не можете да съборите едно дърво, то съ какъвъ умъ е се наготвили да събаряте турското царство, което е десеть жти по-старо отъ дървото?“ Комититѣ си затулили очитѣ отъ рамъ и всѣки отишелъ да си гледа булката. Отъ Цариградъ е ъгналъ вече единъ бомбаширинъ, който отива да търси тоя опъ да му закачи рудбе и да го обсипе съ други още царски одаръци.

Тримата другари се занимаваха съ подобни въпроси, които ставляваха тѣхното политическо вѣрую и въ които тѣ вѣр-

ваха безусловно. По желанието на Пехливанина, да ме изпита и той по-тънко, бѣхъ събуденъ отъ чаушина. Азъ чакахъ вече, готовъ да отговарямъ, но страшниятъ Пехливанинъ не дигаше очи да ме погледне. Той опъваше съ едната си ржка своя дългъ мустакъ, а другата бѣ турилъ върху своя широкъ ножъ. Разбира се, че тая негова манера съвпадаше съ бабаитския кодексъ. Неговото тънко питане бѣше такова, че азъ скоро можахъ да разбера, че Пехливанъ-ага е продавалъ дълго време сушени дрѣнки и киселици на търновския Баждарлъкъ. Грубъ и строгъ най-напредъ той се показа, отпосле мекъ и милостивъ.

Рано сутриньта на другия денъ, 20 май, около кжщата, въ която преношувахме, се бѣше стекло цѣлото село, старо и младо, жени и деца, да гледатъ когато турцитѣ ще ме покаратъ за Троянъ. Въпрѣки голѣмитѣ приготовления, които тия последнитѣ правѣха отъ вечерьта, че ще потеглятъ рано и че ще ме вържатъ като конь, виждаше се работата, че бѣха изстинали значително. Ржцетѣ ми бѣха вързани само съ едно тънко вжженце, твърде слабо, колкото за адетъ, както се изразяваха тѣ. Съ дигнати на рамо пушки, съ подсукани мустаци и съ запалени чибуци, тѣ потеглиха отъ селото Грънчарски колиби за Троянъ, който е на 2 часа разстояние отъ това село. Освенъ Мустанъ чаушъ, стариятъ башибозукъ, конвоятъ се украсяваше още отъ дългитѣ мустаци на Хасанъ Пехливана и отъ охлузения калпакъ на предателя Петко. Тоя последниятъ, съ дебела тояга въ ржката и съ преметнатата презъ рамо аба, се оглеждаше гордо наоколо си, да види дали го гледатъ другитѣ му съселяни, че се е удостоилъ да бжде спжтникъ на агитѣ.

— Ще го обесятъ въ касабата! — викаха малкитѣ деца, когато минавахме презъ селото.

— Днесъ имаме сжбота, а утре е света надѣля; довечера ще запаля две-три свѣщи и ще се моля Богу, дано вразуми агитѣ, та да го обесятъ по-скоро — каза единъ отъ православнитѣ братя, който по мазната си физономия приличаше да е отъ чорбаджийска пасмина.

По пжтя за Троянъ преминахме презъ нѣколко български колиби. На всѣко селско дюгенче се спирахме на почивка. Турцитѣ заставяха насилствено дюгенджията да ми даде безплатно вино и ракия. Тѣхната цель бѣше да ме напиятъ, за да изказвамъ. Въ тоя случай предательтъ Петко се приближаваше до мене и започваше да ме кани да му ударимъ по една бистра или по единъ „червенъ вѣтъръ." Малко-помалко, благодарение на сладкия езикъ, ние станахме тѣсни приятели съ турцитѣ. Хасанъ Пехливанъ, който искаше да ме коли вечерьта, самъ съ своята бабаитска ржка ми правѣше цигари.

— Хичъ отъ такъвъ човѣкъ става ли комита? — говорѣше той. — Ако всички комити бѣха като него, азъ съмъ първиятъ, който ще се побратими съ тѣхъ: добре, че не станаѣкой сакатлъкъ въ Балкана.

Влѣзохме въ троянскитѣ лозя, които сж на пжтя. Наученъ на свирепия балкански климатъ, азъ се почудихъ, когато видѣхъ, че черешитѣ сж вече узрѣли. Въ което лозе имаше най-добри

ерани череши, тамъ се отбиваха моитѣ добри водачи, като въ зое бащино притежание, а Петко предательтъ, който подража- аше на душевното разположение на агитѣ, вдрасваше по дър- лто на черешата, като дива котка, за да навежда клонитѣ. Бъл- арското имущество по това време бѣше на разположение на ѣка краста, която носѣше на главата си гъжва. Скоро захва- ахме да срѣщаме по пжтя троянски жители, мжже и жени съ ошници, които отиваха за череши. Ако тѣ сполучеха да ни съ- едатъ отдалечъ, отдѣляха се изъ другъ пжть, или тръгваха на- аво изъ лозята, само да не се срещнатъ съ ненавистния за ъхъ конвой, състоящъ отъ тържествуващи „поганци" и вързанъ истиянинъ. А ако срещата станѣше ненадѣйно въ нѣкой за- ой, то срещнатитѣ преминаваха покрай насъ съ наведени глави, точе тѣ самитѣ бѣха виновни. Случваше се да срещнемъ и кива дързостни мжже, които отдалечъ още се отбиваха настрана ъ пжтя съ увиснали надолу ржце и, следъ като даваха низко мане чакъ отъ земята, казваха:

— Хайде на добъръ часъ, аларъ! Машалла, хванали сте омитата.

— Видишъ ли, пезевенкъ? Ако ти отърва, и ти стани комита - отговориха агитѣ на разтреперания рая.

Вижда се работата, че агитѣ се възхитиха и окуражиха отъ лагоговението на троянскитѣ жители, които срѣщахме почти на сѣка стжпка. По тая причина тѣ ме накараха да запѣя пѣсень омитаджийска, отъ най-баша. Азъ се съгласихъ следъ ни- цожно съпротивление. Когато викнахъ да запѣя, два пищова отъ трана на агитѣ изгърмѣха въ въздуха и едно гелъ, кефимъ, елъ се изтръгна отъ косматитѣ гърди на Пехливанина. Нахо- ящитѣ се изъ лозята и така уплашени троянчени вирнаха глави. ѣ не можеха да си обяснятъ турска сватба ли върви изъ лозята ли комита се кара?

— Язъкъ! Защо не взехме отъ селото нѣкой гайдаджия или жпанаринъ — каза Мустанъ чаушъ, който така сжщо търже- твуваше. *)

---

*) Всѣко хващане на единъ комита съставляваше тържество за кжсо- іодитѣ турци. Когато хванаха малко по-после четирма другари отъ Ботйовата ета: Сава Пеневъ, Н. Обретеновъ, Димитрото и Стоянъ, самъ троянскиятъ аймаканинъ се бѣше разпоредилъ конвоятъ да се нареди по следующия редъ: то тръгне за града, най-напредъ да вървятъ цигуларитѣ цигани и два тж- на; следъ тѣхъ Н. Б. каймаканинътъ, възседналъ на конь, заедно съ на на башибозушкия бинбашия Хасана, 14—15 годишно читаче, съ ята- нъ на кръста два пжти по-голѣмъ отъ боя му и съ синь сукненъ чепкенъ, гото баща му още отъ малки години бѣше взелъ да възпитава какъ се ашатъ и колятъ комити. Подъ тѣхъ идѣха заптиитѣ, съ кривнати къмъ очитѣ стаци, сетне главата на Стояна, натъкната на колъ и носена отъ единъ бъл- ринъ; тримата другари, съ вързани наопаки ржце, башибозуцитѣ, а най-по- ръ вече различни любители, повечето цигани, които решаватъ сждбата на анатитѣ. Тържеството минава презъ главната улица, а българитѣ отъ дюге- тѣ ставатъ на крака и зематъ темане отъ земята. Азитѣ отъ конака сж ъжни още съ туряне на гърдитѣ ржка да казватъ усмихнато „честито, ефен- мъ". Съ сжщото тържество влѣзе въ Троянъ и Каблешковъ съ друга- тѣ си.

По собствено желание на агитѣ, азъ трѣбваше да туря на главата си една китка отъ всѣкакви горски цвѣтя, които тѣ набраха покрай пжтя. Пробиха бунтовническия ми калпакъ съ ножъ и тамъ втикнаха китката, която стърчеше на главата ми като метла.

— Това го правимъ, за да те харесатъ троянскитѣ хубави моми — говорѣха тѣ.

Съ тая китка азъ влѣзохъ въ Троянъ и отидохъ чакъ до конака. Троянчани и до днесъ говорятъ, като се заприказватъ за комитаджийскитѣ времена, за оня комита, който влѣзълъ въ селото имъ съ китка цвѣте на главата въ ония тежки времена, когато сждбата на тѣхното село висѣше на конецъ, и когото тѣ наричатъ **китката**. Така или инакъ, но азъ повтарямъ да кажа втори пжть, че въ продължение на това време не чухъ отъ устата на турцитѣ ни една груба дума, каточе тѣ не бѣха башибозуци, а мои приятели. Наближихме вече до Троянъ. Най-забележителното здание въ тоя градъ по онова време, българското училище, измазано съ жълта краска, стърчеше величествено надъ останалитѣ домове. Тоя идолъ на балканската цивилизация като да съставляваше ироническо противоречие съ предателскитѣ наклонности на околнитѣ колибари, отъ които пострадаха толкова бунтовници. Видътъ на тоя паметникъ на българското бждеще отъ единъ пжть подигна жлъчката на моитѣ трима спжтници.

— Хичъ на такова село, посрѣдъ тоя балканлъкъ, прилича ли да има такова здание, високо като пашовски конаци? — каза стариятъ башибозукъ.

— Цельта, за която то е било построено, малко-помалко излиза наяве — отговори Мустанъ чаушъ. — То е било направено съ московски пари, цѣли 50 торбички карабони (рубли) изпратени отъ руския царь до чорбаджиитѣ. Подъ видъ на училище за децата, тѣ приготвили казарма за комититѣ.

— Казватъ, че вжтре имало два топа и около три хиляди оки барутъ — възрази башибозукътъ. — Макаръ отъ Троянъ да не излѣзе нито единъ комита — прибави той, но това училище ще бжде въ състояние да изяде главитѣ на троянчени. Днесъ утре щѣло да пристигне ферманъ на ржцетѣ на Хасанъ ага да удари цѣлото село

Нѣколко крачки още, и ние бѣхме на края на селото. Конвоятъ се спрѣ за минута и всѣки отъ турцитѣ тури на себе си ржка, да се накачи и нагизди, за предъ хората, да изглежда колкото е възможно по-страшно и по-бабаитски. Подкривиха шаловетѣ си на една страна, които затуляха едното имъ око, изтриха пушкитѣ си и ги преметнаха горделиво на рамо. Колкото за мустацитѣ, които сж огледало и мѣрило на всѣка бабаитска душа, не иска и дума. Тѣ се сучеха и въртѣха най-много. Хасанъ Пехливанъ извади отъ пояса си една малка кутийка, колкото биволско око, съ огледалце отъ едната страна, а вжтре пълна съ нѣкакваси черна мась (буюкъ-я), която миришеше на дервишки броеници и съ която си намазаха мустацитѣ. Той, Хасанъ Пехливанъ даде такава форма на своитѣ дълги мустачуни, че заприлича въ лицето повече на бурмалия овенъ отколкото на човѣкъ. Следъ това тѣ се обърнаха къмъ мене и ми забелязаха, че не см

ече въ лозята, ще бждемъ предметъ на голѣми хора, та затова рѣбвало да съмъ вървѣлъ чинно, да не съмъ се обръщалъ да воря съ тѣхъ и други още наставления. Действително агитѣ, оредъ както се гласѣха още отъ вечерьта, ме преведоха презъ ай-многолюдната улица въ Троянъ. Хасанъ Пехливанъ вървѣше предъ и така си дигаше раменета, като да искаше да хвърчи четири крила, защото, освенъ ржцетѣ му, махаха се още и ата спуснати ржкави на гайнталията му чепкенъ. Колкото хора случваше да идатъ насреща ни изъ улицата, щомъ ни съглеж-ха, отъ единъ пжть се отклоняваха настрана и потъваха въ кой дюгенъ, отдето подаваха само главитѣ си. Нѣма съмне-ие, че мнозина отъ тѣхъ се бояха да не би да излѣза нѣкому знайникъ, да му се обадя или да го поздравя, което бѣше до-татъчно да го направя мой другарь. А азъ отъ своя страна, ма-ръ и да бѣхъ увѣренъ напълно въ непорочностьта на мисията и, макаръ и да знаяхъ, че всѣки единъ бѣше въ състояние да цени това, все пакъ ми стана грозно, като се видѣхъ вързанъ срѣдъ града. Подиръ малко ние наближихме да влѣземъ вече ъ едни голѣми порти, около които бѣха наклѣкали десетина уши башибозуци и двама-трима заптии. Нѣмаше никакво съмнение, е това бѣше троянскиятъ конакъ, въ стенитѣ на който щѣше а се решава сждба, за животъ или смърть. Отъ башибозуцитѣ е разшаваха нѣколко души, които се затекоха вжтре, като ви-аха високо, радостно и весело: „Новъ комита иде!“ А широ-иятъ дворъ на конака така сжщо бѣше изпълненъ съ почер-ѣли и оголѣли башибозуци, едни отъ които лежаха, други чи-тѣха оржжието си, а трети се пощѣха. Съ шумъ и ужасъ зая-иха тѣ своето негодувание, щомъ ме видѣха помежду си съ еръ калпакъ на главата, съ тѣсни беневреци, съ бѣли навуща съ вързани ржце, което бѣше достатъчно да ме препоржча, ато орли налетѣха тѣ отгоре ми, скърцаха съ зжби, туряха без-ъзнателно дѣсна ржка върху дръжкитѣ на своитѣ ножове, си-ѣха редъ остри псувни, присѣгаха единъ презъ другъ да ме дрятъ, дърпаха ме за косата и наричаха Хасанъ Пехливана и ругаритѣ му предатели, задето не ми донесли само главата, а е каратъ цѣлъ. Тия последнитѣ бѣха принудени най-после съ ила да си отворятъ пжть къмъ стълбитѣ на правителствения омъ. Тоя последниятъ едва ли би заслужилъ името конакъ, за-рото съ нищо не се отличаваше отъ една обикновена кжща. ато се изкачихме на горния катъ, който така сжщо бѣше на-дненъ отъ башибозуци, които бѣха дошли да си вזематъ ме-чнитѣ заплати, посрещна ме единъ брадатъ турчинъ, съ запу-енъ чибукъ въ ржката, съ синьо сукнено джубе и съ бѣлъ ко-иненъ тараболузъ на главата.

— Въ Троянъ ли щѣше да станешъ мюдюринъ или въ Ло-чъ — каймаканинъ, бе куче? — попита ме турчинътъ съ си-ното джубе и така силно опъна дима отъ чибука си, че лу-та му заприлича на вулканическо изверждение.

Следъ това той тури устата си на Мустанъ чаушовото ухо, муто каза нѣщо тайно, и пакъ се върна назадъ. Виждаше се

работата, че агитѣ бѣха заети съ по сериозна работа. Азъ бѣ
предаденъ въ ржцетѣ на друго едно заптие, като онбашия, ко
ме сведе изъ стълбитѣ, заключи ржцетѣ ми въ белекчета (хал
удари на врата ми едно ръждясало лале (тоже халка), блъ
ми съ прехапанъ езикъ две-три мушри въ растояние на т
време и, следъ като отвори една врата отъ дѣсна страна на ст
битѣ, удари ми такова текме изотзадъ, че достигнахъ чакъ
насрещната стена въ отворената стая.

— Удряй, Хасанъ ага! — казаха нѣколко гласа отъ ба
бозуцитѣ по двора.

Двама души отъ тия последнитѣ бѣха поставени нач
предъ вратата за караулъ, съ пушки въ ржце.

ТРЕТИ ТОМЪ

Затворитѣ

Троянъ

I

Троянскиятъ затворъ не заслужава това име, т. е. той не може да е нарече тъмница, защото е простъ яхъръ или изба, както бива въ сѣка обикновена кѫща. За борчлии, за пияни ци, хванати нощно време о улицата, той може да бѫде доста добъръ; но за хора комити — не сгоденъ. Той нѣма ни полисъ, ни малки прозорчета, нито пъкъ руго какво-годе свойство, съ което се отличаватъ турскитѣ хаусъни. Освенъ четиритѣ голи и мухлясали стени, въ тоя мнимъ атворъ се намираше още една скѫсана рогозчица, хвърлена на олата земя, на която се виждаше, че твърде наскоро сѫ лежали ора, по всѣка вѣроятность комити. За това предположение найобре свидетелствуваха двата очукани камъни, сложени на едия край на рогозката, които сѫ служили за възглавница. По натъкъ стърчеше турски ибрикъ съ пречупена шия, окаденъ и ържанъ да стои около огъня, дордето е билъ още здравъ и рдето се е удостоявалъ да се мѫдри на мюдюрския мангалъ. овече нищо. Но сега бѣха изключителни обстоятелства, комити лъ Господь, а затворъ нѣма, можеше да се мине и съ тоя, йто имаше. Азъ бѣхъ самовластенъ господарь въ това отдѣление.

Цѣлъ день, дордето мръкна, башибозукъ не остана, който не надникне презъ прозорчето и да не излѣе своя зехиръ горе ми. Едни си вадѣха ножоветѣ до половина и показваха хното намазано съ дървено масло острило, като прибавяха въ щото време, че тая нощь моята глава ще се търкаля по пѣка на близката рѣка Осъмъ; втори ме псуваха на кръстъ, на ра, на народность и на всичко свето за човѣка; трети решаха по кой начинъ да бѫда закланъ и за какво ще се употрѣби авата ми. — „Азъ имамъ бустанъ, та затова ще помоля бимшията, да ми даде тая глава, която ще забия на единъ колъ ѣдъ бостана, да плаши пилцитѣ", говорѣше единъ четиридеть-годишенъ башибозукъ, на когото едното око приличаше на съхнала мастилница.

— Вѣрното е, че неговата глава ще бѫде отрѣзана, не отъ не и отъ тебе, но съвсемъ отъ другиго — възрази другъ единъ шибозукъ, — Хасанаа (башибозушкиятъ бимбашия) отдавна желъ да закървави малкото си момче, да му даде хлѣбъ на ката още отъ млади години, та затова на неговия пай ще се ане тоя комита.

— Азъ не одобрявамъ това — отговори сърдито другъ шибозукъ. — Дордето има толкова бабаити, жадни за душман кръвь, неправедно би било да се дава предпочитание на м китѣ деца.

Най-после тѣ ме замѣрваха съ камъчета, жабурѣха се вода, която пръскаха отгоре ми, опинаха синджира, съ ко бѣхъ вързанъ за врата, отъ прозореца и други още безчи Безпристрастието го изисква обаче да забележа, че и изме тия свирепи хора се намираха човѣколюбиви души, които се жаляваха върху ми. Тѣ се възмущаваха отъ постжпкитѣ на сво едновѣрци и другари, казваха, че и азъ съмъ човѣкъ като тѣ и мене е майка родила, може би да съмъ най-невинниятъ вѣкъ, а сждбата се е подиграла съ мене; говорѣха ми да се боя, защото падишахътъ-баща не е жаденъ за невинна кр разпитваха ме за майка и баща, а най-после ми подаваха в кодушно своитѣ голѣми кисии съ тютюнъ, за да се запозна тѣхъ. А щомъ азъ почнахъ да говоря на тѣхенъ езикъ, и да разправямъ хала, помежду ни се развързваше по-голѣмо съ ствие. — За убиване е оня, който ви е втикналъ въ тоя кр пжть, чоджумъ — говорѣше непресторено, а чисто отечески, койси Генджаа, родомъ отъ с. Добралъкъ. — Сиромаси, вась, съвсемъ невинно сж пострадали.

А всичко това не бѣше лицемѣрие. Освенъ че нѣмаше за отъ една страна, а отъ друга — вѣрно е това, че турцитѣ какъ не ласкаятъ. Тѣхната брадва не е съ две острила. Тѣ жестоки, свирепи, кръвопийци, но никой нѣма да си изкр устата да ги нарича подли. Разбира се, че отъ това правило изключвамъ деморализиранитѣ ефендета, които не държатъ мазанъ и които сж се поевропейчили. Около три часа следъ тварянето ми малкото куфарче на вратата продрънча и тр души стари турци, облѣчени въ скжпи дрехи, придружени единъ заптийски чаушинъ, влѣзоха при мене. Тѣ ме съблѣк голъ-голеничъкъ по бѣли гащи, разпраха съ ножъ вжтрешност на дрехитѣ ми, да търсятъ ужъ писма, но цельта имъ бѣше вечето за пари, както казахъ по-горе. Тѣ се държаха важно сериозно, ни псувни, ни пъкъ подигравки, а това ме смущава и плашеше още повече. Следъ това донесоха една ло жарава, която сложиха при краката ми. Азъ имахъ слабостьта помисля, че ще ми горятъ краката върху тоя огънь, но напу съмъ допусналъ подобно предположение. Жаравата била пре значена за по-други цели. Тримата аги хладнокръвно и серио вземаха дрехитѣ ми една по една и изтърсиха джобоветѣ ми н лопатата. А знаете ли коя бѣше цельта на турцитѣ, какво мжчеха тѣ да постигнатъ съ това? — И азъ самъ не зна но когато пламнаха въ лопатата 2—3 зърна барутъ, паднали джобоветѣ на моитѣ дрехи, тѣхното намѣрение блесна и азъ б пораженъ отъ тая тѣхна хитрость.

— Динъ душманъ — каза единъ отъ тримата и та плесница ми залепи до ухото, щото дълго време ми се струва че слушамъ да пищи нѣщо.

Прочее, намѣреннато на турцитѣ е било да констатиратъ по тоя остроуменъ начинъ дали съмъ се занимавалъ съ барутъ, което обстоятелството влѣчеше подире си бунтовническо занятие. Тѣ си излѣзоха изъ затвора заедно съ лопатата, безъ да ми кажатъ друго нѣщо, безъ да съставятъ протоколъ: плесницата може би да имъ служеше и за протоколъ и за всичко. Това мълчаливо излизане на агитѣ не ме радваше дотолкова. Лоши и скръбни сетнини почнахъ да предвиждамъ; а особено, като виждахъ, че не ме извикаха презъ цѣлия день на изпитъ.

Мръкна се вече; часътъ прѫмина два по турски; ходжата излѣзе на горния катъ на стълбитѣ, отдето изчете жално-жално своята вечерна молитва; всичко утихна наоколо, башибозуцитѣ очистиха двора единъ по единъ, съ изключение на стражата, която стоеше предъ прозореца. Възползуванъ отъ нощния мракъ, промъкнахъ се полека до малкото прозорче да подишамъ чистия б лкански въздухъ и да погледамъ на свѣтливитѣ звездици, които обсипваха ясното синьо небе и въ които намирахъ нѣкакво утешение на горчивото и неизвестното. Градътъ Троянъ каточе бѣше опустѣлъ, каточе той да бѣ градъ безъ жители, защото никаква глъчка, никакъвъ шумъ не се чуваха. при всичко че нощьта бѣше още въ началото си. А всичко това бѣше знакъ, че тѣ разбираха своето кратическо положение, познаваха, че сѫдбата на селото имъ се държи на игленъ връхъ, че единъ нищоженъ шумъ, една пиянска пѣсень можеше да ги направи да не осъмнатъ. А имаше още и това, че щастливиятъ горе-долу гечинмекъ на троянскитѣ жители отдавна възбуждаше ненависть измежду околнитѣ голаци турци, които нѣмаха срѣдства да си купятъ барутъ и да си нахранятъ копоитѣ.

Преминаха се още нѣколко часа, но никой не се явяваше да дойде да ме повика или да ми донесе нѣщо за хапване, защото отъ сутриньта още не бѣхъ ялъ, което знаяха и конашкитѣ хора. По едно време дойдоха нѣколко души отвънъ, които бързо се качиха по стълбитѣ на конака, което показваше, че тѣ сѫ хора вѫтрешни и не отъ долна рѫка. Нѣколко минути следъ тѣхното дохождане видѣхъ, че изъ стълбитѣ се спусна едно старо заптие, съ свѣщь въ рѫка. Той се спрѣ предъ вратата на моя затворъ, завъртѣ куфарчето, свали синджира отъ врата ми и махна съ рѫка да съмъ тръгнѣлъ напреде му. Грозно и оглушително дрънчаха букаитѣ на краката ми дордето се възкача по стълбитѣ. Нощната тъмнина, нощната таинственость, която владѣеше навсѣкждѣ, неволно вдъхваше на човѣка ужасъ и трепетъ. Излѣзохме горе въ салона, но и тукъ убийствена тъмнина, никждѣ не се виждаше ни свѣтлинка, ни жива душа, съ изключение на една сѣнка, която пазѣше стража близо до една врата.

Но работата била нагласена отъ по-напредъ. Па можеше ли другояче? — Първиятъ комита, следъ Каблешкова, бѣхъ азъ въ Троянъ, а въ такъвъ случай всѣки се интересуваше да види своя душманинъ; ни единъ правовѣренъ не би се отказалъ отъ да не изпуши своя чибукъ въ негово присѫтствие. Само въ Пловдивъ, въ Търново и Т.-Пазарджикъ комититѣ бѣха станали евтини за пара, само въ тѣзи градове терекията кятипинъ плю-

еше своята брада и викаше: „Коренътъ ви да изсъхне! Ние с
наситихме да ви бесимъ, а вие не се свършвате още." А въ мал
кия Троянъ събратята на наша скромность бѣха скжпи по онов
време и за най-афионлията ага. Дордето се скитахме въ тъмни
ната изъ салона на троянския конакъ, заптието. което ме водѣше
бутна една врата, въ която ме въведе, притвори вратата и ос
тана навънъ. Стаята, която бѣ освѣтлена, съставляваше букет
отъ турската власть. Околовръстъ по миндерлицитѣ бѣха насѣ
дали чалмоносни аги, съ подгънати крака, като да люпѣха яйца
Тѣхнитѣ чибуци, надъ които тѣ мислѣха сериозно, издаваха та
кива кълба гжстъ димъ, като да горѣше подътъ на стаята
Между всичкитѣ имаше само единъ младъ, съ панталони и с
фесъ, който така сжщо пушеше чибукъ, но съ тая само разлика
че, вмѣсто лула, на края на чибука му бѣше втикната цигара
По своето облѣкло последниятъ твърде лесно можеше да с
вземе за българинъ, т. е. за конашка рая, но пъстрата му жи
летка, отъ жълто-червена басма, направена на малки кутийки
бръснатиятъ му вратъ и а ла турката му черно сетре очертавах
цѣло-цѣлиничко ефенди, съ чинъ кятипинъ или тескерджи-меймур

Всичкитѣ присжтствуващи заедно съ младото ефенди бѣх
осемь души. Като изключимъ последния, останалитѣ бѣха въорж
жени кой съ по единъ, кой съ по два пищова, жълта харбия
ножъ по срѣдата. Най-накрай стоеше и ходжата, който ме по
срещна презъ деня. И той нѣмаше оржжие, но вмѣсто това при
тежаваше другъ родъ украшения. Бѣлата му чалма не се виж
даше отъ цвѣте, най много тъмно-червена люлека. За да н
увѣхне последната наскоро, практическиятъ ходжа напълнилъ
едно бѣло стъкълце, отъ 50 драма ракиено, съ вода, въ което
бѣше турилъ цвѣтето, а после го пъхналъ въ чалмата си, от
предъ, така щото той приличаше на персийски шахъ. Стаята, въ
която стояха тия таинствени лица, имаше горе-долу следната вж
трешна наредба. Тя бѣ помазана съ бѣла варь, която отъ мно
гото пушене бѣше пожълтѣла съвсемъ. Два прозорци, които над
ничаха въ буйния Осъмъ, който минаваше покрай самия конакъ,
нѣмаха никакви пердета, така щото отражението на звездитѣ въ
водата отвжтре можеше да се види. На противната страна ви
сѣше простъ часовникъ съ кукувица, монотонното тракане на
който още повече придаваше ужасъ на нощното събрание.
На противната страна имаше закачено на стената едно малко
календарче, съ арабски и съ турски цифри, което бележе
ше числото 15, при всичко че тоя день имахме 20 май. Отъ
всичко това се виждаше, че писмената работа не кипѣше въ та
мюдюрска канцелария. На сжщата стена висѣха още две бѣли
торбички, съ нумера, които по всѣка вѣроятность съдържаха пра
вителствената архива. Посрѣдъ стаята стоеше малка околчеста
маса, върху която имаше една чаша съ цвѣте, 4—5 кафени чаши
нѣколко тютюневи кисии и нищо друго.

Когато азъ се подадохъ предъ свѣтлитѣ погледи на при
сжтствуващитѣ аги, направихъ низко темане и ги поздравихъ н
турски. Никой не си отвори устата да ми отговори. Младиятъ чо

вѣкъ съ панталонитѣ бѣше мюдюринътъ въ Троянъ, родомъ изъ Азия; човѣкътъ съ бѣлата гъжва, въ която имаше втикнато стъкло съ цвѣте, бѣше ходжата отъ троянския конакъ, на име Хюсеинъ ефенди, така сжщо родомъ изъ Азия. Следъ тѣхъ идѣше нѣкойси Хасана ага, родомъ отъ с. Доброданъ, помакъ, бинбашия на башибозуцитѣ, човѣкъ на 50-годишна възрасть, говори по-добре български отколкото турски, глава голѣма, обвита съ пъстъръ шалъ отъ проста материя, уши колкото конски петала, запушени съ бѣлъ памукъ, вежди кждрави, сключени надъ носа му и голѣми колкото мустацитѣ му, гърди отворени, покрити съ гжсти косми, които се смѣсяха съ брадата му и го правѣха още толкова по страшенъ. За деятелностьта на тоя Хасанъ ага говорѣха невѣроятни нѣща. Дотолкова той билъ залюбенъ въ своето свето дѣло, преследването на комититѣ и въобще на всички по-развити българи, щото по нѣколко нощи не заспивалъ. Опоенъ отъ своята неограничена власть и отъ надмощието на башибозушкия елементъ надъ останалитѣ клонове отъ управлението въ Турция, той бѣше захваналъ да не се покорява и на мюдюре.

Дѣсната ржка на Хасанъ ага бѣше нѣкойси Хаджи-баба, старъ и доста почтенъ турчинъ, родомъ отъ Ловечъ, по занятие търговецъ. Той билъ дошелъ въ Троянъ по своя честна работа, но уплашениятъ троянски мюдюринъ, който чакаше отъ минута на минута да възстанатъ троянскитѣ българи, задържалъ го при себе си съ голѣми молби. Останалитѣ четирма души бѣха така сжщо родомъ отъ близкия Ловечъ, занятието на които бѣше: кюлтюземджеликъ даа маймурнаря, интизапчии и пр. И тѣ по молбата на мюдюрина бѣха останали около му, отъ една страна, а отъ друга, случаятъ бѣше най-добриятъ да се продава чалъмъ, да се ядатъ безплатно печени агнета, да се заповѣда и властвува неограничено. Трѣбва да ви кажа, макаръ и да се знае, че въ Троянъ освенъ мюдюрина, ходжата, нѣколко заптии и пр., останалото население е чисто българско. Следъ нѣколко минути мълчание първъ мюдюринътъ наруши тишината да ме попита „що съмъ за човѣкъ и защо сж ме докарали тукъ". Безпристрастието го изисква да изповѣдамъ, че той ми говорѣше съвсемъ човѣшки, безъ да употрѣби думитѣ: чапкънъ, ханзъръ и пр.

— Два пжтя лежатъ, чоджумъ, напреде ти: бесилото и освобождението. Отъ тебе зависи да хванешъ единия отъ двата, — каза той. — Ти и да се мжчишъ да ни лъжешъ, ние знаемъ вече всичко, знае го и цѣлъ свѣтъ, че нѣкои и други хаирсъзъ хора, които отдавна време се скитатъ голи-боси по великата земя, минаха Дунава съ намѣрение да правятъ пакости на царщината. Колко бѣха глупави тѣ! Не знаяха, нещастнитѣ, че тѣхнитѣ действия не можеха да произведатъ на великата Османска империя и онова действие, което мухата сторила на бивола. Но тѣ можаха да направятъ другиму зло. Известно е, че всѣки отъ тѣхъ носѣше по една чанта пари, които имъ се даваха отъ черния врагъ на османлиитѣ, кара московъ гяуру. Съ това си богатство тѣ сполучиха да излъжатъ и заблудятъ мнозина прости хорица, храни Боже, като тебе. Следователно, за присжтствуващитѣ тука аги не

е тайно, че ти си единъ отъ ония злощастници, попадналъ въ мрежата на московскитѣ хора. Заради това ние ще слушаме, а ти ни разкажи отъ игла до конецъ всичко, каквото си видѣлъ и чулъ по комитаджилъка. Не бой се; новиятъ падишахъ е издалъ ферманъ, въ който се говори ясно и опредѣлено, че всички ония твои побратими, които си кажатъ правото, ще бждатъ простени и освободени.

— Нѣма защо и да крие. Ако азъ бѣхъ на негово мѣсто, да ми изсипятъ въ ржцетѣ нѣколко жълтици, то начаса щѣхъ да стана комита, — прибави ловченскиятъ Хаджи ага.

— Кажи, чоджумъ, кажи. Ти не си първиятъ комита, когото виждаме, — каза ходжата. — Преди една недѣля имаше тука трима даскали отъ Копривщица, сжщи комити, бимбашии, които ни разказаха всичко. Може и да ги знаешъ даже, на Каблешковъ синъ му и даскалъ Найденъ.

Като ме видѣха, че азъ не отговарямъ отъ единъ пжть на въпроситѣ, помислиха си, че може би да се колебая още да си кажа истината. За да ме предразположатъ още повече, дадоха ми едно дървено столче да седна и самъ мюдюринътъ ми подаде да изпуша една цигара, направена отъ него. Почнахъ отъ единия край своето лъжливо показание. Отъ най-напредъ, виждаше се че агитѣ ме слушатъ съ внимание; но щомъ дойдохъ до Бѣлово и преминахъ границитѣ на разбунтуваната страна, безъ да се срещна съ нѣкого и безъ да спомена, че съмъималъ оржжие, афионътъ на агитѣ се пукна. Спогледаха се единъ другъ, засмѣха се злобно подъ мустакъ и залюлѣха глави недовѣрчиво. Азъ треперѣхъ въ себе си и продължавахъ да говоря още, ужъ че нищо не забелязвамъ. Единъ отъ мюлтезимитѣ скочи на крака сърдито и, като подигна съ едната си ржка края на русия си мустакъ, ми каза:

— Я вижъ тука отдолу има ли да се подава жълто?

Той искаше да каже съ това, че не е отъ глупцитѣ да вѣрва на подобни бабини деветини.

— Не ни изваждай изъ търпение, гяурски сине! — казаха мнозина. — Ние не сме отъ ония глупци, които да не можемъ да отличаваме лъжата отъ истината.

— Отъ всичко това, което изслушахме, две думи нѣма прави — прибави мюдюринътъ, който въ това време бѣше станалъ да си пали цигарата на свѣщьта.

— Ти казвашъ, че треньтъ, съ който си дошелъ на Бѣлово, излѣзълъ отъ желѣзата и се заровилъ въ земятя, по причина, че комититѣ били развалили пжтя. Е добре, съ тоя тренъ, освенъ тебе, други хора нѣмаше ли? — попита ходжата, който, като цариградчанинъ, имаше понятие отъ състава на единъ тренъ.

Азъ отговорихъ утвърдително; а ходжата попита кжде сж отишли тѣзи хора следъ падането на трена, а особено голѣмцитѣ (челебиитѣ) и защо азъ не съмъ ги последвалъ, което било най-безопасно и най-благоразумно. Това питане бѣше за менъ ненадѣйно: посмънкахъ, помислихъ, казахъ нѣколко неудовлетворителни отговора и най-после се признахъ, че съмъ се билъ уплашилъ. Познахъ своята погрѣшка, но бѣше късно вече. Присжт-

ствуващитѣ, които само това чакаха, да се забъркамъ, скочиха отведнъжъ на крака и ме заобиколиха съ подпаленитѣ чибуци.

— Казвай, невѣрно куче, защо не отиде съ нѣмцитѣ, като се счупи треньтъ, ами потегли за Панагюрище, да колишъ турци?

— Отговаряй! Или ей сега ще ти се проточатъ червата изъ стаята, — викаха съ запѣнени уста двама мюлтюземджии и държаха насреща ми своитѣ пищови.

Азъ не зная какво съмъ отговарялъ, но се сѣщамъ, че се мъчехъ да повтарямъ казаното вече, понеже другъ изходъ нѣмаше.

— Хей, черна майко българска! Ей сега ще кажешъ ти всичко, отъ игла до конецъ, даже и онова, за което не те питаме — каза бимбашията Хасанъ-ага, който досега само мълчеше. — Делиа, скоро да донесешъ петь-шесть тояги и да кажешъ на двама души да дойдатъ, — извика той и си съблѣче абата отъ гърба, каточе щѣше да се бори. Следъ това той ме хвана за коситѣ на главата, и започна да ме мѣта изъ стаята като навуй, а другитѣ удряха кой де свари, съ изключение на ходжата и на мюдюрина, които излѣзоха изъ вратата навънъ, може би да не бждатъ свидетели на Хасанъ-аговитѣ свирепи действия. „Казвай!" излизаше изъ устата на всички участвуващи въ боя. Двамата башибозуци, които Хасанъ-ага проводи да повикатъ, не закъснѣха да дойдатъ. Вмѣсто 5—6 тояги, тѣ донесоха само една, но такава, съ каквато заарскитѣ бакърджии си тсварятъ конетѣ. Хасанъ-ага приграбчи тая дебела кюския, съ която почна да ме блъска презъ краката и по колѣнетѣ така немилостиво, щото наша скромность примрѣ отъ болести и се търкулна на земята по гърба си. Тогава ме хванаха двамата башибозуци съ своитѣ костеливи ржце, смъкнаха горнитѣ ми гащи, обърнаха ме съ лицето надолу и седнаха, единиятъ на врата ми, а другиятъ — на краката ми.

— Боже помози! — каза Хасанъ ага и почна да удря съ тоягата, която стискаше съ двѣтѣ си ржце, каточе цепѣше сухи храстови дървета.

Но не бѣше само Хасанъ ага, който ме биеше; и останалитѣ турци не стояха хладнокръвно. Единъ отъ тѣхъ ме удряше по краката, които не можехъ да мръдна; другъ скачаше на главата ми съ кракъ, отъ което действие отъ челото ми потече кръвь; трети ритаха и мушкаха де завърнатъ и т. н. нататъкъ. Викахъ до небеса за капка милость, бащи и майки наричахъ всичкитѣ, кълнѣхъ се, че нищо не зная отъ онова, за което ме питаха, гърчехъ се подъ всѣки ударъ; но всичко напусто. — „Кажи своитѣ другари, мѣстото, дето остави оржжието си, не си ли билъ другарь на Петковски *) войвода?" говорѣха агитѣ. Азъ апелирахъ най-много къмъ човѣколюбието на мюдюрина и на ходжата, които призовахъ на високъ гласъ да дойдатъ и ме отърватъ. За да ме накаратъ да мълча, единиятъ отъ двамата башибозуци захвана да се тръшка отгоре ми колкото му е сила. Мюдюрътъ, който се разхождаше вънъ въ салона, дойде най-после, докачи се неговото османско честолюбие,

---

*) Т. е. Бенковски, за когото тѣ вече знаяха.

— Оставете го, джанамъ! Макаръ и да е гяуринъ, вѣ
свинска, но все пакъ е човѣкъ, кучета главата му яли, — ка
той, като хвана Хасанъ ага за ръката, да не удря вече.

— Мюдюръ ефенди! това не е твоя работа, — възрази
мюлтюземджиитѣ. — Работата не е играчка! Тукъ царство
народъ пропада, а ти си седналъ да ни говоришъ за милос
(мерхемедъ). — Бъди спокоенъ! Нѣма да се свърши свѣтътъ
единъ комита.

И боятъ изново пакъ захващаше. Два-три пъти се прин
дихъ да кажа да ме оставятъ, защото ще изповѣдамъ истинат
но щомъ престанѣше да играе дървото, пакъ обръщахъ стар
листъ. — Какво да кажа, ефендимъ, когато нищо не зная, а
ви излъжа, зная, че това не възприемате.

— Азъ зная и друго лѣкарство. — каза Хасанъ ага и р
достно вдигна нагоре своята диктаторска глава. — Скоро да н
свѣтлите на Кафе-Оджа дилафчето отъ една харбия (съ която
пълнятъ старитѣ турски пищови), съ което като го парна де
зная, той ще изкаже и млѣкото, което е сукалъ отъ майчинит
си гърди.

На минутата още ме обърнаха съ лицето нанагоре и дв
мата башибозуци ми хванаха краката и ръцетѣ, а други тре
седна на гърдитѣ ми и взе всичкитѣ нуждни мѣрки за да
изпълни операцията на Хасанъ ага. Отъ най-напредъ азъ си п
мислихъ, че всичко това е просто заплашване, за да се уплаш
и започна да изказвамъ, но скоро свѣтлото дилафче, червено ка
въгленъ, биде донесено. Изново се обадихъ, че ще изповѣдам
истината, не на шега; но като се размислихъ за лошитѣ сетни
на тая лекомисленость, пакъ обърнахъ и н к я р ъ — нищо не зна

— Бре! ние на тебе маскара ли станахме да ни лъжешъ! -
кресна Хасанъ ага и посегна да вземе дилафчето, но то бѣ
вече изстинало и почернѣло като всѣко желѣзо.

Втори пъть се даде заповѣдь да се нагорещи пустото д
лафче. Услужливиятъ башибозукъ го донесе и се повърна да з
ключи вратата, за да не влѣзе мюдюринътъ и побърка на раб
тата. Повече отъ десетина ръце се налепиха отгоре ми и дила
чето биде приближено. Малко то се досегна до кожата ми, но
това бѣ доволно да изрева като закланъ и да метна отъ себе
башибозуцитѣ, които паднаха настрана като човали. Юмруцит
почнаха да падатъ, но и мюдюринътъ стъпи въ своитѣ адми
стративни права. Той заблъска на вратата, като човѣкъ който им
право, и влѣзе заедно съ ходжата, сърдитъ и начумеренъ. Ка
нѣколко думи къмъ агитѣ, съ полумюдюрско и полумерхаметск
значение, да се смилятъ най-после, а сетне се обърна къмъ ме
и, като ме ритна единъ пъть, прибави:

— Защо не кажешъ и ти правото, бе ханзъръ? Не виждаш
ли, че ще те смажатъ като бѣсно куче!

Изпотенитѣ и уморени аги отстъпиха малко настрана и изв
диха своитѣ бѣли джеврета да си триятъ потнитѣ чела. Прости
башибозуци така също стояха бездействени до главата ми
стискаха чиренитѣ на своитѣ ятагани, а азъ охкахъ на голит
дъски и не снемахъ погледъ отъ благородната анадолска физи

номия на мюдюрина. *) Хасанъ ага въртѣше глава мълчешката и хапѣше отъ ядъ брадата си.

— Защо азъ най-после ставамъ лудъ, — извика той отведнъжъ. — Седналъ съмъ да питамъ съ добро тоя царски душманинъ, да ме лъже и се подиграва, когато имамъ на ржката си ферманъ като вратата.

Това каза той и, като се приближи до свѣщьта, извади изъ джобоветѣ си едно писмо, писано на турски езикъ. Покани ме да го чета, но като отговорихъ, че съмъ неграмотенъ, подаде това писмо на ходжата, който прочете горе-долу следното: че командиръ паша дава на бимбаши Хасанъ ага това писмо, който има право да коли всичкитѣ комити, които би се появили въ околностьта, безъ да е отговоренъ нѣкому. Следъ прочитането на тоя актъ, — действителенъ или лъжовенъ, за менъ бѣ неизвестно — присжтствуващитѣ ктюмнаха глава и се присмѣха на Хасанъ ага, че той се мае още, та не ми отрѣже главата. А Хасанъ ага рипна още повече отъ тая забележка на другаритѣ си. Той заповѣда на нѣкого си башибозукъ, Делиа, съ свѣтли очи и съ каварджикъ мустаци, да ме извадятъ навънъ край р. Осъмъ и тамъ да ме заколятъ, а после да ме хвърлятъ въ рѣката. Азъ помислихъ, че това може да бжде заешка топурдия, само за сплашване, но като си въобразихъ кои сж времената, че новъ султанъ се е качилъ на престола, че цѣлъ Троянъ да се изколи, пакъ никой нѣма да отговаря, а отъ друга страна настояването на мюдюра и на ходжата да почакатъ до утре съ заколването ми — напълно повѣрвахъ, че душицата може да отиде. Бѣха ме подкарали вече къмъ вратата, когато башибозукътъ Делиа се повърналъ назадъ, да си намаже ножа при свѣщьта съ дървено масло, което той вадѣше отъ своята арнаутска паласка. Че страшенъ ли бѣше пъкъ пусти ножъ? — Още го помня: широкото му острило лъщѣше като огледало. Стана даже дума измежду присжтствуващитѣ дали ще може Делия да ме заколи безъ да ми върже понапредъ ржцетѣ. Тръгнахме. Азъ го ударихъ на плачъ и се обърнахъ да погледна мюдюрина, но текмето на Делиата ме изхвърли изъ вратата. Подире ми тръгнаха още Хасанъ ага и ходжата, който не преставаше да се застжпва за мене.

Тамъ наблизо, до самата стена на троянския конакъ, тече рѣката Осъмъ. Посрѣдъ тъмната нощь, въ неограниченото царство на нощната дълбока тишина, тая планинска рѣка фучеше и

---

*) Троянци, мало и голѣмо, помнятъ още тоя благороденъ мюдюръ, последния представитель на турското владичество въ тѣхното селце. Него сварили въ селото въ 1877 г. рускитѣ войски. Когато сж вече идѣли казацитѣ тогава той се обърналъ къкъ троянци и имъ казалъ:

— Е, прощавайте вече, комшуларъ. Моето царство се свърши, не съмъ вече вашъ мюдюринъ, имате нови мюдюри, отъ вашата вѣра. Богъ да ви е на помощь!

Това казалъ той и шибналъ своя конъ къмъ Балкана. До това време отблъсвалъ башибозицитѣ и пазѣлъ троянци като своитѣ две очи. Доколкото знаемъ, последнитѣ, макаръ че сж били покъртени душевно отъ своя мюдюръ но пакъ били увлѣчени отъ тогавашнитѣ разпалени страсти и некавалерски се отнесли съ семейството на своя благодетель.

се пѣнѣше. Нейнитѣ таинствени бързеи представляваха нѣщо страшно и ужасно. Особено на мене, който отивахъ за такава една работа. Стори ми се, каточе тя да имаше нѣщо общо съ намазания ножъ на Делиа... Изъ една малка портичка излѣзохме ние на рѣката. Тукъ ме попитаха още два-три пжти ще кажа ли правото, а после ме ракараха да клекна на колѣне до самата рѣка и да си наведа врата надолу. Вмѣсто това, азъ стиснахъ съ две ржце джюбето на ходжата и му казахъ такива думи, които до тоя часъ не бѣхъ говорилъ ни на баща си. Молби, обещания и другъ родъ унижения бѣха въ изобилие. Най-после ходжата, споредъ мене, бѣше покъртенъ, сполучихъ да възбудя въ него османското честолюбие,

— Хасанъ ага, харнжи*) на мене тоя гяурджикъ — каза той. — Азъ ти се обещавамъ, че тая нощь, най-много до утре, той ще каже всичко на мене. Въ противенъ случай, азъ самъ ще му отрѣжа главата.

Хасанъ ага не скърши хатъра на ходжата. Той даде заповѣдь на своитѣ башибозучи да ме върнатъ назадъ, като ми напомни още, че за всичко трѣбвало да благодаря на ходжата. Намѣсто горе въ конака, вкараха ме въ затвора, въ който бѣхъ презъ деня, като прекараха и лалето презъ врата ми.

II

Сега вече, следъ като ме смазаха отъ бой, дойде на ума на агитѣ да се погрижатъ и за други работи, отнасящи се до моето сжществуване. Върху една малка софричка, която ми донесоха въ затвора, бѣше сложено хлѣбъ, нѣкои останки отъ богато ядене и една готова цигара. Самъ Хасанъ ага два пжти влѣзва до прозореца да ме пита искамъ ли още нѣщо. Това бѣше вече правило. Въ разстояние на четири деня, които престояхъ въ троянския затворъ, знаехъ вече, че щомъ ме биеха, хлѣбътъ бѣше готовъ вече. А биха ме мене нѣколко пжти, но, право да си кажа, като първия бой азъ вече не се сподобихъ да видя. Хапнахъ отъ останкитѣ на мюдюрската или, може би, и заптийската вечеря, изпушихъ си спокойно цигарата въ тъмнината, чувствувахъ нѣкаквоси задоволство и тържество, по причина на победата, която можахъ да нанеса на конашкитѣ хора. Наистина, че подъ кожата ми пълзѣше нѣщо, не можехъ да се простра както трѣбва, но предъ видъ на намазания съ дървено масло ятаганъ тѣзи малки работи бѣха отъ второстепено значение. Позаспалъ съмъ даже, защото както кжпането, така и боятъ благоприятствуватъ на съня. Следъ полунощь, обаче, трѣбваше изново да си напомнямъ мостчето при р. Свинарница и Грънчарски колиби, вследствие на единъ шумъ, който се дигна при вратата. Най-напредъ се слу-

*) Турското бана башла. Въ бабаитския катехизисъ тая дума е твърде добре позната и света. Много нещастни раи, въ по-старитѣ времена, тя е снемала отъ бесилката.

шаха удари отъ тояги, псувни на турски езикъ, а после другъ единъ непознатъ гласъ захвана да протестира, като наричаше турцитѣ: звѣрове и пр. И удивително, че непознатиятъ освенъ български смѣсваше още въ своя разговоръ и ромънски; а това ми накара да трепна за минута, да си въобразя, че непознатиятъ е еснафъ, който щѣше да бжде за мене ангелско утешение. Следъ малко вратата на тъмницата се отвори и непознатиятъ, младъ човѣкъ, облѣченъ съ европейски дрехи, съ хъшовски калпакъ на главата, влѣзе при мене, когото заптията тикна изотзадъ, колкото му е силата, съ крака си. Непознатиятъ продължаваше още да протестира, а заптията, безъ да обърне никакво внимание на думитѣ му, се доближи до мене, освободи ми единия кракъ отъ букаитѣ, въ които заключи крака на непознатия, така щото ние трѣбваше да лежимъ глава до глава съ него.

— Разговаряйте се сега, царски душмани, какво сте правили, но не забравяйте и това, че и двама ще живѣете само 24 часа — каза заптието и затвори вратата.

Азъ чакахъ съ нетърпение отдалечаването на турчина, за да попитамъ непознатия мжченикъ отде е родомъ, де сж го хванали и отъ коя е чета; но той не преставаше още да говори самъ на себе си, да псува турцитѣ и да оплаква злочеста България.

— Нѣма да ми останатъ очитѣ затворени, най-после, макаръ и да ме затриятъ тѣзи поганци — говорѣше той, но повалено, каточе да бѣше македонецъ. — Самъ съ ржката си заклахъ петь души отъ тѣзи звѣрове, а колко съмъ убилъ съ куршумъ — брой нѣма. Ти, братко, на колко души можа да светишъ маслото? — ме попита най-после той. — Познавамъ Панайота и Тотя войвода, билъ съмъ другарь на Х. Димитра, съ когото преминахъ Дунава, но тѣзи кучета ме хванаха при Ново-Село. Да живѣе майка България!

Всичко това, казано отъ непознатия, бѣше достатъчно за мене да позная, че имамъ при себе си официаленъ човѣкъ. Ако той си мълчеше, както и да е вече, можехъ да повѣрвамъ, но щомъ наименува себе си другарь на Х. Дямитра, който бѣше умрѣлъ отдавна, преди осемь години, твърде лесно можехме вече да се разбираме кой на кого слугива. Дръпнахъ се настрана като отъ змия усойница и казахъ на милостьта му веднъжъ за всѣкога, да ми не говори подобни думи, защото азъ съмъ вѣренъ и покоренъ рая, при всичко че съмъ попадналъ въ немилость. Той каза още нѣколко безсолни думи, но като видѣ, че всичко е напусто и че скоро ще се съмне, захвана да вика нѣщо непонятно за мене, и заптията дойде да го извади навънъ. Това обстоятелство дойде да ме увѣри още по-силно, че непознатиятъ бѣ шпионинъ. На другия день, когато ми правиха изпитъ официално, азъ можахъ да позная по гласа тоя приятель, когато и той се обади да ме попита нѣщо. Той бѣше бошнакъ или македонецъ, горски стражарь въ Троянъ.

Съмна се на другия день. Сега чакъ азъ познахъ какво значи битъ човѣкъ. Ржце, крака и снага бѣха почернѣли като изгорѣлъ тютюкъ, които не можехъ да мръдна. Вижда се работата, че отъ

вечерьта, отъ една страна — уплашенъ, а отъ друга — непритръпналъ още, не усѣщахъ никакви болки. А челото и носътъ ми бѣха разкървавени отъ дъскитѣ, когато скачаха по главата ми. Казахъ, че Хасанъ ага колѣше кучето въ Троянъ. Той бѣ такъвъ пъргавъ старецъ, щото на день по петдесеть пѫти влѣзваше и излѣзваше изъ конака. Колкото пѫти преминуваше покрай моя прозорецъ, толкова пѫти ме питаше нѣма ли да обаждамъ истината. Всѣки пѫть гледаше своя голѣмъ часовникъ, който приличаше на цвѣтето, наречено слънчево сетре.

— Ако и сега останешъ пакъ съ своя гяурски черенъ инатъ, ще те предамъ на тоя бабаджанъ да ти отрѣже главата — говорѣше той.

Бабаджанътъ, на който той показваше, бѣше неговиятъ синъ, за когото споменахъ по-горе, малко читаче, на 13—14 години, облѣчено като кукла, съ синь чепкенъ, съ револверъ и съ малка сабийка, преметната презъ рамото му. То бѣше толкова джелязъ, изнѣжено и разгалено чадо, щото съ два пръста да го стиснѣше човѣкъ за вратлето, можеше да го задуши.

— Бабá, азъ искамъ да заколя тоя комита — говорѣше то и се увиваше покрай своя честитъ родитель, а наша милость надничаше изъ тъмната стая, примигваше като куче въ лапавица.

За моя честь, обаче, единъ непредвиденъ случай даде на работата съвсемъ друго направление, което бѣше за моя полза. Два часа следъ пладне единъ башибозукъ, конникъ, дотърча въ конака и извести на голѣмцитѣ, че командиръ паша иде отъ Ловечъ съ единъ батальонъ войска. Това радостно известие, отъ което трѣбваше да се радва всѣки турчинъ, намиращъ се въ комитаджийския Троянъ, произведе своето действие на всички конашки хора. Мюдюринътъ, Хасанъ ага и мюлтюземджиитѣ navъзсѣдаха на коне и отидоха да посрѣщатъ пашата; а башибозуцитѣ се нареждаха на военна нога, да представятъ почетно орѫжие. Само добродушниятъ Хюсеинъ ходжа остана самъ въ конака. Сега той намѣри време да дойде на малкото прозорче, като ми донесе и една книга тютюнъ. При всичко, че и той ме насилваше да кажа п р а в о т о, защото много бой ще изямъ още, но извести ме въ сѫщото време да не съмъ се боялъ вече че ще да ме заколятъ, защото, като дойде пашата, на Хасанъ ага му падали крилата.

— Най-много ги е ядъ агитѣ, че наздраво сѫ увѣрени въ твоя дъртъ комитаджилъкъ, а ти говоришъ противното, па и отъ друго мѣсто не могатъ да те хванатъ — прибави той. — На сѫщото мнение съмъ и азъ, т. е., като две и две четири съмъ увѣренъ, че ти си отъ сърдцето на комититѣ. Ако бѣше чистъ човѣкъ и вѣренъ рая, то защо не отиде въ нѣкой градъ, ами остави питомното и тръгна да диришъ дивото въ гората? Ималъ си за другари френкъ-гяурларж на желѣзницата, които сѫ по-сербезъ и отъ самитѣ мюсюлмани; да оставишъ такива другари и да потърсишъ спасение при беззащитнитѣ българи: не го взема умътъ ми!

Ходжата бѣше дотолкова наивенъ, като всѣки анадолецъ, въ когото не може да има толкова умраза къмъ българитѣ, както

това е съ мѣстнитѣ турци, щото има слабостьта да ми се оплаче колко много страхъ претеглили тѣ, двамата съ мюдюрина, въ тоя български Троянъ, когато най-напредъ се приело известие за възстанието, а въ цѣлия Троянъ имало само нѣколко души заптии.

— По цѣла нощь се молѣхме Богу съ мюдюръ ефенди, да не ни остави да станемъ жертви на чуждо мѣсто.

Гласътъ на военната музика, която предвождаше войската на командиръ паша, се зачу и ходжата, увлѣченъ отъ патриотически чувства, бѣ принуденъ да ме остави, за да отиде и погледа царскитѣ войски. Войската влѣзе въ училището, а командиръ паша заедно съ своитѣ офицери дойдоха въ конака. Единъ часъ следъ тѣхното пристигане, азъ бѣхъ зачуденъ, когато видѣхъ, че около десеть души войници, съ пушки въ ржката, прекараха покрай моя прозорецъ едно младо и непознато момче, на възрасть около 20—22 години, облѣчено съ пъстри шаячени панталони, отъ последната мода, кжсо палто отъ сжщата материя, а на краката му хайдушки царвули, бѣли навуща и черни хъшовски върви. То бѣше още гологлаво. Неговата представителна физиономия, русата му голѣма коса, която твърде грациозно покриваше главата му, даваше да се предположи, че непознатиятъ е оставилъ огледалото преди малко време. Той имаше на ржцетѣ си голѣми желѣзни клапи, заключени съ куфаръ; на врата му голѣмо желѣзно лале, много по тежко отъ онова, което имахъ азъ, а краищата и синджиритѣ, които висѣха отъ това лале, бѣха завързани о краката му. Двѣтѣ му ржце бѣха вързани още надъ лактитѣ отгоре съ вжже, краищата на което държеше единъ войникъ. Освенъ проститѣ солдати, скоро застана около конвоя и единъ офицеръ на конь. Той отиваше да извърши нѣщо важно, защото два-три пжти се връща да взема наставления отъ пашата, който самъ бѣше излѣзълъ на стълбитѣ. Тѣзи наставления той предаваше на офицерина твърде тайно. Виждаше се работата, че тѣ се касаеха до сждбата на непознатия вързанъ.

Отъ всички тѣзи извънредни приготовления и движения, които ставаха изъ конака съ полицейска строгость, всѣки можеше да си състави справедливо предположение отъ най-напредъ, че надъ вързания смъртно наказание ще се произнася. Но напротивъ, засмѣното лице на последния, цигарата, която той стискаше съ зжбитѣ си, категорически опровергаваха това предположение. Това противоречие ме караше да тегля огъня къмъ себе си, т. е., помислихъ, да не би всичко това да е просто комедия, съ която турцитѣ искаха да ме плашатъ нравствено. Така или инакъ, но непознатото момче, обиколено отъ войската и отъ голѣмо число още башибозуци, излѣзе изъ портитѣ на правителствения домъ.

— Кълна се въ Аллаха и въ неговия пророкъ, че ако ме поканѣха да заколя тоя гяуринъ, т. е. непознатото момче — говорѣше единъ башибозукъ, следъ заминаването на таинствения конвой — то и пари да ми даваха отгоре, щѣхъ да се откажа.

— Сжщото бихъ направилъ и азъ — отговори другъ единъ башибозукъ, моятъ стражарь до прозореца, на главата на когото имаше, вмѣсто шалъ, една женска престилка, взета отъ нѣкоя

плячка. — Такова дилберъ копиле, макаръ и гяуринъ, грѣхота е да го заколишъ. Казватъ, че то склонило да приеме муслюманската вѣра, а Хасанъ ага щѣлъ да го вземе за свой синъ.

Отъ тѣзи башибозуци, които сж свирепи, фанатици, главорѣзи, плячкаджии и пр., но не подли и хитри, азъ можахъ да се науча много работи. Всичко искрено, прямо и откровено говорѣха тѣ, каточе имъ бѣхъ братъ — по начало, стремления и идеи. Тѣ ми съобщиха, че непознатото момче било чиста комита, което преди 7—8 деня било докарано въ Троянъ, съ още двама другари, които отпосле изпратили въ Ловечъ. Но понеже въ тоя последния градъ то казало въ своитѣ изпити, че познава мнозина комити отъ Троянъ и отъ манастира, пашата го взелъ съ себе си до Троянъ, да покаже тѣзи комити, на които той знаялъ кжщитѣ. Сега за мене стана ясно и понятно, че войската заедно съ непознатото момче отиваше да прави предирване по кжщята изъ Троянъ. Нѣма нужда да казвамъ, че отъ тая мѣрка цѣлото троянско население беше грѫмнато, защото по тоя начинъ неговата сждба се решаваше. Па и турцитѣ отъ своя страна тържествуваха и треперѣха да не изпуснатъ тоя сгоденъ случай, който осжществяваше тѣхнитѣ пламенни желания да си отмъстятъ на богатитѣ троянци. Тѣ знаеха, че покрай другитѣ злини, които нанесяха на селото, щѣха още да ударятъ голѣмо богатство отъ подозрѣнитѣ комити. Ето защо вниманието на агитѣ бѣше обърнато на друга страна, забравиха тѣ за моето сжществуване въ затвора. Кой се интересуваше като отъ мене голакъ? Патриотизъмъ и бабаитлъкъ, но и парата бѣше важна въ ония мжтни времена, които идѣха на стотѣ години единъ пжть. Нощьта настана, срокътъ, отъ 24 часа, въ който трѣбваше да се реши сждбата ми, се измина, а нѣмаше още да се яви оня, който ми го бѣше далъ, т. е. Хасанъ ага, нѣмаше да ми донесатъ и софричката съ хлѣба, защото нѣмаше и бой.

Часътъ следъ два обаче, вечерьта, опустѣлиятъ конакъ пакъ се съживи. Дрънкането на саби и оржжие, топуркането на коне и други извънредни шумове и движения привличаха вниманието на всѣкиго. Вижда се работата, че обискътъ въ монастира и изъ селото не бѣше напусто: конашкиятъ дворъ се пълнѣше отъ хора, които въ тъмнината не можеха да се видятъ, но юмруцитѣ, които падаха отвреме-навреме по гърбоветѣ имъ, даваха да се разбере, че тѣ сж сиромаси българи. Нѣколко отъ тѣхъ затвориха по други мѣста, а нѣколко изведоха горе на конака. Дълбока нощь царуваше вече, когато горе въ конака, въ сжщата стая, съ която запознахъ по-горе читателитѣ, стана шумъ и нѣкаквоси глухо движение, каточе се търсѣше рогозка. Следъ това се събори нѣщо тежко на пода и единъ проницателенъ гласъ изрева, колкото си можеше: „оле-ле майчице!“, а тоягитѣ падаха една следъ друга, като бакърджийски чукове. Разбирате, че тука се биеха пакъ българи, теглѣха тѣ сжщото, което видѣхъ и патихъ азъ преди два деня. Боятъ се продължи нѣколко часа, защото жертвитѣ бѣха нѣколко.

Изъ стълбитѣ свалиха едного отъ тѣзи нещастници. Една крачка прекрачаше той, а петь юмрука падаха по плещитѣ му.

рѣха го предъ моя прозорецъ и познатитѣ на менъ въпроси: Це кажешъ ли право, та да не те заколваме! Кому си прода- пъ барутъ? и пр., почнаха да му се предлагатъ отъ страна на рцитѣ. — „Вие майка, вие баща, ефендимъ“ отговаряше той, а зи майки и бащи пущаха въ ходъ юмруцитѣ и плесницитѣ. диха надолу-нагоре нещастника, и най-после затвориха го при не. Както му бѣ редътъ, чаушинътъ, който го караше, така лно го блъсна изотзадъ, щото той премина надъ мене като атъ дрънна главата си въ насрещната стена. Въобрази си нещаст- атъ, че е самъ въ затвора, понеже не можеше да ме види въ мнината. Сложи тамъ въ едно кьоше своитѣ полупребити кости такава силна въздишка изпусна изъ гърдитѣ си, щото въздухътъ тъмницата бѣ приведенъ въ бързо движение.

— Охъ, майчице! смазаха ме!... Господь да ги убие, пъкъ юго зле пипатъ...

По движението го познахъ, че той стана по едно време на ака и почна да струва поклони на земята, като четѣше въ щото време и нѣкои молитви, молѣше се Богу и на всичкитѣ гови служители. При всичко че азъ не бѣхъ престаналъ да го дозирамъ да не е шпионинъ, както по-напредъ, но неговиятъ ленъ и състрадателенъ гласъ, неговото топло слово, въздиш- тѣ му, отъ които и азъ неволно дохождахъ до възбуждение, ворѣха съвсемъ противното. Азъ нарочно се прокашляхъ, за да кажа на злочестия си съжитель своето присжтствие въ затвора.

— Кой ме вика? — отговори той почти безсъзнателно.

— Пусти мишки, не оставатъ човѣка на спокойствие, — вторихъ азъ, ужъ че не съмъ се сѣтилъ какво става около ми.

— Охъ, Боже, тукъ има хора! Християнинъ ли си бе, братко? попита непознатиятъ.

— Християнинъ и българинъ още, — отговорихъ азъ.

— За душата си, бе братко, не ти ли се намира да ми дешъ малко водица или една цигара тютюнецъ да си сквася тата? Смазанъ съмъ.

Непознатиятъ бѣше отъ Троянъ, на име Иванъ, когото бѣха нали преди малко време въ кжщата му. Той билъ членъ и заклетникъ на бунтовния комитетъ, отъ името на който два ти ходилъ въ Ромъния съ писмо до войводитѣ Таня и Стоила. едаването му се дължеше на непознатото младо момче, което исахъ по-горе, това той ми разказа въ Ловечъ, когато се опо- хме добре. На другия день него заведоха, окованъ въ желѣзо, Ловечъ, а азъ си останахъ пакъ самичъкъ.

На зараньта предъ обѣдъ ме извадиха на явенъ или по- бре на официаленъ изпитъ. Заседанието бѣше пълно и може се каже сериозно, защото дългитѣ чибуци и кихлибаренитѣ гарета не бѣха въ употрѣбление. Освенъ лицата, съ които чита- итѣ сж вече запознати горе-долу, тукъ присжтствуваха още и кои нови. Първо мѣсто държеше командиръ паша, така го нари- ха башибозуцитѣ, а въ сжщность той не бѣше освенъ единъ остъ бимбашия, нѣколко офицери и двама души българи, отъ баджийски катихизисъ, Цочо Спасовъ и още една дебела гура, съ възчерно лице, името на когото съмъ забравилъ. Бим-

башиятъ, името или прѣкорътъ на когото бѣше Кекеве, човѣкъ на 40 годишна възрасть, съ подуто лице и съ червенъ вратъ, бѣ облѣченъ твърде чисто и даже елегантно, нѣщо, което е рѣдкость у турцитѣ. Той четѣше последния брой на в. „Дунавъ", а останалитѣ присжтствуващи, както се виждаше работата, че знаеха цената на авторитетитѣ, зѣпаха го въ ржцетѣ и пазѣха тишина. Българитѣ, като всички българи по онова време, седѣха най-накрай, до самата врата, съ такова вѣрноподанно настроение, щото и съ очитѣ си се мжчеха да го засвидетелствуватъ, да покажатъ, че сж рая. Единиятъ отъ тѣхъ, Цочо, младъ, 28-годишенъ момъкъ, съ твърде деликатно лице, е синъ на най-прочутия богаташъ въ околностьта, чорбаджи Спасъ, нофузътъ, името на когото се почиташе и измежду турцитѣ. Последниятъ държеше въ ржцетѣ си една книжка, която азъ отъ единъ пжть можахъ да позная, че е моето тевтерче.

— О, ти ли си билъ! Гледай, гледай. Пъкъ азъ да не зная, още отъ снощи да съмъ те извикалъ да се видимъ!

Съ тѣзи думи бѣхъ посрещнатъ азъ отъ страна на бимбашията Кекеве, още съ първото си влизане въ стаята. Той се чудѣше и маеше, също като човѣкъ, който пръвъ пжть вижда ненадѣйно своя познайникъ.

— Както се вижда, ефендимъ, вие достове (познайници) ще излѣзете съ негова милость, — каза ходжата.

— И нѣщо повече — отговори Кекевето. — Преди три месеца той държеше дюгенъ въ Исмаилъ, продаваше хубави питиета, особено сакъзлия мастика, а азъ ходѣхъ да пия при него.

Азъ се усуквахъ още като куче въ воденица, нищо не можахъ да разбера отъ тѣзи бимбашийски любезности, та затова следвахъ само да отказвамъ, че никога не съмъ билъ въ влашката земя, че сега за пръвъ пжть слушамъ и за града Исмаилъ. Тогава бимбашията погледна къмъ Цоча Спасовъ и му направи знакъ съ окото си. Последниятъ ми подаде плика на едно мое писмо, адресирано до Харманлийската станция, въ което се казваше, че съмъ билъ бакалинъ. Понеже думата Харманлий бѣше писана съ латински букви, то присжтствуващитѣ прочели тая дума Исмаилъ и сж се зарадвали, разбира се, че ми открили диритѣ въ Влашко, дето съмъ билъ преди 4—5 месеца, споредъ датата на писмото.

— Добре; но я ни кажи ти намъ нѣщо за тѣзи портрети, въ които съ още други двама души си изваденъ съ военна униформа, което е още едно силно доказателство, че ти си билъ въ Влашко или Сърбия? — попита бимбашията втори пжть, съ по високъ гласъ, за да замаже първата си погрѣшка съ влашкия градъ Исмаилъ.

Наистина, въ тѣзи портрети азъ бѣхъ фотографиранъ съ униформа, предъ Заарското възстание, но такава униформа, каквато носятъ по Хиршовата желѣзница. Но който не бѣше я виждалъ тая униформа, навѣрно би помислилъ, че лицата, които я носятъ, сж нѣмски или ромънски солдати. Разликата се състоеше само въ това, че на мундира и отъ двете страни на яката имаше писано на турски езикъ: „Румелийски желѣзници", които слова ме-

аръ и да се познаваха въ портрета, агитѣ не бѣха ги сътле-вали. Както тѣзи портрети, така и плика на писмото азъ бѣхъ ставилъ нарочно, понеже говорѣха въ моя полза. Обяснихъ на гитѣ, че тая форма е царска, която всѣки може да е видѣлъ, ойто е пжтувалъ по желѣзницата.

— Хичъ омразната московска шапка може ли да бжде тър-има отъ нешата царщина, бе серсемъ? — възрази единъ отъ рисжтствуващитѣ, облѣченъ въ палто и панталони, опъстрени ь зелени ширити наоколо, който до това време не бѣше се обаж-алъ още. По гласа можахъ да го позная, че той е онова лице, ето бѣха заключили въ моитѣ букаи като бунтовникъ.

Следъ това нѣколко чалми и фесове се надвесиха надъ ортретитѣ, които четѣха и разглеждаха, а сетне се спогледаха динъ други, безъ да кажатъ нѣщо, което бѣше знакъ, че и от-укъ не можаха да хванатъ нищо.

— И то добре. Ами тоя прахъ, който намѣрихме между пис-ата ти, за какво може да ти послужи, та си го взелъ да го но-ишъ съ себе си? — попита майорътъ.

Като гръмнатъ останахъ на мѣстото си, когато видѣхъ, че ой ми подава две порции отрова отъ стрихнинъ, която по не-нимание съмъ забравилъ или несъгледалъ да хвърля свреме още. езъ никакво двоумение казахъ, че това сж нѣкакви цѣрове. При-жтствуващитѣ не останаха удовлетворени. Тѣ подозираха нѣщо по тая причина заинтересувано попитаха отъ каква болесть ьмъ страдалъ.

— Срамъ ме е, ефендимъ, — казахъ азъ и погледнахъ ли-емѣрно на земята, а това възбуди още повече любопитнитѣ.

Казахъ имъ, че праховетѣ сж за цѣрене на „новата болесть." сва бѣше интересно за цѣломждренитѣ балкански турци. Тѣ ос-авиха главния въпросъ и се впуснаха да разсждаватъ по тѣзи олести, каточе да бѣха доктори, събрани на консултъ. Бимба-иятъ, като човѣкъ вкусилъ отъ цивилизацията, за което свиде-елствуваха дрехитѣ му, едвали не четѣше лекция за тая бо-есть. Той сгъна праховетѣ на тая страшна отрова внимателно и спусна въ джоба си. После втори пжть ме попитаха да не ьмъ другарь на хванатия попъ (о. Кирилъ) и на войводата Пет-овски, предложиха ми да кажа де съмъ скрилъ оржжието, съ бележка, че ако и да съмъ носилъ оржжие, то ще бжде изви-ително, защото въ Балкана „има и диви звѣрове".

— Ако си изповѣдашъ правото, утре рано, дай Боже жи-отъ и здраве, ще те дадемъ въ ржката на едно заптие, да те аведе накждето обичашъ — прибави Кекевето.

— Да, всичко това ще бжде за твоя полза, — пое, та каза очо Спасовъ, съ такава охота, каточе увѣряваше присжтствува-итѣ, че, за да се оправи свѣтътъ, трѣбва най-напредъ него да бесятъ, па тогава мене.

III

Азъ тържествувахъ напълно, при всичко че, когато ме затваряше, заптието така силно ми изви ухото, щото хрущелътъ му изплющѣ като кога се чупи замръзналъ празъ. Тържествувахъ именно затова, защото виждахъ, че последнитѣ баждарници на турското правосждие не бѣха така страшни; можеше да ги премине и малодушниятъ човѣкъ. Въ последния изпитъ не само че нѣмаше дърво, но и не чухъ да ми се каже даже ни една отъ овикновенитѣ турски думи. А най-утешително бѣ това, че, преди да ме подкаратъ за затвора, самъ бимбашията ми каза, че ми дава време да си помисля, дордето ме извика втори пжть. Всѣки разбира, че тукъ, въ тѣзи думи, сжществуваше вече едно омекчение. Смущаваха ме още цѣроветѣ за „мовата болесть", да не би да извикатъ турцитѣ нѣкой докторъ, който да имъ обеди ужасното име на тѣзи цѣрове. Не по-малко се бояхъ и отъ едно свидетелство отъ желѣзницата, писано на френски, така сжщо забравено въ тевтерчето ми, въ което бѣше турено сжщото ми официално име. Тукъ съмъ длъженъ да кажа, че отъ моитѣ десетина имена азъ обадихъ на правителственитѣ хора онова, съ което бѣхъ известенъ само въ селото си, и което, така да се каже, бѣше ми законното име.

Половинъ часъ следъ затварянето ми изъ стълбитѣ се зачу дрънкането на букаи, и скоро на тъмничното прозорче се появи непознатото онова момче, което по-първия пжть бѣхъ видѣлъ всрѣдъ двора, когато отиваше да изказва своитѣ троянски познайници по комитаджилъкъ. То бѣше весело и засмѣно, съ цигара въ устата, при всичко че влачеше още синджиритѣ. Опрѣ се съ ржцетѣ си на прозореца, каточе тъмницата да бѣше мой дюгенъ, поздрави ме, попита за туй и онуй, а после се обърна къмъ чаушина, когото помоли да тури и него при мене.

— Какво си се умислилъ бе, побратими, каточе ти сж потънали триста гемии по Дунава? Да сме мислили на времето, когато тръгнахме да освобождаваме пустата България, а сега не ни остава нищо, освенъ да се надуваме, като ни биятъ. Ама пъкъ умни глави сме били, бей! Азъ сега видѣхъ, че турското царство било силно. Но карай да върви; станалото не се връща.

Тѣзи думи горе-долу изказа приятельтъ, съ първо влизане. Но забележете, че той стоеше на крака, ни за името, ни за родното ми мѣсто ме бѣше попиталъ още. Неговиятъ безцензуренъ езикъ и сведенията, които ми бѣха дали башибозуцитѣ, че той отива да издава, за което нарочно билъ върнатъ отъ Ловечъ, отрано ме приготвиха да вардя бодра стража. Най-напредъ протестирахъ, че съмъ искалъ да освобождавамъ „пустата България", та затова именно мисля, че по погрѣшка съмъ попадналъ въ затвора да си оплаквамъ днитѣ.

— Де холамъ, недей ми чети попски молитви! Не се намирашъ, слава Богу, предъ нѣкой издайникъ. Всинца сме отъ една черга. Азъ нарочно затова съмъ дошелъ, да се поразговоримъ и утешимъ братски, бизъ-бизе. Цѣлъ день съмъ стоялъ въ кафенето, играхме на книги съ башибозуцитѣ, разказвахъ имъ за на-

шето царство въ Копривщица, но все ми е мжчно. Чакъ сега ми позволиха да дойда при тебе, но то съ условие да те попитамъ нѣщо, а после да имъ го кажа. Но ти се не бой отъ мене: никой пжть азъ нѣма да изгоря душата на брата си. Едно сбъркахъ азъ, че не можахъ да узаптя езика, ами взехъ та казахъ, че съмъ познавалъ нѣколко души въ Троянъ. Хей, сиромаситѣ, всичкитѣ ги извързаха! Проклета вѣра сж туй, турцитѣ. Да не си се излъгалъ да имъ подскажешъ нѣщо, че нѣма хаиръ вече отъ тебе. Щомъ подушатъ, че знаешъ, не те оставятъ на мира. За нашитѣ възстания дотолкова обичатъ да слушатъ, каточе имъ приказвашъ за Мохамедова рай. Но ти добре си постжпилъ. Ама и много даякъ си пъкъ изялъ брей-й! Мене ми каза ходжата...

Тая дълга молитва непознатиятъ приятель я избърбори на единъ солукъ, дето се е казало. Малко искаше той да знае дали азъ се интересувамъ отъ тѣзи подробности, нито пъкъ чакаше да чуе и моето мнение. Азъ се стѣснявахъ и бояхъ. Сетне той извади една книга мекъ тютюнъ, който му бѣше далъ мюдюриньтъ, поржча и две горчиви кафета, и се отвори моабетъ колѣно до колѣно. Но за да не мжча любопитството на читателитѣ, ако съмъ сполучилъ, разбира се, да го възбудя, време е да кажа името на непознатия си приятель. Той се казва Ботю Ивановъ, родомъ отъ Карлово. По време на агитацията въ 1876 г. той билъ сироменъ бакалинъ въ с. Синджирлий, което се намира близо до прочутия Хисаръ. Въ последното село именно той ималъ случай да се срещне съ нашия другарь П. Воловъ, известенъ вече на читателитѣ. Следъ тая среща леката натура на Ботя престанала вече да се ограничава само въ винената половница и въ харченето на леблебиитѣ. Той се изгигилъ презрително на своето бакалско дюгенче и преминалъ подъ командата на Волова, който го употрѣбилъ въ агитацията и въ приготовлението. Но всичко това азъ научихъ отпосле, а на Ботя не престанахъ да гледамъ подозрително, за което той не искаше и да знае даже, а продължаваше да ми разказва.

— Дяволъ да го вземе, и да ме обесятъ, нѣма да ми останатъ очитѣ отворени — каза той. — Една недѣля царувахме, но и въ това кжсо време можахъ да си изпълня желанието. Познавашъ ли ти Петъръ Ванковъ? — попита той и, безъ да чака моя отговоръ, продължи: — Тоя П. Ванковъ ме изкара най-напредъ отъ глава. На самия Ивановъ-день, когато бѣхме курдисели главата както трѣбва, късно вечерьта, дойдоха да ме повикатъ отъ страна на дѣда попа. Казаха ми, че единъ търговецъ ме търсилъ, за когото помислихъ, че може да е нѣкой отъ ония, съ които имахъ вземане-даване. Лъгалъ съмъ се. Предъ очитѣ ми се представи страненъ непознатъ човѣкъ, който, макаръ и да бѣше облѣченъ съ прости дрехи, но по думитѣ си се показваше, че е отъ голѣмото „доброутро". Тоя П. Ванковъ ни обади такива нѣща, щото ние, колкото бѣхме събрани при него, прехапахме устна. Най-напредъ той ни каза, че хиляди турски софти пъплѣли вече изъ България, които насъсквали турското население да се приготовлява за напролѣть, защото всичката рая щѣла да бжде турена подъ ножъ, никакво правителство не щѣло да бжде въ

състояние да ни защити и пр. Отъ друга страна, прибави той, всичко угнетено и поробено на Балканския полуостровъ е дигнало вече пушка за свое лично съществуване и независимъ животъ. Храбритѣ ни братя херцеговци година ще стане откакъ се кланятъ на ножъ и куршумъ, Босна гори на сгънь, Черна-гора се е дигнала съ жени и деца, гиритлиитѣ, споредъ последнитѣ вестници, точели своитѣ ножове, Сърбия и нощьта прави на день да се приготовлява, православна Русия проважда много здраве на своитѣ деца, съ една речь — Изтокъ гори на огънь. Трѣбва ли ние да сгърнемъ ржце и да стоимъ мирни предъ тая буря, когато сме народъ отъ седемь милиона?

— Събранието — продължи Ботю — което съ отворени уста гълташе тѣзи думи, сжщата вечерь още реши, че и тѣхното село трѣбва да се приготовлява. Всичкитѣ присжтствуващи положиха клетва, че ще бждатъ вѣрни на думата си и ще работятъ съ чисто сърдце. Отъ тоя день Ботю не влѣзълъ вече въ дюгена си съ чисто сърдце. Колкото пжти дохождалъ Ванковъ (Воловъ) въ селото, все при него слѣзвалъ на конакъ. Много пжти го провождалъ по околнитѣ села и градове, но два пжти не видѣлъ да се подписва съ едно име въ писмата, които му давалъ. Единъ пжть го проводилъ тука въ Троянъ, отдето щѣлъ да дигне стотина оки барутъ, подписътъ на писмото билъ Петъръ Ванковъ. Другъ пжть го пратилъ въ Пловдивъ, дето тамошнитѣ приятели го знаели Панайотъ Воловъ.

— Чудни хора бѣха тия апостоли, наистина. Язъкъ, че не се познавашъ съ никого отъ тѣхъ — продължи той. — За малко едно време въ селото Синджирлий нѣмаше човѣкъ, който да не знае отъ тая работа, т. е., че напролѣть ще се колятъ турци. Всѣки продаваше мило и драго да си купи ножъ и пушка. Азъ колкото парици бѣхъ турилъ настрана, пръснахъ ги надоле-нагоре; а изъ дюгенчето ми скоро захванаха да играятъ мишкитѣ на билярдо съ бобовитѣ зърна. На 21 априлий получихме кърваво писмо, съ което ни се известяваше да възстанемъ. Най-напредъ азъ си облѣкохъ хъшовскитѣ дрехи. Пъй че сербезлъкъ ли бѣше пъкъ, дяволъ да го вземе! Винената бъчва, която бѣше въ бакалското ми дюгенче, дръпнахъ пищова и я пробихъ въ половината, да се знае и помни кой день се е възстанало за българско царство. Туй паласки, фишекликъ, бѣли навуща и черни превивки, всичкото бѣше алестра на мене. Дойде ни известие да вървимъ за Ново-село (Старо). Преди да потеглимъ, заклахме около 13 души блажни, които се намѣриха на него часъ въ селото и наоколо. Съ жени и деца и съ кучетата, дето се е рекло, тръгнахме за Ново-село. И това последното бѣше вече на кракъ; женорята и дечурлигата бѣха поели за планината къмъ Копривщица, а въ селото се въртѣха още нѣкои наши еретлици. Научихме се, че въ ново-селското училище имало затворени 7—8 души читаци, отъ ближното село Айрени. Нѣкои старци изказаха мнение, че тѣ ни били комшии, та затова да не сме имъ правили нѣщо, но време ли бѣше да се слушатъ стари хора? Азъ заобиколихъ училището съ нѣколко души, напъхахме шишенетата презъ прозорцитѣ и — огънь! Всичкитѣ се повалиха на земята. Потеглихме за Коприв-

щица. На една поляна тамъ въ Срѣдна горо, която се нарича „Дудина поляна", бѣха се спрѣли възбунтуванитѣ околни села: Старо-Ново-село, Церцово, Елешница, Синджирлий, Думанлий, Паничери и пр. Азъ не се маяхъ много на това мѣсто, защото бързахъ за Копривщица; тамъ ми теглѣше мене сърдцето, имахъ и и азъ нѣщо. Да ти кажа правото, тамъ имахъ азъ любовница, предъ която бързахъ да се покажа съ юнашкитѣ си дрехи и да напълня очитѣ на баща й, който ме наричаше „развѣй-прахъ".

— Ботю! Ти ли си бре! Я го гледайте, мари, че цѣлъ мосовецъ станалъ — извикаха нѣколко познайници на мене и на любовницата ми, които се готвѣха да отиватъ да правятъ табии около Копривщица.

— А азъ на пета стжпвамъ. Онова черно калпаче, отъ герьовско агне, съ левъ на челото, кривнато на една страна, само а ухото ми се прикрепило. На края на пушката ми здравче, на челото ми и на пояса ми други. Въ кжсо време ме заобиколиха моми и булки да ме питатъ какво има да стане. — Царството ще а превземемъ, казахъ азъ и турихъ ржка на своя ножъ! Много весело прекарахме въ Копривщица; сербезлъкъ колкото искашъ. Азъ се занимавахъ най-много да къртя по вратата турскитѣ нумера и да сѣка съ ножа си фесове. Като захванаха да се колятъ циганитѣ, азъ бѣхъ първи вече. Но страшни нерѣзани турци малo въ това село Копривщица; станахме сетне пишманъ защо е изклахме тѣхъ вмѣсто циганитѣ.

Накжсо да кажа, Ботю билъ въ числото на ония нещастници, които благоразумното бухалско общество въ Копривщица бѣше затворило, по подълъ начинъ, въ спецарията на Хекимъ Спаса, а да ги предаде на турцитѣ. Следъ освобождението имъ той тръгналъ отъ Копривщица съ 120-тѣ души, които удариха въ планината да търсятъ разбунтувана страна, да искатъ отмъщение. Участьта на тѣзи 120 души азъ ще разкажа на друго мѣсто, а сега ще спомена само това, че Ботю се отдѣлилъ заедно съ Т. Каблешкова, Н. П. Стоянова, Г. Търнева и Стефанъ Даскала, изъ Казанлъкъ. Въ околностьта на Троянъ, дето бунтовницитѣ биваха предавани и излъгвани, четирмата другари били нападнати отъ башибозуцитѣ. Ботю, Каблешковъ и Н. П. Стояновъ останали живи, хванали ги и докарали въ Троянъ, а оттамъ въ Ловечъ. Ботю билъ върнатъ пакъ въ Троянъ, по причина че се излъгалъ и показалъ нѣкои лица въ последния градъ, съ които читателитѣ ж запознати вече. Това той стори по неопитность. И така, Ботю бѣше единъ отъ другаритѣ на Каблешкова, той бѣше отъ работницитѣ, нѣщо, което азъ разбрахъ отъ разказа му. Но за себе и азъ нищо не му казахъ, скрихъ, че познавамъ Волова, че зная какво-годе за възстанието. Когато той вече ми разказа цѣлата си история отъ Синджирлий до Троянъ, безъ точки и запетаи, тогава пакъ си спомни, че се намираме въ троянския затворъ, че не се познаваме единъ други.

— А бе, азъ се изтървахъ, та ти казахъ нѣколко думи, но и да не направишъ пъкъ нѣкой аджамалъкъ да ме предадешъ? — каза той, когато му отказахъ да си разкажа и азъ историята. — Другото иди-дойди, но за клането на циганитѣ въ Коприв-

щица и турцитѣ въ Старо-Ново-село — моля ти се като на братъ да не би да изтървешъ нѣкоя приказка.

Отъ друга страна Ботю бѣше за мене твърде полезенъ човѣкъ. Той бѣ първото патило лице, което ми даде всевъзможни сведения за бѫдещата турска процедура отъ Троянъ натагъкъ. Отъ него азъ се научихъ за сѫдбата на Каблешкова и другаря му Н. Стоянова, които по това време се намѣриха въ Ловечъ. Първиятъ отъ тѣхъ полупризнавалъ своя комитаджилъкъ, а последниятъ се препорѫчалъ за чисто злато.

— А колкото за мене, то азъ съмъ вече изгубенъ човѣкъ, — свърши сиромахъ Ботю, съ такава въздишка, която противоречеше на по-първото му лекомислие.

— Моята работа и дяволитѣ не можатъ управи вече, — прибави той.

Дълго време ние говорихме съ Ботя, азъ го лъжехъ безсъвѣстно, а той ми се изповѣдваше чистосърдечно. Никой не дойде да ни смути отъ страна на агитѣ, а всичко това имаше своитѣ причини. Агитѣ бѣха заняти, както казахъ вече, съ по-сериозни нѣща, които щѣха да ползуватъ освенъ отечеството и тѣхнитѣ още джобове, благодарение на Ботювото лекомислено поведение предъ ловченския каймаканинъ. Между хванатитѣ троянски граждани имаше и такива, които не бѣха съ празни рѫце. Това обстоятелство радваше най-много Хасанъ ага. Обрадванъ и засмѣнъ до ушитѣ, съ запаленъ чибукъ и съ дълга тютюнева кесия въ рѫката, която можеше да побере цѣла крина жито, често той слѣзваше изъ стълбитѣ и се разхождаше по двора. Говорѣше нѣкои насмѣшки на башибозуцитѣ, разпитваше ги за здравето имъ, даваше имъ обещание, че трудоветѣ имъ ще бѫдатъ наградени и пр. Въобще той тържествуваше; а за насъ, голитѣ комити, особено за мене, виждаше се работата, че малко се интересуваше, при всичко че срокътъ за клането минаваше вече. Отъ опитъ и практика знаехъ, че турчинътъ, особено когато е разположенъ, когато тържествува, мерхаметликътъ му се проявява въ най-висока степенъ. Заради това намислихъ, че нѣма да бѫде зле, ако по начинъ раболепенъ поискаме могжществената лепта на агата, т. е. да ни даде нѣкоя и друга пара за тютюнъ и пр. Освенъ това, молбата ни щѣше да има и тая добрина, че признаваме своето жално положение, а донѣкжде и безхарактерность, като се молимъ на човѣкъ, който ни е билъ и мжчилъ преди нѣколко часа. Щомъ съобщихъ желанието си на Ботя, той го прие безъ никаква забележка, каточе мисъльта да бѣше негова, и се изправи на прозореца да чака преминаването на Хасанъ ага.

— Душице, Ботю, какво търсишъ тамъ въ затвора — извика зачудено Хасанъ ага, щомъ зърна приятеля на прозореца. — Прилича ли ти тебе да стоишъ колѣно до колѣно съ тоя черъ душманинъ (съ мене)? Това азъ го не струвамъ кабулъ!

Ботю отговори, че самъ е пожелалъ да дойде въ затвора, съ такава свободни маниера, каточе се подпираше не на тъмничния прозорецъ, но върху кюпенка на своето синджирлийско дюгенче. Трѣбва да ви кажа и това, че цельта на турцитѣ, които се обръщаха така меко съ Ботя, бѣше да го предразположатъ да изказва

комитаджийскитѣ работи. Той разбираше това напълно, но пакъ не се съвземаше.

— Въ такъвъ случай, нѣма що да кажа, — продължи Хасанъ ага. — Джанамъ Ботю, какъ ме съветвашъ да постжпя съ тогова хаирсъзинъ, когото си избралъ за свой другарь? Да го заколя ли, както му се пада, или да го оставя още за нѣколко деня живъ. Защото той не си обади правото, както направи ти, за да го почита и уважава всѣки?

— Оставете го, Хасанъ ага. Азъ можахъ да го изпитамъ, и увѣрявамъ ви, че неговата работа е съсемъ проста, отъ нищо той нѣма хаберъ, — отговори моятъ любезенъ Ботю.

— Валлаха, кузумъ Ботю, право да ти обадя, ще ме разсърдишъ съ тѣзи думи. Не излѣзвай арка за такива царски душмани. Не виждашъ ли доколко той е почернѣлъ и изсъхналъ? А всичко това е знакъ, че той е инатъ и че на мнозина невинни мюсюлмани е изпилъ кръвьта.

— Ти остави това, Хасанъ ага, но я ни дай по-малко харашлъкъ да си купимъ нѣщо за ядене — каза Ботю.

— Охъ бе, ялмазъмъ Ботю! Защо да ти не дамъ, бе душице? И за това дума ли трѣбва, — каза Хасанъ ага и развърза своята кисия, която приличаше на чизма. — Ами нѣщо такова „като Червенъ Петко", не искате ли? — продължи той.

Ботю си изкриви устата да благодари. Въ сжщото време двама башибозуци отидоха на чаршията да пазаруватъ едно-друго, въ числото на което влизаше и една ока вино. Хасанъ ага се отдѣли тържествено, а чибукътъ му издаваше по-гжста мъгла. Виждаше се работата, че той бѣ доволенъ въ душата си отъ направения мерхаметъ. Следъ единъ часъ отзивътъ на тъмничнитѣ страни повтаряше ехото на бунтовната пѣсень: „Не плачи, майко, не тжжи". Ботю пѣеше, въпрѣки моитѣ съвети. Пѣеше той съ такава охота, щото и дѣсната му ржка не стоеше мирна, съ която той командуваше. Причината бѣ пръстениятъ оканикъ. Освенъ нѣколко башибозуци, които надничаха да ни гледатъ презъ прозореца, не закъснѣ да дойде и самъ Хасанъ ага.

— Де бре-е, Ботю; тъй те искамъ, да бждешъ веселъ, — каза той. — Ами ти защо мълчишъ, та не се веселишъ, бе пезевенкъ? Или не си благодаренъ? — попита той мене, понеже азъ стояхъ хладнокръвенъ, когато другарьтъ ми пѣеше.

Надвечерь пристигна пощата въ конака отъ главния градъ на вилаета — Русчукъ. Между другитѣ пакети и писма видѣхъ, че заптието носѣше и нѣколко броя отъ полуофициалния русчушки вестникъ „Дунавъ". Моето любопитство се запали отъ появяването на тоя вестникъ. Знаяхъ азъ отдавна, че между турскитѣ хавадиши, „Дунавъ" бѣ първиятъ, който разпаляваше най-много турския фанатизъмъ; той се занимаваше съ комитаджийскитѣ работи и въ ония даже времена, когато тѣ не сжществуваха. Случаятъ бѣше единъ отъ най-сгоднитѣ. Отъ в. „Дунавъ" щѣхъ да се науча подробно има ли възстания по другитѣ мѣста изъ България, разбити ли сж тѣ както тракийскитѣ или се държатъ още, има ли много комити хванати по другитѣ градове, какъ се отнасятъ съ тѣхъ и пр. Но ако азъ поискахъ да чета тѣзи вестници,

едно че не щѣха да ми дадатъ, а второ, това мое любопитство праведено щѣше да ме препоржча предъ агитѣ за човѣкъ, който дотолкова акуратно се занимава съ политиката, щото и въ затвора не иска да я остави. Благодарение обаче, че имахъ при себе си за другарь човѣкъ като Ботя, който твърде малко искаше да знае отъ подобни тънкости, това ми желание не се виждаше неосжществимо.

Когато му предложихъ да поиска в. „Дунавъ" отъ Хасана ага или отъ ходжата, ми възрази само това че да четешъ вестникъ и да търсишъ имане било все едно; следователно, да не сме си губили времето въ такива празни работи, но да се разговаряме помежду си или пъкъ да попѣемъ нѣкоя юнашка пѣсень. Азъ настояхъ, Ботю не искаше да ми скърши хатъра, а Хасанъ ага, който не знаеше що ще каже цензура и печатно слово, изпрати ни в. „Дунавъ", прѣсенъ-прѣсенъ, безъ да е разпечатанъ. И така ние имахме напреде си 1070 брой на горепоменатия вестникъ, съ дата 16 май 1876 година. Ботю си задържа правото да го чете самъ, и азъ да слушамъ, на което се покорихъ безусловно, защото знаехъ че той скоро ще се насити. Виждаше се работата, че сиромахътъ сега за пръвъ пжть се заемаше да чете вестникъ, защото отъ края още започна да го гази като просо. „Вестникъ Дунавъ" излиза две пжти въ седмицата, въ срѣда и недѣля. Спомоществователитѣ се приематъ въ Русчукъ при писалището и пр.

— Е добре, какво се научи сега отъ това? Току бѣше рекълъ, вестникъ! разбра ли му нѣщо? — извика добродушниятъ Ботю и запрати настрана скжпия за мене „Дунавъ".

Но азъ бѣхъ развълнуванъ и занятъ въ това време съ други по-важни нѣща, та затова не счетохъ за нуждно да възразявамъ на приятеля. Дордето той се петлаеше да чете горното типично известие за спомоществателитѣ, азъ успѣхъ крадешкомъ да прочета за себе си нѣколко телеграми, измежду които съдържанието на последната ми бѣ най интересно.

Съкращение на телеграмата, която пристигна отъ софийския мютесарифинъ съ дата 13 май 1876 г.

„Орханийскиятъ каймаканинъ извести, че съ мѣркитѣ и старанията на помака Молле Мехмедъ, който билъ изпратенъ съ доста войска отъ резервата за да улови Георги Петковски (намѣсто Бенковски), войводата на съзаклетническата дружина въ Копривщица, другарьтъ му попъ Кирилъ игуменъ на манастира въ с. Калугерово, пазарджишко, и други двама негови другари, последнитѣ сж вкарани въ пусията, която билъ заловилъ въ Тетевенската планина Рузгяръ хаджи Ахмедъ ага, и като имъ се предложило да се предадатъ, понеже се заловили за оржжие (лъжа!), въ сбиването хаджи Ахмедъ ага гръмналъ съ пушката си и ударилъ споменатия Геор. Петковски, който и умрѣлъ на мѣстото си, а свещеникъ попъ Кирилъ билъ уловенъ раненъ. Другитѣ побѣгнали, но диритѣ имъ не сж оставени, за хващането на които, съ Божията воля, скоро ще ви известя".

Друга телеграма отъ сжщия мютесарифинъ, съ дата 14-й май, гласѣше:

„Главата на войводата Георги Петковски, за когото ви известихъ завчера, че падна мъртъвъ, и попъ Кирилъ, който бѣ уловенъ раненъ, понеже се изпратиха до Орхане, показаха се на затворницитѣ възстанници, предъ особната комисия. Затворницитѣ възстанници, като потвърдиха, че главата била на Георги Петковски, който имъ билъ предводитель, който изгорилъ кѫщата имъ и който ги докаралъ до това състояние, заплюха лицето ѝ и съ разни проклетии налетѣха върху споменатия попъ Кирилъ.

Горкиятъ свещеникъ едвамъ можа да се избави отъ рѫцетѣ имъ.“

Както виждате, тѣзи две телеграми потвърдяваха напълно думитѣ на козаря Иванчо, съ когото се срещнахъ въ планината, и който ми казваше, че турцитѣ прекарали единъ раненъ попъ заедно съ една руса глава *). Затворницитѣ възстанници въ орханийската тъмница не сѫ били други никои, освенъ нашитѣ другари, които ние оставихме при Тетевенъ, когато се отдѣлихме. Съ тѣхъ заедно сѫ били и другаритѣ ни далмантинци: Ив. Шутичъ, жена му Мария, Кръстю Неклановичъ и пр. Тѣ стигнали чакъ до въ София, дето ги подложили на строгъ изпитъ, но благодарение на австрийския консулъ тѣ били освободени. Най-много била вадена на изпитъ злочестата Мария, която била заставена да предава мѫжа си, разбира се, по неопитность. Тукъ тѣ били очевидци, когато докарали отецъ Кирилъ и донесли съ него заедно главата и дрехитѣ на Бенковски. О. Кирилъ докрай осталъ вѣренъ Христовъ последователь. Когато турцитѣ го попитали кои сѫ били комититѣ, той поискалъ кръста.

— Всички, които вѣрватъ въ тая божествена знаменитость (въ кръста) бѣха комити, — казалъ той.

Въ главата на страдалеца имало около двадесеть сачми, които той вадѣлъ по твърде оригиналенъ начинъ: удрялъ си главата о стената, и сачмитѣ падали. Отецъ Кирилъ умрѣ въ Цариградъ, въ тъмницата метерхана, презъ 1877 година повече отъ естествена болесть отколкото отъ ранитѣ си **). А нашата сподвижница отъ Балкана, Мария, съпругътъ ѝ Шутичъ и Кр. Неклановичъ сѫ живи, живѣятъ си пакъ около Т.-Пазарджикъ и въ Пловдивъ; но не обичатъ да разказватъ твърде за българското възстание, отъ което не имъ останали добри впечатления. Хранятъ само известно уважение къмъ паметьта на Бенковски и на о. Кирила. Живѣе и Мария, пакъ жена на Шутича, пакъ така засмѣна и весела, помни всичко отъ игла до конецъ.

Но да се върнемъ пакъ въ троянския затворъ при Ботя Ивановъ, да прочетемъ още единъ пѫть в. „Дунавъ“. Азъ не се лъжехъ, че въ неговитѣ официални колони ще се намѣрятъ и други нѣкои сведения за комитаджилъка. Въ една телеграма до русчушкия валия, съ дата 15 май, изпратена отъ Фазлѫ паша, въ която последниятъ казва, че се упѫтилъ къмъ Трѣвна, защото и тамъ се появили царски душмани, ставаше явно, че въ Дрѣновския манастиръ имало затворени комити, които той сполучилъ

*) Гл. II томъ отъ настоящето съчинение.
**) Вестникъ „Напредъкъ“, брой 116, 1896 год.

да разбие съ „Божата воля", като съсипалъ и манастира. Въ сжщата телеграма се споменаваше и за нѣкогоси Цанката Дюзинъ Табановъ, комитаджийски предводитель, който като отишелъ въ едно село, називаемо Чяла (?) да иска хлѣбъ (пусти хлѣбъ — все той хваща комититѣ), жителитѣ го хванали и издали на царскитѣ власти. Имаше публикуванъ и изпитъ на нѣкогоси попъ Иванъ, така сжщо комита, комуто било възложено да командува народната войска. Когато неговата дружина чула царската военна буря, изведнъжъ тя замръзнала на мѣстото си, напомнила си своята преданость къмъ престола и се разбѣгала по гората. Говорѣше се и за други комитаджийски дружини, но никжде не се казваше, че тѣ сж удържали. Навсѣкждѣ били побеждавани съ „Божата воля".

Ловченскиятъ затворъ

I

Малко помалко и Ботя захванаха да безпокоятъ, за собствените негови плодове. Често заптията слизаше да го вика, за да дава нѣкои обяснения по хващането на троянскитѣ българи.

— Нѣма да патя азъ добро съ тоя мой бошбуазлъкъ, но хайде да видимъ, — говорѣше той.

Рано зараньта на другия день, 24 май, четирма души въоржжени башибозуци застанаха предъ вратата на затвора. Единиятъ отъ тѣхъ държеше въ ржката си голѣмъ официаленъ пликъ, запечатанъ съ червенъ восъкъ.

— Готовъ ли си бе, ханзъръ! Хайде ставай, че ще вървишъ, — извика заптийскиятъ чаушинъ, като отвори тъмничнитѣ врата.

Следъ това той се доближи до менъ и съ помощьта на единъ башибозукъ ми свали желѣзата, а вмѣсто тѣхъ удариха на ржцетѣ ми желѣзнитѣ белекчета, които азъ сега за пръвъ пжть имахъ честьта да нося. Тѣзи белекчета сж единъ видъ желѣзни клапи, които се заключватъ съ куфарче на ржцетѣ. Въ три системи могатъ да се употрѣбятъ тѣ, различни една отъ друга. Ако лицето, на което се удрятъ, е за бесене, ржцетѣ се заключватъ въ тѣхъ отзадъ; тоя начинъ е единъ отъ най-тежкитѣ и мжчнитѣ. Останалитѣ два сж безразлични нагледъ, но въ сжщность употрѣблението имъ е твърде важно. Първиятъ и най-лесниятъ се състои въ това, да си кръстосашъ ржцетѣ на пояса една възъ друга, така щото, макаръ и оковани, но като ги подпирашъ отъ тѣлото си заедно съ клапитѣ и куфара, твърде малки болки се чувствуватъ. Вториятъ начинъ е: спуснати надолу ржце, прилепени една до друга, като кога ще бъркашъ съ две ржце въ гърне. Въ такъвъ случай постоянно трѣбва да се държатъ обесени надолу между краката, на които като тежи и желѣзото, скоро мускулитѣ ставатъ като пресѣчени и отъ махането последва отичане. Като неопитенъ още, азъ оставихъ да ме вържатъ по последния начинъ.

Додето турцитѣ се занимаваха да ме приготовляватъ, сиро-
хъ Ботю, който имаше свобода да говори всѣкога и съ всѣ-
го, не преставаше да ми дава братски съвети, като наскоро
шълъ отъ мѣстото, дето отизахъ азъ сега, т. е. отъ Ловечъ.
ворѣше той, че тамъ имало много проклети турци, черкези и
гани, при които щѣли да ме турятъ. Проваждаше той много
раве на своитѣ двама другари — Каблешкова и Н. Стоянова,
съмъ имъ казалъ, че той е живо и здраво, но много се за-
ркалъ въ изпититѣ си, по собствена своя глупость, за което ги
ли да му простятъ. Въ последнитѣ минути на раздѣлата ни
ь се увѣрихъ окончателно вече въ светостьта на неговата не-
нна душа, познахъ го, че той се е жертвувалъ за светото дѣло,
каръ и лековѣрно, но благородно, каехъ се защо не се отне-
хъ съ него по-горещо и по-довѣрчиво.

Понеже нѣма да имамъ случай оттукъ-нататъкъ да се срѣ-
мъ и разговарямъ толкова напространно съ Ботя, както въ
оянъ, нека ми бжде позволено засега да кажа за него две
ни повече. Ботю Ивановъ живѣе и до днесъ. И малкитѣ деца
попиташъ въ Карлово, Хисара, Ново-Село, Конаре и пр., всѣки
ви отовори: „За Ботя комитата ли ме питате?“ Съ това име
звестенъ той въ тая мѣстность, всѣки българинъ би счелъ за
достъ, ако се сподобѣше да приеме Ботя на една вечерь въ
щата си. Два месеца следъ срещата ни въ Троянъ азъ го на-
рихъ въ пловдивския затворъ, десеть пжти по-нещастенъ
колкото по-преди.

— Добре дошелъ, братко — чухъ азъ познатъ гласъ отъ
видено мѣсто.

Обърнахъ се и видѣхъ само главата на Ботю, която се по-
ваше презъ едно малка дупчица на полиса. Тукъ Ботю бѣ
трѣнъ насаме, което бѣше знакъ, че работата му не отива
бре, върти се надъ главата му бесилницата.

— Проклети хора имало на тоя свѣтъ. Цѣлото село Синджир-
й се е опълчило противъ мене да ме клевети въ конака — каза
й. — Спукана ми е работата; всичкитѣ свалятъ работата от-
ре ми.

Сиромахъ Ботю, не можеше да се защити. Той бѣ наивенъ
едъ турскитѣ кетипи до глупость, както бѣ наивенъ и предъ
не въ троянския затворъ. Въ 1877 година, когато биде разбитъ
скиятъ лагеръ на Шипка, азъ излѣзохъ отъ града Търново,
и Карагьозовата фабрика, дето много други граждани очакваха
истигането на заробенитѣ турски табури. Последнитѣ пристжп-
ха апатично къмъ старата българска столица, а храбритѣ опъл-
нци, съ кривнати до ухото калпаци, стжпяха на пара предъ
рноокитѣ търновченки. Единъ отъ заробенитѣ турски милезими,
едъ когото вървѣше наперенъ опълченецъ, не искаше да на-
ни въ кальта, която е изобилна предъ Карагьозовата фабрика.

— Върви! Вашитѣ турци сж ме прекарвали презъ по-голѣма
ль, съ вързани още ржце и съ бой отгоре — каза опълче-
цътъ.

Гласътъ бѣ познатъ; отведнъжъ азъ се повърнахъ въ коми-
джийскитѣ времена. Огледахъ се по-внимателно — напреде ми

Ботю съ пушка „шаспо" на рамото, съ щикъ на бедрото и
голѣмъ калпакъ, отгоре съ зелено дъно.

— Ботю! ти ли си?

Ботю трепна. Отпустна той своето шаспо недисциплинарн
отвори рѫце насреща ми; спомена най-напредъ Троянъ и гор
вото кафе на ходжата.

— Наситихъ се, дяволъ да го вземе, да коля и да бия тур
Ей до тука ми дойде — каза той, като сочеше съ пръстъ гърл
си, каточе бѣше ялъ нѣщо.

Години се изминаха вече, бѣше 1883 година, когато по
тихъ пловдивския затворъ, не съ белекчета, но съ сѫдий
бастунче въ рѫката. Гледамъ, че на онова сѫщото мѣсто въ
затворъ, дето преди шесть години Ботю плетѣше чорапи, с
познато лице, препасано съ кирлива престилка и съ мазна лъж
въ рѫка. „Дяволъ да го вземе, де съмъ се виждалъ азъ съ т
лице" — говорѣхъ самъ на себе си.

— Живо-здраво, приятелю! Не ме ли познавашъ? — к
непознатиятъ.

— Ботю! ти ли си?

— Остави се, холамъ! Една беля ми дойде на главата, нѣ
оправия на тоя свѣтъ.

Сиромахъ Ботю! Той бѣше подритнатъ отъ течението и д
на времето. Не бѣше се договедилъ още, че се мина вече в
мето на идеалния патриотизъмъ, че мѣстото на поганцитѣ
зае отъ други. Въодушевенъ отъ първитѣ времена, той бѣше
падналъ единъ турчинъ въ Хисарскитѣ бани, кисията на кого
съ турадиитѣ лири, турилъ въ пазвата си за надлежно раз
реждане. Ето защо стоеше той въ затвора.

II

Но да дойдемъ въ Троянъ. Всичко бѣше вече готово
тръгване. Изкараха ме вънъ на двора, и четирима души баши
зуци съ вирнати на рамо пушки ме подбраха напреде си. Низ
поклонъ направихъ на благородния ходжа преди да тръгна. Сл
цето наближаваше да стигне пладне, когато ние потеглихме
Троянъ и хванахме пѫтя край рѣка Осъмъ, която приличаше
това време на буза по причина на многото тазгодишни дъжд
Като не познавахъ мѣстностьта, не знаехъ още дали навѣрно
Ловечъ отивахме. Да попитамъ водителитѣ си башибозуци, с
тахъ го, споредъ тѣхнитѣ понятия, за дързость, защото не
знаяхъ още каква линия на поведение ще държатъ къмъ м

Разстоянието отъ Троянъ до Ловечъ е около шесть часа, с
редъ тогавашната система на пѫтуване. Казвамъ „тогавашна
защото нашитѣ стари господари имаха алъкъ и къмъ добит
никога тѣ не каратъ бързо и немилостиво, както това видѣ
да правятъ руси, ромъни и пр. Явашъ, явашъ, съ кефъ и
слаждение. На всѣко ханче, при всѣка вода и сѣнка ще се п
вятъ „кашани", ще се пушатъ чибуци, а понѣкога ще се прав

кафе, ако агата е сжщински ага. Пжтьтъ за последния тоя градъ, Ловечъ, върви успоредно по рѣката, чакъ до самия градъ. Азъ нанапредъ съ вързани ржце, а турцитѣ подиръ съ пушки на рамо и съ запалени цигари, натъкнати въ дълги цигарета, вървѣхме мълчаливо. Стараехъ се и въ стжпкитѣ си да бжда учтивъ и услужливъ, да не ги разсърдя единъ пжть, че отиде вече. Пжтуването бѣше едно отъ най-труднитѣ; пжтьтъ бѣше ужъ шосе, но само име такова носѣше; изобилнитѣ дъждове и минаването на колата бѣха го набраздили и нашарили така, щото сякашъ, че човѣкъ стжпяше по конски ребра. Скоро моитѣ сухи и скжсани царвули излѣзоха отъ краката ми и почнаха да се махатъ отстрани като вѣтрила. Единъ отъ водителитѣ ми, който се виждаше да е по-горенъ отъ останалитѣ си трима другари, безъ да последва отъ моя страна никакво заявление, каза ми съвсемъ по човѣшки начинъ да седна и ги поправя, на което и той ми помогна, тъй като азъ не можехъ по причина, че ржцетѣ ми бѣха свързани.

Оттукъ-нататъкъ помежду ни се започна разговоръ, нѣщо, което най много желаехъ, защото бѣхъ увѣренъ, че съ думи поне ще успѣя да предразположа неравнитѣ си по положение и пр. другари, за да нѣма поне бой въ отношенията ни. Както му е редътъ и обичаятъ между турцитѣ, най-напредъ ме попитаха отде съмъ родомъ, какъвъ ми е занаятътъ, имамъ ли майка, баща и т. н. въпроси, на които отговаряхъ съ всичкото си красноречие, като гледахъ да угаждамъ на любопитнитѣ. Башибозукътъ, който ми помогна да си поправя царвулитѣ, само името му го правѣше да е лошавъ; въ сжщность, той бѣше добъръ и трудолюбивъ работникъ. Съ турски демократизъмъ, безъ да обръща внимание, че бѣхъ вързанъ и той имаше право да ме убие на мѣстото ми ако мръдна, и приятелски почна да разказва, че той билъ човѣкъ кжщовникъ, съ жена и деца, занимавалъ се съ бръснене въ Ловечъ; но насилствено билъ взетъ отъ дюгена си, за да стане башибозукъ и преследва комити, отъ което никакъ не билъ доволенъ.

— Близо около четиридесеть деня — продължи той — откакъ съмъ оставилъ кжщата си и ходя да се скитамъ изъ гората заедно съ другитѣ, да търсимъ комити като тебе. Наградата ни за тоя денонощенъ трудъ е колкото кьораво можемъ да ударимъ; но като за насъ отъ долна ржка хора — остава ли кьораво, додето сж агитѣ, които съ кола зайци ловятъ? Както си пушатъ чибуцитѣ и си пиятъ кафето по мендеритѣ, извикатъ нѣкой чорбаджия или попъ, подържатъ го затворенъ, и ето ти кьораво. На насъ оставатъ само комититѣ като тебе, храни Боже, за които се трѣбва трудъ и мжки. Но каква полза? Кажи ми, какво може да се облажи човѣкъ като отъ тебе фукара? Освенъ това, тая работа, гонене комити, е царска работа, на войска и заптии, а не като на насъ хора отъ работна ржка.

Азъ подскачахъ отъ радость, като слушахъ тѣзи оплаквания отъ страна на оногова, отъ когото ми зависѣше животътъ. Тоя последниятъ, когото останалитѣ му другари наричаха „Бошнякъ", не закъснѣ да ми даде и нѣкои съвети, относно моята сждба, следъ като изслуша моето житие битие, т. е. азъ му разказахъ

че съмъ човѣкъ отъ най-долна сиромашия, билъ съмъ слуга на чужди врата, хаберъ нѣмамъ отъ даскалски и попски работи, които тѣ, даскалитѣ и поповетѣ, вършатъ, а ние, сиромашката ржка, теглимъ за права Бога.

— Азъ глава давамъ, че щомъ си разкажешъ ти така хала, както на мене, то, като простъ и сиромахъ човѣкъ, голѣмитѣ ефендета ще те простятъ.

Азъ вѣрвахъ, че той казваше това отъ чисто сърдце и душа, защото въ неговата първобитна натура правдата и истината не бѣха още цивилизовани.

— Не мисли, че всичкитѣ ефендета сж такива както въ Троянъ, които знаятъ само да биятъ и нищо повече — прибави той. — Колкото е по-голѣмо мѣстото, като Ловечъ, Търново и Русчукъ, толкова повече бой нѣма, и обратно. Азъ се научихъ, че тукъ въ Троянъ ти си претеглилъ доволно бой, но съ туй ще си и останешъ. Голѣмо ефенди, човѣкъ нофузлия, никой пжть нѣма да приеме да прави такива прости работи, като нашитѣ троянски аги. Тѣ биятъ човѣка съ уста и езикъ.

Понеже комитаджилъкътъ не бѣше още смазанъ както трѣбва по България, Ботйовата чета едвамъ-що бѣше разбита, по пжтя си за Ловечъ твърде начесто срѣщахме чети башибозуци, които пъплѣха къмъ планината, или, по-добре, къмъ прочутия Троянъ. Тѣ бѣха натъкнати отъ петитѣ до зжбитѣ съ оржжие, обути и запасани походно. Още отдалечъ тѣ познаваха каква е цельта на конвоя, състоящъ се отъ тѣхни събратя, и кого иматъ тѣзи честь да каратъ. Още отдалечъ тѣ се раздѣляха на две половини отъ двете страни на пжтя, туряха ржка на ножоветѣ си, почваха да псуватъ и скърцатъ съ зжби насреща ми и искаха позволение да ме колятъ. Моитѣ водачи, макаръ и да ме защищаваха, сами още да не бѣха изказвали намѣрение да ме колятъ и макаръ, че не одобрязаха поведението на своитѣ събратя, а особено оня, когото наричаха „Бошнякъ", то, отъ точка зрение на учтивость и взаимно почитание на бабаитско право, не имъ отговаряха сърдито и категорически, т. е. че за да се заколи вързанъ човѣкъ не е мжчна работа — казваха имъ само меко и учтиво, че правителството ме държело живъ, защото много работи щѣло да научи отъ мене, та после вече ще види какво ще ме направи.

— Това сж царски работи, аркадашларъ, които ние не можемъ тъй лесно да разберемъ — свърши Бошнякътъ.

— А не е ли срамота като за васъ юнаци, четирма души да се трепите въ тая горещина, да карате едного комита, кому̀то ако отрѣжете главата, никой нѣма да ви пита? — отговори единъ отъ чуждитѣ башибозуци и посегна да ме плесне, но единъ отъ моитѣ ме запази.

Нѣкои пъкъ молѣха да имъ позволятъ водачитѣ ми, да ми ударятъ поне по нѣколко ножа по плещитѣ, да съмъ знаелъ и помнѣлъ кога съмъ ставалъ комита и съмъ клалъ турци.

— Ще се наситите, аркадашларъ, гората е пълна съ тѣхъ — отговаряха моитѣ покровители. — Тоя комита, който не е хасъ комита, толкова е бой ялъ, щото е обръгналъ вече.

Други пъкъ, които срѣщахме отъ най-напредъ остри и лошави, щомъ ме чуваха да говоря на езика имъ, за което се удивляваха, ставаха по-снисходителни и ме питаха, не ми ли е милъ животътъ. Близо до едно село, при единъ кладенецъ, срещнахме една тълпа турски цигани, която се подаде изъ една крива пжтека, заедно съ женитѣ си и съ много още магарета и коне, натоварени съ българска покжщнина. И тѣзи последнитѣ бѣха призовани, или по-добре, отъ само себе си подбудени, да оставатъ навреме коритата, вретената и рашетата и да се опълчатъ противъ душманитѣ на империята. Нѣма съмнение, че тѣхниятъ идеалъ бѣше плячката. Тѣ бѣха въоржжени твърде смѣшно, съ по единъ пищовъ, съ ножове повечето безъ капии, на голъ коремъ и съ брадви. Надъ главитѣ имъ се развѣваше синь байракъ отъ вехто платно, може би гащитѣ на нѣкоя циганка, а въ срѣдата на тоя байракъ имаше полумесецъ, изрѣзанъ отъ червенъ фесъ! Страшенъ шумъ отъ псувни и заплашвания се вдигна отъ тѣхната срѣда противъ менъ. По-юнацитѣ отъ тѣхъ, съ вирнати ножове и брадви, скоро заобиколиха конвоя и посегнаха да удрятъ и колятъ, както копривщенци направили съ тѣхнитѣ братя цигани. Колко молби, колко цигански унижения и ласкателства казаха тѣ на моитѣ водачи, дано ги склонять да ме предадатъ на тѣхнитѣ ржце!

— Ефендимъ, вие сте бабаити надъ бабаититѣ, вие сте чисти мюсулмани, затова царщината ви е избрала за тая служба, — продължаваше грозната тълпа и сочеше насреща ми своитѣ бѣли зжби.

— Краката ви цѣлуваме, млади бабаите, — се обади така сжщо млада циганка, като се завъртѣ въ сжщото време на пета.

— Пашаларъмъ! Знаете ли колко наши майстори и майсторки (за по-благородно циганитѣ обичатъ да се наричатъ майстори) се изклаха въ Копривщица и по другитѣ мемлекети отъ тѣзи душмани? Четъ нѣма, повече отъ 50,000 души! Какъ имъ рѣзаха най-напредъ краката, ржцетѣ и езицитѣ, а послѣ ги печеха въ пещи? Ефендимъ! За търпение ли е това! Кажете, вие сте мюсулмани, — викаха и почти плачеха тѣзи цигански патриоти.

Моитѣ водачи гледаха на тѣхъ съвсемъ равнодушно, но се бояха, както се виждаше, отъ нападение. Мжжетѣ тѣ увещаваха полусериозно и полушеговито, а циганкитѣ изглеждаха подъ вежди, като си сучеха въ сжщото време и мустацитѣ. Тая нерешителность даде поводъ на циганитѣ да увеличатъ своитѣ нападения, което принуди башибозуцитѣ да турятъ ржка на своитѣ ножове. Като стадо овци се разбѣгаха всичкитѣ нападатели, женитѣ и децата на които дигнаха голѣма глъчка.

А наши българи твърде рѣдко, почти никакъ, може да се каже, се срѣщаха по пжтя да отиватъ по своя работа. Не говоря за ония, които караха ангария или вървѣха съ башибозуцитѣ да имъ носятъ едно-друго. Причината на това бѣха разбърканитѣ времена. Да излѣзеше да пжтува българинъ, не само башибозуцитѣ, но и правителственитѣ агенти не щѣха да го оставятъ свободенъ. Доволно бѣше и еднитѣ, и другитѣ да кажатъ, че носѣлъ съ себе си много хлѣбъ или брашно: значи комити е оти-

валъ да храни. А българинътъ вчерашенъ ли е? Ония, които близо до пжтя се занимаваха да копаятъ царевица, отдалечъ още, щомъ виждаха нашия конвой, провождаха едного до пжтя съ бъкелъ или другъ сждъ въ ржката, отъ само себе си, безъ да ги кара нѣкой. Разбиратъ читателитѣ защо тая учтивость и ревность. Българинътъ, изправенъ до пжтя съ бъкелъ въ ржка, се кланя и говори: „Нѣма ли, аларъ, да пийнете по една студена водица?“ На едного отъ тѣзи последнитѣ, че водата му била топла, наведоха му врата и излѣха цѣлия бъкелъ въ гърба му. Българинътъ отпусна ржце надолу, каточе му пущаха кръвь, па не се мръдна, смѣеше се още, а водата тече изъ крачулитѣ му. Това ужъ на шега.

По-нататъкъ стигнахме до едно малко ханче край пжтя, дето башибозуцитѣ се отбиха да ядатъ хлѣбъ. Тукъ сварихме единъ турчинъ, пждаринъ отъ околнитѣ села, който като ме видѣ, дотолкова бѣ сюрпризиранъ отъ моето появяване, така зачуденъ и смаянъ остана, щото нѣколко минути си държа главата наведена да се удивлява, като говорѣше въ сжщото време: „яхъ-ярабимъ!“ Следъ това той кипна отъ ядъ и се обърна да псува, въ кожата си не можеше да се побере като ме гледа. Застана напреде ми съ стиснатъ юмрукъ и почна:

— Та ти си сега комита? Ти си отъ ония кучета, които станаха да съсипватъ турското царство? Ти и другаритѣ ти клаха и пекоха турски деца, а после ги даваха на майкитѣ имъ и на бащитѣ имъ да ги ядатъ? Ти щѣше да управлявашъ царство? Бе, пезевенкъ, вали-паша ли щѣше да бждешъ, или садразаминъ въ Стамболъ? Засрами се бе, куче нечисто! Я си погледни сурата? Я пъкъ че не мига, я какъ ме гледа! Дръжте го да му отсѣка главата като на яре!

Всичко това се изговори въ нѣколко минути съ пѣна на устата отъ почтения и ядосания пждаринъ, дордето азъ не бѣхъ още седналъ. Дордето башибозуцитѣ ядатъ хлѣбъ на ханчето, той седна насреща ми и почна отъ единия край, каквото му дойде на ума. Псувни до Бога. Моитѣ водачи, отъ уважение къмъ бабаитлъка, не му казваха нищо, само повтаряха сегисъ-тогисъ да ме охарактеризирватъ, че съмъ билъ „серсеминъ“, дума, която по онова време отговаряше на „невиненъ“, „безвреденъ“ и „вѣрна рая“. По едно време той си направи устата и поиска позволение отъ моитѣ водители да ми ударятъ десетина сопи, да съмъ усѣтилъ малко какво ще да каже българско царство, нѣщо, което било длъжность да направи всѣки мюсюлманинъ къмъ своитѣ врагове. Водителитѣ не се съгласиха.

— Срамота е, малко аипъ дохожда, ага, ние, мюсулманитѣ, да биемъ вързанъ човѣкъ, който се чете вече, че е човѣкъ на правителството, на нашитѣ ржце е станалъ теслимъ, — отговори Бошнякътъ. — Тая работа е долна, не подобава на единъ бабаитъ човѣкъ.

Но пждаринътъ, като всѣки пждаринъ въ турско време, който разбираше отъ много работи, решаваше разни въпроси, знаеше хода на политиката, съ една речь — гласътъ му се слушаше много повече отколкото на всѣки гражданинъ, авторитетътъ

му надви най-после, на нашитѣ башибозуци даде честна дума, че единъ пжть само ще да ме тупне.

— Хатърътъ ти е голѣмъ, Юмеръ ага, не искамъ да ти направя думата на две, а то, въ противенъ случай, и брата си не бихъ послушалъ, — каза берберинътъ не безъ съжаление. — За адетъ.

Наша скромность слушаше и чакаше резултата на горнитѣ дебати не толкова съ спокоенъ духъ. Едно ни само безпокоеше, че бѣхме по една риза. Наистина, пждаринътъ си одържа честно думата, тупването бѣше само единъ пжть, но така ме хашлъдиса съ своята гладка тояга, щото за десеть удара се даде кефъ.

Българинътъ, съдържатель на ханчето, не искаше да ми даде хлѣбъ, ужъ отъ омраза къмъ комититѣ. Но пждаринътъ, щомъ си свърши работата и подпрѣ своята тояга до стената, отчески се погрижи отъ всички най-напредъ за моя обѣдъ. На ханджията той прочете дълга лекция отъ моралъ, че душманина си да нахранишъ и напоишъ е най-голѣмъ себапъ. Освенъ хлѣбъ и нѣколко глави чесънъ, той принуди ханджията да ми даде и една чаша ракия. Пакъ седна близо до мене съ запушенъ чибукъ, каза ми съвсемъ милостиво да не се боя, но да се нахраня спокойно, попита ме дажеималъ ли съмъ майка, баща. Щомъ свършихъ, даде ми и единъ кривачъ тютюнъ.

Нѣма съмнение, че нашитѣ българи повечето отъ страхъ държаха подобно враждебно поведение къмъ възстанницитѣ, отколкото отъ ревность. На друго едно ханче по сжщия пжть башибозуцитѣ пакъ се отбиха да хапнатъ. Въ ханчето намѣрихме само една стара баба. Последната пакъ се отказа да ми даде да ямъ, не отъ ненависть къмъ нашето занятие, но защото съмъ билъ голтакъ и шумаръ (хайдутинъ) безъ пукната пара. Като й казаха турцитѣ да не се грижи за пари, напреде ми се търколи една ярешка глава, хлѣбъ и сто драма вино. На тръгване турцитѣ я попитаха: „нѣма ли умрѣли?"

— Охъ, баба, двама сина и една снаха! — каза бабата и се разплака.

— Тогава, бабо, помоли се на тоя комита да рече „Богъ да ги прости"; той е човѣкъ праведенъ, — отговориха турцитѣ и ме подкараха.

Отеднъжъ на бабата секнаха сълзитѣ и се замѣстиха съ клетви по нашъ адресъ. Дълго време подире ни се слушаха думитѣ: „дърво и камъни да плюскашъ, на колъ и на вжже да те видя".

А съ моитѣ водители, както и трѣбваше да се чака, отъ минута на минута ставахме все по-търпими единъ други. Приказки за туй, за онуй, вънъ отъ комитаджилъка, запознаване съ тѣхната тютюнева кисия и пр., бѣха работи обикновени. Отъ друга страна, колкото повече наближавахме Ловечъ, колкото повече се стъкваше, толкова по-лошо ставаше моето положение. Обесенитѣ ми надолу ржце, заключени въ тежкитѣ клапи, бѣха се надули като сапуни. Трѣбваше още да ги дигамъ часъ по часъ, за да се браня отъ мухитѣ. Царвулитѣ ми, които не можаха да ми послужатъ, отдавна висѣха привързани на кръста ми. Моитѣ неволи се

разбираха напълно и отъ башибозуцитѣ, но за престжпление се считаше да ми развържатъ ржцетѣ срѣдъ пжтя. Единъ турчинъ, търговецъ, който бѣ ходилъ да купува агнета по селата и който ни достигна по пжтя, се показа още по-человѣколюбивъ. Следъ като поиска позволение отъ водачитѣ ми, приближи се съ коня си до мене да ме разпита за едно, за друго, да се запознае, както казваше съ тѣзи хора — комити, за които толкова слушалъ да се говори, а не билъ виждалъ още. Тѣзи негови разпитвания бѣха умни и меки, каточе милостьта му да бѣше кореспондентъ. Често той повтаряше да казва „язъкъ", като гледаше отеклитѣ ми ржце и крака. Като се отдѣли отъ мене и остана при водачитѣ ми, съ тѣхъ да раздѣли своитѣ впечатления, чухъ да казва на последнитѣ:

— Който е излъгалъ тѣзи хора, нека да имъ тегли грѣха и на тоя и на оня свѣтъ. Колкото тѣ и да сж виновати, човѣкъ не може да остане хладнокръвенъ като гледа на подобни мжки! Въ време на кримската война, азъ гледахъ какъ добре се отнасяше царщината съ хванатитѣ роби, но това бѣше царска работа, а кардашъ? Двама царе благоволили да се скаратъ за царскитѣ си работи, това го разбирамъ. Ами за комититѣ какво да кажешъ? Хора наши, рая, безъ царь, безъ войска, безъ глава, дигнали се противъ царщината и закона! Това не съмъ чувалъ и не мога да го разбера.

Турцитѣ се строго пазѣха за минута даже да се съгласятъ и приематъ, че българскитѣ бунтовници възставатъ противъ тѣхното владичество. Признаваха тѣ, че бунтътъ или комитаджилъкътъ е противъ тѣхната държава, но като вѣрваха, че тая тѣхна държава и отъ седемь крале не може да се мръдне, считаха нашия комитаджилъкъ за чапкънлъкъ, а хората му за найразваленитѣ, мързеливитѣ и пияницитѣ, безъ всѣкаква опредѣлена цель, само за пакость излѣзли.

Вечерьта, часътъ на 11½ по турски, ние се надвесихме благополучно надъ скрития между канари и вода Ловечъ. Водачитѣ ми, като наближи да се мръква, усилиха маршрута, съ единствена цель: да влѣзатъ по-рано въ града, да ги види мало и голѣмо, че комита каратъ. Тая слава не бѣше малка за авторитета на единъ мюсулманинъ по онова време. Тъкмо на върха на канаритѣ, подъ прочутия ловчански изворъ „Башу Бунаръ", последнитѣ си пошушукаха нѣщо на ухо, което азъ, макаръ и да наострихъ слухъ, не можахъ да разбера. Следъ това дадоха заповѣдь да насѣдаме, а единъ отъ тѣхъ си остави пушката и бързо-бързо се спустна къмъ града. Не можахъ да разбера това разпореждане, а да питамъ, считахъ го за деликатно, па и останалитѣ ми водачи не отвориха дума по това заминаване. Тайната не закъснѣ да се открие. Скоро изпратениятъ въ града башибозукъ се завърна при насъ съ трима цигани свирачи, единиятъ съ цигулка, другиятъ съ зурла, а третиятъ съ дааре! Както виждатъ читателитѣ, тѣзи свирачи нарочно бѣха извикани да увеличатъ тържеството на нашето влизане въ града. Разбира се, че азъ съставлявахъ предметътъ на тържеството, защото следъ Каблешковъ и Найденъ попъ Стоянова, бѣхъ първиятъ комита хванатъ на пла-

нината и докаранъ въ тоя градъ. Нѣма съмнение, че любопитството на гражданитѣ да видятъ панагюрскитѣ и копривщенскитѣ московци, които изклаха циганитѣ и опекоха живи децата на мюсюлманитѣ, както се бѣ разпространилъ слухъ по това време, бѣше твърде голѣмо.

Преди да тръгнемъ, дадоха се потрѣбнитѣ наставления на свирачитѣ, колко крачки ще вървятъ предъ мене изъ града, де и предъ кое здание въ града ще се поспирватъ, коя пѣсень ще свирятъ и пр. Последнитѣ приготвиха и опитаха своитѣ инструменти, конвоятъ потегли по следния редъ: циганитѣ петь-шесть крачки напредъ; азъ подире имъ, а най-сетне водачитѣ съ вирнати пушки. Нѣма нужда да говоря, че мустацитѣ на последнитѣ представляваха миша опашка; чалмитѣ имъ покриваха едното имъ ухо; ножоветѣ висѣха съ наведени дръжки и съ вирнати краища. Накжсаха още горско цвѣте отъ всѣкаква краска, съ което окичиха своитѣ глави и краищата на пушкитѣ си. Фамилиарнитѣ разговори престанаха вече помежду ни, строга официалность и чеждина се възцари помежду ни, която чувствуваха и циганитѣ.

Презъ една тѣсна пжтечка слѣзохме до самия изворъ „Башъ-Бунаръ", на който имаше за вода голѣмо множество българки, циганки и други. Българкитѣ, които бѣха съ шалвари, азъ ги помислихъ за кадъни и се чудѣхъ защо ходятъ съ открити лица? Разбира се, че поводътъ да засвирятъ циганитѣ бѣше вече данъ. И тѣ сами почувствуваха това, защото почнаха да се обръщатъ къмъ своитѣ повелители, а тѣзи последнитѣ имъ дадоха знакъ за почване. Тънка една турска хава съ голѣма ревность се засвири. Циганинътъ, който свирѣше съ зурната, отдалечъ можеше да се види, че две изпжкналости като яйца се образуваха до ушитѣ му; а оня, който свирѣше съ цигулката, отсѣче глава върху лѣвото си рамо и остана като заспалъ, т. е. бая се отъ своята мелодия и отъ тържествения случай. Два пищова, отъ които не малко се стреснахъ, изгърмѣха подире ми, което направиха моитѣ водачи. Това бѣше и хаберъ за въ града благородни пориви за веселие и победа.

Разбира се, че следъ тѣзи провокаторски постжпки сухо и сурово трѣбваше да се запали. Много дечурлига, които висѣха около извора съ своитѣ пъстри стомни и котелчета, напуснаха ги и се присъединиха къмъ нашия конвой. Тамъ наблизо край града играяха други турчета, които щомъ чуха и видѣха, че има „келепиръ", хванаха съ по една ржка дънцата на своитѣ потури и скоро ни блокираха отъ четири страни. Щомъ видѣха върьзанъ човѣкъ съ подобни дрехи, разбраха, дяволскитѣ му деца, начаса въ що се състои работата. Тукъ съмъ длъженъ да спомена, че ние не бѣхме смъкнали още отъ гърба си всичкото свое „юнашко рухо". Тѣсни беневреци отъ панагюрски шаекъ, за прескачане на шумата, които никой порядъченъ човѣкъ не би облѣкълъ; черно кжсо палто, пакъ за изъ гората направено, и калпакъ не отъ мѣстно производение, но отъ ония плетенитѣ, каквито се продаватъ въ Ромъния. Последнитѣ, които се продаватъ за по десетина гроша, днесъ и файтонджиитѣ не ги турятъ, но тогава свѣтътъ бѣше простъ, цената имъ стоеше високо. Стока отъ Ромъния, отъ Бу-

курещъ купена, кой нѣма да я предпочита? После ще говоря колко изтънко бѣхъ питанъ: отде съмъ купилъ тоя калпакъ, а сега ще кажа, че по гореописаната форма и малкитѣ деца можеха да ме разберать отъ кой съмъ еснафъ. Като прибавите при това и белекчетата и четирмата души стражари, всѣкакво съмнение изчезваше.

— Комита каратъ! — извикаха турчетата и припнаха половината отъ тѣхъ къмъ града, като си събуха малкитѣ, като езичета, червени калеврички и ги взеха въ ржка да бѣгатъ по-бърже.

Тѣхната цель бѣше да дадатъ „хаберъ", да взематъ „мюждето" отъ своитѣ родители и по-стари. Улицата, презъ която щѣхме да минемъ, както ми се стори тогава, бѣше чаршията, защото много кафенета, дюгени и публика имаше, най-много, разбира се, турци, които, положително съмъ увѣренъ, политика сж бистрили, а тая политика не е била за нищо друго освенъ за пакоститѣ на комититѣ и за тѣхното поражение: значи нашето появяване въ Ловечъ бѣше и навреме и намѣсто. Обърнахме вниманието не само на всички, но и на кучетата, които бѣха принудени да залаятъ вследствие на голѣмата гюрюлтия. Навалицата подире ни, напреде ни, отъ четиритѣ страни растѣше на секунди, свирачитѣ цигани подемаха своята хава още съ по-присърдце. Не само тѣ и водачитѣ ми, но и азъ, който бѣхъ съвсемъ противното и съставлявахъ опозиция на всичко, и азъ се увлѣкохъ и забравихъ отъ натрупването на толкова свѣтъ. Дордето стигнемъ до правителствения домъ, шествието по улицата бѣше наредено отъ само себе си, разбира се, по следния начинъ: най-напредъ вървѣха малки кадънчета, турчета и циганчета, които вървѣха повечето заднишкомъ, съ лицето къмъ мене, за да не изгубятъ нѣкакъ нѣщо отъ движенията ми и чертитѣ ми. Тѣ дигаха най-голѣмия шумъ, постоянно викаха: „комита-момита" „гяуръ-мяуръ", „ще го обесятъ" и пр., като си кривѣха въ сжщото време очитѣ и си вадѣха малкитѣ езичета да ми се блещятъ. Други по-възрастни турчета вървѣха отъ странитѣ ми и често посѣгаха да ме мушкатъ и удрятъ. Имаше едно проклето, което скритомъ, само азъ го знаяхъ, бѣше стиснало въ ржката си единъ камъкъ и ме удряше съ него. Брадати турци, позеленѣли и наежени, се спираха на пжтя, но отстрана. Тѣ каточе се чудѣха въ моето лице на дързостьта на комититѣ, които си въобразили да се борятъ съ империята.

— Не ви е срамъ, кучета, ханзъри, пезевенци и душмани, да хапите тая ржка, която ви е давала хлѣбъ, да замѣрвате съ камъни своя баща! — казваха мнозина и заминаваха сърдито, а други плюеха въ лицето ми.

На нѣкои мѣста, отстрана на улицата, отвжтре дворовете край плетищата се слушаха така сжщо клетви и позорни думи по нашъ адресъ. Това бѣха кадъни по всѣка вѣроятность, защото само гласъ се чуваше, а хора не се виждаха, съ изключение на нѣкои стари брантии, които нѣмаше защо да се вардятъ. Една отъ последнитѣ, която се скиташе по улицитѣ, прегърбена като сѣдило, като не намѣри съ какво да ме удари, плисна ме по лицето съ кисело млѣко или, по-добре, айрянъ, защото никакви

следи не останаха отъ една паница, която тя държеше въ ржцетѣ си. Моитѣ добри башибозуци, които ме караха по пжтя отъ Троянъ и съ голи ножове гонѣха циганитѣ, тукъ не можеха да ми помогнатъ въ нищо. А и много войска имаше по това време въ Ловечъ, по улицитѣ навсѣкжде се виждаха солдати. Това азъ помня много добре, защото единъ отъ последнитѣ, както вървѣше насреща ми, така силно се впусна, та ме удари съ юмрукъ въ гърдитѣ, щото просто се задушихъ, сякашъ че ме притиснаха съ воденичарски камъкъ. Преди да достигнемъ до правителствения домъ, не зная по чие разпореждане, свирачитѣ излѣзоха изъ реда на шествието и потънаха въ друга една уличка. Да кажемъ нѣщо и за нашитѣ българи. Виждаше се работата, че макаръ въ Ловечъ и да нѣмаше явно възстание, но тѣхното положение не бѣше отъ блѣскавитѣ. Никжде по улицитѣ не се виждаше българинъ, а ония, които стояха по дюгенитѣ си, навъртаха се въ тръното т. е. очитѣ имъ не гледаха твърде къмъ улицата. Кое време бѣше?

III

Най-после криво-лѣво стигнахме до конака. Понеже бѣше вече късно, както казахъ, нито каймакаминътъ, нито нѣкой отъ по-голѣмитѣ ефендета се намираха тамъ. Вжтре въ двора съ насъ заедно влѣзоха и малкитѣ турчета, които не преставаха още да ми се кеврятъ. Заптиитѣ, които знаяха вече за идването на скжпия имъ гость, се разхождаха като пѣтли около портата и изъ двора. Щомъ ме видѣха залѣнъ и заплютъ, всичкитѣ се изкикотиха, а най-стариятъ отъ тѣхъ, чаушинътъ, за да произведе по-голѣмъ смѣхъ и оскърбление, ме хвана съ двата си пръста за лицето, които после тържествено поднесе до устнитѣ си и ги цѣлуна, като извика въ сжщото време: „охъ!“ Азъ стояхъ като грѫмнатъ помежду имъ и не произнасяхъ ни черно, ни бѣло. Двама отъ башибозуцитѣ, заедно съ поменатия чаушинъ, ме изкараха по едни тѣсни стълбички отъ дѣсна страна до конашкитѣ порти и ме въведоха въ една стаичка при единъ чиновникъ въ форма. Тоя последниятъ бѣше юзбашията, комуто щѣха да ме предадатъ заедно съ пусолата отъ троянското началство. Той ме посрещна съ следнитѣ благи думи:

— Живѣй, бѣ пехливанъ! Я го гледайте каква е юначина, съ кърпа да го вържешъ. Какъ си съ здравето си? Благополучно ли можахте да пристигнете въ градеца ни? Колко ще се забавите на мусаферликъ? Честито ви царство! Пъкъ името на краля ли не можахме да чуемъ? Умна нѣкоя глава трѣбва да е билъ негова милость! Ами и кралица имахте ли си? Ти кой градъ, кажи да видимъ, бѣше си избралъ да бждешъ паша? Разбира се, че нашиятъ Ловечъ никога не би предпочелъ?

И много други подобни въпросчета ми зададе юзбашията съ такава злоба, щото кехлибареното му цигаре, което стискаше между зжбитѣ си, хрущѣше и се мѣстѣше ту на лѣва, ту на дѣсна страна изъ устата му. Следъ като заповѣда да ми смъкнатъ желѣ-

зата отъ ржцетѣ и да ми ударятъ конски букаи на краката, каза да ме затворѣли въ Парцала, който е най-лошото отдѣление отъ ловченския затворъ. На последното раздѣление, когато си излизахъ изъ неговата канцелария, две плесници задъ врата дойдоха като порция да попълнятъ горнитѣ му заповѣди т. е. да не бждатъ тѣ така суха формалность само. Въ двора, подъ прозорцитѣ на затвора, дето ме спрѣха да седна, дордето ми заковатъ новитѣ декорации, затворницитѣ се трупаха отвжтре на прозорцитѣ да гледатъ бждещия си новъ другарь. Глухъ шумъ отъ дрънкане на синджири и други глъчки дохождаха до моя слухъ. Въобще затворницитѣ, както имахъ случай да забележа отпосле, съ голѣмо нетърпение и любопитство очакватъ всѣки новодошелъ отвънъ да имъ разкаже нѣщо ново и да го оскубятъ съ какво могатъ. Тѣ се приготовляватъ доколкото е възможно повече впечатление да произведатъ на новия си гостъ, съ първо още влизане.

Въведоха ме въ стаята „кафе-оджа" или мѣсто, дето пази караулътъ. На лѣва страна малка вратица съ двойни порти, еднитѣ отъ дебели дъски, а другитѣ отъ кръстосани кириши и напрѣчени съ яки синджири, се отвориха съ шумъ отъ скърцане и дрънкане, дето азъ се наведохъ и влѣзохъ съ пречупенъ вратъ.

— Да ви е честитъ! — каза чаушинътъ и затвори подире ми.

Силно се почувствува гжстъ димъ отъ тютюнъ, смѣсенъ съ нетърпима миризма, която влѣчеше отъ вжтрешностьта на зданието. Чудно, че всичкитѣ затворници, които преди минута бѣха натрупани по прозорцитѣ, сега бѣха насѣдали чинно на два реда покрай стенитѣ на дългия Парцалъ единъ срещу другъ. Тѣ бѣха изключително турци и цигани, всичкитѣ мирни и сериозни, каточе решаваха нѣкои важни въпроси. Само на дѣсна страна отъ вратата, въ самото кьоше, върху едно чуканче, бѣше кацнала една малка ламбичка, направена отъ стъкло за вакса на обуща, каквито се продаваха по онова време. Тя нѣмаше отгоре нужното стъкло, затуй слабиятъ й пламъкъ се помрачаваше често отъ множеството мушички, които се трупаха около свѣтлината. Дълбоката тишина, която владѣеше измежду затворницитѣ, предаваше още по-голѣма грозотия на тѣхнитѣ полуосвѣтени лица. Поне на мене така се струваше, понеже всичко наоколо ми бѣше грозно. Трима-четирма души турци, съ голѣми чалми и съ чибуци, стояха най-близо до ламбичката и тържествено отпущаха кълба димъ изъ уста и носъ, който се виеше надъ главитѣ имъ като вѣнецъ. Свѣтлината на тая малка ламбичка никакъ не досѣгаше на противоположния край, дето сжщо така имаше хора, на които свѣтѣха въ тъмнината като звезди само цигаритѣ и чибуцитѣ. Ония, които стояха около ламбичката, бѣха най-авторитетнитѣ аги отъ това отдѣление.

Мъртвата тишина въ тоя отвратителенъ вертепъ се нарушаваше само отъ дрънкането на моитѣ букаи, които и не знаяхъ още какъ да влѣка. Нѣколко минути останахъ на крака до вратата, защото се смутихъ отъ онова, което виждахъ напреде си. Не знаяхъ на коя страна да отида, па се и бояхъ да седна, да не би да сбъркамъ нѣщо. Казахъ „добъръ вечерь" на турски,

никой не ми отвърна, каточе всички бѣха нѣми или отъ восъкъ направени. Сбъркахъ се още повече, не ми идѣше на ума какво да кажа вече; помислихъ, стори ми се, че всички ще наскачатъ отгоре ми. За пръвъ пжть презъ живота си виждамъ турски затворъ, та и туй бѣше лошо, че нощно време ми се случи да влѣза. Най-после единъ отъ голѣмцитѣ, които стояха близо до ламбичката, каза да вървя напредъ изъ затвора, като ми посочи съ сжщото време и чибука си къмъ тъмната страна. Мнозина отъ затворницитѣ, нарочно може би, бѣха си прострѣли краката на пжтя ми, т. е. бѣха ги посрещнали единъ съ други, понеже затворътъ е тѣсенъ, така щото азъ се препъвахъ съ букаитѣ си, което имъ даваше поводъ да ме псуватъ и подигравать, да не съмъ билъ „кьоравъ".

Чакъ на дъното на затвора, дето стоятъ гърнетата, дето турцитѣ се миятъ по десеть пжти въ 24 часа т. е. дето завинаги трѣбва да си държишъ ржката на носа, бѣше ми заповѣдано да седна върху голата и мокра земя. Седнахъ азъ и си направихъ единъ видъ смѣтка, че тая нощь голѣмъ бой ще падне въ това кьоше. Следъ нѣколко минути мълчание, единъ отъ затворницитѣ турци, що стоеха до ламбата, стана на крака, дигна ламбичката и заедно съ трима-четирма турци, сжщо затворници, дойдоха при мене. Извикаха ме да седна малко по на добро мѣсто, седнаха и тѣ наоколо ми на търкало и сложиха ламбицата напреде ми, за да ме видятъ по-добре. Въобразявамъ си каква фигура съмъ представлявалъ отъ себе си въ това време! Най-напредъ тѣ ми поискаха единъ бешликъ „ялакъ парасж", т. е. право за чистене на затвора, което плаща всѣки новодошелъ, съ първо влизане. Като имъ отговорихъ, че нѣмамъ пари, начаса единъ отъ тѣхъ, безъ всѣко двоумение, почна да ми разглежда дрехитѣ коя ще да чини пари и избра антерията ми отъ здравъ панагюрски шаекъ, която начаса съблѣче отъ гърба ми.

— Мисля, че единъ бешликъ ще да стори? — попита той другаритѣ си, като дигаше дрехата нависоко.

Тѣ клюмнаха съ глава. Още вечерьта тя се продаде на мезатъ въ затвора отъ единъ циганинъ, който я разнасяше между затворницитѣ. Следъ това ме удариха на „тънъкъ истиндакъ", както казваха тѣ самитѣ. Отде съмъ родомъ, де съмъ билъ, съ кой войвода, въ кой градъ, колко съмъ турци заклалъ, по колко аптъна ми е плащалъ московецътъ и други много подобни въпроси, на които азъ отговаряхъ както завърна. Дордето траеше тоя своего рода изпитъ, отъ който никой не можеше да се откаже на моето мѣсто, по-проститѣ затворници висѣха надъ главата ми прави, но не земаха участие, пазѣха благоприличие предъ по старитѣ и авторитетнитѣ.

— Ние тукъ имаме двама комити като тебе, отъ даскалитѣ, познавашъ ли ги? — каза единъ отъ затворницитѣ на българки, понеже бѣше помакъ, като обърна въ сжщото време и ламбичката къмъ стената, дето се намирали тѣзи двама мои събратя.

Азъ вдигнахъ вратъ да погледна къмъ тая страна. Двама души, две бледни гологлави фигури, съ почернѣли и измжчени лица, съ разчорлавени коси, турени единъ до други, съ дебели

желѣзни халки на вратоветѣ, обковани съ синджири, които] разкошно висѣха на гърдитѣ имъ и на които краищата бѣха свързани за прозореца — внимателно устремиха погледитѣ си къмъ мене, когато, по втора покана на затворницитѣ, станахъ на крака, за да ги видя по-добре, т. е. „двамата комити". Единиятъ отъ тѣзи нещастници бѣ момъкъ на 25 — 27 годиини, безъ брада, съ твърде малки мустаци, съ бледно изнурено лице, съ свѣтли очи, които стреляха решителность и буйность. Мене поне така се стори на слабата свѣтлина, която едва досѣгаше лицето му. Другарьтъ му, човѣкъ по-възрастенъ, на 40 — 45 години, съ твърде дълга и черна като смола брада, бѣ още по-изнуренъ, но съ отчаянъ и мраченъ погледъ.

Първото отъ тѣзи лица беше копривщенскиятъ герой, който изгърмѣ първата пушка на Тракийското възстание, който по-после, за да остане вѣренъ на своитѣ начала и идеи, съ вързани ржце запретна пищова, въ габровската заптийска стая, и си изгори мозъка. Той бѣше Тодоръ Каблешковъ, нашъ другарь апостолъ, когото много добре знаяхъ по дѣлата, но тукъ на това мѣсто, го видѣхъ сега за пръвъ пжть; вториятъ, другарьтъ му до него въ синджира, бѣше копривщенскиятъ хилядникъ (така го наричаха) въ време на възстанието, учитель Найденъ попъ Стояновъ, главниятъ учитель въ селото. Отде-накжде да се падне нему тая честь, какво общо имаше да бавишъ сополиви дечурлига и да командувашъ възстанници съ байракъ — и азъ се чудя, но чакъ сега. Тогава понятията бѣха наопаки. Кой е най-учениятъ човѣкъ въ града или селото? Иванъ, Стоянъ. На тѣхнитѣ ржце ще се повѣри управлението и командата на воюващата сила. Но тѣзи учени сж учили за попове, за земледѣлци, специалисти по граматиката и пр., все едно. Поне сж чели, били въ странство, глѣдали отдалечъ маневри и други обучения, по-голѣмо достоинство притежаватъ. Тогава на ученитѣ се гледаше съ по-друго око. Доволно е нѣкой отъ тѣхъ да е билъ въ бѣлградското богословско училище, да е виждалъ Панайотъ Хитовъ и сръбския князъ — той имаше палма на първенството. Въ Панагюрище, напримѣръ, ние избрахме едногласно пакъ за хилядникъ покойния П. Бобекова само за следнитѣ преимущества: първо, че стоялъ въ Цариградската медицина две-три години и като ученикъ опасвалъ сабя; и второ, че бѣше въ селото главенъ учитель[; а пушка презъ живота си не бѣше хващалъ. Въ турско-сръбската война, презъ 1876 г., въ котленско се распръсна слухъ отъ съотечественицитѣ на г. В. Д. Стояновъ, че той върви къмъ Видинъ съ 3000 души и пилѣе орталъка напреде си. Всички повѣрваха и се възхитиха отъ тая новина, че работата е сериозна, турчинътъ ще се позамисли малко. По- после, като видѣхъ бае Стоянова и полководскитѣ му способности, спомнихъ си за едновремешнитѣ понятия на нашитѣ хора.

Съ покойния даскалъ Найденъ Стояновъ азъ се познавахъ много добре още отъ събранието на Оборище, дето и той бѣ представитель отъ Копривщица. Тръпки ме побиха отъ тая трагическа среща на това грозно мѣсто, съ двамата си съмишленици. Бояхъ се да не би нѣкой отъ тѣхъ, особено Найденъ, да

се забрави и покаже, че ме познава или да ме именува на името ми, което бѣше ключътъ на всичко. Затова, преди да се почне помежду ни разговоръ, захванахъ да правя съ очитѣ си различни знакове, доколкото това бѣ възможно въ тъмнината и въ присжтствието на затворницитѣ.

— Каква е работата, дѣдо попе? И тебе като комитаджия ли те докараха? — прибързахъ азъ да попитамъ за предупреждение, като се обърнахъ къмъ Н. Стоянова, когото се присторихъ, че за попъ съмъ припозналъ, за което ми даваше право дългата му брада.

Турцитѣ почнаха да се смѣятъ отъ моето питане, който смѣхъ ми падаше на сърдцето като балсамъ.

— Азъ не съмъ попъ, аретликъ, нито съмъ комитаджия, но така сжщо като тебе ме хванаха за права Бога, — отговори даскалъ Найденъ, като ми и намигна въ сжщото време.

Разбрахме се.

— Отде бѣше ти бѣ, аретликъ? — обърна се хитро да ме попита Каблешковъ, но турцитѣ затворници го слушаха и той млъкна.

Официалната часть съ моето приемане и изпитване се свърши вече. Дисциплината, която досега владѣеше между затворницитѣ, между разнитѣ крадци и разбойници и която само за мене бѣше наредена, за да ми се произведе по-голѣмо впечатление, което е страсть у всички затворени хора, се наруши отведнъжъ. Въ това отдѣление отъ ловчанския затворъ имаше около 30—40 души затворници, най-голѣмата часть цигани конекрадци. Отдѣлението е една обикновено продълговата стая, за не повече отъ десетина души, така щото мѣстото за сѣдане и спане се даваше съ мѣрка. На голѣмцитѣ и бабаититѣ по три-четири педи, на циганитѣ по две, а на комититѣ по една. Налѣгали и отъ двѣтѣ страни, краката имъ се посрѣщаха посрѣдъ. Като минавашъ съ букаитѣ, трѣбва да си дигашъ краката като конь, да не закачишъ нѣкого. Ако се случи противното, текметата и псувнитѣ се пущатъ въ ходъ.

Следъ като седнахъ на мѣстото си, всичкитѣ затворници се разшаваха изъ затвора, защото бѣше още рано за спане. Едни отъ тѣхъ започнаха да се борятъ около ми и нарочно падаха отгоре ми; други се пощѣха и хвърляха отгоре ми своята нечиста скърна; трети пиеха и т. н. Ламбичката не бѣше се вдигнала още отпреде ми, мислѣхъ си, че има да се вършатъ и други церемонии; и други разбойници безъ разборъ насѣдаха около ми, така щото колелото порастна. Разпитваха ме за туй-онуй, най-после единъ изпомежду имъ, както седѣше, отведнъжъ трепна и захвана да дири нѣщо наоколо си. Не го намѣри, затуй се обърна къмъ другитѣ събеседници и почна да ги псува и обвинява въ невѣрность.

— Какво има, що изгуби? — попитаха нѣколко отъ набеденитѣ.

— Открадна ми се пръстенътъ — отговори пострадалото лице — пръстенъ, който бѣше чисто сребро.

— Работата ще падне на клетва, — отговори единъ старъ циганинъ, върху косматитѣ гърди на когото висѣха нѣколко муски. — Който не цѣлуне зелената паница, въ него ще излѣзе пръстенътъ.

Мнението на циганина се прие безъ противоречие. Начаса донесоха една зелена паница и едно пешкирче, съ което затваряха очитѣ наредъ всѣкиму, а паничката искаха да цѣлуне, като го караха въ сжщото време да каже: „валлаха, билляха, не съмъ го вземалъ". Това бѣше единъ видъ клетва; никой не се отказваше отъ нея, всички се оставиха да ги пребулватъ съ пешкирчето и да цѣлуватъ паничката, което тѣ извършиха съ известно благоговѣние. Никой не се смѣеше. Най-после дойде редъ и до мене, и азъ трѣбваше да дамъ клетва. Помакътъ, който разнасяше паничката, ми каза, че понеже и азъ съмъ се намѣрилъ тамъ, т. е присжтствувалъ съмъ, когато станала кражбата на пръстена, то, споредъ обичая, да съмъ се закълналъ, нѣма нищо, да не съмъ се сърдѣлъ, щомъ ми е чисто сърдцето, макаръ и да съмъ мусарифинъ. Азъ отъ учтивость и отъ гордость даже, че имамъ еднакви права съ тѣхъ, не го оставихъ да свърши, съ наклонение главата си къмъ пешкирчето изявихъ желание, че искамъ да се кълна. Но работата била съвсемъ друга, имало съзаклетие. Никакъвъ пръстенъ нѣмало изгубенъ, това било само предлогъ. Когато ми прекриха очитѣ съ пешкирчето, вмѣсто паничката да ми поднесатъ за цѣлуване, както на другитѣ, стариятъ циганинъ си смъква гащитѣ, и азъ цѣлунахъ неговия гювечъ... Цѣлиятъ затворъ грълна отъ смѣхъ. Отпосле Каблешковъ ми говорѣше, че щѣлъ да ме предупреди, но не смѣялъ. И него съ даскалъ Найдена кълнали по тоя начинъ първата вечерь. Тая комедия се повтаряше съ всѣки новодошелъ българинъ. Понѣкога не правѣха изключения и циганитѣ. Единъ нещастенъ свещеникъ, който само една вечерь престоя въ затвора, три пжти му даваха тая клетва, и той не можеше да се усѣти, понеже бѣше много измжченъ.

Немирнитѣ затворници, следъ като ме закълнаха вече, ме оставиха свободенъ, освенъ двама-трима цигани, които следваха още да се разговарятъ съ мене твърде невинно за нѣкои домашни работи, като напримѣръ: имало ли много коне и биволчета къмъ моето отечество и пазятъ ли ги строго стопанитѣ имъ. Като имъ казахъ, че въ тѣзи разбъркани времена кому остава време да се занимава съ добитъкъ, тѣ чупѣха ржце, че презъ туй време сждбата имъ ги докарала въ ловченския затворъ. Единъ отъ тѣхъ, основаващъ се на моитѣ външни черти, се осмѣли да ме попита, не съмъ ли отъ „тѣхнитѣ", т. е. — циганинъ, като ми заговори на своя тънъкъ езикъ. Ние знаехме още отъ малки нѣколко думи отъ този езикъ, които пуснахме въ ходъ, и които ни много помогнаха, било откъмъ бой, било за хлѣбъ.

Но азъ бѣхъ далечъ още да се възмутя отъ тѣзи ситнидребни работи на това мѣсто, въ тоя вертепъ отъ разбойници, дето човѣкътъ, човѣкъ българинъ, се ценѣше съ мухата. Бѣше ли умно, имаше ли нѣкаква логика да взема да се курди-

ямъ, че съмъ билъ комита, че съмъ излѣзълъ по гората за ıродни права, че мразя турцитѣ и тѣхното царство? Кому ще ворпя това? На разбойницитѣ и конекрадцитѣ цигани ли? Резултатътъ щѣше да бжде бой до умиране и всѣкакви мжки. По ова време българинътъ се считаше за виновенъ не само че ьзстаналъ противъ държавата, но че ималъ и хубави мустаци. о защо азъ си налегнахъ парцалитѣ, ударихъ го на самоунижение, дордето имаше защо, и бѣхъ готовъ да претърпя всички ругания и унижения, стига да нѣма реаленъ бой и други мжки.

Два месеци не бѣха се още изминали отъ славнитѣ събития Срѣдна-Гора, надеждитѣ бѣха угаснали, но не и симпатиитѣ, ило къмъ дѣлото, било къмъ неговитѣ сподвижници. Презъ две рачки стоятъ двама другари, двама скжпи съмишленници, а азъ не мога да си поговоря съ тѣхъ, да раздѣля впечатления и иения, да разпитамъ за участь и сждба, най после — да се зговоря искрено съ свои хора, които не бѣхъ виждалъ отъ ополучния день 11 май, когато убиха Бенковски! Това ми бѣ й-мжчното. Ударихъ го на ахмаклъкъ и се обърнахъ къмъ тѣхъ, ьмъ Каблешкова, да говоря; но единъ циганинъ, който стоеше далечъ, хвана ибрика съ ржка и го посочи срещу ми. Това претяване не се правѣше толкова отъ правителството, колкото ъ самозванитѣ управители на затвора, които преди да ме оставятъ, следъ като ме закълнаха, поржчаха на циганитѣ, стоящи оло ми, да ме нагледватъ да не говоря съ „ситаритѣ комити". щото това желание азъ забелязехъ и отъ страна на поеднитѣ.

Когато агитѣ се оттеглиха отъ мене по мѣстата си, азъ се лушахъ и чухъ мнението имъ за мене, което сж можали да си ставятъ.

— Какъ е? — попита единъ отъ тѣхъ.

— Много на серсемъ ми прилича — отговори Команлията санъ-ага, 40-годишенъ човѣкъ, който имаше претенциитѣ на и който бѣ затворенъ за обиръ.

— Рено е още да си състави човѣкъ мнение за него, зато не си е отпочиналъ, не се е съвзелъ отъ бой, пжть и пр., отговори другъ, на име Сали-ага Торозлията, единствениятъ имотенъ на турски човѣкъ въ затвора, когото бѣха затворили, правилъ фалшиви тескерета за крадени коне.

— Колкото и да си отпочине, не можешъ го сравни съ Теграфа — заключи Кескинъ Пехливанъ, най-напереният ъжду затворницитѣ бабаитъ, който се обвиняваше за кадънджикъ, т. е. кадъна влѣкълъ.

Телеграфъ турцитѣ наричаха Каблешкова, защото имъ разказалъ въ затвора, че преди да бжде бунтовникъ билъ леграфистъ въ Хиршовата желѣзница, на Бѣловската станция.

— Какво си говорите, де е Телеграфътъ — повтори Сали. — Кератията, макаръ и да е гяуринъ, нашъ душманинъ, но еламетътъ" му дава кефъ за много наши ефендета.

Посрѣдъ разбойническитѣ викове, пѣсни и псувни на разйницитѣ турци и цигани, отъ които ехтѣше цѣлиятъ затворъ, дигна се и слабиятъ гласъ на Каблешкова. Той запѣ Марси-

лезата, но вмѣсто нейнитѣ думи, каза следното пакъ на френски: „Да знаешъ, че апостолътъ Воловъ, който се отдѣли отъ насъ на Балкана, убиха го при една рѣка.“*) Следъ това по сѫщия начинъ той ми съобщи, че ако мога да отърпя, да не съмъ казвалъ истината, защото ще бѫде безполезно; въ нашето лице виждали прости разбойници, т. е. правителството. За смъртьта на Волова Каблешковъ ми известяваше, че ако съмъ приплетенъ съ него въ изпититѣ си, да свалямъ вината върху му, като умрѣлъ. Когато той свърши своята унила пѣсень, нѣколко души отъ затворницитѣ извикаха: — Ашколсунъ, бе Телеграфъ! Ти си знаялъ и да пѣешъ?

— Гласътъ му „макамлия“, но думитѣ не разбираме — забележи единъ помакъ.

— Имате право: пѣсеньта е френска, на Наполеона, който заедно съ султанъ Меджида разби московеца въ Севастополъ — отговори Каблешковъ.

— Не той ли прати на падишаха своята дъщеря, само да му спечели приятелството? — попита нѣкой отъ турцитѣ.

— Да, той сѫщиятъ — отговори Каблешковъ и смигна съ окото си.

Сиромаси турци! Де да бѣхме руски, френски или други бунтовници? И дяволътъ да ни бѣше посрѣдникъ, пакъ не можехме се подуши. Следъ горнитѣ обяснения, които удовлетвориха и Каблешкова и мене, всѣки за свой пай се тръшна на голата земя, понеже бѣше време за спане, полунощь наближаваше, външната стража надникна отъ прозореца и сгълча всички да не дигатъ шумъ, но да лѣгатъ и гебердясватъ.

Каито казахъ, мѣстото въ това отдѣление, наречено Парцалъ, бѣше влажно и нечисто. Но тѣзи несгоди иди-дойди — теглѣха се. Що трѣбваше да се чини съ известнитѣ по всички затвори и въ подобни нечисти мѣста гадини, които сѫ три породици? Особено дървеницитѣ, най-свирепитѣ: тѣ каточе извираха отъ стенитѣ, а отъ тавана валѣха едри и огоени като бобъ. Дето се залепѣха, игли бодѣха, пришки като турски бешлици се дигаха. Почешешъ се, помръднешъ се, дръннатъ букаитѣ — приличната забележка се направи отъ затворницитѣ. Изпъшкашъ или въздъхнешъ — пакъ забележка.

— Какво пъшкашъ, бе пезевенкъ, на баща ти воденицитѣ ли спрѣха? Тъй лесно не се става паша — обади се нѣкой махмурлия ага, и ти се свиешъ.

А малката ламбица, която все можеше да помогне нѣщо противъ тѣзи гадове, бѣше достояние само на двама-трима, както казахъ, които по цѣла нощь се пощѣха около ѝ. При всичко че бѣхъ разбитъ отъ пѫть и бой, като орѣхи въ торба, но пакъ уморени очи не можаха да се затворятъ така лесно. Мисъльта, че на другия день ще давамъ отчетъ за дѣлата си: какво ме е

---

*) Отпосле Каблешковъ ми разказа, че когато ги нападнали въ планината, Воловъ, който билъ осталалъ да пие вода при единъ изворъ, изгърмѣли отгоре му и го убили. Разбира се, че това не бѣ вѣрно, защото Воловъ се удави въ р. Янтра, при Бѣла, следъ двадесеть деня.

акарало да скитамъ по троянския Балканъ и пр., честото по-
ещаване кюповетѣ отъ страна на затворницитѣ, отъ които нѣкои
еумишлено, а нѣкои нарочно стжпваха отгоре ми, препятствува
а нощното спокойствие. Може да бѣше къмъ разсъмване, ко-
ато съмъ мигналъ, но изведнъжъ бѣхъ събуденъ отъ твърде
трашни и чувствителни болки, които се почваха откъмъ кра-
ата. Стори ми се — и азъ не зная какво, като че цѣлиятъ Божи
иръ бѣ потъналъ въ пламъкъ! И страшно и неизвестно и боли
тъ друга страна. Краката ми, обвити въ синь пламъкъ, продъл-
жаватъ да горятъ. Легналъ по гърдитѣ си, азъ се влачехъ на-
олу-нагоре изъ затвора съ вирнати крака нагоре, дигахъ ги и
лагахъ, заедно съ тежкитѣ букаи, които дрънкаха оглушително;
икахъ до синьо небе и отъ болести, и отъ уплашване, но всичко
ъртво наоколо, а пламъкътъ още по-силенъ става.

Никакъвъ гласъ не се обади на моитѣ отчаяни викове,
икой не ми дойде на помощь, всичко бѣше утихнало въ затвора,
сѣки си бѣше легналъ и спѣше, — грозно хъркане се само чу-
аше. Две полуосвѣтени и полумрачни фигури се мѣрнаха отвънъ
а прозореца, които мълчаливо се наслаждаваха на моитѣ изте-
зания. Тѣ бѣха двама заптии, нощната стража около Парцала.
Отъ най-напредъ азъ помислихъ, че има пожаръ, че се е запа-
илъ затворътъ, но като успѣхъ вече да се изгася, отвориха ми
е очитѣ и познахъ, че пожарътъ е само за моитѣ крака, подпа-
енъ отъ ржката на нѣкой затворникъ. Видѣхъ по краката си
алепени различни парцали, книги и върви, които миришеха на
азъ. Отворихъ уста ужъ да протестирамъ, но предъ кого? Всичкитѣ
пѣха и мируваха, спѣха и Каблешкови, или пъкъ принудени бѣха
а се преструватъ че спятъ. Тихо и спокойно, безъ протестъ и
плакване, натиснахъ си изново парцалитѣ; но свършва ли се,
тои ли се на едно мѣсто? Сякашъ, че по ходилата ме бодѣха
ъ игли. Станахъ да се поливамъ съ вода, тогава чакъ се по-
дигна чорлавата глава на единъ циганинъ, който ме напсува и
и каза, че ще ми строши главата съ стомната, ако съмъ проли-
алъ водата. Повече нищо.

Това варварско изобретение, да се палятъ боситѣ крака на
аспалитѣ комити, което отпосле се практикуваше спрямо всѣки
новодошелъ, се приготовляваше по следния начинъ. Взимаха ци-
ареви листа или други парчета отъ обикновена хартия, които на-
опяваха въ газь и ги лепѣха по краката и измежду пръститѣ
а заспалитѣ жертви. После завързваха единъ голѣмъ парцалъ
тъ букаитѣ, лѣгаха всичкитѣ по мѣстата си, освенъ единъ, който
оставаше да драсне кибрита и който така сжщо внезапно изчез-
аше, за да не се намѣри на мѣстото на престжплението. Парца-
лътъ, който връзваха о букаитѣ, служеше да раздухва плама-
ътъ; защото заспалъ човѣкъ, който и да е, щомъ се събуди и
види себе си въ огънь, захваща най-напредъ да рита и скача, а
парцалътъ се върти като конска опашка и помага на горението.
Това наказание се заповѣдаше отъ затворницитѣ, одобряваше се
отъ заптиитѣ, а се изпълняваше отъ циганитѣ, като тѣхно спе-
циално занятие.

И азъ неведнъжъ бивахъ свидетель и очевидецъ, когато се приготвляваше запалването, когато се гърчеха току до мене сиромаси българи. Руско Робътъ, отъ четата на Ботйова, изъ Котелъ, момъкъ на 22 години, здравъ, червенъ и силенъ като бозайникъ, гърдитѣ на когото приличаха като на дойка, тъкмо що го докараха или по-добре свалиха отъ планината, смазанъ отъ пжть и бой, изпъна се по гърба си и сладко-сладко заспа, каточе се намираше въ росясалитѣ добруджански полета; той бѣше овчарь. Неговото положение съблазни жестокитѣ цигани и други чапкъни. Съ нетърпение го чакаха отъ всичкитѣ кьошета на затвора да се пренесе добре; нѣколко пжти надничаха отгоре му да слушатъ дали наистина спи. Всичко това се вършеше нѣмешката, да не би да го разбудятъ. Единъ заптия пресегна отъ прозореца и подаде на изпълнителитѣ една паничка съ гасъ и хартии. Сиромахътъ, да се скита цѣлъ мѣсецъ по планината, отъ Вратца до Троянъ, потуркитѣ му бѣха заприличали на зебешки гащи, а богатирскитѣ му крака голи до надъ колѣнетѣ. Всичкото това незакрито пространство се налепи внимателно отъ циганитѣ съ хартиени парчета, потопени въ газъ, а той хърка и не дава никакво подозрение, че има ниетъ да се събужда. За духало, т. е. да се разпалватъ по-бързо и по-добре хартиитѣ, пробиха му посрѣдъ голѣмия калпакъ, който бѣше се отърколилъ настрана отъ главата му, и го вързаха отъ букаитѣ между краката му. Всички досега настърчали глави легнаха, ужъ че заспали, легнахъ и азъ, който бѣхъ най-близо до Руско Робътъ. Остана само едно младо циганче, което се приближи на пръститѣ си и драсна кибритa и то се сгромоляса та легна. Като закланъ изрева клетникътъ! Краката му се изправяха до тавана и пакъ падаха на земята, букаитѣ дрънкаха каточе бѣга конь по ливади, а калпакътъ му хвърчеше като балонъ. Всички автори на неговитѣ мжки се кикотѣха между ржцетѣ си.

Когато изгасихъ моя пожаръ и се омълчахъ, отведнъжъ единъ черкезинъ, който спѣше току насреща ми и на когото скжсаната памучена антерия, отъ много носене приличаше на учурглѣ, изрева и хукна да бѣга изъ затвора. Нѣмаше съмнение, че нѣкое запалено парче бѣше отхвръкнало отъ моитѣ крака и паднало върху му, отъ което се бѣше запалила антерията му. Черкезинътъ не знаеше сжщностьта на работата, и до разсъмване не престана да псува другаритѣ си по вѣра, като ги наричаше по-лошави и отъ самитѣ комити и хора, въ жилитѣ на които отдавна е престанала да тече мюсулманска кръвь.

— Иокъ кардашъ, йокъ мюсулманъ! — говорѣше той и си чешеше опърленитѣ хълбоци.

И на неговитѣ сълзи и клетви никой не се обади, което го още повече сърдѣше. Всички спѣха, смѣхъ и азъ ужъ и не смѣяхъ да поема душа, да не би да се открие истината, че не „кардашитѣ" сж го изгорили. Тогава никой не можеше ми помогна.

Както казахъ, други бунтовници, освенъ насъ трима ни — Каблешковъ, даскалъ Найденъ и азъ — нѣмаше въ ловчанския затворъ. Нѣмаше и обикновени българи, съ изключение на единъ

пияница отъ града, именуемъ Коста, когото бѣха затворили, че откраднaлъ една ярешка кожа. На другия день ме извадиха на изпитъ предъ каймакамина, дето присжтствуваше още кадията, нѣколко помаци и наши българи, наречени а а з и, и следовательтъ, Мустафа ефенди, за когото самитѣ турци затворници говорѣха, че той имъ изгорилъ душицата, т. е. много строгъ и хитъръ „истинтакчия" билъ. Въ турско време не изпитваха така, както по-после видѣхме у насъ, т. е. само следовательтъ да пита отдѣлно; но всичкитѣ присжтствуващи имаха право да задаватъ въпроси. Когато набедениятъ е българинъ, то само тогава нашитѣ аази се обаждаха съ най-голѣмъ куражъ, ревность и грубость. Въ Ловечъ тая нужда и потрѣба не се чувствуваше дотолкова, защото помашкитѣ аази по-добре говорѣха български. Отъ последнитѣ имаше единъ старъ и твърде сериозенъ агашетина, който наймного ме изпоти съ своитѣ въпроси за преминаването ми изъ планината отъ Златица до Троянъ. Той познаваше така добре Балкана, щото като ме питаше за него, т. е. отде съмъ преминалъ, сякашъ го гледаше като стаята, въ която ставаше изпитътъ. Знаеше имената на всичкитѣ овчари, най-повече на каракачанитѣ. Като ме попита за едного, Яни кехая на име, стадата на когото били въ такава централна мѣстность, щото който иде отъ Златица за Тетевенъ непременно трѣбва да го види, обърна се къмъ другитѣ аги и продължи:

— Пъкъ че кучета ли има тоя кехая? Птиче да прехвъркне презъ гората не оставатъ. Даде ми едно, което, като си затворя портитѣ и го отвържа, за нищо нѣмамъ вече грижа.

— Мераклия нѣкой човѣкъ може да е — отговори кадията.

— Като на васъ голтаци ли остана да нареждате свѣта и да се мѣсите въ царскитѣ работи бе, чапкъни? — запъна се насреща ми едно старче отъ нашитѣ българи, малката главичка на когото приличаше на рѣпа.

— Нѣмаше ли за васъ боза да продавате по влашката земя, ами дойдохте тука да пакостите на сиромашката рая и отваряте бели на царщината? — притури вториятъ българинъ.

Нѣма нужда да разправямъ, че както въ Троянъ, така и тука, се повтаряха едни и сжщи въпроси отъ страна на правителството, т. е. кой ни е билъ войводата; колко души сме били; колко мюсюлманн сме заклали; кой ме е увлѣкълъ въ тоя пжть; да съмъ казалъ правото; падишахътъ билъ милостивъ и въ такъвъ случай цѣлъ съмъ да бжда простенъ и други такива. Разбира се, че на всичко това азъ отговаряхъ: н е з н а я, н е в и н е н ъ с ъ м ъ, н ѣ м а м ъ х а б е р ъ о т ъ т ѣ з и р а б о т и. Изпитътъ се обръща́ и на добро и на зло, и отечески и душмански — ние поддържахме все сжщото, все старата пѣсень. Никой не остана задоволенъ, а каймакаминътъ се и разсърди.

— Ами тогава какви дяволи търсѣше по троянския балканъ, бре керата? Де е мемлекетътъ ти, де е Панагюрище, накжде е Троянъ? — извика той и заповѣда да влѣзе чаушинътъ.

Заповѣда на последния да ми не давали нищо за ядене и да ме обковѣли въ синджира на старитѣ комити: Каблешковъ и даскалъ Найдена. Това и търсѣхъ азъ. Изкараха ме навънъ и въ

сжщата още минута отключиха синджиритѣ на поменатитѣ и ме заключиха вжтре, а букаитѣ ми снеха, отъ които нѣмаше вече нужда. Тоя общъ синджиръ има следната наредба: желѣзна халка, дебела като обръчъ, се туря на врата, отдето не може да излѣзе вече. Отпредъ, подъ брадата, на тая халка има дупка, презъ която се прекарва синджирътъ, на който не само трима, но десеть души могатъ да се навържатъ. Единиятъ му край се заключва съ куфаръ на първото лице, което е най-напредъ, а другиятъ се връзва о прозореца на затвора, дето така сжщо виси куфаръ и дето стражата го провѣрява всѣки часъ и опъва по малко синджира, за да обажда на вързанитѣ въ него, че се бди надъ тѣхъ. По молбата на самия Каблешковъ, туриха ме помежду имъ, т. е. пръвъ той, втори азъ, а после даскалъ Найденъ. Постлахме своитѣ палта на голата земя и насѣдахме по турски, колѣно до колѣно, безъ да се погледнемъ още, но всѣки отъ насъ чувствуваше задоволствие и съ нетърпение чакаше да се махнатъ заптиитѣ. Едвамъ-що свърши чаушинътъ съ заключването, буйниятъ Каблешковъ отвори уста насреща ми, като ме обсипваше съ стотина питания, които се отнасяха до възстанието, безъ да му прѣчи треската, която въ това време го бѣше нагънала. Той искаше да знае всичко, което е станало въ България отъ 20 априлъ насамъ: за Панагюрище, за Бенковски, за разни байряци, за Търново, Сливенъ и много други, за които азъ трѣбваше повече да зная, че отъ по-голѣмо мѣсто идѣхъ, че по-сетне бѣхъ хванатъ. За себе си, за своето мизерно и мжченическо тегло, не искаше и да знае. При всичко, че отвсѣкжде идѣха известия, че българскитѣ бунтовници сж смазани при първа среща, той не бѣше престаналъ да вѣрва още въ светото дѣло, въ ползата на възстанието, за което толкова много бѣше спомогналъ.

— Дойдѝ, бе брате, дойдѝ да се понаприкажемъ! — започна той най-напредъ. — Тоя човѣкъ (даскалъ Найденъ) е живъ-умрѣлъ, преди да види още бесилницата; той не е бунтовникъ, той е безъ сърдце, той е мъртавъ, той ми измжчи душата повече отъ турцитѣ, — буйствуваше да говори Каблешковъ.

А клетникътъ, даскалъ Найденъ, който слушаше всичко чукна съ пръстъ върху цигарето си, за да отърси пепельта на цигарата си и силна въздишка отъ дълбочинитѣ на сърцето му изкриви устата му. Помацитѣ-затворници насѣдаха около ни за да слушатъ какво ще си говорятъ събранитѣ комити; но новиятъ писменъ български езикъ не бѣше достжпенъ за тѣхъ. Нѣколко пжти ни поглеждаха въпросително и ни питаха на какъвъ свински езикъ говоримъ.

— Майке женитѣ недни имали си и свой комитаджийски езикъ, — разказваше единъ отъ тѣхъ на другитѣ турци, следъ като се оттегли отъ насъ. — Говорятъ ужъ български, чатъ-патъ имъ се разбира, ама въ ноймата имъ не можешъ да влѣзешъ.

Хванатитѣ български възстаници се дѣлѣха на две категории. Всички почти за свое оправдание казваха, че бесъзнателно взели участие въ бунта, т. е. или че били излъгани отъ по-голѣмитѣ, или че били пияни. Само нѣколко отъ тѣхъ, противъ които имаше да говорятъ стотина факти, свидетели и други данни, че сж били

бунтовници, когато никакво отказване не бѣше възможно, тогава само тѣ се признаваха за такива. Отъ последнитѣ бѣше Каблешковъ. Можеше ли той да се скрие, когато родното му село щѣше да свидетелствува съ коткитѣ заедно, че въ неговата кѫща се разви байракътъ на 20 априлъ, оттамъ загърмѣха пушкитѣ, той поведе юнацитѣ? Но и това настрана: въ сѫщото това негово село паднаха подъ ножъ не единъ, не двама, но около 50 души цигани. И въ Ловечъ, и навсѣкждѣ знаяха вече кой е Каблешковъ. Ето защо той си говорѣше правото, но не толкова открито, не всичко. Напримѣръ, той изброяваше въ изпититѣ си всичкитѣ мѫки, теглила, причини, които сѫ докарали Копривщенското възстание. Като го попитваха и той раздѣля ли тѣзи причини; и той заедно съ населението така ли е мислѣлъ; убеденъ ли е, че турското правителство е било тиранско — отговаряше, че и да е искалъ, не е можалъ да се отдѣли отъ братята си и съседитѣ си. Колкото за изколването на циганитѣ и че е билъ главатарь въ Копривщица, той отричаше; казваше, че било безполезно да се изказва въ Ловечъ, чакаше по голѣмо мѣсто, дето да има и европейци, за присѫтствието на които ние си бълнувахме по онова време. Убеждаваше и мене, ако доживѣемъ да ни извадятъ предъ европейска комисия, нищо да не скриваме.

— То е срамота за насъ, ако скриемъ истината и не изкажемъ открито теглилата на народа, — продължаваше той. — Особено ние съ тебе, като апостоли, трѣбва да направимъ това. Нека работата стане въпросъ; и тъй и тъй нѣма да останемъ живи.

Даскалъ Найденъ, човѣкъ съ челядъ и съ преминала възрасть, бѣше отпадналъ съвсемъ, повечето мислѣше, отколкото да крои нѣкакви планове, които нѣмаха нищо общо съ неговата горчива сѫдба. Освенъ това, той бѣше раненъ още съ куршумъ въ лѣвата рѫка въ време на хващането имъ въ планината. Както споменахъ, Каблешкови бѣха хванати почти на сѫщото мѣсто, дето и азъ, т. е. пакъ въ околностьта на Троянъ. Предалъ ги българинъ. Били всичко четирма души, още двама съ тѣхъ: Георги Търневъ отъ Пловдивъ, отъ познатата патриотическа фамилия въ Каршияка, и едно учителче отъ Казанлъкъ, на име Стефанъ. Тѣ спѣли, когато ги нападнала потерята и изгърмѣла върху имъ. Георги и Стефана заклали още на мѣстото и имъ натъкнали главитѣ на колове. Щѣли да заколятъ и Каблешкова, но съветътъ имъ решилъ и намѣрилъ за по-добро, че ако носятъ две глави и каратъ двама души живи — бабаитлъкътъ е по-голѣмъ. Това съображение ги запазило живи. Въ Георги Търнева намѣрили около 800 лири, негови пари, която плячка твърде много настърви башибозуцитѣ да се щуратъ поревностно изъ планината и търсятъ комити и подъ земята. Понататъкъ ние ще кажемъ, какъ сѫ дошли Каблешкови до Троянъ, а сега ще продължимъ своя разказъ.

Нѣколко деня подиръ моето докарване въ Ловечъ, правителството започна да арестува и нѣкои ловченски младежи, заподозрени въ комитаджилъкъ, които хванаха по кѫщята имъ и дюгенитѣ имъ. Тѣ бѣха братя попъ Луканови, Илия и Христо, Димитъръ Панталонджията, Христо Какринелията, Тодоръ Стан-

човъ, Станю и др. Турското правителство не бѣше се излъгало въ своя изборъ, защото всичкитѣ хванати, не говоря за нови грѣхове, бѣха другари на Левски. Сега тѣ не бѣха отъ действителнитѣ комити, не бѣха помирисвали шума и барутъ, отъ кѫщята имъ ги дигаха, както казахъ. Тѣхната вина бѣше: кой продавалъ барутъ, у кого се намѣрили много фишеци, царвули и пр., а най главното пъкъ, че бѣха ловчени, главната квартира на комититѣ. За братя Луканови и не говоря, защото у тѣхъ и кокошкитѣ бѣха комити. Всичкитѣ, като познати граждани, отнасяха се съ тѣхъ малко по-човѣшки. Едно, че нѣмаше букаи и синджири, а второ — че не ги кълнѣха съ паницата. Причината бѣ твърде ясна. Домашнитѣ на тѣзи последнитѣ не бѣха ексикъ отъ затвора, т. е. било госбица, било чорбица, тютюнецъ и пр. все капваше. А кой изкусваше най-напредъ тѣзи артикули? Разбира се, чаушъ ага. Ето де бѣше разковничето на по-човѣшката обноска. Ами бакшишъ сегисъ-тогисъ, отъ който и най-фанатикътъ забитинъ не би се отказалъ? А отъ насъ сиромаситѣ какви полза? Юмрукъ въ гърба и зелена паница.

Отъ тѣхъ всичкитѣ въ нашия Парцалъ туриха само Димитра Панталонджията, когото на другия день съ помощьта на една бѣли меджидия, заклещена между пръститѣ на чаушина, извадиха на по-добро мѣсто. Каблешковъ, когото бѣше втресло въ това време, надигна се, кашлѣ, въртѣ, сука, намѣри време да се доближи до Димитра, комуто вдъхна куражъ и даде наставления какво да говори и какъ да се държи предъ турцитѣ. Не бѣше той така отъ проститѣ и обикновени комити. Рицарската му и идеална душа и убедителното му слово не можаха да не повлияятъ, поне минутно, и върху убийцитѣ и конекрадцитѣ турци и цигани отъ затвора, отъ които и най-долниятъ и най-нищожниятъ бѣха убедени въ това време, че сѫ сто пѫти по-горе отъ всѣки българинъ. Много пѫти, вечерь, около нашия синджиръ се натискаше пъстра навалица, да слуша какво ще разказва Телеграфътъ. Тукъ не липсваше и горделивиятъ турски бабаитинъ, легналъ по очитѣ си или се изкеврилъ на една страна съ опулени очи срещу разказвача; пехливанинътъ помакъ съ нарочно отворени гърди, покрити съ дебело руно косми и съ подпършени ръкави, готовъ на всѣка минута да плесне рѫце за борба; дивиятъ и отчаянъ черкезинъ, че не е свободенъ въ такова благоприятно за яма време; най-после веселиятъ циганинъ, който не преставаше да си дръгне разчорлавената нечиста глава. Даже и малката ламбица, монополъ само на бабаититѣ, се премѣстяше отпредъ Каблешкова, да бѫде по-добре чуто и видено.

А Каблешковъ съ дебела и ръждясала халка на врата, съ два синджира спустнати по слабинитѣ му и болнитѣ му гърди, които взети изцѣло тежеха повече отъ неговото сѫщество, разказва различни масали и фантастични приключения съ източно съдържание.

— Колко гроша получаваше въ месецъ, когато бѣше телеграфъ — питатъ турцитѣ.

— Хиляда — отговаря Каблешковъ.

— Бре-е-ей? — се чува по цѣлия затворъ.

— Ами баща ти колко говеда имаше? — попитатъ пакъ любопитнитѣ.

— Триста и повече — казва той.
— Тю, и още тръгналъ да прави комитаджилъкъ по Бал-
а — повтарятъ агитѣ.
— Язъкъ за младинитѣ му — повтаряха други, следъ като
ршеше той, и всѣки си отиваше на мѣстото.
— Ако бѣхъ единъ паша, бихъ освободилъ тоя българинъ
заключаваше трети.
Както казехъ, Каблешковъ и даскалъ Найденъ отричаха още,
сж имали първенство въ Копривщица; голѣмитѣ смутове въ
вдивско бѣха направили да закъснѣятъ сведенията отъ това
о. По тая причина и на тѣхъ даваха само по двайсеть пари
день за хлѣбъ, както и на другитѣ затворници, които пари
а твърде малко за да може да се нахрани човѣкъ. Затуй сго-
ихме се двама съ него единъ день да направимъ демонстра-
на двора, когато ни изкарватъ повънъ, което ставаше сут-
ь и вечерь; но въ това време, когато се намира въ конака
макаминътъ и Н. Преосвещенство Иосифъ Ловченски, който по
ва време бѣше български владика. Тая демонстрация се съ-
еше въ това: да легнемъ срѣдъ двора, като ни кара заптието,
то непремѣнно, както смѣтахме ние, ще обърне вниманието
голѣмцитѣ, ще попитатъ, защо лѣгатъ тѣзи момчета, а ние
ава ще отворимъ уста да си изкажемъ претенцията. Демон-
ацията стана наистина, но плодътъ й бѣше тоя, че на заптиитѣ
ше заповѣдано, ако не станемъ съ добро, да ни влѣкатъ въ
вора като кучета. Понеже при насъ въ синджира бѣше вър-
ъ и Найденъ, който се отказа да вземе участие въ нашата
онстрация, ние само двамата налѣгахме на земята, а той клекна
колѣне да главитѣ ни, защото общиятъ синджиръ неволно го
ваше. За да покаже, че не е „бунтовникъ", той следваше да
тестира и ни викаше: „а бе, какво направихте?" Но като се
е воля на заптиитѣ да ни влѣкатъ къмъ затвора, най-напредъ
о изгориха презъ кръста съ тоягата. Той скочи на крака, а
лежимъ сще и чакаме удовлетворение. Припасаха и мене
-три, азъ се огънахъ, но не бутнахъ; но като повториха и
ретиха, намѣрихъ се при даскалъ Найдена. Оставаше само
лешковъ, половината му тѣло на земята, а половината дигнато
синджира. Единъ го биеше съ тояга, а други го ритаха. Той
мръдна отъ мѣстото си, което страшно разлюти турцитѣ, въ
а число и затворницитѣ.
— Удряйте бе! Какъвъ е тоя маскарлъкъ, единъ царски
манинъ да продава комитаджийски сербезлъкъ въ двора на
ака? — говорѣха мнозина.
Всички бѣха побѣснѣли. Каблешкова завлѣкоха въ затвора
краката, а главата му се удряше о неравния калдаръмъ, за-
о го извадиха отъ синджира. Втресе го презъ нощьта, и чакъ
другата вечерь дойде на себе си.
Два-три деня следъ това произшествие, рано зараньта на 3
ий, надзирательтъ на затвора, Ахмедъ чаушъ, следъ като от-
чи синджира, въ който бѣхме вързани, съобщи на тримата
гари: Каблешковъ, даскалъ Найденъ и нашия Ботю, съ когото
запознати вече читателитѣ и когото бѣха докарали вече
атно въ Троянъ, да се приготвятъ, защото ще вървятъ на

дългъ пжть, неизвестно накжде. Това **неизвестно** нарочно може би да бѣше казано отъ чаушина, за да придаде по-голѣма важность на работата.

— Навѣрно ни изпращатъ въ Пловдивъ, дето трѣбва да украсимъ бесилницата! — каза стреснато Каблешковъ, защото Ловечъ не бѣше отъ ония голѣми капии, дето да разглеждатъ и осждждатъ съвършено; ето защо ние очаквахме съ нетърпение отъ день на день да ни подкаратъ за другъ по-голѣмъ градъ.

Следъ малко той ни каза скрито, че е решенъ да се убие, защото се чувствува слабъ да издържи многобройнитѣ изпити, придружени съ мжки, и по тая причина може да обади нѣкои работи, отъ което ще пострадатъ други сиромаси. Отъ тримата другари пжтници, освенъ Ботю, който бѣше здравъ и якъ мжжъ, останалитѣ двама едвамъ можаха да отраятъ два-три часа по пжтя, а особено, ако се случеха заптиитѣ нѣкои проклети хора. Сухитѣ като дърво царвули, които събраха оттукъ-оттамъ, едвамъ бѣха се закачили на краката имъ. Додето наближи време да тръгнатъ, Каблешковъ го втресе съвършено; но това не побърка на заптиитѣ да го оковатъ въ дебели синжири и белезици. Когато ги изкараха на двора, обаче, дето Каблешковъ не можеше да се държи на краката си, турцитѣ се принудиха да му докаратъ единъ слабъ конь, върху който го качиха, а отдолу, подъ корема на коня му, запетлиха краката въ букаи.

IV.

Нашата жива раздѣла съ тримата пжтници бѣше отъ ония, които рѣдко се случватъ въ човѣшкия животъ. Синджири, букаи, лалета и белекчета, гладъ, бой и мжки, бесилка, отиването на трима едномишленици и братя по чувства въ пълна неизвестность, оставането на други самъ-саменичъкъ между 60 души турци и цигани — ето ти съдържанието на грозната картина! Ни братска цѣлувка по студени устни, ни приятелско стискане на ржце — да не би да събудимъ вниманието и любопитството на сто и толкова очи, които стреляха внимателно нашата раздѣла. Мрачни и отчаяни погледи само, на които помагаше тъмниятъ затворъ, горчиви въздишки и предстоящи приготовления за нови по-страшни борби, бѣха единственитѣ пориви при тая раздѣла. Па защо ли много думи, горещи цѣлувки, ахания и охание тамъ, дето говори самото сърдце, чистата душа и нефалшивитѣ чувства? Защо? — Нека съ тѣхъ си служатъ дипломатитѣ, предателитѣ и експлоататоритѣ.

Каблешковъ на конь, а двамата му другари, познатиятъ на читателитѣ вече Ботю и Н. П. Стояновъ, по крака, скоро оставиха ловчанския конакъ и взеха изъ улицата налѣво, придружени отъ около 7—8 заптиета.

— Коренътъ ви да се изсуши! — казаха нѣколко души отъ затворницитѣ, които гледаха отъ прозореца, и на които фанатизмътъ бѣ временно възбуденъ.

— Тѣхъ ще обесятъ въ Пловдивъ, а тебе тука — ми каза ...инъ турчинъ, като въ сжщото време ме опъна за ухото.

Минаха се день, минаха се два, четири, петь, една недѣля, ...за тримата комити забравиха вече не само турцитѣ отъ Пар...ла, но и азъ. На втория день бѣше, когато Ахмедъ чаушъ ...общи като „тайна", че тримата комити сж откарани за Търво въ голѣмия мезлишъ. И това се забрави. Но нѣколко ...ня подиръ това тоя сжщиятъ Ахмедъ чаушъ се изправи ненадйно на прозореца, когато повечето затворници спѣха.

— Ставайте да ви кажа една новина; но нека дойде и ...ж е н д а к и (моето име) — каза той.

— Нашитѣ комити — продължи той — „Телеграфътъ", дру...рътъ му съ дългата брада и онова младото момче — пом...те ли ги?

— Да — отговориха нѣкои — възможно ли е? Вчера бѣха ...и насъ.

— Първиятъ отъ тѣхъ (Каблешковъ) се е самоубилъ въ Га...рово, а вториятъ (Найденовъ) — е умрѣлъ по пжтя — допълни ...ушинътъ.

Гръмогласно и продължително б р е - е - е, което излизаше ...ъ устата на около петдесеть души, съболезнователно едно ...к ъ - б а к ъ, което се изказа, каточе вървѣше подъ ноти, се ...знесе изъ грозния Парцалъ. Върнаха се затворницитѣ по мѣ...ата си, насѣдаха, и се започнаха разискванията и размишле...ията за сждбата на пострадалитѣ. Темата бѣше добра, можеше ... занимае затворенитѣ нѣколко часа, ако не и деня, още повече, ... случката съ Каблешкова заключаваше въ себе си и нѣщо ...ранно, дѣло бабаитско. Глупость и срамъ би било, ако се пред...ложеше за минута даже, че суровитѣ тѣзи хора, сбирщина отъ ...дци и убийци, е била трогната за участьта на две презрѣни ...щества, и гяури, и комити. Не. Но най-после, допуснете, че и ..., макаръ и такива, имаха човѣшко сърдце и душа, можеха ми...тно да бждатъ поразени отъ жестокото събитие. За положи...пно азъ мога да кажа това, че никой отъ тѣхъ не се засмѣ, ...коя уста не се отвори да скверни и злослови падналия мжче...къ. Сетне вече, когато отъ дума на дума се дойде до заклю...ние и обсждане на причинитѣ, които сж заставили жер...ата да се самоубие, тогава чакъ вече се даде ходъ на фана...зъма.

— Бей, кой му се надѣваше! Единъ кривачъ душа имаше ... тѣснитѣ му гърди — каза Кискинъ Пехливанъ и опъна мустака... Той разбираше Каблешкова.

— Отъ страхъ и мжки го направи — се обади Кючюкъ Мех...дъ. — Вижда се работата, че нашитѣ момчета (които го карали) ... сж си поплювали на ржка.

— Това настрана, но азъ се убедихъ чакъ сега, че тоя хан...ринъ не е отебере човѣкъ — допълни Бэрмалията Хасанъ ага. ... Всичко чуто и казано отъ него, като го допълнишъ съ само...ийството, изглежда, че той е билъ твърде голѣмъ и важенъ ...вѣкъ въ комитаджилъка. За това си мнение, че е вѣрно, азъ

обръсвамъ ей тѣзи — прибави той, като подигна съ двѣтѣ си ржце двата краища на своитѣ ястъклии мустаци.

— Наистина бе, тоя човѣкъ въ ржцетѣ ни бѣше, питахме го, слушахме го, но никой измежду ни не можа да го разбере — потвърди единъ старъ циганинъ, който бѣше лежалъ въ всичкитѣ почти затвори на Европейска Турция.

— Срамъ! Гракахме подире му, отваряхме си устата като гарги, а той ни мажеше очитѣ съ каквото намѣри — заключи единъ башибозукъ, който се обвиняваше въ това, че, като отишелъ да гони комити, намѣсто тѣхъ да бие, убилъ двамата си другари. — Ако пашитѣ се заинтересуватъ и кажатъ: „Хайде да попитаме ловченскитѣ затворници-мюсулмани, какво знаятъ тѣ за тоя комита, като е живѣлъ съ тѣхъ" — то ще изплезимъ езици като добитъкъ — свърши той.

— Ти поне защо не ни обади, че Телеграфътъ е голѣмъ комита, бе джанабетъ? — каза единъ второстепенъ затворникъ и почна да ме барабани съ краката си по гърба, понеже лежеше близо до мене, ужъ на шега.

— Остави тоя серсемъ, холамъ! И той ако знае защо е станалъ комита, азъ съмъ на мегданъ — повтори Бормалията.

До тая минута, т. е. догето въ края на разговора не обърнахъ вниманието на турцитѣ, азъ стоехъ полумъртвъ на своето мѣсто, грънматъ отъ печалното известие, че двама другари, двама братя, сж престанали вече да живѣятъ.

Какъ и де се уби Каблешковъ, кой уби даскалъ Найдена — нека читателитѣ прочетатъ по-надолу; а сега нека ми позволятъ две думи отстжпление да ги запозная съ знаменития самоубиецъ.

V

Родното село на Тодора е прочутото българско село Копривщица, което се намира кацнало измежду най-високитѣ срѣдногорски върхове — Богдана, малкия и голѣмия, Вълкътъ, Буная, Андреева гора и други. Щастливи сж още жителитѣ на това прочуто българско огнище, че селото имъ се прохладява отъ множество синьо-бисерни рѣчици, които скачатъ отъ балканскитѣ усои като луди гидии и образуватъ рѣка Тополка. Щастлива и благатка е отъ своя страна и тая сестра Тополка. Нейнитѣ разкошни брѣгове сж били свидетели и на бегликчийско величие, и на джелепски кабадайлъкъ, па и на неограничена свобода, за която околнитѣ клисурци и панагюрци не сж сънували даже. Тукъ на тѣзи брѣгове, подъ кичеститѣ върби, бегликчийскиятъ моабетъ е траялъ цѣли дни и нощи, тукъ фарманлиитѣ чорбаджии: Вълковци, Стояновци, Догановци, Каравеловци и др. сж яли и пили подъ звука на двадесеть гайди и цигулки, тукъ селскиятъ ага или субашъ е правилъ кафе на българскитѣ делибашии, смиренъ и пскоренъ, учтивъ и любезенъ. Какво мислите? Копривщица е била цѣли вѣкове република, безъ сенати и министри, безъ партии и президенти, десеть пжти по-либерална отъ френската, сто пжти по-демократическа отъ американската. Срещнете когото и

е копривщенецъ — тѣхъ ги е наспорилъ Господь въ всѣко
о и градъ, цѣлата отоманска империя включително съ Бълга-
, Ромъния, Сърбия и др. — па го питайте: „Може ли да бѫде
внение между две епохи, стара и нова, турска и българска?"
подробности на друго мѣсто, а сега на пѫтя си.

Тодоръ не е първица отъ срѣдногорската република. Той се
ти около други звезди, нѣкои по свѣтли, други нему равни, а
ти — по-долни. Той е съотечественикъ на Любена, на Бен-
ски, на Дончо Ватаха, на хаджи Христа, на купъ български
тели и възродители отъ Пловдивъ и много други. Боже мой,
це като кутийка, дето се ражда само рѫжь, дето зимата е
еть месеца, дето най-работнитѣ пѫтища сѫ широки тамамъ две
и, дето знатнитѣ гости се считатъ за хаджии, дето не е стѫп-
ъ кракъ ни на Бланки, ни на Ами Буе, ни на Киприянъ Роберта,
Луи Леже и пр. и пр. — и такава паплачъ отъ деятели и родо-
щи! Необяснимо! Търсете причинитѣ на това дето пожелае
ата любознателность. Да ви изкапятъ очитѣ надъ стотина
ели томове, да изучите всичкитѣ източници на Гизо, на Дре-
я, Бокля и Шлосера — предъ васъ пакъ ще си остане нѣмата
данъ-планина съ своитѣ бѣлокожи букове. Тукъ сѫ необхо-
и други извори, които ние нѣма да кажемъ засега.

Бащата на Тодора се казва Лулчо Дончевъ Каблешковъ.
ната е тая фамилия на мнозина отъ читателитѣ, особено въ
кия Чичата на Тодора, дѣдо Цоко Каблешковъ е тридесеть-
ишенъ мемлекетъ-чорбаджисѫ въ Пловдивъ. Другиятъ му чича,
оръ, е сѫщо познатъ голѣмецъ; съ една речь, нашиятъ герой
тъ първокласна фамилия, каквито ги имаме въ България. Тѣ
а хора богати и влиятелни.

Когато Тодоръ свършилъ въ своето родно село Копривщица
ъ пловдивското тогавашно народно училище, родителитѣ му
изпратили въ цариградския Галата-Сарайски лицей, който се
вѣше тогава изъ България; който бѣше като гордость на
ителитѣ предъ турскитѣ власти, че сѫ предпочели въ него да
атъ сина си; въ който, най-после, се учаха и приготовляваха
ни и просвѣтени поданници на империята. Отъ училището той
завърналъ въ Копривщица, билъ въ Пловдивъ на работа при
итѣ роднини, кроилъ планове да отваря фабрика за захарь и
после постѫпилъ чиновникъ на Хиршовата желѣзница, начал-
ъ на Бѣловската станция. Тукъ неговата деятелность е поз-
а по цѣлата околия; помнятъ го още бѣловчени, татаръ-пазар-
чени и други. Макаръ и рано още за годината 1876, макаръ
а нѣмаше още Бенковски, а Левски отдавна не бѣ между
итѣ, Каблешковъ слѣдвалъ да проповѣдва, де седне и стане,
само всеобщото българско възстание ще бѫде въ състояние
даде свобода и права на България. Той често напущалъ своята
жба и ходѣлъ по селата да говори и проповѣдва тая идея. Н.
джиевъ, който по онова време (1874) билъ учитель въ Маке-
ия, въ Прилепъ или Сѣресъ, разказва, че единъ день Каблеш-
ъ осъмналъ въ тоя градъ. Чрезъ него и чрезъ други още
дежи, той съставилъ нѣщо като комитетъ, далъ много свѣтли

надежди и планове. Това било наскоро, когато оставилъ вече службата въ Бѣлово.

Нѣколко години вече до възстанието той боледуваше непрестанно, слабъ тѣлесно, зиме и лѣте го тресѣше. Въ такова положение го свари пролѣтьта на 1876 г. въ родното му села Копривщица. И апостолитѣ потърсиха него, и той самъ ги прие като действителнитѣ свѣти апостоли. Епохата и идеята намѣриха своята жертва. Той се посвети цѣль-цѣлиничъкъ на дѣлото и тръгна изново да буди и да проповѣдва по села и градове. Ходй въ Клисура, Сопотъ, Карлово, Калоферъ, Аджаръ, Шипка и пр., като се спираше по пжтя си дордето премине треската. Нему се падна по-простиятъ случай да подигне най-напредъ знамето на априлското възстание, *) защото го подозрѣха властитѣ и отидоха да го хващатъ въ Копривщица. Въ време на това десетдневно царуване, Каблешковъ стоеше на чело на работитѣ.

Но изгорѣ ближната Клисура, паднаха нѣкои околни възстанически пунктове, Панагюрище се обсади, Копривщица чакаше сжщата участь, паднаха духоветѣ, почнаха да се чуватъ гласоветѣ на недоволнитѣ чорбаджии. Въ Копривщица имаше около десетина околни села, надошли съ женитѣ си и децата си да търсятъ права и ново царство. Едно отъ неуспѣха на възстанието, а друго отъ разни неприятности, известни въ подобни случаи, тѣ бѣха захванали не само да се отчайватъ, но и да се отнасятъ враждебно къмъ главатаритѣ на бунта. Разтакаха се изъ улицитѣ на селото, почнаха да не се покоряватъ, псуваха, каеха се, сърдѣха се, че нѣма гостоприемство, захвана да имъ домжчнява за селата, храната и добитъка, съ една речь — ставаше онова, което бѣше естествено и което трѣбваше да стане. Чорбаджиитѣ най-голѣмитѣ врагове на възстанието, а именно: хаджи Пею Пѣевъ, хаджи Иванчо Маджаровъ, хекимъ Спасъ, хаджи Лало, Рали Каравеловъ, Беню Царвулджията **) и други мнозина влѣзоха подъ кожата на отчаяната тълпа. Казаха имъ тѣ, какво стоятъ, та не вържатъ младитѣ чапкъни, които като предадатъ на пашата, ще отърватъ своитѣ луди глави. Тълпата, безъ да му мисли много, се въоржжи противъ главатаритѣ. Кой съ дърво на рамо, кой съ оржжие и вжже въ ржцетѣ, разпръснаха се изъ улицитѣ да хващатъ по първитѣ момчете. Бѣше 30 априлий, петъкъ, когато около тридесеть души бѣха навързани съ вжжета

*) Гл. томъ II отъ нашитѣ Записки

**) Въ 1888 г. тоя дѣдо Беню Царвулджията бѣше повиканъ като пострадало лице по дѣлото на Яка разбойника, въ София, който бѣше го обиралъ и водилъ по планината за пари. Въ показанията си той изповѣда въ заседанието на сжда, че Яко му вързалъ ржцетѣ и щѣлъ да го коли на неговата мандра. Но преди да стане това, Яко заповѣдалъ да заколятъ единъ овенъ отъ стадото на дѣдо Боня. „Господинъ войводо, не бива ли, вмѣсто овенъ, едно яренце да си заколите, тѣ сж по-сладки", казалъ дѣдо Беню. На въпроса отъ страна на прокурора, защо той е поискалъ яренце, а не овенъ, и какъ му е дошло на ума за подобни работи въ време, когато ще го колятъ, дѣдо Беню отговори: — „Е мило ми бѣше за овена, защото повече струва!" Всичката публика кихна, та се засмѣ. Та думата ми е: да не се чуди никой, че дѣдо Беню и другаритѣ му, които сж съ сжщитѣ понятия, сж били противъ възстанието. Който е турялъ своя животъ по-горе отъ добичето, може ли да се предполага, че ще се занимава съ нѣкаква си свобода?

и пояси и подкарани изъ улицитѣ. Тѣхъ затвориха на нѣколко мѣста изъ селото, въ гробищата, въ черковата и въ спецарията на хекимъ Спаса. Между затворницитѣ бѣха и апостолитѣ: Воловъ, Г. Икономовъ, Каблешковъ, даскалъ Найденъ и много други по-първи главатари, било отъ Копривщица, било отъ селата. Всички се пазеха най-строго отъ въоржжената тълпа, мнозина се трупаха около зданията и псуваха най-гнусно жертвитѣ. Чичото на Каблешкова, Тодоръ, мисля — застаналъ предъ спецарията и се обърналъ къмъ своя братовъ синъ, комуто нищо свето не оставилъ. Каблешковъ се върти отвжтре зданието, скърца съ зжби и се разкайва защо не го е заклалъ заедно съ циганитѣ. По едно време изгорѣлитѣ за вода пленници поискали една стомна да си наквасятъ устата. Тълпата вързала една — съ вжже, която тѣ изтеглили презъ прозореца, но, вмѣсто съ вода, тя била напълнена отъ робитѣ съ пикочь!...

Цельта на чорбаджиитѣ да ги арестуватъ действително е била да спасятъ своитѣ глави, като предадатъ вързани на войската само главатаритѣ. Тая войска, на чело съ Хасанъ паша, се намираше близо до селото. Всичко вече било приготвено, когато изъ панагюрския пжть се задали трима души конници, които влѣзли право въ село. Тѣ бѣха отъ нашитѣ панагюрски другари: смѣлиятъ Иванъ Ворчо, П. Бобековъ и Манчо, които бѣгаха отъ Панагюрище, следъ като то бѣ разбито, и отиваха да търсятъ въ Копривщица селеметъ, дето мислѣха, че и Бенковски може да бжде тамъ. Тѣ останали като грърмнати, когато имъ се обадило, че главатаритѣ сж навързани отъ населението и скоро ще бждатъ предадени на правителството. И на тѣхъ въ сжщото време захванали да гледатъ съ нѣкаква подозрителность и враждебность. Но умниятъ Ворчо, старъ хайдутинъ, отъ единъ пжть съобразилъ що трѣбва да се прави.

— А бе, вие луди ли сте или наетъ имате да полудявате? Наши братя, 12,000 сърби и 3000 души българчета отъ влашката земя, съ деветь байрака дойдоха въ Панагюрище, до довечера половината сж тука въ Копривщица! Де сж поповетѣ и голѣмцитѣ? Скоро всѣки да се облича въ най-хубавитѣ си дрехи и да излѣзе на посрѣщане!

Всѣки си прехапалъ устнитѣ. Де е Сърбия, де е Влашко съ своитѣ 3000 българчета, и де е Копривщица; но по онова време хората вѣрваха, простотия владѣеше. Хитритѣ копривщенци, които преди малко си били турили фесове, пакъ ги натъпкали въ своитѣ джобове и нахлули народнитѣ калпаци. Следъ като Ворчо пусналъ тая муха, намѣрилъ, че не е добре да се губи време. Доближава се до спецарията самъ, ритва вратата нѣколко пжти, но тя била отъ мешови дъски. Нончовица Царвулджийката, съседка до спецарията, му подава една брадва, съ която той строшва желѣзния куфаръ и дава свободенъ ходъ на запрѣнитѣ, като се спрѣлъ на врагата и рѣзалъ съ ножа си вжжетата и поясите, съ които били навързани момчетата. Отведнъжъ всичко въ село се промѣнило, чорбаджиитѣ се скрили, тълпата пакъ завикала: „да живѣе България!“ Незабавно нашитѣ трима юнаци викватъ настрана главатаритѣ и имъ обаждатъ кой вѣтъръ вѣе.

Както ние отъ Панагюрище, така и тѣ обърнали погледи къмъ „майка“ Стара-планина, задъ която се намира и славното Търново, отдавна столица вече на българскитѣ възстанници. За да взематъ съ себе си по-добро оржжие и по-избрани момци, прибѣгнали къмъ измама. Казали, че ще отидатъ да нападатъ скритомъ на войската, а за другари искатъ само такива юнаци, които по добра воля тръгнатъ подире имъ. Който се откаже, а има добро оржжие, да го даде на оногова, който отива. По тоя начинъ, събрали се другари около стотина души. Освенъ Каблешкова, Волова, Икономова, съ тѣхъ били още клисурскиятъ учитель Н. Караджовъ, Хр. Благоевъ, нашъ Ботю Ивановъ и др. Посрѣдъ нощь напустнали Копривщица и тръгнали за Балкана. Когато се съмнало, прочели се и видѣли, че само 27 души останали, другитѣ изгубени и избѣгали. Следъ дълго скитане и нападение всички били кой убитъ, кой хванатъ, а никой не се освободилъ; съ изключение на двама-трима души, никому не помогнала Стара-планина. Каблешковъ хванали, както казахме, при Троянъ.

Отъ Ловечъ до Търново и отъ Търново до Габрово, горчивата участь на Тодора и Даскалъ Найдена е била такава: боятъ и мжкитѣ били безъ мѣрка. На даскалъ Найдена изскубали дългата брада по пжтя. Той падналъ вече срѣдъ пжтя полумъртавъ, но полека-лека го довлѣкли до Търново. Свещеникъ Водски отъ Габрово, който билъ по онова време въ затвора, можалъ да види презъ дупката когато влачили изъ стълбитѣ даскалъ Найдена, а главата му се люшкала. Презъ нощьта той починалъ въ затвора. Тодоръ билъ по бодъръ, но смазанъ и отчаянъ, гологлавъ, босъ и съ одърпани дрехи, вижда се работата, че по пжтя сж го съблѣкли. Заптиитѣ на търновския затворъ поискали да го турятъ въ отдѣлението на габровскитѣ учители, пакъ комити; но последнитѣ, като му видѣли кайфета, едно го помислили, че е нѣкой вагабонтинъ, а друго — предположили, че може да бжде и преоблѣченъ шпионинъ на правителството. Сиромахъ Каблешковъ! А габровскитѣ учители въ търновския затворъ се ползуваха съ известно уважение.

Тукъ въ Търново той билъ изпитванъ по нѣколко часа и за такива подробности, които не се касаели до него. Какво е той говорилъ предъ тая голѣма комисия, ние не знаемъ потънко. Другарьтъ му, нашъ Ботю, не можа да обясни, защото, както казахъ, той падналъ и душевно и тѣлесно, не билъ вече така веселъ, както го видѣхъ азъ въ Ловечъ. Повечето мълчалъ предъ комисията, отговарялъ на малко въпроси, говорѣлъ каквото ще да го правятъ, по скоро да става това. Пакъ отъ габровскитѣ учители и отъ Ботя ние знаемъ, че той още повече настоявалъ и търсѣлъ срѣдства да тури край на своя животъ, а заедно съ това и на тежкитѣ страдания. Единъ день влѣзълъ въ ретораднитѣ мѣста и направилъ опитъ да се удари съ лопатата, която била тамъ. Заптието, което го пазѣло, се усѣтило и го извлѣкло навънъ.

Но нито Каблешковъ билъ дома си въ Търново, нито пъкъ търновската комисия имала материалъ за неговото обвинение.

му било нему Пловдивъ, огнището на смутоветѣ, дето
творени само негови другари до 300 души. Следъ нѣ-
ня Селямй паша потеглилъ за Тракия съ своитѣ войски,
ъ съ себе си и Каблешковъ, нашъ Ботя, Ив. Ворча,
юши спецарията въ Копривщица, и други още тракийски
ици. По нашиятъ герой билъ лицето, което заслужавало
то на Селямй паша, когото той турилъ въ особена кола.
видѣли и въ Дрѣново. Даскалъ Минковъ, отъ последния
ь, разказва, че това момче му се видѣло много чудно,
и очи, съ голѣма разчорлавена коса, много сериозно и
), никого не поглеждало, а на ржцетѣ му тежки желѣза.
билъ твърде добъръ човѣкъ и доволно образованъ,
съ нашия злочестенъ пжтникъ по французки.
Габрово Селямй паша слѣзълъ да нощува въ кжщата
а Димчевъ, а Каблешкова закарали въ заптийската одая,
азало да се отнасятъ съ него добре и хубаво да го вар-
угитѣ му другари бунтовници, които били съвсемъ от-
ъ него, тикнали ги въ затвора. При пашата се явилъ
тогавашниятъ архиерейски намѣстникъ, който забеля-
той, пашата, е много веселъ. Самъ се похвалилъ на све
че момчето, което е довелъ въ Габрово, и което и той
е видѣлъ, е твърде важенъ и знаменитъ човѣкъ, отъ
е научи много работи, ще узнае всичкитѣ революцио-
които имало и много книжа намѣрени у Каблешкова.
ъ, като всѣки съобразителенъ и изпеченъ рая, се на-
на ахмакъ и поискалъ отъ пашата да види тѣзи книжа,
атъ комититѣ. Позволило му се да ги погледне само
които били, доколкото можалъ да забележи, нѣкаквиси
по възстанието и ржководства за възстанницитѣ. Ние
ме въ сжществуването на подобни документи, защото
въ бѣше претърсенъ десеть пжти дорде дойде само до
а и сами знаемъ, че нищо нѣмаше въ него. Може отъ
кой бунтовникъ да сж били тѣ взети.
о и да е, но свещеникътъ, пакъ отъ ахмашка точка
е показалъ, че е удивенъ за това момче и поискалъ по-
да го види въ заптийската одея, на което Селямй се
ь. Като отишелъ попътъ въ заптийската одая, видѣлъ
„чудното" момче, което стояло право до стената съ наве-
а и замислено. Той го погледалъ оттукъ-оттамъ, но не по-
се заприкаже и си отишелъ. Презъ нощьта пашата билъ на
опътъ и чорбаджиитѣ били тамъ. Рано зараньта почу-
ой на поповата пжтна врата. То било заптие, вика
отиде при пашата колко е възможно по-скоро.
зъкъ, попе, за моитѣ хвалби, нищо не излѣзе, твоето
кажи: Богъ да го прости! — казалъ пашата. — На-
нари заптии толкова я свършиха. Викахъ те да ти кажа,
иберешъ тѣлото.
ата билъ много разсърденъ отъ тая случка, викалъ зап-
ърху тѣхъ си излѣлъ зехира. И другаритѣ на покойния,
киятъ башъ чаушъ разказватъ, че той се самоубилъ
шинътъ, като го видѣлъ отъ вечерьта толкова боленъ,
съсипанъ, заповѣдалъ да го оставятъ свободенъ, безъ

да му вържатъ ржцетѣ, защото караулътъ билъ въ сжщата стая. Около полунощь, когато заспали всички, той се изправилъ на крака, взелъ отъ стената единъ турски заптийски пищовъ, насочилъ го къмъ себе си и се ударилъ въ гърдитѣ!... Всичкитѣ заптии се събрали около мжченическия трупъ, поливали го съ вода, запушвали му раната, изправили го, но всичко напусто — куршумътъ билъ излѣзълъ изъ гърба му. Когато се съмнало вече, знаменитиятъ покойникъ лежалъ предъ заптийската одая, обвитъ въ скжсана рогозка, безъ букаи и безъ белекчета, никому вече непотрѣбенъ.

Архиерейскиятъ намѣстникъ попиталъ пашата, бива ли да го опѣятъ и погребатъ споредъ християнскитѣ обреди.

— Той ни трѣбваше дордето бѣше живъ, а сега правете съ него каквото знаете — отговорилъ пашата съ усмивка и сжщиятъ день още потеглилъ за предназначеното си мѣсто.

Рано сутриньта, на 16 или 17 юний 1876 г., всичкитѣ жители на малкия градецъ Габрово знаели вече кой имъ е билъ гость минала нощь въ заптийската одая, кой ги е обикналъ дотолкова, щото е пожелалъ да имъ остане вѣченъ гражданинъ, какъ му е било името, отде е родомъ, де е ходилъ и кжде и по каква работа е отивалъ, та е изпадналъ въ града имъ. Свободолюбивитѣ и нестѣсненитѣ отъ присжтствието на турския елементъ граждани все едно и сжщо говорѣли по кжщи и по дюгени, все за нашия герой въздишали. Скоро дървеното клепало отъ черквата св. Иванъ забило тжжно и унило. Всички се сѣщали за какво бие то и мълчаливо се отправяли къмъ поменатия храмъ. Мжченическитѣ останки на покойния били облѣчени въ нови дрехи, новъ фесъ и обуща, каточе ще се вѣнчава; около буйната му глава и продупченитѣ му гърди били разхвърлени нѣколко несвързани китки цвѣте; мжже, жени и разпалени младежи мълчаливо дефилирали предъ смъртния одъръ и любопитно гледали заспалото лице. Въ това лице, което скоро трѣбвало да изгние, се мжчили любопитнитѣ да откриятъ всичката дълбока тайна и разврѫзка на трагическия актъ, на миналото, на теглилата, на борбата. Тѣ гледали въ това лице всеобща жертва.

Когато се почнало опѣването, нѣколко жени се сѣтили, че въ Габрово сж коститѣ на други двама борци отъ Хаджи Димитровата чета, обесени въ 1868 г., за които попитали може ли да се опѣятъ и тѣ сега? Свещеницитѣ се съгласили и заедно съ останкитѣ на Каблешкова опѣли и тѣхъ.

Презъ 1883 г. Копривщенската община се сѣти за своя герой и реши да му пренесе коститѣ отъ Габрово въ Копривщица, тамъ дето той е дигналъ байракъ за свобода, дето е изпразнилъ първата пушка на една знаменита епоха. Както отъ Габрово изпращането, така и въ Копривщица приемането бѣха твърде блѣскави, цѣлото население взе участие съ шествие, съ духовенството, съ ученици и ученички, съ клепане на черквитѣ стана тоя актъ. Въ Копривщица всичкитѣ бивши възстанници-съзаклетници и другари на Каблешкова, облѣчени въ възстаннически дрехи, вървѣха гологлави предъ ковчега, дето се намираше прахътъ на тѣхния войвода.

VI

Но да се върнемъ пакъ въ Ловечъ, да въведемъ читателитѣ си въ миризливия Парцалъ. Следъ излизането на Каблешковъ и даскалъ Найдена, самъ останахъ въ последното това отдѣление между турцитѣ и циганитѣ. Българчетата отъ Ловечъ, за които споменахъ по-горе, бѣха въ други отдѣления. И. Лукановъ и Тодоръ Ханджията пакъ бѣха въ кафе-оджа, така щото само вечерь можахъ да ги виждамъ на двора и то отдалечъ. Отъ най-напредъ, дордето не бѣхъ научилъ още етикецията въ затвора, позволихъ си нѣкои либерални отношения, които щѣха скѫпи да ми излѣзатъ. Имаше единъ черкезинъ въ затвора, който по нѣколко пѫти на день ме хващаше за дългитѣ коси, извиваше ми врата и ми показваше какъ ще ме заколи.

— А тебе кой ще заколи? — му отговорихме ние, и нависоко, и на равноправна нога.

Тоя мой невиненъ отговоръ направи турцитѣ да побѣснѣятъ.

— Бре, каква е тая подигравка и дързость, тука въ затвора, въ присѫтствието на толкова мюсулмани? — се зачуха гласове, псувни и дигане на юмруци.

— Ако това псе си позволява да говори за клане съ букаи на краката, то можете да си представите какъвъ е билъ въ шумата, — заключиха други.

Ние треперѣхме. Нагласиха се вечерьта да ме биятъ и да ме обесятъ отъ тавана за букаитѣ съ главата надолу. Благодарение на сладкия езикъ и на другитѣ обноски, сполучихъ да предразположа тая сгань на своя страна. Като закърпихъ потуритѣ и абитѣ на трима-четирма отъ голѣмцитѣ, което ми идѣше отъ рѫка, влиянието имъ остана до край въ моя полза. Другъ единъ башибозукъ, 18—19 годишно турче, бѣха докарали въ затвора, че убило двамата си другари, сѫщо башибозуци, съ единъ куршумъ, когато отивали да гонятъ комити, по следния начинъ: като възпинали изъ една тѣсна пѫтечка по една урва въ планината, дето били отишли да гонятъ комити, на брой четирма души, запрѣниятъ башибозукъ вървѣлъ най-напредъ, съ пушка на рамо, която като се отпрѣга отъ само себе си, двамата му другари легнали на земята. Останалитѣ двама живи помислили, ча сж нападнати отъ комититѣ, затуй и попадали на земята, дето лежали дълго време, дордето се сетятъ, какъ е станала работата. Затова бѣше затворенъ и осѫденъ на три месеца. Но той пакъ не бѣше изгубилъ нищо отъ своята ревность да мрази и преследва комити. По цѣлъ день се въртѣше около ми да ме закача и подиграва. Единъ день ме извади изъ търпение, казахъ му, че моятъ комитаджилъкъ е като неговия башибозуклукъ, първи пѫть да избие другаритѣ си. По-голѣмо докачение, по-убийствено сравнение за храбрия помакъ едвали сѫществуваше на тоя свѣтъ. Той бѣ готовъ съ парцалитѣ да ме разкѫса, нѣколко деня се изминаха, а още не може да се умири и да ми прости. Но, казахъ, имаше кой ме защищава въ затвора.

Между последнитѣ бѣше и нѣкойси Кескинъ Пехливанъ, а на човѣкъ пехливанинъ между турцитѣ — става ли му думата ка

да му вържатъ ржцетѣ, защото караулътъ билъ въ сжщата стая. Около полунощь, когато заспали всички, той се изправилъ на крака, взелъ отъ стената единъ турски заптийски пищовъ, насочилъ го къмъ себе си и се ударилъ въ гърдитѣ!... Всичкитѣ заптии се събрали около мжченическия трупъ, поливали го съ вода, запушвали му раната, изправили го, но всичко напусто — куршумътъ билъ излѣзълъ изъ гърба му. Когато се съмнало вече, знаменитиятъ покойникъ лежалъ предъ заптийската одая, обвитъ въ скжсана рогозка, безъ букаи и безъ белекчета, никому вече непотрѣбенъ.

Архиерейскиятъ намѣстникъ попиталъ пашата, бива ли да го опѣятъ и погребатъ споредъ християнскитѣ обреди.

— Той ни трѣбваше дордето бѣше живъ, а сега правете съ него каквото знаете — отговорилъ пашата съ усмивка и сжщиятъ день още потеглилъ за предназначеното си мѣсто.

Рано сутриньта, на 16 или 17 юний 1876 г., всичкитѣ жители на малкия градецъ Габрово знаели вече кой имъ е билъ гость минала нощь въ заптийската одая, кой ги е обикналъ дотолкова, щото е пожелалъ да имъ остане вѣченъ гражданинъ, какъ му е било името, отде е родомъ, де е ходилъ и кжде и по каква работа е отивалъ, та е изпадналъ въ града имъ. Свободолюбивитѣ и нестѣсненитѣ отъ присжтствието на турския елементъ граждани все едно и сжщо говорѣли по кжщи и по дюгени, все за нашия герой въздишали. Скоро дървеното клепало отъ черквата св. Иванъ забило тжжно и унило. Всички се сѣщали за какво бие то и мълчаливо се отправяли къмъ поменатия храмъ. Мжченическитѣ останки на покойния били облѣчени въ нови дрехи, новъ фесъ и обуща, каточе ще се вѣнчава; около буйната му глава и продупченитѣ му гърди били разхвърлени нѣколко несвързани китки цвѣте; мжже, жени и разпалени младежи мълчаливо дефилирали предъ смъртния одъръ и любопитно гледали заспалото лице. Въ това лице, което скоро трѣбвало да изгние, се мжчили любопитнитѣ да откриятъ всичката дълбока тайна и развръзка на трагическия актъ, на миналото, на теглилата, на борбата. Тѣ гледали въ това лице всеобща жертва.

Когато се почнало опѣването, нѣколко жени се сѣтили, че въ Габрово сж коститѣ на други двама борци отъ Хаджи Димитровата чета, обесени въ 1868 г., за които попитали може ли да се опѣятъ и тѣ сега? Свещеницитѣ се съгласили и заедно съ останкитѣ на Каблешкова опѣли и тѣхъ.

Презъ 1883 г. Копривщенската община се сѣти за своя герой и реши да му пренесе коститѣ отъ Габрово въ Копривщица, тамъ дето той е дигналъ байракъ за свобода, дето е изпразнилъ първата пушка на една знаменита епоха. Както отъ Габрово изпращането, така и въ Копривщица приеманието бѣха твърде блѣскави, цѣлото население взе участие съ шествие, съ духовенството, съ ученици и ученички, съ клепане на черквитѣ стана тоя актъ. Въ Копривщица всичкитѣ бивши възстанници-съзаклетници и другари на Каблешкова, облѣчени въ възстанически дрехи, вървѣха гологлави предъ ковчега, дето се намираше прахътъ на тѣхния войвода.

VI

Но да се върнемъ пакъ въ Ловечъ, да въведемъ читателитѣ си въ миризливия Парцалъ. Следъ излизането на Каблешковъ и даскалъ Найдена, самъ останахъ въ последното това отдѣление между турцитѣ и циганитѣ. Българчетата отъ Ловечъ, за които споменахъ по-горе, бѣха въ други отдѣления, И. Лукановъ и Тодоръ Ханджията пакъ бѣха въ кафе-оджа, така щото само вечерь можахъ да ги виждамъ на двора и то отдалечъ. Отъ най-напредъ, дордето не бѣхъ научилъ още етикецията въ затвора, позволихъ си нѣкои либерални отношения, които щѣха скѫпи да ми излѣзатъ. Имаше единъ черкезинъ въ затвора, който по нѣколко пѫти на день ме хващаше за дългитѣ коси, извиваше ми врата и ми показваше какъ ще ме заколи.

— А тебе кой ще заколи? — му отговорихме ние, и нависоко, и на равноправна нога.

Тоя мой невиненъ отговоръ направи турцитѣ да побѣснѣятъ.

— Бре, каква е тая подигравка и дързость, тука въ затвора, въ присѫтствието на толкова мюсулмани? — се зачуха гласове, псувни и дигане на юмруци.

— Ако това псе си позволява да говори за клане съ букаи на краката, то можете да си представите какъвъ е билъ въ шумата, — заключиха други.

Ние треперѣхме. Нагласиха се вечерьта да ме биятъ и да ме обесятъ отъ тавана за букаитѣ съ главата надолу. Благодарение на сладкия езикъ и на другитѣ обноски, сполучихъ да предразположа тая сгань на своя страна. Като закърпихъ потуритѣ и абитѣ на трима-четирма отъ голѣмцитѣ, което ми идѣше отъ рѫка, влиянието имъ остана до край въ моя полза. Другъ единъ башибозукъ, 18—19 годишно турче, бѣха докарали въ затвора, че убило двамата си другари, сѫщо башибозуци, съ единъ куршумъ, когато отивали да гонятъ комити, по следния начинъ: като възпинали изъ една тѣсна пѫтечка по една урва въ планината, дето били отишли да гонятъ комити, на брой четирма души, запрѣниятъ башибозукъ вървѣлъ най-напредъ, съ пушка на рамо, която като се отпрѣга отъ само себе си, двамата му другари легнали на земята. Останалитѣ двама живи помислили, ча сѫ нападнати отъ комититѣ, затуй и попадали на земята, дето лежали дълго време, дордето се сетятъ, какъ е станала работата. Затова бѣше затворенъ и осѫденъ на три месеца. Но той пакъ не бѣше изгубилъ нищо отъ своята ревность да мрази и преследва комити. По цѣлъ день се въргѣше около ми да ме закача и подиграва. Единъ день ме извади изъ търпение, казахъ му, че моятъ комитаджилъкъ е като неговия башибозуклукъ, първи пѫть да избие другаритѣ си. По-голѣмо докачение, по-убийствено сравнение за храбрия помакъ едвали сѫществуваше на тоя свѣтъ. Той бѣ готовъ съ парцалитѣ да ме разкѫса, нѣколко деня се изминаха, а още не може да се умири и да ми прости. Но, казахъ, имаше кой ме защищава въ затвора.

Между последнитѣ бѣше и нѣкойси Кескинъ Пехливанъ, а на човѣкъ пехливанинъ между турцитѣ — става ли му думата на

две? Отъ него се бояха, или, по-добре, уважаваха го, и заптиитѣ. Сами му носѣха ракия въ едно малко стъкълце, като пищовче, а на хамамъ го пущаха презъ день. Денонощно той се занимаваше само съ мустацитѣ си. Дене ги въртѣше и гледаше постоянно въ едно малко огледалце, като биволско око, а нощно време, когато ще си лѣга, намазваше ги съ лой, грижливо ги превързваше съ една бѣла кърпица, и за да не би да се счупятъ нѣкакъ краищата имъ и да повиснатъ надолу, което е знакъ на малодушие и на всички недостоинства, все по гърба си спѣше. Щомъ се събуди зарань, ще ги открие, ще ги счеше и измие, и вие ще имате напреде си манастирски котаракъ. Едно го само бъркаше, че престжплението му бѣше отъ дребнитѣ — кадънджилъкъ, което не е отъ предпочтителнитѣ, както убийствата и пр.

Кескинъ Пехливанъ, като всѣки пехливанинъ, което е гордость и досега за османлиитѣ, бѣше и чистъ мюсулманинъ, хранитель и съблюдатель на всички свети традиции и обичаи. Напримѣръ, той никога не си подаваше цигарата да запали отъ нея нѣкой българинъ, защото тая взаимность показвала нѣкаквоси равенство и по тоя начинъ оронявала достоинството на турчина. Една вечерь, додето не бѣха заминали още Каблешкови, той чете лекция въ затвора по слeдния предметъ. Бѣше се отворила дума между затворницитѣ: като какви артикули може да граби въ днешно време единъ мюсулманинъ отъ българска кжща? Кескинъ Пехливанъ изброи много, които четъ нѣматъ. Изключи само ризата и другитѣ долни дрехи на българина.

— Тя, ризата, е напита съ нечиста гяурска плъть, българинътъ не се мие никога, следователно, не подобава на човѣкъ османлия да си осквернява съ нея тѣлото.

Имаше разногласия по тоя въпросъ, но тъй-като болшинството бѣше циганско, то падна. Каблешковъ имаше на гърба си три ризи, които едновременно облѣкълъ преди да остави Копривщица и които тукъ въ затвора бѣше съблѣкълъ. Презъ сжщата нощь тѣзи ризи се откраднаха. Като влѣзе да ги търси заптието, набута ги въ чантата на Кескиня, на сжщото мѣсто, дето му стояха и маслата за мустацитѣ. Той и още други ме викнаха единъ день на страна въ затвора и ми казаха, да съмъ си промѣнилъ дрехитѣ, защото тѣ ще ми вематъ главата, че сж комитаджийски. Ако съмъ искалъ да се смилятъ надъ мене и самитѣ ефендета, да съмъ облѣкълъ дрипави дрешки, да съмъ се препоржчалъ за сиромахъ човѣкъ, въ което тѣ да ме улеснятъ. Най-голѣмо внимание обръщаха на моитѣ хъшовски панталони, които, макаръ и продупчени тукъ-тамъ, все пакъ бѣха нови. Съгласихъ се. Когато се касае за душата — колко пари чинатъ дрехитѣ? Заедно съ дрехитѣ взеха ми и калпака даже, комитаджийския, на който като турели едно дъно отъ сърма, за кефъ щѣлъ да стане. Облѣкоха ме съвсемъ по помашки: на главата бѣла платняна такя, едно елече отъ басма, червено и зелено, на което имаше изписани тжпани, а отъ двѣтѣ му страни два джоба като мазгали; едни бѣли съкми, на които колѣнетѣ бѣха закърпени съ сини парчета, а отзадъ имаше една ямà като месецъ, отъ заблово. Когато следъ нѣколко деня ме изкараха на изпитъ съ тѣзи дрехи

забавиха ме малко, защото ловченскитѣ момчета, въ които аше повече кьораво, имаха преднина — ефендетата ме гледаха лго време и се питаха дали съмъ азъ. Едно кетипче стана и це разяснения. То каза, че азъ съмъ станалъ съвършено „теппъ", първитѣ ми дрехи били чисто комитаджийски. Ефендетата омнаха съ глава за тая хитрина и пратиха начаса въ затвора ми донесатъ старитѣ дрехи. И подъ земята търсили — нѣма. мацитѣ, които ме реформираха, по три пѫти се заклели, че не мнятъ да съмъ ималъ други дрехи.

— А бе, какво искате отъ тоя фукария? Ние за хаиръ и отъ бапъ отдѣляме отъ своя залъкъ да му даваме да не пукне отъ здъ, пооблѣкохме го, че съвсемъ голъ бѣше останалъ, пъкъ й виноватъ! — говорѣше по-после Кескинъ Пехливанъ на чаина. — Съ ония, които сѫ главата на комититѣ, ядете и пиете, а тѣзи сиромаси, които Богъ знае дали знаятъ нѣщо — и хлѣбъ давате. Хубава управия!

Имахъ едно кѫсо палто, на което на яката имаше написано: ratelli Goldenberg", т. е. продавачитѣ. Това палто донесоха въ нака и ме питаха да кажа: що значи това, не е ли комитаийска дамга? Азъ имъ отговорихъ, че и самъ не зная, така мъ го купилъ отъ „битъ-пазаръ". А изпититѣ се продължака, но безъ успѣхъ. Твърде много се сърдѣха хората на праелството, защото се сѣщаха, че азъ не съмъ чистъ човѣкъ, а що не могатъ да извадятъ наяве. Следовательтъ, Мустафа енди, ми показваше разни депеши, изпратени ужъ отъ други дове, въ които се говорѣло за моето участие въ възстанието, казано отъ моитѣ хванати другари. Два-три пѫти ми се предга да подпиша на единъ „сенетъ", че нѣмамъ познанство съ кого отъ възстанницитѣ, въ противенъ случай, ако излѣзе найлко подозрение, да бѫда обесенъ. Азъ подписвахъ безъ всѣко зумение, защото знаехъ, че това е шорлопъ отъ една страна, а другa, че ако съмъ виноватъ, нѣма да се иска моето съгла- да бѫде ли наказанъ или не. Най-после, като нѣмаха какво да вятъ, престанаха да ми даватъ хлѣбъ, за да съмъ се изповѣдалъ.

На 5-и или 6-и юни конашкиятъ дворъ бѣ напълненъ надверъ съ ония дечурлига, които образуваха и моята свита, когато изахъ въ града. Изпомежду имъ крачеха двама башибозуци, ернѣли и изгорѣли отъ слънцето. Единиятъ отъ тѣхъ носѣше пушката си черна цивилна шапка, съ твърде широки поли, то възбуди вниманието на всички затворници, тъй като по ва време въ турско подобни шапки бѣха рѣдкость. Но още интересно бѣше това, че отъ двeтѣ страни на тая шапка имаше одени две човѣшки уши, позеленѣли и разложени почти отъ гата. Отъ достовѣрни сведения, на които турцитѣ не сѫ твърде кпи, както и правителственитѣ имъ агенти, се научихъ, че шикатa шапка и ушитѣ били на отчаянъ комита, когото убили изо до село Шипково, като спѣлъ заедно съ още други двамаима другари, които избѣгали. Героитѣ бѣха двамата споменати шибозуци. Тѣ дошли за бакшишъ, отъ 10—12 часа мѣсто, при ймакамина, като донесли за увѣрение само ушитѣ. Отъ найредъ носѣли и самата глава, но като почнала да се омиква, хвърлили я, а ушитѣ само отрѣзали. А знаете ли

колко бакшишъ имъ се даде? Всичко по две турски ирмиличета на човѣкъ и за по нѣколко цигари тютюнъ. Въ пазухата на убития бунтовникъ имало карта, Европейска Турция, презъ която бѣше преминалъ неприятелскиятъ куршумъ, и която бѣше потънала въ кръвь. Тая карта, която по-после видѣхъ въ канцеларията на сѫдеб. следователь, турцитѣ я задържаха, а шапката заедно съ ушитѣ я хвърлиха въ ретораднитѣ мѣста

Нѣколко деня следъ това произшествие, когато докараха въ нашия „Парцалъ" Н. Обретеновъ, Сава Пеневъ и Димитра Тодоровъ, и тримата отъ четата на Хр. Ботйова, за които ще говоримъ по-нататъкъ, обадиха ми, че шапката и ушитѣ били на подпоручикъ Войновски, въ руска служба, родомъ отъ Габрово и тѣхенъ другарь, когото убили при тѣхъ, действително когато спали всичкитѣ*).

На втория день следъ шапката съ ушитѣ, пакъ се напълни дворътъ съ турчета и кадънчета, пакъ се възбудиха турцитѣ и отъ конака и отъ затвора. Героитѣ бѣха тоя пѫть не шапка и уши, но две млади българчета на по 20 години, които пакъ въ Троянско бѣха хванали, пакъ българи ги бѣха предали. Бити били сиромаситѣ и мѫчени, за което свидетелствуваха тѣхнитѣ физиономии и вървежътъ имъ. Единътъ отъ тѣхъ се казваше Руско Робътъ, родомъ отъ Котелъ, добруджански овчарь, а другиятъ — Иванъ Кожухарчето, родомъ отъ с. Ченгя, при Айтосъ. Вечерьта още изпититѣ имъ се разискваха отъ затворницитѣ, които бѣха отъ следния родъ: тръгнали къмъ Софийско поле да си търсятъ работа, като сиромаси хора. По пѫтя ги срещнали черкези, които ги обрали и между другото взели имъ и пѫтнитѣ тескерета. Тѣ се подплашили, ударили изъ криви пѫтеки и изпаднали около Троянъ, дето ги хванали. Чиста самоковска работа, която само азъ можахъ да разбера. Простодушнитѣ турци, кажи, че бѣха повѣрвали отъ първъ пѫть на тѣхнитѣ думи. Но издрасканитѣ имъ и изгорѣли лица и голитѣ имъ меса съвсемъ противното говорѣха. Като първи българи въ затвора следъ Каблешкова, моето нетърпение пламна, чувствувахъ, че ще чуя много новини.

Поискахъ и съдействието на агитѣ отъ затвора да ми позволятъ да говоря съ непознатитѣ. Разбира се, че като старъ и изпитанъ хапзинъ, съ довѣрие вече, бѣхъ опълномощенъ още и да имъ направя твърда тънъкъ истинтакъ, па после да обадя и на тѣхъ. Азъ бѣхъ безконтроленъ въ тоя случай, стотина пѫтища имахъ да говоря и рапортирамъ каквото желая. Отъ най-напредъ двамата приятели не ми повѣрваха, че съмъ българинъ, защото, както казахъ, нищо българско нѣмаше на мене. Изчислихъ около двадесеть добруджански къшли, заедно съ тѣхнитѣ чорбаджии и кехаи, които познавахъ, казахъ, че съмъ овчарь, познавамъ и половината котленци и пр., но двамата сиромаси, които гледаха като опоени, все не ми вѣрваха още. Казахъ имъ, че съмъ по-старъ отъ тѣхъ въ опитность, на повече воденици съмъ ходилъ, пришепнахъ имъ най-после на ухото, да не ни чуе никой, да ми обадятъ правото отъ коя чета сѫ и какъ сѫ хванати, та все може

*) Гледай Биографията на Ботйова отъ насъ.

ги понауча на нѣщо; да ми не гледатъ турското елече и бѣ-
а такя.

— Бей, ама ти защо не кажешъ отъ коя си чета? — изрева
лкото си можа Иванъ Кожухарьтъ и си обърна гърба къмъ
уга страна; — Ти ако си хитъръ, то и ние не пасемъ трева.

Нѣмаше що да се прави; моята експедиция никакъ не можá
сполучи при всичкитѣ ми усилия. И двамата бѣха прости хора,
клинъ трѣбваше да имъ се избива отъ главата онова, което
ха единъ пжть решили. Единъ, два пжти ги викаха на изпитъ,
чисти и девствени се връщаха, още повече зашемедени. Пакъ
опитвахъ да ги приближа и имъ пошепна нѣщо, но кой слуша?
третия день Ивана го държаха почти отъ пладне до вечерьта.
рцитѣ-затворници започнаха да си говорятъ, че новиятъ комита
забави твърде много, но страшно е да не е опралъ тулума.
зи имаха право, проститѣ тѣзи момчета не можаха да издър-
тъ поне три деня. Въ Троянъ ги бѣха били до умиране, тѣ
що не изповѣдали; тукъ безъ бой се издадоха. Работата се
учила така: Когато следовательтъ заповѣдалъ вече на заптиитѣ
отведатъ Ивана въ затвора, който до него време все около
кяра се въртѣлъ, единъ отъ присжтствуващитѣ българи, ааза,
каже и той нѣщо само „лафъ-олсунъ", безъ никаква хитрость,
ърналъ се къмъ Ивана съ следнитѣ думи:

— Защо не кажешъ право, бе едепсъзино? Ти може да си
отестантинъ, затуй си дотолкова черенъ инатчия. Българитѣ сж
слушливи хора...

Иванъ бѣше толкова припряно и нервозно копеле, щото въ
инъ часъ петь пжти се сърдѣше и сдобряваше, за което по-
сле му турихме прѣкоръ Генералъ Тричко. Когато той
разсърдѣше, плачеше като дете за нищо и никакво. Единъ
ть ни дадоха турцитѣ, въ петъченъ день, да ядемъ пилафъ съ
сло. Всички се съгласиха да ядатъ, съ изключение на него.
дето траеше яденето, всички го подиграваха и му се молѣха
смѣхъ, че когато отива въ рая, да не ни забравя, да спусне
но вжже и ни извлѣче съ него отъ джендема. До едно време
й продължаваше да се смѣе, но като видѣ, че изядаме пилафа,
зъ да го поканимъ, ревна, та заплака, че всѣки за себе си
едалъ, нѣмало братство на тоя свѣтъ. Вижда се работата, че
говото национално чувство се е силно трогнало отъ думитѣ на
лгарина ааза, тъй-като по него време протестантството бѣше
България още пó на долно дередже. Той се обръща къмъ
го сърдито и му казва:

— Кой, азъ ли съмъ протестантинъ? Лъжешъ! Ако бѣхъ
къвъ, то не щѣхъ да тръгна съ четата на Христо Ботйова, да
бия за кръстъ и вѣра! Чу ли сега кой съмъ азъ?

Разбира се, че следъ тоя сербезлъкъ Иванъ билъ повърнатъ
ново на изпитъ, дали му цигара и кафе, турили го на столъ и
ванали по-тънко. Той изказалъ всичко, щото видѣлъ, отъ игла
конецъ. Е, разбира се, докачили го, далъ дума, какъ ще
рне? Когато свършиха съ Ивана, дойде редъ и до другаря му
ска. Извикаха го, той следва да отказва по старата система,

безъ да знае що се е случило, увѣрява правителството, че е овчарь, излѣзълъ да си търси работа.

— Не му забикаляй много-много, приятелю, кажи си правата, защото азъ си свършихъ вече — възразилъ Иванъ.

Руско, безъ противоречие, последвалъ спасителния примѣръ на другаря си, намѣрилъ го за безсъвѣстно да се отказва за по-нататъкъ. Следъ тоя нечаканъ успѣхъ, отъ който бѣха опоени всичкитѣ правителствени хора, поискаха да отидатъ по-нататъкъ. Следъ признаването на двамата Ботйови другари, дойде хаберъ и и за мене: заптието викаше още отъ стълбитѣ да се отворятъ вратата на затвора и да излѣзна.

— Хей, чапкънъ, и сега ако се отървешъ, да не оперешъ мѣха, и садразаминътъ не може ти направи вече нищо — казаха нѣкои отъ затворницитѣ.

— Здраво се дръжъ, Джендаки, отиде на оката на дъното! — каза Бурмалията Хасанъ-ага комуто бѣхъ ушилъ вече два чифта калцуни.

Изправиха ме между двамата другари, накараха да ме гледатъ въ очитѣ, и азъ тѣхъ, и най-после ги попитаха:

— Не го ли познавате, не го ли знаете да е билъ комита, не бѣше ли съ вашата чета?

— Не! Тукъ го видѣхме за пръвъ пжть — отговори припряниятъ Иванъ.

А Руско Робътъ само си дигна главата нагоре и тъй цъкна съ уста и съ зжби, каточе се тракаше на затворена порта.

— На тия момчета оттукъ нататъкъ ще давате всѣки день по ирмиличе и ще ги гледате добре — каза кадията, охлѣбенъ отъ радость за самопризнанието на двамата.

И турцитѣ наистина се радваха и бѣха много доволни отъ ония бунтовници, които си разказваха работата по права Бога.

— А на тоя ханзъринъ нищо нѣма да давате, да пукне отъ гладъ като псе — допълни каймакаминътъ, като се обръщаше къмъ мене. — Двайсеттѣ пари, които му давате, ще ги дадете на тѣзи момчета.

Азъ се разглезихъ и паднахъ ужъ на молба, което бѣше повечето отъ гевезеликъ, защото хлѣбъ се намираше както и де е, а свободата бѣше скжпа. Руско и Иванъ наистина бѣха отъ четата на Ботйова, подиръ която тръгнали отъ Гюргево, дето се скитали да си търсятъ прехрана. Единъ день Руска го срещналъ непознатъ човѣкъ, който, като го разпиталъ за туй-онуй, плѣнилъ се отъ неговитѣ юначни гърди, далъ му два минца и го изпратилъ въ Букурещъ до единъ приятель да му намѣри работа. Работата била намѣрена. Тѣ се раздѣлили отъ четата при Вратца, когато падналъ убитъ войводата. Отъ последния тоя градъ, да се скитатъ по планината, достигнали чакъ до Троянъ. Отишли при единъ българинъ, комуто като поискали хлѣбъ, той отговорилъ, че на драго сърдце ще ги нахрани, да вървятъ подире му, но той ги завелъ право въ турската пусия, дето ги и хванали. И двамата пратиха на заточение до животъ.

Заповѣдьта да не ми се дава хлѣбъ се предаде на надзирателя на затвора, Ахмедъ Чаушъ; но самиятъ той, който трѣбваше

я изпълни пръвъ я нарушаваше. Неговиятъ турски мерхаметъ оеше по-горе отъ всѣка официална заповѣдь, а особено като казахъ: „гладенъ съмъ, чаушъ ага, ти майка, ти баща“. Ще поогледа наоколо, да го не види никой, па ми спусне въ ржката но ирмиличе, или онлуче, което по онова време даваше кефъ левъ. Понѣкога пъкъ ми отговаряше, като го прекалявахъ, ка: — Нѣмамъ и азъ пари, бе айолъ, нѣмамъ! Не зная що за равия е тая, да морятъ човѣка гладенъ? Това не е агалъкъ!

И циганитѣ не падаха по-долу въ мерхаметлика. За тѣхъ, на ито въ други времена никой не би припадналъ да иска хлѣбъ милостиня, за гордость го считаха като имъ се молѣхъ да ме хранятъ. А циганкитѣ имъ всѣки день носѣха на затвора съ оитѣ тагарчуци щото завърнатъ. Щомъ събираха едно друго, иваха ми да се приближа. Имаше особено единъ младъ цига-нъ, затворникъ, който имаше любовница. Тя дохаждаше на нь по три пжти на прозореца. Обяснения, охания, ахания, чупене ржце и пр. съ часове. После азъ отивахъ при влюбения цига-нъ да го утешавамъ, като му говорѣхъ, че той е по-щастливъ отъ везира, като има такава любовница.

— Не си ли гладенъ? — ме питаше той следъ моитѣ похвали.

Въ кафе-оджа се намираше ужъ затворенъ младъ тур-нъ, родомъ отъ града, синъ на богати родители, съ сърменъ камаданъ, съ сини сукнени потури, съ сребъренъ ланцъ презъ ата отъ три-четири ката, съ много пискюли отъ дребни мерд-ни, съ кехлибарено цигаре и златошита муска на дѣсната му ка, да го не хваща куршумъ, съ една речь — всичко, съ как-то се кити единъ благороденъ (и бабаитинъ, не липсваше по го. Неговата вина се състоеше въ това, че влѣкълъ кадъни по зята, което не бѣше вина като за него и подобнитѣ му, но що като приятно приключение, като знакъ за бждеще. И заптии, затворници, които минаваха покрай него, съ благоговѣние му даваха селямъ. Той бѣше отъ така нареченитѣ гьозъ-хапузи, едъ нашия затворъ въ сайванчето си излежаваше повечето редѣленото време. Дене той седѣше миренъ, седналъ на вап-на овча кожа, отъ червена краска, а нощно време заедно съ птиитѣ, разиграваше кьочеци. Понѣкога свирѣше и на булга-на така обаятелно въ нощната тишина, щото цѣлиятъ затворъ ѣмяваше. Мнозина, а особено помацитѣ, които за пѣсень и за ирня даватъ душа, слушаха подпрѣни съ ржка, въртѣха си гла-тѣ отъ обаяние, а после въздишаха и казваха:

— Ахъ, били ли сме и ние нѣкога барабаръ съ хората, ршели ли сме харманъ на нощната месечинка, спали ли сме въ ризливото сѣно?

Цѣлъ день приемаше и изпращаше гости, тоя кабадаи, а ветата се набираха около му по десетина. Единъ день, когато бѣха пуснали на двора, и той чу като се моляхъ на чаушина парче хлѣбъ или за едно онлуче.

— Мишки или дървеници нѣма ли за тебе да ловишъ, бе пкънъ, ами си седналъ да се молишъ на турцитѣ, срещу които хвърлялъ куршумъ? — отговори той вмѣсто чаушина, като ибави и една псувня.

безъ да знае що се е случило, увѣрява правителството, че е овчарь, излѣзълъ да си търси работа.

— Не му забикаляй много-много, приятелю, кажи си правата, защото азъ си свършихъ вече — възразилъ Иванъ.

Руско, безъ противоречие, последвалъ спасителния примѣръ на другаря си, намѣрилъ го за безсъвѣстно да се отказва за понататъкъ. Следъ тоя нечаканъ успѣхъ, отъ който бѣха опоени всичкитѣ правителствени хора, поискаха да отидатъ по-нататъкъ. Следъ признаването на двамата Ботйови другари, дойде хаберъ и и за мене: заптието викаше още отъ стълбитѣ да се отворятъ вратата на затвора и да излѣзна.

— Хей, чапкънъ, и сега ако се отървешъ, да не оперешъ мѣха, и садразаминътъ не може ти направи вече нищо — казаха нѣкои отъ затворницитѣ.

— Здраво се дръжъ, Джендаки, отиде на оката на дъното! — каза Бурмалията Хасанъ-ага комуто бѣхъ ушилъ вече два чифта калцуни.

Изправиха ме между двамата другари, накараха да ме гледатъ въ очитѣ, и азъ тѣхъ, и най-после ги попитаха:

— Не го ли познавате, не го ли знаете да е билъ комита, не бѣше ли съ вашата чета?

— Не! Тукъ го видѣхме за пръвъ пжть — отговори припряниятъ Иванъ.

А Руско Робътъ само си дигна главата нагоре и тъй цъкна съ уста и съ зжби, както се тракаше на затворена порта.

— На тия момчета оттукъ нататъкъ ще давате всѣки день по ирмиличе и ще ги гледате добре — каза кадията, охлѣбенъ отъ радость за самопризнанието на двамата.

И турцитѣ наистина се радваха и бѣха много доволни отъ ония бунтовници, които си разказваха работата по права Бога.

— А на тоя ханзъринъ нищо нѣма да давате, да пукне отъ гладъ като псе — допълни каймакаминътъ, като се обръщаше къмъ мене. — Двайсеттѣ пари, които му давате, ще ги дадете на тѣзи момчета.

Азъ се разглезихъ и паднахъ ужъ на молба, което бѣше повечето отъ гевезеликъ, защото хлѣбъ се намираше както и да е, а свободата бѣше скжпа. Руско и Иванъ наистина бѣха отъ четата на Ботйова, подиръ която тръгнали отъ Гюргево, дето се скитали да си търсятъ прехрана. Единъ день Руска го срещналъ непознатъ човѣкъ, който, като го разпиталъ за туй-онуй, плѣнилъ се отъ неговитѣ юначни гърди, далъ му два минца и го изпратилъ въ Букурещъ до единъ приятель да му намѣри работа. Работата била намѣрена. Тѣ се раздѣлили отъ четата при Врацца, когато падналъ убитъ войводата. Отъ последния тоя градъ, да се скитатъ по планината, достигнали чакъ до Троянъ. Отишли при единъ българинъ, комуто като поискали хлѣбъ, той отговорилъ, че на драго сърдце ще ги нахрани, да вървятъ подире му, но той ги завелъ право въ турската пусия, дето ги и хванали. И двамата пратиха на заточение до животъ.

Заповѣдьта да не ми се дава хлѣбъ се предаде на надзирателя на затвора, Ахмедъ Чаушъ; но самиятъ той, който трѣбваше

а я изпълни пръвъ я нарушаваше. Неговиятъ турски мерхаметъ стоеше по-горе отъ всѣка официална заповѣдь, а особено като му казахъ: „гладенъ съмъ, чаушъ ага, ти майка, ти баща". Ще се поогледа наоколо, да го не види никой, па ми спусне въ ржката едно ирмиличе, или онлуче, което по онова време даваше кефъ за левъ. Понѣкога пъкъ ми отговаряше, като го прекалявахъ, така: — Нѣмамъ и азъ пари, бе айолъ, нѣмамъ! Не зная що за оправия е тая, да морятъ човѣка гладенъ? Това не е агалъкъ!

И циганитѣ не падаха по долу въ мерхаметлика. За тѣхъ, на които въ други времена никой не би припадналъ да иска хлѣбъ и милостиня, за гордость го считаха като имъ се молѣхъ да ме нахранятъ. А циганкитѣ имъ всѣки день носѣха на затвора съ своитѣ тагарчуци щото завърнатъ. Щомъ събираха едно друго, кимваха ми да се приближа. Имаше особено единъ младъ циганинъ, затворникъ, който имаше любовница. Тя дохаждаше на день по три пжти на прозореца. Обяснения, охания, ахания, чупене на ржце и пр. съ часове. После азъ отивахъ при влюбения циганинъ да го утешавамъ, като му говорѣхъ, че той е по-щастливъ и отъ везира, като има такава любовница.

— Не си ли гладенъ? — ме питаше той следъ моитѣ похвали.

Въ кафе-оджа се намираше ужъ затворенъ младъ турчинъ, родомъ отъ града, синъ на богати родители, съ сърменъ джамаданъ, съ сини сукнени потури, съ сребъренъ ланцъ презъ врата отъ три-четири ката, съ много пискюли отъ дребни мерджани, съ кехлибарено цигаре и златошита муска на дѣсната му ржка, да го не хваща куршумъ, съ една речь — всичко, съ каквото се кити единъ благороденъ и бабаитинъ, не липсваше по него. Неговата вина се състоеше въ това, че влѣкълъ кадъни по лозята, което не бѣше вина като за него и подобнитѣ му, но нѣщо като приятно приключение, като знакъ за бждеще. И заптии, и затворници, които минаваха покрай него, съ благоговѣние му отдаваха селямъ. Той бѣше отъ така нареченитѣ г ь о з ъ - х а п у з и, които, вредъ нашия затворъ въ сайванчето си излежаваше повечето опредѣленото време. Дене той седѣше миренъ, седналъ на вапсана овча кожа, отъ червена краска, а нощно време заедно съ заптиитѣ, разиграваше кьочеци. Понѣкога свирѣше и на булгарина така обаятелно въ нощната тишина, щото цѣлиятъ затворъ онѣмяваше. Мнозина, а особено помацитѣ, които за пѣсень и за свирня даватъ душа, слушаха подпрѣни съ ржка, въртѣха си главитѣ отъ обаяние, а после въздишаха и казваха:

— Ахъ, били ли сме и ние нѣкога барабаръ съ хората, вършели ли сме харманъ на нощната месечинка, спали ли сме въ миризливото сѣно?

Цѣлъ день приемаше и изпращаше гости, тоя кабадаи, а заветата се набираха около му по десетина. Единъ день, когато ми бѣха пуснали на двора, и той чу като се моляхъ на чаушина за парче хлѣбъ или за едно онлуче.

— Мишки или дървеници нѣма ли за тебе да ловишъ, бе гяпкънъ, ами си седналъ да се молишъ на турцитѣ, срещу които си хвърлялъ куршумъ? — отговори той вмѣсто чаушина, като прибави и една псувня.

— И тѣзи бѣгатъ отъ насъ комититѣ, ефендимъ, а гладно не се стои, — отговорихъ азъ, като се мжчехъ да запазя онова благоприличие, което съответствуваше съ робското ми положение.

Тържествена усмивка изкриви устнитѣ на бабаитина.

— Отде си ти, бе чапкънъ, и де те хванаха? — продължи той.

— Ефендимъ, покорниятъ ви е набеденъ за комита, което е просто клевета. Можете да сждите по кайфета ми, става ли комита като отъ мене човѣкъ? — отговорихъ азъ съ сжщия тонъ.

Нѣколко още въпроси и отговори помежду ни, и жестокиятъ кабадаи, който преди две-три минути ме хранѣше съ мишки и дървеници, осука си плетената кисия, отъ която ми извади единъ бешликъ, като ми напълни въ сжщото време и шепата съ тютюнъ. Често той дохождаше, и като го пуснаха вече, да ме навижда. Ще се подпре съ ржцетѣ си на прозореца, ще попита: „какво прави моята комита?“ и ще да ми изстуди ржката съ нѣкой бешликъ или юзлюкъ! Съ това благодеяние не само той се гордѣеше, но и останалитѣ даже затворници турци чувствуваха нѣкакъвъ си алъкъ, и тѣ раздѣляха благодеянието, и тѣ отговаряха на неговитѣ въпроси „какво правя“, — „Добре е; приглеждаме го помежду си“. Когато той се подадѣше, тѣ ме сбутваха да стана, да го посрещна на прозореца и да му направя честь и благодаря.

— Той е твоятъ ага, макаръ и да му се четешъ душманинъ; но тѣ сж хора аги и нофузлии, голѣмъ имъ е себапътъ, и лошо и добро правятъ.

Азъ вѣрвамъ, че ако отъ тоя мой ага се питаше, той непремѣнно щѣше да си даде гласа за моето освобождение, да се чуе и се каже само, че еди-кой направилъ туй и туй. Тая черта може да се срещне само между турцитѣ. Много сж тѣ и наивни. Щомъ чуятъ, че имъ се молишъ, че признавашъ своето нищожество на рая, а тѣхъ наричашъ всесилни и пр., чувствата си на нѣкакво си благородство се появяватъ, което ние българитѣ не притежаваме. Но съ едно условие: никаква гордость, надменность и достоинство да не бждатъ заявени. Въ сжщия тоя затворъ и съ сжщия тоя мой ага, който ми даваше пари, се представи такъвъ единъ случай. Единъ день вкараха въ конашкия дворъ единъ вързанъ българинъ, отъ околнитѣ села, вината на комуто не може да бжде друга, освенъ комитаджилъкъ. Той изглеждаше дотолкова сърдитъ и начумеренъ, така сумтѣше и бѣше отпусналъ своята устна, щото не само не си дигаше очитѣ отъ земята да погледне наоколо си, но и дума не отговаряше на въпроситѣ, които му задаваха разнитѣ кетипи и заптии, които го бѣха заобиколили. Затворницитѣ, натрупани по прозорцитѣ, скърцаха съ зжби.

— Бре-е-й, елате скоро да видите единъ истински комита! — извика единъ затворникъ.

— Бре, да го Господь убие, колко е страшенъ и инатъ душманинъ! — повтори другъ, — Между хиляда души да го срещнешъ, пезевенкинътъ, ще можешъ да познаешъ какъвъ му е занаятътъ!

— Па що се чудите? — прибави трети. — Не виждате ли, че пие мюсулманска кръвь, не смѣе да си дигне очитѣ две думи да каже.

— Кой знае, но отъ рождението си още все комитаджилъкъ ѣбва да е вършилъ, безбройно число майки е разплакалъ, — пълни четвърти.

— Бой на умиране, червата му изъ устата да се подадатъ я нощь! — каза моятъ ага и даде наставления на затворницитѣ блъскатъ.

И последнитѣ, наредени двама по двама въ затвора, взеха зиции отъ вратата да удрятъ сиромаха българинъ, щомъ той се даде, като му оставиха една тѣсна пжтечка. Щомъ той влѣзе тъмния каушъ, и може би да не виждаше нищо още извжтре, ето се случва съ всѣкиго, който влиза отъ единъ пжть отъ ѣтло на тъмно, дигнатитѣ юмруци започнаха да се слагатъ горе му като бъкърджийски чукове. Той обърка накжде да рви, букаитѣ го още повече спъваха; но текметата изотзадъ дадоха направление къмъ опредѣленото му мѣсто — кюповетѣ, и които той се сгръмоляса отъ силнитѣ ритания. Удивително, той не само не се помоли, не само не извика, но не си отвори тата и дума да продума. Турцитѣ кипнаха още повече. Споредъ ичая, голѣмцитѣ взеха ламбичката и отидоха при него, хемъ да взематъ „ялакъ парасж", хемъ да го изпитатъ за вината му. го ще питатъ — дърво говори ли? И български и турски му ворѣха, а той отсѣкълъ вратъ и надничa надолу, каточе гледа кладенецъ. Питаха, питаха, па по едно време започнаха да го татъ, счупиха и единъ ибрикъ о гърбътъ му.

Въ разстояние на два деня и на две нощи той продължаше да мълчи, а затворницитѣ, всѣки който преминаваше покрай го, запознаваше се съ широкитѣ му плещи. Една зарань, дорто не бѣха ни пустнали още на двора, жаленъ и сипкавъ гласъ раздаде отъ дъното на кауша, който произнасяше само тѣзи ми: „хлѣбъ, хлѣбъ искамъ! гладенъ умирамъ!" Тоя гласъ бѣше страшния комита, който толкова бѣше честитъ на бой, а кой не се погрижи да му даде хлѣбъ. Начаса още нѣколко ши турци се затекоха при него съ по едно парче хлѣбъ. Щомъ й прие хлѣба отъ ржцетѣ имъ, омразата на турцитѣ изчезна. то си отключи устата и почна да отговаря, тѣ насѣдаха втори кть около му. Неговата вина, положението му въ обществото и ичинитѣ да посети Парцала биле следнитѣ: билъ овчарь въ но село на чужда врата. Нападнали го нѣколко башибозуци, азали го съ бой и му откраднали стадото, а после го набели, че съ очитѣ си видѣли като давалъ хлѣбъ на комититѣ. На проса, защо е мълчалъ досега, отговори, че толкова се билъ лашилъ и не помнѣлъ себе си отъ бой, щото дошелъ на себе чакъ когато огладнѣлъ.

— А бе, айолъ, ами защо си не кажешъ така, ами се показа късъ инатъ, което разсърди агитѣ? Ние не сме ли хора да зберемъ кой е кривиятъ, и кой е правиятъ? Язъкъ, самъ си прави! — каза единъ помакъ на събудения,

Извади една малка лулица изъ пояса си, която бѣше препена отъ бой, поиска тютюнъ, който му се даде отъ турцитѣ, ъна нѣколко пжти, очитѣ му се отвориха още повече, захвана да се смѣе, поиска позволение, може ли да погледне презъ

прозореца, което му се позволи. Никой не го закачи вече, пуснаха го подиръ нѣколко деня.

Въ ловченския „Парцалъ“ имаше още единъ екземпляръ, за който заслужва да се кажатъ нѣколко думи. Той бѣше единственъ отъ легалнитѣ затворници, всички други българи по това време бѣха все политически престъпници. Името му бѣ Коста, отъ Ловечъ, момче на 25 години, пияница и чапкънинъ. Бѣха го затворили, че открадналъ една ярешка кожа, както споменахъ вече. Когато билъ вънъ, не излизалъ изъ кръчмитѣ, за което свидетелствуваха скъсанитѣ му дрехи. Бѣше известенъ и на заптиитѣ, които го караха по цѣлъ день да работи, пращаха го и изъ града. Месецъ ставаше вече, откакъ стоя въ Ловечъ, виждахъ на дѣло, че почнахъ да се не интересувамъ твърде отъ мене, имаше мнозина, които вѣрваха, че съмъ простъ овчарь. За да поддържамъ и увелича това мнение, захванахъ да завиждамъ на пияницата Коста и се мъчехъ да се докарамъ така, щото да дамъ да се разбере, че като съмъ билъ навънъ, не съмъ билъ по-доленъ отъ него.

— Ти дордето не бѣше затворенъ съ какво се занимаваше? — попита той единъ день.

— Като работѣхъ три деня въ недѣлята, стигаше ми да правя главата нѣколко деня — отговорихъ азъ.

— Ами като се намѣришъ между добри приятели въ мохбетъ, отъ които по никакъвъ начинъ не трѣбва да се раздѣляшъ, а въ това именно време ти се свърши харъшлъкътъ, какъ постъпвашъ? — продължи той.

— Палтото отъ гърба или фесътъ отъ главата въ ръцетѣ на кръчмарина, и работата е свършена. Въ краенъ случай можешъ да си простреш и ръчичката да вземешъ нѣщо на юнашка вересия.

— Е, ти си мой братъ. Насъ една ни е залюляла, една и ще да ни ссърши — каза ухиленъ до ушитѣ бъдещиятъ ми приятель, като ме потупка и по гърба.

Ние станахме дотолкова близки съ него, щото той ми опредѣли и мѣсто, де да го търся въ града, когато ме освободятъ. Благодарение нему, моята скудна вечеря много пъти биваше приготвена отъ него. Той носѣше вода въ затвора отвънъ и никой пъть не се връщаше съ празни ръце. Познатъ на всичкитѣ като всѣки уличенъ герой, когото срѣщаше не го заминуваше да му не поднесе ръка за проситба.

VII

Споменахъ по-напредъ на много мѣста, че Троянъ и неговитѣ богати и по-първи хора бѣха взети на очи отъ околнитѣ аги: защо тоя градецъ да остане цѣлокупенъ въ тѣзи мътни времена? Благодарение на нашъ Ботя, съ когото запознахъ вече читателитѣ, и на други нѣкои обстоятелства, наскоро нашиятъ Парцалъ, дето имаше само гладни и босоноги като мене комити, трѣбваше да даде приемъ и на троянскитѣ първенци и по богатство, и по патриотизъмъ и пр. Турското правителство по онова време не се

яраеше да потуши работата, т. е. да гледа колкото е възможно -малко число недоволни да има; а напротивъ — увеличаваше ва число и съ били и съ небили. Колко тогава то не се боеше ъ различни дипломации! Преди да докаратъ троянскитѣ голѣмци Ловечъ, най-напредъ капѣха само нѣкои отдѣлни личности, то авангарда на голѣмото шествие. Докараха едно младо дя-нче, Кирилъ, ако се не лъжа, което било въ троянския мана-иръ нѣщо като учитель на нѣколко деца. Младо и неопитно, патриотъ отче бѣше то. Разбира се, че то съ мене нито мо-еше да говори надълго, защото бѣше въ друго отдѣление, нито кък можеше да има нѣкакво довѣрие и уважение, защото дре-тѣ ми, отношенията ми съ затворницитѣ не бѣха комитаджийски. то го докараха въ двора предъ отдѣленията на затворитѣ, дор-то му откопчатъ ржцетѣ и му турятъ букаи, немирнитѣ затвор-ци отъ всѣко отдѣление се трупаха по прозорцитѣ, обсипваха съ стотина псувни, заплашвания и оскърбления и викаха единъ езъ други:

— Чаушъ ефенди, ржка ти цѣлуваме, дай ни тоя пезевен-нъ само за една нощь, да го научимъ какъ той изповѣдва ѣхове!

А сиромашкото попче, което не знаеше дума турски и ни-къ не познаваше турцитѣ, гледаше като опоено. Турихa го въ но отдѣление, дето затворницитѣ бѣха изключително цигани. ѣзло-невлѣзло още, почнаха да го възсѣдатъ, дърпатъ и оскър-ватъ. Не се минаха десеть минути откато го затвориха, когато появи на двора единъ отъ циганитѣ, облѣченъ съ неговото со, нацедилъ калимявката му на бръснатата си глава, съ голи джаци, черни като кютюци, а въ ржката му, вмѣсто кандил-ца, едно малко отъ млѣко чаначе, вързано на връвь. Той се зтакаше така облѣченъ, представляваше отъ себе си свеще-къ, като говорѣше въ сжщото време: „Боже, Боже." Съгле-ха отъ конака голѣмцитѣ това поругание и изпратиха едного птия, който така прегори съ тоягата си немирния манго, че се вна съ дветѣ ржце за натъртеното месо и си отиде на мѣстото.

— Охъ, Господь да ги накаже, смазаха ме! — говорѣше адото дяконче следъ нѣколко деня, седнало на прага. — Какви брини не имъ правихъ, какво не имъ купувахъ — нищо не могна.

Купувалъ имъ тютюнъ сиромахътъ по единъ пакетъ всѣ-му; давалъ имъ пари ужъ назаемъ; карали го да имъ чете литви — челъ; принудили го да имъ се признае по кой на-нъ се изповѣдватъ булки, какъ поповетѣ ги чистятъ отъ грѣхъ казалъ каквото му прилѣгало. Най-после отъ признателность гнали си да спятъ, а него турили въ единъ зюмбюлъ, по-же бѣше малко дребнавъ, и го закачили на стената на единъ оздей, като паласка! Вика до Бога дякончето, че ще падне и строши кокалитѣ, а дивата тълпа премира да се смѣе. Въ нѣ-лко деня клетникътъ заприлича на смъртникъ.

Стигнаха най-после и троянскитѣ голѣмци. Радостьта бѣше еобща, било между конашкитѣ хора, било между затворницитѣ. ъ, като съжитель на последнитѣ, ще разкажа само за тѣхъ.

Като се научиха, че вечерьта ще да спятъ рамо до рамо съ Цочо Спасовъ, Минко Неновъ и други, предъ богатството и влиянието на които не малко сж благоговѣли, защото бѣха все тѣхни почти съседи, събраха се, разисквaха, и най-после решиха: че макаръ тѣ и да сж комити, тѣхни душмани, но тука, на туй мѣсто, въ затвора, дето всички сж равни, дето мерхаметътъ си има най-много мѣстото, дето не е мѣсто за душманлъкъ — то да ги приематъ колкото се може по-добре. За тая цель тѣ преметоха добре едно кьоше отъ добритѣ, подъ прозореца, постлаха една рогозка и запазиха това мѣсто за гоститѣ.

— Макаръ и гяури, но нашитѣ бащи сж яли тѣхния хлѣбъ, били сж хора съ нофузъ, по стотина сиромаси сж се хранили на тѣхнитѣ врата, — обясняваше Хасанаа Бурмалията на Кескинъ Пехливанъ, когато тоя му натякваше, че не си чини такъвъ ихтибаръ на хора раи.

Нѣма нужда да разказвамъ, че тази честь на троянчани имаше и своята реална полза: агитѣ не бѣха да не знаятъ, че щомъ се отнесатъ човѣшки съ беззащитнитѣ и уплашени българи, ще да се роди нѣщо за предъ кума. Троянчани влѣзоха твърде тържествено въ конака, или по-добре тѣхъ вкараха тържествено. Всичкитѣ агашетини, които се въртѣха около Троянъ и които се гордѣяха, че изнамѣрили и хванали такива важни комити, вървѣха съ конвоя, навъзсѣдали на коне и обржжени съ желѣзо. Самъ помакътъ Хасанъ ага, башибозушкиятъ бинбашия, който бѣше втори султанъ въ Троянъ и който щѣше да ме коли, вървѣше най-напредъ, възседналъ на коня на Цоча Спасовъ, на който отдавна ималъ око. И азъ отъ своя страна горѣхъ отъ желание да дойдатъ тѣзи хора, да се видя и спрокажа съ наши хора, особено съ Ц. Спасовъ, който ме познаваше още отъ Троянъ, който ми решаваше сждбата въ мезлиша, а сега решаваха неговата. Но никому не казахъ това свое желание, потайвахъ се съ скжсанитѣ си парцалетини, позволихъ си само да попитамъ Хасанаа Бурмалията:

— И за насъ, сиромаситѣ, дали ще да има по една цигара отъ тѣзи пезевенци?

— Бе, серсемъ, тѣ като тебе голтаци триста души купуватъ! — отговори той.

Затворницитѣ ги приеха по-вече отъ любезно. Седнали-неседнали още, вмѣсто зелената паница, като на мене, поржчаха имъ кафе, представиха имъ се единъ по единъ, кой бащитѣ имъ позналвалъ, кой добитъка имъ продавалъ, кой на тѣхния хлѣбъ билъ и пр. Съвети, утешавания, куражъ и пр., валѣха отъ четири страни.

— Чорбаджиларъ, вие не се бойте, — имъ говорѣха тѣ. — Кой ви васъ не познава въ тоя мемлекетъ? Вие сте хора, отъ които сж имали полза и царщината, и комшиитѣ, и раята. Не сте като тѣзи голтаци — е като тогова, храни Боже, който имаме тука (съ очи ме потърсиха, но азъ не се обадихъ). Най-после, ако дойде работа до кефиликъ, цѣли мюсюлмански села, съ кучетата си ще излѣзатъ да свидетелствуватъ кои сте вие. Но засега нѣкое недоразумение може да има.

Уплашенитѣ хора, които не можеха да знаятъ какво ги чака, думи не можеха да намѣрятъ да благодарятъ на тая любезность. Като се представиха вече всички, доближихъ се и азъ до нофузлиитѣ хора, или по-добре до Ц. Спасовъ. Той не можа да ме познае, по причина на реформацията въ дрехитѣ ми, заговори ми на турски най-напредъ. После, когато му се обадихъ, когато видѣ че, освенъ турци, и българи има въ затвора, той се усмихна отъ радость и ме препоръжча на останалитѣ си другари, които ме гледаха: какъ като мене мазникъ е можелъ да бжде бунтовникъ. Тѣ се сбутаха и очудиха още повече, когато на въпроса да имъ разкажа какъ постжпватъ съ българитѣ — политически престжпници въ конака, азъ имъ отговорихъ, че е опасно да се говори, освенъ ако знай нѣкой отъ тѣхъ французки или пакъ да употрѣбимъ такъвъ високъ стилъ, щото да не не ни разбиратъ помацитѣ. Тѣзи думи, „високъ стилъ", такова впечатление направиха на новитѣ гости, че тѣ и днесъ ги споменуватъ още. Въ това време именно, когато разговорътъ бѣше най-интересенъ за всинца ни, пияницата Коста, който не знамъ накжде отсжтствуваше и който наздраво бѣше увѣренъ, че между него и мене не сжществува никаква разлика, за да намѣри предлогъ да се намѣси и той въ компанията на тлъститѣ гости, грабна ми кирливата такя и я хвърли на земята, а после ми налѣ вода въ гърба съ тенекето. Ц. Спасовъ, който не знаеше каква е работата, се възмути, но азъ му дадохъ да разбере, че нѣмамъ като него пари да дамъ на каймакамина, затуй по тоя начинъ съмъ намѣрилъ да си спася главата.

Тая троянска група отъ комити се състоеше отъ следнитѣ лица: Цочо Спасовъ, Минко Неновъ, Пенчо Хаджи Василевъ, Иванъ Пеневъ, Ганко Мариновъ, Василъ Спасовъ, Ив. Колевъ, Иванъ Мичевъ, Калчо Гайдарски, Иванъ Марковски, Д. х. Василевъ, Ганко Лесицовъ и др. Тѣ се обвиняваха въ съучастие въ Априлското въэстание. Макаръ че доказателства нѣмаше твърде, но турцитѣ не бѣха сбъркали. Между затворенитѣ имаше такива стари плъхове, които съ Левски бѣха работили още. Разбира се, че азъ отъ тѣхъ се ползувахъ откъмъ ядене, тютюнъ и пр. Азъ отъ своя страна, като по-старъ въ изпититѣ, прочитахъ имъ своитѣ лекции, какво трѣбва да криятъ и какво да казватъ. Много имъ помагахъ, защото като почнаха да ги изпитватъ, раздѣлиха ги по отдѣленията да не се виждатъ, а азъ като такъвъ, който другарувамъ съ Коста пияницата, свободно ми бѣше да се срѣщамъ съ тѣхъ и да имъ предавамъ какво сж питали другаритѣ и какво сж отговаряли тѣ. Ако нѣкое заптие или затворникъ ме нападнѣше и попиташе какво приказвамъ, отговорътъ бѣше лесенъ: хлѣбъ искамъ! Помежду имъ имаше единъ старецъ на име Ганко, когото подлъгаха турцитѣ, и той си изказа не само онова, за което го питаха турцитѣ, но и което самъ знаелъ. Чистъ българинътъ, да му не остане нѣщо чурюклъкъ на сърдцето! Тоя глупавъ Ганко дотолкова бѣше се вдалъ на турскитѣ обещания, че обади и оржжията на Левски, които били закопани въ Троянъ отъ 1872 год. още. За награда турцитѣ не го оставиха никога безъ кафе, оставиха го и свободенъ да ходи изъ двора. Той се

презираше и отъ самитѣ турски затворници. Като минаваше покрай прозореца, тѣ му говорѣха на нисъкъ гласъ:

— Бе пезевенкъ, затова ли стана комита, да горишъ хората?

Но троянчени, като хора не съ празни ръце, спуснаха тукъ-тамъ и следъ нѣколко деня оставиха нашия Парцалъ, премѣстиха ги на по добри мѣста; а азъ пакъ останахъ съ Коста да ме хранятъ циганитѣ. Както казахъ, въ ловченския затворъ даваха хлѣбъ на когото искатъ, и който е вече сетенъ сиромахъ, та нѣма кой да му носи отвънъ. Редовна храна, дрехи, ястие и пр. не съществуваше. Заранъ и вечерь дохождаха малки кадънчета да продаватъ едно-друго за ядене: кисело млѣко въ малки панички, по петь пари едното, баница съ лой направена, сухъ хлѣбъ, бито сирене и пр. Тукъ видѣхъ, че за да показва млѣкото, че е каймалкия, туряха отгоре нагърчени цигареви книги. Още ми е на ума едно кадънче, съ сини очички и съ малка главичка, което въ разстояние на четиридесеть почти деня, ми носѣше сегисъ-тогисъ, като имахъ пари, по една паничка млѣко. Заранъ я донесѣше и вечерь я вземаше. И като ми я подаваше презъ прозореца и като я земаше, между зъбитѣ си казваше: „гяуръ, комита, ханзъръ" и си показваше малкото езиче, което приличаше на глистя.

Юний месецъ минаваше вече, а въ ловченския затворъ нищо положително не се знаеше нито за потъпкването на възстанията въ България, нито за тѣхния размѣръ. Така също нѣмаше никакви сведения и за четата на Ботйова, освенъ ония, които ни донесоха Руско Робътъ и другарьтъ му. Турцитѣ и заптиитѣ само споменуваха, че Вратца била изгорена отъ комититѣ, и нищо повече. На 18 или 19 юний подиръ пладне се забеляза необикновено движение въ ловченския конакъ. Заптии и чауши се разтичаха надолу-нагоре, коне се приготовляваха за пъть, синджири и халки, потънали въ ръжда, се извадиха, заповѣди и съобщения се даваха шепнишкомъ, дрънкането на касатуритѣ бѣше оглушително, радость и тържество осѣняваше лицата на цѣлия конашки персоналъ. Имаше нѣщо важно, което възбуди вниманието и на затворницитѣ, безъ разлика на вѣра и престъпление. Последнитѣ, натрупани единъ възъ други по прозорцитѣ, се пукаха отъ любопитство да се научатъ какво е станало.

— Навѣрно, ще бесятъ нѣкой комита — заключаваха тѣ.

Ние, комититѣ, които слушахме тѣзи предположения, вземахме отъ тѣхъ актъ съ такова хладнокръвие, щото слюнки въ устата ни не оставаха. Дали затова е имало съдъ, дали е била произнесена присъда, дали е била тя утвърдена, нека за това не се чудятъ читателитѣ, че не имъ говоримъ. Тѣзи тънкости по онова време отъ малко хора се знаеха. Кой ти разбираше тогава наказателенъ законъ, кой ти правѣше разлика между администрация, правосъдие, финанси и пр. Едвали имаше тогава нѣкой отъ българскитѣ съзаклетници, който да бѣше прочелъ отом. наказ. законникъ. Инакъ, когато правителството бесѣше и заточаваше ония, които съ оръжие въ ръката бѣше хванало да се биятъ съ войската му, никой не щѣше да го нарича варварско, разбойническо и пр., а жертвитѣ невинни.

Което заптие преминуваше покрай прозореца, затворниците го обсипваха съ любезности, да имъ каже какво има да стане.

— Ще ви кажа, но сакънъ да не сте се изтървали и продумали предъ нѣкого, че хаиръ нѣма отъ васъ — се обади едно заптие, при всичко, че тайната щѣше да се обади на 40—50 души отъ разни народности. — Петь главатари на комититѣ, минали отъ Влашко, отъ най страшнитѣ, заедно съ една отсѣчена глава, ще пристигнатъ подиръ малко отъ Троянъ.

Самъ каймакаминътъ, заедно съ други още ефендета, възседнали на коне, излѣзоха на посрѣщане. Азъ пъкъ, за свой пай, горѣхъ отъ желание да видя кои ще бждатъ тѣзи главатари, дали не сж приятели и познайници, отъ коя ли сж чета и пр. Надвечерь, когато ни бѣха пуснали по двора, малкитѣ турчета и кадънчета, които идѣха по троянския пжть и се натрупаха отъ двете страни на конашкитѣ порти, дадоха да се разбере, че многоожидаемитѣ комити пристигатъ. Най-напредъ се подадоха ефендетата на коне, подиръ тѣхъ идѣха нѣколко души башибозуци съ изгорѣли отъ слънцето лица, които застанаха отъ лѣва страна на двора. Следъ тѣхъ се подаде единъ българинъ, съ дългъ колъ на рамо, а на кола човѣшка глава отъ твърде голѣма величина, съ руси косми, които едва се познаваха отъ изтеклата и загорѣла кръвь. Нейнитѣ малки мустачки, които нарочно, за ирония, бѣха подсукани, показваха я, че тя принадлежи на човѣкъ отъ 23—25 годишна възрасть. При толкова заничане, азъ не можахъ да я позная. Подиръ главата следваха три сжщества, трима мжченика въ истинския смисълъ на тая дума, които приличаха повечето на плашила, отколкото на хора. Единиятъ отъ тѣхъ бѣше съвсемъ гологлавъ, а двамата бѣха завили на главитѣ си по единъ кирливъ дрипелъ. Панталонитѣ имъ, които само отпредъ бѣха здрави отъ много ходене, крачолитѣ имъ бѣха изпокжсани до колѣнетѣ, приличаха да сж зебеци. На гърбоветѣ си имаха двамата само по една риза, а третиятъ, напротивъ, бѣше облѣченъ съ такава една военна дреха, мжчно да се познае отъ войската на кой народъ и отъ коя часть, защото бѣше скжсана и охлузена като дааре. Ржкавитѣ ѝ, които бѣха най-здрави, бѣха опасани съ такива ширити, които показваха нѣщо като полковникъ.

— Ето пашата на комититѣ! Бре, че младъ ханзъринъ билъ, кучета главата да му изядатъ, — каза единъ отъ затворницитѣ

И наистина, лицето съ полковнишкия мундиръ бѣше най-младото между тримата, безъ брада и мустаци, още хлапе. И тримата бѣха заковани въ синджири на вратоветѣ и съ белекчета на ржцетѣ. Подире имъ вървѣше единъ конвой отъ около 30—40 души, начело на които бѣше и троянскиятъ мюдюринъ — познахъ тоя благороденъ човѣкъ съ първо още влизане. Когато вързанитѣ дойдоха по-наблизо, азъ останахъ гръмнатъ. Въ синджира стояха: Никола Обретеновъ отъ Русе, съ когото три години бѣхъ спалъ на единъ креватъ, и Сава Пеневъ изъ Търново, пакъ старъ другарь още отъ 1872 г. Третиятъ, полковникътъ, не ми бѣше познатъ. Две години не бѣхме се виждали, сега тукъ се срещнахме. Тази ненадѣйна среща ме развълнува до такава степень,

отъ родни братя. Положително не можахме да надничаме единъ други въ очитѣ си съ сериозность.

— Не ми е познатъ, ефендимъ, — отговори той на агитѣ. — Русчукъ е голѣмъ градъ, пъленъ съ различни нехранимайковци отъ колъ и отъ вжже, къмъ които, нѣма съмнение, принадлежи и негова милость. Съ подобни келеши азъ никога не съмъ ималъ работа, — продължи той, като следваше да ме занича.

— Ти, Сава, какво ще кажешъ? Я го погледни добре, не е ли отъ вашитѣ хора? — запита пакъ каймакаминътъ С. Пенева.

Савата, когото познава цѣло Търновско, Свишовско и Русчушко какъвъ е зевзекъ, отговорътъ му бѣше между зжбитѣ.

— Ефендимъ, ние истинскитѣ комити, — отговори той, — не кабулимъ помежду си такъвъ човѣкъ. Не го ли виждате, че той е циганинъ?

Турцитѣ се засмѣха, а азъ рипнахъ отъ радость.

— На тѣзи момчета да имъ давате редовно храната и да ги нагледвате да не би да ги закачи нѣкой, — заповѣда каймакаминътъ на заптиитѣ. — А на тогова керетия отново да му прекжснете всѣка храна. Той не е достоенъ да яде царския хлѣбъ, — прибави каймакаминътъ, като сочеше на мене.

— Ефендимъ, моля ви, какъ ще се живѣе безъ храна? изви-кахъ азъ жално, жално ужъ, а въ душата си тържествувахъ, че работата ми вървѣше като по медъ.

Въ тоя успѣхъ ме увѣряваха и другитѣ затворници. Още на стълбитѣ, като излизахме отъ конака, заедно съ петимата Ботйови другари, чаушинътъ ми пришепна на ухото: „не бой се!" Въ за-твора се намираше единъ старъ циганинъ, богатъ джамбазинъ, на когото само кехлибарениятъ чибукъ чинѣше нѣколко кобили. Той бѣше лежалъ въ повечето затвори изъ България, или „Туна виляети", както самъ казваше. Той бѣше цѣлъ кадия. Единъ день ме викна при себе си, даде ми да си направя една цигара и ме запита:

— Я ми разкажи по-подробно, отде си ти родомъ, влизалъ ли си другъ пжть по конашкитѣ капии и досега все такъвъ ли изпитъ си давалъ и на друго мѣсто? Не бой се, азъ съмъ човѣкъ алъшъ верищчия, не ми влиза въ работата никакъвъ комитаджилъкъ, обичамъ да спомогна на всѣкиго затворника. Кажи ми право, та после чуй и моето мнение и съветитѣ ми.

Азъ му разказахъ което ми отърваше и изповѣдахъ, че изпи-тътъ ми е единъ и сжщи, защото е самата истина.

— Не те питамъ за истината; това отъ мена е далечъ. Моя длъжность е да ти кажа, че тѣзи думици (лафчезлърж), които си казвалъ и казвашъ тука, подържай ги, ако ще и предъ царя да излѣзешъ. Като излѣзешъ на божия свѣтъ, спомни си и си кажи: „имаше въ ловченскиятъ „Парцалъ" единъ човѣкъ на име Шефиръ ага, Господь здраве да му дава." Хайде иди си сега на мѣстото.

Останалитѣ затворници се дѣлѣха на защитници и проти-вници на нашата особа. Следъ четиридесеть деня стоене въ „Пар-цала", въ разстояние на което време докараха толкова души лов-чани, троянчени, изворци и Ботйови другари, работитѣ на които

въ два деня се почти откриваха, а азъ, въ планината хванатъ, все на едно мѣсто стояхъ, ставахъ повече интересенъ.

— Бей, отъ тоя комита, нашия Джендаки оладжакъ, нищо не можа да се разбере — казваше единъ помакъ велегласно на затворницитѣ. — Кератията, ще излѣзе или че е съвсемъ невиненъ или пъкъ че е нѣкой дъртъ комита, на дъното врѣлъ и кипѣлъ.

— Вѣрвай първото, — отговори единъ отъ защитницитѣ. — Отъ подобенъ човѣкъ може ли да бжде комита? Както тука той другарува съ чапкънина Коста, така сжщо и когато е билъ навънъ съ такива хора е ималъ приятелство. Тѣхниятъ комитаджилъкъ е: каквото изчукатъ днесъ, вечерь да го пропиятъ на кръчмата. Ако за Коста не вѣрвате, че е комита, то какво ви дава право да наричате Джендакито такъвъ? Но ще кажете, какво търси въ Балкана, а не седи въ кръчмата и пази да не смѣсватъ вода въ ракията? Твърде просто. Когато се е захванала бъркотията и клането въ Пловдивско, умнитѣ и свѣстнитѣ хора потърсиха спасение дето трѣбва, а той, особено ако е билъ пиянъ, нагазилъ е шумата. Съгледали сж го нашитѣ момчета-башибозуци, извикали сж му да стои, или сж гърмнали подире му, той набилъ още повече шумака. День-два Джендаки въ шумата, отвсѣкжде заградено, села се горятъ, хора се убиватъ, подплашиха го на нѣколко мѣста, ето ти го вече комита, барабаръ съ мжжетѣ! Освенъ това, ако той имаше върху си нѣкое леке, то до сега, следъ толкова бой, гладъ и инстинтакъ, майчиното си млѣко щѣше да изкаже. Я погледнете колко попове, даскали, чорбаджии и други умни хора, на които той обущата не може да изтрие, хванаха ги по дюгенитѣ имъ и кжщята имъ, два деня не се минаха, комитаджийскитѣ имъ работи излѣзоха на яве; предъ правителството и строгостьта на ефендетата никой не може да устои. Е, тоя мискининъ отъ тѣхъ по-уменъ ли ще бжде? Никога не вѣрвайте това. Срамъ ще да бжде за толкова царски хора, ако тѣхъ ги излъже единъ Джендаки. Но какво ще да лъже, когато самъ нищо не знае? Напусто го и държатъ да мре тука отъ гладъ.

— Деца сте вие, деца, и днесъ и утре! — обади се единъ отъ противната страна, следъ като си завъртѣ главата недовѣрчиво. — Отъ цѣла Тракия, отъ милионъ хора, само той ли се намѣри вртъкъ човѣкъ, да нѣма за него тамъ мѣсто, само той ли излѣзе най-умниятъ да тръгне за Балкана, така случайно, безъ да е имало за това нѣкакви причини? Като е билъ пияница, както го представлявате, какъ може да се уварди толкова мѣсто, отъ Пазарджикъ до Троянъ, да не го видятъ, когато по Балкана до всѣко дърво и човѣкъ стои? Казвайте каквото искате, а азъ си обръсвамъ мустацитѣ, ако той излѣзе чистъ човѣкъ. Намѣрилъ ахмаци хора, лъже ни, а ние зѣпаме. Неговиятъ планъ е измѣренъ на терзия. Отъ Пазарджикъ излѣзълъ и Балкана хваналъ, значи, право къмъ своя мемлекетъ теглилъ. Побъркало му се, че го хванали въ Троянъ.

Дордето траеше тая препирня, азъ стояхъ и слушахъ мълчешката, безъ протести и одобрения.

прозореца, което му се позволи. Никой не го закачи вече, пуснаха го подиръ нѣколко деня.

Въ ловченския „Парцалъ“ имаше още единъ екземпляръ, за който заслужва да се кажатъ нѣколко думи. Той бѣше единственъ отъ легалнитѣ затворници, всички други българи по това време бѣха все политически престѫпници. Името му бѣ Коста, отъ Ловечъ, момче на 25 години, пияница и чапкънинъ. Бѣха го затворили, че открадналъ една ярешка кожа, както споменахъ вече. Когато билъ вънъ, не излизалъ изъ кръчмитѣ, за което свидетелствуваха скѫсанитѣ му дрехи. Бѣше известенъ и на заптиитѣ, които го караха по цѣлъ день да работи, пращаха го и изъ града. Месецъ ставаше вече, откакъ стоя въ Ловечъ, виждахъ на дѣло, че почнахъ да се не интересувамъ твърде отъ мене. имаше мнозина, които вѣрваха, че съмъ простъ овчарь. За да поддържамъ и увелича това мнение, захванахъ да завиждамъ на пияницата Коста и се мѫчехъ да се докарамъ така, щото да дамъ да се разбере, че като съмъ билъ навънъ, не съмъ билъ по-доленъ отъ него.

— Ти дордето не бѣше затворенъ съ какво се занимаваше? — попита той единъ день.

— Като работѣхъ три деня въ недѣлята, стигаше ми да прави главата нѣколко деня — отговорихъ азъ.

— Ами като се намѣришъ между добри приятели въ мобегъ, отъ които по никакъвъ начинъ не трѣбва да се раздѣляшъ, а въ това именно време ти се свърши харъшлъкътъ, какъ постѫпвашъ? — продължи той.

— Палтото отъ гърба или фесътъ отъ главата въ рѫцетѣ на кръчмарина, и работата е свършена. Въ краенъ случай можешъ да си простреш и рѫчичката да вземешъ нѣщо на юнашка вересия.

— Е, ти си мой братъ. Насъ една ни е залюляла, една и ще да ни ссърши — каза ухиленъ до ушитѣ бѫдещиятъ ми приятель, като ме потупка и по гърба.

Ние станахме дотолкова близки съ него, щото той ми опредѣли и мѣсто, де да го търся въ града, когато ме освободятъ. Благодарение нему, моята скудна вечеря много пѫти биваше приготвена отъ него. Той носѣше вода въ затвора отвънъ и никой пѫть не се връщаше съ празни рѫце. Познатъ на всичкитѣ като всѣки уличенъ герой, когото срѣщаше не го заминуваше да му не поднесе рѫка за проситба.

VII

Споменахъ по-напредъ на много мѣста, че Троянъ и неговитѣ богати и по-първи хора бѣха взети на очи отъ околнитѣ аги! защо тоя градецъ да остане цѣлокупенъ въ тѣзи мѫтни времена? Благодарение на нашъ Ботя, съ когото запознахъ вече читателитѣ, и на други нѣкои обстоятелства, наскоро нашиятъ Перцалъ, дето имаше само гладни и босоноги като мене комити, трѣбваше да даде приемъ и на троянскитѣ първенци и по богатство, и по патриотизъмъ и пр. Турското правителство по онова време не се

стараеше да потуши работата, т. е. да гледа колкото е възможно по-малко число недоволни да има; а напротивъ — увеличаваше това число и съ били и съ небили. Колко тогава то не се боеше отъ различни дипломации! Преди да докаратъ троянскитѣ голѣмци въ Ловечъ, най-напредъ капѣха само нѣкои отдѣлни личности, като авангарда на голѣмото шествие. Докараха едно младо дяконче, Кирилъ, ако се не лъжа, което било въ троянския манастиръ нѣщо като учитель на нѣколко деца. Младо и неопитно, но патриотъ отче бѣше то. Разбира се, че то съ мене нито можеше да говори надълго, защото бѣше въ друго отдѣление, нито пъкъ можеше да има нѣкакво довѣрие и уважение, защото дрехитѣ ми, отношенията ми съ затворницитѣ не бѣха комитаджийски. Като го докараха въ двора предъ отдѣленията на затворитѣ, дордето му откопчатъ ржцетѣ и му турятъ букаи, немирнитѣ затворници отъ всѣко отдѣление се трупаха по прозорцитѣ, обсипваха го съ стотина псувни, заплашвания и оскърбления и викаха единъ презъ други:

— Чаушъ ефенди, ржка ти цѣлуваме, дай ни тоя пезевенгинъ само за една нощь, да го научимъ какъ той изповѣдва грѣхове!

А сиромашкото попче, което не знаеше дума турски и никакъ не познаваше турцитѣ, гледаше като опоено. Туриха го въ едно отдѣление, дето затворницитѣ бѣха изключително цигани. Влѣзло-невлѣзло още, почнаха да го възсѣдатъ, дърпатъ и оскърбяватъ. Не се минаха десеть минути откато го затвориха, когато се появи на двора единъ отъ циганитѣ, облѣченъ съ неговото расо, нацедилъ калимявката му на бръснатата си глава, съ голи баджаци, черни като кютюци, а въ ржката му, вмѣсто кандилница, едно малко отъ млѣко чаначе, вързано на връвь. Той се разтакаше така облѣченъ, представляваше отъ себе си свещеникъ, като говорѣше въ сжщото време: „Боже, Боже." Съгледаха отъ конака голѣмцитѣ това поругание и изпратиха едного заптия, който така прегори съ тоягата си немирния манго, че се хвана съ двете ржце за натъртеното месо и си отиде на мѣстото.

— Охъ, Господь да ги накаже, смазаха ме! — говорѣше младото дяконче следъ нѣколко деня, седнало на прага. — Какви добрини не имъ правихъ, какво не имъ купувахъ — нищо не помогна.

Купувалъ имъ тютюнъ сиромахътъ по единъ пакетъ всѣкиму; давалъ имъ пари ужъ назаемъ; карали го да имъ чете молитви — челъ; принудили го да имъ се признае по кой начинъ се изповѣдватъ булки, какъ поповетѣ ги чистятъ отъ грѣхъ — казалъ каквото му прилѣгало. Най-после отъ признателность легнали си да спятъ, а него турили въ единъ зюмбюлъ, понеже бѣше малко дребнавъ, и го закачили на стената на единъ гвоздей, като паласка! Вика до Бога дякончето, че ще падне и си строши кокалитѣ, а дивата тълпа премира да се смѣе. Въ нѣколко деня клетникътъ заприлича на смъртникъ.

Стигнаха най-после и троянскитѣ голѣмци. Радостьта бѣше всеобща, било между конашкитѣ хора, било между затворницитѣ. Азъ, като съжитель на последнитѣ, ще разкажа само за тѣхъ.

Като се научиха, че вечерьта ще да спятъ рамо до рамо съ Цочо Спасовъ, Минко Неновъ и други, предъ богатството и влиянието на които не малко сж благоговѣли, защото бѣха все тѣхни почти съседи, събраха се, разискваха, и най-после решиха: че макаръ тѣ и да сж комити, тѣхни душмани, но тука, на туй мѣсто, въ затвора, дето всички сж равни, дето мерхаметътъ си има най-много мѣстото, дето не е мѣсто за душманлъкъ — то да ги приематъ колкото се може по-добре. За тая цель тѣ преметоха добре едно кьоше отъ добритѣ, подъ прозореца, постлаха една рогозка и запазиха това мѣсто за гоститѣ.

— Макаръ и гяури, но нашитѣ бащи сж яли тѣхния хлѣбъ, били сж хора съ нофузъ, по стотина сиромаси сж се хранили на тѣхнитѣ врата, — обясняваше Хасанаа Бурмалията на Кескинъ Пехливанъ, когато тоя му натякваше, че не си чини такъвъ ихтибаръ на хора раи.

Нѣма нужда да разказвамъ, че тази честь на троянчани имаше и своята реална полза: агитѣ не бѣха да не знаятъ, че щомъ се отнесатъ човѣшки съ беззащитнитѣ и уплашени българи, ще да се роди нѣщо за предъ кума. Троянчани влѣзоха твърде тържествено въ конака, или по-добре тѣхъ вкараха тържествено. Всичкитѣ агашетини, които се въртѣха около Троянъ и които се гордѣяха, че изнамѣрили и хванали такива важни комити, вървѣха съ конвоя, навъзсѣдали на коне и обржжени съ желѣзо. Самъ помакътъ Хасанъ ага, башибозушкиятъ бинбашия, който бѣше втори султанъ въ Троянъ и който щѣше да ме коли, вървѣше най-напредъ, възседналъ на коня на Цоча Спасовъ, на който отдавна ималъ око. И азъ отъ своя страна горѣхъ отъ желание да дойдатъ тѣзи хора, да се видя и сприкажа съ наши хора, особено съ Ц. Спасовъ, който ме познаваше още отъ Троянъ, който ми решаваше сждбата въ мезлиша, а сега решаваха неговата. Но никому не казахъ това свое желание, потайвахъ се съ скжсанитѣ си парцалетини, позволихъ си само да попитамъ Хасанаа Бурмалията:

— И за насъ, сиромаситѣ, дали ще да има по една цигара отъ тѣзи пезевенци?

— Бе, серсемъ, тѣ като тебе голтаци триста души купуватъ! — отговори той.

Затворницитѣ ги приеха по-вече отъ любезно. Седнали-неседнали още, вмѣсто зелената паница, като на мене, поржчаха имъ кафе, представиха имъ се единъ по единъ, кой бащитѣ имъ познавалъ, кой добитъка имъ продавалъ, кой на тѣхния хлѣбъ билъ и пр. Съвети, утешавания, куражъ и пр., валѣха отъ четири страни.

— Чорбаджиларъ, вие не се бойте, — имъ говорѣха тѣ. — Кой ви васъ не познава въ тоя мемлекетъ? Вие сте хора, отъ които сж имали полза и царщината, и комшиитѣ, и раята. Не сте като тѣзи голтаци — е като тогова, храни Боже, който имаме тука (съ очи ме потърсиха, но азъ не се обадихъ). Най-после, ако дойде работа до кефиликъ, цѣли мюсулмански села, съ кучетата си ще излѣзатъ да свидетелствуватъ кои сте вие. Но засега нѣкое недоразумение може да има.

Уплашенитѣ хора, които не можеха да знаятъ какво ги чака, думи не можеха да намѣрятъ да благодарятъ на тая любезность. Като се представиха вече всички, доближихъ се и азъ до нофузлиитѣ хора, или по-добре до Ц. Спасовъ. Той не можа да ме познае, по причина на реформацията въ дрехитѣ ми, заговори ми на турски най-напредъ. После, когато му се обадихъ, когато видѣ че, освенъ турци, и българи има въ затвора, той се усмихна отъ радость и ме препоржча на останалитѣ си другари, които ме гледаха: какъ като мене мазникъ е можелъ да бжде бунтовникъ. Тѣ се сбутаха и очудиха още повече, когато на въпроса да имъ разкажа какъ постжпватъ съ българитѣ — политически престжпници въ конака, азъ имъ отговорихъ, че е опасно да се говори, освенъ ако знай нѣкой отъ тѣхъ французки или пакъ да употрѣбимъ такъвъ високъ стилъ, щото да не не ни разбиратъ помацитѣ. Тѣзи думи, „високъ стилъ", такова впечатление направиха на новитѣ гости, че тѣ и днесъ ги споменуватъ още. Въ това време именно, когато разговорътъ бѣше най-интересенъ за всинца ни, пияницата Коста, който не знамъ накжде отсжтствуваше и който наздраво бѣше увѣренъ, че между него и мене не сжществува никаква разлика, за да намѣри предлогъ да се намѣси и той въ компанията на тлъститѣ гости, грабна ми кирливата такя и я хвърли на земята, а после ми налѣ вода въ гърба съ тенекето. Ц. Спасовъ, който не знаеше каква е работата, се възмути, но азъ му дадохъ да разбере, че нѣмамъ като него пари да дамъ на каймакамина, затуй по тоя начинъ съмъ намѣрилъ да си спася главата.

Тая троянска група отъ комити се състоеше отъ следнитѣ лица: Цочо Спасовъ, Минко Неновъ, Пенчо Хаджи Василевъ, Иванъ Пеневъ, Ганко Мариновъ, Василъ Спасовъ, Ив. Колевъ, Иванъ Мичевъ, Калчо Гайдарски, Иванъ Марковски, Д. х. Василевъ, Ганко Лесицовъ и др. Тѣ се обвиняваха въ съучастие въ Априлското възстание. Макаръ че доказателства нѣмаше твърде, но турцитѣ не бѣха сбъркали. Между затворенитѣ имаше такива стари плъхове, които съ Левски бѣха работили още. Разбира се, че азъ отъ тѣхъ се ползувахъ откъмъ ядене, тютюнъ и пр. Азъ отъ своя страна, като по-старъ въ изпититѣ, прочитахъ имъ своитѣ лекции, какво трѣбва да криятъ и какво да казватъ. Много имъ помагахъ, защото като почнаха да ги изпитватъ, раздѣлиха ги по отдѣленията да не се виждатъ, а азъ като такъвъ, който другарувамъ съ Коста пияницата, свободно ми бѣше да се срѣщамъ съ тѣхъ и да имъ предавамъ какво сж питали другаритѣ и какво сж отговаряли тѣ. Ако нѣкое заптие или затворникъ ме нападнѣше и попиташе какво приказвамъ, отговорътъ бѣше лесенъ: хлѣбъ искамъ! Помежду имъ имаше единъ старецъ на име Ганко, когото подлъгаха турцитѣ, и той си изказа не само онова, за което го питаха турцитѣ, но и което самъ знаелъ. Чистъ българинътъ, да му не остане нѣщо чурюклъкъ на сърдцето! Тоя глупавъ Ганко дотолкова бѣше се вдалъ на турскитѣ обещания, че обади и оржжията на Левски, които били закопани въ Троянъ отъ 1872 год. още. За награда турцитѣ не го оставиха никога безъ кафе, оставиха го и свободенъ да ходи изъ двора. Той се

презираше и отъ самитѣ турски затворници. Като минаваше покрай прозореца, тѣ му говорѣха на нисъкъ гласъ:

— Бе пезевенкъ, затова ли стана комита, да горишъ хората?

Но троянчени, като хора не съ празни ржце, спуснаха тукъ-тамъ и следъ нѣколко деня оставиха нашия Парцалъ, премѣстиха ги на по добри мѣста; а азъ пакъ останахъ съ Коста да ме хранятъ цциганитѣ. Както казахъ, въ ловченския затворъ даваха хлѣбъ на когото искатъ, и който е вече сетенъ сиромахъ, та нѣма кой да му носи отвънъ. Редовна храна, дрехи, ястие и пр. не сжществуваше. Зарань и вечерь дохождаха малки кадънчета да продаватъ едно-друго за ядене: кисело млѣко въ малки панички, по петь пари едното, баница съ лой направена, сухъ хлѣбъ, бито сирене и пр. Тукъ видѣхъ, че за да показва млѣкото, че е каймалкия, туряха отгоре нагърчени цигареви книги. Още ми е на ума едно кадънче, съ сини очички и съ малка главичка, което въ разстояние на четиридесеть почти деня, ми носѣше сегисъ-тогисъ, като имахъ пари, по една паничка млѣко. Зарань я донесѣше и вечерь я вземаше. И като ми я подаваше презъ прозореца и като я земаше, между зжбитѣ си казваше: „гяуръ, комита, ханзъръ" и си показваше малкото езиче, което приличаше на глистя.

Юний месецъ минаваше вече, а въ ловченския затворъ нищо положително не се знаеше нито за потъпкването на възстанията въ България, нито за тѣхния размѣръ. Така сжщо нѣмаше никакви сведения и за четата на Ботйова, освенъ ония, които ни донесоха Руско Робътъ и другарьтъ му. Турцитѣ и заптиитѣ само споменуваха, че Вратца била изгорена отъ комититѣ, и нищо повече. На 18 или 19 юний подиръ пладне се забеляза необикновено движение въ ловченския конакъ. Заптии и чауши се разтичаха надолу-нагоре, коне се приготовляваха за пжть, синджири и халки, потънали въ ръжда, се извадиха, заповѣди и съобщения се даваха шепнишкомъ, дрънкането на касатуритѣ бѣше оглушително, радость и тържество осѣняваше лицата на цѣлия конашки персоналъ. Имаше нѣщо важно, което възбуди вниманието и на затворницитѣ, безъ разлика на вѣра и престжпление. Последнитѣ, натрупани единъ възъ други по прозорцитѣ, се пукаха отъ любопитство да се научатъ какво е станало.

— Навѣрно, ще бесятъ нѣкой комита — заключаваха тѣ.

Ние, комититѣ, които слушахме тѣзи предположения, вземахме отъ тѣхъ актъ съ такова хладнокръвие, щото слюнки въ устата ни не оставаха. Дали затова е имало сждъ, дали е била произнесена присжда, дали е била тя утвърдена, нека за това не се чудятъ читателитѣ, че не имъ говоримъ. Тѣзи тънкости по онова време отъ малко хора се знаеха. Кой ти разбираше тогава наказателенъ законъ, кой ти правѣше разлика между администрация, правосждие, финанси и пр. Едвали имаше тогава нѣкой отъ българскитѣ съзаклетници, който да бѣше прочелъ отом. наказ. законникъ. Инакъ, когато правителството бесѣше и заточаваше ония, които съ оржжие въ ржката бѣше хванало да се биятъ съ войската му, никой не щѣше да го нарича варварско, разбойническо и пр., а жертвитѣ невинни.

Което заптие преминуваше покрай прозореца, затворни-тѣ го обсипваха съ любезности, да имъ каже какво има да ане.

— Ще ви кажа, но сакънъ да не сте се изтървали и про-мали предъ нѣкого, че хаиръ нѣма отъ васъ — се обади едно птие, при всичко, че тайната щѣше да се обади на 40—50 души ъ разни народности. — Петь главатари на комититѣ, минали ъ Влашко, отъ най страшнитѣ, заедно съ една отсѣчена глава, пристигнатъ подирѣ малко отъ Троянъ.

Самъ каймакаминътъ, заедно съ други още ефендета, въз-днали на коне, излѣзоха на посрѣщане. Азъ пъкъ, за свой пай, рѣхъ отъ желание да видя кои ще бждатъ тѣзи главатари, дали сж приятели и познайници, отъ коя ли сж чета и пр. Надве-рь, когато ни бѣха пуснали по двора, малкитѣ турчета и кадън-та, които идѣха по троянския пжть и се натрупаха отъ двет̀ѣ рани на конашкитѣ порти, дадоха да се разбере, че многоожи-емитѣ комити пристигатъ. Най-напредъ се подадоха ефендетата коне, подиръ тѣхъ идѣха нѣколко души башибозуци съ изго-ли отъ слънцето лица, които застанаха отъ лѣва страна на ра. Следъ тѣхъ се подаде единъ българинъ, съ дългъ колъ рамо, а на кола човѣшка глава отъ твърде голѣма величина, руси косми, които едва се познаваха отъ изтеклата и загорѣла ъвь. Нейнитѣ малки мустачки, които нарочно, за ирония, бѣха дсукани, показваха я, че тя принадлежи на човѣкъ отъ 23—25 дишна възрасть. При толкова заничане, азъ не можахъ да я зная. Подиръ главата следваха три сжщества, трима мжченика истинския смисълъ на тая дума, които приличаха повечето на ашила, отколкото на хора. Единиятъ отъ тѣхъ бѣше съвсемъ оглавъ, а двамата бѣха завили на главитѣ си по единъ кир-ъ дрипелъ. Панталонитѣ имъ, които само отпредъ бѣха здрави ь много ходене, крачолитѣ имъ бѣха изпокжсани до колѣнетѣ, иличаха да сж зебеци. На гърбоветѣ си имаха двамата само една риза, а третиятъ, напротивъ, бѣше облѣченъ съ такава на военна дреха, мжчно да се познае отъ войската на кой на-дъ и отъ коя часть, защото бѣше скжсана и охлузена като ре. Ржкавитѣ й, които бѣха най-здрави, бѣха опасани съ та-а ширити, които показваха нѣщо като полковникъ.

— Ето пашата на комититѣ! Бре, че младъ ханзъринъ билъ, ета главата да му изядатъ, — каза единъ отъ затворницитѣ

И наистина, лицето съ полковнишкия мундиръ бѣше най-адото между тримата, безъ брада и мустаци, още хлапе. И имата бѣха заковани въ синджири на вратоветѣ и съ белекчета ржцетѣ. Подире имъ вървѣше единъ конвой отъ около 30—40 ши, начело на които бѣше и троянскиятъ мюдюринъ — познахъ благороденъ човѣкъ съ първо още влизане. Когато върза-тѣ дойдоха по-наблизо, азъ останахъ гръмнатъ. Въ синджира яха: Никола Обретеновъ отъ Русе, съ когото три години бѣхъ лъ на единъ креватъ, и Сава Пеневъ изъ Търново, пакъ старъ угарь още отъ 1872 г. Третиятъ, полковникътъ, не ми бѣше натъ. Две години не бѣхме се виждали, сега тукъ се срещ-ме. Тази ненадѣйна среща ме развълнува до такава степень,

щото азъ отидохъ та се скрихъ въ затвора, който бѣше праз
както казахъ, защото затворницитѣ бѣха пуснати изъ дв
Скрихъ се, да не би да бжде забелязано това вълнение; но
студушнитѣ турци обрѫщатъ ли на такива работи внима
тѣ зѣпаха да гледатъ отсѣчената глава. Тая последната бѣш
нѣкого си Стояна, родомъ отъ Ловечъ, пакъ отъ Ботйовата ч
който се самоубилъ, когато щѣли да ги хванатъ, съ цель да
влиза въ неприятелски рѫце, защото билъ далъ клетва.*) Сл
като стоя до вечерьта побита на кола срѣдъ конашкия дв
хвърлиха я презъ нощьта въ ближната р. Осъмъ.

Тримата живи другари на Стояновата глава насѣдаха
прозореца на затвора, и заптиитѣ почнаха да ги отключват
около стотина други любопитни, затворници и заптии, повис
надъ главитѣ имъ да ги запитватъ за туй и онуй. Азъ тич
като лудъ ту до тѣхъ, ту до затвора. Право да си кажа, повеч
се радвахъ, че ми проводи провидението такива скѫпи прият
отколкото да се уплаша и съжалявамъ. Посети ме още и
каква гордость, че бивши другари и съмишленици ме намир
на това мѣсто, значи изпълнилъ съмъ си клетвата; че като
натъ да разказватъ тѣ, че били съ тоя или оня байракъ, азъ
дамъ платенъ отговоръ, ще отговоря, че и нашиятъ байракъ
разви и остана въ Стара-планина.

Сѣтихъ се и взехъ мѣрки, да не би, като се срещнемъ л
съ лице съ бившитѣ си другари, да извика нѣкой отъ тѣ
„Охо, тука ли си?" Но тѣ бѣха отъ изпеченитѣ, не приличах
Руска Робътъ и на другаря му, да се сърдятъ, че ги наре
протестанти. Пустнахъ си главата между навалицата около
и си приготвихъ очитѣ да смигамъ, щомъ ме погледнатъ. Нѣко
пѫти ме погледваха, но не се сѣщатъ, не могатъ да ме позна
Най-после Обретеновъ ме съгледа, поклати глава отчаяно и сб
Сава Пеневъ. Това бѣше доволно, споразумѣхме се.

Турцитѣ още начаса дадоха своето заключение, че до
ловченскиятъ затворъ не е виждалъ подобни комити отъ пъ
качество.

— О, охъ, и ти си билъ комита! Вода трѣбва да полѣ
на тия пехливани, — ми каза единъ заптиитѣ.

Разбира се, че ние не се разсърдихме отъ това униже
Щомъ свалиха желѣзата на Обретенови, извикаха ги горе
каймакамина, дето бѣше отишелъ цѣлиятъ мезлишъ и м
други агашетини отъ първа рѫка. Минаха се десетина-двайс
минути, повикаха и другитѣ двама Ботйови другари, Робът
Иванъ. Още толкова минути се минаха, ето че викатъ и ме

— Дръжъ се, брей, да не ни засрамишъ, че дяволъ
взима! — извикаха подире ми затворницитѣ.

Обретенови бѣха хванати съ орѫжие въ рѫка въ хана
нѣкогоси хаджи Петра, отъ Троянъ или отъ Колибитѣ. Бъл
ринътъ, който ги завелъ въ тоя ханъ ужъ като братя, преда
ги на втория день.**) Неговото име е Пенчо Кънчевъ Батошъ,

*) Гл. Биографията на Ботйова отъ насъ, стр. 466—467.

**) Гл. сѫщата страница отъ „Б. на Ботйова".

мъ отъ с. Кнежницъ, Троянско, съ отрѣзано ухо. Освенъ тия има души, той е предалъ още мнозина бунтовници все по сж-ия начинъ. Самъ троянскиятъ мюдюръ заобиколилъ хана, ворила се стрелба, запалили зданието, и чакъ тогава се пре-ли нашитѣ приятели, освенъ главата на Стояна, която счела ва за унижение. Когато ги навързали вече предательтъ Пенчо приближилъ и имъ казалъ:

— Не можахте да изгорите вжтре, кучета проклети! Цѣли три ня ме оставихте отъ работа, додето ви вкарамъ въ примката!

По тая причина тѣ не криеха нищо, разказваха си отъ ла до конецъ, отъ Гюргево до Троянъ, разбира се, съ известно равдание, че били излъгани отъ своитѣ войводи. Когато азъ хъ докаранъ при тѣхъ въ конака, Обретеновъ разказваше за я на Миленъ Камъкъ, при Враца. Единъ юзбашия, който уча-вувалъ въ тоя бой и който, не зная по какъвъ случай, се нами-ше въ Ловечъ, съ карандашъ въ ржка чертаеше на една хар-я мѣстностьта на М. Камъкъ и разположението на възстанни-тѣ и войската, който чертежъ разискваха двамата съ Обрете-ва съвсемъ любезно. Каймакаминътъ слушаше съ голѣмо вни-ние, а после се обърна къмъ Обретенова съ думитѣ:

— Браво, Обретеновъ! Ти говоришъ толкова милаимъ, щото едразполагашъ къмъ себе си и най-заклетиятъ си врагъ. Вземи я бешликъ да си купишъ тютюнъ.

Обретеновъ, наистина, говорѣше много добре на турски езикъ. ъ, който бѣхъ изправенъ на единъ редъ съ тѣзи сладко-мни комити, макаръ и приятели, смутихъ се отъ тѣхната кровеность и каточе почнахъ да ги заподозирамъ въ „козе со", не ме радваха. Съ тѣхъ наедно рамо до рамо стояха Руско бътъ и другарьтъ му. И еднитѣ и другитѣ въ присжтствието мезлиша се припознали, че сж служили подъ единъ байракъ, е. били отъ четата на Ботйова. Зарадвани турцитѣ отъ тоя тѣхъ, безъ всѣкакви мжчноти спомнили си и за мене, ето защо извикали, дано и азъ излѣза отъ тая чета като ме покажатъ петимата души другари: нѣма ли да ме познае нѣкой отъ хъ? Случайно ме туриха между Сава Пеневъ и Обретенова, и ймакаминътъ почна да задава въпроси. Той питаше петимата угари единъ по единъ не ме ли познаватъ, не сж ли ме виж-ли, ако не въ Балкана, то поне въ Ромъния. Всички отговаряха рицателно, като ме изглеждаха най-напредъ, по заповѣдь, отъ авата до краката. Дойде редъ и на Обретенова.

— Ти, Обретеновъ, като си отъ Русе, не може да бжде да познавашъ негова милость, тоя търговецъ-ю в а (добитъкъ безъ опанинъ), който ни дотегна вече и който казва, че дълго време вѣлъ въ вашия градъ — Русе, запита каймакаминътъ Обретенова. Изгледай го добре.

Обретеновъ се втренчи въ мене съ любопитство, като пока-аше, че действително иска да спомогне на ония, които го питаха. лкото и минутата и да бѣше опасна, макаръ тукъ да се реша-ше въпросътъ за животъ или смърть, чудя се и сега какъ не засмѣхъ азъ или Обретеновъ, съ когото бѣхме нѣщо повече

кабулимъ помежду си такъвъ човѣкъ. Не го ли виждате, ч
е циганинъ?

Турцитѣ се засмѣха, а азъ рипнахъ отъ радость.

— На тѣзи момчета да имъ давате редовно храната и
нагледвате да не би да ги закачи нѣкой, — заповѣда кай
минътъ на заптиитѣ. — А на тогова керетия отново да му
кжснете всѣка храна. Той не е достоенъ да яде царския хлѣ
прибави каймакаминътъ, като сочеше на мене.

— Ефендимъ, моля ви, какъ ще се живѣе безъ храна?
кахъ азъ жално, жално ужъ, а въ душата си тържествувах
работата ми вървѣше като по медъ.

Въ тоя успѣхъ ме увѣряваха и другитѣ затворници. О
стълбитѣ, като излизахме отъ конака, заедно съ петимата Б
другари, чаушинътъ ми пришепна на ухото: „не бой се!"
твора се намираше единъ старъ циганинъ, богатъ джамбази
когото само кехлибареniятъ чибукъ чинѣше нѣколко кобил
бѣше лежалъ въ повечето затвори изъ България, или
виляети", както самъ казваше. Той бѣше цѣлъ кадия. Единъ
ме викна при себе си, даде ми да си направя една цигара
запита:

— Я ми разкажи по-подробно, отде си ти родомъ, влиза
си другъ пжть по конашкитѣ капии и досега все такъвъ ли и
си давалъ и на друго мѣсто? Не бой се, азъ съмъ човѣкъ ал
веришчия, не ми влиза въ работата никакъвъ комитаджи
обичамъ да спомогна на всѣкиго затворника. Кажи ми пра
после чуй и моето мнение и съветитѣ ми.

Азъ му разказахъ което ми отърваше и изповѣдахъ, че
тътъ ми е единъ и сжщи, защото е самата истина.

— Не те питамъ за истината; това отъ мена е далечъ

въ два деня се почти откриваха, а азъ, въ планината хванатъ, все на едно мѣсто стояхъ, ставахъ повече интересенъ.

— Бей, отъ тоя комита, нашия Джендаки оладжакъ, нищо не можа да се разбере — казваше единъ помакъ велегласно на затворницитѣ. — Кератията, ще излѣзе или че е съвсемъ невиненъ или пъкъ че е нѣкой дъртъ комита, на дъното врѣлъ и кипѣлъ.

— Вѣрвай първото, — отговори единъ отъ защитницитѣ. — Отъ подобенъ човѣкъ може ли да бжде комита? Както тука той другарува съ чапкънина Коста, така сжщо и когато е билъ навънъ съ такива хора е ималъ приятелство. Тѣхниятъ комитаджилъкъ е: каквото изчукатъ днесъ, вечерь да го пропиятъ на кръчмата. Ако за Коста не вѣрвате, че е комита, то какво ви дава право да наричате Джендакито такъвъ? Но ще кажете, какво търси въ Балкана, а не седи въ кръчмата и пази да не смѣсватъ вода въ ракията? Твърде просто. Когато се е захванала бъркотията и клането въ Пловдивско, умнитѣ и свѣстнитѣ хора потърсиха спасение дето трѣбва, а той, особено ако е билъ пиянъ, нагазилъ е шумата. Съгледали сж го нашитѣ момчета-башибозуци, извикали сж му да стои, или сж гръмнали подире му, той набилъ още повече шумака. День-два Джендаки въ шумата, отвсѣкжде заградено, села се горятъ, хора се убиватъ, подплашиха го на нѣколко мѣста, ето ти го вече комита, барабаръ съ мжжетѣ! Освенъ това, ако той имаше върху си нѣкое леке, то до сега, следъ толкова бой, гладъ и инстинтакъ, майчиното си млѣко щѣше да изкаже. А погледнете колко попове, даскали, чорбаджии и други умни хора, на които той обущата не може да изтрие, хванаха ги по дюгенитѣ имъ и кжщята имъ, два деня не се минаха, комитаджийскитѣ имъ работи излѣзоха на яве; предъ правителството и строгостьта на ефендетата никой не може да устои. Е, тоя мискининъ отъ тѣхъ по-уменъ ли ще бжде? Никога не вѣрвайте това. Срамъ ще да бжде за толкова царски хора, ако тѣхъ ги излъже единъ Джендаки. Но какво ще да лъже, когато самъ нищо не знае? Напусто го и държатъ да мре тука отъ гладъ.

— Деца сте вие, деца, и днесъ и утре! — обади се единъ отъ противната страна, следъ като си завъртѣ главата недовѣрчиво. — Отъ цѣла Тракия, отъ милионъ хора, само той ли се намѣри вртъкъ човѣкъ, да нѣма за него тамъ мѣсто, само той ли излѣзе най-умниятъ да тръгне за Балкана, така случайно, безъ да е имало за това нѣкакви причини? Като е билъ пияница, както го представлявате, какъ може да се уварди толкова мѣсто, отъ Пазарджикъ до Троянъ, да не го видятъ, когато по Балкана до всѣко дърво и човѣкъ стои? Казвайте каквото искате, а азъ си обръсвамъ мустацитѣ, ако той излѣзе чистъ човѣкъ. Намѣрилъ ахмаци хора, лъже ни, а ние зѣпаме. Неговиятъ планъ е измѣренъ на терзия. Отъ Пазарджикъ излѣзълъ и Балкана хваналъ, значи, право къмъ своя мемлекетъ теглилъ. Побъркало му се, че го хванали въ Троянъ.

Дордето траеше тая препирня, азъ стояхъ и слушахъ мълчешката, безъ протести и одобрения.

— Защо не кажешъ правото, бе джанабетъ, ами карашъ хората да се препиратъ за тебе, кажеше нѣкой, пакъ затворникъ, и ме хващаше за дългата коса, на шега разбира се.

Когато водѣха Ботйовитѣ другари въ затвора и почнаха да да ги заключватъ и петимата въ единъ синджиръ, азъ се помолихъ на чаушина да турятъ и мене при тѣхъ, едно да се храня отъ таина тамъ, а второ да съмъ ги слушалъ, какво ще си говорятъ. Чаушинътъ помисли, помисли, да не би да падне нѣщо отговоренъ, па ми нанизa халката на врата. Азъ предпочитахъ всѣкакви мжки, стига да стоя наредъ съ стари другари. Избрахъ си мѣсто между Обретенова и Савата. По тоя начинъ шесть души бѣхме заковани въ единъ синджиръ, краятъ на който заключиха съ куфаръ отъ прозореца. Минахъ вече и азъ наредъ съ хора. Затворницитѣ, които се трупаха за новини около синджира, не смѣяха да правятъ никакви магарии, било съ газъ да палятъ, било паница да предлагатъ за цѣлуване. И тѣ чувствуваха, че тукъ има комитаджийски авторитетъ, па и моята слава порастна малко. Следъ вечеря, Ботйовитѣ другари викнаха въ единъ гласъ една любима на тѣхния войвода пѣсень:

Провикна се, провикна се
Мома бошнякиня
Отъ земя бошнашка:
„Кой като мене, кой като мене,
Деветь годинъ ходихъ
По аскеръ по сеферъ.
Пушки носѣхъ, коня яхахъ и пр.
Че отидохъ на бани софийски,
Тамъ заварихъ пашата бошнашки,
Че ме позна по тънката снага,
По дългитѣ коси,

Забравихъ се, или пъкъ малко ме грижеше вече, взехъ участие въ пѣсеньта, пламнаха угаснали чувства. Единъ циганинъ, който забеляза това, извика съ зачудване:

— Я гледайте, гледайте, и нашиятъ Джендаки пѣе заедно съ новитѣ комити!

Тишината, която бѣше въцарена, дордето траеше пѣсеньта, се наруши отъ тоя циганинъ. Вмѣсто отговоръ той получи едно текме въ гърба, защото не стоялъ миренъ. Дотолкова бѣха увлѣчени помацитѣ отъ горната пѣсень. Следъ това цѣлиятъ затворъ се произнесе, че тѣзи комити не сж отъ проститѣ, иматъ отгоре си човѣщина, но по лошъ пжть тръгнали.

Третиятъ другарь на Обретенова, за когото споменахъ по-горе, че бѣше облѣченъ съ полковнически мундиръ, се казваше Димитъръ Тодоровъ, отъ Габровско. Малко момче още отишелъ въ Ромъния и си намѣрилъ топло мѣсто при нѣкого си чокоина, който билъ добъръ, добра била и стопаницата му. Той не помиѣлъ вече България, билъ се поромъничилъ, безъ помада не ходѣлъ; но хъшлацитѣ отъ Ботйовата печатница му влѣзли подъ кожата и го накарали да остави своето спокойствие. Колкото събрани парици ималъ, далъ ги за дрехи и за оржжие. Господаритѣ му

мъ му съчувствували, хемъ го предумвали да не ходи на тая бота, която не е твърде умна. Ето защо имаше той полковнински мундиръ. Младъ, неопитенъ и така изнѣженъ, но той билъ ъ първитѣ решителни момчета въ Ботйовата чета.

За турци, за турски конаци и за затвори нѣмаше никакво нятие. Останалитѣ му другари, Обретеновъ и Савата, имаха рита една турска лира, още отъ Букурещъ, които три пжти съ-ичали, но пакъ не могли да я намѣрятъ. Отъ тази лира тѣ ку-ваха тютюнъ, отъ който цѣлиятъ синджиръ пушеше. Димитъръ доровъ или Димитрото, както го наричахме, да се случи да не ши. Гледаме го единъ-два деня не хортува, а само въздиша и що не говори. Когато другаритѣ му се зиинтересуваха серино и налегнаха да узнаятъ защо се сърди, Димитрото даде кива едни обяснения:

— Азъ не пуша като васъ тютюнъ, а вие не ми отдѣляте ъ общата лира никакъвъ пай. Затуй единъ турчинъ ще ми напише една петиция до гуверното, въ която ще се оплача отъ съ и ще поискамъ, вмѣсто тютюнъ, да ми се купува зарань по на плачинда (бирекъ).

Кой не почна да се смѣе за тѣзи конституционни термини, ито бѣха и смѣшни и диви въ ловченскиятъ „Парцалъ?“ Но ва Пеневъ, който бѣше малко сприхавъ, вмѣсто да се смѣе, милостиво започна да мушка клетото неопитно момче, което рцитѣ бѣха надумали. Савата му обясняваше съ груби думи, то е просто, че на турцитѣ цельта е друга, която отпосле ще разбере, а то гледа недовѣрчиво и увѣрява невинно, че който рчинъ се застжпи за него, виждалъ му се много добъръ човѣкъ. рцитѣ разбраха това неспоразумение и начаса се смѣсиха, като ржаха страната на младото момче. Тѣ искаха, ужъ по милость, го изкаратъ отъ синджира да не сме го мжчели. После го едихме да си налѣга парцалитѣ.

По това време въ ловченския затворъ докараха на кола едно адо турче, цѣло потънало въ кърви, дума не можеше да пронесе. То се казвше Амишъ, по занятие разбойникъ, отъ пророитѣ. Въ това разбъркано време турски разбойникъ и да бжде ненъ, то бѣше и чудно и рѣдкость, защото правителството, го преследваше неприятелитѣ на държавата, не му оставаше еме да се занимава съ обикновенитѣ разбойници. Това стало обаче не безъ причини. Кой знае по какви съображения и ли, разбойникътъ Амишъ си хвърлилъ гайтанлията аба и колклиитѣ потури и облѣкълъ вмѣсто тѣхъ панталони. Башибошката потеря го взела за комита и хвърлила да го убие. За непредпазливость, сторена и отъ двете страни, всичкитѣ рци и заптии съжаляваха, че станалъ жертва единъ юнакъ чокъ. И наистина той бѣше юнакъ. Една недѣля следъ докарвато му, той оздравѣ отъ ранитѣ си, понеже повечето бѣха отъ ими. Преди да излѣзе на двора съ другитѣ затворници, т. е. да земе официалното си положение, той си приготви такъвъ единъ летъ: донесоха му, не зная кой, отъ града нови дрехи отъ рво качество, сърменъ джамаданъ, фесъ съ дългъ пискюлъ, свързанъ на главата му съ блѣдно-синь чемберъ, съ червени

еминии на краката и съ писани чорапи. Прангата му на крака, която се премѣташе презъ рамото, той накара двама души затворници да налъятъ въ една копаня вода и да я изтриятъ съ сапунъ и съ пѣсъкъ. И наистина, тя лъсна като ланцъ на часовникъ. Следъ това той си наметна писаната аба, провисна прангата презъ рамото си и излѣзе по двора въ определеното време, когато пущаха всичкитѣ затворници, съ такава гордость и чалъмъ, каточе той да бѣше първото по заслуги лице въ града. Прангата я дрънкаше нарочно, колкото му е сила, за да обръща на себе си вниманиете и на затворници и на заптии. Отдето преминѣше, всѣки му ставаше на крака, всѣки го считаше за гордость, ако той приемеше да отговори на неговата „мерхаба".

Амишъ разбойникътъ бѣше на възрасть около 25 години, съ голѣми и черни като на гарванъ очи, тънки вити вежди и малки подсукани на ибришимъ мустачета, въобще той бѣше извънредно хубавецъ човѣкъ, което идѣше въ контрастъ съ неговото позорно занятие — разбойникъ. Когато той се подаде за първъ пжть на двора въ тоя кайфетъ, съ скжпоценно кехлибарено дълго цигаре, което накриво стискаше въ устата си, на всичкитѣ привлѣче вниманието безъ изключение. Турскитѣ затворници и заптиитѣ конашки въздъхнаха, т. е. стана имъ жално и мжчно, че подобенъ герой е принуденъ днесъ да лежи въ една стая съ проклетитѣ комити. Но колко тия последнитѣ останаха зачудени и гръмнати, когато Амишъ премина по край тѣхъ само, изгледа ги съ презрение, никждѣ не се спрѣ, а тръгна къмъ насъ комититѣ, които по причина на синджира който ни съединяваше натѣсно, бѣхме седнали всинца на една дъска. Той ни поздрави любезно, нарѣче ни аркадашларъ (другари) и седна съ насъ наредъ, като заржча и за себе си и за насъ по едно кафе. Единъ старъ турчинъ, който помисли, че Амишъ се е сбъркалъ, т. е. не ни е позналъ, че сме комити, доближи се до ухото му и му обади, че сме царски душмани, неприлично е да сѣда до насъ и да ни нарича „аркадаши".

— Все едно, тѣ сж отъ моя еснафъ хора, — отговори Амишъ на високо, така щото всички да можатъ да го чуятъ. — Ако азъ бѣхъ войвода на тия момчета (т. е. на насъ комититѣ), то работата щѣше да бжде по-друго-яче. Най-напредъ щѣхме да изколимъ пашитѣ и каймакамитѣ, които сж първитѣ душмани на сиромащьта. Но не се е минало: като се освободя, което нѣма да бжде късно, ще си избера за другари изключително комити. Тѣ сж по-пешкинъ момчета.

Амишъ говореше това сериозно и натъртено, а турцитѣ наоколо се пукаха. Това той говорѣше повечето отъ инатъ къмъ правителството; а може би и да бѣше убеденъ, че ние комититѣ, които така сжщо сме противъ пашитѣ и каймакамитѣ, нищо не ни дѣли отъ него. Неговата вражда къмъ всичко, що е правителствено, нѣмаше граници. Откакъ той влѣзе въ затвора, бунтовницитѣ, които бѣха въ неговото отдѣление, прахъ не даваше да падне върху имъ. Единъ день заптиитѣ не пуснаха сестра му, малко кадънче, да дойде при него и му донесе едно-друго. Когато ни пуснаха вечерьта на двора, той застана подъ прозорцитѣ

на агитѣ и почна отъ края. Най-напредъ захвана да псува заптиитѣ, че биле хора едепсизи; после дойде до ефендетата, [каймакамина и кадията, които нарече московци, а най-сетне — отиде и къмъ Цариградъ. Дълго време никой не му се обади нищо, всички слушаха, а заптиитѣ си намираха работа другаде. Такъвъ бѣше неговиятъ авторитетъ, такъвъ е той и на всички други прочути бабаити, за които се парализираше всѣки законъ отъ провинциалнитѣ власти. Амишъ бѣше бѣгалъ нѣколко пѫти отъ рѫцѣтѣ на правителството, избѣга и сега. Ние бѣхме въ Търново още, сѫщия почти месецъ, когато се научихме, че като го карали за Русе, сполучилъ да избѣга по пѫтя, разбира се, съ помощьта на заптиитѣ.

Сегисъ-тогисъ въ затвора дохождаше и в. „Дунавъ", който четѣше на високъ гласъ Кючюкъ-Мехмедъ, за когото казахъ вече, че имаше отгоре си и малко ходжалъкъ. Затворени хора, всичкитѣ се интересуваха отъ новини, въ това число и циганитѣ. Разбира се, че тѣхниятъ интересъ бѣше много прозаиченъ, сè за едно и сѫщо питаха, слушаха и искаха: да имъ обади вестникътъ, нѣма ли да стане нѣкоя гюрлутия, каквато и да бѫде, че и тѣ да видятъ бѣлъ свѣтъ. Помацитѣ, които макаръ и да слушаха прегънати, като се четѣше турската страна, но нищо положително не можеха да разбератъ. Затуй взимаха после вестника отъ турцитѣ и дохождаха при нашия синджиръ да имъ го чете нѣкой отъ произнесенитѣ вече комити. Азъ не смѣехъ да взема отгоре си тоя неприятенъ трудъ, защото политиката страдаше и външно и вѫтрешно. Попоглеждахъ само презъ рамо и презъ глава като четѣха другитѣ, додето не ме зърнѣше нѣкой циганинъ и извикаше съ очудване, че и азъ съмъ се интересувалъ отъ вестникъ.

Севлиево

I

Нѣколко деня следъ докарването на Обретенова, единъ день следъ пладне чаушинътъ обяви отъ прозореца да сме се приготовлявали за пѫть. Разбира се, че това нечакано съобщение, причинитѣ на което никому не бѣха познати, смути всички ни, защото предполагахме, че и къмъ бесилка може да се върви. Съобщението бѣше само да се готвимъ, а за кѫде — тайна оставаше. Своята заповѣдь чаушинътъ допълни, като се обърна къмъ мене отдѣлно и ми обади, че и азъ съмъ пѫтникъ и азъ отивамъ съ б а ш ъ - комититѣ. Изкараха ни на двора, коваха ни и заключваха въ кофари и белекчета цѣли часове, провѣряваха ги, деваха наставления и пр.; а наоколо се въртѣха десетина души конни и пеши джандарми, които щѣха да бѫдатъ нашиятъ конвой. Вмѣсто двѣтѣ рѫце на всѣкиго да заковаватъ въ желѣзо, направиха така, щото на двама души, които бѣха единъ до други, вземаха по едната рѫка и ги заковаваха въ едно и сѫщо желѣзо, а другата оставаше свободна. На вратоветѣ имаше така сѫщо общъ синджиръ, който съединяваше дѣсното съ лѣвото крило. Прочее, за

да побѣгне нѣкой, ако имаше такъвъ съ подобно лековѣрие, трѣбваше да троши две желѣза отъ единъ пѫть. Освенъ петимата другари отъ Ботйовата чета и азъ, въ общия синджиръ туриха и двама души селяни на двата края като стражари. Тѣ бѣха овчари отъ Троянско, набедени, че давали брашно на бунтовницитѣ. По тоя начинъ, въ единъ синджиръ ставахме осемь души; осемь души на една линия трѣбваше да вървимъ.

Додето трая заковаването, заптиитѣ не преставаха да ме утешаватъ да не съмъ се боялъ отъ грозния синджиръ, който билъ опредѣленъ за другиго; че моята невинность била позната вече на голѣмитѣ капии и пр. На тръгване всичкитѣ турци затворници станаха на крака да се простятъ съ мене, като ме благославяха да ми помогне Богъ да се отърва по-скоро.

— Не ни забравяй — продължаваха тѣ. — Като ти се падне човѣкъ, проваждай ни много здраве да се разбираме.

Докато излѣземъ изъ града Ловечъ, двама души заптии вървѣха напредъ, за да ни отварятъ пѫть, защото, ако се случеше да се препрѣчи нѣкоя кола изъ тѣснитѣ улици, за осемь души не бѣше удобно и желателно да се провиратъ — можеше нѣкой да се откачи. Минахме Осъма по голѣмия мостъ, на който сѫ дюгени и отъ двѣтѣ страни, и хванахме нагоре възъ баира по шосето.

— Въ Търново отиваме! — пришепна Сава Пеневъ, който познаваше това шосе и който все за Търново бълнуваше, защото тамъ щѣха да го рѣжатъ за бѣсъ.

— За Русчукъ ни каратъ — възрази Обретеновъ, който така сѫщо въ тоя последния градъ се бѣше подвизавалъ по занаята.

Заптиитѣ или по-добре чаушинътъ, който ни караше, всичкитѣ бѣха добри хора, съ изключение на единъ-двама, гласътъ на които не бѣше решаващъ. Не само че бой нѣмаше, но и обикновенитѣ псувни липсваха. Но и съ тѣзи преимущества нашето положение бѣше отъ критическитѣ. Юнската жега, голитѣ камъци, тежкитѣ желѣза и дългата линия синджиръ правѣха нашето пѫтуване едно отъ най трудиитѣ. Следъ нѣколко часа пѫтуване, на мнозина царвулитѣ излѣзоха отъ краката, боси почнаха да вървятъ. Спрѣхме се на едно ханче, ханджията на което Сава Пеневъ познаваше, продавалъ му едно време крадени коне. Сега той се преструваше, нѣщо твърде естествено, че не го познава.

— А бе, байо, защо не ни дадешъ по единъ чифтъ царвули за хаиръ? Като се върнатъ чифутитѣ отъ жетва, ще ти ги заплатимъ! — извика Савата нависоко.

— Откакто излѣзоха като васъ търговци, не царвулъ, но подлога не остана вече — отговори ханджията съ сѫщата дързость.

Заптиитѣ пиха кафе и не му заплатиха. По-нататъкъ, близо до единъ кладенецъ, срещнахме единъ българинъ, търговецъ отъ Търново, на име Никола, придруженъ отъ едно заптие, защото по това време всѣки, който искаше да не бѫде обвиненъ за комита, трѣбваше да плати на правителството да му даде единъ *другарь* отъ своитѣ пазители на тишината. Тоя българинъ се

спрѣ, попита нашитѣ и своето заптие, има ли позволение да ни даде нѣкоя пара за тютюнъ, на което тѣ отговориха, че да се прави себапъ и хаиръ, и земнитѣ царе не сж въ правото си да забраняватъ. Насърдченъ отъ тоя отговоръ, Никола даде на всинца ни по единъ цванецъ, който по онова време стигаше за тютюнъ цѣла недѣля. Неговата постжпка и на турцитѣ се хареса даже, които си казаха, че българинътъ, макаръ и да е българинъ, ималъ османлийско възпитание.

Близо до с. Рабюво, по шосето къмъ Севлиево се дигаше нѣкакъвси прахъ, който дълго време заптиитѣ не можаха да разбератъ отъ какво произхожда. Като дойде тоя прахъ по-наблизо, познахме, че това е войска. „За Сърбия отиватъ", спустна се та каза едно заптие, което за насъ бѣше новина, при всичко че войната съ Сърбия не бѣше се почнала още (това бѣше на 23 юний, 1876 год.). Като дойдохме по-наблизко разстояние съ тая войска, нашиятъ чаушинъ се спусна да ни скрие отъ солдатитѣ.

— Момчетата сж разярени, като знаятъ накжде отиватъ, ще направятъ нѣкоя пакость на комититѣ — каза той.

По тая причина отбиха нашия синджиръ въ една висока нива отъ пжтя настрана, и тамъ налѣгахме, налѣгаха и заптиитѣ, додето премине войската. Вечерьта спахме въ селото Рабюво, отъ горна страна на шосето, на половинъ пжтя между Ловечъ и Севлиево, изключително съ турци населено. Додето ни намѣрятъ мѣсто за спане, изправиха ни да чакаме до дувара на селската джамия. Цѣлото село се събра оксло ни, отъ най-стария ага до най-малкото турче. По нашъ адресъ тѣ говорѣха стотина продположения и дивотии, като ни мислѣха, че не разбираме турски, защото заптиитѣ имъ бѣха казали, че ние сме сжщинскитѣ комити, изпратени отъ московеца. Но когато се обадихме, че сме тукашни и говоримъ по-добре отъ тѣхъ турски, тѣ зѣпнаха.

— Не ме ли познавате? Отъ ваше село съмъ купувалъ вълна — се изви и доложи Сава Пеневъ.

Следъ това последва едно обяснение между селянитѣ и и заптиитѣ, че комититѣ сж изключително ерлии (мѣстни), били тѣ пратени отъ московеца, били отъ сърбина, непременно трѣбва да бждатъ българи, „наши Петковци" — прибави едно заптие. И тука бой и псувни нѣмаше, което бѣше за чудене въ тия времена. Презъ нощьта ни натъкмиха въ кжщата на мухтара, въ една малка стаичка ни наредиха като сардели, въ която се намираше и единъ станъ за тъчене, и на кадънката, която тъчала, чехлицитѣ стояха още при подножитѣ на стана. За вечеря ни дадоха само сухъ хлѣбъ, една чорба тѣстяна и лучецъ. А синджира отъ вратоветѣ ни и белекчетата отъ ржцетѣ никога не отключваха, чакъ въ Търново се освободихме отъ тѣхъ.

Отъ с. Рабюво до Севлиево е три и половина часа, тамъ трѣбваше да стигнеме на другия день, за кждето и потеглихме на зараньта въ пъленъ съставъ. Отдалечъ градътъ се бѣлѣе съ своитѣ минарета, струва се на човѣка, че е много близо, но това е оптическа измама. Тамъ при една чешма срещнахме на пжтя една чета българи, посрѣдъ които се развѣваше турски байрякъ. Тоя, който го носѣше, имаше на феса си полумесецъ отъ сърма.

знакъ на нѣкаквоси отличие. Той остави линията на своитѣ другари, доближи се до нашия синджиръ и ни каза нависоко:

— Колко сме души въ тая чета, довечера ще запалимъ по една свѣщь и ще се молимъ Богу да ви избесятъ всинца ви утре!

Каква бѣше тая чета съ знаме и защо толкова робска ревность отъ страна на нейния байрактарь, азъ не зная. Приличаха като да бѣха отъ ония, които ходѣха едно време въ Цариградъ да косятъ сѣно, т. е. войницитѣ, или пъкъ че се връщаха отъ царска ангария.

Въ Севлиево стигнахме още съ видѣло; па и друго-яче не можеше — заптиитѣ бѣха готови половината отъ насъ да изтрепятъ, но само деня да стигнатъ. По само себе си се разбира, че нашиятъ синджиръ и въ Цариградъ можеше да привлѣче любопитни, а не и тука, въ това отдалечено граденце. По тая причина, чаршията и отъ двѣтѣ страни се стичаше подире ни, но само турци, а нашитѣ българи нѣмаха това право, едно отъ страхъ да ги не подозиратъ въ симпатия, а друго отъ жалость. Ние останахме зачудени, щомъ се подадохме въ мѣстния затворъ — нашиятъ хотелъ — на който, освенъ отдѣлението, и дворътъ бѣше пъленъ съ българи само, граждани и селяни отъ всѣкаква ржка. По тѣхнитѣ лица, по вниманието и впечатленията, които имъ произведохме, отведнъжъ ги познахме, че не сж тѣ борчлии, чапкъни и пр., но хора отъ нашия еснафъ, хора възстанници. Тѣ бѣха повечето отъ околнитѣ старопланински села: Ново-село, Ботошево и Кръвеникъ, които, както е известно, бѣха възстанали тая година съ оржжие. Числото на затворенитѣ въ севлиевския затворъ може да имаше около 120—150 души: свещеници, учители, младежи, старци и пр. Въ тоя затворъ, който се пада отстрана, като се влѣзе въ конака, ние не можахме да видимъ ни единъ турчинъ, всичкитѣ бѣха българи. Нѣмаше и българи затворници за обикновени престжпления. Може би на друго мѣсто да имаше затворъ за тия последнитѣ.

Срѣдъ двора ни спрѣха, додето ни провѣрятъ. Бѣхме седнали на колело да си почиваме, но често трѣбваше да дигаме тежкитѣ желѣза и ставаме на крака предъ всѣко ефенде, което отъ любопитство дохождаше да ни погледа. Всѣки се интересуваше да види комититѣ отъ Ботйовата чета, минали отъ Влашко. Азъ и други още не бѣхме отъ тая чета, но понеже тя имаше болшинството въ нашия синджиръ, нейното име се и слушаше. По едно време единъ юзбашия се изтърси при нашето колело всрѣдъ двора и изсипа напреде ни една торба пексиметъ, като ни каза да заповѣдаме.

— Тоя пексиметъ като че е земенъ отъ комититѣ? — каза Сава Пеневъ, който завинаги имаше обичай все да казва по нѣщо.

— Земете си думата назадъ, нашиятъ царь-баща не струва кабулъ да храни своитѣ затворници съ комитаджийски хлѣбъ! — отговори юзбашията, повече увещателно, отколкото сърдито, защото си личеше, че е човѣкъ съ меко сърдце.

— Ефендимъ, защо давате хлѣбъ на тия единсъзи? Тѣ не сж наши българи; тѣ сж крадени отъ бащи: сърби, манафци,

ърци и други още вѣри, така щото отъ тѣхъ излѣзло катъри, за единъ българинъ съ твърде дълги мустаци.

Сава Пеневъ му отговори на това съ нецензурни слова, отъ ито се разсмѣ и самиятъ юзбашия. Тоя българинъ бѣше ново-лецъ, затворенъ като бунтовникъ, но за подлитѣ му дѣла бѣше тавенъ да ходи свободенъ, както отпосле ни обадиха севлиев-итѣ затворници. По честь и по авторитетъ, за насъ нарочно празниха едно отдѣление отъ затвора, най-накюшето откъмъ нака, и ни вкараха вжтре съ синджира заедно. Съ такава тър-ественость преминахме ние презъ единъ дългъ сайванъ, пъленъ бунтовници, които, отъ състрадание или отъ уважение къмъ съ, станаха на крака и изпращаха синджира ни съ глухи въз-шки. Когато затвориха отдѣлението ни съ ключове и кофари, кто вратата, така и креищата на синджиритѣ, на дупката на шата врата се появи най-напредъ единъ свещеникъ съ мжче-ическа физиономия и съ голѣма гуша, съ каквито се срещатъ ра отъ балканскитѣ тѣснини.

— Юнаци! — каза той. — Вашата слава и на тоя и на оня вѣтъ ще да бжде равна съ оная на спасителевитѣ апостоли! огъ нека ви е на помощь, името ви да се слави во вѣки вѣковъ!

Тия думи, които ние за пръвъ пжть чувахме, откакъ бѣхме опаднали по затворитѣ, твърде силно ни трогнаха, забравихме на инутата още и мжки и неволи. Мнозина отъ синджира ни икнаха да пѣятъ бунтовни пѣсни. После светиняму изредиха се дойдоха на дупката много отъ затворницитѣ, които ни подне-оха своитѣ поздравления и съчувствие. Въ нашето лице тѣ гле-аха важни и многозаслужили хора, просто благоговѣяха, защото, оредъ както имъ разказали турцитѣ, насъ карали за Търново, то на втория день ще да бждемъ избесени. Други дойдоха и поискаха имената, кой отъ кжде е, где е билъ и где е хва-тъ, за да останѣло нѣщо за историята. Най-после яви се на кщата дупка едно севлиевче на име Тасо, не бунтовникъ, преди ъзстанието затворено, но вѣрно и честно момче, съобщитель ежду града и затворницитѣ, защото го пущаха да ходи на вънъ, ето ни обади, че братята по другитѣ отдѣления ни събрали арична помощь отъ около 150 гроша, сегашни 150 лева, съ ито да можемъ на другия день да си хванемъ кола за Търново. адоха ни още тютюнъ, ястие, вестници („Ново Време" и „Зор-ица"), съ една речь, ние бѣхме героитѣ тая вечерь измежду 50 души, така сжщо като насъ възстаници. Бѣхме наседали да ечеряме вече, когато външнитѣ врата на общия затворъ се отво-иха, кулъ заптии и други тичаха, като че носятъ глава. Спрѣха на нашата врата, бързо отвориха и отключиха синджира ни и ато кучета ни повлѣкоха навънъ.

— Скоро! — викаха всички съ единъ гласъ.

Кой гледа блъскане и влачене, то настрана; но ние пожъл-ѣхме малко, защото си помислихме, че е дошла нѣкоя бърза аповѣдь за да ни „пребесятъ на-две, на-три", както се изразя-ше Савата. А работата била твърде обикновена: каймакаминътъ, ойто отсжтствувалъ и сега се завърналъ, пожелалъ да ни види ъ пъленъ съставъ, ето защо толкова бѣгане и бързане отъ

страна на служителитѣ. Той, каймакаминътъ, още съ нѣк… души ефендета, чакаше на крака предъ конака на стълб… гдѣто ние му се представихме боси, съ синджиритѣ на врато… нарадно. Той бѣше облѣченъ твърде спретнато съ европе… дрехи и изглеждаше да е интелегентенъ човѣкъ.

— Отъ кѫде сте вие? — ни попита той на турски.

— Кими отъ Русчукъ, кими отъ Търново, сбирщина … — превари, та отговори Савата.

Каймакаминътъ не се задоволи съ тоя отговоръ, но вс… ни попита поотдѣлно, кой отъ кѫде е, де е хванатъ и … Влашко ли е миналъ. Азъ, за да не би да стане нѣкоя погрѣ… почнахъ да долагамъ, че не съмъ отъ Влашко; но той махн… рѫката си да мълча и прибави:

— Язъкъ за младинитѣ ви!

Това „язъкъ" твърде мнго ни смути, цѣла нощь го ко… тирахме, да не би каймакаминътъ да разбира съ туй, че на… работа е свършена вече. Севлиевскитѣ мѣстни възстанници … затвора, съ които ни дѣлѣше една стена, само се чудѣха съ к… да ни угодятъ още, тъй като щѣхме да имъ бѫдемъ гости … до зараньта.

II

Но славата ни твърде скоро трѣбваше да потъмнѣе без… вратно, безъ да бѫдемъ вече предметъ на разговоръ. На м… ване бѣше, когато се зачу вънъ въ двора силенъ шумъ, … тропане на коне, дрънкане на саби и звънци отъ пощенски … наречени тогава шеркетъ-арабаларъ. Всичкитѣ затвори… протегнаха уши. Ние можахме да видимъ презъ тѣсното проз… на своя каушъ множество заптии, които едвамъ що слизаха … конетѣ си, единъ юзбашия и две талиги, на които само зад… часть се виждаше. Имаше нѣщо важно, и ние поискахме св… ния отъ другото отдѣление, които ни се дадоха следъ малко. … ни казаха, че трима души българи, двамата севлиевчени, а … тиятъ непознатъ, съ синджири на вратоветѣ и съ белекчет… рѫцетѣ, били докарани отъ Търново съ твърде голѣмъ салтан…

Движението по конашкия дворъ бѣше извънредно. Вс… тичаха отъ малкия до голѣмия, всѣки за своя смѣтка дав… заповѣди. Шушукаха си, съветваха се, най-после отвориха … шето отдѣление и вкараха вѫтре тримата знаменити гости. Ос… че не имъ отвързаха рѫцетѣ, както направиха съ насъ, н… вързаха още съ синджиръ отъ прозореца. Тѣ не бѣха чу… нито на мѣстнитѣ бунтовници отвънъ, нито пъкъ на насъ. … иътъ отъ тѣхъ бѣше Тодоръ Кирковъ, изъ Ловечъ, момъкъ … планина, на 30 години, бунтовникъ и апостолъ още въ I Т… новски окрѫгъ. Останалитѣ двама бѣха севлиевски млад… патриоти и бунтовници, хванати въ Севлиево, но откарани пр… малко да се сѫдятъ въ Търново, отдето ги връщаха сега. … бѣха: Стефанъ Пешевъ, председатель на Севлиевския Рево… ционенъ Комитетъ, човѣкъ интелигентенъ, сѫщо младъ и из… редно симпатиченъ, по-голѣмъ братъ на известния сега пу…

цистъ П. Пешевъ, който се обвиняваше въ подготовлението бунтъ срещу държавата въ градъ Севлиево и окржга му. Третиятъ бѣше Йонко Карагьозовъ, сбутано и грозно момче, но съ идеална душа и съ благородно сърдце, пакъ агитаторъ за възстание, за право и свобода. Съ всичкитѣ тия се здрависахме, или по-добре, само похванахме по ржцетѣ, които бѣха вързани, както казахъ, и на минутата още, съ първо влизане, отношенията ни и разговорътъ ни станаха братски.

Тѣ бѣха осждени вече, но присждата имъ, или илямътъ имъ по тогавашно, не имъ бѣше позната още. Но споредъ тѣхнитѣ думи, както ги увѣрявали, били осждени по осемь години на заточение къмъ Азия. За тая цель и ги прекарали презъ роднитѣ имъ градове, за да се видятъ съ семействата си, както гласи законътъ, и да си зиматъ едно друго, като дрехи и пр. И наистина, това тѣхно казвание се потвърдяваше и отъ севлиевскитѣ власти. Севлиевскиятъ юзбашия, който нищо не знаеше още отъ търновската присжда, дойде на прозореца и по начинъ твърде учтивъ обади на Пешева и на Карагьозчето да знаятъ, че утре тѣ сж пжтници.

— Утре вие тръгвате, Стефане, — прибави той лукаво. — Нѣма нищо; осемь години като осемь деня ще дойдатъ, и съ Божията воля вие сте си пакъ въ Севлиево. Какво да се прави? Мжчихме се да ви отървемъ, но не можахме! Затуй, казвайте какво ви трѣбва отъ кжщи, да направя азъ тедарикъ още отъ сега да ви се изпраги.

И сиромахъ Стефанъ, заедно съ другаря си Карагйозова, не можаха да сварятъ да даватъ поржчки. Нареждаха: риза, гащи, пари, вересии, много здраве, дюгенски разправии и пр. пр.

— Башъ юстюне, башъ юстюне, всичко ще да бжде извършено споредъ волята ви, — отговаряше юзбашията.

— Ама не може да бжде лъжа, че ние не сме осждени само на заточение! — почна Пешевъ, като си отиде вече юзбашията. — Питахъ го да ми обади правото: на какво съмъ осжденъ? Той ми отговори: „чоджумъ, нѣма защо да те лъжа. Нито ми си братъ, нито пакъ има защо да се боя отъ тебе. Вързанъ стоишъ до колѣното ми, пазятъ те толкова заптии. Твоятъ животъ е харизанъ; осжденъ си на заточение, до Севлиево отивашъ да ти се прочете илямътъ, да чуе за това наказание населението. Друго нищо нѣма.“

Ние отъ своя страна се спогледахме единъ други съ чувство на страхъ и съжаление, а Савата си поклати даже и главата. Всичко бѣше наяве; но тритѣ жертви не бѣха въ нормалното си положение, не можаха да видятъ и забележатъ що се вършеше съ тѣхъ, при всичко че се съмняваха дълбоко. Тодоръ Кирковъ, комуто никой не правѣше никакви любезности, все едно и сжщо твърдѣше:

— Куча вѣра сж, братко, недейте ги вѣрва и слуша, очи само мажатъ. Свѣтътъ да се провали, азъ пакъ съмъ увѣренъ, че ние ще умремъ!

Съ наведени глави ние възразявахме Тодору, че той се лъже; но и възражението ни бѣше нѣщо по-отчаяно, отколкото поржч-

китѣ на юзбашията. По едно време зачуха се женски гласове вънъ подъ прозорцитѣ, които изреваха въ единъ гласъ и се прилепиха на прозореца. Тѣ бѣха майки, сестри, жени, или други роднини на Пешева и Карагьозова — това не мога да опредѣля. Плачеха и нареждаха сиромашкитѣ, сърдцето да се разкжсва на човѣка.

— Какво има? Какво се чува? Не бойте се, приготвихте ли ни едно-друго? Утре ще вървимъ — говорѣха жертвитѣ.

— Охъ, охъ, охъ! — отговаряха сърдцераздирателно женитѣ.

— Подайте си ржчичкитѣ да ги похванемъ, рожбо, синко, пиле! — викаха нещастнитѣ жени и пъхаха своитѣ ржце презъ тѣсното прозорче, което не бѣше прозорецъ на човѣшко жилище, но мазгалъ.

И двѣтѣ жертви насочиха своитѣ вързани ржце, по които се залепиха изведнъжъ по нѣколко разтреперани пръсти! Тая сцена никога нѣма да се изглади отъ моето впечатление, помня я и гледамъ я като днесъ. Родителитѣ на осжденитѣ, вижда се работата, че бѣха разбрали вече истината, а може би бѣха видѣли и направата на бесилницата въ града, та затуй дойдоха съ такъвъ плачъ въ затвора. Тѣхното дохождане не било позволено, защото щомъ захванаха да си пъхатъ ржцетѣ, нападнаха ги заптии, които съ блъскане и шибане ги откопчиха отъ прозорцитѣ. Дордето това произхождаше, третиятъ осжденъ, Кирковъ, ни прошепна скришомъ отъ двамата си другари, че тѣхъ ще ги бесятъ, това той знае още отъ Търново. Него бѣха хванали въ Еленско, предала го на турцитѣ една жена. Като го докарали въ Елена, единъ отъ тамошнитѣ чорбаджии, комуто казваше и името, заплюлъ го и му казалъ, че ще да отиде на Хаджилъкъ, ако чуе, че сж го обесили. Той ни заклеваше другарски, ако останемъ живи да отмъстимъ за него, да запалимъ цѣлия градъ Елена, въ който нѣма нищо българско.

Подиръ заминаването на нещастнитѣ жени, на вжтрешната врата на нашия каушъ се появи горепоменатиятъ Тасо, за когото казахъ, че бѣше съобщитель между града и затворенитѣ. Той поиска да говори, но сълзи и хълцания го задушиха, устата си не можеше да отвори. Ние разбрахме още единъ пжть въ какво се състои работата, т. е. че бесилницата се готви вече; но нищо се не решихме да проговоримъ.

— Какво има, Тасо? Какво се чува навънъ? — попитаха отведнъжъ Пешевъ и Карагьозовъ, устата на които бѣха изсъхнали.

— Охъ, братко, братко!... Кой се надѣваше на това... — отговори Тасо и се изгуби отъ дупката, цѣлъ-цѣленичекъ заливъ въ сълзи.

Общо мълчание и униние последва помежду ни следъ явяването и съобщението на Таса. Както ние, така и тримата злощастници, можаха да разбератъ вече какво ги очаква на другия день. Никой не смѣеше да вземе думата, да наруши тишината и направи тълкование на думитѣ на Таса, всѣки гледаше напреде си. Тодоръ Кирковъ, следъ едно глухо изпъшкване, вдигна горда глава, подпрѣ се на колѣно и запѣ: „Сбогомъ, мила майко, сбо-

омъ, драги приятели". Придружи го и Ст. Пешевъ. Кое ърдце можеше да остане чуждо на тая предсмъртна пѣень?... Пѣсеньта бѣ унила, тя приличаше повечето на плачъ, а сълзи и на тамянъ, отколкото на пѣсень въ пълния смисълъ а тая дума. Ние, т. е. нашиятъ синджиръ, останахме вкаменени, е смѣехме да се погледнемъ единъ други въ лицето, каточе ние дѣхме да изпълняваме на другия день грозната присжда. Отъ дна страна благоговѣехме предъ свещенната пѣсень на жервитѣ, а отъ друга се чувствувахме, че, като оставаме живи, не ме достойни да сподѣляме погледитѣ и пъшканията на мжченицитѣ, надъ главитѣ на които се виеха вече геройски вѣнци! Страшно изпитание и наказание! Сжщото това ставаше и въ вънашното отдѣление, дето се намираха около петдесеть души други унтовници, съотечественици и другари на осжденитѣ, на които амо дълбоката въздишка се чуваше. Прекрати се вече всѣкакъвъ азговоръ помежду ни, макаръ и да си знаехме сърдцата, макаръ за едно престжпление да бѣхме тикнати тука въ тая дупка. Имахме много работи за питане, ако не за възстанието въ Селиевско, то поне за сждбата на другаритѣ ни въ Търново; но ой смѣеше да направи това светотатство, да говори за земни аботи съ вързани предъ касапницата хора.

Нашитѣ нравствени мжки се прекжснаха отъ завъртяването люча въ ключалката на пжтната врата. Нощь бѣше вече, коато вратата се отвори, и въ отдѣлението ни влѣзоха нѣколко езъ оржжие заптиета. Ние се погледахме съ осжденитѣ, погленахме общо и заптиитѣ, да разберемъ за кого се касае тѣхното ощно посещение. Ние бѣхме предметъ. Съ глава и съ макване а ржка ни заповѣдаха тѣ да ги последваме, т. е. да излѣземъ звънъ при многото затворници. И тѣ, заптиитѣ, разбраха найосле, че е мжка и наказание да се гледатъ очи въ очи такива ве категории хора, отъ които на еднитѣ 12 часа оставаше още ивотъ, а другитѣ живѣеха още съ крилати надежди. Следъ нането излизане вратата пакъ се затвориха, на които се постави и араулъ. Въ голѣмия затворъ ние вече се научихме наздраво, че ве бесилници, за Пешева и за Карагьозова, сж приготвени вече рѣдъ града, близо при кжщата на Пешева; а Т. Кирковъ, като одомъ отъ Ловечъ, тамъ го изпращаха да бжде обесенъ. А увѣенията на турцитѣ, които тѣ даваха на осжденитѣ, че тѣ ще ървятъ на заточение, се правѣше съ единствената цель да не и да имъ стане нѣщо, да се стреснатъ и не могатъ да отидатъ о бесилницата; а въ такъвъ случай всичко си изгубваше ефекта. Іежду тѣзи затворници ние видѣхме истински мжченици. Нѣкои тъ тѣхъ бѣха сь изскубани мустаци, други горѣни съ желѣза, рети държани обесени за краката и гладни. Тѣзи мжки сж се равили да обаждатъ затворенитѣ.

Другиятъ день, страшниятъ день, бѣше петъкъ, 25 юний. Презъ нощьта имаше дъждъ, гръмъ небесенъ и свѣткавица, оято се показваше въ видъ на тѣсни джги и презъ мазгалитѣ а нашето жилище.

— Богъ да имъ е на помощь, света Богородица да ги запази — тоя грьмъ е за тѣхъ, праведни отиватъ! — говорѣше единъ старъ свещеникъ на нисъкъ гласъ.

Рано зараньта, дордето имаше единъ часъ да се съмни, заптиитѣ се развикаха по конашкия дворъ, саблитѣ имъ се раздрънкаха, започна се грозното тържество. Всичкитѣ затворници, отъ които мнозина не мигнаха нея нощь, бѣха вече на кракъ, погледитѣ имъ стреляха позорната врата, която подиръ малко щѣше да се створи и даде ходъ на тритѣ жертви. Свещеницитѣ, които не бѣха малко въ затвора, отдавна четѣха молитви по кьошетата на затвора съ нисъкъ гласъ. Тѣ се молѣха за душитѣ на осжденитѣ, за своитѣ сжжители, за България, за цѣлото християнство. И осжденитѣ, виновници на мюсулманското тържество въ Севлиево, даваха знакъ, че сж се постарали да напрегнатъ сили и изтърпятъ юнашки на бесилницата. Какъвъ ли е билъ тѣхниятъ сънь презъ тая последна нощь отъ живота имъ! Тѣ чуваха и виждаха всичко и само съ това изказваха своятъ огънь, че запѣваха отъ минута на минута, съ гласъ на полумъртавъ човѣкъ. Съмна се вече добре, чернитѣ облаци, които презъ нощьта сипѣха грьмъ и свѣткавица, бѣха побѣлѣли, небето представляваше огледало, градскиятъ шумъ отъ отваряне дюгени и продаване на едно-друго, дохаждаше и до нашитѣ уши. Чуваха го безсъзнателно, може би, и ония, които за последенъ пжть се прощаваха съ хубавата юнска зарань, съ родното огнище, съ тихата Росица, съ старо-планинскитѣ вѣтрове, съ милитѣ детски възпоминания, съ златното бждеще и съ светата надежда. Конашкиятъ дворъ малко-помалко се напълни съ публика, изключително турска. Тукъ бѣха всичкитѣ ефендета, голѣмци и заптии, между които сноѣвше юзбашията, облѣченъ парадно. Шумни разговори, псувни и смѣхове вървѣха помежду имъ разбъркано.

При изгрѣването на слънцето отвори се страшната врата. Най-напредъ извадиха Т. Киркова, опетлянъ по всичкото си тѣло съ синджири. Туриха го на двора въ една талига, заедно съ нѣколко заптии, и конетѣ хвъркнаха изъ портитѣ. Него откараха въ родния му градъ Ловечъ, задето бѣше предназначенъ да се обеси, и дето го обесиха на другия день. Когато той минаваше презъ нашето отдѣление, каранъ отъ 5—6 щика, спрѣ се до вънкашнитѣ врата, изви си главата и извика: „Сбогомъ, братя!“ Кой ще да му отговори „сбогомъ, юначе!“ Всички отсѣкоха вратове и се сториха, че не чуватъ и не виждатъ. Следъ нѣколко минути самъ юзбашията, придруженъ отъ нѣколко заптии, влѣзе въ затвора да извади останалитѣ двама осждени, Пешева и Карагьозова. Сега гробната тишина измежду затворенитѣ бунтовници бѣше въ своята апогея. Всички онѣмѣха на мѣстата си, когато желѣзата задрънчаха, и двеtѣ жертви се подадоха. Тия последнитѣ силно изпъшкаха и мълчеливо вървѣха между двата плета заптии.

— Все сжщото говори, Иване, азъ нищо не казахъ за тебе въ Търново! — каза Пешевъ на едно младо момче, ако се не лъжа затворникъ, покрай което минаваше, като го караха на бесилото.

Тая смѣлость, тоя свещенъ и патриотически дългъ въ подобни минути, порази всички, които малко-много можеха да оценятъ отличителнитѣ качества на човѣшката натура. Въ късо време конакътъ се очисти, заедно съ двамата мжченици. Подиръ 20—30 минути заптиитѣ се завърнтха въ конака, съ пушки на рамо, засмѣни до ушитѣ. Тѣ разказваха на четири страни за бесенето, смѣеха се, подиграваха се какъ плачели женитѣ и простирали ржце къмъ бесилницата, какъ единъ отъ тѣхъ щѣлъ да ръгне една съ своята касатура.

III

Като свърши това тържество за турцитѣ, дойде редъ и до насъ, не ни забравиха. Яви се единъ чаушинъ и ни обади да се стѣгаме. Пжтуването колкото бѣше трудно отъ Ловечъ до Севлиево, оттукъ до Търново щѣше да бжде по-мжчно, по причина на дъжда, който се излѣ презъ нощьта, както казахъ. По тая причина, понеже имахме стотина гроша, събрани отъ севлиевскитѣ бунтовници, настояхме да поискаме отъ правителството да ни хване талига. Това наше желание, което не представляваше нищо особено, не се прие.

— На хаджилъкъ ли ще вървите, пезевенклеръ? — отговори смотрительтъ на затвора.

Ние настоявахме. Надумахме се, че щомъ ни изкаратъ на двора, да налѣгаме на земята, единъ да каже, че краката му се подбили, други, че стомахъ го боли, трети глава и т. н. Щомъ пристжпихме нѣколко крачки къмъ двора, навързани и оковани, както тръгнахме отъ Ловечъ, т. е. пакъ осемь души, цѣлиятъ синджиръ по команда се сложи на зелената трева. Селянитѣ отъ Троянско, които пазѣха двѣтѣ крила на синджира, не бѣха съгласни, не седнаха, но само клекнаха и то като ги опънахме съ синджира.

— А бе, брате, защо се гевезите? Ще си докарате нѣкоя беля на главитѣ! — говорѣха тѣ.

Заптиитѣ, които вървѣха подире ни, ритнаха ни по нѣколко пжти да ставаме, но като не ги послушахме, обърнаха се нерешително къмъ юзбашията да му искатъ съветитѣ.

— Какъвъ е тоя маскаралъкъ отъ васъ бре, дяволъ да ви земе! — изкрещѣ той на заптиитѣ. — Тия душмани, и тука срѣдъ конака посрѣдъ пладне ли ще ми продаватъ комитаджилъкъ? Удряйте!

Следъ тая изрична заповѣдь, пояси, касатури, камшици и ритания заиграха по нашитѣ гърбове. Удряха и двамата селяни, безъ да ги чуятъ като се оправдаваха, че тѣ нѣматъ хаберъ, съгласни сж да вървятъ. До едно време, до втория и третия ударъ, показвахме твърдость въ характера, но като се отиде подълбоко, появи се колебание. Нѣкои изпомежду ни тъй стремително наскачаха, че и другитѣ въ синджира повлѣкоха подире ни. Савата, който отъ всинца ни имаше най-дълги мустаци, опъна го за тѣхъ, и той тръгна като кираджийски конь. Необмислено постжпихме; трѣбваше да предвидимъ, че следъ обесването на

Пешеви, турцитѣ, естествено, бѣха много наострени, нѣмаше си следователно мѣстото нашата претенция. Късно бѣше вече. Като ни дигнаха отъ двора на конака, не ни подкараха като хора, но като кози, които притежательтъ на нѣкоя градина е намѣрилъ, че му изяли сѣитбитѣ, а сега ги гони. Отъ града не бѣхме излѣзли още, отъ стенитѣ на самия правителственъ домъ се започна биенето, срѣдъ чаршията.

— Блъскайте, момчета! Блъскайте тия невѣрни кучета, — викаха оттукъ-оттамъ турци, насѣдали съ чибуци по кафенетата, като се обръщаха къмъ заптиитѣ.

Такова бѣше раздразнението въ града Севлиево следъ обесването на двѣтѣ жертви. Заптиитѣ не бѣха вече вчерашнитѣ отъ Ловечъ, но нови, севлиевски. Помежду имъ имаше единъ циганинъ, на име Сулейманъ, който бѣше отъ най-свирепитѣ. Когато наближавахме нѣкоя локва или каль до колѣне, тоя Сулейманъ ни шибнѣше да бѣгаме и ударимъ презъ кальта, а самъ той се обесваше на синджира ни да го носимъ на вратоветѣ си, или възсѣдаше само едного и викаше да бѣгаме а р а в а н ъ. Нѣколко часа извървѣхме вече отъ Севлиево, а тичането и боя не преставаха, потъ като изъ ведро течеше, всинца слехтѣхме, като добитъкъ. Двамата троянски колибари, които плачеха като деца — чудно, че бѣха селяни, по-здрави отъ насъ — хвърлиха си найнапредъ абичкитѣ на пжтя, а после и обущата; ние останалитѣ, хванати въ планината, нищо нѣмахме за хвърляне. Тѣ, селянитѣ, лѣгаха и колѣничеха по пжтя отъ уморяване, чрезъ които си действия на вързанитѣ до тѣхъ отекоха ржцетѣ, понеже бѣха заключени въ едно желѣзо. Страшно бѣше положението ни тоя день, всинца си шепнѣхме помежду си, че „днесъ ще се мре". Никаква милость не можахме да изходатайствуваме, на всѣка дума за молба ни се отговаряше съ юмруци, шамари и псувни.

Отъ Севлиево се спрѣхме едвамъ на беклемето, което е отъ лѣва страна на шосето, на часъ и половина или повече отъ града, и то благодарение на чаушина на конвоя, който се уплаши да не би да умре нѣкой отъ насъ. Горе въ това беклеме, дето правѣха и кафе, ние поржчахме на всичкитѣ заптии по едно, като мислѣхме да ги умилостивимъ малко. И действително, тая малка жертва и обясненията на нѣкои отъ насъ на турски езикъ, предразположиха ги поне да заговорятъ съ насъ. Но циганинътъ Сулейманъ все сжщиятъ оставаше. Както и да е, но щомъ прнеха да ни пиятъ кафето, споредъ своя обичай, омекнаха доволно; та, освенъ това, изгладиха имъ се впечатленията отъ севлиевската сцена.

Тоя день ние свободно можехме да достигнемъ Търново; но заптиитѣ се сговориха и намѣриха за добре, че случаятъ е добъръ да кондишатъ въ нѣкое българско село, да продадатъ малко чалъмъ и да изядатъ нѣколко кокошки.

— Въ Търново, доколкото съмъ увѣренъ, нѣма да ни поканятъ на софра у Мютюсерифъ-паша, а ще ядемъ на нѣкой мискински ханъ за по 20 пари дрѣновска чорба — говорѣше единъ отъ тѣхъ. — А да бързаме да имъ заведемъ комити, и това не си е работа, въ тамошния затворъ ги има съ хиляда. Нека си починемъ

на нѣкое село, нека ни полѣе вода тая вечерь нѣкоя булка съ чопрази и съ гривни на ржцетѣ.

Измежду другитѣ села, избраха за нощна станция махалата Бълванъ, българско село край шосето. Пладне бѣше още, когато застанахме отъ пжтя настрани, подъ сѣнката на нѣколко круши. Насъ навързаха съ пояси и синджири, а тѣ се събуха и налѣгаха, като оставиха стража. Много се оглеждаха да зърнатъ нѣкой българинъ, овчарь, орачъ или пжтникъ, да го употрѣбятъ за стража, но нѣмаше.

— Коренътъ имъ да изсъхне! Като ги търсишъ за работа, нѣма ги; но комити въ Балкана съ женитѣ си тичатъ — забележи циганинътъ.

Преди да заспятъ, събраха се на колело по сѣнката и размислиха по-напредъ: какви ястията да поржчатъ въ селото за вечерьта, задето щѣха да изпратятъ особено лице измежду си. Циганина поиска той да бжде опредѣленъ да отиде да приготовлява, но му се забележи, че не е ербапъ за тая работа. Избраха едно старо заптие, което казваше, че досега може само отъ махалата Бълванъ да е изяло 200 кокошки.

— Казвайте сега, какво да поржчаме за довечера? — каза чаушинътъ — защото да направишъ нѣщо като хората много зависи и отъ оня, който поржчва.

— Споредъ мене, най-напредъ трѣбва да се гледа, щото на млѣкото да не бжде обранъ каймака, което винаги правятъ бабитѣ за масло — каза циганинътъ.

Останалата заптийска дружина се изкикоти на това преимущество на млѣкото.

— Между другитѣ манджи, азъ съмъ съ намѣрение да се поржчатъ следнитѣ — подзе чаушинътъ съ важность на лицето, следъ като опъна своя чибукъ. — Едно агне, напълнено съ грозде и оризъ, опечено въ пещьта на тава; отвънъ да бжде намазано съ масло и посипано съ червенъ пиперъ, което ще му придаде червенина, твърде приятна и на вкусъ и на гледане. Отъ дроба му и червата да направятъ чорба, която да не подкиселяватъ до нашето пристигане. Да заколятъ шесть пилета — мисля, че сж доволно, а? Какво ще кажете, аркадашларъ? — попита той другаритѣ си.

— Нека бждатъ осемь, холамъ, намъ ли остана да се грижимъ за гяурската стока! — отговори стариятъ заптия.

— Отъ тѣхъ тритѣ да бждатъ задушени въ тенджерата, а останалитѣ опържени въ чисто масло на парчета — продължи чаушина. — Да опържатъ два сахана яйца, но да си отварятъ очитѣ да бждатъ прѣсни, което се лесно познава, било по кората, било като се стисне въ ржка яйцето и се погледне презъ него срещу слънцето. Сольта имъ да бжде малко, е, тъй-на, съ два пръста турена (той си държеше тритѣ пръста въ едно събрани и си въртѣше ржката, сякашъ че саханитѣ съ яйцата стояха напреде му). Да посипятъ и малко червенъ пиперъ, който отваря пофта, но, за да не люти, да го турятъ още съ маслото да огасне малко. За баницата нѣма да ти разправямъ по кой начинъ да бжде, защото ти и безъ мене знаешъ какъ се прави. Само гле-

дай да бжде съ прѣсенъ каймакъ, който е твърде вкусенъ по това време.

— Но медъ забравяшъ, чаушъ ефенди — обадя се да допълни едно заптие. — Медътъ има това свойство, че повече може да се яде, по не се усѣща натъртването на мазнината, по не се вдъвква на човѣкъ.

— То се разбира, че софра безъ медъ е кжща безъ жена — продължи чаушътъ. — Не само въ баницитѣ трѣбва да има медъ, но и тъй отдѣлно да се намира една паничка на софрата, та който иска да си потопва отдѣлно. Ракия (той каза „Бѣла Рада") ще ни стигне около една ока, ока и половина да кажемъ. Трѣбва да знаете, че Търново е близо, по тая причина да си знаемъ мѣрката на устата. Сега да дойдемъ на соуклуцитѣ. Азъ мисля, че две паници, едната отъ айрянъ, а другата отъ медъ, ни стигатъ. Последната ще държи мѣстото на шербетъ, разбира се, но все въ реда на соуклуцитѣ ще влѣзе. Но не забравяй, че единиятъ и другиятъ трѣбва да бждатъ изстудени. За мезелици, вѣрвамъ, че ще имаме доволно, защото селото е богато съ овощия, а всичкитѣ дворове сж на твое разположение. Друго какво, какво да поржчаме, казвайте и вие — се обърна той къмъ другаритѣ си.

— Нѣщо съ оризецъ не споменахте, а то си би имало хасъ, или кокошка, или пъкъ чистъ пилафъ, само въ месо сваренъ — допълни едно заптие.

— Пезевенцитѣ, не му сж майстори, та затуй го премълчаватъ — отговори голѣмецътъ.

Нѣколко крачки бѣше отминалъ вече заптията, който отиваше въ селото да пече раята на ръженъ, когато чаушинътъ скочи и извика подире му:

— Чувашъ ли? Кжща за конакъ ще гледашъ да намѣришъ нѣкоя такава, дето, знаешъ я, да има хико-мико (млади жени), на които е благодеяние да гледа човѣкъ.

Ние се помайвахме тукъ-тамъ подъ сѣнкитѣ додето се мръкне, или по-добре додето поржчанитѣ кафалтии станатъ готови. Заптиитѣ не бѣха вече както тая зарань свирепи. Предстоящото ходене въ село Бълванъ ги предразполагаше, вардѣха се да се разсърдятъ, да не би да имъ избѣга апетитътъ, и псувнитѣ даже престанаха, мнозина пѣяха и се зевзеклендисваха съ насъ. На всѣкиго кръщаваха по едно име, кого нарекоха войвода измежду ни, кого байрактарь, кого писарь, кого чаушинъ, тржбачъ и пр. За Бълванската махала преминахме презъ Ново-Село, нѣкогашенъ центъръ на прочутия патриотъ отче Матей Преображенски. Тукъ близо до пжтя стърчеше неговото „ханче", бѣло и ново здание, което той бѣше направилъ нарочно за криене на апостолитѣ и други още подозрѣни лица. Савата въздъхна като преминахме покрай него, защото много нощи бѣше прекаралъ подъ неговата стрѣха съ отчето.

Слънце не бѣше заседнало още, когато стигнахме въ Бълванъ. Кехаята, който ни посрещна отдалечъ, съ първото виждане го биха още, че не носѣлъ въ ржцетѣ си тояга, негово отличително качество, т. е. неформенъ билъ, да се изразимъ съвре-

но. Конакътъ бѣше избранъ въ най-хубавата въ селото кжща.
ъ дебелитѣ сѣнки на едно дърво бѣше постлано на заптиитѣ
озки, черги и възглавници. Стигнали-нестигнали още, кафе-
дойдоха. Почна се кефътъ при най-голѣмо разположение.
да бждатъ още по-добре спокойни, т. е. да не имъ прѣчимъ
поискаха да ни заключатъ въ яхъра още съ видело. Ние имъ
помолихме, апелирахме на тѣхното величие, да ни оставятъ
ето мръкне въ градината, за да можемъ на тѣхни дни да се
опощемъ на слънце за последенъ пжть, за което ще да ги
гославяме. Молбата ни се взе въ внимание, защото, както ка-
ь, агитѣ плаваха въ разположение. Скоро заповѣдаха да излѣзе
ска стража, съ която заобиколиха градината, дето се нами-
ме.

Де български жандаринъ, околийски началникъ, управитель
министъръ най-после, може да кротни подобенъ моабетъ, съ
ова спокойствие и голѣмство? То е и немислимо. Противо-
ия се явяватъ и въ възпитания, и въ минало, и въ традиции,
ь понятия, и въ национална и държавна гордость. Дето и да
турятъ сравнения, фиаското е очевидно. Дали съ Илдъръмъ
зида и Шишмана, или съ Амурата и Асена? И да би желалъ
гарскиятъ жандаринъ, и да би се напрѣгалъ, пакъ не може
удари съ турския заптия. Като насѣдаха около своя чаушинъ,
то ги покани най-напредъ; като се облегнаха величествено на
главницитѣ на лакътя; като запушиха чибуцитѣ и цигаритѣ;
засърбаха кафетата, което ставаше съ редъ и съ тактъ, по
шинство и по чинъ, т. е. най напредъ опъваше чаушинътъ и
продължително сърбаше, а после идѣха и другитѣ; като поч-
разговоритѣ, какъ най-голѣмиятъ даваше тема, какъ всички
шаха и не прекжсваха никому думата, макаръ той и глупости
овори; какво уважение и почести владѣяха единъ къмъ други;
заповѣдаха на кмета и на кехаята да развеждатъ атоветѣ
коне не казваха, защото е проста приказка — всичко това
дставляваше нагледъ хора, родени да владѣятъ, управляватъ и
вѣдватъ. А като се вслушашъ въ разговора имъ, ще да си
тавишъ понятие, че турското царство е небесна империя.
ви хвалби, каква гордость и самонадѣяность отъ страна на
долнитѣ агенти на това царство, които получаваха по 70 гроша
месецъ, не редовно! „Шевкетли падишахъмсъ, викналъ сад-
минътъ и това и онова му заповѣдалъ, или толкова и тол-
деня му далъ мюхлетъ". „Свикалъ министритѣ, затворилъ
въ една стая и имъ казалъ: туй и туй искамъ. Три деня се
дали и мълчали. Най-после шеихъ islямъ проговорилъ". „Валиде
танъ се била изразила, че тя само на свои разноски може да
ържа войската три години". Ходжитѣ отъ Цариградъ искали
инъ" три деня да ги оставатъ на волята имъ, па после да ги
върлятъ въ морето. Съ една речь, като споменатъ своето
лство, или имената на който и да билъ голѣмецъ, заедно съ
занията, като: „емиръ-колу", „насаатъ", бомбаширъ", „фер-
ъ", „мазмата" и пр. и пр., страхопочитание и благоговение ги
адава.

Кефътъ на кафетата трая около единъ часъ. После дойде мастиката и мезетата, които отидоха още за по-дълго време. Почна се най-после генералното сражение съ поржчанитѣ презъ деня ястията. Щомъ казаха „бисмиляхимъ" и се наведоха надъ паницитѣ и саханитѣ, всички онѣмѣха вече, всѣкакви смѣхове и разговори престанаха, уважение къмъ софрата. Маджитѣ, които оставаха, пращаха ги намъ съ кехаята, съ забележка да ядемъ и помнимъ, че това е за последенъ пжть, и да благодаримъ на едикогоси чаушъ ефенди, който не иска да останемъ гладни, макаръ и да сме му душмани. Гощаването трая твърде малко. турцитѣ не обичатъ да се гевезятъ на софрата, което било грѣшно и недостойно. Когато тѣ се оттеглиха вече и си измиха ржцетѣ и устата, обичай въ тѣхъ, когато се излегнаха отново, оригванията имъ издаваха гласъ като кога се отварятъ шампански стъкла.

На мръкване насъ затвориха вече въ яхъра на домовладиката, и освенъ караула, който поставиха на вратата, за по-голѣма сигурность заключиха въ синджира ни още двама българи, отъ двете страни, които и като се почешехме трѣбваше да ни усѣтятъ. Заповѣдьта, която се даде на последнитѣ, бѣше такава, че ако се случи нѣщо да избѣгаме, тѣ ще бждатъ обесени съ децата си заедно. Дордето траяше кефътъ на ракията, възползувани отъ разположението на агитѣ, позволихме си да поискаме и ние по една чаша ракия. Тая молба, която трѣбваше да предаде едно отъ заптиетата, се свършваше така: „комититѣ, които благоденствуватъ тая вечерь на днитѣ на чаушъ-ефенди, молятъ го да благоволи и имъ отпусне по една ракия". Подиръ нѣколко минути при насъ дойде самъ чаушинътъ. Ние скочихме на крака, като го видѣхме, но той ни направи знакъ да не се безпокоимъ.

— Чапкънларъ, — тая дума е знакъ на благоволение вече — ще ви дамъ, но страхъ ме е, че ще ви възври кръвьта, ще си спомните за Балкана и ще ми докарате нѣкоя беля — каза той.

Ние дадохме честна дума, казахме му, че сме хора пешкинъ въ „занаята", т. е. въ пиянството, не мръдваме тъй отъ една-две чашки. Следъ това той самъ застана напреде ни съ едно стъкло и съ една малка чашичка, самъ почна да ни налива ракия съ ржката си, единъ видъ контролъ, да не сме злоупотрѣбили съ благоволението му — да се напиемъ.

— Хайде хаирлия, чаушаа, да ти подари и помогне Богъ да достигнешъ до паша! Миръ и берекетъ и тука и въ Цариградъ и въ нашата одая,*) отъ мома ребро и пр., — благославяше Сава Пеневъ съ чаша въ ржка, а чаушинътъ отговаряше: „аминъ, ишалла!"

Въ туй именно време, тъкмо да сръбне Савата, отвънъ до вратата се чуха женски плачове и клетви.

— Да пиешъ и пукнешъ, синь камъкъ да ти се изсипе на гърлото! Гробоветѣ ви да се провалятъ! — говорѣше клетвата, като вземаше поводъ отъ савовата чаша. — Охъ, цѣли четиресе деня ще стане, както сж го убили, майка, майка! Ония, които ги

---

*) На турски излѣзе добре тая благословия: „Бурдада, Стамбулдада, бизимъ одадада."

излъгаха, ваши братя бѣха, като васъ голаци и нехранимайковци. Господь да ви накаже, земята да ви не побере, кьорави и сакати да ходите!...

Удивително отъ най-напредъ, кои бѣха тѣзи жени, на които бѣхме направили толкова зло, та ни кълнѣха тъй жестоко? Излѣзе, че тѣхнитѣ синове, които били отъ нашия еснафъ, тръгнали съ четата на Хр. Караминкова и оставили своитѣ глави въ Дрѣновския манастиръ. Независимо отъ всичко това, на клетвитѣ и грубитѣ думи Савата отговори съ нецензурни думи, отъ които останаха доволни и турцитѣ. Но две думи за тоя нашъ другарь, Сава, когото много пжти повтарямъ вече. И въ най-лошитѣ минути, когато въпросътъ допираше до душата, Савата биваше веселъ, нищо не губѣше отъ своитѣ сарказми, които влияеха и на турцитѣ. По пжтя за Търново, до една чешма, бѣха се събрали нѣколко турци да ни гледатъ. Като ги наближихме, Савата си изви врата отъ синджира и попита сериозно:

— А бе, амуджаларъ, колко се даде тая година йошурътъ и кой го купи?

И ние, и заптиитѣ, и турцитѣ до чешмата, всички кихнаха да се смѣятъ.

— А бе, керата, на вжжето отивашъ, главата си подъ мишницата носишъ — какъ ти дойде на ума да питашъ за йошура? — каза единъ отъ заптиитѣ.

По сжщия пжть, двамата ни другари въ синджира, отъ троянскитѣ колиби, боси по дребнитѣ камъни, така се бѣха подбили, шото на два ката вървѣха и постояно хленчеха като малки деца: „Олеле, майчице! Отидоха ни краката, смили се, света Богородице!" и пр.

— Какво сте се разлигавили, бе пезевенклеръ? — извика Савата нависоко да го чуятъ и заптиитѣ. — „Олеле, крака, олеле ржчички!" Кой ви е кривъ? Когато ни носѣхте хлѣбъ по Балкана, не ви болѣха крачката, а като кози се мѣтахте.

— Господь стои надъ главитѣ ни, бе братко! Не те ли е страхъ, че ще пустне камъни и ще избие всинца ни? Защо ни чернишъ за права Бога, нали пръвъ пжть се срещнахме въ тоя синджиръ? — говорѣха за свое оправдание селянитѣ.

Разбира се, че на тая студена шега и турцитѣ не вървяха даже, но за пакость, струваха се, че я вематъ за сериозна и продължаваха да подпитватъ Савата по-нататъкъ.

Въ Аккийската крепость, дето Савата бѣше осжденъ на смърть, а после помилванъ до животъ, отъ единъ синджиръ, като нашия, измежду 4—5 души другари, пакъ българи, умира единъ. Държали го два деня непогребанъ и неизваденъ отъ синджира, най-после живитѣ му другари, съ нужди на живи хора, поискали своето. Началството, обаче, строго запрещава никой да не се мърда отъ мѣстото си. Въ отсжтствие на последното, Савата взема отгоре си всичката отговорность и, четирмата другари вдигнали на ржце покойника и го занесли тамъ, дето нѣмалъ работа. Научава се началството, и трима-четирима души жандарми влѣзли да питатъ въ затвора: кой е нарушилъ заповѣдьта.

— Азъ! — отговорилъ нашъ Сава.

Надве-натри, на бърза ржка, извели го вънъ на двора, навели му двама души главата, а други му отпрали тридесеть тояги, значи въ тоя случай той не печелилъ нищо. Въ 1878 г Савата заедно съ всички други осждени, се завърна въ родния си градъ Търново, здравъ и читавъ, пакъ сжщиятъ. Вечерьта още единъ казакъ дошелъ дома имъ, почналъ да псува и пр., а на Савата казалъ презрително, че той е „лавочникъ-братушка", „дрянъ" и „тряпки", кръвь се пролива за него. Сжщата минута още, Савата го грабва презъ кръста и долу изъ стълбитѣ въ яхъра. Та думата ни е, че първиятъ освободитель, съ когото той се срещналъ въ кжщата си, по тоя любезенъ начинъ се разправили. Но точка; по-нататъкъ нѣмаме време да запознаваме читателитѣ съ тоя нашъ другарь, който е и до днесъ живъ. Колибата му, или дачата му на лозето е до севлиевския пжть, дето му работятъ все негови противници отъ турско време, въ това число и Селимъ чаушъ, най заклетиятъ му врагъ, който го гонилъ и прогонилъ въ турско време. Щомъ се връща Селимъ чаушъ отъ бѣгство изъ Турция, въ Търново, най-напредъ, преди да го видятъ, представя се на Савата.

— Когато азъ бѣхъ силенъ, а ти рая, — казалъ той на Савата — гонѣхъ те, изпълнявахъ своя дългъ къмъ отечеството си, защото ти му копаеше гробъ. Днесъ ти си силенъ, а азъ рая, твоятъ народъ е господарь. Дай ми правото като човѣкъ бабаитъ и ми помогни.

— Ние сме братя! — отговорилъ Савата и приелъ подъ свое покровителство достойния си противникъ.

Но на думата си. Заптиитѣ не тръгнаха отъ село, додето не изядоха още всѣки по 2—3 пилета. Отъ вечерьта още изпратиха човѣкъ за Търново да купува ракия и кафе. За какво още тѣ не прививаха раята, какво не измисли тѣхната неограничена фантазия! Така и трѣбваше да бжде: царството бѣше тѣхно, каквото и да правѣха, предъ никого не бѣха отговорни. Единъ отъ тѣхъ искаше платно за два ржкава на ризата си; другъ потърси восъкъ да си направи мушама на ловджийската пушка. Като не се намѣри восъкъ въ селото, селянитѣ бѣха принудени да стопятъ черковни малки свѣщици, отъ които извадиха нужното количество; трети искаше ягнешка кожа да си върже кракътъ, че ималъ вѣтъръ; четвърти — дървено масло, което не зная защо му трѣбвало и пр. Но най-оригиналенъ бѣше единъ отъ тѣхъ. При толкова ястиета, които той не бѣше и сънувалъ, поискалъ отъ кехаята да му намѣри една паница оцетъ, за който може би, да е билъ петименъ едно време, когато е ялъ сутринь и вечерь тархана. Подиръ ядене вече, той надроби въ паницата хлѣбъ, която тури между краката си, отегли се настрана до една купа сѣно, седна гърбомъ отъ другитѣ и почна да лапа! Напреде му имаше единъ сомунъ резерва, отъ който дроби нѣколко пжти. Той сжщия или другъ нѣкой неговъ другарь, като му припаднало отъ многото ядене, посрѣднощь излѣзълъ по двора да се разтъпка, като си въртѣлъ главата и пъшкалъ тежко-тежко. Домовладиката на кжщата, който ни разказваше това на зараньта, и други още селяни се уплашили, като протълкували неговото

изкване съвсемъ отъ друга точка зрение. Тѣ помислили, че може би останалитѣ негови другари сж се сговорили и решили вече да изколятъ нея нощь селото, а той, който пъшкалъ, като съ по-милозливо сърдце, дожалѣло му и домжчнѣло за раята, та затуй излѣзълъ да ходи по двора. Да не се види чудно на читателитѣ: по онова време такава бѣше гаранцията на раята.

Търново

I

Късно на другия день потегли нашиятъ синджиръ по шосето за Търново. Печеше ужасно, а вода по пжтя, чакъ до чешмата, която е срещу с. Леденикъ, нѣма. По тая причина ние бѣхме каталясали за вода. Заптиитѣ, които виждаха нашето положение, който овчарь, косачъ или жетварь зърваха край пжтя, викаха го да го питатъ за вода. До търновскитѣ лозя прекарахме благополучно. Ни бой, ни псукни, ни пъкъ горчиви приказки чухме, блаженството отъ Бълванска-махала държеше още влага. Но щомъ нагазихме лозята, тѣхниятъ фанатизъмъ трѣбваше изново да пламне, който майсторски разпалваха нѣкои турци, които ни срѣщаха и дочакваха изъ лозята.

— Хайде на добъръ часъ, момчета! — казваше единъ отъ тѣхъ на заптиитѣ. — Ние отдалечъ ви гледахме, гледахме, но не можахме да разберемъ навѣрно: комититѣ ли караха васъ вързани, или вие тѣхъ? Срамота е бей! Османлии се четемъ днесъ за днесъ...

— Кжде карате тия кучета, бе бабаитларъ? — подкачаше други. — Защо и за какво сж тѣ на царя? Не затова ли да ги храни, и утре-вдругидень да ги освободятъ гяурскитѣ елчии (консули)? Отъ осмината само двама трѣбваше да останатъ дотука, а вие ги мждрите като писани яйца.

— А бе, пехливанларъ, ако стана и азъ единъ комита, и мене така ли ще ме галите и мажете, както правите съ българскитѣ комити? — питаше иронически отъ талигата единъ старъ турчинъ.

Бабаитлъкътъ и патриотизмътъ на нашитѣ заптии бѣше закаченъ на твърде чувствително мѣсто. Тѣ не знаеха какво да отговорятъ на горнитѣ въпроси. Нѣкжде преминуваха съ мълчание, а на друго мѣсто, дето трѣбваше да се каже нѣщо, отговаряха съ наведени глави, че законътъ имъ вързалъ ржцетѣ. Най-после единъ пждаринъ отъ лозята, турчинъ, разбира се, когото Сава Пеневъ билъ нѣколко пжти, даде потикъ на неопредѣленото положение. Той можалъ да познае своя противникъ, чакъ когато сме отминали, защото извика изотзаде ни и тичешкомъ ни достигна.

— Какъ е името на тоя комита, когото карате? — попита той заптиитѣ, като сочеше Савата.

— Яли му кучета главата — комита и туй то! Нима съмъ му рѣзалъ отъ ухото? — отговори единъ заптия.

— Тогава вие нищо не знаете, — продължи пъдаринътъ. — Той е оня Сава Пеневъ, башъ-комита, който миналата година избѣга отъ ржцетѣ на Селимъ чауша и отиде при московеца.

Тия обяснения бѣха доволно, по-нататъкъ се знаеше останалото отъ биографията на Савата. Начаса още Сулейманъ циганинътъ се отстжпи и ритна клетника въ гърба, колкото му сила стигаше.

— Мълчишъ, а? Мълчишъ! Не се обаждашъ кой си, хаберъ си нѣмалъ отъ нищо, мръсно куче, — викаха заптиитѣ.

— Е, комита съмъ най-после, джанъмъ! Туй съмъ то. Отъ бесилката по-нататъкъ има ли друго село? — отговори Савата цѣлъ-цѣлиничъкъ развълнуванъ.

Всичкитѣ заптии се разкайваха, че не знаяли отъ по-рано съ какви хора имали работа.

А лозята търновски и тѣхнитѣ дебели сѣнки бѣха пълни съ публика, но публика само съ бѣли ашмаци, т. е. кадъни. Де тогава наша българка да са осмѣли и седне на сѣнка въ лозята? Това би значело все едно да развива байракъ по Стара-планина. Отдалечъ още тѣзи покрити дами захванаха да не криятъ своята ненависть и злоба срещу насъ синджирлиитѣ. Тѣхното присжтствие и участието имъ въ конвоя, естествено е, че трѣбваше да повдигне повече злъчката на заптиитѣ, които, дяволъ ги взелъ, повечето бѣха млади, повече крѣхки на изкушение. Ако защитницитѣ на женската еманципация доказватъ четверожгълно, че присжтствието на прекрасния полъ на човѣшкия родъ е разбивало крепости и ржководило гении въ много смѣли предприятия, то това правило трѣбваше да бжде общо както въ благороднитѣ стремления, така и въ грубитѣ. Нима да се налагатъ по голитѣ плещи народнитѣ душмани, не бѣше дѣло отъ висока добродетель? За да се удостоятъ съ по едно нѣжно машалла, мнозина отъ нашитѣ водители се намѣтаха на синджира, други ни удряха съ дръжкитѣ на пушкитѣ си, трети ни псуваха, каквото имъ дойде до устата и пр. Нашата синджирна линия изгуби равновесие и редъ, а ханъмитѣ се кикотѣха подъ своитѣ бѣли ашмаци и обсипваха съ любезности героитѣ.

Оттукъ нататъкъ нашиятъ Сава бѣше героятъ въ лозята. И отъ двѣтѣ страни на пжтя се произнасяше неговото име съ нѣкаква си важность. Избѣгалъ преди година тъй тържествено, а сега го каратъ съ синджиръ неизвестно откжде, естествено бѣше любопитството и смайването на хората.

— Тя втася тя: само сеиръ струвайте оттукъ нататъкъ, какъвъ маскаралъкъ има да става съ мене, — говорѣше той на насъ съ нисъкъ гласъ. — Тѣзи всичкитѣ, които викатъ отстрани, все съмъ ги билъ по нѣколко пжти.

Наближихме до една фабрика за коприне, близо вече до града, мисля на нѣкого си Сарафиди, въ която се слушаха пѣсни и смѣхове на момичета, работници въ това заведение. Една само дума: „водятъ Савата вързанъ!“ бѣше въ състояние да онѣмѣе всичко, и да се възцари гробна тишина. За минута-две, прозорцитѣ на фабриката се задръстиха съ черни очи, всичкитѣ устремени върху Савата. Само той е въ състояние да даде отчетъ, като

какъ е чувствувалъ себе си въ това време, опетлянъ въ синджири и увисналъ въ парцали, като пеперуда, измежду които се виждаха месата му на много мѣста... Заптиитѣ, които разбираха неговото положение, за да го опозорятъ още повече, единъ отъ тѣхъ му залепи една плесница.

Минахме Марно-поле и наближихме да влѣземъ въ града. Водителитѣ ни имаха добрината да ни покажатъ, отдалечъ, на кое мѣсто сж бесилницитѣ, подъ които имаше наредени катранени бъчовки, на които да стжпватъ жертвитѣ. Разбира се, че тѣхниятъ грозенъ изгледъ трѣбваше да ни порази окончателно; а още повече разговорътъ на заптиитѣ.

— Колко души се набиратъ до сега обесени? — питаше едно заптие съ убийствено хладнокръвие.

— Навѣрно не мога да зная, — отговаряше друго едно — но миналата недѣля, като дохаждахъ тука, бѣха станали около 150 души.

Родителитѣ на Сава Пеневъ, както и мнозина други изъ града, знаеха за нашето пристигане. Пжтьтъ ни бѣше покрай кжщата на Сава Пеневъ, отъ прозорцитѣ на която, навѣрно, гледаха неговитѣ роднини, потънали въ сълзи. Докато бѣхме навънъ, заптиитѣ ни принуждаваха да вървимъ скоро; вжтре въ града, напротивъ, тѣ желаяха полека да вървимъ, за да може да ги види всѣки, какъ тѣ каратъ комититѣ. Чаршията бѣше отворена, всѣки си гледаше работата, както му е редътъ, каточе нищо не бѣше ставало. Велико-Търново, центърътъ на българското възстание, първиятъ бунтовнически окржгъ, жителитѣ на който щѣха да образуватъ огнения конь, състоящъ отъ 2000 души, както ни пишеха когато бѣхме въ Панагюрище — преспокойно стояха отпредъ дюгенитѣ си по чехли и, намѣсто пушки и сабли въ ржцетѣ имъ, храбро размѣрваха американъ съ желѣзнитѣ аршини. О, де бѣше сега Бенковски, да види съ очитѣ си!

Страхъ и трепетъ облада ония, които сж били известни на Савата, като съучастници въ комитета. Отъ най-напредъ, като не знаяха още кого каратъ, тѣ си подаваха само главитѣ отъ дюгенскитѣ врата; но щомъ съзираха Савата, отведнъжъ взимаха отбранително положение подъ масата или пъкъ захващаха да четатъ читоветѣ по дюгенскитѣ рахтове. Тѣ се бояха, да не би, като ги съгледа, Сава Пеневъ да не се обади нѣщо, което него време достатъчно бѣше да компрометира и най-невиния човѣкъ.

Известието, че отъ Ботйовата чета докарали комити, бѣше събрало всичкитѣ ефендета отпредъ конака. Самъ Селимъ чаушъ посрещна Сава Пеневъ, съ ироническо „добре дошелъ;“ а после го извади отъ синджира и го отведе отъ насъ, неизвестно на кжде, като му казваше, че „наособно желаелъ да се поразговори съ него“. Двамата троянчени пуснаха въ общитѣ кауши, а насъ четирма ни затвориха въ една подземница, отдолу подъ затвора, на която имаше само две малки отверстия, колкото да се пъхне краятъ на една пушка.

Цѣли три дни и три нощи стояхме ние въ тая пупка, безъ да ни попитатъ за нѣщо. Само два пжти ни извеждаха навънъ — сутринь и вечерь — когато се прибиратъ другитѣ затворници.

Бълхи и други немирни животинки дотолкова много имаше въ това помѣщение, щото ние единъ часъ не можехме да заспимъ спокойно. На стената бѣха написани имената на тримата герои, съ които се видѣхме въ севлиевския затворъ, т. е., Кирковъ, Пешевъ и Карагьозовъ. За другаря си Сава Пеневъ нищо не знаехме и мислѣхме, че той е отдавна вече обесенъ. Предъ видъ, че и на нашия животъ може да се четатъ вече часоветѣ, ние викнахме да пѣемъ въ единъ гласъ нашитѣ любими пѣсни, които не бѣха, разбира се, отъ сърдце. Ние пѣехме на себе си, за свое утешение, защото въ дупката, дето бѣхме, нищо нѣмаше наоколо, което да ни занимае. Но имало хора, отъ насъ по-отчаяни, по-много уплашени, макаръ и не като насъ виновати, които слушали нашитѣ пѣсни съ напрегнато внимание. Тѣ бѣха бунтовницитѣ отъ Ново-село, Батушово, Габрово и Трѣвна, които се помѣщаваха въ горния етажъ, надъ дупката. Своето възхищение и братски съчувствия тѣ заявиха най-напредъ чрезъ спущането нѣколко цванчете отгоре презъ една дупка. Ние не обърнахме никакво внимание, като мислѣхме, че това може да бжде нѣкаква турска измама. Но като престанахме да пѣемъ, чу се гласъ отгоре презъ една непозната за насъ дупка, който казваше:

— Пѣйте братя, пѣйте! Ние ви слушаме съ възхищение, и вѣрвайте, че откакто сте дошли, нашитѣ сърдца се поразпуснаха малко нѣщо и пр.

И тукъ, както и въ Севлиево, бунтовницитѣ гледаха на насъ съ уважение, по причина на момчетата, които бѣха отъ Ботйовата чета, която имаше предпочитане отъ всички други. Надвечерь сжщиятъ гласъ отгоре ни попита за имената, за да ни спомене и свещеникътъ-бунтовникъ въ молитвитѣ си, които четѣше всѣка вечерь.

На четвъртия день, по пладне, ненадѣйно чухме гласа на Сава Пеневъ, който викаше всинца ни по име отъ сжщата онзя дупка, презъ която ни спущаха паритѣ. Той ни спусна писано билетче, въ което се казваше, че въ разстояние на тритѣ изтекли деня той преминалъ много добре. Селимъ чаушъ се отнесълъ по-човѣшки отколкото трѣбвало, и сега е докаранъ въ общия каушъ, при другитѣ бунтовници.

Сжщия тоя день извадиха и насъ въ поменатия каушъ. Той се състоеше отъ две отдѣления едно срещу друго. Въ сравнение съ ловченския Парцалъ, търновскиятъ затворъ, може да се каже, бѣше доволно удобенъ. Въ тѣзи кауши всичкитѣ затворници, съ изключение на 2—3 хайдути, бѣха българи бунтовници, на брой около стотина души, между които имаше и много свещеници, въ числото на които бѣше и игуменътъ отъ Троянския манастиръ и злощастниятъ попъ Ради отъ Ново-село.

Ние, което време пристигнахме въ Търново, по-важнитѣ събития въ тоя градъ, като обесването на Дюзтабанова, попъ Иванча, Даскалъ Киро, Панова, бѣха дѣло свършено вече. Не бѣше заминалъ още отъ Търново извънредниятъ комисарь, Али Шефикъ бей, който нарочно да сжди бунтовницитѣ бѣше дошелъ отъ Цариградъ, заедно съ двамата си синове. Значи имаше още *хора* за бесене. Бѣха освободени и габровскитѣ учители; оста-

ваше само Сарановъ. Както затворътъ, така сжщо и положението на търновскитѣ бунтовници, не бѣше дотолкова лошаво. Тукъ азъ не видѣхъ никого да ударятъ.

Щомъ ние излѣзохме въ горнитѣ кауши, дето Сава Пеневъ, обръснатъ, съ колосана риза и нови дрехи, бѣше се вече разположилъ, по-главнитѣ отъ бунтовницитѣ ни наобиколиха, като се надпреварваха въ сжщото време кой по-напредъ да ни послужи съ кафе, тютюнъ, ястие и пр. Тукъ бѣше и известниятъ Стойко Качаумата, изъ трѣвненско, затворенъ за грабежъ, съ още нѣколко души другари, който не може да ни се нарадва, като казваше, че сега за пръвъ пжть вижда юнаци хора, въ истинския смисълъ на думата. Въобще бунтовницитѣ отъ търновския затворъ бѣха възхитени отъ нашето свободно отнасяне и сжжденията ни по нѣкои работи, за които тѣ отъ по-напредъ не смѣели да се обадятъ.

Първи кандидатъ за бесилката въ това време, между българитѣ, бѣше Сава Пеневъ; а измежду турцитѣ нѣкойси Юмеръ, който се обвиняваше въ това, че съ собствената си ржка заклалъ жена си и дветѣ си дечица, по бабаитски. Той не закъснѣ да дойде да се видятъ съ Савата, съ когото се разговориха надълго и широко, въ какво да употрѣбятъ останалитѣ дни на живота си.

— Азъ мисля, че ние двамата съ тебе, като башъ бабаити, трѣбва да обявимъ себе си за главатари надъ затворницитѣ, азъ на българитѣ, а ти на турцитѣ — каза най-после Савата.

— Това мислѣхъ да ти кажа и азъ — отговори бабаитинътъ самодоволно, като погледна на прангитѣ си, които висѣха и на двата му крака.

Следъ тоя важенъ разговоръ Сава Пеневъ зае вече първото мѣсто въ затвора. Той се разпореждаше да държатъ чисто въ затвора, да носятъ прѣсна вода, да биятъ дървеницитѣ, караше поповетѣ да четатъ заранъ и вечерь молитви, учеше ония, които се намиратъ подъ следствие, какво да говорятъ и пр. Разбира се, че всичко това той го правѣше само за разпиляване на грижи и тжги.

На втория день още счупи единъ ибрикъ отъ главата на единъ селянинъ отъ габровскитѣ колиби, на име Богданъ, който издаваше едно учителче, че било съ четата на Дюстабанова — нѣкойси Никола, родомъ отъ Шипка,

Всичкитѣ ми другари отъ Ботйовата чета се викаха на изпитъ при пашата; а мене никакъ не ме потърсиха. Това ми даваше надежда да предполагамъ, че моята работа малко-помалко ще вземе добъръ край.

Казахъ по-горе, че тукъ се намираше затворенъ и свещеникъ Ради, младо и пъргаво момче, родомъ отъ Ново-село, който се обвиняваше, че взелъ лично участие съ оржжие въ възстанието. Той заедно съ сина на нѣкогоси Филю Войвода, отъ с. Кравеникъ, често ходѣха на изпитъ. Единъ день тѣхъ ги задържаха повече отколкото трѣбваше въ конака, дето бѣха ги повикали за изпитъ. Всѣки се безпокоеше за тѣхъ, защото работата имъ не бѣше твърде чиста. По едно време, обаче, се отвориха вратата на кауша, и синътъ на Филипъ Войвода слѣзе, съ сълзи

на очитѣ, заедно съ още единъ непознатъ селянинъ, който сжщо така плачеше, и когото всѣки помисли, че сега е докаранъ. Можете да си въобразите, доколко голѣмо бѣше очудването въ затвора между бунтовницитѣ, когато въ лицето на непоз тия селянинъ всѣки можа да узнае младото попче свещеникъ Ради отъ Ново-село! Съ потокъ сълзи на очитѣ той и другарьтъ му, синътъ на Филю Войвода (мисля, че името му бѣше Христо), разказаха, че ги осждили на смърть чрезъ обесване!

Всинца замръзнахме на мѣстата си; останалитѣ свещеници започнаха да се кръстятъ и да четатъ молитви.

Когато се прочела резолюцията, чрезъ която се осждали на смърть двамата, попъ Ради самъ разказа следното:

Намѣстникътъ на търновския митрополитъ, архимандритъ Стефанъ, ме отведе въ една пуста стая въ конака, и, следъ като ми обяви, че човѣкъ, който е дигалъ пушка срещу царя си, не заслужава да умре съ свещеническата си одежда, извади едни ножички, съ които ми остригa брадата и коситѣ; а после ме накара да си хвърля свещеническитѣ дрехи и ми даде да облѣка тия парцали...

И какъ безобразно бѣше остриганъ злочестиятъ! Отъ едната страна брадата му стоеше почти цѣлата, а отъ другата страна бѣше станала равна съ кожата. По тоя начинъ бѣше изрѣзана и косата му. На главата му, намѣсто калимавката, бѣха турили единъ охлузенъ калпакъ, отъ върха на който му се подаваха космитѣ. Позоръ!

По само себе си се разбира, че отецъ арх. Стефанъ е билъ принуденъ противъ волята си, може би, да изпълни тая заповѣдь на турското правителство. Тъй или инъкъ, но цѣлиятъ затворъ осжди неговата постжпка; особено свещеницитѣ, страшно се бѣха наежили противъ тая постжпка на архимандрита, като мъмрѣха още, че попъ Ради не е знаялъ да обяви себе си отъ друго православно ведомство.

Случвало ли ти се е, читателю, да стоишъ лице срещу лице съ осжденъ човѣкъ на смърть, който да знае, че следъ нѣколко минути ще умре, а ти да го утешавашъ, че нѣма нищо, и че добъръ е Господь? Отъ това по-мжчно положение нѣма! Следъ нѣколко минути осжденитѣ престанаха да плачатъ. Когато подадоха на свещеникъ Ради малко огледалце да се види, той бедниятъ не можа да се стърпи да не се засмѣе, като видѣ себе си на каква карикатура е заприличалъ.

Сжщия день тѣхъ ги извадиха навънъ да ги бесятъ заедно съ Никола, отъ Ново село. Сарановъ и още единъ габровчанинъ, осждиха ги на заточение. Първиятъ отъ тѣхъ плачеше, че ще загине младъ и зеленъ, а вториятъ, щомъ прочели присждата, нагълталъ голѣма доза афионъ, съ цель да се отрови, но биде спасенъ отъ доктора. Работитѣ на бунтовницитѣ въобще се разглеждаха съ голѣма бързина; день се не минаваше да не освобождаватъ по нѣколко души отъ селянитѣ. Оставаше да се реши само нашата участь. Заптиитѣ и нѣкои отъ затворницитѣ често ни шепнѣха, че „влашкитѣ комити“ (отъ Ботйовата чета) ще бждатъ обесени; а решенията на турскитѣ сждилища, навсѣкжде,

най-напредъ се узнаватъ отъ заптиитѣ и въ затвора; значи, тѣхнитѣ думи имаха донѣкжде правдоподобие.

Единъ петъченъ день — бесенията ставаха въ петъкъ, после джамията — прѣдъ пладне, сестритѣ на Сава Пеневъ дойдоха съ плачъ на затвора да се простятъ съ брата си, за „всѣки случай". Едно малко движение се забелязваше навънъ, отъ което невъзможно бѣше още нищо положително да се опредѣли. Следъ пладне, обаче, заптиитѣ се развикаха съ свойствения тѣмъ тревоженъ „тонъ" всѣки да върви на мѣстото си, касатуритѣ имъ дрънкаха по стълбитѣ, вратата на всичкитѣ кауши загърмѣха, и извиването на ключоветѣ въ дебелитѣ желѣзни брави се отражаваше за последенъ пжть изъ тѣснитѣ коридори. Всичко предшествуваше грозна бесилка...

Савата и другитѣ ни другари, макаръ и да се мжчеха да удържатъ присжтствие на духа, вънкашностьта на устнитѣ имъ и говоренето имъ, каточе устата имъ бѣха посипани съ брашно, показваха, че пулсътъ имъ е въ ненормално състояние. Даже и азъ, при всичко че бѣхъ осигуренъ донѣкжде, чувствувахъ нѣкакви си тръпки, които ми запалиха езика. Всичкитѣ бунтовници бѣха се събрали около ни, да ни погледатъ за последенъ пжть, като се мжчеха, съ нѣкои изтъркани фрази, да ни утешаватъ. Тукъ бѣше и Стойко Качеуната, който, като старъ затворникъ и некомига, трѣбваше да знае повече правителственитѣ разпорежданиия.

— Сава, ти не си дете, братко, да не виждашъ какво се върши около ти!... — каза Качеуната, безъ никакво посвѣняване, каточе искаше една цигара тютюнъ. — Днесъ тебе ще те обесятъ... Това го зная отъ вѣрно мѣсто.. Всинца ще умреме. Заптиитѣ сж се разпоредили даже, кой какво ще вземе отъ умрелитѣ. Заради това, докато си още живъ, дай ги кундуритѣ на мене да те споменавамъ... Инъкъ, ще паднатъ въ кучешки ржце...

Всички присжтствуващи опулиха очи върху Качеуната, който далечъ бѣше да се сѣти, че неговитѣ думи падаха като соль върху рана. Савата, макаръ и въ предсмъртнитѣ си часове, даде удовлетворителенъ отговоръ на грубия проситель, който отговоръ не може да ви се предаде, драги читатели, дума по дума, защото е казанъ по хапушки.

Единъ часъ се измина, и каушитѣ стояха още затворени. Най-напредъ моето сърдце се преобърна, като си чухъ името да се произнася отвънъ на високъ гласъ. Какъ съмъ отишелъ до вратата, отдето викаше заптието, и кога съмъ се върналъ на мѣстото си, това азъ не помня... Не можахъ да разбера и какво ми казе заптието. Отпосле ми разправиха другитѣ бунтовници, че то казало да се „приготовлявамъ за пжть". Съ сълзи на очитѣ се простихъ съ другаритѣ си. Игуменътъ на Троянския манастиръ, Хаджи Арсений, истински Христовъ служитель, даде ми своитѣ кавцуни, като ме благославяше да ме запази Спасительтъ, дето и да ме каратъ. Другаритѣ ми дойдоха до вратата да гледатъ какво ще стане съ мене, а най-вече да видятъ по кой начинъ ще ми заключатъ ржцетѣ въ белекчетата, отъ което може да се познае,

ще има ли бесилка, т. е., ако белекчетата сж турени отпредъ, това значи пжтуване; а ако сж отзадъ — бесилка. Около половина часъ стоехъ въ пустия коридоръ на затвора, дето нѣмаше жива душа, освенъ кафеджията, старъ турчинъ. Така сжщо и отъ другитѣ кауши турцитѣ се бѣха натрупали да гледатъ по прозорцитѣ, защото и тѣ знаеха, че имаше да стане нѣщо тоя день. Изведоха ме навънъ, предъ заптийската одая, до чешмата, дето ми удариха белекчетата; но не отзадъ, а отпредъ, което другаритѣ ми не можаха да видятъ, за да се успокоятъ. Тукъ бѣше и севлиевскиятъ юзбашия, който постоянно ни ругаеше, защото новоселскитѣ бунтовници, въ време на възстанието, бѣха му взели сабята, за което и се отчисли. Той можа да познае каква мисъль се въртѣше въ главата ми, за което ме увѣряваше да не съмъ се боялъ.

— Азъ ти казвамъ мюсюлмански (самата правда), че ти ще отидешъ на мемлекета си — продължи той доволно учтиво.

Следъ това азъ вървѣхъ вече предъ едно заптие и двама души башибозуци, къмъ турския мостъ въ г. Търново. Нито азъ знаехъ що стана съ другаритѣ ми тоя день, нито пъкъ тѣ знаехв какво стана съ мене*).

Следъ три часа ние бѣхме въ манастира Св. Никола, който е на пжтя между Търново и Елена. Тукъ водачитѣ ми ядоха хлѣбъ, при всичко, че не бѣха гладни; невъзможно бѣше да не пообезпокоятъ манастирскитѣ служители въ това мжтно за тѣхъ време. Тѣ, водачитѣ ми, се случиха добри хора, макаръ и двамата да бѣха башибозуци; още като излѣзохме отъ Търново, азъ можахъ да се споразумѣя съ тѣхъ. Следъ яденето въ манастира, игуменътъ стжпи съ мене въ разговоръ Той ме разпита за едно за друго, а най-после пожела да ми научи името, за да се споменв въ светата литургия. Той показваше да е добъръ човѣкъ. Въ неговo отсжтствие, обаче, по побуждение на водачитѣ си, азъ бѣхъ принуденъ да му заплатя съ непризнателность. Работата се състоеше въ това: за да се подиграятъ съ скромния старецъ, тѣ ме накараха да му кажа предъ тѣхъ, че и той билъ комита и много пжти ми давалъ прибѣжище въ манастиря. Нѣмаше какво да се прави; за да се отърва отъ бой, азъ трѣбваше да имъ вървя по волята. Дѣдо игуменъ най-напредъ не искаше да обърне внимание на моитѣ думи; но отпосле, като видѣ, че не се смѣя, и турцитѣ захванаха да го подплашватъ, уплаши се, започна да се оправдава, че той презъ цѣлия си животъ не е помислилъ за подобни работи. Турцитѣ се кикотѣха и тържествуваха надъ беззащитния. На излизане, обаче, азъ намѣрихъ случай да разясня накжсо на стареца, въ що се състоешера ботата.

---

*) После Н. Обретеновъ ми разказа, че тоя день били осждени на смърть не само момчетата отъ Ботйовата чета, но и други мнозина още бунтовници, всички на брой единадесеть души. Решението, като всѣко турско решение, било отмѣнено, вследствие една телеграма отъ Русчукъ, и четиримата другари били отведени въ последния тоя градъ, дето ги присждили на вѣчно заточение въ Аккия. Малко подиръ моето заминаване, тичешком влѣзло едно заптие въ затвора, което съобщило на Савата горното радостно известие, като викало отдалечъ „дай бакшишъ". Савата му спусналъ въ ржката три бѣли меджидиета, които него време струваха повече отъ три поле

Елена

Късно вечерьта, часътъ около два по турски, стигнахме въ Елена. Нѣма да се разпространявамъ надълго да описвамъ трудностите на пжтуването, само съ едни калцуни на краката, защото това ми е дотегнало вече, дотегнало е навѣрно и на читателитѣ, тъй като на много мѣста сме говорили досега по сжщия предметъ.

Ако въ последно време турското правителство имаше пълнейше довѣрие на нѣкои градове или села въ Балканския полуостровъ, то безъ съмнение тия градове сж Елена и Котелъ, въ които никакви народни движения не сж ставали. Като изключимъ Раковски, който не може да се каже, че е котленецъ, така сжщо рѣдки примѣри има да е излѣзълъ и нѣкой бунтовникъ отъ поменатитѣ два градовци. Разбира се, че всичко това може да си има своитѣ причини.

Споредъ насъ, първата и най-главна причина е, че отъ тия мѣста сж излѣзли нѣколко авторитетни личности, които отпосле сж занимавали чиновнически постове при турското правителство и завинаги сж били противъ всѣко движение, което е имало за цель разтурянето на турската държава. Като такива, тѣ сж имали силно влияние на своитѣ съотечественици. По-развититѣ отъ тѣзи последнитѣ сж се стремили да завзематъ турски служби; а останалитѣ не сж имали нищо опредѣлено и вървѣли безсъзнателно подиръ силнитѣ на деня. Рускитѣ солдати най-много бѣха наежени противъ жителитѣ на тия два градовци, тъй щото когато турцитѣ съсипаха Елена, дето отъ по-напредъ сланината се продаваше по 15 гроша оката на руския солдатинъ, никому не стана жално отъ тия последнитѣ. „При турцитѣ ние бѣхме много подобре", казваха еленчени въ време на войната. Сжщото ставаше и въ Котелъ. Когато жителитѣ отъ другитѣ градове въ България и Тракия посрещнаха за пръвъ пжть своитѣ освободители и имъ принасяха въ даръ мило и драго, — котленци предпочитаха да нападнатъ турскитѣ хамбари съ храна и оризъ, отколкото да посрѣщатъ, които продукти отпосле продаваха съ двойна и тройна цена на избавителитѣ си.

Втора причина за предаността на горепомѣнатитѣ два града къмъ полумесеца може да бжде, споредъ насъ, и това, че чрезъ съсрѣдоточаването капиталитѣ въ ржцетѣ на известни богаташи, сждбинитѣ на много хора сж зависѣли отъ тия последнитѣ. А човѣкъ фаизчия, който притежава нѣколко кышли въ Добруджа и е могълъ да завладѣе цѣли села икономически, благодарение само на робството — естествено е, че той ще употрѣби всичкитѣ сили за непокжтноването на това робство.*) Достатъчно е било

---

*) Ето какъ се е изразилъ нашиятъ патриотъ-писатель въ своя Горски Пжтникъ (стр. 83 и 84) за състоянието на еленската рая:

„Нѣмамы тамо турци жители
Бжлгари наши управляватъ,
Горши сж' тѣ от' тѣхъ мжчители,
Тій народъ тяшк' угнѣтявжтъ!

да заподозре той нѣкого отъ своитѣ полуубити раи или заимодавци въ волнодумство и негодувание, противъ робството, и той последниятъ е пропадалъ.

Богатитѣ хора по цѣлия свѣтъ сѫ врагове на свободата, при всичко, че мнозина се стараятъ да докажатъ, че тѣ сѫ благодетели на човѣчеството и безъ тѣхъ не може. Ние, българитѣ, поне не можемъ да покажемъ на такова лице, съ нѣкои изключения, което да е принесло добро на народния ни жертвеникъ.

Така сѫщо нѣма примѣръ въ последнитѣ наши движения да е посетилъ нѣкой отъ апостолитѣ Елена или Котелъ. Четата, която въ 1876 год. излѣзе отъ Сливенъ, подъ предводителството на Стоилъ войвода, ако не бѣше я заварилъ снѣгътъ на 8 май въ с. Жеравна, отъ който трѣбваше да си измѣни направлението къмъ с. Нейково, — решението ѝ бѣше да изгори Котелъ. Наистина, капитанъ Георги Мамарчевъ, който е искалъ да приготви възстание въ Търново, тоже е билъ котленецъ; и въ Капиновския манастиръ обесиха нѣколко еленски първенци, предадени отъ хаджи Юрданча, които сѫ искали да вдигнатъ възстание; но това сѫ редъ частности, които не могатъ да се вepisodeматъ за общо правило.

И така, Елена, като чуждъ градъ на общото българско движение, въ това време докарването на вързанъ комита никому не правѣше впечатление. Даже и конашкитѣ заптии не ме наричаха съ общоупотрѣбителното име — комита, но просто хапузъ (затворникъ). Мене ме запрѣха въ мѣстния затворъ, презъ нощьта, въ който нѣмаше никое друго лице затворено, каточе тая мѣстность бѣше отъ небесната империя, дето всичко върви по медъ и масло.

Вързаха ме за врата съ единъ ръждясалъ синджиръ о прозореца, неупотрѣбяванъ Богъ знае отъ кога, и ме оставиха въ тъмнината на голитѣ дъски. Точно описание на еленския затворъ не мога направи сега, по причина, че не ми остана време да го разгледамъ. Помня само, че аъ него имаше дотолкова бълхи, дървеници и мишки, че цѣлата нощь нѣмаше заспиване. Мишкитѣ

Имя яничерско тѣ носіжтъ
   Окрестни села сж раздѣлиле,
С'гордость чорбаджій се зовжтъ
   Народъ заъобленъ сж освоили!

Тамо мы двойно робувамы
   Турчину же невѣрну и тѣмъ,
Даванье тѣжко бѣдни плащами
   Подданни тѣхни сме щемъ нещѣмь!

Тій прибиржтъ нашы данноци
   Никой да попита не смѣе,
Страшни злобливи сж изѣдници
   Всяки по воля надъ насъ владѣе!

Плащамы лихва и върху лихва
   Наша са главна длъжность н'изплаще
Всяки задлжженъ горко издъхва,
   Синъ и унукж старъ джлгъ посрѣща!

еминаваха отгоре ми като айгъри, и заптиитѣ бѣха принудени
колко пѫти презъ нощьта да се залавятъ за пушкитѣ си, по
ичина че дрънкахъ синджира да се браня; а тѣ мислѣха, че
опитвамъ да бѣгамъ.

Рано сутриньта потеглихме да вървимъ, като хванахме пѫтя
Беброво. Нѣмаше вече никакво съмнение, че мене ме каратъ
Сливенъ, а оттамъ въ Пловдивъ, дето, споредъ изпитътъ ми,
тамъ съмъ билъ въ най-голѣмата сила на възстанието — въз-
жно бѣше да се откриятъ комитаджийскитѣ ми работи. Презъ
ѣко българско село, отдето минавахме, заптиитѣ трѣбваше да
авятъ ужъ кафалтия (закуска), която се състоеше отъ нѣ-
лко пристъргани пити и около една ока сирене, въ случай, че
маше време за друга гозба. Въ с. Маринъ, чисто българско
лце, на пѫтя между Беброво и Елена, не бѣхме се още спрѣли,
гато стана разпореждане, да се приготви една топла турта и
лко сирене съ две-три глави лукъ, за кафалтия следъ кафето.
рѣхме се на мегдана срѣдъ селото, подъ сѣнката на едно
ъвце, дето не закъснѣ да дойде селскиятъ чорбаджия, дѣдо
пъ и нѣколко по-любопитни младежи. Моитѣ водачи никакъ не
рьщаха внимание съ кого и за какво говоря, което, може би,
не намираха за вредно, или пъкъ не имъ бѣше порѫчано отъ
длежното мѣсто. Тѣ водѣха разговоръ съ чорбаджиитѣ около
фалтията, на една страна; а азъ на друга съ младежитѣ, които,
зползувани отъ нечиститѣ ми дрипели, свободно ме запитваха
едно за друго. Нѣколко мои отговори, обаче, ги направиха да
гледнатъ на мене по-сериозно и по-съчувствено, като ми
общиха и нѣкои новини отъ вънкашния свѣтъ, които азъ
знаехъ, както и нѣкои подробности за участьта на сливен-
ата чета.

Дѣдо попъ не можеше да премине съ мълчание относи-
лно мене. Той трѣбваше да каже поне две думи въ при-
тствието на турцитѣ, защото и мълчанието понѣкога се взема
вина.

— А бе, синко, ами вие дотолкова ли глупави бѣхте да се
дигнете противъ милостивия ни царь-баща? — каза той офи-
ално, които думи отдавна можеше да дъвчи изъ устата си, за-
що ги каза съвсемъ набързо.

— Заблудени хора сте вие! Който ви е увелъ въ тоя пѫть,
ви тегли грѣха.

— Това не е ваша работа — отговорихъ азъ на дѣда попа.

Тръгнахме и следъ два часа бѣхме вече въ цвѣтущето него
еме българско селце Беброво, дето се спрѣхме на конакъ. И
къ заптиитѣ проводиха да имъ приготовляватъ ядене, при
ичко, че голѣмитѣ имъ тъгорчуци бѣха пълни съ хлѣбъ и си-
не, още отъ с. Маринъ. Следъ единъ часъ почивка въ Беброво
теглихме презъ тузлука за българското село Стара-рѣка. Отъ
брово тръгнаха съ насъ още двама души башибозуци. Отъ
ва последното село до Стара рѣка нѣма друго българско село;
тая причина, водачитѣ ми бързаха за стигане вечерьта, защото
турско село не имъ се оставаше да огъватъ сухия кукуру-
въ хлѣбъ. По пѫтя, близо до едно турско село, много кадъни

жънѣха по нивята. Селото Стара-рѣка е въ самитѣ поли на Балкана, откъмъ северна страна на сливенския проходъ Демиръ-капия. И тука сжщитѣ приготовления за ядене, отъ страна на турцитѣ, както въ с. Балванъ. Кехаята на селото, куцъ и безъ ржка, който бѣше даскалъ въ сжщото време, до вечерьта два пжти се сподоби да яде бой, по причина че не можеше да изпълнява скоро заповѣдитѣ на агитѣ.

Азъ стояхъ още вързанъ отпредъ сундормата на кжщата, въ която бѣхме кондисали. Ступанинътъ на кжщата, младъ, черноокъ българинъ, на тридесеть годишна възрасть, по причина, че нѣмаше още женитѣ отъ нива, самъ разпореждаше да кладе огъня, защото турцитѣ и въ най голѣмата жега не стоятъ безъ огънь. Имахъ тютюнъ, туренъ въ кисия, подпъхната на пояса ми, но не можехъ самъ да си направя цигара, по причина, както казахъ, че ржцетѣ ми бѣха вързани, за което предложихъ на ступанина, съ молба, той да ми направи една цигара.

— Да ти направя цигара ли? Не те е срамъ! Като на васъ чапкъни, които разбъркаха свѣта, зехиръ не давамъ биля — отговори сърдито той, като викаше още нависоко да го чуятъ и турцитѣ, съ което искаше да се препоржча.

Но турцитѣ не сж твърде горещи любители на подлото лицемѣрение; отъ това правило се изключава тѣхното правителство и изнѣженитѣ ефендета.

— Ще ти изсъхнатъ ржцетѣ ли бе и... — каза единъ отъ башибозуцитѣ на ступанина. — Той се чете нашъ душманинъ, излѣзълъ е да коли турци, но ние два деня стана отъ нашия тютюнъ му правимъ цигари. Тукъ предъ насъ го псувашъ, но да го намѣришъ въ балкана въ устата ще го цѣлунешъ.

Ступанинътъ ми изпълни просбата, безъ да се обади нѣщо.

Вечерьта ме туриха въ отдѣлна стая, като ми отвързаха и ржцетѣ, докато ямъ хлѣбъ; а после донесоха едни конски букаи и доведоха единъ българинъ, съ когото ни заключиха въ тѣхъ, само по единъ кракъ и по едната ржка въ белекчетата. Българинътъ само сумтѣше, докато ни връзваха, което бѣше знакъ, че той негодува; но нищо не смѣеше да се обади, защото знаеше какво ще го последва, и само клюмаше съ главата си на заповѣдитѣ отъ страна на турцитѣ, които му поржчваха да не заспива тежко.

— Ако го отървешъ, да избѣга, тебе ще покачимъ на бесилката въ Сливенъ — казваха тѣ.

Турцитѣ ни оставиха сами. Малко следъ тѣхното заминаване моятъ другарь българинъ започна да псува, каквото му дойдѣше до устата, задето го свързали при мене. Той дотолкова ме имаше за доленъ и отритнатъ отъ свѣта човѣкъ, щото една думица не приемаше да отправи къмъ мене, а самъ на себе си говорѣше:

— Бе хей луда глава, защо не отиде въ Кипилово (близкно българско село), като ти се молѣха хората? Ама нѣмало ниви, нѣмалъ си кжщи, гладенъ ли щѣше да умрешъ? Малка ли е гората да сѣчешъ дърва, да бѣлишъ киселичови кори (за боя)? Ха, хакъ ти е сега! Остави кжща и деца и се търкаляй заедно съ въшкавитѣ цигани — хаирсъзи!...

— Мълчи, байно, защото мене ми се спи — казахъ азъ.

— Да опустѣе и селото му, и главата му, и наредбитѣ му! На тоя свѣтъ нѣма управа, бей, нѣма! Сиромахъ ли си, тежко ти и горко! Всѣки иска да те направи мостъ, всѣки те тъпче въ тинята.

— Казахъ ти, приятелю, не съмъ разположенъ да слушамъ твоитѣ молитви.

Приятельтъ ми продължаваше безъ никакво стѣснение.

— Пъкъ много сгань били тѣзи кучета, Господь да ги убие! Въ касабата (въ Сливенъ) бесятъ, въ Търново бесятъ, по други мѣста бесятъ — нѣма свършване. — Най-после нашитѣ отношения съ приятеля дойдоха дотамъ, щото той ме напсува, азъ го плеснахъ презъ устата, той скочи да ме бие, азъ го хванахъ за коситѣ, и букаитѣ дрънкаха, каточе бѣгаше съ тѣхъ нѣкой конь. Начаса заптиитѣ наобиколиха стаята, и нѣколко щика се подадоха изъ прозореца. Когато запалиха свѣщьта, ние бѣхме на купъ единъ възъ други. Разбира се, че азъ можахъ да се оправдая по-добре и да изложа по-ясно причинитѣ за скарването ни; заради това само приятельтъ се удостои да получи четири-петь тояги: а азъ останахъ ненаказанъ.

На другия день ние чакахме до самитѣ поли на Балкана, подъ високитѣ букови дървета, дето наблизо тече рѣката, която минава презъ Стара-рѣка. Чакахме нѣколко часа. Това не бѣше почивка, защото половинъ часъ още пжть не бѣхме изминали отъ селото. Заптиитѣ си говорѣха полека, а азъ се наслаждавахъ на прекраснитѣ букове, които въ разстояние на единъ месецъ не бѣхъ виждалъ, и които ми напомняха гладъ, мжки, бѣгане и смъртьта на моитѣ другари... Него день имаше пазаръ въ Сливенъ, на който ходѣха хора чакъ отъ Тузлука. Скоро захванаха тѣ да пристигатъ, всичкитѣ, разбира се, турци, които водачитѣ ми спираха при себе си, и като се набраха около десетина души, тогава вкупомъ тръгнаха да вървятъ. Сега си обяснихъ азъ чакането на заптиитѣ: тѣхъ ги било страхъ да нагазятъ въ Балкана, може би да ни нападнатъ комититѣ, да ме освободятъ, които въ това време бѣха поразани навсѣкжде.

Пжтьтъ презъ Балкана само името му бѣше пжть, а въ сжщность то бѣ тѣсна хайдушка пжтечка, изкопана на трапища отъ конетѣ, които бѣха пълни съ вода. Всѣки може да си представи доколко лесно е да пжтува изъ нея човѣкъ съ вързани ржце. Всинца вървѣхме единъ по единъ. Башибозукътъ, който вървѣше подире ми, започна по едно време да вика съ гласъ: „Излѣзва ха, излѣзва!" Азъ се обърнахъ назадъ и видѣхъ, че ножътъ му бѣше излѣзълъ почти всичкиятъ отъ канията, което той, разбира се, нарочно правѣше. — „Не съмъ азъ кривъ", отговори той, когато се обърнахъ да го погледна. — „Подушва, че комита върви напреде му, когото иска да заколи (ножътъ)." Това се повтаря нѣколко пжти, и азъ на всѣка стжпка трѣбваше да се обръщамъ назадъ, при всичко, че това ставаше ужъ на шега; но можеше да се вземе и наистина, защото, ако ме заколѣха въ това пущине, доволно бѣше да засвидетелствуватъ нѣколко души, че съмъ искалъ да бѣгамъ. Най-много ме стрѣскаха тѣзи думи.

които други единъ старецъ отъ башибозуцитѣ, който така сѫщо вървѣше отзадъ, захващаше да вика: „Османе, моля ти се, харижи го на мене! Не го погубвай! Той е невиненъ". Азъ се обръщахъ не твърде хладнокръвно, и виждахъ, че ножътъ на Османа висѣше надъ главата ми като змия. Разбира се, че всичко това тѣ захванаха да правятъ, когато изминахме лошитѣ мѣста и наближихме върха на планината. Отъ по-напредъ гласътъ имъ не се чуваше твърде.

Минахме покрай онова мѣсто, дето башибозушката потеря на 10 и или 11 и май 1876 г. изби останалитѣ момчета отъ сливенската чета. Тѣхнитѣ кокали и много части отъ дрехитѣ имъ се търкаляха още покрай пѫтя, отъ долна страна. Отгоре надъ пѫтя има една баирчина, като шансъ, задъ която се били заложили башибозуцитѣ. Тѣ били предизвестени отъ по-напредъ, че на това мѣсто ще мине четата. Тая чета, която била разбита, безъ главатарь и въ безпорядъкъ, следъ снѣгътъ на 8-и май бѣгала по Балкана къмъ Велико-Търново, дето мислѣла, че работата е по-сериозна, както направихме и ние въ Панагюрище. Върху единъ скелетъ, който бѣше най-близо до пѫтя и който си стоеше цѣлъ-цѣленичъкъ, освенъ главата, башибозуцитѣ ме накараха да плюя отгоре му, което азъ трѣбваше да изпълня.

Въ това време именно, докато турцитѣ се маеха да разглеждатъ скелетитѣ и позицията, откъмъ Сливенъ достигнаха около 30—40 души голи арнаути, волентири, които отиваха за Сърбия. Щомъ доближиха до насъ и видѣха кокалитѣ на падналитѣ за свобода юнаци, нѣколко души ме заобиколиха съ извадени ножове и нападнаха да ме съсѣкатъ, като псуваха до синьо небе. Главатарьтъ на моитѣ водачи се доближи до тѣхъ и имъ обясни, че ако тѣ сѫ царски хора, то и той е такъвъ, и че той за кефъ не е тръгналъ да кара комитата, но заповѣдьта на царя изпълнява. Арнаутитѣ си тръгнаха въ пѫтя, следъ като подариха по единъ пищовъ на двама-трима селяни турци, които вървѣха съ насъ, като имъ казваха, че въ днешно време е срамота за единъ мюсюлманинъ да ходи безъ орѫжие.

Като прехвърлихме вече върха на планината и се навалихме къмъ Сливенъ, седнахме да ядемъ хлѣбъ на една дълга поляна, наливаема В р а т н и к ъ, до едно изворче срѣдъ поляната, водата на което извира изъ пукнатината на една канара. Тукъ азъ изядохъ една плесница отъ единъ башибозукъ за една моя неосторожность, която се състоеше въ това, че му прекрачихъ пушката, както бѣше сложена на земята. Това се счита у бабаититѣ за злополучие, т. е., че като се прекрачи една пушка, тя не чини вече нищо. Въ сливенския Балканъ има много мандри, на които майстори евреи, повечето отъ Ямболъ и Карнобатъ, дохождатъ да правятъ кашкавалъ. На една такава мандра се отбиха турцитѣ, като се надумаха по-напредъ да задигнатъ нѣколко пити кашкавалъ. Евреинътъ, като всѣки евреинъ, който и други пѫть се вижда работата, че е ималъ честьта да приема и изпраща подобни неканени гости, бѣше се разпоредилъ да намѣри мѣсто на кашкавала. Като знаеше, че отъ тая негова благоразумна мѣрка нѣма да стане твърде добре на агитѣ, той ги посрещна още от-

далечъ, направи имъ темане до земята, нарече ги беьове и ефендета, поздрави ги, че хванали ловъ, т. е. комита и пр. За да отмъстятъ на лукавия евреинъ, турцитѣ задигнаха отъ мандрата цѣлото цедило съ безсолната отвара, която можеше да има около 10—15 оки. На три мѣста се спираха тѣ по пжтя да ядатъ и най-после викнаха турцитѣ отъ единъ керванъ да имъ помогнатъ. Следствието на безсолната отвара бѣше това, че всичкитѣ ги заболѣ коремъ, тъй щото едвамъ можаха да се завлѣкатъ до Сливенъ. Презъ това време зрѣеха зарзалитѣ, които изобилствуватъ въ сливенскитѣ лозя. Турцитѣ удариха направо изъ лозята, заедно съ мене, и дето имъ харесаше, тамъ се спираха да beратъ, безъ да ги е грижа ни най-малко, че на нѣкои лозя притежателитѣ бѣха тамъ.

Сливенъ

Въ Сливенъ влѣзохме изъ пжтя, който минава покрай фабриката. Башибозуцитѣ се спрѣха на рѣката да се измиятъ, подсукаха си мустацитѣ, накривиха си чалмитѣ, наведоха си ножоветѣ нанапредъ по най-последната мода на бабаитлъка и тръгнаха въ порядъкъ, двама напредъ и двама отзадъ.

Моята душа се стѣгаше при появяването на Сливенъ, задъ който имаше и Стара-Загора, Пловдивъ, центрове на ужаситѣ. Въ България, или, по-добре, въ тогавашната Дунавска областъ, лесно можахъ да се отърва, даже и победихъ, може да се каже. Но дали сжщото това можахъ да направя и въ Тракия, дето ме познаваха повече отъ хиляда души, за които нѣмаше съмнение, че сж арестувани, дето имахъ да отговарямъ за нѣколко престжпления, едно отъ друго по-важни?

Ето въпроси, които ме заплашваха твърде сериозно.

Влѣзохме въ града. По улицитѣ най много се виждаха турци, които се излежаваха по кафенетата и сѣнкитѣ, потънали въ тютюневъ димъ. За тѣхъ бѣше настанало вече истинското царство. Тѣ имаха силни причини да вѣрватъ, че българскиятъ народъ е осжденъ на смърть, и тѣ сж пълни господари на стоката му. Заради това, тѣ не хващаха никаква работа и по цѣлъ день крояха планове по кафенетата, като кое село ще се удари, кой бей или султанъ отишълъ въ Стамбулъ да вади ферманъ за унищожението на нѣколко български села, разбира се и най-богатитѣ и пр. и пр. Нѣкои отъ тѣхъ бѣха достигнали до това съсипателно за всѣки народъ и държава заключение, че считаха работата и труда като унижение за всѣки истински мюсюлманинъ. „Не съмъ гяуринъ да работя; да ми е живъ ятаганътъ и шишенето“, казваха нѣкои отъ тѣхъ, когато по старитѣ ги питаха защо не работятъ. Тоя начинъ на действия отъ страна на турцитѣ се продължи до самото имъ поражение. Въ разстояние на това време тѣхнитѣ занятия се състояха: да сноватъ по българскитѣ села съ по нѣколко копоя и хрътки, а въ сжщность да обиратъ кого де срещнатъ, даже и посрѣдъ пладне въ селатá; ставаха пждари, пазачи, субаши, охранители на българскитѣ села, ясакчии и гавази, отъ

единъ градъ до други да придружаватъ българскитѣ търговци и други занаятчии хора, които безъ турчинъ не смѣеха да се подадатъ отъ града или отъ селото навънъ. Разбира се, че клетиятъ българинъ не бѣше стопанинъ на нищо по това време. Той преживяваше такива тежки дни, каквито едва ли бѣха виждали неговитѣ праотци въ завоеванията на Мурадовци! Не се знае като какъ би се свършила тая ужасна вражда между двата народа, ако не бѣше прибързала нашата освободителка да ни дойде на помощь. Онова, което може да се каже е, че турското правителство, следъ Цариградската конференция, ако не бѣше се увлѣкло въ война отъ Русия, щѣше да бѫде принудено да вземе мѣрки за подобрение сѫдбата на раята, както казахме вече по-горе. Но щѣше ли българскиятъ народъ да се задоволи и да остане миренъ, следъ като имаше той вече отпреде си Батакъ, Перущица, Бояджикъ и други още паметници? Ние поне не вѣрваме това, нѣма да го повѣрва и всѣки интелигентинъ, който обича да гледа напредъ...

Моето пъстро облѣкло, кирлявъ фесъ, турско елече, бѣли вѫтрешни панталони отъ шаекъ, бѣли горненски калцуни, което представляваше и турчинъ и българинъ отъ една страна, а отъ друга — белекчетата на рѫцетѣ ми — туряха въ недоумение зрителитѣ, които лениво си подаваха главитѣ изъ прозорцитѣ на кафенетата да ме огледватъ. По-любопитнитѣ отъ тѣхъ не можаха да се стърпятъ отъ да не попитатъ що за човѣкъ съмъ. „Комита" отговаряха въ единъ гласъ моитѣ водачи.

Следъ като ме представиха на сливенския юзбашия именуемъ Кара-Юзбаши, който ми предложи нѣколко въпроса, отговоритѣ на които азъ знаехъ вече наизусъ, даде се заповѣдь да ме експедиратъ въ затвора. Той, Кара-Юзбаши, като се научи, че съмъ родомъ отъ Сливенската околия, попита ме още, ако сполучело дѣлото на комитаджилъка, то паша ли съмъ щѣлъ да стана въ Сливенъ или други по-доленъ чинъ ми е било обещано?

Вкараха ме вѫтре въ затвора. Докато единъ отъ заптиитѣ се занимаваше да ми отключи рѫцетѣ, други единъ чакаше отстрана, въ едната рѫка съ желѣзенъ чукъ, а въ другата — съ тежка пранга. Щомъ първиятъ свърши, повалиха ме на земята като волъ и удариха прангата на дѣсния ми кракъ. Следъ това, управительтъ на затвора, — Хюсеинаа — заповѣда да ме турятъ въ полиса, дето обикновено затварятъ убийцитѣ и други, за голѣма вина, злодейци. Полисътъ при турския затворъ служеше още за изтезание на ония лица, които не сѫ се признавали въ нѣкое престѫпление. Той е малко помѣщение колкото за единъ човѣкъ, не по-голѣмо отъ два аршина на дължина и единъ на широчина.

Покрай другитѣ затвори въ него време, въ България и Тракия, сливенскиятъ затворъ, може да се каже, бѣше най добриятъ. Освенъ полиситѣ, всичкитѣ други отдѣления сѫ удобни малко-много за живѣене. Той има още добра градина, насадена съ цвѣтя и посрѣдъ двора му резервоаръ за вода, дето свободно можеха да се пературъ затворницитѣ. Въ това време, когато докараха мене, *ни единъ* бунтовникъ нѣмаше запрѣнъ. Тѣ били твърде много, но

едни освободили, други откарали въ Пловдивъ и Одринъ, а трети избесили. Затворницитѣ бѣха повечето черкези, турци, цигани-конекрадци и 5—6 души българи за разни неполитически престжпления. Единъ отъ последнитѣ, на име Дани, бѣше опредѣленъ да ми слугува, като хлѣбъ и вода да носи, безъ да има право две думи да размѣни съ мене. За една игла, която той бѣше ми далъ да се кърпя, и която съгледа Хюсеинаа, забодена въ стената въ моя полисъ, удари на Дани десетина тояги. Причината на това е, че съмъ щѣлъ да посегна съ иглата на живота си! Други никого не пропущаха при мене; не ми даваха огънь, да не би да се запаля, нито пъкъ смѣеха да оставятъ при мене стомната съ водата, за да не се ударя съ нея. Най-главна причина, задето се вземаха тѣзи мѣрки да не съмъ посегналъ на живота си, бѣше тая, че въ поменатия полисъ дървеницитѣ и бълхитѣ, нѣмането съ кого да размѣнишъ две думи, нощното бдение, накарваха и най-малодушния човѣкъ да дойде до отчаяние. Близо до моя полисъ имаше единъ циганинъ, идиотинъ, убиецъ на двама души българи, който бѣше лежалъ въ одринския затворъ около десеть години; а тука бѣше премѣстенъ по причина на болесть, и че му оставаше още малко да си изкара срока. Той излизаше само нощно време вънъ, когато се прибирѣха другитѣ затворници. По негово желание, да не се събира съ никого, самъ бѣше си избралъ полиса. Нѣколко пжти той дохаждаше да ме бие, защото съмъ му правилъ шумъ. Никой нищо му не казваше за това. Турцитѣ сж голѣми обожатели на лудитѣ.

Черкезитѣ, обаче, като всички черкези, които правятъ изключение отъ всѣки законъ, дохождаха свободно до вратата на моя полисъ, която само нощно време се затваряше, а деня я оставяха свободна.

И въ тѣхъ имало съ сърдца, при всичко че сж обявени отъ цѣлия свѣтъ за хищна нация! Мнозина ми даваха тютюнъ и цигари, а нощно време ми спущаха кибритъ, скрито, презъ една дупка. Управительтъ на затвора, Хюсеинаа, постоянно се разхождаше съ тояга въ ржцетѣ изъ двора. Ако нѣкой отъ българитѣ случайно се е навелъ въ двора да върши нѣщо, то на Хюсеинаа мжчно ставаше да го замине, безъ да го не удари; а отпосле се смѣеше. Така сжщо, когато нѣкой българинъ отидѣше да се мие или пере на резервоара, управительтъ изпращаше нѣкой отъ циганитѣ да бутне сиромаха българинъ въ водата. Не стига това, но му удряше и нѣколко тояги, че не стоялъ миренъ и омърсявалъ водата. Всичко това азъ наблюдавахъ отъ моя полисъ. Кой не се подиграваше въ това време съ българина! Тѣ бѣха артисали на свѣта.

Петь деня следъ моето затваряне, извикаха ме въ конака при кадията. Той стоеше преспокойно, самъ въ стаята на своя дебелъ миндеръ, облегнатъ до стената, съ броеница въ ржката. Защо именно ме донесоха при кадията, азъ не знаехъ. Следъ като ми зададе обикновенитѣ въпроси, съ сжщата спокойность, на които азъ отговорихъ безъ никакво затруднение и се мжчехъ предварително отъ очитѣ му да позная за какво има да ме пита, той дрънна звънеца.

— Нека дойде Османъ ага, отъ с.* — каза той на заптието, което чакаше за заповѣдь, съ спуснати надолу ръце.

Османъ ага! Това име ходѣше изъ паметьта ми. Азъ помня, че въ нашето село живѣеше единъ турчинъ, на име дѣдо Османъ, както го казваха българитѣ, който бѣше отъ първенцитѣ, и когото да видя сега, едвали бихъ го позналъ. Но щомъ той се подаде изъ вратата и премина покрай мене, безъ да ме погледне, азъ можахъ да го позная, че е сѫщиятъ.

— И вашето село, Османъ ага, споредъ силитѣ си, дало единъ комита, колкото да не остане назадъ отъ другитѣ села, при всичко, че вие ни увѣрявахте, че хората ви сѫ чисти, зѫбитѣ имъ познавате — каза кадията.

— Протестирамъ, ефендимъ — отговори Османъ ага, безъ да ме погледне още и, може би, да не бѣше ме съзрѣлъ, че съмъ отзаде му, защото го държеше кокошата слѣпота.

— Обърни се и го погледни — продължи кадията, като посочи на мене.

Османъ ага ме измѣри съ очитѣ си отъ главата до краката и се обърна та каза на кадията, че той не ме познава и гарантира даже, че въ селото му нѣма подобенъ човѣкъ. Азъ казахъ на Османъ ага, че съмъ синъ на еди кого си и за своята глупость, че не знаехъ кой пѫть да хвана, когато излѣзли комититѣ, хванали ме на Балкана, като съмъ си идѣлъ на селото, и досега не мога още да се оправя. Той ме позна и ми съобщи даже, че майка ми умрѣла. На излизано чухъ, когато друго едно ефенди, което отъ по-напредъ бѣше влѣзло при кадията, да му казва, че като ме позналъ Османъ ага, „работата е свършена“ вече, на което кадията отговори, че не е достатъчно: трѣбва още едно лице да ме познае.

Отъ само себе си се разбира, че тая среща съ Османъ ага бѣше нѣщо като очна ставка; удостовѣряваше моята личность, за което и казваше кадията, че не е достатъчно само едно лице. Така сѫщо азъ разбрахъ навѣрно, че само за това удостовѣрение съмъ докаранъ въ Сливенъ. Но що значеха думитѣ на ефендето: „работата е свършена вече“? Дали да ме отправятъ за Стара-Загора и Пловдивъ или вѫжето? Ето въпросъ, който ме занимаваше всецѣло и който не ми даваше да си затворя очитѣ. Неизразимо преговаряхъ въ ума си дадения изпитъ въ Ловечъ и Троянъ, като се трудѣхъ да вникна въ всѣка дума. Мѫчното бѣше и това, че нѣмаше съ кого да си поговоря, да взема мнението на други лица.

Подиръ два-три деня втори пѫть ме извикаха да излѣза вънъ; но вмѣсто да ме заведатъ въ конака при кадията, както си азъ мислѣхъ, спрѣха ме до портитѣ на затвора, отъ вѫтрешната страна. Насреща ми, отъ външната страна, стоеше чорбаджията отъ моето село, заобиколенъ отъ нѣколко души заптии, треперенето на когото се увеличаваше толкова много, колкото азъ се приближавахъ къмъ вратата, каточе не мене, а него щѣха да бесятъ, бедниятъ. На зададения ми въпросъ на турски езикъ, азъ отговорихъ по български; но той остана незадоволенъ и сърдито обяви, че не разбира този езикъ.

Следъ като каза нѣщо скрито на заптиитѣ, той, чорбаджията, ме изпсува, че съмъ билъ царски душманинъ, и си отиде; а мене повърнаха пакъ въ полиса.

Разбира се, че поменатиятъ чорбаджия не ме обвиняваше толкова отъ сърдце; но така трѣбваше да се говори тогава, такова бѣше времето.

На петнадесетия день подиръ докарването ми въ Сливенъ, единъ день преди обѣдъ, извадиха ме на двора, и тъмничарьтъ, съ чукъ въ ржката, се доближи до мене да ми извади желѣзата. Когато се вадѣше желѣзо три нѣща имаше да се случатъ. Първото, най-ужасното, разбира се — бесилката; второ — каране въ другъ градъ, и трето — освобождение. Най-вѣрното бѣше второто предположение, което се и случи. Азъ се радвахъ, при всичко, че нѣмаше защо. Вънъ, предъ вратата на затвора, чакаше единъ конь, за който имахъ смѣлостьтт да си помисля, че може би да е приготвенъ за мене; скоро предположението ми изчезна, защото не се мина много време, и двама затворници българи донесоха на ржцетѣ си единъ умиращъ арнаутинъ, залѣнъ въ кръвь, съсирена и изсъхнала по изпокжсанитѣ му дрипи, когото качиха на приготвения конь. Той бѣше ударенъ отъ заптиитѣ съ куршумъ въ колѣното, което бѣше почти строшено, въ време, когато съ други още арнаути отишли да плячкосватъ беззащитната рая; заради това и него щѣха да каратъ, заедно съ мене, неизвестно още накжде.

Освенъ белекчетата на ржцетѣ ми, което бѣше първа длъжность на заптиитѣ, вързаха ме още съ едно козенюво вжже, съ другия край на което бѣше вързанъ коньтъ, който носѣше ранения арнаутинъ. Тая мѣрка се взе отъ страна на заптиитѣ за това, защото той, арнаутинътъ, едвамъ стоеше върху коня и не можеше да го управлява. Азъ, обаче, трѣбваше да вървя предъ коня и да го водя. Всѣки може да си въобрази какво е било моето положение босъ по каменливото шосе, вързанъ на две мѣста и да водя още конь, който ме влѣчеше надолу-нагоре и ме застжпваше по петитѣ. Заптиитѣ бързаха, а арнаутинътъ се крепѣше полумъртъвъ, пъшкаше и охкаше непрестанно, и въ допълнение още на това кракътъ му издаваше отвратителна миризма.

Близо до града, още въ лозята, коньтъ ме настжпи така силно, щото азъ, въ гнѣва си, казахъ нѣколко неблагоприятни думи къмъ арнаутина, съ които се досѣгаше и неприкосновеностьта на мюсюлманството; но заптиитѣ, намѣсто да се разсърдятъ, дадоха ми още право и сгълчаха арнаутина, като му забелязаха да държи по-яко юздитѣ на коня си. Въпросътъ се реши въ моя полза, именно затова, защото петитѣ ми бѣха се разкървавили.

Ние хванахме Ески-Заарския пжть, който азъ познавахъ отнапредъ. Заптиитѣ не се обаждаха ни черни, ни бѣли спрямо мене, а само помежду си говорѣха за дневни въпроси. Доколкото можахъ да разбера отъ разговора имъ, тѣ разискваха като какъ ще постжпи правителството съ нѣкогоси хаджи Исмаилаа — бо-

таташъ, както се видѣше — който билъ обезчестилъ едно българско момиче, отъ жетваркитѣ.

Исмаилъ ага е нофузлия (влиятеленъ) човѣкъ и познатъ на голѣмцитѣ; а гяурското момиче си е пакъ гяурско, за хатъра на което никой пжть нѣма да се пожертвува единъ добъръ мюсюлманинъ, особено въ днешно време, — казваше единъ отъ тѣхъ. — Но едно има да бърка, а то е, че хора, които се занимаваха съ прибирането на храната, колкото и долни да бждатъ, правителството ги защищава.

— И това сж дребни работи — отговори другиятъ. — Интересуващитѣ се за тази работа ще му намѣратъ леснината.

Заптиитѣ бѣха двама души. Съ изключение на нѣкои обикновени псувни, тѣ не ми казваха друго нищо. Разстоянието отъ Сливенъ до Ени-Заара е около шесть часа. Ние го взехме цѣлъ день. Нищо необикновено не се случи по пжтя. Само болезненитѣ охкания на моя арнаутинъ се увеличиха; отъ жажда устнитѣ му бѣха изсъхнали дотолкова, щото две думи не можеше да каже, като че устата му бѣха пълни съ памукъ; а заптиитѣ не му удовлетвориха тая естествена нужда, защото се бояха, че като пие вода, ще хвърли петалата. Особено той ставаше нетърпимъ, когато доближехме нѣкоя чешма, които не сж рѣдкость по тоя пжть. При една отъ тѣзи чешми, надъ която се издигаха две кичести върби и високъ брѣстъ, и на която водата, бистра като сълза, хлуеше презъ два желѣзни масури, той прострѣ ржце къмъ мене, съ молба да му подамъ водица съ дървеното котелче, което приличаше на турска емения, като следваше въ сжщото време да ме нарича „кардашъ" и „йолдашъ". Азъ не смѣяхъ отъ заптиитѣ да му помогна, при всичко че отъ сърдце желаехъ това. Най-после работата се реши така, щото бедниятъ арнаутинъ изгуби равновесие на коня и се хвърли въ коритото на чешмата, при което нещастие се притуриха и две-три ритвания отъ страна на заптиитѣ. Турцитѣ въобще не сж разположени добре къмъ арнаутитѣ.

Ени-Заара

Ени-Заара или Нова Загора това време бѣше доволно значителенъ градецъ. Ние влѣзохме вжтре надвечерь, дето, следъ като ме показаха на тамошния юзбашия, който ме посрещна съ думитѣ „геберъ" и „душманъ", тикнаха ме въ затвора. И какъвъ затворъ бѣше той, Боже мой! Отъ силнитѣ дъждове, които валѣха твърде много него лѣто, той бѣше се преобърналъ на блато, съ тъмнозеленъ цвѣтъ, което издаваше убийствена миризма. Отникжде слънце не можеше да огрѣе; а свѣтлина влѣзваше само презъ едно малко прозорче, напрѣчено надлъжъ и наширъ съ дебели дървета. Посетителитѣ на тоя грозенъ вертепъ състояха отъ разни народности, турци, българи и най-много цигани, а комити нѣмаше нито единъ. Като най-новъ, туриха ме на най-лошото мѣсто, въ дъното на затвора, дето водата бѣше въ по-голѣмо количество, и невъзможно бѣ да остане човѣкъ ненамокренъ. По-

неже и по тая страна нѣмаше никакво бунтовническо движение отъ страна на българитѣ по онова време, то затворницитѣ турци не се показаха толкова фанатици, както това ставаше другаде. За дя насърдчатъ тия последнитѣ, може би, бѣха обесили, неотдавна, двама души, Кондю Д. Кавраковъ и Георги Колювъ, първиятъ отъ Сливенъ, а вториятъ отъ Кортенъ.

Тамъ близо до мене стоеше младо момче, гологлаво, съ малка брадичка, съ букаи на краката, съ вързани ржце и съ синджиръ на врата, единиятъ край на който бѣше закаченъ о желѣзата на прозореца. Това момче, което азъ съзрѣхъ отпосле, помислихъ въ себе си, че то е навѣрно комита и се зарадвахъ, че сж ме турили дотолкова наблизо до него, защото свободно можехме да се разговаряме помежду си, безъ да има да ни прѣчи нѣкой, тъй като наоколо нѣмаше наблизо други затворници. То мълчеше постоянно, като ми даваше разни поводи да мисля, че неговата работа не е добра, като напримѣръ: може би да го бесятъ и пр. Азъ нарушихъ най-напредъ мълчанието помежду ни, като го попитахъ отде е, но никакъвъ отговоръ не последва. Втори и трети пжть сжщото питане, тоже никакъвъ отговоръ — ни дума, ни ума. Обърнахъ на турски, на французки, пакъ мълчание. Най-после нашиятъ мжченикъ и единомишленикъ си извади езика, изкриви си очитѣ по безобразенъ начинъ и направи насрещу ми такива карикатурна и несвѣстна фигура, която можа да послужи за разяснение помежду ни. Той билъ турчинъ, лудъ, когото докарали отъ село Сръзанъ, по причина че не стоялъ миренъ, и на другия день го откараха за Одринъ, съ заптия.

Въ сжщия день откараха и мене на станцията, дето чакахме около единъ часъ пристигането на трена отъ Ямболъ, който отива до Търново-Сейменъ и предава пжтницитѣ за Пловдивъ и Одринъ. Тъмно бѣше още за мене въ кой отъ последнитѣ тѣзи градове ще бжда откаранъ; но заптието, което ме караше, не се забави да ми съобщи, че ние отиваме въ Пловдивъ. Тоя последниятъ бѣше арапинъ. Въ трена имаше много чиновници, българи, които не само че ме познаваха, но и бѣха даже съучастници ужъ въ комитета. Азъ ламтѣхъ отъ сърдце и душа да се срещна съ нѣкого отъ тѣхъ, за да ги предупредя, ако въ случай бждатъ извикани въ качеството на свидетели, да знаятъ що да говорятъ; а най-вече, да кажатъ на сейменския шеерь станции, да откаже, ако го попитатъ, че е давалъ свидетелство на мое име. Но тѣзи мои познайници, хорица малодушни и слабохарактерни, намѣриха за по-добре да се скриятъ, отколкото да излѣзатъ напреде ми. Следъ два часа тренътъ стигна на Сейменската станция. Ако въ трена имаше да ме познаватъ нѣколко души българи, приятели, които макаръ и да не ми помогнаха нищо, но никога не биха приели да ме издадатъ, то на Сейменската станция, дето бѣхъ живѣлъ и отдето бѣхъ липсалъ преди нѣколко месеца, по доста съмнителенъ начинъ, имаше да ме знаятъ и познаватъ много добре мнозина: гърци, арменци, турци, българи и нѣмци, нѣкои отъ които положително знаяха съ що съмъ се занимавалъ. Всѣки може да си въобрази какво чувствувахъ азъ когато наближихме до моста на Марица и когато машината изсвири. Отъ друга

страна не по-малко се смущавахъ, като си погледнахъ окжсанитѣ дрипи, съ които щѣхъ да се явя, и презъ които ми се виждаха месата.

Въ кжсо време моето пристигане се узна почти отъ всичкитѣ. Салонътъ, въ който бѣше ме вкаралъ арапинътъ, за да ме пазятъ мѣстнитѣ заптии — които, за мое добро щастие, бѣха нови и не ме познаваха — на всѣки отъ прозорцитѣ му имаше по нѣколко души натрупани, които ме изгледваха съ голѣмо любопитство и не безъ съжаление; но никой не влизаше при мене да ме захортува, всѣки странѣше като отъ чумата, всѣки се боеше отъ опасния човѣкъ.

Именуемиятъ Калуди, хитъръ и дързостенъ гръкъ, който служеше на тая станция, не можа да се стърпи. Той се нарече, че има ужъ нѣкоя работа въ салона, доближи се до мене и полекичка, безъ да го забележатъ заптиитѣ, ме попита нѣмамъ ли отъ нѣщо нужда, като пари и други работи, които той е готовъ да ми достави. Азъ му отговорихъ, че най-голѣмо добро би ми сторилъ той, ако предумаше своитѣ другари да ми не казватъ сжщото име, както сега предъ заптиитѣ, така и за въ бждеще ако стане нужда, и да каже на началника на станцията, който бѣше добъръ човѣкъ, да изповѣда, разбира се, ако го питатъ, че свидетелството на име Х. Х. Х. е дадено на друго лице, а не на мене. Казахъ му още, че моето име е понастоящемъ Х..., за което го помолихъ да разгласи.

Дързостниятъ Калуди излѣзе набързо изъ вратата и следъ нѣколко минути се завърна изново придруженъ отъ десетина души, българи, гърци и арменци, които единъ по единъ ме поздравляваха съ новото ми име, което нависоко изговаряха, като се чудѣха още въ сжщото време, какъ се е случило да попаднатъ въ такова положение, когато тѣ ме знаяли за порядъчно момче и неотдавнашенъ тѣхенъ другарь.

— Ако стане нужда за гаранция, то ние сме готови и сега да гарантираме предъ правителството — прибави Калуди.

Нѣмаше никакво съмнение, че тоя последниятъ бѣше свикалъ другитѣ си другари, които наговорилъ да дойдатъ да ме поздравятъ съ новото ми име, за да чуятъ и заптиитѣ.

Пари, тютюнъ, хлѣбъ и други потрѣбности бѣха въ изобилие, за което пакъ най-много Калуди бѣше настоялъ.

Тоя Калуди беше гръкъ, както казахъ, родомъ отъ Одринъ, на възрасть около 35—38 години, съ жълти мустаци, винени очи, ръстъ срѣденъ и съ веселъ характеръ. Младитѣ си години той прекаралъ много буйно и разсѣяно, по причина на което твърде често посещавалъ затвора и порядъчнитѣ люде не го наричаха другояче, освенъ чапкънинъ.

На Сейменската станция той изпълняваше длъжностьта магазинеръ. Единъ день, когато дошелъ трентътъ отъ Одринъ, въ който имало нѣколко души познайници и съседи на Калуди, които го изглеждали съ зачудване, какъ той е сполучилъ да заеме такава длъжность — за да имъ привлѣче още повече вниманието да разказватъ, когато си отидатъ въ Одринъ — Калуди излизалъ и влизалъ въ писалището, съ разни книжа и тефтери въ ржце,

които разгръщалъ и четѣлъ, отивалъ до масата, на която е телеграфниятъ апаратъ, който отварялъ и затварялъ и пр. и пр. Всичко се свършило благополучно. И Калуди можалъ да представи отъ своя страна ролята на голѣмъ човѣкъ и познайницитѣ му били убедени, че действително това е така, като се споглеждали единъ други, което значело: „Смѣехме му се едно време; виждате ли го сега!“ Но когато наближило да тръгне тренътъ, машинистътъ, сприхнатъ и полупиянъ нѣмецъ, такава порядъчна плесница залепилъ на тържествуващия вече Калуди, щото компанската му шапка, завъртѣна като отъ вихрушка, отхвръкнала нѣколко крачки настрана.

— Ако земята подъ краката ми се бѣше отворила да влѣза цѣлъ-цѣлиничъкъ — разказваше отпосле бедниятъ Калуди, то хиляда пжти щѣхъ да бжда по-благодаренъ.

Вследствие на това, той се бѣ зарекълъ да не стжпва вече въ Одринъ.

Моятъ арапилъ — заптия не можеше да се начуди отде-накжде да се отнасятъ така съчувствено къмъ мене тѣзи челебии. На тръгване можахъ да забележа, тамъ настрана до станцията, единъ мой приятель, и посветенъ отчасти въ работитѣ на комитета, на име Донко, отъ близкото село Търново, очитѣ на когото се бѣха налѣли съ сълзи.

Пловдивъ

Пристигнахме най-после въ Пловдивъ. Пловдивъ, който бѣше центъръ на ония ужасяващи събития, които се бѣха извършили неотдавна; Пловдивъ, въ който се реши сждбата на толкова български села, въ който станаха първитѣ заседания на турцитѣ относно кланетата; най-после Пловдивъ, на който и нашитѣ слаби гласове решаваха преди два-три месеца сждбата на живописното Оборище, по кой начинъ да се изгори, отъ коя махла да почне най-напредъ разрушаващиятъ пожаръ; а сега, о, фатална сждба, той бѣше се преобърналъ на страшилище, на касапница, въ него бѣха докарани всички ония буйни и решителни натури, които му подписваха присждата за смърть или животъ! Каква подигравка!... Сега тѣ очакваха кой по напредъ ще чуе името си, отъ устата на умразния заптия, който да го призовава или да дава отчетъ за разбойническитѣ си дѣла — споредъ официалнитѣ изражения — или да го прикачатъ на бесилницата.

Часътъ около шесть вечерьта, влѣзохме въ града, по сжщия оня пжть, изъ който преди нѣколко месеци влѣзохме двама съ апостола Панайотъ Воловъ. На края имаше събрани малки кадънчета, които ми дадоха малка надежда. Тѣ посочваха на мене, като си говорѣха помежду, че „и подъ краката на тоя комита ще мине отдолу студенъ вѣтъръ“, т. е. ще ме обесятъ.

Докато преминемъ презъ града, дето повечето се срѣщаха турци по улицитѣ, азъ произвеждахъ повечето смѣхъ измежду зрителитѣ, отколкото умраза и ненависть. Причината на това бѣше моето облѣкло и изгорѣното ми лице, което бѣше далечъ

отъ да представлява комита. Обадиха се нѣкои и други измежду турцитѣ, които ме питаха иронически: „не е ли могълъ и безъ тебе да стане комитаджилъкътъ?“

Когато влѣзохме при бинбашията, както го наричаха, който живѣеше надъ самия затворъ и при когото имаше още нѣколко ефендета, така сжщо и тѣ продумаха помежду си, че азъ съмъ билъ новъ екземпляръ, какъвто тѣ не виждали досега между 600—700 души комити.

— Той други бичимъ, изъ другъ калъпъ може да е излѣзълъ; заради това не прилича на нашитѣ — заключи едно голо ефенде, ужъ остроумно, което приличаше въ лицето на копой и на което обущата, отпредъ на пръститѣ, бѣха зѣпнали като сомски уста.

Поведоха ме къмъ затвора други заптии, въ ржцетѣ на които ме предадоха, а моятъ арапинъ остана въ бинбашийската стая, да си вземе разписката за предаването ми. Слушахъ по пжтя, отъ разни лица, че въ пловдивския затворъ имало 700 души бунтовници; това може да бѣше лъжа, защото турцитѣ обичатъ да преувеличаватъ всѣки пжть; но сега каточе работата щѣше да излѣзе наистина: голѣмъ шумъ се чуваше отъ дѣсна страна, задъ стената, множество заптии се въртѣха около вратитѣ, мжже и жени селяни, измежду които се виждаха и много панагюрки, се трупаха около сжщитѣ врати. Кои ли ще бждатъ затворенитѣ, предъ очитѣ на които, следъ нѣколко минути, щѣхъ да се представя? Дали нѣмаше нѣкои измежду тѣхъ, които съмъ увѣрявалъ, че победата е на наша страна, Турция е слаба, всѣки е длъженъ да стане, никой не трѣбва да се предаде живъ въ ржцетѣ на душманитѣ, и пр. и пр. Нѣмаше ли нѣкои между последнитѣ, който да не е успѣлъ да погребе убититѣ си родители, деца, братя и сестри и който да не е можалъ да узнае мѣстото на изгорѣлата си кжща? Не бѣше ли възможно и твърде даже вѣроятно, щото подобни хора, за които нѣма вече бѣлъ свѣтъ, да се нахвърлятъ на бившия си проповѣдникъ, който е ходилъ да ги вади отъ умъ, по селата имъ? Най-после дали нѣмаше мнозина, между тѣзи нещастници, които да свалятъ отъ себе си вината и я стоварятъ върху апостолитѣ? Не бѣше ли свойствено на човѣшката натура, когато тя е наранена и полуубита нравствено и тѣлесно, да търси отмъщение тамъ, дето не му е мѣстото? Най после, дали не щѣха да се намѣрятъ мнозина, които съ първо виждане да извикатъ: „Ей го! Той е единъ отъ ония, които ни измамиха, които станаха причина да ни изгорятъ бащинитѣ кжщи, да се изколятъ децата ни, и насъ да ни заковатъ въ синджири?“ — Ето горе-доле какви размишления се въртѣха изъ главата ми, когато престжпихъ прага на пловдивския затворъ. И влѣзохъ азъ вжтре. Боже мой, каква картина се представи на очитѣ ми! Повече отъ триста души патриоти, селяни, граждани, свещеници и учители имаше въ тоя затворъ, които се разхождаха надоле-нагоре изъ двора; други се разговаряха, седнали по нѣколко души на едно мѣсто; трети се пощѣха покрай стенитѣ; четвърти чакаха около вратата, може би да дойдатъ домашнитѣ имъ или нѣкои познайници и пр. Всички ония, за които

азъ мислѣхъ, че сж паднали подъ ударитѣ на башибозушкия ятаганъ, захванаха да се мѣркатъ тукъ-тамъ предъ очитѣ ми изъ гжстата тълпа. Мнозина азъ не можахъ да позная за пръвъ пжть, защото ги оставихъ по разни мѣста, по селата и изъ планината, всрѣдъ зелената гора, въ редоветѣ на борцитѣ за свободата, съ пушки и саби, съ черни калпаци, окичени съ китки и левове; а сега, сега тѣ бѣха дрипави, нѣкои боси и гологлави, съ изскубани бради и мустаци, съ лица почернѣли и посърнали, каточе бѣха минали презъ пожаръ.

Отъ най-напредъ мене ме бѣше срамъ да се подамъ предъ лицата на ония, предъ които се бѣхъ клелъ, че ще падна подъ байрака на свободата; а сега се мждрѣхъ вързанъ и опетланъ предъ заптието; но като видѣхъ, че не съмъ билъ самъ, добихъ малко нравствена сила. Между другитѣ по-главни деятели въ приготовление възстанието въ IV окржгъ, тукъ бѣха: нашиятъ докторъ въ четата и депутатътъ перущенски на Оборище, Василъ Соколски; копривщенскиятъ депутатъ, на сжщото мѣсто, Тодоръ Душановъ; панагюрскитѣ членове на така наречения военъ съветъ: Филипъ Щърбановъ, Найденъ Дриновъ, Искревъ, Георги Нейчовъ, Кръстю Гешеновъ, Кирилъ В. Симеоновъ, хазнарьтъ на четата, Маринъ Шишковъ, попъ Грую Бански, Иванъ Готювъ, Димитъръ Златановъ, отъ Пловдивъ, който дотолкова бѣше възхитенъ отъ светото дѣло, щото решилъ самъ да си подпали дюгена, и др. м.

Моето появяване произведе движение въ затвора, между всички ония, които ме познаваха. Отъ една страна тѣ се бояха, не може да ги издамъ че имали съ мене сношения и ме приемали въ кжщитѣ си; а отъ друга, чудно имъ бѣше какъ съмъ останалъ живъ, когато мнозина увѣрявали, че ме убили. Началникътъ на затвора ме тури да седна близо до стаята му, въ двора на единъ жгълъ откъмъ западната страна, близо при стаята, въ която бѣше затворенъ учительтъ Груевъ.

— Де те хванаха тебе, — попита началникътъ на затвора съ половинъ уста, безъ да ме и гледа даже, което показваше, че той се е наситилъ вече да гледа комити и малко се интересуваше отъ мене.

— Що търси ти на Троянъ? — прибави той, когато му отговорихъ, че тамъ ме хванали.

— Комитаджийски късметъ — пребърза да отговори Груевъ, който четѣше въ сжщото време турския вестникъ „Бассаретъ".

Не бѣше успѣлъ още началникътъ на затвора да се махне отпреде ми, когато мнозина отъ горепоменатитѣ лица, или поклонници и още нѣкои лица, захванаха да се подаватъ отъ различни отдѣления на затвора, отъ което се виждаше работата, че бѣха обадили за моето дохождане, и следъ като си прехапаха устната, правѣха ми знакъ съ указателния си пръстъ, като го туряха на устнитѣ си, което бѣше знакъ да не ги изказвамъ. Отъ по-после нѣкои отъ тѣхъ започнаха да правятъ различни карикатури напреде ми, за да ме накаратъ да се засмѣя, понеже не можеха да дойдатъ при мене; а докторъ Василъ, който бѣше човѣкъ съ веселъ и шеговитъ характеръ, играеше на ржченици,

разбира се, не толкова явно. И въобразете си, че три дни не бѣха се изминали още, откогато му бѣха прочели присждата, че той е осжденъ на смърть, която присжда, днесъ-утре, трѣбваше да се тури въ изпълнение! Човѣкъ младъ, човѣкъ съ идеи и опредѣлени убеждения, на който намазаното съ сапунъ вжже виси вече надъ главата му — играеше хоро! Млъкнете вие, заклети врагове на българския народъ, когото не преставате да хулите, че той е лишенъ отъ патриотическо чувство, че той не знае да умира за свобода и цель, че неговиятъ единственъ идеалъ е — паричката. Лъжете вие; това азъ научихъ още сжщия день, когато отъ напрегнатото любопитство да узная едно-друго и да се видя съ приятелитѣ си, на които да забележа да не правятъ никакви знакове, отъ което може да се заключи, че се познавамъ съ тѣхъ — нарекохъ се, че отивамъ да се разходя. Тукъ тѣ се спуснаха подире ми, измежду множеството и напълниха разнитѣ отдѣления на реторадитѣ, дето се захванаха помежду ни горещи питания и отговори, за едно за друго, повечето, разбира се, около бесилката.

Нѣкои отъ тѣхъ, уплашени, съ съжаление ми съобщиха, че моята работа е много побъркана, защото тѣ, като мислѣли, че съмъ умрѣлъ, споредъ общоприетото правило, да се стоваря вината на умрѣлия, не скрили моето име и много работи, които не съмъ вършилъ, приписали ги не мене. Азъ имъ отговорихъ да не се безпокоятъ, защото нищо общо нѣмамъ, по официаленъ начинъ, съ показаното отъ тѣхъ име, и ако има въ нѣщо да ми помогнатъ, то е да ме наричатъ съ това име. Казахъ имъ още, че нищо не съмъ говорилъ заради тѣхъ, отъ което тѣ се зарадваха премного.

— Моята работа е най-чиста, — обади се докторъ Василъ. — Тѣзи дни ще ме пребесятъ нàдве — нàтри, за което е решено вече преди три-четири деня.

Отъ най-напредъ азъ не повѣрвахъ тая горчива новина, защото докторътъ говорѣше съ такова хладнокръвие, каточе се извиняваше предъ нѣкого, който го кани да вземе участие въ нѣкой приготвенъ моабетъ.

Азъ се завърнахъ пакъ на мѣстото си. Следъ малко време заптиитѣ се развикаха: „всѣки на мѣстото си да върви", защото мръкваше вече и каушитѣ трѣбваше да се затворятъ. На затворницитѣ се даваше свобода да ходятъ цѣлъ день по двора, отъ зарань до вечерь, а нощно време ги заключваха, и по двора оставаше да обикаля само стражата. И действително, въ кжсо време всѣки отиде на мѣстото си; а азъ, като нѣмахъ още мѣсто следвахъ да стоя на мѣстото си и съ нетърпение очаквахъ да ми извикатъ да ставамъ. Единъ отъ заптитѣ, който ходѣше да заключва вратата, съ голѣмъ снопъ ключове на ржката си, се приближи до мене и попита началника на затвора въ кой каушъ трѣбва да ме турятъ.

— Трѣбва ли питане и за това; не го ли виждашъ отъ коя черга е, — отговори началникътъ, безъ да погледне нито къмъ мене, нито къмъ заптията, който го питаше.

Тоя последниятъ не можа да разбере що му казватъ и втори пжть попита началника си да му обясни по-ясно.

— Чуденъ човѣкъ си наистина! Не виждашъ ли, че той е шопаринъ (циганинъ)? Тури го въ циганския каушъ, — каза ядосано заптието и ме подкара изъ единъ тъменъ коридоръ, широкъ около два аршина, доволно дългъ, постланъ съ каменни плочи, отъ двете страни на който се виждаха затворени врата на каушитѣ, пълни съ затворници, което се познаваше по шума, който се чуваше въ тѣзи кауши. Изъ коридора нѣмаше жива душа. На самото дъно отъ лѣва страна се спрѣ той предъ една врата, отъ малкото прозорче на която се чуваше най-много шумъ и която врата той отвори съ ключоветѣ, които имаше на ръката си. Тикна ме вѫтре въ отворения каушъ и дебелата желѣзна ключалка изгърмѣ отзаде ми.

Дълго време останахъ азъ при вратата, безъ да се реша да пристѫпя една крачка по-навѫтре, защото напреде ми се представи такава картина, каквото презъ цѣлия си животъ не бѣхъ виждалъ. Въобразете си голѣма стая четириѫгълна, съ единъ прозорецъ само, обикновенъ и напрѣченъ съ дървета наширъ и надлъжъ; съ измазвани нѣкога бѣли стени, които отъ половината нагоре бѣха запазили само първобитната си краска, а оттамъ-нататъкъ бѣха почервенѣли съ кръвь отъ биенето на дървеницитѣ; малка ламбичка, като ония въ Ловечъ, обсадена отъ нѣколко души въ единъ ѫгълъ, които играеха наоколо ѝ на комаръ; втора реда зрители насѣдали на колѣне задъ играчитѣ; и още една трета тоже зрители, прави или само наведени, тъй щото свѣтлината на ламбичката излазяше като изъ кладенецъ само нагоре и сегисъ-тогисъ блесваше и отъ странитѣ, когато се помръднѣше нѣкой. Тѣзи три реда, на които само гърбоветѣ се виждаха, бѣха по-първитѣ гости отъ кауша. Задъ тѣхъ идѣше другъ редъ, по-долна рѫка, които се борѣха, като плюеха по-напредъ на рѫцетѣ си, които плѣскаха една о друга; други се премѣтаха и блъскаха единъ другиго; трети се възсѣдаха; четвърти се биеха съ юмруци; пети пѣеха **аманъ-аманъ** и пр. Прибавете още при тая картина: нетърпимата миризма, произхождаща повече отъ кюповетѣ; гѫстия прахъ, който се дигаше отъ пехливанлъка; притурете още облаци, жегата презъ месецъ юний и тютюневия димъ, пуснатъ отъ циганскитѣ лули, ще имате възможность да си съставите опредѣлено горе-долу понятие за **чингене-каушу**. Всичко около тридесеть души цигани можеше да има въ тоя каушъ, съ изключение на трима души българи и шестима турци.

Азъ стояхъ правъ именно затова, защото нѣмаше мѣсто де да седна. Моето присѫтствие и жалкото ми положение дотолкова обикновено се видѣ на гоститѣ отъ чингене-каушу, щото никой не обѣли зѫбъ да ме попита кой съмъ и що съмъ. Повечето отъ тѣхъ не можеха да забележатъ даже, че имъ доведоха новъ гостъ. Отношенията дотолкова бѣха прости, щото единъ циганинъ си позволи да ми затули очитѣ съ рѫцетѣ си изотзадъ, като ме питаше: „познай кой съмъ". Вижда се работата, че той не ме познаваше и не знаеше, че съмъ гостъ. После се изправи до мене и ме попита нѣщо на цигански езикъ, като мислѣше, че принадлежа къмъ тази нация.

Най-после комарджиитѣ свършиха играта си; но докато завзематъ мѣстата си, двама души пехливани се струполиха върху малката ламбичка, която начаса загасна. Тежки удари отъ юмруци и текмета заваляха като градъ върху падналитѣ два леша, които не издаваха никакъвъ гласъ, каточе бѣха чукани; отъ друга страна се изсипаха безобразни псувни, съ цигански макамъ; на трето мѣсто запѣха и започнаха да се кълчатъ, като си плющѣха пръститѣ и викаха: де бре-е-е-е! хии-и-са.

Когато стъкмиха ламбичката и я запалиха изново, между чалмитѣ и кирливитѣ фесове се надигна единъ свещеникъ, съ калимявка на главата и съ дълго черно расо. Отъ най-напредъ азъ помислихъ, че действително тоза лице е свещеникъ; но като видѣхъ, че той повеси една тютюнева кисия, която махаше съ ржката си намѣсто кандилница, и отеднъжъ се подигнаха диви смѣхове, взрѣхъ се добре и отъ голитѣ само гърди на тоя мнимъ свещеникъ доволно бѣше да се познае, че той е циганинъ, който въ тъмнината сполучилъ да нахлуе връхнитѣ дрехи на попъ Никола отъ с. Тюркъ-емишъ, когото за наказание, не знамъ по каква причина, бѣха затворили въ тоя вертепъ, преди нѣколко деня.

Най-после обърналъ съмъ внимание на единъ циганинъ, който, безъ да гледа даже къмъ мене, говорѣше на другаритѣ си:

— Какъ не се излъгватъ единъ пжть тѣзи заптии, да ни доведатъ нѣкой свѣсенъ човѣкъ, отъ когото и ние да се ползуваме нѣщо? Ето напримѣръ тоя фукария, когото ни сж довели сега, какво да му вземешъ, когато, съ огнило да цъкнешъ наоколо му, ще се подпали.

— Какъвъ джинсъ си ти, бе аретликъ? — попита ме презрително единъ младъ човѣкъ, на турски езикъ, който по прехитѣ си, по мѣстото, което заемаше, и по подсуканитѣ си мустаци приличаше да е глава на кауша.

Азъ му казахъ, че съмъ българинъ и поискахъ да ми покажатъ мѣсто де да седна. — На главата ми ела седни, — отговори младиятъ човѣкъ. — Отъ нивата на баща ми да не идешъ, да се грижа и за тебе.

Тоя младъ човѣкъ бѣше българинъ, на име Димитъръ Пайтакътъ, родомъ отъ Панагюрище, който действително бѣше глава въ чингене-каушу, дето живѣлъ около две години. Преди това той билъ въ Цариградъ, дето събралъ разбойническа дружина около 15 души, която се отправила за въ България да върлува по пжтищата, но въ околностьта на Казанлъкъ известниятъ кърсердаринъ Корчу Османъ ги нападналъ, отъ които единъ убилъ, нѣкои хваналъ живи, а трети избѣгали. Всичкитѣ затворници, въ това число и турцитѣ, наричаха Димитра войвода, комуто и отдаваха приличнитѣ почести. Той бѣше младъ — около 30 годишенъ — съ малки тънки мустачки, съ черни голѣми очи, едното отъ които бѣше малко повредено и съ грамадно тѣлосложение. Тукъ бѣше и единъ отъ другаритѣ му, нѣкойси Цвѣтко отъ Златица.

Както въ Ловечъ, така и тука, азъ останахъ презъ нощьта да нощувамъ при вратата на мократа земя до кюповетѣ. Рано сутриньта, щомъ се отвориха каушитѣ, нѣколко панагюрци дойдоха въ циганския каушъ да ме видятъ. Тѣ останаха доста благо-

рни, задето съмъ се одържалъ да не издамъ никого отъ тѣхъ, ледствие на което се разпоредиха да ми събиратъ парични мощи помежду си и отвънъ, измежду нѣкои панагюрци. Тѣх-тѣ изпити почти на всичкитѣ бѣха побъркали, защото като знати хора въ селото си мнозина имаше, които ги показваха сж вършили. Между другитѣ затворени панагюрци, въ Плов-въ бѣше и Райна попъ Георгиева, която прави нашето знаме и изнесе вънъ отъ града, но не въ тоя затворъ. Него време на и-четири мѣста имаше затворени хора, които казваха, че над-навали числото 1000.

Войводата Димитъръ, който се отнесе съ мене вечерьта толкова презрително, остана въ недоумение, невъзможно му да си обясни кой съмъ и що съмъ за човѣкъ азъ, та дохож-тъ при мене нѣкои отъ неговитѣ по-първи съселяни, когато и него, войвода, глава на чингене-каушу и тѣхенъ познайникъ, кога не бѣха дохождали.

— Кой си ти и отде-наде се познавашъ ти съ нашитѣ пър-нци? — ме попита той не безъ зачудване, щомъ панагюрцитѣ отидоха.

— Бѣхъ и азъ едно време търговецъ, което ми спомогна да запозная съ много хора — отговорихъ на войводата; но той, ѣсто да се удовлетвори отъ моя отговоръ, още повече ме по-една съ подозрение и изскочи вънъ. На другата вечерь Дими-ръ войводата знаеше всичко за мене. Щомъ се подадохъ въ уша, той стана и ме покани да седна до него на постлано мѣсто, то ми се извиняваше, че не ме познавалъ, затова постжпилъ ка съ мене. Нему разправили панагюрци, че азъ съмъ апостолъ.

Азъ се радвахъ въ себе си, че можахъ да произведа подобно ечатление въ пловдивския затворъ, както между турцитѣ, така между затворницитѣ, т. е. задето мнозина ме взеха за цига-нъ и малко внимание обърнаха на мене. Въ тая репутация ми виждаха и другитѣ бунтовници, като ме съветваха още строго я пазя, защото тя ще ме отърве отъ вжжето. Като такъвъ ъ излѣзохъ преспокойно да обикалямъ всичкитѣ отдѣления на твора. Ако нѣйде се случеше да загледа нѣкой отъ заптиитѣ и нѣкой отъ турскитѣ бабаити, които и тука не липсваха, азъ почесвахъ или се навеждахъ на земята да събирамъ хвърлени гари — действие, което, както съмъ казалъ на много мѣста, а своето решаващо влияние на турчина.

Пловдивскиятъ затворъ, въ сравнение съ другитѣ затвори въ ългария, може да се каже, че държи първо мѣсто по своето обство. Той е много по-добъръ и отъ сливенския. Съ изклю-ние на чингене-каушу и другитѣ отдѣления, които сж наредъ него, но и въ тѣхъ пакъ може да се живѣе, защото сж до-лно широки и свѣтли съ голѣми прозорци. Горнитѣ катове сж це по-добри и чисти, въ които бѣха турили свещеницитѣ, учи-литѣ и по-богатитѣ. Въ дъното на затвора имаше една отдѣлна ая, съ нѣколко прозорци и добре измазана, въ която стояха ѣколко учители и други търговци изъ Пловдивъ и Т.-Пазарджикъ: Набодковъ, Дрински, Калчовъ, Отонъ Ивановъ, Дановъ и уги.

Като минавахъ покрай малкитѣ отдѣления, които сѫ на горната страна, дето държатъ повечето тѣзи, на които сѫ побъркани изпититѣ наотдѣлно, чухъ, че нѣкой ме викаше по име. Обърнахъ се и видѣхъ моя любезенъ приятель Ботю Ивановъ, съ когото се бѣхме срѣщали въ троянския затворъ, който плетѣше чорапи. Той бѣше туренъ въ полисъ. Два и половина месеца бѣха се изминали отъ нашата среща въ Троянъ, въ разстояние на което време той не бѣше успѣлъ още да си управи изпититѣ. Ако два деня го пущали да ходи свободенъ съ другитѣ затворници, то на третия день изново го затваряли. Причината на всичко това бѣше той самъ, защото не знаеше що да говори; но не малко го бъркаха и неговитѣ съселяни отъ Синджирлий, дето той живѣлъ, които възползувани отъ слабостьта му, всичко се мѫчеха да стоварятъ върху него.

— Какво да правимъ, когато чорбаджиитѣ ме бъркатъ — бѣше неговиятъ отговоръ; — но ако даде Господь да се отърва, Боже помози, тогава ще се рѣжатъ чорбаджийски глави.

— Настрана всичко това, — прибави Ботю, — но добъръ хлѣбъ даватъ тука, а най-главното е, че нѣма троянския бой. Страшна работа бѣше тамъ.

Не закъснѣхъ азъ да се срещна и съ докторъ Васила Соколски, депутатъ отъ Перущица въ Оборищенското събрание, докторътъ на Бенковски и единъ отъ моитѣ приятели въ Панагюрското възстание, който, както казахъ, бѣше осѫденъ на смърть. Но това му не бъркаше да бѫде така сѫщо веселъ, както и въ четата, каточе нищо подобно да не бѣше се случило. Той бѣше облѣченъ още съ бунтовническитѣ си дрехи, които ни дадоха отъ Панагюрище, и които му взели единъ пѫть башибозуцитѣ, заедно съ инструментитѣ му, но той успѣлъ пакъ да си ги вземе, чрезъ правителството въ София.

Просимъ минутно търпение отъ читателитѣ, да ги запознаемъ по-отблизо съ докторъ Василъ, доколкото ни е възможно. Той заслужава това, защото е единъ отъ рѣдкитѣ български мѫченици, а още повече, че не сѫществува вече на тоя свѣтъ.

Василъ Соколски е родомъ отъ с. Жерона, котленска околия. Когато билъ още малъкъ, баща му или други нѣкои отъ възрастнитѣ роднини го завели въ Добруджа. Тукъ той билъ овчарь, слугувалъ въ единъ ханъ, а после се присъединилъ при една чета българи, войводата на която билъ шумненецъ, и излѣзли да върлуватъ по дервишъ-Иванъ Балкана, около Варна. Това било въ 1867 г., когато духоветѣ въ България бѣха разпалени. Тая чета, по всѣка вѣроятность, отпосле се е преобърнала на хайдушка. Василъ Соколски наскоро билъ хванатъ, съ нѣколко души още отъ другаритѣ си, които затворили въ Варна; тѣхъ ги обвинявали още въ нѣкаквоси убийство на единъ турчинъ.

Следъ една година Василъ се освободилъ отъ затвора и преминалъ въ Тракия, живѣлъ въ Сливенъ и попадналъ да слугува при докторъ Венковъ, при когото стоялъ нѣколко години и можалъ да усвои много нѣща отъ медицината, като: цѣроветѣ за треска, сърдцеболъ, за глава, настинка и пр. Живѣлъ той и въ Т.-Пазарджикъ все при сѫщия докторъ, на когото следъ смъртьта

купилъ нѣколко вида медикаменти и тръгналъ по селата да лѣкува; но най-главното, знаялъ и да присажда за сипаница. После отишелъ въ с. Перущица, дето се установилъ надълго и се оженилъ за Велика Гечова. Тукъ той си отворилъ и спецария. Когато Бенковски посетилъ за пръвъ пжть Перущица, Василъ Соколски билъ отъ първитѣ лица, които се срешнали съ него. Той приелъ живо участие въ организирането на бждещето движение и станалъ единъ отъ личнитѣ деятели въ с. Перущица и околностьта, вследствие на което и него намѣрили за достоенъ да го изпратятъ за представитель на събранието въ Оборище. И тукъ така сжщо показа голѣма деятелность и гореща привързаность къмъ светото дело.

Когато се закри събранието на Оборище, той не пожела да се върне вече при семейството си въ с. Перущица, защото получили известие, че нѣкои приятели на турското владичество подушили за каква работа е отишелъ той къмъ Панагюрище, и ако се върне, твърде вѣроятно било, че ще го сполети нѣкоя опасность. Това свое решение той съобщи на избирателитѣ си съ едно писмо, въ което между другото писалъ и това: „че работата е вече свършена“; „сждбата на оручето е решена (т. е. на Турция“; „заради това, тѣ трѣбва да точатъ костуритѣ, които скоро ще потрѣбватъ“.

Следъ като се дигна възстанието на 20 априлъ, както е знайно вече, той тръгна съ нашата чета, подъ предводителството на Бенковски, като изпълняваше още и докторска длъжность, за което бѣше си приготвилъ всичкитѣ потрѣбности, които носѣха два коня. Вечерьта на 20 априлъ, когато цѣлото Панагюрище бѣше възстанало и мнозина странни тръгнаха да си отидатъ по селата, за да направятъ и тамъ сжщото, както и въ Панагюрище, т. е. да дигнатъ възстание, и докторъ Василъ поиска да тръгне за Перущица, като казваше, че голѣма нужда ще има тамъ отъ неговото присжтствие; но Бенковски не го отпусна, защото не искаше да се лиши отъ единъ способенъ и решителенъ човѣкъ, какъвто бѣше докторътъ. После той се избра за членъ въ комисията, която щѣше да изработи устава за възстанието.

Когато ни нападнаха башибозуцитѣ въ Етрополския балканъ, съ звънцитѣ, дето се разпилѣхме на много части, Василъ Соколски попадналъ въ оная часть на четата, която остана назадъ. Следъ нѣколко деня той билъ хванатъ отъ турцитѣ въ околностьта на Златица, заедно съ Тома хаджи Георгиевъ. Тѣхъ откарали въ Златица, въ най-лошавия затворъ и при най-фанатицитѣ турци, дето въ пребиваването за нѣколко деня отъ гладъ щѣли да измратъ. Биенето, мжкитѣ, поруганията и пр., а особено на свещеницитѣ, които били докарани отъ други мѣста въ Златица, нѣмали граница. Калимявкитѣ на последнитѣ се ритали изъ двора на конака като боклукъ.

Понеже мѣстото дето ги хванали било въ границитѣ на софийския санджакъ, тѣхъ ги закарали да сждятъ въ София.

Въ изпититѣ си докторъ Василъ показвалъ онова, о което се придържаха мнозина, т. е., че той, като докторъ, излѣзълъ билъ по селата да присажда, дето го загащили комититѣ и на-

силствено го взели да върви съ тѣхъ, а особено като разбрали, че той е докторъ. Не бѣше само докторъ Василъ него време комита, не говорѣше само той, че „насилствено го взели комититѣ", че билъ пиянъ и пр. Това бѣше общо правило. Софийскиятъ затворъ се пълнѣше отъ нови комити, много страшни по названието си, минали отъ Влашко (отъ Ботйовата чета); тукъ бѣха и ония копривщенци, които изклаха циганитѣ, заради това особено внимание не се обърнало на докторъ Васила, ако да не било единъ простъ случай.

Следъ съсипването на Перущица, въ джоба на единъ убитъ перущенецъ, на име Петъръ Боневъ, споредъ Соколски, а споредъ други перущенци — Насю Тилювъ, тоже перущенецъ, като го търсѣли башибозуцитѣ за пари, намиратъ писмото на докторъ Васила, което той писа отъ Панагюрище до своитѣ избиратели, следъ събранието на Оборище, че „сждбата на оручито е решена вече" и пр. Вижда се работата, че това писмо е заинтересувало турското правителство, а особено неговиятъ авторъ, името на когото било подписано цѣло: „Докторъ Василъ Соколски". Тѣ даватъ окржжно до всичкитѣ градове, дето се намиратъ затворени възстанници, да дирятъ човѣка съ това име, когото немедлено да изпратятъ до Пловдивъ. Докторъ Василъ, който и въ София не си скрилъ името, скоро билъ намѣренъ и изпратенъ подъ силенъ конвой за Пловдивъ.

Той билъ толкова наивенъ, щото не намѣрилъ за нужно да се откаже, че не е авторъ на това писмо, което, щомъ призналь, трѣбвало да каже и други нѣща, организацията на възстанието. Възползувани отъ тая негова откровеность, комисията за сждението бунтовницитѣ му поднесла копие на турски езикъ, отъ нашия правилникъ, изработенъ въ Панагюрище, въ надвечерието на възстанието, оригиналътъ на който носи и неговия подписъ, като членъ въ комисията, което копие следъ като му го прочели, той го припозналъ, че е вѣрно съ първообразното. Въ края на това копие, което е напечатано въ английската синя книга, се вижда следната забележка, направена отъ докторъ Васила, по принуждение отъ страна на правителството, за което той самъ ми казваше:

„Въ главното събрание държано отъ насъ въ Панагюрище
„състояще се отъ дванадесеть лица (?!) и отъ мене, приехме и
„одобрихме гореизложеното, което съдържа дванадесеть члена (?)
„11-ий юлий 1876 г."

„Настоящето копие на турски езикъ е преводъ отъ сжщия
„правилникъ (под.) Василъ Соколски".

„Копието отъ горнитѣ инструкции се припозна напълно, че
„е вѣрно съ първообразното, отъ Василъ Соколски, единъ отъ
„главаритѣ на движението, който изповѣдва, че е подписалъ
„тоя документъ 14/26 юлий 1876 г."

(Следва печатътъ на Пловдивското сждилище).

Членъ по членъ, дума по дума билъ прочетенъ тоя нашъ правилникъ на доктора, когото разпитвали любопитнитѣ, до глупость, ефендета за съдържанието и смисъла на всѣка дума и *точка*. — „Цѣли два деня, отъ сутринь до вечерь ме държаха,

за да имъ разправямъ за писаното въ устава ни", казваше злочестиятъ Соколски.

— „Най-много ме врънкаха малкитѣ ефендета и нѣколко гърчюля, еветчии въ конака, да имъ разказвамъ какъ сме щѣли да ги колимъ, по кой начинъ щѣло да се устрои българското царство, доде щѣли да му бждатъ границитѣ". — Донѣкжде, той отговарялъ уклончиво, но като му причернѣло на очитѣ, отъ подигравкитѣ на младитѣ ефендета и продадени гърци, казалъ имъ направо, че ако не сега, то за въ бждеще ще ги колятъ българитѣ. Това той казалъ, защото усѣтилъ, че работата била свършена вече, бесилката се готвѣла.

Присжтствуващитѣ тамъ представители ужъ на християнскитѣ народи, Кацигровци, Власакевци и други, които мълчели като риби, стояли като изтукани, както всичкитѣ други нетурски аази, длъжностьта на които бѣше само да казватъ еветъ и да угаждатъ на турцитѣ; и които бѣха по-безмилостиви отъ тѣзи последнитѣ, щомъ предстоеше да се решава сждбата на нѣкой българинъ,*) съ негодувание нападнали на беззащитната жертва, че той прави зло на своя народъ, черни го предъ свѣтлитѣ очи на царскитѣ хора, представлява го за непризнателенъ спрямо толкова добрини, които му е направило султановото правителство, и пр.

И действително тоя сжщия день на Василъ Соколски се прочела присждата, съ която той се осждалъ на смъртно наказание, изпълнено чрезъ обесване.

— Когато едно отъ ефендетата започна да чете на една писана книга, дето често се споменваше моето име, казваше Соколски, азъ нищо друго не можахъ да разбера, нито пъкъ знаяхъ какво четатъ; но като чухъ думата аскж (бесилка) въ края на писмото, която ефендето произнесе нависоко, отведнъжъ разбрахъ, че съмъ осжденъ вече на смърть, и захванахъ да протестувамъ, като викахъ колкото си можехъ; но двама заптии ме изтласкаха навънъ.

Изпълнението на тоя приговоръ надъ Соколски закъснѣ нѣколко деня. Всѣки може да си въобрази въ какво трескаво положение трѣбва да се намира човѣкъ, когато отъ минута на минута чака да си чуе името! При появяването на всѣко заптие, на всѣки чиновникъ, той трѣбва да изтръпва; ако нѣкога закъснѣеше раздаването на хлѣба или се издадѣше заповѣдь, да върви всѣки на мѣстото си, — заповѣдь, която завинаги предшествува изпълнението на нѣкое смъртно наказание, Соколски, колкото и да се мжчеше да се покаже, че малко го е грижа, лицето му говорѣше противното; то побѣляваше като платно, очитѣ му се размжтваха, гласътъ му ставаше дрезгавъ, езикътъ му се преплиташе... Та и другояче не можеше да бжде! Възможно ли бѣше да притежава човѣкъ подобно убийствено хладнокръвие, щото да остане равнодушенъ, когато гледа, че всичкитѣ му другари и тамъ присжтствуващи стоятъ като попарени, никой не смѣе да

---

*) Сжщата тая година, когато сждѣха седемнадесеть души бунтовници отъ Ботйовата чета въ Русчукъ, нѣколко души турци, отъ сждилището, останали при особено мнение да се замѣни смъртната присжда съ заточение, когато българскитѣ еветчии настоявали за бесилка.

си отвори устата да каже две думи, гробна тишина се възцарила, а най-лошавото е това, че на всичкитѣ погледитѣ отвреме-навреме поглеждаха крадишката къмъ героя на деня, къмъ жертвата, къмъ оногова, който следъ нѣколко минути не щѣше да бжде вече помежду имъ? Не, това е невъзможно; това не е въ човѣшката натура; не можешъ да се смѣешъ, когато всичко наоколо ти плаче. Другъ единъ пжть ядѣхме хлѣбъ двама съ Соколски, вънъ изъ затвора се чу шумъ и неговото име се произнесе нѣколко пжти. Това достигна до неговия слухъ и при всичко че той се мжчеше да покаже куражъ, лъжицата, съ която сърбаше, започна безсъзнателно да играе въ ржката му изъ паницата, като дете, когато се е нахранило вече и захваща да играе. Но това ставаше на първо впечатление; следъ малко той пакъ дохождаше въ нормалното си положение. Причината, задето турското правителство отложи изпълнението на присждата му, може да бѣше европейската комисия или кореспондентитѣ, за които се говорѣше, че наскоро щѣли да дойдатъ и въ Пловдивъ. Бедниятъ Соколски! по цѣлъ день обикаляше около пжтнитѣ врата да се учи новини, като кога ще дойде тая комисия, не се ли чува нѣщо за помилване, за което твърде начесто се пускаше слухъ и пр. Ако нѣкой отъ затворницитѣ се заинтересува да научи нѣщо отъ текущитѣ новини, то Соколски трѣбваше да пита за това. Та и той, ако чуеше нѣщо, не се задоволяваше да го знае самъ, но тичаше отъ каушъ въ каушъ да го съобщава и на другитѣ си събратя.

Единъ день, преди обѣдъ, вратата на затвора се отвори и много ефендета отъ конака и юзбашии, придружени отъ заптии, влѣзоха въ затвора. Всичкитѣ затворници, както обикновено бива въ подобни случаи, бързо отидоха на мѣстата си и застанаха почетно единъ до другъ наредъ, като мислѣха, че голѣмитѣ хора, ония, отъ които зависѣше животътъ имъ, за тѣхно добро сж дошли. Последнитѣ, обаче, малко обърнаха внимание на затворницитѣ. Тѣ гледаха повечето стенитѣ на каушитѣ, прозорцитѣ, хлѣба, който ни се даваше рогозкитѣ и пр., и бързо-бързо излѣзоха пакъ навънъ. Никой не можа да се догади за истинската цель на това посещение; всѣки казваше, че това е единъ видъ ревизия. Но следъ малко време вратата на затвора се отвори изново, въ който нахълтаха нѣколко заптии, не отъ познатитѣ въ затвора, като водѣха съ себе си множество дюлгери, съ зимбили на гърба, и циганки съ котли и четки въ ржцетѣ. Закипѣ бърза работа по всичкитѣ кауши, туриха се въ движение множина затворници, не отъ комититѣ обаче, развикаха се заптиитѣ необикновено да даватъ разпореждане и заповѣди, на които тѣ сж твърде щедри; задрънкаха котли и чибури, отъ които изобилно се изливаше водата по дъскитѣ въ всѣки каушъ; писнаха дюлгерскитѣ сѣчива: триони, тесли и рендета, стени се пробиваха за нови прозорци, а вехтитѣ се поправяха; нови метли и рогозки се внасяха, а старитѣ се изхвърляха навънъ; колкото души имаше затворени въ полиситѣ, въ това число и Ботю, пуснаха се въ общитѣ кауши: най-после раздадоха по-чистъ хлѣбъ, но само на бунтовницитѣ, отъ което турскитѣ хапузи не малко се разя-

ка, като казваха, че човѣкъ трѣбвало да бжде комита, за да
а честь. Читателитѣ сж се сѣтили вече, коя е причината на
за движение, да се отворятъ нови прозорци на сто-годишнитѣ
уши, да ни се дава чистъ хлѣбъ и пр. На това сж били при-
дени турцитѣ, вследствие полученото известие, че европей-
ата комисия е тръгнала вече за Пловдивъ, на която тѣ искаха
замажатъ очитѣ чрезъ разни вънщни украшения.

Тая новина, която въ кжсо време стана известна и на най-
интересуващитѣ се, зарадва всичкитѣ. Разбира се, че най-много
ѣбваше да се радва Василъ Соколски, който разтиташе много
европейското великодушие. Той бѣше увѣренъ, че благород-
тѣ лордове и графове ще да го спасятъ отъ грозната бесил-
ца. Следъ два-три деня тия последнитѣ дойдоха. Когато влѣ-
ха въ затвора, подире имъ вървѣха една цѣла върволица ефен-
та, кетипи, юзбашии, заптии и пр. съ черни алатурка сюртюци,
копчани отдоле догоре, съ калъплии фесове и съ отпуснати
це, готови на всѣка минута да направятъ раболепно темане.
питаха мнозина отъ затворницитѣ, най-много дали сж взи-
ли участие въ движението. Много лица, които говорѣха нѣкой
ъ европейскитѣ езици: Калчевъ, Георги Пеневъ, К. Величковъ
други, говориха имъ отъ страна на всичкитѣ затворници, да се
трудятъ за освобождението ни, на което тѣ обещаваха. На
ендетата въ това време не ставаше добре; тѣ позеленяваха
ъ гнѣвъ.

Василъ Соколски бѣше се изправилъ на най-личното мѣсто
своя каушъ. Неговата представителность обърна вниманието
комисията, която се спрѣ до него и захвана да го разпитва.
омъ тѣ чуха името на Бенковски, което се произнесе отъ при-
тствуващитѣ затворници, като казваха, че той, Соколски, е билъ
говъ докторъ, всичкитѣ опулиха очи и си извадиха нотиситѣ
пишатъ, като разбраха отъ най-напредъ, че самъ Бенковски
ри напреде имъ.

— Неговиятъ докторъ — прибавиха присжтствуващитѣ, —
йто е осжденъ на смърть неотдавна.

Комисията му записа името, възрастьта, мѣсторождението,
нятието и други нѣкои обикновени подробности, добъръ ма-
риалъ за нѣкоя газетна статия и друго нищо повече,

— Мене ще ме бесятъ днесъ-утре — каза Соколски съ раз-
перанъ гласъ, и никой нѣма да ми помогне освенъ васъ...
оля за капка милость.

Комисията се обеща ужъ, че ще подействува дето трѣбва и
едъ малко си излѣзе. Заптиитѣ, които я придружаваха, се за-
рнаха, като говорѣха помежду си „бошъ лафъ"; Ботя и дру-
тѣ затворници пакъ ги туриха въ полиситѣ и пр. и пр. Съ една
нь, всичко пакъ тръгна по стария редъ; а докторъ Соколски
одължаваше да стои въ неизвестность, за което се пущаха
зличии слухове. Единъ день докторъ Влада, който имаше до-
купъ при агитѣ, му каза, че той ще бжде опростенъ, за което
научилъ отъ вѣрно мѣсто.

Сжщия день, следъ пладне, азъ бѣхъ легналъ да спя въ
уша си. Когато се събудихъ, станахъ да отида при Соколски,

да науча нѣщо ново. Тѣсниятъ коридоръ, презъ който трѣбваше да премина, бѣше пустъ, съ изключение на нѣколко души цигани, които се занимаваха съ събиранито на цигари. Това бѣше необикновено, което азъ не можахъ да забележа за пръвъ пжть. Нѣмаше така сжщо да се чува и шумъ, каточе всички спѣха. Стигамъ най-после въ кауша на Соколски, дето повечето затворници бѣха българи; но него нѣмаше тамъ. Тѣ всичкитѣ бѣха вжтре, насѣдали всѣки на мѣстото си и дотолкова умислени, щото никой не си отвори устата да ми каже нѣщо, когато влѣзохъ при тѣхъ.

Питамъ азъ де е Соколски, и гласътъ ми се пресича, защото усѣщамъ, че работата не е чиста; но вмѣсто отговоръ, чува се само глухо пъшкане отъ страна на присжтствуващитѣ, които не ми отговаряли, като мислѣли, че азъ зная всичко.

Въ това време, когато азъ питахъ за бедния Соколски, той едва ли е билъ предалъ душа на бесилницата. Преди половинъ часъ време, заптиитѣ го грабнали отъ затвора, следъ като затворили всичкитѣ кауши, вързали му ржцетѣ изотзадъ, както обикновено правятъ за ония, които ще вървятъ на бесилницата, и го изкарали навънъ. На излизане той казалъ само „прощавайте, братя“ на своитѣ другари. Подиръ малко, заптиитѣ, както и други лица дошли отвънъ, известиха, че вжжето, на което билъ обесенъ Соколски, се скжсало. Него обесиха въ гр. Пловдивъ. Той бѣше на възрасть 30—32 години, съ сини голѣми очи, съ жълта гжста брада, доволно дълга, която го правѣше представителенъ; ръстъ срѣденъ, снаженъ, съ кждрава коса и лице доста красиво. Мнозина отъ другитѣ бунтовници се оплакваха противъ Соколски, че съ своето лекомислие той изповѣдалъ много нѣща на турцитѣ, които трѣбвало да останатъ тайни.

Войводата, Иванъ Орчо, който разруши селото Стрелча, така сжщо наскоро бѣ докаранъ отъ Търново, дето го хваналн въ единъ ханъ. Портретътъ на Иванъ Орча е горе-доле следниятъ: възрасть 35—38 години, мустаци черни, завинаги засукани въ форма на кравайче, очи черни и свѣтли, глава голѣма, вратъ дебелъ та червенъ, като на касапинъ, ръстъ срѣденъ, снага дебела и ржце мускулести, които отъ белекчетата и отъ разни други действия бѣха накълцани като четеля; съ една речь, той имаше изгледъ на сжщи войвода и юнакъ, въ пълния смисълъ на тая дума. Вижда се работата, че това свое юначество Орчо го е употрѣбявалъ и отъ по-напредъ, защото нѣколко пжти билъ честитъ да посети турскитѣ затвори за разни безчиния. Въ Панагюрското възстание, както казахъ дето се следваше, той взе живо участие, но не въ приготовленията, за което нѣмаше толкова способность, а въ действията, когато дойде работата да се върти ножъ и пушка. Той се сподоби да бжде посрещнатъ съ пѣсни и съ биенето на камбанитѣ въ Панагюрище, когато се връщаше победитель отъ с. Стрелча, село, което дълго време е задавало страхъ на околнитѣ български села.

Следъ поражението на възстанието, заедно съ П. Бобековъ и Манча, той отива въ Копривщица, дето благоразумнитѣ сполучили вече да си турятъ работата наредъ. За да се отърватъ по-

ефтино, тѣ затворили спостолитѣ и нѣкои отъ първитѣ начинатели въ спецарията на Спасъ Хекимина, на вратата на която обесили голѣмъ куфаръ, запечатанъ съ червенъ восъкъ, дето пазела и въоржжена стража. Въ това време турската войска настжпила вече около селото, която отишелъ да доведе нѣкойси Черню. Споредъ други очевидци, Иванъ Орчо съ измама освободилъ тѣзи пленници, като казалъ, че голѣмо число сръбска войска е дошла въ Панагюрище; а споредъ него самия, той съ сила ги билъ освободилъ.

До 240 души бунтовници потеглили съ Иванъ Орча отъ Копривщица за въ Балкана, които отпосле се раздѣлили на различни групи. Близо до с. Гарванитѣ, около Габрово, Орчо останалъ самъ да се бие съ бащибозуцитѣ, които били нападнали, а другаритѣ му ударили на друга страна, отъ които той се изгубилъ, и следъ нѣколко деня билъ хванатъ въ Търново въ единъ ханъ. Той се престорилъ на нѣмъ. Напразно тоягитѣ и гърбачитѣ валѣли като градъ по Орчовитѣ широки плещи; напусто тракали и хлопали наоколо му по стенитѣ и вратата, въ присжтствието на докторска експертиза: Орчо се надува като мѣхъ и мучи като говедо, докато най-после чаушинътъ, на когото билъ предаденъ, не казалъ: „оставете го кератията; най-после може да бжде пъкъ нѣмъ; защо да влѣзваме въ грѣхъ?". Орчо въздъхналъ дълбоко.

Когато докарали Каблешкова въ Търново, той билъ тамъ. И отъ него се потвърдява, че Найденъ п. Стояновъ умрѣлъ отъ бой, предъ вратата на затвора. Брадата и мустацитѣ на тоя последния били изтъргани, а главата му на разни мѣста оклоцана отъ заптийскитѣ касатури.

Следъ нѣколко деня, заедно съ Каблешкова и други още затворници-комити, Орчо билъ отправенъ чрезъ Габрово за Пловдивъ, съ забележка на мазматата му, че той е действително н ѣ м ъ. Като стигнали въ Габрово, всичкитѣ ги затворили въ общия затворъ, а Каблешковъ, като знатно лице, дали му особно помѣщение, една заптийска стая, дето той, въ отсжтствието на заптията, грабналъ му пищова отъ стената и се ударилъ въ гърлото.

Стигналъ Орчо живъ и здравъ въ Пловдивъ. Въ това време, когато четѣли мазматата въ конака, че между другитѣ комити изпращатъ на зависящо разпореждане и единъ нѣмъ комита, отвънъ на двора се подигнала шумна олелия отъ плачъ и пролетии на женски гласове, които викали отчаяно „ханзъръ", „московъ" и пр. Когато любопитнитѣ ефендета отворили вратитѣ да видятъ що е, около 10—20 боси кадъни нападнали на Орча отъ всѣка страна, който, подпрѣнъ до стената, мигалъ като въ лапавица. Тѣзи кадъни били отъ Стрелча, дошли отдавна въ Пловдивъ да си искатъ мжжетѣ и стоката отъ комититѣ, които подъ предводителството на Орча, на 21 априлъ, бѣха разрушили селото имъ. Тѣ познали своя благодетель съ първо виждане и, ако да не били заптиитѣ, навѣрно би се нахвърлили отгоре му. Ефендетата, на които той билъ известенъ много добре отъ показанията на другитѣ бунтовници, обърнали сериозно внимание, като се разпоредили най-напредъ да увеличатъ стражата, която

пазѣла вънъ смутения Орча. Той продължавалъ донейде да мучи още като животно, но като видѣлъ, че нищо не прави вече пари, отъ една страна, а отъ друга, че не желаелъ да се излага втори пжть на заптийскитѣ гърбачи, проговорилъ. За голѣмо чудо на всичкитѣ, Орчо биде освободенъ отъ турцитѣ, следъ нѣколко месеца.

Като запознахъ читателитѣ съ Орча войвода, то нека ми е позволено да дамъ портретитѣ и на други още нѣкои деятели отъ възстанието, които, макаръ че останаха живи, мисля, че пакъ е позволително това. Колкото се отнася до тѣхъ самитѣ, то нека ме простятъ за тая моя дързость.

Попъ Грую. Той е нашиятъ попъ Грую Бански, свещеникъ въ селцето Баня, оня попъ Грую, любимецътъ на Бенковски, който носѣше патрихила си въ паласката при фишецитѣ; който четѣше „Вѣрую", вмѣсто въ единаго Бога, — въ единаго хъша балканскаго и пр.; който бѣше преобърналъ молитвитѣ отъ трѣбника да ги чете посвоему; който отслужваше божествената литургия съ два арнаутски пищова; който привеждаше подъ клетва бунтовницитѣ въ едната ржка съ кръстъ, а въ другата съ ятагана и пр. Тоя попъ Грую се намираше сега въ затвора съ изскубана брада и мустаци, каточе бѣха го изпасли молцитѣ; съ синя вехта кърпица на главата вмѣсто високата му калимявка, която погански ржце бѣха разкжсали; и съ скжсана дрешка на гърба си, вмѣсто жълтото му шаечено джубе, съ което кой знае коя буля си покриваше бѣлото лице.

Въ бедно положение бѣше сиромахътъ!... Жално ставаше на човѣка да го гледа. Попъ Грую е родомъ отъ село Баня, както знаятъ вече читателитѣ, на възрасть около 40 години, ръстъ нисъкъ, брада и мустаци черни, съ голѣмо чело, очи свѣтли, тоже черни, съ извънредно веселъ характеръ, но въ сжщото време и лютъ.

Следъ поражението на възстанието, попъ Грую, както мнозина, скрилъ се най напредъ, но скоро билъ хванатъ и заведенъ въ лагера на пашата. Когато го видѣлъ тоя последниятъ найпредъ напреде си, скроменъ попецъ, твърде смиренъ, не страшенъ на изгледъ, облѣченъ съ дрипави дрешки, погледналъ даже съ състрадание на него, поканилъ го да седне и заповѣдалъ да му направятъ едно кафе, което младъ единъ аскерлия приготовлявалъ въ това време около огъня. Попъ Грую не се радвалъ яко въ себе си отъ тая пашовска снизходителность, защото знаелъ, че пашата прави това случайно, като не знае още кой стои напреде му, съ кого има работа.

— Хай гиди завалж попи; и тебе комита правятъ а? — казалъ пашата на присмѣхъ, и се обърналъ на друга страна да говори съ другиго.

Попъ Грую си правѣлъ цигара, за което самъ пашата му позволилъ, и се оглеждалъ наоколо си зачудено, защото и той отъ своя страна малко внимание обръщалъ на тая ласкавость. Той чакалъ друго да види, което нѣма нищо общо съ кафето и цигарата — дървото.

— Можа ли баремъ да видишъ баща на комититѣ, попе, или
кой отъ неговитѣ другари — повторилъ следъ малко пашата
по-голѣма разсѣяность, като да билъ вече ситъ на подобни
проси и сведения.

— Отчасти, ефендимъ, когато бѣхъ въ Панагюрище, пока-
ка ми кой е войводата, — отговорилъ попъ Грую.

Пашата заговорилъ изново съ другиго и следъ много време
дошло на ума да се обърне къмъ попъ Грую.

— Какъ ти бѣше тебе името, попе, — попиталъ той, като
калъ да покаже, че отъ по-напредъ знаялъ ужъ името му, но
га го забравилъ, което е въ обичай между турцитѣ.

Попъ Грую предчувствувалъ нѣщо недобро, побили го сту-
ни тръпки, неволно си въобразилъ своитѣ действия по време
възстанието и обноската си къмъ нѣкои отъ заробенитѣ турци.

— Попъ Грую, ефендимъ, — отговорилъ той съ половинъ уста
направилъ темане съ дѣсната си ржка.

— Не?! Попъ Грую ли? Баня папазж? — кресналъ пашата
то хищна птица и се изправилъ на колѣне, съ стиснати юмруци,
говъ да подхвръкне, каточе остри шишове го бодѣли въ
рдцето.

Нѣщо като „еветъ ефендимъ" се чуло да излѣзе отъ устата
сиромахъ попъ Грую, който не се усѣщалъ вече на земята ли
или на небето.

— Аскеръ!... Караулъ!... Чаушъ! — викалъ отчаяно пашата
махалъ съ ржцетѣ си по въздуха, като забравилъ всѣко военно
иличие и дисциплина.

Безбройно число солдати, съ щикове въ ржцетѣ си, се на-
ърляли върху беззащитния попъ Грую, който билъ вързанъ
дебели вжжета наопако ржцетѣ и отведенъ настрани подъ
ленъ караулъ.

— Ахъ, попъ Грую, ахъ ти керата папазъ, — викалъ пашата,
го си вртѣлъ въ сжщото време главата ядовито. — Четири-
сеть куршуми да прекарамъ презъ гърдитѣ ти, пакъ нѣма да
да удовлетворенъ... — Ти трѣбва да бждешъ одранъ съ кре-
къ, а после да ти се насоли кожата.

Нечути сж мжкитѣ, които е претърпѣлъ попъ Грую въ
енния лагеръ въ пазарджишкия затворъ и по пжтя. Но благо-
рение пакъ на турскитѣ власти, които при такива обстоятел-
ва го оставиха живъ. На това най-много е спомогнало, види
работата, значението и важностьта, която сж му давали тур-
тѣ, като сж мислѣли, че ако го погубятъ по пжтя, ще бжде
търсенъ отъ висшитѣ власти.

Въ затвора той бѣше станалъ мизантропъ, по цѣлъ день
реше въ кауша си; ако го закачеше нѣкой отъ другитѣ за-
орници, той го изругаваше. Вижда се работата, че безчо-
чнитѣ мжки и страдания значително бѣха подействували на
го: какво е тѣлото, такава ще бжде и душата.

Отпосле той бѣ освободенъ, защото не можа да се докаже,
е действувалъ самостоятелно и е вършилъ отдѣлни пре-
кпления.

Тодоръ Душанцалията. Тодоръ Душанцалията е родомъ отъ Копривщица; той бѣше на възрасть около 28—32 години, съ срѣденъ ръстъ, съ малки възруси мустачки, съ пълно червено лице и доволно красиво, смиренъ и добродушенъ до крайность. Още отъ млади години той отишелъ да си търси честьта въ странство, както обикновено правятъ всичкитѣ негови съотечественици, страната на които нищо не произвежда. Въ египетска Александрия преживѣлъ Тодоръ около цѣли осемь години, кара-абаджия, дето той, съ строга пестеливость, можалъ да тури настрана доволно парици, и въобще работата му тръгнала добре. За да направи съучастници въ това свое щастие и своитѣ бедни родители, Тодоръ се наканилъ да се върне въ родното си мѣсто, следъ осемь години, по праздницитѣ на Възкресение. Той пристигналъ въ Копривщица въ това време, когато страститѣ кипѣха, духоветѣ на младитѣ се вълнуваха; когато се шиеха байраци, куршуми когато се лѣеха и се точеха ножове. Разбира се, че всичко това се вършеше тайно, отъ което Тодоръ не е знаелъ нищо за нѣколко деня. Може би злощастниятъ, като съвършенъ момъкъ и улесненъ, следъ толкова-годишенъ тежъкъ гурбетликъ, по нечиститѣ абаджийски одаи, да се е интересувалъ повече отъ красния полъ.

Но наблюдателното око на пъргавия Каблешковъ, който въ това време правѣше нощьта на день и деня на нощь, зърнало тая нова жертва, и скоро Тодоръ билъ посветенъ въ работитѣ на настжпващото движение, като жертвувалъ и едно голѣмо количество пари за светото дѣло. Тодоръ дотолкова се билъ увлѣкалъ въ приготовлението, дотолкова присърдце захваналъ за работи, щото него и даскалъ Найденъ избрали отъ Копривщица за депутати въ събранието на Оборище. Той присжтствува на това събрание и подписа акта на възстанието; а после въ време на самото възстание билъ е единъ отъ най-горешитѣ деятели.

Него обвиняваха най-много, ако помня добре, въ клането на копривщенскитѣ цигани, което не бѣше дотамъ основателно, защото той не взе твърде голѣмо участие въ това „геройско дѣло".

Единъ день, следъ обѣдъ, въ затвора влѣзе единъ юзбашия, съ нѣколко още заптии, които обявиха на Тодора да си прибере едно-друго, защото е пристигнала заповѣдь да го каратъ въ Одринъ. Всичкитѣ затворници, които бѣха тамъ наблизо и можаха да чуятъ тая заповѣдь на юзбашията, усѣтиха се, че работата не е добра. Тодоръ ще върви на бесилницата, а само за да не се уплаши, говорѣше му се, че въ Одринъ ще отива. Усѣти се и Тодоръ що го чака. Нему се налѣха очитѣ съ сълзи, и жално-жално изгледа той присжтствуващитѣ си другтри.

— Лъжете ме вие мене — каза той на юзбашията. — Азъ отивамъ не въ Одринъ, а на бесилката...— После се обърна къмъ своитѣ другари, отъ които поиска прошка и имъ подаваше нѣкакъвъ ключъ за да го дадатъ на майка му.

И тръгна той съ бързи крачки предъ юзбашията джелатинъ, каточе отиваше да изпълни единъ дългъ, една неизбѣжна обязаность, единъ обредъ! Тъй умира българинътъ!

Отъ дрехитѣ на покойния, които се раздадоха по сиромаситѣ изъ затвора, и азъ се сподобихъ съ една риза, която ми даде Иванъ Душковъ.

Тукъ бѣше и моятъ другарь Цвѣтко Цѣровченинътъ, съ когото ходихме да горимъ селата Смолско и Каменица. Азъ случайно го видѣхъ въ затвора, нѣколко деня следъ докарването ми, когато той обираше цигари по земята и просѣше едно-друго измежду затворницитѣ. И неговитѣ мустаци бѣха изпасани отъ молцитѣ, което бѣше знакъ, че и той е преминалъ презъ башибозушката баждарница. Не му се обадихъ, защото не го знаехъ каква линия на поведение държи въ изпититѣ си, и се сторихъ, че го не познавамъ ужъ. Сжщото направи и той отъ своя страна, защото забелязахъ, че избѣгваше да се срещне съ мене. Като се бояхъ отъ бившия си другарь, който бѣше въ състояние да ме покачи на важето, разбира се, ако пожелаеше това, казахъ на единого отъ познатитѣ си другари да отиде при Цвѣтка и го изпита отдалечъ, дали той е казалъ всичко въ изпититѣ си.

— Не си ли билъ на гората Еледжикъ, и не знаешъ ли кой запали селата Смолско и Каменица — попиталъ най-после моятъ познайникъ на нисъкъ гласъ бача Цвѣтка, който гледалъ на земята и се почесвалъ дето не го сърби.

— Ние сме сиромаси хора, бе брате, кой ти разбира отъ такива работи — отговорилъ Цвѣтко, малко смутенъ отъ зададения въпросъ. — Въ време на възстанието азъ се уплашихъ и търтихъ да бѣгамъ накждето ми видятъ очитѣ.

Азъ се успокоихъ отъ тоя отговоръ на бай Цвѣтка, но пакъ не се решихъ да му се обадя, защото той казалъ предварително, че никого не познава въ затвора.

Казахъ по-горе, че тукъ бѣше затворенъ и Димитъръ Златановъ Свѣщаровъ (сега кметъ въ Пловдивъ), единъ отъ ония патриоти, които рѣдко се срѣщатъ въ България. Отъ толкова много съзаклетници, които броеше него време градътъ Пловдивъ, само той и единствениятъ и страшниятъ герой на перущенската черква „Свети Арахангелъ“ — Кочо Чистеменски — решили на 22 априлий, презъ нощьта, да запалятъ Пловдивъ, като турили огъня най-напродъ въ своитѣ дюгени, находящи се първиятъ при Джумая джемиси, а вториятъ въ чаршията.

Да ви разкажа нѣщо по-подробно за деятелностьта на пловдивския комитетъ въ 1876 година. Двамата апостоли Бенковски и Воловъ, дошли на 13-й февруарий презъ зимата въ с. Царцово, въ дома на Божила, отдето изпратили стария деецъ бай Ивана Арабаджията, да извести въ Пловдивъ на приятелитѣ, че двамата апостоли желаятъ да влѣзатъ въ града. Това известие било съобщено на трима души, а именно: Христо Благоевъ, Христаки В. Търневъ и Димитъръ Свѣщаровъ, отъ които първитѣ двама отишли заедно съ бай Ивана до с. Царцово, за да посрещнатъ носителитѣ на свободата. На другия день рано сутриньта, часа по осемь, двамата апостоли по крака влѣзли въ града безъ да бждатъ забелязани отъ нѣкого. Тѣ се установили въ дома да Христо Благоева, дето свикали събрание да прочетатъ своитѣ пълномощни писма и да кажатъ цельта на пжтуването си. Между

другитѣ лица, въ това събрание присжтствували, освенъ горепоменттитѣ личности, Коста Калчевъ, Стефанъ Дрѣнски, Набодковъ (учитель), Антонъ Балтовъ, Тома х. Георгиевъ и др.

Следъ това Бенковски взелъ думата и напространно разкрилъ на присжтствуващитѣ, съ каква цель сж дошли тѣ въ града имъ и какво се изисква отъ тѣзи последнитѣ да направятъ, като българи и патриоти. Предложението да се устрои комитетъ въ града Пловдивъ било прието на драго сърдце и всѣки захваналъ да работи за неговото организиране, споредъ силитѣ си и способноститѣ си.

Бенковски ходилъ при руския въ града консулъ да му съобщи мисията си и да му поиска руски паспортъ, но тоя последниятъ не го приелъ, като казалъ, че Русия не желае възстание.

Движението въ Пловдивъ

Въ събранието, което стана въ Панагюрище презъ месецъ мартъ, вследствие хващането на апостола Славковъ, отъ когото навѣрно турцитѣ бѣха узнали много нѣща, а най-важното, че изъ България имало много други такива апостоли, решило се че ако Славковъ предаде плана, то да се дига възстание, както се може. Градътъ Пловдивъ, който не можеше да възстане открито, по причина на малочисленостьта на българското население, споредъ предложението на Бенковски, събранието решило да се запали. Димитъръ Свѣщаровъ билъ натоваренъ да извърши това.

Въ срѣда, на 23 априлий се получило въ Пловдивъ к ъ р в а в о т о п и с м о (прокламациитѣ, които се изпратиха отъ Панагюрище, подписани съ кръвь, и които населението отпосле нарече кървави). Сжщата вечерь се събрали палачитѣ, които се разпредѣлили да запалятъ града отъ много мѣста. Отснъ Ивановъ, който билъ изпратенъ да помага на палачитѣ, билъ опредѣленъ да даде първия знакъ, като запали нѣкое здание на Небетъ-тепе.

Страшно били развълнувани по това време духоветѣ въ града Пловдивъ, вследствие разпръснатитѣ слухове, че въ Копривщица и Панагюрище има нѣщо. Това вълнение и безпокойствие се увеличавало още по-много, по причина че никой не знаялъ навѣрно въ що се състои работата, а въ подобни случаи предложенията иматъ голѣма цена. Турцитѣ, гърцитѣ и нашитѣ чорбаджии бълнували за московци и сърби, а младитѣ български патриоти се радвали. Никой не стоялъ хладнокръвенъ предъ настжпващото движение. Всѣки вършелъ онова, за което билъ способенъ и което било въ интереса на неговитѣ сънародници или частни смѣтки. Турцитѣ се въоржжавали, малко и голѣмо обикеляло изъ улицитѣ, наежено противъ българитѣ, но планътъ на тѣхнитѣ действия не билъ още начертанъ; и тѣ самитѣ не знаяли що да чинатъ. Лукавитѣ гърчоля, които извличатъ най-блѣскави победи отъ подлостьта и интригитѣ и които притежаватъ по-голѣма способность отъ турцитѣ да съображаватъ и да се ползуватъ отъ обстоятелствата, тичали надолу-нагоре изъ града. На турцитѣ тѣ казвали: „дръжте, въ това сж виновати българитѣ"; а тия

последнитѣ подмамвали да се запишатъ гърци, защото българистанътъ е обреченъ вече на смърть. Услужливиятъ имъ митрополитъ билъ отворилъ вече каракачанския си тефтеръ да записва покаянитѣ. Така проповѣдва Христосъ да се постжпва съ слабитѣ и угнетенитѣ. Тоя духовенъ пастиръ, ако му позволяваше черното расо, навѣрно би затъкналъ на пояса си дългия ятаганъ, въ реда на башибозуцитѣ. Тогава той се задоволилъ само съ тефтера си, който ималъ равносилно значение съ ятагана.

Разбира се, че много Божи кравици отъ пловдивското полубългарско и полугръцко население прибързали да цѣлунатъ скверната дѣсница на тоя фенерски кеседжия.

Не спѣли и нашитѣ кръстени братя — чорбаджиитѣ, тая вѣрноподаническа сгань; дирекъ и основа на всѣко тиранско управление. Тѣ треперѣли вече, колѣничили около силнитѣ на деня съ калъплии фесове на главата, съ алатурка сюртюци закопчени отдолу догоре, на които се мжчели да угодятъ по какъвъ и да е начинъ. Навѣрно тѣхнитѣ уста сж произнасяли: „нашитѣ млади чапкъни направиха нѣщо", и тѣ, а никои други, сж предложили и указали най-напредъ, кой измежду тия млади въ Пловдивъ заслужава да бжде хвърленъ въ затвора, за предварване на злото

Останалата безчувствена маса, която славянофилитѣ наричатъ народъ, а тиранитѣ — гласъ Божий и народна воля, се безспокоела само за своята душица, за алъшъ-вериша и за добитъка, това, което чувствуватъ и животнитѣ, когато се застрашаватъ отъ нѣкоя сила,

Имало и друга една категория словесни сжщества, които участвували въ всичкитѣ приготовления на народното движение, което мислили, че е лесно и възможно, както въ страницитѣ на нѣкой романъ; но като видѣли башибозушкитѣ чалми и дългитѣ ятагани, съ които двама башибозука не можели да се разминатъ изъ пловдивскитѣ тѣсни улици, обърнали колата. Намѣсто свобода или смърть, думи, които всѣки произнася натъртено, когато пѣе пѣсеньта: „Дойде време, дойде часъ", тѣ се задоволили да изгорятъ нѣколко писма въ огъня, хвърлили на известното мѣсто приготвеното си левче, заедно съ направенитѣ фишеци, и следъ като взели ключоветѣ отъ всичкитѣ врата, запалили кандилцето предъ иконата Божа Матерь. Други нѣкои отъ сжщата категория, съ по-разпалени сърдца, имали смѣлостьта да се съберать по нѣколко души на едно мѣсто, дето така сжщо подъ бдителностьта на обърнатитѣ ключалки изпразвали буйно и решително пълнитѣ чаши за успѣха и победата на възстаналитѣ братя. И двѣтѣ тѣзи категории сж благоразумнитѣ и философствуващи синове на България.

Ревекинитѣ синове съ келавитѣ глави и съ дългитѣ джюбета само вайкали и охкали, като музикаленъ инструментъ, каточе тѣхниятъ желѣзенъ аршинъ и сарафската имъ кутия били причина на всичката безредица. Тѣ се кланѣли по улицитѣ до земята предъ всѣка въоржжена краста, а псували и ругаели нависоко слабитѣ и победенитѣ, каточе имъ плащалъ нѣкой за тоя трудъ.

Но да оставимъ настрана чифутскитѣ шашарми, чорбаджийскитѣ теманета, гръцкото православие и благоразумното „да живѣй“, които нѣматъ нищо общо съ нашия разказъ. Да видимъ що сж направили „несмисленитѣ“, „неразбранитѣ“, „чапкънитѣ“ и „нехранимайковцитѣ“, които не знаятъ каймета на парата и не жалятъ своята душа.

Както другаде, така и въ Пловдивъ, се намѣрили хора честни, хора решителни и патриоти, които прежалили всичко за въ полза на общото дѣло, безъ да се отчаятъ ни най-малко, че ученитѣ и знатни кратуни, които отъ по-напредъ си увирали гагата навсѣкжде, се изпокрили изъ миши дупки, когато дошло време за работа. Тѣзи решителни и необикновени хора били: Кочо Чистеменски и Димитъръ Свѣщаровъ, първиятъ скроменъ кундурджия, вториятъ презрѣнъ свѣщарь. Тѣ не се учили въ високо училище, не знаели буки за благонравие и възпитание, но умѣяли да изпълнятъ своя дългъ къмъ отечеството си, като запалили собственитѣ си дюгени съ газь, вечерьта на 22 априлъ, както сж били обещали отъ по-напредъ. Съ тѣхъ заедно били съгласни и много ученици отъ пловдивското главно училище, да запалятъ квартиритѣ си, щомъ видятъ първия огънь на Небетъ-тепе, който, както казахъ, щѣлъ да запали Отонъ Ивановъ. Когато тоя последниятъ отивалъ да пали на Небетъ-тепе, срещналъ го единъ отъ благоразумнитѣ, който му възпрепятствувалъ.

Но и безъ това, двата подпалени дюгени произвели ожидаемото действие. Смущението и страхътъ се увеличили още повече въ града; турцитѣ гръмнали два топа, които били като знакъ на едвамъ начевващата се кървава драма; пазванти и заптии се развикали, команди се слушали по цѣлия градъ, дебоитѣ на оржжието били отворени за всѣки мюсюлманинъ, всичкитѣ турци станали на кракъ, ненавистьта и фанатизъмътъ пламнали вече. Тежки минути настанали за българича! Скоро последвали затваряния не само на виновнитѣ, но и на хора като Якимъ Груева, който билъ доказалъ вече своята преданность къмъ турското правителство, което нѣмало вече довѣрие.

Кочо Чистеменски, на минутата още, следъ като запалилъ дюгена си, заминалъ съ кола за Перущица, заедно съ жена си и малката си дъщеря, да дига и тамъ възстание, а Димитъръ Златановъ Свѣщаровъ билъ хванатъ и затворенъ, заедно съ Спасъ Сурчевъ, който така сжщо взелъ деятелно участие въ приготовлението.

Огъньтъ въ Пловдивъ произвелъ своето действие и въ околнитѣ села. На селянитѣ бѣше казано, че оттамъ ще се даде знакътъ най-напредъ. Много селяни, които чакали нея нощь по високитѣ мѣста, щомъ видѣли, че избухналъ огъньтъ, ударили клепалата и грабнали пушкитѣ.

Въ Пловдивъ бунтовницитѣ имали и приготвенъ байракъ, шитъ отъ ученичката Елена Трантеева, но не станало нужда да се употрѣби.

Освенъ селата Перущица, Брацигово, Царцовъ и други, хванали се за оржжие и малкитѣ селца въ Рупча: Сотиръ, Дѣдово и *Бойково*, находящи се на 4—5 часа разстояние отъ Пловдивъ

къмъ южна страна. На 21 априлъ тѣ оставили селата си и заедно съ жени и деца отишли въ корията,називаема свети Петъръ. Моятъ помощникъ, Григоръ Аргировъ, отишелъ да дигне селата Сотиръ и Бойково. За да се накървавятъ юнацитѣ, отишли нѣколко души да вардятъ пжтя, отдето щѣлъ да премине Ахмедъ ага Тамръшлията, за да го убиятъ; но той се усѣтилъ каква е работата, и ударилъ изъ другъ пжть.

Въ тѣзи села отишли още Отонъ Ивановъ, който сполучилъ да избѣга отъ Пловдивъ, и Райчо Даракчиевъ отъ Станимака, да приготвятъ по-добре възстаналитѣ села. Два деня и две нощи тия последнитѣ стоели въ гората въоржжени, безъ да ги нападне нѣкой, защото турцитѣ бѣха смутени още и не знаеха каква линия на поведение да държатъ. На 23 априлъ, обаче, отъ Тамръшкия чифликъ се задали около 200 души башибозуци, които нападнали на българската стража. Петнадесеть души бойковци и петь души дѣдовци, които били противъ възстанието на съселянитѣ си, отишли да се предадатъ на башибозуцитѣ, но тия последнитѣ ги избили,

Въ с. Бойково е починалъ твърде мжченически единъ отъ селянитѣ, на име Атанасъ Душилата. Него вързали кръвожаднитѣ башибозуци о единъ дирекъ вжтре въ кжщата му, която отпосле запалили и застанали навънъ да го слушатъ, като какви звукове ще издава, следъ като пламне вече тѣлото му. — „Яде ли ти се грозде?“ — се отзовали иронически кръвницитѣ на отчаянитѣ писъци отъ страна на Атанаса, което питане било като отмъщение, защото мжченикътъ Атанасъ ималъ лозе и не оставялъ харамоядцитѣ да го бератъ. После башибозуцитѣ изгорили селата: Бойково цѣло, Дѣдово половината, а въ Сотиръ само две-три кжщи; въ последното село заклали и учителя. Разбира се, че грабежътъ и плячката на башибозуцитѣ сж нѣмали граница. Исмаилъ и Адилъ Хасанови отъ с. Тамръшъ били предводителитѣ.

Селянитѣ, като видѣли своето поражение, въ отчаянието си, нападнали на Григора Аргировъ, да му искатъ смѣтка за дѣлата; тѣ искали да го убиятъ, но той избѣгалъ. Избѣгалъ, така сжщо и решителниятъ свещеникъ Тодоръ, отъ с. Сотиръ, който не влѣзълъ никакъ въ ржце. За неизказване сж мжкитѣ и страданията на тоя истински Христовъ намѣстникъ. Цѣли шесть месеца се е скиталъ тай подъ открито небе, изъ канаритѣ на сотирската рѣка, преоблѣченъ въ мирски дрехи и въоржженъ. Малцина негови познайници, които знаели де се крие, давали му сегисъ-тогисъ хлѣбъ, а презъ повечето време той пасѣлъ киселецъ, като добиче изъ шумата. Бедната му жена, която турцитѣ мжчели всѣки день, умрѣла най-после. Когато пристигнали освободителнитѣ войски, попъ Тодоръ не закъснѣлъ да се яви съ донскитѣ казаци въ своето селце. Намѣсто да плаче на гроба на своята жена, той се турилъ начело на 1000 души българи и въ два деня и две нощи преобърналъ въ прахъ и пепель помашкото село Тъмрашъ, гнѣздото на капасъзитѣ. Отъ страна на турцитѣ не падналъ никой убитъ, заради това не станали и никакви затваряния. Ако селото Дѣдово е останало здраво заедно съ своитѣ жители, то послед-

нитѣ трѣбва да благодарятъ на Отонъ Иванова, за когото казахъ по-горе, че се намѣрилъ въ селото. Тоя решителенъ мѫжъ не се побоялъ да се яви отъ най-напредъ предъ башибозушкитѣ водители, за да узнае намѣрението имъ, като се показалъ за станимашки лангера, които по него време бѣха на почить. Башибозушкиятъ предводитель го проводилъ да предумва дѣдовчене да се предадатъ, но той застаналъ насреща на последнитѣ и извикалъ: „Дръжте се, братя, не си давайте орѫжието!", което и направили селянитѣ. Инъкъ, Дѣдово щѣло да стане втора Перущица.

Следъ оттеглянето на башибозуцитѣ, които вършили всичко открито, съ ножъ въ рѫка, на изгорѣлитѣ и ограбени селяни нападнали духовнитѣ башибозуци, съ кръстъ и патерица въ рѫка, вмѣсто ножа и пушката. Тѣ били хитритѣ и лукави гърци, които, възползувани отъ обстоятелствата, дошли да тържествуватъ надъ полуубититѣ селяни. Нѣкойси Михалаки Филипу, отъ Дерменъ-дере, придруженъ съ заптии и други още паликарета, събралъ селянитѣ, на които предложилъ да се запишатъ гърци, или въ противенъ случай ще бѫдатъ изклани съ своята българщина. Намѣрили се събудени селяни, които отговорили, че предпочитатъ да умратъ българи, нежели да станатъ гърци.

Възстанието въ Перущица

Перущица, измежду другитѣ възстаннически пунктове, държеше първо мѣсто следъ Панагюрище, Батакъ и Клисура. Бенковски хранѣше за това село голѣми надежди. Самъ той лично бѣше дохождалъ нѣколко пѫти въ Перущица. Той слазяше въ дома на Дина Гечовъ, тъстъ на докторъ Васила Соколски, дето перущенската интелигенция дохождала при него на разговоръ.

Перущица е чисто българско село на два и половина час разстояние отъ Пловдивъ.

Както въ другитѣ пунктове, така и тука, приготовлението за възстание следваше бързо. На 23 априлъ — на самий Гергьовденъ — пристигналъ въ селото, отъ Панагюрище, Спасъ Ив. Гиневъ*), който донесълъ съ себе си к ъ р в а в о т о п и с м о; а Кочо кундурджията пристигналъ отъ Пловдивъ на 22-и.

И безъ дохождането на тѣзи две лица, перущенци били приготвени да възстанатъ. Ако и да е имало нѣколко по-стари хора да се противятъ, докато стане работата по-известна, Кочо и Спасъ убеждавали и утвърдявали, че цѣлиятъ български народъ е дигналъ вече знамето на свободата.

Разбира се, че възхищението за тая свобода е нѣмало граница. Най-напредъ младитѣ момци затъкнали ножоветѣ и нарамили дългитѣ пушки, толкова любими него време за всѣки бъл-

---

*) Той бѣше представитель отъ Перущица за събранието въ Оборище, *заедно* съ докторъ Васила, но понеже пълномощното му не бѣше добро, *Бенковски* го не прие да заседава.

...инъ, и съпровождани отвсѣкжде съ мили усмивки отъ страна ... момитѣ, ходѣли изъ улицитѣ. Първиятъ и вториятъ день не ... случило нищо особено, което дало още по-голѣмъ куражъ на ...янитѣ. Въ разстояние на това време, тѣ изпращали на два ...ти хора до Пловдивъ да искатъ помощь, за всѣки случай, за...то башибозушкитѣ байраци се червенѣяли вече около селото, ... Власевицъ, Вълковици и Мишева могила; а на Блатото се ...ждалъ синь байракъ, около който се групирали стотина чер...и, конница. На първитѣ пратеници въ Пловдивъ правител...ството отговорило, да държатъ отбранително положение срещу ...падащитѣ башибозуци, а втори пжть изпратило една комисия, ...стояща се отъ шесть души, трима турци, между които билъ ...койси хаджи Рашидъ, и трима българи: Атанасаки Карато...аклията, Т. Власакевъ и още едно непознато лице, които съ...провождали и две заптиета.

До 25 априлий перущенскитѣ възстанници не направили ...що спрямо турцитѣ; на сжщия тоя день (25), въ селото дошли ...има души башибозуци, ужъ да искатъ хлѣбъ, а въ сжщность ...льта имъ била да прегледатъ силата на перущенци. Последнитѣ ... позволили да покажатъ и нѣкои дързости къмъ българитѣ, ... което заплатили съ главитѣ си. Минутата била такава, щото ...ърде малко е трѣбвало, за да пламне огъньтъ. Тоя огънь плам...налъ тогава, когато се получило известие въ село, че тѣлото на ...лоферъ Гинчевъ, перущенецъ, се намѣрило хвърлено въ една ...а, когото заклали башибозуцитѣ. Следъ убиването на турцитѣ, ...рущенци погледнали по-сериозно къмъ захванатото дѣло. Стражи ...ли наредени навредъ около селото, отъ въоржжени юнаци, ...рквата „Св. Атанасъ", която по своето мѣстоположение никакъ ... представлява сгодна позиция, била избрана за защита. Много ...родъ, жени и деца се затворили вжтре, а способнитѣ да дър...тъ оржжие мжже пазѣли по дуваритѣ, на които отворили ме...зи за пушкитѣ. За главатарь на отбраната билъ опредѣленъ ...търъ Боневъ (сръбски възстанникъ), комуто помагали Кочо ...стеменски и Спасъ Гиневъ. Но и башибозуцитѣ отъ своя страна ... спали; движенията въ тѣхния лагеръ отъ часъ на часъ ста...ли по-бързи; тѣ наближавали постепенно къмъ селото и се ...ущали отвреме-навреме да нападатъ.

Минутната радость на перущенци не отишла за дълго време. ...общенията имъ съ селото били прекжснати отъ всѣка страна; ...кой не можалъ да се подаде отъ селото навънъ, нито пъкъ ...уги страненъ човѣкъ отвънъ можалъ да влѣзе: съ всичко раз...пагали башибозуцитѣ, които съ своитѣ диви викове задавали ...рахъ и ужасъ; а помощь отъ Влашко и Сърбия, която обеща...ха апостолитѣ, въ оржжие и хора, отникжде е нѣмало да се ...даде. Тѣ предчувствували вече своята грозна сждба, която ...ро щѣла да ги сполети.

Предъ видъ на това положение, къмъ смѣсената турско-...лгарска комисия, която дошла отъ Пловдивъ, причислили още ...демъ души българи, родомъ отъ Перущица, и заминали за ...жното турско село Устина, четвъртъ часъ на западъ отъ Пе-...

центъръ на които било това село. Следъ единъ и половина часъ отъ селскитѣ пратеници само петь души се завърнали въ Перущица, съ една тълпа башибозуци, а двамата имъ другари останали въ Устина, като залогъ. Башибозушката тълпа, която дошла отъ Устина, се установила край селото на мѣстото наричаемо „Циганска могила", а петимата души българи влѣзли вжтре въ селото да обявятъ на своитѣ съселяни, че ако въ разстояние на единъ часъ не излѣзатъ да се предадатъ съ оржжието си, то селото ще бжде ударено.

Около 30—40 души, жени, деца и мжже, безъ знанието на главатаритѣ си, излѣзли отъ черквата „Св. Атанасъ" и отишли да се предаватъ на башибозуцитѣ при Циганската могила. За това предаване най-много настоявали селскитѣ първенци, които отъ по-напредъ били противни за всѣко възстание. Петъръ Боневъ, който въ това време се намиралъ на позициитѣ откъмъ южната страна на селото, заедно съ по-първитѣ лица отъ селото, не знаяли нищо за предаването на съселянитѣ си. Предаденитѣ били откарани въ с. Устина. Следъ малко, затворенитѣ въ старата черква „Св. Арахангелъ", повече жени и деца, като се научили за предаването на съселянитѣ си отъ „Св. Атанасъ", начело на селскитѣ свещеници Петъръ и Стоименъ, и тѣ направили сжщото. Когато мжжетѣ, които пазѣли по позициитѣ, узнали за станалото, тѣ напуснали всичко и встревожени тръгнали къмъ Циганската могила да търсятъ своитѣ жени и деца, които съ тълпата заедно отивали да се предаватъ. По неволя, повечето отъ последнитѣ се присъединили къмъ семействата си и отишли да се предаватъ на башибозуцитѣ.

Въ това време, когато перущенци наближили да влѣзатъ въ башибозушкия лагеръ, единъ френецъ, който идѣлъ откъмъ Пловдивъ на конь, започналъ да вика на турски: „не бойте се, царска войска иде". Башибозуцитѣ, като не го разбрали че е френкъ-гяуръ, свалили го отъ коня и го насѣкли съ ножоветѣ си. Тая невинна жертва била като знакъ на предстоящата кървава сцена. Около 300—400 души, повече жени, деца и неджгави мжже, успѣли да се предадатъ на башибозуцитѣ, при Циганска могила, въ което предаване не последвало нищо особено. Отведнъжъ, обаче, звѣрскиятъ гласъ на тѣхния главатаръ, Адилъ ага, изкомандувалъ на своитѣ подчинени диви башибозуци „дьонъ гери"! и дългитѣ ятагани лъснали въ въздуха. Страшна минута настанала за беззащитнитѣ перущенци, които били заобиколени отъ всѣка страна отъ дивата орда. Тѣхнитѣ отчаяни викове, молбитѣ имъ, които произнасяли, колѣничили предъ разярения турчинъ, пресипналитѣ гласове на малкитѣ дечица, достигнали до въ небесата.

Картината била една отъ най-сърцераздирателнитѣ. Тамъ бѣлобрадъ старецъ припадналъ въ краката на хищния башибозукъ, да го пощади, който изпразвалъ пищова си въ гърдитѣ му и тичалъ нанапредъ да търси други жертви, безъ да устои съ погледа си поне валящия се въ кръвьта си трупъ. По-нататъкъ млада майка цѣлувала дръжката на окървавения ножъ, да остави милата й рожба, но безчовѣчната чалма, подъ която се виждало само човѣшки образъ, сѣчела наредъ и майки и деца...

Други по-страшни звѣрове набождали на ятаганитѣ си, като ябълки, годиначета деца, които пищѣли до Бога и обвивали тънкитѣ си ржчички около студеното желѣзо на ножа, острилото на който безсъзнателно рѣжело крѣхкитѣ пръстчета. Примрѣлата отъ жалость и страхъ майка дигала ржцетѣ си нагоре да помогне на своята малка рожба, но другъ башибозушки ножъ отсичалъ тѣзи ржце, и майката, както и рожбата, падали на земята при другитѣ си отдавна паднали братя.

Нищо не могло да умилостиви човѣкообразнитѣ звѣрове. Тѣ продължавали да сѣкатъ и да гърмятъ съ пушкитѣ си върху ония жертви, които били малко отдалечени. Следъ нѣколко минути това мѣсто представлявало салхана отъ човѣшки трупове: мжже, жени, деца и стари бабички, натрупани единъ възъ други. Едни отъ тѣхъ отдавна вече били умрѣли, други хъркали на последно издихание, трети, клани-недоклани, пищѣли сърдцераздирателно за капка водица и пр. Близо 70—80 души отъ двата пола и отъ разни възрасти хора загинали въ това коварно нападение. Останалитѣ изпоплашени хора се отървали съ бѣгъ, кой накждето види: едни търтили къмъ околнитѣ села, други се затворили въ старата черква „Св. Арахангелъ", а най-голѣмо число влѣзли въ ближната черква „Св. Атанасъ". Мѣстото, дето е станало клането, е далечъ отъ селото около 500—700 крачки откъмъ западна страна.

Башибозуцитѣ гонили българитѣ до самото село, но били принудени да се върнатъ, защото имъ се опрѣли отъ черквата. Въ отстжпването си, обаче, тѣ сполучили да турятъ огънь на селото, откъмъ западната и северната страни. Това се случило на 27-и априлий вечерьта. Положението на перущенци, следъ тая кървава сцена, станало още по-лошо; тѣ нѣмали никаква гаранция за оцѣляването на селото, и никой не билъ сигуренъ за живота си нито за една минута. Правилната отбрана на селото била вече нарушена. Никаква надежда нѣмало за нейното поправление. На мнозина отъ стражаритѣ, които пазили различни пжтища и пунктове около селото, не била известна жалостната случка за сждбата на погиналитѣ имъ отъ башибозушкия ятаганъ. Щомъ тѣ се научили за това, напуснали позициитѣ и се върнали въ селото да видятъ своитѣ братя, семейства; разбира се, че втори пжть не сж могли вече да се завърнатъ, и така селото останало открито отъ всѣка страна предъ нападащитѣ башибозуци: само слабиятъ черковенъ дуваръ стоялъ между нападателитѣ и жертвитѣ, който ги отдѣлялъ едни отъ други.

Черешовиятъ топъ, приготвенъ отъ по-напредъ отъ селянитѣ, билъ закопанъ въ единъ гиризъ безъ да се употрѣби.

Скоро башибозуцитѣ нахлули въ селото и ударили на плячка и грабежъ по кжщята; тѣ вземали всичко, което имъ се попаднало на очитѣ, като добитъкъ, покжщнина и пр., което се продължавало до другия день — 28-и априлий; ограбенитѣ кжщи тѣ предавали на огънь. Затворенитѣ въ черквата българи следъ нѣколко часа се окопитили и дошли малко на себе си. Намѣрили се помежду имъ и такива хора, съ твърди и решителни характери, които съживили полуубититѣ и отчаянитѣ. Последнитѣ ка-

зали, че смъртьта е вече неминуема за всѣкиго; заради това, вмѣсто да погинатъ като кокошки, много по добре ще направятъ да удрятъ споредъ силитѣ си на нападащитѣ човѣкообразни звѣрове, въ които нѣма ни сърдце човѣшко, ни душа. Мнозина намѣрили правдоподобие въ тѣзи думи и излѣзли изъ селото да трепятъ кого де срещнатъ и видятъ да носи на главата си чалма. Башибозуцитѣ се дръпнали отъ селото на края, отдето следвали да нападатъ тукъ-тамъ отъ краищата. Пукането на пушкитѣ не преставало, както отъ едната, така и отъ другата страна. Българитѣ засѣдали въ по-здравитѣ кѫщи на позиция, отдето стреляли на всѣка чалма, която се мѣрнала предъ очитѣ имъ. На убититѣ черкези (паднали отъ български куршуми), борцитѣ на свободата събличаха дрехитѣ, които обличали на себе си, кръстосвали изъ селото да трепятъ нападащитѣ башибозуци; за да се отличаватъ отъ истинскитѣ черкези, които така сѫщо били въ изобилие изъ селото, носѣли на главитѣ си шапки отъ заешка кожа. Така е преминалъ 28 и 29 априлий; само нощно време преставало гърменето на пушкитѣ; башибозуцитѣ и черкезитѣ се оттегляли въ своитѣ лагери около селото, въ които цѣлата нощь свѣтили огньове и се слушали пѣсни.

Борбата между перущенци и турцитѣ, състоящи се повече отъ 1500 души, черкези, помаци и голи цигани, е била съвсемъ неравна. Първитѣ имали не по-много отъ 200 души въоржжени съ стари кремъклийки, чифтета и други ловджийски пушки, куршумътъ на които твърде мжчно може да убие човѣка отъ 50—60 крачки. Най-калпави бѣха пушкитѣ, които продаваше на селянитѣ него време Стефанъ Дрѣнски отъ Пловдивъ, съ двойна и тройна цена. Когато хората жертвуваха и наниза си само и само да си доставятъ оржжие за бждещето движение, поменатиятъ патриотъ, както се вижда работата, е взелъ участие само за спекула, като изтеглювалъ отъ странство най-лошото оржжие, съ което човѣкъ не бѣше въ състояние да се запази отъ десеть крачки разстояние.

Но не бѣше само това зло. Барутътъ, който изключително се купуваше отъ турцитѣ, не само въ Перущица, но по всичкитѣ села, дето се приготовляваше възстанието, така сжщо не чинѣше нищо. Отъ най-напредъ, докато той не се търсѣше толкова много, бѣше обикновенъ, както си се прави въобще, но отпосле, когато турцитѣ се усѣтиха, че българитѣ готвятъ нѣщо, захванаха да го фабрикуватъ калпавъ. Тоя барутъ се правѣше отъ помацитѣ най-много на сотирската д и н к а.

Азъ видѣхъ въ Петричъ и Еледжикъ когато захванаха да гърмятъ отъ тоя барутъ. Пушкитѣ издаваха гласъ каточе удряшъ рогозка, а куршумитѣ дигаха праха на десетина крачки разстояние, като кога хвърляшъ камъкъ.

Не бѣха такива турскитѣ оржжия и барутътъ имъ. Откогато сж се захванали реформитѣ въ турската държава, отъ които сж били възхитени много европейски глупци, че въ Турция крачи цивилизацията напредъ, най-голѣмо внимание е било обърнато на оржжието. Ако нѣкоя нова система пушки се е изработвала въ Америка или Англия, то нашиятъ прокопсанъ ага се е втур-

валъ най-напредъ да изсипе лиритѣ на фабрикантина. Въ последно време особено, Турция бѣше успѣла да въоржжи съ нови пушки не само редовната си войска, заптиитѣ, редифитѣ, мустафъзитѣ и черкезитѣ, но и всичкото османско население.

Черкезитѣ, които нападали на Перущица, били въоржжени съ лекитѣ винчистери, куршумитѣ на които отивали на 800—950 крачки; а башибозуцитѣ съ шнайдери и белгийки — първитѣ иглени, а вторитѣ съ капсули, но както еднитѣ, така и другитѣ отъ 1000 крачки можеха да убиятъ нѣколко души отъ единъ пжть.

При това грамадно неравенство въ числото на хората и въ превъзходството на оржжията, мислимо ли бѣше какво-годе противостоене отъ страна на перущенци? Разбира се, че не. Но и при тѣзи несгодни обстоятелства и слаби съпротивления отъ страна на перущенци, хищнитѣ грабители-башибозуци не се наели да удържатъ окончателно поражение на селото. Тѣ били победители само надъ беззащитнитѣ и безоржжни деца и жени, когато имъ се предали съ наведени глави и кръстосани ржце; но когато видѣли, че пламналиятъ за свето отмъщение българинъ знае да удря, и нѣколко чалми главорѣзи се търколили вече по улицитѣ и край селото, оттеглили се настрана и изпратили до Пловдивъ коварно известие, че е невъзможно да се влѣзе въ Перущица, по причина, че имало московци и сърби; заради това да пратятъ топове и редовна войска.

И действително, въ четвъртъкъ, на 28 априлъ, отъ Пловдивъ потеглила редовна войска, неизвестно какво количество*), подъ командата на Рашидъ паша, съ която имало и единъ топъ. По причина на дъжда, който валѣлъ тоя день, войската не можала да пристигне до Перущица и преношувала въ с. Кадиево (два часа на северъ отъ Перущица). На другия день, 30 априлъ, тя пристигнала въ селото и започнала своето изтребление. Топътъ, който билъ намѣстенъ откъмъ западната страна на селото, захваналъ да бомбардира черквитѣ. Комисията, състояща се отъ нѣколко души турци и избѣгнали българи отъ Перущица, които дошли подиръ войската, щомъ се хвърлилъ първиятъ топъ, турскитѣ комисари казали на българскитѣ: „работата е свършена; хвърли ли се първиятъ топъ, никакво примирие е невъзможно вече; заради това, хайде да си вървимъ". Тѣ се върнали действително за Пловдивъ, а перущенци останали подъ устата на топа и на башибозушкия ятаганъ.

На третия ударъ, гюлето съборило западната страна на черковния дуваръ. Българитѣ се защищавали до едно време, но не било възможно по-нататъшно съпротивление. Освенъ страшното реване на топа, тѣ били изложени отъ всѣка страна на куршумитѣ, които валѣли отгоре имъ като градъ; цѣлото село било заобиколено съ башибозуци, черкези и редовна войска. Гжстъ облакъ отъ димъ се издигалъ надъ осждената на смърть Перущица, отъ запаленитѣ кжщи и гърмежа; кучетата бѣгали по

*) Споредъ разказването на много очевидци, тая войска се състояла отъ два табора пехота.

улицитѣ надолу-нагоре, съ подгънати опашки, и виели страшно; зашемеденитѣ кокошки хвъркали изъ гжстия димъ и не следъ много падали безчувствени на земята; говедата, запрѣни или пуснати по улицитѣ, ревѣли отчаяно отъ задушената атмосфера; а куршумитѣ свирѣли надъ селото, особено когато се плъзвали въ нѣкой дуваръ.

Напразно борцитѣ за свобода, най-много Кочо Чистеменски, Спасъ Гиневъ, Иванъ Натевъ, тичали измежду отчаянитѣ и замаени възстанници да ги насърдчаватъ; напразно мнозина отъ последнитѣ вадѣли съ ржце камънитѣ отъ черковния дуваръ, да отварятъ мѣсто за метеризи, отъ което ржцетѣ имъ потъвали въ кръвь. Ако и да е имало мнозина решителни хора, то тѣхниятъ куражъ трѣбвало да се парализира отъ сърдцераздирателнитѣ плачове на женитѣ и децата. Единъ ч ркезинъ, който успѣлъ да се промъкне наблизо до черквата, откъмъ южната страна, качилъ се на единъ брѣзъ, отдето дълго време стрелялъ съ винчестера си срѣдъ тълпата на черковния дворъ. Понеже тоя брѣзъ билъ добра позиция, той сполучилъ да убие седемь души българи въ черквата „Св. Атанасъ". Най-после българитѣ го съзиратъ и едно македонче, което въ това време се намирало въ Перущица, полека се приближава до дървото и сполучва да го убие съ куршумъ. Той се изтърсилъ като чувалъ отъ дървото и се захлюпилъ на земята.

Като видѣли перущенци, че въ черквата „Св. Атанасъ", която е открита отъ четиритѣ страни, е невъзможно да се стои повече, пробили дувара откъмъ източна страна, и подъ градъ куршуми избѣгали, та се затворили въ старата черква „Св. Арахангелъ". Една часть отъ вържженитѣ се намирали въ черквата, а други засѣдали въ камбанарията и въ неизгорѣлитѣ още здания около черквата, отдето стреляли върху нападателитѣ. Щомъ избѣгали хората отъ новата черква, то и топътъ се дигналъ отъ западната страна; него мѣстили по разни точки, за да обстрелва препълнената съ жени и деца черква отъ всѣка страна, тъй щото да може да се събори върху имъ по-скоро, за да затрупа мнимитѣ московци и сърби. Отъ заседналитѣ защитници въ камбанарията управляващитѣ топа сж търпѣли твърде много; мнозина отъ тѣхъ сж падали убити въ минутата, когато се готвѣли да го подпалятъ.

Единъ отъ храбритѣ защитници, на име Иванъ Натевъ, билъ прекжсанъ презъ половината съ гюле; така сжщо главатарьтъ, Петъръ Боневъ, който се билъ заложилъ да стреля срещу башибозуцитѣ отъ единъ дюгенъ, билъ убитъ съ куршумъ въ челото.

Топътъ билъ премѣстенъ почти до самата черква, вжтре въ селото, отдолу подъ двора на новата черква на разстояние 90—100 крачки отъ старата черква, препълнена съ жени и деца повече отъ хиляда; той стрелялъ постоянно; 50—60 топа сж изхвърлили тоя день върху старата черква „Св. Арахангелъ". Късно вечерьта около 300 мжже сж сполучили да избѣгатъ отъ черквата по разни направления отъ селото, което било обкржжено съ баши-

бозуци и редовна войска. Мнозина отъ последнитѣ попадели въ ржцетѣ на башибозуцитѣ, които ги убивали немилостиво.

Нѣколцина измежду тѣхъ случайно останали живи и разказали на пашата за сждбата на обсаденитѣ въ черквата, т. е., че вжтре въ нея не сж затворени московци и сърби, но повечето беззащитни жени и деца.

Една стара жена, баба хаджи Танковица, била изпратена до пашата отъ страна на обсаденитѣ да му разясни въ що се състои работата; тя сполучила да достигне при него и се върнала обратно съ писмо до затворенитѣ, въ което пашата пишелъ, че ако си предадатъ оржжията, ще бждатъ помилвани отъ милостивия падишахъ. Тя била тръгнала вече къмъ турскии лагеръ, натоварена на гърба съ единъ чувалъ оржжия, принадлежащи на ония, които изявили желание да се предадатъ; но не била стигнала още до черковнитѣ порти, и башибозуцитѣ я убили. Предаденитѣ мжже, които видѣли съ очитѣ си това варварство на турцитѣ, впуснали се да си вематъ оржжието отъ чувала на баба хаджийка и продължили отбраната.

Преди да стане това произшествие, още сутриньта на 1-й май, трима парламентьори, Митю Т. Поповъ, Рангелъ Харчиевъ и Стаменъ Кармовъ, били изпратени при пашата да правятъ преговори за предаване на черквата; но отъ незнание, вмѣсто бѣлъ байракъ, тѣ взели черенъ. Затворенитѣ въ черквата видѣли съ очитѣ си, какъ тия парламентьори били застреляни отъ башибозуцитѣ, а после съсѣчени съ ятаганитѣ. Разбира се, че не черниятъ байракъ е билъ причината на тая варварска постжпка, защото ако перущенци не сж знаяли значението на черния байракъ, то по-малко сж го разбирали и башибозуцитѣ. Следъ баба хаджийка, при пашата билъ заведенъ Апостолъ Ивановъ, петнадесетгодишно момче, което хванали като бѣгало отъ черквата. Пашата го питалъ за различни нѣща, като напримѣръ: колко московци и сърби има въ черквата, можели топътъ да убива много хора вжтре, де сж скрити на българитѣ паритѣ, има ли въ черквата закопани скжпоценности и пр. Апостолъ чулъ когато се разговаряли турцитѣ помежду си, че момчетата и момитѣ отъ неговата възрасть ще бждатъ потурчени, а останалитѣ изклани.

Тоя последниятъ билъ изпратенъ съ водачъ до черквата да каже на затворенитѣ да се предадатъ, като не забравилъ да каже и онова, което чулъ да говорятъ турцитѣ.

Малцина отъ затворенитѣ повѣрвали думитѣ на пашата. Тѣхното положение било едно отъ най-тежкитѣ и отчаянитѣ, но тѣ пакъ не се решавали да се предадатъ живи въ ржцетѣ на страшнитѣ кеседжии. Башибозуцитѣ и черкезитѣ викали отвънъ до синьо небе и нападали отчаяно, а топътъ продължавалъ да блъска въ черковнитѣ дувари. Единъ отъ храбритѣ защитници на черквата, Тодоръ Вълчевъ, съ ножъ въ устата и съ запрегната пушка въ ржце, излѣзълъ навънъ, като вихрушка, и следъ като изпразва върху нападателитѣ дветѣ цеви на пушката си, впусналъ се подире имъ съ ножа си. Жестокитѣ звѣрове и плячкаджии търтили напреде му, единъ презъ други като овци; той ги гонилъ 20—30 крачки надалечъ и се завърналъ въ черквата,

наранень само въ пръститѣ; но когато преминавалъ презъ двора на черквата, градъ куршуми се сипѣли отгоре му отъ по-далечнитѣ височини около селото, и той падналъ на земята ударенъ на много мѣста. По негова собствена молба, да се не мжчи дълго време, другъ единъ защитникъ отъ черквата на име Савовъ го добива съ пушката си на мѣстото му. Гърмежътъ на топа и пушкитѣ, нападенията и страшнитѣ викове на жаднитѣ за човѣшка кръвь башибозуци се увеличили още повече.

Въ това време черквата „Св. Арахангелъ" и затворенитѣ въ нея жертви били въ апогеята на своето злощастие. Всичкитѣ близки до черквата здания били обвити въ червени пламъци; вратитѣ на черквата и на черковния дуваръ, които отъ по-напредъ били затрупани съ дървета и полѣни отгоре съ газь, тоже пламнали въ огънь; дъскитѣ въ отдѣлението на женската черква нѣколко пжти пламвали, но сполучвали да ги угасятъ; топътъ, който непрестанно гърмѣлъ, гюлетата му се разпуквали надъ главитѣ на нещастницитѣ, и още повече заразявали и така отровения вече въздухъ; едно гюле, което преминало презъ прозореца, откжснало напрѣки препрѣченитѣ желѣза, на които висѣли полюлеитѣ и които съ падането си свалили на земята голѣми камъни; силенъ трѣсъкъ и гръмъ, придруженъ съ прахъ, изпълнилъ черквата. Понеже вратата бѣха затъкнати отъ самитѣ обсадени, за да не преминаватъ куршумитѣ, тоя прахъ, пушекътъ и миризмата нѣмало отде да излѣзватъ. Нѣколко души, повечето жени, се търкаляли на земята, заедно съ раненитѣ и убититѣ, отъ задушване. Може да се каже, безъ ни най-малко преувеличение, че черквата приличала въ това време на запалена пещь или по-добре на гробница. Камънитѣ на нейнитѣ дувари се сгрѣвали постоянно отъ горящитѣ наоколо здания и отъ дърветата, които башибозуцитѣ хвърляли запалени по вратата. Всичкитѣ мжченици горѣли за капка водица, която нѣмало отде да вzематъ, при всичко че черковната чешмичка, находяща се вжтре въ двора, била на нѣколко крачки разстояние; който си прежалвалъ душата и излѣзвалъ на двора да си накваси попуканитѣ устни, начаса билъ убиванъ съ по нѣколко куршума; турцитѣ не давали птичка да прехвръкне около черквата, може би че една жертва ще остане по-малко.

Отчаяно охкане отъ пресипнали гласове, молби дано да се струполи по-скоро черковното здание, за да избие всичкитѣ да не влѣзватъ въ душмански ржце, се чувало по всичката черква. Гжсти кълба отъ пушекъ и димъ пълнѣли всичкото пространство. Много моми и млади жени се молѣли на мжжетѣ да ги убиятъ за душата си, за да се отърватъ веднъжъ за всѣкога отъ страшнитѣ мжки.

Юнацитѣ, необикновенитѣ натури, ония, които работѣли за нарадното дѣло съ чисто ангелско сърдце, отдавна били решили да му се принесатъ жертва, противъ волята си се мжчели още да поддържатъ отчаянитѣ си братя.

— За свобода и за вѣра Христова, ще погинемъ братя, както е погиналъ и Спасительтъ, — викали тѣ съ сълзи на очитѣ.

Тия юнаци били: Кочо Чистеменски кундураджията и Спасъ Гиневъ, родомъ отъ Перущица и пр. Страшнитѣ обаче викове на башибозуцитѣ около черквата, които викали: „тичайте и нападайте по смѣло, защото половинъ часъ ни остана още, докогато ще имаме право да колимъ", убивали съвършено куража на затворенитѣ. Башибозуцитѣ и черкезитѣ били взели позволение отъ пашата, когото увѣрявали, че черквата е пълна съ московци и сърби, да я превзематъ до половинъ часъ време, и по тая причина правѣли отчаяно нападение. Въ тия последни минути на борбата, черквата се окръжила отъ редовната войска, а башибозуцитѣ и черкезитѣ отстъпили назадъ. До черквата наблизо дошелъ и пашата. Той направилъ тая рѣшителна постъпка, следъ като се увѣрилъ вече чрезъ изпитването на много хванати българи, излѣзли отъ черквата, че вътре нѣма никакви московци и сърби, а повечето сж беззащитни жени, деца и нѣколко полуубити мъже.

Когато гърменето на пушкитѣ утихнало и отъ двете страни и когато черквата била вече заобиколена отвсѣкжде съ редовни войскари, които държали пушкитѣ си насочени къмъ черквата, пашата или други нѣкои отъ голѣмцитѣ му поканили затворенитѣ да се предадатъ. Никой не се отзовалъ на тая съмнителна и студена покана, нито пъкъ нѣкой се е решилъ да излѣзе. Следъ дълго колебание, нѣколко войника, по заповѣдь на пашата, влѣзли вжтре въ черквата, които като не срещнали никакво съпротивление отъ страна на затворенитѣ мжченици, решилъ се и пашата да влѣзе. Въ това време, въ тая критическа минута, когато се появили въ тоя свещенъ жертвеникъ за българската свобода червенитѣ фесове и широкитѣ шалвари, горепоменатитѣ юнаци: Кочо Чистеменски, Спасъ Ив. Гиневъ и Спасъ Спицеринътъ направили следното ужасно и невѣроятно решение: първитѣ двама, следъ като прегърнали въ обятията си своитѣ любими жени и милитѣ си дребни дечица, които притиснали при гърдитѣ си и цѣлунали съ отческа любовь, отстжпили нѣколко крачки настрана, изтеглили револверитѣ си и сърдцераздирателната сцена се започнала... Тѣ изпразнили най-напредъ смъртоноснитѣ оржжия въ гърдитѣ на нещастнитѣ си съпруги, а после захванали и децата си, на които куршумитѣ пронизвали крѣхкитѣ кокълца, и на минутата още падали на земята, като пшениченъ класъ, съ дигнати нагоре ржчички, които кършели и сгъвали отъ страшни болки. Отъ четиритѣ деца на Спасъ Гиневъ, само най-голѣмото могло да се спаси, като го скрили помеждуси находящитѣ се тамъ наоколо поразени зрители. Когато Кочо Чистеменски повдигналъ курока на своя револверъ и когато обявилъ на вѣрната си другарка Теохана, че тя не трѣбва да живѣе вече, — разказватъ присжтствуващитѣ тамъ очевидци, — бедната жена, безъ ни най-малко съпротивление, колѣничила предъ мжжа си, притиснала на гърдитѣ си малката си любима дъщеря, затворила очитѣ си съ едната си ржка и се приготвила да приеме грозната смърть съ голѣмо равнодушие. Само за едно молила тя разярения въ това време свой съпругъ, а именно: да убие по-напредъ нея, за да не гледа мж-

китѣ на своята рожба, и ако е възможно, да ги не оставя да изгорятъ, но да ги погребе въ единъ гробъ. Свършила-несвършила още своята молба, револверътъ изгърмѣлъ два пѫти, и майката съ детето си заедно се търкаляли вече облѣни въ кръвь.

Освенъ своето семейство, тримата юнаци Кочо, Спасъ и Спасъ Спицеринътъ убили още и около осемнадесеть други жени и моми, които ги помолили за това. Следъ тоя подвигъ тѣ убили и себе си. Това се случило на 2 май 1876 год., въ черквата „Св. Арахангелъ", откъмъ западната страна, въ женското отдѣление. Въ своята книга „Звѣрствата въ България", кореспондентътъ на „Дейли Нюсъ", Макъ Гаханъ, който посети развалинитѣ на Перущица нѣколко месеци следъ горното събитие, говори, че когато една арменка му разказвала за постѫпката на Коча и Спаса, какъ тѣ жертвували своето семейство, хладнокръвниятъ ингилизинъ не обърналъ никакво внимание на нейнитѣ думи, като помислилъ отъ най-напредъ, че тя му разказва глупости и небивали бабини деветини. После той се увѣрилъ, че всичко това е цѣла истина. Примѣрътъ на горепоменатитѣ трима юнаци билъ последванъ и отъ Коста Р. Арачиевъ, Калоферъ Пашевъ и Апостолъ Рупчевъ, които сѫщо така посегнали сами на живота си.

Кочо Чистеменски или Кундураджията е родомъ отъ Татаръ-Пазарджикъ, но е живѣлъ въ Пловдивъ отъ много години, дето се занимавалъ съ кундураджилъкъ и дето после се оженилъ. Той е билъ на възрасть 35 години, черноокъ, ръстъ срѣденъ, малограмотенъ, както сѫ всичкитѣ му събратя — кундураджии. Твърде често той вземалъ участие въ различни театрални представления, които бѣха на мода и които бѣха, тако да кажа, като предшествуващи причини на българското движение въ 1875—1876 год. Тѣхната епоха, ако се не лъжа, захваща отъ 1869 год. Тѣзи представления били за Кочо като единъ видъ школа, защото отъ тѣхъ той може би за пръвъ пѫть можалъ да се запознае съ българската история и съ подвизитѣ на различни герои, което подействувало твърде влиятелно на неговата буйна натура. Въ времето на пропагандата, скромната кѫщица на тоя български патриотъ бѣше отворена за апостолитѣ.

Другиятъ юнакъ, Спасъ Ив. Гиневъ, е родомъ отъ Перущица, на 26-годишна възрасть, ръстъ високъ, съ сиви очи и съ извънредно голѣма глава. Той се отличавалъ завинаги съ своето юначество, и билъ известенъ между съселянитѣ си за решителенъ и честенъ момъкъ.

Въ това време, когато пашата влѣзълъ въ черквата, тая последната представлявала гробница, изпълнена съ гѫстъ пушекъ и отвратителна миризма. Трупове отъ двата пола и отъ разни възрасти се валяли изъ кръвьта си, нѣкои издъхнали вече, а мнозина ранени и други въ смъртния си часъ брали душа. Глухо пъшкане и стенание се слушало по цѣлата черква. Турцитѣ, които малко-помалко навлѣзли вѫтре, безъ да обърнатъ ни наймалко внимание на тая сърдцераздирателна сцена, дето около хиляда човѣшки сѫщества се мѫчели като въ ада, като хищни птици налетѣли на убититѣ трупове, които обръщали и хвърляли на всѣка страна да търсятъ пари. Сѫщото тѣ правили

съ живитѣ. Пашата, който хладнокръвно гледалъ на тия вар-
арски подвизи, вършени отъ страна на неговитѣ подчинени
ерои, заповѣдалъ на тѣзи последнитѣ да изкаратъ останалитѣ
киви перущенци навънъ отъ черквата. Една жена, щомъ си по-
ала главата отъ вратата навънъ, била съсѣчена отъ единъ чер-
езинъ, предъ очитѣ на пашата, който нищо не забелязалъ на
оя кръвникъ.

Отъ черквата извадили 105 души мжже и около 600 жени
деца, които откарали подъ конвой въ Пловдивъ. Това се е слу-
ило въ сжбота на 2 май 1876 год. Числото на убититѣ въ Пе-
ущица възлиза на 248 души, отъ които мжже 203 души, жени
5 и 16 деца. Останалитѣ 24 души сж измрѣли малко по-после,
ледъ поражението на селото, отъ болесть и други причини, но
се последствие на възстанието. Отъ гореозначеното число мж-
еници, 90 души сж убити въ черквата „Св. Архангелъ", 70
уши на Циганска могила, а останалитѣ по разни мѣста изъ се-
ото и наоколо. Всичкитѣ убити въ Перущица, заедно съ Коча и
Спаса сж погребани въ лозето на хаджи Танка, отвънъ селото,
адъ пжтя, който води за Пловдивъ, въ петь голѣми гроба, из-
опани въ видъ на вади, единъ до другъ. Отгоре на тия гробове
насадено изново лозе, тъй щото никакъвъ знакъ не е поста-
енъ да показва, че тамъ лежатъ останкитѣ на 298 души побор-
ици за българската свобода!...

Числото на убититѣ турци е невъзможно да се опредѣли
очно, при всичкитѣ ми старания, защото турцитѣ сж горѣли и
тнасяли настрана своитѣ убити, за да не обезсърдчаватъ напа-
ателитѣ. Споредъ показанията обаче на мнозина очевидци, които
и най-малко не могатъ да се заподозратъ въ патриотическо при-
трастие, отъ турцитѣ сж паднали въ перущенското нападение
коло 180—200 души.

Възстанието въ Брацигово *)

Както Перущица, така и село Брацигово, находяще се неда-
ечъ отъ Перущица, бѣше единъ отъ главнитѣ пунктове на дви-
кението въ 1876 г. Това село се впадаше въ околията на Бен-
овски, който самъ лично го посети нѣколко пжти, въ време на
ропагадната, дето намѣрилъ добъръ приемъ отъ страна на бра-
иговскитѣ патриоти, и сполучилъ да устрои комитетъ, състоящъ
тъ мнозина юнаци. Както другаде, така и тука, въ надвечерието
а възстанието, нетърпеливитѣ патриоти, които си точели ножо-
етѣ и се приготовлявали за борба, захванали малко-помалко да
оглеждатъ прямо и въ очитѣ на своитѣ петстотингодишни пове-

*) Възстанието въ с. Брацигово е описано доволно сполучливо отъ
. Атанасъ Мишевъ, въ книгата му „Боятъ около Брацигово", издадена въ
881 г. Той грѣши само на нѣколко мѣста, дето говори, че още въ 1862 г.
малъ сношение съ Бенковски, когато тоя последниятъ отъ 1875 години влѣзе
ъ лагера на бунтовницитѣ, и дето споменава, че ималъ кореспонденция съ
ѣкаквиси тайни комитети, отъ които селото получавало известия въ време
а възстанието.

лители. Така напримѣръ нѣколко заптиета, които дошли въ селото и искали насилствено да откаратъ въ Пещера селския ковачъ и ножаръ Никола, по причина че той правѣлъ ножове за българитѣ, брациговскитѣ младежи се притекли на помощь и освободили отъ душмански ръце своя съселянинъ майсторъ — нѣщо, което доскоро не се вършеше почти никжде отъ страна на българитѣ.

По-първитѣ деятели въ Брацигово били: Василъ Петлешковъ, Спицерина, св. Никола, св. Димитрий, Щ. Хр. Бъчваровъ, Н. Ив. Янковъ, С. Д. Юруковъ и пр.

На 20 априлий, презъ нощьта, пристигналъ въ селото Василъ Петлешковъ, който бѣше депутатъ на Оборищкото събрание. Той известилъ своитѣ въодушевени съселяни, че Панагюрище е вече на кракъ, като имъ донесълъ и една прокламация, подписана съ кръвъ (червеното писмо). Това известие се посрещнало съ радость, и цѣлото село, като единъ човѣкъ, възстанало. Сжщата нощь още около 600 въоржжени селяни излѣзли отъ селото навънъ да пазятъ по-главнитѣ пжтища отъ нападението на турцитѣ. Следъ възстанието на Брацигово възстанало и ближното село Радулово, отъ което нѣколко юнаци дошли въ Брацигово на 23 априлий. Брациговчени се насърдчили още повече въ своето дѣло. Тѣ разпредѣлили силата си на нѣколко чети, захванали по-главнитѣ пжтища около селото, като обкопали въ сжщото време и проходитѣ и направили нѣколко малки сражения съ башибозуцитѣ. Но брациговчени не гледали само за себе си, както това е ставало съ мнозина други. Тѣ се погрижили въ сжщото време и за сждбата на своитѣ околни братя въ Паничери, Бѣла, Голѣмо-Попово, Радулово и пр. На 25 априлий въ Айданово поле станала битка между турцитѣ и българскитѣ възстанници, която се свършила неблагополучно, защото отъ тѣхъ паднали на бойното поле мъртви около стотина души, оставили три знамена и нѣколко коне.

Брацигово, като центъръ на възстанието, послужило за прибѣжище и на околнитѣ български села, именно: Радулово, Бѣга, Козарско, Коричени, Зребичко и Голѣмо-Попово. Възстанницитѣ не закъснѣли да си приготвятъ и дървени топове отъ черешово и брѣстово дърво не единъ-два, но цѣли осемнадесеть парчета съ разни калибри, които застегнали съ желѣзни обржчи и ги поставили по разни точки покрай селото. После, както въ Панагюрище и Петричъ, събрали кантарскитѣ топузи за да ги употрѣбятъ намѣсто гюлета.

Въобще може да се каже, че въ Брацигово отбраната е било ней-сериозна и най-уредена. Тукъ не сж се облѣгали на нѣкакви-си въображаеми сръбски и руски помощи, не сж очаквали да дойде Бенковски да имъ помогне съ своитѣ момчета, не сж се карали единъ съ други, най-после не сж оставали позициитѣ си при пукането на първата пушка отъ страна на неприятеля. Ако възстанието бѣше малко по-сериозно въ останалитѣ пунктове, брациговчени можеха да се удържатъ известно време, т. е. можеха свободно да се разправятъ съ мѣстнитѣ башибозуци. Освенъ способнитѣ за оржжие мжже, тѣ въоржжили и женитѣ; било разпоредено да има въ кжщата си червенъ пиперъ, мѣрка нечута и неопомената въ никой бунтовнически правилникъ, съ който щѣли

да хвърлятъ въ очитѣ на неприятеля. Така сжщо въ Брацигово не е имало много души отъ благоразумнитѣ, които сж противъ всѣко движение и които съ съветитѣ си сж въ състояние да убиятъ и най-доблестнитѣ мжже и да произведатъ безпоредъкъ измежду възстаналитѣ. Ето едно отъ главнитѣ условия за успѣха на брациговчени.

Въ своитѣ сражения възстаницитѣ сж имали такива щастливи минути, щото били зрители когато паднали отпреде имъ, за единъ день, шесть души башибозушки знаменосци, ходжата отъ неприятелския лагеръ, който билъ ударенъ когато се готвѣлъ да вика на молитва, и единъ турски войвода, фактове, които по своето патриотическо съдържание иматъ нужда да се потвърдятъ отъ мнозина.

Но тѣзи успѣхи били временни; нападащитѣ башибозуци не се отчайвали, че убили ходжата имъ и единъ войвода; тѣ се групирали постоянно около селото и числото имъ се увеличавало отъ день на день. Сериозното нападение почнало въ петъкъ, на 30 априлий; нападащитѣ башибозуци били слисани отъ ехтението на черешовия топъ, който отъ минута на минута поздравлявалъ неприятеля съ своитѣ кантаръ-топузлара. Въ този случай и турцитѣ не стоели хладнокръвно. Тѣ сипѣли своитѣ куршуми по всичкитѣ линии на възстанническия лагеръ, надъ цѣлото село, като викали въ сжщото време колкото имъ е силата.

Ахмедъ-ага Барутанлията, името на когото, по всѣка вероятность, ще се запише отъ новата българска история като лице, което е извършило най-страшнитѣ и ужасни сцени, клане на деца и жени, по потъпкването на българскитѣ възстания въ 1876 година, изпратилъ на 26 априлий писмо до Брацигово, въ което викалъ при себе си нѣкои по първи брациговчени за спогодба. Понеже последнитѣ не били още изпаднали въ критическо положение, отказали на агата, и намѣсто покорни раи, изпратили му единъ възстаннически отредъ да го поздрави съ гърмежа на черешовитѣ топове.

Нападенията отъ страна на башибозуцитѣ и сраженията се продължили цѣли петь деня почти непрестанно. Брациговчени, за да излѣзатъ отъ това еднообразно положение, сж избрали попървитѣ двигатели на 5 май въ училището, за да размислятъ, по настояването на младежитѣ, дали ще бжде целесъобразно да пуснатъ последнитѣ да нападнатъ турския лагеръ. Събранието решило да позволи на юнацитѣ да излѣзатъ изъ своитѣ позиции и да нападнатъ на башибозуцитѣ. Това решение се съобщило на цѣлото население, за да бжде готово на животъ или на смърть за идущата нощь, въ която ще има да стане последното опитване за отблъсване на неприятеля. Нападението щѣло да стане откъмъ кулата за Широкъ-пжть, а топоветѣ щѣли да загърмятъ въ сжщото време отъ гробищата на „Св. Атанаса" къмъ турския станъ.

Вижда се работата, че брациговчени при всичкия си успѣхъ пакъ били наклонни къмъ благоразумие, защото разказали на населението, че въ случай на появяването на редовна войска никой да не се осмѣли да хвърля противъ царскитѣ хора. Това е

първото условие за предаване, което макаръ и да не е било обявено официално, но всѣки си го ималъ на ума. Та и другояче не можеше и да бжде. Хвала на брѫциговчени, че и при тѣзи обстоятелства пакъ сж можали да отстоятъ срещу башибозушкитѣ орди цѣли 16 деня.

Вечерьта, когато възстанницитѣ се готвѣли вече да настжпятъ, силенъ гърмежъ се чулъ отъ голѣмата пждарница, който втревожилъ всичкото население. Тоя гърмежъ билъ турски топъ, който си издалъ гласа за първи пжть и който не приличалъ на дървенитѣ плющалки. Гюлето на топа ударило въ дувара на гробищата, дето се чуло второ изгърмяване, произведено отъ падналото гюле. Заедно съ изгърмяването на топа, още за по-голѣмъ ефектъ, засвирила и военната музика. Топътъ изгърмѣлъ още нѣколко пжти, и гюлетата падали въ селото, но на празно мѣсто, отъ което действие мнозина заключаватъ, че пашата нарочно е хвърлилъ на празнитѣ мѣста, само да уплаши възстаналитѣ, за да се предадатъ по-скоро. Брациговчени били смутени не на шега отъ топовнитѣ гърмежи и отъ появяването на войската. Тѣ извикали извънредно събрание, въ което размислили що трѣбва да направятъ предъ настжпващата опасность. Едни казали: „да се предадемъ", други, по-младитѣ, разбира се, не скланяли още. Решили да чакатъ още една нощь, а топоветѣ продължавали да ехтятъ.

На 6 май, следъ дълги препирни и преговори, относително предаването, решили най-после да почнатъ преговори съ пашата. За парламентьоръ билъ изпратенъ отъ селото козарскиятъ кметъ Милю, който свободно достигналъ лагера на Хасанъ паша. Тоя последниятъ го приелъ твърде ласкаво и, следъ като му показалъ условията, отпусналъ го да се върне назадъ. Тѣзи условия били, че брациговчени, ако искатъ да живѣятъ, трѣбва да си предадатъ най-напредъ оржжията. Пашата, за да покаже на дѣло своето благо намѣрение, изпратилъ войници между башибозушкия станъ, на които строго забранилъ да не гърмятъ вече. Той, пашата, поискалъ още отъ селото по-първи нѣкои селяни и кметове отъ другитѣ села, находящи се въ Брацигово, да отидатъ при него за преговори ужъ, но въ сжщность той ги искалъ като залогъ. Тѣзи лица били: Манчевъ, Бъчеваровъ, Юруковъ, Ст. Юруковъ, Милю, Мижорковъ и Ликомановъ, които били посрещнати отдалечъ отъ царскитѣ войници и заведени при пашата.

Въ разговора имъ съ пашата за причинитѣ на възстанието и по въпроса за помилването, последниятъ пролѣлъ ужъ сълзи, но дали това е било отъ чистосърдечие, или отъ крокодилско побуждение, остава неконстатирано. Въ всѣки случай, обаче, фактъ неопровержимъ е, че Хасанъ паша е билъ въ пълното си право да направи щото ще съ Брацигово, както се разпореди Рашидъ паша въ Пещера. Между това, той се е отнесълъ доволно честно въ Брацигово, нѣщо, което напълно е било продиктувано отъ собствената му съвѣсть. Азъ говоря „доволно честно", като правя сравнение между Батакъ, Перущица и Панагюрище отъ една страна и Брацигово отъ друга.

Споредъ разказването на много очевидци, за потъпкването възстанието въ Брацигово дошли двама паши — Хасанъ и фузъ, първиятъ съ 6,000 души редовна войска, а вториятъ — 4,000 съ три батареи топове. И въ тоя фактъ патриотизъмътъ рае своята роль, а истината е пренебрегната. Който познава рскитѣ военни сили презъ 1876 г., никой пжть нѣма да се ъгласи, че за едно село, състояще отъ 500 кжщи съ 1000—1500 уши въоржжена сила, ще бжде изпратена 10,000 войска и 20—24 па. Това е приказка, отъ която не се е освободилъ и А. Мишевъ, торътъ на „Боятъ около Брацигово". Споредъ събранитѣ ми едения, на Брацигово не е имало повече отъ два табора войска. е по-малко излиза анекдотично и това увѣрение на А. Мишевъ, , освенъ горното число редовна войска, имало още около Брагово до 17,000 башибозуци. 18,000 башибозуци и 10,000 души йска излиза числото 28,000 души, цѣла Османъ-пашова ордия! акто щете, но ние не вѣрваме това баснословно число, при ичко че не отстжпваме въ патриотизъмъ на г. Мишева. По таъвъ начинъ като се е отнасялъ пашата, то и брациговчени не яли дотолкова акуратни въ предаването. Най-напредъ тѣ подсли на пашата само старитѣ и развалени оржжия, скрили побележителнитѣ момци и млади жени по разни мѣста изъ селото. ржжието, което било натоварено на четири кола, приело се отъ шата безъ никакви забележки, заедно съ десетина души. Сжия день пашата заминалъ за Пазарджикъ, като взелъ съ себе и чорбаджиитѣ, а въ селото оставилъ юзбашия да пази предаената вече рая.

Башибозушкиятъ станъ не билъ благодаренъ отъ миролюбито поведени на Хасанъ паша. Тѣзи плячкаджии искали непреѣнно да се удари селото, като измисляли за това разни клевети, че въ селото имало скрито оржжие, ту че московци управляли възстанието. На 8 май редовната войска пристигнала изново селото, пакъ съ топове, и всѣки вѣрвалъ, че тоя пжть ще бжде дарено Брацигово.

Главната цель на пашата била, както това бива обикновено, ударятъ нѣкоя пара отъ изплашенитѣ брациговчени. По тая ричина, Хафузъ паша се показалъ много строгъ, за да предразложи раята да отвори всѣки скривалищата си. Георги Търпоновъ, по заповѣдь на самия паша, билъ съсѣченъ предъ очитѣ своитѣ съселяни. Тѣзи последнитѣ били заобиколени отъ солтитѣ съ бийонети въ ржце, на които пашата заповѣдалъ да ги омушатъ. Солдатитѣ се раздѣлили на две ширинги и взели поции да мушатъ беззащитнитѣ, които изревали колкото имъ стига лата и припаднали предъ пашата за пощада. Женитѣ и децата, ито били малко по-настрана, подражавали своитѣ злощастни опани, като следвали да плачатъ съ още по-високъ гласъ. Паата се омилостивилъ чакъ тогава, когато получилъ 40—50 хидни гроша отъ брациговчени и намѣрилъ самъ съ ржката си уги 80,000 гроша, въ единъ мѣхъ, които пари принадлежали нѣкойси игуменъ.

Следъ това пашата ударилъ вече на подигравка. Той събралъ елянитѣ на едно мѣсто, викналъ единъ свещеникъ и ги турилъ

подъ клетва върху кръста и евангелието, че ще останатъ вѣрни на султана.

Въобще Брацигово е дало твърде малко жертви сравнително съ другитѣ възстанически пунктове. Освенъ убититѣ на бойното поле, по пжтя и изкланитѣ тукъ-тамъ, въ време на поражението 30–40 души мжже възрастни и за въ работа, други убивания не е имало; тукъ нѣма всеобщо клане безъ разборъ на жени, деца и неджгави старци, както това е било въ Перущица и Батакъ.

Твърде трагическа е била смъртьта на Василъ Петлешковъ, брациговскиятъ представитель въ събранието на Оборище, станало на 15 априлий. Когато станало предаването, тоя юнакъ намѣрилъ за добре да се скрие привременно. Скрилъ се той затова, защото, като главенъ подбудитель, знаялъ навѣрно, че победителитѣ нѣма да го оставятъ така безнаказано да цѣлуне само кръста и евангелието, както това се вършило съ обикновенитѣ смъртни. Освенъ това, неговата патриотическа душа, която преди единъ-два деня е хвъркала по небесата и е кроила различни планове, не е можала така лесно да се помири съ горчивото положение. Унижение е било за храбрия Петлешкова, който преди малко се билъ клелъ подъ българското знаме въ вѣрность и постоянство и въ преследване на турчина, сега, следъ нѣколко часа да преклони буйна глава предъ душманина и да каже: „азъ съмъ смиренъ рая — простете ме!" Не бѣше Петлешковъ отъ тоя родъ малодушни хорица, не бѣше той патриотъ за мода и ето защо е билъ отложилъ за нѣколко деня или часа своето окончателно предаване, докато се окопити по-добре и дойде въ нормалното си положение, за да може да действува по-съзнателно. Бащата на Петлешковъ, Ангелъ чорбаджи, който му билъ пастрокъ и по тая причина не сбичалъ отъ сърдце завареника си, като всѣки чорбаджия, не закъснѣлъ да стане предатель безъ никаква награда отъ страна на турцитѣ.

— Скоро, старче, казвай де е синътъ ти, башъ комитата въ селото, или, въ противенъ случай, отива главата ти — казали солдатитѣ, които дошли на Ангелъ чорбаджиевата кжща да търсятъ сина му Василъ Петлешковъ.

— Иди намѣри немирния си синъ, хаирсъзина, който стана причина да падне толкова кръвь — казалъ Ангелъ чорбаджи на сжщата Василева майка, която треперѣла въ това време и чупѣла ржце предъ главорѣзитѣ. — Кажи му нека излѣзе да дава отговори за дѣлата си и за своето лудешко поведение — прибавилъ немилостивиятъ пастрокъ и низкопоклоненъ чорбаджия. — Дръжте нея, тя знае де е скритъ синътъ й — продължилъ той, като се обърналъ къмъ царскитѣ хора, не безъ вѣрноподаннически движения.

— Василе, излѣзъ, синко: всичко се свърши! Излѣзъ докато е рано, да отървешъ и мене и баща си,— повикала съ високъ гласъ нѣжната, но глупава майса.

Василъ, който билъ очевидецъ на всичко гореизложено, оставилъ тѣхния таванъ, дето билъ скритъ, и преминалъ въ близката кжща; но тукъ билъ посрещнатъ и хванатъ отъ солдатитѣ. Като честенъ патриотъ и вѣренъ на клетвата си бунтовникъ, Петлеш-

ковъ не искалъ да обезчести своето бунтовническо достоинство и въ последнитѣ минути на живота си той сторилъ вѣра и клетва — прави що прави — живъ да не влиза въ погански ржце. Заради това, отровата, коятоималъ при себе си (той се занимаваше съ продаването на различни медикаменти), приелъ я хладнокръвно. Закарали го при пашата, но той билъ вече замаянъ отъ отровата, посинѣлъ и почернѣлъ, лицето му се покрило съ различни петна, очитѣ му изгубили своята естествена позиция, цѣлото му тѣло се разтреперило като листъ, чукнала минутата да се опрости съ тоя свѣтъ.

— Паша ефенди, азъ съмъ главниятъ виновникъ на всичко станало въ селото; затова, моля ви се да не мжчите сиромашьта — проговорилъ той съ умиращъ гласъ, когато стоялъ очи съ очи срещу пашата.

Следъ това мжченикътъ Петлешковъ билъ туренъ отъ солдатитѣ между два огньове, и тукъ предалъ Богу духъ, въ голѣми мжки и изтезания; той изгорѣлъ на два разпалени огньове, като сжщъ християнски мжченикъ, но не за вѣра и кръстъ, а за свобода и право... Очевидци разказватъ, че когато тоя български светецъ стоялъ между дватата огньове, отъ силно напечване кожата му се набръчкала и напукала, мась като дървено масло течела изъ пукнатинитѣ, устата му се кривили болезнено, очитѣ му останали неподвижни нѣколко минути, душа се лесно не давала. Ако безсъзнателно, чрезъ неволно движение, сочело, че той иска да се отстрани отъ убийствения пекъ на огъня, царскиятъ щикъ на солдатина се забивалъ въ месата му и движението или сбръчкването вземало обратно направление... Защо, братко, не си билъ роденъ преди двеста или поне стотина години? Ако твоята мжченическа смърть, каквато не е изпиталъ нито преподобний Симеонъ, нито Мария Египтенка, бѣше се случила въ тия блажени времена, когато глупостьта е била божествено вдъхновение, а отричанието отъ своитѣ човѣшки достоинства — подвигъ, ти би билъ първи между светцитѣ и вмѣсто скромното пречупено дървено кръстче, което украсява днесъ обраслия ти въ буренъ гробъ, навѣрно щѣше да се бѣлѣе разкошенъ манастиръ, съ черни калугери.

Тѣлото на Петлешкова било намѣрено отпосле отъ неговитѣ съселяни въ ливадитѣ, продупчено на много мѣста.

Василъ Петлешковъ е родомъ отъ Брацигово; той бѣше на възрасть около на 35—38 години, съ сухо длъгнесто лице, ръстъ високъ, съ черни мустаци и съ винени очи. Още отъ млади години той е ненавиждалъ турскитѣ деребеювци, която ненависть се е мжчилъ да вдъхне и на своитѣ съселяни. За честностьта му и за постоянното му слово, той се е ползувалъ съ общо довѣрие. Трѣбва да ви кажа и това, че Петлешковъ не е притежавалъ никаква диплома за учена степень; той бѣше човѣкъ малограмотенъ, но прочиташе свободно вестници и книги на своитѣ съвсемъ безкнижни братя.

Възстанието въ Батакъ

На колѣне, любезни читатели, долу шапкитѣ. Напреде ни е Батакъ съ своитѣ развалини. Азъ призовавамъ всичко, що е чисто българско, всичко честно и любещо своята родина, да присжтствува съ насъ заедно на това българско светилище, на тоя жертвеникъ за нашата свобода, дето е излѣна кръвьта на хиляди мжченици, светии, на стотина дребни дечица, на безбройни невинни моми и момци. Батакъ, славния и злочестъ Батакъ! Дали ще се намѣри българско сърдце, което да не трепне отъ произнасянето само на твоето собствено име? — Не вѣрвамъ. Ако въ разстояние на петстотинъ години е пламвала тукъ-тамъ искра, която е показвала, че българинътъ живѣе и която е била за увеличение славата на българския народъ, то твоето пепелище, размѣсено съ коститѣ на твоитѣ жертви, заема първо мѣсто между тѣзи събития. Благоговѣя предъ твоето величие, ще благоговѣе и историята! Азъ обожавамъ хиляди пжти повече най-последния борецъ измежду твоитѣ юнаци, съ кремъклийката пушка, съ кжсата абичка, съ опънатитѣ царвули, отколкото дебеловратестия надутъ генералъ, възседналъ на бѣлъ атъ, съ златни копчета и съ брилянтена сабя... Азъ се кланямъ предъ твоитѣ брѣстови и черешови топове, които се пукаха на първо изгърмяване, тѣ сж за менъ по-драгоценни, по-свети, и пò за предпочитане, отколкото страшнитѣ, но чужди крупове и митральози, гърмежътъ на които, колкото и да е той приятенъ за нашия слухъ — всѣкога ще си остане чуждъ. Твоитѣ прости окопи, изработени на Света Троица и на Сухо Бърдо, при всичкото имъ сходство съ хендецитѣ на едно лозе, бждещето поколѣние ще се възхитява много повече отъ тѣхното устройство, отколкото отъ учената стратегема на различни военни щабове. Въ основата на българския престолъ, на българската свобода, най-първо мѣсто ще заематъ не коститѣ на безчувствения богаташъ, не мощитѣ на светия владика и пр., но крѣхкитѣ черепи на твоитѣ едногодишни пеленачета. Почернѣлитѣ стени на твоята скромна черквица и училище, които сж напоени съ кръвь, чакъ до основата си, сж много по-исторически отколкото грамаднитѣ паметници. Батакъ, историческо мѣсто си ти! Ти затъмни славата и на Велико-Търново, което, основаващо се на своето древно минало, въображаваше си, че, и безъ да върши нѣщо, има нѣкаквиси археологически права и преимущества; ти помрачи и отечеството на старитѣ войводи — Сливенъ; ти пропадна, изчезна отъ лицето на земята, но надъ твоитѣ развалини изникна нова България; най-после ти стана жертва изкупителна за доброто на цѣлъ народъ.

Преди да пристжпя къмъ окървавенитѣ предѣли, преди да почна разказа си за мрачнитѣ и сърдцераздирателни сцени, на които ти си билъ свидетель, азъ ти се покланямъ втори пжть, моля и читателитѣ да направятъ сжщото.

Всѣкиму е известенъ Батакъ, де той се намира, познато е на читателитѣ неговото чисто българско население, занятието на

жителитѣ и пр., та по тая причина азъ нѣма да се разпостранявамъ да опредѣлямъ климата му, плодородието на почвата. степеньта на образованието, мѣстоположението и др. такива. Азъ не пиша география, цельта ми е съвсемъ друга.

Следъ Панагюрище и Копривщица, въ IV възстаннически окржгъ, първенството се падаше на Батакъ.

— Батакъ ще батърдиса помаклъка по Родопитѣ — говорѣше Воловъ, когато се срещнахме най-напредъ въ Харманлий*).

— Най-решителнитѣ и най-разпалени юнаци сж батачени.

Щомъ панагюрскитѣ комисари разсърдѣха Бенковски, то той имъ сочеше Батакъ, дето го обичали най-много и дето той възлагалъ голѣма надежда на неговитѣ храбри жители.

— Когато вие ме не щете, азъ ще отида въ Батакъ да дигамъ възстание — казваше той на представителитѣ на Оборищкото събрание, когато последнитѣ не искали да му подпишатъ пълномощното.

— Както се види, Батакъ ще ни засрами въ всѣко отношение — казваха мнозина отъ работницитѣ, отъ разни градове, които желаеха вжтрешно да остане палмата на първенството на тѣхния градецъ.

Всички тѣзи отзиви ставаха за Батакъ, още въ време на приготовлението, много по-рано преди да пукне пушката на Каблешкова въ Копривщица, което показва, че на Батакъ се е възлагало твърде голѣма надежда.

Най напредъ възстанието въ Батакъ е избухнало по следния начинъ:

Петъръ Горановъ, който представляваше Батакъ на Оборищкото събрание, билъ известилъ вече своитѣ съселяни за взетитѣ решения въ последното заседание на това събрание, т. е., че щомъ турцитѣ се опитатъ да хванатъ нѣкого отъ работницитѣ, то да се дига вече възстание, вследствие на което всѣки работникъ билъ намазалъ вече своя ножъ, всѣки билъ турилъ книжния фишекъ въ любимото си шишене, всѣки стоялъ на щрекъ. Кървавото писмо, съ което брациговскиятъ представитель, Василъ Петлешковъ замина още на 20 априлъ вечерьта отъ Панагюрище, съ задължение, че ще проводи отъ него по единъ екземпляръ въ околнитѣ на Брацигово пунктове, Перущица, Пещера, Батакъ и пр. — вижда се работата, че не е пристигнало овреме въ най-нужния пунктъ — Батакъ**).

Но нѣмало нужда ни отъ кървави писма, ни отъ възвания съ богата фразеология, ни отъ особени писма съ патетически тонъ: духоветѣ презъ нея пролѣть, въ тогавашния филибешки санджакъ, измежду българското население, се споразумѣха по

---

*) Фактъ нищоженъ, но твърде забележителенъ въ очитѣ на простолюдието се е извършилъ случайно въ дома на Петра хаджи Горанова, дето Воловъ билъ слѣзълъ. Когато той сталалъ да извърши клетвата на присжтствуващитѣ: Горановъ, А. Кавлаковъ, Ст. Трандафиловъ, А. Трандафкловъ, Вр. Димитровъ, Г. Кавлака и пр., камата му паднала отъ пояса и се забила въ крака му, отъ който начаса бликнала кръвь.

**) Гл. I часть.

течението на вѣтъра, разнасяха се като електрически токъ. Доволно бѣше изгърмяването на нѣкой топъ, достатъчно бѣше да се дигне пушилка отъ случайното запалване на нѣкоя нива-келеме, стигаше да се разнесе слухъ, че по еди-койси пжть видѣли да бѣга заптие — и ето ти, че се извикало извънредно събрание, издала се тайна заповѣдь до момчетата, да завардятъ пжтищата, да поставятъ тънка стража. Така се и случило въ Батакъ.

На 21 априлъ се завърнали въ селото нѣколко души селяни, които били ходили по своя частна работа въ Т.-Пазарджикъ, и които разказали на съселянитѣ си, съ подемането на душата си, следующето не отъ малка важность произшествие, което се случило посрѣдъ бѣлъ день срѣдъ Т.-Пазарджикъ. — Юзбашията Ахмедаа, казвали селянитѣ, пристигна въ пазара откъмъ Калаглари (панагюрския пжть), бѣжишкомъ, придруженъ отъ нѣколко заптиета, на които кжситѣ касатури подскачаха и се удряха отъ конетѣ и произвеждаха шумъ, каточе чукаха тенекеджии. Тѣ слѣзоха право на конака, дето ги заобиколиха всичкитѣ лениви ефендета и кетипи, сънливитѣ физиономии на които, следъ размѣняването на нѣколко думи, начаса приеха трескаво изражение. Ние не знаемъ — продължили разказвачитѣ — що е говорилъ Ахмедъ юзбаши на конашкия персонилъ; но бѣхме очевидци, когато последнитѣ закопчаха своитѣ сетрета, безъ да отдадатъ приличното темане къмъ по-силнитѣ, безъ да чакатъ да се изпжчи и тръгне най-напредъ каймакамъ ефенди, а следъ него кетипитѣ, векилхарчитѣ и най-после — презрѣнитѣ чибукчии и мастикослужители — всички вкупомъ излѣзоха изъ конашкия дворъ въ безпоредъкъ и скоро закопченитѣ сетрета взеха направление отъ такова естество, щото отгоре имъ и най необучениятъ сарафинъ можеше да брои различни монети.

Примѣрътъ на ефендетата, които сж като мѣрило на всѣко обществено добро и зло, не закъснѣ да се отрази и въ срѣдата на татаръ-пазарджишкитѣ правовѣрни османлии. Налѣгали изъ чаршията, по кафенетата, подъ сѣнкитѣ и стрѣхитѣ, съ дълги чибуци и дебели цигарета въ по едната си ржка, а въ другата съ чаша кафе, което сърбаха съ азиятска монотонность и по византийски разкошъ — отведнъжъ захвърлиха настрана и едното и другото удоволствие, и съ неизказана бързина докопаха се до кюпенцитѣ на своитѣ дюгени, които захванаха да затварятъ по необикновено, щомъ се подаде на улицата подплашената чиновническа глутница. Грозенъ бѣ трѣсъкътъ, произведенъ отъ бързото затваряне на дюгенитѣ, чудно се виждаше на човѣка да гледа какъ бързо знаятъ да пипатъ и заспалитѣ бѣли гъжви, което е рѣдкость у тѣхъ. Тѣ бѣгаха единъ презъ други по своитѣ домове и си шепнѣха нѣщо помежду, твърде скрито и много важно, доколкото можахме да забележимъ.

Естествено бѣ, че следъ агитѣ редъ идѣше и на нашитѣ българи да покажатъ своето участие въ общата тревога. По кой начинъ стана тѣхното прибиране отъ улицитѣ по кжщята, можете да си въобразите, като вземете предъ видъ, че обезпокоителнитѣ слухове, които ходятъ и по нашитѣ села, че турцитѣ

колятъ тая пролѣть, нѐ сж чужди и на касабалийскитѣ ра, ако не и въ по голѣмъ размѣръ. Това прибиране на българтѣ, при всичко, че ставаше съ по-юнашки крачки, виждаше се, аче, че за последнитѣ не бѣше дълбока тайна причината това всеобщо движение. Ние, пазаргатитѣ, като всѣки странни ра, останахме посрѣдъ сокацитѣ, по които бѣхме за нѣколко нути господари.

И конашкитѣ ефендета, и турцитѣ, па и нашитѣ българи, и всичката имъ бързина, не забравяха да си изкривятъ вратотѣ, въ своето бѣгане и да погледнатъ къмъ Панагюрище. Отъ ичко това се виждаше, че отъ последния тоя градецъ идѣше коя миризма*).

А каква бѣше тая миризма, ние не закъснѣхме да отгадаемъ, огледнахме се единъ други и си смигнахме да ни не изстине стото, да се възползуваме отъ смущението, докато ни сж рави кожуситѣ.

— Пушки да се гърмятъ, или камбани да се звънятъ, — не хте ли, попитали нѣколко души, отъ срѣдна ржка хора.

— Нищо такова. Докато се виждаше градътъ, обръщахме се колко пжти да гледаме за огънь, но така сжщо нищо не се ждаше.

Това разказали горе-долу новопристигналитѣ гости отъ Пазарджикъ на своитѣ любопитни съселяни, които ги били градили въ голѣмо число, и се отеглили всѣки въ кжщата си, да си починатъ отъ бързото ходене.

— Работата е вече свършена; панагюрци може да сж възнали, забележилъ Петъръ Горановъ, и по предложение на тоя следния сжщата още вечерь станало извънредно събрание въ ското училище, отъ по-първитѣ и събудени селяни, т. е. съучаницитѣ въ съзаклетието, за да размислятъ що трѣбва да прави.

Дебатитѣ, словопренията и разискванията не сж били твърде почить въ това първо събрание на баташката трагедия, по ѣка вѣроятность за това, защото тамъ не е присжтствувала коя учена глава, да разисква въпроса всестранно.

Следъ нѣколко минути събравшитѣ се въ училището изсколи навънъ бърже-бърже и се разпръснали изъ селото. Въ щото това време клепалата се обадили отъ върха на черквитѣ, ито клепали необикновено и които подигнали цѣлото село, неже всѣки разбралъ, че безвреме се клепе. Въоржжени вци, накичени съ китки, прѣчели вече изъ селото и се прегръли единъ съ други. Тѣ излѣзли отвънъ селото на половинъ съ разстояние, дето заловили позиции.

Това се случило на 22 и априлий вечерьта, срещу светъ нь — Гергьовдень.

---

*) Тоя день Ахмедаа е пристигналъ отъ Панагюрище, дето бѣше долъ да хваща комити, както Неджибаа въ Копривщица; но бѣ принуденъ избѣга отъ края на Панагюрище, като чулъ изгърмяването на нашитѣ шки, на 20 априлъ, както е казано по-горе. Известието за това, което той ови донесълъ въ Пазарджикъ, развълнувало града.

На другия день, 23-й априлий, въ селото се отслужило твърде тържествено молебствие, отъ селскитѣ свещеници Петъръ П. Илиевъ и Нейчо Пауновъ, за благополучния успѣхъ на християнското оржжие. Юнацитѣ отъ околнитѣ позиции присжтствували на тоя молебенъ съ оржжието си; на връщане тѣ излѣзли съ запалени свѣщи въ ржцетѣ, и пакъ съ пѣсни се върнали на позициитѣ си, а черковнитѣ клепала ехтѣли съ нечута до него день тържественость. Освенъ юнацитѣ, въ черквата присжствували още жени и деца, мало и голѣмо: радостьта била всеобща.

Споредъ решенията на комисията, при всичко че Батакъ трѣбваше да служи за центъръ на нѣколко села, но по причина на преждевременното дигане на възстанието, никое село не можа да отиде тамъ. Батачени си бѣха сами, съ изключение на трима-четирима души отъ с. Ракитово, толкова отъ Каменица и отъ Пещера.

Главнитѣ водители на Баташкото възстание сж били: Петъръ Горановъ, Стефанъ Трендафиловъ, Врако Димитровъ, Тодоръ П. Нейковъ, Иванъ Божинъ, Ангелъ Трендафиловъ и Петъръ Трендафиловъ.

Турцитѣ не закъснѣли да посетятъ Батакъ твърде наскоро На 24 априлий тѣ се появили въ селото откъмъ полето*) на брой около 200 души. Батачани отъ своя страна изпратили насреща имъ до 350 души юнаци, между които имало и 40 души конница. Щомъ последнитѣ стжпили на полето, отъ турския станъ се отдѣлилъ единъ българинъ изъ с. Ракитово на име Петъръ, който тичешкомъ посрещналъ баташката чета и съобщилъ на предводителитѣ й, че е изпратенъ отъ страна на турското население отъ селата: Ракитово, Костандово и Дерково да помоли батачени да проводятъ два-трима души пълномощници на мѣстото Т у м б а т а, находящо се срѣдъ полето, дето и турцитѣ ще изпратятъ своитѣ опълномощени, за да се направятъ нѣкаквиси споразумения.

Батачени се съгласили на тая к о м ш и й с к а постжпка и избрали изпомежду си трима души, а именно: Петъръ Трандафиловъ, Вранко Димитровъ и Иванъ Божинъ, на които следъ като дали потрѣбнитѣ наставления въ тоя случай, отправили ги за назначеното отъ турцитѣ мѣсто. Въ сжщото това време потеглили и отъ страна на турския станъ трима души, които се срещнали съ българскитѣ пратеници на Т у м б а т а. Първитѣ обяснения, които последнитѣ дали на турскитѣ пратеници, били че българскиятъ народъ се е наситилъ вече на омразното робство, не желае той да остане и занапредъ покорна рая, както сж били неговитѣ прадѣди. За тая цель, той дига днесъ оржжие, отхвърля вече милостьта на султана и иска своитѣ човѣшки правдини, търси своята похитена свобода; нищо нѣма противъ мирното население, желае и занапредъ да живѣе братски съ своитѣ турски съседи. По-нататъкъ нашитѣ трима парламентьори предложили на турцитѣ следнитѣ условия: Първо, турското население отъ горепоменатитѣ три села и отъ Баня е длъжно да освободи бълга-

---

*) На северната страна отъ Батакъ.

ритѣ въ разстояние на 24 часа (отъ селата Ракитово и Каменица); второ, то се задължава още да помогне съ своитѣ преносни кола на поменатитѣ българи, да докаратъ имуществата си въ Батакъ, безъ никака повреда. Въ противенъ случай, т. е. че не послушатъ, селата имъ ще станатъ на прахъ и пепель.

Турскитѣ пратеници сѫ обещали че на друго сърдце ще извършатъ всичко това. Тѣ се помолили още, щото възстаницитѣ да не правятъ никакви пакости на селата имъ, защото тѣ сѫ готови да се покорятъ (!?) на всѣка една заповѣдь, дадена отъ възстаническия войвода.

Следъ това пратеницитѣ се раздѣлили и двата стана отстѫпили — турцитѣ къмъ селата си, а българитѣ къмъ Батакъ. Последнитѣ били възхитени до крайна степень отъ поведението на турскитѣ си съседи, които така безпрѣкословно приели тѣхнитѣ предложения; съ пѣсни и възклицания влѣзли въ Батакъ. Отъ всичко това се разбира, че турцитѣ или сѫ се престрували за да спечелятъ време, или пъкъ не сѫ знаяли още въ що се състои работата, или пъкъ най после дохождали сѫ да преглеждатъ: нѣма ли въ Батакъ московци.

Така или инакъ, но н другия день, 25, тѣ се явили пакъ на горeказаното мѣсто, само нѣколко души, по-първитѣ имъ хора, заедно и съ кметоветѣ отъ българскитѣ махали. Последнитѣ, по принуждение на турцитѣ, или по свое желание, заявили предъ батачени, че сѫ благодарни отъ турскитѣ си съселяни (въ Ракитово и Каменица), та затова нѣма да дойдатъ въ Батакъ. Батачени не отишли по-надалечъ, т. е. не употрѣбили насилие; казали само на турцитѣ да се иматъ братски съ българитѣ. На това турскитѣ пратеници дали голѣми обещания отъ своя страна и следъ като предали на батачени двама души българи пловдивчани, които се намѣрили въ тѣхнитѣ села по своя работа, преди да избухне възстанието — така сѫщо всѣки пакъ се завърналъ на своето мѣсто. Както виждате, баташката държавица е била вече припозната, че има право на сѫществуване, има свои отдѣлни правдини, което не малко зарадвало възсталалитѣ. Пѣсни, хорà и различни други ликувания стояли на пръвъ планъ.

Това се продължило до 31-и априлий, день, до който батачени мислили, че всичко се е свършило, че Турция е загинала безвъзвратно. Тоя день именно, часа около 5 по турски вечерьта, на югозападната страна отъ селото, на мѣстото називаемо Петрово-бърдо, ¼ часъ разстояние отъ селото, явили се безбройно число башибозуци, съ байракъ, подъ командата на страшния Ахмедъ Барутанлията.

Щомъ башибозуцитѣ се установили на горепоменатото мѣсто, комендантътъ имъ, който се вижда работата, че не е искалъ да се церемони, може би защото е знаелъ вече силата на батачени, безъ никакви заобикалки, изпраща още начаса единъ баташки българинъ съ известие да съобщи на батачени, че въ разстояние на два часа тѣ сѫ длъжни да си предадатъ орѫжията. Въ противенъ случай, той ще ги вземе съ грубата сила на своята башибозушка тълпа.

Въ своя отговоръ и батачени не паднали по-долу въ сербезлъка. Следъ едно съвещание между водителитѣ на възстанието, при Ахмедаа билъ изпратенъ пакъ Вранко Димитровъ, придруженъ и отъ единъ турчинъ изъ Одринъ, на име Саидъ ефенди, чиновникъ по десетъка.

Нека видятъ неприятелитѣ на българския народъ, че възсталитѣ батачени противъ могжществото на султана не само че не закачили единъ отъ неговитѣ чиновници, не само че му дали равни правдини, заедно съ българитѣ, но го изпращатъ още съ мисия да прави преговори. Де е тукъ тиранството на българитѣ, питаме ние?

На тѣзи двама пратеници било поржчано да съобщатъ на Барутанлията следното: „Батачени не сж вече рая; тѣ сж се отказали окончателно отъ онова подло правило, че покорна глава сабя я не сѣче; тѣ сж прогласили своята независимость тържествено, съ оржжие въ ржка, за която сж готови да си пролѣятъ и последната капка кръвь. Казали още на Ахмедаа и това, че ако той употрѣби сила, то батачени ще отговорятъ съ сжщата мѣрка. Турчинътъ Саидъ ефенди злоупотрѣбилъ довѣрието на своитѣ довѣрители, защото не се върналъ вече въ Батакъ, но намѣрилъ за добре да остане въ лагера на Барутанлията.

Не билъ се върналъ още другиятъ пратеникъ, Вранко Димитровъ, когато войводата Петъръ Горановъ, на чело на 100 души възстанници, бързо потеглилъ къмъ турския лагеръ. Нѣмало що да се чака отъ отговора на Барутанлията, който билъ известенъ всѣкиму отъ какво естество ще бжде. Това отдѣление отъ възстанници се изкачило на Влашка-могила, подъ Кънева̀та борика, 1/2 часъ разстояние отъ селото срещу Петрово-бърдо, отдето свободно можало да се гледа на башибозушкия лагеръ, който никакъ не се виждалъ отъ селскитѣ позиции и по причина, че задъ бърдото е долина. Башибозушкиятъ лагеръ билъ раздѣленъ на купове, на купове, при които имало и много коне натоварени съ припаси и провизии. Увѣряватъ, че тукъ имало стоварени и около 15—20 сандъка съ газь, приготвена за палене. Щомъ нашитѣ възстанници се показали на казаното мѣсто, отъ башибозушкия лагеръ се отдѣлили до 200 души, съ едно знаме, и съ дивъ гласъ се отправили къмъ Влашка-могила. Възстанницитѣ направили сжщото, т. е. и тѣ се впуснали срещу башибозуцитѣ и взели позиции за бой, малко по-нататъкъ. Турцитѣ мислили само съ викъ да уплашатъ нашитѣ възстанници, но като видѣли, че на последнитѣ не имъ мига окото и че само съ викъ нищо не ще може да се свърши, пречупили си линията и взели друго направление, къмъ бърдото Света Троица, дето забили и знамето си, като взели позиция измежду дърветата. Две враждебни народности, еднитѣ жадни за свобода, а другитѣ — за плячка и обиръ, стояли вече една срещу друга, псували се отдалечъ, готвили си пушкитѣ, скърцали съ зжби, готвили се да се разкжса̀тъ единъ другиго, като звѣрове, които сега за пръвъ пжть се срѣщатъ. И тѣзи две народности можали да пре-

живѣятъ въ една страна, подъ едно управление, цѣли петсто-инъ години!

Тукъ му е мѣстото да направя едно малко разяснение. Чорбаджийското калпаво владичество не било чуждо и за скрития въ Родопитѣ Батакъ. Представителитѣ на това подло съсловие, което наравно е угнетявало своитѣ беззащитни братя заедно съ турскитѣ главорѣзи и по тая причина не е желаело да нѣма агата, бѣше противно на всѣкакво възстание или претенция срещу турцитѣ отъ страна на раята, както навсѣкжде, така и въ Батакъ. Въ последното това село тѣ не давали дума да се спомене за възстание, но най-после, като видѣли, че нищо не мо-гатъ да сторятъ противъ общото течение, преклонили глава противъ волята си; а въ душата си останали чисти кръстени турци и търсѣли случай да покажатъ своитѣ вѣрноподаннически и раболепни чувства, щомъ се представи сгоденъ за това случай. Тоя случай се представилъ, когато Барутанлията се показалъ съ своитѣ пълчища на Петрово-бърдо. Нѣколко души отъ тѣзи чорбаджии, Вълю и Ангелъ Кавлакови, Георги Серафимовъ и пр., лица твърде влиятелни изъ селото, въ това именно време, когато П. Горановъ се готвѣлъ да отвори огънь на башибозуцитѣ, намиращи се на бърдото Св. Троица, тръгнали по позициитѣ и изъ селото да проповѣдватъ и обезсърдчаватъ, кого де срещнатъ, да хвърляли оржжието и всѣки да си седѣлъ на мѣстото. Вследствие на това вжтрешно предателство, момчетата отъ много позиции се върнали въ селото и оставили мѣстата си въ разположението на неприятеля. Голѣмата чета отъ могилата Свети Георги така сжщо отишла въ село.

Разбира се отъ само себе си, че това разстройство за нашитѣ възстанници не е било чуждо за наблюдателното око на неприятеля, който може би да е премиралъ отъ радость. П. Горановъ, който оставилъ четата турена срещу турцитѣ подъ предводителството на Серафимъ Милевъ и̇ отишелъ да узнае защо другитѣ възстанници бѣгатъ отъ своитѣ позиции, докато се отдѣли на нѣколко крачки разстояние, потеглила подире му и четата, а нейното мѣсто завзели башибозуцитѣ.

Предъ видъ на това положение, нѣколко души отъ по решителнитѣ възстанници се впуснали въ селото и гръмогласно викали да убеждаватъ обезсърдченитѣ си съселяни, да се връщатъ на позициитѣ си, защото неприятельтъ настжпва и скоро ще почнатъ разрушителнитѣ му действия, отъ които никой нѣма да стане изключение, безъ разлика на полъ и възрасть. Въ това сжщото време и чорбаджиитѣ шушнали на народа по кьошетата (тѣ никой пжть не си издигатъ гласа явно), да направи противното, т. е. да не се опира на турцитѣ.

Колкото души можали да се съператъ въ селото, потеглили срещу неприятеля, който наближавалъ до мѣстото, називаемо Срѣднитѣ гробища. Отъ противната страна на селото въ сжщото време се подали други башибозуци, съ знаме, но на тая страна позицията се държела още отъ възстанницитѣ. Първата пушка пукнала отъ тая последната позиция и турскиятъ знаменосецъ се гавръталъ на земята; на негово мѣсто миналъ

други, но и него постигнала сжщата участь. Вследствие на то
първо поражение, въ турския лагеръ се подигнало страшно ро
жене противъ довчерашнитѣ покорни раи, повече отъ стоти
пушки пламнали противъ последнитѣ; толкова и отъ страна
нашитѣ възстанници. Битка се захванало не на шега; курш
митѣ пищѣли по въздуха. Баташката долина се напълнила
димъ отъ гърменето на пушкитѣ, отчаяни викове, размѣсени
псувни, се чували и отъ дветѣ страни, въ селото станало въ
нение измежду женитѣ, всѣки отъ възстанницитѣ, който прися
ствувалъ на боя, мислѣлъ и за жена и за деца, за родители
сестри, не преставалъ да си извива врата къмъ селото. Сраж
нието траяло цѣли четири часа; то почнало на 8 часа по турск
а се свършило на 12. При всичкото преимущество на неприяте
скитѣ пушки, които били отъ системата Шаспо и белгийск
шешинета, при всичкитѣ имъ военни хитрости да лѣгатъ
очитѣ си, да се разпредѣлятъ на различни отдѣления, които и
куства нашитѣ и на сънь не били виждали, пакъ тѣзи посл
днитѣ не можали да пристжпятъ напредъ ни на дна крачка. Н
противъ, тѣ отстжпили малко-помалко назадъ.

Тоя день битки е имало на две мѣста: на Срѣднитѣ Гр
бища и отъ долна страна на селото. Числото на башибозуци
е било твърде неравномѣрно съ това на възстанницитѣ; всѣк
часъ, всѣка минута приижддали нови сили изъ непроходимия Д
спатъ, които увеличавали числото на неприятеля. Вечерьта, к
гато притъмнѣло вече, нападателитѣ се оттеглили окончател
край селото, като подпалили околнитѣ тамъ бичкийници, кꙑш
за овци и плѣвници. Тѣ оставили на бойното поле седемь душ
убити и неизвестно число ранени; а отъ нашитѣ имало само н
колко души ранени.

II

При всичко, че победата принадлежала на батачени, п
всичко че низкопоклонниятъ рая опиталъ тоя день своитѣ си
въ неравната борба и видѣлъ, че и той чини нѣщо, като дой
работата до шешинето, но на никого на лицето не се забеля
вало изискуемото тържество, никжде изъ селото не се слуше
възклицания отъ победа, всѣки чувствувалъ, че работата мож
да вземе неблагоприятенъ изходъ. Па дали е можало и друго
да бжде! Въобразете си, читателю, следното положение: нощ
тъмна като рогъ; запаленитѣ бичкийници и кꙑшли трещятъ
плющятъ; огнени езици, размѣсени съ кълба искри, се носят
изъ облацитѣ; изплашенитѣ жени и деца, които не сж си въ
бражавали, може би, подобно нѣщо, кършели ржце и плачел
до синьо небе; кучетата лаяли и виели понеобикновено, съ ви
нати нагоре глави; тѣхниятъ гласъ се придружавалъ отъ дивит
викове на башибозуцитѣ, които ревѣли като звѣрове срещу н
подаващитѣ се още жертви, а тѣзи гласове, читателю, сж изл
зали отъ около 3000 здрави помашки гърди! Пушкитѣ отъ н
приятелския лагеръ, които били престанали за нѣколко минут
пакъ пламнали по цѣлата обсадна линия, а куршумитѣ имъ с

тѣли като градъ надъ селото. Всичко това, събрано вкупъ, попебало твърде чувствително крилатитѣ надежди на батачени; партията на „покорнитѣ глави" печелѣла гласове, така щото слото на отчаянитѣ се увеличило.

Въ станалата презъ деня битка най-много се отличилъ единъ ъ предводителитѣ, на име Стефанъ Трандафиловъ, който се усналъ съ 15—20 души чакъ въ позицията на нападателитѣ, зъ да се повреди ни единъ отъ дружината му.

На основание на горнитѣ причини, баташкитѣ възстанници станали да се покоряватъ на своитѣ войводи, на които отъ напредъ зѣпали въ устата твърде послушно. Тѣ започнали да ботятъ посвоему, оставили позициитѣ и, събрани по нѣколко ши изъ селото въ кжщята, въртѣли се около семейството си, пушкитѣ въ ржце, като зашемедени. Това е обща черта между шитѣ възстанници; сжщото това ние виждаме да става почти всѣкжде: въ Перущица, въ Панагюрище, въ Ново-Село и Батуво, въ Клисура и пр., дето на неприятеля е помогнало найго това скръбно и свойствено на българина малодушие. Възнницитѣ, като сж се сражавали съ неприятеля край селото, дъ гърба на своитѣ мили семейства, ни на минута не сж превали да мислятъ за последнитѣ, много повече отколкото за ѣха на сражението. Доволно е било само да се чуе отнѣкждѣ съ: „нападнаха децата", и на минута още би опустѣла и позиия, и окопи, и стража. Съвсемъ друго нѣщо би било, ако намѣръ възстанницитѣ отъ Перущица бѣха отишли въ Батакъ, оследнитѣ въ — Перущица, т. е. да бѣха отдалечени отъ огнито на своитѣ фамилии. Живъ примѣръ на това сж нашитѣ и, преминали отъ Ромъния, съ Хаджията и Ботйова. Тукъ ние кдаме не постоянна грижа за жени, деца, кжща, имотъ и пр., хора решителни, мжже съ самоотверженость, готови да се рлятъ въ огъня всѣки часъ и минута, щомъ го изисква за това кдата.

Но що ни трѣбва да ходимъ по-надалечъ. Да поставимъ проса така: отъ хора трудолюбиви българи, хора работници, тежатели на различни имущества, които презъ цѣлия си жиъ не сж лѣгали ни единъ пжть съ празенъ коремъ; най-после ъ хора женени, съ тежки семейства, може ли да стане отчаянъ товникъ въ пълния смисълъ на тая дума? Всичкитѣ хора не гатъ да бждатъ като Кочо Чистеменски, Михаилъ Жекова и уги. При това не трѣбва да забравяме и петстотинъ-годишния отъ, петстотинъ-годишното робство, подъ което е пъшкалъ оготърпеливиятъ българинъ. Какво не е въ състояние да навн то?

Но само това ли е? Представете си, че вие сте единъ отъ ещитѣ патриоти, живѣйте съ цель, имате си независимо положение, имате си въ допълнение на семейната и общежитейска отина и млада женица, съ която, ако и да се не обичате идеално, вѣете мирно, не се карате единъ съ други; имате си още една и две рожбици, които съставляватъ и за двама ви скжпоценно гатство, които сж щастие и веселба за кжщата ви. Поискали обстоятелствата, ударилъ вече опредѣлениятъ часъ — вика ви

отечеството да му заплатите дълга си. Пѣсни се пѣятъ, пушки се гърмятъ, другари бързатъ, неприятельтъ настжпва, положение опасно. Дали сте клетва, трѣбва да вървите. Когато се готвите вече да излѣзете изъ вратата, вашата млада жена, на която било припаднало отъ по-напредъ, дохожда въ съзнание, пробудена отъ дрънкането на сабята ви. Тя се изпрѣчва напреде ви, кърши ржце, подава ви да прегърнете за последенъ пжть рожбата си и съ сълзи на очитѣ ви говори: — „Ако не за менъ, то поне за Иванка и Марийка се смили! Убий по-напредъ мене, после тѣхъ, а тогава върви свободенъ...?" Говори тя това, а Иванчо или Марийка си играе съ дръжката на пушката ви; хили се насреща ви невинно и иска да ви опъне подсукания за бой мустакъ.

Всѣки е свободенъ да говори щото ще, но азъ утвърдявамъ, че предъ подобни семейни картини едвали на десетѣ единъ би се намѣрилъ, който да подритне настрана наскърбената жена и майка и да се присъедини въ редоветѣ на борцитѣ, безъ да му тежи на съвѣстьта.

По отношение на българскитѣ възстанници презъ 1876 г. влиза и това извинително обстоятелство, че сме били лишени и отъ своя народна литература, която трѣбва да предшествува всѣко движение. Нѣмали сме още и отъ оня родъ литература, наречена фанатическа, а по-рано полицейска, подържана отъ духовенството и отъ правителството, въ която се е проповѣдвало, че който падне на бойното поле за царя, за Бога и Христова вѣра, душата му отива право въ рай. Най-после, нѣмали сме и такива свещеници, които да проповѣдватъ и увѣряватъ де седнатъ и станатъ, съвсемъ безнаказано, че отмъщението е свето, всѣки е длъженъ да се пожертвува доброволно за небесния и земния царь. Нищо подобно е нѣмало измежду нашия народъ; неговиятъ патриотически катихизисъ е билъ: бесилкитѣ, тайната проповѣдь на нѣколко решителни мжже и други още предшествуващи причини, за които сме говорили вече дето му е било мѣстото.

III

Сжщата нощь още, между другитѣ мѣрки и планове, въ лагера на баташкитѣ възстанници станали и такива предложения отъ страна на нѣкои предводители, че добре би било ако едно отдѣление възстанници се припъхнѣше предъ тайно обсадения цепъ на башибозуцитѣ, който да нападне задъ гърба имъ и по тоя начинъ да произведе тревога въ тѣхната срѣда. Това предложение било отхвърлено отъ повечето възстанници; никой нѣмалъ решаващъ гласъ, всѣки работилъ по главата си; башибозушкиятъ викъ и проповѣдитѣ на вѣрноподаннитѣ чорбаджии парализирали всѣка решителна и патриотическа мѣрка. Нѣколко души, между които билъ и Горановъ, единъ отъ предводителитѣ, сполучили презъ нощьта да избѣгатъ изъ една долина, следъ много опасни опитвания.

Оттукъ нататъкъ баташкитѣ възстанници ритватъ вече незадъ; а неприятелскитѣ пълчища, напротивъ, придобиватъ по-нови и прѣсни сили. Батакъ се затворилъ на 23 априлъ, и отъ сжщи

се прекжснали и съобщенията му съ другитѣ градове и околни села. Възстанницитѣ не знаели положително нищо, що става задъ полето, задъ Света Троица и Петрово-Бърдо; а неизвестностьта всѣки мисля да знае, доколко тя е убийствена. Батакъ билъ обграденъ съ плетъ люти башибозуци, които не давали птичка да прехвръкне ни за навънъ, ни за навжтре. Ако батачени имаха всичкитѣ срѣдства, то пакъ нищо не можеха да направятъ; борбата бѣше неравна; тѣ бѣха обречени вече на клане. Единственото тѣхно спасение се състоеше само въ това, ако пазарджичени, пловдивчени и други бѣха удържали своята честна дума — да дигнатъ знамето, то Батакъ не щѣше да бжде обграденъ съ 3000—4000 башибозуци. Това сж предполагали и батачени, когато възстанали най-напредъ.

На 1-и май неприятельтъ се вмъкналъ въ селото изъ долния край. Намѣсто съпротивление, той, неприятельтъ, билъ поканенъ даже отъ самитѣ българи-чорбаджии, съ обещание, че селото ще си предаде оржжието. Нѣколко души, наистина, си предали оржжието на неприятеля; но намѣренията на тоя подълъ неприятель били звѣрски, коварни, мръсни и ужасни. Щомъ се свършило предаването, главорѣзитѣ башибозуци запретнали ржкави. Тѣ нападнали на обезоржженитѣ жертви, на които отсѣкли главитѣ съ брадви, като ги водѣли единъ по единъ до едно сложено на земята дърво и тукъ ги сѣкли като дърва... Плачъ, писъци и молби излизали отъ устата на всички, но, намѣсто милость, това е възбуждало по-лютo отмъщение и нѣкаквоси звѣрско тържество въ срѣдата на тѣзи човѣшки касапи. Тая варварска постжпка на башибозуцитѣ турила цѣлото село въ ужасъ и трепетъ. Жени, деца и гологлави мжже бѣгали изъ селото къмъ горния край. Тѣхнитѣ разказвания смутили слушателитѣ, които, навѣрно, познали вече, че е наближилъ часътъ да се мре, че ще ги постигне участьта на загиналитѣ имъ вече братя. Затова тѣ решили да постоянствуватъ на позициитѣ си до последна капка кръвь срещу неприятеля.

Тоя день (1-и май) е станала най-отчаяната битка между баташкитѣ възстанници и башибозуцитѣ на Барутанлията, по цѣлата отбранителна линия около селото. Въ една минута около четири хиляди пушки се изгърмѣвали и отъ двеṫѣ страни. Виковетѣ **А л л а х ъ** и **у д р я й т е б р а т я** цепѣли въздуха. Баташката долина била покрита съ гжста мъгла отъ гърмежи, отъ която нищо не се виждало. Много изпразнени кжщи по краищата на селото се предали тоя день на огънь, отъ страна на башибозуцитѣ. На нѣколко пжти нападателитѣ, които се влачели по коремъ, наближавали позициитѣ, но били връщани отъ огъня на възстанницитѣ. Битката траяла почти цѣлъ день; отъ неприятеля паднали 46 души най-решителни главорѣзи, а отъ нашитѣ само двама убити и трима ранени.

Късно вечерьта башибозуцитѣ се оттеглили въ лагеритѣ си мълчаливо, безъ куражъ. Барутанлията свикалъ съветъ отъ всич-

китҍ предводители*), който направилъ подъ открито небе башибозушко заседание. Страшенъ билъ тоя съветъ, въ който се решавала сѫдбата на хиляди човѣшки сѫщества, по кой начинъ и съ какви по-малки жертви могатъ де се изтрѣбятъ тѣзи сѫщества. Всичкитѣ присѫтствуващи тамъ чалмалии, мрачни и кръвожадни фигури, набучени съ разнообразни орѫжия, били принудени да изказватъ своитѣ мнения. Тѣ седѣли на колело съ наведени къмъ земята очи, въ едната си рѫка съ чибукъ, а другата държели преметната върху дръжката на ятагана си, което значело, че сѫ готови на всѣка минута да почнатъ своята цивилизаторска мисия. Останалата подчинена тълпа почивала наоколо, съ изключение на стражаритѣ; нѣкои отъ тѣхъ хъркали вече грозно върху зелената морава; други разказвали какъ на единъ българинъ главата му скачала много и си прехапала езика, което значело, че мнозина още имало да измратъ; изчислявали колко души тѣхни бабаити сѫ паднали отъ гяурскитѣ шишенета, а четвърти сѫ гледали да поискатъ позволение отъ предводителя си да ги освободи отъ четата си, така като не било известно дали ще може да се нагази непокорното село.

Споредъ достовѣрни сведения, потвърдени и отъ самитѣ тамъ присѫтствуващи башибозуци, въ това събрание сѫ станали предложения отъ много души, да се разотидатъ вече по селата. Първо, че тоя день станали жертва най-отличнитѣ имъ пехливани и второ, че влизането въ Батакъ изисква много още по-голѣми жертви за въ бѫдеще, отколкото досегашнитѣ.

Ахмедаа Барутанлията не билъ простъ човѣкъ. Той не закъснѣлъ да съзре обезсърдчаването и разстройството на своитѣ подчинени главорѣзи; той знаелъ отъ всички най-много, че тѣзи человѣкообразни сѫщества не желаятъ друго нищо, освенъ плячка, грабителство и звѣрско отмъщение; най-после, той познавалъ разбойническитѣ наклонности на своитѣ по вѣра**) сáмо съотечественици, заради това ето що имъ обеща: *клане, съ огънь и съ мечъ, безпощадно изтрѣбление на всичко що е българско, безъ разлика на полъ и възрасть, пожаръ, плячка и грабителство, похитителство и на честь и на имотъ.* За да изпълни своитѣ задължения и обещания, кръвожадниятъ звѣръ Ахмедаа е нѣмалъ що да прави, освенъ да пристѫпи пакъ къмъ гнѫснава подлость, калпаво занятие до него време само на гърцитѣ, а не и на османлиитѣ, които всѣки считаше, че сѫ главорѣзи, отчаяни кеседжии, но не и коварни подлеци, свойствена черта, както казахъ, само на фенерскитѣ чада.

Колко трагически трѣбва да бѫдатъ следствията, когато коварството и ятаганътъ вървятъ за рѫка хванати, когато тѣ се побратимятъ да действуватъ заедно — читательтъ е въ състояние да си направи заключенията и безъ нашата помощь. Ние имаме силни подозрения да заключаваме, че Барутанлията е ималъ за

---

*) Отъ колкото села е имало башибозуци на Батакъ, всѣко село си е имало поотдѣлно своя предводитель и байрактарь, надъ които е билъ главенъ началникъ Барутанлията. Такава е била организацията на тия плячкаджии и главорѣзи.

**) Повечето отъ башибозицитѣ, които изклаха Батакъ, сѫ помаци.

съветникъ, ако не нѣкой чистокръвенъ елинъ, то поне нѣкой пещерски куцо-влахъ, или македонски цинцаринъ*). Другояче е невъзможно. Барутанлията трѣбва да не е билъ турчинъ; а доколкото ние знаемъ, ни той, ни неговитѣ родители сѫ били нѣкога дьонмета (ренегати).

На другата зарань още (2 май), Ахмедаа пристѫпилъ къмъ изпълнението на своя затаенъ планъ. Тукъ съмъ длъженъ да ви разясна, че тоя день бабаитлъкътъ и ятаганското право трѣбвало да поглеждатъ отстрана, като сирачета. Тѣхното мѣсто заела подлостьта, като по-силна практическа мѣрка. Ето защо гърмежи и отчаяни викове нѣмало тоя день. Въ башибозушкитѣ позиции царувала дълбока тишина. Предъ обѣдъ пристигналъ въ селото пратеникътъ отъ страна на Барутанлията влахъ да прави преговори. Той говорилъ убедително предъ населениетр за благитѣ намѣрения на Ахмедаа; увѣрявалъ, че ако се предадатъ заедно съ орѫжието си, всѣкиму животътъ ще бѫде пощаденъ, башибозуцитѣ до единъ щѣли да бѫдатъ изпратени по мѣстата си — медъ и масло щѣли да потекатъ. Тоя влахъ или цинцаринъ имал среща и съ познатитѣ вече на читатели противници на българското възстание — Ангелъ Кавлакътъ и Георги Серафимовъ, които били възхитени отъ постѫпката на Ахмедаа. Начаса още, Ангелъ Кавлакътъ самъ, заедно съ влаха, се завтекълъ въ турския лагеръ при Ахмедаа, за да разбере работата по-добре. Тоя последниятъ го приелъ твърде ласкаво; той го увѣрилъ, че ако батачени склонятъ да си предадатъ орѫжието, никакво зло нѣма да ги последва, а, напротивъ, щѣлъ да издаде заповѣдь да се разотидатъ башибозуцитѣ, и, пакъ постарому, всѣки ще си гледа частната работа. За да се изпълни тая спасителна мѣрка, настоявало и самото правителство ужъ, подъ диктовката на което действувалъ и той (Ахмедаа). Че всичко това е искрено, за по-голѣмо още увѣрение Ахмедаа се заклелъ въ името на Мохамедъ предъ очитѣ на Кавлака.

— Тако ми вѣра и Бога, — прибавилъ той, като си стисналъ юмруцитѣ.

Въ разстояние на това време пушкитѣ мълчели и отъ двѣтѣ страни се чакали последствията на преговоритѣ.

Ангелъ Кавлакътъ увѣрилъ отъ своя страна Барутанлията, че, като се върне въ село, ще прави, ще струва, ще убеди съселянитѣ си да сложатъ орѫжие и се предадатъ. Завърналъ се той въ селото, и още отдалечъ започналъ да вика да се прибира мало и голѣмо на едно мѣсто, за да чуе всѣки заповѣдьта и желанието на самозвания Барутанлия, което той разказалъ подробно, отъ игла до конецъ: какъ мило го приелъ Ахмедаа, какво му е говорилъ и по кой начинъ се е заклелъ, че ако батачени склонятъ да си предадатъ орѫжието, то никому нѣма да се разкървави носътъ.

---

*) Това наше подозрение се потвърждава и отъ това обстоятелство, че когато дошло време да си туря Ахмедаа плана въ изпълнение, когато потрѣбвало да се пуснатъ въ ходъ: лъжливитѣ обещания, одумванията, преструванията и въобще лъжитѣ, Ахмедаа изпратилъ въ Батакъ единъ цинцаринъ, както ще се види.

IV

Една часть отъ населението, която се състояла отъ слаби, малодушни и нерешителни хора, повели се подиръ думитѣ на Кавлака и склонили да сложатъ оржжие, а по-голѣмо число отъ населението, начело съ Трънцафилъ Тошевъ, Петъръ Трендафиловъ, Петъръ Банчевъ и други, постоянствували твърде живо да си не даватъ оржжието, но да удрятъ до последна капка кръвь, па стане що стане. Тѣзи юнаци увѣрявали, че е немислимо и даже глупаво да се предположи само, че ще бждатъ простени батачени, когато има избити толкова души турци, въ разстояние на толкова деня, откато се е подкачило възстание.

— Не вѣрвайте! Всичко това е турски капанъ за по-лесното ни избиване, — отговорили тѣ на смутеното население.

Вследствие на тѣзи две разнообразни мнения, населението се раздѣлило на две партии: за и противъ предаването. Шумъ и роптания се слушали навсѣкжде, а коварниятъ Барутанлйя като хищна птица наблюдавалъ всичко това отъ своя чадъръ. Кавлакътъ и другаритѣ му не преставали да убеждаватъ населението, че Ахмедаа е светецъ, че той ще бжде неумолимъ и жестокъ само къмъ онѣзи, които покажатъ непокорство, които не си предадатъ оржжието. По тоя начинъ партията за предаването взела връхъ, съ изключение на нѣколко души, гласътъ на които нѣмалъ никаква тежесть. Трандафилъ Тошевъ забелязалъ за последенъ пжть на своитѣ съселяни, че той предчувствува нѣщо ужасно следъ предаването на оржжията. Нѣмало кой да разсжждава.

Следъ това се започнало събирането на оржжието, което се трупало на купъ. Много юнаци предавали своитѣ шишенета съ пребити ржце, противъ волята си. То било натоварено на три кола, които не се забавили да заскърцатъ къмъ лагера на Ахмедаа, придружени отъ ревностния Кавлакъ, Трандафилъ Тошевъ, Петъръ Тръндафиловъ, Вранко Димитровъ и Петъръ Каваджиевъ.

Съ разтоварването на тритѣ кола оржжие планътъ на Барутанлията билъ вече почти изпълненъ. Неговото лице свѣтнало отъ радость и приело тържественъ видъ. Той се обърналъ къмъ пратеницитѣ българи, на които забелязалъ, че не му е предадено всичкото оржжие, скрити сж най-добритѣ пушки.

— Съ главитѣ си отговаряме, ако една пушка се намѣри въ селото, — отговорили окаянитѣ жертви.

— На васъ говоря, по-скоро предавайте всичкото оржжие, — изревалъ лукавиятъ Ахмедаа и скръцналъ съ зжби като тигъръ. — Още смѣете и да се оправдавате!...

Всѣки отъ българитѣ се усѣтилъ вече какво следствие ще излѣзе отъ тѣхната постжпка да си предадатъ оржжието; тѣ познали, че смъртьта ги чака вече, но било късно. Барутанлията се обърналъ къмъ своитѣ башибозуци, и далъ заповѣдь да се отдѣлятъ 20—30 души, да отидатъ въ селото да претърсятъ добре за още оржжие. Тѣ тръгнали безбоязнено къмъ селото, защото нѣмало вече отъ какво да се боятъ, а искали само да се увѣрятъ *наздраво*, да не би българитѣ да готвятъ нѣкаква измама, като

сж предали само старитѣ си пушки. Заедно съ башибозуцитѣ билъ изпратенъ само А. Кавлакътъ, а останалитѣ пратеници били задържани отъ Барутанлията, като залогъ, докато се върнатъ отъ село живо и здраво неговитѣ 20—30 души башибозуци. Последнитѣ влѣзли преспокойно въ селото; но като не били още увѣрени въ съвършеното предаване на българитѣ, държали се твърде прилично. Известили само на населението, че който има скрито оржжие трѣбва да го предаде докато е рано и дали заповѣдь, защото гледали, че непреде имъ нѣма вече възстанници съ шишенета, а покорни раи, съ сгърнати ржце, отъ лицето на които можало да се познае, че тѣ сж вече обезкуражени и убити. И действително, бедното население, следъ като си предало оржжието, изгубило и ума, и дума. То не смѣело да се обади нищо, приемало всѣко предложение мълчаливо, каело се за своята постжпка, предчувствувало нѣщо страшно и ужасно, но казахъ: било вече късно... Нѣкои отъ по лековѣрнитѣ отишли да гасятъ огъня изъ селото, повечето жени; а по-чувствителнитѣ и разбранитѣ се вѣртѣли на едно мѣсто като замаени и зашеметени съ пъхнати въ джобоветѣ ржце. Никакво оржжие не можали да намѣрятъ башибозуцитѣ, защото, ако и да имало нѣкои тукъ-тамъ, тѣ били закопани въ земята.

Между това Ангелъ Кавлакътъ, заедно съ двайсеттѣ души башибозуци, възпнали по баира къмъ лагера на Барутанлията. Той увѣрилъ последния, втори пжть, че оржжието е само онова, което донесли най-напредъ и че ни единъ пищовъ не могло да се намѣри отъ последното имъ претърсване. Навѣрно, Ангелъ Кавлакътъ, който е единъ отъ главнитѣ виновници на предаването, може да се е готвѣлъ вече да чуе отъ устата на Барутанлията едно: аферимъ или машалла, но не мислѣлъ така звѣрътъ...

Като се увѣрилъ вече наздраво, че батачени сж въ негови ржце, той (Ахмедаа) скочилъ на крака, погледналъ къмъ своитѣ кръвници, изревалъ колкото му е силата: маршъ! Де гюреимъ сизи!, като посочилъ съ пръстъ и на така изпоплашенитѣ и полумъртви наши пратеници, които били заградени като приготвени за клане овци. На гласа на Барутанлията, башибозуцитѣ наскочили, кой съ изтегленъ ножъ, кой съ запрегната пушка, наобиколили жертвитѣ и скърцали насреща имъ съ зжби — живи искали да ги разкжсатъ; надпреваряли се единъ презъ други, като вълци, кой по-напредъ да си накървави зжба. Петъръ Трандафиловъ, Вранко Димитровъ и Петъръ Каведжиевъ били предадени на нѣколко души кеседжии, които тамъ, малко настрана, ги насѣкли на дребни парченца. Ангелъ Кавлакътъ, тоя турски интригантъ, който е игралъ лукава роля въ време на възстанието, който е тичалъ отъ позиция на позиция да убеждава и обезкуражава; най-после, който е билъ като агентъ на Барутанлията и е станалъ причина да погинатъ много храбри батачани, като кокошки, намѣсто награда за дѣлата си — повалилъ се на земята съшибанъ отъ десетина куршуми, отдѣлно отъ онова мѣсто, дето си сложили коститѣ истинскитѣ мжченици. Въобще, турцитѣ презъ 1876 г. така сж постжпвали съ предателитѣ и съ онця покорни

глави, които сж отивали да имъ цѣлуватъ краката и да се предаватъ. Това сжщото ние виждаме да става въ Перущица, въ Копривщица, въ Дрѣновския манастиръ и пр.

Най-мжченически е загиналъ отъ горнитѣ петима души Трандафилъ Тошевъ. Него положили, като Василъ Петлешкова въ Брацигово, между два запалени отъ слама огньове, дето българскиятъ мжченикъ издъхналъ опеченъ като скомрия. Неговиятъ отчаянъ писъкъ не билъ въ състояние да покърти ни едно мюсюлманско сърдце...

Жалостното известие за звѣрското затриване на баташкитѣ пратеници скоро достигнало въ селото и съ най-малкитѣ подробности на ужасната картина. То поразило и мало и голѣмо, старо и младо; поразило ги то затова, защото било като предисловие на последващитѣ действия на Барутанлията. Стреснатото и беззащитно население оставило и гасенето на пожара, който не било възможно да се спре, и всичко друго. Като стадо овци, то се затекло да се затвори въ черквата и училището, и тамъ чакало своята начертана вече участь. Женитѣ и по-неджгавитѣ мжже проклинали причинителитѣ на възстанието, а младитѣ и решителнитѣ изливали своя ядъ на ония, които станали причина да си предаде населението оржжието. И на еднитѣ и на другитѣ страшно било положението между черковнитѣ и училищни стени: плачъ и ридание, вопли и охкания едвамъ се разпознаватъ между трещенето на огъня и кучешкитѣ виения.

Въ башибозушкия легеръ, следъ безчеловѣчното закалване на петимата пратеници и следъ измамата съ оржжието, се съживилъ и куражътъ и ревностьта за плячка и грабителство. Всичкитѣ главорѣзи били на кракъ, движели се радостно и следъ нѣколко минутно помайване, въ разстояние на което може да сж се давали кеседжийски заповѣди, по кой начинъ да станатъ кланетата, цѣлото пълчище, заедно съ своитѣ байраци и началници, отправило се, безбоязнено, каточе отивало на сватба, къмъ запаленото село, жителитѣ на което, въ сжщото това време, се натискали единъ възъ други задъ черковната и училищна врата, лишени отъ всѣкакъвъ видъ оржжие.

Около хиляда души отъ тѣзи кръвници застанали край селото въ цепь, за да убиватъ всѣка жертва, която би се опитала да се спаси отъ клането чрезъ бѣгане, а всички други нахлули въ селото като бѣсна глутница. Било вече тъмна вечерь, по небето тукъ-тамъ блещукали звездици, когато башибозуцитѣ турили кракъ въ селото. Тѣхнитѣ мрачни физиономии се освѣтлявали отъ запаленитѣ на долния край кжщи: измѣнението на кучешкия лай и бѣганeто имъ възъ една страна било знакъ за приближаването имъ.

V

Въ пжтя си изъ селото, кръвожаднитѣ плячкаджии, следъ като побутнали тукъ-тамъ изъ празнитѣ кжщи, едно за плячка, друго да убиватъ, трето да безчестятъ, отдето успѣли набързо да задигнатъ кой черга, кой дреха, кой котелъ и пр., спрѣли се

около черковнитѣ стени и училището. Знаяли тѣ отдавна, че стенитѣ на тѣзи богоугодни заведения криятъ беззащитнитѣ жертви. Опитали се веднъжъ, опитали се два пѫти да строшатъ черковнитѣ врата или да прескочатъ стенитѣ, но ни едното, ни другото било осѫществимо така лесно. Викове: „саранъ", „басънъ", „урунъ", отъ страна на нападащитѣ, заглушавали въздуха и пораждали ужасъ и трепетъ въ сърдцата на заключенитѣ батачени.

Колкото за училището, находяще се близо до черквата, неговата сѫдба била решена твърде наскоро. Башибозуцитѣ влѣзли вѫтре безъ никакво препятствие и клането се захванало още отъ вратата. Мнозина имало скрити вѫтре въ долапитѣ, които така сѫщо били измушени и накастрени; въ числото на последнитѣ били: свещеникъ Нейчо Пауновъ и учительтъ Тонджоровъ, родомъ изъ Самоковъ. На първия отъ тѣхъ кръвопийцитѣ извадили най-напредъ очитѣ, дупчили го като решето по цѣлото тѣло, докато издъхне този християнски мѫченикъ въ рѫцетѣ имъ. Близо до него предалъ душа и учительтъ Тонджоровъ, който така сѫщо билъ насѣченъ по всичкото тѣло. Бедниятъ мѫченикъ на просвѣщението! Той загиналъ въ сѫщото онова здание, дето преди нѣколко деня проповѣдвалъ отъ скромния учителски столъ словото на свѣтлината. Въ долния катъ на училището имало до 200 души скрити, мѫже, жени и деца, които кръвницитѣ, отъ много бързина, се вижда работата, не могли да намѣрятъ. Но да не помислите, че простиятъ случай ги е запазилъ отъ смъртьта? Не, читателю! Тѣ се отървали отъ ятагана, били лишени отъ лекото действие на куршума, но изгорѣли живи, като червей въ гнило дърво, въ долния катъ на училището, защото башибозуцитѣ на тръгване запалили отъ четиритѣ страни това здание. Тѣхнитѣ писъци и вопли отъ ужасна мѫка били чути следъ малко отъ звѣроветѣ, които разбрали, че направили една грѣшка, по невнимание, не въ отношение къмъ участьта на двестетѣ жертви; но че не могли да ги оберат отъ по-напредъ, което обстоятелство съставлявало истинската загуба на тѣзи Биконсфилдови братя.

— Язъкъ! Отидоха напусто толкова дрехи, а може би и пари, казали тѣ съ турско хладнокръвие и тръгнали къмъ вратата на черквата, безъ да удостоятъ даже съ присѫтствието си жертвеника на двестетѣ мѫченици.

Ако въ училището числото на жертвитѣ е излѣзло до 200—250 души, то въ черквата е било десетина пѫти повече. Като мѣсто по-укрепено, отъ една страна, а отъ друга, като храмъ Божий, въ който, споредъ народното предание, на всѣко мѣсто и въ всѣко тежко време угнетенитѣ сѫ намирали спасение, запазени отъ невидима рѫка, баташкото население прибѣгнало наймного въ черквата. Освенъ вѫтрешностьта на храма, и дворътъ билъ още е билъ изпълненъ съ народъ. Башибозуцитѣ, като не могли да строшатъ пѫтната врата, заобиколили наоколо черковния зидъ и по-смѣлитѣ отъ тѣхъ не закъснѣли да се подадатъ отгоре на зида, отдето се готвили единъ по единъ да започнатъ вече да прескачатъ вѫтре въ двора. Отчаяното население, макаръ и безъ орѫжие, не навело отъ единъ пѫть вратъ предъ ятагана. Множество мѫже и жени съ стиснати въ рѫцетѣ си камъни и

дървета се наредили около дувара за да се защищаватъ отъ хищнитѣ нападатели. Последнитѣ надничали като бухали презъ зида, и като знаяли че иматъ работа съ обезоржжени мжже и жени, никакъ не се предвардяли. По тая причина на мнозина главитѣ били смазани съ камъни и дървета, и лешоветѣ имъ се търкулвали въ черковния дворъ, а голиятъ ятаганъ и запрегнатата пушка отхвръквали настрана, които населението грабвало, за да ги употрѣби за своя защита; то доубивало притежателя имъ, убивало и други негови събратя, и така зидътъ опустѣлъ за нѣколко минути. Мръсни псувни и скърцане съ зжби се слушали вънъ отъ човѣкообразнитѣ звѣрове.

Но и тая слаба защита не се продължила за дълго време; тя само отсрочила за нѣколко часа, или по-добре за нѣколко минути ужасната катастрофа, страшното клане. Та може ли другояче да бжде? Мислимо ли е да се противостои съ камъни и дървета противъ султанскитѣ челичени байонети, противъ куршумитѣ на Шаспото и противъ видинскитѣ ятагани? Могатъ ли слаби, изпоплашени жени и обезкуражени мжже, съ голи ржце да върнатъ една тълпа отъ нѣколко хиляди души? Никога. Скоро неприятелитѣ пробили малки дупки околовръстъ на черковния зидъ, въ които си увирали пушкитѣ и убивали населението изъ двора. Докато пупкитѣ били още малко, нѣколко решителни жени се впущали, хващали съ ржце мусура на пушката, която много пжти изгърмявала въ ржцетѣ имъ и катурвала по нѣколко отведнъжъ, но останалитѣ държели догдето я изтеглятъ! Когато дупкитѣ станали на крачка, разбира се, че подобно действие отъ страна на храбритѣ батаченки си нѣмало вече мѣстото. Едни лѣгали покрай зидовитѣ за сеперъ, други се тъпкали въ черквата, която била биткомъ набита съ хора, трети лѣгали кждето завърнатъ, четвърти се щурѣли тукъ-тамъ, като зашемедени, а огъньтъ на неприятелскитѣ пушки се увеличавалъ изъ дупкитѣ на зидоветѣ, и убититѣ, повечето жени и дребни дечица, падали на земята по десетина отведнъжъ, като класъ на нива.

Плачове, молби до Бога и на турски и на български езикъ, призоваване на Христоса и Мохамеда; охкане отъ страна на умиращитѣ, грозно хъркане, болезнени стенания, молба за капка водица, да се разхладятъ изгорѣли уста и попукани устни, други молби, съ слабъ гласъ: „нѣма ли нѣкой да ме добие за хаиръ?" и пр. и пр., се слушали по цѣлия черковенъ дворъ. Нѣмало нито Христосъ, нито Мохамедъ да се обади, да дойдатъ на помощь, първиятъ да защити своитѣ последователи, на които главната вина е била неговиятъ кръстъ, а вториятъ да вразуми вѣрнитѣ си поклонници, да имъ предскаже, ако е билъ пророкъ, а не авантюристъ, че тѣ ще батардисатъ Батакъ, но и Батакъ ще удари кракъ на ятаганската държава! Нѣмало ги! А глупавото човѣчество се борило за могжществото на нѣкакъвси кръстъ и за победата на зеления ибрикъ... Ехъ, вѣрице, вѣрице! Казвамъ, че ти си направила голѣми добрини, но никой нѣма да откаже, че основитѣ ти плуватъ като корабъ надъ кърваво море.

Вмѣсто пратеници отъ страна на провидението, вмѣсто ангелски гласове, както това се е случило съ дѣда Авраамъ,

когато щѣлъ да коли сина си — задъ черковния зидъ се слушало: урунъ! тутунъ! сарънъ! Нѣколко жени, които имали злочестината да мислятъ, че и чалмата има сърдце, отворили вратата и извикали колкото имъ сила стига: „милость! милость!“ На минутата още башибозуцитѣ се показали на черковния дворъ съ голи ятагани въ ржка, и — о, Боже! — сега се захваща вече оная сърдцераздирателна, оная кървава сцена, която помрачава ума, която замразява кръвьта и отъ която човѣкъ изгубва за минута и безпристрастие, и хладнокръвие, неволно се поколебаватъ понятията му за човѣшкото превъзходство надъ безсловеснитѣ звѣрове, захваща той да се съмнява: има ли нѣщо разлика между тигъра и турчина? И заиграли ножоветѣ. Въртѣли се тѣ, и направо, и налѣво, и нагоре, и надолу, както прилегвало на костеливата кръвнишка ржка. Звънтѣли тѣ, когато се случвало да се посрещнатъ два на едно мѣсто, въ въздуха, въ време на замахването, и топлата кръвь, която течела по острилата имъ като по улей, се сипѣла надъ главитѣ на жертвитѣ като дребна роса.... Три разнообразни звукове опредѣляли хода на клането. Първиятъ отъ тѣхъ билъ: „Оле-ле, майчице!“, „Де остана, мила рожбо!“ „Смили се, пресветая Богородице“ и пр. Вториятъ билъ: „Удряйте, чоджукларъ!“, „Не правете разлика между стари и млади — всички сж невѣрни кучета!“ А третиятъ, третиятъ билъ грозниятъ трѣсъкъ, чупенето и трошенето на коститѣ и черепитѣ, произвежданъ отъ ятаганитѣ. Споредъ разказването на очевидци, можело да се опредѣли приблизително кога ножътъ ударялъ на заякналъ и старъ кокалъ, кога на крѣхка детинска кость. Въ първия случай трѣсъкътъ билъ ясенъ и твърдъ като кога се разсича говеждо месо, ударътъ се съпровождалъ съ хвърченето на искри, произвеждани отъ посрѣщането стоманата съ костьта; а въ втория случай се чувало само леко и глухо трещене, като че се чупѣли тънки и сухи пржчки.

Клането се е продължавало пояти цѣлата нощь. Ако кръвницитѣ сж се уморявали да махатъ, на тѣхно мѣсто сж дохождали нови и прѣсни сили, които, като виждали, че тѣхнитѣ предшественици сполучили вече да напостелятъ на земята безбройно число жертви, мжчили се да не останатъ по-долу отъ тѣхъ. Понеже населението тичало къмъ черковнитѣ врата за спасение, то и кръвницитѣ, като жетвари, вървѣли по напраление отъ външнитѣ на зида врата къмъ черковнитѣ, а подире имъ, както класоветѣ на нивата, се виждали натрупани грамади убити и полуубити тѣла.

На разсъмване, когато се е пукала зората ли е било, или по-рано — по пѣтли, по-буйнитѣ и жадни за кръвь башибозуци достигнали вече черковната врата, на която имало много затъпкани деца, па даже и възрастни жени. Натискали се подгоненитѣ отъ двора да слѣзатъ вжтре, но това било решително невъзможно, защото вратата била отдавна вече задръстена. Народътъ билъ вжтре притиснатъ като на скенджа; множество деца и неджгави умрѣли отъ задушаване; успѣли да влѣзатъ само ония, които можели да се хвърлятъ по главитѣ на хората. Така или инакъ, но жертвитѣ се трупали на вратата, затова башибозуцитѣ тукъ имали

най-много работа. По-практичнитѣ отъ тѣхъ, т. е. по-старичкитѣ, които имали и кѫща и деца и на които грижливитѣ стуланки вѣроятно сѫ поржчали на тръгване да не се връщатъ съ празни и голи ржце отъ гяурското село, отдавна били останали вече на заденъ планъ, отдавна се навеждали да вършатъ нѣщо измежду издъхналитѣ и издъхващи трупове. А що именно сѫ вършили тѣ, ще попитатъ нѣкои отъ читателитѣ? Медицинска помощь сѫ указвали на страдащитѣ, ще ни отговорятъ турскитѣ филантропи по него време, зведно съ Единъ ефенди. Плячка и грабителство, обиръ на мъртвитѣ тѣла и на изкланитѣ отъ едни и сжщи ржце жертви, отговаряме ние. Дивиятъ грабитель шеталъ измежду мъртвитѣ трупове; на едни отъ тѣхъ събличалъ дрехитѣ внимателно, които сж били по-добри, разбира се; други ги разпарялъ съ ножа си и ги претарашувалъ, безъ да му прѣчи ни най-малко, че жертвата брала душа, че дрехитѣ били окървавени.

VI

Съмнало по едно вчеме, захваналъ се достопаметниятъ за батачени день — 3 и май; слънцето огрѣло пообикновено и освѣтило съ първитѣ си лжчи ужасната картина, която то не видѣло вечерьта, когато се закривало задъ високитѣ доспатски върхове. Тая ужасна картина произвела двояко впечатление на едни и сжщи зрители, на едни и сжщи хора, съ еднакви образи и чувства. На останалитѣ живи батачени тя замразила кръвьта въ жилитѣ, когато тѣ съгледали отъ черквата натъркалянитѣ по двора свои съселяни, които спали преспокойно, които не мислѣли вече за нищо. Тѣ потреперили втори пжть, въобразили си, че сжщата участь ще постигне и тѣхъ и много пресипнали гласове измежду имъ изревали отчаяно, когато познали, кой своята рожба, кой жена си и майка си, коя мжжа си и своя старъ баща. Малко по-надалечъ стояли наредени чалмоноснитѣ звѣрове, подпрѣни на пушкитѣ си. Тѣ се любували на картината, кикотили се безобразно, подигравали се съ положението на издъхналитѣ вече трупове.

— Машалла бе, Хасанъ Пехливанъ! Азъ не мислѣхъ, че сте знаели да жънете дотолкова бързо гяурски глави — кривѣлъ си устата единъ одрипанъ читакъ, голитѣ плещи на когото се покривали вече отъ една българска аба.

Той бивъ на стража презъ нощьта и, като съмнало, дошелъ да се поомаже съ нѣщо отъ плячка.

— Дѣсната ми ржка има да ме боли цѣла недѣля — говорѣло друго едно бѣлобрадо почти страшилище, едното око на когото приличало на мастилница, защото го нѣмало на своето мѣсто.

— Виждате ли тамъ оня старъ пергишинъ, съ отсѣчено рамо, който е падналъ на колѣнетѣ си — говорѣла друга една краста съ маймунска физиономия, като сочела на единъ убитъ старецъ, падналъ до стената. — Докато му отрѣжа врата, ножътъ ми заприлича на сърпъ — прибавилъ той.

— Свински вратъ — потвърдили нѣколко гласа.

— Я погледнете, аркадашларъ, каква хубава черноока гяурка сме направили з я н ъ тая нощь по невнимание? — говорѣлъ другъ единъ башибозукъ, като подигалъ съ крея на пушката си политѣ на една седемнайсеть-годишна мома, на която хубавата главица била разсѣчена на две половини и изтеклиятъ мозъкъ изъ черепа се виждалъ размѣсенъ съ дългитѣ й коси.

— Язъкъ — избърборили нѣколко чалми, каточе разговорътъ ставалъ не за заклана мома, а за стжпкването или изпасването на единъ каръкъ чесънъ отъ добитъка.

Така хладнокръвно, така спокойно се разговаряли шеговито героитѣ на Барутанлията, предъ очитѣ на които лежели избити стотина жертви! Имало мнозина измежду последнитѣ още живи, но смъртоносно ранени, които сж молѣли умилително главорѣзитѣ да ги добиятъ, за да не се мжчатъ, но тия последнитѣ ги оставяли нарочно да се мжчатъ,

Не останали за дълго време башибозуцитѣ така хладнокръвно, така бездеятелно. Тѣ знаели, че иматъ още много работа — черквата стояла непокжтната; но поспрѣли се малко, кажи го за почивка отъ нощнитѣ действия, кажи го да се порадватъ на дѣлата си, при огрѣването на слънцето, па добъръ е Аллахътъ, милостивъ е падишахътъ, тѣхенъ е деньтъ, жертвата ги чакала въ клетката, птица да бжде — не ще може да избѣгне.

Неприятелитѣ отъ най-напредъ се струпали на черковната врата, която била затворена вече. Тѣ насилили да я отворятъ или строшатъ, но било невъзможно. Било невъзможно само това, но за башибозуцитѣ, които имали напреде си само една черквица, имало други стотини възможности. Тѣ се покатерили по зидоветѣ на храма, и надъ главитѣ на запрѣнитѣ жертви не закъснѣло да се покажатъ мосуритѣ на нѣколко пушки, пъхнати презъ прозорцитѣ. Огъньтъ пламналъ, куршумитѣ запищѣли, като нанизвали по петь души отъ единъ пжть и жертвитѣ клюмвали глави на гърдитѣ си, но дълго време стоели на крака, като статуи, защото притиснатото множество ги подържало помежду си, да не паднатъ на земята. Задушената атмосфера въ тѣсната черквица станала още по-нетърпима отъ изверженията на пушкитѣ. Молбитѣ за пощада цепѣли въздуха отчаяно.

— Предайте се, ще останете живи — отговорили нѣколко гласа отъ душманитѣ.

Падналиятъ въ морето се хваща и за змията, говори нашата пословица. Полуубитото население не че повѣрвало на неприятелскитѣ обещания, които опитало вече нѣколко пжти, но като нѣмало друго спасение, като виждало, че и въ черквата ще бжде избито, отворило вратата. Втори пжть то имало злочестината да си въобрази, че и чалмата има човѣшко сърдце, че и хищниятъ башибозукъ може да състрадава, да се умилостивява, като види съ очитѣ си положението на затворенитѣ, удушенитѣ и стжпкани предъ вратата дечица, другитѣ изплашени, които заедно съ нещастнитѣ си майки и сестри плачели и кжсали сърдцата на присжтствуващитѣ. Картина, както виждате, една отъ най-ужас-

нитѣ и сърдцераздирателнитѣ, но картина, повтаряме ние, за човѣкъ съ душа и сърдце, а не за башибозукъ.

Щомъ се подали тѣзи последнитѣ на вратата, съ голи ятагани въ ржцетѣ, всичкитѣ затворени паднали на молба, женитѣ показвали децата си и, за да умилостивятъ нѣкакъ кръвницитѣ, искали да имъ цѣлуватъ дръжкитѣ на окървавенитѣ ятагани, наричали ги синове, братя и бащи. Всичко напусто! Башибозуцитѣ погледнали хладнокръвно на всичко това; тѣ прекрачили налѣгалитѣ предъ вратата трупове като дърва и отново започнали да въртятъ ятаганитѣ. И така, въ черковната ограда клането се е продължавало нѣколко часа. Отъ най-напредъ жертвитѣ сж били обирани и измжчвани да изкажатъ своето богатство, а после сж били закалвани, т. е. тѣхниятъ животъ билъ пощаденъ за нѣколко минути докато удовлетворятъ грабителската жажда на плячкаджиитѣ, мнозина мжже спасили своя животъ, като легнали между изкланитѣ и се престорили на умрѣли.

На 4 и май Батакъ билъ посетенъ отъ нови гости. Тѣзи гости били хищнитѣ бѣлоглави орли, които не закъснѣли да се подадатъ като кораби иззадъ доспатскитѣ върхове. Свивали тѣ криле, подигали гордо глави, вземали погрѣшно друго направление, но следъ малко пакъ се връщали, надничали отвисоко надъ бившия Батакъ, кацали нѣкои отъ тѣхъ по отдалеченитѣ върхове, чакали да извършатъ своето, щомъ настане благоприятенъ за това случай. Сжщия день Барутанлията издалъ заповѣдь да се спре клането привременно, или за почивка на геройтѣ си, или за собствени свои удоволствия, да помжчи нравствено останалитѣ живи жертви, или пъкъ е поискалъ да знае мнението на татаръ-пазарджишкитѣ бейове, защото подиръ малко той изпратилъ арнаутина Селима съ писма до Али бея въ Т.-Пазарджикъ, въ което му явявалъ вкратце разпорежданията си въ Батакъ за запазване на тишината. Въ това свое писмо той питалъ бея, какъ трѣбва да постжпи съ останалитѣ живи батачени.

Въ тая официална почивка или амнистия, деятелнитѣ башибозуци пакъ си намѣрили работа. Тѣ изкарали отъ черквата останалитѣ живи жени и моми, които повели изъ селото и съ всевъзможни мжки принуждавали ги да имъ изказватъ своитѣ скрити покжщнини и други вещи, като: пари, нанизи, бакъръ, дрехи и пр. Въобще тоя день чалмалиитѣ били по-милозливи, защото клането било замѣстено съ обезчестяване и грабителство.

Преминалъ се така и тоя день. Рано сутриньта на 5 май пратеникътъ на Барутанлията въ Т.-Пазарджикъ се завърналъ. Предъ кого се е явилъ той въ последния тоя градъ и какъвъ отговоръ е донесълъ на Барутанлията, ние не знаемъ нищо положително, па и нѣмаме нужда да правимъ предположения и изводи, да нагатваме съдържанието на тоя отговоръ, защото предшествуващитѣ ги и последвали събития сж сами по себе си факти, и следствия, и причини. Щомъ пристигналъ речениятъ своего рода пратеникъ, Барутанлията издава втора заповѣдь да излѣзатъ всички батачени навънъ предъ черквата, мжже и жени, че щѣло да се състави ужъ списъкъ на избититѣ, на мжжетѣ и на останалитѣ вдовици. Женитѣ били отдѣлени настрана, за да

нè препятствуватъ на правилното провѣряване. Предъ видъ на тая мѣрка всѣки отъ батачени билъ увѣренъ вече наздраво, че е избѣгналъ смъртьта, всѣки отъ тѣзи злощастници припкалъ съ наведена глава и бързалъ да се намѣри на означеното мѣсто, за да му се запише името, защото, който не се съобразявалъ съ тази заповѣдь, щѣлъ да отговаря съ главата си. Въ кѫсо време предъ черквата стояло мало и голѣмо, никой не смѣелъ да си подигне главата и погледне въ лицето тиранина, отъ страхъ да не би да се раззвѣри пакъ неговата дива наура, да не би да лъсне пакъ неизтритиятъ още отъ алената кръвь ятаганъ.

Въ това време кръвопиецътъ Барутанлия се явилъ тържествено на мѣстото, дето били събрани нещастницитѣ, възседналъ на конь и заобиколенъ отъ по-главнитѣ главорѣзи. Погледналъ той кръвнишки къмъ беззащитнитѣ, разигралъ напреде имъ своя атъ, за да покаже на полуубититѣ своето могѫщество, махналъ съ рѫка дл отстѫпятъ женитѣ още по-надалечъ отъ мѫжетѣ, които възлизали на брой около 300 души (мѫжетѣ), и издалъ трета заповѣдь: „теглете ятаганитѣ!...

Около хиляда ножа, издръпнати отъ своитѣ капии, произвели грозенъ шумъ; лъснали тѣ въ въздуха, нарочно намазани съ масло, като ледена гора и били пуснати въ ходъ. Главорѣзитѣ заобиколили отъ всѣка страна триститѣ мѫченици и налетѣли отгоре имъ, като сѫщински звѣрове. Тѣ, мѫченицитѣ, като познали вече своята горчива участь, поприбрали се безсъзнателно единъ до други; свили се тѣ на купъ, като стадо предъ силната вихрушка, изпищѣли болезнено, чули се нѣколко гласове изпомежду имъ, които приличали на молба, понавели си главитѣ на долу, за да не гледатъ съ очитѣ си онова, що става задъ гърба имъ, затреперили имъ колѣнетѣ, прекръстили се нѣкои отъ тѣхъ, които помнѣли още себе си, и преклонили глава тихо и спокойно предъ смъртьта. Тоя день клането вървѣло много по-правилно и опредѣлено, първо, защото се вършело дене, подъ открито небе, безъ никакви съпротивления отъ страна на жертвитѣ, както ставало въ черквата; и второ, че то ставало подъ личното наблюдение на Барутанлията, подъ негова непосрѣдствена команда. Трѣсъкътъ на коститѣ и звънтенето на ятаганитѣ се чували нѣколко крачки надалечъ.

Когато нещастнитѣ жени, които стояли малко по-настрана, видѣли ужасната участь на своитѣ съселяни, мѫже, братя и бащи, на минутата още примрѣли на своето мѣсто. Тѣ изпищѣли отъ своя страна, колкото имъ гласъ достига, обърнали се гърбомъ и закрили си очитѣ съ рѫце, да не гледатъ кръвопролитието, да не бѫдатъ очевидци на сърдцераздирателнитѣ мѫки и охкания. Вѣроятно тѣ сѫ се готвили вече да припаднатъ на колѣне предъ кръвопиеца Барутанлията, за да измолятъ 300-тѣ души мѫченици, но дивата тълпа не пощадила и тѣхната женска неприкосновеность. И тѣ били нападнати отъ башибозуцитѣ, както и мѫжетѣ, които почнали своята варварщина отъ най-напредъ съ обезчестяване на моми и жени, по начинъ твърде възмутителенъ... Посрѣдъ пладне, всрѣдъ бѣлъ день, бѣлобра-

датъ нѣкой отвратителенъ кръвникъ стискалъ въ окървавенитѣ си костеливи ржце дванадесетгодишно дете, което се хвърляло и пищѣло като мрѣна риба; а сладострастната свиня го утешавала и смѣсвала своитѣ лиги съ бистритѣ сълзи на невинната душа... Утешавалъ го той дотогава, докато му трѣбвало, а после забивалъ ножа си или изпразвалъ кобура си въ оскверненитѣ гърдички, отъ които бликвала алена кръвь! По-нататъкъ другъ помилостивъ башибозукъ предумва съ голъ ятаганъ въ ржка млада мома да стане назлъмъ ханъма, която, като не склонявала, падала на земята разсѣчена на две половини. На друго мѣсто нѣколко души се карали живо около заробената девойка, която проливала сълзи въ това време — кой да я вземе по-напредъ за удовлетворение на скотскитѣ си страсти, и като не можели да дойдатъ до никакво споразумение, работата се свършвала съ разиграването на ятаганитѣ, които разсичали невинната пленница! Въобще, башибозуцитѣ сж убивали всичкитѣ момичета и жени, следъ обезчестяването. Убивали сж тѣ така сжщо и ония, които сж водили изъ селото да имъ показватъ заровенитѣ си богатства. Най-хубавитѣ момичета сж били отведени отъ башибозуцитѣ по селата.

Тристата мжченици били довършени тоя день до кракъ на дървения мостъ предъ училището, по начинъ твърде варварски, като последно отмъщение. Най-напредъ имъ сж отрѣзвали ржцетѣ, ушитѣ и носоветѣ, раменетѣ, а после сж ги добивали.

VII

Следъ нѣколко деня Батакъ представлявалъ ужасна картина. Нѣмало вече тамъ ни Барутанлията, ни неговитѣ свирепи башибозуци. Последнитѣ, следъ като претършували и плячкосали де що намѣрятъ, завърнали се въ своитѣ села.

Следъ тѣхъ Батакъ се посетилъ отъ по неджгавитѣ и отсжтствуващи отъ клането турци, които ограбили втори и трети пжть омирисанитѣ и изсъхнали вече трупове; тѣ пренесли отъ Батакъ въ селата си и най-потрѣбни вещи и покжщнини, колкото можали да останатъ отъ пожара, като: кола, бъчви, каци, дъски и пр.

Когато Батакъ си догорѣлъ спокойно, защото нѣмало кой да препятствува на пожара, когато върху изсъхналитѣ скелети не останало вече ни единъ дрипелъ, когато убийствената миризма, произведена отъ гниенето на хиляди трупове, въ лѣтната жега, отравяли въздуха, Батакъ станалъ прибѣжище на бѣснитѣ кучета и грабливитѣ птици

ПРЕДИСЛОВИЕ КЪМЪ III ТОМЪ

Тази книга е продължение отъ първитѣ два тома, издадени отъ покойния З. Стояновъ. Тя говори сама за себе си и ние не мислимъ тукъ да я препоржчваме. Ще кажемъ само, че съчиненията на З. Стояновъ, споредъ насъ, трѣбва да бждатъ настолна книга на всѣки български читатель. Преди да замине за Парижъ, той я пригатвяше и мислѣше следъ възвръщанието си да я издаде. Но не можа да изпълни желанието си, — преждевременната смърть го раздѣли отъ този свѣтъ. Неговата съпруга искаше да издаде по-рано книгата, предвидъ обаче на това, че срѣдствата ѝ бѣха твърде оскждни, тя отлагаше днесъ за утре. Това лѣто, подпомогната отъ приятели, тя направи единъ рискъ и даде ржкописитѣ въ печатницата.

По-голѣмата часть отъ ржкописа, съ изключение на последнитѣ две глави, е писанъ още въ битностьта на покойния като емигрантъ, въ бившата Източна Румелия. Това ще се забележи и по стила. Последнитѣ две глави сж писани въ София. Жалко е, че покойниятъ не можа да довърши третия томъ цѣлъ. Както ще видятъ читателитѣ, той е прекжснатъ въ най-интересната часть, — краятъ на Баташкото клане. А желателно бѣше да чуехме неговото мнение следъ тази поразителна картина, която вещото му перо рисува тъй сърдцераздирателно. Въ края на ржкописа покойниятъ не е турилъ даже и точка.

Въ коректурата ние сме оставили неговото правописание и сме избѣгвали да правимъ каквито и да било поправки въ езика*).

Къмъ този томъ е туренъ и портретътъ на покойния, работенъ въ Лайпцигъ, отъ известната кжща Брокхаузъ.

Предварително предполагахме да прибавимъ една кратка биографийка на автора къмъ това издание, но тъй като излѣзе доста дълга, намислихме да я допълнимъ и издадемъ отдѣлно, толкозъ повече, че за Захария Стояновъ има да се каже много нѣщо.

София, октомврий 1892.

Д. Петковъ**)

---

*) Това издание отпечатахме съ официалния правописъ. (Бел. изд.).
**) Известенъ политически деецъ, близъкъ приятель на автора, убитъ като министъръ-председатель на България отъ злодейска ржка. (Бел. изд.).

СЪДЪРЖАНИЕ

Трети томъ

Затворитѣ